Parts are not sold singly.

FASCICULE 10
UDYOGAPARVAN (2)

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA; RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN, S. J.†;
AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI
RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras, and Burma; the Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhavnagar, Phaltan, and Mysore States; the University of Bombay; and other distinguished donors

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1940

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA; RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN, S. J.†;

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 6

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras, and Burma; the Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhavnagar, Phaltan, and Mysore States; the University of Bombay; and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1940

THE

UDYOGAPARVAN

BEING THE FIFTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

CRITICALLY EDITED BY

SUSHIL KUMAR DE

PROFESSOR OF SANSKRIT, UNIVERSITY OF DACCA

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1940

CONTENTS OF VOLUME SIX

ILLUSTRATIONS

FRONTISPIECE

Facsimiles of two pages (fol. 60a, 227a) of a Devanāgarī MS. (Bombay Govt. Collection No. 60 of 1882-83) of the Udyoga dated ca. A.D. 1566.

A photostat facsimile of the pages illustrated on the opposite side.

INTRODUCTION

THE CRITICAL APPARATUS

The MSS. utilized for this edition of the Udyogaparvan are as follows:

I. N(orthern) Recension.

(a) North-western Group.

Śāradā (or Kaśmīrī) Version (Ś).

Ś$_1$ = London, India Office Library, No. 6481 (3334).[1]

Devanāgarī transcripts of the Śāradā (or Kaśmīrī) Version (K).

K_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 60 of 1882–83. Dated V. Saṁ. 1622 (ca. A.D. 1566)..

K_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 116 of 1884–87. Dated Śaka (?) 1534 (ca. A.D. 1612).

K_3 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 162.

K_4 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 6042.

K_5 = Madras, Adyar Library, No. 35 B 146. Dated Śaka 1747 and V. Saṁ. 1881 (ca. A.D. 1825).

(b) Central Group.

Bengali Version (B).

B_1 = Dacca, University Library, No. 496.

B_2 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 10.

B_3 = Dacca, University Library, No. 2788. Dated Śaka 1644 (ca. A.D. 1722).

B_4 = Dacca, University Library, No. 1048.

B_5 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 3. Dated Śaka 1663 (ca. A.D. 1741).

Devanāgarī Versions *other than K* (D).

Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn).

Dn_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 B of A. 1879–80.

Dn_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 271 of Viśrāmbāg II. Dated Śaka 1666 (ca. A.D. 1744).

Devanāgarī Version of Sarvajña-Nārāyaṇa (Ds).

Ds_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 168 of 1884–87.

Ds_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 33 of A. 1879–80.

Devanāgarī Composite Version (D).

D_1 = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15. Dated V. Saṁ. 1828 (ca. A.D. 1772).

---

[1] The collations of the Śāradā MS. (Ś$_1$) are given in Appendix III.

D_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1227. Dated V. Saṁ. 1662 (ca. A.D. 1606).

D_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1104. Dated V. Saṁ. 1668 (ca. A.D. 1612).

D_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1156.

D_5 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 185 of 1891–95. Dated V. Saṁ. 1656 (ca. A.D. 1600).

D_6 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 156. Dated V. Saṁ. 1760 (ca. A.D. 1704).

D_7 = Madras, Adyar Library, No. 34 L 58. Dated V. Saṁ. 1837 and Śaka 1703 (ca. A.D. 1781).

D_8 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882–83. Dated Śaka 1616 (ca. A.D. 1694).

D_9 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 488 of Viśrāmbāg I.

D_{10} = Madras, Adyar Library, No. 34 M 3. Dated Śaka 1688 (ca. A.D. 1766).

II. S(outhern) Recension.

Telugu Version (T).

T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No. 155.

T_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11826.

Grantha Version (G).

G_1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11841.

G_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11854.

G_3 = Pudukottah, State Library, No. 260.

G_4 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No. 157.

G_5 = Poona, BORI, Mbh. Collection No. 76.

Malayālam Version (M).

M_1 = Cochin, State Library, No. 22.

M_2 = Cochin, Pāliyam MSS. Library, No. 928. Dated Kollam 1028 (ca. A.D. 1853).

M_3 = Malabar, Poomulli Mana Library, No. VII 301.

M_4 = MS. belonging to Ponnokkoṭṭu Mana Library, Alwaye, Travancore.

M_5 = MS. belonging to Killimaṅgalam Nambudiripād, Cochin.

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

$Ś_1$

London, India Office Library, No. 6481 (3334). Folios 199, with about 15 to 20 lines to a page, but a large number of folios is missing; size 9¼″ × 6½″. Śāradā characters (of perhaps the 18th century). Indian paper.

The MS. is briefly described in the *Catalogue of Sanskrit and Prakrit MSS. in the India Office Library*, Vol. II, by Keith and Thomas (Oxford 1935), Pt. i, p. 862. This only known Śāradā exemplar of the Udyoga is unfortunately incomplete and fragmentary.

The beginning and end are both missing, and many intermediate folios are lost. The MS. begins with 3. 2. 1^d, and the last folio breaks off with 3. 195. 10^a. We have now only the following folios left: 3–10, 12, 14–20, 39–43, 45–46, 48, 51, 54–65, 67–69, 71–74, 76–80, 82–83, 86–87, 91–94, 96, 98–103, 106–114, 116–119, 121–122, 124–128, 131–133, 135–142, 144–148, 164–165, 168–171, 173–175, 177–179, 185–188, 190–191, 193, 199. The last folio bears the number 199 of the original scribe, but the serial number of existing folios, subsequently put in type by the Library, is 120. Since folio 24 appears to be a displaced folio from the Droṇaparvan, the actual number of existing folios of the Udyoga is 119, altogether 80 folios being lost.[1] Keith is of opinion that the MS. was written in the 18th century, which, from the script and appearance, is probable. The paper is frayed at the edges in most places, causing the loss of the text in some parts. The stanzas are not numbered, but the MS. has adhyāya numbers in a few cases, mostly wrongly. It sometimes gives the names of adhyāyas or episodes, and also of sub-parvans. It omits throughout उवाच or ऊचुः in the prose formula of reference. Marginal additions or corrections are very rare, but there are some interlinear corrections, and one or two cases which illustrate the process of contamination. Thus, after 5. 6. 2, it inserts a line (30*) *marginally*, which is not found in any of the superior K MSS. but is apparently taken over from some BD MSS. of the central group.

K_1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 60 of 1882–83. Folios 274, with about 10 lines to a page; size $12\frac{1}{4}'' \times 5\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters with occasional pṛṣṭhamātrās. Dated Saṁvat 1622 (=ca. A.D. 1566). Indian paper.

Folios 60–89 appear to be written by a different but not modern hand; fol. 60 begins with 5. 87. 1 (with the reference) and fol. 89 ends with *mahārcir ani* in 5. 51. 17^c. In this part there are occasional marginal glosses on words and phrases, apparently by the same hand. Such glosses are found also in the first few folios of the MS. and only sporadically in the remaining parts. — The writing is clear and careful, and the marginal or interlinear corrections are not frequent, but there are a few marginal insertions. The stanzas are not numbered, but the adhyāyas are: fairly regularly up to our adhy. 69, but sporadically or *secunda manu* till our adhy. 80, and discontinued thereafter. The sub-parvan names are generally given, and occasionally we have the names of the adhyāyas or upākhyānas.

K_2

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 116 of 1884–87. Folios 175, with 16 to 18 lines to a page, size $11\frac{3}{4}'' \times 6\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters with sporadic pṛṣṭhamātrās. Dated 1534, but the part giving the *era* is torn; probably Śaka 1534 (= ca. A.D. 1612). Indian paper.

The writing is neither neat nor careful; the marginal corrections, more regular at the beginning, are sporadic and few. There are occasional marginal glosses, which are more frequent in the first 50 folios. The last ten folios are frayed or torn at the edges, causing loss of words or phrases. The names of sub-parvans are sporadically

[1] Keith's account of existing folios is not quite accurate.

given; neither the stanzas nor the adhyāyas are numbered. The MS. contains some short blanks, but the largest lacuna is from adhy. 41 to 69, of which the pagination, however, is continuous.

K_3

Baroda, Oriental Institute Library, No. 162. Folios 3–263, with 11 to 13 lines to a page. Size $12\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters, with frequent pṛṣṭhamātrās. Old Indian paper.

The MS. is incomplete and fragmentary, breaking off after completing our adhy. 191; and the following intermediate folios are lost: 1, 2, 42–148. A large number of folios is frayed at the edges, and damaged by damp and worm-eaten on the lower margin. The MS. appears to be old, both from appearance and script; but at least two different hands can be recognized in the writing, folios 3–41 (ending with 5. 32. 15^{cd}) being written by one hand with 11 lines to a page, and the rest by another hand with 12 to 13 lines to a page. Neither the *adhyāyas nor the stanzas* are numbered, while the names of sub-parvans, adhyāyas or upākhyānas are rarely given. — The more important lacunæ in the MS. are the following: 5. 1. 1 to 5. 1. 25^c; 5. 32. 15^e to 5. 101. 10^b (107 folios missing); and from adhy. 192 to the end.

K_4

Baroda, Oriental Institute Library, No. 6042. Folios 193, with 12 lines to a page; size $14\frac{3}{4}'' \times 6\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Indian paper.

The MS. is of composite character, for it appears to consist of large and small units written by different hands on different kinds of paper, as under: fol. 1–32, 33–46, 47–48, 49–89, 90–112, 113–165, 166–193. Of these units fol. 1–32 appear to be written in fairly old script; fol. 47–51 are duplicated on separate folios; while fol. 58 is missing and left half of fol. 132 torn off and lost. The margins are almost clean, there being few marginal corrections. The stanzas or adhyāyas are not numbered, and the names of sub-parvans or upākhyānas are generally mentioned. — The more important lacunæ in the MS. are the following: 5. 48. 44 to 5. 49. 20; 5. 59. 20 to 5. 60. 26; 5. 73. 17 to 5. 74. 3.

K_5

Madras, Adyar Library, No. 35 B 146. *Folios* 199, with 15 to 16 lines to *a* page; size $11'' \times 6\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters. Dated V. Saṁvat 1881, Śaka 1747 (= ca. A.D. 1825). Indian paper.

The MS. consists of two parts written by two different hands, viz., fol. 1–77 (ending with 5. 43. 4) and fol. 78–199 (from passage 255* to the end). The first part is written neatly and carefully, and the marginal corrections are not frequent. The adhyāyas are not numbered but stanzas are numbered irregularly, while the names of adhyāyas, upākhyānas or sub-parvans are *given sporadically*. Fol. 15 b is left blank, but the text is continuous. Here and there, lacunæ mark the syllables or words which the scribe was apparently unable to decipher or which were lost in his exemplar. The caligraphy of the second part is decidedly worse and more careless. The date occurs at the end and belongs to the second part; but the first part does not appear to be much older. The text is missing from 5. 43. 9 to 5. 46. 3; 5. 52. 1^c to 5. 54. 25^b; 5. 62. 6 to

5. 67. 4; 5. 74. 3 to 5. 79. 7; 5. 90. 1[c] to 5. 91. 21; 5. 106. 4 to 5. 110. 3[d]; 5. 124. 3 to 5. 125. 1[b]; and finally adhy. 131–134. There are also other smaller gaps, which are duly noted in our critical apparatus. The scribe's name, apparently of the second part, is given as Bhaṭṭa Bhāü Jagannātha. There is a running commentary, not separately written on the margin but imbedded in the text, from fol. 29 (5. 32. 10) to 80 (5. 43. 9), which cannot be identified, although the portion of the commentary on the Sanatsujāta appears to be the same as that of Śaṁkara.

B1

Dacca, University Library, No. 496. Folios 210, with 6 lines to a page: size 22½″ × 3¼″. Bengali characters. Old Indian paper.

The MS., which comes from Mālatīnagar, District Bogra, is incomplete, the last extant folio being half-torn and a few folios at the end lost causing the loss of adhy. 194–97. The writing is large and neat and fairly correct, but the MS. is considerably damaged by damp, the edges being frayed and the writing becoming blurred and indistinct, especially towards the end, where the marginal pagination is completely faded out. Folios 34–38 are missing, causing loss of text from 5. 30. 37[c] to 5. 33. 92[a]. From appearance and script the date cannot be later than the 16th century. The margins are almost clean. The stanzas and adhyāyas are not numbered. The names of sub-parvans, adhyāyas and upākhyānas are generally noted, but sometimes even the colophon is omitted. — *Collated at the Visvabharati.*

B2

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 10. Folios 261, with 6 lines to a page; size 21½″ × 3⅜″. Bengali characters. Indian paper.

Complete and well preserved; but there is a substituted folio numbered 93 (see notes to 5. 57. 1); part of a folio is damaged by tearing (see notes to 5. 64. 12); and two folios (225, 232) are missing. No marginal corrections; stanzas and chapters are not numbered, but names of sub-parvans and upākhyānas are generally given. The following portions of the text are lost on missing folios: 5. 38. 9[a] to 5. 38. 34[a]; 5. 57. 2[a] to 5. 57. 29[d]; 5. 97. 14[d] to 5. 98. 19[d]; 5. 143. 6[d] to 5. 144. 26[d]; 5. 163. 3[b]. to 5. 164. 9[d]; 5. 170. 8[b] to 5. 171. 9[c]. — *Collated at the Visvabharati.*

B3

Dacca, University Library, No. 2788. Folios 329, with 6 lines to a page; size 19″ × 4″. Bengali characters. Dated Śaka 1644 (= ca. A. D. 1722) in figures. Yellow Indian paper.

This MS., obtained from Kārttikpur, District Faridpur, is clearly and fairly correctly written, with no marginal corrections. Fol. 243 is damaged by tearing. The text from 5. 7. 29 to 5. 8. 34 is lost on a missing folio. The stanzas and adhyāyas are not numbered; the names of sub-parvans are generally given, but not always the names of adhyāyas of upākhyānas; and the colophon is sometimes missing. — *Collated at the Visvabharati.*

B₄

Dacca, University Library, No. 1048. Folios 231 (incomplete), with 5 lines to a page; size 25″ × 2″. Bengali characters. Palm leaf.

The margins being considerably frayed, the pagination is lost in many places; the first and last folios are damaged and broken, and the end is missing (from 5. 197. 19). The following portions of the text are lost also on missing folios: 5. 7. 29 to 5. 8. 34; 5. 27. 25ᵃ to 5. 29. 3ᵉ. The clear and bold writing of this MS., which was obtained from Borai, District Bogra, is in ink on palm leaf; but the script, as well as appearance of the MS., precludes a date earlier than the 17th century. Regarding numbering of stanzas and chapters and naming of sub-parvans etc., it exhibits the same characteristics as those of B₁ and B₃ — *Collated at the Visvabharati.*

B₅

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 3. Folios 245, with 5 lines to a page; size 21½″ × 1¼″. Bengali characters. Dated Śaka 1663 (= ca. A.D. **1741**); the scribe's name being Bhṛgurāma Śarman. Palm leaf.

The MS. is worm-eaten in some places. The stanzas and chapters are not numbered, and the names of sub-parvans, adhyāyas and upākyānas are generally given. At places there are marginal glosses. — *Collated at the Visvabharati.*

Dn₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 29 B of A. 1879–80. Folios 255, with about 17 to 19 lines to a page (being written in three strips, with the original text in the middle, the number of lines varies); size 11¾″ × 7¾″. Devanāgarī characters. Fine modern paper with water-marks.

Text with Nīlakaṇṭha's commentary, but the commentary begins here with the Sanatsujāta. The MS., which contains the different parvans of the Mbh. in separately numbered folios, has been described for the Ādi in Prolegomena, p. xviii (D₁).[1] The MS. is modern but some of the parvans copy, at the end, the date of the original exemplars, one of the latest dates being Śaka 1680 (= ca. A.D. **1758**). Neatly written and fairly correct; the stanzas are often numbered but not the adhyāyas; the names of sub-parvans are given generally, but those of upākhyānas or adhyāyas only sporadically. In the first two folios, red ink is used for colophons and references, but this is discontinued thereafter, the final colophon only being written in red ink.

Dn₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI) No. 271 of Viśrāmbāg II. Folios 142, with 19 to 20 lines to a page; size 17½″ × 8″. Devanāgarī characters; dated Śaka 1666 (= ca. A.D. **1744**). Indian paper.

Text with Nīlakaṇṭha's commentary. The writing is clear and fairly correct; and the margins are clean. As it is written in three strips, with the original text in the middle, the number of lines varies from page to page. The following folios are missing: 1–2, 24, 34, 42–44, 86, 96, 100–101, 107, 109, 111, 118–124, 129, 137–140. The figure

[1] Collated also for the Virāṭa (D₁); cf. Introduction to that volume, p. vi. This is MS. M of the Tentative Edition of the Virāṭa by the late Mr. N. B. Utgikar. [V. S. S.]

92 is repeated on two consecutive folios, of which the first number should be 91. The stanzas are numbered, but not the adhyāyas. The names of the sub-parvans, adhyāyas etc. are given sporadically.

Ds1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 168 of 1884–87. Folios 309, with about 11 lines to a page; size 15½″ × 6¾″. Devanāgarī characters. Modern paper.

Text with Sarvajña-Nārāyaṇa's commentary. Clearly and fairly correctly written, with very few marginal corrections; daṇḍas and colophons in red ink. The pages are written in strips, with the original text in the middle. The stanzas and adhyāyas are not numbered, but the names of sub-parvans and episodes are given sporadically, a list of which, however, occurs at the end.

Ds2

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 33 of A 1879–80. Folios 309, with 10 to 13 lines to a page; size 15½″ × 6¾″. Devanāgarī characters. Modern paper.

Text with Sarvajña-Nārāyaṇa's commentary. Neat and clear writing, generally correct, the margins almost clean. The daṇḍas are given in red ink up to fol. 140, as also the final colophon. The stanzas and adhyāyas are not numbered, and the colophons give names of sub-parvans and episodes, but not regularly; a list of these is given at the end in red and black ink.

D1

Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15. Folios 176, with 14 lines to a page; size 13¼″ × 6⅝″. Devanāgarī characters, the name of the copyist being Kāśmīrīya Sadānanda; dated V. Saṁvat 1828 (= ca. A.D. 1772). Grey Indian paper.

The writing is large, clear and fairly correct, with clean margins; the daṇḍas as well as colophons and references are in red ink. The stanzas and adhyāyas are not numbered, but the names of sub-parvans are generally given, of which a list is also found after the final colophon. The MS. is copied apparently from a late Śāradā exemplar, and agrees very often with Ś1.

D2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1227. Folios 201, with 12 lines to a page; size 14½″ × 6″. Devanāgarī characters. Dated V. Saṁvat 1662 (= ca. A.D. 1606). Paper.

This MS. contains perhaps the largest number of marginal insertions, *secunda manu*. — *Collated at Tanjore.*

D3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1104. Folios 251, with 10 lines to a page; size 13½″ × 6″. Devanāgarī characters; the scribe's name Raghunātha. Dated V. Saṁvat 1668 (= ca. A.D. 1612). Paper. — *Collated at Tanjore.*

D4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1156. Folios 223, with 9 lines to a page; size 14″ × 5½″. Devanāgarī characters. Paper. — *Collated at Tanjore.*

In all these Tanjore MSS. there are corrections and sometimes insertions by a later hand and in different ink. These also occur in T_2, G_1 and G_2, described below, which were also collated at Tanjore.

D_5

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 185 of 1891-95. Folios 115, with 12 lines to a page; size 12″ × 5¼″. Devanāgarī characters. *Dated at Benares V. Saṁvat* 1656 (= ca. A.D. **1600**), the copyist's name being Keśava of Vidarbha, son of Bhaṭṭa Nṛsiṁha. Indian paper.

The MS. is incomplete, breaking off and ending with 5. 103. 22 on fol. 114, but there is an additional folio (115), originally numbered 202, which contains the text corresponding to B. 5. 196. 26^{cd}–35, the first few stanzas of which are part of a N insertion. The first three folios, which contain the text up to 5. 4. 8^b, appear to be written by a different hand on a different kind of paper. Marginal corrections are few, but there are occasional erasures in the text with yellow pigment. Clearly written and fairly correct. The names of sub-parvans and upākhyānas are given, but not regularly. The stanzas are not numbered, but the adhyāyas are.

D_6

Baroda, Oriental Institute Library, No. 156. Folios 236, with about 12 lines to a page; size 12½″ × 5½″. Devanāgarī characters. Dated V. Saṁvat 1760 (= ca. A.D. **1704**). Indian paper.

Clearly and fairly correctly written. The margins are almost clean. The adhyāyas are numbered, but not the stanzas; the colophons generally mention the names of the sub-parvans and rarely the names of adhyāyas or episodes. There is, however, a short enumeration of the sub-parvans and upākhyānas at the end. The copyist's name is lost through the loss of a part of the right margin of the last folio, but his father's name is given as Vaidya Giridhara, and the MS. is said to have been written for Deveśvara, son of Jīvājī.

D_7

Madras, Adyar Library, No. 34 L 58. Folios 340, with about 11 lines to a page; size 11¾″ × 6½″. Devanāgarī characters. Dated V. Saṁ. 1837, Śaka 1703 (= ca. A.D. **1781**). Indian paper.

This MS. was written by Viṣṇudatta of Rājanyapura in V. Saṁvat 1837 and Śaka 1703 (= ca. A.D. **1781**) for Śāhā Puraṣottama of Dīhena. The writing is clear and fairly correct; only a few corrections and additions are noted, generally on the upper margin, but these become rare after fol. 210. The stanzas are not numbered, but the adhyāyas are (sometimes *sec. m.*) up to fol. 253, after which space is generally left blank for putting in the numbers. The names of sub-parvans, upākhyānas and sometimes of adhyāyas are generally given, a list of which is furnished after the final colophon.

D_8

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882-83. Folios 231, with about 15 or 16 lines to a page; size 15¾″ × 6″. Devanāgarī characters. Dated (probably Śaka) 1616 (= ca. A.D. **1694**). Indian paper.

This MS., along with No. 566 of the same collection, contains the whole of the Mbh. with the exception of the Śānti, the present bundle containing the first six parvans. It has been described for the Ādi in Prolegomena, p. XII (K_4). The first few folios of the Udyoga contains a commentary, which agrees in many places with that of Sarvajña-Nārāyaṇa, but afterwards some glosses are sporadically given, which are, however, dropped towards the latter part. The writing is neither neat nor careful; the marginal corrections are very few. The copyist's name is Ganeśa, son of Trimbaka; in a subsequent parvan (Śalya) the name of his grandfather is given as Raghunātha. The stanzas are numbered but not the adhyāyas. The names of adhyāyas and sub-parvans are sometimes given, and a long list of these is found at the end after the colophon along with the phalaśruti. A Southern trait appears in the writing of ळ for ल. At the end of the Āśvamedhika the date of copying is given as Śaka 1616 (=ca. A.D. 1694) and Bhāvasaṁvatsara of the Southern cycle. The date at the end of the Udyoga may be read as Śaka 116 or 1016, but as Bhāvasaṁvatsara is also given it should be taken as Śaka 1616. At the end of the Śalya the date is Śaka 1619 and Īśvarasaṁvatsara.

D_9

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 488 of Viśrāmbāg I. Folios 150 (numbered separately as 1-68 and 1-82), with 11 to 13 lines to a page; size 12½″ × 5″. Devanāgarī characters. Modern paper.

This incomplete and fragmentary MS., which breaks off at 5. 149. 10^b, is clearly but carelessly written, and there is hardly any marginal correction. Fol. 38 in the first part, containing the text from 5. 33. 58^b to 5. 33. 72^c, appears to be written by a different hand. There is a fairly long lacuna from 5. 50 59^d to 5. 60. 12, as well as other short gaps. The stanzas and adhyāyas are not numbered. The names of sub-parvans and upākhyānas appear at the beginning, but towards the end they are sporadic.

D_{10}

Madras, Adyar Library, No. 34 M 3. Folios 214, with 8 to 14 lines to a page; size 12″ × 5″. Devanāgarī characters. Dated Śaka 1688 (=ca. A.D. 1766). Indian paper.

This is a composite MS., a part of which is old, the rest being supplemented at a later time. The date is contained in the more modern part. It appears to have belonged to one Govinda Daśaputra, who writes after the final colophon (fol. 214): किंचिज्जीर्णंसेव पूर्वोत्तरभागाभ्यां पूर्लेथ लिखितं. Accordingly, we find fols. 1-59 and 138-214 copied by the same hand, apparently of Govinda Daśaputra, in a comparatively modern script, while fols. 60-137 are written by a different hand in a much older script, which contains quite frequent pṛṣṭhamātrās. The lines on each page of the older portion are generally 12, but for the other portion the lines vary from 8 to 14. The pagination of the folios, however, is continuous. The marginal corrections are few in the supplementary folios, but in the older portion the corrections are decidedly very frequent, both in the margin and in the body of the text, in the latter case made carefully by writing over or scoring out with yellow pigment. Folios 1-59 contain adhy. 1-47, ending with st. 13, where the copyist writes on the lower margin: गतानि पत्राणि पूरितानि. Folios **138-214** contain the text from 5. 113. 12^{cd} to the end. The older folios 60-137 contain the text from 5. 47. 14 to 5. 113. 12^{ab}. The colophons in both the portions generally give the name of sub-parvans

b

etc., which, as well as the references, are smeared over with red pigment; but throughout neither the stanzas nor the adhyāyas are numbered.

T1

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No. 155. Folios 66 (numbered 244-308, with a supplementary folio), with 14 lines to a page; size 25″ × 2″. Telugu characters. Palm leaf.

This MS., copied by Dūpaguṇṭa Śaṁkarappā, contains the first five parvans of the Mbh., and is described as T1 of the Virāṭa, Introduction, p. VIII. Portions of some folios of the Udyoga are broken and lost. Carefully written; no marginal corrections. The sub-parvan names are given, but the names of adhyāyas, which are numbered, are missing. The stanzas are not numbered, but lines on each page are numbered serially on the margin.

T2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11826. Folios 394, with 5 lines to a page; size 15″ × 1¾″. Telugu characters. Palm leaf.

The MS. is old in appearance. — *Collated at Tanjore.*

G1

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11841. Folios 244, with 8 lines to a page; size 19″ × 1¾″. Grantha characters. Palm leaf.

Very old and delapidated in appearance. — *Collated at Tanjore.*

G2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11854. Folios 267, with 7 or 8 lines to a page; size 16″ × 1⅜″. Grantha characters. Palm leaf.

The MS. is old in appearance. — *Collated at Tanjore.*

☞ For some characteristics of Tanjore MSS., see the note on D4, above.

G3

Pudukottah, State Library, No. 260. Size 14⅕″ × 1⅘″. Grantha characters. Palm leaf.

This MS. contains in 270 folios (with 15 to 18 lines to a page) the Udyoga, Bhīṣma and Droṇa parvans. The portion for the Udyoga is incomplete; first seven adhyāyas, with st. 1-23 of adhy. 8, are missing. The adhyāyas are numbered, but not the stanzas. The sub-parvan and adhyāya names are sometimes given.

G4

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No. 157. Folios 64 (numbered 329-392), with 16 to 21 lines to a page; size 19¼″ × 2″. Grantha characters. Palm leaf.

This MS. contains the first five parvans of the Mbh., but is incomplete for Udyoga, ending with 5. 154. 23b. The edges are sometimes broken, and holes for strings widened by constant use, causing loss of text. Missing and damaged in adhy. 34. The adhyāyas are numbered but not the stanzas. The adhyāya names are sometimes given, but not the sub-parvan names. No marginal corrections.

G₃

Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 76, purchased from Mr. Aiyangar of Mysore. Folios 144, with 12 or 13 lines to a page; size 16½″ × 2½″. Grantha characters. Palm leaf.

The MS. contains the Udyoga and Bhīṣma parvans in 260 folios. Well preserved but modern in script and appearance. No marginal corrections. The adhyāyas are numbered but the stanzas are not. The sub-parvan names and sometimes the adhyāya names are given.

M₁

Cochin, State Library, No. 22. Folios 201, with 10 to 12 lines to a page; size 14″ × 2″. Malayālam characters. Palm leaf.

The MS. contains a large number of interlinear variants.

M₂

Cochin, Pāliyam MSS. Library, No. 928. Folios 162, with 11 or 12 lines to a page; size 17½″ × 2″. Malayālam characters. Palm leaf. With illustrated wooden covers *having painted floral designs.*

The MS. contains in 299 folios the Udyoga and Bhīṣma parvans. Clearly and fairly correctly written, with no marginal corrections. The stanzas are not numbered but the adhyāyas are. The adhyāya names are found but not sub-parvan names. The MS. is in good preservation and appears to be modern. There is a date at the end of the Bhīṣma-parvan in Kollam era 1028 (= ca. A.D. 1853).

M₃

Malabar, Poomulli Mana Library, No. VII 301. Folios 175, with 9 lines to a page. Malayālam characters. Palm leaf.

M₄

MS. from the Ponnokkoṭṭu Mana Library, Alwaye, Travancore. Folios 210, with 8 lines to a page. Malayālam characters. Palm leaf.

M₅

MS. from the private library of Killimaṅgalam Nambudiripāḍ, Cochin. Folios 157, with 9 lines to a page; size 21″ × 2″. Malayālam characters. Palm leaf.

Besides these thirty-seven MSS., the following eleven were also examined:

1 Dacca, University Library, No. 938.
2 Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at BORI), No. 197 of Viśrāmbāg II.
3 Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at BORI), No. 489 of Viśrāmbāg I.
4 Baroda, Oriental Institute Library, No. 11374.
5 Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1250.
6 Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1297.
7 Pudukottah State Collection, Devanāgarī MS. (without number).
8 Poona, BORI, Mahābhārata Collection, No. 58.
9 Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, a Grantha MS. (without number).
10 A Grantha MS. belonging to Mr. Sampatkumaram.

11 Poona, Bhārat Itihās Saṁśodhak Maṇḍal Library, a minuscular Mbh. scroll, containing the text of the entire epic.

With the exception of Nos. 10 and 11, which were partially collated, the variants of these MSS. had been fully recorded on the collation sheets; but the MSS. were not utilized, at the final stage, and their collated readings are not given in our critical apparatus, as they are of no special value for critical purposes. — No. 1 is a birch-bark Bengali MS., probably of the 17th century, which would have been useful if it had been complete and less damaged; it contains, however, about 100 disarranged folios, some of which are in comparatively modern Bengali script, but its readings do not very materially differ from those of other B MSS. — No. 2 is a fairly correct Devanāgarī paper MS., dated V. Saṁvat 1806 (=ca. A.D. 1750); but it was discarded because it was fragmentary and would have merely burdened the critical apparatus without bringing a corresponding advantage. — No. 3 is also a Devanāgarī paper MS., dated V. Saṁvat 1820 (=ca. A.D. 1764), which contains Nīlakaṇṭha's commentary, but it is a very corrupt and incorrect exemplar. — No. 4 is a moderately good and neatly written Devanāgarī paper MS., dated V. Saṁvat 1804 (=ca. A.D. 1748), prepared for Mahārāja Dalelasiṁha by the copyist Vāṇijya-Kṛpārāma; but since it hardly differed from other Devanāgarī MSS. already collated, it could not be of much independent value. — Nos. 5 and 6 are merely copies of Grantha MSS. in Devanāgarī, No. 6 being, in addition, a composite paper MS. written by more than one hand. — No. 7 is a typical Devanāgarī misch-codex which, being copied probably in the South, contains such a large number of Southern passages that it may be regarded almost as a Southern MS. — No. 8 is a modern Telugu palm-leaf MS., dated Śaka 1792 (=ca. A.D. 1870), which was of not much use as an independent MS. — No. 9 was in the same way found redundant as a Grantha MS., while No. 10, being a modern and incomplete palm-leaf MS. containing only the first 49 adhyāyas and 12 stanzas of adhy. 50, was not utilized after trial collations of adhy. 9, 19, 27 and 49. — No. 11 is a curious MS. which deserves detailed description. It consists of one continuous scroll, the length of which is 186′ and breadth 5¼″, written on very thin, glossy, superior hand-made Indian paper of the 18th century, and illustrated. It comes from the famous Sardar family of Vinchur, near Nasik. The script is Devanāgarī, though in places Śāradā characters appear; the adhy. endings and some lines are in red ink. Being minuscular, it is very difficult to read with the naked eye. At the end there appears the following short inscription in a different hand, ink and pen, and not in minuscular form: संवत् १८२७ चैत्र शुति पंचम्यां मया पंडित काश्मीरे उपमन्युगोत्रजयरामेण ॥ चक्रे ॥ महाभारतपुस्तक जंत्र लिखितं ॥ शुभम् ॥ As it was evidently a modern Devanāgarī MS. of Kashmirian origin, a trial collation was made of the Sanatsujāta sub-parvan. It was found that the collations agreed very closely with those of our MS. D_1, which was also apparently copied in Devanāgarī from a Śāradā exemplar (see above). As such, it did not possess much independent value; and as it was difficult to read, it was thought necessary neither to include its readings in our critical apparatus nor continue the collation of the other parts of the Udyoga.

TESTIMONIA

Commentaries

Of the commentaries[1] available for the Udyoga, six have been published from the Gujarati Printing Press, Bombay, in 1920, by Mahadeva Gangadhara Bhatta Bakre. The one by Vimalabodha, entitled Durghaṭārtha-prakāśinī, is too meagre and deals occasionally only with what it considers to be *durghaṭa*; while another, the Lakṣābharaṇa of Vādirāja, does not represent the best South Indian version and comments generally on the T G version. Their variants, therefore, have not been examined and included in our critical apparatus. The remaining four, those of Arjunamiśra (Ca), Sarvajña-Nārāyaṇa (Cs), Śaṁkara [*only on* the Sanatsujāta] (Cś), and Nīlakaṇṭha (Cn), have been fully utilized. Besides these, the commentary of Devabodha (Cd), available only in manuscript, has also been included.

The Commentary of Devabodha

Of the commentaries mentioned above, that of Devabodha is *undoubtedly the earliest and deserves the foremost consideration.* It is in the nature of brief running glosses on difficult words and phrases; but the commentator's testimony, in striking agreement with that of Ś1 K, has been of considerable value in the constitution of the critical text. It is to be regretted, however, that the only available manuscript of this commentary[2] for the Udyoga, an old and much damaged Devanāgarī palm-leaf copy belonging to the Royal Asiatic Society of Bengal,[3] is fragmentary and incomplete. As the MS. presents the commentary unaccompanied by the epic text actually commented upon, the variants regarding stray words and phrases only, and not with regard to longer passages or the entire text, could be found and collated. It is partly for this reason and partly because the MS. is fragmentary, no inference would be safe regarding uncommented passages or omissions by Devabodha. But it should be noted that throughout the Sanatsujāta (adhy. 42–45), Devabodha has *no comment on the passages* which are included

---

1 On the general characteristics of some of these commentaries, see Prolegomena to the Ādi, pp. LXIII–LXX; on their relative chronology and provenance, see Sukthankar, ABORI, 17 (1936), pp. 185–202.

2 In some catalogues of MSS., commentaries are wrongly entered under the name of Devabodha, e. g., Weber's Berlin Catalogue I, No. 394, p. 105, wrongly for Sarvajña-Nārāyaṇa's comm. Similarly a MS. from Baroda Oriental Institute Library, alleged to be the comm. of Devabodha, turned out on examination to be a mixed comm. containing excerpts from that of Sarvajña-Nārāyaṇa.

3 No. 3399/4814, noticed in Haraprasad Shastri's *Descriptive Catalogue*, v, Purāṇa, pp. 151–52. It contains fol. 3–119, with five lines to a page, size $11\frac{1}{2}'' \times 1\frac{3}{4}''$, in clear bold Devanāgarī writing in ink, using frequent pṛṣṭhamātrās; but the leaves have become extremely frayed on the margins, worm-eaten and brittle. The following folios are *missing:* 14, 39, 53–54 (which however are replaced by a folio without number), 62–63, 81, 84, 86, 98, 100–109, and 111. There are several extra folios containing other matters. Shastri's account of the MS. is not correct in all its details. Some intermediate folios being misplaced and wrongly numbered over again as 113–118, the total number of existing folios would be actually increased by 6. — MS. No. 3398/5755 in Shastri's catalogue is ascribed to Devabodha in its final colophon, but it is really Sarvajña-Nārāyaṇa's commentary.

by the T G version and the Vulgate, but which are omitted by Ś1 K in agreement with B and M. Devabodha, however, accepts the additional repetitious adhyāya (App. I, No. 2), which is inserted by almost all MSS. (including Ś1 and some K) after our adhy. 44, with the remark: शोकादींस्तत्त्वावरणरूपादीनुक्तानपि पुनर्ब्रूते तत्स्वरूपावधारणनिरोधयोरादरातिशयविधानाय[1]. On the other hand, Devabodha knows nothing about the Southern transpositions of adhy. 58 and 64. Regarding additional passages, again, Devabodha notices the peculiarly Northern insertion occurring after 5. 62. 5 (App. I, No. 3), from which excerpts are also found in the Javanese version; but he offers no comment on the fairly long Vulgate addition (App. I, No. 9) of the fable of the Cat and the Mice in adhy. 157. Nor is the Southern passage 168*, which percolates through D into K, noticed by Devabodha. It is also noteworthy that Devabodha is unique in his agreement with Ś1 in designating the Karṇa-Kṛṣṇa episode (adhy. 138-41 only) as Karṇopaniṣad. As there are no specific Ś1 K additions of any conspicuously *long passages*, nothing can be said on this point with reference to Devabodha's commentary. Its affinity, however, to the Ś1 K version (as against B, D and S) is borne out by a fairly large number of agreements of characteristic readings, which need not be detailed here, but which have undoubtedly enabled it to preserve a considerable number of original readings; e. g., 5. 2. 8^a कौव्यात्; 25. 9^b निनीय; 26. 8^b सामरथ्यं; 34. 78^d अपाचीनानि; 37. 28^c उद्धृतभक्ताः; 38. 39^b प्रथमोत्पतितेषु; 49. 1^d प्रत्यर्थेन; 56. 48^d कवचहृदे; 70. 70^c गोपादे; 93. 16^a निष्कलं; 131. 37^a किमधकानां; 141. 45^d वीरक्षय°; 142. 27^d उपाध्ययन; etc. There are, however, a few disagreements with K, but the readings of Devabodha are supported independently by S: e. g., 8. 6^d आनर्च; 22. 35^b परेत्स; 151. 19^c निघ्नन्; 165. 13^{ef} गुणनिर्देशादपराधं, etc. The individual readings of the commentary are extremely few, thus in 5. 22. 28^b its reading अपार्थिवः is not found in any of our MSS. The only instance of an apparent misreading and tortuous interpretation is found in 5. 25. 7^d यत्र यमोजयः, which is explained as यमो बन्धनमजयः परस्याभिभवः; but the reading is found only in K1!

The Commentary of Arjunamiśra

As the printed text of Arjunamiśra's commentary was presumably prepared from Devanāgarī MSS., its genuineness[2] had to be verified before it could be utilized. Portions of it were, therefore, compared with two Bengali MSS.[3] belonging respectively to the Calcutta Sanskrit College (No. 311)[4] and the Royal Asiatic Society of Bengal (No. 3373/4035 B)[5]; and it was found that the printed text, though not critically edited, may be taken as reliable on the whole. The commentary, however, is unaccompanied by the epic text in both these cases. It is difficult, therefore, to say from the mere pratīkas of his brief glosses what particular version Arjunamiśra follows. As a Bengali[6], he should

[1] Arjunamiśra substantially copies this remark.

[2] On the contaminated character of the Devanāgarī MSS. of Arjunamiśra's commentary, see Prolegomena, p. LXIV.

[3] Arjunamiśra MSS. are by no means easily available even in Bengal. — A few folios of an Udyogaparva-vyākhyā supposed to be by Arjunamiśra exist in the Dacca University Library (No. 989). On examination they were found to contain fragmentary glosses by some other unknown commentator.

[4] Noticed in the *Descriptive Catalogue* by Siva Chandra Gui and Hrishikesh Sastri, iii, p. 191.

[5] Noticed by Haraprasad Shastri, *op. cit.*, v, Purāṇa, pp. 139-40.

[6] Cf. Jogendra Chandra Ghosh, *Ind. Culture*, vol. 1, pp. 706-710; vol. 2, pp. 585-589; and P. K. Gode, *ibid.* vol. 2, pp. 141-146. [V. S. S.]

represent the Bengali version, but his great admiration for Devabodha often makes his commentary a direct copy or amplified paraphrase of that of his predecessor, while his *many divergences from specific Bengali readings often raise the suspicion that he consulted* other sources as well.[1] In the following cases, for instance (and these cases are not exhaustive), Arjunamiśra adopts the readings of Devabodha and throws overboard those of B and the Vulgate: 5. 2. 8^{a} **Ca.**d कौव्यात् (B D कोप्या); 22. 35^{b} **Ca.**d चमूं परेत्य (B and Vulgate चमूंनिवेशं); 26. 8^{b} सामस्थ्यं (B D सामर्थ्यं, which is noticed as a pāṭhāntara by Arj. and characterized as असम्यक्!); 34. 30^{b} **Ca.**d परिसर्पतः (B and Vulg. °जल्पतः); 34. 55^{b} **Ca.**d देशरूपेण (B and Vulg. द्वेष° or द्वेष्य°); 34. 65^{b} **Ca.**d मतिक्षयान् (B and Vulg. मनोमयान्, which is noticed as a pāṭhāntara by Arj. and characterized as असम्यक्!); 34. 78^{d} **Ca.**d अपाचीनानि (B and Vulg. अवा° or अर्वा°, noticed as pāṭhāntara); 35. 8^{a} **Ca.**d आस्स्व (B and Vulg. आवां, which is noticed as a pāṭhāntara and characterized as असम्यक्!); 36. 25^{a} **Ca.**d अविवाहैः (B and some D कुविवाहैः); 37. 28^{c} **Ca.**d उद्धृतभक्तः (B and Vulg. उद्धृतभूमिः); 37. 33^{c} **Ca.**d निकृष्टरागं (B and Vulg. विसृष्ट°); 38. 39^{b} **Ca.**d प्रथमोत्पतितेषु (B D प्रमत्तो°); 38. 40^{c} **Ca.**d देशाः (B and Vulg. राजन्); 39. 43^{a} **Ca.**d मङ्गलालभनं (B °लम्भनं); 40. 3^{a} **Ca.**d अनृतं च समुत्कर्षे (B D अनृते च समुत्कर्षः); 40. 8^{a} **Ca.**d च रथः (B and Vulg. रजतं); 40. 12^{b} **Ca.**d धातुः (B and Vulg. हेतुः, noticed as a variant); 40. 19^{b} **Ca.**d सत्योदका (B and Vulg. सत्योदया); 40. 19^{d} **Ca** अम्भोम्भः (B and Vulg. अलोभः; **Cd** missing!); 42. 6^{b} **Ca.**d आत्मावसन्नमृतं (B आत्मावसन्नममृतं); 42. 25^{a} **Ca.**d अनादानात् (B अनादाता); 42. 26^{b} **Ca.**d देवेषु (B वेदेषु); 42. 29^{c} **Ca.**d अधर्मविदुषः (B °निपुणाः); 43. 5^{d} **Ca.** d संयताः (B and Vulg. तिष्ठतां); 44. 3^{c} **Ca.**d आर्ये काले (B and Vulg. कार्यकाले); 45. 9^{b} **Ca.**d अभिपत्य (B and Vulg. अभिपद्य); 45. 12^{ab} **Ca.**d विश्वस्तं वा (B and Vulg. विद्यात्तत्तत्); 47. 85^{a} **Ca.**d नियतं (BD निधनं); 47. 89^{b} **Ca.**d पुरुषस्य स्वकर्म (B and Vulg. सुकृतं निष्फलं वा); 49. 1^{d} **Ca.**d प्रीत्यर्थेन (B and Vulg. प्रीत्यर्थं नः); 54. 32^{a} **Ca.**d दुःखोचितः (B and Vulg. दुःखोषितः); 56. 48^{d} **Ca.**d कवचह्रदे (B and Vulg. शस्त्रसंकुले); 68. 4^{c} **Ca.**d °तत्त्वलयात् (B and Vulg. °तत्त्वमयात्); 71. 10^{c} **Ca.**s कौपीनं (B कौन्तेय); 73. 6^{a} **Ca.**d अभिवर्णेन (B and Vulg. अभिवर्तेन); 75 10^{c} **Ca.**d अनवरोधः (BD अनुप°); 75. 14^{a} **Ca.**d प्रणीतरश्मिः (B and Vulg. प्रहीण°); 88. 20^{b} **Ca.**d वष्टि (B and Vulg. धत्ते); 90 24^{d} **Ca.**d सुसंहिताः (B and Vulg. °हृताः or °हताः); 103. 3^{b} **Ca** प्रतिनये (B and Vulg. change the pāda); 107. 15^{c} **Ca** धानिष्ठां (B and Vulg. वासिष्ठीं etc.); 112. 1^{d} **Ca** बोधितं (B and Vulg. शोधितं or वर्धितं); 134. 20^{c} **Ca** धृष्टवन्तं (**Cd** धार्ष्ट्य°; B and Vulg. धृतिमन्तं); 141. 22^{c} **Ca.**d एका स्रक् (B and Vulg. शिवा च), etc. Such a large number of instances cannot be regarded as accidental.

There is a considerable number of cases also of readings which are given by Arjunamiśra, in agreement with Devabodha (and occasionally with Sarvajña-Nārāyaṇa also), but which are not found in *any* of our MSS.: 5. 22. 28^{b} अपार्थिवः; 38. 4^{c} वेदविक्रायकः; 38. 27^{b} ब्राह्मणादिषु; 90. 22^{c} क्षेमः; 94. 22^{b} अल्पगृह्यत; 100. 15^{c} परिचारः; 101. 7^{d} पताकाभोग°; 103. 25^{b} प्रचेताः; 113. 11^{d} अंपचायिनी; 168. 2^{b} यवीयसः; etc.

That Arjunamiśra was aware of sources other than B and exercised his discrimination is also clear from the fact that he notices pāṭhāntaras and sometimes criticizes them as *asamyak* (5. 26. 8^{b}; 33. 59^{c}; 34. 13^{c}, 55^{a}, 65^{b}; 35. 8^{a}; 36. 13^{cd}), or *prāyaśaḥ pāṭhaḥ* (5. 35. 22^{a}, 23^{d}; 40. 12^{a}; 70. 19^{d}), or *apapāṭhaḥ* (5. 62. 23^{b}), or *arvācīnaḥ pāṭhaḥ* (5. 1.

---

1 This happens perhaps more extensively in the commentary on the Udyoga than in that on Ādi. This fact, as well as the meagreness of material at his disposal, did not apparently allow the editor of the Ādi to take proper notice of the point, although he fully recognizes the extensive plagiarism of Arjunamiśra from Devabodha's commentary.

3[b], but the reading in question *āviśatām* is given only by three B MSS!)[1]. It would seem, therefore, that in the case of the Udyoga he commented upon an eclectic text; and, to judge from his pratīkas, his commentary cannot be taken as a true representative of the Bengali version. It is, however, a Northern text, originating in Bengal; and no direct Southern influence is traceable in it.

The Commentary of Sarvajña-Nārāyaṇa

The exact provenance of this commentary is not known, but Sarvajña-Nārāyaṇa was undoubtedly a Northerner[2]; and his commentary shows the direct influence of Devabodha, even if not to the same extent as does that of Arjunamiśra. The commentary is generally found accompanied by the epic text in the same MS.; but, strangely enough, the text *does not* always represent the readings of the commentary. Throughout the Sanatsujāta, for instance, the Ds MSS. show remarkably prominent Southern influence, liberally incorporating, as it does, T G passages; but this is not the sense of the commentary, which omits all notice of such passages! This curious discrepancy undoubtedly confirms the caution[3] that the epic text accompanying a commentary in the MS. need not always be the text actually commented upon. The insertion of T G passages by Ds MSS. in the Sanatsujāta is perhaps due to the direct influence of the authoritative Śāṁkarabhāṣya on this sub-parvan; but the Ds MSS. sometimes go further than the Vulgate in this respect, as well as in the matter of omission and transposition of stanzas. They insert, for instance, 257*, 262*, 279*, 283*, 292*, and 299*, which are not accepted even by Dn. Outside the Sanatsujāta, however, there are only a few passages in which Southern influence is traceable: e. g. 455*, which is accepted by the highly conflated K_4 and four D MSS., but not by Dn; and 546*, which is an entire N insertion omitted by Ds; as well as the following S passages in which Ds appears with the Vulgate (Dn): 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130*, 435*. On the other hand, there is a considerable number of Southern passages which are accepted by some N MSS. (in most cases including Dn), but which are omitted by Ds: 46*, 168*, 317*, 391*, 406*, 431*, 441*, 442*, 449*, 465*, 495*, 496*, 529*, 541*. All these are short and textually unimportant passages, and Sarvajña does not notice them in his commentary, although no positive inference can be confidently drawn from his negative attitude. The Ds MSS. are generally of the same type as the Dn, and purely Ds passages are extremely rare. We have only one or two individual Ds insertions, e. g. 517*, 565*; and there are a few other inserted passages which Ds share with only one or two other D MSS.: 157*, 273*, 514*. In some cases, however, the Ds MSS. are happily free from Vulgate insertions, e. g. 240*, 245*, 320*, 342*, 359*, etc.; but these cases are not numerous. It appears, therefore, that the Ds

---

[1] It is curious that Ca notices 182*, a stanza omitted in *all* our MSS., but found in Calcutta, Bombay and Kumbhakonam editions! — We may note here also that nearly all N MSS. (except 3 B MSS.) read उयन्मेघस्वनः in 5. 89. 16[c], but *all* Northern commentaries (Ca, d, s) read (with S MSS.) ओघमेघस्वनः (cf. 5. 138. 3[a])!

[2] Nil. commenting on 5. 71. 22[c] remarks: प्रस्कन्देनेति पाठे मध्यमशिफयेति प्राञ्चः. This reading and interpretation are given substantially by Sarvajña-Nārāyaṇa. But this indirect reference need not be taken as a conclusive testimony of Sarvajña's provenance.

[3] *Prolegomena*, p. LXIV.

MSS. are closely allied to the Vulgate; but, barring Sanatsujāta, the version is slightly superior in its freedom from some late accretions which encumber the Vulgate.

The impression given by Sarvajña-Nārāyaṇa's commentary is somewhat different. He does not, as we have noted above, notice the Southern passages which have found their way into the Vulgate version of the Sanatsujāta and into Ds MSS., as well as elsewhere. Along with the other Northern commentators and the majority of our MSS., he accepts, without any remark, the additional adhyāya (App. I, No. 2) repetitiously inserted after our adhy. 44; but he knows nothing of the Southern transposition of adhy. 58 and 64. He accepts the peculiarly Northern insertion occurring after 5. 62. 5 (App. I, No. 3); but he does not, like Devabodha, comment upon the long Vulgate addition (App. I, No. 9) of the fable of the Cat and the Mice in adhy. 157. Following Devabodha, again, he gives throughout a mass of readings which are certainly superior to those of the Vulgate. He betrays no predilection to Southern influence, as do the Ds MSS. All this makes it clear that he belonged to the North; but if we leave aside his agreements with Devabodha, which may or may not be original, his version, even if it is slightly superior to the Vulgate, is generally of the same type; and this makes it difficult to determine his provenance and to assign, even tentatively, any definite version to him.

The Commentary of Śaṁkara (on the Sanatsujāta)

As this commentary gives the pratīka of practically every word of the text commented upon, it is easier to fix the version which it follows. We are, however, concerned here, not with the literary or philosophical merit of the commentary, however important or authoritative it may be from this point of view, but with its importance for text-critical purposes. It will be seen from our general note on the textual reconstruction of the Sanatsujāta, added in our footnotes to adhy. 42 (p. 192), that, from very clear manuscript evidence, we were not justified in accepting the text of Śaṁkara for this sub-parvan. The Ācārya, as a Southerner, naturally follows the Southern recension; but even here it cannot be said that, in overlooking the Malayālam version, he has accepted the best Southern tradition. This is not a disparagement, for the business of the commentator was obviously not that of a text-critic. In the usual manner of commentators Śaṁkara is, of course, eclectic; but, presumably, he took the text which was available to him, and did not think it necessary to concern himself with the various versions and recensions in order to establish the original readings in every case. He has accepted generally the Southern recension in its T G version, as he probably found it in his MS. or group of MSS.; and it was not necessary for him to go beyond it. And, his text consequently does not take us beyond the version which he utilized. If he is identical with the great Śaṁkara, his text is undoutedly older than the oldest of the extant Mahābhārata MSS., but this does not necessarily prove its *absolute* authenticity; for, his testimony affects only the authenticity of the particular recension or version used by him, and nothing more. With regard to the T G version of this sub-parvan, again, relied upon by Śaṁkara, it should be noted that when we actually consider the different groups of MSS. comprised in this version, we find that they do not present a uniform or consistent text-tradition. It is partly for this reason and partly because Śaṁkara, like most commentators, is eclectic, it is difficult to fix his text down to any particular MS.

or group of MSS. of this particular version. Nor does the T G version, as a whole, agree with the other and more systematic Southern version, namely, the Malayālam. On the other hand, the authority of the T G version or of Śaṁkara's text has not been accepted, except by a small group or Devanāgarī MSS. (especially Dn Ds D_{8-10}); while the three great Northern commentators of the Mahābhārata, Devabodha, Arjunamiśra and Sarvajña-Nārāyaṇa, present a sharply divergent text. This latter text is authenticated generally by the independent agreement of the Northern Śāradā (Kaśmīrī) and Beṅgali versions with the Southern Malayālam. As this agreement, supported by intrinsic probability, affords a broad and sound basis, it has been accepted generally for our critical reconstruction, as against T G (with Śaṁkara) and the Vulgate (with Nīlakaṇṭha), both of which groups clearly embody a secondary, and therefore inferior, tradition, the Vulgate being, in addition, an admittedly made-up and composite text of an inclusive character.

The Commentary of Nīlakaṇṭha

With regard to this popular, but not equally valuable, commentary which has been often printed, there is very little to add to what has been said in the Prologomena to the Ādi, pp. LXV–LXVIII. Nīlakaṇṭha's comparatively modern text (here called the Vulgate) represents a sub-version of D, but it is a "misch-codex" of a much conflated and inclusive type,[1] the critical value of which has been much exaggerated by some writers in modern times. The disastrous effect of his uncritical conflation is best seen in his text of the Sanatsujāta, on which see our note added on p. 192. It has resulted not only in an almost hopeless textual confusion by the clumsy blend of passages from divergent versions with an entire disregard of sequence and sense, but it also bears testimony to his indiscriminate use of Southern MSS. The total number of such inserted T G passages in the Vulgate text of this sub-parvan of four chapters is 31 (243*–248*, 251*–255*, 259*, 262*–264*, 266*, 269*–271*, 275*–278*, 280*, 281*, 285*, 287*, 289*–291*, 300*), some of the passages running up to even 12 to 20 lines! It is possible to explain this incorporation of disjointed Southern units as due to the influence of Śaṁkara's commentary, as Nil. himself makes an admission to that effect; but instances of the inclusion of Southern passages are not rare even outside the Sanatsujāta, e. g., 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130*, 317*, 391*, 431*, 435*, 442*, 449*, 495*, 496*, 529*, 541*. Such T G passages found in the Vulgate are: 152*, 165*, 208*, 222*, 409*. There can be no doubt that Nīlakaṇṭha utilized manuscripts from various sources; he mentions specifically the Bengali version (सशूलेति गौडपाठः on 5. 152. 6) and criticizes some readings as *arvācīna* or *ādhunika:*

5. 33. 81 पाञ्चभौतिकमित्यर्वाचीनः पाठ उपेक्ष्यः.
47. 33 सह्रोत्तर इत्याधुनिकाः पठन्ति.
57. 5 शम एव महच्छ्रेय इत्याधुनिकः पाठः.
88. 61 धूर्तैरित्यपपाठः.
132. 30 पाठान्तरं तु मूढजनकल्पितं नादरणीयम्.

[1] A list of some of the Vulgate insertions in our text will be found below, under "K" version. The total number of such passages of varying length (the longest being one of 108 lines!) is nearly 150!

Another good example of Vulgate insertion and confused sequence of stanzas will be found in adhy. 157, on which see our note added on p. 556.

Nīlakaṇṭha's preference of a smooth and eclectic text leads him not only to indiscriminate incorporation and athetization, but also to the avoidance of the *lectio difficilior* or grammatical irregularities with a view to simplification and normalization. In this way authentic archaisms are complacently obliterated, but unskilful conflation has often led to fresh confusion and obscurity. The instances are too numerous to be cited here,[1] as the process of regularization occurs throughout the text; but we shall note here some curious instances in which such uncritical eclecticism leads the commentator to a misunderstanding of the text or to the acceptance of obvious mislections which he is compelled to explain in a fanciful and tortuous fashion:

5. 24. 3^a वर्ततेऽसौ न धर्म्यं, wrongly read as वर्तते सौनधर्म्यं, and explained as: सौनः सूनावान्हिंस्रः। तद्धर्मादनपेतं सौनधर्म्यं क्रौर्यम्, — a curious instance of misplaced ingenuity!

5. 30. 18^c देवरथेन (for देवितव्येन), an obvious corruption which Dn shares only with three B MSS.!

5. 43. 10^d नोत सन्तः, misread as नो असन्तः, and explained as त्रासमकुर्वतः!

5. 47. 33^b The curious reading (supported by B) ममत्तरे (for मर्मान्तरे), which is explained as: भृशं मथ्नातीति ममत्। यङ्लुगन्तात्क्विप्। ततस्तरप्। बलवत्तरे ममदिति निपातो बलवद्वाचको वा। संग्रामे इत्यर्थः!

5. 57. 5^c A variant reading तराभ्यावः (for तव स्रावः), which is obviously fanciful or a corruption (for it is not found in any MS.!) is explained as: तराणामश्वादीनां वेगवतां वाहनानामभ्यावः सर्वतः खादनं कण्डूरोगादुपद्रव इति यावत्। अव रक्षणगतिकान्तीत्यादेः खादनार्थाद् घञ्, which is as misconceived as irrelevant!

5. 106. 4^d यत्र वै (given even by Dn MSS.!) misread as यन्त्रवै and solemnly interpreted as: यन्त्रणार्थम्। यन्त्रयतेस्तुमर्थे तवैप्रत्ययो वैदिकस्तकारलोपश्च!

5. 139. 47^d Instead of सुत्यं (= सोमाभिषवः), Nīl. (supported only by B_2), reads सूयं and explains far-fetchedly: राजसूयसूर्येति निपातनादुपपदयोगस्त्वनित्य आर्षो वा। तदभावेऽपि सुञः क्यप् दीर्घश्च!

5. 193. 32^d आमिषदन्तहोमं (a mislection for °दत्तहोमं), explained as दन्तैर्हूयन्त इति व्युत्पत्त्या, with the remark: आमिषमप्रमेयमिति पाठस्तु मूर्खकल्पितः!

We add here a selection, made at random, of effacement of solecisms of various types attempted in the Vulgate: 5. 9. 41^c अनापराधिनं (Vulg. विनापराधेन); 25. 9^a अनुशास्य स्थ (अनुशिष्याथ); 34. 42^c एते मदावलिप्तानां (मदा एतेऽव°); 36. 3^a अस्मः (एते); 37. 3^a शासति (शास्ति); 38. 8^a अपकृत्वा (°कृत्य); 42. 11^c गृह्यन्तः (मुञ्चन्तः); 42. 12^b गृह्य (अनुगृह्य); 42. 29^c अधर्मविदुषः (°निपुणाः); 44. 15^d सूर्यो अह्नाय (सूर्योऽप्यह्नाय); 44. 21^b दृश्यति (दृश्यते); 45. 28^b जागृमि (जाग्रति); 47. 9^c आशिष्यते (आप्नोतु); 47. 16^c प्रतियात् (अप्रतिमान्); 57. 4^c इच्छेथाः (मन्येथाः); 63. 3^d वेत्तुं (जेतुं); 80. 43^d उत्सृजत् (मुञ्चन्ती); 88. 2^d पृथा पार्थाननुस्मरन् (स्मरन्ती तनयान्पृथा); 89. 26^a द्विषसे (द्वेक्षि); 107. 9^c गान्ति (गायन्ति); 132. 32^a उच्य (हृष्य); 139. 51^a रोदन्त्यः (रुदन्त्यः); 142. 13^a पश्ये (पश्य); 142. 27^c अश्रुण्वत् (अश्रौषीत्); 143. 6^a असंबुद्धा (असंबुध्य); 145. 25^c ईतयः (ईतीः); 145. 36^a करणहीनेति (°हीनत्वात्); 149. 42^{bd} सोऽऽत्मानं (स आत्मानं) and मन्यतेऽऽत्मानं (पश्यत्यात्मानं); 154. 9^d अभिषिच्यन्तु (क्रियतां); 160. 9^b ब्रवीहि (वदस्व); 170. 2^c

[1] Some examples of avoidance of *lectio difficilior* in the Vulgate will be found in instances cited under Devabodha and Arjunamiśra above, pp. XIV–XVI.

वधिष्यामि (हनिष्यामि)[1]; 174. 22^{d} अपनयिष्यामि (°नेष्यामि); 180. 26^{d} कुर्मि (छिनद्मि); 185. 6^{c} अभ्यहनत् (°वधीत्); 187. 21^{b} पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठिता (°निष्ठिता); 187. 25^{b} ततोल्काश्रमे (तथोल्का°); etc.

Nīlakaṇṭha MSS. sometimes add lines and stanzas which are not found in any other MSS., e. g., 18* (D_{4} marg.), 234* (a Bhāgavata-purāṇa passage), 267*, 434* (a *gloss* which Cn attributes to Devabodha), 443*, 561*, 562* etc.; while some of these are occasionally found in one or two MSS. of the composite D version or versions akin to it, e. g., 120* (D_{10}), 439* (D_{8}), 450* (D_{2}), 567* (B_{2}), etc. The transposition of 5. 30. 17–18 after stanza 26 of the same adhy. is found in Nīlakaṇṭha MSS. alone! The reading अयुर्यवञ्च वोढव्ये in 5. 132. 33^{c} is given by Nīlakaṇṭha, but as it is not found in any other MS., it is probably Nīlakaṇṭha's own emendation. The insertion of a colophon after 5. 166. 13 is found in Nīlakaṇṭha MSS. only!

Attention has been already drawn[2] to the fact that the printed editions of Nīlakaṇṭha's text do not exactly correspond to the Nīlakaṇṭha MSS. We have, for instance, lines and stanzas added by modern editors which are not found in the Nīlakaṇṭha MSS., e. g., 168*, 182*, 200*, 488*, etc. Dn unaccountably omits 5. 30. 27, but the stanza is found in the printed text of the Vulgate; on the other hand, Dn inserts 522*, but it is omitted in the printed text! Sometimes the readings also of the printed text of the Vulgate are not found in the Nīlakaṇṭha MSS., e. g., 5. 33. 72^{d}, Printed text मूर्खेषु (Dn सुखिषु); 35. 42^{d} text कृच्छ्रेष्वापत्सु (Dn कृच्छ्रास्वापत्सु); 44. 8^{d} text एष प्रथमो ब्रह्मचर्यस्य पादः (Dn एषात्मानं नित्यमभिमन्यमानः); 123. 14^{d} text विद्मजेयानलं हि तान् (Dn विद्मजेयं बलं हि तत्); 126. 8^{c} text व्यक्तं (Dn व्यक्तुं); 147. 32^{b} text गोप्ता (Dn साधुः); 186. 8^{a} text ततो रामो हृषितो (Dn ततोऽथ रामो रुषितो); 186. 9^{b} text मान्यं (Dn नान्यं); etc. The colophon added by the Vulgate after our 5. 150. 7 is ignored in the printed text of the Vulgate!

The Bhāratamañjarī of Kṣemendra

This 11th century metrical adaptation of the Mahābhārata by the industrious Kashmirian polymath Kṣemendra has been of little assistance in the Udyoga for text-critical purposes. Without changing the substance, the wordings of this abstract are entirely Kṣemendra's own. Like most Kāvya-poets he indulges in occasional amplification of descriptive matters (e. g. Kṛṣṇa's appearance in Dhṛtarāṣṭra's court, Mañjarī 5. 324–338), but the general tendency is towards condensation of speeches, passages and episodes. He draws very seldom upon his imagination for the narrative, but follows fairly faithfully the Northern recension in its general outline, as well as in its specific sequence and content. No stanza is reproduced *verbatim*, but we have stray borrowings of phrases and pādas, like यतस्तद्गाण्डिवं धनुः (Mañjarī 5. 379^{b}: Mbh. 5. 96. 19^{d}), गालवं भृशदुःखितं (Mañjarī 5. 431^{b}: Mbh. 5. 111. 22^{b}), अस्थिसंचयमारूढः (Mañjarī 5. 491^{c}: Mbh. 5. 141. 30^{a}), आ पृष्ठतापात् (Mañjarī 5. 502^{a}: Mbh. 5. 142. 30^{a}). Kṣemendra's special affinity to the Kaśmīrī version, however, is not perfectly clear in his rapid and brief abstract of the Udyoga. He knows nothing indeed of the Vulgate addition of the fable of the Cat and the Mice in adhy. 157 (App. I, No. 9), nor of the Southern transposition of adhy. 58, to the contents of which he does not refer; but these omissions, strong indications though they are, prove nothing conclusively in an abridged adaptation like his. In the matter of form or

[1] Cf. also 5. 149. 46^{a}; 188. 8^{c}, 12^{a}.

[2] Prolegomena, pp. LXVII–LXVIII.

orthography of proper names no decisive inference can be drawn. Kṣemendra gives the better form Vidurā (Mañjarī 5. 473, 476), but Sumukha's father (Mbh. 5. 101. 24) is called Dikcara (Mañjarī 5. 387), which is probably a mislection; for, Ś1 S show Cikura, while K and some D MSS. have Nikumbha. The name Jyotsnākālī (Mbh. 5. 96. 13) is given by Kṣemendra as Jyotsnāvalī (Mañjarī 5. 378), which is not found in any K MSS. (Ś1 is missing here), although D1, which is a MS. of Kashmirian originī preserves this form. Paraśurāma's disciple Akṛtavraṇa is called Kṛtavrata (Mañjarī 5, 603, 605), which form of the name is not shown by any of our MSS[1]. Similarly, the river into which Ambā is turned by the curse of Gaṅgā (Mbh. 5. 187. 39) is called Tumb. (Mañjarī 5. 639), a unique but possibly wrong reading, not authenticated by any version or MS[2]. Although Kṣemendra takes little licence in the narration of facts or incidents, the statement (Mañjarī 5. 494) that Karṇa in his dream of the end of the world sees Duryodhana riding towards the south *on a donkey* is probably a flavoured imaginative addition of Kṣemendra's own! Regarding the sub-parvan or adhyāya divisions, the account of the Sanatsujāta is so condensed that it is difficult to say if Kṣemendra was aware of the additional adhyāya (App. I, No. 2) omitted in our text after adhy. 44. After the Sanatsujāta, Kṣemendra has a long section, entitled कौरवसभावर्णनं, which includes in its scope the Yānasaṁdhi (which title is not found) and a part of Bhagavadyāna preceding Kṛṣṇa's first speech at the Kaurava assembly (adhy. 91), the Bhagavadyāna being thus much reduced in extent. The section on the parley between Karṇa and Kṛṣṇa is called कर्णोपनिवाद. Kṣemendra also alludes to the Abhiṣeka of Bhīṣma (Mañjarī 5. 532), and states (*ibid.* 5. 515) that Dhṛṣṭadyumna was elected by the Pāṇḍavas as the generalissimo of their army with the permission of Kṛṣṇa, but he does not agree with the Vulgate and S (541*) that Dhṛṣṭadyumna was expressly chosen as such by Kṛṣṇa himself. The Ulūkayāna is a separate section in Kṣemendra, and not merged in Abhiniryāṇa. The list of Rathātirathas, though brief, includes all the names of the epic text in the same sequence.

The Javanese Version

The date of the Javanese version, like that of Kṣemendra, is undoutedly earlier than that of our Mahābhārata MSS., but it offers only a more or less abridged adaptation in Javanese of the original. This difference in the medium and method of expression takes away much of its importance; but to the text-critic it possesses considerable value from the fact that in its prose are embedded throughout quotations from the epic text used by the Javanese adapter, consisting of a stanza, or a part of a stanza, or sometimes even of a phrase or a single word. In the case of the Udyoga, however, the citations, as given in Juynboll's account, go only up to adhy. 179, there being no citations from the remaining adhyāyas. These Sanskrit excerpts, often found in an extremely corrupt form, are given

[1] [But it avoids the occurrence of hypermetric pādas, which are almost inevitable with the use of the longer name. — V. S. S.]

[2] That the printed text of the Mañjarī (Kāvyamālā 64, Nirnaya Sagar Press, Bombay 1898) is not entirely free from mislections is shown by the reading of a line partially reproduced by Kṣemendra and printed as: पुरुषः कत्थनो नीचः कर्णे एव रथोत्तमः (Mañjarī 5. 569), where कर्णे एव must be replaced by कर्णो नैव (Cf. Mbh. 5. 165. 4–5).

in *toto* in App. II, with corresponding references and comparisons; but their value need not be exaggerated. It should be clearly understood that the value of the Javanese version, as indeed of all individual versions of the epic, depends on the value of the tradition which it is found, on examination, to represent. We have here, no doubt, a form of the text which is far older than our existing MSS., but it establishes nothing beyond the fact that it is fragmentary evidence only for the epic text as it existed *in that particular local form in the 11th century* and was known to the Javanese adapter. Like our MSS. and like other versions, it is thus *one* of our evidences, albeit uninfluenced from that century onwards; but its collateral and imperfect testimony does not of itself prove anything regarding the character of the original Mahābhārata. From the Sanskrit excerpts it appears that the source of the Javanese version of the Udyoga is substantially the Northern recension; for, while we find in it the quotation of three stanzas from an additional passage (App. I, No. 3) belonging exclusively to the Northern tradition, there is not a single passage in the Javanese version which can be traced to the characteristic Southern additions. The readings, again, of the cited passages in the Javanese text agree in general with those of the N recension, and there is a fairly large number of cases in which this agreement occurs even to the exclusion of S readings. The following instances, selected at random, will illustrate these agreements with N and deviations from S even in matters of detail (the figures refer to the Crit. Ed.):

5. 7. 12^b सतां मध्ये जनार्दनः (S सत्तमोऽसि सतामपि); 17. 12^a हृततेजाः (S हृततेजाः); 33. 26^a हृष्यत्यात्मसंमाने (S प्रहृष्यति संमाने); 34. 15^c तेभ्यो (S तेषां); 34. 17^c अर्थान् (S अर्थं); 37. 42^c हि (S तु); 39. 60^d कीर्तिरायुः (S आयुः प्रज्ञा); 40. 22^d कर्मणा (S विद्यया); 43. 8^c मनुष्यदोषाः (S महागुणेन); 43. 8^d वर्ज्याः सदा (S सदा वर्ज्याः by transp.); 48. 8^c ऊर्जितौ (S उच्छ्रितौ); 48. 14^c कालखञ्जान् (S कालकेयान्); 50. 8^c मनसा (S भीमस्य); 57. 18^b मारिष (S भारत); 62. 13^d संनिपेततुः (S संनिषीदतुः); 70. 47^b विपणिजीवनः (S वाणिज्यजीविनः); 70. 47^c वधेन (S युद्धेन); 70. 47^d कपालं (S कार्पण्यं); 88. 103^a भ्राता (S धाता); 90. 7^b निश्चितं (S निश्चयं); 91. 5^a सर्वां (S कृत्स्नां); 93. 33^a इमं लोकं (S इमान् लोकान्); 94. 7^{ab} विशिष्टो नो मद्विधो (S मद्विशिष्टो मत्समो); 97. 4^{cd} हानिश्च वृद्धिः (S वृद्धिश्च हानिः by transp.); 103. 10^d अञ्जसा (S ओजसा); 104. 4^c चैव (S चापि); 104. 21^b भवते (S भवतो); 119. 3^d प्रपतिष्यन् (S प्रापततः); 121. 18^c निर्बन्धतः (S निर्बन्धनात्); 125. 2^a हि (S तु); 127. 22^d स राज्यं (S स्वराज्यं or स्वा°); 127. 39^c नित्यं (S युद्धे); 131. 33^d जीवति (S जीर्यते); 134. 5^a पूर्वं (S सर्वं); 142. 25^a योऽसौ (S सोऽसौ); 142. 25^{cd} वचनं पथ्यं (S मतिमान्पश्यन्) and तथा (S वचः); 143. 3^a कुन्तिराजस्य (S °भोजस्य); 149. 43^c न धार्तराष्ट्राः (S transp. the words); 150. 9^c स एनान् (S अदानान्); 151. 8^d सर्वेष्वेवातिवर्तते (S सर्वमेतच्चिरर्थकं); etc.

As against this, there are a few cases of agreements with specific S readings, but their number is extremely limited:

5. 108. 2^b भाः स्वजाः (N भाः स्वयं); 120. 1^b सर्वैः (N सद्भिः); 129. 16^b पुनः स्वयं (N वपुः स्वकं); 139. 53^b समग्रं (N समृद्धं); 144. 2^b शृणु (N कुरु); 145. 15^c कुरुशार्दूल (N राज°); 150. 15^b °युतानि (N °चितानि); 157. 12^d देवलोकं (N वीर°).

In a fairly large number of cases, the Javanese excerpts show better authenticated readings *than those of the Vulgate*, and confirm the readings of our critical text adopted on *independent* grounds:

5. 17. 3^a दिष्ट्या च (Vulgate दिष्ट्याद्य); 29. 49^{cd} जातु अनाश्रित्य महाद्रुमं (preserving the hiatus in Saṃdhi; Vulg. जातु महाद्रुममनाश्रिता); 33. 32^b परिद्विषन् (Vulg. परित्यजेत्); 33. 36^c अनीशः (अनीशानः); 36. 50^d त्यागेन (योगेन); 37. 15^a व्यपाश्रित्य (समाश्रित्य); 37. 42^b व्याघ्रा न स्युः (न स्युर्व्याघ्राः by transp.); 38. 31^c धनाभिजन° (धनाभिजात°); 38. 37^a सः (च); 39. 15^d यशः (श्रेयः); 40. 3^a अनृतं च समुत्कर्षे (अनृते च

समुत्कर्षः); 40. 19^{b} सत्योदका and दमोर्मिः (सत्योदया and दयोर्मिः); 43. 5^{b} दृश्यते (भुज्यते); 43. 8^{d} नरेण (नराणां); 70. 88^{ab} तत्र भवेत्पार्थ (पार्थ भवेत्तत्र by transp.); 80. 29^{c} त्राहि मां (त्रायस्व); 89. 32^{a} अभोक्तव्यं (न भोक्तव्यं); 104. 18^{d} तदा (तथा); 104. 21^{a} दक्षिणाः काः (दक्षिणां कां); 106. 1^{b} अज्ञातयोनिना (ज्ञानयोनिना); 110. 11^{a} साधु (स तु); 119. 9^{d} सः (ह); 125. 15^{a} अनुतिष्ठन्तो (अनुपश्यन्तो); 125. 15^{c} श्लेषेण (अक्लेश); 129. 2^{c} च दुर्बुद्धे (सुदुर्बुद्धे); 131. 33^{a} पुरं (परं); 142. 19^{c} देवसंयुक्तं (मन्त्र°); 142. 25^{b} परिवर्तितः (परिरक्षितः); 147. 4^{a} च (हि); 153. 12^{d} मरुतां (देवानां); etc.

There is, however, a mass of readings in the Javanese quotations which are not found in any of our manuscripts:

5. 8. 27^{d} प्रियावहः ; 8. 34^{d} महाशुभं ; 9. 3^{c} च (for वै); 11. 15^{b} तवेश्वरः ; 15. 32^{b} अश्मतो ; 16. 8^{a} सर्वे ; 20. 14^{d} लक्ष्यन्ते ; 33. 13^{d} प्रजागरं ; 33. 16^{a} प्रशान्तानि ; 34. 17^{a} समाधत्ते ; 34. 17^{c} मानुषेभ्यः ; 34. 40^{a} यस्येर्षा ; 37. 47^{d} आपदि ; 38. 37^{c} कामयति ; 39. 15^{c} वृद्धं ; 39. 25^{cd} दग्धवृक्षं and साधनं ; 40. 3^{cd} चत्वारि संप्रवर्धन्ते सामं ; 40. 19^{d} अक्षोभ्यः ; 43. 35^{cd} (entire line); 49. 11^{d} पतितो मूर्छितो (sequence of the words); 50. 3^{cd} अतः and अचलः ; 62. 15^{a} एतत्ते ज्ञातयः सर्वे ; 70. 63^{b} कदाचित् ; 70. 89^{b} गम्यतां ; 88. 68^{c} दहते ; 89. 18^{d} एवेष्यसि ; 90. 7^{a} चार्य ; 91. 5^{d} मोक्षं ; 91. 10^{a} अवमन्यमानं ; 93. 51^{e} धर्मतो ; 93. 52^{ab} प्रमुखेऽहं and क्षत्रियर्षभाः ; 94. 7^{a} कश्चित् (also 95. 20^{c}); 95. 17^{cd} चरतो and शोचते ; 96. 5^{cd} (entire line); 102. 5^{c} कुलशील° ; 102. 14^{f} सैव ; 103. 4^{c} चात्र ; 109. 1^{b} and 1^{c} उत्पन्नाश्रमिणो यतः and कश्चित् ; 112. 7^{a} (transposition of words); 119. 25^{a} तेन ; 120. 4^{c} ददामि ; 120. 5^{b} शमशीलस्य ; 120. 10^{b} सुखादि ; 122. 35^{d} कथंचन ; 126. 2^{b} ध्रुवं ; 127. 22^{d} वश्यमानेन्द्रियो ; 127. 39^{a} चात्र ; 127. 39^{d} अकृथाः ; 128. 21^{ab} हतान् and यतमानो ; 128. 37^{c} मन्दो ; 129. 2^{a} मामिति ; 129. 3^{c} रुद्रादित्यश्च ; 130. 12^{b} ध्रुवं स्वर्गाय ; 130. 12^{d} विकल्प्यते ; 130. 28^{b} परिपालनम् ; 130. 28^{d} तत्परिचारणं ; 131. 5^{b} त्वं क्वागतो ह्यपि ; 132. 7^{a} नाम धूम्र ; 134. 4^{f} प्रतिनीता अबन्धवः ; 138. 8^{b} कन्यया ; 139. 3^{d} जातु सा तु ; 139. 12^{b} हिरण्यस्य ; 139. 53^{c} पुण्यकामे ; 142. 19^{a} कोपितो ; 142. 25^{d} पितृहितं ; 143. 2^{b} न च वा ; 144. 2^{d} ततः ; 144. 9^{ab} च (for वै) and नश्यते च (न व्यथेत); 144. 9^{c} मिथन् ; 145. 36^{a} करणहीनो हि ; 146. 20^{b} सर्वोऽनुवर्तते ; 147. 14^{b} महा- (for मम); 147. 31^{ab} (substitution of Anuṣṭubh lines for Triṣṭubh); 152. 20^{a} गजाः ; 153. 12^{d} पावकः ; 154. 32^{c} ह्यहं ; 156. 9^{c} देशं ; 157. 1^{d} भाषत ; 157. 18^{c} शूराः ; 159. 11^{c} ततः ; 162. 7^{b} शक्तिधारिणे ; etc.

Some of these readings are probably corrupt or constitute individual modifications, but most of them are genuine variants. In view of these, as well as in view of the deviations from the Vulgate, it is difficult to affiliate the Javanese text (as indicated by the excerpts) to any particular N version or group of manuscripts. Generally speaking, however, its source probably is a text of the same type as the Vulgate; but, since it preserves some better readings, it must have drawn from a text of a slightly superior character.

Besides the abstracts and adaptations mentioned above, there are versions of the stories of Vṛtra, Triśiras, Nahuṣa and Ambā in other parts of the epic, as well as in some of the Purāṇas. But more interesting are the recurrences, with variations, of some passages of the Udyoga in the Rāmāyaṇa, all of which are maxims of sententious wisdom, e. g., 5. 36. 40, 56; 37. 14; 39. 44^{a}; 40. 6^{a}; 178. 24. There are also, in the Sanatsujāta, echoes of passages from the Ṛgveda (5. 45. 3^{c}), Vājasaneyi-saṁhitā (5. 44. 17^{d}) and Atharvaveda (5. 45. 14^{ab}), as well as of Upaniṣads like Bṛhadāraṇyaka, Kaṭha and Śvetāśvatara (5. 44. 17^{d}, 23^{d}; 45. 6, 10, 24^{ab}; etc.),—and of the Gītā (5. 45. 23)! Telang has already noted that 5. 45. 14 is introduced by Śaṁkara in his commentary on the Śvetāśvatara as a passage from the Sanatsujāta, while other passages from the same sub-parvan are cited therein anonymously. Quite a large number of didactic passages,

especially from the Prajāgara sub-parvan, recur in the Ādi, Āraṇyaka, Śānti and other parvans, to which references will be found in our footnotes. It is interesting that one of the sententious stanzas of the Vidura-nīti (5. 33. 1) is quoted anonymously in the Mahābhāṣya and occurs also in Manu, in which last work will also be found several other stanzas from the Udyoga (5. 15. 32; 33. 57, 65; 35. 26, 27, 39[ab]; 36. 25, 29, 32; 37. 17; 38. 1, 11, 13, 17; 39. 32[d], 41, 60; and 294*). Of these stanzas, 5. 35. 26–27 occur in a somewhat modified form in Baudhāyana Dharma-sūtra (1. 10. 35, 36); while 5. 36. 32 occurs, with variations, in Āpastamba Dharma-sūtra (2. 2. 4. 14). Similarly, two stanzas (5. 35. 24, 49) also occur in the Nārada-smṛti, and one stanza (5. 39. 69) is found in the Viṣṇu-purāṇa. Another gnomic stanza (5. 35. 64) is cited anonymously in the Dhvanyāloka of Ānandavardhana. That these maxims must have been traditional sayings, which were appropriated indiscriminately in different works, is indicated by the fact that most of them are also traceable not only in the Nīti sections of other parts of the epic, in the Rāmāyaṇa, in the Purāṇas and in the law-books, but also, as our footnotes will show, in the collections of popular tales and fables. Regarding the critical use of such stray citations, it is only necessary to draw attention to the caution expressed in the Prolegomena to the Ādi, p. xxix.

PEDIGREE OF UDYOGAPARVAN VERSIONS
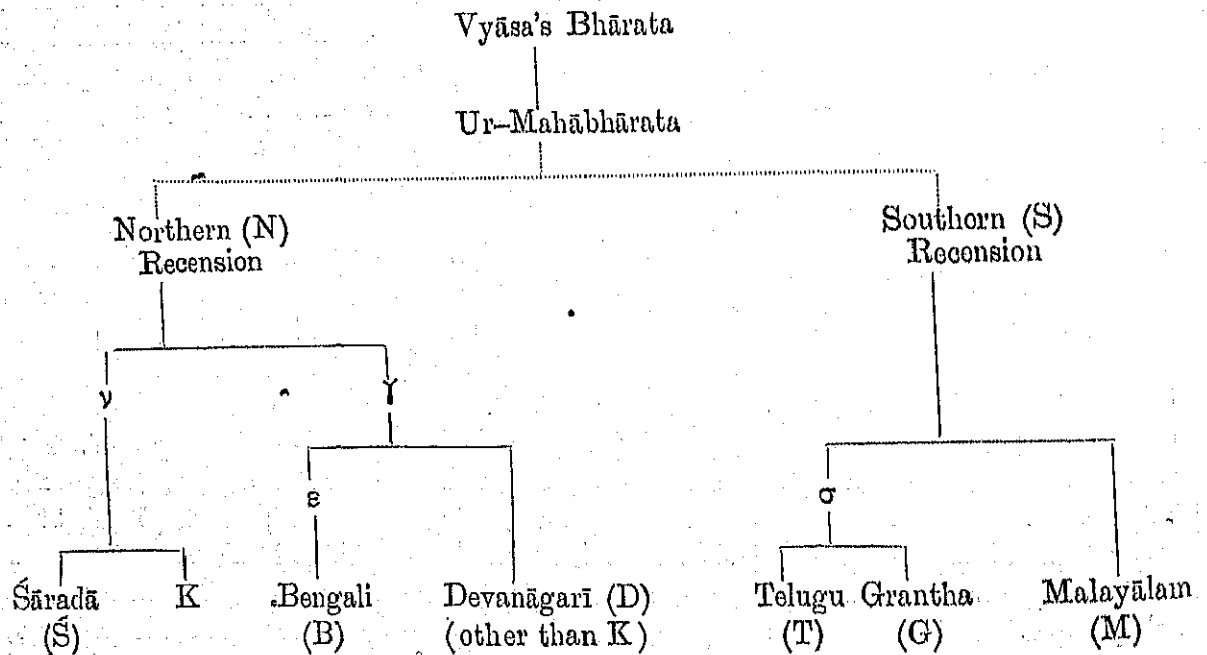
A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

THE TWO RECENSIONS

Although the short additional passages in both the recensions are numerous and ubiquitous (the total number being 595), it is notable that the Udyoga, for a book of its size, is comparatively free from such lengthy insertions as have to be relegated to the Appendix. The total number of such lengthy passages is 14, of which only three are inserted by the entire Northern recension and only one by the entire Southern. In this respect, as well as in respect of omission, transposition and variation of continuous passages, *the two recensions do not recede very materially from each other*; and this is a feature which distinguishes the Udyoga from some other books of the epic, like the Ādi and the Virāṭa, for instance. The discrepancies, though numerous, are yet normal. The additions are, as a rule, neatly inserted passages which can be removed without much damage to the original text. The longest of the very limited number of long insertions is one of 108 lines (App. I, No. 9); but, generally speaking, the scattered additions are short and textually unimportant, and do not usually exceed twenty lines. The divergences between the two recensions, therefore, are mostly confined to inevitable differences of reading, variations of words, phrases or half-stanzas, a certain number of transpositions or substitutions of pādas and stanzas, and some scattered minor conflations which are easily separable. Thus, the additions and deviations are happily not of such an exceptional, extensive or baffling character as to affect or alter the entire aspect of the text. Even in the Sanatsujāta, where the divergences are more serious and difficult, the best Northern and Southern versions generally agree, to the exclusion of the Northern Vulgate and the Southern TG, which diverge from them in agreement with each other. The editorial *wavy line*, therefore, indicative of disconcerting parallelism and uncertainty, is not so much in evidence in this as in the critical text of some of the other books of the epic.

Taking the Northern and Southern recentions separately, the text appears to be fairly uniformly established in each, in spite of the large number of small and a few long additions by the different sub-versions, individual MSS. or groups of MSS. Leaving aside the Vulgate insertions, the two recensions seem to be almost evenly balanced, with just a slight excess perhaps in favour of the Northern. The Northern Vulgate, however, as printed in the Calcutta edition of 1834-39, contains 7656[1] stanzas; while the Kumbhakonam edition has a total of 6753 stanzas, although according to the Parvasaṁgraha of P. P. S. Sastri's edition, the Udyogaparvan should contain 7998 stanzas! Our Parvasaṁgraha figure is 6698; but our reconstituted text contains 6063 stanzas.

The differences in the adhyāya-division are recorded in the variants of our colophons. The Parvasaṁgraha gives 186 as the total number of adhyāyas. The ordinarily printed Vulgate and the Kumbhakonam edition contain 196 adhyāyas, but the Calcutta

[1] [There is a mistake in the counting of the Calcutta edition; after 6095, the number suddenly jumps to 7000; thus there is a mistake of 900 in the enumeration. The correct figure for the Calcutta edition accordingly is 6756, which is near enough to the Kumbhakonam figure (6753). According to Jacobi's computation the number of stanzas in the Calcutta edition is 6722 (*Mahābhārata* Inhaltsangabe, Bonn 1903, p. 257). — V. S. S.]

edition of 1834-39 has 197, while P. P. S. Sastri in his so-called Southern recension makes a strenuous effort to conform to the Parvasaṁgraha figure. Our critical text comprises 197 adhyāyas. The adhyāya-division is uniform in our MSS. up to Vulgate adhy. 62 (=our 61)[1], after which Vulgate 63 and 64 are combined, with certain additions and omissions in our MSS. Discrepancy occurs again with the combination of the Vulgate 151 and 152 (=our 149); and after Vulgate 168 (=our 165) the divisions become frequently divergent. With regard to sub-parvan divisions, neither the printed editions (with the exception of that of P. P. S. Sastri) nor our MSS. recognize the separation of Karṇopanivāda (adhy. 138-148) from Bhagavadyāna, and of Bhīṣmābhiṣecana (adhy. 153-156) from Abhiniryāṇa; but our restorations are authorized by the Parvasaṁgraha summary (see footnotes at pp. 495, 546). In the case of Ulūkayāna, however, our MSS. are definite in naming this separate sub-parvan, although the printed editions (with the exception, again, of that of P. P. S. Sastri) regard it as a part of Abhiniryāṇa. In the older printed editions, again, the name Abhiniryāṇa occurs, not authentically, as Sainyaniryāṇa and the first sub-parvana Udyoga as Senodyoga.

There is a large number of passages, in both recensions, which are inserted by *single* MSS. Such *Northern* passages are: 2*–4*, 7*, 9*, 19*, 20*, 34*, 35*, 82*, 95*, 97*, 100*, 124*, 133*, 134*, 137*, 138*, 146*, 147*, 154*, 170*–172*, 185*, 186*, 199*, 202*, 203*, 206*, 218*, 219*, 221*, 233*, 234*, 236*, 238*, 256*, 260*, 274*, 282*, 294*, 296*, 301*, 302*, 304*, 309*–311*, 316*, 319*, 327*, 329*, 343*, 361*, 366*, 376*, 386*, 396*, 415*, 422*–425*, 437*, 446*, 453*, 454*, 464*, 466*, 471*, 488*–491*, 494*, 499*, 509*, 513*, 517*, 524*, 527*, 532*, 538*, 550*, 551*, 561*, 562*, 565*, 568*, 569*, 579*; and App. I, Nos. 4, 6 and 8.

Such *Southern* additions are, however, less in number: 5*, 6*, 10*, 11*, 21*–23*, 25*, 38*, 65*, 79*, 93*, 98*, 101*, 129*, 158*, 163*, 204*, 284*, 288*, 295*, 303*, 325*, 331*, 363*, 364*, 369*, 379*, 403*, 412*, 436*, 458*, 459*, 461*, 485*, 497*, 498*, 502*, 505*, 510*, 518*, 549*, 566*.

There is, again, a fairly large number of passages inserted by only *two or three* MSS.: 17*, 18*, 33*, 36*, 60*, 61*, 67*, 78*, 80*, 83*, 89*, 91*, 96*, 99*, 105*, 106*, 120*–123*, 132*, 144*, 157*, 190*, 200*, 225*, 258*, 261*, 265*, 268*, 273*, 286*, 293*, 308*, 318*, 319*, 323*, 334*, 357*, 360*, 362*, 365*, 372*, 375*, 380*–382*, 384*, 390*, 393*, 399*, 400*–402*, 407*, 408*, 410*, 427*, 429*, 434*, 439*, 443*, 450*, 468*, 512*, 514*, 522*, 526*, 528*, 537*, 545*, 548*, 565*, 567*, 592*, 594*.

Leaving aside these added passages, as well as those inserted by TG or M versions individually, which will be enumerated in their proper places, the additions, large and small, made by the entire Southern recension or the large majority of Southern MSS. are not very large in number: 26*, 32*, 47*–50*, 52*, 53*, 54*–59*, 63*, 64*, 66*, 72*–75*, 85*–87*, 104*, 107*, 110*, 112*–115*, 125*, 126*, 130*, 131*, 135*, 136*, 139*, 141*, 148*, 149*, 155*, 156*, 159*, 160*, 164*, 167*–169*, 187*, 198*, 204*, 207*, 209*–211*, 271*, 279*, 280*, 305*, 306*, 317*, 322*, 333*, 337*, 340*, 347*–350*, 352*–354*, 356*, 367*, 370*, 371*, 378*, 383*, 387*–389*, 391*, 395*, 404*, 406*, 411*, 413*, 416*,

[1] One Vulgate adhy. (45) has been entirely dropped in our edition; hence this discrepancy of one between the adhy. numbers.

418*–420*, 426*, 431*, 435*, 438*, 441*, 442*, 445*, 448*, 449*, 455*, 456*, 465*, 492*, 495*, 496*, 500*, 503*, 516*, 519*, 525*, 529*, 530*, 536*, 541*, 554*, 570*, 573*, 578*, 582*, 586*, 588*, 589*; and App. I, No. 5.

As against this, the corresponding additions, made by the entire Northern recension or the majority of Northern MSS., are even fewer, the excess of the N recension being made up chiefly by Vulgate or one-version insertions, which will be enumerated in the proper places. The Northern additions (excluding the Vulgate or one-version additions) are: 1*, 45*, 76*, 111*, 127*, 174*, 176*, 181*, 205*, 212*, 223*, 226*, 235*, 237*, 239*, 241*, 242*, 312*, 326*, 328*, 332*, 335*, 338*, 339*, 344*, 351*; 5. 58. 23–30; 355*, 373*, 374*, 397*, 405*, 414*, 421*, 430*, 432*, 433*, 460*, 479*, 482*, 501*, 506*, 523*, 534*, 539*, 544*, 546*, 552*, 556*, 574*, 584*, 585*, 590*; and App. I, Nos. 1, 3 and 14.

The motives for these insertions are in most cases fairly obvious. They are meant mostly for the amplification of details. As a rule, they are contextually unimportant; and being appreciably undistinguishable in diction and metre, in which the Mahābhārata redactors were perfectly at home, they are skilfully dovetailed into the narrative. It is very rarely that the intrusion of such passages disturbs the sequence, sense or syntax. One such unconscious, but slight, upsetting of the syntax occurs in the addition of a Southern passage (367*), which is sandwiched between the first and second half of a stanza (5. 70. 1), with the result that the verb of the second half gets itself detached from the original nominative by the advent of a fresh verb and its nominative in the intervening lines;[1] four TG MSS. and one M MS. attempt respectively to remedy this defect by the insertion of a fresh line each (368*, 369*)! Similarly another passage of apparently Southern origin (53*), which is omitted by Ś1K, but is given by the Vulgate and S, attempts a conversational amplification of what follows, but leaves the last line of the inserted passage hanging in the air without a predicate! The S reading भारत for संजय in 5. 31. 7ᵇ is another remarkable instance in which the redactor was apparently nodding. One such instance (5. 94. 14ᵃ) is noticed by Arjunamiśra, where the Brahmans are addressing Dambhodbhava as पार्थिव, but two B MSS. read भारत instead, for the moment inadvertantly assuming that it is an address to Duryodhana by Jāmadagnya, or to Janamejaya by Vaiśaṁpāyana! Arjunamiśra comments on this as follows: कथान्तरव्यवधानेऽपि वैशंपायनकृतं बहुशो दृश्यते। Such examples, however, of misreading or unskilful conflation are not frequent; and there is hardly much intrinsic criterion of this nature to distinguish the additional passages.

The multiplication of descriptive details by means of *small* additions to some of the narrative episodes, more or less by both the recensions, is illustrated by the following passages, chosen at random:

Śalya. N 45*, 62*; S 47*–61*, 63*–66* (of which 47*, 49*, 53*, 59* are appropriated by the Vulgate).

Triśiras. N 70*, 71*, 76*, 82*, 84*, 88*, 91*; S 69*, 72*–75*, 77*–81*, 83*, 85*–87*, 89*, 90*.

Nahuṣa. N 92*, 94*–97*, 99*, 100*, 102*, 103*, 108*, 111*, 116*, 117*; S 93*, 98*, 101*, 104*–107*, 109*, 110*, 112*–115*.

[1] For a similar intrusion in another parvan, cf. Ādi, Prolegomena, p. LXIX.

Prahrāda-Virocana. N 193*-197*, 199*, 200*, 202*, 203*, 205*, 206*; S 198*, 204*, 207*, 209*, 210*.

Dambhodbhava. N 429*, 430*, 432*-434*; S 431*, 435* (both appropriated by the Vulgate).

Sumukha and Garuḍa. S 438*, 440*-442*, 445*, 448*, 449* (of which 442* and 449* are appropriated by the Vulgate); N 439*, 443*, 444*, 446*, 447*.

Gālava. N 450*-454*, 460*.

Story of Mādhavī. N 460*, 462*, 464*, 466*, 467*; S 455*-459*, 461*, 463*, 465*, 469*, 470*.

Conspiracy of Duryodhana. S 483*.

Theophany of Kṛṣṇa. N 494* and App. I, No. 8 (14 lines); S 495*, 496*.

Vidurā-putra. N 506*-509*, 511*-514*; S 503*-505*, 510; etc., etc.

In the Prahrāda-Virocana episode, the additions occur chiefly as paddings or amplifications to a rather abruptly and elliptically narrated old legend; but it is remarkable that in the equally old legend of Vidurā-putra, the insertions, usually of single lines, are fewer and do not exceed two lines in any case. But, elsewhere, *longer* amplificatory passages are also found. While two lines (421*) are sufficient in N to describe Kṛṣṇa's chariot, S elaborates the description in 24 lines (App. I, No. 5). A TG passage of 16 lines (App. I, No. 7) makes Vidura dwell at length on the prowess of Kṛṣṇa. The most interesting Vulgate amplifications (377 lines) are to be found in the Ulūkayāna (App. I, Nos. 9-13), where each of the two additional passages alone exceed 100 lines!

It should be noted that the object of amplification is sometimes achieved by expansion or insertion of dialogues, as in 38*, 52*, 53*, 204*, 207*-209*, 423*, 442*; and App. I, No. 4 (18 lines). A Southern passage (496*), again, which has been absorbed by Nīlakaṇṭha and a few D MSS., fills up an imaginary lacuna regarding the grant of divine sight to Dhṛtarāṣṭra, who is made to supplicate for it to Kṛṣṇa in a short dialogue of six lines. A Northern MS. further inserts a dialogue of twelve lines (423*) to explain why Kṛṣṇa committed the offence of Vṛṣala-bhojana by taking his meal at the house of Vidura!

But no detail is too small. Two lines (413*) are added by S to make sure that the Sūta-Māgadhas attend and sing the praise of Kṛṣṇa during his embassy to the Kauravas. K_1 inserts marginally an unnecessary stanza (453*) at the beginning to make clear the motive of the punishment of Garuḍa by Śāṇḍilī, while D_8 does the same by adding two stanzas (454*) nearly at the end of the story. S inserts one line (519*) to hint that Kṛṣṇa's diplomacy did not leave out Aśvatthāman. An N passage (501*) speaks of the Kali Age; but S knows nothing of it. One noteworthy example of filling up an imaginary lacuna is furnished by the insertion of a line (541*) by S, which makes Kṛṣṇa directly express his approval of the selection of Dhṛṣṭadyumna as the generalissimo of the Pāṇḍava army; the passage is borrowed by Nīlakaṇṭha and three D MSS. but is omitted by other N MSS. (including $Ś_1$), which make Kṛṣṇa diplomatically avoid the question.

Introductory verses are sometimes added at the head of the chapter to keep up the thread of the narrative unbroken: N 118*, 355*, 366*, 464*, 514*; S 26*, 78*–80*, 160*, 367*–369*, 418*, 438*, 470*, 594*. The device is sometimes found of adding a line or two by way of heaping up of epithets: 45*, 68*, 70*, 328*, 332*, 414*, 524*, 544*–546*, etc. The addition of small maxims relating to ethics, ceremonialism or correct conduct are occasionally found in both the recensions (139*, 351*, 383*, 474*, etc.), but the Prajāgara, by the very nature of its content, affords an easy opportunity of frequent addition of small didactic tags of traditional wisdom. The Northern recension, however, is distinguished by the insertion of fairly long passages on statecraft and morality (App. I, Nos. 1 and 3), and the Vulgate puts an ethical fable of the Cat and the Mice (App. I, No. 9) in the mouth of Duryodhana! Although there are many opportunities of adding long lists of names, only two such Southern passages are found: 156* (warriors), 388* (Ṛṣis); while some Northern passages add to the list of classical examples of happy couples (460*) and list of weapons (543*–546*). The anticipatory passages are also very few: e. g. 168*; anticipation of 5. 64. 3–11 after our adhy. 31. TG interpolates a gloss (457*) of four lines, and unnecessarily repeats the description of Kṛṣṇa's journey to the Kauravas (394*).

Some of the individual insertions of single MSS. are interesting. D_8 inserts a passage (489*) expanding Vidura's description of Kṛṣṇa's exploits by adding what Kṛṣṇa did in his previous incarnation as Rāma. Introduction of conundrums and cryptic stanzas are found in D_8 (527*; and App. I, No. 6, cf. 457*) and K_4 (302*). K_5 adds a gloss of five lines (19*), but indicates it by adding इति स्मृतिः; while Dn incorporates a metrical gloss (434*) on 5. 94. 38 from Devabodha. D_{10} inserts a passage of ten lines (490*) on the margin, with the remark: इत्यधिकं क्वचित्पुस्तकेषु दृष्टं तदसंबद्धं प्रतीयते!

Attention should be drawn in this connection to certain typical Southern insertions or substitutions, the motive of which is smooth emendation or regularization of difficult or irregular passages. In the first case (5. 29. 26) an entirely different and easier reading is proposed and substituted for practically the whole stanza, the first two lines being radically changed (141*). In the second case (5. 44. 3), the change of the entire stanza is effected (279*, 280*), partly to avoid repetition and partly to substitute a more easily intelligible reading. The third case refers to a mixed Triṣṭubh and Anuṣṭubh stanza (5. 29. 47), in which the Southern insertion of three lines (148*, 149*) splits up the one irregular stanza into two regular stanzas, one in Triṣṭubh and the other in Anuṣṭubh. Such examples are, however, not rare in the Udyoga; for, a similar attempt is made by N MSS. in 5. 42. 16^{ab} and 5. 45. 19^{ab} to convert two Anuṣṭubh pādas into Triṣṭubh rhythm in order to make them conform to the Triṣṭubh scheme of the rest of the stanzas. We have, again, in 5. 45. 27, an imperfect Triṣṭubh stanza of two pādas only, but N attempts to fill it up by repeating two pādas of a previous stanza. In 5. 56. 58 the Vulgate changes the first Triṣṭubh pāda (58^{a}) into Anuṣṭubh, but inserts after 58^{c} a fresh Triṣṭubh pāda in order to fill up the Triṣṭubh stanza, which is thus truncated. In 286*, $D_{8.10}$ substitute an Anuṣṭubh stanza for a Triṣṭubh (287*) inserted by the Vulgate and TG. An independent Triṣṭubh half-stanza is inserted by the Vulgate in 561*; and in 161* we have an Anuṣṭubh substitution by the Vulgate for Triṣṭubh. For other examples of Aunṣṭubh substitution for Triṣṭubh and *vice versa,* as well as insertion of such pādas to fill up a stanza, see 5. 64. 8^{ab} ($Ś_1$); 147* (D_8); 5. 140. 3^{ab}.

Regarding change of sequence of different units, examples of which are numerous and scattered, the most striking Southern instances are furnished by the transposition of 187* and 5. 38. 29, where *ten out of twelve* S MSS. give a different sequence of only three lines; and also by 5. 82. 8^c–9^b, where all S MSS. have each a different system of transposition, repetition or omission. The most interesting example of Northern (Vulgate) insertion and extremely confused sequence of stanzas will be found in adhy. 157, which appears in the printed editions as an adhyāya of 125 stanzas against a short adhyāya of 18 stanzas only in our critical edition.[1] More complicated are the TG transpositions of stanzas in the Sanatsujāta illustrated by our tables facing pp. 203, 215. The most noteworthy transposition of *adhyāyas* is concerned with that of adhy. 58 and 64; but the fact that there is no uniformity in the Southern recension regarding the point of insertion of the transposed adhy. 58, and that adhy. 64 is transposed after adhy. 57 in T $G_{1.5}$ only and omitted altogether in G_3 is a clear indication of the superiority of the Northern sequence. In the case of adhy. 64, again, stanzas 3–11 are curiously anticipated by S (except T_2 G_3) after adhy. 31, and *repeated* again in their proper place! It should be noted that Saṁjaya is not represented anywhere before adhy. 58 as having a private interview of Kṛṣṇa and Arjuna. The Southern order, therefore, is more *systematic and logical*; but the Northern has the more justifiable appearance of a somewhat naïve and inconsequent narrative, which the Southern tries, ineffectually, to rationalize.

It is worth mentioning in this connection that there is a large number of cases in both recensions where the point of insertion of additional passages is given differently by different MSS. or groups of MSS., e. g.,

N. 169*, 178*, 180*, 183*, 184*, 197*, 227*, 229*, 245*, 358*, 477*, 537*, etc.

S. 57*, 58*, 72*, 125*, 155*, 198*, 204*, 504*, 516*, etc.

N and S. 16*, 47*, 152*, 169*, 176* 179*, 195*, 208*, 217*, 247*, 248*, 252*, 263*, 264*, 266*, 270*, 271*, 275*, 281*, 283*, 285*, 289*–292*, 299*, 409*, 431*, 495*, 503*, 529*, etc.

It is possible that some of these passages were originally marginalia absorbed differently in different MSS.!

The alternate readings of words, phrases or pādas in the two recensions occur throughout. Where they are entirely divergent and irreconcilable, the Northern reading, if suitable, has been, as a general rule, preferred, but marked with a *wavy line* to indicate the difficulty of discrimination. Very often the divergences consist merely of insignificant paraphrases of each other, or modifications without appreciable change of content or sense. Most of these deviations occur, again, in respect of metrically or ideationally equivalent variants, particles and epic iterata, which have been described in Prolegomena, p. XXXVII. It would be interesting to draw up a complete list of them, but they are far too numerous and textually insignificant to be deailted here. Noteworthy in this connection is the frequent variation of the enclitic *tvā* (for *tvām*) and *mā* (for *mām*) as the second member of a sentence, which appears to be a relic of older syntactical practice; but we

[1] The length of Ulūka's message has been rightly commented upon by C. V. Vaidya (*The Mahābhārata; a Criticism*, Bombay 1905, p. 200), as well as the repetition of the messages of the several Pāṇḍavas.

have not restored *tvā* or *mā* unless they are well authenticated by manuscript evidence. Sometimes divergences of reading are due to rearrangement of words or their modification with a particular motive. The motives usually are:

(a) *avoidance of solecism*, e. g.,

5. 15. 28^{d} N विचीय (S विचिनोति); 25. 9^{a} N अनुशास्य स्थ (S अनुनेष्यामि); 39. 49^{c} N मन्यन्तः (S मन्यन्ते); 40. 11^{b} N महाविशिष्टं (S महद्विशिष्टं); 44. 11^{a} N उपकृत्वा (S कृतमिति); 47. 40^{c} N प्रवृणीम (S वृणुयां); 47. 48^{d} N प्रभज्यन्तं (S भज्यमानं); 47. 80^{a} N अददन् (S अददुः); 76. 8^{b} N प्रतिपत्स्व (S °विधत्स्व); 86. 16^{d} N व्यथितो विमनाभवत् (S विमना व्यथितोऽभवत्); 91. 6^{a} N धर्मकार्यं यतञ्शक्त्या (S धर्मकार्ये यतमानो); 92. 8^{a} N आचक्षेतां (S आचख्युः); 104. 26^{b} ददस्व (S देहि); 122. 49^{d} N आधिथाः (S आदधाः); 122. 54^{c} N आशंससीह (S आशंससे ह); 139. 5^{c} राधायाः प्रादात् (S राधायै प्रादात्); 142. 11^{c} N वर्त्स्यते (S वर्तते); 142. 27^{c} N अश्रृण्वत् (S अपश्यत्); 174. 17^{b} N काशिराज्ञः (S काशिराजस्य); etc. But in many cases S preserves the irregular usages better: 5. 34. 42^{c} S एते मदावलिप्तानां (N मदा एतेऽव°); 36. 3^{a} S अस्मः (N स्मः or एते); 37. 19^{b} S पराजैष्ठाः (N °जैषीः or °जयेथाः); 39. 67^{b} S अमित्राः (N शत्रवः); 44. 21^{b} S दृश्यति (N दृश्यते); 50. 18^{b} S भज्येत् (N भज्येत); 107. 9^{c} S गान्ति (N गायन्ति); 141. 32^{d} S वीक्षन् (N प्रसन्); 180. 26^{d} S कुर्मि (N करोमि or छिनद्मि); etc.

(b) *removal of archaism, and of difficult or unfamiliar words and phrases*, e. g., 5. 33. 35^{c} N अप्रमत्तेषु (S अप्रशान्तेषु); 33. 86^{c} N मात्रां (S पथ्यं); 34. 39^{c} N अन्त्येषु (S अन्येषु); 34. 78^{d} N अपाचीनानि (S अपनीतानि); 35. 39^{c} N पर्वकारः (S चर्मकारः); 35. 40^{c} N काकः (S कारुः); 38. 34^{d} N परिचारणं (S °चारिणं or °चारिणः); 50. 31^{b} N वरान् (S योधान्); 56. 48^{d} N कवचहृदे (S सकचग्रहे); 57. 18^{b} N मारिष (S भारत); 57. 20^{a} N रुरूणां (S मृगाणां); 70. 20^{a} S अस्वतः (N अधनात्); 70. 47^{d} N कपालं (S कार्पण्यं); 70. 49^{c} N नीतिमात्राय (S नीतिमास्थाय); 92. 13^{c} N आमुच्य (S आबध्य); 129. 11^{a} N नस्ततः (S नासिकाभ्यां); 141. 22^{c} N एका स्रक् (S पक्षिणी); 45^{d} N वीरक्षयविनाशनात् (S °क्षत्रमहाहृदात्); 142. 25^{b} S परिवर्तितः (N °रक्षितः or °वर्धितः); 173. 5^{d} N प्रवेरिता (S प्रवेशिता); etc. The attempts to eliminate the older enclitic particle उ in 5. 43. 30^{c} are also interesting.

(c) *improving upon difficult or peculiar construction or sense*, e. g., 5. 7. 28^{cd} N कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा युद्धान्मेने जितं जयं (S कृष्णं चापि महाबाहुमामन्त्र्य भरतर्षभ); 25. 7^{b} N पापोदयो निरयो भावसंस्थः (S पापोदयो भावसंस्थः कुरूणां); 25. 8^{d} N नियतो वै भवः स्यात् (S नियतः स्यादभावः); 33. 90^{c} N न मात्रार्थे रोचयते विवादं (S न च स्त्रियोऽर्थे यतते विवादं); 33. 91^{c} N नात्याह किंचित्क्षमते विवादं (S न विग्रहाद्रोचयते विवादं); 35. 19^{c} N प्रह्लाद तत्त्वां पृच्छामि (S तत्त्वा पृच्छावहे तात, probably to avoid the direct use of the father's name by the son); 39. 53^{d} नास्ति शेषवतां भयं (S भयं नास्ति महात्मनां); 66. 1^{d} N सर्वाभावाय संमितौ (S पूर्वभावसमन्वितौ); 81. 63^{d} N का वीथी भवतामिह (S को विधिर्भवतामिह); 98. 19^{d} N दित्सात्मकमलं यथा (S इच्छसे कलहानिति); 142. 11^{b} N महान्ज्ञातिवधे क्षयः (S सुमहान्ज्ञातिसंक्षयः); etc.

(d) *elimination of hiatus in Saṁdhi*, e. g.,

5. 30. 9^{b} N आचार्यांश्च ऋत्विजो (S आचार्यांश्चाप्यृत्विजो); 31. 3^{cd} N अथो मन्त्रं मन्त्रयित्वा अन्योन्येन (S अथोपमन्त्रयेथा-स्त्वमन्योन्येन); 33. 35^{ab} N अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो (S अनाहूतः संप्रविशेदपृष्टो); 43. 24^{ab} N द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च (S चैकवेदाश्च अनृचश्च); 89. 9^{ab} S मधुपर्कं च उपहृत्य (N मधुपर्कं चाप्युदकं च); 139. 12^{cd} गोविन्द अनृतं वक्तुमुत्सहे (N गोविन्द मिथ्यां कर्तुमिहोत्सहे); 139. 39^{cd} N कृष्ण अस्मिन्यज्ञे (S कृष्ण तस्मिन्यज्ञे); etc.

It should be noted that the aversion to hiatus is found in both the recensions, and efforts to eliminate it are made by the surreptitious insertion of च, हि, अपि, अथ, तु, etc. in various MSS., or by transposition and modification of words; e. g., 5. 29. 49^{cd} जातु अनाश्रित्य महाद्रुमं (Vulgate and some S जातु महाद्रुममनाश्रिता); 30. 37^{cd} तेभ्यो अनामयं (v. l. अथ, अपि, हि ins.); 35. 2^{b} उभे एते (hiatus grammatically permissible, but v.l. तु, हि, च ins.); 43. 34^{b} मनसा अपि (v.l. मनसापि च, मनसा हि च); 44. 15^{d} सूर्यो अह्नाय (many v.l.); 44. 17^{c} तेन अभ्येति (v.l. तेन चाभ्येति, तेज अभ्येति); 45. 3^{a} आपोऽथ अद्भिः (many v.l.); 45. 7 (second half) मधु ईशन्तः (numerous v.l.);

45. 9^b अभिपत्य अपक्षकाः (v.l. हि, तु ins.); 45. 20^a नोत असाधुना (Vulgate and TG change the wording); etc. There are a few cases where the hiatus is preserved perfectly intact: e. g., 5. 149. 29^{cd} राजेन्द्र ऋषयश्च.

Of the very few *emendations* made in our text (7 in all), as many as four concern hiatus in Saṁdhi:

5. 26. 13^a मानघ्नस्य *आत्मकामस्य; 47. 80^d वा *अप्सु; 139. 5^b दृष्ट्वैव *अनयागतान्; 160. 9^c तथेत्याह *अर्जुनः.

In all these cases there is a large crop of variants, which attempt to remove the hiatus; but, as other examples show, Saṁdhi must have originally been more flexible, and our restoration of the hiatus is therefore justified and explains the diversity of variants.[1] There are also a few other cases which possibly had an original hiatus, but the MS. evidence is not strong enough to warrant restoration, e. g.,

5. 70. 63^b केशव व्युपशाम्यति (v.l. अपि, हि, प्रति for वि-); 70. 77^a ईदृशो ह्यर्थकृच्छ्रे (v.l. अति, अपि for हि); 94. 25^d युद्धार्थी ह्यहमागतः (v.l. तु for हि, and त्वमिहागतः, युद्धार्थमहमागतः); 125. 9^b यत्रे ह्यक्षपराजिताः (numerous v.l.); 186. 34^c रामश्चाभ्युत्स्मयन् (v.l. आशु, वि-, अपि for अभि-) etc.

(e) *regularization of metrically defective, unrhythmical or hypermetric lines.* The question requires a far more detailed study than what is possible here. The examples are numerous but a few will suffice:

5. 7. 13^{cd} S मया तु दृष्टः प्रथमं कुन्तीपुत्रो धनंजयः (N दृष्टस्तु प्रथमं राजन्मया पार्थो धनंजयः); 22. 23^c N यं तं कार्ष्णिप्रतिममाहुरेकं (S यश्च कृष्णप्रतिमप्रभावः); 37. 2^a N तानेवेन्द्रस्य हि धनुः (S तानेवेन्द्रस्य वै चापं); 37. 5^c N परक्षेत्रे निर्वपति यश्च बीजं (S परक्षेत्रे यश्च वपेत बीजं); 37. 38^b N यत्र व्यथेरन्नपि देवाः सशक्राः (S यत्र व्यथेरन्नपि सर्वदेवाः); 38. 6^a S अरोषणो यः समलोष्टाश्मकाञ्चनः (N अरोषणो यः समलोष्टकाञ्चनः); 43. 30^a N छन्दांसि नाम क्षत्रिय तान्यथर्वा (S छन्दांसि नाम द्विपदां वरिष्ठ); 45. 24^c N अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितश्च (some S इमं हि मत्वा च दिवा च रात्रं); 113. 14^c N अहं दौहित्रवान्स्यां वै (S अहं दौहित्रपूतः स्यां); etc.

It will be seen that in the case of Triṣṭubh–Jagatī[2] stanzas, the tendency is, as some of the above examples indicate, to reduce the hypermetric pāda, or to convert the twelve syllabled Jagatī–pāda into the normal eleven–syllabled Triṣṭubh; cf. also 5. 42. 17^c Text तेषां परिक्रमान्कथयन्तस्ततोऽन्यान् (Vulgate तेषां क्रमान्कथय ततोऽपि चान्यान्); 47. 62^b N पुरस्ताद्यातु समरेऽरीन्विनिघ्नन् (S om. अरीन्); 47. 69^a N अयं गान्धारांस्तरसा संप्रमथ्य (S °रान् यशसा प्रगृह्य); 16. 31^a Text इन्द्रोऽब्रवीद्भवतु भवानपां पतिः (many v.l.). There is, however, hardly any convincing variant to 5. 44. 18^d कथंरूपं तदमृतमक्षरं पदं, a hypermetric pāda. — Catalectic lines are rarer: e. g., 5. 47. 33^c मत्स्यैः सार्धमनृंशसरूपैः.

In the case of hypermetric[3] Anuṣṭubh lines, both N and S attempt to regularize:

5. 34. 47^a N लवणोत्तरं दरिद्राणां (S तैलोत्तरं द°); 46. 16^a N अभिवादयन्ति वृद्धांश्च (S अभिवादयते वृद्धान्); 94. 10^a S प्रतिषिध्यमानोऽप्यसकृत् (N निषिध्यमानो°); 67. 11^a S दयितोऽसि राजन्कृष्णस्य (N प्रियोऽसि राजन्कृ°); etc.

As also the following, where the regularizing variants belong to various groups of MSS. of both recensions:

---

[1] Cf. Sukthankar, "Epic Studies (VII)", *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, vol. 19 (1938), pp. 211 ff.

[2] Cf. F. Edgerton, "The Epic Triṣṭubh and its Hypermetric Varieties", *JAOS* 59 (1939), 159–174.

[3] Cf. Hopkins, *The Great Epic of India* (New Haven 1920), pp. 252 ff.

5. 43. 35^a मौनाद्धि स मुनिर्भवति; 88. 22^c प्रियदर्शनो दीर्घभुजः; 91. 11^c अवाच्यः कस्यचिद्भवति; 162. 22^c कृतकिल्बिषाः पाण्डवेयैः; 175. 3^c अभिवाद्य पूर्वं शिरसा; 177. 8^c अकृतव्रणो जामदग्न्यं; 178. 15^a तमहं प्रणम्य शिरसा; 180. 1^a तमहं स्मयन्निव रणे; 180. 13^c अभिवाद्य चैनं विधिवत्.

But in the following cases of Anuṣṭubh hypermetric pādas, there is no variant to normalize them:

5. 12. 15^c शरणागतास्मि ते ब्रह्मन्; 12. 16^a शरणागतां न त्यजेयं; 88. 97^a अभिवादयन्ति भवतीं; 174. 25^a अभिवादयित्वा शिरसा; 175. 6^c अकृतव्रणः प्रादुरासीत्; 177. 9^a शरणागतां महाबाहो; 181. 16^c अकृतव्रणप्रभृतयः; 185. 14^c अकृतव्रणः शुभैर्वाक्यैः; 186. 17^c भीष्मो वसूनामन्यतमो; 190. 22^a अवमन्यसे मां नृपते (v.l. only in one MS.).

Lengthening and shortening, *metri causa*, are not rare and lead naturally to regularization: 5. 9. 41^c अनापराधिनं; 39. 7^a आयतीयुतं; 47. 35^b शंतनूजे; 49. 26^b म्लेच्छगणायुतां; 153. 12^a रश्मीवतां; the most curious example being the change of धनुष्मत्तां to धनुष्मतां in 5. 80. 31^b. The change of a Parasmaipada verb into Ātmanepada and *vice versa* is a common enough feature of the elastic epic diction; but the lengthening and shortening consequent upon the change were often utilized *metri causa*, and the change appears to have been dictated by this exigency. Out of a very large number of instances we select for illustration a few at random: 5. 44. 21^b दृश्यति; 45. 13^{cd} गिरते (but गिरति in 13^{ab}); 47. 103^c वदन्ते; 66. 6^b पृच्छसे; 99. 6^d लभन्ति; 104. 5^d तिष्ठते (but तिष्ठति in 5^c); 133. 28^c अभिवर्तति; 136. 23^d सेवन्ति; 160. 16^d द्रक्ष्यसे (but द्रक्ष्यसि in 19^a); 179. 3^c पश्यतां; 186. 18^d निवर्त (but निवर्तस्व in 24^a, 29^a); etc. There are two striking examples of metrical shortening (in compound words): 5. 118. 1^d गङ्गायमुनसंगमे; 187. 21^d पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठिता.

Apart from a possible original difference of tradition, the causes, therefore, which lead to divergences of readings in the two recensions and their constituent versions, are manifold and complex. But, sometimes, the differences arise from an old confusion of tradition, or from an old *lectio difficilior* or mislection, resulting in a variety of readings in the various N and S versions; and often one or the other or both recensions entirely go wrong. This is specially the case where lists of proper names are concerned, as in adhy. 4 and 19; in 5. 31. 19 and its corresponding passages; in 5. 72. 13-17; 99. 9–14; and in adhy. 101. Some other typical examples may be mentioned here:

5. 1. 2^d नरराजवर्याः; 2, 8^{ab} कौट्यात् and प्रस्तो हि सोऽर्थो बलमाश्रितस्तैः; 9. 35^b त्रिशिराः; 26. 13^a मानघ्नस्य *आत्मकामस्य; 30. 5^b शुक्तां; 31. 8^b पितामहं; 32. 15^d *नोद्देश्य; 39. 31^b प्रविचिन्त्य यः; 40. 19^d पुण्यो ह्यात्मा नित्यमम्भोऽम्भ एव; 43. 7^b षडन्न; 43. 19^b *यत्; 47. 20^b *परःशतान्; 47. 94^d बडाः (also 141. 18^a; 179. 3^d; 183. 23^c); 51. 9^a त्रयस्त्रिंशत्समाहूय (double crasis!); 70. 70^c गोपादे; 112. 1^d वैधितें; 121. 12^c वेत्थ लोकांश्च; 124. 1^b समर्थ्य तौ; 127. 49^c पृथिवी स्पृष्टा; 131. 4^c अधर्मज्ञं; 131. 5^c उपशाखीयः; 132. 33^c वोढव्ये धुर्येनडुवत्; 141. 36^c कण्ठत्राः; 141. 45^d वीरक्षयविनाशनात्; 149. 81^d हृद्यभूवन्; 169. 11^b त्वामायद्भिः; 178. 29^d श्रेयान्हिःसंशयेन च; 190. 1^b सर्वस्मिन्स्वजने महत्; etc. Also 5. 26. 6; 29. 26; 45. 7; etc.

The textual problems, as well as the scope and method of the present critical reconstruction, are, thus, generally of the same character as those of the already published parvans; and the general principles laid down in the Prolegomena to the Ādi have, *mutatis mutandis*, been necessarily observed in the making of this parvan also. We have avoided *emendations* as far as possible, there being, as remarked above, only 7 altogether in the entire text. They are concerned mostly with isolated words and never with a whole passage. Four of them, as already noted, deal with restoration of hiatus in Saṁdhi, while the remaining three, namely, 5. 32. 15^d *नोद्देश्य, 43. 19^b *यत् and 47. 20^b *परःशतान् are such as are suggested by and explain the diversity of variants.

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The S'āradā Version

The only available representative of this version ($Ś_1$) is an incomplete and fragmentary *Śāradā Codex, belonging to the India Office Library.* Its existence became known through the publication, in 1935, of the second volume of the Descriptive Catalogue of the Library by Keith and Thomas; but the MS. was received for collation after the critical apparatus of our entire text had been completely written out. The text was, of course, revised in the light of this new material; but to register its variants, at that stage, in their proper places, would have meant very considerable rewriting of the entire critical notes. They are, therefore, given separately in Appendix III.

Although the manuscript is neither old nor is such a genuine representative of the old version of Kashmir as the unique birch-bark codex of the Ādi, its close relationship to K and superiority in some respects have been of great value. The affinity is documented not only by a large mass of concordant readings, which are too numerous to be listed here, but also by omissions of passages which $Ś_1$ shares with K to the exclusion of most other versions. With the exception of a few instances of conflation mentioned below, it agrees throughout (wherever the MS. is available) with K in omitting all Vulgate passages (see below under K version for these passages) which have burdened the text; and in this it is in most cases supported independently by S, or, where TG is conflated, by M. Such BD passages, for instance, are: 41*, 62*, 150*, 228*, 231*, 232*, 307* etc., as well as passage No. 13 of App. I (for adhy. 157 see below); such BDTG passages are 44*, 152*, 165*, 220*, 222*, 224*. Sometimes the omission includes also D or BD passages which are appropriated from S: 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 431*, 435*, 449*, 455*, 541*. Throughout the Sanatsujāta, wherever the MS. is available, it agrees with K, B and M in supporting all omissions in our critical text of TG passages which have found their way into the Dn and some D MSS. It is interesting to note in this connection that of two such passages (243*, 244*), which have also been inserted *marginally* by K_1 and by an inferior and conflated K MS. (K_5), one (244*) is omitted and the other (243*) inserted by $Ś_1$. Similarly in adhy. 157 it agrees with K and S in omitting all BD passages, including those which have been relegated to App. I, namely, Nos. 9 (108 lines), 10 (28 lines), 11 (77 lines). It agrees with K (along with G and three D MSS.) even in adding a colophon after 5. 37. 19 !

The superiority of $Ś_1$, however, is demonstrated by its omission of certain passages inserted by K (with or without D), in which it is supported independently by B or BS, e. g.: *with D* 16* (supported by B), 31* (by BS), 46* (by B and most DG), 102* (by BS), 178* (by BS), 179* (by BM), 180* (by BS), 533* (by BS), 542* (by BS), 555* (by BS); *without D* 88* (excepting D_8), 96*, 103* (excepting D_8), 575* (excepting D_8). $Ś_1$ also omits 5. 94. 38, a cryptic verse which is found in all other MSS. of our critical apparatus. It omits 374*, which is inserted by the entire N, and 181* added by NTG. It is curious that it inserts only the first and fourth pāda of 43*, which is found in KT and some DG. $Ś_1$ is also unique in designating the parley of Kṛṣṇa and Karṇa as Karṇopaniṣad, a procedure which appears to be confirmed by Devabodha, although K MSS. would call it generally Karṇopanivāda. The superiority or independence of $Ś_1$ can

also be documented by a large number of readings, which it shows against K (or even N mostly) and in which it is independently supported by S. We select here a few Ś$_1$ readings at random to serve as illustrations:

5. 7. 6^{c} उच्छीर्षतः ; 7. 8^{d} यथार्हं ; 7. 30^{c} प्रतिययौ ; 13. 6^{b} अभिभाषसे ; 30. 16^{d} दुःशासनं and पृच्छेः ; 31. 3^{d} अतिहृष्टवत् ; 31. 19^{d} तु ; 32. 5^{a} काल्यं ; 32. 13^{c} अतिकाल्यं ; 34. 1^{d} शुचिः ; 34. 60^{d} क्षिप्रं सः ; 36. 3^{a} असः ; 36. 48^{a} सर्वं ; 37. 26^{d} राजन्यां ; 37. 28^{c} उद्धृतभक्तः ; 37. 35^{d} मुनिचत् ; 38. 3^{b} नमन्त्रवित् ; 47. 8^{c} पाण्डवार्थाय हेतोः ; 47. 85^{d} पाण्डुपुत्राः ; 50. 35^{c} रणे सेनां ; 70. 47^{b} विपणिजीविनः ; 70. 49^{c} नीतिमात्राय ; 80. 30^{d} अभवं ; 81. 15^{c} चन्द्रसूर्य° (by transp.) ; 88. 96^{d} अन्तयोः ; 101. 24^{d} चिकुरः ; 164. 21^{b} महारथः.

There is also a mass of specific K readings, occurring in almost every adhyāya, which are not found in Ś$_1$; e. g., 5. 2. 10^{d} समाह्वयन्नेव ; 3. 19^{b} त्रिदशैः ; 3. 20^{ab} हत्वा रणे धार्तराष्ट्रान्कर्णं च सहसौबलं ; 4. 2^{c} पुत्रप्रीत्यानुमंस्यते ; 4. 15^{a} सुह्मानां ; 4. 16^{c} प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च ; 4. 27^{b} कृपः . 5. 5^{a} तेषां ; 5. 17^{a} भीमानि ; 6. 11^{b} एकाग्रमानसाः ; 7. 32^{b} निहन्तुं मनसापि हि ; 8. 10^{b} सततं ; 11. 10^{d} चिक्रीड विधिवत् ; 12. 9^{b} देवराज तवान्तिकं ; 13. 4^{a} प्राप्तुं ; 14. 8^{d} प्रोत्फुल्लानि ; 15. 2^{a} मुनिभिः ; 16. 21^{b} बलवीर्येण तेजसा ; 30. 10^{b} ईप्सुः ; 30. 13^{a} स्थैर्यं ; 30. 28^{b} एक एवावजेतुं ; 30. 47^{a} हेतुरस्याजमीढ ; 31. 15^{b} प्रतिवासनं ; 32. 6^{c} सिंहासने ; 32. 12^{c} पार्थिवस्य ; 32. 20^{d} निरयानुपाती ; 32. 21^{d} आत्मलोकानुरागः ; 33. 26^{b} कुप्यति ; 34. 60^{d} सोऽवशः ; 36. 31^{d} गोब्राह्मणान् ; etc.

In most of these cases the reading shown by Ś$_1$ is *superior*.

All these facts would tend to show that though very closely allied cognates, Ś$_1$ and K are not identical. There being numerous discrepancies, neither of them is a copy of the other, but each offers independent evidence derived (as the agreements show) from the same original source; and of the two, K, which is not a homogeneous group, is certainly more heavily contaminated.

But, as we have noted above, Ś$_1$ is not a strictly pure specimen. Like K, Ś$_1$ is very clearly distinguished from the Vulgate, and it has, of course, frequent independent agreements, but no clear conflation, with S; but, unfortunately, it is not entirely free from contamination with D, which fact somewhat impairs its value as a genuine specimen of Śāradā. The instances, however, are exceedingly small in number and extent. We leave aside agreements of readings which need not be taken as a sure criterion, although we find Ś$_1$ showing some readings which are met with exclusively in the Vulgate (BD), such as 5. 43. 32^{b} व्याख्यातारं ; 51. 18^{d} अपारणीयः ; 64. 8^{d} होतुं ; etc. In the matter of insertions, however, we find that Ś$_1$ has 222* (a variant of 5. 35. 43 !) and 227*, which are shown by BDTG or BDT, but not by KM or KGM respectively. In agreement with K$_{1.4}$ (K$_{2.3.5}$ missing) it inserts 263*, which appears to be a TG passage borrowed by the Vulgate in the Sanatsujāta. Ś$_1$ inserts *marginally* 30*, which is a BDT passage, given also by two inferior K MSS. (K$_{3.5}$), the process of marginal addition showing that the codex may have been occasionally compared with some Devanāgarī MSS. The insertion of 243*, a DTG passage, has been noted above, although a similar passage (244*) is omitted in Ś$_1$. Ś$_1$ agrees, again, with B$_4$ Dn in inserting 417* (two lines) after 5. 87. 23, although D$_1$ inserts, with variation, only one line of it (396*); it is an undoubtedly Vulgate passage, which BD inserts after 5. 90. 28, where B$_4$ Dn *repeat* it. But all these passages taken together comprise no more than 10 lines, and these slight and sporadic contaminations need not be exaggerated; for they are far outbalanced by the comparative purity of the MS. as a representative of the Śāradā version.

Like all MSS., Ś$_1$ has a good number of individual readings which are not traceable elsewhere, and, as such, do not possess much textual importance. For the

solecism वितिमिराभवन् (5. 10. 39), $Ś_1$ (along with D_1) removes it by reading वितमसोऽभवन्, although all other MSS., including the Vulgate, preserve it. To avoid the hiatus and retention of vowel in तेभ्यो अनामयं (5. 30. 37), $Ś_1$ inserts अथ before अनामयं, although the majority of N MSS. *inserts* अपि and the majority of S हि. Leaving aside such interesting instances, the individual readings are generally variants of single words or phrases. There are a few small omissions (not haplological) peculiar to $Ś_1$: 5. 3. 10^{cd}; 30. 29^{ab}; 38. 28–29; 45. 3; 47. 28^{cd}–29^{ab}; etc. There is only one specific $Ś_1$ addition, a stanza of two lines inserted after 5. 70. 29, which is not found in any of our other MSS.; while another stanza (308*), added by $Ś_1$, is found only in D_2. Our Śāradā MS., besides being fragmentary, is not a very correct exemplar, and there is a number of obvious inaccuracies and corruptions. It is clear, however, that, with their corruptions, vagaries and conflations, $Ś_1$ and K, as the representatives of the old Kaśmīrī version, have the closest affinity, but have enough divergences to show that they are independent of each other.

The "K" Version

Being of Kaśmīrī origin this version, as noted above, is closely allied to the Śāradā, but being written in Devanāgarī, it is liable to greater conflation, and is, therefore not homogeneous as a group. Its affinity to the Śāradā version has already been mentioned; and its freedom (with only one rare exception) from Southern contamination makes it one of the most important of the Northern versions for critical purposes. That it is, as a group (with the exception of K_4, which is an inferior MS. of a mixed character), clearly differentiated from the central Devanāgarī version need not be illustrated; it is obvious throughout the text. It will be enough to say that throughout the *Sanatsujāta*, it agrees generally (along with $Ś_1$) with B and M to the exclusion of the Vulgate and TG; and that in adhy. 157 it omits all Vulgate or BD insertions including the lengthy ones relegated to Appendix I (Nos. 9, 10 and 11). Other instances of omission of Vulgate or BD additions and substitutions by K (with occasional exceptions of K_4) are: 8*, 14*, 15*, 18*, 29*, 32* (S passage), 41*–44*, 47* (S passage), 49* (S passage), 53* (S passage), 59* (S passage), 62*, 68*, 71*, 92*, 94*, 108*, 120*, 128*, 130* (S passage), 140*, 142*, 150*, 152* (found also in TG), 161*, 162*, 165* (found also in TG), 173*, 183*, 184*, 188*, 193*, 195*, 196*, 208* (found also in TG), 215*, 216*, 220*, 222* (found also in TG), 224*, 227*, 228*, 231*, 232*, 234*, 240*, 307*, 313*, 314*, 317* (S passage), 320*, 324*, 330*, 336*, 341*, 342*, 345*, 359*, 377*, 391* (S passage), 409* (found also in TG), 417*, 428*, 431* (S passage), 434*, 435* (S passage), 439*, 442* (S passage), 443*, 449 (S passage), 450*, 452*, 467*, 473*, 475*, 476*, 481*, 495* (S passage), 496* (S passage), 507*, 508*, 511*, 520*, 521*, 522*, 529* (S passage), 531*, 533*, 535*, 541* (S passage), 542*, 553*, 555*, 557*–563*, 567*, 571*, 576*, 580*, 593*; and App. I, Nos. 9, 10, 11, 12, 13 (these Appendix passages consisting altogether of 377 lines!).

Some instances of contamination of K as a group (and not of individual K MSS.) with D have been discussed under the description of Śāradā version above. The only Southern intruder, which appears to have percolated into K as a group ($Ś_1$ is missing here) through the composite D version but which is entirely omitted by B, is 168*, a passage of 9 lines only, which the commentaries of Dev., Arj., Sarv., and Nīl. (also D_5 and D_n MSS.) uniformly ignore.

But our five MSS. comprising this version do not, like individual MSS. of other versions, possess a uniform value. K_{1-3} are comparatively free from outside influence; K_4 is most heavily contaminated with BD, *so much so that it can almost be regarded as* a D MS.; K_5 is similarly a MS. of uncertain and composite value, although its contamination is much less heavy.

K_1 is our *oldest* and the only complete MS. of this group, the others possessing short or long gaps. The only BD passages found in it are: 194*, 197*, 217*, 315*, 324*, 358*; but the first three and the fifth are also inserted by K_5, and the fourth and the last by K_4; Ś1 omits the third, inserts the last, while it is missing in the three remaining cases. Along with Ś1 and K_4 ($K_{2.3.5}$ missing), it inserts 263*, which is undoubtedly a Vulgate passage borrowed from TG in the Sanatsujāta. There is evidence to show that K_1 was occasionally compared with MSS. of other versions. It *marginally* inserts, for instance, two DTG passages (243*, 244*); in both the cases it is supported by K_5, but Ś1 omits the second passage and inserts the first. In marginally reading (with K_5) 5. 42. 12 after 244*, K_1 appears similarly to follow the indication of DTG. These DTG instances occur in the Sanatsujāta, throughout which K_1 shows some contamination of *readings* with the Vulgate; but this of course is not conclusive. By *marginal* correction, again, K_1 adopts the S readings भयाभये and अरतिं in 5. 41. 11^{bc}, and पूर्वभावाय in 5. 66. 1^{d}; while in 5. 33. 96^{d} it accepts the S transposition of the words यः and प्रज्ञावान्. It is clear that outside influences on K_1 are only sporadic and do not seriously affect its value. But, like all other MSS. it has its own vagaries. It omits, for instance, 143*, found in all other K MSS., and 144* found in $K_{3.4.5}$ (Ś1 missing in both cases), while it shows its superiority to other K MSS. by not accepting a DTG passage 201* (Ś1 K_3 missing). Its individual insertions are not many: 296*, 437*, 453* (marg.); but it inserts 268* and 360*, otherwise found only in D_5 and D_8 respectively. It is singular in omitting 397*, an entire N insertion which is found also in Ś1.

K_2 is a fairly old K MS., but adhy. 41–69 are missing in it. The only BDTG passage found in it is 222*, which is a variant of 5. 35. 43; but, curiously enough, this stanza is also inserted by Ś1. K_2 also inserts 192*, found otherwise in T_1 $G_{1.4.5}$, with which, however, it does not agree about the point of insertion. It omits some K insertions, which are also found in a few D MSS. (Ś1 missing in all the cases): 70*, 84*, 116*, 117*; and it agrees with $D_{1.8}$ in omitting an entire N addition (viz. 45*), which is also inserted by Ś1. It has a larger number of individual insertions: 3*, 4*, 97*, 185*, 203*, 206*, 386*, 422*; it inserts also 190*, which is otherwise found in D_7 only. We may note here the superiority of $K_{1.2}$ in reading 5. 157. 6–11 after 5. 157. 12, disagreeing with K_{3-5} and BD generally and agreeing independently with S.

K_3 is unfortunately a very fragmentary MS., the beginning (5. 1. 1–25^{e}) and end (adhy. 192 to 197) being wanting, and all the text from 5. 32. 15^{cd} to 5. 101. 10^{ab} being lost on 107 missing folios. The BD additions are not many: 30*, 71* (partially), 481*, 556* (partially), and 559*; but, of these passages, the first is also inserted by K_5 and the last two by K_4, while Ś1 inserts the first marginally and omits the last two, and is missing in the other two cases. Along with K_5, K_3 inserts a TG passage: 114*; and with $K_{4.5}$, the long Vulgate addition in App. I, No. 10. It is unique in omitting

an entire N insertion ($Ś_1$ missing): 501*; and there is only one individual insertion, viz., 550*, which, however, is added marginally *secunda manu*.

K_4 contains only very short gaps, but it is practically useless as a K MS. A very large number of BD additions (with or without T or TG) occur throughout: 150*, 152*, 165*, 173*, 181*, 183*, 184*, 191*, 195*, 196*, 208*, 215*, 224*, 227*, 228*, 231*, 240*, 245*, 263* (inserted also by $Ś_1$ K_1), 307*, 330*, 336*, 341*, 342*, 345*, 377*, 452*, 467*, 473*, 520*, 556*–560*, 563*, 571*, and App. I, Nos. 9–13; while the following passages found in Dn and a few D MSS. are also shown by K_4: 320*, 508*, 522*. It has also some passages which are found in a few D MSS. only: 229*, 230*, 321*, 392*, 444*, 447*, 451*, 475*, 593*. It is remarkable also that K_4 accepts the BD spelling Vidulā, and not Vidurā of K MSS. That the Southern recension was utilized by K_4 is distinctly proved by the fact it is singular among all N MSS. in accepting several S passages some of which run to even 5 or 10 lines: 383*, 385* (TG), 388*, 389*, 411*, 413*, 419*, App. I, No. 5 (partially); while K_4 shares the following S passages with a few D MSS.: 317* (with Dn_1 $D_{3,4}$), 391* (Vulg. and some D), 406* ($D_{2,5,8}$); 409* (TG and some D), 418* (with D_8), 431* (Dn_1 and some D MSS.), 441* (some D MSS.), 442* (Dn_1 and some other D MSS.), 455* (some D MSS.). A passage which occurs in D_8 only (157*) is found in K_4. Barring these aberrations, which may be partly explained by the fact that the MS. is a composite one, made up of units written by different hands on different kinds of paper, there cannot be much doubt that the MS. is of Kashmirian origin; and one important evidence for this is its entire omission of Vulgate and TG passages (excepting 244*, 263* as above, 277*), which $Ś_1$ K omit throughout the Sanatsujāta. Occasionally there are also small passages which prove that the MS. had an origin in a better tradition; e. g., in agreement with $Ś_1$, it omits 555*, a specific K addition found also in B_2 Dn_1 D_8 only, and 575* found also in D_8 only; it agrees with $Ś_1$B in omitting 16*, etc. Individual insertions in K_4 are: 100*, 124*, 137*, 304* (a cryptic stanza), 415*, 532*.

The value of K_5 is somewhat impaired by the fact that it has a large number of short gaps throughout the parvan; and its inferiority as a K MS. is proved by its insertion (wherever the text is not missing) of the Vulgate and TG passages in the Sanatsujāta, viz., 243*, 244*, 246*–248*, 251*–255*, 257*, 259*. Other Vulgate or BD passages (with or without TG) found in K_5 are: 30* (also found in K_3, and in $Ś_1$ marg.), 165* ($Ś_1$ om.), 191* (also found in K_4, but $Ś_1$ om.), 194* (also found in K_1; $Ś_1$ missing), 217* (also found in K_1, but $Ś_1$ om.), 324* (found also in K_1; $Ś_1$ missing), 409* (with K_4; $Ś_1$ om.), 553* ($Ś_1$ om.), and Appendix I, No. 10 (with $K_{3,4}$; $Ś_1$ om.). In common with K_3, K_5 inserts a TG passage 114* ($Ś_1$ is missing here). K_5 omits, in agreement with S, three entire N insertions: 374*, 414*, 523*; in agreement with $K_{1,3}$, another such N insertion 111* ($Ś_1$ missing). But, with $Ś_1$, it omits a specific K insertion 103* and a KD insertion 102*. It has a few individual additions: 7*, 19* (a gloss!), 138*, 316* (a variant of 5. 47. 47), 423*, 424*, 537*, and App. I, No. 4; but it also accepts the following found only in one or two D MSS.: 200* (with $D_{1,8}$), 225* (with D_8), 318* and 408* (with D_{10}), 468* (with D_7).

The Bengali Version

Of the Eastern Version of the Udyoga we had no manuscripts of Nepālī, Maithilī

or Oḍiyā; it is represented in our text by the Bengali Version. It is a sub-version of the Devanāgarī central recension, being closely allied to the Vulgate; but in the Udyoga, as in the Ādi, it has proved somewhat superior to the Vulgate, from which it is distinguished by important omissions of late accretions.

Throughout the Sanatsujāta, for instance, its superiority is demonstrated by its general agreement with $Ś_1$K and M as against the Vulgate and TG in the matter of omission, insertion and sequence of units. The only exception to the omission by B of Vulgate and TG passages in this sub-parvan is 245*; but passages 265* and 281* are also inserted by only one B MS. (B_4), while 266* is added by B_5 only. There are five other passages (out of a total of 31), which are inserted by $B_{1.5}$ only (278*, 287* 289*–291*); but the exceptional vagaries of individual manuscripts need not affect the marked tendency of the group as a whole to avoid the inferior tradition of the Vulgate and TG for this sub-parvan.

Although this tendency is not, unfortunately, so remarkably prominent in other parts of the Udyoga, there are some scattered but notable instances of the divergence of B from the Vulgate in agreement with superior traditions. Purely Dn insertions or Vulgate passages not found in B are: 18*, 108* (except B_5), 120*, 140* (except B_1), 193*, 195*, 196*, 234*, 240*, 267*, 320*, 359*, 409*, 434*, 439*, 443*, 450*, 475*, 561*, 562*, 567* (except B_2), etc. B is also remarkable for omitting some S passages which have been absorbed by the Vulgate (317*, 391*, 431*, 435*, 442*, 449*, 495*, 496*, 529*, 541*) or by some D MSS. (279*, 280*, 406*, 441*, 456*, 465*). There are also notable instances in which B, in agreement with $Ś_1$ and S, omits passages added by K and most D MSS. (including Dn): 31*, 102*, 178* (excluding Dn), 180*, 533* (except B_2), 542* (except B_2), 555* (except B_2). B appears with $Ś_1$ again, in omitting 16*, added by K and most D and S MSS.; with $Ś_1$ and D, in omitting 46* found in K and M; and with S, in omitting 564* inserted by K and some D MSS. ($Ś_1$ missing). Examples of BM agreement against KDTG are: 179* ($Ś_1$ supporting BM), 201* ($Ś_1$ missing), 213* ($Ś_1$ not supporting BM). But the most interesting of all is passage 168*, a Southern intruder, which appears in K ($Ś_1$ missing) and some D, but which is omitted by B.

There is no individual addition by B as a group, although there are some specific B readings of words, phrases and pādas. Even outside the Sanatsujāta, there are some instances where B does not follow the Vulgate system of transposition, e. g., B does not follow (in agreement with $Ś_1$K and S) the Vulgate transposition of 5. 4. 15^c–19^d and 5. 4. 20–23.

The individual B MSS., but for occasional differences of readings, do not show any conspicuous characteristics to call for special remarks. Individual additions are rare, except 238* (marg.), 551* in B_2; and 568* in B_3. — B_1 is singular, among B MSS., in omitting two Vulgate additions (194*, 215*) and adding two (68* [marg.], 140*), in ignoring an entire N passage (212*) and accepting, with B_5, five Vulgate-cum-TG passages (278*, 287*, 289*–291*) in the Sanatsujāta. — B_2 inserts four Vulgate passages, omitted by other B MSS. (533* 542*, 555*, including one line found only in Dn 567*), and omits one such passage (42*) not omitted by other B MSS. — B_4 distinguishes itself by adding on its own two Vulgate-cum-TG passage (263*, 281*)

528*; while in the following passages they appear in common with one or two other MSS.: 320* (with K_4 Dn), 321* (with K_4, D_8 [marg.]), 323* (with D_1). They fall often into a group with D_8 or D_9, or $D_{8.9}$, and have some passages exclusively in common, thus:

$D_{3.4.8}$ ins. 541*, 586*, 588* (all S passages).

$D_{3.4.9}$ ins. 427*, 375*, 503* (S passage), 507* (B Dn passage), 512*.

$D_{3.4.8.9}$ ins. 456*, 465*, 492*, 493*, 495*, 496*, 500*,—all S passages with the exception of 493*; ins. the following Vulgate passages, with one or two other MSS.: 475* (with K_4 D_6), 508* (with K_4 D_{10}).

But these do not exhaust the cases of agreement. Apart from striking concordance of reading of words and phrases, $D_{3.4}$ appear together in the omission and insertion of several passages in common with some other MSS. Thus, S passages inserted are 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130* (D_4 marg.), 152* (TG), 165* (TG), 208* (TG), 391*, 431*, 435*, 441*, 449*, 455*;—S passages omitted: 406*, 442*;—BD passages omitted: 377*, 511*, 521*, 531*; App. I, No. 11;—KD passages omitted: 178*, 533*;—KBD passage omitted: 543*;—BDTG passage omitted: 222*. They agree in omitting all the Vulgate-cum-TG passages in the Sanatsujāta, excepting 245*, 263*, although this would appear contrary to what one would expect in Tanjore MSS. D_3 and D_4 are, therefore, closely allied manuscripts; but they have, of course, their individual characteristics and differences. Besides the passages noted above, D_3 also has the following Southern passages: 582*, 583* (TG; D_4 missing in both cases). There are no individual insertions in either MS., except one in D_4 (376*), which is added marginally. Both the MSS. have several marginal additions: D_3 has 94* (B + Vulg. passage), 315* (a KBD passage), 526* (found also in D_8 only); D_4 has 18* (found also in Dn only), 31* (KD passage), 130* (BDS passage).

D_5, D_6 and D_7 are ordinary D manuscripts without many striking features. — D_5 is a fragmentary MS. which practically ends with 5. 103. 22. Of Southern passages added in common with some D MSS., it has 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130*, 152* (TG), 208* (TG), 222* (TG), 391*, 406*, 435*, 441*, 442*; but it omits 168*, 317*, 409* (TG), 431*. Other omissions of additional passages are not many: e. g., 31*, 178*, in both of which the omission is supported by Ś1 B; 195*, 196*, 359*, 409*, all of which are Vulgate additions. There are some marginal additions of BD passages: 142*, 193*, 229*, 230*. It also inserts marginally 334*, 429*, which are found otherwise only in D_8. There is only one individual insertion, 20*. — D_6 has just a few omissions of additional passages: 31*, 178*, 533*, 542*, 564*, 681*, in all of which the omission is supported by Ś1BS or BS; 94*, 229*, 243*, 244*, 451*, 520*, which are mostly D or KD passages. Some of the Southern passages accepted are 391*, 442*, 449*, 455*, etc.; omitted 431*, 441*, 465*, etc. Individual insertion is only one: 509*. — D_7 is a MS. of a similar type. Its omission of KD, KBD, BD or D passages are: 188*, 197*, 229*, 230*, 330*, 342*, 359*, 451*, 452*, 481*, 531*, 534* (N passage), 543*, 557*, 564*; and App. I, Nos, 10, 11. Although it is an Adyar Library (Madras) manuscript, it omits most of the Southern passages which appear in D or the Vulgate: 165*, 279*, 280*, 391*, 409*, 431*, 435*, 441*, 442*, 449*, 455*, 465*, 492*, 493*, 495*, 496*, 500*, 529*, 541*, although, like most D MSS. it is not entirely beyond accepting some passages of that kind: 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130*, 152* (TG), 168, 208* (TG), etc. It is remarkable

that D_7 is the only D MS. (other than D_1) which does not accept the BD form of the name Vidulā for Vidurā. It also inserts 190* and 468* found respectively in K_3 and K_5 only. Its individual insertions are: 171*, 218*, 282*, 425*, 579*. — It should be noted that all these three manuscripts (D_{5-7}), like D_{1-4} (see above), omit the Vulgate-cum-TG passages in the Sanatsujāta, with the exception that D_7 omits 245*, which is inserted by $D_{5.6}$, and partially inserts 244* omitted by $D_{5.6}$, and that all of them insert 263*.

Although they are not simple manuscripts and exhibit considerable differences, D_8, D_9, and D_{10} may be taken together. In the Sanatsujāta, these MSS. are in general agreement in *inserting* the TG passages which appear also in the Vulgate; and this may be due partly to the influence of Śaṁkara's commentary or of the Vulgate itself, which absorb these passages. But here also there are some differences; for while all of them do not appear in passage 246*, D_8 omits 244*; D_9 does not accept 243*–245*, 247*, 248*, 251*, 252*, 254*, 274*, and 286*; and D_{10} does not insert 245*, 271*, 273*, 287*. Regarding Southern passages, all of them omit in common 317*, 529*, and accept 49*, 53*, 59*, 165* (TG), 208* (TG), 279*, 280*; but for similar remaining passages, their differences will be clear from the following comparative table:

$D_{8.10}$ ins. (but D_9 om.) 32*, 47*, 130*, 152* (TG), 222* (TG), 243* (TG).

D_8 ins. (but $D_{9.10}$ om.) 168*, 391*, 406*, 409* (TG), 442*, 541*, 582*, 583* (TG), 586*, 588*.

D_9 ins. (but $D_{8.10}$ om.) 455*.

$D_{8.9}$ ins. (but D_{10} om.) 431*, 441*, 449*, 456*, 465*, 492*, 493*, 495*, 496*.

Of these MSS., D_8 has the largest number of individual insertions: 34*, 147* (two lines to complete a Triṣṭubh stanza), 172*, 186*, 221*, 301*, 319* (marg. *sec. m.*), 343*, 361*, 366*, 446*, 454*, 471*, 488*, 489*, 491*, 494*, 499*, 513*, 524*, 527*, 538*, 569*, and App. I, Nos. 6 and 8; while passages 334*, 429*, as well as 526*, inserted individually by D_8, are copied on the margin by D_5 and D_8 respectively. Individual insertions or substitutions in D_9 are 82*, 219*; in D_{10} 35*, 95*, 133* (marg.), 274*, 304*, 311*, 490* (marg.). But D_8 inserts 200* found only in K_5 D_1, 225* found only in K_5, 286* found again in D_{10}, and 439* found only in Dn_2; D_{10} inserts 120* found only in Dn_2, 287* found in D_8 only, 318*, 408* found in K_5 only. A few specific K insertions appear in D_8: 88*, 103*, 116*, 575*, while only a few BD or KD additions are omitted by it: 94*, 213*. — D_9, on the other hand, is remarkable for the omission of a large number of KBD or BD additions: 30*, 31*, 43*, 62*, 92*, 102*, 128*, 150*, 162*, 178*–180*, 188*, 194*, 197*, 216*, 217*, 224*, 231*, 232*, 244*, 245*, 315*, 330*, 377*, 476*, 511*, 521*, etc. It agrees with S and M respectively in omitting entire N passages 205* and 223* (also see 45*, 212*). But, unfortunately, the MS. is incomplete and ends with 5. 149. 10ᵇ. — The omissions of D, BD or Vulgate passages in D_{10} are: 29*, 108*, 128*, 140*, 194*–196*, 229*, 240*, 245*, 451*, etc. It appears also with $Ś_1$ B or $Ś_1$BS in omitting 31*, 102*, 213*, 533*, 681*. On the contrary, it inserts some BD passages *marginally*: 324*, 330*, 341*, 428*. It agrees with S in omitting an entire N addition 326*, while two other entire N passages are inserted marginally only, 374*, 377*. It is worth noting that D_9 and D_{10} are our only two N MSS. which omit the repetitious chapter after adhy. 44, relegated to App. I (No. 2), but in this they may be following the indication of the Śaṁkara-bhāṣya.

The Telugu and Grantha Versions

Having its location on the border-line, the Telugu version is too often an indiscriminate blend of the Northern and Southern recensions to be of much independent value for text-critical purposes.[1] On the one hand, it is constantly running into the contiguous Grantha version (see TG passages cited below), rarely into the Malayālam version alone; it is, on the other hand, frequently conflated with N passages, e. g., 30* (BD passage), 76* (N passage), 111* (N), 181* (N), 183* (BD), 184* (BD), 212* (N), 213* (BD), 220* (BD), 224* (BD); App. I, No. 1 (N); etc. In view of this composite character of T, only two Telugu MSS. were utilized; one (T_2) heavily conflated, the other (T_1) somewhat purer.

T_1 by itself, however, is not entirely free from the Northern element; witness, for instance, the following passages: 29* (BD), 127* (N), 479* (N), 481* (BD), 482* (N). But T_1 rarely omits, in agreement with N, passages added by all S MSS. or the majority of them, as T_2 very often does; we have noted only one such passage, namely, 54*. T_2, on the other hand, omits not a negligible number of such S passages: 66*, 160*, 167*–169*, 207*, 209*–211*, while it admits a much larger number of entire N passages (174*, 205*, 226*, 235*, 237*, 239*, 241*, 242*, 373*, 374*, etc.), as well as BD or Vulgate passages (44*, 108* [marg.], 142*, 161*, 162*, 173*, 175*, 180*, 183*, 184*, 188*, 189*, 191*, 193*–197*, 215*–217*, 220*, 227*–229*, 231*, 232*, 240*, 428*, etc.). Individual insertions in T_1 are rare; we have only one such passage, 497*; but T_2 admits freely fresh lines of its own: 21*–23*, 65*, 79*, 98*, 101*, 284*, 325*, 331*, 412*, 498*, 502*.

The Telugu and Grantha, as near neighbours, are much more allied than Grantha Malayālam. There are no specific T nor specific G passages; and apart from the various combination of individual manuscripts comprised in these groups, T and G as a whole often appear together specifically, but there is no *specific* TM or GM passage. In other words, T agreements with G are quite frequent, but T or G agreements with M are extremely rare. In the matter of addition, we have only sporadic contact of individual MSS. of G and M, or T and M; thus:

$G_{1,4,5}$ M_{2-5} ins. 40*; $G_{1,4,5}$ $M_{1,3-5}$ ins. 164*.

T_1 M_1 ins. 594*; T_2 $M_{1,2}$ ins. 78*; T_2 M_{3-5} ins. 24*; T_2 $M_{1,3-5}$ ins. 27* (with difference in point of insertion).

Cases of common omission by G and M MSS. are much more frequent:

G M om. 111*, 118*, 180*, 183*, 184*, 220*, etc.

G_{1-4} M om. 30*, 482*.

$G_{2,3,5}$ M om. App. I, No. 1.

$G_{2,3}$ M om. 217*.

$G_{3,4,5}$ M om. 212*.

G_{3-5} M_{3-5} om. 226*, etc.

The TG passages, on the other hand, are numerous and scattered throughout the text: 48* (except G_3), 90*, 151* (except G_2), 153* (except G_3), 385*, 394*, 468*, (except G_3), 469* (except G_3), 472*, 474*, 478*, 480*, 483* (except G_2), 484*, 486*,

[1] Cf. Ādi, Prolegomena, p. LXXII.

515* (except G_3), 540* (except G_3), 547* (except G_3), 583*, and App. I, No. 7; while in the Sanatsujāta alone such TG passages (which appear with the Vulgate, but without M) are: 243*, 244* (except G_3), 246*–248*, 251*–255*, 257* (except G_4), 262*, 263* (except G_2), 264* (except G_5), 266*, 269*, 270*, 272* (except T_1), 275*, 276*, 278* (except T_1), 283*, 285* (except T_1 G_4), 287* (except G_4), 289*, 291*: In the following instances, TG appear with $M_{1.2}$: 55* (G_3 missing), 57* (G_3 missing), 58* (G_3 missing), 66* (except T_2), 85*, 87*, 114*, 115*. Outside the Sanatsujāta, there are not a few instances in which Northern passages (mostly BD) appear with TG, against M: 47* (G_3 missing), 152* (except G_3), 165* (except G_3), 179* (except G_3), 201*, 208*, 222* (except G_3), 223* (except G_3), 409*. The TG version alone inserts an additional colophon after 5. 70. 78.

In spite of its close alliance with the Telugu, rather than with the Malayālam, the Grantha version is somewhat superior to the Telugu in its freedom from the additional Northern passages in T mentioned above. It is also remarkable that G, in agreement with M, omits some passages which pervade every other version: 111* ($Ś_1$ missing), 181* ($Ś_1$ om.); and in one case, G (except G_2; G_3 missing) appears with $Ś_1$ K against an additional passage (44*) which has found its way into BDTM.

But the seven individual MSS. of T and G versions have vagaries of their own, and very often fall together, singly or in groups or entirely, into such a large number of combinations that viewed as a whole it is difficult to make a fine discrimination between their values or the values of the versions which comprise them. Thus, we have:

T G_1 ins. 224*; T G_2 ins. 470*; T G_4 ins. 119*.

T $G_{1.2}$ ins. 212*, 292*; T $G_{1.4}$ ins. a passage given in App. I (No. 1); T $G_{1.5}$ ins. 73*, 121*, 362*, and transp. adhy. 64 after adhy. 57.

T $G_{1.2.4}$ ins. 213*, 368*, 457*; T $G_{1.2.5}$ ins. 217*, 398*, 504*, 589*; T $G_{1.4.5}$ ins. 16*, 26*; T $G_{2.3.5}$ ins. 300*, 440*, 595*; T G_{3-5} ins. 130*.

T $G_{1.2.4.5}$ ins. 47*, 48*, 55*, 57*, 58*, 179*, 222*, 223*, 244*, 463*, 469*, 483*, 515*, 540*, 547*; T $G_{1.3-5}$ ins. 151*, 152*, 153*, 263*, om. lines 5–23 of App. I, No. 2; T $G_{1-3.5}$ ins. 257*, 287*; T G_{1-4} ins. 107*, 264*.

T_1 G ins. 66*; T_1 G_1 ins. 298*, 365*, 381*; T_1 G_2 ins. 127*, and om. 54*; T_1 G_4 ins. 36*, 402* and anticipate 5. 39. 32^a–34^b (inserting the lines after 5. 37. 52); T_1 G_5 ins. 482*.

T_1 $G_{1.3}$ ins. 258*; T_1 $G_{1.5}$ ins. 121*, 122*, 372*, 380*, and agree with the M transposition of 5. 33. 20 after 5. 33. 17; T_1 $G_{3.5}$ ins. 479*.

T_1 $G_{1.2.4}$ ins. 368*; T_1 $G_{1.3.5}$ ins. 198*, 591*; T_1 $G_{1.4.5}$ ins. 16*, 145*, 177*, 192*.

T_1 $G_{1.2.4.5}$ ins. 109*; T_1 $G_{1-3.5}$ ins. an addl. colophon after 5. 37. 19; T_1 $G_{1.3-5}$ ins. 207*, 209*.

T_2 G ins. 272*, 278*; T_2 G_1 ins. 175*, 176*, 194*, 226*, 241* (marg. *sec. m.*), 261*, 265*, 293*; T_2 G_2 subst. (with M) 51*, ins. 195*, 202*, 297*, 357*, 382*, 399*, 407*, 410*, om. 160*, 210*, and disagree with the S anticipation of 5. 64. 3–11 after 5. 31.

T_2 $G_{1.2}$ ins. 174*, 176*, 205*; T_2 $G_{1.5}$ ins. 105*, 106*.

T_2 $G_{1.2.3}$ ins. 504*; T_2 $G_{1.3.5}$ ins. 285*; T_2 $G_{1.4.5}$ ins. 250*.

It will be seen from the above account that most of the additional passages in G have crept into it through the intervening T; and direct accretion (without T) occurs only sporadically, not in G as a whole but in individual MSS. or groups of MSS. of the G version. Thus, we have 94* in G_1 (but the point of insertion is different); 574* in G_3; 476* in G_4 (but the point of insertion is different); 544* in $G_{3.4}$; 460* in $G_{3.4.5}$ (but $G_{3.5}$ change the point of insertion). In all other N passages, G MSS. appear with T, singly or in groups. They are:

G_1 94*, 224*, 226*, 241* (marg. *sec. m.*).
G_2 44*, 127*, 176*, 195*, 223*.
G_5 30*, 482*.
$G_{1.2}$ 174*, 205*, 212*, 213*.
$G_{1.4}$ App. I, No. 1.
$G_{3.5}$ 479*.
$G_{1.2.5}$ 217*.

Specific TG passages (with or without BD or Vulgate) have been enumerated above under the description of the T version.

But some characteristic S passages (that is, such as are added by the large majority of S MSS.), are also omitted by individual G MSS., and their number is larger than those omitted by T MSS. (see above):

G_1 418*.
G_2 26*, 54*, 59*, 126*, 131*, 139*, 141*, 159*, 160*, 187*, 207*, 209*, 210*.
G_3 387*, 426*.
G_4 348*, 383*, 419*, 426*.
G_5 536*.

Individual insertions are heaviest in G_3 and G_5, but rarer in other MSS.:

G_1 379*, 505*.
G_2 566* (subst.).
G_3 158*, 295*, 458*, 459*, 461*, 485*.
G_4 288* (subst.), 549*. [G_4 is an incomplete MS. ending with 5. 154. 23ᵇ.]
G_5 6*, 363*, 364*, 403*, 436*, 510*.

It should further be noted that G_2 is the only S MS. which omits the *repetitious* adhyāya inserted in most MSS. after our adhy. 44, which adhy. has been relegated to App. I (No. 2).

The Malayālam Version

The comparative purity of the Malayālam version, which is located and isolated in the extreme south-west (as the Śāradā in the extreme north-west), is shown, on the one hand, by its almost entire freedom from the large number of additional passages which encumber the TG and the Vulgate, and by its independent agreement, on the other hand, with the Śāradā-Kaśmīrī. Apart from the aberration of individual MSS., this is palpable not only in the Sanatsujāta, but practically throughout the text, and need not be

illustrated in detail. It will suffice to say that, in general agreement sometimes with $Ś_1$ K and sometimes with B, M has kept itself largely free from the TG passages mentioned above, as well as from the Vulgate additions enumerated under the description of the K version.[1] We select here only some typical instances of KM or BM agreements in omitting BDTG or KDTG passages: 152* ($Ś_1$ om.), 179* ($Ś_1$ om.), 201* ($Ś_1$ missing), 208* ($Ś_1$ missing), 213* ($Ś_1$ ins. partially), 222* ($Ś_1$ K_2 ins.), 224* ($Ś_1$ om.), 409* ($Ś_1$ om.), etc. There is one interesting instance also of a stanza (223*), which has crept into every other version, but is omitted by M; cf. also 30* ($Ś_1$ marg.), 165* ($Ś_1$ om.), 217* ($Ś_1$ om.), 479* ($Ś_1$ missing), and App. I, No. 1 ($Ś_1$ ins.). *But there is no passage in which M appears with N, and which is not found also in T or G.* Instances of specific additions by M are: 12*, 28*, 37*, 39*, 69*, 77* (except M_1), 81*, 214*, 249*.

The Malayālam is perhaps the only version in the Udyoga, where *even in the individual MSS. accretions are not very conspicuous.* The largest number of N passages occur in M_1: 201* (KDTG passage), 222* (BDTG), 226* (N T_2 G_1), 235* (N T_2), 277*, 281*, 290* (all three Vulgate-cum-TG), 299* (DTG), 300* (Vulg.-cum-TG), — all of which percolate through T or TG. The TG passages admitted are: 55*, 57*, 58*, 66*, 85*, 87*, 114*, 115*, in all of which M_1 appears with M_2; as well as 107*, 207*, 209*, 572*, 577*, in which M_1 appears alone. The individual additions in M_1 are rare: 93*, 369*, 518* (*inf. lin.*); but it accepts 293* and 594* which are found in T_2 G_1 and T_1 respectively. It is significant that M_1 contains a large number of interlinear variants. M_2, on the other hand, is almost entirely free from intruding N passages, barring the Vulgate-cum-TG passages mentioned above, in which it appears with M_1; but it omits some undoubtedly S passages: 32* (BD TG $M_{1,3-5}$), 74*, 156* (partially), 570* (with M_1), 572* (with M_1), 582* (with M_1). It has only one individual addition: 204*.

M_{3-5} stand in opposition to $M_{1,2}$, and form a group by themselves, agreeing even in small details. They have not only a mass of unique and concordant readings (e. g., 5. 2. 7^b विप्रेषु पौरेषु; 4. 12^{cd} मल्लस्य रोचमानस्य; 4. 25^d एतन्मह्यं हि रोचते; 4. 26^c गत्वा सर्वं निवेद्यतां; 4. 27^b द्रोणः शांतनवस्तथा; 5. 15^c नराधिपान्; 6. 16^a न तेभ्योऽपि भयं; 7. 10^a समं संबन्धकं चैव; 7. 19^b वासुदेवेन पाण्डवः; 8. 10^e समीपं मे; 8. 15^c पाण्डवांस्तु तदा शल्यः; 8. 25^a यत्कृतं सुकृतं राजन्; 9. 11^d भयप्रशमनाय वै; 9. 15^b त्रिशीर्षस्य प्रलोभने; 9. 15^d उपाक्रामंस्तपोधनं; 9. 16^d पश्यन्नपि न पश्यति; 10. 2^c करवाणि कथं ह्यद्य; 10. 34^b न दिवाप्युत; 10. 42^c ब्रह्महत्याभिभूतश्च; 10. 42^{ef} त्रिशिरोवधजं चापि कश्मलं चाप्यदेवराट्; 180. 33^{ab} ते शरा जामदग्न्येन प्रयुक्ताः कालसंनिभाः, etc.), concordant transpositions (5. 4. 19^a and 19^c; 5. 8. 26^{ab} and 26^{ef}, etc.), small specific omissions (e. g., 5. 4. 19^b, 19^d; 4. 24; 8. 31^a–32^b, 34; 10. 34^c–36^b; 35. 22–23, etc.), but also even concordant *haplological* omissions (e. g., 5. 76. 5^a-6^d). M_{3-5} omit all the TG passages in which $M_{1,2}$ jointly appear (see above). The specific additions made by $M_{1,2}$ are not found in M_{3-5}: 78*, 80*, 384*, 390*, 393*; while M_{3-5} specifically add the following passages: 24* (with T_1), 60*, 61* 67*, 83*, 88*, 401*. M_{3-5}, however, are somewhat superior to $M_{1,2}$ in having by themselves scarcely any Northern additional passages, the only one being 44*, added jointly; but 330* is added by M_5 only. M_4 and $M_{4,5}$, however, fall away from the group by omitting respectively the S insertions 530* and 347*, while $M_{1,3}$ agree in inserting, with just a few T and G MSS., 297* (with T_2 G_2), 298* (with T_1 G_1). But these instances are sporadic.

---

[1] See above, p. XXXVI.

OTHER EDITIONS

Of the numerous printed editions of the Udyoga, we have consulted the following older standard printed texts of the Mahābhārata, and corresponding references to them appear on the outward margin of the pages of our critical edition:

(1) The *editio princeps* of the Mahābhārata, published at Calcutta 1834–39, the Udyoga comprising 7656[1] stanzas in 197 adhyāyas. It gives generally the Nīlakaṇṭha version (here termed the "Vulgate"); and it has been reproduced in many subsequent editions of the epic, sometimes with translations and comments.

(2) The *pothi*-form edition, published by Ganapat Krishnaji at Bombay in Śaka 1799, including Nīlakaṇṭha's scholium, but containing sporadic lines and readings not found in Nīlakaṇṭha MSS.

(3) The Kumbhakonam edition, published by T. R. Krishnacharya and described on its title-page as "mainly based on the South Indian texts", the Udyoga comprising 6753 stanzas in 196 adhyāyas, but containing, like our conflated misch-codices, a good number of Northern passages which are placed side by side with the Southern.

Besides these, we have also consulted the edition of the Udyoga (already mentioned above) by Mahadeva Gangadhara Bhatta Bakre, with six commentaries, published at Bombay 1920, as well as "the Southern Recension critically edited" by Professor P. P. S. Sastri (Udyoga: Madras 1932).

Enough has already been said on the unscientific and unreliable character of these editions; and it is hardly necessary to add much to the comments made on them in the Prolegomena to the Critical Edition of the Ādi and in the Introduction to that of the Virāṭa. As these printed texts do not contain anything of real importance that is not found in the manuscripts collated for this edition, they have not been of much use in our constitution of the text. Of the Northern editions, the Calcutta edition still remains the first and, so far as it goes, the best edition of the Vulgate; for, the Bombay editions, also of the Vulgate, only add a few more misprints and spurious passages, some of which we have noticed in our footnotes and under the description of Nīlakaṇṭha's commentary above. The editions of the so-called Southern Recension offer, no doubt, a continuous Southern text, but this is done in such an uncritically eclectic and inclusive fashion that the title (at least, in P. P. S. Sastri's edition) becomes a complacent misnomer. P. P. S. Sastri himself admits elsewhere[2] that "the tradition handed down by the Malayalam manuscripts preserved the Grantha text, in a purer and more unmixed form than even some comparatively early Grantha manuscripts, as the Malayalam MSS. do not at all seem to have come into contact with the Northern Recension still very recent times"; but in the Udyoga, as in the Virāṭa, he based his text "principally" (but in reality only partially) on a single *Telugu* (neither Grantha nor Malayālam) manuscript of an admittedly inferior tradition, with just a few scattered additional readings from 2 more Telugu, 3 Grantha and 2 Malayālam manuscripts! The selection of a T MS. as the basis necessarily makes his text a composite one, containing much adventitious matter from the North, a type of the usual "misch-codex"; and like its prototype, the Kumbhakonam

---

[1] See above, p. xxv, footnote [V. S. S.].

[2] Introduction to Araṇya-parvan, pt. I, p. iii–iv.

edition, his edition, consequently, becomes what may be called a "misch-edition". And this is perhaps more palpable in the Udyoga than in the Ādi, as our concordance and a comparison of S and N variants, digested in the critical notes, would amply demonstrate. Sastri places too much reliance on a single manuscript or a particular group of manuscripts, which, in the present case, does not represent the best tradition of the recension; and he pins his faith on the Parvasaṁgraha figures of chapter and verse, to which, by a curiously strenuous manipulation of stanza and adhyāya division, he would make his conflated text conform! It is scarcely necessary to show the absurdity of such methods and prepossessions. It is enough to say here that these editions reflect the time-honoured mentality of the epic diaskeuast, who wants to produce a smooth and inclusive text by indiscriminate incorporation, athetization, obliteration of differences and other activities so well known to the text-critic of the epic; and, sublimely unconscious of the conflict and confusion of diverse versions and recensions, they seek to reconstruct, to their own satisfaction, a curious text patched up from varied sources, to which is applied the complacent label of this or that recension!

On the conclusion of these labours, now spreading over five years, it is a pleasure to look back with gratitude to the unwearied and courteous assistance received from each and every member of the Mahābhārata Staff of the Institute. One cannot but admire the amount of organized team-work which goes to the making of the edition of each parvan, and which lightens the arduous and exacting task of the individual editor. For the conscientious care with which the critical notes were compiled, as well as for collation of manuscripts, special acknowledgement is due to Messrs. D. V. Naravane, B. G. Bhide and Shankar Shastri Bhilavadikar; for the vigilant proof-reading which has reduced misprints to a minimum, to Mr. K. V. Krishnamurti Sharma Shastri; and for general assistance in many ways, to Mr. S. N. Tadpatrikar M. A., Supervisor of Collations. Sincere thanks must also be recorded to Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, Raja of Aundh, for numerous marks of his personal interest and kindness and for preparing the illustrations which enrich this edition. To the University of Dacca the editor is grateful for permission to undertake the work and for leave to spend nearly one year continuously at Poona. But the editor's greatest obligation is to Dr. V. S. Sukthankar, the General Editor, through whose unflagging zeal and prolonged scholarly endeavour the foundations of the stupendous Mahābhārata work have now been truly and firmly laid. Five years of close and pleasant collaboration not only cemented old friendship, but also enhanced appreciation of his personality and attainments. Apart from his inspiring enthusiasm and singleness of devotion to a work which he has now made his own, he placed, unreservedly, his skill, scholarship and alertness, as well as his long and intensive experience, at the disposal of the editor; and credit, in no small measure, is due to him for the final shape in which the edition is published, although for all its errors and imperfections the editor alone is responsible.

University of Dacca
June 15, 1939.

S. K. De.

CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYĀYAS

in the following three editions:
the Critical Edition, the Bombay Edition (Ganapat Krishnaji, Śaka 1798)
and the Madras Edition (Southern Recension, 1932).

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
1	1	1	37	37	36
2	2	2	38	38	37
3	3	3	39	39	38
4	4	4	40	40	39
5	5	5	41	41	40
6	6	6	42	42	41
7	7	7	43	43	42
8	8	8	44	44	43
9	9	9	—	45	44
10	10	10	45	46	45
11	11	11	46	47	46
12	12	12	47	48	48
13	13	13	48	49	49
14	14	14	49	50	50
15	15	15	50	51	51
16	16	16	51	52	52
17	17	17	52	53	
18	18	18	53	54	53
19	19	19	54	55	54
20	20	20	55	56	55
21	21	21	56	57	56
22	22	22	57	58	57. 1–29
23	23	23	58	59	47
24	24	24	59	60	58
25	25		60	61	
26	26	25	61	62	59
27	27	26	62	63–64	60
28	28	27	63	65	61
29	29	28	64	66	57. 30–43
30	30	29	65	67	62
31	31	30	66	68	
32	32	31	67	69	63
33	33	32	68	70	
34	34	33	69	71	64
35	35	34	70	72	65
36	36	35	71	73	66

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
72	74	67
73	75	68
74 75	76 77	69
76	78	70
77	79	71
78 79	80 81	72
80	82	73
81	83	74. 1–81
82	84	74. 82–75. 27
83	85	75. 28–45
84 85	86 87	76
86 87	88 89	77
88	90	78
89	91	79
90 91	92 93	80
92	94	81
93	95	82
94	96	83
95	97	84
96	98	85
97	99	86
98	100	87
99	101	88
100	102	89
101	103	90
102	104	91
103	105	92
104	106	93
105	107	94
106	108	95
107	109	96
108	110	97
109	111	98
110	112	99
111	113	100
112	114	101
113	115	102
114	116	103
115	117	104
116	118	105
117	119	106
118	120	107
119	121	108
120	122	109
121	123	110
122	124	111
123	125	112
124	126	113
125	127	114
126	128	115
127	129	116
128	130	117
129	131	118
130	132	119
131	133	120
132	134	121
133	135	122
134	136	123
135	137	124
136	138	125
137	139	126
138	140	127
139	141	128
140	142	129
141	143	130
142	144	131
143	145	132
144	146	133
145	147	134
146	148	135
147	149	136
148	150	137
149	151–152	138
150	153	139
151	154	140
152	155	141
153	156	142

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
154	157	143
155	158	144
156	159	145
157. 1–5	160. 1–10	146
—	160. 11–81	—
157. 6–18	160. 82–93	—
—	160. 94–125	—
158	161	147
159	162	148
160	163	149
161	164	150
162	165	151
163	166	152
164	167	153
165	168. 1–29	154
166	168. 30–169. 28	155
167	170	156
168	171	157
169	172	158
170	173	159
171	174	160
172 173	175	161 162
174 175	176	163 164

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
176	177	165
177 178 179	178	166 167 168
180	179	169
181	180	170
182	181	171
183	182	172
184	183	173
185	184	174
186	185	175
187	186	176
188	187	177
189	188	178
190	189	179
191	190	180
192	191	181
193	192	182
194	193	183
195	194	184
196	195	185
197	196	186

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka *1799*).
Bom. *or* Bomb. = Bombay (edition).
C. = Calcutta edition of the Mbh. (*editio princeps*).
Cal. *or* Calc. = Calcutta (edition).
comm. = commentary.
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam.*
int. lin. = *inter lineas.*
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam edition of the Mbh.
Kumbh. = Kumbhakonam (edition).
M. = Madras edition of the Mbh. (of P. P. S. Sastri, 1931-1936).
Mad. = Madras (edition).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
p = pāṭhāntara (added to the abbreviation of the name of a commentator, e. g. Arjp, Nīlp, or to the symbol denoting a commentary e. g. Cap).
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu.*
st. = stanza(s).
subst. = substitute(s).
Suparṇ. = Suparṇādhyāya (ed. Grube).
suppl. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam.*
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = (with variation).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❁ ❁ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.
[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.
( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.
* (superior star) in the text indicates an emendation.
* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.
〰 printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

१०२

नारद उवाच ।

सूतोऽयं मातलिर्नाम शक्रस्य दयितः सुहृत् ।
शुचिः शीलगुणोपेतस्तेजस्वी वीर्यवान्बली ॥ १
शक्रस्यायं सखा चैव मन्त्री सारथिरेव च ।
अल्पान्तरप्रभावश्च वासवेन रणे रणे ॥ २
अयं हरिसहस्रेण युक्तं जैत्रं रथोत्तमम् ।
देवासुरेषु युद्धेषु मनसैव नियच्छति ॥ ३
अनेन विजितानश्वैर्दोर्भ्यां जयति वासवः ।
अनेन प्रहृते पूर्वं बलभित्प्रहरत्युत ॥ ४
अस्य कन्या वरारोहा रूपेणासदृशी भुवि ।
सत्त्वशीलगुणोपेता गुणकेशीति विश्रुता ॥ ५
तस्यास्य यत्नाच्चरतस्त्रैलोक्यममरद्युते ।
सुमुखो भवतः पौत्रो रोचते दुहितुः पतिः ॥ ६
यदि ते रोचते सौम्य भुजगोत्तम माचिरम् ।
क्रियतामार्यक क्षिप्रं बुद्धिः कन्याप्रतिग्रहे ॥ ७
यथा विष्णुकुले लक्ष्मीर्यथा स्वाहा विभावसोः ।
कुले तव तथैवास्तु गुणकेशी सुमध्यमा ॥ ८
पौत्रस्यार्थे भवांस्तस्माद्गुणकेशीं प्रतीच्छतु ।
सदृशीं प्रतिरूपस्य वासवस्य शचीमिव ॥ ९
पितृहीनमपि ह्येनं गुणतो वरयामहे ।
बहुमानाच्च भवतस्तथैवैरावतस्य च ।
सुमुखस्य गुणैश्चैव शीलशौचदमादिभिः ॥ १०
अभिगम्य स्वयं कन्यामयं दातुं समुद्यतः ।
मातलेस्तस्य संमानं कर्तुमर्हो भवानपि ॥ ११

C. 5. 3654
B. 5. 104. 12
K. 5. 104. 12

---

26 ^{a}) K_{4} $B_{4.5}$ Dn T_{1} वै (for हि). — ^{b}) $K_{2.5}$ $D_{7.9}$ G_{5} अस्मि तेन (for अस्म्यनेन). — K_{5} om. 26^{cd}. — ^{c}) K_{4} B Dn D_{8} $D_{2-6.8-10}$ असौ नागाय वै दातुं ; D_{1} अस्मिन्नागपतौ दातुं.

Colophon. — *Sub-parvan:* $B_{1.3}$ D_{2} T_{1} G_{5} भगवद्यान, followed by मातलिवरान्वेषण. K $B_{2.4.5}$ Dn D_{8} $D_{5-8.10}$ G_{1} M (all om. sub-parvan name) mention only मातलिवरान्वेषण. — *Adhy. name:* T_{1} $G_{1.4.5}$ सुमुखदर्शनं; M वरदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_{5} 99; D_{7} $M_{1-3.5}$ 104; T $G_{1,2.4.5}$ 105; G_{3} M_{4} 103. — *S'loka no.:* Dn D_{8} 26.

102

Before the ref., S ins.:

438*　　　कण्वः ।
मातलेर्वचनं श्रुत्वा नारदो मुनिसत्तमः ।
अब्रवीन्नागराजानमार्यकं कुरुनन्दन ।

1 T_{2} G_{2} om. the ref. $G_{3.5}$ कण्वः (for नारद उ°). — ^{b}) K_{1-3} $D_{7.10}$ सखा (for सुहृत्). — ^{c}) $K_{2.5}$ सर्व° (for शील°). — ^{d}) $D_{3.4.9}$ तपस्वी; $Ca.s$ तेजस्वी (as in text).

2 K_{4} om. 2^{cd}. — ^{c}) D_{7} T $G_{1.2.4}$ अल्पेतर°. — ^{d}) B_{3} $G_{1.2.4}$ समो (for the first रणे).

3 ^{a}) $D_{1.2}$ G_{3} हय° (for हरि°). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ जेतुं; T_{1} चैतद्; T_{2} $M_{1.3-5}$ चेमं; $G_{1.4}$ चैंद्र-; G_{2} चैत्र-; G_{3} चैक-; M_{2} चेंद्र- (for जैत्रं). — K_{5} om. 3^{cd}.

4 ^{a}) S (except $G_{2.3}$ $M_{1.2}$) विजितं ह्यश्वैर्. — ^{cd}) K_{4} B (except B_{3}) Dn D_{8} $D_{5.6.8}$ transp. प्रहृते and बलभित्. D_{2} m. $_{3}$(before corr.)$_{.4.9}$ प्रकृ° (for प्रहृ°). K_{5} D_{1} बलिभित्; $M_{1.2}$ वलभित्; M_{3-5} ब(M_{3} *inf. lin.* व)लभृत्.

5 ^{b}) T_{2} $G_{2.5}$ असदृशा. $D_{2.7.10}$ शुभा (for भुवि). — ^{c}) K_{3} $B_{4.5}$ Dn G_{2} सत्य°; T_{2} G_{3} सर्व°.

6 ^{a}) K_{2} च; D_{2} प्र- (for [अ]स्य). — ^{b}) K_{1} Dn_{1} D_{8} $D_{5.6.8}$ T_{1} G_{1} अमरद्युतेः; $G_{3.5}$ अमितद्युतेः (G_{5} °ते).

7 ^{a}) D_{1} याचते (for यदि ते). $B_{2.4.5}$ Dn D_{8} $D_{1.5.6}$ G_{4} सम्यक् (for सौम्य). — ^{d}) K_{2-4} B D (except $D_{1.3.10}$) कन्यापरिग्रहे.

8 ^{a}) G_{3} च विष्णवे (for विष्णु°). K_{5} लक्ष्मीर्यथा विष्णुकुले. — ^{b}) $K_{1.2.5}$ $D_{3.10}$ विभावसौ.

9 K_{5} om. 9^{a}–10^{d}. — ^{b}) K_{1-3} D_{5} T $G_{1.3.4}$ प्रयच्छतु (for प्रती°). — ^{c}) T_{1} $G_{1.4}$ पति°; $Ca.d.s$ प्रति° (as in text).

10 K_{5} om. 10^{abcd} (cf. v.l. 9). — ^{e}) K_{3} B_{3-5} Dn_{2} $D_{1.6}$ T_{2} $G_{2.3}$ सुमुखश्च (K_{3} °खः स) (for °खस्य). $K_{2.5}$ D_{10} m सुमुखः सुगुणश्चैव. — ^{f}) K_{2} शौचशील° (by transp.).

11 ^{b}) T_{2} $G_{2.3.5}$ M_{3-5} वयं दातुं समुद्यताः. — ^{c}) N (except K_{1}) मातलिस्तस्य. K (except K_{4}) $D_{9.10}$ T_{1}

C. 5. 3855
B. 5. 104. 12
K. 5. 104. 13

कण्व उवाच ।

स तु दीनः प्रहृष्टश्च प्राह नारदमार्यकः ।
म्रियमाणे तथा पौत्रे पुत्रे च निधनं गते ॥ १२
न मे नैतद्बहुमतं देवर्षे वचनं तव ।
सखा शक्रस्य संयुक्तः कस्यायं नेप्सितो भवेत् ॥ १३
कारणस्य तु दौर्बल्याच्चिन्तयामि महामुने ।
अस्य देहकरस्तात मम पुत्रो महाद्युते ।
भक्षितो वैनतेयेन दुःखार्तास्तेन वै वयम् ॥ १४
पुनरेव च तेनोक्तं वैनतेयेन गच्छता ।
मासेनान्येन सुमुखं भक्षयिष्य इति प्रभो ॥ १५
ध्रुवं तथा तद्भविता जानीमस्तस्य निश्चयम् ।
तेन हर्षः प्रनष्टो मे सुपर्णवचनेन वै ॥ १६
मातलिस्त्वब्रवीदेनं बुद्धिरत्र कृता मया ।
जामातृभावेन वृतः सुमुखस्तव पुत्रजः ॥ १७
सोऽयं मया च सहितो नारदेन च पन्नगः ।
त्रिलोकेशं सुरपतिं गत्वा पश्यतु वासवम् ॥ १८
शेषेणैवास्य कार्येण प्रज्ञास्याम्यहमायुषः ।
सुपर्णस्य विघाते च प्रयतिष्यामि सत्तम ॥ १९
सुमुखश्च मया सार्धं देवेशमभिगच्छतु ।
कार्यसंसाधनार्थाय स्वस्ति तेऽस्तु भुजंगम ॥ २०
ततस्ते सुमुखं गृह्य सर्व एव महौजसः ।
ददृशुः शक्रमासीनं देवराजं महाद्युतिम् ॥ २१
संगत्या तत्र भगवान्विष्णुरासीच्चतुर्भुजः ।
ततस्तत्सर्वमाचख्यौ नारदो मातलिं प्रति ॥ २२
ततः पुरंदरं विष्णुरुवाच भुवनेश्वरम् ।
अमृतं दीयतामस्मै क्रियताममरैः समः ॥ २३
मातलिर्नारदश्चैव सुमुखश्चैव वासव ।
लभन्तां भवतः कामात्काममेतं यथेप्सितम् ॥ २४
पुरंदरोऽथ संचिन्त्य वैनतेयपराक्रमम् ।
विष्णुमेवाब्रवीदेनं भवानेव ददात्विति ॥ २५

G3 सन्मार्न.

12 B3 D1 S (except G5) om. the ref. — c) K5 Dn1 D1.3.4.9 Ca ध्रिय°; D5 D2 T G म्रीय°; M3–5 म्रिय° (for म्रिय°). — After 12, Dn2 D8 ins.:

439* कथमिच्छामि देवर्षे गुणकेशीं स्नुषां प्रति ।

13 G4 om. 13a–14b. Before 13, all MSS. ins. आर्यक उ° (resp. आर्यकः). — a) K5 D7 न ममै°; T2 G1 न मे चै° (for न मे नै°). — b) K4 D (except D2.7.9.10) G1.2 M2.5 महर्षे. G3 M वचनात्तव. — c) D3 दयितः; D7.10 संबंधी; Ca, d.'s संयुक्तः (as in text).

14 G4 om. 14ab (cf. v. l. 13). — a) D2–4.7.9 G1 च (for तु). — T1 om. 14cd. — d) K5 D7.10 महाद्युतिः; T2 G2.3.5 M3–5 °मते; G1.4 M1.2 °मुने (cf. 14b). — f) D2 दुःखिता° (for दुःखार्ता°). D1 G3.5 ते (for वै). D5 D5.6 स्वयं (for वयम्).

16 a) D2 तदा तद्; S (except T2 G2) तथैव (for तथा तद्). — c) K2 Ds1 T1 G3–5 प्रणष्टो. M1 वै (for मे). — d) D5 D5.6 च; D8 T1 G1.4 M मे (for वै). T2 G2 सुपर्णवचनान्मुने. — After 16, T G2.3.5 ins.:

440* कण्वः ।

आर्यकस्य वचः श्रुत्वा गरुडं प्रति भाषितम् ।

17 Before 17, N (except B5 D1–4) ins. कण्व उ°. — c) T2 G2.3. M (except M3) °भावे च. S (except T2 G4) पुनः (for वृतः).

18 c) K4.5 D3.4.9.10 त्रैलोक्येशं. M3–5 सुरश्रेष्ठं.

19 a) T G कार्यस्य; Ca.s कार्येण (as in text). — b) B1.3 D2 (by corr.).3.4.9m प्रदास्यामि; D1 प्रज्ञास्याम्; T1 G1.4 प्रदद्यात्; T2 G2.3.5 प्राप्तः स्यात्; M Cs प्रज्ञा स्यात्; Ca प्रज्ञास्यामि (as in text). S महदायुषः (for अहमा°). — c) K2.3 B3 °तेन (for °ते च). — d) K2 प्रयतिष्याम; B3 प्रतियास्यामि. K5 सत्वरः.

20 D6 om. 20–22. — c) D9 कार्यसंबोधनार्थाय. — After 20, K4 D2–4.8.9 S ins.:

441* आर्यकेणाभ्यनुज्ञातो गम्यतामिति भारत ।

21 D6 om. 21 (cf. v. l. 20). — b) S गत्वा स्वर्गं (for सर्व एव).

22 D6 om. 22 (cf. v. l. 20). — c) M1.2 तदस्मिन् (for ततस्तत्). S आचष्ट (for आचख्यौ).

23 Before 23, K1.2.5 D1.5 (marg.).7.10 ins. कण्व उ°; K3.4 B Dn D8 D2–6.8.9 वैशंपायन उ°. — b) D1 T2 भुवनेश्वरः.

24 b) D2 (before corr.) भारत; some MSS. वासवः. — c) K2.3.5 Dn1 D2–4.9.10 G3 लभतां; T G1.2.5 M लभंतु; G4 अहं तु (for लभन्तां). Some MSS. कामान्. — d) K5 ममैनं च; D1 काम्यमेतं (for काममेतं). Ds1 G2 एनं; D7 G5 एवं (for एतं).

विष्णुरुवाच ।
ईशस्त्वमसि लोकानां चराणामचराश्च ये ।
त्वया दत्तमदत्तं कः कर्तुमुत्सहते विभो ॥ २६
कण्व उवाच ।
प्रादाच्छक्रस्ततस्तस्मै पन्नगायायुरुत्तमम् ।
न त्वेनममृतप्राशं चकार बलवृत्रहा ॥ २७
लब्ध्वा वरं तु सुमुखः सुमुखः संबभूव ह ।
कृतदारो यथाकामं जगाम च गृहान्प्रति ॥ २८
नारदस्त्वार्यकश्चैव कृतकार्यौ मुदा युतौ ।
प्रतिजग्मतुरभ्यर्च्य देवराजं महाद्युतिम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

कण्व उवाच ।
गरुडस्तत्तु शुश्राव यथावृत्तं महाबलः ।
आयुःप्रदानं शक्रेण कृतं नागस्य भारत ॥ १
पक्षवातेन महता रुद्ध्वा त्रिभुवनं खगः ।
सुपर्णः परमक्रुद्धो वासवं समुपाद्रवत् ॥ २
गरुड उवाच ।
भगवन्किमवज्ञानात्क्षुधां प्रति भये मम ।
कामकारवरं दत्त्वा पुनश्चलितवानसि ॥ ३
निसर्गात्सर्वभूतानां सर्वभूतेश्वरेण मे ।
आहारो विहितो धात्रा किमर्थं वार्यते त्वया ॥ ४

C. 5. 3677
B. 5. 105. 4
K. 5. 105. 4

25 ^{a}) S वासवस्त्वथ (for पुरं°). — ^{c}) K4 B2 D1. 3–5 T1 G1. 4 M1. 3. 4 एवं; D3 G3. 5 M2 देवं (for एनं). — ^{d}) B1. 3 T2 इह (for इति).

26 D1 T1 G1 श्रीविष्णुः; T2 G2. 3. 5 श्री(G2 om.) भगवान् (for विष्णुरु°). — ^{a}) K4 B D (except D10) सर्वलोकानां; G1 असि देवानां; G5 असि भूतानां. — ^{c}) D2–4. 9 अदातुं (for अदत्तं). — ^{d}) K2 अर्हति वै (for उत्सहते). K2. 3 पुमान्; K5 D3 प्रभो (for विभो).

27 K (except K3) B D (except D2–4. 7–9) T1 om. the ref. G1. 3–5 M3–5 वैशं° (G5 with prefixed श्री) (for कण्व उ°). — ^{a}) T1 G1. 4 शतक्रतुस् (for शक्रस्ततस्). — ^{b}) D2 (by corr.). 3. 4. 9 सुरोत्तमः (for आयुरुत्तमम्). — ^{c}) K2. 3 D2–4. 9 G1 तं; G4. 5 स (for न). — ^{d}) Some S MSS. बल° (for बल°).

28 ^{a}) M5 चायुस् (for वरं). K5 D10 च (for तु). — ^{b}) D3 स (for सं-). K (except K4) D3 सं(K5 स)बभूव मुदान्वितः; B1. 2. 4 सुमुखः प्रत्य(B4 सम)पद्यत; D3. 4. 7. 9. 10 बभूव स (D7. 10 स च तत्र) मुदान्वितः. — ^{c}) K2. 3 D7. 10 °कालं (for °कामं).

29 ^{a}) B3 D9 T1 G3. 5 M1. 2 च (for तु). — ^{b}) D3. 4. 9 कृतकामौ. K2. 5 B5 D5 D7. 8. 10 T1 G (except G2) मुदान्वितौ. — ^{c}) K4 B2. 4 Dn अभि-; T1 G1. 4 धृतिं; (for प्रति-). — ^{d}) K2 शतक्रतुं (for महा°).

Colophon om. in K5. — *Sub-parvan:* K2. 3 B1. 3 T1 G1. 2. 5 M1. 2 भगवद्यान; to it K2. 3 B1. 3 G1 add मातलिवरान्वेषण. K1. 4 B2. 4. 5 Dn D3 D2. 5–8. 10 M3–5 (all om. sub-parvan name) mention only मातलिवरान्वेषण. — *Adhy. name:* T1 G1. 4 सुमुखविवाहः; G2. 5 मातलिवरलाभः; M वरलाभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 100; D6 95; D7 M1–3. 5 105; T G1. 2. 4. 5 106; G3 M4 104. — *S'loka no.:* Dn 28; D3 30.

103

1 ^{a}) G3. 5 सुपर्णस् (for गरुडस्). K4 B4 Dn D1. 7 G2 तत्र; B1. 3. 5 तच्च; B2 त्वथ; D2–6. 8. 9 T1 G1. 3. 5 तं तु (for तत्तु). — ^{b}) T1 G1. 4 अरिंदम (for महाबलः). — ^{cd}) K1. 5 D7. 10 transp. शक्रेण and नागस्य. S सुमुखस्य तु (for कृतं नागस्य).

2 ^{a}) K1–3 D2 (before corr.) अथ वेगेन; K5 D1 अथ वातेन (for पक्षवातेन). — ^{d}) S गरुडः (for वासवं). D2 M1 (*inf. lin.* as in text) समुपागमत्.

3 D1 om. 3. — ^{a}) K1 मघ° (for भग°). K5 अवज्ञाते; D7 अनुज्ञात्वा; D10 इव ज्ञानात् (for अव°). — ^{b}) K1. 5 D7 G5 m क्षुधः; K3 D2 G4 क्षुधा (for क्षुधां). K1. 5 D7 Ca नये; K2. 3 भयं; D2 नयं (for भये). K4 B Dn D3 D3–6. 8–10 वृत्तिः प्रतिहता मम. — ^{c}) K B3 Dn1 D3. 4. 8 (before corr.). 9. 10 m °वरं गत्वा; B5 D3 D5. 6 Ca. d °वरं दत्वा. — After 3, K2. 3 read 7^{ab}.

4 ^{a}) D2 M2 निसर्गे; T G नि(T1 G5 वि)सर्गः (for निसर्गात्).

C. 5. 3678
B. 5. 105. 5
K. 5. 105. 5

वृत्तश्चैष महानागः स्थापितः समयश्च मे ।
अनेन च मया देव भर्तव्यः प्रसवो महान् ॥ ५
एतस्मिंस्त्वन्यथाभूते नान्यं हिंसितुमुत्सहे ।
क्रीडसे कामकारेण देवराज यथेच्छकम् ॥ ६
सोऽहं प्राणान्विमोक्ष्यामि तथा परिजनो मम ।
ये च भृत्या मम गृहे प्रीतिमान्भव वासव ॥ ७
एतच्चैवाहमर्हामि भूयश्च बलवृत्रहन् ।
त्रैलोक्यस्येश्वरो योऽहं परभृत्यत्वमागतः ॥ ८
त्वयि तिष्ठति देवेश न विष्णुः कारणं मम ।
त्रैलोक्यराज राज्यं हि त्वयि वासव शाश्वतम् ॥ ९
ममापि दक्षस्य सुता जननी कश्यपः पिता ।
अहमप्युत्सहे लोकान्समस्तान्वोढुमञ्जसा ॥ १०
असह्यं सर्वभूतानां ममापि विपुलं बलम् ।
मयापि सुमहत्कर्म कृतं दैतेयविग्रहे ॥ ११
श्रुतश्रीः श्रुतसेनश्च विवस्वान्रोचनामुखः ।
प्रसभः कालकाक्षश्च मयापि दितिजा हताः ॥ १२
यत्तु ध्वजस्थानगतो यत्नात्परिचराम्यहम् ।
वहामि चैवानुजं ते तेन मामवमन्यसे ॥ १३
कोऽन्यो भारसहो ह्यस्ति कोऽन्योऽस्ति बलवत्तरः ।
मया योऽहं विशिष्टः सन्वहामीमं सबान्धवम् ॥ १४
अवज्ञाय तु यत्तेऽहं भोजनाद्व्यपरोपितः ।
तेन मे गौरवं नष्टं त्वत्तश्चास्माच्च वासव ॥ १५
अदित्यां य इमे जाता बलविक्रमशालिनः ।
त्वमेषां किल सर्वेषां विशेषाद्बलवत्तरः ॥ १६

---

5 ^{a}) $K_{1.5}$ $D_{2.7.10}$ तु (for च). K_4 $B_{1.3}$ $D_{3.4.9}$ T $G_{1.2.4}$ $M_{2.5}$ एव (for एष). K_4 $B_{2.5}$ Ds $D_{2-5.8.9}$ $M_{3.4}$ मया (for महा-). — ^{b}) D_2 transp. स्थापितः and समयः.

6 ^{a}) K_4 $B_{1.3.4}$ Dn Ds $D_{5.6.8}$ तु तथाभूते; K_6 त्वन्यथावृत्ते. — K_4 (which om. 6^{c}–7^{d}) ins. 442* after 6^{ab}. — ^{c}) K_5 D_{10}m क्रीडामि. K_2 कामचारेण. — ^{d}) $D_{3.4.9}$ G_2 यथेप्सितं; T_1 $G_{1.4}$ यथेच्छतः.

7 K_4 om. 7 (cf. v.l. 6); T_2 om. 7^{cd} — $K_{2.3}$ read 7^{ab} after 3. — Dn_1 $D_{5.6.8}$ S ins. after 7 : K_4 (which om. 6^{c}–7^{d}), after 6^{ab} :

442* कण्व उवाच ।
श्रुत्वा सुपर्णवचनं सुमुखो दुर्मुखस्तदा ।
त्यक्त्वा रूपं विवर्णस्तु सर्परूपधरोऽभवत् ।
गत्वा विष्णुसमीपं तु पादपीठं समाश्लिषत् ।
इन्द्र उवाच ।
न मया कृतं वैनतेय न मां क्रोद्धुं त्वमर्हसि ।
दत्ताभयः स सुमुखो विष्णुना प्रभविष्णुना । [5]
श्रुत्वा पुरंदरेणोक्तमुवाच विनतासुतः ।

[(L. 1) T $G_{1.2.5}$ M_4 तथा (for तदा). — (L. 2) K_4 Dn_1 $D_{5.6.8}$ नव° (for सर्प°). — (L. 3) K_4 $D_{5.6.8}$ तत्तु (for पाद-). T_1 G_5 अवा°; G_3 अथा° (for समा°). — After line 3, Dn_1 ins. :

443* ततः पुरंदरो वाक्यमुवाच गरुडं प्रति ।

— (L. 4) Dn_1 न मया वैनतेयेह क्रोधं कर्तुं त्व°. — (L. 5) T_2 G_2 $M_{2.5}$ तु (for स).]

9 ^{a}) $D_{2-4.9}$ T_1 G_1 देवेशे; G_3 देवानां (for देवेश). — G_3 om. (hapl.) 9^{b}–11^{a}.

10 G_3 om. 10 (cf. v.l. 9). — ^{b}) S (mostly) काश्यपः. — ^{d}) K_3 B_5 Dn Ds $D_{5.6.8}$ G_4 समंताद्; B_3 समग्रान् (for समस्तान्). K_2 $D_{3.4.9}$ S (G_3 om.) ओजसा (for अञ्जसा).

11 G_3 om. 11^{a} (cf. v. l. 9). — ^{d}) K_5 D_{10} T_1 G_4 M °निग्रहे.

12 ^{a}) K_1 $D_{5.8}$ श्रुतधीः. — ^{c}) K_4 B (except B_5) Dn प्रस्तुतः; Ds D_{6-8} प्रश्रुतः; D_1 प्रहसः; T G_{1-3} प्रसहः. $K_{2.5}$ B_3 Ds D_7 कालकाख्यश्च; $D_{3.4.9}$ °कल्पश्च; S °कांक्षश्च. — ^{d}) T_1 $G_{1.4}$ तु (for [अ]पि).

13 K_5 om. 13^{ab}. — ^{a}) D_7 G_1 यत्तद् (for यत्तु). — ^{c}) $K_{2.3.5}$ T_2 $G_{2.3.5}$ (to rectify metre?) वहामि चानुजं तेहं ($K_{2.3}$ येन).

14 ^{a}) $G_{3.5}$ M (except M_1) भारवहो. M_2 [ऽ]पि (for हि). — After 14^{ab}, K_4 $D_{1.5.6.8}$ ins. :

444* सोऽहं पक्षैकदेशेन क्षोभये सागरानपि ।

— ^{c}) B_5 मत्तः (for मया). $K_{2.3}$ योयं; $D_{2-4.9}$ ह्यहं; B_6 एवं; T_2 G M_{2-5} यो हि; M_1 कोहं (for योऽहं). — ^{d}) K (except K_4) $D_{6-8.10}$ वहामीशं तवानुजं.

15 ^{b}) K_1 B_3 Ds $D_{2.5}$ G_3 $M_{1.2}$ ऽव्यवरोपितः; $K_{2.3}$ Dn_1 D_2m.$_{3.4.9}$ T $G_{1.2.4.5}$ अपरोपितः. — K_5 om. 15^{c}–16^{b}. — ^{c}) $D_{1.3.4.9}$ S भ्रष्टं (for नष्टं). — ^{d}) K_1 वृत्तिः (for त्वत्तः). D_7 तस्माच्च (for चास्माच्च). $K_{2.3}$ तव वाक्यात्तु वासव.

16 K_5 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — ^{a}) Dn Ds_1 D_7 T $G_{1.2.5}$ M_1 आदित्या; Ds_2 $D_{1.6}$ $G_{3.4}$ अदित्या. — ^{d}) K_4

सोऽहं पक्षैकदेशेन वहामि त्वां गतक्लमः ।
विमृश त्वं शनैस्तात को न्वत्र बलवानिति ॥ १७

कण्व उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा खगस्योदर्कदारुणम् ।
अक्षोभ्यं क्षोभयंस्तार्क्ष्यमुवाच रथचक्रभृत् ॥ १८
गरुत्मन्मन्यसेऽऽत्मानं बलवन्तं सुदुर्बलम् ।
अलमस्मत्समक्षं ते स्तोतुमात्मानमण्डज ॥ १९
त्रैलोक्यमपि मे कृत्स्नमशक्तं देहधारणे ।
अहमेवात्मनात्मानं वहामि त्वां च धारये ॥ २०
इमं तावन्ममैकं त्वं बाहुं सव्येतरं वह ।
यद्येनं धारयस्येकं सफलं ते विकत्थितम् ॥ २१
ततः स भगवांस्तस्य स्कन्धे बाहुं समासजत् ।
निपपात स भारार्तो विह्वलो नष्टचेतनः ॥ २२
यावान्हि भारः कृत्स्नायाः पृथिव्याः पर्वतैः सह ।
एकस्या देहशाखायास्तावद्भारममन्यत ॥ २३
न त्वेनं पीडयामास बलेन बलवत्तरः ।
ततो हि जीवितं तस्य न व्यनीनशदच्युतः ॥ २४
विपक्षः स्रस्तकायश्च विचेता विह्वलः खगः ।
मुमोच पत्राणि तदा गुरुभारप्रपीडितः ॥ २५
स विष्णुं शिरसा पक्षी प्रणम्य विनतासुतः ।
विचेता विह्वलो दीनः किंचिद्वचनमब्रवीत् ॥ २६
भगवँल्लोकसारस्य सदृशेन वपुष्मता ।
भुजेन स्वैरमुक्तेन निष्पिष्टोऽस्मि महीतले ॥ २७
क्षन्तुमर्हसि मे देव विह्वलस्याल्पचेतसः ।
बलदाहविदग्धस्य पक्षिणो ध्वजवासिनः ॥ २८
न विज्ञातं बलं देव मया ते परमं विभो ।

C. 5. 3702
B. 5. 103. 29
K. 5. 105. 31

B D (except $D_{7.8.10}$) बलेन (for विशेषाद्); cf. 24^{b}.

17 ^{b}) D_{5_2} M (except M_2) त्वा. S पराक्रमात् (for गत°). — ^{c}) $K_{2.3}$ B_5 $M_{1.2}$ विमृश(B_5 °ष)स्व; $B_{2.3}$ विमृष त्वं. — ^{d}) $D_{7.10}$ ह्यत्र; $G_{1.5}$ [ऽ]न्यत्र (for न्वत्र). D_1 भवेत् (for इति).

18 K (except K_4) B_5 $D_{1.7.10}$ S om. the ref. — ^{a}) B D (except $D_{3.4.7.9.10}$) स तस्य (for तस्य तद्). — ^{c}) K_1 M अक्षोभ्यः क्षो°. — ^{d}) $G_{1.4}$ उवाचाथ स चक्रभृत्.

19 Before 19, K_4 $D_{3.4.9}$ T_1 $G_{1.4}$ M ins. विष्णुः; T_2 $G_{2.3.5}$ श्री(G_2 om.)भगवान्. — ^{b}) K_5 B_3 सुदुर्लभं; $D_{2.5.8}$ G_5 M_2 सुदुर्बलः.

20 ^{d}) K (except K_4) D_7 धारयन् (for °ये). — After 20, S ins.:

445* न त्वं वहसि मां दोर्भ्यां मोघं तव विकत्थनम् ।
[M विकत्थितं.]

21 ^{c}) K_5 D_7 transp. एनं and एकं. K_1 $G_{2.3.5}$ एतं; B_{2-4} D_3 एवं (for एनं). — ^{d}) $D_{1.3.4.9}$ G (except G_5) विकत्थनं; Ca विकत्थितं (as in text).

☞ In D_5 the portion of the text from stanza 22 up to the end of line 9 of passage No. 13 of App. I of this parvan is lost on missing fol. Hereafter the MS. is ignored up to the end of the lacuna.

22 Before 22, K_4 D_2 (marg.)$_{.3.4.9}$ ins. कण्व उ°. — ^{a}) S इत्युक्त्वा (for ततः स). D_1 G_3 M_2 तत्र (for तस्य). — ^{b}) K_5 समर्पयत्; B_{1-3} D_{8-10} समासृजत्; S अवास(T_1 $M_{2.5}$ °सृ)जत्. — After 22^{ab}, D_8 ins.:

446* स्पृष्टमात्रो नखाग्रेण गरुत्मान्कश्यपात्मजः ।

D_8 cont.: K_4 $D_{3.4.9}$ ins. after 22^{ab}:

447* स्वहस्तन्यस्तभारोऽभूद्धंयस्य स्नेहकारणात् ।

On the other hand, S ins. after 22^{ab}:

448* आरोपितं समुद्वोढुं भारं तं नाशकद्बलात् ।
[$G_{1.5}$ बाहुं (for भारं).]

23 ^{a}) K (except K_4) $D_{1.2}$ (m as in text) यावद्धि (for यावान्हि). — ^{b}) D_5 (by transp.) सह पर्वतैः; G_3 सागरैः सह. — ^{c}) D_7 T G बाहु°; Ca देह° (as in text).

24 ^{a}) K_5 तथैनं; D_{n1} D_8 न त्वेवं (for न त्वेनं). — ^{b}) T_2 सबलः (for बलेन). $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ बलिनां वरः; S पुरुषोत्तमः. — ^{c}) K_5 अधिकं; D_1 T G (except G_2) ततोपि; D_7 अतो हि (for ततो हि).

25 ^{a}) K_4 B D (except $D_{1.7.8}$) व्यात्तास्यः (D_2 m विपक्षः as in text). $G_{3.5}$ स्रस्तगात्रश्च. — D_4 om. (hapl.) 25^{b}–26^{b}. — ^{b}) Ca. d प्रचेताः (for विचेताः)। — ^{d}) T_2 G_2 °भारात् (for °भार-).

26 D_4 om. 26^{ab} (cf. v.l. 25). — ^{b}) T_2 $G_{2.5}$ M विनतानन्दः; G_3 °त्मजः. — ^{c}) T_2 G_5 विवशो (for विचेता). — ^{d}) $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ हरिं (for किंचिद्).

27 Before 27, K_4 $D_{3.4.9}$ $G_{1.4}$ M_1 ins. गरुड उ° (resp. गरुडः). — ^{a}) $D_{3.4.7.9}$ M_{3-5} लोकभारस्य; G_3 °नाथस्य; Ca. d °सारस्य (as in text).

28 ^{b}) K_4 D_2 °मेधसः; D_7 T_2 $G_{2.3}$ °तेजसः (for °चेतसः).

C. 5. 3702
B. 5. 105. 29
K. 5. 105. 31

तेन मन्याम्यहं वीर्यमात्मनोऽसदृशं परैः ॥ २९
ततश्चक्रे स भगवान्प्रसादं वै गरुत्मतः ।
मैवं भूय इति स्नेहात्तदा चैनमुवाच ह ॥ ३०
तथा त्वमपि गान्धारे यावत्पाण्डुसुतान्रणे ।
नासादयसि तान्वीरांस्तावज्जीवसि पुत्रक ॥ ३१
भीमः प्रहरतां श्रेष्ठो वायुपुत्रो महाबलः ।
धनंजयश्चेन्द्रसुतो न हन्यातां तु कं रणे ॥ ३२
विष्णुर्वायुश्च शक्रश्च धर्मस्तौ चाश्विनावुभौ ।
एते देवास्त्वया केन हेतुना शक्यमीक्षितुम् ॥ ३३
तदलं ते विरोधेन शमं गच्छ नृपात्मज ।
वासुदेवेन तीर्थेन कुलं रक्षितुमर्हसि ॥ ३४
प्रत्यक्षो ह्यस्य सर्वस्य नारदोऽयं महातपाः ।
माहात्म्यं यत्तदा विष्णोर्योऽयं चक्रगदाधरः ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।

दुर्योधनस्तु तच्छ्रुत्वा निःश्वसन्भृकुटीमुखः ।
राधेयमभिसंप्रेक्ष्य जहास स्वनवत्तदा ॥ ३६
कदर्थीकृत्य तद्वाक्यमृषेः कण्वस्य दुर्मतिः ।
ऊरुं गजकराकारं ताडयन्निदमब्रवीत् ॥ ३७
यथैवेश्वरसृष्टोऽस्मि यद्भावि या च मे गतिः ।
तथा महर्षे वर्तामि किं प्रलापः करिष्यति ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

---

29 D_5 om. 29[ab]. — [a]) K_4 B (except B_6) Dn $D_{2-4.6.8}$ T_2 $G_{1.2}$ हि (for वि-). D_7 ज्ञातं च (for विज्ञातं). — [c]) $K_{1.5}$ $D_{7.10}$ जानाम्यहं; K_3 D_5 D_2 मन्यामहे; $D_{3.4.9}$ S मन्ये ह्यहं ($D_{3.4.9}$ G_5 त्वहं). — [d]) $B_{1.3}$ आत्मानं (for आत्मनो). K_4 B D (except D_{10}) न समं (for ऽसदृशं). G_5 आत्मानं सदृशं परैः.

30 [a]) S शनैः (for चक्रे). T_1 $G_{1.4}$ तु (for स). — [b]) S प्रसन्नो (for प्रसादं). K_5 गरुत्मते; D_5 गरुत्मतां. D_7 प्रसादं गरुडध्वजः. — [c]) K_1 B_5 D_5 G_1 Ca.d भूया (for भूय). — After 30, K_4 Dn_1 D_2(marg.)$_{.3.4.6}$ (om. line 1)$_{.8.9}$ S ins.:

449* पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप सुमुखं गरुडोरसि ।
ततः प्रभृति राजेन्द्र सह सर्पेण वर्तते ।
एवं विष्णुबलाक्रान्तो गर्वनाशमुपागमत् ।
गरुडो बलवान्राजन्वैनतेयो महायशाः ।

[(L. 3) K_4 Dn_1 D_2m.$_{3.4.6.8.9}$ उपागतः (for °गमत्).]

31 Before 31, K_4 B Dn D_5 D_6 ins. कण्व उ°. — [a]) T_2 G_2 राजेंद्र (for गान्धारे).

32 [d]) D_1 युधि (for रणे). K_1 D_7 विहन्यात्कस्तु तौ रणे; $K_{2.3}$ यमलौ तत्समौ रणे; K_4 G_5 न हन्यात्तावकं रणे; D_8 निहन्यात्कं नु तौ रणे; T $G_{1.2.4}$ नि(T_1 G_4 न)हन्यात्तावकान्रणे; G_3 M न हन्यात्तात कं($M_{1.2}$ कान्)रणे.

33 [b]) Ds_1 धर्मिष्ठौ (for धर्मस्तौ). D_3 T_2 G_2 चैवा° (for तौ चा°). Ds_2 T_1 $G_{1.4}$ om. च. — [d]) K_4 $B_{3.4.5}$ D (except $D_{1.2.7}$) हेतुना वीक्षितुं क्षमाः.

34 [c]) = 5. 86. 10[c].

35 [a]) K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) प्रत्यक्षदर्शी; T_2 प्रत्यक्षोस्य च (for प्रत्यक्षो ह्यस्य). — [c]) K_4 B Dn_2 D_5(before corr.)$_{.4.6.8-10}$ माहात्म्यस्य (for माहात्म्यं यत्). B_2 $G_{3.5}$ तथा (for तदा). — [d]) K_4 B D (except $D_{3.10}$) सो (for यो).

36 [b]) A few MSS. भ्रुकुटी°. — [c]) K_1 G_5 M_2 अपि; T_1 $G_{1.4}$ उप- (for अभि-).

37 [c]) K_1 करं (for ऊरुं). $K_{1.5}$ $D_{3.4.7-10}$ करि° (for गज°).

38 [a]) G_5 तथा (for यथा), and [ऽ]हं (for ऽस्मि). — [b]) K_5 $D_{1-4.7.9.10}$ S मम या (for या च मे). K_{1-3} यद्भावितमयी गतिः. — [c]) G_4 तथाहमेव. K_1 वर्तेहं; K_5 D_7 वर्तेयं; G_2 वर्तिष्ये. — [d]) K_3 $D_{1.3.4}$ *transp.* किं and प्रलापः. — After 38, P. P. S. Sastri (Mbh. Southern Rec., vol. VII, p. 608), probably following the Kumbh. ed., interpolates a stanza (ततः कण्वोऽब्रवीत् etc.) which was not found in *any* of the MSS. *collated for this edition!*

Colophon. D_5 missing. — *Sub-parvan:* $K_{2.3}$ $B_{1.3}$ Dn_1 $D_{3.10}$ T_1 G_1 M भगवद्यान; to it all (except T_1) add मातलिवरान्वेषण; $K_{2.3}$ D_{10} G_1 M cont. समाप्त. $K_{1.4.5}$ $B_{2.4.5}$ Dn_2 D_8 $D_{2.6.7}$ G_6 (all om. sub-parvan name) mention only मातलिवरान्वेषण, followed by समाप्त (except in Dn_2 D_8). — *Adhy. name:* T_1 सुमुखप्रसादे गरुडगर्वहरणं; G_1 M_1 सुमुखप्रसादः; G_5 गरुडविकत्थनेविष्णुमाहात्म्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 64 (!); D_7 (by corr.) $M_{1-3.5}$ 106; T $G_{1.2.4.5}$ 107; G_3 M_4 105. — *S'loka no:* Dn_1 40; Dn_2 38; D_8 45.

१०४

जनमेजय उवाच ।

अनर्थे जातनिर्बन्धं परार्थे लोभमोहितम् ।
अनार्यकेष्वभिरतं मरणे कृतनिश्चयम् ॥ १
ज्ञातीनां दुःखकर्तारं बन्धूनां शोकवर्धनम् ।
सुहृदां क्लेशदातारं द्विषतां हर्षवर्धनम् ॥ २
कथं नैनं विमार्गस्थं वारयन्तीह बान्धवाः ।
सौहृदाद्वा सुहृत्स्निग्धो भगवान्वा पितामहः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

उक्तं भगवता वाक्यमुक्तं भीष्मेण यत्क्षमम् ।
उक्तं बहुविधं चैव नारदेनापि तच्छृणु ॥ ४

नारद उवाच ।

दुर्लभो वै सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितः सुहृत् ।
तिष्ठते हि सुहृद्यत्र न बन्धुस्तत्र तिष्ठति ॥ ५
श्रोतव्यमपि पश्यामि सुहृदां कुरुनन्दन ।
न कर्तव्यश्च निर्बन्धो निर्बन्धो हि सुदारुणः ॥ ६
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा निर्बन्धतः प्राप्तो गालवेन पराजयः ॥ ७
विश्वामित्रं तपस्यन्तं धर्मो जिज्ञासया पुरा ।
अभ्यगच्छत्स्वयं भूत्वा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ८
सप्तर्षीणामन्यतमं वेषमास्थाय भारत ।
बुभुक्षुः क्षुधितो राजन्नाश्रमं कौशिकस्य ह ॥ ९
विश्वामित्रोऽथ संभ्रान्तः श्रपयामास वै चरुम् ।
परमान्नस्य यत्नेन न च स प्रत्यपालयत् ॥ १०
अन्नं तेन यदा भुक्तमन्यैर्दत्तं तपस्विभिः ।
अथ गृह्यान्नमत्युष्णं विश्वामित्रोऽभ्युपागमत् ॥ ११
भुक्तं मे तिष्ठ तावत्त्वमित्युक्त्वा भगवान्ययौ ।
विश्वामित्रस्ततो राजन्स्थित एव महाद्युतिः ॥ १२
भक्तं प्रगृह्य मूर्ध्ना तद्बाहुभ्यां पार्श्वतोऽगमत् ।
स्थितः स्थाणुरिवाभ्याशे निश्चेष्टो मारुताशनः ॥ १३
तस्य शुश्रूषणे यत्नमकरोद्गालवो मुनिः ।

C. 5. 3727
B. 5. 106. 14
K. 5. 106. 14

104

2 K_5 om. 2 (along with 1). — [b]) T_1 $G_{1.4}$ शोककारकं. — D_8 G_2 om. (hapl.) 2[cd]. — [c]) T_2 क्लेशकर्तारं. — [d]) D_2 दुर्हृदां (for द्विषतां).

3 [a]) D_9 चैनं; T_2 G_5 एनं (for नैनं). — [b]) M_1 मानवाः (for बान्धवाः). — [c]) $K_{2.3}$ भीष्मो (for स्निग्धो). — [d]) D_7 च; T_2 स; **C**a. d वा (as in text).

4 K_5 om. 4. — [c]) S चापि (for चैव).

5 [a]) M_{3-5} स्निग्धः (for श्रोता). — [b]) D_9 सु- (for च). S transp. हितः and सुहृत्. — [c]) K_1 ह; T_1 $G_{1.4}$ च (for हि). T_2 G_2 यस्मिन्; **C**s यत्र (as in text). — [d]) T_1 G_4 स; **C**s न (as in text). T_1 $G_{1.4}$ तस्य; **C**s तत्र (as in text).

6 [a]) $K_{1.5}$ D_7 S चापि (for अपि). — [c]) $G_{3.5}$ हि (for च). — [d]) K_2 चैव; $G_{3.5}$ च सु- (for हि सु-).

7 [ab]) = 5. 35. 5[ab]; 95. 11[ab]; 131. 1[ab]. — [d]) $K_{1.2.5}$ $B_{3.5}$ $D_{1-4.7.9.10}$ **C**a पराभवः (for °जयः).

8 [c]) K_2 G_1 **C**n. s अभ्या°; **C**a अभ्य° (as in text). B_{1-3} D_3 (m as in text). 4. 9 भोक्तुं; **C**a. d भूत्वा (as in text). — [d]) A few N MSS. वशिष्ठो.

9 [c]) $D_{6.8}$ सर्वेतो (for क्षुधितो). — [d]) $K_{1.4}$ $B_{1.2.4}$ Dn Ds $D_{6.8}$ T_2 तु; $K_{2.3}$ हि; D_1 T_1 $G_{1.2}$ च (for ह).

10 [a]) $K_{2.3}$ हि (for ऽथ). T_2 G_2 संप्राप्य; **C**a. d संभ्रांतः (as in text). — [b]) $B_{1.2.5}$ Dn_2 Ds $D_{2.6.8}$ T G M_1 तं (for वै). — [c]) T G परमान्नं स (T_2 प्र-; G_2 स्व-; G_4 च) यत्नेन. — [d]) K_4 B D (except $D_{2.7}$) T_2 तं; T_1 $G_{1.2.4}$ $M_{1.2.5}$ सं-; $G_{3.5}$ स्म (for स). D_6 प्रत्यपादयत्; T_1 G °साधयत्; **C**a. d. s as in text.

11 [a]) K_2 सदा; K_3 T_1 G_1 तदा; G_2 ततो; $G_{3.5}$ M यथा; G_4 तथा (for यदा). — [b]) D_1 transp. अन्यैः and दत्तं. — [c]) K_2 D_1 अवगृह्यान्नम्; T_2 G_2 अथोद्गृ° (for अथ गृह्यान्नम्). $K_{2.3}$ अप्युष्णं; S (except M_{3-5}) अभ्युष्णं (for अत्युष्णं). — [d]) B (except B_2) D (except $D_{2.9.10}$) अपि (for अभि-).

12 [c]) D_1 T_1 $G_{1.2}$ तदा; T_2 तथा (for ततो). — [d]) T_1 $G_{1.4}$ °तपाः (for °द्युतिः).

13 [a]) $K_{2.3}$ चरुं; **C**a भक्तं (as in text). $K_{2.3}$ $G_{4.5}$ M_{3-5} तं; K_4 B Dn Ds D_{6-8} वै; K_5 तु; $D_{2-4.9}$ [अ]थ; T_1 G_3 ते (for तद्). — [b]) T_1 $G_{3.5}$ -वहत्; T_2 G_3 -भवत्; $G_{1.4}$ वहन् (for ऽगमत्). K_4 B D (except D_1) बाहुभ्यां संश्रि($D_{8.10}$ शंसि)तव्रतः. — [c]) N (mostly) अभ्यासे.

C. 5. 3727
B. 5. 106. 14
K. 5. 106. 14

गौरवाद्बहुमानाच्च हार्देन प्रियकाम्यया ॥ १४
अथ वर्षशते पूर्णे धर्मः पुनरुपागमत् ।
वासिष्ठं वेषमास्थाय कौशिकं भोजनेप्सया ॥ १५
स दृष्ट्वा शिरसा भक्तं ध्रियमाणं महर्षिणा ।
तिष्ठता वायुभक्षेण विश्वामित्रेण धीमता ॥ १६
प्रतिगृह्य ततो धर्मस्तथैवोष्णं तथा नवम् ।
भुक्त्वा प्रीतोऽस्मि विप्रर्षे तमुक्त्वा स मुनिर्गतः ॥ १७
क्षत्रभावादपगतो ब्राह्मणत्वमुपागतः ।
धर्मस्य वचनात्प्रीतो विश्वामित्रस्तदाभवत् ॥ १८
विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य गालवस्य तपस्विनः ।
शुश्रूषया च भक्त्या च प्रीतिमानित्युवाच तम् ।
अनुज्ञातो मया वत्स यथेष्टं गच्छ गालव ॥ १९
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गालवो मुनिसत्तमम् ।
प्रीतो मधुरया वाचा विश्वामित्रं महाद्युतिम् ॥ २०
दक्षिणां कां प्रयच्छामि भवते गुरुकर्मणि ।
दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म सिध्यति मानवम् ॥ २१
दक्षिणानां हि सृष्टानामपवर्गेण भुज्यते ।
स्वर्गे क्रतुफलं सद्भिर्दक्षिणा शान्तिरुच्यते ।
किमाहरामि गुर्वर्थं ब्रवीतु भगवानिति ॥ २२
जानमानस्तु भगवाञ्जितः शुश्रूषणेन च ।
विश्वामित्रस्तमसकृद्गच्छ गच्छेत्यचोदयत् ॥ २३
असकृद्गच्छ गच्छेति विश्वामित्रेण भाषितः ।
किं ददानीति बहुशो गालवः प्रत्यभाषत ॥ २४
निर्बन्धतस्तु बहुशो गालवस्य तपस्विनः ।
किंचिदागतसंरम्भो विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥ २५
एकतःश्यामकर्णानां शतान्यष्टौ ददस्व मे ।
हयानां चन्द्रशुभ्राणां गच्छ गालव माचिरम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

---

14 [a]) T1 G1.4 अस्य (for तस्य). — [b]) B1.2.4 तदा (for मुनिः). — [c]) K1 D7.10 वा (for च).

15 [a]) D6.8 अथ पूर्णे शते वर्षे. — [b]) D1 transp. धर्मः and पुनः. K3 उपाव्रजत्. — [c]) A few MSS. वाशिष्ठं. K1 वासिष्ठं रूपम्; K2 Dn1 D3 T1 G2.6 वासिष्ठवेशम्. — [d]) K2.3 D7 (m as in text) T G1.4 M1.4 भोजनेच्छया.

16 [b]) D3.4.9 महात्मना (for महर्षिणा). — K4 om. 16[c]–18[d].

17 K4 om. 17 (cf. v.l. 16). — [a]) D3.4.9 प्रगृह्य तु (for प्रतिगृह्य). — [b]) D1 तदाशनं (for तथा नवम्). — [c]) S (except G4) विप्रेति (for विप्रर्षे). — [d]) D3–4.9 भुक्त्वा च; D10 इत्युक्त्वा (for तमुक्त्वा). K2.3 पुनर् (for मुनिर्).

18 K4 om. 18 (cf. v.l. 16). — [a]) K5 उपरतो (for अपगतो). — [b]) B2 D2 T2 G2 °गमत् (for °गतः). — [d]) K3.5 B4 D (except D7.9.10) G2–4 M2.5 तथा°; B1–3.5 G5 ततो° (for तदा°).

19 [a]) D3.4.6.8.9 G1.2 च (for तु). — [d]) D1 इत्यवोचयत् (for इत्युवाच तम्). B Dn Ds D2.6.8.10 ह (for तम्). — [f]) K3 B4 यथेच्छं (for यथेष्टं).

20 [a]) D3.4.9 इत्यु° (for प्रत्यु°). S (except G3) एनं (for इदं). — [b]) K6 T2 G1.2 M (except M5) °सत्तमः. — [d]) K (except K4) D2.7.10 M1.5 °मुनिं (for °द्युतिम्).

21 [a]) K4 B (except B3) D (except D2.6) G4 दक्षिणाः काः प्र°. — [b]) S (except G4) भवतो (for °ते). — [c]) K1.2.5 D10 वै (for हि). — [d]) D3.4.9 कार्यं (for कर्म). B3.5 Ds D7 Ca मानद; Dn1 D1 T2 G (except G4) मानवे; Cnp मानवं (as in text).

22 [a]) K1.2 D8 T1 G1.5 M3 विसृष्टानां; K3 प्रसृष्टानां; K4 B Dn Ds D6.7 हि दाता वै; D3 हि दानाद्धि; Ca, d.3 विसृष्टानां (for हि सृष्टानां). — [b]) K4 B D (except D1) युज्यते (for भु°). — K5 om. 22[c]–23[b]. — [c]) Dn Ds तद्धि (for सद्भिर्). — [d]) K4 B D2 (by corr.).3.4.9 दक्षिणाभिस्तथाप्यते. Ca cites शान्तिराप्यते, Cs शान्तिः. — [f]) T1 G4.5 भगवन्.

23 K5 om. 23[ab] (cf. v.l. 22). — [a]) K4 Dn Ds D6.10 Cnp स जानंस्तेन; B D3.4.9 स जानश्चैव; D1 जानानस्तेन (for जानमानस्तु). T1 G1.4 च (for तु). Cap जातमानः; Ca.s जानमानः (as in text). Cn cites जानानः. — [b]) S खिन्नं (for जितः). K4 B Dn Ds D1.2.6.8.10 वै; D3.4.9 तु (for च). — [d]) K3.5 अनोदयत्; D2 m.3.4 G2 अवोचत (for अचोदयत्).

१०५

नारद उवाच ।

एवमुक्तस्तदा तेन विश्वामित्रेण धीमता ।
नास्ते न शेते नाहारं कुरुते गालवस्तदा ॥ १
त्वगस्थिभूतो हरिणश्चिन्ताशोकपरायणः ।
शोचमानोऽतिमात्रं स दह्यमानश्च मन्युना ॥ २
कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थाः संचयः कुतः ।
हयानां चन्द्रशुभ्राणां शतान्यष्टौ कुतो मम ॥ ३
कुतो मे भोजनश्रद्धा सुखश्रद्धा कुतश्च मे ।
श्रद्धा मे जीवितस्यापि छिन्ना किं जीवितेन मे ॥ ४
अहं पारं समुद्रस्य पृथिव्या वा परं परात् ।
गत्वात्मानं विमुञ्चामि किं फलं जीवितेन मे ॥ ५
अधनस्याकृतार्थस्य त्यक्तस्य विविधैः फलैः ।
ऋणं धारयमाणस्य कुतः सुखमनीहया ॥ ६
सुहृदां हि धनं भुक्त्वा कृत्वा प्रणयमीप्सितम् ।
प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीवितान्मरणं वरम् ॥ ७
प्रतिश्रुत्य करिष्येति कर्तव्यं तदकुर्वतः ।
मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टापूर्तं प्रणश्यति ॥ ८
न रूपमनृतस्यास्ति नानृतस्यास्ति संततिः ।
नानृतस्याधिपत्यं च कुत एव गतिः शुभा ॥ ९
कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम् ।
अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १०
न जीवत्यधनः पापः कुतः पापस्य तन्त्रणम् ।
पापो ध्रुवमवाप्नोति विनाशं नाशयन्कृतम् ॥ ११
सोऽहं पापः कृतघ्नश्च कृपणश्चानृतोऽपि च ।

C. 5. 3757
B. 5. 107. 12
K. 5. 107. 12

---

24 ^{c}) K (except K_4) Ds_2 D_{6-8} $G_{1.4}$ ददामीति.

25 ^{a}) S (except T_2 G_{3-5}) निर्बंधितः; Ca as in text.

26 26^{ab} = 5. 114. 5^{ab}, etc. — ^{a}) Ds Ca. s श्याव°; Cap श्याम° (as in text). — ^{b}) S तु (G_3 च; G_5 हि) देहि (for ददस्व). K_4 B Dn Ds $D_{6.8}$ हयानां चंद्रवर्चसां; see below. — ^{c}) K_4 B Dn Ds $D_{6.8}$ अष्टौ शतानि मे देहि; see above.

Colophon missing in D_5; D_7 om. it. — *Sub-parvan:* K_3 B_{1-3} Dn $D_{3.4.8.9}$ T_1 G_1 M भगवद्यान; to it all (except $D_{3.4.9}$) add गालवचरित. K_4 $B_{4.5}$ Ds $D_{2.6.10}$ $G_{2.4.5}$ (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित (G_5 °वोपाख्यान). — *Adhy. name:* G_2 दक्षिणानिर्बन्धः; G_5 गुरुदक्षिणानुवर्णनं; M गुरुदक्षिणानिर्बन्धः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 91; T $G_{1.2.4.5}$ 108; G_3 M_4 106; $M_{1-3.5}$ 107. — *S'loka no.:* Dn D_3 27.

105

1 $D_{1.2}$ वैशं° उ°; G_5 श्रीनारदः. — ^{a}) K (except K_4) Dn_2 $D_{7.10}$ ततस्; G_3 तथा (for तदा). — ^{b}) T_2 G_2 गालवः (for धीमता); see below. — ^{c}) K_1m न स्नाति (for नाहारं). — ^{d}) $G_{3.4}$ तथा (for तदा). K_1 नाहारं कुरुते सदा; T_2 G_2 कुरुते मुनिसत्तमः.

2 ^{a}) $K_{1.2.5}$ $D_{2.7.10}$ °शेषो (for °भूतो). — ^{c}) K (except K_4) $D_{7.10}$ T_1 $G_{1.4}$ दिवारात्रं (for ऽतिमात्रं स). T_2 $G_{2.3.5}$ M (except M_3) च (for स). — After 2, Dn_1 D_2 ins.:

450* गालवो दुःखितो दुःखाद्विललाप सुयोधन ।

3 ^{b}) K_5 D_7 M_{2-4} कुतोर्थः. $G_{2.5}$ संचयाः. — 3^{c} = 5. 104. 26^{c}.

4 K_4 B (except B_3) Dn Ds $D_{2.4}$ (by corr.). 6. 8 G_4 Ca भोजने श्रद्धा. — ^{b}) $K_{1.2.5}$ D_7 मम (for च मे).

5 K_5 om. (hapl.) 5. — ^{a}) N (K_5 om.) M_1 (*inf. lin.*) पारे (for पारं). — ^{b}) B_{1-3} परस्परं (B_2 °रात्); D_{10} T G M_{2-5} परात्परं (by transp.); Ca. s as in text. M_1 पृथिव्याः पारमेव वा. — ^{d}) K_4 $D_{3.4.9}$ S जीवितस्य (for °तेन).

6 ^{a}) $K_{1.2.5}$ अपा(K_5 आव्य)त्तमानकार्यस्य. — ^{d}) T_2 G_2 अनीहतः; Ca. s अनीहया (as in text).

7 K_5 om. 7^{a}–15^{b}.

8 K_5 om. 8 (cf. v.l. 7). — ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{1.7.10}$ करोमीति; Ca करिष्येति (as in text). — ^{d}) K_3 $D_{2.7}$ T_2 $G_{2.5}$ विन° (for प्रण°).

9 K_5 om. 9 (cf. v.l. 7); D_4 om. 9^{b}–10^{b}.

10 K_5 om. 10 (cf. v.l. 7); D_4 om. 10^{ab} (cf v.l. 9). — ^{d}) D_1 निर्वृतिः (for निष्कृति).

11 K_5 om. 11 (cf. v.l. 7). — ^{b}) K_4 B_{1-3} Dn $D_{2-4.6.9}$ Cnp मंत्रणं; S सा घृणा; Ca. n. s तंत्रणं

C. 5. 3753
B. 5. 107. 12
K. 5. 107. 12

गुरोर्यः कृतकार्यः संस्तत्करोमि न भाषितम् ।
सोऽहं प्राणान्विमोक्ष्यामि कृत्वा यत्नमनुत्तमम् ॥ १२
अर्थना न मया काचित्कृतपूर्वा दिवौकसाम् ।
मानयन्ति च मां सर्वे त्रिदशा यज्ञसंस्तरे ॥ १३
अहं तु विबुधश्रेष्ठं देवं त्रिभुवनेश्वरम् ।
विष्णुं गच्छाम्यहं कृष्णं गतिं गतिमतां वरम् ॥ १४
भोगा यस्मात्प्रतिष्ठन्ते व्याप्य सर्वान्सुरासुरान् ।
प्रयतो द्रष्टुमिच्छामि महायोगिनमव्ययम् ॥ १५
एवमुक्ते सखा तस्य गरुडो विनतात्मजः ।
दर्शयामास तं प्राह संहृष्टः प्रियकाम्यया ॥ १६
सुहृद्भवान्मम मतः सुहृदां च मतः सुहृत् ।
ईप्सितेनाभिलाषेण योक्तव्यो विभवे सति ॥ १७
विभवश्चास्ति मे विप्र वासवावरजो द्विज ।
पूर्वमुक्तस्त्वदर्थं च कृतः कामश्च तेन मे ॥ १८
स भवानेतु गच्छाव नयिष्ये त्वां यथासुखम् ।
देशं पारं पृथिव्या वा गच्छ गालव माचिरम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

(as in text). — [d]) T_{2} G_{2} शतशो (for विनाशं).

12 K_{5} om. 12 (cf. v.l. 7). — [b]) D_{2} (by corr.). $_{8.4.9}$ कृपणश्च तथानृती. — [c]) S (except G_{2}) यत् (for यः). K_{4} Dn_{1} Ds $D_{2-4.9}$ S °कार्यस्य (for °कार्यः सन्). D_{7} च (for सन्). — [d]) $K_{1.2}$ Dn_{1} D_{1} स(D_{1} त)त्करोति (for तत्करोमि). K_{4} $D_{2-4.9}$ न करोमि च भा°. — G_{3} om. (?hapl.) 12^{f}–15^{c}.

13 K_{4} G_{3} om. 13 (cf. v.l. 7, 12). — [a]) K_{4} $D_{2-4.9}$ $M_{1.2}$ प्रार्थना; B_{4} Dn T_{2} $G_{1.2.4}$ अर्थिता; Ca अर्थना (as in text). — [b]) D_{1} कृता पूर्वं. — [c]) D_{1} दाप° (for मान°). $K_{1.2}$ $D_{7.10}$ T_{1} $G_{1.4}$ हि; T_{2} $G_{2.5}$ M इह (for च).

14 K_{5} G_{3} om. 14 (cf. v.l. 7, 12). — [a]) $K_{1.2}$ B_{2} Ds D_{1} M_{3-5} अयं तु; $D_{7.10}$ (m as in text) अर्चयन् (for अहं तु). Ca cites अयं. ※Cn: अत्राहमिति पदस्य द्विरावृत्तिर्वक्तुर्वैक्लव्याददोषः ।※ — [c]) $M_{1.2}$ जिष्णुं (for विष्णुं). — 14^{d} = (var.) 5. 119. 8^{d}.

15 K_{5} om. 15^{ab} (cf. v.l. 7); G_{3} om. 15^{abc} (cf. v.l. 12). — [a]) $K_{1.2}$ D_{1} T_{2} G_{2} यस्मिन् (for यस्मात्). Ds प्रतिष्ठंति; D_{8} S (G_{3} om.) प्रवर्तंते; Ca, s प्रतिष्ठन्ते (as in text). — [b]) T_{1} $G_{1.4}$ दिवौकसः (for सुरासुरान्). — [c]) $K_{3.4}$ B D (except $D_{7.8.10}$) प्रणतो (for °यतो). — [d]) $K_{4.5}$ B D (except D_{7}) कृष्णं (for महा-). T_{2} G_{2} अच्युतं (for अव्ययम्).

16 Before 16, T $G_{1.4}$ ins. नारदः. — [b]) B_{3} $G_{3.5}$ विनतासुतः. — [d]) $K_{1.2.5}$ $D_{3.4.7.9.10}$ प्र-; Ds_{2} स; D_{2} सु- (for सं-).

17 Before 17, T_{2} G_{2} ins. गरुडः. — [a]) S सखा (for मतः). — [b]) $D_{3.4.9}$ हि मतः; T_{1} G_{1} त्वमतः (for च मतः).

18 Before 18, T_{1} $G_{1.5}$ ins. गरुडः. — [b]) T_{1} $G_{2.4}$ वासुदेवः परः; Ca, s वासवावरजः (as in text). — [c]) K_{5} Ds_{2} M_{5} Cs तदर्थं; Ca त्वदर्थं (as in text). T_{2} G_{2} तु (for च). — [d]) K_{1} B_{1-3} Dn_{1} Ds $D_{8.9}$ M_{1} कृतकामः; Ca, s कृतः कामः (as in text).

19 [a]) K (except K_{4}) D (except Dn $D_{1.6}$) गच्छावः. — [b]) D_{1} $G_{3.5}$ $M_{1.3.4}$ त्वा (for त्वां). S यथेप्सितं (for यथासुखम्). — [c]) K_{4} Dn_{1} D_{6} विदित्वा; K_{5} B_{2} $D_{1.8}$ G_{2} M_{3-5} पृथिव्यां.

Colophon missing in D_{5}; K_{6} om. it. — *Sub-parvan:* K_{3} $B_{1.3}$ D_{8} T_{1} G_{1} M भगवद्यान, followed by गालवचरित. $K_{1.2.4}$ $B_{2.4.5}$ Dn Ds $D_{2-4.6.7.9.10}$ G_{4} (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित (K_{2} °वाख्यान; G_{5} °वोपाख्यान). — *Adhy. name:* G_{5} गरुडागमनं; $M_{1.2}$ पूर्वदिग्वर्णनं; M_{3-5} गरुडसमागमः — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_{6} 98; D_{7} (by corr.) G_{3} M_{4} 107; T $G_{1.2.4.5}$ 109; $M_{1-3.5}$ 108. — *S'loka no.:* Dn_{1} 19; Dn_{2} 20; D_{8} 18.

106

1 D_{7} T_{2} $G_{2.4}$ गरुडः (for सुपर्ण उ°). — [a]) D_{7} अनुज्ञातः; Cs °शिष्टः (as in text). — [b]) K_{4} $D_{2-4.8.9}$ T $G_{1.2.4}$ ज्ञानयोगिना; K_{5} D_{2} [अ]ज्ञातयोगिना; B Dn ज्ञानयोनिना; Ca, s, np अज्ञातयोनिना (as in text). — [c]) T $G_{1.2}$ अनुयास्यामि; M_{1} (*inf. lin.*).2 °संयाव; M_{3-5}

१०६

सुपर्ण उवाच ।

अनुशिष्टोऽस्मि देवेन गालवाज्ञातयोनिना ।
ब्रूहि कामनुसंयामि द्रष्टुं प्रथमतो दिशम् ॥ १
पूर्वां वा दक्षिणां वाहमथ वा पश्चिमां दिशम् ।
उत्तरां वा द्विजश्रेष्ठ कुतो गच्छामि गालव ॥ २
यस्यामुदयते पूर्वं सर्वलोकप्रभावनः ।
सविता यत्र संध्यायां साध्यानां वर्तते तपः ॥ ३
यस्यां पूर्वं मतिर्जाता यया व्याप्तमिदं जगत् ।
चक्षुषी यत्र धर्मस्य यत्र चैष प्रतिष्ठितः ॥ ४
हुतं यतोमुखैर्हव्यं सर्पते सर्वतोदिशम् ।
एतद्द्वारं द्विजश्रेष्ठ दिवसस्य तथाध्वनः ॥ ५
यत्र पूर्वं प्रसूता वै दाक्षायण्यः प्रजाः स्त्रियः ।
यस्यां दिशि प्रवृद्धाश्च कश्यपस्यात्मसंभवाः ॥ ६
यतोमूला सुराणां श्रीर्यत्र शक्रोऽभ्यषिच्यत ।
सुरराज्येन विप्रर्षे देवैश्चात्र तपश्चितम् ॥ ७
एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मन्पूर्वेत्येषा दिगुच्यते ।
यस्मात्पूर्वतरे काले पूर्वमेषावृता सुरैः ॥ ८
अत एव च पूर्वेषां पूर्वामाशामवेक्षताम् ।
पूर्वकार्याणि कार्याणि दैवानि सुखमीप्सता ॥ ९
अत्र वेदाञ्जगौ पूर्वं भगवाँल्लोकभावनः ।

C. 5. 3770
B. 5. 108. 10
K. 5. 108. 10

°संयामः. K3–5 B D ब्रूहि कामं तु कां (K3. 4 D6 सं-) यामि.

2 ab) K (except K4) D2–4. 9. 10 transp. दक्षिणां and पश्चिमां. K5 चेहम्; B2 D1. 2 वापि; T1 G1. 3. 5 M चेमाम्; T2 चैव; G2. 4 चेमाम् (for वाहम्). K1. 2. 5 D10 अथाहं; D1 ह्यथ वा; D2 यथा वा (for अथ वा).

3 In B2, the portion from here up to 5. 107. 13c is lost on a missing fol. — a) K1. 2. 5 S (except T G2 M2) यस्माद् (for यस्याम्). — b) K D2–4. 7. 9. 10 °प्रदीपकः; D8 °प्रतापनः; D1 °विभावनः. — c) S साध्या- (M3 सिद्धा)नां (for संध्यायां). — d) K1. 3 साधू°; S (except M2) सिद्धा° (for साध्या°). T1 G1. 4 M1–3 वर्धं° (for वर्त°). D8 वर्तते तपसः परं; D10 (marg. sec. m.) नित्यमावर्तते तपः.

4 B2 missing (cf. v.l. 3). K5 om. from here up to 5. 110. 3cd. — a) K1. 2 गतिः; S द्युतिः; Ca. s मतिः (as in text). K2 या वा; K4 B Dn D1. 6 याता (for जाता). — d) K3 D2–4. 9 चैव; D8 S धर्मः (for चैष). K4 Dn D6. 8 यत्र वै सुप्रतिष्ठितः (D8 °ता); B4 यंत्रचै सुप्रतिष्ठिते (!). ❀Cn: यत्रवै यत्रणार्थं यत्रयतेस्तुमर्थं तवैप्रत्ययो वैदिकस्तकारलोपश्च ।❀

5 K5 om. 5 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l. 3). — a) K1. 2 B1. 3. 5 D8 T2 G2 यतोमुखे (*or* यतो मुखे); K3 मखे यतो; Dn1 D10 यत्र मुखे; D9 यतो हुतो; G3 यतो मखैः; Ca. s यतोमुखं (for °मुखैर्). K4 B4 Dn2 D1–4. 6–8 कृतं यतो हुतं हव्यं. — b) K1. 2 सर्वतोमुखं. — c) T2 G2. 3. 5 यत्र (for एतद्). — d) D8 D7 त्रिदिवस्य (for दिवसस्य). T2 G2 गताध्वनः.

6 K5 om. 6 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l. 3). — a) K3. 4 B (B2 missing) Dn D3. 4. 6–10 M2. 5 अत्र; D8 तत्र (for यत्र). M1 प्रजाता (for प्रसूता). S ता (for वै). — b) K1–3 Dn D8 G1. 2 दाक्षायिण्यः; Ca. n. s दाक्षायण्यः (as in text). G3. 5 तथा; Ca. s प्रजाः (as in text). — c) K1. 2 B3 D (except Dn D1) अस्यां (for यस्यां). S (except G3. 5) प्रवृत्ताश्च (M1 *inf. lin.* as in text). — d) S (mostly) काश्यपस्य.

7 K5 om. 7 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l. 3). — a) K3. 4 B D (except D1) अतो- (for यतो-). N (except D1; K5 om.; B2 D5 missing) G3. 4 M4 -मूलं (for -मूला) T2m यतो देवासुराणां श्रीः. — b) D2–4. 9 T2 G2 -भि(D2 -भ्य)षिच्यते (for ऽभ्यषिच्यत). — d) D1 T2 G2 अपि (for अत्र). K3 D8 T2 G2 तपस्विभिः (for °श्चितम्).

8 K5 om. 8 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l. 3). — c) K3 Ds2 G2 पूर्वैतसे; D1 पूर्वं कृते (for °तरे). D7 कल्पे (for काले). — d) B1. 3. 4 Dn2 D8 पूर्वमेवा°.

9 K5 om. 9 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l. 3). — a) K1. 2 D7. 10 T1 G1. 4 हि (for च). K3 B4 M3–5 सर्वे° (for पूर्वे°). — b) K1. 2 अवेक्षता; K4 B (B2 missing) Dn Ds D3. 4. 6–10 प्रचक्षते; G4 अवेक्षितां; a few MSS. अपेक्षता (for अवेक्षताम्). K3 D2 पूर्वं (D2 °र्वां) सा समवेक्षितां; D1 पूर्वाशां समवेक्ष्यतां. — c) K1. 3. 4 B5 Dn2 Ds D1–4. 7. 8 T G पूर्वं (T1 G4 सर्व-) कार्याणि; B1. 4 Dn1 पूर्वं सर्वाणि. — d) S ईप्सतां.

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l.

C. 5. 3770 B. 5. 108. 10 K. 5. 108. 10

अत्रैवोक्ता सवित्रासीत्सावित्री ब्रह्मवादिषु ॥ १०
अत्र दत्तानि सूर्येण यजूंषि द्विजसत्तम ।
अत्र लब्धवरैः सोमः सुरैः क्रतुषु पीयते ॥ ११
अत्र तृप्ता हुतवहाः स्वां योनिमुपभुञ्जते ।
अत्र पातालमाश्रित्य वरुणः श्रियमाप च ॥ १२
अत्र पूर्वं वसिष्ठस्य पौराणस्य द्विजर्षभ ।
सूतिश्चैव प्रतिष्ठा च निधनं च प्रकाशते ॥ १३
ॐकारस्यात्र जायन्ते सूतयो दशतीर्दश ।
पिबन्ति मुनयो यत्र हविर्धाने स्म सोमपाः ॥ १४
प्रोक्षिता यत्र बहवो वराहाद्या मृगा वने ।
शक्रेण यत्र भागार्थे दैवतेषु प्रकल्पिताः ॥ १५
अत्राहिताः कृतघ्नाश्च मानुषाश्चासुराश्च ये ।
उदयंस्तान्हि सर्वान्वै क्रोधाद्धन्ति विभावसुः ॥ १६
एतद्द्वारं त्रिलोकस्य स्वर्गस्य च सुखस्य च ।
एष पूर्वो दिशाभागो विशावैनं यदीच्छसि ॥ १७
प्रियं कार्यं हि मे तस्य यस्यास्मि वचने स्थितः ।
ब्रूहि गालव यास्यामि शृणु चाप्यपरां दिशम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

---

3). — [a]) K_{1-3} $D_{7.10}$ transp. वेदान् and पूर्वं. T_2 G_2 वेदं (for वेदान्). — [b]) $G_{3.5}$ लोकपावनः. — [c]) K_3 सा; $D_{3.4.9}$ हि (for [आ]सीत्).

11 K_5 om. 11 (cf. v.l. 4). B_2 missing (cf. v.l. 3). — [c]) $K_{1.2}$ दत्तवरैः; K_4 B D (except $D_{2.10}$) लब्धवरः; $G_{3.5}$ लब्धः सुरैः. — [d]) S सुतः (*for* सुरैः).

12 K_5 om. 12 (cf. v.l. 4). B_2 missing (cf. v.l. 3). — [a]) T_1 G_1 तद्वा (for तृप्ता). — G_1 om. from 12^c up to the end of the present adhy. — G_4 reads 12^c–15^b after 18. — [c]) M आपः (for अत्र). — [d]) D_5 D_7 प्रियम् (for श्रियम्). T_2 G_2 अश्नुते (for आप च).

13 K_5 G_1 om. 13 (cf. v.l. 4, 12). B_2 missing (cf. v.l. 3). For transp. in G_4, cf. v.l. 12. — [a]) A few MSS. वशिष्ठस्य. — [cd]) S (G_1 om.) प्रसूतिश्च (for सूतिश्चैव), and धर्मश्चैव (for निधनं च). C_a cites प्रसूतिः.

14 K_5 G_1 om. 14 (cf. v.l. 4, 12). B_2 missing (cf. v.l. 3). For transp. in G_4 cf. v.l. 12. — [a]) K_3 ओंकारेभ्यः; G_3 ओंकाराद्. $B_{1.3.4}$ $D_{2-4.9}$ गीयंते (for जायन्ते). — [b]) K_4 $B_{1.4.5}$ D_n D_2 (before corr.) $_{3.4.6.9}$ $M_{2.5}$ सृतयः (D_2 by corr. श्रुतयः); B_3 मूर्ते°; G_4 स्मृत°; C_s सूत° (as in text). — [d]) K_4 B (B_2 missing) D (except D_s $D_{1.2.8}$) हविर्धूमं. T_2 $G_{2.4}$ M_2 अत्र; M_5 सु- (for स्म). K_4 B (B_2 missing) D_n $D_{6.8}$ धूमपाः.

15 K_5 G_1 om. 15 (cf. v.l. 4, 12). B_2 missing (cf. v.l. 3). For sequence in G_4 cf. v.l. 12. — [a]) T G (G_1 om.) येन (for यत्र). — [b]) $K_{1.3}$ $D_{3.4.7.9.10}$ transp. मृगाः and वने. — G_4 om. 15^{cd}. — [c]) K_4 B (B_2 missing) D_n D_s $D_{6.7.10}$ यज्ञ- (for यत्र). $D_{3.4}$ $G_{4.5}$ भागार्थं; M °र्थाः (for °र्थे).

16 K_5 G_1 om. 16 (cf. v.l. 4, 12). B_2 missing (cf. v.l. 3). — [b]) K_3 D_s D_8 G_4 सुराः; C_s असुराः (as in text). — [c]) T G_2 तु (for हि). $D_{3.4.9}$ सर्वार्थैः (for सर्वान्वै).

17 K_5 G_1 om. 17 (cf. v.l. 4, 12). B_2 missing (cf. v.l. 3). — [a]) K_3 तु स्वर्ग° (for त्रिलोक°). — [b]) K_3 लोक°; $D_{1.2}$ पूर्व° (for स्वर्ग°). — [c]) K_3 $B_{1.3}$ $D_{3.4.7.9.10}$ G_3 $M_{1.3-5}$ दिशो; K_4 $B_{4.5}$ D_n D_s $D_{1.2.5.6.8}$ T_1 $G_{4.5}$ दिशां (for दिशा-); cf. v.l. 5. 109. 23^a. T_2 G_2 एष पूर्वदिशो भागः. — [d]) K_3 T $G_{2.3.5}$ विश च; K_4 D_n D_s $D_{6.8.10}$ विशाव; $B_{1.3}$ $D_{2-4.9}$ गच्छाव; C_s विशाव (as in text). $K_{1.2}$ एतं; K_4 B (B_2 missing) D (except D_1) अत्र (for एनं). K_3 $D_{2-4.7-9}$ $G_{3.4}$ यद् (for यदि). K_1 ईप्ससि (for इच्छसि).

18 K_5 G_1 om. 18 (cf. v.l. 4, 12). B_2 missing (cf. v.l. 3). For sequence in G_4, cf. v.l. 12. — [b]) $D_{3.4.9}$ अस्ति (for अस्मि). — [d]) K_{1-3} D_s $D_{7.10}$ M_1 (*inf. lin.*)$_{.3}$ वा (for च). K_{1-3} $D_{7.10}$ दक्षिणां (for [अ]प्यपरां).

Colophon missing in B_2 D_5; K_5 $G_{1.4}$ om. it. — *Sub-parvan:* K_3 D_s T_1 भगवद्यान; to it K_3 D_s add गालवचरित. $K_{1.2.4}$ $B_{1.3-5}$ D_n $D_{2.6-8.10}$ G_6 M_{3-5} (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित ($K_{1.2}$ °वाख्यान; D_{10} G_6 °चोपाख्यान). — *Adhy. name:* T_1 पूर्वदिक्कथनं; G_6 पूर्वदिक्प्रशंसा; $M_{1.2}$ गालवपूर्वदिग्वर्णनं; M_{3-5} पूर्वदिग्वर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 99; D_7 $M_{1-3.5}$ 109; T $G_{2.5}$ 110; G_3 M_4 108. — *S'loka no.:* D_n D_s 18.

१०७

सुपर्ण उवाच ।
इयं विवस्वता पूर्वं श्रौतेन विधिना किल ।
गुरवे दक्षिणा दत्ता दक्षिणेत्युच्यतेऽथ दिक् ॥ १
अत्र लोकत्रयस्यास्य पितृपक्षः प्रतिष्ठितः ।
अत्रोष्मपानां देवानां निवासः श्रूयते द्विज ॥ २
अत्र विश्वे सदा देवाः पितृभिः सार्धमासते ।
इज्यमानाः स्म लोकेषु संप्राप्तास्तुल्यभागताम् ॥ ३
एतद्द्वितीयं धर्मस्य द्वारमाचक्षते द्विज ।
त्रुटिशो लवशश्चात्र गण्यते कालनिश्चयः ॥ ४
अत्र देवर्षयो नित्यं पितृलोकर्षयस्तथा ।
तथा राजर्षयः सर्वे निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ५
अत्र धर्मश्च सत्यं च कर्म चात्र निशाम्यते ।
गतिरेषा द्विजश्रेष्ठ कर्मणात्मावसादिनः ॥ ६
एषा दिक्सा द्विजश्रेष्ठ यां सर्वः प्रतिपद्यते ।
वृता त्वनवबोधेन सुखं तेन न गम्यते ॥ ७
नैरृतानां सहस्राणि बहून्यत्र द्विजर्षभ ।
सृष्टानि प्रतिकूलानि द्रष्टव्यान्यकृतात्मभिः ॥ ८
अत्र मन्दरकुञ्जेषु विप्रर्षिसदनेषु च ।
गन्धर्वा गान्ति गाथा वै चित्तबुद्धिहरा द्विज ॥ ९
अत्र सामानि गाथाभिः श्रुत्वा गीतानि रैवतः ।
गतदारो गतामात्यो गतराज्यो वनं गतः ॥ १०
अत्र सावर्णिना चैव यवक्रीतात्मजेन च । C. 5. 3789 B. 5. 109. 11 K. 5. 109. 11

107

☞ K5 om. this adhy. (cf. v.l. 5. 106. 4).

1 1–13c missing in B2 (cf. v.l. 5. 106. 3). T2 G2, 3 गरुडः; G5 श्रीनारदः. (for सुपर्ण उ°). — b) K1 Dn Ds D1, 3. 4. 6. 7. 9 Ca. s. np सौवेण; D2 सौरेण (for श्रौतेन). — d) K4 B D (except D1, 2. 7. 10) T2 च (for ऽथ).

2 B2 missing (cf. v.l. 1). — b) D1 °लोकः (for °पक्षः). — c) K4 B D (except Ds D7, 10) G4 ऊष्मपाणां. — d) Ds विनाशः (for निवासः).

3 B2 missing (cf. v.l. 1). — c) K1 D3 ईड्य°; G5 युज्य° (for इज्य°). Dn1 त्रि-; D3. 4. 9 च (for स्म). — d) Ds2 स्वल्प°; D7 पुण्य° (for तुल्य°). — After 3, K4 D3. 4. 9 read 6.

4 B2 missing (cf. v.l. 1). Dn1 om. 4. — a) K4 B1. 3. 5 Cn देव° (for धर्म°). — b) S (except G3. 4) द्विजाः. D3 द्वारमाहुर्विचक्षणाः. — c) Ds कोटिशो; D7 G5 त्रुटितो (for त्रुटिशो). D3. 4. 9 लवतः (for लवशः). B5 Dn1 Ds1 D10 चापि; D2 मात्रं; T1 G1. 4 चैव (for चात्र). — d) D7 कालनिश्चये; Cs प्राणनिश्चयः; Ca as in text.

5 B2 missing (cf. v.l. 1). — a) S दिव्याः (for नित्यं). — b) D2 पितरो ऋषयस्तथा.

6 B2 missing (cf. v.l. 1). K4 D3. 4. 9 read 6 after 3. — a) K4 D3. 4 transp. धर्मः and सत्यं. — b) K4 B D निगद्य(D3 °गच्छ)ते; T2 G2 °यस्य°; M1 (*inf. lin.*), 3–5 °शस्य°; M2 °गम्य° (for °शाम्य°). — D1 om. (hapl.) 6^{c}–7^{b}; D6 om. 6^{c}–7^{d}; D3 om. (hapl.) 6^{d}–7^{a}. — d) K4 Dn1 D3. 4. 9 कर्म चात्रा(K4 Dn1 °त्मा)वसायिनां; B2. 4 Dn2 कर्मणामवसायिनां; B3 कर्मणोन्त्यावशायिनः; Ds धर्म(Ds2 °र्मे)णात्मावसादिनः; D10 कर्मणांतावसादिनां; M3–5 कर्मणात्मावसादिनां. Ca. s cite आत्मावसादिनः (as in text).

7 B2 missing (cf. v.l. 1). D1 om. 7^{ab}; D6 om. 7; D3 om. 7^{a} (cf. v.l. 6). — a) K1–3 D2. 7. 10 transp. दिक् and सा. B3 सात्विकश्रेष्ठ (for सा द्विज°). — c) K1–3 B3 Ds वृतस्तु; Dn1 D2–4. 9 कृत्वा तु; Ds कृतत्वे (for वृता तु). D (except Dn2 D1, 2. 7; D6 om.) Cnp अनवरोधेन; Ca. s अनवबोधेन (as in text). T1 G1 M मृतात्मना वा(T1 G1 M2 -व)बोधेन; T2 G3. 4 वृतात्मानावबोधेन (T2 *sup. lin.* °तानामबोधेन); G2 मृतात्मना नावबोधे; G5 मृताननघबोधेन. — d) D2 T G1. 3. 4 निगम्यते; G5 M अनु° (for न ग°).

8 B2 missing (cf. v.l. 1). — c) T1 G1. 2 दुष्टा°; T2 G3. 5 M दृष्टा° (for सृष्टा°).

9 B2 missing (cf. v.l. 1). — a) K1–3 यत्र (for अत्र). K1–3 D7. 10 G3 मंदारकुंजेषु; T G1. 2. 4. 5 M मंदरपुंडे(G4 °पूर्वे)षु; Cs as in text. — b) T2 G2 विप्राणां (for विप्रर्षि-). — c) K1. 2. 4 B3 D2–4. 7. 9. 10 गाथा गायंति गंधर्वाः; B1. 4. 5 Dn Ds D1. 6. 8 गायंति गाथा गंधर्वाः. — d) D3. 4. 9 मताः (for द्विज).

10 B2 missing (cf. v.l. 1). T2 om. 10^{a}–18^{b}. — a) K1. 2 अथ; Cs अत्र (as in text).

11 B2 missing (cf. v.l. 1). T2 om. 11 (cf. v.l. 10). — a) M1 (*inf. lin.*), 2 पूर्वं (for ब्रह्मन्).

C. 5. 3789
B. 5. 109. 11
K. 5. 109. 11

मर्यादा स्थापिता ब्रह्मन्यां सूर्यो नातिवर्तते ॥ ११
अत्र राक्षसराजेन पौलस्त्येन महात्मना ।
रावणेन तपश्चीर्त्वा सुरेभ्योऽमरता वृता ॥ १२
अत्र वृत्तेन वृत्रोऽपि शक्रशत्रुत्वमीयिवान् ।
अत्र सर्वासवः प्राप्ताः पुनर्गच्छन्ति पञ्चधा ॥ १३
अत्र दुष्कृतकर्माणो नराः पच्यन्ति गालव ।
अत्र वैतरणी नाम नदी वितरणैर्वृता ।
अत्र गत्वा सुखस्यान्तं दुःखस्यान्तं प्रपद्यते ॥ १४
अत्रावृत्तो दिनकरः क्षरते सुरसं पयः ।
काष्ठां चासाद्य धानिष्ठां हिममुत्सृजते पुनः ॥ १५
अत्राहं गालव पुरा क्षुधार्तः परिचिन्तयन् ।
लब्धवान्युध्यमानौ द्वौ बृहन्तौ गजकच्छपौ ॥ १६
अत्र शक्रधनुर्नाम सूर्याज्जातो महानृषिः ।
विदुर्यं कपिलं देवं येनाप्ताः सगरात्मजाः ॥ १७
अत्र सिद्धाः शिवा नाम ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
अधीत्य सखिलान्वेदानालभन्ते यमक्षयम् ॥ १८
अत्र भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ।
तक्षकेण च नागेन तथैवैरावतेन च ॥ १९
अत्र निर्याणकालेषु तमः संप्राप्यते महत् ।
अभेद्यं भास्करेणापि स्वयं वा कृष्णवर्त्मना ॥ २०
एष तस्यापि ते मार्गः परितापस्य गालव ।
ब्रूहि मे यदि गन्तव्यं प्रतीचीं शृणु वा मम ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

---

12 B2 missing (cf. v.l. 1). T2 om. 12 (cf. v.l. 10); B5 om. 12^{a}–13^{b}. — a) G5 M3–5 यत्र (for अत्र). — c) K1, 2 D8 कृत्वा; K3 D2–4, 9 G3 M1, 2 तप्त्वा; Dn1 G2 चर्या; D1, 10 चित्वा; T1 G1, 4, 5 M4 चत्वा (for चीर्त्वा). — d) G2 [ऽ]वध्यता (for ऽमरता).

13 B2 resumes from 13^{a} (cf. v.l. 1). B5 D5 om. 13^{ab} (cf. v.l. 12); T2 om. 13 (cf. v.l. 10). — ab) K1–3 D3, 4, 7, 9, 10 अत्र क्रतुशतेनेष्ट्वा शक्रः शक्रत्वम्. K3 Dn1 D2, 7 S (except G3 M5; T2 om.) एयिवान्. — d) T1 G1, 4 यास्यंति (for गच्छन्ति).

14 T2 om. 14 (cf. v.l. 10). D8 transp. 14^{ab} and 14^{cd}. — b) K3 D2 T1 G4, 5 पश्यंति (for पच्यन्ति). — d) Dn1 D5 D1, 8–10 Ca, s वैतरणैः (D10 °णो); G1, 2 पितृगणैः; Cn as in text. — K1, 2 D2 नदी वैतरणा (D2 °णी) वृता.

15 T2 om. 15 (cf. v.l. 10). — a) K1 B3 Dn1 D5 D7, 8, 10 आवृतः; D2 (by corr). 3, 4, 9 आदित्यः; D6 S (except M2, 5; T2 om.) वृत्तः; Ca, n, s आवृत्तः (as in text). — b) K4 B Dn D1, 2, 6 (by transp.) सुरसं क्षरते; D5 D8 सुरसं रक्षते; D3, 4, 9 सुरसं किरते. — c) K1–3 D7, 10 om. च. B1, 4 वा निष्ठां; B2, 5 D6 निष्ठां हि; B3 D2–4 Cn वासिष्ठीं; Dn D1, 9 वासिष्ठां; Ca, s धानिष्ठां (as in text).

16 T2 om. 16 (cf. v.l. 10). — c) K1–3 D1, 7, 10 तौ (for द्वौ).

17 T2 om. 17 (cf. v.l. 10). — a) K4 B D (except D1, 10) च (D7 व) क्र° (for शक्र°). — b) G3 महाप्राज्ञो (for सूर्या°). G2 महाद्युतिः (for °नृषिः). — d) B (except B2) D1, 7 G1 M आर्ताः; D10 T1 G3, 5 अस्ताः; Ca अत्ताः (as in text).

18 T2 om. 18 (cf. v.l. 10). — a) B1–3 D (except Dn1 D5 D1) सिद्धा. — b) B1–3 D2–10 ब्राह्मणी वेदपारगा. — c) K3 D1, 2 चाखिलान्; K4 B Dn D3, 4, 5 सक°; D7 S (T2 om.) निखि° (for सखि°). — d) K3 नापश्यंत; D1 नालभन्वै; G3, 5 M अलभंत (M2 अभजंत) (for आलभन्ते). K4 B4, 5 Dn लेभिरे मोक्षमक्षयं; B1–3 D8 D2–4, 6–10 लेभे स्वं देहमक्षयं.

19 T2 om. 19^{ab} (cf v.l. 10). — 19^{ab} = (var.) 5. 101. 1^{ab}. — After 19^{ab}, T1 *repeats* 5. 101. 1^{cd} (v.l. पुर° for पुरी°). — c) K1, 2 D7, 10 (marg. *sec. m.*) तंदकेन (for तक्षकेण). — d) K1, 2 D7, 10 च (for एव). G2 ऐरावणेन.

20 a) K1, 2 B3 D7 T1 G1, 4 M1, 2 °काले तु; K4 °कालेपि; D7, 8 °काले हि; Ca °कालेषु (as in text). Cs cites निर्याणकाले. — b) T2 G2 [ऽ]खिलं (for महत्).

21 a) D1 तत्र; Cs तस्य (as in text). K3 D7, 10 T G एष ते (G6 वै) ख्यापितो मार्गः. — b) K1–3 परिवापस्य; K4 B2, 4, 5 Dn D2–4, 7, 9, 10 Cs °चार्यस्य; B1, 3 D8 °चीयस्य; D1 (corrupt) °वानप्य; D6, 8 °वारस्य; Ca °धार्यस्य. — c) S ब्रूहि वै (G2 ब्रूयते) (for ब्रूहि मे). — d) K3 वाधुना; K4 B4, 5 D (except D1, 7, 10) चापरां; B3 गालव (for वा मम).

Colophon missing in D5; K5 om. it. — *Sub-parvan*: K3 B1, 3 D1 G1 M1, 2 भगवद्यान, followed by

१०८

सुपर्ण उवाच ।

इयं दिग्दयिता राज्ञो वरुणस्य तु गोपतेः ।
सदा सलिलराजस्य प्रतिष्ठा चादिरेव च ॥ १
अत्र पश्चादहः सूर्यो विसर्जयति भाः स्वयम् ।
पश्चिमेत्यभिविख्याता दिगियं द्विजसत्तम ॥ २
यादसामत्र राज्येन सलिलस्य च गुप्तये ।
कश्यपो भगवान्देवो वरुणं स्माभ्यषेचयत् ॥ ३
अत्र पीत्वा समस्तान्वै वरुणस्य रसांस्तु षट् ।
जायते तरुणः सोमः शुक्लस्यादौ तमिस्रहा ॥ ४
अत्र पश्चात्कृता दैत्या वायुना संयतास्तदा ।
निःश्वसन्तो महानागैरर्दिताः सुषुपुर्द्विज ॥ ५
अत्र सूर्यं प्रणयिनं प्रतिगृह्णाति पर्वतः ।
अस्तो नाम यतः संध्या पश्चिमा प्रतिसर्पति ॥ ६
अतो रात्रिश्च निद्रा च निर्गता दिवसक्षये ।
जायते जीवलोकस्य हर्तुमर्धमिवायुषः ॥ ७
अत्र देवीं दितिं सुप्तामात्मप्रसवधारिणीम् ।
विगर्भामकरोच्छक्रो यत्र जातो मरुद्गणः ॥ ८
अत्र मूलं हिमवतो मन्दरं याति शाश्वतम् ।
अपि वर्षसहस्रेण न चास्यान्तोऽधिगम्यते ॥ ९
अत्र काञ्चनशैलस्य काञ्चनाम्बुवहस्य च ।
उदधेस्तीरमासाद्य सुरभिः क्षरते पयः ॥ १०
अत्र मध्ये समुद्रस्य कबन्धः प्रतिदृश्यते ।
स्वर्भानोः सूर्यकल्पस्य सोमसूर्यौ जिघांसतः ॥ ११
सुवर्णशिरसोऽप्यत्र हरिरोम्णः प्रगायतः ।
अदृश्यस्याप्रमेयस्य श्रूयते विपुलो ध्वनिः ॥ १२
अत्र ध्वजवती नाम कुमारी हरिमेधसः ।
आकाशे तिष्ठ तिष्ठेति तस्थौ सूर्यस्य शासनात् ॥ १३
अत्र वायुस्तथा वह्निरापः खं चैव गालव ।

C. 5. 3814
B. 5. 110. 14
K. 5. 110. 14

गालवचरित (G_1 °त्र). $K_{1.2.4}$ $B_{2.4.5}$ Dn Ds $D_{2.6-8.10}$ T_1 G_5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित (K_2 °वाख्यान; G_5 °वोपाख्यान). — *Adhy. name:* G_6 दक्षिणदिक्प्रशंसा; M दक्षिणादिग्वर्णनं ($M_{2.3.5}$ °नः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 100; D_7 G_4 $M_{1-3.5}$ 110; T $G_{1.2.6}$ 111; G_3 M_4 109. — *S'loka no.:* Dn_1 D_8 21; Dn_2 20.

108

☞ K_5 om. this adhy. (cf. v.l. 5. 106. 4).

1 T_2 G_2 गरुडः (for सुपर्ण उ°). — ^{a}) T_1 $G_{1.4}$ सा (for दिग्). K_3 पश्चिमा (for दयिता). — ^{b}) $D_{1.7}$ वरुणस्य च; M_2 °स्येह.

2 ^{b}) $B_{4.5}$ Dn $D_{1-4.9}$ गाः; Cs भाः (as in text). S भा(M_1 भाः)स्वजाः (for भाः स्वयम्). Ca cites भास्वयं (= भासु + अयं?). — ^{c}) S अथ (T_2 G_2 च; M_1 *inf. lin.* अभि- as in text).

3 ^{a}) $K_{1.2}$ यत्र (for अत्र). — ^{c}) S (and a few N MSS.) काश्यपः. K_1 $D_{2.7.10}$ $G_{2.3.5}$ देवं (for देवः). — ^{d}) K_{1-3} $D_{2-4.7-9}$ च; T_1 $G_{1.4}$ हि (for स्म).

4 ^{a}) T_1 $G_{1.4}$ तु (for वै). $D_{3.4.9}$ अपि पीत्वा पयस्तान्वै. — ^{b}) K_3 Ca च (for तु). D_2 (*sup. lin.* as in text).$_{3.4.9}$ स्फुटं (for तु षट्). — ^{c}) B_3 Ds $D_{2-4.8.9}$ T_2 G_2 वरुणः (for तरुणः).

5 ^{a}) T_1 $G_{1.4}$ अस्य; T_2 G_2 अथ (for अत्र). — ^{b}) T_2 G_2^{1} $M_{1.2}$ संयुताः; M_1 (*inf. lin.*) °हताः (for °यताः). K_3 $D_{3.4.9}$ T G_2 तथा (for तदा). — ^{c}) $G_{3.4}$ निवसंतो; M_2 निश्वयंतो. K_{1-3} यथा नागैः; K_4 B D (except D_2) महावातैः. — ^{d}) $D_{3.4.9}$ मर्दिताः; G_3 चार्दिताः (for अर्दिताः).

6 ^{a}) S अत्र प्रलंबिनं (T_2 G_2 °तं) सूर्यं. — B_4 om. 6^{c}–9^{d}.

7 B_4 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{a}) T_2 G_2 अत्र (for अतो). — ^{b}) T_1 G_1 निःसृता (for निर्गता).

9 K_5 om. 9^{ab} (along with the whole of 8). B_4 om. 9 (cf. v.l. 6). — ^{ab}) T G (except G_4) हि मरुतो (for हिमवतो); and यांति (for याति). — ^{d}) D_6 °गच्छति (for °गम्यते). $D_{2-4.9}$ यस्यांतो नाधिगम्यते.

10 T_2 om. (hapl. ?) 10–16. — ^{b}) $K_{1.2}$ Dn_1 D_8 (before corr.) °धरस्य; $K_{3.4}$ B Dn_2 $D_{1-4.8}$ (by corr.).$_{9.10}$ $G_{1.2.4}$ °रुहस्य; Cs as in text. — ^{c}) $K_{1.2}$ तीर्थम् (for तीरम्). — ^{d}) $K_{1.2}$ D_{10} सुरभी.

11 T_2 om. 11 (cf. v.l. 10). — ^{b}) K_4 Dn_2 $D_{6.8}$ प्रत्यदृश्यत.

12 T_2 om. 12 (cf. v.l. 10). — ^{a}) D_6 G_5 सुपर्ण-

C. 5. 3314
B. 5. 110. 14
K. 5. 110. 14

आह्निकं चैव नैशं च दुःखस्पर्शं विमुञ्चति ।
अतः प्रभृति सूर्यस्य तिर्यगावर्तते गतिः ॥ १४
अत्र ज्योतींषि सर्वाणि विशन्त्यादित्यमण्डलम् ।
अष्टाविंशतिरात्रं च चङ्क्रम्य सह भानुना ।
निष्पतन्ति पुनः सूर्यात्सोमसंयोगयोगतः ॥ १५
अत्र नित्यं स्रवन्तीनां प्रभवः सागरोदयः ।
अत्र लोकत्रयस्यापस्तिष्ठन्ति वरुणाश्रयाः ॥ १६
अत्र पन्नगराजस्याप्यनन्तस्य निवेशनम् ।
अनादिनिधनस्यात्र विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ॥ १७
अत्रानलसखस्यापि पवनस्य निवेशनम् ।
महर्षेः कश्यपस्यात्र मारीचस्य निवेशनम् ॥ १८
एष ते पश्चिमो मार्गो दिग्द्वारेण प्रकीर्तितः ।
ब्रूहि गालव गच्छावो बुद्धिः का द्विजसत्तम ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

सुपर्ण उवाच ।
यस्मादुत्तार्यते पापाद्यस्मान्निःश्रेयसोऽश्नुते ।
तस्मादुत्तारणफलादुत्तरेत्युच्यते बुधैः ॥ १
उत्तरस्य हिरण्यस्य परिवापस्य गालव ।
मार्गः पश्चिमपूर्वाभ्यां दिग्भ्यां वै मध्यमः स्मृतः ॥ २
अस्यां दिशि वरिष्ठायामुत्तरायां द्विजर्षभ ।

शिरसः; Ca. s as in text. — d) T1 G1. 4 विपुलध्वनिः.

14 T2 om. 14 (cf. v.l. 10). — a) M1. 2 transp. वायुः and वह्निः. — b) K3. 4 B D चापि (for चैव). — d) K3 Dn1 दुःस्पर्शं च; Dn2 D1. 9 G2 दुःखं स्पर्शं; Ca. s as in text. — e) K1. 2 ततः (for अतः).

15 T2 om. 15 (cf. v.l. 10). — c) G5 °रात्रिं च; M1 (inf. lin. as in text) °रात्रेण. — d) Dn1 D2–4. 9 संक्रम्य; D6 G1 चक्रम्य; G2 विक्रम्य (for चङ्क्रम्य). — e) T1 G1 ततः; G2 तथा (for पुनः). D1 पुनः सूर्यान्निष्पतंति. — f) K1–3 सोमयोगेन योगिनः; Cs as in text.

16 T2 om. 16 (cf. v.l. 10). — d) K4 B D (except D1. 7) वरुणालये.

17 D9 om. (hapl.) 17; Dn D1 G2 om. (hapl.) 17c–18d; D7 om. (hapl.) 17c–18b.

18 Dn D1 G2 om. 18; D7 om. 18ab (cf. v.l. 17). — b) D3. 4. 9 °स्य निकेतनं. — K3 om. (hapl.) 18cd. — K1. 2 transp. 18cd and 19ab. — c) S काश्यपस्य.

19 a) K1. 2 transp. 18cd and 19ab. D3. 8 भागो (for मार्गो). — b) D1 विस्तरेण (for दिग्द्वा°). — c) M (except M2) गच्छाव. — After 19, K4 D2–4. 8. 9 ins.:

451* दिक्त्रयं ते श्रुतं ब्रह्मञ्शृणु चाप्युत्तरां दिशाम् ।

Colophon missing in D5; K5 om. it. — *Sub-parvan*: K3 B1. 3 Dn T1 M1. 2 भगवद्यान, followed by गालवचरित. K1. 2. 4 B2. 4. 5 Ds D2. 6–8. 10 G1. 5 M3–5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित (K1 G5 D10 °चोपाख्यान; K2 °चाख्यान). — *Adhy. name*: G5 पश्चिमदिक्प्रशंसा; M पश्चिमदिग्वर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 101; D7 G4 M1–3. 5 111; T G1. 2. 5 112; G3 M4 110. — *S'loka no.*: Dn1 19; Dn2 D8 20.

109

☞ K5 om. this adhy. (cf. v.l. 5. 106. 4).

1 D1 T2 G2 गरुडः (for सुपर्ण उ°). — After the ref., D7 reads 5–6. — a) K1 D1. 9 उत्तीर्यते. — b) S (except M3–5) निश्रेयसं. T G चरेत्; M च ते (for अश्नुते). — c) K4 B (except B2) Dn D7. 10 अस्माद्; D8 T2 (inf. lin. as in text) यस्माद् (for तस्माद्). K3. 4 B D (except D7) उत्तारणबलात्. — d) K4 B D (except D1. 3. 7. 10) द्विज (for बुधैः).

2 Ds om. 2ab. — a) K1. 2 D7. 10 (sup. lin. as in text) हि रम्यस्य; D2 [अ]भिराम°; T G3. 6 M1 (inf. lin.) हि पुण्य° (for हिरण्य°). Cs cites रम्यस्य. — b) K4 D2–4. 9 °वर्षस्य; B3. 4 °वापश्च; Dn °वार्यस्य; D7 °चार्यस्य; T G2 M1 (inf. lin.) °पालयस्य; G1. 3–5 °पालस्य; M3 (inf. lin. as in text). 4. 5 °पाकस्य; Ca. s °वापस्य (as in text). Cn cites परिवापः.

3 a) B3 S (except G1) तस्यां (for अस्यां). D2 वरिष्ठायाः; D10 विशिष्टायां. — b) K4 D3–4. 9 T G1. 2. 4 उत्तरस्यां (D2 °स्य). — d) K4 B D (except D1. 7) T2 G (except G5) °धर्मो (for °धर्म्यो). Ds D6. 10 विशते (for

नासौम्यो नाविधेयात्मा नाधर्म्यो वसते जनः ॥ ३
अत्र नारायणः कृष्णो जिष्णुश्चैव नरोत्तमः ।
बदर्यामाश्रमपदे तथा ब्रह्मा च शाश्वतः ॥ ४
अत्र वै हिमवत्पृष्ठे नित्यमास्ते महेश्वरः ।
अत्र राज्येन विप्राणां चन्द्रमाश्चाभ्यषिच्यत ॥ ५
अत्र गङ्गां महादेवः पतन्तीं गगनाच्च्युताम् ।
प्रतिगृह्य ददौ लोके मानुषे ब्रह्मवित्तम ॥ ६
अत्र देव्या तपस्तप्तं महेश्वरपरीप्सया ।
अत्र कामश्च रोषश्च शैलश्चोमा च संबभुः ॥ ७
अत्र राक्षसयक्षाणां गन्धर्वाणां च गालव ।
आधिपत्येन कैलासे धनदोऽप्यभिषेचितः ॥ ८
अत्र चैत्ररथं रम्यमत्र वैखानसाश्रमः ।
अत्र मन्दाकिनी चैव मन्दरश्च द्विजर्षभ ॥ ९
अत्र सौगन्धिकवनं नैर्ऋतैरभिरक्ष्यते ।
शाड्वलं कदलीस्कन्धमत्र संतानका नगाः ॥ १०
अत्र संयमनित्यानां सिद्धानां स्वैरचारिणाम् ।
विमानान्यनुरूपाणि कामभोग्यानि गालव ॥ ११
अत्र ते ऋषयः सप्त देवी चारुन्धती तथा ।
अत्र तिष्ठति वै स्वातिरत्रास्या उदयः स्मृतः ॥ १२
अत्र यज्ञं समारुह्य ध्रुवं स्थाता पितामहः ।
ज्योतींषि चन्द्रसूर्यौ च परिवर्तन्ति नित्यशः ॥ १३
अत्र गायन्तिकाद्वारं रक्षन्ति द्विजसत्तमाः ।
धामा नाम महात्मानो मुनयः सत्यवादिनः ॥ १४
न तेषां ज्ञायते सूतिर्नाकृतिर्न तपश्चितम् ।

C. 5. 3837
B. 5. 111. 17
K. 5. 111. 17

वसते).

4 ^{b}) D7.8 G2.3.5 M (except M1) विष्णुः (for जिष्णुः). D1 नरर्षभः (for नरोत्तमः). — ^{c}) T2 G2 बदर्याश्चाश्रमपदे; G5 बदरीकाश्रमपदे. — ^{d}) T2 G1.2 तौ च (for तथा). D10 [अ]पि (for च). S ब्रह्म (G4 ब्रह्मा) च शाश्वतं.

5 D7 reads 5 after the ref. (cf. v.l. 1). — ^{a}) B1.3 D8.10 S अत्रैव (for अत्र वै). — After 5^{ab}, K4 B D (except D1.7) ins.:

452* प्रकृत्या पुरुषः सार्धं युगान्ताग्निसमप्रभः ।
न स दृश्यो मुनिगणैस्तथा देवैः सवासवैः ।
गन्धर्वयक्षसिद्धैर्वा नरनारायणादृते ।
अत्र विष्णुः सहस्राक्षः सहस्रचरणोऽव्ययः ।
सहस्रशिरसः श्रीमानेकः पश्यति मायया ।

On the other hand after 5^{ab}, S reads 7. — ^{c}) D2 अत्र राजा द्विजेंद्राणां. — ^{d}) D2 T2 G2.4 अभिषिच्यत (G4 °ते).

6 For sequence of D7 cf. v.l. 1. — ^{b}) B5 D3.9 G2 गगनच्युतां. — ^{c}) D3.4.9 T2 (*inf. lin.* as in text) ततो (for ददौ). — ^{d}) K1 Dn2 D3 D10 T G1.2 ब्रह्मवित्तमः.

7 S reads 7 after 5^{ab}. — ^{b}) B1.3 °प्रतीक्षया; D1 °पतीच्छया; D2 G4 M2 °पतीप्सया. — T2 om. 7^{cd}. — ^{d}) T1 G1.2.4 शैलाः. Dn1 D6 वशं ययुः; G5 च वै बभुः (for च संबभुः). Ca cites संबभुः (as in text).

8 ^{ab}) S अत्र राक्षसगंधर्वयक्षाणां चैव गा°. — ^{c}) K1.2 D7 अ(K1 आ)धिराज्येन (for आधिपत्येन). Some N MSS. कैलाशे. — ^{d}) K1.2 D7 च (for अपि). D2 T2 G2 अभ्यषिच्यत (for अभिषे°).

9 ^{a}) D3.4.7.9.10 G4 दिव्यम् (for रम्यम्). — ^{b}) K4 D6.8 अनु (for अत्र). K1.2 D1.7.9.10 T2 G5 M3-5 °श्रमाः. — T2 om. 9^{cd}. — ^{c}) K1-3 D7.10 नाम (for चैव).

10 ^{b}) S दैवतैर् (for नैर्ऋतैर्). G5 M1(*inf. lin.* as in text). 2 °विच्यते (for °रक्ष्यते). — T2 om. 10^{c}–12^{d}. — ^{c}) K4 B D1-4.6.9 G1 M2 Cn शाद्वलं. S (except G4; T2 om.) कदलीस्पर्शं (G2 °षंड). — ^{d}) B3 संतानका गणाः; Ds D8 °कामगाः; G3 °काननं.

11 T2 om. 11 (cf. v.l. 10). — ^{a}) S (T2 om.) अत्र संयम्य तिष्ठंति. — ^{d}) =15^{d}. K1.2 B1.3 D1-4.7-9 M (except M2) °भोज्यानि.

12 T2 om. 12 (cf. v.l. 10). — ^{a}) K2 ते मुनयः; T1 G1.2 देवर्षयः (for ते ऋषयः). — ^{c}) T1 M3-5 तिष्ठंति. S (T2 om.) वैराग्रं (M2 °ग्र्यं) (for वै स्वातिः). — ^{d}) K1-3 D1.2 अ(D2 य)त्रास्योदय उच्यते; T1 G1.2.4 M न चात्रा(M3-5 चाद्या)प्यवतिष्ठति; G3.5 दिवात्राप्यव(G5 °धि)तिष्ठते.

13 ^{a}) D2-4.9 यज्ञान्. K4 B2 D (except D2.7) °साद्य (for °रुह्य). — ^{c}) S ज्योतींषि चंद्रमाः सूर्यः.

14 T2 om. (hapl.) 14–22. — ^{a}) K4 B2 D2-4.9 Cn गंगामहाद्वारं; B1.3-5 Dn D6.10 T1 G M1 (*inf. lin.*) गायंति गांधारं; Cs.np as in text. Ca cites गान्धारं. — ^{b}) K4 B D (except D3.10) °सत्तम. — ^{c}) B1.3.4 T1 G धावमानाः; B2 Dn1 D6.8 कामा नाम (for धामा

C. 5. 3836
B. 5. 111. 18
K. 5. 111. 18

परिवर्तसहस्राणि कामभोग्यानि गालव ॥ १५
यथा यथा प्रविशति तस्मात्परतरं नरः ।
तथा तथा द्विजश्रेष्ठ प्रविलीयति गालव ॥ १६
न तत्केनचिदन्येन गतपूर्वं द्विजर्षभ ।
ऋते नारायणं देवं नरं वा जिष्णुमव्ययम् ॥ १७
अत्र कैलासमित्युक्तं स्थानमैलविलस्य तत् ।
अत्र विद्युत्प्रभा नाम जज्ञिरेऽप्सरसो दश ॥ १८
अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतम् ।
त्रिलोकविक्रमे ब्रह्मन्नुत्तरां दिशमाश्रितम् ॥ १९
अत्र राज्ञा मरुत्तेन यज्ञेनेष्टं द्विजोत्तम ।
उशीरबीजे विप्रर्षे यत्र जाम्बूनदं सरः ॥ २०
जीमूतस्यात्र विप्रर्षेरुपतस्थे महात्मनः ।
साक्षाद्धैमवतः पुण्यो विमलः कमलाकरः ॥ २१
ब्राह्मणेषु च यत्कृत्स्नं स्वन्तं कृत्वा धनं महत् ।
वव्रे वनं महर्षिः स जैमूतं तद्वनं ततः ॥ २२
अत्र नित्यं दिशापालाः सायं प्रातर्द्विजर्षभ ।
कस्य कार्यं किमिति वै परिक्रोशन्ति गालव ॥ २३
एवमेषा द्विजश्रेष्ठ गुणैरन्यैर्दिगुत्तरा ।
उत्तरेति परिख्याता सर्वकर्मसु चोत्तरा ॥ २४
एता विस्तरशस्तात तव संकीर्तिता दिशः ।
चतस्रः क्रमयोगेन कामाशां गन्तुमिच्छसि ॥ २५
उद्यतोऽहं द्विजश्रेष्ठ तव दर्शयितुं दिशः ।
पृथिवीं चाखिलां ब्रह्मंस्तस्मादारोह मां द्विज ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

नाम).

15 T2 om. 15 (cf. v.l. 14). — a) D7 M1 जायते (for ज्ञायते). K1.2 भूतिः; K3.4 B (except B2) D (except Dn1 Ds D6) Cn मूर्तिः (for सूतिः). — b) K1.2 Dn1 Ds D6.7.10 Cs.ap कृतिः; B3 G2 कृतं; D1 क्षतिः; Ca चितिः; Cn आकृतिः (as in text). K1-3 D6.8 तपस्विनां; T1 G (except G5) तु (G2 च) पश्चिमं (for तपश्चितम्). — c) K3 B (except B5) Dn1 D2-4 G3.4 Cn परिवर्तः सहस्राणि. — d) = 11d. K3 B Dn1 D1-4.9 M3-5 Cn °भोज्यानि; G2 °भोगानि.

16 T2 om. 16 (cf. v.l. 14). — a) D2-4.9 वै (for प्र-). — d) D2 मानवः (for गालव).

17 T2 om. 17 (cf. v.l. 14). — a) K4 B2.4.6 D (except D1-4.9) एतत्; M तु (for तत्). — d) B1.3 वरदं (for नरं वा). B1.3 S (T2 om.) विष्णुम् (for जिष्णुम्). K4 D3.4.9 अच्युतं (for अव्ययम्).

18 T2 om. 18 (cf. v.l. 14). — a) K1.2.4 D1 कैलासः; a few N MSS. कैलासं. — b) B1.2 D2 S (T2 om.) च (for तत्). D7 स्थानं रुद्रस्य शाश्वतं.

19 T2 om. 19 (cf. v.l. 14). — b) B Dn Ds D1.6 क्रामता; M5 क्रतुना. — c) K1-3 D7.10 G3.5 त्रैलोक्यविक्रमे; B3.5 त्रिलोकविक्रमं.

20 T2 om. 20 (cf. v.l. 14). — a) A few MSS. मरुत्तेन. — b) G2 ईजे (for इष्टं). K1.2 D1.7 नगोत्तमे (for द्विजो°). — c) K1.2 °बीजं; Ca.s as in text. K1.2 D3.4.9 ब्रह्मर्षे.

21 T2 om. 21 (cf. v.l. 14). — a) M1.2 च (for [अ]त्र). D3.4.9 देवर्षेर् (for विप्रर्षेर्). — b) G3 M1.3 (*inf. lin.*) उपस्थानं; G5 अवस्थानं (for उपतस्थे). — c) K1-3 Ds D7 G3 हिमवतः; Cs as in text. — d) K1-3 B2.4.5 D (except Dn1 D10) Cn.s कनका° (D1 कानना°) (for कमला°).

22 T2 om. 22 (cf. v.l. 14). — a) K1.2 B5 D3.4.7.9 तत् (for यत्). — b) K4 D2-4.6.10 स्वर्णं; D8 स्वर्णी-; D9 स्वस्ती-; Ca.s स्वन्तं (as in text). — c) N (except D7; K5 om.) धनं (for वनं). D2 (by corr.).3.4.9 तत् (for स). — d) K1.2 D1 G3.4 जीमूतं. K1.2 B D (except Dn1 D8 D9) G1 धनं (for वनं). G3 M1 (*inf. lin.*) गतः (for ततः).

23 a) K3.4 B Dn2 Ds D1.6.8.10 दिशां; D2-4.9 विशां (for दिशा-); cf. v.l. 5. 106. 17a.

24 a) T1 G1.2 M1 एषां; T2 एतद् (for एषा). — b) K1.2 D7.10 दिव्यैर् (for अन्यैर्). — d) D1 सर्वकामसुखोत्तरा.

25 a) Ds G5 M1.2 विस्तरतस्. — d) D7.10 दिशं; T2 G2 एभ्यो (for आशां). B4 D2 T2 G2 अर्हसि (for इच्छ°).

26 b) M3.4 (*inf. lin.* as in text).5 संदर्शितुं (for दर्शयितुं). S जगत् (for दिशः).

Colophon missing in D5; K5 om. it. — *Subparvan:* K3 B1.3 Ds D8 T1 G1 M भगवद्यान, followed

११०

गालव उवाच ।

गरुत्मन्भुजगेन्द्रारे सुपर्ण विनतात्मज ।
नय मां तार्क्ष्य पूर्वेण यत्र धर्मस्य चक्षुषी ॥ १
पूर्वमेतां दिशं गच्छ या पूर्वं परिकीर्तिता ।
दैवतानां हि सांनिध्यमत्र कीर्तितवानसि ॥ २
अत्र सत्यं च धर्मश्च त्वया सम्यक्प्रकीर्तितः ।
इच्छेयं तु समागन्तुं समस्तैर्दैवतैरहम् ।
भूयश्च तान्सुरान्द्रष्टुमिच्छेयमरुणानुज ॥ ३

नारद उवाच ।

तमाह विनतासूनुरारोहस्वेति वै द्विजम् ।
आरुरोहाथ स मुनिर्गरुडं गालवस्तदा ॥ ४

गालव उवाच ।

क्रममाणस्य ते रूपं दृश्यते पन्नगाशन ।
भास्करस्येव पूर्वाह्णे सहस्रांशोर्विवस्वतः ॥ ५
पक्षवातप्रणुन्नानां वृक्षाणामनुगामिनाम् ।
प्रस्थितानामिव समं पश्यामीह गतिं खग ॥ ६
ससागरवनामुर्वीं सशैलवनकाननाम् ।
आकर्षन्निव चाभासि पक्षवातेन खेचर ॥ ७
समीननागनक्रं च खमिवारोप्यते जलम् ।
वायुना चैव महता पक्षवातेन चानिशम् ॥ ८
तुल्यरूपाननान्मत्स्यांस्तिमिमत्स्यांस्तिमिंगिलान् ।
नागांश्च नरवक्त्रांश्च पश्याम्युन्मथितानिव ॥ ९
महार्णवस्य च रवैः श्रोत्रे मे बधिरीकृते ।
न शृणोमि न पश्यामि नात्मनो वेद्मि कारणम् ॥ १०
शनैः साधु भवान्यातु ब्रह्महत्यामनुस्मरन् ।
न दृश्यते रविस्तात न दिशो न च खं खग ॥ ११ C. 5. 3861 B. 5. 112. 11 K. 5. 112. 11

---

by गालवचरित. $K_{1.2.4}$ $B_{3.4.5}$ Dn $D_{1.2.6.7.10}$ G_5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित. — *Adhy. name:* D_1 M उत्तरा(D_1 M_1 °र)-दिग्वर्णनं; T_1 G_1 दिग्विभागः; G_5 उत्तरदिक्प्रशंसा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 2 (=102); D_7 G_4 $M_{1-3.5}$ 112; T $G_{1.2.5}$ 113; G_3 M_4 111. — *S'loka no.:* Dn 28.

110

1 K_5 om. 1^a–3^d (cf. v.l. 5. 106. 4).

2 K_5 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{a}) B_2 Dn $D_{1.3.9}$ S (except T_2 G_3 M_3) पूर्वाम्. S एवं (for एतां). — ^{b}) D_7 T_2 G_2 °कल्पिता (for °कीर्तिता). D_9 om. (hapl.) 2^c–3^b. — ^{c}) Dn_2 Ds $D_{2-4.8}$ T_1 G M_{2-5} दैवतानां (as in text); the rest दे°. $K_{1.2}$ च (for हि). T_2 सदैवतानां सांनिध्यं.

3 K_5 om. 3^{abcd} (cf. v.l. 1); D_9 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — ^{a}) T_1 $G_{1.4}$ $M_{1.2}$ transp. सत्यं and धर्मः. — ^{b}) K_3 $D_{1.2.6.7.10}$ प्रकीर्तितं; $B_{1.2}$ $D_{3.4}$ T $G_{1.4.5}$ M °तौ (M_1 °ते); Dn_2 D_8 $G_{2.3}$ °ताः. — ^{c}) $K_{1.2}$ B_5 $D_{2-4.7.9.10}$ च; T_2 $G_{1.2}$ तैः (for तु). — B_2 om. 3^d–5^c.

4 B_2 om. 4 (cf. v.l. 3); K_5 om. 4^{bcd}. — ^{b}) T_1 $G_{1.4}$ तं (for वै). K_1 $D_{1.7.8}$ $G_{3.5}$ $M_{3.5}$ द्विज. — ^{d}) T_2 G (except G_2) तथा (for तदा).

5 B_2 om. 5^{abc} (cf. v.l. 3). — ^{a}) T_1 $G_{1.4}$ वै (for ते).

6 Ds om. 6^{ab}; D_1 om. 6^c–7^d. — ^{c}) T_1 $G_{1.4}$ त्वां वै (for समं). — ^{d}) T_1 $G_{1.4}$ संपश्यामि (for पश्यामीह). K_4 $D_{2-4.9}$ गतीः (for गतिं).

7 D_1 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{b}) = 1. 58. 11^d. $K_{1.2.5}$ $D_{8.10}$ °पत्तनां.

8 K_5 om. 8^{ab}. — ^{a}) Dn_1 D_{10} °नागचक्रं च (D_{10} तु). — ^{d}) K_1 वा; $D_{2-4.8.9}$ ते (for च). T_1 $G_{1.4}$ वै भृशं (for चानिशम्).

9 ^{a}) $K_{1-3.5}$ $D_{1.7.10}$ शैलरूपानना(D_7 °पांश्च ता)-न्मत्स्यान्; K_4 B_5 $D_{2-4.9}$ तुल्यरूपानिमा(B_5 °पधरा)न्मत्स्यान्. — ^{b}) D_1 तिमिरूपान् (for °मत्स्यान्). K_4 B (except B_5) Dn Ds $D_{6.8.10}$ T_1 तथा तिमितिमिंगिलान्. — ^{c}) G_5 मीनांश्च. $K_{1.2}$ Dn_1 नखवक्त्राश्च; T_2 $G_{2.5}$ नरच(G_5 °न-)क्रांश्च. $K_{3.4}$ B $D_{1-4.6.10}$ $G_{1.4}$ नागाश्वनर(D_{2-4} °तर-; D_{10} °नत)वक्त्रांश्च. K_5 D_7 नागाश्वतरच(D_7 °न)क्रांश्च; Ds D_8 नागाश्वरथ(D_8 °नर)वक्रांश्च.

10 ^{b}) B_5 श्रोत्रं मे; S कर्णौ मे. B_5 S बधिरीकृतौ (B_5 °तं); Dn D_1 बधिरे कृते.

11 ^{a}) N (except $K_{1.2}$ Ds) $G_{3.4}$ स तु (for साधु). — ^{b}) K_4 B D (except $D_{1.2.7.10}$) Cs ब्रह्मवध्याम्. $D_{3.4.9}$ अतिस्मरन्; Cs as in text.

12 K_5 om. (hapl.) 12^d–13^c. ❀ Cn: मणी वेति

C. 5. 3862
B. 5. 112. 12
K. 5. 112. 12

तम एव तु पश्यामि शरीरं ते न लक्षये ।
मणीव जात्यौ पश्यामि चक्षुषी तेऽहमण्डज ॥ १२
शरीरे तु न पश्यामि तव चैवात्मनश्च ह ।
पदे पदे तु पश्यामि सलिलादग्निमुत्थितम् ॥ १३
स मे निर्वाप्य सहसा चक्षुषी शाम्यते पुनः ।
तन्निवर्त महान्कालो गच्छतो विनतात्मज ॥ १४
न मे प्रयोजनं किंचिद्गमने पन्नगाशन ।
संनिवर्त महावेग न वेगं विषहामि ते ॥ १५
गुरवे संश्रुतानीह शतान्यष्टौ हि वाजिनाम् ।
एकतःश्यामकर्णानां शुभ्राणां चन्द्रवर्चसाम् ॥ १६
तेषां चैवापवर्गाय मार्गं पश्यामि नाण्डज ।
ततोऽयं जीवितत्यागे दृष्टो मार्गो मयात्मनः ॥ १७
नैव मेऽस्ति धनं किंचिन्न धनेनान्वितः सुहृत् ।
न चार्थेनापि महता शक्यमेतद्व्यपोहितुम् ॥ १८

नारद उवाच ।

एवं बहु च दीनं च ब्रुवाणं गालवं तदा ।
प्रत्युवाच व्रजन्नेव प्रहसन्विनतात्मजः ॥ १९
नातिप्रज्ञोऽसि विप्रर्षे योऽऽत्मानं त्यक्तुमिच्छसि ।
न चापि कृत्रिमः कालः कालो हि परमेश्वरः ॥ २०
किमहं पूर्वमेवेह भवता नाभिचोदितः ।
उपायोऽत्र महानस्ति येनैतदुपपद्यते ॥ २१
तदेष ऋषभो नाम पर्वतः सागरोरसि ।
अत्र विश्रम्य भुक्त्वा च निवर्तिष्याव गालव ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

इवार्थे चशब्दः । ❀

13 K5 om. 13[abc] (cf. v.l. 12). — [a]) K3.4 B1.2.4 D (except D5 D10) शरीरं. B2 M4 transp. तु and न. — D7 om. (hapl.) 13[bc]. — [c]) D8 S च (for तु). — [d]) K4 Dn D6 शरीरा° (for सलिला°).

14 [c]) K4.5 B D (except D1) तन्निवर्तस्व (K5 °वर्त) महावेगं. — K5 om. 14[d]. — [d]) K4 B D गमने (D1 व्रजतो) (for गच्छतो).

15 [c]) K1.2.5 G6 M4 तन्निवर्त; K3 Dn D10 निवर्तस्व; Cn as in text. K3-5 B Dn D5 D2-5.8-10 महाभाग; D1 °बाहो; D7 T2 G2.3.5 °वेगं. — [d]) K5 ममैषा विहिता मतिः.

16 [a]) B3 गुरौ प्रतिश्रुतानीह; B4 गुरवे प्रतिश्रुतानीह (hypermetric!); T G (except G5) गुरोर्मया श्रुतानीह. — [b]) K1.2 D10 T1 G1.4 च (for हि).

17 [a]) T1 G4 एषां (for तेषां). D1 om. च. — [c]) K5 D2-4.7.9 मे (for ऽयं). — [d]) K5 D51 D1.7-9 [ऽ]यम्; D2-4 मम (for मया). S (except G3) द्विज (for [आ]त्मनः).

18 [a]) K1.2 D10 च; Dn2 वै (for एव). — [b]) K1.2.5 गमने पन्नगाशन.

19 B D5 D1.2.8 G3 om. the ref. — [a]) K D (except Dn2 D5 D1) एवं बहुविधं दीनं. — [b]) T2 G3.4 तथा (for तदा). — [d]) T1 G1.4 प्रसभं. D7 S (except G3-5) विनतासुतः.

20 [a]) K5 M2 नातिप्राज्ञो. — [b]) K5 G2 आत्मानं (for योऽऽत्मानं). — [d]) K4 G2 [ऽ]पि (for हि).

21 [a]) K1.2.6 D7.9 इदं (for अहं). K5 D7 अहं; Dn1 इदं (for इह). — [b]) D3 च; G4 वा (for न). K3.6 D8 [अ]भिनोदितः; B3 [अ]तिचोदितः; D3.4.9 प्रचो°; T G1.2.4 [अ]पि चो°; Cs as in text. — [c]) D3.4.9 T2 G3 transp. अत्र and अस्ति.

22 [a]) D3.4.9 अत्र (for तद्). B3 D2 एव; G1 एतद् (for एष). T1 G5 वृषभो. — [b]) K3 सागरांभसि; K4 B Dn D5 D3-6.8-10 °रांतिके; D1 °रोपरि. — [c]) T2 G2 M3-5 विश्राम्य. — [d]) K5 D7 निवर्तिष्याम.

Colophon missing in D6. — *Sub-parvan*: K3 B1.3 Dn1 T2 M1.2 भगवद्यान; to it all except T2 add गालवचरित. K1.2.4.5 B2.4.5 Dn3 D5 D1-4.6-10 G1.5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित. — *Adhy. name*: G5 वृषभदर्शनं; M गालवविश्रमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 3 (=103); D7 T2 G4 M1-3.5 113; T1 G1.2.5 114; G3 M4 112. — *S'loka no.*: K5 28; Dn 22; D3 23.

111

1 [a]) K4 B (except B5) Dn D5 D6.10 M2 शृंगं (for शृङ्गे).

2 [a]) K3 M1 च (for तु). — [b]) K5 D6 G3 अभिपूजितां; D5 अभिवाद्य तां. — [d]) D3.4.9 T G5 °निषेदतुः.

१११

नारद उवाच ।
ऋषभस्य ततः शृङ्गे निपत्य द्विजपक्षिणौ ।
शाण्डिलीं ब्राह्मणीं तत्र ददृशाते तपोन्विताम् ॥ १
अभिवाद्य सुपर्णस्तु गालवश्चाभिपूज्य ताम् ।
तया च स्वागतेनोक्तौ विष्टरे संनिषीदतुः ॥ २
सिद्धमन्नं तया क्षिप्रं बलिमन्त्रोपबृंहितम् ।
भुक्त्वा तृप्तावुभौ भूमौ सुप्तौ तावन्नमोहितौ ॥ ३
मुहूर्तात्प्रतिबुद्धस्तु सुपर्णो गमनेप्सया ।
अथ भ्रष्टतनूजाङ्गमात्मानं ददृशे खगः ॥ ४
मांसपिण्डोपमोऽभूत्स मुखपादान्वितः खगः ।
गालवस्तं तथा दृष्ट्वा विषण्णः पर्यपृच्छत ॥ ५
किमिदं भवता प्राप्तमिहागमनजं फलम् ।
वासोऽयमिह कालं तु कियन्तं नौ भविष्यति ॥ ६
किं नु ते मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् ।
न ह्ययं भवतः स्वल्पो व्यभिचारो भविष्यति ॥ ७
सुपर्णोऽथाब्रवीद्विप्रं प्रध्यातं वै मया द्विज ।
इमां सिद्धामितो नेतुं तत्र यत्र प्रजापतिः ॥ ८
यत्र देवो महादेवो यत्र विष्णुः सनातनः ।
यत्र धर्मश्च यज्ञश्च तत्रेयं निवसेदिति ॥ ९
सोऽहं भगवतीं याचे प्रणतः प्रियकाम्यया ।
मयैतन्नाम प्रध्यातं मनसा शोचता किल ॥ १०
तदेवं बहुमानात्ते मयेहानीप्सितं कृतम् ।
सुकृतं दुष्कृतं वा त्वं माहात्म्यात्क्षन्तुमर्हसि ॥ ११
सा तौ तदाब्रवीत्तुष्टा पतगेन्द्रद्विजर्षभौ ।
न भेतव्यं सुपर्णोऽसि सुपर्ण त्यज संभ्रमम् ॥ १२
निन्दितास्मि त्वया वत्स न च निन्दां क्षमाम्यहम् ।
लोकेभ्यः स परिभ्रश्येद्यो मां निन्देत पापकृत् ॥ १३
हीनयालक्षणैः सर्वैस्तथानिन्दितया मया ।
आचारं प्रतिगृह्णन्त्या सिद्धिः प्राप्तेयमुत्तमा ॥ १४
आचाराल्लभते धर्ममाचाराल्लभते धनम् ।
आचाराच्छ्रियमाप्नोति आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १५
तदायुष्मन्खगपते यथेष्टं गम्यतामितः ।

C. 5. 3886
B. 5. 113. 16
K. 5. 113. 17

---

3 a) K4 B D (except D1. 2. 10) दत्तं (for क्षिप्रं). — b) M1. 2 बल°. — cd) T1 G1. 4 बुभुजाते उभौ भूमौ. D2 *transp.* भूमौ *and* सुप्तौ. K4 B Dn सुप्तौ तावनुमोहितौ; D3. 4. 9 संसुप्तौ च समाहितौ; S सुप्तौ चैव समाहितौ.

4 b) D3. 4. 9 T1 G1. 4. 5 M2 गमनेच्छया. — After 4ab, K1 (marg.) ins.:

453* तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं तापसीं ब्रह्मचारिणीम् ।
ग्रहीतुं हि मनश्चक्रे रूपात्साक्षादिव श्रियम् ।

— K5 om. from 4cd up to the end of the present adhy.

5 K5 om. 5 (cf. v.l. 4). — a) S transp. अभूत् and स. K3 सोत्र (for अभूत्स). K4 B1. 3 D2–4. 9 वा (for स). — c) K3 D9 तु (for तं). K1–3 D7 T G1–3 M1 (*inf. lin. as in text*). 2 तदा (*for* तथा). — d) B5 D1 M2 (*inf. lin.*) विमनाः; Ds2 D7 विपर्णः (for विषण्णः).

6 K5 om. 6 (cf. v.l. 4). — c) M नु (for तु). — d) B1. 2 T1 G1. 2 नो; D2 तु; Ca नौ (as in text).

7 K5 om. 7 (cf. v.l. 4). — 7ab = (var.) 5. 119. 4ab. — a) K1. 2 D1. 6. 7. 9 तु (for नु). — b) Ds कर्मदूषणं; S पततां वर (for धर्म°). — c) T2 G2 नेहायं (for न ह्ययं).

8 K5 om. 8 (cf. v.l. 4). — a) Ds वाक्यं (for विप्रं). — d) D9 S *transp.* तत्र *and* यत्र. K3 पितामहः (for प्रजा°).

9 K5 om. 9 (cf. v.l. 4). — b) T2 G2 देवः; G3. 5 कृष्णः (for विष्णुः).

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 4). — d) K1. 2 D1. 6–8. 10 अनयात् (for मनसा).

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 4). — a) D1 S (except G4) एतद् (for एवं). S (except G4 M1. 2) °मानं (for °मानात्).

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 4) — b) D2. 8 तव (for न च). D3. 4. 9 न निंदां क्षमयाम्यहं. — c) K3 B (except B5) D1. 6 G3 सपदि; T1 G1 M संपरि- (for स परि-).

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 4). — a) D8 आचारः (for आचारात्). K4 B Dn Ds D6. 10 m आचारः फलते धर्मं; S आचारलक्षणो धर्मः. — b) D8 आचारः; S ह्याचारात्. K3. 4 B Dn Ds D6 आचारः फलते धनं (cf. 15a). — d) = 5. 39. 32d. — K4 D3. 4. 9 (to avoid hiatus!) ह्याचारो (for आचारो).

C. 5. 3888
B. 5. 113. 16
K. 5. 113. 17

न च ते गर्हणीयापि गर्हितव्याः स्त्रियः क्वचित् ॥ १६
भवितासि यथापूर्वं बलवीर्यसमन्वितः ।
बभूवतुस्ततस्तस्य पक्षौ द्रविणवत्तरौ ॥ १७
अनुज्ञातश्च शाण्डिल्या यथागतमुपागमत् ।
नैव चासादयामास तथारूपांस्तुरंगमान् ॥ १८
विश्वामित्रोऽथ तं दृष्ट्वा गालवं चाध्वनि स्थितम् ।
उवाच वदतां श्रेष्ठो वैनतेयस्य संनिधौ ॥ १९
यस्त्वया स्वयमेवार्थः प्रतिज्ञातो मम द्विज ।
तस्य कालोऽपवर्गस्य यथा वा मन्यते भवान् ॥ २०
प्रतीक्षिष्याम्यहं कालमेतावन्तं तथा परम् ।
यथा संसिध्यते विप्र स मार्गस्तु निशम्यताम् ॥ २१
सुपर्णोऽथाब्रवीद्दीनं गालवं भृशदुःखितम् ।
प्रत्यक्षं खल्विदानीं मे विश्वामित्रो यदुक्तवान् ॥ २२
तदागच्छ द्विजश्रेष्ठ मन्त्रयिष्याव गालव ।
नादत्त्वा गुरवे शक्यं कृत्स्नमर्थं त्वयासितुम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

नारद उवाच ।

अथाह गालवं दीनं सुपर्णः पततां वरः ।
निर्मितं वह्निना भूमौ वायुना वैधितं तथा ।
यस्माद्धिरण्मयं सर्वं हिरण्यं तेन चोच्यते ॥ १
धत्ते धारयते चेदमेतस्मात्कारणाद्धनम् ।
तदेतत्त्रिषु लोकेषु धनं तिष्ठति शाश्वतम् ॥ २

---

16 K_5 om. 16 (cf. v.l. 4). — ^{b}) K_4 T_1 $G_{1.4}$ M इति (for इतः). — D_7 om. (hapl.) 16^c–17^b. — ^{c}) $K_{1.2}$ Dn_1 $D_{1-4.8.9}$ °या हि; K_3 $B_{2.5}$ Dn_2 D_6 °याहं; K_4 $B_{1.3.4}$ T $G_{1.2.4.5}$ °यास्मि (for °यापि). — ^{d}) $G_{3.5}$ गर्हणीयाः (for गर्हि°). T_1 $G_{1.4}$ transp. स्त्रियः and क्वचित्. — After 16, D_8 ins.:

454* यदि त्वमात्मनो ह्यर्थैर्मा चैवादातुमिच्छसि ।
तदैव नष्टदेहस्तु यद्वै त्वं पन्नगाशन ।
तस्यैव हि प्रसादेन देवदेवस्य चिन्तनात् ।
त्वं तु साङ्गस्तु संजातः पुनरेव भविष्यसि ।

17 K_5 om. 17 (cf. v.l. 4); $D_{7.10}$ om. 17^{ab} (for D_7 cf. v.l. 16). — Before 17^{cd}, K (K_5 om.) $D_{2-4.7-10}$ T G (except G_3) ins. नारद उ° (resp. नारदः).

18 K_5 om. 18 (cf. v.l. 4). — ^{a}) K_4 B D (except $D_{2.7.10}$) तु (for च). — ^{c}) D_8 transp. एव and च.

19 K_5 om. 19 (cf. v.l. 4). — ^{a}) $D_{3.4.9}$ अपि (for अथ). — ^{b}) $K_{1.2}$ G_4 वि-; $D_{2-4.9}$ T $G_{1-3.5}$ M हि (for च). K_4 $B_{2.4.5}$ Dn_2 $D_{6.8.10}$ स्थितः.

20 K_5 om. 20 (cf. v.l. 4). — ^{d}) T_2 G_2 कथं; G_3 यदि (for यथा).

21 K_5 om. 21 (cf. v.l. 4). — ^{b}) K_1 यथापरं; D_7 तथा पुनः; T_2 $G_{2.3.5}$ $M_{3.4}$ तवापरं; $M_{8.5}$ तवाचरं (for तथा परम्). — ^{c}) K_4 संसिध्येत. — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{2.9}$ तु निशाम्यतां; B_5 त्वधिगम्य°; T $G_{1.2.4}$ प्रविमृश्य°; G_3 परिमृश्य°; G_5 परिसृग्य°; $M_{1.2.5}$ प्रतिगृह्य°; $M_{3.4}$ प्रतिमृग्य° (M_4 *inf. lin.* प्रतिगम्य°).

22 K_5 om. 22 (cf. v.l. 4). — ^{a}) $K_{1.2.4}$ $D_{1.3.4.7.9.10}$ एनं (for दीनं). — ^{c}) T_2 G_2 ते (for मे).

23 K_5 om. 23 (cf. v.l. 4). — ^{a}) D_1 T_1 G_3 तथा गच्छ (for तदा°). — ^{b}) K_3 (*sup. lin.* as in text) Ds_2 D_7 मंत्रयिष्यामि. — ^{d}) $K_{1.2}$ तत्स° (for कृत्स्न°).

Colophon missing in D_5; K_5 om. it. — *Sub-parvan:* K_{1-3} $B_{1.3}$ Ds_1 $D_{7.10}$ M_1 भगवद्यान, followed by गालवचरित. K_4 $B_{2.4.5}$ Dn Ds_2 $D_{1.2.6.8}$ T_1 $G_{1.5}$ M_{2-5} (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित (G_5 °वोपाख्यान). — *Adhy. name:* G_5 विश्वामित्रदर्शनं; M शाण्डि(M_5 °ण्ड)लीदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 4 (=104); D_7 T_2 G_4 $M_{1-3.5}$ 114; T_1 $G_{1.2.5}$ 115; G_3 M_4 113. — *S'loka no.:* Dn 23; D_8 26.

112

1 ^{c}) B_5 पूर्वं (for भूमौ). — ^{d}) $K_{1.2}$ M_1 वेधितं; K_3 G_1 चेधितं; $K_{4.5}$ $B_{2.3}$ $D_{2-4.9}$ Cn शोधितं; $B_{1.4.5}$ Dn D_5 $D_{7.8.10}$ Cs. ap. np वर्धितं; D_1 Ca बोधितं; D_6 वर्तितं; T_1 M_3 चैधितं; T_2 G_2 वेदितं (for वैधितं). K_5 $B_{2.3}$ D_7 यथा; D_{10} पुरा (for तथा). — ^{e}) B_2 D_1 T_1 G_{3-5} Ca तस्माद् (for यस्माद्). M (M_1 *inf. lin.* as in text) पूर्वं

नित्यं प्रोष्ठपदाभ्यां च शुक्रे धनपतौ तथा ।
मनुष्येभ्यः समादत्ते शुक्रश्चित्तार्जितं धनम् ॥ ३
अजैकपादहिर्बुध्न्यै रक्ष्यते धनदेन च ।
एवं न शक्यते लब्धुमलब्धव्यं द्विजर्षभ ॥ ४
ऋते च धनमश्वानां नावाप्तिर्विद्यते तव ।
अर्थं याचात्र राजानं कंचिद्राजर्षिवंशजम् ।
अपीड्य राजा पौरान्हि यो नौ कुर्यात्कृतार्थिनौ ॥ ५
अस्ति सोमान्ववाये मे जातः कश्चिन्नृपः सखा ।
अभिगच्छावहे तं वै तस्यास्ति विभवो भुवि ॥ ६
ययातिर्नाम राजर्षिर्नाहुषः सत्यविक्रमः ।
स दास्यति मया चोक्तो भवता चार्थितः स्वयम् ॥ ७
विभवश्चास्य सुमहानासीद्धनपतेरिव ।
एवं स तु धनं विद्वान्दानेनैव व्यशोधयत् ॥ ८
तथा तौ कथयन्तौ च चिन्तयन्तौ च यत्क्षमम् ।
प्रतिष्ठाने नरपतिं ययातिं प्रत्युपस्थितौ ॥ ९
प्रतिगृह्य च सत्कारमर्घादिं भोजनं वरम् ।
पृष्टश्चागमने हेतुमुवाच विनतासुतः ॥ १०
अयं मे नाहुष सखा गालवस्तपसो निधिः ।
विश्वामित्रस्य शिष्योऽभूद्वर्षाण्ययुतशो नृप ॥ ११
सोऽयं तेनाभ्यनुज्ञात उपकारेप्सया द्विजः ।
तमाह भगवान्कां ते ददानि गुरुदक्षिणाम् ॥ १२
असकृत्तेन चोक्तेन किंचिदागतमन्युना ।
अयमुक्तः प्रयच्छेति जानता विभवं लघु ॥ १३
एकतःश्यामकर्णानां शुभ्राणां शुद्धजन्मनाम् ।

C. 5. 3910
B. 5. 114. 14
K. 5. 114. 14

(for सर्वं). — f) T2 उच्यते; G4 चोद्यते (for चोच्यते).

2 a) K5 G3.5 वा (for च). — c) K1–3.5 (*inf. lin.* as in text) D1.2.7.10 यद् (for तद्).

3 a) K (except K1) Ds2 D3.4.6.7.9 प्रौष्ठ°; Cs प्रौष्ठपदयोः (?); Ca.d प्रोष्ठ° (as in text). — b) K1.5 शक्रे; Ca.s शुक्रे (as in text). — c) B3 G3.5 समाधत्ते; B5 Dn समाधा(Dn1 °दा)तुं; D9 T2 G2 सदादत्ते. — d) K1.2 (by corr.) Dn2 वित्तार्जितं; B2.3 D7.8 T G1.2.5 Ca चिंता°; D2–4.9 चित्तार्पितं; Cn as in text. Cd cites चिन्ता.

4 a) B6 °बुंध्नो; S (except G2.3) °बुंध्न्यो. — b) A few S MSS. रक्षते. — c) T2 G1.2 यावत्; M1 (*inf. lin.* as in text) एतं; M2 एतत् (for एवं). T2 G2 बंधुर् (for लब्धुम्). — K5 om. 4^{d}–6^{b}. — d) G4 अलब्धं यद्. T1 G1.4 द्विजोत्तम.

5 K5 om. 5 (cf. v.l. 4). — b) T G1.2.4 om. न. G3.5 क्वचित् (for तव). — D1 om. 5^{cd}. — c) K3.4 B D (except D2.7; D1 om.) स त्वं (for अर्थं). K1.2.4 T G1.2.4 याचस्व; D2 M याचतु (for याचात्र). G3.5 अर्थं याचाव(G5 °म)हे विप्र. — B3 om. 5^{ef}. — e) K1.2 D1.7.8.10 अपीडयित्वा (for अपीड्य राजा). D1.2 G3.5 M पौरर्द्धिं (for पौरान्हि). K1.2 D3.4.7–9 वै (for हि). T G1.2.4 धार्मिकं पृथिवीपालं.

6 K5 om. 6^{ab} (cf. v.l. 4). — Before 6, T1 G1.4 ins. गालवः! — a) K1.2 D2–4.7–9 सोमान्वये यो मे; K4 सोमान्ववायो मे; T G1.2.4 सोमान्वये जातः. Ca.d cite अन्ववाये. — b) T G1.2.4 कश्चिन्मे नृपतिः सखा. — d) D3 यस्य (for तस्य). K5 D7 प्रभोः (for भुवि).

7 d) K5 Ds D7 याचितः; D2 प्रार्थि° (for चार्थि°).

8 D6 om. 8^{a}–9^{b}. — a) K5 D7 तस्य (for चास्य), and तु (for सु-). — c) K1.2 परं (for एवं). K3 Ds2 गुरु (for स तु). B1.3 D2 G3 विद्वन् (for विद्वान्). K4 B2.4.5 Dn Ds1 D3.4.8–10 एवं गुरु धनं विद्वन्. — d) K4 B2.4.5 Dn Ds D8.10 विशोधय; D1 विशोधयेत्.

9 D6 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). — a) T1 G (except G3) transp. तौ and च. B3 तथोभौ; T2 तथा च (for तथा तौ). D2.7 T2 तु (for च). — b) D2 चिंतयानौ. N (except B5 Dn2; D6 om.) तत् (for यत्). — d) D1 समुपस्थितौ; D10 पर्युप°.

10 B5 om. 10–11. — a) K4 D8.10 प्रतिपूज्य. K3.4 B1.2.4 Dn Ds D2.7.8.10 सत्कारैः; Ca.d as in text. — b) K1–3 D7 अर्घाद्यं; K5 समर्थौ; D1 G5 अर्घ्यादिं; T G1–4 अर्घ्यादीन्. K1.2 D1 भोजनंवरं; K5 D7 भोजनांतरम्; T G1.2.4 भोजनात्परं; G3.5 भोजनं परं. K4 B (except B5) Dn Ds D2–4.6.8.9 अर्घ्यपाद्यादिकं वरं. — d) Ds प्रोवाच. K4 B1.2.4 D3.4.9 विनतात्मजः.

11 B5 om. 11 (cf. v.l. 10). — b) B3 D1 T2 तपसां निधिः; G1.4 तु तपोनिधिः; G3.5 तपसान्वितः.

12 a) T1 G1.3.4 अयं (for सोऽयं). — c) T1 G1.4.5 भगवन् (for °वान्). N (except K2) काले; G3.5 किं ते (for कां ते). — d) K1.3.5 D6 G1.3.4 ददामि.

13 a) D3.4.9 चोक्ते तु (for चोक्तेन). — K4 om. 13^{c}–14^{b}. — d) K5 D1 वैभवं (for विभवं). K1.2 Ds2 लघुं.

14 K4 om. 14^{ab} (cf. v.l. 13); D1 om. 14^{bc}. — b) B2 T1 चंद्रवर्चसां (cf. d); G1 शुद्धवर्चसां. — d)

C. 5. 3910
B. 5. 114. 14
K. 5. 114. 14

अष्टौ शतानि मे देहि हयानां चन्द्रवर्चसाम् ॥ १४
गुर्वर्थो दीयतामेष यदि गालव मन्यसे ।
इत्येवमाह सक्रोधो विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ १५
सोऽयं शोकेन महता तप्यमानो द्विजर्षभः ।
अशक्तः प्रतिकर्तुं तद्भवन्तं शरणं गतः ॥ १६
प्रतिगृह्य नरव्याघ्र त्वत्तो भिक्षां गतव्यथः ।
कृत्वापवर्गं गुरवे चरिष्यति महत्तपः ॥ १७
तपसः संविभागेन भवन्तमपि योक्ष्यते ।
स्वेन राजर्षितपसा पूर्णं त्वां पूरयिष्यति ॥ १८
यावन्ति रोमाणि हये भवन्ति हि नरेश्वर ।
तावतो वाजिदा लोकान्प्राप्नुवन्ति महीपते ॥ १९
पात्रं प्रतिग्रहस्यायं दातुं पात्रं तथा भवान् ।
शङ्खे क्षीरमिवासक्तं भवत्वेतत्तथोपमम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

नारद उवाच ।
एवमुक्तः सुपर्णेन तथ्यं वचनमुत्तमम् ।
विमृश्यावहितो राजा निश्चित्य च पुनः पुनः ॥ १
यष्टा क्रतुसहस्राणां दाता दानपतिः प्रभुः ।
ययातिर्वत्सकाशीश इदं वचनमब्रवीत् ॥ २
दृष्ट्वा प्रियसखं तार्क्ष्यं गालवं च द्विजर्षभम् ।
निदर्शनं च तपसो भिक्षां श्लाघ्यां च कीर्तिताम् ॥ ३
अतीत्य च नृपानन्यानादित्यकुलसंभवान् ।
मत्सकाशमनुप्राप्तावेतौ बुद्धिमवेक्ष्य च ॥ ४
अद्य मे सफलं जन्म तारितं चाद्य मे कुलम् ।

T_{1} वातरंहसां (for चन्द्र°).

15 ^{a}) Ds_{2} T_{1} $G_{1,4,5}$ गुर्वर्थे. K_{5} मेद्य (for एष). — ^{c}) D_{2} स क्रुद्धः; $G_{2,5}$ स क्रोधात्. — ^{d}) D_{8} महातपाः; D_{1} तपोनिधिः (*for* तपोधनः).

16 ^{b}) T_{1} G_{4} द्विजोत्तमः (for द्विज°). — ^{c}) $K_{1,2,5}$ $D_{7,10}$ °पत्तुं (for °कर्तुं). Ds_{1} $D_{2,7}$ S (except G_{3}) तं (for तत्).

17 ^{c}) $B_{3,5}$ T_{1} G_{1} °वर्गौ. — ^{d}) K (except K_{4}) $D_{2-4,7,9,10}$ G_{5} M_{2} करिष्यति; T_{1} $G_{1,4}$ भविष्यति. T_{1} $G_{1,5}$ महातपाः.

18 ^{a}) K_{1} D_{6} सु (for सं-). — ^{b}) Dn_{1} G_{3} अपि मोक्ष्यते; D_{10} उपयो°; $M_{1,2}$ अभियो°. — D_{6} om. (hapl.) 18^{c}–19^{d}. — ^{c}) D_{8} राजर्षे स्वेन तपसा. — ^{d}) K_{4} T_{1} G_{3} त्वा.

19 D_{6} *om.* 19 (*cf.* v.l. 18). — ^{b}) $K_{3,4}$ B Dn Ds $D_{2-4,9}$ G_{5} [इ]ह (for हि). — ^{c}) G_{4} तावत्ते; some MSS. तावन्तो. K_{3} $B_{1,4}$ Dn Ds $D_{2,10}$ m T_{2} $G_{1-3,5}$ वाजिनो; K_{5} B_{5} D_{7} वाजिनां; T_{1} G_{4} जीविनो. — ^{d}) K_{1} (before corr.) D_{1} G_{2} महीतले.

20 Ds om. 20^{ab}. — ^{b}) T_{2} G_{2} दानपात्रं (for दातुं पात्रं). $D_{3,4,9}$ भवानपि (for तथा भवान्). — ^{c}) $M_{2,4,5}$ °वासिक्तं. — ^{d}) T_{1} $G_{1,4}$ भवतोस्तु; T_{2} भवत्स्वेव; G_{2} भवत्येव (for भवत्वेतत्). D_{2} तथोत्तमं; Ca, d तथोपमं (as in text).

Colophon missing in D_{5}; D_{1} om. it. — *Sub-parvan:* $K_{1-3,5}$ $B_{1,3}$ M_{1} भगवद्यान; to it all (except $K_{1,2}$) add गालवचरित. K_{4} $B_{2,4,5}$ Dn_{1} Ds $D_{2-4,6-10}$ T_{1} $G_{1,5}$ M_{2-5} (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित. — *Adhy. name:* G_{5} M ययातिदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_{6} 5 (=105); D_{7} T_{2} G_{4} $M_{1-3,5}$ 115; T_{1} $G_{1,2,5}$ 116; G_{3} M_{4} 114. — *S'loka no.:* Dn D_{7} 21; D_{8} 20.

113

1 ^{b}) $K_{1,2}$ तदा; B_{3} तथा (for तथ्यं). — K_{5} om. 1^{cd}. — ^{c}) A few N MSS. विमृष्य. D_{8} भूत्वा (for राजा). — ^{d}) $M_{1,2}$ विनिश्चित्य (for निश्चित्य च).

2 ^{b}) G_{3} M_{1} (*inf. lin.*) तथा; T_{2} तदा (for दाता). T_{2} G_{2} नर° (for दान°). — ^{c}) K_{4} $D_{6,8}$ पत्रिणामीशं; B Dn Ds D_{10} T_{2} G_{3} सर्वकाशीश; $D_{2-4,9}$ $M_{1,3}$ सूर्यसंकाश; Ca, d वत्सकाशीश (as in text).

3 ^{b}) $G_{3,5}$ तपोनिधिं (for द्विजर्षभम्). — ^{d}) K_{4} D_{6} शाश्वतीं (*for* कीर्तिताम्).

4 ^{d}) K_{4} B D (except $D_{1,2,7,10}$) एतां; K_{5} चैतौ (for एतौ).

5 ^{b}) $D_{3,4,9}$ पवित्रं (for तारितं). Dn_{2} अद्य मे तारितं कुलं. — ^{c}) S पावितो (*for* तारितो). — ^{d}) $K_{1,2,5}$ $D_{2,7}$ भौमः; $G_{3,5}$ M_{1} (*inf. lin.*) सखे; M सह (for मम).

अद्यायं तारितो देशो मम तार्क्ष्य त्वयानघ ॥ ५
वक्तुमिच्छामि तु सखे यथा जानासि मां पुरा ।
न तथा वित्तवानस्मि क्षीणं वित्तं हि मे सखे ॥ ६
न च शक्तोऽस्मि ते कर्तुं मोघमागमनं खग ।
न चाशामस्य विप्रर्षेर्वितथां कर्तुमुत्सहे ॥ ७
तत्तु दास्यामि यत्कार्यमिदं संपादयिष्यति ।
अभिगम्य हताशो हि निवृत्तो दहते कुलम् ॥ ८
नातः परं वैनतेय किंचित्पापिष्ठमुच्यते ।
यथाशानाशनं लोके देहि नास्तीति वा वचः ॥ ९
हताशो ह्यकृतार्थः सन्हतः संभावितो नरः ।
हिनस्ति तस्य पुत्रांश्च पौत्रांश्चाकुर्वतोऽर्थिनाम् ॥ १०
तस्माच्चतुर्णां वंशानां स्थापयित्री सुता मम ।
इयं सुरसुतप्रख्या सर्वधर्मोपचायिनी ॥ ११
सदा देवमनुष्याणामसुराणां च गालव ।
काङ्क्षिता रूपतो बाला सुता मे प्रतिगृह्यताम् ॥ १२
अस्याः शुल्कं प्रदास्यन्ति नृपा राज्यमपि ध्रुवम् ।
किं पुनः श्यामकर्णानां हयानां द्वे चतुःशते ॥ १३
स भवान्प्रतिगृह्णातु ममेमां माधवीं सुताम् ।
अहं दौहित्रवान्स्यां वै वर एष मम प्रभो ॥ १४
प्रतिगृह्य च तां कन्यां गालवः सह पक्षिणा ।
पुनर्द्रक्ष्याव इत्युक्त्वा प्रतस्थे सह कन्यया ॥ १५
उपलब्धमिदं द्वारमश्वानामिति चाण्डजः ।
उक्त्वा गालवमापृच्छ्य जगाम भवनं स्वकम् ॥ १६
गते पतगराजे तु गालवः सह कन्यया ।

C. 5. 3933
B. 5. 115. 17
K. 5. 115. 17

---

6 K_5 om. 6^{ab}. — ^{a}) $K_{1.2}$ Ds $D_{3.4.7.9.10}$ G_5 च (for तु). — ^{b}) S मे (for मां). — ^{d}) S द्रव्यं (for वित्तं). K_4 $B_{2.4.5}$ Dn D_{10} च (for हि).

7 K_5 om. 7^a–12^b. — ^{a}) $D_{1-4.9}$ तु (for च). $D_{3.4.9.10}$ M_3 शक्नोमि (for शक्तोऽस्मि). $D_{3.4.9}$ अहं (for ते). — ^{b}) $D_{3.4.8.9}$ तव (for खग). — ^{c}) G_5 च कामं च (for चाशामस्य). S विप्रस्य (for विप्रर्षेर्). — ^{d}) B Dn_1 वितथी- (for °थां).

8 K_5 om. 8 (cf. v.l. 7). — ^{a}) T $G_{1.4.5}$ पुत्रीं; T_2 (before corr.) $G_{2.3}$ M अत्र (for तत्तु). — ^{b}) T_2 G_1 इयं (for इदं). — ^{c}) K_4 Ds G_5 गताशो (for ह°).

9 K_5 om. 9 (cf. v.l. 7). — ^{c}) D_1 G_5 यत्; Cs यथा (as in text). K_4 B Dn Ds $D_{1.6.8.10}$ Ca. d. s °नाशनात्; $D_{2.4.9}$ °नाशकृत्. — ^{d}) $D_{3.4.9}$ transp. देहि and नास्ति. $K_{1.2.3}$ D_{10} यत्; Ca. d वा (as in text).

10 K_5 om. 10 (cf. v.l. 7). — ^{a}) G_4 वृथाशो (for ह°). — ^{b}) $K_{1.2}$ D_1 हतः संभावितं नरं; S हतसंभावनो नरः. Ca cites संभावितः, Cd संभावितं. — ^{c}) D_7 हिनस्ति सुकृतं पुत्रान्. — ^{d}) D_{10} वंशाः (for पौत्रान्). K_{1-3} D_1 T G_2 [ऽ]र्थितां; K_4 B Dn Ds $D_{2-4.6.8.9}$ हितं (for ऽर्थिनाम्). — After 10, G_3 (irrelevantly) reads the portion of the text from 5^c to the end of adhy. 121 together with Stanzas 1–38 of adhy. 122, followed by a *repetition* of Stanzas 22–23 of adhy. 111 and 1–5 of adhy. 112!

11 K_5 om. 11 (cf. v.l. 7). — ^{a}) D_1 ततः (for तस्मात्). K_4 B_3 Ds $D_{2-4.6.9}$ वर्णानां; D_6 (*sup. lin.*). $_8$ वर्गानां; Cs वंशानां (as in text). — After 11^{ab}, K_4 Ds $D_{3.4.6.9}$ S ins.:

455* माधवी नाम तार्क्ष्येयं सर्वधर्मप्रवादिनी ।
[T $G_{1.2.5}$ °प्रदायिनी (for °प्रवादिनी).]

— ^{c}) K_1 Ds सुरसुताप्रख्या; T_1 G_1 सुरतरु°. — ^{d}) K_4 m °धर्मोपचारिणी; B $D_{2-4.9}$ °पादिनी; G_4 °धर्मार्थदायिनी; M_2 °धर्मप्रवादिनी. Ca. d. s cite अपचायिनी.

12 K_5 om. 12^{ab} (cf. v.l. 7). — ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{3.4.7.9}$ तथा; D_2 सा च (for सदा). — ^{d}) S कन्या (for सुता).

13 ^{d}) T_2 G_2 अश्वानां (for हयानां).

14 ^{a}) T_2 G_2 M भगवान् (for स भवान्). — ^{b}) $K_{3.4}$ B (except B_6) Dn_2 Ds $D_{3.4.6.8-10}$ G_4 एतां; Dn_1 T_1 एनां (for इमां). — ^{cd}) S अहं दौहित्रपूतः स्यामेष मे स्याद्वरः प्रभो. — After 14, $D_{3.4.8.9}$ S ins.:

456* तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणः संशितव्रतः ।

[D_8 स तस्य (for तस्य तद्). $D_{3.4.8.9}$ गालवः (for ब्राह्मणः). MSS. (as usual) संशित°, शंसित°, संश्रित° etc.]

15 ^{a}) S तु ($M_{1.2}$ सु-) (for च). — ^{b}) D_2 संशितव्रतः; G_5 सह पत्रिणा (for सह पक्षिणा). — D_9 om. 15^c–16^b. — ^{c}) T_2 G_2 द्रक्ष्याम (for °व).

16 D_9 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15); K_3 om. 16; Dn_2 D_6 om. (hapl.) 16^a–17^b. — ^{c}) $D_{2-4.9}$ G_5 आमंत्र्य (for आपृच्छ्य). — ^{d}) $B_{1.2.4}$ स्वगृहान्; $D_{3.4.9}$ सदनं (for भवनं). $D_{3.4.9}$ S प्रति (for स्वकम्).

17 Dn_2 D_6 om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — ^{a}) $G_{2.4.5}$ $M_{4.5}$ पतंग°. — ^{c}) K_5 विचिंतयन्; Cs चिंतयानः (as in

C. 5. 3933
B. 5. 113. 17
K. 5. 115. 17

चिन्तयानः क्षमं दाने राज्ञां वै शुल्कतोऽगमत् ॥ १७
सोऽगच्छन्मनसेक्ष्वाकुं हर्यश्वं राजसत्तमम् ।
अयोध्यायां महावीर्यं चतुरङ्गबलान्वितम् ॥ १८
कोशधान्यबलोपेतं प्रियपौरं द्विजप्रियम् ।
प्रजाभिकामं शाम्यन्तं कुर्वाणं तप उत्तमम् ॥ १९
तमुपागम्य विप्रः स हर्यश्वं गालवोऽब्रवीत् ।
कन्येयं मम राजेन्द्र प्रसवैः कुलवर्धिनी ॥ २०
इयं शुल्केन भार्यार्थे हर्यश्व प्रतिगृह्यताम् ।
शुल्कं ते कीर्तयिष्यामि तच्छ्रुत्वा संप्रधार्यताम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

नारद उवाच ।
हर्यश्वस्त्वब्रवीद्राजा विचिन्त्य बहुधा ततः ।
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य प्रजाहेतोर्नृपोत्तमः ॥ १
उन्नतेषून्नता षट्सु सूक्ष्मा सूक्ष्मेषु सप्तसु ।
गम्भीरा त्रिषु गम्भीरेष्वियं रक्ता च पञ्चसु ॥ २
बहुदेवासुरालोका बहुगन्धर्वदर्शना ।
बहुलक्षणसंपन्ना बहुप्रसवधारिणी ॥ ३
समर्थेयं जनयितुं चक्रवर्तिनमात्मजम् ।
ब्रूहि शुल्कं द्विजश्रेष्ठ समीक्ष्य विभवं मम ॥ ४

गालव उवाच ।
एकतःश्यामकर्णानां शतान्यष्टौ ददस्व मे ।
हयानां चन्द्रशुभ्राणां देशजानां वपुष्मताम् ॥ ५
ततस्तव भवित्रीयं पुत्राणां जननी शुभा ।
अरणीव हुताशानां योनिरायतलोचना ॥ ६

---

text). — d) S राजानं (for राज्ञां वै). K5 D7 गतः (for ऽगमत्).

18 a) T2 G1.4.5 ऐक्ष्वाकुं (G1 °कं).

19 a) A few N MSS. कोष°. — b) D1.3.4.9 S प्रियद्विजं (for द्विजप्रियम्). — c) D2–4.9 संपन्नं; G5 काम्यंतं; Ca. d. s शाम्यन्तं (as in text).

20 a) K5 D7 विप्रर्षिः; D3.4.9 विप्रोसौ (for विप्रः स). — b) D2 सहर्षं (for हर्यश्वं). — d) K (except K3) D8 D2–4.9 T1 G3.5 M1.2 कु(D8 फ)लवर्धनी.

21 ab) S transp. भार्यार्थे and हर्यश्व. K3 Dn D2 भार्यार्थं (for °र्थे).

Colophon missing in D5. — *Sub-parvan:* K1–3 B1.3 Dn D8 D10 T1 G1 M1 भगवद्यान, followed by गालवचरित. K4 B2.4.5 D1–4.6–9 G5 M2–5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित. — *Adhy. name:* G5 M माधवीग्रहणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 6 (=106); D7 T2 G4 M1–3.5 116; T1 G1.2.5 117; G3 M4 115. — *S'loka no.:* K5 14; Dn1 D8 22; Dn2 20.

114

1 a) S वाक्यं (for राजा). — c) T1 G1.4 °कालं (for °मुष्णं). B2 S विनिश्वस्य (for च निः°). — d) K1.3.5 D8 D7 T1 नृपोत्तम; B1.2.4 नरोत्तमः.

2 b) K5 D1 S पंचसु; B3 च त्रिषु; Ca. d. s सप्तसु (as in text). — d) K3.5 Dn1 D7 G5 M2 सु- (for च). D1 सप्त°; Ca. d. s पंच° (as in text). T2 G2 आरक्ता चैव पंचसु. — After 2, T G1.2.4 ins.:

457* श्रोण्यौ ललाटकक्षौ च घ्राणं चेति षडुन्नतम् ।
सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि केशलोमनखत्वचः ।
स्वरः सत्त्वं च नाभिश्च त्रिगम्भीरं प्रचक्षते ।
पाणिपादतले रक्ते नेत्रान्तास्यनखानि च ।,

which is no doubt a gloss! — K3 (which om. 3ab and 4) reads 5 after 2. On the other hand D8 ins. after 2 a passage given in App. I (No. 6).

3 K3 om. 3ab. — a) K1.2 °कारा; K5 D1.10 T1 G5 M Cs °नूका; T2 G1.2 °नीका; Ca °लोका (as in text). — d) D3.4.9 °कल्याणचारिणी; S °कल्याणधारिणी.

5 5ab = 5. 104. 26ab. — K3 reads 5 after 2. — b) K3 D3.4.9 T1 G1.4 च देहि; K4 B Dn D8 D1.6.8.10 G3.5 प्रयच्छ; T2 G2 M1.2.4 तु देहि; M3.5 ददाहि (for ददस्व). — K5 om. 5cd.

7 a) K1–3 B3 Dn1 D8 D3.4.6.8–10 स तत्; D2 ततः (for एतत्). G2 M1.2 ततो (for वचो). — c) D2 चेवं (for दीनो). — d) K3 D3.4.9 G5 मुनिसत्तमं; D2 नृप-

नारद उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचो राजा हर्यश्वः काममोहितः ।
उवाच गालवं दीनो राजर्षिर्ऋषिसत्तमम् ॥ ७
द्वे मे शते संनिहिते हयानां यद्विधास्तव ।
एष्टव्याः शतशस्त्वन्ये चरन्ति मम वाजिनः ॥ ८
सोऽहमेकमपत्यं वै जनयिष्यामि गालव ।
अस्यामेतं भवान्कामं संपादयतु मे वरम् ॥ ९
एतच्छ्रुत्वा तु सा कन्या गालवं वाक्यमब्रवीत् ।
मम दत्तो वरः कश्चित्केनचिद्ब्रह्मवादिना ॥ १०
प्रसूत्यन्ते प्रसूत्यन्ते कन्यैव त्वं भविष्यसि ।
स त्वं ददस्व मां राज्ञे प्रतिगृह्य हयोत्तमान् ॥ ११
नृपेभ्यो हि चतुर्भ्यस्ते पूर्णान्यष्टौ शतानि वै ।
भविष्यन्ति तथा पुत्रा मम चत्वार एव च ॥ १२
क्रियतां मम संहारो गुर्वर्थं द्विजसत्तम ।
एषा तावन्मम प्रज्ञा यथा वा मन्यसे द्विज ॥ १३
एवमुक्तस्तु स मुनिः कन्यया गालवस्तदा ।
हर्यश्वं पृथिवीपालमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
इयं कन्या नरश्रेष्ठ हर्यश्व प्रतिगृह्यताम् ।
चतुर्भागेन शुल्कस्य जनयस्वैकमात्मजम् ॥ १५
प्रतिगृह्य स तां कन्यां गालवं प्रतिनन्द्य च ।
समये देशकाले च लब्धवान्सुतमीप्सितम् ॥ १६
ततो वसुमना नाम वसुभ्यो वसुमत्तरः ।
वसुप्रख्यो नरपतिः स बभूव वसुप्रदः ॥ १७
अथ काले पुनर्धीमान्गालवः प्रत्युपस्थितः ।
उपसंगम्य चोवाच हर्यश्वं प्रीतमानसम् ॥ १८
जातो नृप सुतस्तेऽयं बालभास्करसंनिभः ।
कालो गन्तुं नरश्रेष्ठ भिक्षार्थमपरं नृपम् ॥ १९
हर्यश्वः सत्यवचने स्थितः स्थित्वा च पौरुषे ।
दुर्लभत्वाद्धयानां च प्रददौ माधवीं पुनः ॥ २०
माधवी च पुनर्दीप्तां परित्यज्य नृपश्रियम् ।
कुमारी कामतो भूत्वा गालवं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ २१
त्वय्येव तावत्तिष्ठन्तु हया इत्युक्तवान्द्विजः ।
प्रययौ कन्यया सार्धं दिवोदासं प्रजेश्वरम् ॥ २२

C. 5. 3959
B. 5. 116. 22
K. 5. 116. 28

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

सत्तम (for ऋषि°). T_1 G_4 राजा राजर्षिसत्तम.

8 ^{b}) K_5 च द्विजोत्तम (for यद्विधा°). Ca. d cite यद्विधाः. — ^{c}) $D_{2-4.9}$ विविधाः; Ca एष्टव्याः (as in text). K_4 B_8 D_8 बहवः; Ca. d शतशः (as in text). D_8 $M_{1.2}$ च (for तु). — ^{d}) $D_{2-4.9}$ भवंति (for चरन्ति).

9 ^{a}) T_2 G_2 मे (for वै). — ^{c}) K_2 एनं; $G_{3.5}$ M_2 एवं (for एतं). — ^{d}) K (except K_4) $D_{2-4.9}$ T_2 G_2 परं (for वरम्). $M_{1.2}$ संपादयितुमर्हति.

11 ^{b}) = 1. 57. 63^{d}. T_2 G_4 कन्येव; G_5 कन्यका. S इति प्रभो (for भवि°). — After 11^{ab}, S reads 12^{cd}. — ^{c}) K_3 प्रदाय (for ददस्व). $M_{1.2}$ मा. Ds_2 M_2 राज्ञः. T_2 G_2 स त्वं दत्वा महाराज्ञे.

12 ^{a}) K_5 D_8 D_7 अपि; D_8 तु (for हि). $D_{3.4.9}$ तु (for ते). — ^{b}) $K_{3.4}$ $B_{3.5}$ Dn $D_{6.8.9}$ मे; K_5 D_7 च; $D_{3.4}$ ते (for वै). — S reads 12^{cd} after 11^{ab}.

13 ^{a}) G_5 गृह्यतां (for क्रियतां). K_3 अत्र सं°; K_4 B Dn Ds $D_{5-8.10}$ Ca उपसं°; D_1 तव सं°; D_2 उपसंभारः; $D_{3.4.9}$ मं(D_3 अ)त्रसंभारः; T_1 M मधुसंहारः; T_2 $G_{1.2}$ धर्मसं°; G_{3-5} अथ सं° (for मम संहारः) Cd cites संहारः (as in text). — ^{d}) K_3 $D_{3.4.9}$ मन्यते द्विज (K_3 भवान्). T_2 G_2 मन्यसे द्विज गालव.

14 Before 14, K_4 $D_{3.4.9}$ S ins. नारद उ° (resp. नारदः). — ^{a}) $G_{3.5}$ सुमतिः (for स मुनिः).

15 ^{a}) K_3 $D_{3.4.9}$ वर° (for नर°). — ^{d}) D_2 पुत्रकं (for आत्मजम्).

16 ^{b}) $B_{1.2.4}$ प्रतिपूज्य च; B_8 °लभ्य च; M_4 °नंदयन्. — ^{d}) G_1 सुखम् (for सुतम्).

17 ^{a}) S जातो (for ततो). — ^{b}) D_8 D_{10} वसुसंभवः; S °सत्तमः; Ca. d °मत्तरः (as in text). — ^{c}) $K_{1.2}$ D_8 $D_{3.4.9.10}$ Ca. d °प्रभो (for °प्रख्यो). — ^{d}) $K_{1.2}$ B (except B_4) $D_{2.8}$ सं- (for स). S सर्वभूतवर(T_1 G_4 °वसु)प्रदः.

18 ^{a}) $G_{4.5}$ चरन् (for पुनर्). — ^{d}) K_1 (before corr.) B_2 Dn_2 Ds_2 D_8 प्रीतिमानसं; T_2 G_2 प्रीतिमानिदं.

19 ^{b}) K_1 बले; $K_{3.4}$ B Dn Ds $D_{2.6.7.10}$ बालो (for बाल-). — ^{c}) $B_{1.2.4}$ $D_{3.4.9}$ नृप° (for नर°). — ^{d}) S शुल्कार्थम् (for भिक्षार्थम्).

20 Before 20, S ins. नारदः. — ^{a}) T_2 G_2 तस्य वचनं

११५

C. 5. 3960
B. 5. 117. 1
K. 5. 117. 1

गालव उवाच ।

महावीर्यो महीपालः काशीनामीश्वरः प्रभुः ।
दिवोदास इति ख्यातो भैमसेनिर्नराधिपः ॥ १
तत्र गच्छावहे भद्रे शनैरागच्छ मा शुचः ।
धार्मिकः संयमे युक्तः सत्यश्चैव जनेश्वरः ॥ २

नारद उवाच ।

तमुपागम्य स मुनिर्न्यायतस्तेन सत्कृतः ।
गालवः प्रसवस्यार्थे तं नृपं प्रत्यचोदयत् ॥ ३

दिवोदास उवाच ।

श्रुतमेतन्मया पूर्वं किमुक्त्वा विस्तरं द्विज ।
काङ्क्षितो हि मयैषोऽर्थः श्रुत्वैतद्द्विजसत्तम ॥ ४
एतच्च मे बहुमतं यदुत्सृज्य नराधिपान् ।
मामेवमुपयातोऽसि भावि चैतदसंशयम् ॥ ५
स एव विभवोऽस्माकमश्वानामपि गालव ।
अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि पार्थिवम् ॥ ६

नारद उवाच ।

तथेत्युक्त्वा द्विजश्रेष्ठः प्रादात्कन्यां महीपतेः ।
विधिपूर्वं च तां राजा कन्यां प्रतिगृहीतवान् ॥ ७
रेमे स तस्यां राजर्षिः प्रभावत्यां यथा रविः ।
स्वाहायां च यथा वह्निर्यथा शच्यां स वासवः ॥ ८
यथा चन्द्रश्च रोहिण्यां यथा धूमोर्णया यमः ।
वरुणश्च यथा गौर्यां यथा चर्द्ध्यां धनेश्वरः ॥ ९
यथा नारायणो लक्ष्म्यां जाह्नव्यां च यथोदधिः ।
यथा रुद्रश्च रुद्राण्यां यथा वेद्यां पितामहः ॥ १०

(for सत्यवचने). — ^{b}) T_2 G_2 स्थित्वा सत्ये (for स्थितः स्थित्वा). T_1 G_1 $M_{1.2}$ तु (for च).

21 ^{a}) S तु (for च). D_6 दीप्ता; D_{10} दत्ता (for दीप्तां). — ^{c}) S (except G_4) कुमारिका ततो (for कुमारी कामतो).

22 ^{a}) T_1 G_4 मम (for तावत्). — ^{d}) K_1 जने°; K_5 $D_{7.10}$ नरे° (for प्रजे°).

Colophon missing in D_5; K_5 om. it. — *Sub-parvan:* $K_{2.3}$ $B_{1.3}$ Dn_1 D_5 $D_{7.10}$ M_{3-5} भगवद्यान; to it all except M_{3-5} add गालवचरित. $K_{1.4}$ $B_{2.4.5}$ Dn_2 $D_{1-4.6.9}$ T_1 $G_{1.5}$ $M_{1.2}$ (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित. — *Adhy. name:* G_5 माधवीप्रथमप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 7 (=107); D_7 T_2 G_4 $M_{1-3.5}$ 117; T_1 $G_{1.2.5}$ 118; G_3 M_4 116. — *S'loka no.:* Dn 22.

115

1 K_5 $G_{3.4}$ om. the ref. T_1 $G_{1.5}$ M नारदः (for गालव उ°). — ^{a}) S (by transp.) महीपालो महावीर्यः (G_3 °प्राज्ञः).

2 ^{c}) $K_{1.5}$ $D_{2-4.7.9}$ शमयुक्तश्च; K_2 सत्ययुक्तश्च; D_{10} संयमयुतः; T_2 $G_{2.5}$ M संशमे युक्तः. K_3 स ते रूपसमो भर्ता. — ^{d}) K_3 सत्यवाक्सु· K_4 B Dn D_5 $D_{6.8}$ सत्ये चैव; D_{10} सत्यवक्ता (for सत्यश्चैव). $K_{1.2.5}$ $D_{1.3.4.7.9}$ धनेश्वरः; D_8 नरे°.

3 K (except K_4) D_7 S (except T_2 G_2) om. the ref. — ^{b}) T_1 $G_{1.4}$ गालवः (for न्यायतः). — ^{c}) T_2 G_2 प्रसवस्यार्थं. — ^{d}) $K_{1.2}$ $B_{1.3.5}$ $D_{1-4.9}$ G_3 M_4 पर्यचोदयत्; K_3 पर्यनोद°; K_5 D_7 प्रत्यनोद°.

4 ^{a}) $G_{3.5}$ M सर्वं (for पूर्वं). — ^{c}) $K_{1.2.5}$ B_3 D_{7-9} T_2 $G_{1.4.5}$ मम (for मया). S एव (for एषः). — ^{d}) $K_{3.4}$ B D (except $D_{3.4.9}$) एव (for एतद्).

5 K_5 om. 5^{ab}. — ^{c}) D_{10} अन्यान्माम् (for मामेवम्) K_5 D_7 प्रतियातो (for उपयातो).

6 K_5 om. 6^{ab}. — ^{b}) K_4 $D_{2-4.7.9}$ अस्ति (for अपि). $B_{1.2.4}$ अश्वानां द्विजसत्तम. — ^{c}) $K_{1.2.5}$ $D_{1.2.7.8}$ एतस्यां (for एवास्यां).

7 $K_{3.4}$ B D (except $D_{7.8}$) om. the ref. — ^{cd}) K_3 $B_{2.4.5}$ $D_{1.9}$ G_3 M_3 विधिपूर्वां. K_5 D_8 D_{10} G_5 transp. राजा and कन्यां.

8 ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{1.7.8.10}$ T_1 $G_{1.4}$ तस्यां स (by transp.); K_5 G_5 च तस्यां; D_8 तस्यां च. $D_{3.4.9}$ रेमे तस्यां कुरुश्रेष्ठ. — K_5 om. 8^d–17^d. — ^{d}) D_1 शतक्रतुः (for स वासवः).

9 K_5 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^{a}) D_{10} हि चंद्रो (for चन्द्रश्च). — ^{b}) $B_{1.3.5}$ D_7 धूमोर्णायां; M धूम्रोर्णयां. K_4 Dn_1 $D_{2-4.8.9}$ ऊर्मिला(K_4 श्यामला)यां यथा यमः; $G_{3.5}$ धूमोर्णायां यथा य°. — ^{d}) $D_{3.4.9}$ om. च. Dn_2 $D_{7.10}$ वृध्यां; T G corrupt (for चर्द्ध्यां).

10 K_5 om. 10 (cf. v.l. 8). — ^{a}) D_1 transp. यथा and नारायणो. — G_5 om. 10^b–12^a. — After 10^{ab}, G_4 ins. 460*. — ^{d}) T_1 $G_{1.4}$ सरस्वत्यां; T_2 G_2

अदृश्यन्त्यां च वासिष्ठो वसिष्ठश्चाक्षमालया ।
च्यवनश्च सुकन्यायां पुलस्त्यः संध्यया यथा ॥ ११
अगस्त्यश्चापि वैदर्भ्यां सावित्र्यां सत्यवान्यथा ।
यथा भृगुः पुलोमायामदित्यां कश्यपो यथा ॥ १२
रेणुकायां यथार्चीको हैमवत्यां च कौशिकः ।
बृहस्पतिश्च तारायां शुक्रश्च शतपर्वया ॥ १३
यथा भूम्यां भूमिपतिरुर्वश्यां च पुरूरवाः ।
ऋचीकः सत्यवत्यां च सरस्वत्यां यथा मनुः ॥ १४

तथा तु रममाणस्य दिवोदासस्य भूपतेः ।
माधवी जनयामास पुत्रमेकं प्रतर्दनम् ॥ १५
अथाजगाम भगवान्दिवोदासं स गालवः ।
समये समनुप्राप्ते वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १६
निर्यातयतु मे कन्यां भवांस्तिष्ठन्तु वाजिनः ।
यावदन्यत्र गच्छामि शुल्कार्थं पृथिवीपते ॥ १७
दिवोदासोऽथ धर्मात्मा समये गालवस्य ताम् ।
कन्यां निर्यातयामास स्थितः सत्ये महीपतिः ॥ १८ C. 5. 5980 B. 5. 117. 21 K. 5. 117. 21

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

यथा वाण्यां (for यथा वेद्यां).

11 K_5 G_5 om. 11 (cf. v.l. 8, 10). — ^{a}) K_2 Dn_1 $D_{7.9}$ अदृश्यत्यां; D_8 D_{10} अदृश्यायां; D_1 अरुंधत्यां; D_2 अमृष्यंत्यां. D_1 वसिष्ठश्च (for च वासिष्ठो). G_3 वसिष्ठश्चाप्यरुंधत्यां. — ^{b}) D_1 वासिष्ठः (for वसिष्ठः). G_3 वासिष्ठश्चाप्यकंपया. — ^{d}) K_3 सह संध्यया; D_7 संध्यया सह (for संध्यया यथा).

12 K_5 om. 12 (cf. v.l. 8); G_5 om. 12^a (cf. v.l. 10). — ^{a}) D_{10} यथागस्त्यश्च वैदर्भ्यां. — ^{b}) Ds_1 $D_{3.4.9}$ $G_{3.4}$ सावित्र्या (for °त्र्यां). — G_5 (which om. 12^c–13^d) ins. 460* after 12^{ab}. — ^{d}) S काश्यपः. G_3 ऋष्यशृंगश्च शांतया. — After 12, G_3 ins.:

458* हिमवांश्चैव मेनायां गन्धवत्यां पराशरः ।

13 K_5 G_5 om. 13 (cf. v.l. 8, 12); D_8 om. 13^a–14^b. G_2 om. 13^{ab}. — ^{b}) $K_{2.3}$ G_3 M (except M_2) हैमवत्यां. — After 13^{ab}, G_3 ins.:

459* मौद्गल्यश्चन्द्रसेनायामदित्यां काश्यपो यथा ।

— ^{d}) D_8 D_{10} शतपर्वणा; $D_{1.6}$ शतवर्चया. G_3 शुक्रश्चापि यथार्चया.

14 K_5 om. 14 (cf. v.l. 8); D_8 om. 14^{ab} (cf v.l. 13); G_2 om. 14–17. — ^{a}) D_2 (before corr.)$_{.3.4.9}$ यथा भूत्यां; $G_{3.5}$ भूम्यां यथा (by transp.). $D_{3.4.9}$ भूत° (for भूमि°). — ^{c}) G_3 दधीचः; G_5 दधीचिः (for ऋचीकः). $G_{3.5}$ सत्यधृत्यां. — ^{d}) K_3 च नारदः (for यथा मनुः). — N (K_3 om. lines 1 and 2; D_{10} om. line 4) G_3 (om. line 6) ins. after 14; G_4, after 10^{ab}; G_5 (om. line 6), after 12^{ab}:

460* शकुन्तलायां दुःषन्तो धृत्यां धर्मश्च शाश्वतः ।
दमयन्त्यां नलश्चैव सत्यवत्यां च नारदः ।
जरत्कारुर्जरत्कार्वां पुलस्त्यश्च प्रतीच्यया ।
मेनकायां यथोर्णायुस्तुम्बुरुश्चैव रम्भया ।
वासुकिः शतशीर्षायां कुमार्यां च धनंजयः ।
वैदेह्यां च यथा रामो रुक्मिण्यां च जनार्दनः ।

[(L. 1) MSS. दुष्कंतः; दुःखंतः, दुष्पंतः etc. $G_{4.5}$ पुलहश्च भरद्वाजां (for the prior half). G_3 शिवायामनिलो यथा (for the posterior half). — (L. 2) G_{3-5} भार्गवः (for नारदः). — (L. 3) K_1 G_{3-5} रत्यां (G_4 रत्या) च (K_1 वा) मदनो यथा; $K_{2.3}$ $D_{2-4.7-9}$ यथा चाश्वपतिर्जया ($K_{2.3}$ °र्विशा) (for the posterior half). — After line 3, G_3 ins.:

461* पुलस्त्यश्च भरद्वाजयां वृत्त्यां धर्मश्च शाश्वतः ।

— (L. 4) MSS. तुंबरुः, तुरुष्कः, तुंबुरः also (for तुम्बुरुः). — (L. 5) $K_{1.2}$ $D_{2-4.7-9}$ शांतशीर्षायां; D_6 शांतशीलायां; G_3 सप्तशिष्यां च; G_4 सप्तशीर्ष्यायां; G_5 सप्तशीर्ष्यां च (for शत°). Ds_2 द्रौपद्यां चैव पांचाल्यां (for the prior half). B_3 सुभद्रायां (for कुमार्यां च). — D_6 om. from the posterior half of line 5 up to 15^a.]

15 D_6 om. 15^a (cf. v.l. 14). — ^{a}) $D_{3.4.9}$ तया (for तथा). T_2 G_2 च (for तु).

16 ^{a}) K_5 M_{3-5} अथ जगाम. — ^{b}) D_7 T_2 G_2 च (for स). — ^{d}) $G_{3.5}$ M समयं (for वचनं).

17 Before 17, $G_{3.5}$ ins. गालवः. — ^{b}) $D_{3.4.9}$ $G_{3.5}$ त्वयि (for भवान्). — ^{d}) $D_{3.4.9}$ °पतिं (for °पते).

18 ^{a}) K_3 B T_2 G_2 °दासस्तु; K_4 T_1 $G_{1.4}$ °दासोपि; $D_{3.4.9}$ °दासश्च.

Colophon missing in D_5; D_1 om. it. — *Sub-parvan:* K_{1-3} $B_{1.3}$ Dn_2 D_7 G_1 भगवद्यान, followed by गालवचरित. $B_{2.4.5}$ Dn_1 D_8 $D_{2-4.6.8-10}$ T_1 G_5 M (all om. sub-parvan name) mention only गालव-

११६

C. 5. 3981
B. 5. 118. 1
K. 5. 118. 1

नारद उवाच ।

तथैव सा श्रियं त्यक्त्वा कन्या भूत्वा यशस्विनी ।
माधवी गालवं विप्रमन्वयात्सत्यसंगरा ॥ १
गालवो विमृशन्नेव स्वकार्यगतमानसः ।
जगाम भोजनगरं द्रष्टुमौशीनरं नृपम् ॥ २
तमुवाचाथ गत्वा स नृपतिं सत्यविक्रमम् ।
इयं कन्या सुतौ द्वौ ते जनयिष्यति पार्थिवौ ॥ ३
अस्यां भवानवाप्तार्थो भविता प्रेत्य चेह च ।
सोमार्कप्रतिसंकाशौ जनयित्वा सुतौ नृप ॥ ४
शुल्कं तु सर्वधर्मज्ञ हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
एकतःश्यामकर्णानां देयं मह्यं चतुःशतम् ॥ ५
गुर्वर्थोऽयं समारम्भो न हयैः कृत्यमस्ति मे ।
यदि शक्यं महाराज क्रियतां मा विचार्यताम् ॥ ६
अनपत्योऽसि राजर्षे पुत्रौ जनय पार्थिव ।
पितॄन्पुत्रप्लवेन त्वमात्मानं चैव तारय ॥ ७
न पुत्रफलभोक्ता हि राजर्षे पात्यते दिवः ।
न याति नरकं घोरं यत्र गच्छन्त्यनात्मजाः ॥ ८
एतच्चान्यच्च विविधं श्रुत्वा गालवभाषितम् ।
उशीनरः प्रतिवचो ददौ तस्य नराधिपः ॥ ९
श्रुतवानस्मि ते वाक्यं यथा वदसि गालव ।
विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्प्रवणं हि मनो मम ॥ १०
शते द्वे तु ममाश्वानामीदृशानां द्विजोत्तम ।
इतरेषां सहस्राणि सुबहूनि चरन्ति मे ॥ ११
अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि गालव ।
पुत्रं द्विज गतं मार्गं गमिष्यामि परैरहम् ॥ १२
मूल्येनापि समं कुर्यां तवाहं द्विजसत्तम ।

चरित. — *Adhy. name:* G_5 M माधवीद्वितीयप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 8 (=108); D_7 T_2-G_4 $M_{1-3, 5}$ 118; T_1 $G_{1, 2, 5}$ 119; G_3 M_4 117. — *S'loka no.:* K_5 33; Dn_1 19; Dn_2 20; D_8 21.

116

1 ^{a}) B Dn Ds $D_{3, 4, 6, 8-10}$ तां; D_2 [अ]सौ (for सा). — ^{d}) K_3 B अभ्ययात्; $D_{3, 4, 9}$ M_5 अन्वगात् (for अन्वयात्). K (except K_4) G_3 सत्यसंगता; D_2 (before corr.) सत्यसंगतं; D_{10} सत्यसंग्रहा; Ca as in text.

2 ^{a}) K_1 D_8 एवं (for एव). — ^{c}) $K_{1, 2, 5}$ $D_{7, 10}$ °नगरे. — ^{d}) B_2 D_{10} उशीनरं (for औशी°). D_2 द्रष्टुं नृपमुशीनरं.

3 ^{a}) T_1 $G_{1, 4}$ स (for अथ). T_2 G_2 M [अ]भिगत्वा; G_3 [अ]भिगम्या (for [अ]थ गत्वा). G_5 संगम्य (for गत्वा स). $D_{3, 4, 9}$ M_2 च; T_1 $G_{1, 4}$ तु; G_3 अथ (for स). — ^{b}) D_1 $G_{3, 5}$ M_1 भूपतिं; D_7 नृपं तं; T $G_{1, 2, 4}$ M_1 (*sup. lin.*)$_{2, 3, 5}$ भूपते. S (except $G_{3, 4}$ M_1) सत्यविक्रम. — Before 3^{cd}, $G_{3, 5}$ ins. गालवः. — ^{d}) T_2 G_2 पार्थिव.

5 K_5 om. 5 (along with 4^{bcd}). — ^{a}) K_{1-3} $D_{2, 7}$ शुल्केन; $D_{3, 4, 9}$ शुल्कानां (for शुल्कं तु). — ^{d}) D_1 transp. देयं and मह्यं. K_2 S देहि (for देयं).

6 ^{b}) $K_{1, 2, 5}$ D_7 हि तैः (for हयैः). — ^{c}) $D_{3, 4, 9}$ यदि दास्यसि मे राजन्. — ^{d}) Dn Ds $D_{1, 6, 7}$ अविचारितं; T $G_{1, 3-5}$ M मा विचारणा; G_2 अविचारणा (for मा विचार्यताम्).

7 ^{b}) B_3 D_2 G_4 पार्थिवौ. — ^{c}) $D_{3, 4, 9}$ तेन (for पितॄन्). T_2 G_2 तेन पुत्रप्लवत्वेन. — ^{d}) T_2 G_2 ह्यात्मानं (for आत्मानं).

8 ^{a}) $D_{3, 4, 9}$ प्रजा° (for पुत्र°). — ^{d}) K_3 $B_{2, 4, 5}$ D (except $D_{2-4, 9}$) $M_{1, 3}$ यथा (for यत्र). D_1 अपुत्रकाः (for अनात्मजाः). $K_{1, 2}$ D_8 यत्र गच्छत्यनात्मजः.

9 ^{d}) K_5 द्विजस्य च (for नराधिपः).

10 ^{a}) $K_{1, 2}$ कार्यं; K_5 D_7 कामं (for वाक्यं). — K_5 om. 10^c–15^d; G_2 om. 10^{cd}. — ^{c}) K_2 विप्र (for ब्रह्मन्). — ^{d}) K_4 D_2 प्रमाणं; D_6 प्रबलं; M_2 प्रपन्नं (for प्रवणं). $D_{6, 8}$ बलं (for मनो). $B_{1, 2, 4}$ मनो हि प्रवणं मम.

11 K_5 om. 11 (cf. v.l. 10); G_2 om. 11^{cd}. — ^{d}) cf. 5. 114. 8. K_2 S transp. सुबहूनि and चरन्ति. B_2 बहूनि च (for सुबहूनि). K_1 (before corr.) वसंति; B_3 $D_{3, 4, 9}$ च संति (for चरन्ति). T_1 G_4 अपि (for मे).

12 K_5 om. 12 (cf. v.l. 10). — ^{c}) D_{2-4} पुत्रवद्विज; T_2 $G_{1, 2}$ द्विज पुत्रं (by transp.). — ^{d}) D_1 चरिष्यामि प°.

13 K_5 om. 13 (cf. v.l. 10). — ^{a}) $D_{3, 4, 9}$ मौल्ये° (for मूल्ये°). — ^{c}) $K_{1, 2}$ D_7 °पदार्थे. — ^{d}) $K_{1, 2}$ D_8 समर्थौ (for ममार्थौ). D_1 ममार्थौ नार्थतो गतः; S ममार्थौ

पौरजानपदार्थं तु ममार्थो नात्मभोगतः ॥ १३
कामतो हि धनं राजा पारक्यं यः प्रयच्छति ।
न स धर्मेण धर्मात्मन्युज्यते यशसा न च ॥ १४
सोऽहं प्रतिग्रहीष्यामि ददात्वेतां भवान्मम ।
कुमारीं देवगर्भाभामेकपुत्रभवाय मे ॥ १५
तथा तु बहु कल्याणमुक्तवन्तं नराधिपम् ।
उशीनरं द्विजश्रेष्ठो गालवः प्रत्यपूजयत् ॥ १६
उशीनरं प्रतिग्राह्य गालवः प्रययौ वनम् ।
रेमे स तां समासाद्य कृतपुण्य इव श्रियम् ॥ १७
कन्दरेषु च शैलानां नदीनां निर्झरेषु च ।
उद्यानेषु विचित्रेषु वनेषूपवनेषु च ॥ १८
हर्म्येषु रमणीयेषु प्रासादशिखरेषु च ।
वातायनविमानेषु तथा गर्भगृहेषु च ॥ १९
ततोऽस्य समये जज्ञे पुत्रो बालरविप्रभः ।
शिबिर्नाम्नाभिविख्यातो यः स पार्थिवसत्तमः ॥ २०
उपस्थाय स तं विप्रो गालवः प्रतिगृह्य च ।
कन्यां प्रयातस्तां राजन्दृष्टवान्विनतात्मजम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

नारद उवाच ।
गालवं वैनतेयोऽथ प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
दिष्ट्या कृतार्थं पश्यामि भवन्तमिह वै द्विज ॥ १
गालवस्तु वचः श्रुत्वा वैनतेयेन भाषितम् ।

C. 5. 4003
B. 5. 119. 2
K. 5. 119. 2

(G3.4 °त्मा) नात्मभोगिनः.

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 10). — ^{a}) D7 कामात्मा (for कामतो). — ^{b}) D1 कामतो; D7 कामात्स्वं (for पारक्यं). — ^{c}) D3.4.9 (by transp.) स न; T2 G2 स च. K1.2 D1.2.7 धर्मज्ञ (for धर्मात्मन्). — ^{d}) T G2.4 श्रेय°; G3.5 मन° (for यश°). D10 S [अ]पि (for न). D10 G3.5 M3–5 वा (for च).

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 10). — ^{b}) K2.4 B2 M एनां (for एतां). — T2 om. 15^{c}–17^{d}; G2 om. 15^{c}–17^{b}.

16 T2 G2 om. 16 (cf. v.l. 15). — ^{a}) D10 इति (for तु). K3 Dn D1 बहुधा कन्यां (for बहु कल्याणं). — ^{c}) D2 उशीनरः. B4 D5 G3 नरश्रेष्ठः; D2 द्विजश्रेष्ठं. — D8 om. 16^{d}–17^{a}. — ^{d}) D2 गालवं.

17 G2 om. 17; T2 om. 17^{ab}; D3 om. 17^{a} (cf. v.l. 15, 16). — ^{a}) K5 D7 उशीनरे प्रदायेमां. — ^{c}) M1.2 °गम्य (for °साद्य).

18 K5 om. 18^{c}–19^{d}; D6 om. 18^{cd}. — ^{c}) G3.5 च; M2 [अ]पि (for वि-).

20 D1 om. 20^{a}–21^{b} (along with 19^{cd}). — ^{a}) D5.8 अस्यां (for अस्य). — ^{c}) K3 D8 S (except G4) नामाभि(G5 °थ)विख्यातो; K4 नामेति वि°; B2 नाम्नाति°; B3 नाम तु वि°; B6 D3.4.9 नाम (B6 °म्ना) भुवि ख्यातो. — ^{d}) Dn Ds2 पार्थिवस (Dn2 °व उ)त्तम. K3 रूपवान्यः स पार्थिवः.

21 D1 om. 21^{ab} (cf. v.l. 20). — ^{a}) Dn1 S (except T2 G2) च (for स). K2 तां (for तं). — ^{b}) S तां (for च). — ^{c}) S प्रायाच्च तं (G3 प्रायच्छ तां; M2 प्रायात्य तां) (for प्रयातस्तां). — ^{d}) T G1.2 विनतासुतं (for °त्मजम्). D6 गरुडं पतगेश्वरं.

Colophon missing in D6; K5 D3.4.6 om. it. — *Sub-parvan*: K1.3 B3 D7 G1 भगवद्यान; to it all except K1 add गालवचरित. K2.4 B1.2,4.5 Dn Ds D1.2.8–10 T1 G5 M (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित. — *Adhy. name:* G5 M माधवीतृतीय(G5 adds here प्र)दानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 107; D7 T2 G4 M1–3.5 119; T1 G1.2.5 120; G3 M4 118. — *S'loka no.:* Dn D8 21.

117

1 D6 om. 1^{ab}. — ^{cd}) K3 transp. कृतार्थं and भवन्तं.

2 ^{b}) K5 D7 वैनतेयस्य. — ^{c}) D7 तु; M4 तं (for तद्). — ^{d}) K5 D7 एव (for अस्य). K2 S (except G2 M1.2) हं; D3.4.9 तु (for हि).

C. 5. 4003
B. 5. 119. 2
K. 5. 119. 2

चतुर्भागावशिष्टं तदाचख्यौ कार्यमस्य हि ॥ २
सुपर्णस्त्वब्रवीदेनं गालवं पततां वरः ।
प्रयत्नस्ते न कर्तव्यो नैष संपत्स्यते तव ॥ ३
पुरा हि कन्यकुब्जे वै गाधेः सत्यवतीं सुताम् ।
भार्यार्थेऽवरयत्कन्यामृचीकस्तेन भाषितः ॥ ४
एकतःश्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
भगवन्दीयतां मह्यं सहस्रमिति गालव ॥ ५
ऋचीकस्तु तथेत्युक्त्वा वरुणस्यालयं गतः ।
अश्वतीर्थे हयाँल्लब्ध्वा दत्तवान्पार्थिवाय वै ॥ ६
इष्ट्वा ते पुण्डरीकेण दत्ता राज्ञा द्विजातिषु ।
तेभ्यो द्वे द्वे शते क्रीत्वा प्राप्तास्ते पार्थिवैस्तदा ॥ ७
अपराण्यपि चत्वारि शतानि द्विजसत्तम ।
नीयमानानि संतारे हृतान्यासन्वितस्तया ।
एवं न शक्यमप्राप्यं प्राप्तुं गालव कर्हिचित् ॥ ८
इमामश्वशताभ्यां वै द्वाभ्यां तस्मै निवेदय ।
विश्वामित्राय धर्मात्मन्षड्भिरश्वशतैः सह ।
ततोऽसि गतसंमोहः कृतकृत्यो द्विजर्षभ ॥ ९
गालवस्तं तथेत्युक्त्वा सुपर्णसहितस्ततः ।
आदायाश्वांश्च कन्यां च विश्वामित्रमुपागमत् ॥ १०

गालव उवाच ।

अश्वानां काङ्क्षितार्थानां षडिमानि शतानि वै ।
शतद्वयेन कन्येयं भवता प्रतिगृह्यताम् ॥ ११
अस्यां राजर्षिभिः पुत्रा जाता वै धार्मिकास्त्रयः ।
चतुर्थं जनयत्वेकं भवानपि नरोत्तम ॥ १२
पूर्णान्येवं शतान्यष्टौ तुरगाणां भवन्तु ते ।
भवतो ह्यनृणो भूत्वा तपः कुर्यां यथासुखम् ॥ १३

नारद उवाच ।

विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा गालवं सह पक्षिणा ।
कन्यां च तां वरारोहामिदमित्यब्रवीद्वचः ॥ १४
किमियं पूर्वमेवेह न दत्ता मम गालव ।
पुत्रा ममैव चत्वारो भवेयुः कुलभावनाः ॥ १५
प्रतिगृह्णामि ते कन्यामेकपुत्रफलाय वै ।
अश्वाश्चाश्रममासाद्य तिष्ठन्तु मम सर्वशः ॥ १६
स तया रममाणोऽथ विश्वामित्रो महाद्युतिः ।

---

3 [b]) $K_{3.4}$ B D (except D_{7-9}) T_2 G_1 वदतां (for पततां). B_3 D_2 वरं. — [d]) $K_{1.2}$ $D_{3.4.8.9}$ एव (or एष).

4 [a]) B T_2 G_1 कान्यकुब्जे; D_6 G_{3-5} M कन्या°. — [c]) K_5 D_{n1} D_{s2} भार्यार्थं. K_5 D_{s2} वरयत्; D_{n1} रमयत्; $D_{3.4.9}$ T_2 G_2 वरयन् (for ऽवरयत्). K_4 भार्यार्थं वरयामास.

7 [a]) D_{10} S पौंडरीकेण; Ca as in text. — [c]) $K_{3.4}$ D_2 दत्वा; S कृत्वा (T2 हृत्वा) (for क्रीत्वा). — [d]) $K_{1-3.5}$ $B_{3.5}$ D_s $D_{2-4.7.9}$ प्राप्तास्तैः; K_4 D_n D_6 प्राप्ते तैः (for प्राप्तास्ते). K_3 पार्थिवोत्तमैः (for °वैस्तदा). B_6 D_n $D_{6.8}$ $G_{3.4}$ सदा; D_{10} त्रिभिः (for तदा).

8 [d]) K_4 T_2 $G_{2.5}$ ततस्ततः; $D_{2-4.9}$ G_3 इतस्तथा; $D_{7.10}$ T_1 G_1 इतस्ततः (for वितस्तया). — [f]) K_5 D_7 केन° (*for* कर्हि°).

9 [b]) M_1(*inf. lin.* as in text)$_{.3-5}$ अस्मै (for तस्मै). — T_2 G_2 om. 9^{c}–10^{b}. — [e]) $D_{2-4.9.10}$ $G_{3.5}$ $M_{1.2}$ ततो विगत°. — [f]) K_{3-5} B D_n D_s $D_{1-4.6-9}$ द्विजोत्तम; D_{10} भवानपि; $M_{1.2}$ द्विजर्षभः.

10 T_2 G_2 om. 10^{ab}. — [a]) $K_{1.2.5}$ B_5 D_1 T_1 G_{3-5} तु (for तं). — [b]) K_1 $D_{2-4.8.9}$ T_1 तदा; G_3 तथा (for ततः).

11 Most MSS. om. the ref. — [b]) K_1 $D_{1.2}$ G_5 ते; K_2 च; T G_{1-4} मे (for वै). — [c]) $D_{3.4.9}$ शतद्वयकृते कन्या.

12 [c]) $K_{1.2}$ जनयस्वैकं; D_{s1} $D_{9.10}$ यस्वेचं; T_2 G_2 °यित्वैकं. — [d]) K_1(before corr.)$_{.4}$ B D (except $D_{3.4.7.9}$) T_2 G_2 $M_{2.3}$ नरोत्तमं.

13 [a]) K_1 B_3 D_{n3} $D_{1.2.6}$ T_2 $G_{1.2.4}$ एव; $D_{3.4.9}$ इह (for एवं). — [b]) K_2 D_{n2} तुरंगाणां. K_5 D_8 D_{10} मे (for ते).

14 All MSS. om. the ref. — [b]) $D_{3.4.9}$ transp. सह and पक्षिणा. — [d]) D_1 इदं वचनमब्रवीत्. Ca, d.s cite इदमिति (*as* in text).

15 K_2 om. 15. — [a]) $G_{3.5}$ किमर्थं. — [b]) $D_{3.4.9}$ transp. न and मम. — [d]) S (except M_2) भवेरन्. K_5 कुलसाधनाः; $D_{3.4.7.9}$ G_2 °पावनाः.

16 [b]) K_4 B °पुत्रभवाय; G_5 °पुत्रोद्भवाय. — [d]) N (except $K_{1.2}$) चरंतु (for तिष्ठन्तु).

17 [b]) B_3 °मतिः; D_2 °मुनिः (for °द्युतिः). — K_2 om. (hapl.) 17^{c}–18^{b}. — [c]) $D_{3.4.9}$ G_3 आत्मार्थं (for

आत्मजं जनयामास माधवीपुत्रमष्टकम् ॥ १७
जातमात्रं सुतं तं च विश्वामित्रो महाद्युतिः ।
संयोज्यार्थैस्तथा धर्मैरश्वैस्तैः समयोजयत् ॥ १८
अथाष्टकः पुरं प्रायात्तदा सोमपुरप्रभम् ।
निर्यात्य कन्यां शिष्याय कौशिकोऽपि वनं ययौ ॥ १९
गालवोऽपि सुपर्णेन सह निर्यात्य दक्षिणाम् ।
मनसाभिप्रतीतेन कन्यामिदमुवाच ह ॥ २०
जातो दानपतिः पुत्रस्त्वया शूरस्तथापरः ।
सत्यधर्मरतश्चान्यो यज्वा चापि तथापरः ॥ २१
तदागच्छ वरारोहे तारितस्ते पिता सुतैः ।
चत्वारश्चैव राजानस्तथाहं च सुमध्यमे ॥ २२
गालवस्त्वभ्यनुज्ञाय सुपर्णं पन्नगाशनम् ।
पितुर्निर्यात्य तां कन्यां प्रययौ वनमेव ह ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

नारद उवाच ।
स तु राजा पुनस्तस्याः कर्तुकामः स्वयंवरम् ।
उपगम्याश्रमपदं गङ्गायमुनसंगमे ॥ १
गृहीतमाल्यदामां तां रथमारोप्य माधवीम् ।
पूरुर्यदुश्च भगिनीमाश्रमे पर्यधावताम् ॥ २
नागयक्षमनुष्याणां पतत्रिमृगपक्षिणाम् ।
शैलद्रुमवनौकानामासीत्तत्र समागमः ॥ ३
नानापुरुषदेशानामीश्वरैश्च समाकुलम् ।

C. 5. 4029
B. 5. 120. 4
K. 5. 120. 4

आत्मजं). — d) D2-4.9 G3 माधव्यां पुत्रमष्टकं; T1 G1.4 पुत्रमष्टकनामकं; T2 G2 माधव्यामेकपुत्रकं.

18 K2 om. 18ab (cf. v.l. 17). — b) K3 B (except B6) Dn Ds D2.6.8.10 °मुनिः (for °द्युतिः). — c) T G1.2.4 कामैः (for धर्मैः). — d) K4.5 D2-4.7 transp. अश्वैः and तैः.

19 b) D9 G3 M (M1 *inf. lin.* as in text) तथा (for तदा).

20 c) B Dn D1.3.4.9.10 [अ]तिप्रतीतेन; D2 हि प्रती°; T2 G3-5 M [अ]भिप्रणी°; G2 [अ]पि प्रणी°; Ca. d as in text. — d) T G1.2.4 तां (for ह).

21 b) K1.2 M2-5 तथा; K5 D7 भूयः; D10 T G M1 तव (for त्वया). K1.2 तव (for तथा). D3.4.9 तथारूपस्त्वयापरः. — c) K1.2 धर्मसत्यरतः; K4 धर्मसत्यपरः; G5 सत्यधर्मपरः; Ca as in text. — d) D10 भद्रे (for चापि). K5 तव; Ca तथा (as in text).

22 a) K1.5 T2 G3.5 तथा° ; K2 अथा° (for तदा°). — c) G3.5 M भर्तार° (for चत्वार°). — d) B3-5 Dn D1.7 transp. अहं and च.

☞ In Dn2, the portion of the text from st. 23 up to st. 14 of adhy. 120 is lost on a missing fol. (96).

23 b) K1 M (except M1) पन्नगाशिनं. — After 23ab, D2-4.9 ins.:

462* गालवः प्रययौ शीघ्रं ययातिं नहुषात्मजम् ।

— c) K3 पितुर्निवेद्य; D2-4.9 तस्मै समर्प्य. Dn1 D8 transp. तां and कन्यां. — d) K3 D3.4.9 च; K4.5 D7.8 G3 हि (for ह). D10 प्रययौ तपसे वनं.

Colophon missing in Dn2 D5. — *Sub-parvan:* K3.5 B1.3 Dn1 भगवद्यान, followed by गालवचरित. K1.2.4 B2.4.5 Ds D2-4.6-10 T1 G1.2.5 M (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित. K5 D3.4.7.9 cont. समाप्त. — *Adhy. name:* K1.2 अष्टकोत्पत्तिः; G5 M ऋणनिर्यातनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 G3 M4 119; D6 9(=109); D7 T2 G4 M1-3.5 120; T1 G1.2.5 121. — *S'loka no.:* K5 36; Dn1 D8 24.

118

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 117. 23).

1 c) K1 G3 उपागम्य; Cs उपगम्य (as in text). — d) K1.2.5 D7 गांगयामुन°.

2 c) K4 D3.4.6.8.9 पूरोर्यदो° (for पूरुर्यदु°). — d) D3.4.9 पर्यधावत.

3 b) K4 B Dn1 Ds D1.6.8 गंधर्वैर्मृग°; D3.4.9 सिद्धानां स दिवौकसां.

C. 5. 4029
B. 5. 120. 4
K. 5. 120. 4

ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च समन्तादावृतं वनम् ॥ ४
निर्दिश्यमानेषु तु सा वरेषु वरवर्णिनी ।
वरानुत्क्रम्य सर्वांस्तान्वनं वृतवती वरम् ॥ ५
अवतीर्य रथात्कन्या नमस्कृत्वा च बन्धुषु ।
उपगम्य वनं पुण्यं तपस्तेपे ययातिजा ॥ ६
उपवासैश्च विविधैर्दीक्षाभिर्नियमैस्तथा ।
आत्मनो लघुतां कृत्वा बभूव मृगचारिणी ॥ ७
वैडूर्याङ्कुरकल्पानि मृदूनि हरितानि च ।
चरन्ती शष्पमुख्यानि तिक्तानि मधुराणि च ॥ ८
स्रवन्तीनां च पुण्यानां सुरसानि शुचीनि च ।
पिबन्ती वारिमुख्यानि शीतानि विमलानि च ॥ ९
वनेषु मृगराजेषु सिंहविप्रोषितेषु च ।
दावाग्निविप्रमुक्तेषु शून्येषु गहनेषु च ॥ १०
चरन्ती हरिणैः सार्धं मृगीव वनचारिणी ।
चचार विपुलं धर्मं ब्रह्मचर्येण संवृता ॥ ११
ययातिरपि पूर्वेषां राज्ञां वृत्तमनुष्ठितः ।
बहुवर्षसहस्रायुरयुजत्कालधर्मणा ॥ १२
पूरुर्यदुश्च द्वौ वंशौ वर्धमानौ नरोत्तमौ ।
ताभ्यां प्रतिष्ठितो लोके परलोके च नाहुषः ॥ १३
महीयते नरपतिर्ययातिः स्वर्गमास्थितः ।
महर्षिकल्पो नृपतिः स्वर्गाग्र्यफलभुग्विभुः ॥ १४
बहुवर्षसहस्राख्ये काले बहुगुणे गते ।
राजर्षिषु निषण्णेषु महीयःसु महर्षिषु ॥ १५
अवमेने नरान्सर्वान्देवानृषिगणांस्तथा ।

---

4 K5 om. 4^{a}–5^{b}. — ^{ab}) N (mostly) °देश्यानां. D10 तदा सुरूपैर्दैवैश्च दानवैश्च तपस्विभिः. — After 4^{ab}, D3.4.9 *repeat* 1^{cd}. — ^{c}) S ऋषिभिश्च महाभागैः. — ^{d}) D2 संकुलं; T G आकुलं (for आवृतं).

5 K5 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^{a}) K1.2 B3 T2 G3 च सा; *D2* (*by corr.*).3.4.9.10 G3.4 तदा; G5 तथा (for तु सा). — ^{d}) K2.3 B4 Dn2 D6.8 transp. वनं and वरं.

6 ^{b}) N (Dn2 missing) T2 G2 M1.2 नमस्कृत्य. — ^{c}) K (except K4) D7 दिव्यं (for पुण्यं).

7 ^{c}) D3.4 दत्वा (for कृत्वा). — ^{d}) Ds2 वनचारिणी; D8 लघु°; D10 धृत°.

8 K5 T2 om. (hapl.) 8^{a}–11^{b}. — ^{a}) K1–3 D2 वैडूर्याकर°; B D3.4.9.10 T1 G1 वैदूर्याङ्कुर°. — ^{c}) K1.2 D1 श्लक्ष्णमुख्यानि; K3 B (except B3) Dn1 D3.4.6.8–10 श्लक्ष्णशष्पाणि; D5 D7 श्लक्ष्णसस्यानि; D2 श्लक्ष्णपुष्पाणि; M तृणमुख्यानि. Cd cites श्लक्ष्णं. — ^{d}) T1 G1.2.4 स्निग्धा° (for तिक्ता°).

9 K5 T2 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^{a}) K4 पूज्यानां; B6 G3.5 मुख्या° (for पुण्या°). — ^{b}) D10 सुश्लक्ष्णानि (for सुरसा°). K1.2 D7 शुभानि; S (T2 om.) लघू° (for शुची°). — G5 om. (hapl.) 9^{cd}. — ^{d}) D8 G2 विविधानि (for विम°).

10 K5 T2 om. 10 (cf. v.l. 8). — ^{a}) B3 °वासेषु; D10 °युक्तेषु; Ca.d °राजेषु (as in text). Cs cites मृगराजः. S (T2 om.) वनेष्वमृतकल्पेषु. — ^{b}) K4 B D3.4.6.9 व्याघ्र°; S (T5 om.) सिंहविक्रोशितेषु. Ca.d.s cite सिंहविप्रोषितेषु. — G5 om. (hapl.) 10^{cd}. — ^{c}) K3.4 B (except B2) °विप्रयुक्तेषु; S (T2 G5 om.) दवाग्नि°. Ca cites विप्रयुक्तेषु, Cd विप्रमुक्तेषु.

11 K5 T2 om. 11^{ab} (cf. v.l. 8). — ^{c}) T2 G2 विपुलान्धर्मान्.

12 ^{a}) K4 G3 सर्वे° (for पूर्वे°). — ^{b}) K1 B3 S (except T2 G2) वृत्तिम् (for वृत्तम्). — ^{c}) Dn1 D6.8 °सहस्रांते; G3.5 °सहस्राणि. — ^{d}) K1–4 D2–4.6.9 अयुज्य(K2 °व्य)त्; K6 D7 संयुक्तः; B Dn1 D6 युयुजे.

13 ^{a}) K4 D8 transp. द्वौ and वंशौ. K2 वंश्यौ; K3 Dn1 D5 D2–4.9.10 °शे; T2 G3 °शं (for °शौ). — ^{b}) K2.5 T G2 M1 वर्धयानौ; K4 °यंतौ; M3–5 °येतो. — ^{c}) D5 T1.2 (by corr.) G (except G2) प्रतिष्ठिते. — ^{d}) K3 D3.4.7.8.10 परलोकेषु; T1.2 (by corr.) G1.3.4 M (except M4) नर(M1 *sup. lin.* सुर)लोके च.

14 ^{a}) K3.4 B (except B6) Dn1 D2–4.6 T2 G1.2.4 महीपते; K5 D7 न हीयते; G3 विस्तार्यते; Ca.d as in text. — ^{c}) K (except K4) D3.4.7–9 राजर्षिः (for नृपतिः). — ^{d}) K5 स्वर्गस्य फल°.

15 ^{a}) S अथ (for बहु-). — ^{b}) K1.5 D7 G3.4.5 °गणे; K2 °तिथे (for °गुणे). — ^{c}) T1 देवर्षि° (for निषण्णे°). K5 स राजर्षिषु निविष्टेषु (hypermetric). — ^{d}) Ds2 D2 T G (except G1) M3 महीयत्सु. K4 B Dn1 D1.6.10 महर्षिषु.

16 ^{a}) D2–4.9 नृपान् (for नरान्). — ^{b}) K5 (*sup. lin.*) G2.4 सदा (for तथा).

17 D1.8 om. (hapl.) 17^{ab}. — ^{b}) K4 B1.3.4 D6

ययातिर्मूढविज्ञानो विस्मयाविष्टचेतनः ॥ १६
ततस्तं बुबुधे देवः शक्रो बलनिषूदनः ।
ते च राजर्षयः सर्वे धिग्धिगित्येवमब्रुवन् ॥ १७
विचारश्च समुत्पन्नो निरीक्ष्य नहुषात्मजम् ।
को न्वयं कस्य वा राज्ञः कथं वा स्वर्गमागतः ॥ १८
कर्मणा केन सिद्धोऽयं क्व वानेन तपश्चितम् ।
कथं वा ज्ञायते स्वर्गे केन वा ज्ञायतेऽप्युत ॥ १९

एवं विचारयन्तस्ते राजानः स्वर्गवासिनः ।
दृष्ट्वा पप्रच्छुरन्योन्यं ययातिं नृपतिं प्रति ॥ २०
विमानपालाः शतशः स्वर्गद्वाराभिरक्षिणः ।
पृष्टा आसनपालाश्च न जानीमेत्यथाब्रुवन् ॥ २१
सर्वे ते ह्यावृतज्ञाना नाभ्यजानन्त तं नृपम् ।
स मुहूर्तादथ नृपो हतौजा अभवत्तदा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

११९

नारद उवाच ।
अथ प्रचलितः स्थानादासनाच्च परिच्युतः ।
कम्पितेनैव मनसा धर्षितः शोकवह्निना ॥ १
म्लानस्रग्भ्रष्टविज्ञानः प्रभ्रष्टमुकुटाङ्गदः ।
विघूर्णन्स्रस्तसर्वाङ्गः प्रभ्रष्टाभरणाम्बरः ॥ २
अदृश्यमानस्तान्पश्यन्नपश्यंश्च पुनः पुनः ।

C. 5. 4050
B. 5. 121. 3
K. 5. 121. 3

बलनिसूदनः; G5 M वलनिसू(G5 °षू)दनः. — d) K2.4 D7.10 एनम्; D3.4.9 एव च (for एवम्). K5 धिगिलेन-मथाब्रुवन्.

18 cd) D3.4.9 वै (for वा), and आस्थितः (for आगतः).

19 b) K1.2 B3 D7.10 T2 G2.3.5 चानेन; K5 वा तेन (for वानेन). — c) D10 केन (for कथं). S वि- (for वा). — d) K1.2.5 D7 लोके; D10 कथं (for केन). K3 B1.3 Ds D3.4.6.8.9 ज्ञायतेत्युत; K4 युज्यतेत्युत (for ज्ञायतेऽप्युत). D2 पुनः; D10 [ऽ]पि च; M (except M1) [ऽ]च्युत (for ऽप्युत).

20 b) K3.4 B Dn1 Ds D1.2.6-8 G3 राजानं. — d) T1 G1.4 नाहुषं (for नृपतिं).

21 c) K5 D2-4.9 T1 G1 पृष्टा आ(D2-4.9 पृष्टाश्चा)-सन्नपालाश्च. — d) D10 ते (for अथ). D3.4.9 न विद्म इति तेब्रुवन्; S न जानीम इति ब्रु°.

22 D6 om. 22. — a) K5 तत्; D10 [ऽ]पि (for ते). D3.4.9 च (for हि). M (except M2) सर्वे ह्यावृत-विज्ञानाः. — b) D1 नाभ्यजानंस्तथा नृपं; S ययातिं नृपतिं प्रति (= 20d). — c) B (except B2) G5 M1.4 सु- (for स). T1 G1.4 अपि; T2 G2 इव (for अथ). — d) T1 G1.4 M हृतौजाः (for ह°). K1-3.5 D2.7 M3.4 स्त्वभवत्; K4 B Dn1 Ds D6.8.10 M5 चाभवत्; D1.3.4.9 G3.5 M1.2 सोभवत् (for अभवत्). T2 G2.4 हततेजा-भवत्तदा.

Colophon missing in Dn2 D5. — *Sub-parvan:* K3.5 B1.3 D7.8 भगवद्यान; to it K3.5 D7 add ययातिपतन, B1.3.8 गालवचरित. B2.4.5 Dn1 Ds D2.6.10 T1 G1.5 M (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित; which in Ds D10 is followed by ययातिपतन, in G5 by उत्तरयायात. K1.2 (likewise om. sub-parvan name) mention only ययातिपतन; D3.4.9 mention only यायात. — *Adhy. name:* T1 G1 ययाति-तपोविचारणं; M ययातिमाधवीतपश्चरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 10 (=110); D7 T2 G4 M1-3.5 121; T1 G1.2.5 122; G3 M4 120. — *S'loka no.:* K5 17; Dn1 Ds 22.

119

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 117. 23).

1 a) Ds D7-9 G5 M1-4 प्रचलित- (for °तः). — c) K3 B (except B4) Ds D2.6-8 इव (for एव). — d) B1.2.4 प्रपतिष्यन्महीतलं (=3d).

2 a) K4 म्लानश्च भ्रष्टविज्ञानः; K5 म्लानस्रग्भ्रष्ट°; Ds म्लानस्रग्भ्रष्ट°; T1 G1.4 म्लानः प्रणष्ट°; T2 G2 म्लानः प्रहृष्ट°; M3-5 म्लान(M3 °नः)प्रभ्रष्ट°. — b) D6.8 प्रभ्रष्टमुदढांगदः; D9 प्रनष्ट°; T1 G1.4 प्रणष्ट°; T2 G2 प्रहृष्ट°. S (mostly) °मकुटा°. — c) K2 विघूर्णन्ग्रस्त°; K5 Ds2 D2-4.8-10 T1 G2 M1.4 विघूर्णस्रस्त°; D7 T2 G1.5 M3 विघूर्णः स्रस्त°.

C. 5. 4010
B. 5. 121. 3
K. 5. 121. 3

शून्यः शून्येन मनसा प्रपतिष्यन्महीतलम् ॥ ३
किं मया मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् ।
येनाहं चलितः स्थानादिति राजा व्यचिन्तयत् ॥ ४
ते तु तत्रैव राजानः सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ।
अपश्यन्त निरालम्बं ययातिं तं परिच्युतम् ॥ ५
अथैत्य पुरुषः कश्चित्क्षीणपुण्यनिपातकः ।
ययातिमब्रवीद्राजन्देवराजस्य शासनात् ॥ ६
अतीव मदमत्तस्त्वं न कंचिन्नावमन्यसे ।
मानेन भ्रष्टः स्वर्गस्ते नार्हस्त्वं पार्थिवात्मज ।
न च प्रज्ञायसे गच्छ पतस्वेति तमब्रवीत् ॥ ७
पतेयं सत्स्विति वचस्त्रिरुक्त्वा नहुषात्मजः ।
पतिष्यंश्चिन्तयामास गतिं गतिमतां वरः ॥ ८
एतस्मिन्नेव काले तु नैमिषे पार्थिवर्षभान् ।
चतुरोऽपश्यत नृपस्तेषां मध्ये पपात सः ॥ ९
प्रतर्दनो वसुमनाः शिबिरौशीनरोऽष्टकः ।
वाजपेयेन यज्ञेन तर्पयन्ति सुरेश्वरम् ॥ १०
तेषामध्वरजं धूमं स्वर्गद्वारमुपस्थितम् ।
ययातिरुपजिघ्रन्वै निपपात महीं प्रति ॥ ११
भूमौ स्वर्गे च संबद्धां नदीं धूममयीं नृपः ।
स गङ्गामिव गच्छन्तीमालम्ब्य जगतीपतिः ॥ १२
श्रीमत्स्ववभृथाग्र्येषु चतुर्षु प्रतिबन्धुषु ।
मध्ये निपतितो राजा लोकपालोपमेषु च ॥ १३
चतुर्षु हुतकल्पेषु राजसिंहमहाग्निषु ।
पपात मध्ये राजर्षिर्ययातिः पुण्यसंक्षये ॥ १४
तमाहुः पार्थिवाः सर्वे प्रतिमानमिव श्रियः ।
को भवान्कस्य वा बन्धुर्देशस्य नगरस्य वा ॥ १५
यक्षो वाप्यथ वा देवो गन्धर्वो राक्षसोऽपि वा ।
न हि मानुषरूपोऽसि को वार्थः काङ्क्षितस्त्वया ॥ १६

ययातिरुवाच ।

ययातिरस्मि राजर्षिः क्षीणपुण्यश्च्युतो दिवः ।
पतेयं सत्स्विति ध्यायन्भवत्सु पतितस्ततः ॥ १७

— K_5 om. 2^d–3^b. — ^{d}) $D_{3.4.9}$ °वरणांबरः.

3 K_5 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — ^{b}) T $G_{1.2.4}$ अदृश्यः; G_3 न पश्यन्; M (except M_2) अदृश्यन् (for अपश्यन्). — ^{d}) K_5 [अ]पतिष्यत; S प्रापतत्स (for प्रपतिष्यन्). $K_{1.2.5}$ D_7 $G_{3.5}$ महीतले.

4 4^{ab} = (var.) 5. 111. 7^{ab}. — ^{b}) $D_{3.4.8.9}$ कर्मदूषणं; S स्वर्ग°. — ^{d}) T_1 $G_{1.3.4}$ ह्य°; T_2 G_2 M [अ]भ्य°; G_5 [अ]ध्य° (for व्य°).

5 ^{a}) D_7 तत्र (for ते तु). K_5 $D_{3.4.7.9}$ T_2 G_2 राजानं (for °नः). — ^{d}) Dn_1 D_5 $D_{6.8}$ transp. ययातिं and तं. K_5 ययातिं परितश्च्युतं.

6 ^{a}) K_5 $G_{3.5}$ अभ्येत्य; B_3 तत्रेत्य; D_2 अथान्यः; a few MSS. अथेत्य (for अथैत्य). — ^{b}) $K_{1.5}$ °पुण्यं विपाकतः; K_2 °पुण्यं निपातकं; D_6 °पुण्यं विपातकः; K_4 D_2 S °पुण्यं (D_2 °पुण्य-) निपातितं. — ^{d}) $D_{3.4.9}$ शासनं (for °नात्).

7 K_5 om. 7. — ^{b}) $K_{1.2}$ Dn_1 $D_{6.7.9}$ T_1 G_4 किंचित्; Ca कंचित् (as in text). D_2 अभिमन्यसे; D_7 इव म°; Ca अवम° (as in text). — ^{c}) G_4 transp. भ्रष्टः and स्वर्गः. $D_{3.4.9}$ नष्टः (for भ्रष्टः). $K_{1.2}$ स्वर्गाद्धि (for स्वर्गस्ते). — ^{f}) K_1 $G_{4.5}$ M_4 तपस्व (for पतस्व). D_7 एवम् (for तम्).

9 ^{b}) S नैमिशे (for नैमिषे). — ^{d}) B D (except $D_{3.4.9}$; Dn_2 missing) T_1 G_{3-5} ह (for सः).

10 B_2 om. 10–12. — ^{c}) M_1 वाजिमेधेन.

12 B_2 om. 12 (cf. v.l. 10). — ^{a}) D_8 संनद्धां; T G_2 °बाधां; G_1 M_1(*inf. lin.* as in text)$_4$ °बंधां (for °बद्धां). — ^{b}) D_{10} नावं (for नदीं). D_1 धूमयतीं; $G_{3.5}$ मूलमयीं. K (except K_5) B D (except $D_{1.2.7}$; Dn_2 missing) इव; T_2 नृप. — ^{c}) $K_{1.2}$ B_2 गंगामिव; $K_{3.4}$ Dn_1 D_5 $D_{1-4.6-8}$ गंगां गाम्; K_5 $B_{1.4.5}$ गंगे गाम्; D_{10} गंगायाम् (for स गङ्गाम्). $K_{1.2}$ B_2 च (for इव).

13 ^{a}) K_4 $D_{2.8}$ T G_2 M_4 (*inf. lin.*) Ca अवभृथाग्रेषु; G_4 °ख्येषु; M_{3-5} °त्तेषु. — ^{b}) $G_{1.4}$ प्रीतबंधुषु; $G_{3.5}$ M_1(*inf. lin.* as in text)$_{2-5}$ प्रिय°; G_2 प्रीति°; all comm. as in text. — ^{d}) $K_{2.5}$ B D (except $D_{3.4.6.9}$; Dn_2 missing) $M_{3.4}$ सः (for च). $M_{1.2}$ लोकपालसमेषु च.

14 ^{a}) K_4 हुतकालेषु; K_5 ब्रह्मकल्पेषु.

15 ^{b}) K_{3-5} B D (except D_7; Dn_2 missing) दीप्यमानमिव श्रिया (K_5 °यः). Ca. d cite प्रतिमानं (as in text). — ^{d}) K $D_{2-4.6.8}$ G_5 च (for वा).

16 ^{a}) $K_{1.2.4}$ $D_{3.4.9}$ यदि (for [अ]प्यथ). D_7 यक्षोसि यदि वा देवः; S यक्षो विद्याधरो देवः. — ^{d}) $K_{3.4}$

राजान ऊचुः ।
सत्यमेतद्भवतु ते काङ्क्षितं पुरुषर्षभ ।
सर्वेषां नः क्रतुफलं धर्मश्च प्रतिगृह्यताम् ॥ १८

ययातिरुवाच ।
नाहं प्रतिग्रहधनो ब्राह्मणः क्षत्रियो ह्यहम् ।
न च मे प्रवणा बुद्धिः परपुण्यविनाशने ॥ १९

नारद उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु मृगचर्याक्रमागताम् ।
माधवीं प्रेक्ष्य राजानस्तेऽभिवाद्येदमब्रुवन् ॥ २०
किमागमनकृत्यं ते किं कुर्मः शासनं तव ।
आज्ञाप्या हि वयं सर्वे तव पुत्रास्तपोधने ॥ २१
तेषां तद्भाषितं श्रुत्वा माधवी परया मुदा ।
पितरं समुपागच्छद्ययातिं सा ववन्द च ॥ २२
दृष्ट्वा मूर्ध्ना नतान्पुत्रांस्तापसी वाक्यमब्रवीत् ।
दौहित्रास्तव राजेन्द्र मम पुत्रा न ते पराः ।
इमे त्वां तारयिष्यन्ति दिष्टमेतत्पुरातनम् ॥ २३
अहं ते दुहिता राजन्माधवी मृगचारिणी ।
मयाप्युपचितो धर्मस्ततोऽर्धं प्रतिगृह्यताम् ॥ २४
यस्माद्राजन्नराः सर्वे अपत्यफलभागिनः ।
तस्मादिच्छन्ति दौहित्रान्यथा त्वं वसुधाधिप ॥ २५
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे शिरसा जननीं तदा ।
अभिवाद्य नमस्कृत्य मातामहमथाब्रुवन् ॥ २६
उच्चैरनुपमैः स्निग्धैः स्वरैरापूर्य मेदिनीम् ।
मातामहं नृपतयस्तारयन्तो दिवश्च्युतम् ॥ २७
अथ तस्मादुपगतो गालवोऽप्याह पार्थिवम् ।
तपसो मेऽष्टभागेन स्वर्गमारोहतां भवान् ॥ २८

C. 5. 4077
B. 5. 121. 28
K. 5. 121. 29

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

B D (except D7. 8; Dn2 missing) कांक्ष्यते (for काङ्क्षितः).

17 T2 om. (hapl.) 17–18. — ^{b}) K D1–4. 7–9 T1 transp. च्युतः and दिवः. — ^{d}) D3. 4. 9 त्वतः; G6 त्वहं (for ततः).

18 T2 om. 18 (cf. v.l. 17). D2 राजर्षयः (for राजान ऊ°). — ^{b}) K5 D7 भरत° (for पुरुष°).

19 ^{b}) D10 [ऽ]स्मि (for हि). — ^{c}) K2. 5 D3. 4. 9 तु (for च). — ^{d}) K1. 2 °निवासने.

20 A few MSS. om. the ref. — ^{b}) D2 °समागतां; D3. 4. 9 °क्रियागतां; D10 स्वेच्छया व्यक्तिमागतां. — ^{c}) K2. 4 Ds D10 M2 प्राप्य (for प्रेक्ष्य). — ^{d}) G1. 4 om. ते. G3. 5 एवम् (for इदम्).

21 ^{b}) M3–5 शासनात् (for °नं). — ^{c}) K4 आज्ञापय; D2 आज्ञां देहि; G3 वृणीमहि (for आज्ञाप्या हि).

22 ^{a}) D3. 4. 9 वचनं (for भाषितं). — ^{c}) D2 °गम्य (for °गच्छत्). — ^{d}) D2 पार्थिवोत्तमं; T2 G2 अभिवाद्य च (for सा ववन्द च).

23 ^{a}) K4 B1. 3. 4 Dn1 Ds D6. 10 स्पृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). K2. 4. 5 B1. 3. 4 Dn1 Ds D6. 10 मूर्धनि तान्; D1 सर्वोन्नतान्; D2–4 T2 G1. 2 मूर्धानतान् (for मूर्ध्ना नतान्). G3 तांस्तु (for पुत्रान्). — ^{d}) D2 तपस्विनः; S Ca न ते परे; Cd न ते पराः (as in text). — ^{f}) K2–4 B Dn1 Ds D2–4. 6 G1. 2. 5 M1 (*inf. lin.* as in text). 5 दृष्टम् (for दिष्टम्). K1–4 B2. 4. 5 Ds D2–4. 6. 8. 9 (and all comm.) पुरातनैः; Dn1 D1 पुरातनैः.

24 ^{d}) T2 G2. 3 M तदर्धं. G1 संप्र° (for प्रति°).

25 ^{a}) K4 तात (for राजन्). — ^{b}) B3 °भागिनश्च ये; D2 °फलहेतवः; G1 ह्यपत्यफल°.

27 ^{a}) D2 °पदैः (for °पमैः). — ^{b}) D3. 4. 9 स्वरैरमरसंनिभं. — ^{d}) T2 G2. 5 नभ° (for दिव°). — After 27, T G read 5. 120. 18, *repeating* it in its proper place (G3 reads it here only!).

28 ^{a}) D3. 4. 9 T2 G1. 2. 4 [अ]कस्मात्; T1 G3. 6 कस्मात् (for तस्मात्). — ^{c}) Ds [ऽ]पि (for मे). Ds2 अर्धं°; Ca. d. s अष्ट° (as in text). D7 तपसोष्टविभागेन. — ^{d}) T G2. 3 आरोहताद् (for °हतां).

Colophon missing in Dn2 D5. — *Sub-parvan:* B1. 3 Dn1 D7 M1. 2 भगवद्यान; to it B1. 3 Dn1 M1. 2 add गालवचरित, D7 ययातिपतन. K4 B2. 4. 5 Ds D2. 6. 10 T1 G1. 5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित; which in Ds D10 is followed by ययातिपतन. K1. 3 (likewise om. sub-parvan name) mention only ययातिपतन; D3. 4. 9 mention only यायात; D8 only ययातिपातन. — *Adhy. name:* G2. 5 M ययातिस्वर्गपतनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D8 11 (=111); D7 T2 G4 M1–3. 5 122; T1 G1. 2. 6 123; G3 M4 121. — *S'loka no.:* Dn1 29; D8 30; D10 27.

१२०

C. 5. 4078
B. 5. 122. 1
K. 5. 122. 1

नारद उवाच ।
प्रत्यभिज्ञातमात्रोऽथ सद्भिस्तैर्नरपुंगवः ।
ययातिर्दिव्यसंस्थानो बभूव विगतज्वरः ॥ १
दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः ।
दिव्यगन्धगुणोपेतो न पृथ्वीमस्पृशत्पदा ॥ २
ततो वसुमनाः पूर्वमुच्चैरुच्चारयन्वचः ।
ख्यातो दानपतिर्लोके व्याजहार नृपं तदा ॥ ३
प्राप्तवानस्मि यल्लोके सर्ववर्णेष्वगर्हया ।
तदप्यथ च दास्यामि तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ४
यत्फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत्फलम् ।
यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ५
ततः प्रतर्दनोऽप्याह वाक्यं क्षत्रियपुंगवः ।
यथा धर्मरतिर्नित्यं नित्यं युद्धपरायणः ॥ ६
प्राप्तवानस्मि यल्लोके क्षत्रधर्मोद्भवं यशः ।
वीरशब्दफलं चैव तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ७
शिबिरौशीनरो धीमानुवाच मधुरां गिरम् ।
यथा बालेषु नारीषु वैहार्येषु तथैव च ॥ ८
संगरेषु निपातेषु तथापद्व्यसनेषु च ।
अनृतं नोक्तपूर्वं मे तेन सत्येन खं व्रज ॥ ९
यथा प्राणांश्च राज्यं च राजन्कर्म सुखानि च ।

120

☞ In Dn2, st. 1–14 are missing (cf v.l. 5. 117. 23).

1 ^{b}) S (except G3) सर्वैः (for सद्भिः). Dn1 T2 G1.2 °पुंगवैः. — D3.4.8.9 G3 M (see below) ins. after 1^{ab}; T G1.2.4.5, after 1^{cd}:

463* समारुरोह नृपतिरस्पृशन्वसुधातलम् ।

— K2 om. 1^{c}–2^{b}; G3 M om. 1^{cd}. — ^{c}) K5 °संस्थानात्; D10 (by corr.) °संस्थाने. — After 1, D2 ins.:

464* नारद उवाच ।
प्रत्युज्जगाम तं स्थानं देवलोकं नराधिपः ।
अवाप्य दिव्यसंस्थानं बभूव विगतज्वरः ।

2 K2 om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — D1 दिव्यमालांबरधरः; S दिव्यांबरधरो दिव्यः. — ^{b}) = (var.) 1. 26. 45^{b}; 76. 5^{d}. — ^{c}) S °स्रजोपेतः. — ^{d}) K1 D1.7 तदा (for पदा). D2–4.9 S पृथिवीमस्पृशन्निव (D2–4.9 G4 °न्नृपः).

3 K5 om. 3–14. — ^{ab}) D2m.3.4.9 चोच्चैर् (for पूर्वम्), and पूर्वम् (for उच्चैर्). T1 G1.4 उच्चावचं (for उच्चारयन्). — ^{d}) B3 D8 D10 M5 नृपः; D2 वचः (for नृपं).

4 K5 om. 4 (cf. v.l. 3). — ^{a}) = 7^{a}. D3.4.9 G2 यं (for यत्). — ^{b}) K4 अगर्हितं (for अगर्हया). D10 सर्ववर्णसमर्हणात्. — ^{c}) G3 दानानि; M2 तथापि (for तदपि). D8 अहं ते (for अथ च). D10 तदन्यदपि दास्यामि; T G1.2.5 तच्चाप्यहं प्रदास्यामि; G4 तदप्यहं प्रदास्यामि; M1 तच्चाहं ते च दास्यामि. — ^{d}) = 5^{d}, 7^{d}.

5 K5 Dn1 (hapl.) om. 5 (cf. v.l. 3); D1 om. (hapl.) 5–7. D2 reads 5 after 7. — ^{c}) K1.2 D8 तत् (for यत्). K1.3 D8 G3 आदाय (for आधाने). — ^{d}) = 4^{d}, 7^{d}. — After 5, T2 ins. 465*.

6 K5 D1 om. 6 (cf. v.l. 3, 5). — ^{c}) K1.2 यथा धर्मपतिर्; K4 अथ धर्मरतो; D3–4.9 G3 क्षत्रधर्मरतिर्; T1 G1.3–5 M क्षत्रधर्मरतो; T2 धर्मक्षत्ररतिर्. T2 G2.5 om. 6^{d}–7^{a}. — ^{d}) K2 B1.3 D7 यथा (for नित्यं). K2 B1.3 धर्म°; D3–4.9 यज्ञ° (for युद्ध°).

7 K5 D1 om. 7 (cf. v.l. 3, 5); T2 G2.5 om. 7^{a} (cf. v.l. 6). — 7^{a} = 4^{a}. — ^{b}) B2.4.5 Dn1 D5 D6.8.10 क्ष(D10 क्षा)त्रवंशोद्भवं. — ^{c}) D3.4.9 °परं (for °फलं). — ^{d}) = 4^{d}, 5^{d}. — After 7, D2 reads 5. D3.4.8.9 S ins. after 7 (T2, after 5):

465* यथा धर्मरतिर्नित्यं तेन सत्येन खं व्रज ।

[cf. 9^{cd}. — D3.4.8 तथा धर्मरतिर्; D9 तथा धर्मे रतिर्. G5 गीता (for नित्यं). D3.4.8.9 संप्रगम्; G3–5 खं व्रजेः (for खं व्रज)]. — Thereafter G3 reads 11.

8 K5 om. 8 (cf. v.l. 3). T2 reads 8–9 after 12. — ^{a}) K1.2 D7 T G1.2.5 [अ]पीमाम्; D3.4.9 वीरः (for धीमान्). — ^{c}) T1 transp. बालेषु and नारीषु. G2 नारीणां (for °षु). — ^{d}) T2 G1.2.5 वैवाहेषु; all comm. as in text. D3.4.9 रथे(D9 °ते)षु (for तथैव). D10 वैहार्यसमयेषु च.

9 K5 om. 9 (cf. v.l. 3). For transp. in T2 cf. v.l. 8. — ^{b}) B3 D8 M4 यथा (for तथा). D2–4.8.9 G3–5 M च व्यसनेषु; T G1.2 [अ]तिव्यस° (for [आ]पद्व्य°). — ^{d}) = 10^{d}, 11^{d}, 14^{d}.

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 3). For transp. in T2 cf. v.l. 8. — ^{a}) D2 (by corr.), 3.4.9 अथ (for यथा).

त्यजेयं न पुनः सत्यं तेन सत्येन खं व्रज ॥ १०
यथा सत्येन मे धर्मो यथा सत्येन पावकः ।
प्रीतः शक्रश्च सत्येन तेन सत्येन खं व्रज ॥ ११
अष्टकस्त्वथ राजर्षिः कौशिको माधवीसुतः ।
अनेकशतयज्वानं वचनं प्राह धर्मवित् ॥ १२
शतशः पुण्डरीका मे गोसवाश्च चिताः प्रभो ।
क्रतवो वाजपेयाश्च तेषां फलमवाप्नुहि ॥ १३
न मे रत्नानि न धनं न तथान्ये परिच्छदाः ।
क्रतुष्वनुपयुक्तानि तेन सत्येन खं व्रज ॥ १४
यथा यथा हि जल्पन्ति दौहित्रास्तं नराधिपम् ।
तथा तथा वसुमतीं त्यक्त्वा राजा दिवं ययौ ॥ १५
एवं सर्वे समस्तास्ते राजानः सुकृतैस्तदा ।
ययातिं स्वर्गतो भ्रष्टं तारयामासुरञ्जसा ॥ १६
दौहित्राः स्वेन धर्मेण यज्ञदानकृतेन वै ।
चतुर्षु राजवंशेषु संभूताः कुलवर्धनाः ।
मातामहं महाप्राज्ञं दिवमारोपयन्त ते ॥ १७

राजान ऊचुः ।

राजधर्मगुणोपेताः सर्वधर्मगुणान्विताः ।
दौहित्रास्ते वयं राजन्दिवमारोह पार्थिव ॥ १८

C. 5. 4096
B. 5. 122. 13
K. 5. 122. 13

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

$D_{3,4,9}$ वा (for the second च). — ^{b}) $K_{1,2}$ $D_{1,3,4,7,9}$ राज्यकर्म; K_3 B_3 D_2 M राजकर्म; K_4 $B_{4,5}$ राजन्काम-; $B_{1,2}$ राजन्धर्म; T_1 $G_{1,2,4,5}$ राजधर्म-; G_6 यथा धर्म-. — ^{c}) S त्वहं (for पुनः). — ^{d}) = 9^{d}, 11^{d}, 14^{d}.

11 K_5 om. 11 (cf. v.l. 3); D_6 G_3 om. (hapl.) 11; T_1 om. (hapl.) 11–14. G_1 reads 11 (with v.l.) after 465*, and *repeats* it here. — ^{ab}) S (T_1 G_3 om.) धर्मोयं (for मे धर्मो), and मे यमः (for पावकः). — ^{c}) B Dn_1 D_5 $D_{1,10}$ प्रीतः शतक्रतुश्चैव; D_8 प्रीतः क्रतुशतैनैव. — ^{d}) = 9^{d}, 10^{d}, 14^{d}. $D_{2-4,9}$ ततो (D_2 °था) राजन्दिवं व्रज.

12 K_5 T_1 om. 12 (cf. v.l. 3, 11). — ^{c}) B_5 °यज्वा च; D_{10} °मख°; T_2 G_1 M °यज्वा तं. — ^{d}) $B_{2,4}$ Dn_1 D_5 $D_{6-8,10}$ नाहुषं (for वचनं). $B_{2,4}$ Dn_1 $D_{6,8}$ प्राप्य (for प्राह). — After 12, T_2 reads 8–9.

13 K_5 T_1 om. 13 (cf. v.l. 3, 11). — ^{a}) S (except M_5; T_1 om.) पौंडरीकाः. — ^{b}) K_4 B Dn_1 D_5 $D_{1,6,8,10}$ G_4 M_1 चरिताः; D_7 च कृताः; G_5 रचिताः (for च चिताः). K_{1-3} B_3 विभो; D_5 मम; D_{10} मया (for प्रभो). $D_{2-4,9}$ अश्वमेधा ह्यनेकशः. — ^{c}) K_4 वाजिमेधाश्च; D_{10} वाजपेयाद्याः.

14 K_5 T_1 om. 14 (cf. v.l. 3, 11). — ^{d}) = 9^{d}, 10^{d}, 11^{d}. — After 14, D_2 ins.:

466* यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तेन सत्येन वै व्रज ।

15 Dn_2 resumes! — ^{a}) $G_{3,5}$ M च (for हि). D_{10} यथा यथावदश्योतिः. — ^{cd}) K_1 ययौ (for गतः). D_2 तथा वसुमतीं त्यक्त्वा राजा स्वर्गं गतस्तु वै.

16 ^{a}) K_4 $B_{1,3}$ D_5 G_3 समस्तैः; D_1 समानाः; D_{10} समेताः; Ca, d समस्ताः (as in text). — ^{b}) D_{10} दौहित्राः (for राजानः).

17 D_{10} om. 17–18. — ^{a}) K_5 $D_{1-4,7,9}$ T_2 $G_{2,3,5}$ M दौहित्रास्तेन. S पुण्येन (for धर्मेण). — ^{b}) K (except K_4) $D_{2-4,7,9}$ दानयज्ञकृतेन वै (K_5 D_7 च). — ^{d}) D_1 कुलनंदनाः. — K_5 om. 17^{ef}. — ^{e}) B_5 °प्राज्ञाः (for °प्राज्ञं). — ^{f}) K_3 B_{1-3} T G M_4 °मारोपयंति ते; K_4 °मारोपयंस्तदा.

18 $D_{2,10}$ om. 18 (cf. v.l. 17). T G read 18 (for the first time) after 5. 119. 27, and *repeat* it here (in G_3 only there is no repetition). — ^{b}) S सत्यधर्मगुणान्विताः (T_1 $G_{1,4}$ °परायणाः). — ^{d}) $B_{1,2,4}$ आरोहतां भवान् (for आरोह पार्थिव).

Colophon missing in D_5; K_6 om. it. — *Sub-parvan:* $B_{1,3}$ Dn $D_{7,8}$ G_5 भगवद्यान; to it $B_{1,3}$ Dn G_5 add गालवचरित, D_7 ययातिपतन, D_8 गालवचरिते ययातिपतन. K_4 $B_{2,4,5}$ D_5 $D_{1,2,6,10}$ T_1 G_1 M (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित. K_{1-3} (likewise om. sub-parvan name) mention only ययातिपतन, $D_{3,4,9}$ only यायात. — *Adhy. name:* D_1 ययातिस्वर्गारोहणं; T_1 G_1 M ययातिदौहित्रप्रशंसनं; G_5 ययातिपुनःस्वर्गारोहणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 12 (=112); D_7 T_2 G_4 $M_{1-3,5}$ 123; T_1 $G_{1,2,5}$ 124; G_3 M_4 122. — *S'loka no.:* Dn 18; D_8 19.

१२१

C. 5. 4097
B. 5. 123. 1
K. 5. 123. 1

नारद उवाच ।
सद्भिरारोपितः स्वर्गं पार्थिवैर्भूरिदक्षिणैः ।
अभ्यनुज्ञाय दौहित्रान्ययातिर्दिवमास्थितः ॥ १
अभिवृष्टश्च वर्षेण नानापुष्पसुगन्धिना ।
परिष्वक्तश्च पुण्येन वायुना पुण्यगन्धिना ॥ २
अचलं स्थानमारुह्य दौहित्रफलनिर्जितम् ।
कर्मभिः स्वैरुपचितो जज्वाल परया श्रिया ॥ ३
उपगीतोपनृत्तश्च गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
प्रीत्या प्रतिगृहीतश्च स्वर्गे दुन्दुभिनिस्वनैः ॥ ४
अभिष्टुतश्च विविधैर्देवराजर्षिचारणैः ।
अर्चितश्चोत्तमार्घेण दैवतैरभिनन्दितः ॥ ५
प्राप्तः स्वर्गफलं चैव तमुवाच पितामहः ।
निर्वृतं शान्तमनसं वचोभिस्तर्पयन्निव ॥ ६
चतुष्पादस्त्वया धर्मश्चितो लोक्येन कर्मणा ।
अक्षयस्तव लोकोऽयं कीर्तिश्चैवाक्षया दिवि ।
पुनस्तवाद्य राजर्षे सुकृतेनेह कर्मणा ॥ ७
आवृतं तमसा चेतः सर्वेषां स्वर्गवासिनाम् ।
येन त्वां नाभिजानन्ति ततोऽज्ञात्वासि पातितः ॥ ८
प्रीत्यैव चासि दौहित्रैस्तारितस्त्वमिहागतः ।
स्थानं च प्रतिपन्नोऽसि कर्मणा स्वेन निर्जितम् ।
अचलं शाश्वतं पुण्यमुत्तमं ध्रुवमव्ययम् ॥ ९

ययातिरुवाच ।
भगवन्संशयो मेऽस्ति कश्चित्तं छेत्तुमर्हसि ।
न ह्यन्यमहमर्हामि प्रष्टुं लोकपितामह ॥ १०
बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्धितम् ।
अनेकक्रतुदानौघैरर्जितं मे महत्फलम् ॥ ११
कथं तदल्पकालेन क्षीणं येनास्मि पातितः ।
भगवन्वेत्थ लोकांश्च शाश्वतान्मम निर्जितान् ॥ १२

121

1 ^{a}) D10 आरोहितः (for आरोपितः). K5 स पुरा च्यावितः स्वर्गात्. — ^{b}) G5 M2 पार्थिवो (for °वैर्).

2 K5 om. 2. K3 M3–5 om. (hapl.) 2^{cd}. — ^{d}) T G च सुगंधिना; M1, 2 सुसुगंधिना (for पुण्य°).

3 ^{a}) B Dn1 Ds D2–4, 6, 8 आसाद्य (for आरुह्य). — ^{c}) D8 S तैर् (for स्वैर्). K5 D7 उपावृत्तो; S उपचितैर् (for उपचितो).

4 ^{a}) B1–3 Dn1 °नृत्यश्च; B4, 5 °नृत्तैश्च. — ^{c}) T1 G4 प्रीतः. K (except K3) D2–4, 7–10 परिगृहीतश्च. — ^{d}) D2–4, 9 स्वर्ग- (for स्वर्गे).

5 K5 om. 5. — ^{b}) D3, 4, 9 देवराज इवामरैः. — ^{c}) Some MSS. spell अर्घ्येण. D3, 4, 9 अर्चितश्चात्र माल्येन.

6 ^{a}) D10 M5 प्राप्त- (for प्राप्तः). D10 एनं (for एव). — ^{c}) K1, 2, 5 B3 D2–4, 7–9 G2 निवृत्तं; T1 G1, 4 नृपतिं. K4 शांतमासीनं.

7 Dn2 om. 7. — ^{b}) K1–3 B2, 3 Dn1 D3, 4, 6, 9, 10 S (except T1 G1) लौक्येन; K5 लोकेन; Ca. d, s लोक्येन (as in text). — K5 om. 7^{c}–9^{d}; D7, 9 T2 G2 om. (hapl.) 7^{cdef}. — ^{d}) D1 (*sup. lin.* as in text) तव (for दिवि). — ^{e}) T1 G3, 4 पूतः (for पुनः). K3 B Dn1 Ds D1, 6, 8, 10 त्वयैव; K4 G5 M3–5 त्वयाद्य; D3, 4 त्वयाथ; T1 G1, 3, 4 त्वमद्य (for तवाद्य). — ^{f}) Dn1 S (except G5; T2 G2 *om.*) स्वकृतेन; D10 सुकृतं तत् (for सुकृतेन). D3, 4 T1 G1, 4 एव (for इह). B Dn1 Ds D6, 10 विघातितं (for इह कर्मणा).

8 K5 om. 8 (cf. v.l. 7). — ^{c}) K2, 3 D9 ये च (for येन). D10 नाभ्यजानंत. — ^{d}) K3 B Dn1 Ds D2–4, 6–9 Ca अज्ञातोसि; D10 शक्रेण; Cd अज्ञात्वासि (as in text). G4 ततोज्ञात्वा निपातितः.

9 K5 om. 9^{abcd}. — ^{a}) B1, 2, 4 अद्यैव; B3 प्रीत्या च; T1 G1, 4 धार्मिकैः (for प्रीत्यैव). B3 [ए]वापि; D10 वापि; T2 G2 चापि (for चासि). D10 पुण्यैर्वचोभिर्दौहित्रैः. — ^{c}) D10 स्वस्थानं (for स्थानं च). — ^{e}) K5 D7 कर्म (for पुण्यम्). — ^{f}) D10 दिष्ट्यैतद् (for उत्तमं). K5 पुण्यमत्यंतमव्ययं; D7 पुण्यमुत्तममव्ययं.

10 ^{b}) K5 D7 त्वं (for तं). G2 वक्तुम् (for छेत्तुम्). — ^{c}) K4 अन्यतमम्; Ds2 M1, 3 अन्यमर्हम् (for अन्यमहम्). — ^{d}) T1 G1, 4 °पितामहात्.

11 11^{abc} = 13^{abc}. — ^{a}) K5 °सहस्राणि; S सहस्रं तु. — ^{d}) D7 (*sup. lin.*) सु- (for मे). K5 S यन्मयोपार्जितं फलं.

12 K5 om. (hapl.) 12^{a}–13^{d}; G4 om. 12^{ab}. — ^{a}) T2 °दोषेण (for °कालेन). B3 D8 D10 तदनेनैव दोषेण (= 14^{a}); T1 G3 तदेकेनैव दोषेण. G5 om. (hapl.) 12^{c}–14^{b}. — ^{c}) D8, 10 T G3 M2 भगवान् (for भगवन्).

पितामह उवाच ।

बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्धितम् ।
अनेकक्रतुदानौघैर्यत्त्वयोपार्जितं फलम् ॥ १३
तदनेनैव दोषेण क्षीणं येनासि पातितः ।
अभिमानेन राजेन्द्र धिक्कृतः स्वर्गवासिभिः ॥ १४
नायं मानेन राजर्षे न बलेन न हिंसया ।
न शाठ्येन न मायाभिर्लोको भवति शाश्वतः ॥ १५
नावमान्यास्त्वया राजन्नवरोत्कृष्टमध्यमाः ।
न हि मानप्रदग्धानां कश्चिदस्ति समः क्वचित् ॥ १६
पतनारोहणमिदं कथयिष्यन्ति ये नराः ।
विषमाण्यपि ते प्राप्तास्तरिष्यन्ति न संशयः ॥ १७

नारद उवाच ।

एष दोषोऽभिमानेन पुरा प्राप्तो ययातिना ।
निर्बन्धतश्चातिमात्रं गालवेन महीपते ॥ १८
श्रोतव्यं हितकामानां सुहृदां भूतिमिच्छताम् ।
न कर्तव्यो हि निर्बन्धो निर्बन्धो हि क्षयोदयः ॥ १९
तस्मात्त्वमपि गान्धारे मानं क्रोधं च वर्जय ।
संधत्स्व पाण्डवैर्वीर संरम्भं त्यज पार्थिव ॥ २०
दत्ताति यत्पार्थिव यत्करोति
यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।
न तस्य नाशोऽस्ति न चापकर्षो
नान्यस्तदश्नाति स एव कर्ता ॥ २१
इदं महाख्यानमनुत्तमं मतं
बहुश्रुतानां गतरोषरागिणाम् ।
समीक्ष्य लोके बहुधा प्रधाविता
त्रिवर्गदृष्टिः पृथिवीमुपाश्नुते ॥ २२

C. 5. 4120
B. 5. 123. 23
K. 5. 123. 24

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

D_{10} वेद लोकान्; T_1 (corrupt) आत्तधानाश्च; T_2 M_1 आत्थ लोकांश्च; G_1 अर्थलोकाच्च; G_3 अर्धलोकांश्च; G_4 आर्थिलोकां°; M_2 आर्थलोकां°; M_3 अथ लोकाच्च; M_4 नागलोकाच्च (for वेत्थ लोकांश्च). Ca.d cite आत्थ. — ^{d}) K_1 Dn M_1 निर्मितान्; $D_{2-4.9}$ चार्चितान्; $D_{6.8}$ चार्जितान् (for निर्जितान्). — After 12, K_4 B D ins.:

467* कथं नु मम तत्सर्वं विप्रनष्टं महाद्युते ।

13 $13^{abc}=11^{abc}$. — K_5 G_5 om. 13 (cf. v.l. 12); G_2 om. 13^{a}–14^{b}. — $D_{1-4.6.8.9}$ $G_{4.5}$ ब्रह्मोवाच (resp. ब्रह्मा) (for पितामह उ°). — ^{a}) T_2 $G_{3.4}$ °सहस्रं नु. — ^{d}) $B_{1.2.4}$ D_2 अर्जितं ते महत्फलं.

14 $G_{2.5}$ om. 14^{ab} (cf. v.l. 13, 12). — ^{a}) K_5 तदा तेनैव; D_7 तदल्पेनै°; T_1 $G_{1.3.4}$ $M_{1.2}$ तदेकेनै°; $M_{4.5}$ तदनेनैक°. — 14^{b}=(var.) 12^{b}. — ^{c}) $K_{1.2}$ G_1 G_3 अतिमानेन; K_5 पत°; $D_{2-4.9}$ G_5 अव° (for अभि°).

16 ^{ab}) K_3 B Dn Ds $D_{6.8.10}$ राजन्नधमो°; $D_{2-4.9}$ °न्नधरो°; D_7 G_2 °न्नावरो°; T_2 °न्नापरो°. — K_5 om. 16^{cd}. — ^{c}) $K_{1.2}$ न हि मानप्रदुष्टानां; T_1 $G_{1.4}$ नाभिमानप्रदग्धानां. — ^{d}) $K_{2.3}$ B_{3-5} Dn $D_{1-4.6.8.9}$ शमः (for समः). — K_5 ins. after 16^{ab}; D_7, after 16:

468* ययातेश्चैव राजर्षेः सुहृदां भूतिमिच्छताम् ।

(cf. 19^{ab}).

18 ^{a}) $K_{1.2.5}$ T_1 $G_{1.3.4}$ [ऽ]तिमानेन; D_{2-4} हि मानेन; T_2 $G_{2.5}$ [ऽ]तिमानस्य; M [ऽ]भिमानस्य (for ऽभिमानेन). — ^{c}) K_4 निर्बंधादतिमात्रं च; $B_{1.2.4.5}$ Dn Ds $D_{1.6}$ निर्बंन्नतातिमात्रं च; B_3 निर्बंधतोतिमात्रेण; S निर्बंधनाच्चातिमात्रं.

19 ^{b}) $K_{3.4}$ $B_{3.5}$ Dn Ds $D_{1,6,8,10}$ हितम् (for भूतिम्). — ^{d}) S क्षयावहः (for क्षयो°).

20 ^{b}) $D_{3.4.9}$ S (by transp.) क्रोधं मानं. $K_{3.5}$ D_7 विसर्जय; K_4 $D_{2-4.9}$ च वर्जयन्. — ^{c}) T_1 $G_{1.4}$ वीरैः; T_2 नित्यं; G_2 सार्धं (for वीर). — After 20, T G (except G_3) ins.:

469* स भवान्सुहृदो वश्यं वचो गृह्णातु मानृतम् ।
समर्थैर्विग्रहं कृत्वा विषमस्थो भविष्यसि ।

T G_2 cont.:

470*　　वैशंपायनः ।
एवमुक्तो नृपश्रेष्ठ नारदेन सुयोधनः ।
नातिष्ठद्वचने तस्मिंस्ततोन्तस्तस्य तादृशः ।

21 K_5 om. 21–22; G_5 om. 21^{ab}. — ^{a}) K_4 $D_{1.2}$ ददाति यत्कर्म करोति किंचित्. — ^{d}) D_9 आप्नोति (for अश्नाति).

22 K_5 (cf. v.l. 21) Dn_1 om. 22. — ^{a}) K_3 $D_{2-4.9}$ शुभं; B_5 Dn_2 हितं; D_7 महत् (for मतं). — ^{b}) $K_{1.2}$ गतरोषदोषिणां; K_4 गतदोषरागिणां; Ds D_{10} गतरोग°; D_2 °मानिनां; G_4 गतकोपरागिणां; Ca as in text. — ^{c}) $K_{1.2}$ D_8 प्रधावितं; K_3 B_4 Dn_2 $D_{1-4.9}$ प्रधारितं; $B_{1-3.5}$ प्रधारिता; D_7 T G M_1 (*inf. lin.*) प्रधावंतां (G_3 प्रयाति);

१२२

C. 5. 4121
B. 5. 124. 1
K. 5. 124. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।

भगवन्नेवमेवैतद्यथा वदसि नारद ।
इच्छामि चाहमप्येवं न त्वीशो भगवन्नहम् ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ततः कृष्णमभ्यभाषत भारत ।
स्वर्ग्यं लोक्यं च मामात्थ धर्म्यं न्याय्यं च केशव ॥ २

न त्वहं स्ववशस्तात क्रियमाणं न मे प्रियम् ।
अङ्ग दुर्योधनं कृष्ण मन्दं शास्त्रातिगं मम ॥ ३

अनुनेतुं महाबाहो यतस्व पुरुषोत्तम ।
सुहृत्कार्यं तु सुमहत्कृतं ते स्याज्जनार्दन ॥ ४

ततोऽभ्यावृत्य वार्ष्णेयो दुर्योधनममर्षणम् ।
अब्रवीन्मधुरां वाचं सर्वधर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ५

दुर्योधन निबोधेदं मद्वाक्यं कुरुसत्तम ।
समर्थं ते विशेषेण सानुबन्धस्य भारत ॥ ६

महाप्राज्ञ कुले जातः साध्वेतत्कर्तुमर्हसि ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ ७

Ca प्रधारित-. Cd cites प्रधारितः. — d) T G M1 (orig.) पृथिवी तदाश्रिता; M (M1 *inf. lin.*) °वीतलाश्रिता. — After 22, D8 ins.:

471* एतत्पुण्यतमं राजन्ययातेश्चरितं महत् ।
यच्छ्रुत्वा श्रावयित्वा च स्वर्गं यान्ति ह मानवाः ।

Colophon missing in D5. — *Sub-parvan:* K3.5 B1.3 Dn Ds D2.7.10 T1 G1.6 M1 भगवद्यान, followed in all these MSS. by गालवचरित, except in K3.5 D7 which have instead ययातिपतन; the same MSS. except Dn1 cont. समाप्त. B2.4.5 D6.8 M2-5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित; likewise K1.2 mention only ययातिपतन; all the above MSS. except B5 cont. समाप्त. — *Adhy. name:* G5 ययातिस्वर्गपतनारोहणनिबन्धे प्रश्नोत्तरं; M1 ययातिपतनारोहणं; M2-5 पतनारोहणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 13 (=113); D7 T2 G4 M1-3.5 124; T1 G1.2.5 125; G3 (by corr.) 115; G6 (before corr.) M4 123. — *S'loka no.:* Dn2 22; D8 25.

122

1 b) K2 यथा वदति नारदः. — c) K1.2 T2 G2.5 M अप्येतत्; K5 D7 अद्यैवं (D7 °व) (for अप्येवं). — d) K5 D10 अनीशो (for न त्वीशो).

2 b) N कौरवः (*for* भारत). — c) K4.5 D2.7 G3.5 M (except M5) लौक्यं; T2 G2 मोक्षं (for लोक्यं). — d) T2 धर्ममार्यं; G5 धर्मकार्यं (for धर्म्यं न्याय्यं).

3 a) D6 न चाहं; G2.5 न त्वयं. — After 3ab, T G ins.:

472* न मंस्यन्ते दुरात्मानः पुत्रा मम जनार्दन ।
[T1 G4 मन्यंते (for मंस्यन्ते).]

— c) K4 D8 अमुं; D2 अथ; D3 (*sec. m.*).3.4.9 लुब्धं; Ca.d अंग (as in text). — d) D6.8 (by corr.) मंत्र- (for मन्दं). G3 मंदं मे शासनातिगं.

4 After 4ab, K4 B D (except D1; D3 marg. *sec. m.*) ins.:

473* न शृणोति महाबाहो वचनं साधु भाषितम् ।
गान्धार्याश्च हृषीकेश विदुरस्य च धीमतः ।
अन्येषां चैव सुहृदां भीष्मादीनां हितैषिणाम् ।
स त्वं पापमतिं क्रूरं पापचित्तमचेतनम् ।
अनुशाधि दुरात्मानं स्वयं दुर्योधनं नृपम् ।
[(L. 4) Dn D8 पापमतिक्रूरं; D3-4.9 °मतिं क्लीबं. — (L. 5) D3-4.9 एनं शाधि.]

— c) K1.4.5 B5 D2-4.7.9 च; K2 हि (for तु). — d) K3.5 तत् (for ते).

5 Before 5, T1 G (except G2) ins. वैशं°. — a) K1.2.5 (before corr.) D1.9 व्याहृत्य; D8 [अ]त्यावृत्य; D7 T1 G1.6 M1 (*inf. lin.*) व्यावृत्य; T3 M2 ह्यावृत्य; Ca अभ्यावृत्य (as in text). — b) = 1. 2. 178d; 5. 123. 1b; 126. 21b. — c) K4 B3 D2 S मधुरं वाक्यं. — d) K1 सूक्ष्मां; K2 श्लक्ष्णां; S (except G4) सूक्ष्म- (for सर्व-).

6 Before 6, D3.4.8.9 T2 ins. कृष्ण उ° (T2 om. उ°); D6 (marg.) T1 G1.4 M1 श्रीभगवान्. — G3 om. 6-7. — b) K D2.7 कुरुनंदन. — c) K3 यत्समर्थं; K4 त्वत्समक्षं; K5 B3.5 Dn D3.4 शमार्थं ते (K5 च); D8 D10 शमार्थं तु (D10 ते); T2 G2.6 M (by transp.) ते समर्थं. Ca cites समर्थं.

7 G3 om. 7 (cf. v.l. 6). — a) K4 B2.4.5 Dn Ds1 D6.8 (by corr.) T2 °प्रज्ञ; K3 D7 °प्राज्ञे; D10 °प्रज्ञः (for °प्राज्ञ). K B1.3 D2 (*sec. m.* as in text).7 जन्म (for जातः). — 7d = 1. 1. 85b.

8 K5 om. 8. — a) T1 G1 °चारा (for °स्मानो).

दौष्कुलेया दुरात्मानो नृशंसा निरपत्रपाः ।
त एतदीदृशं कुर्युर्यथा त्वं तात मन्यसे ॥ ८
धर्मार्थयुक्ता लोकेऽस्मिन्प्रवृत्तिर्लक्ष्यते सताम् ।
असतां विपरीता तु लक्ष्यते भरतर्षभ ॥ ९
विपरीता त्वियं वृत्तिरसकृल्लक्ष्यते त्वयि ।
अधर्मश्चानुबन्धोऽत्र घोरः प्राणहरो महान् ॥ १०
अनेकशस्त्वनिमित्तमयशस्यं च भारत ।
तमनर्थं परिहरन्नात्मश्रेयः करिष्यसि ॥ ११
भ्रातॄणामथ भृत्यानां मित्राणां च परंतप ।
अधर्म्यादयशस्याच्च कर्मणस्त्वं प्रमोक्ष्यसे ॥ १२
प्राज्ञैः शूरैर्महोत्साहैरात्मवद्भिर्बहुश्रुतैः ।
संधत्स्व पुरुषव्याघ्र पाण्डवैर्भरतर्षभ ॥ १३
तद्धितं च प्रियं चैव धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य महामतेः ॥ १४
कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः ।
अश्वत्थाम्नो विकर्णस्य संजयस्य विशां पते ॥ १५
ज्ञातीनां चैव भूयिष्ठं मित्राणां च परंतप ।
शमे शर्म भवेत्तात सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १६
ह्रीमानसि कुले जातः श्रुतवाननृशंसवान् ।
तिष्ठ तात पितुः शास्त्रे मातुश्च भरतर्षभ ॥ १७
एतच्छ्रेयो हि मन्यन्ते पिता यच्छास्ति भारत ।
उत्तमापद्गतः सर्वः पितुः स्मरति शासनम् ॥ १८
रोचते ते पितुस्तात पाण्डवैः सह संगमः ।
सामात्यस्य कुरुश्रेष्ठ तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ १९
श्रुत्वा यः सुहृदां शास्त्रं मर्त्यो न प्रतिपद्यते ।
विपाकान्ते दहत्येनं किंपाकमिव भक्षितम् ॥ २०
यस्तु निःश्रेयसं वाक्यं मोहान्न प्रतिपद्यते ।
स दीर्घसूत्रो हीनार्थः पश्चात्तापेन युज्यते ॥ २१
यस्तु निःश्रेयसं श्रुत्वा प्राप्तमेवाभिपद्यते ।
आत्मनो मतमुत्सृज्य स लोके सुखमेधते ॥ २२

C. 5. 4145
B. 5. 124. 24
K. 5. 124. 24

— ^{c}) $D_{3.4.9}$ तद्; T $G_{1.2.4.5}$ कः (for ते). Dn_1 $D_{2.8}$ G_4 M एतदीदृशकं कुर्युः. — ^{d}) S तात वर्तसे (T_2 G_2 वर्तसे तथा) (for तात मन्यसे).

10 ^{b}) T_1 $G_{1.4}$ लक्ष्यते त्वसकृत्त्वयि. — ^{c}) S अनर्थ° (for अधर्म°). D_{10} सानु° (for चानु°).

11 K_5 B_5 om. 11^{ab}. — ^{a}) $K_{1.2}$ D_2 अनेकस्थं तन्नि(D_2 स्वनि)मित्तं; K_3 अनेकानां त्वं निमित्तं; B (B_5 om.) Dn Ds $D_{3.4.6.8-10}$ अनिष्टश्चानिमित्तश्च (B_2 अनर्थस्य निमित्तस्तु); D_7 अनिष्टं चानिमित्तं च; G_5 अनेकांस्त्वं यन्निमित्तं. — ^{b}) B (B_5 om.) Dn Ds $D_{3.4.6.8-10}$ न च शक्यश्च (B_2 अयशस्यमपि) भारत. — ^{c}) D_6 तमर्थं तु परित्यज्य. — ^{d}) D_6 तमनर्थं (for आत्मश्रेयः). K_5 D_7 स्वात्मश्रेयः करिष्यति.

12 ^{ab}) G_3 अपि (for अथ). T_2 G_5 transp. भृत्यानां and मित्राणां. T_2 G_2 चैव भारत (for च परंतप). — ^{c}) K_5 Dn_1 Ds_2 $D_{2-4.9}$ M_{3-5} अधर्माद्. G_5 अयशस्काच्च. — ^{d}) $D_{6.8}$ वि-; G_3 न (for प्र-).

13 ^{b}) $K_{1.2}$ $G_{3.5}$ M आत्मविद्भिर्; T_1 $G_{1.4}$ कृतज्ञैश्च. — ^{c}) K $D_{2-4.7.9.10}$ T G (except G_3) M_1 °व्याघ्रैः (for °व्याघ्र). — ^{d}) $D_{3.4.9}$ तव रोचतां; T_2 G_2 पुरुषर्षभ (for भरतर्षभ).

14 K_5 om. (hapl.) 14^{a}–51^{b}. — ^{d}) $D_{3.4.9}$ G_1 च धीमतः; T_1 महौजसः; T_2 G_{2-5} M महात्मनः (for महामतेः).

15 K_5 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^{b}) A few MSS. बाह्लिकस्य. — ^{d}) $B_{2.4.5}$ Dn Ds $D_{8.10}$ विविंशतेः (for विशां पते).

18 K_5 om. 18 (cf. v.l. 14). — ^{a}) K_4 $D_{2.10}$ [ऽ]भि- (for हि). S हि ते (G_2 हितं) मन्ये (for हि मन्यन्ते). — ^{c}) M_5 उत्तमापद्गतः. D_{2-4} सर्वं; T_1 G_4 कुर्वन्; T_2 G_{1-3} M पूर्वं; G_5 पूर्वैः (for सर्वः). — ^{d}) S (except G_3) स्मरसि.

19 K_5 om. 19 (cf. v.l. 14) — ^{b}) = 42^{b}. $K_{1.2}$ D_{10} G_3 संगतं; T_2 $G_{2.5}$ °गतिः (for °गमः). — ^{d}) D_7 तत्र ते (for तत्तुभ्यं).

20 K_5 om. 20 (cf. v.l. 14). — ^{b}) $D_{2.3.9}$ न मर्त्यः (by transp.). — ^{c}) $M_{1.2}$ विपाके तु. S हिनस्त्येनं.

21 K_5 D_4 om. 21 (cf. v.l. 14); D_3 reads it in marg. *sec. m.* D_1 om. (hapl.) 21^{c}–22^{b}.

22 K_5 om. 22 (cf. v.l. 14); D_1 om. 22^{ab} (cf. v.l. 21). — ^{a}) $D_{3.4.9}$ कृत्वा (for श्रुत्वा). — ^{b}) K_4 B Dn Ds $D_{6-8.10}$ प्राप्तदेवाभिपद्यते. — ^{c}) $K_{1.2.4}$ $D_{2-4.7.9}$ मानम् (for मतम्). — ^{d}) T_1 $G_{1.4}$ लोकेषु (for स लोके).

23 K_5 om. 23 (cf v.l. 14). — ^{a}) D_7 यः कामस्य वशं गत्वा. — ^{b}) D_7 तुष्यति (for मृष्यते). — ^{c}) $K_{1.2}$

C. 5. 4146
B. 5. 124. 25
K. 5. 124. 25

योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान्न मृष्यते ।
शृणोति प्रतिकूलानि द्विषतां वशमेति सः ॥ २३
सतां मतमतिक्रम्य योऽसतां वर्तते मते ।
शोचन्ते व्यसने तस्य सुहृदो नचिरादिव ॥ २४
मुख्यानमात्यानुत्सृज्य यो निहीनान्निषेवते ।
स घोरामापदं प्राप्य नोत्तारमधिगच्छति ॥ २५
योऽसत्सेवी वृथाचारो न श्रोता सुहृदां सदा ।
परान्वृणीते स्वान्द्वेष्टि तं गौः शपति भारत ॥ २६
स त्वं विरुध्य तैर्वीरैरन्येभ्यस्त्राणमिच्छसि ।
अशिष्टेभ्योऽसमर्थेभ्यो मूढेभ्यो भरतर्षभ ॥ २७
को हि शक्रसमाञ्ज्ञातीनतिक्रम्य महारथान् ।
अन्येभ्यस्त्राणमाशंसेत्त्वदन्यो भुवि मानवः ॥ २८
जन्मप्रभृति कौन्तेया नित्यं विनिकृतास्त्वया ।
न च ते जातु कुप्यन्ति धर्मात्मानो हि पाण्डवाः ॥ २९
मिथ्याप्रचरितास्तात जन्मप्रभृति पाण्डवाः ।
त्वयि सम्यङ्महाबाहो प्रतिपन्ना यशस्विनः ॥ ३०
त्वयापि प्रतिपत्तव्यं तथैव भरतर्षभ ।
स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ३१
त्रिवर्गयुक्ता प्राज्ञानामारम्भा भरतर्षभ ।
धर्मार्थावनुरुध्यन्ते त्रिवर्गासंभवे नराः ॥ ३२
पृथक्तु विनिविष्टानां धर्मं धीरोऽनुरुध्यते ।
मध्यमोऽर्थं कलिं बालः काममेवानुरुध्यते ॥ ३३
इन्द्रियैः प्रसृतो लोभाद्धर्मं विप्रजहाति यः ।
कामार्थावनुपायेन लिप्समानो विनश्यति ॥ ३४
कामार्थौ लिप्समानस्तु धर्ममेवादितश्चरेत् ।
न हि धर्मादपैत्यर्थः कामो वापि कदाचन ॥ ३५

D1 स (K2 सु-) दीर्घसूत्रो हीनार्थी (= 21^{c}). — ^{d}) T1 G4 मार्गम् (for वशम्). T2 G1. 2. 5 वश(G5 °ध)मेष्यति.

24 K5 om. 24 (cf. v.l. 14). — ^{a}) Dn2 D6 T1 G3. 4 M मतिम् (for मतम्). — ^{b}) K1. 2 मनः; G3 M3–5 मतौ; G5 वशे (for मते). — ^{c}) K2 B3 Ds D7. 10 शोचंति. D2 व्यसनात्; D3. 4. 9 व्यसनं.

25 K5 om. 25 (cf. v.l. 14). — ^{b}) K4 अति-; B1. 2 D7 S वि-; D1 Dn2 हि (for the first नि-). — ^{c}) B2 D2–4. 9 सुघोराम्. — ^{d}) D3. 4. 9 सोधिगच्छति; G4. 5 M3–5 अभिग° (M4 *inf. lin.* as in text).

26 K5 om. 26 (cf. v.l. 14). — ^{a}) K1. 2 मृषाचारो; D1 वृथा मानी (for वृथाचारो). — ^{b}) B1. 2. 4. 5 Dn Ds D2. 6. 8. 10 T1-G1 सतां; B3 D7 G3. 4 वचः; D1 अपि (for सदा). — ^{c}) M3. 5 परं (for परान्). M5 स्वं (for स्वान्). — ^{d}) D2–4. 9 भृशं; T G1. 3–5 भूस्तं; G2 M भूतं (for तं गौः). Ca. d cite गौः. B (except B3) Dn Ds D5. 6. 8. 10 त्यज°; D2–4. 9 तप° (for शप°).

27 K5 om. 27 (cf. v.l. 14). — ^{a}) K4 D7. 8 विरुध्यसे (for °ध्य तैर्).

29 K5 *om.* 29 (*cf.* v.l. 14). — ^{c}) B5 नैव (for न च). S कुप्यंते. — ^{d}) D7 धर्मवंतो (for धर्मात्मानो).

30 K5 om. 30 (cf. v.l. 14). Ds D1 om. (hapl.) 30^{ab}; D3. 4. 9 S read it after 31^{ab}. — ^{a}) K3. 4 B Dn D6. 8. 10 मिथ्योपचरितास्; D3. 4. 9 मिथ्याप्रचलितास्. — ^{b}) K4 B3. 5 D8 बांधवाः (for पाण्डवाः). — D6 om. 30^{c}–32^{d}. — ^{c}) D1 तव; T1 G4 यत्तु (for त्वयि). D3. 4. 9 T2 G2 M3–5 साम्यं; T1 G1. 3. 4 सत्यं (for सम्यङ्). K4 D8 महात्मानः; G1. 5 °भागाः.

31 K5 D6 om. 31 (cf. v.l. 14, 30). — ^{a}) K4 D6. 7. 9. 10 चि-; G6 M (except M2) हि (for [अ]पि). — After 31^{ab}, D3. 4. 9 S read 30^{ab}. — ^{d}) K1. 2 अभ्यगाः (for अन्वगाः).

32 K5 D6 om. 32 (cf. v.l. 14, 30). — ^{ab}) K3. 4 B Dn Ds D2–4. 8–10 °युक्तः (for °युक्ताः), and आरंभः (for आरम्भाः). — ^{c}) *Ds D10* °रुंधंति; *D2* (before corr.) °तप्यंते; D7 °रुध्यंति; G6 °वर्तंते. K4 D10 धर्मार्थौ न विरुध्येत.

33 K5 om. 33 (cf. v.l. 14). — ^{a}) K1. 3 B Dn Ds D2 (*before corr.*). 3. 4. 9. 10 T2 (*before corr.*) पृथक्च; K4 D8 पृथक्त्वे (for पृथक्तु). D7 पृथक्पृथग्विनष्टानां; T2 (by corr.) पृथक्त्वेन निवि°. — ^{b}) D2 °भूयते (m as in text); D10 °रुंधते (for °रुध्यते). — D8 D7 G3 om. (hapl.) 33^{cd}. — ^{c}) M4. 5 अर्थः (for अर्थं). T1 G1 M कलिर्. — ^{d}) D10 °रुंधते (for °रुध्यते).

34 K5 om. 34 (cf. v.l. 14). — ^{a}) S इंद्रिय-. K3 B Dn Ds1 D1. 6. 8. 10 प्राकृतो; D2 प्रकृतो; Ds2 D3. 4. 7. 9 प्रसृतैर् (for प्रसृतो). K4 S बालो (for लोभाद्). — K4 om. 34^{bc}. — ^{b}) T G सः (for यः). — D7 om. (hapl.) 34^{d}–37^{a}.

35 K5 D7 om. 35 (cf. v.l. 14, 34). — ^{b}) D8 कुरु (for चरेत्). — ^{c}) D2 T2 G2 ऋतेपि (for अपैति).

36 K5 D7 om. 36 (cf. v.l. 14, 34); D6 om. 36^{cd}.

उपायं धर्ममेवाहुस्त्रिवर्गस्य विशां पते ।
लिप्समानो हि तेनाशु कक्षेऽग्निरिव वर्धते ॥ ३६
स त्वं तातानुपायेन लिप्ससे भरतर्षभ ।
आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ ३७
आत्मानं तक्षति ह्येष वनं परशुना यथा ।
यः सम्यग्वर्तमानेषु मिथ्या राजन्प्रवर्तते ॥ ३८
न तस्य हि मतिं छिन्द्याद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ।
अविच्छिन्नस्य धीरस्य कल्याणे धीयते मतिः ॥ ३९
त्यक्तात्मानं न बाधेत त्रिषु लोकेषु भारत ।
अप्यन्यं प्राकृतं किंचित्किमु तान्पाण्डवर्षभान् ॥ ४०
अमर्षवशमापन्नो न किंचिद्बुध्यते नरः ।
छिद्यते ह्याततं सर्वं प्रमाणं पश्य भारत ॥ ४१
श्रेयस्ते दुर्जनात्तात पाण्डवैः सह संगमः ।
तैर्हि संप्रीयमाणस्त्वं सर्वान्कामानवाप्स्यसि ॥ ४२
पाण्डवैर्निर्जितां भूमिं भुञ्जानो राजसत्तम ।
पाण्डवान्पृष्ठतः कृत्वा त्राणमाशंससेऽन्यतः ॥ ४३
दुःशासने दुर्विषहे कर्णे चापि ससौबले ।
एतेष्वैश्वर्यमाधाय भूतिमिच्छसि भारत ॥ ४४
न चैते तव पर्याप्ता ज्ञाने धर्मार्थयोस्तथा ।
विक्रमे चाप्यपर्याप्ताः पाण्डवान्प्रति भारत ॥ ४५
न हीमे सर्वराजानः पर्याप्ताः सहितास्त्वया ।
क्रुद्धस्य भीमसेनस्य प्रेक्षितुं मुखमाहवे ॥ ४६
इदं संनिहितं तात समग्रं पार्थिवं बलम् ।
अयं भीष्मस्तथा द्रोणः कर्णश्चायं तथा कृपः ॥ ४७
भूरिश्रवाः सौमदत्तिरश्वत्थामा जयद्रथः ।
अशक्ताः सर्व एवैते प्रतियोद्धुं धनंजयम् ॥ ४८

C. 5. 4171
B. 5. 124. 50
K. 5. 124. 50

— ^{c}) K4 °मानस्तु; D2 (by corr.).3.4 °माने हि; D8 °मानस्य (for °मानो हि).

37 K5 om. 37; D7 om. 37^{a} (cf. v.l. 14, 34). — ^{a}) K4 D2 (by corr.).3.4.9 तम्; T2 G2 तथा (for तात). — ^{c}) Dn Ds1 D7.10 अधि° (for आधि°).

38 K5 om. 38 (cf. v.l. 14). — ^{a}) D2 (by corr.).3.4.9 कृंत° (for तक्ष°). — ^{d}) D2 श्रिया राजन्; S स्वेषु मिथ्या (for मिथ्या राजन्). — After 38, T G ins.:

474* अमित्रो नातिकर्तव्यो नातिदेयः कदाचन ।
जीवितं ह्यपि दुःखार्तो न त्यजन्ति कदाचन ।

[(L. 2) T G1.2 संत्यजंति; G3 संत्यज्यंते (for न त्यजन्ति).]

39 K5 om. 39 (cf. v.l. 14). — ^{a}) Dn2 transp. तस्य and हि. B2 D3.4.9 मतं (for मतिं). K1-3 न सापत्नमतिं (K1 °मभि-) छिंद्यात्; S न संपन्नम(T1 G4 M5 °मि)तिछिंद्यात्. — ^{b}) = 5. 34. 4^{d}. T G1-3.5 M यः स (M1.2 यस्तु) (for यस्य). K1.2 चेच्छेत्; T2 G1.3 नच्छैत्; G4 गच्छेत् (for नेच्छेत्). — ^{c}) B Dn Ds D6.10 अविच्छिन्नमतेरस्य; S अति(G4 M3 अधि)च्छिन्नस्य धी°. — ^{d}) T1 G4 कल्याणी. T1 G1.4 जायते; G2 वर्त° (for धीय°). D3.4 कल्याणे जीविते सति.

40 K5 om. 40 (cf. v.l. 14). — ^{a}) K3 B Dn Ds D3.4.6-10 आत्मवान्नावमन्येत. — G5 om. (hapl.) 40^{c}–41^{d}. — ^{c}) K4 B1.2 D2-4.7.8 (by corr.).10 T1 G3 M कंचित्; G4 कश्चित् (for किंचित्).

41 K5 G5 om. 41 (cf. v.l. 14; 40). — ^{b}) Dn जनः (for नरः)! — ^{c}) D3.4 विद्य°; T1 G1.3.4 M3-5 भिद्य° (for छिद्य°). D2 [ऽ]स्याततं; D3.4.9 घाततं; T1 G1 [ऽ]श्यागतं; G4 [ऽ]श्याततं; M1.2 [ऽ]स्याततं (for ह्याततं).

42 K4.5 om. 42 (cf. v.l. 14). — ^{a}) B2 Dn1 D8 वर्जनात्; D1.2.10 T G1.2.4 दुर्जयैः; G5 दुर्जनैः; Ca.d.n दुर्जनात् (as in text). — ^{b}) = 19^{b}. N (except D1; K4.5 om.; D5 missing) संगतं (for °मः). D3.4.9 om. 42^{c}–43^{b}. — ^{c}) S तैः सह (for तैर्हि सं-). T2 G2.5 तु (for त्वं). — ^{d}) D8 सर्वकामान्.

43 K5 om. 43; D3.4.9 om. 43^{ab} (cf. v.l. 14, 42). — ^{a}) K1.2 D8 विजितां; B3 D2 Cn निर्मितां (for निर्जितां). — ^{c}) B1.2.4 पांडवैर्विग्रहं कृत्वा.

44 K5 om. 44 (cf. v.l. 14). — ^{a}) S दुष्पहे च (for दुर्विषहे). — ^{b}) B2 [ऽ]थापि स-; D3 D1 [ऽ]थापि च; Dn1 दुष्टे च (for चापि स-). S सकर्णे चा(T G1.2.4 वा)पि सौबले.

45 K5 om. 45 (cf. v.l. 14). — ^{a}) D7 तवैते न च प°. — D1 om. (hapl.) 45^{bc}; K4 om. 45^{c}–46^{b}. — ^{c}) T1 G1.4 विक्रमैश्च. K2 न; Dn1 वा (for च). K1.2 D3.4.9 G5 पर्याप्ताः (for अपर्याप्ताः). — ^{d}) G3 *repeats* 45^{b} (for 45^{d}).

47 K5 om. 47 (cf. v.l. 14); D3.4.9 om. 47^{ab}. — ^{d}) K2 D8 कृपस्तथा (by transp.).

48 K5 (cf. v.l. 14) D1 om. 48. — ^{a}) Dn3 D2.10 S (except M1.2) सोमदत्तिः (T2 G3-5 °त्तो) (for सौम°).

49 K5 om. 49 (cf. v.l. 14). — ^{a}) K4 B4 Dn Ds D6.8.10 संख्ये; G2 श्रीमान् (for क्रुद्धः). — ^{b}) K1.2 D7

C. 5. 4172
B. 5. 124. 50
K. 5. 124. 50

अजेयो ह्यर्जुनः क्रुद्धः सर्वैरपि सुरासुरैः ।
मानुषैरपि गन्धर्वैर्मा युद्धे चेत आधिथाः ॥ ४९
दृश्यतां वा पुमान्कश्चित्समग्रे पार्थिवे बले ।
योऽर्जुनं समरे प्राप्य स्वस्तिमानाव्रजेद्गृहान् ॥ ५०
किं ते जनक्षयेणेह कृतेन भरतर्षभ ।
यस्मिञ्जिते जितं ते स्यात्पुमानेकः स दृश्यताम् ॥ ५१
यः स देवान्सगन्धर्वान्सयक्षासुरपन्नगान् ।
अजयत्खाण्डवप्रस्थे कस्तं युध्येत मानवः ॥ ५२
तथा विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।
एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ५३
तमजेयमनाधृष्यं विजेतुं जिष्णुमच्युतम् ।
आशंससीह समरे वीरमर्जुनमूर्जितम् ॥ ५४
मद्द्वितीयं पुनः पार्थं कः प्रार्थयितुमर्हति ।
युद्धे प्रतीपमायान्तमपि साक्षात्पुरंदरः ॥ ५५
बाहुभ्यामुद्धरेद्भूमिं दहेत्क्रुद्ध इमाः प्रजाः ।
पातयेत्त्रिदिवाद्देवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ ५६
पश्य पुत्रांस्तथा भ्रातॄञ्ज्ञातीन्संबन्धिनस्तथा ।
त्वत्कृते न विनश्येयुरेते भरतसत्तम ॥ ५७
अस्तु शेषं कौरवाणां मा पराभूदिदं कुलम् ।
कुलघ्न इति नोच्येथा नष्टकीर्तिर्नराधिप ॥ ५८
त्वामेव स्थापयिष्यन्ति यौवराज्ये महारथाः ।
महाराज्ये च पितरं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ५९
मा तात श्रियमायान्तीमवमंस्थाः समुद्यताम् ।
अर्धं प्रदाय पार्थेभ्यो महतीं श्रियमाप्स्यसि ॥ ६०
पाण्डवैः संशमं कृत्वा कृत्वा च सुहृदां वचः ।
संप्रीयमाणो मित्रैश्च चिरं भद्राण्यवाप्स्यसि ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

सैन्यैरपि; D10 क्रुद्धः सैन्यैः; G1 क्रुद्धैरपि. — c) K1.2 D1 अथ (for अपि). — d) = 5. 127. 39d. K2 आध्रिथाः; D7 आदथाः; S आदधाः; Cd आधेयाः; Ca as in text. D1 मा च युद्धे मनः कृथाः; D2 (by corr.) 3.4.9 मा युद्धे मानसं कुरु.

50 K5 om. 50 (cf. v.l. 14). — b) K4 समये; D3.4.9 G3 संग्रामे (for समग्रे). D7 कुले (for बले). — d) D2 T2 G2 गृहं (for गृहान्).

51 K5 om. 51ab (cf. v.l. 14). — a) T1 G1.4 बल°; Ca.d जन° (as in text). — c) K5 B (except B2) Dn2 D1 तत्; Cn ते (as in text).

52 b) S* °यक्षोरग° (for °यक्षासुर°). — c) K5 अर्जुनः (for अजयत्). — d) K1.2.5 कथं (for कस्तं). T1 G1.4 पांडवं (for मानवः).

53 = (var.) 5. 58. 26; = (var.) 63. 15. — a) S यथा (for तथा). — After 53, K4 Dn D3.4.6.8.9 ins.:

475* युद्धे येन महादेवः साक्षात्संतोषितः शिवः ।

— d) = 5. 58. 26d; 63. 15d; 136. 8d.

54 a) T G (except G3) तमजय्यं. — b) T1 G1.4 अजितं (for विजेतुं). K1.5 B1-3 Ds D1.7 T G1.5 M1.2 अव्ययं (for अच्युतम्). — c) S °शंससे ह (T1 G1.4.5 हि).

55 = (var.) 5. 58. 23. — K5 om. 55ab. — a) K1.2 D8 सद्वि°; T G अद्वि° (for मद्वि°). — c) K5 D7 G4 युधि (for युद्धे). T2 G2 प्रदीप्तम् (for प्रतीपम्).

56 = (var.) 5. 58. 24. — a) B (except B2) Dn Ds D1.3.4.6.9.10 उद्वहेद् (for उद्धरेद्). — c) G3.4 M3 त्रिदिवान्; G6 दिवि वा (for त्रिदिवाद्).

57 b) K4 S ज्ञाति(T1 °तीन्)संबंधिबांधवान्. — c) Ds D7.8.10 विनशिष्येयुः (for न विनश्येयुः). — d) K5 एतद्; B Dn Ds D3.4.6.8-10 इमे. K1.5 B Dn Ds D6.8.10 भारतसत्तमाः.

58 a) T1 G3 शेषः (for शेषं). — c) K5 D7 नो ब्रूयात् (for नोच्येथाः).

59 b) G4 महारथ. — c) K3 B4 Dn Ds D1.6.8.10 [ऽ]पि; D3.4.9 [ऽ]थ (for च).

60 b) T1 G4 मावमंस्थाः (for अव°). — d) K Dn D7.10 आप्नुहि (for आप्स्यसि).

61 a) K3 च शमं; K4 D6 T G संगमं; K5 D7 शमनं; Ds D2-4.8-10 संगतं (for संशमं). G3 M1-3 गत्वा (for कृत्वा). — b) K5 सुहृदां च वचस्तथा. — c) D3.4.9 °माणैः पुत्रैश्च; T1 G1.4 °माणो मित्राणि. — d) G3.5 श्रियं (for चिरं). T2 G2.3.5 भद्रम् (for भद्राणि).

Colophon missing in D5; D1 om. it. — *Sub-parvan:* K B1.3.5 Dn Ds D3.10 T1 G1.4.6 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* K1.2 Dn D7 भगवद्वाक्यं; T1 भगवतः हितोपदेशवाक्यं; T2 श्रीवासुदेववाक्यं; G1.4 M हितोपदेशवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or

१२३

वैशंपायन उवाच ।

ततः शांतनवो भीष्मो दुर्योधनममर्षणम् ।
केशवस्य वचः श्रुत्वा प्रोवाच भरतर्षभ ॥ १
कृष्णेन वाक्यमुक्तोऽसि सुहृदां शममिच्छता ।
अनुपश्यस्व तत्तात मा मन्युवशमन्वगाः ॥ २
अकृत्वा वचनं तात केशवस्य महात्मनः ।
श्रेयो न जातु न सुखं न कल्याणमवाप्स्यसि ॥ ३
धर्म्यमर्थं महाबाहुराह त्वां तात केशवः ।
तमर्थमभिपद्यस्व मा राजन्नीनशः प्रजाः ॥ ४
इमां श्रियं प्रज्वलितां भारतीं सर्वराजसु ।
जीवतो धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्याद्भ्रंशयिष्यसि ॥ ५
आत्मानं च सहामात्यं सपुत्रपशुबान्धवम् ।
सहमित्रमसद्बुद्ध्या जीविताद्भ्रंशयिष्यसि ॥ ६
अतिक्रामन्केशवस्य तथ्यं वचनमर्थवत् ।
पितुश्च भरतश्रेष्ठ विदुरस्य च धीमतः ॥ ७
मा कुलघ्नोऽन्तपुरुषो दुर्मतिः कापथं गमः ।
पितरं मातरं चैव वृद्धौ शोकाय मा ददः ॥ ८
अथ द्रोणोऽब्रवीत्तत्र दुर्योधनमिदं वचः ।
अमर्षवशमापन्नं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ॥ ९
धर्मार्थयुक्तं वचनमाह त्वां तात केशवः ।
तथा भीष्मः शांतनवस्तज्जुषस्व नराधिप ॥ १०
प्राज्ञौ मेधाविनौ दान्तावर्थकामौ बहुश्रुतौ ।
आहतुस्त्वां हितं वाक्यं तदादत्स्व परंतप ॥ ११
अनुतिष्ठ महाप्राज्ञ कृष्णभीष्मौ यदूचतुः ।

C. 5. 4197
B. 5. 125. 12
K. 5. 125. 12

---

both): D6 14 (=114); D7 T2 G4 M1-3.5 125; T1 G1.2.5 126; G3 M4 124. — *S'loka no.:* K5 20; Dn1 63; Dn2 62; D8 65.

123

1 ^{b}) = 5. 122. 5^{b}; 126. 21^{b}. T G1.2.4.5 M अरिंदमं (G2 M1.3-5 °मः; G4 °म) (for अमर्षणम्).

2 Before 2, D2-4.8-10 T1 G1.4 M1 ins. भीष्म उ° (resp. भीष्मः). — ^{b}) K (except K3) D8.10 G5 M5 सुहृदा. D3.4.9 हितम् (for शमम्). — ^{c}) K1-3.5 B2 D2-4.7.9 अनुमन्यस्व; K4 B1.3-5 Dn Ds D1.6.8.10 अन्वपद्यस्व (for अनुपश्यस्व). D6 T G (except G3) M5 तं (for तत्). — ^{d}) = 5. 122. 31^{d}.

3 ^{a}) K1.2.5 D3.4.7.9 transp. वचनं and तात. K4 ह्यस्य; S तस्य (for तात).

4 D8 om. (hapl.) 4-6. — ^{a}) K4 B3 Dn2 D2-4.6.9.10 T2 G3 M5 धर्मम्. K5 B (except B3) Dn1 Ds1 D1.7 T1 G1.2.5 M (except M5) अर्थ्यं; D10 चार्थ्यं. — ^{b}) G3 ते; M त्वा (for त्वां). — ^{c}) K3 B1.2.4 Dn D1-4.6 T1 G5 तदर्थम्. K4 B3 प्रतिपद्यस्व. — ^{d}) T1 G1 नीनशुः; G3-5 विनशुः; M व्यनशः (M1 *inf. lin.* as in text).

5 D8 om. 5 (cf. v.l. 4). — ^{a}) B Dn Ds D6.10 ज्वलितां त्वमिमां लक्ष्मीं. — ^{c}) K5 D7 ब्रुवतो (for जी°). — ^{d}) K5 ध्वंस° (for भ्रंश°).

6 D8 (cf. v.l. 4) G4 (hapl.) om. 6. — ^{a}) T2 G2.5 चैव सामात्यं (for च सहामात्यं). — ^{b}) K D1-4.7.9.10 °ज्ञाति°; B Dn Ds D6 °भ्रातृ° (for °पशु°). — G3 om. 6^{c}-8^{b}. — ^{c}) K4 B1.2.4 Dn Ds D6.10 अहमित्यनया बुद्ध्या.

7 G3 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{b}) K1.2.5 D7 पथ्यं; D2 (by corr.).3.4.9 सत्यं (for तथ्यं). — K5 om. 7^{c}-8^{b}. — ^{c}) B1.3.4 Dn2 T1 G1.4 भारतश्रेष्ठ.

8 K5 G3 om. 8^{ab} (cf. v.l. 6, 7). — ^{a}) K3.4 B D (except D1) कु- (D7 [अ]थ) (for [अ]न्त-). G1 मा भूत्कुलघ्नः पु°; G2.5 मा भूस्त्वं तात पु°. — ^{b}) D2 (by corr.).3.4.7.9 कुपथं; Ca.d कापथं (as in text). B2 D1.9 S (G3 om.) गतः (for गमः). — ^{c}) N (except B5 D1) transp. पितरं and मातरं. K1.3 चैवं; K2 चेमं (for चैव). — ^{d}) G2 दुःखाय (for शोकाय). K1-3 D2 (before corr.) अनुमन्यस्व भारत; K4 वृद्धौ तौ मा व्यलीनशः; K5 D7 मावमन्यस्व भारत; B Dn Ds D2 (by corr.).3.4.6.8-10 मा मज्जीः शोकसागरे; D1 ह्यनुमन्यस्व पार्थिव.

10 ^{b}) Ds प्राह (for आह). — ^{d}) D3.4.9 तदादत्स्व परंतप (D9 नराधिप) (cf. 11^{d}). Ca cites जुषस्व.

11 ^{a}) D2 चैकमतौ (for मेधाविनौ). — ^{b}) K5 D7 कर्तुकामौ; D3.4.9 वृद्धिकामौ; G1 अर्थशौच- (for अर्थकामौ). — ^{c}) S (except T2 G2) तौ (for त्वां). — ^{d}) D1 तदाधत्स्व. D2 नराधिप (for परंतप). B Dn Ds D6.8.10

C. 5. 4197
B. 5. 125. 12
K. 5. 125. 12

मा वचो लघुबुद्धीनां समास्थास्त्वं परंतप ॥ १२
ये त्वां प्रोत्साहयन्त्येते नैते कृत्याय कर्हिचित् ।
वैरं परेषां ग्रीवायां प्रतिमोक्ष्यन्ति संयुगे ॥ १३
मा कुरूञ्जीघनः सर्वान्पुत्रान्भ्रातॄंस्तथैव च ।
वासुदेवार्जुनौ यत्र विद्ध्यजेयं बलं हि तत् ॥ १४
एतच्चैव मतं सत्यं सुहृदोः कृष्णभीष्मयोः ।
यदि नादास्यसे तात पश्चात्तप्स्यसि भारत ॥ १५
यथोक्तं जामदग्न्येन भूयानेव ततोऽर्जुनः ।
कृष्णो हि देवकीपुत्रो देवैरपि दुरुत्सहः ॥ १६
किं ते सुखप्रियेणेह प्रोक्तेन भरतर्षभ ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथेच्छसि तथा कुरु ।
न हि त्वामुत्सहे वक्तुं भूयो भरतसत्तम ॥ १७
तस्मिन्वाक्यान्तरे वाक्यं क्षत्तापि विदुरोऽब्रवीत् ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रममर्षणम् ॥ १८
दुर्योधन न शोचामि त्वामहं भरतर्षभ ।
इमौ तु वृद्धौ शोचामि गान्धारीं पितरं च ते ॥ १९
यावनाथौ चरिष्येते त्वया नाथेन दुर्हृदा ।
हतमित्रौ हतामात्यौ लूनपक्षाविव द्विजौ ॥ २०
भिक्षुकौ विचरिष्येते शोचन्तौ पृथिवीमिमाम् ।
कुलघ्नमीदृशं पापं जनयित्वा कुपूरुषम् ॥ २१
अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
आसीनं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितम् ॥ २२
दुर्योधन निबोधेदं शौरिणोक्तं महात्मना ।
आदत्स्व शिवमत्यन्तं योगक्षेमवदव्ययम् ॥ २३
अनेन हि सहायेन कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
इष्टान्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥ २४

तज्जुषस्व नराधिप (= 10^{d}).

12 ^{b}) T_{1} $G_{1.4}$ भीष्मकृष्णौ (by transp.). K_{5} बहुश्रुतौ (for यदूत्तमौ). — K_{5} om. 12^{c}–16^{b}. — ^{cd}) $K_{1.2}$ मा चैवं लुब्धबुद्धीनां समं स्थास्त्वं परंतप; $K_{3.4}$ B Dn Ds $D_{2-4, 6, 8-10}$ माधवं बुद्धिमोहेन मावमंस्थाः परं°; D_{7} मा मैवं लुब्धबुद्धीनां मते स्थातुं परं°.

13 K_{5} om. 13 (cf. v.l. 12). — ^{a}) T_{1} $M_{1.2}$ त्वा (for त्वां). $K_{1.2.4}$ $D_{2.7}$ एवं; D_{1} S अन्ये (for एते). — ^{c}) M_{2} (*inf. lin.*) आवार्यं (for ग्रीवायां). — ^{d}) $K_{1.2}$ D_{7} प्रतियोक्ष्यंति.

14 K_{5} om. 14 (cf. v.l. 12). — ^{a}) K_{1} transp. मा and कुरून्. D_{2} कुलं (for कुरून्). $D_{3.4.9}$ T_{1} $G_{3.4}$ जहि नः; T_{2} $G_{2.5}$ जहि तान् (for जीघनः). K_{4} B (except B_{2}) Dn Ds $D_{6.8.10}$ M_{1} मा जीघनः ($B_{3.5}$ नीनशः) प्रजाः सर्वाः. Ca cites मा नीनशः. — ^{b}) K_{3} B_{2} D_{2} पौत्रान् (for भ्रातॄन्). — ^{d}) $B_{2.4}$ महत् (for हि तत्) $D_{3.4.9}$ विद्ध्यजेयान्नराधिपान्; D_{6} M_{2} विद्ध्यजेयानलं हि तान्.

15 K_{5} om. 15 (cf. v.l. 12). — ^{b}) T_{1} G_{4} सुहृदां (for °दोः). — ^{c}) Ds_{2} $D_{7.9}$ T_{2} G (except G_{3}) नादास्यते; $M_{3.4}$ नासाद्यते.

16 K_{5} om. 16^{ab} (cf. v.l. 12). — ^{b}) K_{4} भूयश्चैव; B Dn Ds $D_{2-4, 6, 9, 10}$ भूयानेष — ^{c}) K (except K_{3}) $D_{1-4, 7, 9}$ कृष्णोपि; S कृष्णश्च. — ^{d}) $K_{1.2}$ D_{9} दुरासदः; $K_{3.4}$ B_{4} Dn Ds $D_{6.8.10}$ सुदुःसहः (for दुरुत्सहः).

17 K_{5} om. 17^{ab}. — ^{a}) K_{2} Dn_{1} Ds $D_{6.8}$ S सुख(G₃ दुःख)प्रियेण; D_{7} शत्रु°; Cn सुख° (as in text). D_{2} किं तेष्वविनयेनेह. — ^{b}) $K_{1.2.4}$ $D_{2.7}$ कृते°; S श्रुते° (for प्रोक्ते°). G_{3} पुरुषर्षभ. — ^{c}) K_{4} तथ्यम्; B_{5} तत्त्वम् (for सर्वम्).

18 Before 18, K_{4} $B_{4.5}$ Dn Ds $D_{3.4.6.8-10}$ T_{1} $G_{1.4}$ M_{1} ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{a}) K_{4} तस्मात्; G_{1} तस्य (for तस्मिन्). $M_{1.2}$ तत्र (for वाक्यं). — ^{b}) T_{1} G_{1} तं क्षत्ता; T_{2} $G_{2.5}$ क्षत्ता च (for क्षत्तापि). G_{3} क्षत्ता तथ्यमिदं ब्रुवन्. — $K_{3.5}$ D_{6} om. 18^{cd}.

19 Before 19, $K_{1.2}$ $D_{3.4.7-10}$ G_{3} ins. विदुर उ° (resp. विदुरः). — ^{b}) Ds पुरुषर्षभ. — ^{cd}) Dn_{1} वृद्धौ शोचामि गांधारीं पितरौ तु तथोच्यते.

20 ^{a}) K_{5} यदि; D_{7} यद् (for यौ). $T_{1.2}$ (by corr.) $G_{1.4.5}$ भविष्येते; T_{2} (before corr.) G_{2} M च भाष्येते (for चरि°). — ^{c}) K_{5} D_{7} G_{3} °पुत्रौ (for °मित्रौ). — ^{d}) B (except B_{5}) Dn Ds $D_{1.6.8.10}$ T_{2} $G_{2.5}$ [अं]डजौ; Ca द्विजौ (as in text).

21 ^{d}) K_{2} D_{2} G_{2} तु पूरुषं; K_{3} च पौरुषं; T_{2} $G_{1.4}$ अतिपू(G_{4} °पौ)रुषं; T_{2} G_{3} M अंतपूरुषं; G_{5} च पूरुषं.

22 ^{d}) K_{5} बंधुभिः परितं नृपं.

23 ^{c}) K_{5} D_{7} शिव आ(D_{7} -मा)यत्यां (for शिवमत्यन्तं). — ^{d}) K_{2} °क्षेमदम् (for °क्षेमवत्). K_{4} $B_{3.5}$ Ds_{1} $D_{1.6.8}$ अत्ययं (for अव्ययम्).

24 ^{d}) K_{5} D_{7} प्राप्स्यसे (for प्राप्स्यामः).

25 ^{a}) $K_{1.4}$ B_{5} Dn_{2} $D_{1-4, 6, 9, 10}$ G_{4} Cn सुसंहतः;

सुसंहितः केशवेन गच्छ तात युधिष्ठिरम् ।
चर स्वस्त्ययनं कृत्स्नं भारतानामनामयम् ॥ २५
वासुदेवेन तीर्थेन तात गच्छस्व संगमम् ।
कालप्राप्तमिदं मन्ये मा त्वं दुर्योधनातिगाः ॥ २६
शमं चेद्याचमानं त्वं प्रत्याख्यास्यसि केशवम् ।
त्वदर्थमभिजल्पन्तं न तवास्त्यपराभवः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

१२४

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्रवचः श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ समर्थ्य तौ ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥ १
यावत्कृष्णावसंनद्धौ यावत्तिष्ठति गाण्डिवम् ।
यावद्धौम्यो न सेनाग्नौ जुहोतीह द्विषद्बलम् ॥ २
यावन्न प्रेक्षते क्रुद्धः सेनां तव युधिष्ठिरः ।
ह्रीनिषेधो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ३
यावन्न दृश्यते पार्थः स्वेष्वनीकेष्ववस्थितः ।
भीमसेनो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ४
यावन्न चरते मार्गान्पृतनामभिहर्षयन् ।

C. 5. 4218
B. 5. 126. 5
K. 5. 126. 5

K5 D7 सुसंहितं; D8 समं हितं (D51 °तः); T1 सुसंयुतं; G1 सुसंयतः; M2 त्वं संहितः (for सुसंहितः). G3 सहितः केशवेनाथ. Ca. d cite संहितः, Cap सहितः. — ^{b}) K3 B (except B3) Dn Ds D1.6 transp. गच्छ and तात. D8.10 तात गच्छस्व संशमं. — K5 D1 om. 25^{cd}. — ^{c}) K1.2 D8 चरन्; G4 कुरु; M3-5 परं (for चर). — ^{d}) K1.3.4 B (except B3) Dn1 Ds D2-4.6.8-10 G4 M1 भरतानां. T G1.2.4.5 M2-5 अयं प्रभुः (M3-5 भुवः).

26 D1 om. 26^{ab}. — ^{a}) = 5. 86. 10^{c}; 103. 34^{c}. — ^{b}) D3.4.9 ततो (for तात). K4 B1.2.4.5 Dn2 D3.4.6.8.10 संशमं; D9 संगमः; T G1.2.4.5 M1.2.4 संगतिं; M3.5 संहितं (for संगमम्). B3 गच्छ तात युधिष्ठिरं (=25^{b}); Dn2 D2 तात गच्छ स्वयं शमं. — ^{c}) T2 G2.5 अहं; Ca इदं (as in text). — ^{d}) D1 अत्र (for त्वं). B3 Dn1 Ds D3.9 अतिगः; T2 M अत्यगाः (M4.5 °गः); Ca अतिगाः (as in text). G2 त्वं दुर्योधन मातिगाः.

27 ^{a}) T1 G1.4 चैवोच्यमानः (T1 °नं) (for चेद्याचमानं). — ^{c}) G5 तमर्थम् (for त्वदर्थम्). K4 Dn2 D9 T2 G2 M2 अपि (for अभि-). — ^{d}) D8 तत् (for न). T G तात चास्ति (T2 न तवास्ते; G3 न तस्यास्ति) (for न तवास्ति). K3 D8 T G पराभवः; Ca. d अपराभवः (as in text).

Colophon missing in D5; K4 D2 om. it. — *Subparvan:* K (K4 om.) B Dn Ds D1.3.4.6-10 T1 G1.5 M1.2 भगवद्यान. — *Adhy. name:* G4 भगवद्वाक्यं; M भगवद्वाक्यानुमोदनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 15 (=115); D7 T2 G4 M1-3.5 126; T1 G1.2.5 127; G3 M4 125. — *S'loka no.:* K5 21; Dn1 28; Dn2 D8 27.

124

1 ^{b}) K1.2 समर्थवत्; K3 B4.5 Dn Ds D9.8.10 G4 M4 समभ्यर्थौ; K4 महाबलौ; K5 D7 समर्थ्य तत्; B1.3 D2 समन्वितौ; D3.4.9 T G1-3.5 समेत्य तौ (for समर्थ्य तौ as in B2 D1 M1-3.5). Ca cites समर्थ्य (=स्वीकृत्य) as in text. Cs has सामर्थ्यं संभूयालोच्य (which is unintelligible).

2 ^{a}) K1.2 T2 G2.5 न सं° (for असं°). — ^{c}) D9 T G (except G3) M1 धौम्येन (for धौम्यो न). K3 B Dn Ds D6.8.10 Cs मेधाग्नौ (for सेनाग्नौ). K5 D7 यावद्धौम्यः समिद्धा(D7 °द्धे)ग्नौ. — ^{d}) K5 जुहोति ह; D1 °त्येव; T1 G1.4 °तीदं; G5 न जुहोति (for जुहोतीह).

3 K5 om. from 3 up to 5. 125. 1^{ab}. — ^{c}) K3.4 B Dn Ds D6.10 G4 ह्रीनिषेवो. K1.2 D2.7 महोत्साहः; K4 B1.3 S महाबाहुः. — ^{d}) = 4^{d}, 6^{d}, 8^{d}, 9^{d}, 11^{d}.

4 K5 D7 om. (hapl.) 4 (cf. v.l. 3). — ^{b}) B3.5 Dn2 D1 स्वेष्वनीके व्यवस्थितः; G4 स्वेष्वधर्मप्रतिष्ठितः; G5 स्वेष्वनीके व्यदृश्यत. — ^{c}) K1.2.4 G4 महाबाहुः; D9 महेष्वास. — 4^{d} = 6^{d}, 8^{d}, 9^{d}, 11^{d}. — After 4, G4 ins. 476*. — After 4, G3 reads 8^{ab} (omitting it in its proper place).

5 K5 om. 5 (cf. v.l. 3); M2 om. (hapl.) 5-6. — ^{a}) K1.2 रम°; D3 रोच° (for चर°). K3 पार्थः; D9 मार्गात्. D2 यावदायाति पार्थः स. — ^{b}) B2 D6.8 अति- (for अभि-). K4 D2 -कर्ष°; B (except B2) Dn Ds D6-8.10 -धर्ष° (for -हर्ष°). — B Dn Ds D6-8.10 ins. after 5^{ab}; G4, after 4:

476* भीमसेनो गदापाणिस्तावत्संशाम्य पाण्डवैः ।

[G4 महेष्वासः (for गदापाणिः). D8 G4 तावच्छाम्यतु वैशसं

C. 5. 4219
B. 5. 126. 6
K. 5. 126. 6

यावन्न शातयत्याजौ शिरांसि गजयोधिनाम् ॥ ५
गदया वीरघातिन्या फलानीव वनस्पतेः ।
कालेन परिपक्वानि तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ६
नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
विराटश्च शिखण्डी च शैशुपालिश्च दंशिताः ॥ ७
यावन्न प्रविशन्त्येते नक्रा इव महार्णवम् ।
कृतास्त्राः क्षिप्रमस्यन्तस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ८
यावन्न सुकुमारेषु शरीरेषु महीक्षिताम् ।
गार्ध्रपत्राः पतन्त्युग्रास्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ९
चन्दनागरुदिग्धेषु हारनिष्कधरेषु च ।
नोरःसु यावद्योधानां महेष्वासैर्महेषवः ॥ १०
कृतास्त्रैः क्षिप्रमस्यद्भिर्दूरपातिभिरायसाः ।
अभिलक्ष्यैर्निपात्यन्ते तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ११
अभिवादयमानं त्वां शिरसा राजकुञ्जरः ।
पाणिभ्यां प्रतिगृह्णातु धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १२
ध्वजाङ्कुशपताकाङ्कं दक्षिणं ते सुदक्षिणः ।
स्कन्धे निक्षिपतां बाहुं शान्तये भरतर्षभ ॥ १३
रत्नौषधिसमेतेन रत्नाङ्गुलितलेन च ।
उपविष्टस्य पृष्ठं ते पाणिना परिमार्जतु ॥ १४
शालस्कन्धो महाबाहुस्त्वां स्वजानो वृकोदरः ।
साम्नाभिवदतां चापि शान्तये भरतर्षभ ॥ १५
अर्जुनेन यमाभ्यां च त्रिभिस्तैरभिवादितः ।
मूर्ध्नि तान्समुपाघ्राय प्रेम्णाभिवद पार्थिव ॥ १६
दृष्ट्वा त्वां पाण्डवैर्वीरैर्भ्रातृभिः सह संगतम् ।
यावदानन्दजाश्रूणि प्रमुञ्चन्तु नराधिपाः ॥ १७
घुष्यतां राजधानीषु सर्वसंपन्महीक्षिताम् ।
पृथिवी भ्रातृभावेन भुज्यतां विज्वरो भव ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

(for the posterior half).]
— ^{c}) T_1 G_1 पात° (for शात°).

7 K_5 om. 7 (cf. v.l. 3). — ^{d}) $D_{1.6}$ T_2 G दंशितः; some S MSS. दंसि°.

8 K_5 om. 8 (cf. v.l. 3). G_3 reads 8^{ab} after 4. — ^{c}) G_3 लब्धस्त्राः. Ds_2 क्षिप्रमस्यंति. — D_8 ins. after 8: D_9, after 9: $D_{2.3}$, after 11:

477* यावन्न निशिता बाणाः शरीरेषु महीक्षिताम् ।
यावन्न प्रविशन्त्येते तावच्छाम्यतु वैशसम् ।

[(L. 1) Posterior half = 9^b. — (L. 2) Prior half = 8^a. $D_{2.3.9}$ गृध्रपक्षाः पतंत्युग्राः (for the prior half; cf. 9^c.). Posterior half is repeated in many stanzas.]

9 K_5 (cf. v.l. 3) D_7 (hapl.) om. 9. — ^{c}) D_1 गार्ध्रपक्षाः; S गृध्रपक्षाः (M °त्राः). — After 9, D_9 ins. 477*.

10 K_5 om. 10 (cf. v.l. 3). — ^{a}) K_4 B Dn Ds_2 $D_{1-4.6.9}$ T $G_{1.2.5}$ चंदनागुरु°. — ^{c}) $M_{2.3}$ यौधानां.

11 K_5 om. 11 (cf. v.l. 3). — ^{b}) $K_{1.2}$ दूरापातिभिर्. D_2 (by corr.) आशुगाः; $D_{3.4.9}$ आशुगैः (for आयसाः). — ^{c}) S (except G_3 $M_{2.5}$) Ca.d अति-; Cs अभि- (as in text). Some MSS. -लक्षैः. — After 11, $D_{2.3}$ ins. 477*.

12 K_5 om. 12 (cf. v.l. 3). — ^{d}) S महामतिः (T_1 $G_{1.4}$ महीपतिः; G_6 महाद्युतिः).

13 K_5 om. 13 (cf. v.l. 3). — ^{b}) D_7 वै (for ते). $G_{1.4}$ $M_{3.5}$ सुदक्षिणं. — ^{d}) = 15^d.

14 K_5 om. 15 (cf. v.l. 3); T_2 om. (hapl.) 14–15. — ^{a}) $K_{1.2}$ °समानेन; K_4 D_2 °समूहेन; Dn_1 °समं तेन; D_1 °समाकीर्ण-; $G_{1.4}$ अर्जुनेन यमाभ्यां च (= 16^a); Cnp रत्नबंधसमेतेन. — ^{b}) $M_{1.4}$ रक्तांगुलि°. — ^{d}) $D_{1.3.4.9}$ S °मार्जतां.

15 K_5 om. 15 (cf. v.l. 3). — ^{b}) K_4 Dn_1 $D_{8.10}$ सजातो; B_3 स्वजेत; T_1 $G_{1.2.4.5}$ सुजातो ($G_{1.2}$ °नो); G_3 M स्वजेतां; Cn स्वजानः (as in text). — ^{c}) G_3 $M_{4.5}$ हि (for अभि-). D_3 चाभिवदं (for अभिवदतां). D_{10} वाचा (for चापि). — ^{d}) = 13^d.

16 K_5 om. 16 (cf. v.l. 3). — ^{b}) D_{10} त्वम् (for तैर्). T G (except G_3) अभिवंदितः. — ^{c}) $K_{1.2.4}$ D_7 त्वम् (for सम्-). — ^{d}) G_3 $M_{3.5}$ हि (for [अ]भि-).

17 K_5 om. 17 (cf. v.l. 3). — ^{ab}) G_4 M_{3-5} त्वां दृष्ट्वा (by transp.). K_3 पार्थिवैर् (for पाण्डवैर्). G_6 transp. पाण्डवैः and भ्रातृभिः. — ^{c}) T_1 $G_{1.4.5}$ तावद् (for यावद्).

18 K_5 om. 18 (cf. v.l. 3). — ^{a}) K_2 जुष्यतां; K_3 Dn_2 D_9 पु°; G_4 तु° (for घु°). D_2 परमानंदं (for

१२५

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा दुर्योधनो वाक्यमप्रियं कुरुसंसदि ।
प्रत्युवाच महाबाहुं वासुदेवं यशस्विनम् ॥ १
प्रसमीक्ष्य भवानेतद्वक्तुमर्हति केशव ।
मामेव हि विशेषेण विभाष्य परिगर्हसे ॥ २
भक्तिवादेन पार्थानामकस्मान्मधुसूदन ।
भवान्गर्हयते नित्यं किं समीक्ष्य बलाबलम् ॥ ३
भवान्क्षत्ता च राजा च आचार्यो वा पितामहः ।
मामेव परिगर्हन्ते नान्यं कंचन पार्थिवम् ॥ ४
न चाहं लक्षये कंचिद्व्यभिचारमिहात्मनः ।
अथ सर्वे भवन्तो मां विद्विषन्ति सराजकाः ॥ ५
न चाहं कंचिदत्यर्थमपराधमरिंदम ।
विचिन्तयन्प्रपश्यामि सुसूक्ष्ममपि केशव ॥ ६
प्रियाभ्युपगते द्यूते पाण्डवा मधुसूदन ।
जिताः शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतम् ॥ ७
यत्पुनर्द्रविणं किंचित्तत्राजीयन्त पाण्डवाः ।
तेभ्य एवाभ्यनुज्ञातं तत्तदा मधुसूदन ॥ ८
अपराधो न चास्माकं यत्ते ह्यक्षपराजिताः ।
अजेया जयतां श्रेष्ठ पार्थाः प्रव्राजिता वनम् ॥ ९
केन चाप्यपवादेन विरुध्यन्तेऽरिभिः सह ।

C. 5. 4242
B. 5. 127. 10
K. 5. 127. 10

राजधानीषु). — ^{b}) $D_{7.8}$ °भृतां (for °क्षिताम्). — ^{d}) B_{3} भुज्यतां विगतज्वरः.

Colophon missing in D_{5}; K_{5} om. it. — *Sub-parvan:* K (K_{5} om.) B Dn Ds $D_{1.2.6-8.10}$ T_{1} $G_{1.4.5}$ M भगवद्यान. — *Adhy. name:* G_{5} M भीष्मद्रोणवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_{6} 16 (=116); D_{7} T_{2} G_{4} $M_{1-3.5}$ 127; T_{1} $G_{1.2.5}$ 128; G_{3} M_{4} 126. — *S'loka no.:* Dn 18.

125

1 K_{5} om. 1^{ab} (cf. v.l. 5. 124. 3). — ^{b}) T G हेतुमत्; $M_{1.2}$ सुहृदां; M_{3-5} अब्रवीत् (for अप्रियं). — K_{5} resumes from 1^{cd}. — ^{c}) K_{5} भीमसेनो (for प्रत्युवाच). K_{3} महाबाहुः. — D_{6} om. 1^{d}–3^{a}. — ^{d}) D_{9} T_{2} $G_{2.3.5}$ जनार्दनं (for यशस्विनम्).

2 D_{6} om. 2 (cf. v.l. 1). Before 2, T $G_{1.4}$ ins. दुर्योधनः. — ^{a}) D_{1} वासुदेव (for प्रसमीक्ष्य). K_{2} D_{7} एव (for एतद्). — G_{3} om. (hapl.) 2^{c}–6^{d}. — ^{c}) K_{2} D_{7} आह; S (except M_{2}; G_{3} om.) तु (for हि). — ^{d}) K_{1-3} $B_{1.4}$ T G_{2} परिगर्हसि; D_{9} °ते. M_{1} परिभाष्य विगर्हसे.

3 D_{6} om. 3^{a} (cf. v.l. 1); G_{3} om. 3 (cf. v.l. 2). — ^{a}) K_{2} D_{7} °भावेन (for °वादेन). — ^{b}) Dn_{1} $D_{6.8}$ स कस्मात्; Ds D_{3} m अस्माकं (for अकस्मात्). — ^{c}) T_{1} G_{1} स भवान्गर्हते नित्यं.

4 G_{3} om. 4 (cf. v.l. 2). — ^{a}) $B_{1.2.4}$ Dn $D_{1.6.7}$ वा (for the second च). — ^{b}) $K_{1.2.5}$ B (except B_{3}) Dn Ds $D_{1.6-8.10}$ [अ]प्याचार्यो; S (G_{3} om.) आ(M ह्या)चार्यौ (for आचार्यो). K (except K_{4}) $D_{2-4.7.9}$ [अ]थ; B_{3} [अ]पि; S (G_{3} om.) च (for वा). — ^{c}) K_{5} D_{7} °गर्हति. — ^{d}) Ds_{2} D_{9} पार्थिव.

5 G_{3} om. 5 (cf. v.l. 2). — ^{a}) $K_{1.2.4}$ B_{5} Dn_{1} Ds_{2} $D_{1.8.9}$ G_{4} $M_{4.5}$ किंचित्. — K_{5} om. (hapl.) from व्यभि° (in 5^{b}) up to कंचिद् (in 6^{a}). — ^{c}) D_{1} यतः (for अथ). — ^{d}) $K_{1.2}$ विभित्संति; K_{3} D_{2} विभाषंति; K_{4} विभाषंते; D_{7} धर्षयंति; D_{9} विभीषंति; T_{1} $G_{1.4.5}$ विगर्हंते; T_{2} भजंते हि; G_{2} भवंति हि; M विभजंति.

6 G_{3} om. 6 (cf. v.l. 2). K_{5} om. up to कंचिद् (cf. v.l. 5). — ^{a}) K_{4} $B_{1.2}$ D_{1} T $G_{2.4.5}$ किंचिद्. $K_{1.2}$ S (G_{3} om.) अप्यर्थं. — ^{b}) S (except T; G_{3} om.) अपराद्धम्.

7 ^{a}) D_{7} T_{2} $G_{2.4.5}$ °भ्युपगमे; Ca °भ्युपगते (as in text). — ^{c}) $M_{1.2}$ जितं (for जिताः). D_{2} राज्यात्; G_{5} राजन् (for राज्यं). — ^{d}) $K_{1.2.5}$ D_{7} ततः (for तत्र).

8 ^{b}) D_{2} तत्र दीव्यंत; T G तत्र (T_{2} यत्र also) जीवंति (G_{3} तत्राजीवंत); M_{5} तत्रादीयंति (for तत्राजीयन्त). Ca cites अजीयंत. — ^{c}) Ds एभ्य (for तेभ्य). — ^{d}) G (except G_{2}) तथा (for तदा).

9 ^{b}) K_{4} $B_{3.5}$ D_{1} ह्यक्षैः; $B_{1.2.4}$ $D_{3.10}$ द्यूते; Dn Ds T_{1} ह्यक्षे; T_{2} $G_{2.5}$ [ऽ]प्यक्ष-; G_{4} ह्यर्थ- (for ह्यक्ष-). D_{6} यत्तेष्वेते परा°. — ^{d}) $K_{1.5}$ Dn $D_{3.4.9.10}$ M प्रव्र(M_{1} °व्रा also)जिता.

10 ^{a}) T G_{3-5} तेन (for केन). K_{3-5} B Dn Ds $D_{1.2.6.7.10}$ वा (for च). K_{3-5} $B_{2.5}$ $D_{3.4.7.9}$ अपराधेन; S अवमानेन (for अपवादेन). — ^{b}) $K_{3.4}$ B D (except

C. 5. 4242
B. 5. 127. 10
K. 5. 127. 10

अशक्ताः पाण्डवाः कृष्ण प्रहृष्टाः प्रत्यमित्रवत् ॥ १०
किमस्माभिः कृतं तेषां कस्मिन्वा पुनरागसि ।
धार्तराष्ट्राञ्जिघांसन्ति पाण्डवाः सृञ्जयैः सह ॥ ११
न चापि वयमुग्रेण कर्मणा वचनेन वा ।
वित्रस्ताः प्रणमामेह भयादपि शतक्रतोः ॥ १२
न च तं कृष्ण पश्यामि क्षत्रधर्ममनुष्ठितम् ।
उत्सहेत युधा जेतुं यो नः शत्रुनिबर्हण ॥ १३
न हि भीष्मकृपद्रोणाः सगणा मधुसूदन ।
देवैरपि युधा जेतुं शक्याः किमुत पाण्डवैः ॥ १४
स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो यदि माधव संयुगे ।
शस्त्रेण निधनं काले प्राप्स्यामः स्वर्गमेव तत् ॥ १५
मुख्यश्चैवैष नो धर्मः क्षत्रियाणां जनार्दन ।
यच्छयीमहि संग्रामे शरतल्पगता वयम् ॥ १६
ते वयं वीरशयनं प्राप्स्यामो यदि संयुगे ।
अप्रणम्यैव शत्रूणां न नस्तप्स्यति माधव ॥ १७
कश्च जातु कुले जातः क्षत्रधर्मेण वर्तयन् ।
भयाद्वृत्तिं समीक्ष्यैवं प्रणमेदिह कस्यचित् ॥ १८
उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कस्यचित् ॥ १९
इति मातङ्गवचनं परीप्सन्ति हितेप्सवः ।
धर्माय चैव प्रणमेद्ब्राह्मणेभ्यश्च मद्विधः ॥ २०
अचिन्तयन्कंचिदन्यं यावज्जीवं तथाचरेत् ।
एष धर्मः क्षत्रियाणां मतमेतच्च मे सदा ॥ २१
राज्यांशश्चाभ्यनुज्ञातो यो मे पित्रा पुराभवत् ।
न स लभ्यः पुनर्जातु मयि जीवति केशव ॥ २२
यावच्च राजा ध्रियते धृतराष्ट्रो जनार्दन ।

D7.8; D5 missing) विरुध्यंति.

11 d) S सह सृंजयैः (by transp.).

12 b) K1.5 D1–4.9 च (for वा). — c) K3 B5 Dn D1.6.8 प्रभ्रष्टाः; Ds विभ्रष्टाः; D10 प्रसृष्टाः (for वित्रस्ताः). B2 Dn Ds D8.10 प्रणमेम. K5 D7 एवं (for इह). — d) B (except B5) Dn Ds D6.8.10 शतक्रतुं.

13 D1 om. 13^{a}–14^{b}. — a) T2 G2.5 हि प्रप° (for कृष्ण प°). — b) D2 क्षत्रधर्मरतान्सदा; D3.4.9 °धर्मेष्वनुष्ठितान्. — K5 om. (hapl.) 13^{d}–14^{c}). — d) K1 T2 G (except G4) M (except M1.2) °बर्हणः; D2–4.9 °बर्हणान्.

14 D1 om. 14^{ab}; K5 om. 14^{abc} (cf. v.l. 13). — a) D2 न हि भीष्मं कृपं द्रोणं. — b) B Dn Ds D3.4.6–10 T2 G2 M2 सकर्णा; D2 सकर्णान्; G3 सगणान्; G5 संगता (for सगणा). — d) T1 G4 अशक्याः किमु पांडवैः; Ca as in text.

15 a) K3 B Dn Ds D1.3.4.6.8–10 °पश्यंतो (for °तिष्ठन्तो). D2 स्वधर्मे यतमानानां. — c) K1.3.4 B (except B2) Dn Ds D6.8.10 अस्त्रेण (for शस्त्रेण). — d) K4 गच्छेम (for प्राप्स्यामः). K3 सर्वम्; B D10 Ca स्वर्ग्यम् (for स्वर्गम्).

16 c) S शेष्यामो (M2.5 °म) हि; Ca शयीमहि (as in text). — d) M1.2 °तल्पे हता (for °तल्पगता).

17 b) K1.2.4 B1.4 D2–4.9 T2 G2.5 M3–5 प्राप्स्याम. — d) K1 ततस्तप्स्यसि; K5 नैव स्रप्स्यति; D2 (by corr.). 3.4.9 न तत्तप्स्यति; D4 न नस्तप्यति; T1 न तत्तप्यसि; T2 G1 नातस्तप्स्याम (T2 °मि also); G2.5 नातस्तप्स्यसि (G5 °ति); G3 न न तप्यति; M नातस्तप्स्येति (for न नस्तप्स्यति). Ca cites नस्तप्स्यति. K1.2.5 D1.7 कृष्ण तत् (for माधव).

18 =(var.) 5. 132. 37. — D7 transp. 18 and 19. — a) K3 D8 T2 G5 कश्चित्; D10 को नु (for कश्च). — b) K3 क्षत्रियः (for वर्तयन्). — c) K3.4 D8 समीक्ष्यैव; D2 °क्षेत; D7 °क्ष्येह. K1.2 भयाद्वृत्तिसमीक्ष्यो वा; K5 भिक्षावृत्तिं समीक्ष्येह; S भयाद्वा वृत्तिहेतोर्वा. Cs cites वृत्तिसमीक्षोऽपि. — d) B2 Dn D6 कर्हिचित्; cf. 19^{d}.

19 =5. 132. 38. — K1 D2.9 om. (hapl.) 19; K5 om. 19^{a}–21^{b}. D7 transp. 18 and 19. — b) K2 उद्यमे. D1–3 D7 T2 G2.3 ह्येष (for ह्येव). — d) B2 Dn कर्हिचित्; cf. 18^{d}.

20 K5 om. 20 (cf. v.l. 19). — b) K4 कीर्तयंति. D9 हितेप्सया; G3 हितेच्छवः. — c) D3.4.8.9 धर्मार्थायैव; D10 धर्माय पित्रे. — d) D3.4.9 ब्राह्मणांश्चैव. K2 हि (for च). T2 G2 माधव (for मद्विधः).

21 K5 om. 21^{ab} (cf. v.l. 19). — a) K1.4 Ds2 D8 T1 G3.4 M3–5 किंचिद् (for कंचिद्), G2 अपि (for अन्यं). — b) K1.2 D2 S (except T1 G3.4) यावज्जीवेत्. — d) K1.2.5 Dn2 D3.4.7.9 च सर्वदा; K4 सतां सदा (for च मे सदा).

22 a) K1 G3 M अपि; Ca अभि- (as in text). — b) T2 G3.5 M2 हि (for मे).

23 K5 om. 23–24; D1 om. 23. — a) K2–4 B5 D2–4.9 S तु (for च). D7 transp. च and राजा.

न्यस्तशस्त्रा वयं ते वाप्युपजीवाम माधव ॥ २३
यद्वदेयं पुरा दत्तं राज्यं परवतो मम ।
अज्ञानाद्वा भयाद्वापि मयि बाले जनार्दन ॥ २४
न तदद्य पुनर्लभ्यं पाण्डवैर्वृष्णिनन्दन ।
ध्रियमाणे महाबाहो मयि संप्रति केशव ॥ २५
यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण माधव ।
तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान्प्रति ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रहस्य दाशार्हः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १
लप्स्यसे वीरशयनं काममेतदवाप्स्यसि ।
स्थिरो भव सहामात्यो विमर्दो भविता महान् ॥ २
यच्चैवं मन्यसे मूढ न मे कश्चिद्व्यतिक्रमः ।
पाण्डवेष्विति तत्सर्वं निबोधत नराधिपाः ॥ ३
श्रिया संतप्यमानेन पाण्डवानां महात्मनाम् ।
त्वया दुर्मन्त्रितं द्यूतं सौबलेन च भारत ॥ ४
कथं च ज्ञातयस्तात श्रेयांसः साधुसंमताः ।
तथान्याय्यमुपस्थातुं जिह्मेनाजिह्मचारिणः ॥ ५
अक्षद्यूतं महाप्राज्ञ सतामरतिनाशनम् ।
असतां तत्र जायन्ते भेदाश्च व्यसनानि च ॥ ६
तदिदं व्यसनं घोरं त्वया द्यूतमुखं कृतम् ।

C. 5. 4265
B. 5. 128. 7
K. 5. 128. 7

S (except G5) ध्रर (G1. 4 ध्रय) ते; Ca ध्रियते (as in text). — D6 om. (hapl.) 23ᶜ–24ᵈ; T2 reads the lines in marg. (*sec. m.*). — ᶜᵈ) K1. 2. 4 D3. 4. 8. 9 T1 G2. 5 M1 च (for वा). D2 हि (for [अ]पि). D7 G3 om. अपि (leaving hiatus). S भारत (for माधव).

24 K2 D6 om. 24 (cf. v.l. 23); Dn2 om. 24ᵃᵇ. — ᵃ) K3 B Dn1 Ds D8. 10 अप्रदेयं; T2 यरवदेयं. — ᵇ) D3. 4. 9 परवशे मयि. Ca cites परवतः.

25 ᶜ) K1. 2 B (except B5) Dn Ds D1. 6. 8 महाबाहौ.

26 =(var.) 5. 57. 18. — ᵃ) G3 तीक्ष्णाग्रे (for तीक्ष्णाया). B D (except D2. 7; D5 missing) यावद्धि तीक्ष्णया सूच्या. — ᵇ) T1 G1. 2. 5 भिंद्याद्; T2 M3 भिद्याद्; G4 भिद्युद्; M1. 2. 4. 5 भिद्येद् (for विध्येद्). K D2–4. 7. 9 T G अग्रं (K1 D3. 4 G5 °ग्रे; T2 °ग्राज्) जनार्दन; B3. 5 Dn D8 अग्रेण केशव.

Colophon missing in D5; K5 om. it. — *Sub-parvan:* K (K5 om.) B Dn Ds D1. 2. 6–8. 10 T1 G1. 4. 5 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* G1 M दुर्योधनप्रत्याख्यानं; G5 दुर्योधनवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 17 (=117); D7 T2 G4 M1–3. 5 128; T1 G1. 2. 5 129; G3 M4 127. — *S'loka no:* Dn1 Ds 26; Dn2 25.

126

1 ᵃ) K3 B5 Dn2 Cn प्रशस्य; D3. 4. 9 निशम्य (for प्रहस्य). — ᵈ) D3. 4. 9 कुरुनंदन.

2 Before 2, T2 M1 ins. श्रीभगवान्. — ᵇ) K1. 2 एतम्; K5 Ds2 D7 एनम्; D2 एवम् (for एतद्).

3 ᵃ) K4. 5 G2. 3 यश्चैवं; D3. 4. 9 यस्त्वेवं; G1 M (except M5) यच्चैव. D3. 4. 9 पूर्व (for मूढ). — ᵇ) K2 ते (for मे). — ᵈ) D3. 4. 9 निबोध त्वं. Ds D3. 4. 9 नराधिप.

4 T2 om. 4–5; G2 reads them in marg. (*sec. m.*). K5 has lacuna for 4ᵈ.

5 For T2 G2 cf. v.l. 4. — ᵃᵇ) T1 G1. 4 कथंचित् (for कथं च), and °सत्तमाः (for °संमताः). — ᶜ) K3 B Dn Ds D1. 6–8. 10 अथ; K5 अत्र; G5 M3–5 यथा (for तथा). G3 M4 अनार्यम्; G5 M2 अन्यायम् (for अन्याय्यम्). — ᵈ) S (T2 om.) °कारिणः.

6 ᵃ) B1. 3. 4 Dn2 D2–4. 6 °प्रज्ञ; D9 °प्रज्ञाः; G1. 4 °राज (for °प्राज्ञ). — ᵇ) K1. 2 D7 अरतिभावनं; K3 B4 मतिविनाशनं; K5 च रतिभावनं; Dn1 D3. 4. 8. 9 अरतिकारकं; Dn2 D10 भवति नाशनं; Ds अवनिनाशनं; T1 G1 M5 (*inf. lin.*) चारतिनाशनं; G3 अरतिशासनं; G4 चारित्रनाशनं; G5 रतिविनाशनं; Ca as in text.

7 ᵃ) K1. 2 यदिदं (for त°). — ᵇ) T1 G1. 4 द्यूतमुखात्; G3 द्यूतमिदं. — ᶜ) K1. 2. 5 D2. 8 प्रसमीक्ष्य. K1. 2

C. 5. 4265
B. 5. 128. 7
K. 5. 128. 7

असमीक्ष्य सदाचारैः सार्धं पापानुबन्धनैः ॥ ७
कश्चान्यो ज्ञातिभार्यां वै विप्रकर्तुं तथार्हति ।
आनीय च सभां वक्तुं यथोक्ता द्रौपदी त्वया ॥ ८
कुलीना शीलसंपन्ना प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।
महिषी पाण्डुपुत्राणां तथा विनिकृता त्वया ॥ ९
जानन्ति कुरवः सर्वे यथोक्ताः कुरुसंसदि ।
दुःशासनेन कौन्तेयाः प्रव्रजन्तः परंतपाः ॥ १०
सम्यग्वृत्तेष्वलुब्धेषु सततं धर्मचारिषु ।
स्वेषु बन्धुषु कः साधुश्चरेदेवमसांप्रतम् ॥ ११
नृशंसानामनार्याणां परुषाणां च भाषणम् ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च त्वया च बहुशः कृतम् ॥ १२
सह मात्रा प्रदग्धुं तान्बालकान्वारणावते ।
आस्थितः परमं यत्नं न समृद्धं च तत्तव ॥ १३
ऊषुश्च सुचिरं कालं प्रच्छन्नाः पाण्डवास्तदा ।
मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ १४
विषेण सर्पबन्धैश्च यतिताः पाण्डवास्त्वया ।
सर्वोपायैर्विनाशाय न समृद्धं च तत्तव ॥ १५
एवंबुद्धिः पाण्डवेषु मिथ्यावृत्तिः सदा भवान् ।
कथं ते नापराधोऽस्ति पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १६
कृत्वा बहून्यकार्याणि पाण्डवेषु नृशंसवत् ।
मिथ्यावृत्तिरनार्यः सन्नद्य विप्रतिपद्यसे ॥ १७
मातापितृभ्यां भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
शाम्येति मुहुरुक्तोऽसि न च शाम्यसि पार्थिव ॥ १८
शमे हि सुमहानर्थस्तव पार्थस्य चोभयोः ।

D8 [अ]सदाचारैः; T G सदाचारान्; M (except M4) स(M8 त)दाचारं.

8 ^{a}) S कथं च (T1 G1.4 त्वं) (for कश्चान्यो). K3.4 B (except B4) Dn D1.6 भ्रातृभार्यां; S ज्ञातिदारान् (for ज्ञातिभार्यां). — ^{b}) S तथार्हसि. — ^{c}) B2.4.5 सभां व्यक्तं; D2 सभायां हि (for सभां वक्तुं).

9 ^{a}) K5 D7 रूप°; D8.4.9 सर्वे° (for शील°). — ^{b}) S प्राणैरपि.

11 ^{b}) D8.4.9 ब्रह्म° (for धर्म°). — ^{c}) G4 M8 तेषु (for स्वेषु). — ^{d}) M1 वदेद्; M4 कुर्याद् (M1.4 both *inf. lin.* चरेद् as in text). D8 यद्दम् (for एवम्).

12 D1 om. 12^{ab}. — ^{b}) K3-5 B Dn1 D8 D2.6.7.9.10 G8 पुरुषाणां (for परु°). S (for G8 see above) तथा परुषभाषणं (G4 °भाषिणं; G4 M1 both *inf. lin.* °भाषिणां). — D2 reads 12^{cd} after 13.

13 ^{c}) S परमो यत्नो. — ^{d}) = 15^{d}. K1.2 D8 न सद्वृत्तं; K5 D7 असमृद्धं; D2 अप्रसिद्धं; D8.4.9 न च सिद्धं; T G1.2.5 M4 (*inf. lin.* as in text) न समृद्धः; Ca न समृद्धं (as in text). D8.4.9 तु (for च). K5 यत्त्वया; D7 तत्तथा (for तत्तव). M4 (*inf. lin.* as in text) परंतप (for च तत्तव). — After 13, D2 reads 12^{cd}.

14 D2 om. 14^{ab}. — ^{a}) K5 D7 उषित्वा च चिरं कालं. — ^{b}) D8 प्रपन्नाः; T2 प्रच्छन्नं. K1.2 B1.3 D8.4.7.9 T G (except G5) तथा (for तदा).

15 ^{a}) K2 D7 सर्पैर्बद्धा°; B1-3 Dn2 D8 D2.10 G8 सर्पैर्बन्धै° B5 सर्पवृक्षै°; D1 T G1.2.4.5 M बंधैः सर्पै° (for सर्पबन्धै°). — ^{b}) K4 T G2.4.5 M1-3.5 पातिताः; K5 D8.4.7.9 G1 घाति°; G8 यंत्रि°; M4 (*inf. lin.* as in text) खादि° (for यति°). D9 G8 तथा (for त्वया). — ^{d}) = 13^{d}. K1.2 D8.4.9 संसिद्धं; D2 तत्सिद्धं; T G (except G8) समृद्धः (for समृद्धं). K5 न समृद्धं भवेत्ततः; D7 समृद्धं च भवेत्तव. — After 15, T G ins.:

478* एवंवृत्तः कथं राज्ये स्थातुमर्हसि पापकृत् ।
स राज्याच्च सुखाच्चैव ह्रास्यसे कुलपांसन ।

16 ^{a}) G8.4 °वृत्तः; Ca °बुद्धिः (as in text). D2 प्रयत्नेषु (for पाण्डवेषु). — ^{b}) S (except G5) °वृत्तः (for °वृत्तिः). — ^{c}) K1 तु; K2 नु (for ते). K1.2 ते (for [अ]स्ति). — After 16, N T1 G8.5 ins.:

479* यच्चैभ्यो याचमानेभ्यः पित्र्यमंशं न दित्ससि ।
तच्च पाप प्रवाप्तासि भ्रष्टैश्वर्यो निपातितः ।

[(L. 1) K8 यच्चैभ्यो; K4 D2 यत्ते°; K5 पार्थे°; B8 पार्थै°; G8 भक्ते° (for यच्चै°). B8 यच्छसि; D2 चेच्छसि (for दित्ससि). — After line 1, G8 *repeats* 16^{cd}. — (L. 2) K5 तदा; D8.9 तत्त्वं (for तच्च). D6.8 °श्वर्यान् (for °श्वर्यो).]

17 ^{a}) Dn2 D2 G8 बहूनि कार्याणि. — K5 om. 17^{c}–20^{d}; D7 om. 17^{c}–18^{b}. — ^{c}) K4 त्वं (for सन्). — ^{d}) D1 G8 नाद्यापि; G4 अत्र वि- (for अद्य वि-). Ca cites विप्रतिपद्यसे (as in text).

18 K5 om. 18; D7 om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — ^{c}) K1.2 G8 बहु; D8 D1 पुनर् (for मुहुर्). — ^{d}) D9 शाम्यसि च (by transp.)

19 K5 om. 19 (cf. v.l. 17). — ^{a}) B2.4.5 Dn D8 D6.8.10 लाभः (for अर्थः). — ^{b}) K1.2 पार्थिव; Ca पार्थस्य (as in text). — ^{c}) S (except G8) तत्ते न रोचते

न च रोचयसे राजन्किमन्यद्बुद्धिलाघवात् ॥ १९
न शर्म प्राप्स्यसे राजन्नुत्क्रम्य सुहृदां वचः ।
अधर्म्यमयशस्यं च क्रियते पार्थिव त्वया ॥ २०
एवं ब्रुवति दाशार्हे दुर्योधनममर्षणम् ।
दुःशासन इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ २१
न चेत्संधास्यसे राजन्स्वेन कामेन पाण्डवैः ।
बद्ध्वा किल त्वां दास्यन्ति कुन्तीपुत्राय कौरवाः ॥ २२
वैकर्तनं त्वां च मां च त्रीनेतान्मनुजर्षभ ।
पाण्डवेभ्यः प्रदास्यन्ति भीष्मो द्रोणः पिता च ते ॥ २३
भ्रातुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
क्रुद्धः प्रातिष्ठतोत्थाय महानाग इव श्वसन् ॥ २४
विदुरं धृतराष्ट्रं च महाराजं च बाह्लिकम् ।
कृपं च सोमदत्तं च भीष्मं द्रोणं जनार्दनम् ॥ २५
सर्वानेताननादृत्य दुर्मतिर्निरपत्रपः ।
अशिष्टवदमर्यादो मानी मान्यावमानिता ॥ २६
तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य भ्रातरो मनुजर्षभम् ।
अनुजग्मुः सहामात्या राजानश्चापि सर्वशः ॥ २७
सभायामुत्थितं क्रुद्धं प्रस्थितं भ्रातृभिः सह ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ २८
धर्मार्थावभिसंत्यज्य संरम्भं योऽनुमन्यते ।
हसन्ति व्यसने तस्य दुर्हृदो नचिरादिव ॥ २९
दुरात्मा राजपुत्रोऽयं धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
मिथ्याभिमानी राज्यस्य क्रोधलोभवशानुगः ॥ ३०
कालपक्वमिदं मन्ये सर्वक्षत्रं जनार्दन ।
सर्वे ह्यनुसृता मोहात्पार्थिवाः सह मन्त्रिभिः ॥ ३१
भीष्मस्याथ वचः श्रुत्वा दाशार्हः पुष्करेक्षणः ।
भीष्मद्रोणमुखान्सर्वानभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ ३२
सर्वेषां कुरुवृद्धानां महानयमतिक्रमः ।

C. 5. 4292
B. 5. 128. 34
K. 5. 128. 35

राजन्. — G3 om. (hapl.) 19^{d}–20^{a}.

20 K5 om. 20 (cf. v.l. 17); G3 om. 20^{a} (cf. v.l. 19). — ^{a}) K1–3 B3 D2 M शमं; Ds2 शाम्यं; D9 समं (for शर्म). — ^{b}) K4 D8 उत्कृत्य; D3.4 निकृष्य; D9 विकृष्य; Ca. d उत्क्रम्य (as in text).

21 Before 21, all MSS. ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{a}) K5 D7 इति (for एवं). — ^{b})=5. 122. 5^{b}; 123. 1^{b}.

22 In Dn2 the portion of the text from here up to 5. 128. 49 is lost on two missing fol. (100–101). — ^{b}) K1.2 तेन (स्वेन).

23 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — ^{a}) T2 G2 च मां चैव (for त्वां च मां च). — ^{b}) S भरत° (for मनुज°). — ^{d}) T G1.4.5 भीष्मद्रोणौ. K1.2 च मे; S तव (for च ते).

24 Dn2 missing (cf. v.l. 22). Before 24, N (except B2 Dn1; Dn2 missing) T2 G1.4 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — After 24, K D1.2 read 27.

25 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — ^{d}) K4 D6.7 G5 भीष्मद्रोणजनार्दनान् (K4 °नं); T G1.2.4 M भीष्मद्रोणौ जनार्दनं.

26 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — ^{b}) K (except K3) D1–4.7.9 प्रातिष्ठत सुदुर्मतिः.

27 Dn2 missing (cf. v.l. 22). K D1.2 read 27 after 24. — ^{a}) D10 अनु- (for अभि-). — ^{b}) K3 B3.5 मनुजर्षभ; S भरतर्षभ. — ^{cd}) K5 om. 27^{cd}. S अन्वगच्छन्सहा° °श्चैव पार्थिवाः.

28 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — ^{a}) K D1.2.7 सहसैवोत्थितं क्रुद्धं.

29 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — ^{a}) K2 अवि-; K5 D7 अनु-; T1 G1 अथ; M1.2 अपि (for अभि-). K1.2 -संचिंत्य (for -संत्यज्य). — ^{b}) K5 D7 संरंभाद्. T1 G1.4 °वर्त°; T2 G2.3.5 M °पद्य° (for °मन्य°). — ^{c}) T G (except G3) शोचन्ति (for हसन्ति). — ^{d}) K5 D10 T G (except G3) सुहृदो (for दुर्हृदो). D2.6 अपि (for इव).

30 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — ^{b}) K5 °वान्; B4.5 D1.6.8 °कृत् (for °वित्).

31 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — ^{a}) Cf. 5. 130. 3^{a}. K5 D7 °प्राशम् (for °पक्वम्). — ^{b}) B D2–4 T1 G1.2 सर्वं क्षत्रं.

32 Dn2 missing (cf. v.l. 22). Before 32, K1.2 B3.5 D3.4.8.9 T1 G1.3.4 M1 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{a}) K4 एतद्; D3.4.9 तु; G3 च (for अथ). G5 भीष्मस्य वचनं श्रुत्वा. — ^{b}) K1.2.6 D7 कमलेक्षणः; T1 G1.4 पुरुषोत्तमः.

33 Dn2 missing (cf. v.l. 22). Before 33, T2 ins. श्रीभगवान्. — ^{c}) T1 G1 M विसृज्य; T2 G5 प्रसृज्य; G2 प्रसज्य; G4 विन्यस्य (for प्रसह्य). — ^{d}) K1.2.5 T G

C. 5. 4292
B. 5. 128. 34
K. 5. 128. 35

प्रसह्य मन्दमैश्वर्ये न नियच्छत यन्नृपम् ॥ ३३
तत्र कार्यमहं मन्ये प्राप्तकालमरिंदमाः ।
क्रियमाणे भवेच्छ्रेयस्तत्सर्वं शृणुतानघाः ॥ ३४
प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वक्ष्यामि हितं वचः ।
भवतामानुकूल्येन यदि रोचेत भारताः ॥ ३५
भोजराजस्य वृद्धस्य दुराचारो ह्यनात्मवान् ।
जीवतः पितुरैश्वर्यं हृत्वा मन्युवशं गतः ॥ ३६
उग्रसेनसुतः कंसः परित्यक्तः स बान्धवैः ।
ज्ञातीनां हितकामेन मया शस्तो महामृधे ॥ ३७
आहुकः पुनरस्माभिर्ज्ञातिभिश्चापि सत्कृतः ।
उग्रसेनः कृतो राजा भोजराजन्यवर्धनः ॥ ३८
कंसमेकं परित्यज्य कुलार्थे सर्वयादवाः ।
संभूय सुखमेधन्ते भारतान्धकवृष्णयः ॥ ३९
अपि चाप्यवदद्राजन्परमेष्ठी प्रजापतिः ।
व्यूढे देवासुरे युद्धेऽभ्युद्यतेष्वायुधेषु च ॥ ४०
द्वैधीभूतेषु लोकेषु विनश्यत्सु च भारत ।
अब्रवीत्सृष्टिमान्देवो भगवाँल्लोकभावनः ॥ ४१
पराभविष्यन्त्यसुरा दैतेया दानवैः सह ।
आदित्या वसवो रुद्रा भविष्यन्ति दिवौकसः ॥ ४२
देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
अस्मिन्युद्धे सुसंयत्ता हनिष्यन्ति परस्परम् ॥ ४३
इति मत्वाब्रवीद्धर्मं परमेष्ठी प्रजापतिः ।
वरुणाय प्रयच्छैतान्बद्ध्वा दैतेयदानवान् ॥ ४४
एवमुक्तस्ततो धर्मो नियोगात्परमेष्ठिनः ।
वरुणाय ददौ सर्वान्बद्ध्वा दैतेयदानवान् ॥ ४५
तान्बद्ध्वा धर्मपाशैश्च स्वैश्च पाशैर्जलेश्वरः ।
वरुणः सागरे यत्तो नित्यं रक्षति दानवान् ॥ ४६
तथा दुर्योधनं कर्णं शकुनिं चापि सौबलम् ।

नियच्छंति; D_{2} °च्छन्; D_{7} °च्छति; M व्यायच्छंत; Ca नियच्छथ (for °च्छत). K_{3} $D_{1.8}$ यं; K_{5} ये; D_{2} तदा (for यन्).

34 Dn_{2} missing (cf. v.l. 22). — ^{b}) $K_{1.3}$ B Dn_{1} $D_{1.3.4.6.8.10}$ काल(D_{6} °ले)प्राप्तम् (for प्राप्तकालम्).

35 Dn_{2} missing (cf. v.l. 22). — ^{a}) S (except G_{3}) एव (for एतद्). — ^{b}) T_{1} $G_{1.4}$ transp. यद् and हितं. D_{10} ब्रवीमि (for वक्ष्यामि). — ^{d}) $D_{3.4.9}$ S (except G_{3}) रोचते यदि भा°.

36 Dn_{2} missing (cf. v.l. 22). — ^{a}) K_{3} अग्रतो भोजराजस्य. — ^{d}) $K_{4.5}$ B D (except D_{9}; Dn_{2} missing) T_{1} M_{5} मृत्यु° (for मन्यु°).

37 Dn_{2} missing (cf. v.l. 22). — ^{d}) $D_{3.4.9}$ °हवे (for °मृधे).

38 Dn_{2} missing (cf. v.l. 22). — ^{b}) $K_{1.2}$ $D_{2.7}$ T_{1} G_{1} M_{3-5} अभि-; K_{5} अति- (for अपि). — ^{d}) K_{5} D_{7} °राजविवर्धनः; B_{3} Dn_{1} $D_{3.9}$ T_{1} M_{2} °राज(Dn_{1} °ज्य)स्य वर्धनः.

39 Dn_{2} missing (cf. v.l. 22). — ^{b}) K_{5} D_{7} °पार्थिवाः (for °यादवाः). — ^{d}) K_{5} D_{7} G_{3} यादवांधक°.

40 Dn_{2} missing (cf. v.l. 22). — ^{a}) K_{5} D_{7} इदं; $D_{1.2}$ अथ (for the first अपि). $K_{1}m._{2}$ G_{3} अभि- (for the second अपि). $D_{3.4.9}$ अब्रवीद्; S अभवद् (for अवदद्). D_{10} पुरैवमवदद्राजन्. — ^{b}) B_{2} पितामहः (for प्रजा°). — ^{d}) K_{1} [ऽ]भ्युदितेषु; S (except T_{1} G_{1}) ह्यु(G_{5} उ)द्यतेषु (for ऽभ्युद्यतेषु). $D_{3.4.9}$ °युधेष्वपि.

41 Dn_{2} missing (cf. v.l. 22). K_{6} om. 41^{bcd}. — ^{b}) D_{8} D_{10} S (except G_{3}) विनशिष्यत्सु भा°. — ^{c}) $K_{1.2.4}$ B_{3} Dn_{1} $D_{7.8.10}$ दृष्टिमान्; S तु तदा (for सृष्टिमान्). D_{7} देवान्.

43 Dn_{2} missing (cf. v.l. 22). — ^{c}) D_{8} S (except T_{1}) तस्मिन् (for अस्मिन्). K_{3} B Dn_{1} D_{8} $D_{1.3.4.6-10}$ °क्रुद्धा; K_{5} °वृत्ता; T_{1} G_{1-3} °युक्ता; T_{2} °यंता; G_{4} °युक्ते (for °यत्ता). — ^{d}) T G भवि° (for हनि°). — After 43, T G ins.:

480* वर्तमानं जगत्सर्वं मुहूर्तान्न भविष्यति ।
अन्यनाशेन जगतो लोकस्य च परंतप ।

[(L. 2) T_{1} अस्य नाशेन; T_{2} G अन्यनाशो न; G_{3} अलं नाशेन.]

44 Dn_{2} missing (cf. v.l. 22). — ^{b}) D_{1} G_{5} पितामहः; T_{2} जनेश्वर (for प्रजापतिः). K_{6} om. (hapl.) from प्रयच्छ (in 44^{c}) up to वरुणाय (in 45^{c}). — 44^{cd} =(var.) 45^{cd}.

46 Dn_{2} missing (cf. v.l. 22). B_{3} om. (hapl.) 46. — ^{a}) K_{1-3} G_{5} M_{1} तान्बद्धान्; G_{3} (by transp.) बद्ध्वा तान्. — ^{b}) $K_{1.2.5}$ D_{7} स्वपाशैश्च; D_{10} स्वीयपाशैर्; G_{2} पाशैः स्वैश्च; $G_{3.4}$ तैश्च पाशैर्. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ यत्नान् (for यत्तो).

47 Dn_{2} missing (cf. v.l. 22). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ T_{1}

बद्ध्वा दुःशासनं चापि पाण्डवेभ्यः प्रयच्छत ॥ ४७
त्यजेत्कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ४८
राजन्दुर्योधनं बद्ध्वा ततः संशाम्य पाण्डवैः ।
त्वत्कृते न विनश्येयुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

वैशंपायन उवाच ।
कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
विदुरं सर्वधर्मज्ञं त्वरमाणोऽभ्यभाषत ॥ १
गच्छ तात महाप्राज्ञां गान्धारीं दीर्घदर्शिनीम् ।
आनयेह तया सार्धमनुनेष्यामि दुर्मतिम् ॥ २
यदि सापि दुरात्मानं शमयेद्दुष्टचेतसम् ।
अपि कृष्णस्य सुहृदस्तिष्ठेम वचने वयम् ॥ ३
अपि लोभाभिभूतस्य पन्थानमनुदर्शयेत् ।
दुर्बुद्धेर्दुःसहायस्य समर्थं ब्रुवती वचः ॥ ४
अपि नो व्यसनं घोरं दुर्योधनकृतं महत् ।
शमयेच्चिररात्राय योगक्षेमवदव्ययम् ॥ ५
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिनीम् ।
आनयामास गान्धारीं धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।
एष गान्धारि पुत्रस्ते दुरात्मा शासनातिगः ।
ऐश्वर्यलोभादैश्वर्यं जीवितं च प्रहास्यति ॥ ७
अशिष्टवदमर्यादः पापैः सह दुरात्मभिः ।
सभाया निर्गतो मूढो व्यतिक्रम्य सुहृद्वचः ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।
सा भर्तुर्वचनं श्रुत्वा राजपुत्री यशस्विनी ।

C. 5.4317
B. 5. 129. 9
K. 5. 128. 9

G1.4 चैव (for चापि). — c) K4 D3.4.9 S चैव (for चापि). — d) D1–4.8 T1 G1.4.5 M5 प्रयच्छथ.

48 =5. 37. 16 (q. v. for other references). Dn2 missing (cf. v.l. 22). — a) D3.4 कुलार्थं. K1.2.5 Ds D7.8.10 त्यजेदेकं कुलस्यार्थे. Ca cites त्यजेत्कुलार्थे (as in text).

49 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — a) T G तस्माद् (for राजन्). — b) K5 संगम्य (for °शाम्य). — c) B1.3 D3 (m as in text).4.9 T2 G1.2.5 तत्; G3 यत्- (for त्वत्-). — d) K3.5 G5 M2 क्षत्रियर्षभाः.

Colophon missing in Dn2 D5. — *Sub-parvan:* K1–3.5 B Dn1 Ds D2.6–8.10 T1 G1.5 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* D1 दुर्योधनस्य सभातो निर्गमनं; G1 दुर्योधननिर्गमनं M दुर्योधनसभानिर्गमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 18 (=118); D7 T2 G4 M1–3.5 129; T1 G1.2.5 130; G3 M4 128. — *S'loka no.:* K5 65; Dn1 50.

127

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 126. 22).

1 a) K3 B2.4.5 Dn1 Ds D6.8.10 तु वचः (for वचनं).

2 a) K2.4.5 D2.7.8 T2 G2.3.5 महाप्राज्ञ; Ds D9.10 °प्रज्ञां. — b) D8 दीर्घदर्शनां.

3 a) T1 G1.5 सा न; G4 सा तु (for सापि). — b) K5 D7 शाम° (for शम°). — c) K5 D1.7 अथ (for अपि).

4 a) K3.5 D1.7 T1 G4 अति- (for अपि). M3.4 अवलेपाभि°. — d) K4 S समक्षं; K5 सामर्थ्यं; B4 Ds D1.6–8.10 शमार्थं (for समर्थं).

5 b) D7.9 °कृते (for °कृतं). — c) Ds शमाय; D2 शमध्वं (for शमयेत्). — d) Ds2 D1 °क्षेमकृद् (for °क्षेमवद्). D2 °क्षेमं वदाम्यहं.

8 K5 om. from त्मवान् (in b) up to श्रुत्वा रा (in 9b). — b) B Dn1 Ds D3.4.6.8–10 दुरात्मवान्. — c) Ds2 D8 G4 M (except M1) सभायां (for °या). G4 मूढैः. — d) T2 G2.5 ह्यति°; G4 अति° (for व्यति°).

9 K5 om. up to श्रुत्वा रा (cf. v.l. 8). — a) K4 B (except B2) D10 भर्तृ- (for भर्तुर्). — c) K1.2 D1 M ह यत्; K4 ह सा; B3 G3.4 सहा- (for महत्).

C. 5. 4317
B. 5. 129. 9
K. 5. 129. 9

अन्विच्छन्ती महच्छ्रेयो गान्धारी वाक्यमब्रवीत् ॥ ९
आनयेह सुतं क्षिप्रं राज्यकामुकमातुरम् ।
न हि राज्यमशिष्टेन शक्यं धर्मार्थलोपिना ॥ १०
त्वं ह्येवात्र भृशं गर्ह्यो धृतराष्ट्र सुतप्रियः ।
यो जानन्पापतामस्य तत्प्रज्ञामनुवर्तसे ॥ ११
स एष काममन्युभ्यां प्रलब्धो मोहमास्थितः ।
अशक्योऽद्य त्वया राजन्विनिवर्तयितुं बलात् ॥ १२
राज्यप्रदाने मूढस्य बालिशस्य दुरात्मनः ।
दुःसहायस्य लुब्धस्य धृतराष्ट्रोऽश्नुते फलम् ॥ १३
कथं हि स्वजने भेदमुपेक्षेत महामतिः ।
भिन्नं हि स्वजनेन त्वां प्रसहिष्यन्ति शत्रवः ॥ १४
या हि शक्या महाराज साम्ना दानेन वा पुनः ।
निस्तर्तुमापदः स्वेषु दण्डं कस्तत्र पातयेत् ॥ १५
शासनाद्धृतराष्ट्रस्य दुर्योधनममर्षणम् ।
मातुश्च वचनात्क्षत्ता सभां प्रावेशयत्पुनः ॥ १६
स मातुर्वचनाकाङ्क्षी प्रविवेश सभां पुनः ।
अभिताम्रेक्षणः क्रोधान्निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ १७
तं प्रविष्टमभिप्रेक्ष्य पुत्रमुत्पथमास्थितम् ।
विगर्हमाणा गान्धारी समर्थं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८
दुर्योधन निबोधेदं वचनं मम पुत्रक ।
हितं ते सानुबन्धस्य तथायत्यां सुखोदयम् ॥ १९
भीष्मस्य तु पितुश्चैव मम चापचितिः कृता ।
भवेद्द्रोणमुखानां च सुहृदां शाम्यता त्वया ॥ २०
न हि राज्यं महाप्राज्ञ स्वेन कामेन शक्यते ।
अवाप्तुं रक्षितुं वापि भोक्तुं वा भरतर्षभ ॥ २१
न ह्यवश्येन्द्रियो राज्यमश्नीयाद्दीर्घमन्तरम् ।

---

10 Before 10, all MSS. (except T1; Dn2 D5 missing) ins. गांधार्युवाच (resp. गांधारी). — a) K1.2.4 D2 T2 G2.5 आनयस्व; K3.5 B D6.7.10 आनायय; Dn1 आनीय च; Ds आनय त्वं; T1 G1.4 आनयैनं (for आनयेह). G5 चिरं; M (M1 *inf. lin.*) तु तं (for सुतं). T2 G2 क्रुद्धं; G5 पुत्रं; M पापं (for क्षिप्रं). Ds आनाययस्व तं क्षिप्रं. — d) K4 धर्मविरोधिना; D7 धर्मार्थलोभिना. — After 10, K3 B Dn1 Ds D3.4.6.8–10 T1 G5 ins.:

481 आप्तुमासं तथापीदमविनीतेन सर्वथा ।

11 a) D1.3.4.9.10 G4 om. हि. — b) Dn1 D2 T2 G1.2 M2–4 सुतप्रिय. — c) K4 M3.4 (*inf. lin.* as in text).5 पापकामस्य.

12 a) D9 D2.4 M3.4 ((*inf. lin.* as in text).5 स एव. — b) K1.2 प्रलुप्तो; K4 B1–3 D3.4.8.9 T2 G2.3 M1 °लुब्धो; K6 D7 सुलुप्तो; D1 T1 G4 प्रवृद्धो; G1 °बद्धो (for °लब्धो). B4.5 Dn1 D2 G3 लोभ° (for मोह°). — c) B1.4.5 न शक्यो. K4 D3.4 यत्; K6 D7 यः (for ऽद्य). — d) K6 °वर्तय तद्बलात्.

13 a) K1 B3–5 Dn1 D1.6.8 राष्ट्रप्रदाने; K2 राज्यदानेन; K3.4 B2 Ds D2.9.10 राज्य(Ds D10 °ष्ट्र)प्रदान-; K6 D7 राज्यं प्रधानं. — b) S (except T2 G2.5) हताशस्य (for बालि°). — c) S (except G1) दुर्योधनस्य लु°. — d) K4 T2 G1.2 धृतराष्ट्रास्तु ते फलं; T1 M धृतराष्ट्राश्नुषे फलं.

14 a) K6 एवं (for कथं). K1.2 स्वजनैर्भेदं. — b) K3 B3 D (except D9; Dn2 missing) T1 G3.5 महीपतिः (for महा°). — c) D1 भिन्ने हि स्वजने च त्वां. — d) K B2 D (Dn2 missing) T1 G4 M1 प्रहसिष्यन्ति; M1 (*inf. lin.*) Ca as in text.

15 a) K2.4 B3 Dn1 D3.4.6.8–10 G3.5 यो हि शक्यो (B3 D10 °क्तो); Ds या हि शक्यं. — b) N (except K1; Dn2 missing) T2 G1.2 भेदेन (for दानेन). — c) K1 यादवश्रेष्ठ; K2 D3.4.8.9 आपदस्तेषु; T G (except G3) आपदार्येषु. — d) D2 M3–5 धार° (for पात°).

17 K5 om. 17b. — b) K3 B2.4.5 Dn1 Ds D6.8.10 पुनः सभां (by transp.). — c) Ds1 D1.3.4.8–10 T1 G1.4 अति- (for अभि-).

18 b) T2 G2.5 आश्रितं (for आस्थितम्). — d) B (except B2) Dn1 Ds D2–4.6.8–10 G1 शमार्थं (for समर्थं).

19 Before 19, K4 D1.8 T G1.3.4 M1 ins. गांधार्युवाच (resp. गांधारी). — After 19, N (Dn2 missing) T1 G5 ins.:

482* दुर्योधन यदाह त्वां पिता भरतसत्तम ।
भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता सुहृदां कुरु तद्वचः ।

[(L. 1) Dn1 Ds D7.10 °सत्तमः (for °सत्तम). — K5 om. (hapl.) from कृपः up to द्रोण (in 20c).]

20 K5 om. up to द्रोण (cf. v.l. 19). — a) K1–3 B5 D1.2.7 हि; K4 D9.10 S (except G3) च (for तु). — d) B1–3 D2 T2 G1–3 M1 (*sup. lin.* as in text) शाम्यतां.

21 c) K5 सुप्राप्तं; D7 सुप्राप्तुं (for अवाप्तुं). — d) K3.4 B (except B3) Dn1 Ds D6.8.10 G4 भोक्तुं

विजितात्मा तु मेधावी स राज्यमभिपालयेत् ॥ २२
कामक्रोधौ हि पुरुषमर्थेभ्यो व्यपकर्षतः ।
तौ तु शत्रू विनिर्जित्य राजा विजयते महीम् ॥ २३
लोकेश्वरप्रभुत्वं हि महदेतद्दुरात्मभिः ।
राज्यं नामेप्सितं स्थानं न शक्यमभिरक्षितुम् ॥ २४
इन्द्रियाणि महत्प्रेप्सुर्नियच्छेदर्थधर्मयोः ।
इन्द्रियैर्नियतैर्बुद्धिर्वर्धतेऽग्निरिवेन्धनैः ॥ २५
अविधेयानि हीमानि व्यापादयितुमप्यलम् ।
अविधेया इवादान्ता हयाः पथि कुसारथिम् ॥ २६
अविजित्य य आत्मानममात्यान्विजिगीषते ।
अजितात्माजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥ २७
आत्मानमेव प्रथमं देशरूपेण यो जयेत् ।
ततोऽमात्यानमित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥ २८
वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु ।
परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥ २९
क्षुद्राक्षेणेव जालेन झषावपिहितावुभौ ।
कामक्रोधौ शरीरस्थौ प्रज्ञानं तौ विलुम्पतः ॥ ३०
याभ्यां हि देवाः स्वर्यातुः स्वर्गस्यापिदधुर्मुखम् ।
बिभ्यतोऽनुपरागस्य कामक्रोधौ स्म वर्धितौ ॥ ३१
कामं क्रोधं च लोभं च दम्भं दर्पं च भूमिपः ।
सम्यग्विजेतुं यो वेद स महीमभिजायते ॥ ३२
सततं निग्रहे युक्त इन्द्रियाणां भवेन्नृपः ।

C. 5. 4243
B. 5. 129. 34
K. 5. 129. 34

भरतसत्तम.

22 ^{d}) T1 G1.2 स्वाराज्यं; T2 G3–5 M1.2.4 (*inf. lin.*) स्वराज्यं. K1 अधि-; K5 T1 G1.4 अपि; G5 M4 (*inf. lin.*) अनु- (for अभि-). K5 जायते (for -पालयेत्). D1 स राजेत्यभिधीयते.

23 ^{b}) K5 D7 व्यवकर्षतः. — ^{c}) K3 च; S (except G3) हि (for तु). — ^{d}) K5 राजर्षिर्जीयते महीं.

24 ^{a}) D3.4.9 लोकत्रय°; D3 m °प्रयुक्तं; T1 G3–5 M लोकेश्वराभि(G5 °ति-; M °नु)भूतं; T2 G1.2 लोककामा(G2 °सर्वा)भिभूतैर् (G1 °तं).

25 ^{a}) K5 महा-; D6.8 परि-; Ca.d महत् (as in text). — ^{b}) K (except K4) D7 °कामयोः (for °धर्मयोः). — ^{c}) B2 D2 निर्जितैर् (for नियतैर्).

26 =(var.) 5. 34. 58. — ^{a}) G3 M3.4 (*inf. lin.* as in text). 5 Ca. d भीमानि; T2 (in addition to the text reading) G5 पुरुषं (for हीमानि). — ^{d}) K4 B1–3 Ds D1.6 S पथिषु सारथिं.

27 =(var.) 5. 34. 54. — K5 om. 27–37. — ^{a}) D3.4.9 अविनिर्जित्य चात्मानं. — D1 om. (hapl.) 27^{c}–28^{d}. — ^{c}) K3.4 Dn1 Ds D2.6.8.10 अमित्रान्वाजितामात्यः (Ds °मित्रः); D3.4.9 अमित्रांश्चाजिता°. — ^{d}) K1 m (as in text). 4 °भूयते (for °हीयते).

28 =5. 34. 55. — K5 D1 om. 28 (cf. v.l. 27). — ^{b}) K4 °कालेन; B Dn D3.4.10 द्वेष्य°; D6 द्वेष°; Ds दश°; Ca. d. s देशरूपेण (as in text). — ^{d}) T2 G2 नरोयं (for न मोघं). Ds विजिगीषति.

29 =5. 34. 56. K5 om. 29 (cf. v.l. 27). — ^{a}) K1 D7 T1 G1.3.4 जितात्मानं. — ^{c}) Dn1 Ds D1–4.8–10 वीरम्; M1 (*inf. lin.*). 4 दांतम् (for धीरम्). — ^{d}) K3 B2.4.5 Dn1 Ds D1.6.8.10 अत्यर्थं (for अत्यन्तं).

30 =(var.) 5. 34. 63. K5 om. 30 (cf. v.l. 27). — ^{b}) B3 मत्स्यौ (for झषौ). G1.5 इव (for अपि-). Ds उरू (for उभौ). — ^{d}) K4 प्रज्ञामेतौ; D7 (by transp.) तौ प्रज्ञानं.

31 K5 om. 31 (cf. v.l. 27). — ^{a}) B1.3 S स्वर्याताः (G3 स्वर्गस्य); Ca. s स्वर्यातुः (as in text). K4 याभ्यां देवाः स्वर्गयातुः. — ^{b}) G3 द्वारा हि (for स्वर्गस्य). K3 B (except B2) Dn1 Ds1 D1.6 T1 G4 M1.3.4 Cs पिदधुः; Ca. d अपिदधुः (as in text). — G3 om. 31^{cd}. — ^{c}) K4 D1 Ca. d बिभ्रतो; M (M1 *inf. lin.* as in text) विभ्यंतो (for बिभ्यतो). K1–3 अभिभवाद्राजन्; D8 अनुपराक्रम्य (for अनुपरागस्य). — ^{d}) D6 स्म विद्धि तौ; D7 विवर्धितौ; T1 G1.4 सुवर्धितौ (for स्म व°). Ca. d. s cite वर्धितौ (as in text). T2 G2 °क्रोधानुवर्धितौ.

32 K5 om. 32 (cf. v.l. 27). — ^{b}) K2 D1.2.7 दर्पं दंभं (by transp.); Dn1 दंभं हर्षं. S (mostly) डंभं. K1 B3 S (except T2 M2) भूमिप. — ^{c}) T G1.2.4.5 विधातुं; G3 M4 (*inf. lin.* as in text). 5 विहा° (for विजे°). — ^{d}) D8 महान्; Cs महीम् (as in text). Dn1 अतिजीयते; D1.10 अभिजीयते; G2 अपि जायते; G3 अभिरक्षति; G4 अभिरक्षयेत्; G5 अधिजायते; Ca. d. s as in text.

33 K5 om. 33 (cf. v.l. 27). — ^{b}) K1.2 Dn1 D1.2 T1 G1.3.4 भवेन्नृप; K3 सुयोधन. — ^{c}) D3.4.9 ईप्सितार्थं च. D3.4 धर्म्यं च.

34 K5 om. 34 (cf. v.l. 27). — ^{a}) D1 T1 G1.3.4

C. 5. 4343
B. 5. 129. 34
K. 5. 129. 34

ईप्सन्नर्थं च धर्मं च द्विषतां च पराभवम् ॥ ३३
कामाभिभूतः क्रोधाद्वा यो मिथ्या प्रतिपद्यते ।
स्वेषु चान्येषु वा तस्य न सहाया भवन्त्युत ॥ ३४
एकीभूतैर्महाप्राज्ञैः शूरैररिनिबर्हणैः ।
पाण्डवैः पृथिवीं तात भोक्ष्यसे सहितः सुखी ॥ ३५
यथा भीष्मः शांतनवो द्रोणश्चापि महारथः ।
आहतुस्तात तत्सत्यमजेयौ कृष्णपाण्डवौ ॥ ३६
प्रपद्यस्व महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
प्रसन्नो हि सुखाय स्यादुभयोरेव केशवः ॥ ३७
सुहृदामर्थकामानां यो न तिष्ठति शासने ।
प्राज्ञानां कृतविद्यानां स नरः शत्रुनन्दनः ॥ ३८
न युद्धे तात कल्याणं न धर्मार्थौ कुतः सुखम् ।
न चापि विजयो नित्यं मा युद्धे चेत आधिथाः ॥ ३९
भीष्मेण हि महाप्राज्ञ पित्रा ते बाह्लिकेन च ।
दत्तोऽशः पाण्डुपुत्राणां भेदाद्भीतैररिंदम ॥ ४०
तस्य चैतत्प्रदानस्य फलमद्यानुपश्यसि ।
यद्भुङ्क्षे पृथिवीं सर्वां शूरैर्निहतकण्टकाम् ॥ ४१
प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिंदम ।
यदीच्छसि सहामात्यो भोक्तुमर्धं महीक्षिताम् ॥ ४२
अलमर्धं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवनम् ।
सुहृदां वचने तिष्ठन्यशः प्राप्स्यसि भारत ॥ ४३
श्रीमद्भिरात्मवद्भिर्हि बुद्धिमद्भिर्जितेन्द्रियैः ।
पाण्डवैर्विग्रहस्तात भ्रंशयेन्महतः सुखात् ॥ ४४
निगृह्य सुहृदां मन्युं शाधि राज्यं यथोचितम् ।
स्वमंशं पाण्डुपुत्रेभ्यः प्रदाय भरतर्षभ ॥ ४५
अलमह्ना निकारोऽयं त्रयोदश समाः कृतः ।
शमयैनं महाप्राज्ञ कामक्रोधसमेधितम् ॥ ४६
न चैष शक्तः पार्थानां यस्त्वदर्थमभीप्सति ।

क्रोधात्मा (for °द्वा). — b) K4 मोहात् (for मिथ्या). — c) B2 Ds S वा (for च). — d) K1 सहाया न (by transp.). D3.4.9 G3 M न सहायो (D3.4 °या) भवत्युत.

35 K5 om. 35 (cf. v.l. 27). — a) K1 Dn1 एकीभूते; S एकीभूतो. Dn1 Ds D2.10 महाप्रज्ञ; D8 °प्राज्ञ; M (except M8) °प्राज्ञः. — b) S (except G1) शत्रु° (for अरि°). — cd) G4 M (except M1) पृथिवी, and भोक्ष्यते. T1 G4 M3–6 तत्र (for तात). G4 सुखं (for सुखी).

36 K5 om. 36 (cf. v.l. 27). — a) D3.4.9 तथा (for यथा). T1 G4 शांतनवो भीष्मो (by transp.). — b) K3 °बलः (*sup. lin.* as in text); S (except G3) °यशाः (for °रथः). — c) T2 G2.5 आहतुस्त्वां तथा सत्यं. — d) D10 अजय्यौ.

37 K5 om. 37 (cf. v.l. 27). — a) S °स्मानं (for °बाहुं). — c) G4.5 प्रपन्नो; M4.5 °सन्ने (for °सन्नो). — d) B5 T1 G1.3.4 अपि (for एव).

38 b) K4 तिष्ठेत; D3.4.9 तिष्ठसि (for तिष्ठति). — d) K4 स नश्येत्कुरुनंदन.

39 c) S युद्धे (G3 नित्यो) (for नित्यं). — d) = 5. 122. 49d. K5 D2.7 चित्तं (for चेतः). B3.5 च मनः कृथाः; D3.4.9 मानसं कुरु (for चेत आधिथाः). K1 आद्रिथाः; K2.3 D8 अध्रि°; K5 D7 आद°; S आदधाः (for आधि°).

40 a) G3.4 च (for हि). Ds1 D10 M5 महाप्रज्ञ. — b) K1 स्वपित्रा (for पित्रा ते). — d) D1.2 यथोचितम् (cf. 42b); G5 M3.4 (*inf. lin.* as in text).5 भेदभीतैर्.

41 a) Ds वा (for च). — b) K5 अप्यनु-; D7 अप्यद्य (for अद्यानु-). — c) K4 B1–3 Ds D1 भुंक्ते (Ds2 भुक्तो) (for भुङ्क्षे). K2.4.5 D1.7 S सर्वां (for कृत्स्नां).

42 42ab = 5. 57. 3cd. — d) K2.5 अर्थं; D2 एवं (for अर्धं). K5 महीभृतां; B4 Dn1 प्रदीयतां (for महीक्षिताम्). K4 D3.4.7–10 भोक्तुमर्धं (K4 D7 °र्धां; D9.10 °र्धे-) महीमिमां; D1 भोक्तुमेतां वसुंधरां; S भोक्तुमित्थं (G2.3 °मर्धं; G5 °मर्थं) महीमिमां (G3 °पते).

43 43ab = (var.) 5. 57. 3ab. — b) D2–4.9 जीवितुं; S जीवने (G3 जीवितं) (for जीवनम्). — c) K4 D2 G5 तिष्ठ (for तिष्ठन्). — d) K1.2.5 D7 पार्थिव (for भारत).

44 a) K1.4.5 Ds D7–9 T G (except G3) M4 आत्मविद्भिः. K3.4 B (except B3) Dn1 D6.8.10 G3 तैः (for हि). — d) D7 भ्रंशयेत महत्सु°.

45 K5 om. 45. — d) D2 किल भारत; D10 T2 G5 M पुरुषर्षभ.

46 a) K4 D3.4.8.9 अलमेषां; K5 D7 अलमर्धं; B Dn1 Ds D1.6.10 Cs अलमंग (B2 अमंगलं); D2 अलमत्र; T G1.2.5 अलं महान्; G3.4 M1 (*inf. lin.*) अलं महा- (for अलमह्ना). Ca cites अलं and अह्ना. — b) Ds पुनः; Ca.d.s कृतः (as in text). — c) B5 Ds D10

सूतपुत्रो दृढक्रोधो भ्राता दुःशासनश्च ते ॥ ४७
भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे भीमसेने धनंजये ।
धृष्टद्युम्ने च संक्रुद्धे न स्युः सर्वाः प्रजा ध्रुवम् ॥ ४८
अमर्षवशमापन्नो मा कुरूंस्तात जीघनः ।
सर्वा हि पृथिवी स्पृष्टा त्वत्पाण्डवकृते वधम् ॥ ४९
यच्च त्वं मन्यसे मूढ भीष्मद्रोणकृपादयः ।
योत्स्यन्ते सर्वशक्त्येति नैतदद्योपपद्यते ॥ ५०
समं हि राज्यं प्रीतिश्च स्थानं च विजितात्मनाम् ।
पाण्डवेष्वथ युष्मासु धर्मस्त्वभ्यधिकस्ततः ॥ ५१
राजपिण्डभयादेते यदि हास्यन्ति जीवितम् ।
न हि शक्ष्यन्ति राजानं युधिष्ठिरमुदीक्षितुम् ॥ ५२
न लोभादर्थसंपत्तिर्नराणामिह दृश्यते ।
तदलं तात लोभेन प्रशाम्य भरतर्षभ ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

वैशंपायन उवाच ।
तत्तु वाक्यमनादृत्य सोऽर्थवन्मातृभाषितम् ।
पुनः प्रतस्थे संरम्भात्सकाशमकृतात्मनाम् ॥ १
ततः सभाया निर्गम्य मन्त्रयामास कौरवः ।

C. 5. 4365
B. 5. 130. 2
K. 5. 130. 2

महाप्रज्ञ. — d) G3 °समन्वितं.

47 K5 om. 47–50. — a) K4 B (except B1) Dn1 D5 D1. 2. 10 चैव; D8 त्वेष; G5 [ए]वैष (for चैष). D2 पापात्मा (for पार्थानां). — b) Dn1 D2 यत् (for यः). K4 B D5 D1. 3. 4. 6. 8. 10 T2 G1–4 M5 Cn त्वमर्थं; Dn1 D2 स्वमर्थं; T1 त्वधर्मं (for त्वदर्थं). K3. 4 B5 Dn1 D5 D1. 3. 4. 6. 8–10 T1 M3. 5 अभीप्ससि.

48 K5 om. 48 (cf. v.l. 47). — a) K1. 2 द्रोणे भीष्मे (by transp.). — d) D5 सुखं (for ध्रुवम्). D2 न नः स्युः सर्वशः प्रजाः.

49 K4. 5 om. 49 (cf. v.l. 47). — b) T1 G (except G3) नीनशः; Ca जीघनः (as in text). T2 कुरूंस्तात जिघांससि. — c) K3 B D (except D2. 7; Dn2 missing) एषा हि. K2 पृथिवी स्पृष्टा; K3 B Dn1 D5 D6–8. 10 °वी कृत्स्ना; D1. 2 T2 G2 M °वी सृष्टा (for M4 see below also); D3. 4. 9 कृत्स्ना पृथिवी; T1 G5 °वी नष्टा; G1 M4 (*inf. lin.*) °वी दृष्टा; G3 °वी हृष्टा; G4 °वी नद्धा; only K1 as in text! — d) T G1. 2. 4. 5 M1 (*inf. lin.*) वधे (for वधम्). K3 B Dn1 D5 D3. 4. 6–10 मा गमत्व(D10 °त्स्व)त्कृते वधं; G3 त्वत्पांडववधे कृते. Cd cites त्वत्कृते पाण्डवकृते.

50 K5 om. 50 (cf. v.l. 47). — b) K4 S °कृपाः (T2 G2–5 °कृपान्) परान्. — c) D2–4. 9 S (except T1 G3. 4) योत्स्यंति. T2 G2. 5 M निज° (for सर्व°). — d) G2 त्वयि (for अद्य).

51 b) K3 B1. 2. 5 Dn1 D5 D6. 8. 10 हि (for च). K3 B Dn1 D5 D3. 4. 6. 8–10 T1 G3–5 Cs विदितात्मनां. — d) G3. 4 च (for तु). K5 D7 G3 अपि (for अभि-). B3. 5 तथा (for ततः). D1 धर्मस्त्वदधिकस्ततः.

52 Before 52, G1. 4 ins. धृतराष्ट्रः. — d) K1 धर्मराजम् (for युधिष्ठिरम्).

53 a) D2 °प्राप्तिश्च (for °संपत्तिः). — d) D3. 4. 9 प्रसाद्य (for °शाम्य).

Colophon missing in Dn2 D5 — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 5 B Dn1 D5 D2. 6–8. 10 T1 G1. 5 M1. 2 भगवद्यान. — *Adhy. name:* K3 G5 M5 गांधारीवाक्यं; G4 भगवद्वाक्यं; M1–4 गांधारीवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 19 (=119); D7 T2 G4 M1–3. 5 130; T1 G1. 2. 5 131; G3 M4 129. — *S'loka no.:* K5 34; Dn1 54.

128

☞ Stanzas 1-49 are missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 126. 22). The MS. is mostly ignord up to the end of the lacuna.

1 c) K5 G3 ततः (for पुनः). — d) D3. 4. 9 M2. 3. 4 (*inf. lin.* as in text) अनृतात्मनां; Ca as in text.

2 a) T2 G M1–4 सभा(M3 °हा)यां (M4 *inf. lin.* as in text). K4. 5 D1. 7 G3 M2 निर्गत्य. — d) K2 D8 राजा; M1 (by corr.) राजन् (for राज्ञा). — After 2, T G (except G3) ins.:

483* दुर्योधनं धार्तराष्ट्रं कर्णं दुःशासनोऽब्रवीत् ।
नो चेत्संधास्यसे राजंस्तेन कामेन पाण्डवैः ।

C. 5. 4365
B. 5. 130. 2
K. 5. 130. 2

सौबलेन मताक्षेण राज्ञा शकुनिना सह ॥ २
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ।
दुःशासनचतुर्थानामिदमासीद्विचेष्टितम् ॥ ३
पुरायमस्मान्गृह्णाति क्षिप्रकारी जनार्दनः ।
सहितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा शांतनवेन च ॥ ४
वयमेव हृषीकेशं निगृह्णीम बलादिव ।
प्रसह्य पुरुषव्याघ्रमिन्द्रो वैरोचनिं यथा ॥ ५
श्रुत्वा गृहीतं वार्ष्णेयं पाण्डवा हतचेतसः ।
निरुत्साहा भविष्यन्ति भग्नदंष्ट्रा इवोरगाः ॥ ६
अयं ह्येषां महाबाहुः सर्वेषां शर्म वर्म च ।
अस्मिन्गृहीते वरदे ऋषभे सर्वसात्वताम् ।
निरुद्यमा भविष्यन्ति पाण्डवाः सोमकैः सह ॥ ७
तस्माद्वयमिहैवैनं केशवं क्षिप्रकारिणम् ।
क्रोशतो धृतराष्ट्रस्य बद्ध्वा योत्स्यामहे रिपून् ॥ ८

तेषां पापमभिप्रायं पापानां दुष्टचेतसाम् ।
इङ्गितज्ञः कविः क्षिप्रमन्वबुध्यत सात्यकिः ॥ ९
तदर्थमभिनिष्क्रम्य हार्दिक्येन सहास्थितः ।
अब्रवीत्कृतवर्माणं क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ १०
व्यूढानीकः सभाद्वारमुपतिष्ठस्व दंशितः ।
यावदाख्याम्यहं चैतत्कृष्णायाक्लिष्टकर्मणे ॥ ११
स प्रविश्य सभां वीरः सिंहो गिरिगुहामिव ।
आचष्ट तमभिप्रायं केशवाय महात्मने ॥ १२
धृतराष्ट्रं ततश्चैव विदुरं चान्वभाषत ।
तेषामेतमभिप्रायमाचचक्षे स्मयन्निव ॥ १३
धर्मादपेतमर्थाच्च कर्म साधुविगर्हितम् ।
मन्दाः कर्तुमिहेच्छन्ति न चावाप्यं कथंचन ॥ १४
पुरा विकुर्वते मूढाः पापात्मानः समागताः ।
धर्षिताः काममन्युभ्यां क्रोधलोभवशानुगाः ॥ १५

बद्ध्वैव त्वां प्रदास्यन्ति पाण्डुपुत्राय भारत ।
वैकर्तनं त्वां च मां च त्रीनेतान्भरतर्षभ ।
पाण्डवेभ्यः प्रदास्यन्ति भीष्मद्रोणौ पिता च ते । [5]
दुःशासनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभ ।
दुर्योधनो धार्तराष्ट्रो निःश्वस्य प्रहसन्निव ।
एकान्तमुपसंगम्य मन्त्रं पुनरमन्त्रयत् ।

[Lines 2–5 = (var.) 5. 126. 22–23. — (L. 7) $G_{2.5}$ निश्वासैः (for निःश्वस्य). T_2 प्रदहन्निव. — (L. 8) $G_{2.5}$ °सृत्येह (for °संगम्य). — After line 8, T $G_{2.5}$ *repeat* 2^{cd} !]

3 ^{b}) K_5 सौबलस्य महात्मनः. — ^{d}) D_2 दुरात्मनां (for विचेष्टितम्).

4 ^{a}) K_1 T_1 G_1 पुरा ह्य(K_1 य)स्मान्निगृह्णाति.

5 ^{a}) $K_{4.5}$ $D_{2.7}$ एनं (for एव). — ^{b}) K (except K_3) $D_{3.4.7.9}$ M_1 निगृह्णीमो. $K_{1.2}$ $D_{1-4.9}$ बलादितः; K_5 D_7 °न्वितं; T_1 $G_{1.4}$ M_{3-5} °दिह.

6 ^{b}) $K_{1.2.5}$ D_7 दीन°; $M_{1.2}$ हृत° (for हत°).

7 ^{b}) $D_{3.4.9}$ °षां सर्वकर्मसु. Ca cites शर्म (as in text). — ^{c}) $D_{3.4.9}$ दाशार्हे; T $G_{1.2.4}$ वार्ष्णेये (for वरदे). — ^{d}) K_4 $D_{1.3.4.9.10}$ G_5 वृषभे; Ca ऋषभे (as in text). — D_1 om. 7^e–9^b. — ^{f}) K_3 पांडवैः सह सोमकाः.

8 D_1 om. 8 (cf. v.l. 7). — ^{a}) $K_{1.2.5}$ D_7 अथ (for इह). S (except T_1 $G_{3.4}$) एकं (for एनं). — ^{d}) K_1 D_8 परान् (for रिपून्).

9 Before 9, D_9 T_1 G_1 M_1 ins. वैशं°. — D_1 om. 9^{ab} (cf. v.l. 7). K_5 om. (hapl.) from प्रायं (in 9^a) up to °मभि (in 10^a). — ^{d}) D_8 अनु°; $M_{3.4}$ (*inf. lin.* as in text) अव° (for अन्व°).

10 K_5 om. तदर्थमभि- (cf. v.l. 9). — ^{a}) $K_{1.2}$ D_9 T $G_{1.2}$ M_{3-5} ह्यभि- (for अभि-). — ^{b}) D_8 हार्दिकेन. $K_{1.2.5}$ D_7 $G_{3.4}$ समास्थितः; $D_{3.4.9}$ सहोत्थितः; T $G_{1.5}$ M सह स्थितः.

11 ^{b}) K_4 D_8 उपातिष्ठस्व. Some S MSS. दंसितः. — ^{c}) $B_{1.3}$ S चैव; Ds_2 चैवं (for चैतत्). — ^{d}) K_4 D_8 कृष्णस्य (for कृष्णाय). B Dn_1 D_8 $D_{2.6}$ G_4 °कारिणे; K_4 D_8 °कर्मणः.

13 ^{ab}) $D_{3.4.9}$ चाभ्यभाषत; S (for G_3 see below) चात्मभाविनं ($M_{1.2}$ °वितं; M_{3-5} °षितं). Dn_1 धृतराष्ट्रं च गांगेयमाचार्यं विदुरं तथा; G_3 अथापि धृतराष्ट्रं च भीष्मं चैवाभ्यभाषत. — ^{c}) T_1 G_4 एषाम्. $K_{1.2.5}$ D_7 एतद्; K_4 D_8 एवम् (for एतम्). G_5 एतेषां तमभिप्रायं.

14 ^{a}) $B_{2.4.5}$ Dn_1 D_8 $D_{3.4.6.9.10}$ धर्मादर्थाच्च कामाच्च. — ^{b}) $B_{3.5}$ कर्मणा सुवि°. — ^{d}) T_1 $G_{1.4.5}$ न च वाच्यं; T_2 G_2 न च वाक्यं; Ca. d न चावाप्यं (as in text). K_5 D_7 हि (for च). S कदा° (for कथं°).

15 ^{b}) T_1 $G_{3.5}$ सभागताः. — ^{c}) D_1 कर्षिताः; G_4 दर्पिताः (for धर्षिताः).

16 ^{a}) T_2 $G_{2.5}$ पुरुषव्याघ्रं (for पुण्ड°). — ^{b}) K_4 °मेधसः (for °चेतसः). — ^{c}) $K_{2.4}$ पादेन; D_8 G_3 पदेन;

इमं हि पुण्डरीकाक्षं जिघृक्षन्त्यल्पचेतसः ।
पटेनाग्निं प्रज्वलितं यथा बाला यथा जडाः ॥ १६
सात्यकेस्तद्वचः श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिवान् ।
धृतराष्ट्रं महाबाहुमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १७
राजन्परीतकालास्ते पुत्राः सर्वे परंतप ।
अयशस्यमशक्यं च कर्म कर्तुं समुद्यताः ॥ १८
इमं हि पुण्डरीकाक्षमभिभूय प्रसह्य च ।
निग्रहीतुं किलेच्छन्ति सहिता वासवानुजम् ॥ १९
इमं पुरुषशार्दूलमप्रधृष्यं दुरासदम् ।
आसाद्य न भविष्यन्ति पतंगा इव पावकम् ॥ २०
अयमिच्छन्हि तान्सर्वान्यतमानाञ्जनार्दनः ।
सिंहो मृगानिव क्रुद्धो गमयेद्यमसादनम् ॥ २१
न त्वयं निन्दितं कर्म कुर्यात्कृष्णः कथंचन ।
न च धर्मादपक्रामेदच्युतः पुरुषोत्तमः ॥ २२
विदुरेणैवमुक्ते तु केशवो वाक्यमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य सुहृदां शृण्वतां मिथः ॥ २३
राजन्नेते यदि क्रुद्धा मां निगृह्णीयुरोजसा ।
एते वा मामहं वैनाननुजानीहि पार्थिव ॥ २४
एतान्हि सर्वान्संरब्धान्नियन्तुमहमुत्सहे ।
न त्वहं निन्दितं कर्म कुर्यां पापं कथंचन ॥ २५
पाण्डवार्थे हि लुभ्यन्तः स्वार्थाद्धास्यन्ति ते सुताः ।
एते चेदेवमिच्छन्ति कृतकार्यो युधिष्ठिरः ॥ २६
अद्यैव ह्यहमेतांश्च ये चैताननु भारत ।
निगृह्य राजन्पार्थेभ्यो दद्यां किं दुष्कृतं भवेत् ॥ २७ C. 5. 4391 B. 5. 130. 23 K. 5. 130. 39

T G1.4 वने च; G2.5 वनेन (for पटेन). — ^{d}) G4 M3 (*inf. lin.*) जनाः (for जडाः).

17 Before 17, K1.2 T G1.4 M1 ins. वैशं°. — ^{a}) S तु (T G1.2.5 च) (for तद्). — ^{c}) K B5 D2–4.7.9 G1 °राजम् (for °बाहुम्). — After 17, T G ins. a passage of 16 lines given in App. I (No. 7).

18 ^{b}) B1.2.5 महौजसः (for परंतप). — B5 is missing from 18^{c} up to 49^{d}. — ^{c}) = (var.) 35^{a}. K4 B Dn1 Ds D6.8.10 G4 M2 अशक्य(K4 अस्वर्ग्यं; G4 यशस्य)मयशस्यं च (by transp.). — ^{d}) K5 B (B5 missing) Dn1 Ds D1.6–8.10 कर्तुं कर्म (by transp.).

19 B5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) K2 य इमं (for इमं हि). — D8 om. 19^{c}–22^{b}. — ^{c}) K5 D7 गृहीतुं ते (for निग्रहीतुं). — ^{d}) K5 सहितं; T1 G1.4.5 सहसा (for सहिता).

20 B5 missing (cf. v.l. 18). D8 om. 20 (cf. v.l. 19). — ^{b}) = 36^{b}. — ^{c}) M1 विनशिष्यंति (for न भवि°). — After 20, T G ins.:

484* एते न शक्ताः सर्वे हि साहसात्कर्तुमुद्यताः ।

[G3 अपि (for हि), and सहिताः सर्वम् (for साहसात्कर्तुम्).]

21 B5 missing (cf. v.l. 18). D8 om. 21 (cf. v.l. 19). — ^{b}) K3.4 B1.3.4 Dn1 Ds D1.3.4.6.7.9.10 G4.5 युध्यमानान्; K5 जितमानान्; B2 युद्धकामान्; D2 मनुष्याणां (for यतमानान्). — ^{c}) K3 B1.2.4 D (except D7; D8 om.; Dn2 missing) T2 G1.2 नागान् (for मृगान्). K1 क्षुद्रान् (for क्रुद्धो).

22 B5 missing (cf. v.l. 18). D8 om. 22^{ab} (cf. v.l. 19). — ^{ab}) Cf. 25^{cd}. G4 स (for न). B2.4 Dn1 Ds D6.10 पापं (for कृष्णः). T2 G2.5 M (except M2) कदा° (for कथं°). — T1 om. (hapl.) 22^{c}–25^{d}.

24 B5 missing (cf. v.l. 18). T1 om. 24 (cf. v.l. 22). — Before 24, T2 G (except G5) ins. श्रीभगवान्. — ^{b}) D1.6 अंजसा (for ओज°). K5 मां गृह्णीयुरथोजसा. — ^{c}) K2.3.5 D7 चैतान्; D8 चैनान् (for वैनान्). D3.4.9 एतानहं निगृह्णीयां; G3 एते मामहमेवैतान्.

25 B5 missing (cf. v.l. 18). T1 om. 25 (cf. v.l. 22). — ^{a}) D3.4.9 सरथान्; G1.4 समरे (for संरब्धान्). K5 D7 T2 G2.3 M1.2.4 एतान्सर्वान् सुसंरब्धान् (G3 समारंभात्). — ^{b}) D3.4.9 S (except G1; T1 om.) निहंतुम्. — ^{cd}) Cf. 22^{ab}.

26 B5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) D3.4 पांडवार्थं. D1 लभ्यंते; D2 लुब्धाश्च; T2 G2.3 लुभ्यंते; G5 लभ्यंतां (for लुभ्यन्तः). K4 पांडवार्थं विलुंपंतः. — ^{b}) K3.5 B (B5 missing) Ds D1.6–10 G3 M3.5 स्वार्थान्. K4 D3.4 S भ्रश्यंति; D2 नश्यंति (for हास्यन्ति). — After 26^{c}, G3 ins.:

485* सामात्याः सह बन्धुभिः ।
अद्यैव कृतकृत्यस्तु.

— ^{d}) G3 धर्मराजो (for कृतकार्यो).

27 B5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) T G2.4.5 M चाहम्; G3 राजन् (for ह्यहम्). K3.4 B (B5 missing) Dn1 Ds D1.6.8 एतांश्च. K5 D7 अद्यैवाहं समेत(D7 °तां)श्च. — ^{b}) K1–3 B (B5 missing) Ds D1.6 T1 G1.2.5 चैनान्; Dn1 वै तान्; T2 वैनान् (for चैतान्). — After

C. 5. 4391 B. 5. 130. 28 K. 5. 130. 42

इदं तु न प्रवर्तेयं निन्दितं कर्म भारत ।
संनिधौ ते महाराज क्रोधजं पापबुद्धिजम् ॥ २८
एष दुर्योधनो राजन्यथेच्छति तथास्तु तत् ।
अहं तु सर्वान्समयाननुजानामि भारत ॥ २९
एतच्छ्रुत्वा तु विदुरं धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
क्षिप्रमानय तं पापं राज्यलुब्धं सुयोधनम् ॥ ३०
सहमित्रं सहामात्यं ससोदर्यं सहानुगम् ।
शक्नुयां यदि पन्थानमवतारयितुं पुनः ॥ ३१
ततो दुर्योधनं क्षत्ता पुनः प्रावेशयत्सभाम् ।
अकामं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितम् ॥ ३२
अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च राजभिश्चाभिसंवृतम् ॥ ३३
नृशंस पापभूयिष्ठ क्षुद्रकर्मसहायवान् ।
पापैः सहायैः संहत्य पापं कर्म चिकीर्षसि ॥ ३४
अशक्यमयशस्यं च सद्भिश्चापि विगर्हितम् ।
यथा त्वादृशको मूढो व्यवस्येत्कुलपांसनः ॥ ३५
त्वमिमं पुण्डरीकाक्षमप्रधृष्यं दुरासदम् ।
पापैः सहायैः संहत्य निग्रहीतुं किलेच्छसि ॥ ३६
यो न शक्यो बलात्कर्तुं देवैरपि सवासवैः ।
तं त्वं प्रार्थयसे मन्द बालश्चन्द्रमसं यथा ॥ ३७
देवैर्मनुष्यैर्गन्धर्वैरसुरैरुरगैश्च यः ।
न सोढुं समरे शक्यस्तं न बुध्यसि केशवम् ॥ ३८
दुर्ग्रहः पाणिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना शशी ।
दुर्धरा पृथिवी मूर्ध्ना दुर्ग्रहः केशवो बलात् ॥ ३९

27^{ab}, T G ins.:

486* निगृह्य राज्ये राजानं स्थापयिष्यामि पाण्डवम् ।
एष मे निश्चयो राजन्यद्येषोऽस्य विनिश्चयः ।
नर्दन्तु सहिताः शङ्खाः पणवानकनिस्वनैः ।
अनायासेन पार्थानां वर्ततां च शिवं महत् ।

— B_3 om. 27^{cd}. — ^{c}) $K_{1.2.5}$ D_7 सर्वान्; $D_{3.4.9}$ T_2 G_2 राज्यं (*for* राजन्). — ^{d}) T G चेत्; M यत् (*for* किं). $D_{3.4.8.9}$ दुष्करं; T G (except G_2) सुकृतं (T_2 दुष्कृतं also as in text).

28 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{ab}) K_5 प्रवृत्तं यत्; D_2 प्रवर्तेत (for प्रवर्तेयं). S इदं तु निंदितं कर्म न प्रवर्तेत भारत. — ^{d}) S पापचेतसां (G_4 वचनं मम).

29 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) G_3 M_{3-5} राजा (for राजन्). — ^{c}) $D_{3.4.9}$ च (for तु). $K_{1.2}$ सर्व- (for सर्वान्). $K_{3.4}$ B (B_5 missing) D (except D_7; Dn_2 missing) तनयान्; $M_{4.5}$ समयात् (M_4 *inf. lin.* समयान् as in text). — ^{d}) D_3 ननु; D_9 उत (for अनु-). B (B_5 missing) Dn_1 D_5 $D_{3.4.6.8-10}$ ते नृप (for भारत).

31 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{b}) $K_{1.2}$ D_7 ससौदर्यं. D_7 सहानुजं.

32 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{c}) K_5 D_7 मंत्रिभिः सार्धं; $B_{1.2.4}$ सह कर्णेन (for भ्रातृभिः सार्धं).

33 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{d}) K_5 B (B_5 missing) $D_{3.4.7.9}$ T_2 $G_{2.3}$ M_4 चापि संवृतं; Dn_1 सह संवृतं; D_{10} (m as in text) परिवारितं (for चाभिसं°).

34 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) $B_{1.3}$ D_8 °भूयिष्ठं. K_3 नृशंसः पापभूयिष्ठः; T G (except G_1) नृशंसमापन्नूयिष्ठं (G_4 °ष्ठ); $M_{4.5}$ नृशंसं पापभूयिष्ठं. — ^{b}) K_5 °कर्ण°; T_2 G_2 °सहानुजं. — ^{c}) = 36^{c}. D_7 G_5 संगत्य; T $G_{1.2.4}$ सामात्यैः; G_3 M सामात्यः (for संहत्य). — ^{d}) K_1 Ds_2 D_{10} T_2 $G_{2.4}$ M_5 पापकर्म.

35 B_5 missing (*cf.* v.l. 18). — ^{a}) = (*var.*) 18^{c}. K_4 अस्वर्ग्यम् (for अशक्यम्). — ^{c}) K_4 यथैव त्वादृशो मूढो; G_4 यथा त्वमीदृशो मूढो. **Ca** *cites* त्वादृशकः — ^{d}) $K_{1.2}$ कुलपांसन; T G (except G_3) कर्म गर्हितं; **Ca** as in text.

36 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) M_4 तम् (for त्वम्). K_4 सुरेशं चैव वै कृष्णं. — ^{b}) = 20^{b}. — ^{c}) = 34^{c}. G_5 संगत्य (for संहत्य). — ^{d}) D_5 D_7 किम्; $D_{3.4}$ यथा (for किल).

37 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) K_2 (*sup. lin. sec. m.*) वशे कर्तुं; K_5 $D_{3.4.7.9}$ T_1 $G_{1.4}$ बलाद्धर्तुं. — ^{b}) G_4 सहामरैः (for सवासवैः). — ^{c}) Dn_1 D_3 $G_{3.4}$ M_4 तत् (for तं). K_2 T_2 $G_{2.5}$ मूढ (for मन्द).

38 B_5 *missing* (cf. v.l. 18). — ^{b}) G_3 M_{1-4} उरगैरसुरैः (by transp.). $G_{4.5}$ सः (for यः). M_5 उरगैरसुरेश्वरैः.

39 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) K_3 अग्राह्यः; K_4 B (B_5 *missing*) D (except D_7; Dn_2 missing) $G_{1.4}$ दुर्ग्राह्यः (for दुर्ग्रहः). K_4 मुष्टि° (for पाणि°). — ^{b}) $D_{2.10}$ दुर्ग्राह्यः (for दुःस्पर्शः). K_1 शिखी (for शशी). — ^{d}) $K_{3.4}$ B (B_5 missing) D (except D_7; Dn_2 missing) T_2 $G_{1.2.4}$ दुर्ग्राह्यः (for दुर्ग्रहः). G_5 बली (for बलात्).

40 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{b}) D_{10} तदानीं

इत्युक्ते धृतराष्ट्रेण क्षत्तापि विदुरोऽब्रवीत् ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रममर्षणम् ॥ ४०
सौभद्वारे वानरेन्द्रो द्विविदो नाम नामतः ।
शिलावर्षेण महता छादयामास केशवम् ॥ ४१
ग्रहीतुकामो विक्रम्य सर्वयत्नेन माधवम् ।
ग्रहीतुं नाशकत्तत्र तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ४२
निर्मोचने षट्सहस्राः पाशैर्बद्ध्वा महासुराः ।
ग्रहीतुं नाशकंश्चैनं तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ४३
प्राग्ज्योतिषगतं शौरिं नरकः सह दानवैः ।
ग्रहीतुं नाशकत्तत्र तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ४४

अनेन हि हता बाल्ये पूतना शिशुना तथा ।
गोवर्धनो धारितश्च गवार्थे भरतर्षभ ॥ ४५
अरिष्टो धेनुकश्चैव चाणूरश्च महाबलः ।
अश्वराजश्च निहतः कंसश्चारिष्टमाचरन् ॥ ४६
जरासंधश्च वक्रश्च शिशुपालश्च वीर्यवान् ।
बाणश्च निहतः संख्ये राजानश्च निषूदिताः ॥ ४७
वरुणो निर्जितो राजा पावकश्चामितौजसा ।
पारिजातं च हरता जितः साक्षाच्छचीपतिः ॥ ४८
एकार्णवे शयानेन हतौ तौ मधुकैटभौ ।
जन्मान्तरमुपागम्य हयग्रीवस्तथा हतः ॥ ४९

C. 5. 4415
B. 5. 130. 50
K. 5. 130. 64

(for क्षत्तापि). T_1 $G_{1.4}$ चै; T_2 $G_{2.5}$ च (for [अ]पि). — ^{c}) = 5. 123. 18^c; 126. 28^c.

41 B_5 missing (cf. v.l. 18). Before 41, K (except K_3) $D_{1.3.4.7-10}$ T_2 ins. विदुर उ° (resp. विदुरः), which in K_1 $D_{1.3.4.8.9}$ is followed by:

487* दुर्योधन निबोधेदं वचनं मम सांप्रतम् ।

— ^{a}) K_1 वने प्रेक्ष्य; K_2 वने ऐंद्रो; T_2 $G_{2.3}$ M दानवेंद्रो (for वानरेन्द्रो). — ^{b}) D_1 द्विविधो; M विविदो. K_2 वानरः; D_{10} वीर्यवान् (for नामतः).

42 B_5 missing (cf. v.l. 18). — G_3 om. 42^{bc}. — ^{b}) G_5 स यत्नेन महाबलं. — 42^{cd} = 44^{cd} (cf. 43^{cd}). — ^{c}) K_3 B_2 Dn_1 Ds_2 $D_{3.4.6}$ S (except G_5; G_3 om.) चैनं (for तत्र). — ^{d}) = 43^d, 44^d. Dn_1 M_5 तत् (for तं).

43 B (B_5 missing) om. 43 (cf. v.l. 18); K_5 $D_{1.2}$ $G_{2.3}$ om. 43–44. Dn_1 transp. 43 and 44. — ^{a}) T_1 G_1 षट्सहस्रं. T_2 निर्मोचनैः षट्सहस्रैः. — ^{b}) $K_{1.2}$ बद्धं; K_3 $D_{7.8}$ T_2 $G_{1.4}$ M_1 बद्धा; K_4 Dn_1 Ds $D_{3.4.6.9.10}$ बद्धुं; M_3 बद्धौ (for बद्ध्वा). — ^{c}) Dn_1 $D_{6.8}$ T_2 नाशकच्चैनं; T_1 $G_{1.4}$ नाशकत्तत्र. — ^{d}) = 42^d, 44^d. D_9 G_4 तत् (for तं).

44 B_5 missing (cf. v.l. 18). K_5 $D_{1.2.9}$ $G_{2.3}$ om. 44. — 44^{cd} = 42^{cd} (cf. 43^{cd}). — After 44, D_8 ins.:

488* अनेकयुगवर्षायुर्निहत्य नरकं मृधे ।
नीत्वा कन्यासहस्राणि उपयेमे यथाविधि ।

(a stanza absorbed by many of the earlier printed ed., such as the Bombay edition, Kumbhakonam, Chitrashala etc.!).

45 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) K_5 हिंसिता; $D_{2-4.9}$ S (except G_3) निहता (for हि हता). S तात (G_3 तत्र) (for बाल्ये). — ^{b}) $K_{3.4}$ B (B_5 missing) Dn_1 Ds $D_{1-4.6.9}$ शकुनी (B_3 $D_{3.4.9}$ °निस्) तथा; K_5 शकलीकृता; D_{10} बालघातिनी; G_3 शिशुघातिनी; G_4 निस्वना तदा (for शिशुना तथा). — ^{c}) S °नो धृतश्चैव. — M_4 om. (hapl.) 45^d–46^a. — ^{d}) S (M_4 om.) गवामर्थे नराधिप (T $G_{1.2.4}$ °न भारत).

46 B_5 missing (cf. v.l. 18). M_4 om. 46^a (cf. v.l. 45); K_5 om. 46^b–47^a. — ^{b}) D_3 S महात्मना. — ^{d}) D_2 केशी (for कंसः). K_{1-3} $D_{7.8.10}$ T_2 G_2 अनिष्टम् (for अरिष्टम्).

47 B_5 missing (cf. v.l. 18). K_5 om. 47^a (cf. v.l. 46). — ^{a}) K_1 Ds D_{10} वभ्रु°; $K_{2.3}$ B (B_5 missing) Dn_1 $D_{1.3.4.6.8.9}$ T_1 G_4 M_1 वक्त्र° (for वक्र°). D_7 जरासंधो बकश्चैव; G_5 M_1 (*inf. lin.*) °संधो दंतवक्रः. — ^{b}) S भारत (for वीर्यवान्). — ^{c}) K_1 अनेन (for बाणश्च). Ca cites बाणः (as in text). — ^{d}) A few MSS. निसूदिताः.

48 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) K (except K_3) $B_{1.3}$ $D_{2-4.8.9}$ G_2 राजन् (for राजा). — ^{b}) G_3 पावकोमिततेजसा. — ^{c}) K_5 °जातश्च हरितो; Ds D_{10} °जातश्च (D_{10} °जातस्य) हरणे.

49 B_5 missing (cf. v.l. 18). — ^{a}) K_3 $D_{1-4.9}$ च शयता; $K_{4.5}$ हि शयने; B (B_5 missing) Dn_1 $D_{6.8.10}$ च स्वपता (for शयानेन). Ds एकार्णवेषु पत(Ds_2 °ति)ता. Ca cites स्वपता. — ^{b}) $K_{4.5}$ B (B_5 missing) D (except D_9; Dn_2 missing) निहतौ; T_2 $G_{2.5}$ जितौ तौ (for हतौ तौ). — After 49^{ab}, D_3 ins.:

489* जन्मान्तरमुपागम्य हतवान्वालिनं तथा ।
अन्ये च भ्रातरस्तस्य कुम्भकर्णादयो मृधे ।
विभीषणं तु संस्थाप्य सीतां चादाय मैथिलीम् ।

B. 5. 130. 51
K. 5. 130. 65

अयं कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।
यद्यदिच्छेदयं शौरिस्तत्तत्कुर्यादयत्नतः ॥ ५०
तं न बुध्यसि गोविन्दं घोरविक्रममच्युतम् ।
आशीविषमिव क्रुद्धं तेजोराशिमनिर्जितम् ॥ ५१
प्रधर्षयन्महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
पतंगोऽग्निमिवासाद्य सामात्यो न भविष्यसि ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

१२९

वैशंपायन उवाच ।
विदुरेणैवमुक्ते तु केशवः शत्रुपूगहा ।
दुर्योधनं धार्तराष्ट्रमभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ १
एकोऽहमिति यन्मोहान्मन्यसे मां सुयोधन ।
परिभूय च दुर्बुद्धे ग्रहीतुं मां चिकीर्षसि ॥ २
इहैव पाण्डवाः सर्वे तथैवान्धकवृष्णयः ।
इहादित्याश्च रुद्राश्च वसवश्च महर्षिभिः ॥ ३
एवमुक्त्वा जहासोच्चैः केशवः परवीरहा ।
तस्य संस्मयतः शौरेर्विद्युद्रूपा महात्मनः ।
अङ्गुष्ठमात्रास्त्रिदशा मुमुचुः पावकार्चिषः ॥ ४
तस्य ब्रह्मा ललाटस्थो रुद्रो वक्षसि चाभवत् ।
लोकपाला भुजेष्वासन्नग्निरास्यादजायत ॥ ५

पालयामास विधिवद्राज्यं निहतकण्टकम् ।

50 B_5 Dn_2 resume! — [a]) Ds स्वयं (for अयं). — [d]) K_3 अतंद्रितः (for अयत्नतः).

51 [a]) K_1 युध्यसे तेन गो°; $K_{2.5}$ D_7 बुध्यसे तं न गो°. — [d]) K_4 B Dn Ds $D_{3.4.6.8-10}$ अनिंदितं (for अनिर्जितम्).

52 [a]) $K_{1.2}$ प्रबंधयन्; T_2 त्रिलोकेशं; G_5 अप्रधृष्यं (for प्रधर्षयन्). K_4 महात्मानं. — After 52, D_{10} (in marg.) ins.:

490* ततोऽनादृत्य वाक्यानि दुःशासनपुरोगमाः ।
नियन्तुमनसो दुष्टाः कृष्णं मत्वा सुयोधनम् ।
बबन्धुः पाशजालेन देवमायाविमोहिताः ।
प्राक्रोशन्तं च राजानं प्रतिमुच्य सविस्मयाः ।
कथमासीदिदमिति तदद्भुतमिवाभवत् ।
इत्यधिकं क्वचित्पुस्तके दृष्टं तदसंबद्धं प्रतीयते ।

Colophon missing in D_5. — *Sub-parvan:* K B Dn Ds $D_{2.6-8.10}$ T_1 $G_{1.2.4.5}$ M_{1-4} भगवद्यान. — *Adhy. name:* T_1 $G_{1.2.4}$ M दुर्योधनभर्त्सनं; G_5 सुयोधनदुर्मंत्रितं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 20 (=120); D_7 T_2 G_4 $M_{1-3.5}$ 131; T_1 $G_{1.2.5}$ 132; G_3 M_4 130. — *S'loka no.:* K_5 49; Dn 51.

129

1 [a]) K $B_{3.5}$ Dn Ds_2 $D_{2.5.6.8}$ $M_{1.3.4}$ उक्तः (for उक्ते). — [b]) $K_{1.2.5}$ D_7 T G (except G_4) परवीरहा; Dn_1 शत्रुभंगहा; $D_{3.4.9}$ शत्रुसूदनः; M_{3-5}) प(M_5 व)रपूगहा; Ca as in text. — [d]) K_4 भारत (for वीर्यवान्). — After 1, D_8 ins.:

491* यदा यदा पश्यसि वानरध्वजं
धनुर्धरं पाण्डवमध्यमं रणे ।
गदाग्रहस्तं भ्रमतं वृकोदरं
तदा तदा दास्यसि सर्वमेदिनीम् ॥

2 Before 2, T_2 G_3 ins. श्रीभगवान्. — [a]) $D_{1.8}$ G_1 M (M_4 *inf. lin.* as in text) अयम् (for अहम्). — [c]) $K_{3.4}$ B (except B_5) Dn Ds $D_{3.4.6.8.10}$ सु- (for च).

3 [b]) K_5 D_7 तथा च; D_2 इहैव; D_{10} तथेह (for तथैव). — [d]) K_3 Dn $D_{6.8.10}$ T_1 $G_{4.5}$ M सहर्षिभिः; $D_{3.4.9}$ सहर्षयः.

4 Before 4, $K_{1.2}$ D_8 ins. वैशं° उ°. — [c]) $K_{1.2}$ च; K_3 वै; K_5 B_2 Ds_2 $D_{7.10}$ स्म (for सं-). — [d]) $D_{3.4.9}$ महाबलाः; D_8 शरीरजाः; M महार्चिषः (for महात्मनः). — After 4[cd], $D_{3.4.8.9}$ S ins.:

492* युगपच्च विनिष्पेतुः सहिताः सर्वदेवताः ।
[T_1 $G_{1.3.5}$ M_{3-5} सह सर्वाः स (G_5 च; $M_{3.4}$ स-; M_5 सु-) देवताः; T_2 G_2 सह सर्वैश्च दैवतैः; G_4 साक्षात्सर्वाश्च देवताः; $M_{1.2}$ सहसा सर्वदेवताः (for the posterior half).]

— [e]) K_5 °रूपाः (for °मात्राः). K_4 पुरुषा (for त्रिदशा).

5 [a]) $K_{3.4}$ B Dn Ds D_6 अस्य (for तस्य). — [b]) G_4 चक्षुषि (for वक्षसि). $D_{6.8}$ भारत (for चाभवत्). — [c]) D_8 भुजे आसन्. — [d]) $D_{3.4.9}$ आस्यादग्निरजायत. — After 5, $D_{3.4.8.9}$ ins.:

493* उग्रायुधधराः सर्वे दिव्येन वपुषान्विताः ।

6 [a]) Dn_1 T_2 वसवो (for साध्याश्च). — [b]) =1. 1

आदित्याश्चैव साध्याश्च वसवोऽथाश्विनावपि ।
मरुतश्च सहेन्द्रेण विश्वेदेवास्तथैव च ।
बभूवुश्चैव रूपाणि यक्षगन्धर्वरक्षसाम् ॥ ६
प्रादुरास्तां तथा दोर्भ्यां संकर्षणधनंजयौ ।
दक्षिणेऽथार्जुनो धन्वी हली रामश्च सव्यतः ॥ ७
भीमो युधिष्ठिरश्चैव माद्रीपुत्रौ च पृष्ठतः ।
अन्धका वृष्णयश्चैव प्रद्युम्नप्रमुखास्ततः ॥ ८
अग्रे बभूवुः कृष्णस्य समुद्यतमहायुधाः ।
शङ्खचक्रगदाशक्तिशार्ङ्गलाङ्गलनन्दकाः ॥ ९
अदृश्यन्तोद्यतान्येव सर्वप्रहरणानि च ।
नानाबाहुषु कृष्णस्य दीप्यमानानि सर्वशः ॥ १०
नेत्राभ्यां नस्ततश्चैव श्रोत्राभ्यां च समन्ततः ।
प्रादुरासन्महारौद्राः सधूमाः पावकार्चिषः ।
रोमकूपेषु च तथा सूर्यस्येव मरीचयः ॥ ११
तं दृष्ट्वा घोरमात्मानं केशवस्य महात्मनः ।
न्यमीलयन्त नेत्राणि राजानस्त्रस्तचेतसः ॥ १२
ऋते द्रोणं च भीष्मं च विदुरं च महामतिम् ।
संजयं च महाभागमृषींश्चैव तपोधनान् ।
प्रादात्तेषां स भगवान्दिव्यं चक्षुर्जनार्दनः ॥ १३
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं माधवस्य सभातले ।

C. 5. 4433
B. 5. 131. 16
K. 5. 131. 25

32^{d}. K5 च; D10 अष्ट- (for अथ). Dn1 सर्वोद्यावश्विनावपि; T2 साध्याश्च वसवोश्विनौ. — ^{c}) B3 D9 T2 G2 M2 महेंद्रेण (for स°). — ^{d}) D10 विश्वेदेवगणास्तथा. — ^{e}) B1.3.4 Dn D6.8.9 T2 G1.2.5 एक- (for एव). T G1.2 यक्षाश्च (for रूपाणि). G3 बभूवुर्दानवाश्चैव. — G3 om. (hapl.) 6^{f}–8^{a}. — ^{f}) K (except K4) D1.7.8 देव- (for यक्ष-). T G1.2.4 गंधर्वोरगराक्षसाः.

7 G3 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{a}) K3 प्रादुरासन्. K3 D3.4 T G1.2.5 M1.2 ततो; D1 महा- (for तथा). — ^{c}) K1.2.5 D1.7 दक्षिणे चा°; D2–4 S (G3 om.) दक्षिणेना°. — ^{d}) K5 D7 वामतः; D1 संवृ°; T1 G5 सर्व° (for सव्य°).

8 G3 om. 8^{a} (cf. v.l. 6). — ^{d}) K (except K1) D3.4.7.9 T G1.2.5 तथा (K2 *sup. lin. sec. m.* as in text); D2 स्थिताः (for ततः).

9 ^{a}) K (except K4) आविर्; D3.4.9 अंगे; G4 मूर्दुर् (for अग्रे). D1.2 S (for G4 see above) अचिंत्यभूवन् कृष्णस्य. — K5 om. (hapl.) 9^{b}–10^{c}. — ^{b}) D8 °वरा° (for °महा°). — ^{cd}) B2 transp. -शक्ति- and -शार्ङ्ग-.

10 K5 om. 10^{abc} (cf. v.l. 9). — ^{c}) S दृश्यंते (for कृष्णस्य).

11 ^{a}) K1 चैव नस्तश्च; D3.4.9 S (except M2) नासिकाभ्यां च (M3–5 नासतश्चैव) (for नस्ततश्चैव). Ca cites नस्ततः. — ^{e}) D7 सर्वेषु; G3.4 च तदा (for च तथा). — After 11, D8 ins.:

494* सहस्रचरणः श्रीमाञ्शतबाहुः सहस्रदृक् ।
तलानि नागलोकश्च गुल्फाधो ददृशे तदा ।
चन्द्रसूर्यौ तथा नेत्रे ग्रहा वै सर्वतः स्थिताः ।
ऊर्ध्वलोकाश्च सर्वेऽपि कुक्षौ तस्य व्यवस्थिताः ।
सरितः सागराश्चैव स्वेदस्तस्य महात्मनः ।
अस्थीनि पर्वताः सर्वे वृक्षा रोमाणि तस्य हि ।
निमेषणं रात्र्यहनि जिह्वायां शारदा तथा ।

12 ^{a}) Dn1 S ते दृष्ट्वा. S परमात्मानं. — ^{d}) K5 D7 लुप्तचेतसः; T1 G1 हततेजसः; G3 त्रस्ततेजसः; G4.5 हतचेतसः.

13 ^{a}) K5 transp. द्रोणं and भीष्मं. — ^{c}) T G (except G3) संजयं धृतराष्ट्रं च. — ^{d}) K3 तपोन्वितान्; B1.2.4 °रतान् (for °धनान्). D8 S ऋषींस्तांश्च समागतान्. — ^{e}) D1.9 T2 G2 च (for स). — After 13, D8 ins. a passage given in App. I (No 8). — T G M1.2 ins. after 13 (G3.5 *repeating* the lines after 496*): Dn D3.4.8.9 M3–5 ins. after 496*:

495* तत्राद्भुतमभूद्राजन्धृतराष्ट्रः स्वचक्षुषी ।
लब्धवान्वासुदेवस्य विश्वरूपदिदृक्षया ।
लब्धचक्षुषमासीनं धृतराष्ट्रं नराधिपाः ।
विस्मिता ऋषिभिः सार्धं तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ।

[(L. 1) T1 G1.4.5 आश्चर्यम् (for अद्भुतम्). Dn D3.4.8.9 महाराज (for अभूद्राजन्). Dn D8 T2 °राष्ट्रश्च; D3.4.9 °राष्ट्रस्तु; T2 G2.5 M3–5 °राष्ट्रस्य (for °राष्ट्रः स्व-). — (L. 2) Dn1 D3.4.8.9 वासुदेवाच्च. — (L. 3) D3.4.9 ईशानं (for आसीनं). D3.4.8.9 G3 जना° (for नरा°). — After line 4, T2 G2 *repeat* 14^{cd} !]

14 T1 G1.4.5 om. 14^{ab}. — ^{a}) K1.5 Dn1 Ds2 D1.6–8 G2 M1.4 (*inf. lin.*) तं (for तद्). — ^{b}) T2 G2 केशवस्य (for माध°). — ^{d}) T2 G1.2 पुष्पवृष्टिं. B2 बभूव ह. K5 Ds2 D1 T2 G1.2.4 ह (for च). G3 पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता. — After 14, Dn D3.4.8.9 S ins.:

496* त्वमेव पुण्डरीकाक्ष सर्वस्य जगतः प्रभुः ।
तस्मान्मे यादवश्रेष्ठ प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
भगवन्मम नेत्राणामन्तर्धानं वृणे पुनः ।
भवन्तं दृष्टवानस्मि नान्यं द्रष्टुमिहोत्सहे ।

C. 5. 4433
B. 5. 131. 16
K. 5. 131. 25

देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवर्षं पपात च ॥ १४
चचाल च मही कृत्स्ना सागरश्चापि चुक्षुभे ।
विस्मयं परमं जग्मुः पार्थिवा भरतर्षभ ॥ १५
ततः स पुरुषव्याघ्रः संजहार वपुः स्वकम् ।
तां दिव्यामद्भुतां चित्रामृद्धिमत्तामरिंदमः ॥ १६
ततः सात्यकिमादाय पाणौ हार्दिक्यमेव च ।
ऋषिभिस्तैरनुज्ञातो निर्ययौ मधुसूदनः ॥ १७
ऋषयोऽन्तर्हिता जग्मुस्ततस्ते नारदादयः ।
तस्मिन्कोलाहले वृत्ते तदद्भुतमभूत्तदा ॥ १८
तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य कौरवाः सह राजभिः ।
अनुजग्मुर्नरव्याघ्रं देवा इव शतक्रतुम् ॥ १९
अचिन्तयन्नमेयात्मा सर्वं तद्राजमण्डलम् ।
निश्चक्राम ततः शौरिः सधूम इव पावकः ॥ २०
ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
हेमजालविचित्रेण लघुना मेघनादिना ॥ २१
सूपस्करेण शुभ्रेण वैयाघ्रेण वरूथिना ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन प्रत्यदृश्यत दारुकः ॥ २२
तथैव रथमास्थाय कृतवर्मा महारथः ।
वृष्णीनां संमतो वीरो हार्दिक्यः प्रत्यदृश्यत ॥ २३
उपस्थितरथं शौरिं प्रयास्यन्तमरिंदमम् ।
धृतराष्ट्रो महाराजः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ २४
यावद्बलं मे पुत्रेषु पश्यस्येतज्जनार्दन ।
प्रत्यक्षं ते न ते किंचित्परोक्षं शत्रुकर्शन ॥ २५
कुरूणां शममिच्छन्तं यतमानं च केशव ।
विदित्वैतामवस्थां मे नातिशङ्कितुमर्हसि ॥ २६
न मे पापोऽस्त्यभिप्रायः पाण्डवान्प्रति केशव ।

वैशंपायन उवाच ।
ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनार्दनः । [5]
अदृश्यमाने नेत्रे द्वे भवेतां कुरुनन्दन ।

[(L. 1) Dn $D_{3,4,8,9}$ हितः (for प्रभुः). — (L. 2) Dn D_9 त्वं; $D_{3,4,8}$ च (for मे). T_1 $G_{1,4}$ सर्वलोकेश्वर प्रभो (for the posterior half). — (L. 3) T_1 $G_{4,5}$ नेत्राभ्यां. — (L. 4) Dn द्रष्टुमिच्छामि (for दृष्टवानसि), obviously one of Nilakaṇṭha's own emendations! — (L. 5) T_1 $G_{1,4,5}$ जनेश्वरं; G_3 जनाधिपं (for जनार्दनः).]

Thereafter, $G_{3,5}$ *repeat* and Dn $D_{3,4,8,9}$ M_{3-5} ins. 495*.

15 ^{a}) $D_{3,4,9}$ सर्वा (for कृत्स्ना). — ^{b}) S (except G_5) चैव (for चापि). K $D_{7,8}$ सागराश्चापि चुक्षुभुः. — ^{c}) $D_{3,4,9}$ प्राप्ताः (for जग्मुः). — After 15, T_1 ins.:

497* दुर्योधनोऽथ दुर्बुद्धिः कर्णाद्यैर्दुर्जनैः सह ।
माधवस्य वपुर्दृष्ट्वा बभूव त्रस्तचेतनः ।

16 ^{b}) Ds_2 स्वयं (for स्वकम्). S संजहार पुनः ($M_{2,5}$ वपुः) स्व(G_4 त्व)यं. — ^{cd}) T_2 G_2 transp. दिव्याम् and चित्राम्, and read °युक्ताम् (for °मत्ताम्). K_5 $D_{2-4,8,9}$ G_4 अरिंदम. — After 16, T_2 ins.:

498* सर्वलोकेश्वरः शौरिः सर्वदेवाभिवन्दितः ।

17 ^{b}) S (except M_{3-5}) विदुरम् (for हार्दिक्यम्). — ^{c}) $D_{3,4,9}$ G_4 चाप्यनु°; T $G_{1-3,5}$ M त्वभ्यनु° (for तैरनु°). — ^{d}) K_5 D_7 निर्गतो मधु°; T_2 G_2 प्रतस्थे यदुनंदनः.

18 ^{d}) $B_{2,4}$ Dn Ds $D_{6,8,10}$ T_2 G_2 तदद्भुतमिवाभवत् (=1. 1. 77; 201. 9: 4. 52. 15; 53. 29, etc.).

19 ^{c}) $D_{8,9}$ °व्याघ्र; M °व्याघ्राः.

20 ^{d}) T G वि° (for स°).

21 T_1 om. 21^{ab}. — ^{ab}) = 34^{ab} (cf. v.l. 5. 92. 11).

22 D_7 om. 22^{ab}. — ^{a}) $K_{1,2}$ Dn_1 D_8 सूपस्कारेण; K_5 $D_{2-4,9}$ सोपस्करेण; D_1 अवस्करेण; T_1 ततो रथेन; T_2 G_2 M स्ववस्करेण; Ca as in text. G_3 ततः सोपस्करेणैव. — ^{c}) $K_{3,4}$ B D (except $D_{1,7}$) शै(B_2 सै)ब्य°. — ^{d}) T_2 सारथिप्रतदारुकः (in addition to the text reading!).

23 ^{c}) G_5 संगतो (for °मतो). $D_{3,4,9}$ देवो (for वीरो). — ^{d}) $B_{3,4}$ Dn Ds $D_{1,6,8,10}$ सम° (for प्रत्य°).

24 ^{c}) K_1 महाबाहुः; $K_{2,3,5}$ Dn_1 $D_{1,8-10}$ G_5 M °राज; G_3 °तेजाः.

25 ^{b}) K_{1-4} B_3 $D_{2,6,8}$ G_3 पश्यसे तत् (K_4 त्वं); B_5 Dn_1 °तस्ते; D_1 पश्य मे तत्; T_1 $G_{1,4,5}$ °स्वैतत्; T_2 °सि त्वं; $M_{2,5}$ °स्येतं. — Dn_2 *om.* 25^{cd} *and repeats* 22^{cd} in its stead. — ^{c}) $D_{3,4,9}$ चैव (for ते न). $G_{1,4,5}$ मे (for the second ते). $D_{3,4,9}$ नोक्तं (for किंचित्). — ^{d}) $D_{3,4,9}$ दुरुक्तं. $B_{1,3,4}$ $D_{1,8}$ शत्रुकर्षण; $D_{3,4,9}$ मधुसूदन; S शत्रुसूदन.

^{c}) K_5 विदितां ताम्; G_4 विद्धि त्वेताम् (for विदित्वैताम्). — ^{d}) B D (except $D_{1,7}$) नाभि° (for नाति°). — After 26, D_8 ins.:

499* निर्गुणैरपि गोविन्द पुत्रैरुपकृतं मम ।
त्रैलोक्यनाथ पादौ ते यदयत्नान्नमस्कृतौ ।

27 ^{a}) Ds_2 $D_{3,4,9}$ [ऽ]स्तु; G_5 हि (for ऽस्ति).

ज्ञातमेव हि ते वाक्यं यन्मयोक्तः सुयोधनः ॥ २७
जानन्ति कुरवः सर्वे राजानश्चैव पार्थिवाः ।
शमे प्रयतमानं मां सर्वयत्नेन माधव ॥ २८
ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
द्रोणं पितामहं भीष्मं क्षत्तारं बाह्लिकं कृपम् ॥ २९
प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वृत्तं कुरुसंसदि ।
यथा चाशिष्टवन्मन्दो रोषादसकृदुत्थितः ॥ ३०
वदत्यनीशमात्मानं धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
आपृच्छे भवतः सर्वान्गमिष्यामि युधिष्ठिरम् ॥ ३१
आमन्त्र्य प्रस्थितं शौरिं रथस्थं पुरुषर्षभम् ।
अनुजग्मुर्महेष्वासाः प्रवीरा भरतर्षभाः ॥ ३२
भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता धृतराष्ट्रोऽथ बाह्लिकः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च युयुत्सुश्च महारथः ॥ ३३
ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
कुरूणां पश्यतां प्रायात्पृथां द्रष्टुं पितृष्वसाम् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

१३०

वैशंपायन उवाच ।
प्रविश्याथ गृहं तस्याश्चरणावभिवाद्य च ।
आचख्यौ तत्समासेन यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ १

वासुदेव उवाच ।
उक्तं बहुविधं वाक्यं ग्रहणीयं सहेतुकम् ।
ऋषिभिश्च मया चैव न चासौ तद्गृहीतवान् ॥ २

C. 5. 4460
B. 5. 132. 2
K. 5. 132. 2

— D_8 om. 27^{cd}. — ^{c}) $K_{3.5}$ B (except B_2) Dn_1 D_{10} हितं (for हि ते). S कार्यं (for वाक्यं). — ^{d}) $K_{1.2}$ यथा प्रोक्तः (for यन्मयोक्तः). D_7 यन्मयोक्तं °धने.

28 ^{c}) $K_{1.2}$ सर्वे (for शमे). — After 28, D_1 ins. an addl. colophon (विश्वरूपदर्शनं).

29 Before 29, all MSS. except K_3 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{a}) D_8 T_1 $G_{1.4.5}$ M (except M_1) °बाहुं; Ca °बाहुः (as in text). — ^{b}) K (except K_3) Dn D_7 T_2 G_2 M_1 जनार्दनः (for जनेश्वरम्). — ^{c}) G_3 द्रोणं भीष्मं महाबाहुं. — ^{d}) $D_{3.4.9}$ विदुरं (for क्षत्तारं). K_5 $D_{1.3.4.9}$ G_4 नृपं (for कृपम्).

30 ^{c}) K_1 ना°; K_2 Dn_1 Ds_1 T_2 G_2 M (M_4 *inf. lin.* as in text) वा°; K_5 D_7 च° (for चा°). — ^{d}) B (except B_3) Dn Ds रोषादद्य समुत्थितः.

31 ^{a}) T_1 G_{3-5} M_1(*inf. lin.*)$_{.3.4}$ (*inf. lin.* as in text)$_{.5}$ अनिशम् (for अनीशम्). — ^{c}) K_5 D_7 पार्थिवान् (for भवतः). — ^{d}) $D_{6.8}$ समे° (for गमि°).

32 ^{b}) K_4 B_3 D_{10} पुरुषर्षभ; D_1 पुरुषोत्तमं. — ^{d}) K_{1-3} $D_{1.7}$ T_1 G (except G_2) भरतर्षभ; M_1 (*inf. lin.*) पुरुषर्षभाः.

33 ^{a}) T_2 G_2 द्रोणः कृपोथ क्षत्ता च. — ^{b}) $G_{1.4.5}$ च (for [अ]थ). — ^{d}) K_5 Ds_2 D_8 महारथाः.

34 $34^{ab} = 21^{ab}$ (cf. v.l. 5. 92. 11). — ^{a}) G_3 कृष्णो (for ततो). — ^{c}) B Dn Ds $D_{6.8.10}$ द्रष्टुं (for प्रायात्). — ^{d}) D_1 कुंतीं (for पृथां). $K_{1.2.5}$ D_7 पादौ द्रष्टुं पितृष्वसुः; B Dn Ds $D_{6.8.10}$ स्वसारं स्व(B स)पितुर्ययौ.

Colophon missing in D_5; K_5 om. it. — *Sub-parvan:* $K_{1.2.4}$ B Dn Ds $D_{2.6-8.10}$ T_1 $G_{1.4.5}$ M भगवद्यान. — *Adhy. name:* K_{1-4} Dn $D_{7.8}$ T $G_{1.2.4.5}$ M विश्वरूपद(G_5 °पप्रद)र्शनं ($K_{1.2.4}$ D_7 °नः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 21 (=121); D_7 T_2 G_4 $M_{1-3.5}$ 132; T_1 $G_{1.2.5}$ 133; G_3 130; M_4 131. — *S'loka no.:* Dn 41; D_8 54.

130

1 K_4 om. 1. — ^{a}) D_{10} कुंत्याः (for तस्याः). — ^{d}) = 5. 129. 30^b.

2 ^{a}) $D_{1.2}$ उक्तं तद्बहुधा चैव. — D_1 om. 2^{bc}. — ^{b}) K_5 T_1 $G_{1.4.5}$ स्पृहणीयं. M सहेतुमत् (M_1 *inf. lin.* as in text). K_4 हितं चैव यथार्थवत्; D_2 हितं वचनमर्थवत्. — ^{c}) $B_{1.2.4}$ Dn Ds $D_{8.10}$ ऋषिभिश्चैव च मया; D_2 °श्च महाभागैः.

3 ^{a}) Cf. 5. 126. 31^a. T G मन्ये (T_2 G_2 दृष्टं)

C. 5. 4461
B. 5. 132. 3
K. 5. 132. 3

कालपक्वमिदं सर्वं दुर्योधनवशानुगम् ।
आपृच्छे भवतीं शीघ्रं प्रयास्ये पाण्डवान्प्रति ॥ ३
किं वाच्याः पाण्डवेयास्ते भवत्या वचनान्मया ।
तद्ब्रूहि त्वं महाप्राज्ञे शुश्रूषे वचनं तव ॥ ४

कुन्त्युवाच ।

ब्रूयाः केशव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ५
श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
अनुवाकहता बुद्धिर्धर्ममेवैकमीक्षते ॥ ६
अङ्गावेक्षस्व धर्मं त्वं यथा सृष्टः स्वयंभुवा ।
उरस्तः क्षत्रियः सृष्टो बाहुवीर्योपजीविता ।
क्रूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ॥ ७
शृणु चात्रोपमामेकां या वृद्धेभ्यः श्रुता मया ।
मुचुकुन्दस्य राजर्षेरददात्पृथिवीमिमाम् ।
पुरा वैश्रवणः प्रीतो न चासौ तां गृहीतवान् ॥ ८
बाहुवीर्यार्जितं राज्यमश्नीयामिति कामये ।
ततो वैश्रवणः प्रीतो विस्मितः समपद्यत ॥ ९
मुचुकुन्दस्ततो राजा सोऽन्वशासद्वसुंधराम् ।
बाहुवीर्यार्जितां सम्यक् क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ १०
यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भारत विन्दति ॥ ११
राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते ।
स चेदधर्मं चरति नरकायैव गच्छति ॥ १२
दण्डनीतिः स्वधर्मेण चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ।
प्रयुक्ता स्वामिना सम्यगधर्मेभ्यश्च यच्छति ॥ १३
दण्डनीत्यां यदा राजा सम्यक्कार्त्स्न्येन वर्तते ।
तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ॥ १४
कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।

(for सर्वं). — ^{b}) $K_{4.5}$ B D T_2 $G_{1.2}$ सुयोधन°. — After 3^{ab}, $D_{3.4.8.9}$ S ins.:

500* सर्वं क्षत्रं क्षणेनैव दह्यते पार्थवह्निना ।

[$D_{3.4.8.9}$ एकेन तु; $M_{2.4}$ सर्वक्षत्रं (for सर्वं क्षत्रं). M_4 (*inf. lin.*) रणे देवि (for क्षणेनैव).]

— ^{c}) T $G_{2.5}$ आपृच्छय.

4 ^{a}) $K_{1.2.5}$ D_7 पांडवास्तत्र. — ^{c}) B (except B_5) Dn_2 D_6 °प्रज्ञे; Ds $D_{2-4.9.10}$ °भागे (for °प्राज्ञे).

6 ^{a}) K_5 धर्मो (for राजन्). — ^{c}) K_5 अनवाक्गृहिता; B_3 अर्थवाक्यहता; D_7 अनुवाकहिता. $Ca.s$ cite अनुवाकः. — ^{d}) D_1 एधते; D_7 M_4 ईक्षसे. K_4 $M_{3.4}$ (*inf. lin.*).5 [illegible] कथमीक्षसे.

7 ^{a}) T_1 $G_{1.4.5}$ °वेक्ष स्वकं धर्मं. — ^{b}) $K_{1.2}$ वृत्तः; K_5 B_2 $D_{1.6.7}$ M -सृष्टं; G_3 -दृष्टं; G_4 सृष्टि (for सृष्टः). — ^{c}) B_4 D_3m बाहुभ्यां; $D_{3.4}$ उरसः; D_9 उरसा; S दुष्करः; Ca उरस्तः (as in text). K_4 क्षत्रियाः सृष्टाः; D_8 क्षत्रियः सूतो. Dn_2 $D_{6.8}$ बाहुभ्यां क्षत्रियाः सृष्टाः. — ^{d}) = 29^{d}. $K_{3.8}$ T_2 G_2 °जीवितः; K_4 B_3 Dn_2 $D_{2.6.8}$ $G_{1.4}$ °जीविनः; Ds °जीविका; T_1 G_5 °जीवनः. — ^{ef}) = 5. 133. 11^{cd}.

8 ^{d}) $K_{3.4}$ B D (except $D_{1.3}$) G_3 M_5 अददत्; G_4 अदधात्. — $K_{3.5}$ D_2 om. (hapl.) 8^{f}—9^{c}. — ^{f}) K_4 B Dn Ds $D_{1.6.8}$ G_3 तत् (for तां).

9 $K_{3.5}$ D_2 om. 9^{abc} (cf. v.l. 8); K_4 om. 9^{c}–11^{d}. — ^{d}) $D_{3.4.9}$ विस्मयं (for विस्मितः). B_8 संबभूव ह (for सम°).

10 K_4 om. 10 (cf. v.l. 9). — ^{b}) D_2 ततोन्वशासद्वसुधां. — ^{c}) K_2 B_3 Ds_2 $D_{1.9}$ $G_{3.4}$ °वीर्यार्जितं; M (except M_2) °वीर्येजितां. — ^{d}) K (K_4 om.) B (except B_3) $D_{3.4.9}$ °स्थितः (for °व्रतः).

11 K_4 om. 11 (cf. v.l. 9). — ^{c}) D_{10} तुर्याशं (for चतुर्थं). K (K_4 om.) $B_{3.5}$ $D_{1-4.7.9}$ पुण्य° (for धर्म°). — ^{d}) S माधव (for भारत). K (K_4 om.) $D_{1-4.7.9}$ राजा भागमुपा(K_3 °मवा)श्नुते; Dn Ds $D_{6.8.10}$ राजा विंदेत (D_{10} विंदति) भारत.

12 ^{a}) T_2 G_3 वै (for चेद्). — ^{d}) $B_{3.5}$ T_1 G_2 कल्पते (for गच्छति).

13 B_4 D_1 om. (hapl.) 13; G_4 om. 13^{ab}. — ^{a}) K_{1-3} T_1 G_5 च; D_6 सु- (for स्व-). Cn cites धर्मेभ्यः (which is *not* found in any MS.!). — ^{b}) K_5 D_7 चतुर्वर्णान्; $M_{4.5}$ चातुर्वर्ण्यान्. — ^{c}) T_1 $G_{1.4.5}$ अयुक्तं स्वामिनं (for प्रयुक्ता स्वामिना). D_2 सद्यः (for सम्यक्). — ^{d}) K_4 नियच्छति; B_2 प्रय°; Dn_2 D_6 च ग° (for च य°). K_1 धर्मेभ्यश्च प्रयच्छति; K_5 धर्मेभ्यः स्वयम्° ; $D_{3.4.8.9}$ धर्मेभ्यश्च निय°; $D_{7.10}$ S अधर्मे(D_{10} °र्मि)भ्यो (M_1 *inf. lin.* °च्छां) निय°.

14 ^{a}) B_3 $D_{1.3.4.9}$ S (except T_1 G_5) °नीत्या. — ^{b}) G_3 कार्यं तु (for कार्त्स्न्येन). $D_{3.4.9}$ सम्यक्काथ प्रवर्तते. — ^{d}) $K_{1.4.5}$ Dn $D_{8.9}$ $G_{3.4}$ $M_{2.3.5}$ कालश्रेष्ठः (K_5 °ष्ठं). T_1 G_1 प्रजायते.

17 ^{a}) B Dn_1 Ds $D_{1-4.6-10}$ T_2 $G_{1.2}$ करणात्;

इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥ १५
राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।
युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ १६
कृतस्य कारणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते ।
त्रेतायाः कारणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते ।
प्रवर्तनाद्द्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते ॥ १७
ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः ।
राजदोषेण हि जगत्स्पृश्यते जगतः स च ॥ १८
राजधर्मानवेक्षस्व पितृपैतामहोचितान् ।
नैतद्राजर्षिवृत्तं हि यत्र त्वं स्थातुमिच्छसि ॥ १९
न हि वैक्लव्यसंसृष्ट आनृशंस्ये व्यवस्थितः ।
प्रजापालनसंभूतं किंचित्प्राप फलं नृपः ॥ २०
न ह्येतामाशिषं पाण्डुर्न चाहं न पितामहः ।
प्रयुक्तवन्तः पूर्वं ते यया चरसि मेधया ॥ २१
यज्ञो दानं तपः शौर्यं प्रजासंतानमेव च ।
माहात्म्यं बलमोजश्च नित्यमाशंसितं मया ॥ २२
नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यं ददुर्मानुषदेवताः ।
दीर्घमायुर्धनं पुत्रान्सम्यगाराधिताः शुभाः ॥ २३
पुत्रेष्वाशासते नित्यं पितरो दैवतानि च ।
दानमध्ययनं यज्ञं प्रजानां परिपालनम् ॥ २४
एतद्धर्ममधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायथाः ।
ते स्थ वैद्याः कुले जाता अवृत्त्या तात पीडिताः ॥ २५ C. 5. 4485 B. 5. 132. 27 K. 5. 132. 27

M3.4 (*inf. lin.* as in text). 5 कारणं (for कारणात्). — K5 om. (hapl.) 17cd. — c) B Dn D1–4.6.10 T G1.2.5 करणात्; G4 कारणं (for कारणात्). — d) D2–4.9 अत्यंतमश्नुते; T2 G (except G3) नाकं त(G1.5 स)मश्नुते. — e) G5 वर्तमानद्वापरस्य. — f) D3.4.9 °भोगं; Ca °भागम् (as in text). — After 17, N (except K3) ins.:

501* कलेः प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ।

18 After 18a, T2 ins.:

502* कालं भवति कारणम् ।
अनित्यराजा वसति.

— c) T1 G1.4.5 M1 च (for हि). — d) B3 सचराचरं; T1 G (except G3) जगतश्च सः; Ca.s as in text.

19 a) K5 D7 राजधर्मम्; G3 प्रज्ञाधर्मान्. — b) K5 D7 °चितं.

20 K5 om. 20a–25b. — a) Some S MSS. वैक्लव्य-. K1.2 M1.4 (*inf. lin.*) स्पृष्ट; M4.5 °हृष्ट (for °सृष्ट). — b) K3.4 B Dn Ds D6.8.10 G4.5 आनृशंस्य-. — c) D7 S राज्य°; Ca प्रजा° (as in text). — d) K1.2 B3 कश्चित् (for किंचित्). K3.4 D3.4.9 प्राप्तः; D7 T2 G1 M2 पाप-; G4 त्वापं (for प्राप). K1.3 D3.4.7.9 T G1.4 नृप (for नृपः). B1.2.4 Dn Ds D8.10 फलं किंचित्र (Dn °चन; D8 °चित्तु) लभ्य(B2 विद्य)ते; B5 D6 फलं किंचन लब्धवान्. Ca cites लभ्यते, Cn न लब्धवान्.

21 K5 om. 21 (cf. v.l. 20). — a) D3.4.9 तु (for हि). — b) D8 T2 G2.5 M (except M5) नाहं न च पि°. — c) D7 नोक्तवंतः स्म (for प्रयुक्तवन्तः). K1.2 पूर्वे ते; D5 पूर्वेण (for पूर्वं ते). — d) D1.3 G3.4 M यथा (for यया). D7 यथाचरसि मे°.

22 K5 om. 22 (cf. v.l. 20). — a) G3 प्रज्ञा (for यज्ञो). D1 यशः (for तपः). K1.2 D3 M3–5 शौचं (for शौर्यं). — b) K3.4 B Dn D2.6.8.10 T1 प्रज्ञा; D7 T2 G2 प्रजाः (for प्रजा-). — c) B5 आयु° (for ओज°). — d) K4 D5 T1 G4 आशासितं. B3 समाः (for मया).

23 K5 om. 23 (cf. v.l. 20). — a) D3.4.9 स्वधातिथ्यं; T1 स्वधातृप्तं; T2 G (except G5) स्वधातृप्ताः. — b) K3 B1.2.4 D2 T2 G5 Cn दद्युः; Ca अदुः (for ददुः). S मे पितृ° (for मानुष°). Ca.s cite मानुषाः. — d) K3 सुराः; D3.4.9 श्रुताः; D7 सदा; S मया (for शुभाः).

24 K5 om. 24 (cf. v.l. 20). — a) D1.3 G3.5 M आशंसते; G2 आशासितो. — b) T2 G2.5 पितरो देवता अपि. — c) K3.4 B Dn Ds D2.6–8.10 यज्ञः; T2 G2 कर्म (for यज्ञं).

25 K5 om. 25ab (cf. v.l. 20). — a) K4 Cs एवं (for एतत्). K1.2 B5 D7 T G1.2.4 एतद्धर्म्यं(B5 °र्मं)-मधर्म्यं वा. Ca cites धर्म्यं अधर्म्यं वा; Cs as in text. — b) T2 अनेनैव; G2.5 अन्यथैव; Cs जन्मनैव (as in text). G3 अभ्यजायत; Ca.d.s as in text. — c) K3.5 तत्र; K4 D6–8.10 ते स्म; B1.3 T2 G2 तेषु (T2 ये तु also); B4.5 D3.4 Cn ते तु; Ds D9 तेस्तु (sic); D2 स्वस्था; T1 G4 येन; G1 M2.3.4 (*inf. lin.*) ये स-; G3 M1 (*inf. lin.*).5 ये स्म; G5 M1.4 ये स्व-; Cd ते स्थ (as in text). K5 D7 S विद्या (T1 G1 M2.5 °द्याः); C1.d.s वैद्याः (as in text). — d) K3 Dn1 D8 T1 G3 आवृत्त्या; Ca.s अवृत्त्या (as in text). K5 नाति- (for तात).

26 a) K1–3.5 D1.2 M1.2.4 (*inf. lin.*) यं तु; K4 B1.2.4 Dn Ds D3.4.6.8.10 यत्र; T1 यत्तं (for यत्तु).

C. 5. 4488
B. 5. 132. 28
K. 5. 132. 28

यत्तु दानपतिं शूरं क्षुधिताः पृथिवीचराः ।
प्राप्य तृप्ताः प्रतिष्ठन्ते धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ॥ २६
दानेनान्यं बलेनान्यं तथा सूनृतयापरम् ।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥ २७
ब्राह्मणः प्रचरेद्भैक्षं क्षत्रियः परिपालयेत् ।
वैश्यो धनार्जनं कुर्याच्छूद्रः परिचरेच्च तान् ॥ २८
भैक्षं विप्रतिषिद्धं ते कृषिर्नैवोपपद्यते ।
क्षत्रियोऽसि क्षतात्त्राता बाहुवीर्योपजीविता ॥ २९
पित्र्यमंशं महाबाहो निमग्नं पुनरुद्धर ।
साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनाथ नयेन च ॥ ३०
इतो दुःखतरं किं नु यदहं हीनबान्धवा ।
परपिण्डमुदीक्षामि त्वां सूत्वामित्रनन्दन ॥ ३१
युध्यस्व राजधर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ।
मा गमः क्षीणपुण्यस्त्वं सानुजः पापिकां गतिम् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

कुन्त्युवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
विदुरायाश्च संवादं पुत्रस्य च परंतप ॥ १
अत्र श्रेयश्च भूयश्च यथा सा वक्तुमर्हति ।

— c) K3.4 B (except B3) Dn D2–4.6.9 तुष्टाः; G3 वित्ताः (for तृप्ताः). K5 B3.5 D1–4.7 प्रतिष्टंति; G4 प्रतीक्षंते. — d) D3.4.9 सो (for को). K1.5 Ds D1.7 G3 M2.3.5 अपि (for अभि-). D3.4.9 तव; G3 स्मृतः (for ततः).

27 a) K5 अलं; B3 अन्यत् (for अन्यं). K5 B3 D7 धनेन (for बलेन). K5 अलं; B3 अन्यत् (for the second अन्यं). — b) D9 G3 यथा (for तथा). — c) G4 सर्वत्र च प्रगृ°. — d) B3 G3.4 एव (for इह).

28 a) Some N MSS. भैक्ष्यं. — b) D1.3.4.8.9 प्रति° (for परि°). — d) K3 D1.7 G3 M (except M2) °चरेत तान्; G5 °चरेत्तथा.

29 a) Some N MSS. भैक्ष्यं. K1.2.5 D1.7 सु-; K3 T1 G1.4 तु; K4 T2 G2.3.5 M हि (for वि-). — D8 om. 29c–30d. — c) B3 [ऽ]पि; G4.5 हि (for ऽसि). K5 क्षतात्त्रासि; Dn2 Ds D1–4.9.10 G3.4 M क्षतत्राता. Ca cites क्षतात्. — d) = 7d. K1 T2 °जीवितः; K5 °जीविते; D9 °जीविका; D10 °जीविकः; T1 G1.4 °जीवकः.

30 D8 om. 30. (cf. v.l. 29). — c) K3.4 B D (except D1.7; D8 om.) T2 G (except G4) transp. दानेन and भेदेन. — d) D7 अपि (for अथ). K3.4 B1.2.4 Dn Ds D3.4.6–10 G4 वा (for च).

31 K1 om. 31ab. — a) K2.3 इदं; K5 D7 अतो (for इतो). K2.3 B3.5 D2–4.9 किं ते; K5 किंचित् (for किं नु). — b) Ds यदर्थं (for यदहं). K2–4 B (except B4) Dn D2–4.6.9 दीनबांधवा; T2 G2.4 हि स(G4 न)-बांधवा. — c) K3.4 B Dn Ds D3.4.6.9.10 उदीक्षे वै; D8 °क्ष्यैव (for °क्षामि). — d) D2 त्वद्दते (for त्वां सूत्वा). K3 B1.3.5 Dn1 Ds D7.10 T G1.2.4 [अ]मित्रनंदनं; D1 [अ]मित्रमर्दनं. K1.2 त्वां शोचामि वनं गतं.

32 a) M1.3.4 राजन्धर्मेण. — b) B3.5 (corrupt) मा निमज्जय; Ca as in text. — d) K1.2.5 D7 T2 G2.3.4 सानुगः (for °जः). G1.3.4 M1.2 पापिनां (for °कां).

Colophon missing in D6. — *Sub-parvan:* K B Dn Ds D2.6–8.10 T1 G5 M भगवद्यान. — *Adhy. name:* T1 G1.4 कुन्तीवाक्यं; G2.5 पृथासंदेशकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 22 (=122) D7 T2 G4 M1–3.5 133; T1 G1.2.5 134; G3 131; M4 132. — *S'loka no.:* K5 59; Dn2 34; D8 36.

131

☞ K5 om. adhy. 131–134. The MS. is mostly ignored here.

1 1ab = 5. 35. 5ab; 95. 11ab; 104. 7ab. — c) K4 B D (except D1.7) विदुलायाः; M1 (*inf. lin.*) विधुरायाः (for विदुरायाः). K1.2 परं वादं (for च सं°).

2 a) K1.2 तत्तत्; K3.4 B D Cs ततः; M1 (*inf. lin.*). 2.3.4 (*inf. lin.* as in text). 5 अतः (for अत्र). — b) K4 B2.4.5 D (for Ds2 see below) Cs यथावत् (for

यशस्विनी मन्युमती कुले जाता विभावरी ॥ २
क्षत्रधर्मरता धन्या विदुरा दीर्घदर्शिनी ।
विश्रुता राजसंसत्सु श्रुतवाक्या बहुश्रुता ॥ ३
विदुरा नाम वै सत्या जगर्हे पुत्रमौरसम् ।
निर्जितं सिन्धुराजेन शयानं दीनचेतसम् ।
अनन्दनमधर्मज्ञं द्विषतां हर्षवर्धनम् ॥ ४
न मया त्वं न पित्रासि जातः क्वाभ्यागतो ह्यसि ।
निर्मन्युरुपशाखीयः पुरुषः क्लीबसाधनः ॥ ५
यावज्जीवं निराशोऽसि कल्याणाय धुरं वह ।
मात्मानमवमन्यस्व मैनमल्पेन बीभरः ।
मनः कृत्वा सुकल्याणं मा भैस्त्वं प्रतिसंस्तभ ॥ ६
उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा शेष्वैवं पराजितः ।
अमित्रान्नन्दयन्सर्वान्निर्मानो बन्धुशोकदः ॥ ७
सुपूरा वै कुनदिका सुपूरो मूषिकाञ्जलिः ।
सुसंतोषः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥ ८
अप्यरेरारुजन्दंष्ट्रामाश्वेव निधनं व्रज । C. 5. 4503 B. 5. 133. 10 K. 5. 133. 10

यथा सा). K3.4 B4.5 Dn2 D2–4.6–8.10 Cs अर्हसि. Ds2 यथा वक्तुमिहार्हेति. — c) K1.2 D1 मन° (for यश°). B5 पुण्यवती (for मन्यु°). — d) K4 B3 Dn D6.8.10 M1 विभाविनी; B5 मनस्विनी; D7 विभावती; Cn विभावरी (as in text).

3 a) K3 B (except B3) Dn Ds D2.6.8.10 दांता; S नित्यं (for धन्या). — b) B D (except D1.7) Ca विदुला; M1 (*inf. lin.*) विधुरा (for विदुरा). — c) Dn1 D8 विदुला (for विश्रुता).

4 a) B D (except D1) G3.4 विदुला; M1 (*inf. lin.*) विधुरा. B (except B3) Dn Ds D6.8.10 G4 राजन्या; D7 वै साध्वी; T1 G1 सा राजन्; T2 G2.5 साध्वी सा; G3 M सा साध्वी (for वै सत्या). — Before 4ef, B (except B2) D (except D2.7) ins.: विदुलो- (D1 °रो)वाच. — e) K1–3 अनंदनं तमायांतं; K4 B2 °नं चामित्राणां; B1.3–5 Dn2 Ds1 D3.4.9 T1 G5 अनंदन मया (Ds1 °मा-) जात; Dn1 अनंदनं समाजातं; Ds2 अभिनंदन ममायांत; D1 अनंदन ममादांत; D2 अनंदन मम ज्ञात; D6.8.10 अनंदन समाजात; D7 आनिनिंद तमायांतं; T2 G2 अनंदनमदैवज्ञं; M3.4 (*inf. lin.* as in text).5 अनंदनम- मर्षाज्ञं (M3 °णां) (for अनन्दनमधर्मज्ञं). Ca.n cite अनंदन. Ca cites अजात, Cs अजाताः, Cd अनन्दनः and अजातः. — f) K3.4 B Dn2 Ds D1–4.6–10 हर्षवर्धन.

5 Before 5, B2 ins. विदुलोवाच; T G (except G3) ins. विदुरा. — a) K4 [अ]पि; B (except B5) Dn Ds D6.8.10 च (for [अ]सि). — b) K3 D9 को (for क्व). K4 D7 S अपि (for अभि-). — c) K1 उपशाखी च; K2 D8 उपशाखीव; K3.4 B Dn Ds D2–4.6.9.10 चाप्य- संख्येयः; T G1.2.5 M उपशामीयः; G3.4 च निरुत्साहः; Cs उपशाखीयः (as in text). Ca cites असंख्येयः. Text (according to D1.7 and Cs) probably corrupt. Read उपशायी यः? — d) B3.5 D3.4.7.9 T G3 M °साधकः; G4 °साधनं; Ca.d.s as in text.

6 a) B3 T2 G1.2.5 हि (for ऽसि). — b) D1 कल्याणीं त्वं; T1 G4 कल्याण त्वं (कल्याणाय). M2.3.4(*inf. lin.*).5 कल्याणमधुरं वहः (M2 °ह; M4 °हं). Ca.d cite 6b as in text. — c) K4 D3.4.9 न (for मा). B1.3.5 D7 S (except M3) om. मा. K4 अवमन्येत; D1 °मन्यैवं; D2 °मन्येव; D3.4.9 °मन्ये स्वं; T1 G1.3.5 M4 °मत्यैव; T2 G2 M1–3.5 °मत्यैवं; G4 °मन्यैव (for °मन्यस्व). — d) B1.3.4 Ds D7 G1.4 M1.2.4 Ca मैवम्; D1.3.4.8.9 नैवम्; D2 मेधम्; T2 G2 M3.5 एवम् (for मैनम्). Cd cites एनं. K4 नावमन्येत था परं; G3.5 सैव कल्पेत बीभरः. Ca.d.s cite बीभरः. — T2 om. 6e–7d. — e) T1 G1.4.5 मतिं; G2 M मतं (for मनः). B3 नमस्कृत्य (for मनः कृत्वा). K4 T1 G1.4 तु (for सु-). T1 G1.4.5 -कल्याणीं. — f) K1–3 D1.8 Cap प्रतिसंस्तर; K4 °स्कृत; B Dn Ds1 D3.4.6.9.10 G1 Ca.s °हर (G1 °युगं also); Ds2 D7 °भव; D2 G4 M °स्तव.

7 T2 om. 7 (cf. v.l. 6). — 7ab = 11cd. — c) T1 G1.4 हर्षयन् (for नन्दयन्). — d) Ds D10 निर्मम:; S (T2 om.) निर्मदः (G3 °र्मजः; G4 °र्मितः); Ca.d निर्मानः (as in text). D7 निर्मानो विह्वलस्तथा.

8 =(var.) Pañcatantra (ed. Kielhorn and Bühler) 1.25. — b) Some MSS. मूषकां°, मुषकां°, and मुषिकां°. — c) K1.2.4 B1.2.5 D1–4.7–9 सुसंतुष्टः. K3 B (except B5) D8 G3–5 M1 कापुरुष. — d) G5 स्वल्प°; M1.2 अल्प° (for स्वल्प°). B2.4.5 Dn D6.8.10 एव (for अपि).

9 a) K4 B (except B2) D1 Ca अहेर्; Cd अरेर् (as in text). D8 m व्यथयः; G5 उर्यजन्; Ca.d आरुजन् (as in text). K1 Dn1 Ds दृष्ट्वा; Ca.d दंष्ट्रां (as in text). — b) K3 प्रति; G2.4 व्रजेः; Ca.d व्रज (as in text). — d) Ds जीवितोपि; T G जीवितेन. K4 B4.5

C. 5. 4503
B. 5. 133. 10
K. 5. 133. 10

अपि वा संशयं प्राप्य जीवितेऽपि पराक्रम ॥ ९
अप्यरेः श्येनवच्छिद्रं पश्येस्त्वं विपरिक्रमन् ।
विनदन्वाथ वा तूष्णीं व्योम्नि वापरिशङ्कितः ॥ १०
त्वमेवं प्रेतवच्छेषे कस्माद्वज्रहतो यथा ।
उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा शेष्वैवं पराजितः ॥ ११
मास्तं गमस्त्वं कृपणो विश्रूयस्व स्वकर्मणा ।
मा मध्ये मा जघन्ये त्वं माधो भूस्तिष्ठ चोर्जितः ॥ १२
अलातं तिन्दुकस्येव मुहूर्तमपि विज्वल ।
मा तुषाग्निरिवानर्चिः काकरङ्का जिजीविषुः ।
मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न तु धूमायितं चिरम् ॥ १३
मा ह स्म कस्यचिद्गेहे जनी राज्ञः खरीमृदुः ।
कृत्वा मानुष्यकं कर्म सृत्वाजिं यावदुत्तमम् ।
धर्मस्यानृण्यमाप्नोति न चात्मानं विगर्हते ॥ १४
अलब्ध्वा यदि वा लब्ध्वा नानुशोचन्ति पण्डिताः ।
आनन्तर्यं चारभते न प्राणानां धनायते ॥ १५
उद्भावयस्व वीर्यं वा तां वा गच्छ ध्रुवां गतिम् ।
धर्मं पुत्राग्रतः कृत्वा किंनिमित्तं हि जीवसि ॥ १६
इष्टापूर्तं हि ते क्लीब कीर्तिश्च सकला हता ।

Ds1 D3.4.9 Cn पराक्रमैः; B1.2 Dn2 D2 T2 M4 °क्रमः; B3 Dn1 Ds2 D1.10 °क्रमे; D8 °क्रमैः.

10 a) Dn1 G5 M (except M1) अरेः; Cn.s अरेः (as in text). — b) K2 °भ्रमन्; D1 °क्रम; T G1.2.5 M4 (*inf. lin.*) °क्रमात्; G3 °क्रमाः; G4 °क्रमः; C9 °क्रमन् (as in text). Ca.d cite परिक्रमन्. — c) K3.4 B (except B3) Dn D6.7.10 विवदन्; S (except G3.4) विनिंदन्; C9 विनदन् (as in text). D2 विवदित्वा; D3.4.9 विव(D9 °न)दस्व (for विनदन्वा). T G मां (G5 मा) (for the second वा). G5 क्रंदन्; Ca.d.s तूष्णीं (as in text). — d) K3.4 B Ds D2–4.6.8.10 T2 G1.2.5 M1 इव; Ca.d वा (as in text).

11 G3 om. 11–28; G5 om. (hapl.) 11–12. — $11^{cd}=7^{ab}$. — c) D9 त्वं (for हे). K (K5 om.) D1.9 मा विषीद (for कापुरुष). D2 उत्तिष्ठ मा विषीदस्व. — d) K1–3 D1.2.9 युज्य (K3 D2 °ध्य) तात स्वकर्मणा; K4 B Dn Ds D6–8.10 मा स्वाप्सीः शत्रुनिर्जितः (D7 च पराजितः). — D3.4 *repeat* 11^{cd} as in D9 above (with only युध्य for युज्य); while D9 *repeats* it as in text.

12 G3.5 om. 12 (cf. v.l. 11). — b) D7 पुष्यस्व त्वं; T2 G2 शुश्रूषस्व; Ca.d विश्रूयस्व (as in text). — d) K1.2 मार्वां (for माधो). B1.4 D10 Cn गर्जितः; Dn1 D9 वोर्जितः; D1 चोत्थितः (for चोर्जितः). Ca.d.np cite ऊर्जितः (as in text). D7 मा वा भूयिष्ठमूर्जितः; T1 मा भूर्भूयिष्ठगर्जितः; T2 G2 मा वा भूयिष्ठशोच्चितः; G1.4 M मा वा भूयिष्ठशो जि(G4 °शोभि)तः. — After 12, K4 *repeats* 12^{ab}.

13 G3 om. 13 (cf. v.l. 11). — a) K4 D6.8 अलातस्; Dn1 D3.4.9 अलात-; Ca.d.n अलातं (as in text). — b) K1.3 D2.7 T2 G2.4.5 M Cd विज्वल (*as* in text); K2 D1 चोज्वल; K4 T1 G1 संज्वल; the rest हि ज्वल. — D4 om. from 13^{c} up to °स्यानृण्य (in 14^{c}). — d) K4 कालाकान्जी (? °ङ्की); Dn D6.10 Ca धूमायस्व; Ds Cnp काकरंखो; D1 काकजंघा; D8.9 काकवन्मा; D7 काकवर्त्वं; Cap काकरंकः; Cd.s.ap.np काकरङ्का (as in text). S (G3 om.) धूमा(G4 मान्मा)येत नरश्चिरं. Ca.d.s.np cite जिजीविषुः (as in text). — f) K3 B (except B2) Dn Ds2 D6–8.10 T1 G5 च (for तु). G5 M धूमायितः.

14 G3 om. 14 (cf. v.l. 11); D4 om. 14 up to °स्यानृण्य (cf. v.l. 13). — b) K4 जना; B Dn3 D2.6 T G1.2.4 Cn जनि; Ca.d.s जनिः (as in text). K4 B5 D2.3.9 Cn खरो मृदुः; Ca.d.s.np as in text. — D9 om. 14^{c}–14^{f}. — d) K3 D2.8 श्रुत्वाजिं (see K1.2 below); S (G3 om.) सृ(T2 G2 द)ष्ट्वात्मा (for सृत्वाजिं). T G (G3 om.) उत्तरं (for उत्तमम्). K1.2 Ca.d.s श्रि(K1 छि)त्वाजिं यावदुत्तमं. — f) D3.4 नात्मानं च (for न चात्मानं). K1–3 विगर्हति; K4 B3.5 D3.4 °येत्; D2 विगृह्यते; D6.8 विगर्हयेः.

15 G3 om. 15 (cf. v.l. 11). — a) S (except G1; G3 om.) लब्ध्वा वा (M2 न लब्ध्वा) यदि वालब्ध्वा. — b) = Gītā 2. 11^{d} (Vulg.). G5 न तु (*for* नानु-). B2.4.5 Dn D1.6.7.10 -शोचति पंडितः. — c) K1.2 Ds2 T1 G1.4.5 M चा(M2 त्वा)रभंते; B4 चालभंते; D1 च लभते (*for* चारभते). D7 कातर्यमंतरे किं तत्. — d) K4 Ds2 D1.3.4.7.9 प्रा(Ds2 D1 न प्रा)णानां नि(D3.4.9 न)धनायते; S (G3 om.) न प्राणपरिरक्षणं; C9 as in text. Ca cites धनायते, Cd न धनायते.

16 G3 om. 16 (cf. v.l. 11). — a) Ca.d तद्भावयस्व. — b) K3 D3.4.9 नो वा गच्छ; D2 तात गच्छ; D7 गच्छ तां वा. C9 cites तां गच्छ. — d) = 17^{d}.

17 G3 om. 17 (cf. v.l. 11). — a) D3.4.9 S (G3

विच्छिन्नं भोगमूलं ते किंनिमित्तं हि जीवसि ॥ १७
शत्रुर्निमज्जता ग्राह्यो जङ्घायां प्रपतिष्यता ।
विपरिच्छिन्नमूलोऽपि न विषीदेत्कथंचन ।
उद्यम्य धुरमुत्कर्षेदाजानेयकृतं स्मरन् ॥ १८
कुरु सत्त्वं च मानं च विद्धि पौरुषमात्मनः ।
उद्भावय कुलं मग्नं त्वत्कृते स्वयमेव हि ॥ १९
यस्य वृत्तं न जल्पन्ति मानवा महदद्भुतम् ।
राशिवर्धनमात्रं स नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥ २०
दाने तपसि शौर्ये च यस्य न प्रथितं यशः ।
विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः ॥ २१
श्रुतेन तपसा वापि श्रिया वा विक्रमेण वा ।
जनान्योऽभिभवत्यन्यान्कर्मणा हि स वै पुमान् ॥ २२

न त्वेव जाल्मीं कापालीं वृत्तिमेषितुमर्हसि ।
नृशंस्यामयशस्यां च दुःखां कापुरुषोचिताम् ॥ २३
यमेनमभिनन्देयुरमित्राः पुरुषं कृशम् ।
लोकस्य समवज्ञातं निहीनाशनवाससम् ॥ २४
अहोलाभकरं दीनमल्पजीवनमल्पकम् ।
नेदृशं बन्धुमासाद्य बान्धवः सुखमेधते ॥ २५
अवृत्त्यैव विपत्स्यामो वयं राष्ट्रात्प्रवासिताः ।
सर्वकामरसैर्हीनाः स्थानभ्रष्टा अकिंचनाः ॥ २६
अवर्णकारिणं सत्सु कुलवंशस्य नाशनम् ।
कलिं पुत्रप्रवादेन संजय त्वामजीजनम् ॥ २७
निरमर्षं निरुत्साहं निर्वीर्यमरिनन्दनम् ।
मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥ २८

C. 5. 4524
B. 5. 133. 31
K. 5. 133. 31

om.) च (for हि). K_3 हतं (for हि ते). — [c]) G_4 विभिन्नं (for विच्छिन्नं). — [d]) = 16[d].

18 G_3 om. 18 (cf. v.l. 11). — [a]) D_1 T_2 G जंघायाः. $D_{3.4.9}$ च (for प्र-). Ca. d. s read 18[ab] as in text. — [d]) B_3 न विषीदेत कश्चन. — [f]) D_7 आत्मनैव कृतं; Ca. d as in text. G_4 स्मरेत्.

19 G_3 om. 19 (cf. v.l. 11). — [b]) T_2 G_2 आत्मज (for आत्मनः). — [c]) D_8 उद्धारय (for उद्भावय). D_7 छन्नं (for मग्नं). — [d]) $B_{3.5}$ $D_{3.4.9}$ $G_{2.5}$ M ह (for हि).

20 G_3 om. 20 (cf. v.l. 11). — [a]) B_4 Ds वृत्तिं (for वृत्तं). D_7 जानंति (for जल्पन्ति). — [c]) G_2 जात°; M °मात्रः. Ca. d. s cite राशिवर्धनं (Cs °नः). — [d]) = 30[d].

21 G_3 om. 21 (cf. v.l. 11). — [a]) Dn Ds $D_{6.8.10}$ सत्ये (for शौर्ये). $D_{2-4.7.9}$ S (except G_4; G_3 om.) वा (for च). — [b]) $K_{3.4}$ B D (except D_7) नोच्चरितं (for न प्रथितं).

22 G_3 om. 22 (cf. v.l. 11). — [a]) T_2 $G_{2.5}$ चैव (for वापि). — [b]) Ds श्रिया विक्रमणेन वा. — [c]) K_4 $M_{1.4}$ जानन् (for जनान्). — [d]) $D_{1.10}$ स हि (by transp.). S (G_3 om.) वा (for हि).

23 G_3 om. 23 (cf. v.l. 11). — [a]) $D_{3.4.9}$ $M_{3.4}$ न त्वे(M_4 नत्वै)वं; D_{10} न त्वं च (for न त्वेव). $D_{3.4.9}$ जाल्मकापालीं; Ca. d. s as in text. — [b]) K_4 $D_{3.4.7-9}$ वृत्तिं सेवितुमर्हसि. — [c]) $K_{1.2}$ D_7 M_1 नृशंसाम्.

24 G_3 om. 24 (cf. v.l. 11). — [a]) K_1 $B_{1.2.4.5}$ D_6 Ca. d. n. s यम् (as in text); K_4 T_2 G_2 यथा; B_3 Dn Ds $D_{7.10}$ यत्र; T_1 $G_{1.4.5}$ M_4 यत्; the rest यः. Ds एवं (for एनं). — [c]) $K_{1.2}$ समविज्ञातं; T_2 G_2 समवस्थानं. — [d]) K_3 $B_{1.2.4.5}$ Dn Ds_2 $D_{6.8}$ निहीनासन°; K_4 B_3 Ds_1 $D_{2.7}$ विहीनासन°; $D_{3.4.9}$ S (G_3 om.) विहीनाशन°.

25 G_3 om. 25 (cf. v.l. 11). — [a]) K_4 B_3 Dn $D_{3.4.8-10}$ $G_{2.5}$ M_1 -लोभकरं; D_1 -लोकभरं; D_2 अल्पधनं; Ca. n. s -लाभकरं (as in text). K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) G_4 हीनं (for दीनं). — [b]) $K_{1.2}$ D_{10} अल्पाजीवनं; D_2 अल्पजीवितं; D_7 स्वल्पाजीवकं; T_2 $G_{2.5}$ M अल्प($M_{2.5}$ °ल्पा)जीवकं. Ds अल्प (Ds_1 °ल्पा)जीवमनल्पकं. — [d]) K (K_5 missing) Dn_2 $D_{7.8.10}$ T_1 G_4 M_{3-5} बांधवाः (plu.!); Ca. d. n. s बान्धवः (as in text). $M_{1.2}$ एधंते बांधवाः सुखं (= 41[b]).

26 G_3 om. 26 (cf. v.l. 11). — [a]) D_{10} श्ववृत्त्यैव. Ca. d. s cite अवृत्त्या. — [b]) D_7 S (G_3 om.) वि° (for प्र°). — [c]) D_7 °सुखैर् (for °रसैर्). — [d]) S (except G_4; G_3 om.) स्थानाद्भ्रष्टाः. $K_{1.2}$ $D_{3.4.9}$ ह्यकिं°; B_3 स्वकिं° (for अकिं°).

27 G_3 om. 27 (cf. v.l. 11). — [a]) $K_{1.2}$ Ds $D_{2-4.7-9.10}$ m Cd. s. ap. np अकर्म°; K_3 B (except B_3) Dn $D_{1.6.10}$ Ca अवल्गु° (for अवर्ण°). — [b]) T_1 $G_{1.5}$ M नाशकं; Ca as in text. — Ds_2 om. 27[cd]. — [d]) K_2 Ds_1 D_{10} संजयं; B_3 विमूढं; T_1 G_1 सुत यत्; T_2 $G_{2.4.5}$ M (except M_5) सृंजय (for संजय).

28 = (var.) Hitopades'a 2. 6. — G_3 om. 28 (cf. v.l. 11); K_1 D_1 om. 28[ab]. — [a]) K_4 B_5 D_9 S (G_3 om.) निरामर्षं. — [b]) G_2 निर्वीर्यमनरिंदमं. —

C. 5. 4324
B. 5. 133. 31
K. 5. 133. 31

मा धूमाय ज्वलात्यन्तमाक्रम्य जहि शात्रवान् ।
ज्वल मूर्धन्यमित्राणां मुहूर्तमपि वा क्षणम् ॥ २९
एतावानेव पुरुषो यदमर्षी यदक्षमी ।
क्षमावान्निरमर्षश्च नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥ ३०
संतोषो वै श्रियं हन्ति तथानुक्रोश एव च ।
अनुत्थानभये चोभे निरीहो नाश्नुते महत् ॥ ३१
एभ्यो निकृतिपापेभ्यः प्रमुञ्चात्मानमात्मना ।
आयसं हृदयं कृत्वा मृगयस्व पुनः स्वकम् ॥ ३२
पुरं विषहते यस्मात्तस्मात्पुरुष उच्यते ।
तमाहुर्व्यर्थनामानं स्त्रीवद्य इह जीवति ॥ ३३
शूरस्योर्जितसत्त्वस्य सिंहविक्रान्तगामिनः ।
दिष्टभावं गतस्यापि विघसे मोदते प्रजा ॥ ३४
य आत्मनः प्रियसुखे हित्वा मृगयते श्रियम् ।
अमात्यानामथो हर्षमादधात्यचिरेण सः ॥ ३५

पुत्र उवाच ।

किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया ।
किमाभरणकृत्यं ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३६

मातोवाच ।

किमद्यकानां ये लोका द्विषन्तस्तानवाप्नुयुः ।
ये त्वादृतात्मनां लोकाः सुहृदस्तान्व्रजन्तु नः ॥ ३७
भृत्यैर्विहीयमानानां परपिण्डोपजीविनाम् ।
कृपणानामसत्त्वानां मा वृत्तिमनुवर्तिथाः ॥ ३८
अनु त्वां तात जीवन्तु ब्राह्मणाः सुहृदस्तथा ।
पर्जन्यमिव भूतानि देवा इव शतक्रतुम् ॥ ३९
यमाजीवन्ति पुरुषं सर्वभूतानि संजय ।
पक्वं द्रुममिवासाद्य तस्य जीवितमर्थवत् ॥ ४०
यस्य शूरस्य विक्रान्तैरेधन्ते बान्धवाः सुखम् ।
त्रिदशा इव शक्रस्य साधु तस्येह जीवितम् ॥ ४१
स्वबाहुबलमाश्रित्य योऽभ्युज्जीवति मानवः ।
स लोके लभते कीर्तिं परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

After 28^{ab}, D_8 reads 31.

29 G_3 resumes from 29. K_4 om. 29^{c}–31^{d}. — ^{c}) $K_{1,2}$ ज्वलन् (for ज्वल).

30 K_4 om. 30 (cf. v.l. 29). — ^{a}) = 1. 150. 13^{c}. — ^{c}) $D_{3.4.9}$ हि (for च). — ^{d}) = 20^{d}.

31 K_4 om. 31 (cf. v.l. 29). D_8 reads 31 after 28^{ab}. — ^{c}) $G_{1.4}$ चापि (for चोभे). G_3 अनुत्थानं भयो लोभो — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{1-4.8.9}$ यैर्वृतो (for निरीहो). D_1 महीं; D_8 सुखं (for महत्).

32 ^{a}) T $G_{1.2.5}$ °पाशेभ्यः. — ^{d}) T G (except G_3) स्वकं पुरं (for पुनः स्वकम्).

33 ^{a}) $K_{3.4}$ B (except B_3) Dn_2 $D_{3.4.6-10}$ G_5 Cn परं (*for* पुरं). — ^{c}) M (M_1 *before corr.*) व्यर्थमात्मानं. — ^{d}) T_1 $G_{1.4}$ transp. स्त्रीवत् and यः. S (except $G_{1.4}$) जीयैते (*for* जीवति).

34 ^{b}) K_4 B (except B_2) D (except $D_{1.2}$) °चारिणः. — ^{d}) K_4 $B_{1.2.4}$ Dn Ds_1 $D_{2.6.8.10}$ T_1 $G_{3.4}$ विषये; T_2 $G_{1.2.5}$ यशसे; Ca.d.s विघसे (as in text). $K_{1.3}$ B_3 Ds_2 D_8 T_2 $G_{2.4}$ M प्रजाः (plu.!) (for प्रजा).

35 ^{a}) $D_{3.4.9}$ अथा° (for य आ°). — ^{b}) T_1 $G_{2.3.5}$ सुखं; T_2 $G_{1.4}$ परं; M स्वकं (for श्रियम्). — ^{c}) $G_{3.5}$ अमित्राणाम् (for अमात्यानाम्). $K_{1.2}$ $D_{2-4.9}$ अतो (for अथो). — ^{d}) Ds आदध्यादचिरेण यः.

36 = 5. 133. 3. — $D_{3.4.9}$ पुत्रकः; T $G_{1.5}$ सृंजयः; $G_{2.4}$ संजयः; M पुत्रः (for the ref.). — ^{b}) $D_{3.4.9}$ वापि; D_{10} चापि (for अपि). Dn_2 $G_{1.3}$ सर्वेथा; $D_{1.3.4}$ °शाः (for °या). — ^{c}) $D_{1.7.8}$ °कृत्येन (for °कृत्यं ते). — ^{d}) B_3 ते; B_5 $D_{3.4}$ च (for वा).

37 S विदुरा (for मातोवाच). — T_2 $G_{1.2}$ om. 37^{ab}. — S ins. after the ref.; $D_{3.4.9}$ after 37^{ab}:

503* परैर्विहन्यमानस्य जीवितेनापि किं फलम् ।

— Thereafter $D_{3.4.9}$ *repeat* 37^{ab} (with v.l. as in S)! — ^{a}) K_4 Dn_1 $D_{8.10}$ अनाहतानां; B_2 Dn_2 अनादृतानां; B_3 अनहूतानां; D_2 कामिनां चैव; S निर्मन्युकानां; Ca.d.s किमद्यकानां (as in text.). — ^{b}) D_2 दुर्बुद्धे तानवाप्नुहि. — ^{c}) D_1 S ये वा (M_{3-5} त्वा) धृतात्मनां लोकाः; D_8 ये त्वात्मना हृता लोकाः; D_{10} ये त्वाहतात्मनां लोकाः. — ^{d}) B_3 व्रजंतु ते; $D_{3.4.9}$ व्रजंति ते.

38 ^{c}) K_4 D_7 S अनाथानां (for असत्त्वानां). — ^{d}) D_1 °जीविथाः; G_3 °वर्तय (for °वर्तिथाः).

39 Ds om. 39^{ab}. — ^{a}) T_1 G_5 M त्वा (for त्वां). — ^{b}) $D_{3.4.7.9}$ S सुहृदः साधवस्तथा.

१३२

विदुरोवाच ।
अथैतस्यामवस्थायां पौरुषं हातुमिच्छसि ।
निहीनसेवितं मार्गं गमिष्यस्यचिरादिव ॥ १
यो हि तेजो यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात् ।
क्षत्रियो जीविताकाङ्क्षी स्तेन इत्येव तं विदुः ॥ २
अर्थवन्त्युपपन्नानि वाक्यानि गुणवन्ति च ।
नैव संप्राप्नुवन्ति त्वां मुमूर्षुमिव भेषजम् ॥ ३
सन्ति वै सिन्धुराजस्य संतुष्टा बहवो जनाः ।
दौर्बल्यादासते मूढा व्यसनौघप्रतीक्षिणः ॥ ४
सहायोपचयं कृत्वा व्यवसाय्य ततस्ततः ।
अनुदुष्येयुरपरे पश्यन्तस्तव पौरुषम् ॥ ५
तैः कृत्वा सह संघातं गिरिदुर्गालयांश्चर ।
काले व्यसनमाकाङ्क्षन्नैवायमजरामरः ॥ ६
संजयो नामतश्च त्वं न च पश्यामि तत्त्वयि ।
अन्वर्थनामा भव मे पुत्र मा व्यर्थनामकः ॥ ७
सम्यग्दृष्टिर्महाप्राज्ञो बालं त्वां ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
अयं प्राप्य महत्कृच्छ्रं पुनर्वृद्धिं गमिष्यति ॥ ८
तस्य स्मरन्ती वचनमाशंसे विजयं तव ।

C. 5. 4547
B. 5. 134. 9
K. 5. 134. 9

---

40 ^{b}) $D_{3.4.9}$ पुत्रक; S सृंजय (for संजय). — ^{c}) G_3 M (except M_4) पक्व- (for पक्वं). T_2 G_2 फलं (for द्रुमम्). — ^{d}) $D_{3.4}$ जीवनम् (for जीवितम्).

41 ^{d}) $D_{3.4.9}$ सफलं तस्य जी°; T_2 $G_{2.5}$ सारं तस्येह (G_5 तस्यैव) जी°.

42 ^{a}) T_1 आसाद्य (for आश्रित्य). — ^{b}) K_4 योभिजीवति; D_2 यो जिजी°; $D_{3.4.8.9}$ यस्तु जी°; D_7 T G (except G_3) यो हि जी°; M_1 यो ह्युजी°. — ^{c}) K_4 $D_{1.3.4.6.8.9}$ $M_{1.3}$ स्व- (for स). — ^{d}) D_7 S सुखां (for शुभां).

Colophon missing in D_5; K_5 om. it. — *Sub-parvan:* K_{1-3} $B_{1.3-5}$ Dn Ds $D_{6.8.10}$ T_1 $G_{1.4.5}$ $M_{1.2}$ भगवद्यान (T_1 $G_{1.4}$ °वत्प्रतियान); to it K_{1-3} B_5 Dn Ds D_{10} add विदुला(K_{1-3} B_5 °रा)पुत्रानुशासन; T_1 $G_{1.2.4}$ $M_{1.2}$ विदुरा(G_4 °र)पुत्रसंवाद. K_4 $D_{1.2}$ G_2 M_{3-5} (all om. sub-parvan name) mention only विदुरा(K_4 °र)पुत्रानुशासन (G_2 M_{3-5} विदुरापुत्रसंवाद). — *Adhy. name:* D_7 विदुरापुत्रः; $G_{2.5}$ पराक्रमप्रोत्साहनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 23 (=123); D_7 T_2 $M_{1-3.5}$ 134; T_1 $G_{2.4.5}$ 135; G_1 136; G_3 132; M_4 133. — *S'loka no.:* Dn 45.

132

☞ This adhy. is missing in K_5 (cf. v.l. 5. 131. 1). The MS. is mostly ignored hereafter.

1 B Dn Ds $D_{3.4.6.8-10}$ विदुला (for विदुरा). — ^{a}) $B_{1.3}$ तथा (for अथ). S वा(G_4 [ए]वा)स्यां (for एतस्याम्). — ^{c}) B_1 $D_{3.4.7.9}$ M_{3-5} विहीन-; B_3 Dn_1 $D_{2.6.8}$ T_2 $G_{2.4}$ न हीन-; G_3 नीचेन; G_5 स्वं हीन- (for निहीन-). — ^{d}) B_3 D_7 $G_{4.5}$ चिरात् (for [अ]-चिरात्).

2 ^{b}) $K_{1.2}$ D_6 विक्रमन्; D_1 पौरुषं (for विक्रमात्).

3 ^{c}) $K_{1.2}$ सु- (for सं-). M स्वा (for त्वां).

4 ^{a}) $K_{1.2}$ सैनिकैः; D_1 अस्यैव (for सन्ति वै). — ^{b}) B Dn Ds $D_{6.8.10}$ न तथा (for बहवो). — ^{c}) $D_{3.4.9}$ दीना; T_2 G_2 गूढा (for मूढा). — ^{d}) D_7 $G_{3.4}$ °क्षणः; T_1 M_6 °क्षणाः.

5 ^{a}) $K_{3.4}$ $B_{1.4.5}$ Dn Ds $D_{3.4.6.9.10}$ सहायोपचितिं; B_2 $D_{7.8}$ T_2 °चितं. Cs as in text. S दृष्ट्वा (for कृत्वा). — ^{b}) K_4 Dn_1 $D_{1.3.4.8-10}$ व्यवसायं; D_2 व्यवस्थाय; S आगच्छेयुः (for व्यवसाय्य). $K_{1.2}$ D_7 यतस्ततः. — ^{c}) T $G_{1.2.4.5}$ M_1 अनुतुष्येयुः; Ca.d.s °दुष्येयुः (as in text).

6 ^{a}) B_3 सह संधानं; T_1 G_3 M_{3-5} सहसा यानं; T_2 $G_{2.5}$ सहसा यात्रां; G_4 सहसा भूतं; $M_{1.2}$ सहसा योगं (for सह संघातं). — ^{b}) $K_{3.4}$ B Dn Ds_1 $D_{3.4.6.8-10}$ °लयं; D_2 G_5 °लयः (for °लयान्). $D_{3.4.9}$ स्मरन्; D_7 तरन्; S (except T_2 G_2) चरन् (for चर). D_1 गिरिदुर्गालयेश्वर. — ^{c}) B T_2 $G_{2.5}$ M_6 आकांक्ष. — After 6, $D_{3.4.9}$ read 23^{ab} (for the first time), *repeating* it in its proper place.

7 G_3 om. 7^{ab}. — ^{a}) S (except G_5; G_3 om.) सृंजयो. $D_{3.4.9}$ नाम तत्सत्यं. — ^{b}) $K_{1.2}$ M_2 तं; Ca तत् (as in text). — ^{d}) D_9 T_2 G (except G_4) न (for मा).

8 ^{a}) T_2 G_2 सम्यग्दृष्ट्वा. Ds_1 D_{10} महाप्रज्ञो. — ^{b}) Dn_1 बालं त्वा; $D_{3.4.9}$ बालत्वे. — ^{d}) $B_{3.6}$ D_7 G_5 M Ca ऋद्धिं; G_3 अर्थं (for वृद्धिं).

C. 5. 4547
B. 5. 134. 9
K. 5. 134. 9

तस्मात्तात ब्रवीमि त्वां वक्ष्यामि च पुनः पुनः ॥ ९
यस्य ह्यर्थाभिनिर्वृत्तौ भवन्त्याप्यायिताः परे ।
तस्यार्थसिद्धिर्नियता नयेष्वर्थानुसारिणः ॥ १०
समृद्धिरसमृद्धिर्वा पूर्वेषां मम संजय ।
एवं विद्वान्युद्धमना भव मा प्रत्युपाहर ॥ ११
नातः पापीयसीं कांचिदवस्थां शम्बरोऽब्रवीत् ।
यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ १२
पतिपुत्रवधादेतत्परमं दुःखमब्रवीत् ।
दारिद्र्यमिति यत्प्रोक्तं पर्यायमरणं हि तत् ॥ १३
अहं महाकुले जाता ह्रदाद्ध्रदमिवागता ।
ईश्वरी सर्वकल्याणैर्भर्त्रा परमपूजिता ॥ १४
महार्हमाल्याभरणां सुमृष्टाम्बरवाससम् ।
पुरा दृष्ट्वा सुहृद्वर्गो मामपश्यत्सुदुर्गताम् ॥ १५
यदा मां चैव भार्यां च द्रष्टासि भृशदुर्बले ।
न तदा जीवितेनार्थो भविता तव संजय ॥ १६
दासकर्मकरान्भृत्यानाचार्यर्त्विक्पुरोहितान् ।
अवृत्त्यास्मान्प्रजहतो दृष्ट्वा किं जीवितेन ते ॥ १७
यदि कृत्यं न पश्यामि तवाद्येह यथा पुरा ।
श्लाघनीयं यशस्यं च का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १८
नेति चेद्ब्राह्मणान्ब्रूयां दीर्यते हृदयं मम ।
न ह्यहं न च मे भर्ता नेति ब्राह्मणमुक्तवान् ॥ १९
वयमाश्रयणीयाः स्म नाश्रितारः परस्य च ।
सान्यानाश्रित्य जीवन्ती परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ २०
अपारे भव नः पारमप्लवे भव नः प्लवः ।
कुरुष्व स्थानमस्थाने मृतान्संजीवयस्व नः ॥ २१
सर्वे ते शत्रवः सह्या न चेज्जीवितुमिच्छसि ।

9 ^{a}) G_{3} M यस्य (M_{4} यत्र) (for तस्य). — ^{c}) Dn_{1} $M_{1.2}$ त्वा (for त्वां). — ^{d}) T $G_{1.2.5}$ प्रवक्ष्यामि पुनः पुनः.

10 ^{a}) Ds_{2} D_{10} Cd -भिनिवृत्तौ; D_{7} -भिसंवृत्तौ; T_{1} $G_{1.3}$ हि निर्वृत्ताः; G_{5} विनिर्वृत्ताः; Ca.s as in text. — ^{b}) K_{1-3} Cd आप्यायिनः; S उपहृ(G_{2} °हि)ताः; Ca.s as in text. T G (except G_{3}) M_{1} (*inf. lin.* as in text) परैः; Ca.s परे (as in text). — ^{d}) B_{3} नयेषु स्वार्थसारिणः; D_{3} नये स्वार्थानुसा°; D_{2} नयेष्वर्थानुशासने; D_{7} नरस्यार्थानुसा°; G_{5} ये स्युरर्थानुसा°.

11 ^{b}) S सृंजय; Cs as in text. $K_{1.2}$ पूर्वैषा मयि संजय. — ^{c}) $B_{3.5}$ Dn $D_{1-4.8.9}$ G_{3} विद्वन्; all comm. विद्वान् (as in text). D_{1} S (except G_{1}) Ca युध्यमानो; Cd.s as in text. — ^{d}) K_{1-3} D_{3} $D_{2.7.8}$ G_{2} Cd.s प्रत्यवाहर (D_{3} D_{2} G_{2} Cd.s °रः); B (except B_{3}) Dn_{2} $D_{3.4.6}$ T_{2} Ca.n प्रत्युपाहरः; G_{3} M_{2} प्रत्युदाहर.

12 =5. 70. 22. — D_{3} om. (hapl.) 12^{c}–13^{b}. — ^{c}) S (except G_{3}) यस्य नैवोद्यतः (T_{1} $G_{1.4.5}$ नैवोद्यतं; T_{2} नैवाश्नतः also) प्रातर्.

13 D_{6} om. 13^{ab} (cf. v.l. 12). — ^{a}) T_{2} G_{2} पत्नी°. — ^{c}) $D_{2-4.9}$ दरिद्रं. $D_{3.4.9}$ दुःखं (for प्रोक्तं).

14 =(var.) 5. 88. 91. — ^{c}) T_{1} G_{3-5} M (except M_{5}) ईश्वरा. $K_{3.4}$ B_{3} D (except Ds_{1} D_{10}) T_{2} G_{2} °कल्याणी. — ^{d}) B_{3} D_{3} भद्रा (for भर्त्रा).

15 ^{a}) $D_{3.4.9}$ $G_{2.3}$ M (except M_{4}) °माल्या(G_{3} °माला)भरणा. — ^{b}) K_{4} M_{2} स- (for सु-). K_{4} °वाससा; $D_{3.4.9}$ G_{3} $M_{1-3.5}$ °वासिनी; D_{8} $G_{1.2.4.5}$ M_{4} °वासिनीं; T_{1} °वाससीं; T_{2} °धारिणीं. — ^{c}) $B_{2.5}$ Dn_{2} D_{1} हृष्टः (for दृष्ट्वा). — ^{d}) K_{4} B (except B_{2}) Dn $D_{6.8}$ सुहृद्गतां; S (except $M_{2.4.5}$) सुदुःखितां (for सुदुर्गताम्).

16 ^{b}) $K_{3.4}$ B Dn D_{3} $D_{2-4.6.8-10}$ भृशदुर्बलां; D_{1} कृशदुर्बले. — ^{d}) S सृंजय (for संजय).

17 ^{b}) $D_{3.4.9}$ आचार्यान्सपुरोहितान्. — ^{c}) $G_{3.4}$ संप्रति (for अवृत्त्या). — ^{d}) K_{3} G_{3} मे (for ते).

18 ^{b}) $K_{3.4}$ B D अहं ($D_{1.3.4.9}$ हि) (for इह). — ^{c}) D_{7} S वदान्यं (for यशस्यं).

19 ^{a}) $K_{3.4}$ $D_{2-4.9}$ S च (for चेद्). B D (except D_{7}) T_{2} $G_{1.2}$ ब्राह्मणं. D_{7} T_{1} भूयां; $G_{1.3.5}$ $M_{1.2}$ ब्रूयात्; G_{4} भूयो; M_{3-5} ब्रूयाः; Ca.s ब्रूयां (as in text). — ^{b}) $K_{3.4}$ $B_{2.4.5}$ D (except D_{2}) Cs दीर्यत.

20 ^{a}) Dn_{2} $D_{1-4.8}$ T_{1} G_{3} वयमाश्रमणीयाः. K_{1-4} B_{1-3} D_{3} $D_{2-4.8-10}$ हि; D_{1} च (for स्म). — ^{b}) $K_{1.2.4}$ $B_{2.4}$ Dn_{2} $D_{1.2.7.8}$ G_{4} Ca.d.s न श्रोतारः; D_{3} D_{10} नाश्रोतारः; $D_{3.4.9}$ आश्रितायाः (for नाश्रितारः). Cn cites श्रोतारः; Cnp श्रेतारः. D_{2} परंतप (for परस्य च). K_{4} श्रोतारः परमस्य च. — ^{c}) K_{3} $B_{2.4}$ Dn D_{3} $D_{6.8.10}$ सान्यमासाद्य; K_{4} त्वामुपाश्रित्य; $B_{1.3.5}$ मान्यानाश्रित्य; $D_{3.4.7.9}$ सान्यमाश्रित्य. — D_{3} om. 20^{d}–22^{a}.

22 D_{3} om. 22^{a} (cf. v.l. 20). — ^{a}) K_{3} $B_{2.4.5}$ $D_{3.4.6.9}$ शक्याः; Ca.d.s.np सह्याः (as in text) — ^{b}) B Dn $D_{6.8}$ अर्हसि (for इच्छसि). — ^{c}) B_{3} T G (except G_{3}) $M_{1.2}$ ईदृशं. B_{3} T_{2} $G_{2.5}$ $M_{1.2}$ वृत्तं; T_{1} $G_{1.4}$ कर्म (for वृत्तिं). — ^{d}) $K_{1.2.4}$ $D_{1.2}$ क्लीबामभ्यनु-

अथ चेदीदृशीं वृत्तिं क्लीबामभ्युपपद्यसे ॥ २२
निर्विण्णात्मा हतमना मुञ्चैतां पापजीविकाम् ।
एकशत्रुवधेनैव शूरो गच्छति विश्रुतिम् ॥ २३
इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्रः समपद्यत ।
माहेन्द्रं च ग्रहं लेभे लोकानां चेश्वरोऽभवत् ॥ २४
नाम विश्राव्य वा संख्ये शत्रूनाहूय दंशितान् ।
सेनाग्रं वापि विद्राव्य हत्वा वा पुरुषं वरम् ॥ २५
यदैव लभते वीरः सुयुद्धेन महद्यशः ।
तदैव प्रव्यथन्तेऽस्य शत्रवो विनमन्ति च ॥ २६
त्यक्त्वात्मानं रणे दक्षं शूरं कापुरुषा जनाः ।
अवशाः पूरयन्ति स्म सर्वकामसमृद्धिभिः ॥ २७
राज्यं वाप्युग्रविभ्रंशं संशयो जीवितस्य वा ।
प्रलब्धस्य हि शत्रोर्वै शेषं कुर्वन्ति साधवः ॥ २८
स्वर्गद्वारोपमं राज्यमथ वाप्यमृतोपमम् ।
रुद्धमेकायने मत्वा पतोल्मुक इवारिषु ॥ २९
जहि शत्रून्रणे राजन्स्वधर्ममनुपालय ।
मा त्वा पश्येत्सुकृपणं शत्रुः श्रीमान्कदाचन ॥ ३०
अस्मदीयैश्च शोचद्भिर्नदद्भिश्च परैर्वृतम् ।
अपि त्वां नानुपश्येयं दीना दीनमवस्थितम् ॥ ३१
उष्य सौवीरकन्याभिः श्लाघस्वार्थैर्यथा पुरा ।

C. 5. 4570
B. 5. 134. 32
K. 5. 134. 32

(D2 °स्यति)वर्तसे; S क्लीबानां न च मन्यसे.

23 ^{a}) D3.4.9 निर्विण्णार्थो; D7 विनष्टात्मा; Ca. d निर्विण्णात्मा (as in text). — ^{b}) D5 D3.4.9 (latter three first time). 10 मुंचेमां; D1 व्याख्यातां; D2 व्याघातं; D7 T2 G2.3.5 त्यजैनां; T1 G1.4 M त्यजैतां (for मुञ्चैतां). T G1.2 M प्रेत° (for पाप°). K1-3 कृपणामेष्यसे दशां. — ^{d}) D7 शूरा गच्छंति. B2 D5 G3 विश्रुतं; M3-5 निर्वृतिं; Ca. d as in text.

24 ^{b}) D6.8 प्रतिपद्यते (for समपद्यत). — ^{c}) K1.2 स माहेंद्रं; G5 माहेंद्रीं च; Cs माहेन्द्रं च (as in text). K4 B2.5 Dn D3.4.7-9 Cap. dp. np. sp प्रग्रहं; B3 विग्रहं; G4.5 च श्रियं; Cs च ग्रहं (as in text). Ca. d. n cite ग्रहं (as in text). — ^{d}) S (except G3 M1.2) om. च.

25 ^{a}) K4 B2.4.5 Dn D5 D6.8.10 वै संख्ये; D7 संग्रामे. — ^{b}) S (mostly) दंसितान्. — ^{c}) K3.4 B D (except Dn1) चापि; G4 प्राप्य (for वापि). — ^{d}) K4 पुरुषान्वरान्; D3.4.9 S (except T1 G1) पुरुषं परं.

26 ^{a}) T1 G1.4 यदेव; T2 G2.3 यथैव (for यदैव). — ^{b}) D2 तदैवासं; D3.4.9 सुयुद्धे वै; D7 सुयुद्धे सु; G2 संयुद्धेन. — ^{c}) T2 G1-3 तथैव. D7 प्रव्ययंते. B3.5 D5 स्म; T G1.3.4 M (except M1) च (for ऽस्य). — ^{d}) D10 प्रणमंति; D3.4.9 विलपंति; T G [अ]पि नमंति (for विनमन्ति). K3 D2 वा; D7 ते (for च).

27 ^{a}) D7.9 T1 G5 M (except M4) त्यक्तात्मानं. — ^{b}) S शूरं पुरुषमानिनं. — ^{c}) K3 D1.6 Cn तर्पयंति; K4 S पूजयंति.

28 ^{a}) K2.4 B4 D6 च (for वा). B1-3.5 भ्रंशो वाप्यस्तु राज्यस्य; D3.4.9 राज्यस्य चात्र विभ्रंशात्; D7 राज्यनाशं परिभ्रंशं; S राज्यस्या(M4 राज्यं वा [*inf. lin.* चा])प्यस्य विभ्रंशः. Ca. d. s cite उग्रविभ्रंशं (as in text). — ^{b}) D3.4.9 संशये. D3.7.8 T G (except G3) च (for वा). — ^{c}) B (except B2) Dn D6.10 न; D3.4.3.9 अ-; Ca. d. s प्र- (as in text). — ^{d}) T2 G2 द्वेषं; Ca. d. s शेषं (as in text).

29 After 29^{ab}, G1.5 ins. 504*. — D8 om. 29^{c}-30^{d}; G5 om. 29^{cd}. — ^{c}) K1.2 D3.4.9 मर्द्दं; D1 भद्रं; D2 युद्धं; T2 बद्धं; Cd. s रुद्धं (as in text). K3 B5 Dn2 Cn एकायनं; Ca. d. s एकायने (as in text). B1-4 प्राप्यं विदित्वा विक्रम्य. — ^{d}) K1.2 D5 D3.7 उल्मुकम्. S (G5 om.) पतोल्कमिव वा(T1 G1 चा)रिषु. — T2 G2 ins. after 29: G1.5, after 29^{ab}:

504* युङ्क्ष्व युद्धेन मे शत्रूञ्छित्वा तु रणमूर्धनि ।

G1 cont.:

505* नियच्छञ्छितरान्वर्णान्विनयन्सर्वदुष्कृतान् ।

30 D8 om. 30 (cf. v.l. 29). — ^{a}) T2 G2 शूरान् (for राजन्). — ^{b}) K1 B3 D3.4.9 G3 °पालयन्. — ^{c}) T2 G2 न (for मा). K4 B1.2.4.5 Dn D5 D1.2.6.10 त्वा द्रष्टं; M3 त्वा दर्शेत् (for त्वा पश्येत्). ❀ Nil.: पाठान्तरं तु मूढजनकल्पितं नादरणीयम् ।❀ B3 मत्वा भृशं सुकृपणं. — ^{d}) K4 B Dn D5 D6.10 शत्रूणां भय(B3 Dn2 D5 D10 श्रीवि)वर्धनं.

31 ^{a}) B2.4 अस्मत्पक्षैश्च शो°. — ^{b}) Dn1 D6.8 अशोचद्भिः; Dn2 D10 M3.4 नंदद्भिश्च. B3 D7 चापरैः; M अपरैः (for च परैः). T G1.3.4 M भृशं (for वृतम्). G2.5 चपलैरपरैर्भृशं. — ^{c}) T1 G4 न हि; M1.2 अहं (for अपि). S (except T2 G3) त्वा (for त्वां). T1 G1.4 तात; G5 न तु (for नानु-). — ^{d}) B3.5 Dn2 D2-4.8 दीनाद्; D5 दीनं; D7 दीन- (for दीना). K4 उपस्थितं; B3 Dn2 D10 इवा°; B5 Dn1 D5 D6 T2 G1.2.4 M1 इव स्थितं (for अवस्थितम्).

C. 5. 4570
B. 5. 134. 32
K. 5. 134. 32

मा च सैन्धवकन्यानामवसन्नो वशं गमः ॥ ३२
युवा रूपेण संपन्नो विद्ययाभिजनेन च ।
यस्त्वादृशो विकुर्वीत यशस्वी लोकविश्रुतः ।
वोढव्ये धुर्यनडुवन्मन्ये मरणमेव तत् ॥ ३३
यदि त्वामनुपश्यामि परस्य प्रियवादिनम् ।
पृष्ठतोऽनुव्रजन्तं वा का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३४
नास्मिञ्जातु कुले जातो गच्छेद्योऽन्यस्य पृष्ठतः ।
न त्वं परस्यानुधुरं तात जीवितुमर्हसि ॥ ३५
अहं हि क्षत्रहृदयं वेद यत्परिशाश्वतम् ।
पूर्वैः पूर्वतरैः प्रोक्तं परैः परतरैरपि ॥ ३६
यो वै कश्चिदिहाजातः क्षत्रियः क्षत्रधर्मवित् ।
भयाद्वृत्तिसमीक्षो वा न नमेदिह कस्यचित् ॥ ३७
उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कस्यचित् ॥ ३८
मातङ्गो मत्त इव च परीयात्सुमहामनाः ।
ब्राह्मणेभ्यो नमेन्नित्यं धर्मायैव च संजय ॥ ३९
नियच्छन्नितरान्वर्णान्विनिघ्नन्सर्वदुष्कृतः ।
ससहायोऽसहायो वा यावज्जीवं तथा भवेत् ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

---

32 [a]) $K_{1.2}$ दृष्टः; K_3 D_7 हृष्टः; K_4 B Dn $D_{1.6.8.10}$ $C_{a.d.s}$ हृष्य; D_5 कृष्य; $D_{2-4.9}$ हृष्टं (for उष्य). — [b]) K_{1-3} D_{6-8} T_2 G_2 श्लाघ्यः स्वार्थैः; B_{1-3} $D_{3.4.9}$ हृष्यमाणो; M_5 श्लाघस्वार्थैः. $C_{a.d}$ cite श्लाघ्यः, C_s श्लाघ्यस्व. S यथा-पु(G_2 प)रं. — [c]) $K_{1.2}$ माद्य (for मा च). — [d]) $D_{3.4.6.8.9}$ T_1 $M_{1.3-5}$ अवहास-; T_2 G M_2 अपहास-; C_a अवसन्नः (as in text).

33 [c]) $B_{4.5}$ Dn_2 D_5 D_{10} $M_{3.4}$ (*inf. lin.* as in text).$_5$ यत्; T G कः (for यः). — [c]) K_3 D_6 T_2 $G_{1.2.5}$ वोढव्यो (for वोढव्ये). $K_{1.2}$ वोढव्ये धुर्यनडुहन् (K_1m धुर्यवहनं); K_4 $D_{2-4.9}$ वोढव्ये धुर्यवत्कुर्वन् (D_2 °वत्तत्र); B Dn_2 D_5 D_{10} अनड्वानिव वोढव्ये (Dn_2 °व्यं; D_5 D_{10} °व्यो); Dn_1 $D_{6.8}$ वोढव्ये (D_6 °व्यो) दुर्जनद्वारं; D_1 वोढव्य-धुर्यनडुवान्; G_3 वोढव्येषु व्यनुडुहं; G_4 उधव्योन्धुर्यनं धूवन्. $C_{a.d}$ cite सोढव्ये (C_d °व्यो) धुर्यनडुद्वत्, C_n अधुर्यवत्, C_{np} अनड्वानिव. Some of the Bombay ed., following C_n, have अधुर्यवच्च वोढव्ये, a reading *not* found in any MS.! — [f]) $D_{3.4.9}$ च (for तत्).

34 [d]) $B_{2.3}$ न (for का).

35 [a]) K_3 transp. जातु and कुले. — [b]) G_3 om. यः. — [c]) $K_{3.4}$ B D (except $D_{1.7}$) T G_4 अनुचरः ($D_{3.4.9}$ °चरन्); G_5 अनुसरन् (for अनुधुरं). — [d]) D_5 तज्जिजीविषुम्; $D_{8.10}$ तन्न जीवितुम् (for तात जीवितुम्).

36 [b]) $K_{1.2}$ D_7 परिमाणतः; B $D_{3.4.9}$ शाश्वतं परं; T_2 प्रतिशाश्वतं; $G_{2.5}$ भूरि शाश्वतं. — [c]) $K_{1.2}$ $D_{6.7}$ पूर्वं (for पूर्वैः). K_3 $D_{3.4.9}$ S पूर्वतरं; D_5 पूर्वतर-; D_1 पूर्वोत्तरं (for पूर्वतरैः). — [d]) T G (except G_4) $M_{2.5}$ परं (for परैः). — After 36, N (K_5 missing) ins.:

506* शाश्वतं चाव्ययं चैव प्रजापतिविनिर्मितम् ।

37 =(var.) 5. 125. 18. — [a]) $K_{1.2}$ D_6 T_1 G_1 इहायातः; $D_{3.4.9}$ अहो जातः. $C_{a.d.s}$ cite आजातः. — [b]) K (K_5 missing) $D_{1.7}$ सर्वधर्मवित्; $B_{1.4.5}$ Dn $D_{6.10}$ क्षत्रकर्म°; B_3 सर्वकर्म°. — [c]) $D_{3.4.9}$ वृत्तिमसंवीक्ष्य; T_2 $G_{2.5}$ वृत्तिं (G_5 °त्ति-) समीक्ष्यैव; G_3 M वृत्ति(G_3 °त्तिः)-समीक्षो वै; C_n as in text. — [d]) = 38[d]. G_5 न नमेत्कस्य जातुचित्.

38 = 5. 125. 19. — D_1 G_3 M_2 om. (hapl.) 38. — [b]) $K_{1.2}$ B_3 उद्यमे (for उद्यमो). — D_2 om. 38[cd]. — [c]) Dn_1 (m as in text) $D_{1.7}$ अथ; C_n अप- (for अपि). — [d]) = 37[d]. B (except B_3) Dn D_5 $D_{3.4.6.8.10}$ G_1 नमेतेह; G_2 नमेदेव (for नमेदिह).

39 [a]) $D_{3.4.9}$ यः (for च). $K_{1.2}$ मातंगो मत्तक इव; G_5 मातंग इव चर्यासु; M_4 (*inf. lin.*) मातंगो ह्युत्तम इव. — [b]) $K_{1.2}$ T_2 $G_{1.2.4}$ वरीयान्; D_7 गरीयान्; G_5 स्वतंत्रः; $C_{a.d.s}$ परीयात् (as in text). K_3 B Dn D_5 $D_{3.4.6.8.10}$ स; G_5 च (for सु-). — [c]) K_1 नमन्नित्यं. — [d]) K_4 $D_{3.4.9}$ परंतप; S च संजय.

40 [a]) $K_{1.2.4}$ D_{2-4} G_3 नियच्छेद्; B_2 नियमेद् (for नियच्छन्). — [b]) G_5 विनयन्. K_4 B_3 D_7 सर्वदुष्कृतं; S (except $M_{1.2}$) °दुष्कृतान्; C_a as in text. $C_{d.s}$ cite दुष्कृतः. — [d]) B_3 चरेत् (for भवेत्).

Colophon missing in D_5; K_5 om. it. — *Sub-parvan*: $K_{3.4}$ $B_{1.3}$ $D_{7.10}$ T_1 $G_{1.4.5}$ M भगवद्यान (T_1 G_1 °वत्प्रतियान); to it K_3 adds विदुरोपाख्यान; K_4 विदुरापुत्रानुशासन; $B_{1.3}$ विदुलापुत्रानुशासन; D_7 विदुरानुशासन; $M_{1.2}$ विदुरापुत्रसंवाद. $K_{1.2}$ $B_{2.4.5}$ Dn D_5 $D_{1.2.6.8}$ M_2 (all om. sub-parvan name) mention

१३३

पुत्र उवाच ।

कृष्णायसस्येव च ते संहत्य हृदयं कृतम् ।
मम मातस्त्वकरुणे वैरप्रज्ञे ह्यमर्षणे ॥ १

अहो क्षत्रसमाचारो यत्र मामपरं यथा ।
ईदृशं वचनं ब्रूयाद्भवती पुत्रमेकजम् ॥ २

किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया ।
किमाभरणकृत्यं ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३

मातोवाच ।

सर्वारम्भा हि विदुषां तात धर्मार्थकारणात् ।
तानेवाभिसमीक्ष्याहं संजय त्वामचूचुदम् ॥ ४

स समीक्ष्यक्रमोपेतो मुख्यः कालोऽयमागतः ।
अस्मिंश्चेदागते काले कार्यं न प्रतिपद्यसे ।
असंभावितरूपस्त्वं सुनृशंसं करिष्यसि ॥ ५

तं त्वामयशसा स्पृष्टं न ब्रूयां यदि संजय ।
खरीवात्सल्यमाहुस्तन्निःसामर्थ्यमहेतुकम् ॥ ६

C. 5. 4587
B. 5. 135. 8
K. 5. 135. 8

---

only विदुला(K1.2 D1.2 M2 °रा)पुत्रानुशासन (B2.4 M3 °पुत्रसंवाद). — *Adhy. name:* T1 G1.4 कुन्तीवाक्ये (G4 °क्य-) विदुरा(G4 °र)सृंजयसंवादः; G2.5 परप्रवणनिन्दनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 24 (=124); D7 T2 M1-3.5 135; T1 G2.4.5 136; G1 137; G3 133; M4 134. — *S'loka no.:* Dn D8 40.

133

☞ This adhy. is missing in K5 (cf. v.l. 5. 131. 1). The MS. is mostly ignored hereafter.

1 K4 B1.3.4 संजयः; D3.4.9 पुत्रकः; S सृंजयः (for पुत्रः). — a) B1.3 कृष्णायसम्; Ca. d. s कृष्णायसस्य (as in text). K1-3 D7 [ए]व च; D1 S बत; D3.4.9 [इ]व हि (for [इ]व च). — b) K1-3 Dn D2-4.6-9 M3-5 संहृत्य; T G °हृत्या; Ca.d.n.s °हत्य (as in text). Dn1 वचनं (for हृदयं). — cd) K4 B D (except D1.2) वीरप्रज्ञे. K1(before corr.).2 ह्यकर्मणि; K2m.3 B1-4 D1.2.7 ह्यमर्षि(B2 D2 °र्षे)णि; B5 D3.4.8.9 [अ]त्यमर्षिणि; D6.10 T2 G2.3.5 M [अ]त्यमर्षणे. T1 G1.4 मातस्त्वकरुणे वैरप्रज्ञे नित्यममर्षणे.

2 b) K4 B2.4.5 Dn Ds D6.8.10 मामितरं; D3.4.9 मातः परं (for मामपरं). — After 2ab, B Dn D3.4.9 ins.:

507* नियोजयसि युद्धाय परमातेव मां तथा ।

[D3.4.9 शूर° (for पर°). B यथा (for तथा).]

— c) D3.4.9 G4.5 ब्रूया (for ब्रूयाद्). — d) K4 Ds D1.10 एककं; D2 एकजित्; Ca. d. s एकजम् (as in text).

3 =5. 131. 36. — b) K1.2 D1.7.10 ह्यपि (for अपि). G3.4 सर्वथा (for °या). G2 पृथिव्या सर्वयापि वा. — c) K3 B2.4.5 Dn Ds D1.2.6.8.10 °कृत्येन; D3.4.9 °कृत्यैस्ते. — d) G2 भृत्यैः (for भोगैः). — After 3, K4 Dn D3.4.8-10 ins.:

508* मयि वा संगरहते प्रियपुत्रे विशेषतः ।;

while D6 ins.:

509* मोहात्संगर्हसे मातः प्रियं पुत्रं विशेषतः ।

4 D7 M1.2 विदुरा (for माता). — a) K3 B5 Dn D6.8 G4 सर्वावस्था (Dn1 °स्थं); Cnp सर्वारम्भा (as in text). — b) K1.2 D1.2 °कामतः; D3.4.9 °कारणं. — c) B3.5 Dn D3.4.9 तावेव; D1 तदेव (for तानेव). K3 D7 तानेवाहं (D7 तानेवेह) समीक्ष्याद्य; S ताने(G1 °वे)वाहमभिप्रेक्ष्य. — d) B1.4 समये; S सृंजय (for संजय). K1-3 D7 त्वामनूनुदं.

5 a) D3.4.9 समीक्ष्यस्व; D7 समवेक्ष्य-; T2 G2 स त्वं वीर्य-; G5 सुसंवीक्ष्य-; M1 (*inf. lin.*) असमीक्ष्य-; M3.5 सुसमीक्ष्य-. — b) K4 D9 युद्ध-; Ds2 D7 G4 मुख्य- (for मुख्यः). — c) Dn1 Ds D7 चिद्; D3.4.9 एव; D6.8 तद् (for चेद्). — d) K1.2 D1-4.7.9 प्रतिपत्स्यसे. — e) Dn Ds M2 सुसंभावित°; Cn as in text. — f) K3 B2.5 D3.4.6.9.10 Cn आनृशंस्यं (K3 °सं); B1.4 सुनृशंस्यं; B3 नृशंसवत्; T1 G1.4 नृशंसः किं; G3 नं नृशंसं (for सुनृशंसं).

6 b) S सृंजय (for सं°). — After 6ab, G5 ins.:

510* अहमेव भवेयं ते रिपुरत्यन्तरो महान् ।

— c) K4 खर°; G1.3.5 M1 (*inf. lin.*) परि°; Ca. s खरी° (as in text). S त्वां (for तत्). D3.4.9 खरीमिवान्यामाहुस्ते. — d) T2 G2 निःसमर्थं; Cs असामर्थ्यं; Ca. d as in text. G3 M Cs अहैतुकं; Ca. d as in text. D3.4.9 निःसामर्थ्यामहैतुकीं.

7 b) D3.4.9 नित्यं (for त्यज). — c) K1-3 D7 महत्येषा; K4 B3.5 D1 °त्यो हि; D3.4.9 °त्यो वै (for

C. 5. 4587
B. 5. 135. 8
K. 5. 135. 8

सद्भिर्विगर्हितं मार्गं त्यज मूर्खनिषेवितम् ।
अविद्या वै महत्यस्ति यामिमां संश्रिताः प्रजाः ॥ ७
तव स्याद्यदि सद्वृत्तं तेन मे त्वं प्रियो भवेः ।
धर्मार्थगुणयुक्तेन नेतरेण कथंचन ।
दैवमानुषयुक्तेन सद्भिराचरितेन च ॥ ८
यो ह्येवमविनीतेन रमते पुत्रनप्तृणा ।
अनुत्थानवता चापि मोघं तस्य प्रजाफलम् ॥ ९
अकुर्वन्तो हि कर्माणि कुर्वन्तो निन्दितानि च ।
सुखं नैवेह नामुत्र लभन्ते पुरुषाधमाः ॥ १०
युद्धाय क्षत्रियः सृष्टः संजयेह जयाय च ।
क्रूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ।
जयन्वा वध्यमानो वा प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ॥ ११
न शक्रभवने पुण्ये दिवि तद्विद्यते सुखम् ।
यदमित्रान्वशे कृत्वा क्षत्रियः सुखमश्नुते ॥ १२
मन्युना दह्यमानेन पुरुषेण मनस्विना ।
निकृतेनेह बहुशः शत्रून्प्रतिजिगीषया ॥ १३
आत्मानं वा परित्यज्य शत्रून्वा विनिपात्य वै ।
अतोऽन्येन प्रकारेण शान्तिरस्य कुतो भवेत् ॥ १४
इह प्राज्ञो हि पुरुषः स्वल्पमप्रियमिच्छति ।
यस्य स्वल्पं प्रियं लोके ध्रुवं तस्याल्पमप्रियम् ॥ १५
प्रियाभावाच्च पुरुषो नैव प्राप्नोति शोभनम् ।
ध्रुवं चाभावमभ्येति गत्वा गङ्गेव सागरम् ॥ १६

पुत्र उवाच ।

नेयं मतिस्त्वया वाच्या मातः पुत्रे विशेषतः ।
कारुण्यमेवात्र पश्य भूत्वेह जडमूकवत् ॥ १७

मातोवाच ।

अतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमनुपश्यसि ।

°त्यस्ति). — ^{d}) K (K_5 missing) $B_{3.5}$ $D_{3.4.9}$ याम् ($K_{3.4}$ B_3 या) इमाः (for यामिमां). D_1 याभिः संशयितं जगत्.

8 ^{a}) $K_{1.2}$ D_1 यन्मद्धितं तु (D_1 च) त(D_1 य)द्वृत्तं; D_2 यस्माद्वृत्ता सुदुर्वृत्तं; D_3(m as in text).$_4$ तद्ध्येधीतं तु सद्वृत्ते; D_9 यद्योधितं तु सद्वृत्तं; S यद्वृत्ति(G_5 M_{3-5} °ह्नि)मांश्च (M_1 °स्त्वं) सद्वृत्तः. — ^{b}) B_2 $D_{3.4.6-10}$ G_2 (by corr.) भव (for भवेः). — ^{d}) T_1 $G_{2.4}$ कदा° (for कथं°). — ^{e}) $K_{1.2}$ B_3 D_{s1} $D_{7.9}$ $G_{3.4}$ देव°.

9 ^{a}) D_5 ह्येनम् (for ह्येवम्). S अपनीतेन. B श्रुतशीलवि°. — ^{c}) $K_{1.4}$ $D_{3.4.9}$ वापि (for चापि). — After 9^{c}, B Dn Ds $D_{6-8.10}$ ins.:

511* दुर्विनीतेन दुर्धिया ।
रमते यस्तु पुत्रेण.
[(L. 2) Ds यस्य (for यस्तु).]

— ^{d}) Ds घोरं (for मोघं).

11 ^{b}) S (mostly) सृंजयेह. $G_{1.4}$ जयाय(G_1 °या-)विजयाय च. — 11^{cd} = 5. 130. 7^{ef}. — K_4 B Dn Ds $D_{1-4.6.9.10}$ om. 11^{cd}. — ^{e}) K_4 Ds D_9 $M_{3.5}$ जयं वा; D_7 जयित्वा (for जयन्वा). — ^{f}) K_3 प्राप्नुहींद्रस°; D_7 संप्राप्नोतींद्रलोकतां.

12 ^{a}) G_3 चैव (for पुण्ये). — ^{b}) D_9 विद्धि (for दिवि). — ^{c}) Dn_2 $D_{1.6}$ G_3 M_5 यदि मित्रान्; G_4 यद्यमित्रान्. $D_{6.8}$ रणे हत्वा (for वशे कृत्वा). — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1.7}$) एधते (for अश्नुते).

13 ^{ab}) M_{3-5} दह्यमानस्य पुरुषस्य (corrupt). — ^{c}) $D_{3.4.9}$ निःकृतेनैव (for निकृतेनेह). — ^{d}) $B_{1.2.4}$ Dn_2 D_7 S °जिगीषता.

14 ^{a}) $K_{1.2}$ वै; D_7 सं- (for वा). B आत्मा (B_3 अर्थौ) वापि परित्याज्यौ. — ^{b}) Dn Ds $D_{1.2.6.8.10}$ शत्रुं, $K_{1.2}$ D_2 वाप्यनिपात्य; K_4 वापि विजित्य; $D_{3.4.9}$ चापि निपात्य; T_1 वै विनिपात्य; G_5 युधि निपात्य (for वा विनिपात्य). Dn Ds $D_{6.8.10}$ T_1 च (for वै). B (B_3 damaged) निग्राह्या शत्रवोपि वा. — After 14^{ab}, $D_{3.4.9}$ ins.:

512* यत्सुखं प्राप्यते तेन न तदन्यत्र विद्यते ।;

while D_3 ins.:

513* प्राप्यते नेह शान्तिर्हि नित्यमेव तु संजय ।

15 ^{a}) T_1 G_1(before corr.).$_4$ [ऽ]ति- (for हि). — ^{c}) Dn_1 D_9 M_2 स्वल्पप्रियं; T_1 G (except G_3) [अ]स्वल्पं प्रियं. Ca, d cite स्वल्पं and प्रियं.

16 ^{a}) $D_{3.4.9}$ हि (for च). — ^{c}) $K_{1.2.4}$ D_3 G_4 वा (for च). S आप्नोति; Cs अभ्येति (as in text). $D_{3.4.9}$ निर्भयं पदमाप्नोति. — ^{d}) S प्राप्य (for गत्वा).

17 $M_{1.2}$ सृंजयः (for पुत्र उ°). — ^{c}) K_1 D_3 पश्य त्वं; K_2 D_9 [अ]नुपश्य त्वं (hypermetric!); B_3 [अ]नुपश्य; D_2 [अ]नुपश्यन्; $D_{3.4}$ [आ]नृशंस्यं; D_7 [अ]नुभव; T_1 $G_{1.4}$ कर्तव्यं; T_2 $G_{2.3.5}$ तद्दृश्यं; M संदृश्यं (for [अ]त्र

चोद्यं मां चोदयस्येतद्भृशं वै चोदयामि ते ॥ १८
अथ त्वां पूजयिष्यामि हत्वा वै सर्वसैन्धवान् ।
अहं पश्यामि विजयं कृत्स्नं भाविनमेव ते ॥ १९

पुत्र उवाच ।

अकोशस्यासहायस्य कुतः स्विद्विजयो मम ।
इत्यवस्थां विदित्वेमामात्मनात्मनि दारुणाम् ।
राज्याद्भावो निवृत्तो मे त्रिदिवादिव दुष्कृतेः ॥ २०
ईदृशं भवती कंचिदुपायमनुपश्यति ।
तन्मे परिणतप्रज्ञे सम्यक्प्रब्रूहि पृच्छते ।
करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ २१

मातोवाच ।

पुत्रात्मा नावमन्तव्यः पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
अभूत्वा हि भवन्त्यर्था भूत्वा नश्यन्ति चापरे ॥ २२
अमर्षेणैव चाप्यर्था नारब्धव्याः सुबालिशैः ।
सर्वेषां कर्मणां तात फले नित्यमनित्यता ॥ २३
अनित्यमिति जानन्तो न भवन्ति भवन्ति च ।
अथ ये नैव कुर्वन्ति नैव जातु भवन्ति ते ॥ २४
ऐकगुण्यमनीहायामभावः कर्मणां फलम् ।
अथ द्वैगुण्यमीहायां फलं भवति वा न वा ॥ २५
यस्य प्रागेव विदिता सर्वार्थानामनित्यता ।

C. 5. 4609
B. 5. 135. 28
K. 5. 135. 28

पश्य). — d) D2.7 G5 इव; T2 G2 एव (for इह). T1 G1.4 सान्त्रा पुत्रहितेच्छया.

18 M1.2 विदुरा (for माता). — a) Dn1 D9 भूयसा; Cn भूयसी (as in text). K1-3 D2.8.9 M (M1 *inf. lin.*) निंदा; B3 प्रीतिः; D3.4 तंद्रा; G1.3.5 M1 Ca.d नंदी; G2 नांदी; Cs नंदिः (as in text). — b) D8 यदि; Cs यत् (as in text). — G3 om. 18c–20b. — c) K1.2 D7.8 G5 मा; K3 वै; G4 M वा; Cs मां (as in text). D2 चोदयस्वेति; D3.4 चोदयन्नद्य; D8 नोदयस्वैतद्; M चोदयस्वैतद्. Ca. d. s cite चोदयसि. T2 अचोद्या मां चोदय वै. — d) D3.4 सं- (for वै).

19 G3 om. 19 (cf. v.l. 18). — a) B5 D7.10 अहं (for अथ). T1 G5 M3-5 त्वा; M1.2.4 (*inf. lin.*) वा (for त्वां). D3.4 चोदयि°; Cs पूजयि° (as in text). — b) M वा (for वै). K1-3 D2.7.9 हतान्दृष्ट्वाद्य (D7 °ष्ट्वा च) सैंधवान्; D1 हतं दृष्ट्वाभिसैंधवं; D3.4 हत्वैतानिह सैंधवान्. — d) B1-3 Dn2 Ds D3.4.6-8.10 Ca.d.n.s कृच्छ्र- (for कृत्स्नं). B3.5 Dn2 D2.10 Cn भाविनं; Ca.d.s भाविनं (as in text). D1.2.7 अद्य (for एव). D1.2 वै; Cs ते (as in text).

20 G3 om. 20ab with the ref. (cf. v.l. 18). B2.6 D3.4 पुत्रकः (for पुत्रः). — a) Some N MSS. अकोषस्य. — b) K2 D9 कुतश्चिद्; B1.3.4 कुतश्च; B2 damaged; D7 कुतोस्ति; G5 कुतस्तद्; K3.4 B5 Dn Ds D2-4.6.8.10 कुतः सिद्धिर्जयो मम; T1 G1.4 कुतः शत्रुजयो भवेत्. — c) K3 B5 Dn D1 एताम्; K4 Ds D6.8.10 एनाम्; B2 damaged; D3.4 एव (for इमाम्). — d) Ds2 D1-4.8 दारुणं. D6 आत्मनात्मविदारणं. — e) D2.8 राज्याभावो; D3.4 राज्यभावो; G3 राजभावो. — f) D3 एव (for इव). K3 B (except B2) Dn2 Ds D1.6 T1 G3.4 दुष्कृतः; D3.4 °ती; Ca °तेः (as in text).

21 a) K2 ईदृशी; T1 G1.4.5 कीदृशं. K1.2 Dn1 D1.7.9 G4.5 किंचित्. — b) B1.2.4 उपायं यदि पश्यति. A few MSS. °पश्यसि. — c) Ds1 D7.10 M2 तं मे (for तन्मे). S (except M4) तन्मेपरिमितप्र(G3 °प्रा)ज्ञे. — e) D10 °ष्यथ (for °मि हि). D10 S ते (for तत्). D3.4 तत्करिष्यामि ते सर्वं. — f) = 5. 134. 15d.

22 M1.2 विदुरा (for मातो°). — a) K4 B D (except D7.9) transp. आत्मा and न. — b) K1.2 D7-9 सर्वां° (for पूर्वां°). — c) K3 D10 T1 G1.3.5 M2 अपि; G4 अभि-; M1 वि- (for हि). — d) D7 भूत्वापि न भवंति वै.

23 a) K1 T2 G2 चाप्यर्थैः; T1 G1.3.5 M1.2.4 नाप्यर्थाः (G5 °र्थैः); M3.5 माप्यर्थाः (for चाप्यर्थाः). — b) K1 T2 G2.5 ना(G5 आ)रब्धव्यः; T1 G1.3 M (except M3) आरब्धव्याः. T1 तु बालिशैः; T2 G2 स्वभावतः; G1 M1.2.5 स्वबालिशैः; M4 स्वबालिशैः.

24 G5 om. (hapl.) 24a–26b. — a) K1.2 D3.4 अपि; D2 अव- (for इति). — b) K (K5 missing) D1.8 T G1.2.4 transp. न and भवन्ति. Cs as in text. — d) T1 G4 न वै (for नैव). T2 G2 च (for ते).

25 G5 om. 25 (cf. v.l. 24). — a) K1.3 Dn1 Ds2 D2-4.6-8 G4 M2.4 एक°; D9 ऐक्य°; Ca.d.n.s ऐक° (as in text). — b) M मा तावत् (for अभावः). — c) B3 D9 M4 (*inf. lin.*) वैगुण्यं; Ca.d.s द्वैगुण्यं (as in text).

26 G5 om. 26ab (cf. v.l. 24). — a) B2 damaged. B3 D3.4.8.9 Cs विहिता; Cd °दि° (as in text). — c) Dn1 D6 न चेत्; Ds T1 G3.4 M1.2 वदेत्; D9 विदेत्; T2 G2.5 वदे; Ca.d.n.s नुदेत्; (as in text). K1.2 Ca

C. 5. 4609
B. 5. 135. 29
K. 5. 135. 29

मुदेद्वृद्धिसमृद्धी स प्रतिकूले नृपात्मज ॥ २६
उत्थातव्यं जागृतव्यं योक्तव्यं भूतिकर्मसु ।
भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा सततमव्यथैः ।
मङ्गलानि पुरस्कृत्य ब्राह्मणैश्चेश्वरैः सह ॥ २७
प्राज्ञस्य नृपतेराशु वृद्धिर्भवति पुत्रक ।
अभिवर्तति लक्ष्मीस्तं प्राचीमिव दिवाकरः ॥ २८
निदर्शनान्युपायांश्च बहून्युद्धर्षणानि च ।
अनुदर्शितरूपोऽसि पश्यामि कुरु पौरुषम् ।
पुरुषार्थमभिप्रेतं समाहर्तुमिहार्हसि ॥ २९
क्रुद्धाँल्लुब्धान्परिक्षीणानवक्षिप्तान्विमानितान् ।
स्पर्धिनश्चैव ये केचित्तान्युक्त उपधारय ॥ ३०
एतेन त्वं प्रकारेण महतो भेत्स्यसे गणान् ।
महावेग इवोद्धूतो मातरिश्वा बलाहकान् ॥ ३१
तेषामग्रप्रदायी स्याः कल्योत्थायी प्रियंवदः ।
ते त्वां प्रियं करिष्यन्ति पुरो धास्यन्ति च ध्रुवम् ॥ ३२
यदैव शत्रुर्जानीयात्सपत्नं त्यक्तजीवितम् ।
तदैवास्मादुद्विजते सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ ३३
तं विदित्वा पराक्रान्तं वशे न कुरुते यदि ।
निर्वादैर्निर्वदेदेनमन्ततस्तद्भविष्यति ॥ ३४
निर्वादादास्पदं लब्ध्वा धनवृद्धिर्भविष्यति ।
धनवन्तं हि मित्राणि भजन्ते चाश्रयन्ति च ॥ ३५
स्खलितार्थं पुनस्तात संत्यजन्त्यपि बान्धवाः ।
अप्यस्मिन्नाश्रयन्ते च जुगुप्सन्ति च तादृशम् ॥ ३६
शत्रुं कृत्वा यः सहायं विश्वासमुपगच्छति ।
अतः संभाव्यमेवैतद्यद्राज्यं प्राप्नुयादिति ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

वृत्ति-; Cd.s वृत्त- (for वृद्धि-). D_0 M -असमृद्धी; Ca.d.s -समृद्धी (as in text). $D_{3.4}$ वा; T_2 G_2 च (for स).

27 a) $G_{3.4}$ उद्धातव्यं; Ca.d.s as in text. K_2 $D_{3.4.7}$ G_3 M Cd जागर्तव्यं; T_1 $G_{1.4.5}$ च गंतव्यं; T_2 G_2 जाग्रतव्यं; — b) K_2 चोक्तव्यं; D_7 प्रो°; G_5 भो°; Ca.d.s यो° (as in text). Dn भूरि° (for भूति°)! — c) G_2 भविष्यन्नेव मनसः; Ca.d as in text. — d) $D_{3.4}$ अव्ययं; S अव्यथः ($G_{3.4}$ °यः) (for अव्यथैः). — e) B (B_2 damaged) मंगलांश्च पु°. — f) $K_{3.4}$ B (B_2 damaged) D (except $D_{6.8.9}$) ब्राह्मणान्. K_4 $D_{3.4}$ च नमस्य च; D_1 च सुरैः सह; D_2 चैव नित्यदा; D_7 बहुभिः सह; T G M_1 (*inf. lin.*) चेतरैः सह. Ca.d.s cite ईश्वरैः.

28 a) D_5 $D_{8.10}$ भूपतेर् (for नृपतेर्). B_{1-3} D_{2-4} S (except G_4) राज्ञो; D_1 आरात् (for आशु). $K_{1.2}$ D_7 प्राज्ञस्य चैव नृपतेः; D_9 प्राज्ञस्योच्चैर्नृपतेः (catelectic!). — c) $K_{1.2}$ D_{7-9} °वर्तेत; D_5 D_{10} T_2 $G_{1-3.5}$ $M_{1.4.5}$ °वर्धति; G_4 °पद्यति. D_5 $D_{1.3.4.6.7.10}$ T_2 G_2 त्वां (for तं). — d) $B_{1.2.4}$ $D_{3.4}$ दिवप्राचीव दिवाकरः.

29 b) S उद्धरणानि; Ca.d.s उद्धर्षणानि (as in text). — d) D_5 transp. पश्यामि and कुरु. S कुल- (for कुरु). — e) T_2 $G_{2.5}$ °प्रेत्य. — f) S (except $G_{1.4}$) ममा° (for समा°).

30 a) $G_{4.5}$ रुद्धान् (for क्रुद्धान्). T_1 मुग्धान् (for लुब्धान्). — b) $K_{1.2}$ $D_{3.4}$ अवाक्षिप्तान्; K_3 D_7 G_5 अविक्षि°; K_4 B Dn D_5 $D_{6.8.10}$ अवलि°; $D_{1.2}$ T $G_{1.2.4}$ $M_{3.5}$ अधिक्षि°; M_4 अतिक्षि° (for अवक्षि°). — d) $D_{3.4}$ युक्तोभ्युप°; D_9 युक्तमुप°; Ca.d युक्त उप° (as in text).

31 a) T_2 G_2 [उ]क्त- (for त्वं). — b) G_3 महता (for °तो). — D_1 om. 31[cd]. — c) K_1 $D_{2-4.9}$ Ca आधूतः; $K_{3.4}$ B (B_2 damaged) Dn D_6 उन्नूतः (for उद्धूतः).

32 a) T $G_{1.2.5}$ येषाम्; M (except M_1) स्वेषाम्. Dn_1 D_{10} अग्रप्रयायी; Ca.d.n.s as in text. $D_{1-4.7.8}$ T $G_{1.2.5}$ स्यात्. — b) D_7 कालोत्साही; S (except $G_{3.4}$) कालोत्थायी; Ca.d कल्योत्थायी (as in text). Presumably we have to read ल्य here, because in Devanāgarī MSS. especially, it is difficult to distinguish between प and य. — c) S (except $G_{3.4}$) त्वा (for त्वां). — d) D_8 वै; G_5 यद् (for च).

33 a) T_2 $G_{2.3}$ यथैव. D_7 $G_{3.4}$ $M_{3.4}$ शत्रुं; T_2 $G_{1.2}$ M_5 शत्रून् (for शत्रुः). — b) K_3 D_5 D_8 T G (except G_1) $M_{1.2.4}$ संपन्नं; $D_{3.4}$ समर्थं; D_7 अवश्यं; D_9 सयत्नं. — c) D_2 T G_{2-4} तथा (for तदा). $K_{1.2}$ D_9 उद्विजेत.

34 c) D_2 एव (for एनं). M निवादैर्निव(M_1 °र्वै)देदेनं; Ca.d.s as in text. — d) D_2 सततं तद्भ°. Ca.d cite अन्ततः.

35 D_2 om. (hapl.) 35[ab]. — a) Dn_1 निर्वादस्य; M निवादात्; Ca.d.n.s as in text. — b) $D_{3.4}$ ततो;

१३४

मातोवाच ।

नैव राज्ञा दरः कार्यो जातु कस्यांचिदापदि ।
अथ चेदपि दीर्णः स्यान्नैव वर्तेत दीर्णवत् ॥ १
दीर्णं हि दृष्ट्वा राजानं सर्वमेवानुदीर्यते ।
राष्ट्रं बलममात्याश्च पृथक्कुर्वन्ति ते मतिम् ॥ २
शत्रूनेके प्रपद्यन्ते प्रजहत्यपरे पुनः ।
अन्वेके प्रजिहीर्षन्ति ये पुरस्ताद्विमानिताः ॥ ३
य एवात्यन्तसुहृदस्त एनं पर्युपासते ।
अशक्तयः स्वस्तिकामा बद्धवत्सा इडा इव ।
शोचन्तमनुशोचन्ति प्रतीतानिव बान्धवान् ॥ ४
अपि ते पूजिताः पूर्वमपि ते सुहृदो मताः ।
ये राष्ट्रमभिमन्यन्ते राज्ञो व्यसनमीयुषः ।
मा दीदरस्त्वं सुहृदो मा त्वां दीर्णं प्रहासिषुः ॥ ५
प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जिज्ञासन्त्या मया तव । C. 5. 4628 B. 5. 136. 7 K. 5. 136. 7

Cs धन- (as in text).

36 a) T2 G2 व्यतीतार्थं; Cs स्खलितार्थं (as in text). K4 B (B2 damaged) Dn Ds D1. 6. 8. 10 तानि (for तात). — b) K4 B (B2 damaged) Dn Ds D1. 6. 8. 10 G2. 5 च; D7 [ए]व; M1 [इ]ह (for [अ]पि). — c) D1 अन्यस्मिन्; D8 अथास्मिन्; S न ह्यस्मिन् (for अप्यस्मिन्). K (K5 missing) B5 Dn3 D1–4. 6. 9 Cn आश्वसंते (D2 °ति) (for आश्रयन्ते). B1. 2. 4 स्म (for च). — d) K (K5 missing) B2. 3. 5 Dn D3. 4. 8–9 T1 जुगुप्संते. G1 तदा भृशं (for च तादृशम्). Ca. d cite तादृशं (as in text).

37 b) T1 अभि-; G1. 3 अधि-; Cs उप- (as in text). — c) T1 न न; T2 G1. 2. 5 M3–5 स न; G3 स नः; M1. 2 तत्र (for अतः). K1. 2 D9 असंभाव्यं; Ca. d. s संभाव्यं (as in text). — d) S प्राप्नुयान्महत् (G3 °यामहे); Cs as in text.

Colophon missing in K5 D5. — *Sub-parvan:* K3 B1. 3. 4 Dn D7. 10 T1 G1. 4. 5 M भगवद्यान (G1 °वत्प्रतियान); to it K3 adds विदुरोपाख्यान, B1. 3. 4 Dn D10 विदुलापुत्रानुशासन, and M1. 2 विदुरापुत्रसंवाद. K1. 2. 4 B2. 5 Ds D1. 2. 6. 8. 9 (all om. the sub-parvan name) mention only विदुला(K1. 2 D1. 2 °रा; D9 °र)पुत्रानुशासन. — *Adhy. name:* G2. 5 धनप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 25 (=125); D7 T2 M1–3. 5 136; T1 G2. 4. 5 137; G1 138; G3 134; M4 135. — *S'loka no.*: Dn 42; D8 40.

134

☞ This adhy. is missing in K5 (cf. v.l. 5. 131. 1). The MS. is mostly ignored here.

1 M1. 2 विदुरा (for माता). — c) K1 (m as in text) G4 M2 जीर्णः; G3 चीर्णः; Ca. d. n. s दीर्णः (as in text). — d) D7 न च (for नैव). G3 चीर्ण° (for दीर्ण°).

2 a) G4 दीनं (for दीर्णं). D3. 4 दृष्ट्वा तु; D7 दृष्ट्वा हि; D9 तु दृष्ट्वा (for हि दृष्ट्वा). — c) G4 M3. 5 अमात्यश्च. — d) K4 B2. 3. 5 Dn D3. 4. 6. 8 Cnp महीं; B1 मताः; B4 Ds D1. 2. 10 मतीः (for मतिम्).

3 a) K1. 2. 4 D9 शत्रुमेके. G3 प्रमृष्यंते. — b) A few MSS. प्रजहंति. T1 G1. 2. 4 तथा (for पुनः). — c) K1. 2 D7. 9 तं त्वेके; K3. 4 B Dn Ds D2–4. 6. 8. 10 अन्ये तु; D1 G2 अन्ये के (for अन्वेके). D2 प्रजहर्षंति; D7 विजिही°; T2 G2 प्रतिभीषंति. G5 अन्ये केचित्प्रपद्यंते. — d) Ds असानिताः. B2 पुरस्ताद्धि वि°; D7 पुरस्ताच्चाव°.

4 a) D7 वै च; D8 चैव (for एव). — b) D7. 8 चैनं (for एनं). — c) S अशक्ता ये. D3. 4 अशक्ताः स्वस्तिकामा ये. — d) K3 B Dn Ds D3. 4. 6. 8 (by corr.). 10 Ca इला; T G1. 2. 5 M1 जळा; G3 जडा; G4 जळी; M2–5 इळा. D7 इवाबलाः (for इडा इव). — f) K1 T2 (in addition to text reading) G (except G3) Ca. d प्रमि(G2. 4 °मी)तान्; K4 B3. 5 Dn D6. 10 पतितान्; B1. 2. 4 प्रतीताः; D2 प्रति तान्; D3. 4 प्रतीतं; Cs प्रतीतान् (as in text). K1. 2. 4 B1. 2. 4 D2–4. 9 T1 G1. 4. 5 बांधवाः (for °वान्).

5 a) Ds सर्वाः; D1 सर्वं; D3. 4 S सर्वे (for पूर्वं). — c) T1 G4 राज्यं; Ca. d. s राष्ट्रं (as in text). D1 अभिवर्तंते; D3. 4 अनुमन्यंते; D7 S अभिपद्यंते; Ca. s as in text. — d) K3 Ds D7. 10 एयुषः (for ईयुषः). S राज्ञि (T1 °ज्ञे; G5 °ज्य-) व्यसनमीयुषि (T °मीयुषे; G5 M2. 5 °मेयुषि). — e) D3. 4 दीदरन्; Ca. d दीदरः (as in text). K1. 2 D9 M1. 3. 5 स्व- (for त्वं). D8 च दीर्यस्व; G3 M2 दीदरस्व (for दीदरस्त्वं). — f) D9 T1 G4. 5 मा त्वा; T2 G2 मत्वा; G3 मा वा; M न त्वा (for मा त्वां). K2. 3 D1. 7. 9 दीर्णाः; G3 जीर्णाः (for दीर्णं).

C. 5. 4628
B. 5. 136. 7
K. 5. 136. 7

उल्लपन्त्या समाश्वासं बलवानिव दुर्बलम् ॥ ६
यद्येतत्संविजानासि यदि सम्यग्ब्रवीम्यहम् ।
कृत्वासौम्यमिवात्मानं जयायोत्तिष्ठ संजय ॥ ७
अस्ति नः कोशनिचयो महानविदितस्तव ।
तमहं वेद नान्यस्तमुपसंपादयामि ते ॥ ८
सन्ति नैकशता भूयः सुहृदस्तव संजय ।
सुखदुःखसहा वीर शतार्हा अनिवर्तिनः ॥ ९
तादृशा हि सहाया वै पुरुषस्य बुभूषतः ।
ईषदुज्जिहतः किंचित्सचिवाः शत्रुकर्शनाः ॥ १०

पुत्र उवाच ।

कस्य त्वीदृशकं वाक्यं श्रुत्वापि स्वल्पचेतसः ।
तमो न व्यपहन्येत सुचित्रार्थपदाक्षरम् ॥ ११
उदके धूरियं धार्या सर्तव्यं प्रवणे मया ।
यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद्भूतदर्शिनी ॥ १२
अहं हि वचनं त्वत्तः शुश्रूषुरपरापरम् ।
किंचित्किंचित्प्रतिवदंस्तूष्णीमासं मुहुर्मुहुः ॥ १३
अतृप्यन्नमृतस्येव कृच्छ्राल्लब्धस्य बान्धवात् ।
उद्यच्छाम्येष शत्रूणां नियमाय जयाय च ॥ १४

---

6 a) K3 B Dn Ds D6.8.10 विदधत्या; K4 प्रलपंत्या; D2 उत्तरंत्या; D3.4 विदहत्या. K1–3 D1–4.7.9 समाश्वासः; T2 G2.5 समाश्वास्य. — d) K1–3 D1.2.7.9 कृतस्ते बलवत्तरः; K4 D3.4 उक्तस्तेभिविवृद्धये; B Dn Ds D6.8.10 उक्तं तेजोवि-(D6.8 °भि)वृद्धये.

7 a) K3 B3.5 D2.6 यद् (for यदि). T2 G2 प्रवि°; G3 त्वं वि°; G5 संप्र° (for संवि°). — d) T उत्सृज; G2 उत्सह (for उत्तिष्ठ). S (mostly) सृंजय.

8 D6 M5 om. (hapl.) 8^{a}–9^{b}. D9 reads 8 after 10^{ab}, T1 G1 after 10, and G4 after 11. — a) A few N MSS. कोष°. — b) B4.6 D3.4 हि विदितस् (for अवि°). — c) D1.3.4 G1.3.4 M1.3.4 तद् (for the first तम्). K1.2.4 D1.2.7–9 वै; M1.2 तद् (for the second तम्). — d) K1.2.4 D1.2.7–9 तच्च (for उप-).

9 D6 M5 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). — a) D1.2 अस्ति (for सन्ति). K4 [अ]नेक-; B3 D1–4 चैक-; Ca.s नैक- (as in text). K3 B (except B2) Dn D2 -तमाः; Ca.d.s -शताः (as in text). — b) S (M5 om.) सृंजय (for सं°). — c) T2 G2.5 °समा. K1.2 D9 धीराः; D1.3 G1 वीराः; T2 G2 भूयः; G5 शूराः. — d) K1.2 B5 Dn D3.4.6.8 संग्रामाद्; Ca.d.s शतार्हा (as in text). B1.2.4 Ds धनि°; D9 अरि° (for अनि°).

10 a) K1.2 D7.9 स्युः (for वै). — D9 om. 10^{cd}, and reads 8 after 10^{ab}. — c) K3.4 B Dn Ds D2–4.6.10 इष्टं (for ईषद्). K1.2 D8 T1 G1.5 उर्जीहतः; K3.4 B Dn Ds D2–4.6.10 जिहीर्षतः; T2 G2 ऊर्जे हतः; Cd.s उज्जिहतः (as in text). Ca cites उच्छ्रयतः. D3.4 G3 केचित्. — d) K3.4 B Dn Ds1 D2–4.6.8.10 M1 °कर्शन (B1.4 D3.4.8 °कर्षण); D7 °कर्शिताः. — After 10, T1 G1 read 8.

11 K4 B Dn Ds D6.8.10 om. the ref. T1 G1.4 सृंजयः (for पुत्रः). — a) K4 B Dn2 Ds D6.8.10 तस्याः (for कस्य). K3 D6 त्वादेश(D6 °शि)कं; D3.4 न त्वीदृशं; T2 G2 चा त्वीदृशं (for त्वीदृशकं). Dn1 न तस्यास्त्वीदृशं वाक्यं. — b) K1.2 अति-; M3.4 (*inf. lin.* as in text). 6 हि; Ca अपि (as in text). K1.2.4 D1.9 T2 Ca स्वल्पतेजसः; T1 D1.3–5 त्वल्पचेतसः. G2 शक्तं श्रुत्वाल्पतेजसः. — c) T1 G2 व्युप-; G1.4 ह्युप-; G6 [अ]प्युप-; M6 [अ]प्यव- (for व्यप-). K4 B Dn Ds D6.8.10 तमस्त्वपा(B2 °भ्य-; Dn1 °प)गमत्तस्य; D1 G3 M3.4 तमो न व्य(M3.4 नाप्य)-पहंस्येतत्; D2–4 मनो न व्यतिहंस्येतत्. — d) D1 T G1.2.4 विचित्रार्थ°; Ca as in text. — After 11, G4 reads 8.

12 Before 12, K4 B Dn Ds D6.8.10 ins. पुत्र उ°. D6 om. 12^{ab}. — a) Dn1 D6 उदर्के; D3.4 उदर्को; Ca.d.n.s उदके (as in text). K1.3.4 B4 D1–4 Cn भूः; Ca.d.s.np धूः (as in text). D8.10 उदके (D10 °र्के) धुरि संधार्ये; T2 G2m उदके सूर्यवद्यस्मिन्. G2.3 corrupt. — b) K4 B1.2.4 Dn D2–4.8.10 मर्तव्यं; B3 T1 G3 स्मर्त°; D1 मंत°; T2 G4 वर्त°; G6 धर्त°; Ca.d सर्त° (as in text). — c) D3.4 माता; D6 मंत्री; Cs नेत्री (as in text) — d) B D2.10 °द्भूति°.

13 a) K1.2 D9 च (for हि), and तच्च (for त्वत्तः). — b) M2 शुश्रूषन्. K1–3 Dn1 Ds D1.6–8.10 T1 G1.5 M1–4 अपराधरं; D3.4 परमं परं; D9 अपरंपरं; G3 °शंपरं; G4 अपरे जयं (*sup. lin.* अपरावरं); Cs अवराधरं; Cn अपरापरं (as in text). — c) K1.2 B3 D7.9 S प्रतिपदन्; D1 प्रतिवचः; Ca.d.s as in text.

14 b) K1 Dn1 D1.10 G3.4 M2–4 Cnp बांधवान्; B (except B5) दे(B2 दै)वतः; D7 मातृतः; Ca.d.n.s बान्धवात् (as in text). — d) K4 B1.2.4 Ds D6.8.10 G4 Cn नियमार्थं. G2 जयाय नियमाय च.

15 a) K3 Dn Ds D2.7.8 संक्षिप्तः (D2 °सं); S स

कुन्त्युवाच ।

सदश्व इव स क्षिप्तः प्रणुन्नो वाक्यसायकैः ।
तच्चकार तथा सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ १५
इदमुद्धर्षणं भीमं तेजोवर्धनमुत्तमम् ।
राजानं श्रावयेन्मन्त्री सीदन्तं शत्रुपीडितम् ॥ १६
जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।
महीं विजयते क्षिप्रं श्रुत्वा शत्रूंश्च मर्दति ॥ १७
इदं पुंसवनं चैव वीराजननमेव च ।
अभीक्ष्णं गर्भिणी श्रुत्वा ध्रुवं वीरं प्रजायते ॥ १८
विद्याशूरं तपःशूरं दमशूरं तपस्विनम् ।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं साधुवादेन संमतम् ॥ १९
अर्चिष्मन्तं बलोपेतं महाभागं महारथम् ।
धृष्टवन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥ २०
नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।
तदर्थं क्षत्रिया सूते वीरं सत्यपराक्रमम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

१३५

कुन्त्युवाच ।

अर्जुनं केशव ब्रूयास्त्वयि जाते स्म सूतके ।
उपोपविष्टा नारीभिराश्रमे परिवारिता ॥ १
अथान्तरिक्षे वागासीद्दिव्यरूपा मनोरमा ।

C. 5. 4645
B. 5. 137. 2
K. 5. 137. 2

(G3 च; M4 सं-) क्षिप्रं. — ^{b}) K4 प्रभिन्नो; T1 M1.2.4 (*inf. lin.*) प्रतुन्नो; M3-5 वितुन्नो (for प्रणुन्नो). — K5 om. from वाक्य° up to श्रावयेन् (in 16^c). D7 S °तोमरैः (for °सायकैः). — ^{c}) D2-4 यथा; G4 तदा (for तथा). — ^{d}) = 5. 133. 21^f. T1 G3.4 यथा तदनुशासनं.

16 K4 om. up to श्रावयेन् (cf. v.l. 15). — ^{a}) T2 G2.5 M उद्धरणं (for उद्धर्षणं). B3 M3 भीष्मं (for भीमं). — ^{c}) K4 तत्र; G4 मंत्रं (for मन्त्री). — ^{d}) G4 शत्रुविक्षतं.

17 = (var.) 1. 56. 19. In Dn2 the portion of the text from here up to 5. 136. 25 is lost on a missing fol. — ^{d}) G4 शत्रुं (for शत्रून्). K1.2 D9 प्र-; D1 श्य-; D2 स (for च).

18 Dn2 missing (cf. v.l. 17). — ^{d}) D3.4 सुतं वीरं; D7 वीरपुत्रं (for ध्रुवं वीरं). K4 प्रपद्यते; G3 प्रसूयते.

19 Dn2 missing (cf. v.l. 17). — ^{a}) D8 दान°; G2 दम° (for तपः°). — ^{b}) K3.4 B4 Dn1 D6.7 दानशूरं; D8 G2 तपः°; G3 धर्म°. D7 सुविक्रमं. — ^{c}) D3.4 रोचं° (for दीप्य°). — ^{d}) K4 °वादेव; B Ds D3.4.6.7.10 °वादे च; Dn1 °वदेव. D8 संमितं; D10 संभवं.

20 Dn2 missing (cf. v.l. 17). — ^{c}) K1.2 D9 धार्ष्ट्यवंतम्; K3.4 B Dn1 Ds D1-4.6-8.10 धृतिमंतम्; Ca धृष्ट्यवन्तं (for धृष्टवन्तम्). Cd cites धार्ष्ट्यं. — ^{d}) T1 जितारिम् (for जेतारम्).

21 Dn2 missing (cf. v.l. 17). — ^{b}) B3 G4 M1 °चारिणं. — ^{c}) Cf. 5. 135. 9^c. K4 B Dn1 Ds D3.4.6-8.10 ईदृशं; M यदर्थं (for तदर्थं). — After 21, D1.8 ins.:

514* इति श्रुत्वा वचो मातुः संजयः शत्रुभिः सह ।
कृतवान्संयुगं कृष्ण जयं च प्राप्तवान्ध्रुवम् ।
[(L. 1) D1.8 मंत्रिभिः (for शत्रुभिः).]

Colophon missing in K5 Dn2 D6. — *Sub-parvan*: K1-3 B1.2.4 Ds D7.10 T1 G1.4.5 M भगवद्यान (T1 G1.4 °वत्प्रतियान); to it K1-3 B1.2.4 Ds D10 add विदुला(K1.2 °रा)पुत्रानुशासन, D7 विदुलानुशासन, G5 M1.2 विदुरापुत्रसंवाद. K4 B3.5 Dn1 D2-4.6.8.9 (all om. sub-parvan name) mention only विदुला(K4 D2 °रा; D9 °र)पुत्रानुशासन (as upākhyāna name). K1-4 B2.4 D3.4.6-10 G5 M1.2 add समाप्त. — *Adhy. name:* T1 G1.4 विदुरा(G4 °र)संजयसंवादः; G2 M2-5 विदुरापुत्रानुशासनं; M1 पुत्रानुशासनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D7 T2 M1-3.5 137; T1 G2.4.5 138; G1 139; G3 135; M4 136. — *S'loka no.:* Dn1 22; D8 23.

135

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 134. 17). The MS. is mostly ignored here. Many stanzas in this adhy. are *repeated* (sometimes with v.l.) from adhy. 88.

1 ^{d}) D1 परिवर्धिता; D7 °पालिता.

2 ^{b}) K1 D1 °हरा (for °रमा).

C. 5. 4645
B. 5. 137. 2
K. 5. 137. 2

सहस्राक्षसमः कुन्ति भविष्यत्येष ते सुतः ॥ २
एष जेष्यति संग्रामे कुरून्सर्वान्समागतान् ।
भीमसेनद्वितीयश्च लोकमुद्वर्तयिष्यति ॥ ३
पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवस्पृशम् ।
हत्वा कुरून्ग्रामजन्ये वासुदेवसहायवान् ॥ ४
पित्र्यमंशं प्रनष्टं च पुनरप्युद्धरिष्यति ।
भ्रातृभिः सहितः श्रीमांस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ५
तं सत्यसंधं बीभत्सुं सव्यसाचिनमच्युत ।
यथाहमेवं जानामि बलवन्तं दुरासदम् ।
तथा तदस्तु दाशार्ह यथा वागभ्यभाषत ॥ ६
धर्मश्चेदस्ति वार्ष्णेय तथा सत्यं भविष्यति ।
त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि ॥ ७
नाहं तदभ्यसूयामि यथा वागभ्यभाषत ।
नमो धर्माय महते धर्मो धारयति प्रजाः ॥ ८
एतद्धनंजयो वाच्यो नित्योद्युक्तो वृकोदरः ।
यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ।
न हि वैरं समासाद्य सीदन्ति पुरुषर्षभाः ॥ ९
विदिता ते सदा बुद्धिर्भीमस्य न स शाम्यति ।
यावदन्तं न कुरुते शत्रूणां शत्रुकर्शनः ॥ १०
सर्वधर्मविशेषज्ञां स्नुषां पाण्डोर्महात्मनः ।
ब्रूया माधव कल्याणीं कृष्णां कृष्ण यशस्विनीम् ॥ ११
युक्तमेतन्महाभागे कुले जाते यशस्विनि ।
यन्मे पुत्रेषु सर्वेषु यथावत्त्वमवर्तिथाः ॥ १२
माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतावुभौ ।

---

3 ^{a}) D8.4 विजेष्यते च संग्रामे. — ^{d}) D2–4 S लोकान् (for लोकम्).

4 =(var.) 5. 88. 64^{c}–65^{b}. — ^{a}) K1 Dn1 Ds1 D8.9 पृथिवीजेता. — ^{b}) K5 D7 यशसापि. K1.2 G3 दिविस्पृशं; K6 दिवं स्पृशन्; B3.5 Dn1 D1.6–8 T G4.6 दिवं स्पृशेत्; D2 दिवः स्पृशन्. — ^{c}) K1.2 असौ जन्ये; K3.4 B Dn1 Ds D1–4.6.8.10 T2 G2 M3–5 च संग्रामे; K5 D7 कुरुक्षेत्रं; D9 असौ युद्धे; G4.5 महाजन्ये; Ca. d.s ग्रामजन्ये (as in text).

5 ^{a}) Some MSS. प्रणष्टं. — ^{b}) Om. in K5. K3 D1.2.7.9 अभि- (for अपि). — 5^{cd} =(var.) 5. 88. 65^{cd}. — ^{c}) M1.2 transp. भ्रातृभिः and सहितः. — After 5, T G (except G3) ins.:

515* तथा चरेस्त्वं श्वेताश्व यथा वागभ्यभाषत ।
[G4 परेः (for चरेः). T2 G2 तु (for त्वं).]

6 B5 om. (hapl.) 6^{a}–7^{b}; T1 om. 6^{a}–8^{b}. — ^{a}) D1 G3.4 M स (for तं). K3 B (B5 om.) Dn1 Ds D3.4.6.8.10 स सत्यसंधो बीभत्सुः (K3 °त्सुं); K5 D7 सत्यसंधं च बीभत्सुं. — ^{b}) K D1.2.7.9 G4 अच्युतं (K4 अस्तुवन्) (for अच्युत). B (B5 om.) Dn1 Ds D3.4.6.8.10 सव्यसाची यथाच्युत (Ds2 °च्युतः; D6.8 श्रुत). — ^{c}) K1.2 तथा (for यथा). K1.2 D9 एतं; D1.8 एनं; D2 एव (for एवं). K3 B (B5 om.) Dn1 Ds D3.4.10 त(B1–4 य)था त्वमेव जानासि. — T2 om. 6de. — ^{e}) G1.2.4.5 वदेस्त्वं; G3 वद त्वं; M वदेस्तु (for तदस्तु). — ^{f}) = 8^{b}.

7 =5. 88. 67. — B5 om. 7^{ab}; T1 om. 7 (cf. v.l. 6); T2 *om.* (hapl.) 7^{a}–8^{b}. — ^{a}) D7 स्विद् (for चेद्). — ^{c}) G5 तं चापि त्वं (*for* त्वं चापि तत्).

8 =(var.) 5. 88. 66. — T om. 8^{ab} (cf. v.l. 6, 7). — ^{a}) B3 G3 तदभ्यसूयामि. — ^{b}) = 6^{f}. — ^{d}) K5 B3 D7 T1 धारयते.

9 9^{abcd} =(var.) 5. 88. 74, and 9^{ef} =(var.) 5. 88. 83^{ab}. — ^{a}) B3 वचस्ततो; T1 G1.4 तदग्रजो (for धनंजयो). — ^{b}) K1 (before corr.).2.5 D1 नित्योक्तो हि; D2–4 इत्युक्तो हि; D9 नित्ययुक्तो; Ca. d नित्योद्युक्तो (as in text). — ^{cd}) = 5. 157. 7^{a} and 5^{d}. — ^{e}) S भारं; Ca. d वैरं (*as in text*). D1 G3 M Ca. d समासज्य.

10 Cf. 5. 88. 83^{cdef}. — ^{a}) K5 D7 S मे (for ते). — ^{b}) B3 प्र-; S हि; Ca स (as in text). — ^{c}) B3 एतन् (for अन्तं). T1 G1.4 च (for न). — ^{d}) K3.4 B3.5 D9 G3.4 °कर्शन; B1.2 D1.2.6.8 °कर्षणः; B4 °कर्षण. — G3 M ins. after 10; T G1.2.4.5, after 15 (cf. v.l. 11):

516* तावदेव महाबाहुर्निशासु न सुखं लभेत् ।

11 T G1.2.4.5 read 11–12 after 516* (cf. v.l. 10). — ^{c}) K5 पांचालीं (for कल्याणीं). — K5 om. 11^{d}–15^{c}. — ^{d}) B1.2.4 Dn1 Ds D6.8.10 कृष्ण कृष्णां (by transp.); G2.5 कृष्णां चैव.

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 11); T1 om. 12^{ab}. For sequence of T G1.2.4.5, cf. v.l. 11. — ^{b}) K1.2 Dn1 D1.7–9 T2 G1.4 M3 जाता (*for* जाते). K1 (m *as in* text) B3.5 मनस्विनि; Dn1 Ds2 D8 T2 G1.2.5 M3.5 यशस्विनी. — ^{c}) G2 धर्मे° (for सर्वे°). — ^{d}) K1.2 D1 T2 G1.2.5 यथातत्वम्. G2.5 M अवर्तथाः. G3.4 यथा त्वमनुवर्ति(G3 °र्ते)थाः.

13 =(var.) 5. 88. 77. — K5 om. 13 (cf. v.l.

विक्रमेणार्जितान्भोगान्वृणीतं जीवितादपि ॥ १३
विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ।
मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ १४
यच्च वः प्रेक्षमाणानां सर्वधर्मोपचायिनी ।
पाञ्चाली परुषाण्युक्ता को नु तत्क्षन्तुमर्हति ॥ १५
न राज्यहरणं दुःखं द्यूते चापि पराजयः ।
प्रव्राजनं सुतानां वा न मे तद्दुःखकारणम् ॥ १६
यत्तु सा बृहती श्यामा सभायां रुदती तदा ।
अश्रौषीत्परुषा वाचस्तन्मे दुःखतरं मतम् ॥ १७
स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
नाध्यगच्छत्तदा नाथं कृष्णा नाथवती सती ॥ १८
तं वै ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
अर्जुनं पुरुषव्याघ्रं द्रौपद्याः पदवीं चर ॥ १९
विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धाविव यमान्तकौ ।
भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ॥ २०
तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभागता ।
दुःशासनश्च यद्भीमं कटुकान्यभ्यभाषत ।
पश्यतां कुरुवीराणां तच्च संस्मारयेः पुनः ॥ २१
पाण्डवान्कुशलं पृच्छेः सपुत्रान्कृष्णया सह ।
मां च कुशलिनीं ब्रूयास्तेषु भूयो जनार्दन ।
अरिष्टं गच्छ पन्थानं पुत्रान्मे परिपालय ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।

अभिवाद्याथ तां कृष्णः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
निश्चक्राम महाबाहुः सिंहखेलगतिस्ततः ॥ २३

C. 5. 4668
B. 5. 137. 25
K. 5. 137. 25

---

11). — After 13^{ab}, Ds2 ins.:

517* विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मैरतावुभौ ।

— ^{c}) T1 G1.3 जितान् (for [अ]र्जितान्). T1 G1.4 लोकान् (for भोगान्). — K4 om. (hapl.) from अर्जितान् (in 13^{c}) up to °धर्मेण (in 14^{b}). — ^{d}) B3 वृणीहि; Dn1 D8 G4 M4 (*inf. lin.*) वृणीत्तं; D3.4 वृणुध्वं; D9 G3.5 M वृणीध्वं (M4 °हुं).

14 = 5. 88. 78. — K5 om. 14 (cf. v.l. 11). K4 om. up to °धर्मेण (cf. v.l. 13). — ^{d}) G2.3 पुरुषोत्तमौ.

15 K5 om. 15^{abc} (cf. v.l. 11). — ^{a}) Some N MSS. प्रेक्ष्य° (for प्रेक्ष°). — ^{b}) K1 D2-4.6.8 M3-5 °धर्मोपचायिनी; K3 B4 Cn °धर्मोपचायिनां; D9 °कर्मोपचायिनी. — After 15, T G1.2.4.5 ins. 516*.

16 =(var.) 5. 88. 84. — ^{b}) B3 Ds2 D10 वापि; D3.4 चास्मि; S वा मे (for चापि). — ^{c}) K1.2 B3 च (for वा). — After 16, M1 (*inf. lin.*) ins.:

518* सर्वधर्मविशेषज्ञां कुले जातां यशस्विनीम् ।
[Cf. 11.]

17 =(var.) 5. 88. 85. — ^{a}) K4 B (except B3) Dn1 Ds D2-4.6.8.10 G1 यत्र सा; D1 यथा सा; G3 यत्स्नुषा; G4 यत्ते सा (for यत्तु सा). — ^{b}) K5 T G1.2.5 सदा; B2 तथा (for तदा). — ^{c}) D2 परुषां वाचं. — ^{d}) D2 नो (for मे). B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 G3.4 महत्; D1 M2 परं (for मतम्). K3 तन्मे मर्माणि कृंतति; D9 तन्मे दुःखतमं मम.

18 =(var.) 5. 88. 86. — ^{c}) T1 नात्य°; T2 G (except G3) नाभ्य° (for नाध्य°). T G3.4 M2 तथा (for तदा). — ^{d}) T1 G3 तथा; T2 G1.2.4 तदा; G5 सदा (*inf. lin.* सती as in text).

19 =(var.) 5. 88. 79. — ^{a}) T1 G1 त्वं (for तं). S (except G4) च (for वै). K5 D7 transp. वै and ब्रूहि. — ^{c}) K5 Dn1 D10 °व्याघ्र; B1.3.5 D3.4.8 G4 M °श्रेष्ठं; T G1-3.5 °श्रेष्ठ.

20 =(var.) 5. 88. 80. — ^{a}) B2 D2-4 G1.3 विदितं. K3 वा (for हि). D2-4 G5 तथा (for तव). B3.5 अत्यर्थं (for अत्यन्तं). — ^{b}) S यथांतकौ. — ^{d}) S पराभवं; Ca परां गतिम् (as in text).

21 21^{abcd} =(var.) 5. 88. 81, and 21^{e} =(var.) 82^{c}. — ^{a}) B3.5 D3.4 Ca °ज्ञातं; G4 °ज्ञाता (for °ज्ञानं). S (for G4 see above) तयोश्चैव तदा ज्ञातं. — ^{b}) K2 T1 G1.4 transp. सा and कृष्णा. K B2.5 Ds D1.6-10 T G3.5 M1.3 सभां गता. — ^{d}) T2 G2.5 कटुवाक्यमभाषत. — ^{f}) K1.2 D9 संपादयेः पुनः; D2 संस्मारयेत्पुनः; D3.4 संस्मारयाच्युत.

22 K5 om. 22^{abcd}. — ^{b}) G3 सह कृष्णया (by transp.). — ^{c}) K1.2 D7.8 T G1.2.4.5 वै; D2 G3 M चेत् (for च). — ^{e}) =(var.) 1. 24. 9^{c}. K1.2 अभीष्टं; Ca.d.s अरिष्टं (as in text). B1.3 व्रज (for गच्छ). — ^{f}) B2.4 Dn1 Ds D3.4.6.10 प्रति- (for परि-). D2 न स्युस्ते परिपंथिनः (in addition to text reading).

23 For 23^{ab}, cf. 1. 209. 12^{ab}. — ^{a}) K4 D2 पृथां; B3.5 T2 G2 च तां; G5 तदा (for [अ]थ तां). — ^{b}) =(var.) 5. 89. 1^{b}. K4 B4.5 D2-4 T G M1 चापि

C. 5. 4869
B. 5. 137. 26
K. 5. 137. 26

ततो विसर्जयामास भीष्मादीन्कुरुपुंगवान् ।
आरोप्य च रथे कर्णं प्रायात्सात्यकिना सह ॥ २४
ततः प्रयाते दाशार्हे कुरवः संगता मिथः ।
जजल्पुर्महदाश्चर्यं केशवे परमाद्भुतम् ॥ २५
प्रमूढा पृथिवी सर्वा मृत्युपाशसिता कृता ।
दुर्योधनस्य बालिश्यान्नैतदस्तीति चाब्रुवन् ॥ २६
ततो निर्याय नगरात्प्रययौ पुरुषोत्तमः ।
मन्त्रयामास च तदा कर्णेन सुचिरं सह ॥ २७
विसर्जयित्वा राधेयं सर्वयादवनन्दनः ।
ततो जवेन महता तूर्णमश्वानचोदयत् ॥ २८
ते पिबन्त इवाकाशं दारुकेण प्रचोदिताः ।
हया जग्मुर्महावेगा मनोमारुतरंहसः ॥ २९
ते व्यतीत्य तमध्वानं क्षिप्रं श्येना इवाशुगाः ।
उच्चैः सूर्यमुपप्लव्यं शार्ङ्गधन्वानमावहन् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

वैशंपायन उवाच ।
कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ महारथौ ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥ १
श्रुतं ते पुरुषव्याघ्र कुन्त्याः कृष्णस्य संनिधौ ।
वाक्यमर्थवदव्यग्रमुक्तं धर्म्यमनुत्तमम् ॥ २
तत्करिष्यन्ति कौन्तेया वासुदेवस्य संमतम् ।
न हि ते जातु शाम्येरन्नृते राज्येन कौरव ॥ ३
क्लेशिता हि त्वया पार्था धर्मपाशसितास्तदा ।

(for चाभि-). — ^{c}) T_1 $G_{1.4}$ °बुद्धिः (for °बाहुः). — ^{d}) $K_{2.4}$ G_5 तदा; T_2 G_2 तथा (for ततः).

24 ^{b}) S कुरुसत्तमान्. — ^{c}) B Dn_1 D_8 $D_{6-8.10}$ [अ]थ (for च).

26 ^{b}) K_{1-3} $D_{1.2.7.9}$ °सिता स्थिता; K_4 B Dn_1 D_8 $D_{3.4.6.8.10}$ G_4 $M_{3.4}$(*inf. lin.*).$_5$ °वशीकृता; K_5 °गता स्थिता; T_1 °वशं गता; T_2 G_2 °वशावृता. — ^{c}) D_2 दुर्योधनश्च कर्णश्च.

27 ^{a}) D_2 T_1 $G_{3.5}$ M स तदा; $D_{3.4}$ कर्णेन; $G_{1.4}$ सहसा (for च तदा). D_{10} संमंत्रयामास तदा. — ^{d}) $D_{3.4}$ माधवः (for सुचिरं). K_3 हरिः; D_2 T_1 बहु (for सह).

28 ^{b}) D_{10} कर्णं (for सर्व-). — After 28^{ab}, S ins.:

519* अश्वत्थामानमाहूय मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ।

— ^{c}) D_{10} गंतुं (for ततो). T_1 रथेन (for जवे°). — ^{d}) $K_{1.5}$ D_7 अनोदयत् (for अचो°).

29 ^{b}) $K_{1.3}$ प्रणोदिताः. — K_5 om. 29^{c}–30^{d} (with colophon).

30 K_5 om. 30 (cf. v.l. 29). — ^{a}) $K_{1.2}$ तद्-; $K_{3.4}$ B D (Dn_2 missing) T_2 G_2 M_4 महा- (for तम्). — ^{c}) $K_{3.4}$ B D (except $D_{1.2}$; Dn_2 missing) जग्मुर् (B_3 ययुर्) (for -सूर्यम्). S उपप्लाव्यं.

Colophon missing in Dn_2 D_5; K_5 om. it. — *Sub-parvan*: K_{1-3} B Dn_1 $D_{1.2.6-9}$ G_5 M भगवद्यान; D_{10} °वदागमन; T_1 $G_{1.4}$ °वत्प्रतियान. — *Adhy. name*: D_1 कुन्तीवाक्यं; G_5 वासुदेवनिवर्तनं; M_1 वासुदेवकर्णमंत्रः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_1 M_4 137; D_6 27 (=127); D_7 T_2 $M_{1-3.5}$ 138; T_1 $G_{2.4.5}$ 139; G_1 140; G_3 136. — *S'loka no.*: Dn_1 32.

136

☞ Stanzas 1–25 are missing in Dn_2 (cf. v.l. 5. 134. 17). The MS. is mostly ignored in this adhy.

1 ^{a}) K_1 तद्; K_5 च (for तु).

2 D_1 om. 2^{a}–3^{b}. — ^{b}) $K_{4.5}$ Dn_1 D_8 $D_{2.7.8.10}$ T_1 M_4 (by corr.) कुंत्या (for कुन्त्याः). — ^{c}) K_4 B D_8 $D_{2.6.10}$ अत्युग्रम्; $D_{3.4}$ अत्यंतम् (for अव्यग्रम्). — ^{d}) B_3 $D_{3.4}$ युक्तं; D_2 सूक्तं (for उक्तं). K_4 $D_{3.4}$ क(K_4 ध)र्मं-विदुत्तमं; K_5 Dn_1 Ds_2 $D_{2.9}$ धर्ममनु°.

3 D_1 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — ^{b}) $B_{1.3}$ D_{2-4} संमते; $B_{2.4}$ D_8 D_{10} संमताः. — ^{d}) $D_{3.4}$ राज्यं च (for राज्येन). K_5 कौरवाः; D_1 पांडवाः (for कौरव).

4 ^{b}) $D_{6.8}$ °पाशाश्रिताः; G_3 °पाशस्थिताः; G_4 °पाशे नताः; Ca as in text. $K_{1.2.5}$ $D_{1.6-8}$ सदा; B_5 $G_{3.4}$ तथा (for तदा). — ^{c}) D_{10} क्लिष्टा; C_8 चैव (as in text). — ^{d}) K_4 तदा (for तव).

5 ^{a}) B_4 G_3 कृतार्थं (for कृतास्त्रं). D_{10} om. हि.

सभायां द्रौपदी चैव तैश्च तन्मर्षितं तव ॥ ४
कृतास्त्रं ह्यर्जुनं प्राप्य भीमं च कृतनिश्रमम् ।
गाण्डीवं चेषुधी चैव रथं च ध्वजमेव च ।
सहायं वासुदेवं च न क्षंस्यति युधिष्ठिरः ॥ ५
प्रत्यक्षं ते महाबाहो यथा पार्थेन धीमता ।
विराटनगरे पूर्वं सर्वे स्म युधि निर्जिताः ॥ ६
दानवान्घोरकर्माणो निवातकवचान्युधि ।
रौद्रमस्त्रं समाधाय दग्धवानस्त्रवह्निना ॥ ७
कर्णप्रभृतयश्चेमे त्वं चापि कवची रथी ।
मोक्षिता घोषयात्रायां पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ८
प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।
रक्षेमां पृथिवीं सर्वां मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गताम् ॥ ९
ज्येष्ठो भ्राता धर्मशीलो वत्सलः श्लक्ष्णवाक्शुचिः ।
तं गच्छ पुरुषव्याघ्रं व्यपनीयेह किल्बिषम् ॥ १०
दृष्टश्चेत्त्वं पाण्डवेन व्यपनीतशरासनः ।
प्रसन्नभ्रुकुटिः श्रीमान्कृता शान्तिः कुलस्य नः ॥ ११
तमभ्येत्य सहामात्यः परिष्वज्य नृपात्मजम् ।
अभिवादय राजानं यथापूर्वमरिंदम ॥ १२
अभिवादयमानं त्वां पाणिभ्यां भीमपूर्वजः ।
प्रतिगृह्णातु सौहार्दात्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १३
सिंहस्कन्धोरुबाहुस्त्वां वृत्तायतमहाभुजः ।
परिष्वजतु बाहुभ्यां भीमः प्रहरतां वरः ॥ १४
सिंहग्रीवो गुडाकेशस्ततस्त्वां पुष्करेक्षणः ।
अभिवादयतां पार्थः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ १५
आश्विनेयौ नरव्याघ्रौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।
तौ च त्वां गुरुवत्प्रेम्णा पूजया प्रत्युदीयताम् ॥ १६ C. 5. 4692 B. 5. 138. 17 K. 5. 138. 17

— ^{b}) K4 B D (except D6.8; Dn2 missing) G1 °निश्चयं (for °निश्रमम्). — ^{c}) D3.4 वीर (for चैव). S रौद्रमस्त्रं च गांडीवं (G5 M1–3.5 गांडि[*or* °डी]वं च). — ^{d}) B8 ध्वजं च रथमेव च; D10 रथं वानरकेतनं. — After 5^{cd}, K4 B Dn1 Ds D3.4.7–10 ins.:

520* नकुलं सहदेवं च बलवीर्यसमन्वितौ ।

[K4 D8 °वीर्यवतां वरौ; D3.4 °वीर्यमतीव च; D10 °वीर्यमदोद्धतौ.] — ^{f}) K1 D2–4 T1 G1.4 क्षाम्यति; K4 T2 G2.5 शाम्य°; G3 क्षम्य°; M क्षांस्य° (for क्षंस्य°).

6 ^{a}) T2 G2 °तेजा (for °बाहो). — ^{d}) Ds सर्वे युधि विनि°.

7 ^{ab}) K3.4 B Dn1 Ds D1–4.6.7.10 दानवाः, and °कवचाः. D3.4 क्रूर° (for घोर°). — ^{c}) K3.4 B Dn1 Ds D1–4.10 T G2.5 M1 (*inf. lin.*) समादाय. — ^{d}) K3.4 B Dn1 Ds D7.10 दग्धा वानरकेतुना.

8 ^{a}) T2 G2.5 एते (for इमे). — ^{b}) D3.4 शरी (for रथी). — ^{c}) K3.5 B D (except D1; Dn2 missing) मोक्षितो; K4 T1 G1.4 मोचितो (for मोक्षिता). — ^{d}) = 5. 63. 15^{d}.

9 ^{a}) G1.4 भारतश्रेष्ठ. — ^{b}) D1 निशाम्य सह पां°; G3 संधिं कृत्वा तु पां°. — K5 om. from 9^{c}–18^{d}. — ^{d}) D3.4 S दंष्ट्रांतरे (T1 G1.3.5 °र) स्थितां.

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 9). — ^{a}) S राजा (for भ्राता). — ^{b}) D8 सत्य° (for श्लक्ष्ण°). B2.5 Dn1 Ds कविः (for शुचिः). — ^{c}) B1.2 T2 G2 M (except M4) °व्याघ्र. — ^{d}) B3.5 °य तु (for °येह).

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 9). — ^{a}) N (K5 om; Dn2 missing) G4 च (for चेत्). — ^{c}) Dn1 Ds D2–4.10 प्रशांतभ्रुकुटिः (some MSS. °भ्रू° and °टी); T G2.4.5 प्रसन्नो भ्रातृभिः. — ^{d}) K1.2 D1 G4 कृतशांतिः. D2 वः; D3.4 S च (for नः).

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 9). — ^{a}) B1–3 Dn1 Ds D1–4.10 M3–5 सहामात्यं; M2 °त्य. — ^{b}) B2.5 Ds D1.2 M1 नृपात्मज. — D6 om. (? hapl.) 12^{c}–13^{b}. — ^{c}) D3.4 राजेंद्रं (for राजानं). — ^{d}) D9 T1 G1.4 अरिंदमं.

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 9); D6 om. 13^{ab} (cf. v.l. 12). — ^{c}) D3.4 परि° (for प्रति°).

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 9). — ^{a}) K4 च; M3–5 त्वा (for त्वां). B1.2.4 °बाहुभ्यां; D2.8 T G M2 सिंह- (D2 भीम)स्कंधो महाबाहुः (M2 °वीर्यो). — ^{b}) G2.3 पीनायत°. — ^{c}) T1 G4 M1.2 पाणि° (for बाहु°).

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 9). — ^{a}) K3 B Dn1 Ds D6.10 Ca कंबुग्रीवो; D9 हयग्रीवो; S सिंहस्कंधो. K1.2.4 D1.2.7.9 महेष्वासः; T1 G1.4 महाबाहुः; Ca गुडाकेशः (as in text). — ^{b}) M त्वा (for त्वां). — ^{c}) S (except G3.4) प्राज्ञः (for पार्थः).

16 K5 om. 16 (cf. v.l. 9). — ^{a}) K4 Ds G4 अश्विनेयौ. D3.4 महाभागौ. — ^{c}) G5 M त्वा (for त्वां). — ^{d}) T2 G2 प्रतिगृह्णतां; G3–5 प्रत्युदीर्यतां.

17 K5 om. 17 (cf. v.l. 9). — ^{b}) G3 °प्रवरा.

C. 5. 4693
B. 5. 138. 18
K. 5. 138. 18

मुञ्चन्त्वानन्दजाश्रूणि दाशार्हप्रमुखा नृपाः ।
संगच्छ भ्रातृभिः सार्धं मानं संत्यज्य पार्थिव ॥ १७
प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां ततस्त्वं भ्रातृभिः सह ।
समालिङ्ग्य च हर्षेण नृपा यान्तु परस्परम् ॥ १८
अलं युद्धेन राजेन्द्र सुहृदां शृणु कारणम् ।
ध्रुवं विनाशो युद्धे हि क्षत्रियाणां प्रदृश्यते ॥ १९
ज्योतींषि प्रतिकूलानि दारुणा मृगपक्षिणः ।
उत्पाता विविधा वीर दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ॥ २०
विशेषत इहास्माकं निमित्तानि विनाशने ।
उल्काभिर्हि प्रदीप्ताभिर्वध्यते पृतना तव ॥ २१
वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदन्तीव विशां पते ।
गृध्रास्ते पर्युपासन्ते सैन्यानि च समन्ततः ॥ २२
नगरं न यथापूर्वं तथा राजनिवेशनम् ।
शिवाश्चाशिवनिर्घोषा दीप्तां सेवन्ति वै दिशम् ॥ २३
कुरु वाक्यं पितुर्मातुरस्माकं च हितैषिणाम् ।
त्वय्यायत्तो महाबाहो शमो व्यायाम एव च ॥ २४
न चेत्करिष्यसि वचः सुहृदामरिकर्शन ।
तप्स्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थबाणप्रपीडिताम् ॥ २५
भीमस्य च महानादं नदतः शुष्मिणो रणे ।
श्रुत्वा स्मर्तासि मे वाक्यं गाण्डीवस्य च निस्वनम् ।
यद्येतदपसव्यं ते भविष्यति वचो मम ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

T G1.2.4 नराः (for नृपाः). — d) K2 G3 °त्यज (for °त्यज्य).

18 K5 om. 18 (cf. v.l. 9); D1 om. 18ab. — a) D7 T1 G1.2.4 M सर्वां (for कृत्स्नां). — d) T2 G2 कृपया तु (for नृपा यान्तु).

19 b) K3 D3.4 T G भारत; B Dn1 वारणं; M भाषितं (for कारणम्). — cd) T1 G4 ध्रुवो. K5 ध्रुवं विनाशः क्षत्रियाणां युद्धेस्मिन्हि प्रद° (hypermetric!).

20 a) T2 G2.5 प्र(G5 [अ]प्र)तिरूपाणि. — T2 G2 om. 20cd. — c) D2 बहुधा (for विविधा). — d) K4 वीर° (for क्षत्र°).

21 K5 om. 21–22. — a) K1.2 D8 D7.9 इव (for इह). — b) N (except K4 D1.8; K5 om.; Dn2 missing) Ca निवेशने. — c) D7 च; G4 तु (for हि). D1 क्षिप्र- (for हि प्र-). — d) K1.2 D8 D8.9 बध्यते; K3.4 B Dn1 D1–4.6.7 बाध्य°; T1 व्यथ°; T2 G2.5 मथ्य°; G4 विघ्न° (for वध्य°).

22 K5 om. 22 (cf. v.l. 21). — b) D2 [इ]ह; D3.4.8 T G1.2.5 च (for [इ]व). — c) D3.4 च (for ते).

23 a) K1.2 तथा° (for यथा°). — b) B2 D8 D2.7 राजन्निवेशनं. — d) D3.4 दीप्ताः; Ca, d, s दीप्तां (as in text). D3.4 G3.4 दिशः (for दिशम्). D2 दीप्तायां निशि भाषत.

24 b) D3.4 हितार्थिनां (for हितै°).

25 K5 om. 25–26. — b) A few MSS. °कर्षण. — D2 om. from दृष्ट्वा up to च नि (in 26d). — d) T1 G1.4 °बाणाभिपी°.

26 K5 om. 26; D2 om. up to च नि (cf. v.l. 25). Dn2 resumes! — a) K1.2.4 B2 D6.4.7–9 T2 G2 महानादान्. — b) D3.4 श्रोष्यसे; Ca, d शुष्मिणः (as in text). — cd) Some MSS. निःस्वनं. D3.4 निर्घातसदृशं तस्य गदया भीमवेगया. — D3.4 om. 26ef. — e) D8 यदे° (for यद्ये°). Cnp यदि निर्घातसदृशं (cf. D3.4 above). — f) K3 Dn D8 D10 वचो मम भविष्यति (by transp.).

Colophon missing in D5. — *Sub-parvan:* K1.3–5 B1 Dn D8 D2–4.6–9 G5 M1.2 भगवद्यान; D10 भगवदागमन; T1 G1.4 भगवत्प्रतियान. — *Adhy name.:* T1 G1.4 दुर्योधनं प्रति भीष्मद्रोणवाक्यं; M पांडवपराक्रमस्म(M1 °स्मा)रणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 28 (=128); D7 T2 M 139 (M4 138); T1 G2.4.6 140; G1 141; G3 137. — *S'loka no.:* Dn 28.

१३७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु विमनास्तिर्यग्दृष्टिरधोमुखः ।
संहृत्य च भ्रुवोर्मध्यं न किंचिद्व्याजहार ह ॥ १
तं वै विमनसं दृष्ट्वा संप्रेक्ष्यान्योन्यमन्तिकात् ।
पुनरेवोत्तरं वाक्यमुक्तवन्तौ नरर्षभौ ॥ २

भीष्म उवाच ।

शुश्रूषुमनसूयं च ब्रह्मण्यं सत्यसंगरम् ।
प्रतियोत्स्यामहे पार्थमतो दुःखतरं नु किम् ॥ ३

द्रोण उवाच ।

अश्वत्थाम्नि यथा पुत्रे भूयो मम धनंजये ।
बहुमानः परो राजन्संनतिश्च कपिध्वजे ॥ ४
तं चेत्पुत्रात्प्रियतरं प्रतियोत्स्ये धनंजयम् ।
क्षत्रधर्ममनुष्ठाय धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ ५
यस्य लोके समो नास्ति कश्चिदन्यो धनुर्धरः ।
मत्प्रसादात्स बीभत्सुः श्रेयानन्यैर्धनुर्धरैः ॥ ६
मित्रध्रुग्दुष्टभावश्च नास्तिकोऽथानृजुः शठः ।
न सत्सु लभते पूजां यज्ञे मूर्ख इवागतः ॥ ७
वार्यमाणोऽपि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति ।
चोद्यमानोऽपि पापेन शुभात्मा शुभमिच्छति ॥ ८
मिथ्योपचरिता ह्येते वर्तमाना ह्यनु प्रिये ।
अहितत्वाय कल्पन्ते दोषा भरतसत्तम ॥ ९
त्वमुक्तः कुरुवृद्धेन मया च विदुरेण च ।
वासुदेवेन च तथा श्रेयो नैवाभिपद्यसे ॥ १०
अस्ति मे बलमित्येव सहसा त्वं तितीर्षसि ।
सग्राहनक्रमकरं गङ्गावेगमिवोष्णगे ॥ ११
वास एव यथा हि त्वं प्रावृण्वानोऽद्य मन्यसे ।

C. 5. 4715
B. 5. 139. 12
K. 5. 139. 12

137

1 ^{c}) $D_{3.4.9}$ संहृत्य; G_{6} °गत्य (for °हृत्य). S मध्ये (for मध्यं). — ^{d}) K_{4} सः; G_{2} च; M_{4} तं (for ह).

2 ^{a}) D_{1} च (for वै). — ^{c}) K (except K_{3}) $D_{1-4.8.9}$ तु तद्; S ऊचतुर् (for उत्तरं).

3 ^{a}) K_{1} Ds D_{10} M अनसूयुं. D_{7} तं (for च). K_{5} शुश्रूषंतमसूयंतं. — ^{b}) $B_{2.4.5}$ Dn Ds $D_{1.8.10}$ सत्यवादिनं.

4 D_{1} om. (hapl.) 4^{c}–5^{b}. — ^{c}) $D_{3.4}$ ततो (for परो).

5 D_{1} om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^{a}) N (except $D_{3.4.9}$; D_{1} om.) G_{4} च (for चेत्). $B_{2.4}$ Dn Ds D_{10} °तमं (for °तरं). — ^{c}) K_{4} B Dn D_{10} G_{4} क्षात्रं (for क्षत्र-). D_{2} °प्राप्ते; $D_{3.4}$ °ज्ञाय (for °ष्ठाय). — ^{d}) D_{2} क्षात्रजीविकां; G_{4} क्षत्रजीवितं; M_{2} °जीवितां.

6 ^{a}) $K_{1.2.5}$ $D_{1.6.7.9}$ transp. लोके and नास्ति. — ^{c}) $D_{3.4}$ S मम प्रसादाद् (for मत्प्रसादात्स). K_{4} D_{2} च (for स). — ^{d}) D_{2} श्रेयः; D_{8} श्रेष्ठः (for श्रेयान्). K_{3} नान्य-; K_{5} $D_{7.9}$ अन्य-; $B_{1.2}$ नान्यत्; D_{2-4} नान्यो; D_{6} नान्ये; D_{8} चैव (for अन्यैर्). $D_{3.4}$ धनुर्धरः; D_{6} °धराः.

7 Dn_{2} transp. 7 and 8. — ^{b}) G_{2} क्रोधनो (for नास्तिको). K_{5} वा; $D_{6.8.9}$ [ऽ]पि (for ऽथ). K_{5} च वा; D_{7} च यः (for शठः).

8 Dn_{2} transp. 7 and 8. — ^{a}) $D_{3.4}$ हि (for ऽपि). — ^{b}) T $G_{1.2.4}$ ऋच्छति (for इच्छति). — G_{3} om. (hapl.) 8^{cd}. — ^{c}) $K_{1.5}$ D_{6-9} नोद्य° (for चोद्य°). — ^{d}) T_{1} ऋच्छति (for इच्छति).

9 K_{5} om. 9–22 (with colophon). — ^{a}) Dn_{1} D_{9} अप-; Cn उप- (as in text). T_{1} $G_{1.4}$ ह्येवं; T_{2} G_{5} एव; G_{2} एवं; G_{3} M (except M_{4}) ह्येव (for ह्येते). — ^{b}) B Ds वर्तमाने. B Ds D_{10} [अ]प्यनु; T_{1} $G_{1.4}$ (with hiatus) अपि (for ह्यनु). Ca. d. s cite अनु प्रिये. — ^{c}) T_{2} $G_{2.5}$ अहीनत्वाय. — ^{d}) K_{4} दोषैर्; S (except T_{2} G_{3}) दोषाद्; Cs as in text. D_{7} तु भरतोत्तम; G_{4} भारतसत्तम.

10 K_{5} om. 10 (cf. v.l. 9). — ^{a}) B_{3} तदुक्तं; G_{2} विमुक्तः (for त्वमुक्तः). — ^{d}) B Dn_{2} Ds $D_{1-4.10}$ °मन्यसे; G_{3} °पद्यसि.

11 K_{5} om. 11 (cf. v.l. 9). — ^{a}) B_{3} M_{3} एवं (for एव). — ^{b}) T_{1} $G_{3.5}$ M साहसात्. D_{10} कस्तितीर्षति. — ^{c}) K_{4} $D_{3.4}$ प्रदुष्ट°; D_{2} °मीनमकरं; T_{2} $G_{2.5}$ °मीनमत्स्युग्रं. — ^{d}) Dn $D_{3.4.6-9}$ गंगावेग; T_{1} गांगं वेगम्. K_{1} (before corr.) Dn $D_{3.4.6.8.9}$ अर्णवं; K_{4} अध्वगः; D_{2} आप्लवे; D_{10} प्लवः; Ca. d. n. s उष्णगे (as in text).

12 K_{5} om. 12 (cf. v.l. 9). — ^{a}) D_{2} $G_{2.5}$ वासवेयं; $D_{3.4.7}$ M_{3-5} वाससेव; T_{1} $G_{1.3}$ वासमेव; T_{2}

C. 5. 4715
B. 5. 139. 12
K. 5. 139. 12

स्रजं त्यक्तामिव प्राप्य लोभाद्यौधिष्ठिरीं श्रियम् ॥ १२
द्रौपदीसहितं पार्थं सायुधैर्भ्रातृभिर्वृतम् ।
वनस्थमपि राज्यस्थः पाण्डवं कोऽतिजीवति ॥ १३
निदेशे यस्य राजानः सर्वे तिष्ठन्ति किंकराः ।
तमैलविलमासाद्य धर्मराजो व्यराजत ॥ १४
कुबेरसदनं प्राप्य ततो रत्नान्यवाप्य च ।
स्फीतमाक्रम्य ते राष्ट्रं राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥१५
दत्तं हुतमधीतं च ब्राह्मणास्तर्पिता धनैः ।
आवयोर्गतमायुश्च कृतकृत्यौ च विद्धि नौ ॥ १६
त्वं तु हित्वा सुखं राज्यं मित्राणि च धनानि च ।
विग्रहं पाण्डवैः कृत्वा महद्व्यसनमाप्स्यसि ॥ १७
द्रौपदी यस्य चाशास्ते विजयं सत्यवादिनी ।
तपोघोरव्रता देवी न त्वं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ १८
मन्त्री जनार्दनो यस्य भ्राता यस्य धनंजयः ।
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ १९
सहाया ब्राह्मणा यस्य धृतिमन्तो जितेन्द्रियाः ।
तमुग्रतपसं वीरं कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ २०
पुनरुक्तं च वक्ष्यामि यत्कार्यं भूतिमिच्छता ।
सुहृदा मज्जमानेषु सुहृत्सु व्यसनार्णवे ॥ २१
अलं युद्धेन तैर्वीरैः शाम्य त्वं कुरुवृद्धये ।
मा गमः ससुतामात्यः सबलश्च पराभवम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ समाप्तं भगवद्यानपर्व ॥

वासवे वै; G4 वाससेह; Cnp वास एव (as in text). Ca. d. s cite वासः (as in text). K4 D9 यथा हित्वा; B Ds D10 यथा त्यक्तं; D1 हिताय त्वं; D2 M (except M1) यथा हि त्वां; D3. 4. 7 त(D7 य)थाग्निं त्वं; T2 यथास्थ त्वं (for यथा हि त्वं). Ca. d cite यथा, Cs यथा त्वं, Cnp त्यक्तं. — b) Dn1 Cs आवृण्वानः; S प्रवृ°; Ca. d प्रावृ° (as in text). B3. 5 D1 [अ]भि-; Dn D3. 4. 6 [अ]व-; Ds D8. 10 T2 न; G2 [अ]नु-; Ca. d अद्य (as in text). — c) D2 त्यक्त्वा प्रियं; Ca. त्यक्तामिव (as in text). — d) T2 G2 यौधिष्ठिरश्रियं; Ca. d. s as in text.

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 9). — b) D2 G2 सायुधं. — c) Ds इव (for अपि). K1 Ds M1. 2 राज्यस्थं; K4 राजानं. — d) K4 D7 G2. 5 M1. 2. 4 (*inf. lin.*) जिगीषति; B Dn Ds D10 विजेष्यति (B5 °ते); D1. 6. 8. 9 G4 [ऽ]नुजीवति; D2 जिजीषति; D3. 4 [ऽ]नुजेष्यति; G1 गिजीर्षति; M3–5 हि जीवति (for ऽतिजीवति as in K1–3 T G3).

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 9). — c) K1. 2 D7. 9 ऐडविडम्; D1 ऐडमिडम्; D8 धनंजयम्; S ऐळि(T2 G3 °ळ)विळिम् (T1 °बळिम्; G5 °बिळम्) (for ऐलविलम्). — d) K1. 2 D9 व्यजायत; K3 G3 व्यरोचत; B5 [ऽ]भ्यराजत; D3 विराजते; T1 G1. 4. 5 M1(*sup. lin.*). 2 ह्यरोचत; T2 G2 M1. 3–5 [ऽ]भ्यरोचत; Cs व्यराजत (as in text).

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 9). — c) G5 स्थितम् (for स्फीतम्). Ds D8 G3 आक्रमते (for आक्रम्य ते).

16 K5 om. 16 (cf. v.l. 9). — a) K4 D3. 4 G5 इष्टं (for दत्तं). T G (except G3) भुक्तम् (for हुतम्). — d) K1. 2 Dn1 D7–9 हि (for च).

17 K5 om. 17 (cf. v.l. 9). — a) D2 तं हित्वा च (for त्वं तु हित्वा). D7–9 transp. हित्वा and राज्यं. — d) B1. 3 आप्तवान् (for आप्स्यसि). G2 महद्भयमवाप्स्यसि.

18 K5 om. 18 (cf. v.l. 9). — a) D3. 4 यत्र (for यस्य). — c) K1–3 D9 तपो घोरं रता; D7 ततो घोरव्रता; S (except G3. 4) तथा घोर° — d) B Dn Ds D10 कथं; D3. 4 त्वं न (for न त्वं).

19 K5 om. 19 (cf. v.l. 9); D3 om. (hapl.) 19. K1 G4 transp. 19 and 20. — b) G3 योद्धा (for भ्राता). — c) K3 S (except G4) सर्वधर्म°. K4 Dn1 श्रेष्ठ; B (except B5) Ds D3. 4. 6. 10 श्रेष्ठः. — d) = 20d. K4 D7 S न त्वं (for कथं); cf. 18d. K4 जयसि (for जेष्यसि).

21 K5 om. 20 (cf. v.l. 9). — b) G4 तथ्यं (for कार्यं).

22 K5 om. 22 (cf. v.l. 9). — a) K1. 2 B3 D2. 7–9 ते (for तैर्). — b) S शाम्यस्व (for शाम्य त्वं). B1. 2. 5 D2–4. 7 S कुल°. — cd) D3. 4 transp. -सुत- and -बल-, and read यमक्षयं (for पराभवम्). D2 त्वं (for च). S समित्रश्च यमक्षयं (for d).

Colophon missing in D5; K5 om. it. — *Sub-parvan*: K (K5 om.) B Dn Ds D1. 2. 6–9 G4. 5 M

१३८

धृतराष्ट्र उवाच ।
राजपुत्रैः परिवृतस्तथामात्यैश्च संजय ।
उपारोप्य रथे कर्णं निर्यातो मधुसूदनः ॥ १
किमब्रवीद्रथोपस्थे राधेयं परवीरहा ।
कानि सान्त्वानि गोविन्दः सूतपुत्रे प्रयुक्तवान् ॥ २
ओघमेघस्वनः काले यत्कृष्णः कर्णमब्रवीत् ।
मृदु वा यदि वा तीक्ष्णं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ३
संजय उवाच ।
आनुपूर्व्येण वाक्यानि श्लक्ष्णानि च मृदूनि च ।
प्रियाणि धर्मयुक्तानि सत्यानि च हितानि च ॥ ४
हृदयग्रहणीयानि राधेयं मधुसूदनः ।
यान्यब्रवीदमेयात्मा तानि मे शृणु भारत ॥ ५
वासुदेव उवाच ।
उपासितास्ते राधेय ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
तत्त्वार्थं परिपृष्टाश्च नियतेनानसूयया ॥ ६
त्वमेव कर्ण जानासि वेदवादान्सनातनान् ।
त्वं ह्येव धर्मशास्त्रेषु सूक्ष्मेषु परिनिष्ठितः ॥ ७
कानीनश्च सहोढश्च कन्यायां यश्च जायते । C. 5. 4733 B. 5. 140. 8 K. 5. 140. 3

भगवद्यान; D_{10} °वदागमन; T_1 G_2 °वत्प्रतियानः to it K_{1-4} $B_{1.2.4}$ Dn Ds $D_{1.2.6-9}$ add समाप्त. — *Adhy. name:* G_5 M भीष्मद्रोणवाक्यं (M_4 °द्रोणवचनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 29(=129); D_7 T_2 M 140 (M_4 139); T_1 $G_{2.4.5}$ 141; G_1 142; G_3 138. — *S'loka no.:* Dn_1 22.

☞ Although a few MSS. regard the following section (adhy. 138–148) as a continuation of भगवद्यान (a practice which is followed by all old printed ed. except that of P. P. S. Sastri), most of our MSS. indicate the end of this sub-parvan at adhy. 137. The name of the following sub-parvan appears to be given as कर्णविवाद in the Parvasaṃgraha summary of the Ādiparvan (1. 2. 52), which may be a form (like निर्याण) shortened, *metri causa*, or misunderstood, for कर्णोपनिवाद, given by most of our MSS.; while the S form कर्णोपजाप may have been a paraphrase. The Parvasaṃgraha does not authorize a further division of this section into a कर्णकुन्तीसमागम given by some of our MSS.

138

1 T G M_1 (by corr.) जनमेजयः (for धृतराष्ट्र उ°). — [b]) T G सह (for तथा). K_3 B (except B_5) Dn Ds $D_{2-4.10}$ भृत्यैः (for [अ]मात्यैः). T G M_1 (*inf. lin.*) सत्तम (T_2 °मः) (for संजय). — [c]) D_2 तथा°; G_4 तदा°; M_1 (*sup. lin.* as in text) समा° (for उपा°). D_3 S रथं (for रथे). — [d]) $D_{3.4}$ S निर्ययौ (for °र्यातो).

2 [a]) Dn Ds D_{10} अमेयात्मा; Ca रथोपस्थे (as in text). — K_5 om. 2[c]–3[d]. — [c]) D_{2-4} सूक्तानि (for सान्त्वानि). — [d]) $K_{1.2}$ D_{7-9} [ऽ]भियुक्तवान्; $D_{3.4}$ समाचरत् (for प्रयुक्त°).

3 K_5 om. 3 (cf. v.l. 2). — [a]) K (K_5 om.) B_4 D उद्यन्- (D_2 अन्य-); G_4 दीर्घ-; Ca ओघ- (as in text). — [b]) K_4 $B_{1.2.4}$ Dn Ds $D_{2-4.10}$ कृष्णः कर्णमथाब्रवीत्. — [d]) T G सर्वशः (G_3 सत्तम); M_1 (by corr.) पृच्छतः (for संजय).

4 T G M_1 (by corr.) वैशंपायनः (for संजय उ°). — [a]) Some MSS. आनुपूर्वेण. B_3 Ds D_{10} वक्ष्यामि (for वाक्यानि). — [b]) K_3 B Dn_2 $D_{1.6.7.10}$ Ca तीक्ष्णानि; Cs श्ल° (as in text). — $D_{3.4}$ om. (hapl.) 4[cd]. — [d]) K_1 $D_{6.8.9}$ शास्त्रा° (for सत्या°).

5 [a]) D_1 G_4 °ग्राहणीयानि; $D_{3.4}$ °ग्रहणार्थानि; Ca as in text. — [c]) $D_{3.4}$ अदीनात्मा (for अमेया°). — [d]) $D_{3.4}$ बुध्यस्व (for मे शृणु).

6 $D_{3.4}$ कृष्ण उ°; T G श्रीभगवान् (for वासुदेव उ°). — [a]) D_1 तत्वार्थाः; D_2 तत्वार्थः; G_3 तथा ते; G_5 तत्सार्धं (for तत्त्वार्थं). Ds $D_{1.2}$ Cap परिदृष्टाः (D_2 °ष्टः); Ca as in text. — [d]) $D_{1.2}$ T_1 $G_{4.5}$ नियमेन. $K_{1.2}$ $D_{2.7-9}$ T_2 G_5 M अन(*or* अनु)सूयता; $D_{3.4}$ °सूयकाः.

7 [b]) D_2 वेदशास्त्रानुशासनान्; $D_{3.4}$ वेदधर्मान्सना°; S वेदवेदांगसंहितां (T_1 $G_{1.4}$ °तं; G_5 ताः). — [c]) B (except B_3) Dn Ds $D_{1-4.9.10}$ G_2 om. हि (cf. [a]). B_3 सर्व° (for धर्म°). — [d]) D_2 कृत्स्नेषु. $K_{1.2}$ $D_{7.9}$ परिनिश्चितः.

8 [a]) G_1 सहोढो यः. — [b]) $B_{3.5}$ स्वैरिण्यां; T_2 (by

C. 5. 4733
B. 5. 140. 8
K. 5. 140. 8

वोढारं पितरं तस्य प्राहुः शास्त्रविदो जनाः ॥ ८
सोऽसि कर्ण तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्मतः ।
निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामेहि राजा भविष्यसि ॥ ९
पितृपक्षे हि ते पार्था मातृपक्षे च वृष्णयः ।
द्वौ पक्षावभिजानीहि त्वमेतौ पुरुषर्षभ ॥ १०
मया सार्धमितो यातमद्य त्वां तात पाण्डवाः ।
अभिजानन्तु कौन्तेयं पूर्वजातं युधिष्ठिरात् ॥ ११
पादौ तव ग्रहीष्यन्ति भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
द्रौपदेयास्तथा पञ्च सौभद्रश्चापराजितः ॥ १२
राजानो राजपुत्राश्च पाण्डवार्थे समागताः ।
पादौ तव ग्रहीष्यन्ति सर्वे चान्धकवृष्णयः ॥ १३
हिरण्मयांश्च ते कुम्भान्राजतान्पार्थिवांस्तथा ।
ओषध्यः सर्वबीजानि सर्वरत्नानि वीरुधः ॥ १४
राजन्या राजकन्याश्चाप्यानयन्त्वभिषेचनम् ।
षष्ठे च त्वां तथा काले द्रौपद्युपगमिष्यति ॥ १५
अद्य त्वामभिषिञ्चन्तु चातुर्वैद्या द्विजातयः ।
पुरोहितः पाण्डवानां व्याघ्रचर्मण्यवस्थितम् ॥ १६
तथैव भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
द्रौपदेयास्तथा पञ्च पाञ्चालाश्चेदयस्तथा ॥ १७
अहं च त्वाभिषेक्ष्यामि राजानं पृथिवीपतिम् ।
युवराजोऽस्तु ते राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १८
गृहीत्वा व्यजनं श्वेतं धर्मात्मा संशितव्रतः ।
उपान्वारोहतु रथं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १९
छत्रं च ते महच्छ्वेतं भीमसेनो महाबलः ।

---

corr.) M3.4 (*inf. lin.* as in text).5 जारिण्यां; Ca.s कन्यायां (as in text). D1.2 प्र-; Ca.s च (as in text).

9 a) K1.2.5 Dn1 D6-9 पृथा-; Ca तथा (as in text). — b) Cf. 5. 139. 2b and 4b. K1.2 D3.4.9 पांडु-; Ca.s पाण्डोः (as in text). — c) = 5. 139. 2c. S (except G1) निश्चयात्; Ca.s निग्रहात् (as in text). — d) G1 इह; Ca एहि (as in text).

10 a) K4 D1.2 °पक्षेण; B (except B6) Dn Ds D3.4.6.10 T G1.4 °पक्षे च (for °पक्षे हि). D3.4 कर्ण (for पार्थाः). — b) B6 D9 °पक्षे हि; D1.2 °पक्षेण (for °पक्षे च). — c) D3.4 इह (for अभि-). — d) K4.5 D7 T2 G2.5 भरत° (for पुरुष°).

11 a) K5 D7 M3.4 (*inf. lin.* as in text).5 यांतम् (for यातम्). — b) T1 G3.4 M त्वा.

12 a) = 13c. D1 ते प्र- (for तव). — G5 om. (hapl.) 12b–13c.

13 G5 om. 13abc (cf. v.l. 12). — b) D2 पार्थिवाश्च; T G1.3.4 पांडवैश्च; G2 M पांड(M4 बांध)वाश्च (for पाण्डवार्थे). — K4 om. 13c–14b. — c) = 12a. K1.2.5 D1.2.7.9 transp. पादौ and तव. — d) = 23d.

14 K4 om. 14ab (cf. v.l. 13). — cd) K2 D3.4 T G2.5 ओषधीः (for °ध्यः). T1 G1.4 transp. °बीजानि and °रत्नानि.

15 a) T1 G1.4 राजानो (for राजन्या). K1.3.5 D9 M1 (*inf. lin.*) °पुत्रा°; K2 °पुण्य° (for °कन्या°). — b) T1 G1.4.5 ह्यानयंतु; T2 स्नानयंतु; G2 साधयंतु (for [अ]प्यानयन्तु). K1.4.5 B Dn2 D1-4.6 आभिषेचनं. — D6 om. 15cd. — c) B1-3 Dn Ds D1.3.4.8 त्वां च (by transp.). K1.2.5 D7.9 सदा; K3 तदा (for तथा). D10 षष्ठे यथावस्थां काले. — d) D3 अपि; T1 G1.4 अभि- (for उप-). — After 15, B Dn Ds D6-8.10 ins.:

521* अग्निं जुहोतु वै धौम्यः संशितात्मा द्विजोत्तमः ।

[D2.6.8 ते (for वै). A few MSS. शंसितात्मा. D6.8 जितेंद्रियः (for द्विजो°).]

16 a) Ds अभिषेक्ष्यंतु. — b) Dn1 D9 G (except G1) °वैद्याः; D3.4 °मंत्रैः; D6.8.10 °विद्याः; Ca °वैद्याः (as in text). — K5 om. 16c–17d. — c) D2-4 पुरोहिताः. — d) B2 अवस्थितः; T G2.5 M3-5 उपस्थितं (for अव°). K4 B4.5 Dn D6.8 ब्रह्मकर्मण्यवस्थितः (B4.5 D6 °तं); B3 व्याघ्रचर्मपरिस्थितं; D2-4 व्याघ्रचर्मव्यवस्थितं.

17 K5 om. 17 (cf. v.l. 16). — ab) D3.4 अद्य त्वामभिषिंचंतु भ्रातरः पंच पांडवाः. — c) S च पंचैव (for तथा पञ्च). — d) Some MSS. पंचालाः.

18 a) D1.3.4 अहं त्वामभिषिंचामि. Ca cites त्वा (as in text). — c) Dn1 G3-5 M4 युवराजस्तु ते; D1 °राजो ततो (sic). K1.2.5 D7.9 राज्ये (for राजा). — d) = 19d. K3.4 B Dn Ds D1.2.6.8.10 धर्म° (for कुन्ती°).

19 K5 D3.4 om. (hapl.) 19; Dn1 reads it in *marg.* — b) K1.2 D7.8.10 शंसित°. — c) K1.2 अभि- (for अनु-). S आरोहतु रथं तेद्य. — d) = 18d.

20 a) K2 ते सु-; G4 ते च (by transp.). K3.5 B (except B3) Dn Ds D1.3.4.6.8.9 M2 महाश्वेतं; D2 महद्दिव्यं; D10 बिसश्वेतं (for महच्छ्वेतं). — c) K3.4 B Dn Ds1 D1.3.4.6.8.10 M3 कौंतेयो; T1 G1.4 ते मूर्ध्नि (for कौन्तेय). — d) K3 B Dn Ds D1.6.8.10 M3 धारयिष्यति मूर्धनि; K4 D3.4 धारयिष्यति वीर्यवान्.

अभिषिक्तस्य कौन्तेय कौन्तेयो धारयिष्यति ॥ २०
किङ्किणीशतनिर्घोषं वैयाघ्रपरिवारणम् ।
रथं श्वेतहयैर्युक्तमर्जुनो वाहयिष्यति ॥ २१
अभिमन्युश्च ते नित्यं प्रत्यासन्नो भविष्यति ।
नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च पञ्च ये ॥ २२
पाञ्चालास्त्वानुयास्यन्ति शिखण्डी च महारथः ।
अहं च त्वानुयास्यामि सर्वे चान्धकवृष्णयः ।
दाशार्हाः परिवारास्ते दाशार्णाश्च विशां पते ॥ २३
भुङ्क्ष्व राज्यं महाबाहो भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।
जपैर्होमैश्च संयुक्तो मङ्गलैश्च पृथग्विधैः ॥ २४
पुरोगमाश्च ते सन्तु द्रविडाः सह कुन्तलैः ।
आन्ध्रास्तालचराश्चैव चूचुपा वेणुपास्तथा ॥ २५
स्तुवन्तु त्वाद्य बहुशः स्तुतिभिः सूतमागधाः ।
विजयं वसुषेणस्य घोषयन्तु च पाण्डवाः ॥ २६
स त्वं परिवृतः पार्थैर्नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
प्रशाधि राज्यं कौन्तेय कुन्तीं च प्रतिनन्दय ॥ २७
मित्राणि ते प्रहृष्यन्तु व्यथन्तु रिपवस्तथा ।
सौभ्रात्रं चैव तेऽद्यास्तु भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ॥ २८

C. 5. 4754
B. 5. 140. 29
K. 5. 140. 29

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

---

21 K5 om. 21–28. — ^{b}) = 5. 81. 18^{b}; 179. 10^{d}. D1 T2 G2.5 M3.4 (*inf. lin.* as in text).5 °वारितं; M2 °चारणं.

22 K5 om. 22 (cf. v.l. 21); D3.4 G3.4 om. (hapl.) 22^{ab}. — ^{d}) D3.4 ते; S वै (for ये).

23 K5 om. 23 (cf. v.l. 21). — ^{a}) Some MSS. पंचालाः. K3.4 B (except B5) Dn Ds D2–4.6.8.10 G5 चानु°; T2 G2–4 M3–5 त्वनु° (for त्वानु°). — ^{b}) K1–3 D7 महाबलः; D8 °रथाः. — ^{c}) K1.2 D7.9 त्वां च (for च त्वा). — ^{d}) = 13^{d}. — ^{e}) K1 D9 परिवारस्ते; T1 सपरिवाराश्च (hypermetric!); G1.4 सपरीवाराः (for परिवारास्ते). — ^{f}) Dn1 D2–4.7 G1.2 M दशार्णाः; G4 दशार्हाः.

24 K5 om. 24 (cf. v.l. 21). — ^{b}) = 28^{d}. Ds2 D3.4 transp. सह and पाण्डवैः. — After 24^{ab}, K4 Dn1 D8 ins.:

522* आरोह तु रथं पार्थैर्भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।

— ^{c}) D8.10 जप्यैर्; G5 जप-. K (K5 om.) B1.4 D2–4.7.9 T G (except G3) संयुक्तं. — ^{d}) K (K5 om.) D1.2.7.9 पृथक्पृथक्.

25 K5 om. 25 (cf. v.l. 21). — ^{a}) G3 पुरेचराः; G5 पुरःसराः; M1 (*inf. lin.* as in text) पुरोभवाः; M2–5 पुरोजवाः; Ca as in text. — ^{b}) D1 द्रडिमाः; D3.4.9 द्राविडाः; S द्रमिळाः (T1 °डाः; G3 °काः). — ^{c}) K1.2 B2 Dn1 Ds D1.7.9 M अंध्राः. Ca cites आन्ध्रादयः. K1 D2.7.9 तालधरा°; K2 तलधरा°; B2.5 D3.4 तालवना°; B3 तालबला°; D1 M5 तलचरा°; T G1.2.4 तालवरा°; G3 तारपरा°; G5 M2 तालपरा°; M1 तलवरा°; M3.4 तलपरा°. — ^{d}) K1 D9 भूनृपा; K2 भूवृपा; K4 स्तुतपा; Dn1 चुचूपा; Ds चुंचुपा; D2.10 चुचुपा; D3.4 चूंचुपा; D7 धानुष्का; D8 भूमिपा; G3 चुचुपा; G4 चुचंपा; M2 चूचवा! K1.2 D7.9 वेत्रपा°; K4 वेणपा°; Dn1 Ds रेणुपा°; D1 वणपा°; D2 वर्णपा°; T1 G1.4 वेणुका°; T2 G2.5 M3 वैणवा°; M5 वैणुना°.

26 K5 om. 26 (cf. v.l. 21). — ^{a}) K3.4 B1.3.4 Dn Ds D1.6 त्वां च; D3.4 त्वां सु- (for त्वाद्य). K3.4 B1.3.4 Dn Ds D3.4.6.8 बहुभिः (for °शः). D10 त्वां संस्तुवंतु स्तुतिभिः. — ^{b}) D10 बहु° (for स्तुति°). — ^{c}) K3 D7.8.10 G4.5 च सुषेणस्य; D3.4 ते सुषे°; T2 G2 वै सुषे°; Ca वसुषे° (as in text). — ^{d}) S घोषयिष्यंति पांडवाः.

28 K5 om. 28 (cf. v.l. 21). — ^{a}) K1.2 Ds D7.9 च (for ते). — ^{b}) K1.2 D9 व्यथंतां. — ^{c}) D3.4 चापि; D10 कर्ण (for चैव). K1 ते चास्तु. — ^{d}) = 24^{d}. D6.8 सह बांधवैः; S (except T2 G3) पांडवैः सह (by transp.).

Colophon. D5 missing. — *Sub-parvan:* K1.2 D9 कर्णोत्पत्तिवाद; K3.5 B Dn Ds D1.2.6.7.10 कर्णोपनिवाद (D2 °निषद); D3.4 M भगवद्यान; T1 G1.4 °वत्प्रतियान: to it T1 G1 M add कर्णोपजाप. — *Adhy. name:* G5 कर्णजन्मकथनं; M भगवद्वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 30 (=130); D7 T2 M 141 (M4 140); T1 G2.4.5 142; G1 143; G3 139. — *S'loka no.:* Dn2 29.

१३९

C. 5. 4755
S. 5. 141. 1
K. 5. 141. 1

कर्ण उवाच ।

असंशयं सौहृदान्मे प्रणयाच्चात्थ केशव ।
सख्येन चैव वार्ष्णेय श्रेयस्कामतयैव च ॥ १
सर्वं चैवाभिजानामि पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।
निग्रहाद्धर्मशास्त्राणां यथा त्वं कृष्ण मन्यसे ॥ २
कन्या गर्भं समाधत्त भास्करान्मां जनार्दन ।
आदित्यवचनाच्चैव जातं मां सा व्यसर्जयत् ॥ ३
सोऽस्मि कृष्ण तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।
कुन्त्या त्वहमपाकीर्णो यथा न कुशलं तथा ॥ ४
सूतो हि मामधिरथो दृष्ट्वैव *अनयद्गृहान् ।
राधायाश्चैव मां प्रादात्सौहार्दान्मधुसूदन ॥ ५
मत्स्नेहाच्चैव राधायाः सद्यः क्षीरमवातरत् ।
सा मे मूत्रं पुरीषं च प्रतिजग्राह माधव ॥ ६
तस्याः पिण्डव्यपनयं कुर्यादस्मद्विधः कथम् ।
धर्मविद्धर्मशास्त्राणां श्रवणे सततं रतः ॥ ७
तथा मामभिजानाति सूतश्चाधिरथः सुतम् ।
पितरं चाभिजानामि तमहं सौहृदात्सदा ॥ ८
स हि मे जातकर्मादि कारयामास माधव ।
शास्त्रदृष्टेन विधिना पुत्रप्रीत्या जनार्दन ॥ ९
नाम मे वसुषेणेति कारयामास वै द्विजैः ।
भार्याश्चोढा मम प्राप्ते यौवने तेन केशव ॥ १०
तासु पुत्राश्च पौत्राश्च मम जाता जनार्दन ।

139

1 ^{a}) T_1 G_1 $M_{1-3.5}$ सौहृदान्मा; T_2 $G_{3.5}$ °दान्मां; G_2 M_4 °दात्मा. — ^{b}) $K_{1.2.5}$ D_7 om. च. K_4 D_2 चाह; $D_{3.4.8}$ चापि; D_6 चानु; D_9 G_4 वाथ (for चात्थ). — ^{c}) Ds_2 सत्येन चैव; D_{10} सुसखित्वेन. — ^{d}) $K_{1.3}$ Dn Ds_2 $D_{1-4.6.8.9}$ T_1 $G_{3.4}$ श्रेयस्कामस्तथैव च; K_2 °स्कामेन चैव हि; K_5 °सा मां तथैव च; T_2 G_1 °स्कामितयैव च; $G_{2.5}$ °स्कामी तथैव च.

2 ^{a}) D_{10} एतद्धि; $M_{4.5}$ चैव वि- (for चैवाभि-). — ^{b})=4^b. Cf 5. 138. 9^b. — D_9 om. (hapl.) 2^c–4^b. — ^{c})=5. 138. 9^c. K_3 $D_{3.4}$ T G (except G_3) M_1 निश्चयात्; Ca निग्रहात् (as in text).

3 D_9 om. 3 (cf. v.l. 2). — ^{a}) T_2 G_2 समादत्ते. — ^{b}) T_1 $G_{3.4}$ $M_{1.2.4}$ मा (for मां). D_{10} पृथा हरे (for जनार्दन). — ^{c}) K_5 D_7 चैवं; D_{10} एव (for चैव). — ^{d}) M (except M_2) मा (for मां). $D_{6.8}$ जातमात्रं व्यसर्जयत्.

4 $D_{3.4.9}$ om. 4^{ab} (for D_9 cf. v.l. 2). With 4^{ab} cf. 5. 138. 9^{ab}. — ^{a}) T_2 G_2 तदा; Ca तथा (as in text). — ^{b})=2^b. — ^{c}) T G (except G_3) अवाकीर्णः; Ca. s as in text. — ^{d}) T G $M_{1.2}$ कुलजस्; Ca. s कुशलं (as in text).

5 ^{a}) S (except G_3 M_1) [ऽ]पि (for हि). K_3 नाम (for माम्). T G (except G_3) अतिरथः. — ^{b}) $K_{1.2}$ B_3 Dn Ds $D_{7.9.10}$ [अ]भ्यनयत्; K_3 T_2 $G_{2.5}$ M_4 [अ]प्यन°; K_4 D_8 त्वन°; K_5 $B_{1.2.4.5}$ D_{1-4} T_1 M_1 [अ]भ्यान°; D_6 स्वान°; G_3 ह्यन°; $M_{2.3.5}$ [अ]प्यान° (for *अनयद्). $G_{1.4}$ दृष्ट्वैवाभसि मां (G_1 वा) सुतं. — ^{c}) D_{10} स तु (for चैव). S राधायै स च मां प्रा°.

6 ^{a}) D_{10} om. च. $B_{2.4}$ Dn_2 Ds D_{10} T_1 राधायां. — ^{b}) S (except G_3) अवापत(G_2 °सर)त् (for अवातरत्). — ^{c}) $D_{3.4}$ पुरीषं मूत्रं च (by transp.). — ^{d}) $D_{3.4}$ S केशव (for माधव).

7 ^{a}) D_3 तस्य (for तस्याः). — ^{d}) D_2 सततं श्रवणे (by transp.).

8 ^{a}) G_4 ततो (for तथा). — ^{b}) T_1 $G_{3.5}$ अति° (for अधि°). — ^{c}) S च वि- (for चाभि-). — ^{d}) D_1 T $G_{1.2.4.5}$ M तथा; $D_{6.7}$ G_3 तदा (for सदा).

9 ^{a}) $D_{3.4}$ °कर्माणि. — ^{b}) K_3 केशव; $D_{3.4}$ S धर्मतः (for माधव). — D_1 om. (?hapl.) 9^c–10^d.

10 D_1 om. 10 (cf. v.l. 9); G_2 om. (hapl.) 10^a–11^b. — ^{a}) $K_{3.4}$ B Dn_2 Ds D_6 T_2 G_4 वै; K_5 [ए]व (for मे). Dn_1 $D_{7.8}$ T_1 नाम चैव सुषेणेति; D_{10} मम नाम सुषेणेति. — ^{b}) $K_{1.2.5}$ $D_{7.9}$ स द्विजैः; K_3 च द्विजैः; T_2 धर्मतः. — ^{c}) G_4 भार्याश्चाढ्या; M भार्या वोढा. $K_{2.3}$ $B_{1.3.4}$ $D_{3.4.6.8.10}$ मया; D_2 पुनः (for मम). — ^{d}) $K_{1-3.5}$ $D_{2.7.9}$ माधव (for केशव). K_4 B Dn Ds $D_{3.4.6.8.10}$ यौवने त($D_{3.4}$ स)त्परिग्रहात्.

11 G_2 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). In Dn_2 stanzas 11 to 55 are lost on a missing fol. — ^{a}) K_5 मे जाताः; D_3 (m as in text).$_4$ दयिताः; T $G_{2.5}$ पुत्र्यश्च (for पौत्राश्च). — ^{b}) K_5 blank.

12 Dn_2 missing (cf. v.l. 11). — ^{d}) N (Dn_2

तासु मे हृदयं कृष्ण संजातं कामबन्धनम् ॥ ११
न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः ।
हर्षाद्भयाद्वा गोविन्द अनृतं वक्तुमुत्सहे ॥ १२
धृतराष्ट्रकुले कृष्ण दुर्योधनसमाश्रयात् ।
मया त्रयोदश समा भुक्तं राज्यमकण्टकम् ॥ १३
इष्टं च बहुभिर्यज्ञैः सह सूतैर्मयासकृत् ।
आवाहाश्च विवाहाश्च सह सूतैः कृता मया ॥ १४
मां च कृष्ण समाश्रित्य कृतः शस्त्रसमुद्यमः ।
दुर्योधनेन वार्ष्णेय विग्रहश्चापि पाण्डवैः ॥ १५
तस्माद्रणे द्वैरथे मां प्रत्युद्यातारमच्युत ।
वृतवान्परमं हृष्टः प्रतीपं सव्यसाचिनः ॥ १६
वधाद्बन्धाद्भयाद्वापि लोभाद्वापि जनार्दन ।
अनृतं नोत्सहे कर्तुं धार्तराष्ट्रस्य धीमतः ॥ १७
यदि ह्यद्य न गच्छेयं द्वैरथं सव्यसाचिना ।
अकीर्तिः स्याद्धृषीकेश मम पार्थस्य चोभयोः ॥ १८
असंशयं हितार्थाय ब्रूयास्त्वं मधुसूदन ।
सर्वं च पाण्डवाः कुर्युस्त्वद्वशित्वान्न संशयः ॥ १९
मन्त्रस्य नियमं कुर्यास्त्वमत्र पुरुषोत्तम ।
एतदत्र हितं मन्ये सर्वयादवनन्दन ॥ २०
यदि जानाति मां राजा धर्मात्मा संशितव्रतः ।
कुन्त्याः प्रथमजं पुत्रं न स राज्यं ग्रहीष्यति ॥ २१
प्राप्य चापि महद्राज्यं तदहं मधुसूदन ।
स्फीतं दुर्योधनायैव संप्रदद्यामरिंदम ॥ २२
स एव राजा धर्मात्मा शाश्वतोऽस्तु युधिष्ठिरः ।
नेता यस्य हृषीकेशो योद्धा यस्य धनंजयः ॥ २३
पृथिवी तस्य राष्ट्रं च यस्य भीमो महारथः ।

C. 5. 4778
B. 5. 141. 24
K. 5. 141. 24

---

missing) मिथ्याकर्तुं तदु(Dn1 D9 तमु; D3.4 समु)त्सहे.

14 Dn2 missing (cf. v.l. 11) — ^{a}) S विविधैर् (for बहुभिर्). — ^{b}) D8 D10 पुत्रैः (for सूतैः). — ^{c}) K1.2 D9 आवाहा अतिवाहाश्च; B5 आहाराश्च विहाराश्च; G4 M2 आवाहश्च विवाहश्च. Ca.s cite आवाहाः (as in text); Cnp आवापाः. — ^{d}) S सार्धं (for सह). K5 B Dn1 D8 D1.6.8.10 T1 मया कृताः (by transp.).

15 Dn2 missing (cf. v.l. 11). — ^{a}) K3 B Dn1 D8 D1.6.8.10 समासाद्य; D9 समासृत्य; S व्यपाश्रित्य (for समाश्रित्य). — ^{d}) D1 T1 G3.4 चैव (for चापि).

16 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K6 om. 16. — ^{a}) D3.4 द्वैरथेन; G3 M (except M1) द्वैरथे मा. — ^{b}) D1 M1 अच्युतं; D7 अप्युत (for अच्युत). D3.4 प्रत्युद्याता धनंजयः. — ^{c}) K1.2 धृत°; B2 Dn1 D2–4.6.8.9 कृत° (for वृत°). T1 G1.4 M समरे (for परमं). B D (except D2.7; Dn2 missing) कृष्ण (for हृष्टः). T2 G2.5 वृतवान्धार्तराष्ट्रोसौ; G3 वृतवान्स ह संहृष्टः. — ^{d}) B5 M Ca प्रतिघं; D8 D10 परिघं; D2 प्रतिज्ञां. D1 M4 सव्यसाचिना.

17 Dn2 missing (cf. v.l. 11). — ^{a}) K4 लोभाद्भयाद्वधाद्वापि; S भयाद्वधा(G3 M वधाद्भया)द्वा बंधाद्वा. — ^{b}) K4 S त्रैलोक्याद्वा (for लोभाद्वापि). — ^{c}) G1.4.5 M2 वक्तुं (for कर्तुं); cf. 12^{d}.

18 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 18^{ab}. — ^{a}) D10 त्वद्य; S ह्यहं (G5 °यं) (for ह्यद्य). — ^{b}) D8.9 द्वैरथ्यं.

19 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 19^{ab}. — ^{a}) K1–3 D8 D3.4.7.8 हितार्थी यत्; G5 हि पार्थाय (for हितार्थाय). — ^{b}) D3.4 हि जनार्दन (for मधुसूदन). D6 om. (? hapl.) 19^{c}–20^{d}. — ^{c}) K5 समर्थं (for सर्वं च). — ^{d}) B3 तत्र सिद्धा; D2 त्वद्धितं च; Ca त्वद्वशित्वात् (as in text). S त्वद्वशा ह्यद्य पांडवाः (M1 by corr. माधव).

20 Dn2 missing (cf. v.l. 11). D6 om. 20 (cf. v.l. 19). — ^{a}) D3.4 मंत्रे च; Ca मन्त्रस्य (as in text). K5 कुर्यात् (for कुर्यास्). — ^{b}) K3 D3.4 त्वमस्य; K5 स्वमंत्रं; Dn1 स्वमत्र; T1 G1.4 M1(*inf. lin.*).2.4 (*inf. lin.*) त्वमद्य (for त्वमत्र). K1–3.5 D1–4.7.9 पुरुषर्षभ; K4 B Dn1 D8 D8.10 मधुसूदन. — D8 om. (hapl.) 20^{cd}. — ^{c}) K1–3.5 D3.4.7.9 एव (for अत्र). — ^{d}) K5 B Ds1 D1–4.10 T2 G2 M1.2.4 सर्वं (for सर्व-).

21 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 21–51. — ^{a}) Dn1 D8 M मा (for मां). — ^{b}) K4 विजितेंद्रियः; B D8 D6.8.10 संयतेंद्रियः; Dn1 संजितेंद्रियः; D2 सर्वधर्मवित् (for संशित°). — ^{b}) T G गर्भं (for पुत्रं). D3.4 कुंत्याश्च प्रथमं पुत्रं. — ^{d}) D3.4 न च; G3 स न (by transp.).

22 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 22 (cf. v.l. 21). — ^{c}) D3.4 कृत्स्नं; G4 स्थितं (for स्फीतं).

24 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 24 (cf v.l. 21). — ^{a}) B1.2.4 D6.8, G1 राज्यं (for राष्ट्रं). — ^{b}) D3.4 भीमो यस्य (by transp.); S भीमसेनो.

C. 5. 4778
B. 5. 141. 24
K. 5. 141. 24

नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च माधव ॥ २४
उत्तमौजा युधामन्युः सत्यधर्मा च सोमकिः ।
चैद्यश्च चेकितानश्च शिखण्डी चापराजितः ॥ २५
इन्द्रगोपकवर्णाश्च केकया भ्रातरस्तथा ।
इन्द्रायुधसवर्णश्च कुन्तिभोजो महारथः ॥ २६
मातुलो भीमसेनस्य सेनजिच्च महारथः ।
शङ्खः पुत्रो विराटस्य निधिस्त्वं च जनार्दन ॥ २७
महानयं कृष्ण कृतः क्षत्रस्य समुदानयः ।
राज्यं प्राप्तमिदं दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ २८
धार्तराष्ट्रस्य वार्ष्णेय शस्त्रयज्ञो भविष्यति ।
अस्य यज्ञस्य वेत्ता त्वं भविष्यसि जनार्दन ।
आध्वर्यवं च ते कृष्ण क्रतावस्मिन्भविष्यति ॥ २९
होता चैवात्र बीभत्सुः संनद्धः स कपिध्वजः ।
गाण्डीवं स्रुक्तथाज्यं च वीर्यं पुंसां भविष्यति ॥ ३०
ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं स्थूणाकर्णं च माधव ।
मन्त्रास्तत्र भविष्यन्ति प्रयुक्ताः सव्यसाचिना ॥ ३१
अनुयातश्च पितरमधिको वा पराक्रमे ।
ग्रावस्तोत्रं स सौभद्रः सम्यक्तत्र करिष्यति ॥ ३२
उद्गातात्र पुनर्भीमः प्रस्तोता सुमहाबलः ।
विनदन्स नरव्याघ्रो नागानीकान्तकृद्रणे ॥ ३३

D1.2.4 महाबलः. — d) G4 द्रौपदेया महारथाः. — After 24, N (K5 om.; Dn2 missing) ins.:

523* धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः सात्यकिश्च महारथः ।

25 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 25 (cf. v.l. 21); G4 om. (hapl.) 25^{a}–27^{b}. — b) K3 सर्वधर्मा; D2.9 सत्यवर्मा; D3.4 सत्यधर्मः; T2 G2.5 अभिमन्युः (for सत्यधर्मा). K2–4 B Dn1 Ds1 D3.4.6–8 सौमकिः; Ds2 S सोमकः; D9 कौशिकः. — d) D1.9 शिखंडी च महारथः.

26 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om 26 (cf. v.l. 21). G4 *om.* 26 (*cf.* v.l. 25). — a) K1.2 °वर्णाभाः; K3 B4.6 D10 S (G4 om.) °वर्णाश्चाः (T2 °वर्णाश्च also); Dn1 Ds D6 इंद्रपावकव°. — b) A few N MSS. कैकया. K1.2.4 D3.4.7.9 भ्रातरः पंच कैकयाः. — c) K1–3 Ds2 D2–4.7–9 G3 °स(K1 °सु)वर्णश्च; B (except B2) Ds1 D10 M2 °सवर्णाश्चः; T G1.2.5 M1(*inf. lin.*).3–5 °सवर्णाश्चाः (T2 as in text also). — d) K4 B1.2.4 Dn1 Ds D6.8.10 °मनाः; B3.5 °बलः; T G (G4 om.) M1 (*inf. lin.* as in text) °रथाः (for °रथः).

27 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 27 (cf. v.l. 21); G4 om. 27^{ab} (cf. v.l. 25). D1 *repeats* 26^{cd} for 27^{ab}. — b) K2–4 B Dn1 Ds D1.6–10 श्येनजित्; T1 G3 M सेना°. D7 तु (for च). K1–3 B (except B5) D2–4.7.9 महाबलः. — c) Dn1 Ds2 D3.9 T1 G3.4 शंखपुत्रो. D2.7 T2 G2–4 M4 विराटश्च. — d) K1 विधिंशु (sic) च; K2.3 शिनिस्त्वं च; D7 T1 G1.4 M1 (*inf. lin.*) विद्धि त्वं च; D9 M विधिस्त्वं (M1.2 °स्त्वं) च; T2 G2.3.5 हैडिंबश्च (for निधिस्त्वं च).

28 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 28 (cf. v.l. 21). — a) D7 कृतः कृष्ण; T2 G2.5 कृष्ण हतः; G3 कृष्ण ततः. — b) K1 D9 क्षयश्च (for क्षत्रस्य). K1.2 D3 समुदायतः; D1 समुपानयः; D3.4.10m समुदालयः; D7 समुपागतः; D9 सुहृदां यतः; S समुदागमः (T2 G2 °हृतः); Ca.s as in text. — c) B3 राज्ञां प्राप्तं; D3.4 G3 M प्राप्य राज्यं; T G1.2.5 प्राप्तं राज्यं (by transp.) D3.4 महत् (for इदं).

29 Dn2 missing (cf. v.l. 11). — K5 om. 29 (cf. v.l. 21). — a) K2 राजेंद्र (for वार्ष्णेय). — b) D3.4 क्षत्र° (for शस्त्र°). D2 om. 29^{cd}. — c) K1–3 यस्य (for अस्य). Dn1 D6.8 कर्ता; D7.9.10 नेता; T1 G1.3.4 हेतुः; Cs वेत्ता (as in text). — e) K1.2 D9 अध्वर्युस्त्वं; Ca आध्वर्यवं (as in text).

30 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 29 (cf. v.l. 21). — a) D10 स्यादत्र (for चैवात्र). — c) G4 तदा (for तथा). K4 B2.3.5 Dn1 Ds D1.6.8.10 चाज्यं; T1 M (M1 *inf. lin.* as in text) स्फ्यं च (for [आ]ज्यं च). D3.4 गांडीवं तु स्रुगाज्यं च; D10 गांडीवं स्रुक् च हव्यं च. — d) D9 transp. वीर्यं and पुंसां.

31 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 31 (cf. v.l. 21). — a) K2 D3.4.7 G3 ब्राह्मयं (for ब्राह्मं). — c) M3–5 तस्य (for तत्र). — d) D3 प्रमुक्ताः.

32 Dn2 *missing* (*cf.* v.l. 11). K5 *om.* 32 (*cf.* v.l. 21). — a) B4 Ds D2–4.6.7.10 T G1–3.5 M1.3–5 Cs °जातः; D8 G4 M2 °ज्ञातः; Ca °यातः (as in text). — c) K1 गीतिस्तोत्रं; K2.4 B1.5 D1.2.7 Cn.s गीतं स्तोत्रं; K3 गीत°; B1–3 Dn1 Ds D6.8–10 गाता स्तोत्रं. D2.7 च (for स). D3.4 आग्नीध्रस्तत्र सौभद्रः. — d) B (except B2) D (except D7.9; Dn2 missing) G2.3 Cn.s भवि° (for करि°).

33 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 33 (cf. v.l. 21). — a) B2 D7 उद्गाता च; S उद्गातृत्वं;

स चैव तत्र धर्मात्मा शश्वद्राजा युधिष्ठिरः ।
जपैर्होमैश्च संयुक्तो ब्रह्मत्वं कारयिष्यति ॥ ३४
शङ्खशब्दाः समुरजा भेर्यश्च मधुसूदन ।
उत्कृष्टसिंहनादाश्च सुब्रह्मण्यो भविष्यति ॥ ३५
नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ यशस्विनौ ।
शामित्रं तौ महावीर्यौ सम्यक्तत्र करिष्यतः ॥ ३६
कल्माषदण्डा गोविन्द विमला रथशक्तयः ।
यूपाः समुपकल्पन्तामस्मिन्यज्ञे जनार्दन ॥ ३७
कर्णिनालीकनाराचा वत्सदन्तोपबृंहणाः ।
तोमराः सोमकलशाः पवित्राणि धनूंषि च ॥ ३८
असयोऽत्र कपालानि पुरोडाशाः शिरांसि च ।
हविस्तु रुधिरं कृष्ण अस्मिन्यज्ञे भविष्यति ॥ ३९
इध्माः परिधयश्चैव शक्त्योऽथ विमला गदाः ।
सदस्या द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ॥ ४०
इषवोऽत्र परिस्तोमा मुक्ता गाण्डीवधन्वना ।
महारथप्रयुक्ताश्च द्रोणद्रौणिप्रचोदिताः ॥ ४१
प्रातिप्रस्थानिकं कर्म सात्यकिः स करिष्यति ।
दीक्षितो धार्तराष्ट्रोऽत्र पत्नी चास्य महाचमूः ॥ ४२ C. 5. 4797 B. 5. 141. 42 K. 5. 141. 42

C3 as in text. Ca cites उद्गाता (as in text). — b) D3.4 तु; D8 T1 G1.4 च (for सु-). D3.4 भविष्यति (for -महाबलः). — c) D3.4 M1.2 विनर्दन्; T1 G1.4 M3-5 विमर्दन्; G5 विनंदन् (for विनदन्) D2 च (for स). — d) K3 नागानामंतकृद्रणे; T1 G3.4 M1.4 (*inf. lin.*) नागा(T1 °ना)नीकान्त(M1 °केस)कृद्रणे; M3-5 नागानीकानहत्रणे.

34 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 D4 om. 34 (for K5 cf. v.l. 21); D8 reads it in marg. — a) D10 स्वयं तु (for स चैव). — b) G5 सम्यक् (for शश्वत्).

35 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 35 (cf. v.l. 21). — a) D2 T1 G1.4 च (for स-). S -पटहाः (for -मुरजाः). D1 शंखस्य शब्दा भेर्यश्च. — b) D1 मुरजाः (for भेर्यश्च). — c) K3.4 B1.2.4 D5 D6-8.10 T G1.2 उत्कृष्टः; B3 D1-4 G4 उत्कृष्टाः; B5 उत्कुष्टाः; G3.5 उद्घुष्टं (G5 °घु-) (for उत्कृष्ट-). K4 B (except B3) Dn1 Ds D1.6.8.10 T1 G3 -सिंहनादः; G4 -सिंहनादान्. — d) K1-3 D1.2.7.9 सुब्रह्मण्यं; Ca.s as in text.

36 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 36 (cf. v.l. 21). — c) D7 आर्त्विज्यं; Ca शामित्रं (as in text). D2 च (for तौ). D10 शामित्राख्यं. S महात्मानौ. — d) B (except B5) Ds2 T2 M3-5 भवि° (for करि°). — After 36, D8 ins.:

524* रथध्वजाश्च कल्पन्ते यूपाश्च वितते क्रतौ ।

On the other hand S ins. after 36:

525* मैत्रावरुण आग्नीध्रौ महावीर्यौ भविष्यतः ।

37 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 37 (cf. v.l. 21). — a) Ds2 D8 कल्माषदंडो; D6 चित्राः सुदंडा; D9 कल्पा प्रदंष्ट्राः; G4 कल्माषपादो; Ca.s as in text. D9 समिधः; G4 धर्मात्मा (for गोविन्द). — b) S विपुला (T1 G1 विविधा). K1.2.4 B D (except D1.2; Dn2 missing) G3 Ca रथपंक्तयः. — c) T G (except G4) M2.4.5 समनु- (for समुप-). B5 Dn1 Ds1 T1 G3.5 M -कल्प्यंतां. — d) K4 D3.4 यथाविधि (for जनार्दन).

38 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 38 (cf. v.l. 21). — b) K4 B3.5 D5 D1.3.4.7.10 °बृंहिताः; S वत्सदंताश्च बर्हिणः; Ca as in text. — d) B स्तोत्राणि च; Ca. d पवित्राणि (as in text).

39 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 39 (cf. v.l. 21). — a) K1 D7.8 असवो (for असयो). — d) N (K5 om.; Dn2 missing) तस्मिन् (for अस्मिन्).

40 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 40 (cf. v.l. 21). — b) K4 B D (except D9; Dn2 missing) शक्तयो (for शक्त्योऽथ). T1 विपुला (for विमला).

41 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 41 (cf. v.l. 21). — a) K4 D3.4 इषवस्तु; D2 इषुधीश्च (for इषवोऽत्र). — b) T2 G1.2 गांडीवधन्विना. — c) D5 °प्रमुक्ताश्च. — d) D7.8 °प्रणोदिताः.

42 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 42 (cf. v.l. 21). — a) K1.2 G4 M1 (*inf. lin.*) प्रातिप्र(K1 °प्रा)स्थातृकं; K4 B3 D2.8 G2 प्रतिप्रस्थानिकं; B1.2.4.5 Dn1 D1.3.4.6.7.10 Ca प्रतिप्रास्थानिकं; Ds1 G3 M4 प्रातिप्रास्थानिकं; D9 प्रातिप्रस्थानियं; T1 प्रातिप्रस्थाकृतं; G1.5 प्रतिप्रस्थातृकं; M3.5 प्रातिप्रस्थानिकः; C3 प्रतिप्रास्थातृकं. Cd cites प्रस्थानिकं. T2 प्रतिप्रस्थानि कर्माणि. — M2 om. (hapl.) from कर्म up to चैताने (in 44c). — b) K1.2 D2.7.9 G4 च; K3.4 B Dn1 D5 D1.3.4.6.8.10 G3 तु (for स). — c) M3-5 धर्मराजो (for धार्तराष्ट्रो). B5 D7.9 अथ; D3.4 G3 च (for अत्र). — d) T G अत्र (for अस्य).

43 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 M2 om. 43

C. 5. 4798
B. 5. 141. 43
K. 5. 141. 48

घटोत्कचोऽत्र शामित्रं करिष्यति महाबलः ।
अतिरात्रे महाबाहो वितते यज्ञकर्मणि ॥ ४३
दक्षिणा त्वस्य यज्ञस्य धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
वैताने कर्मणि तते जातो यः कृष्ण पावकात् ॥ ४४
यदब्रुवमहं कृष्ण कटुकानि स्म पाण्डवान् ।
प्रियार्थं धार्तराष्ट्रस्य तेन तप्येऽद्य कर्मणा ॥ ४५
यदा द्रक्ष्यसि मां कृष्ण निहतं सव्यसाचिना ।
पुनश्चितिस्तदा चास्य यज्ञस्याथ भविष्यति ॥ ४६
दुःशासनस्य रुधिरं यदा पास्यति पाण्डवः ।
आनर्दं नर्दतः सम्यक्तदा सुत्यं भविष्यति ॥ ४७
यदा द्रोणं च भीष्मं च पाञ्चाल्यौ पातयिष्यतः ।
तदा यज्ञावसानं तद्भविष्यति जनार्दन ॥ ४८
दुर्योधनं यदा हन्ता भीमसेनो महाबलः ।
तदा समाप्स्यते यज्ञो धार्तराष्ट्रस्य माधव ॥ ४९
स्नुषाश्च प्रस्नुषाश्चैव धृतराष्ट्रस्य संगताः ।
हतेश्वरा हतसुता हतनाथाश्च केशव ॥ ५०
गान्धार्या सह रोदन्त्यः श्वगृध्रकुरराकुले ।
स यज्ञेऽस्मिन्नवभृथो भविष्यति जनार्दन ॥ ५१
विद्यावृद्धा वयोवृद्धाः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
वृथामृत्युं न कुर्वीरंस्त्वत्कृते मधुसूदन ॥ ५२
शस्त्रेण निधनं गच्छेत्समृद्धं क्षत्रमण्डलम् ।
कुरुक्षेत्रे पुण्यतमे त्रैलोक्यस्यापि केशव ॥ ५३

(cf. v.l. 21, 42). — ^{b}) T1 G1.4 °रथः (for °बलः). — ^{d}) T1 विदिते; G4 एतत्ते; Ca वितते (as in text).

44 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 44 (cf. v.l. 21); M2 om. up to वैताने (in ^{c}) (cf. v.l. 42). — ^{a}) D3.4 G4 दक्षिणास्. K3 D3.4.8 G4 तस्य (for त्वस्य). — ^{b}) D3 (*m* as in text).4 धृतराष्ट्रः (for धृष्टद्युम्नः). — ^{c}) = 1. 57. 91^{c}. B3-5 Dn1 Ds D3.4.10 वैतानिके कर्मसुखे; D1 G3 वैताने कर्मवितते. — ^{d}) K4 B4 Ds2 G4 यत्; B2.5 अयं (for यः).

45 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 45 (cf. v.l. 21). — ^{a}) K3 M1.2 अब्रवं! — G4 om. (hapl.) 45^{b}-46^{a}. — ^{c}) S (G4 om.) धार्तराष्ट्राणां. — ^{d}) S (except M1.2; G4 om.) तप्स्ये (for तप्ये). B ह्यकर्मणा; Dn1 [ऽ]द्य कर्मणि (for ऽद्य कर्मणा). D9 तेन तापाय कर्मणे.

46 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 46 (cf. v.l. 21); G4 om. 46^{a} (cf. v.l. 45). — ^{a}) B1.2.4 द्रष्टासि (for द्रक्ष्य°). — ^{c}) K3.4 B (except B3) Dn1 D1.6.8.10 T1 G3.5 पुन(D6.8 °र)श्चित्तिः; Ca.d.s as in text. T2 G2 तथा (for तदा). K1 D2 वास्य; D3.4.6.8 तस्य (for चास्य). — ^{d}) K4 D7 G3 अस्य; T1 G1 स; M1-3.5 हि (for [अ]थ). T2 G2.5 M4 यज्ञस्तस्य भ°.

47 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 D6.7 (both latter hapl.) om. 47 (for K5 cf. v.l. 21); K3 reads 47 in marg. — ^{c}) K (K5 om.) D8 आनंदान्नदतः; D3.4 विमर्दे रुदतः; D9 आनंदान्निर्वृतः; T1 G1 आनर्दन्नुद्यतः (T1 °ते); T2 आनंदन्नृद्यतः; G2 आनंदन्नुद्यतः; G3 आनर्दे नृद्यतः; G4.5 आनर्दे नुद्यतः; M3.4 आनर्दे नदतः. B1.3.4 D3.4 तस्य; D2 तत्र (for सम्यक्). — ^{d}) K1.2 D8.9 सौम्यं; K3.4 Dn1 D2 M3-5 सत्यं; B1.3-5 शून्यं; B2 Cn सूयं; Ds Cs सूत्यं; D3.4 युद्धं; T G M1 (*inf. lin.* as in text) सुत्या; Ca.d.np सुत्यं (as in text).

48 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 48 (cf. v.l. 21). — ^{b}) K1-3 B3 D2.7.9 घात° (for पात°). — ^{c}) D3.4 वै (for तत्).

49 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 49 (cf. v.l. 21). — ^{c}) B3 D7 S (except G1 M5) समाप्यते (for °प्स्यते).

50 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 50 (cf. v.l. 21). — ^{ab}) K4 चापि (for चैव). D3.4 transp. प्रस्नुषाश्चैव and धृतराष्ट्रस्य. D8.9 संमताः (for °गताः). — ^{c}) K2 D9 हतसुखाः; B3.5 Ds2 हतपुत्राः; Dn1 Ds1 D1.6.8.10 नष्टपुत्राः (for हतसुताः). — ^{d}) Ds2 नष्टनाथाः; D10 हतभोगाः; S हतपौ(T1 G1.3.4 °पु)त्राः; Ca हतनाथाः (as in text).

51 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 51 (cf. v.l. 21). — ^{a}) D3.4 G3 रोदंति; T1 तावंत्यः (for रोदन्त्यः). B Dn1 Ds D6.10 रुदंत्यः (D6 रोदंतीः) सह गांधार्यां. — ^{b}) D3.4 स्वरैर्बहुभिराकुलैः; T1 G1.4 °शकुनाकुले; T2 G2.5 M °नकुलावृते; G3 °नकुलायुते. — ^{c}) D3.4 यज्ञे च (for स यज्ञे).

52 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 resumes! — ^{a}) K1 D9 तपो° (for वयो°). — ^{b}) K1.2.5 B3.5 D3.4.9 G3.4 °र्षभाः (for °र्षभ). — ^{c}) D8 मिथ्या-; Ca.d.s वृथा- (as in text). — ^{d}) D3.4 तथा कुरु जनार्दन. Ca.d cite त्वत्कृते (as in text).

53 Dn2 missing (cf. v.l. 11). — ^{b}) D10 S (except T1 G5) समग्रं (for समृद्धं). — ^{d}) D3.4 माधव

तदत्र पुण्डरीकाक्ष विधत्स्व यदभीप्सितम् ।
यथा कार्त्स्न्येन वार्ष्णेय क्षत्रं स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ ५४
यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च जनार्दन ।
तावत्कीर्तिभवः शब्दः शाश्वतोऽयं भविष्यति ॥ ५५
ब्राह्मणाः कथयिष्यन्ति महाभारतमाहवम् ।
समागमेषु वार्ष्णेय क्षत्रियाणां यशोधरम् ॥ ५६
समुपानय कौन्तेयं युद्धाय मम केशव ।
मन्त्रसंवरणं कुर्वन्नित्यमेव परंतप ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

१४०

संजय उवाच ।
कर्णस्य वचनं श्रुत्वा केशवः परवीरहा ।
उवाच प्रहसन्वाक्यं स्मितपूर्वमिदं तदा ॥ १
अपि त्वां न तपेत्कर्ण राज्यलाभोपपादना ।
मया दत्तां हि पृथिवीं न प्रशासितुमिच्छसि ॥ २
ध्रुवो जयः पाण्डवानामितीदं

C. 5. 4815
B. 5. 142. 3
K. 5. 142. 3

(for केशव).

54 Dn2 missing (cf. v.l. 11). — [a]) K3 तथापि; D1 तथा तु; D2 तथात्थ; D3.4 तत्सर्वं (for तदत्र). — [b]) K2 (m as in text) S यदनंतरं; D2 समभीप्सितं. — [c]) G5 यातु (for यथा). K5 transp. कार्त्स्न्येन and वार्ष्णेय. — [d]) D7 न क्षत्रं स्वर्गमाप्नुयात्; T2 G2.5 क्षत्रस्वर्गमनुत्तमं.

55 Dn2 missing (cf. v.l. 11). — [a]) D3.4 स्थास्यंति यावत् (by transp.). — [c]) T2 (as in text also) G2 तावत्कीर्तिर्भवच्छिष्ये; G4 तावत्कीर्तिभवाः शब्दाः. Ca. d cite कीर्तिभवः. — [d]) K5 अस्य; D7 अद्य (for अयं).

56 Dn2 resumes! — [a]) D8 कथयंति स्म (for °यिष्यन्ति). — [c]) K1 D9 °गतेषु; D1 °गतानां (for °गमेषु). — [d]) K4.5 B D (except D9) T1 G1.3.4 यशोधनं; T2 G2.5 समागमं (for यशोधरम्). — After 56, D8 (marg.).8 ins.:

526* तेषामायुश्च पुत्राश्च धनं चैव भविष्यति ।
शृण्वतां चापि मर्त्यानां स्वर्गस्थानं भविष्यति ।

57 [a]) D6.8 स त्वं पालय; S (except M1) समुदानय. D3.4 कौंतेयान्. — [b]) D3.4 °थ मधुसूदन. — [c]) D8 कुर्यात् (for कुर्वन्).

Colophon. D5 missing. — *Sub-parvan:* K1-3.5 B Dn Ds D1.2.6-8.10 कर्णोपनिवाद; K4 D9 कर्णपरिवाद; D3.4 कर्णोपयान; T1 G1.4.5 M भगवद्यान (T1 G1.4 °वत्प्रतियान), to which T1 G1.5 M add कर्णोपजाप. — *Adhy. name:* M कर्णवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures words or both): D6 31 (=131); D7 T2 M 142 (M4 141); T1 G2.4.5 143; G1 144; G3 140. — *S'loka no.:* K5 23; Dn1 52; Dn2 57.

140

1 T2 om. the ref. T1 G M1 वैशं° (for संजय उ°). — [a]) D3.4 S (except T2 G3.5) तु वचः (for वचनं).

2 Before 2, all MSS. ins. श्री (some om. श्री)-भगवानुवाच (or भगवान्). — [a]) K5 D7 न त्वां; D1 त्वां नु; T1 G5 M त्वा न (for त्वां न). Ca. d cite अपि त्वा, Cs अपि त्वां (as in text). K3 भवेत्; K4 B Dn Ds D3.4.6.8 लभेत्; D2 नयेत्; Ca. d. s तपेत् (as in text). D10 अपि त्वा लभते कर्ण. — [b]) K1.5 D7 °भोगोपपादना; K8 B1.3.4 Dn D1.6.8 T1 G5 °लंभोपपादनं; B2.5 Ds D2-4.10 °लंभोपपादना; D9 °भंगोपपादिता; T2 G1-3 M °ला(M1 *inf. lin.* °लं)भोपपादनं; G4 °लोभावपातनं. Ca. d. s cite उपपादना (as in text). — [c]) M2 हि दत्तां (by transp.). — [d]) M1.2 अर्हसि (for इच्छसि).

3 [ab]) K1.2.4 D2 ध्रुवं (for ध्रुवो). B3 अतीव (for इतीदं). T1 इदय° (for विद्य°). The MSS. K3.5 D7.9 T2 G2-4 M3-5 keep ध्रुवो (or ध्रुवं) जयः पाण्डवानां (as in text) and try to change, in different ways, the remaining portion of 3[ab] to Anuṣṭubh rhythm: thus K3 D9 ध्रुवो (D9 ध्रुवं) जयः पांडवानामितीदं नात्र (in K3 orig. न is changed *sec. m.* into नात्र) संशयः [।]; K5 ध्रुवो etc. °मितीदं न संशयः [।] कश्चिन्न विद्यते योत्र यो रक्षति रणे मृतान् [॥]; D7 ध्रुवं जयः पांडवानामत्र कर्ण न संशयः [।] कश्चिन्न विद्यते ह्यत्र यो रक्षति etc. (as in K5); T2 G2 ध्रुवो etc. °मितीदं नात्र संशयः [।] कश्चिन्न विद्यते तत्र (see below); G3 ध्रुवं राज्यं पांडवानामिति यत्तन्न संशयः [।]; G4 (corrupt) ध्रुवो etc. °मितीदस्मिन्न संशयः [।]; M3-5 ध्रुवो etc. °मितीदं नात्र संशयः [।], followed regularly by 3[b]. — [c]) T2 G2 °ध्वजोपदृश्यते. — [d]) B5 समुत्थितो.

C. 5. 4815
B. 5. 142. 3
K. 5. 142. 3

न संशयः कश्चन विद्यतेऽत्र ।
जयध्वजो दृश्यते पाण्डवस्य
समुच्छ्रितो वानरराज उग्रः ॥ ३
दिव्या माया विहिता भौवनेन
समुच्छ्रिता इन्द्रकेतुप्रकाशा ।
दिव्यानि भूतानि भयावहानि
दृश्यन्ति चैवात्र भयानकानि ॥ ४
न सज्जते शैलवनस्पतिभ्य
ऊर्ध्वं तिर्यग्योजनमात्ररूपः ।
श्रीमान्ध्वजः कर्ण धनंजयस्य
समुच्छ्रितः पावकतुल्यरूपः ॥ ५
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
ऐन्द्रमस्त्रं विकुर्वाणमुभे चैवाग्निमारुते ॥ ६
गाण्डीवस्य च निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ७
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
जपहोमसमायुक्तं स्वां रक्षन्तं महाचमूम् ॥ ८
आदित्यमिव दुर्धर्षं तपन्तं शत्रुवाहिनीम् ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ९
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे भीमसेनं महाबलम् ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीत्वा नृत्यन्तमाहवे ॥ १०
प्रभिन्नमिव मातङ्गं प्रतिद्विरदघातिनम् ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ११
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे माद्रीपुत्रौ महारथौ ।
वाहिनीं धार्तराष्ट्राणां क्षोभयन्तौ गजाविव ॥ १२
विगाढे शस्त्रसंपाते परवीररथारुजौ ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ १३
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे द्रोणं शांतनवं कृपम् ।
सुयोधनं च राजानं सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ १४
युद्धायापततस्तूर्णं वारितान्सव्यसाचिना ।

K (except K8) B Dn1 D3.4.7–9 °केतुर् (for °राज).

4 G2 om. 4^{ab}. — ^{a}) K4 B Dn Ds D2–4.6–8 Ca भौमनेन); G3 corrupt; G4 भीमसेन; (for भौवनेन). — ^{b}) D7.10 समुत्थिता. K1.5 D9 चंद्रकेतु°; K2.3 चैंद्रकेतु°; D2 चैंद्रकल्प°; G3 हैंद्रकेतु°; G5 हींद्रकेतु°; M1.2.4 सैंद्रकेतु°. — ^{c}) K4 B Dn Ds D1.3.4.6.8.10 G4 जयावहानि; D2 महाबलानि; Ca. d. s. भयावहानि (as in text). — ^{d}) K1.2.5 D7.9 दृश्यंत एवात्र; D3 दृश्यंति चैवानि; T2 G1.2 दृश्यंति वै चात्र. S महाप्रभाणि; Ca. d. s भयानकानि (as in text). B3 प्रदृश्यंते राष्ट्रविनाशनानि.

5 ^{a}) Ds2 G4 स (for न). K5 D7 संस्पृशेत्; G3 सज्यते (for सजते). — ^{b}) B3.5 °रूपमात्रः; S °मात्र उग्रः (for °मात्ररूपः). — ^{c}) G1 रथः (for ध्वजः). — ^{d}) K3 समुत्सृतः; B5 D3.4.8.10 °स्थितः (for °च्छ्रितः). D2 °तेजः (for °रूपः).

6 D1.6 om. (hapl.) 6^{b}–8^{a}; G4 om. (hapl.) 6^{b}–10^{a}. — ^{c}) B3 G3.5 प्र- (for वि-). — ^{d}) B2.3 उभौ (for उभे). B (except B3) Dn Ds D10 चापि (for चैव). B4.5 D3.4 °मारुतौ (for °मारुते).

8 D1.6 om. 8^{a}; G4 om. 8 (cf. v.l. 6); D9 om. (hapl.) 8–9; T2 G2 om. (hapl.) 8–11. — ^{b}) Ds धर्म° (for कुन्ती°). — ^{c}) D3.4 जपैर्होमैः सदा युक्तं. — ^{d}) T1 G1 सं- (for स्वां).

10 G4 om. 10^{a} (cf. v.l. 6); T2 G2 om. 10 (cf. v.l. 8); K5 om. 10–19; M3 om. (hapl.) 10–11. — ^{b}) K3 कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं (corr. marg. *sec. m.* to वृकोदरं).

11 K5 T2 G2 M3 om. 11 (cf. v.l. 8, 10). — ^{cd}) = 7^{cd}, 9^{cd}, 13^{cd}, 15^{cd}. — After 11, D3 ins. (irrelevantly) what looks like a conundrum:

527* न यात्यशून्य एकोऽपि न च शून्यं प्रतिष्ठितम् ।
न लोकपालास्तिष्ठन्ति न च ते द्विगुणाः स्मृताः ।
नैव सप्त तथान्ये वै नव संख्या न विद्यते ।
एतद्वाद्रुपदं तत्र भविष्यति कथंचन ।

12 K5 B1.2 om. 12 (for K5 cf. v.l. 10). B (except B2) Dn Ds D6.8.10 G3 read 12–13 after 15. B3 G3 om. (hapl.) 12–13. — ^{b}) B4 Dn Ds D6.8–10 °बलौ (for °रथौ). — ^{d}) T2 G2.5 ग्रहा° (for गजा°).

13 K2.5 B3 G3 om. 13 (cf. v.l. 10, 12). — ^{a}) K3 M2 शत्रुसंबाधे; D3.4 शत्रुसंपाते; T2 G2.5 M1.3–5 शस्त्रसंबाधे. — ^{b}) D3 T G (G3 om.) °रुजे. — ^{cd}) = 7^{cd}, 9^{cd}, 11^{cd}, 15^{cd}.

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 10). For transposition in B (except B2) Dn Ds D6.8.10 G3 cf. v.l. 12. — K2 repeats 13^{a} for 14^{a}. — ^{b}) = 16^{b}. — G5 om. (hapl.) 14^{c}–16^{b}. — ^{c}) K2.3 Ds D7.9 दुर्यो° (for

न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ १५
ब्रूयाः कर्ण इतो गत्वा द्रोणं शांतनवं कृपम् ।
सौम्योऽयं वर्तते मासः सुप्रापयवसेन्धनः ॥ १६
पक्वौषधिवनस्फीतः फलवानल्पमक्षिकः ।
निष्पङ्को रसवत्तोयो नात्युष्णशिशिरः सुखः ॥ १७
सप्तमाच्चापि दिवसादमावास्या भविष्यति ।
संग्रामं योजयेत्तत्र तां ह्याहुः शक्रदेवताम् ॥ १८
तथा राज्ञो वदेः सर्वान्ये युद्धायाभ्युपागताः ।
यद्वो मनीषितं तद्वै सर्वं संपादयामि वः ॥ १९
राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ।
प्राप्य शस्त्रेण निधनं प्राप्स्यन्ति गतिमुत्तमाम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

संजय उवाच ।
केशवस्य तु तद्वाक्यं कर्णः श्रुत्वा हितं शुभम् ।
अब्रवीदभिसंपूज्य कृष्णं मधुनिषूदनम् ।
जानन्मां किं महाबाहो संमोहयितुमिच्छसि ॥ १
योऽयं पृथिव्याः कार्त्स्न्येन विनाशः समुपस्थितः ।
निमित्तं तत्र शकुनिरहं दुःशासनस्तथा ।
दुर्योधनश्च नृपतिर्धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ २
असंशयमिदं कृष्ण महद्युद्धमुपस्थितम् ।

C. 5. 4836
B. 5. 143. 4
K. 5. 143. 4

सुयो°). — d) D7 बाह्लिकं (for सैन्धवं).

15 K5 G5 om. 15 (cf. v.l. 10, 14); G4 om. 15a–16b. — b) T2 G2 पातितान् (for चारितान्). — c) B3 तत्र (for तदा). — cd) = 7cd, 9cd, 11cd, 13cd.

16 K5 om. 16 (cf. v.l. 10); G4.5 om. 16ab (cf. v.l. 14, 15). D1 also om. 16ab; K1 reads it in marg. — 16b = 14b. — After 16ab, G1 *repeats* 14cd. — d) K1–3 D2.9 सुप्राप्य°; S समृद्ध°.

17 K5 om. 17 (cf. v.l. 10). — a) B Dn Ds D3.4.6.8–10 सर्वौषधि°; T2 G2 °रस°. — c) S तिलको- (G4 तिलाक्षा)द्रवसंपन्नो. — d) K1–3 Dn1 Ds2 D7–9 G3.5 नात्युष्णः (for नात्युष्ण-).

18 K5 om. 18 (cf. v.l. 10). — a) D7 त्वद्य (for चापि). — c) K1 D1 T1 G1.2.5 M (except M2) योजयेस् (for योजयेत्). D3.4 तस्यां; D7 सूत; G3 अत्र (for तत्र). B Dn Ds D6.8.10 संग्रामो (Dn1 °मे) युज्यतां तस्यां; D9 °मो वियतां तत्र. — d) K2 तं; B5 यां (for तां). B1.2 Dn D2.6.8.10 T2 G (except G1) आहुः. K1.2 °दैवतं; K3 B2.5 D2–4.7 °दैवतां; Ds2 °देवतं. D9 ह्याहुः शक्रास्र- दैवतं.

19 K5 om. 19 (cf. v.l. 10). — a) D6.8 M (except M1) तदा (for तथा). — b) K3 T1 [अ]पि; G5 हि (for [अ]भि-). — c) K3 D8 युद्धे; Dn1 यद्वै (for यद्वो). S कृत्स्नं (T1 G1.4 क्षिप्रं) (for तद्वै). — d) D3.4 तथा (for सर्वं). K4 B D (except D3.4.9) [अ]हं (for वः).

Colophon om. in K5. D5 missing. — *Sub-parvan:* K1.3 B Dn Ds D2.6–10 कर्णोपनिवाद (D2 कर्णोप*द; D9 कर्णातिवाद); K2 कर्णोपजाप; D3.4 T1 G1.4.5 M भगवद्यान (T1 °वत्प्रतियान; G1.4° वत्प्रतियाने कर्ण- [G4 °र्णो]कर्षण), to which G5 M add कर्णोपजाप (M3.5 °जापन). — *Adhy. name:* G5 भगवद्वचनं; M भगवद्वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 32(=132); D7 T2 M 143 (M4 142); T1 G2.4.5 144; G1 145; G3 141. — *S'loka no.:* Dn1 19; Dn2 20.

141

1 T G (G2 om.) M1 वैशं° (for संजय उ°). — a) G3 जनार्दनस्य (for केशवस्य तु). K5 D3.4 M3 च (for तु). — b) K3 T2 G2 शुभं हितं (by transp.); Cn आहितः शुभं. — c) K1.2 D9 इह; D1 G4 M5 अपि (for अभि-). — d) B Dn Ds D6.10 कृष्णं तं (Ds D10 तन्) मधुसूदनं. — e) K1.2.5 D3.4.7–10 किं मां (by transp.); T1 M मा किं. — f) T1 G1.4 प्रलोभयितुम् (for संमोह°). M1.2 अर्हसि (for इच्छसि). Ca cites विजानन्, and मां मोह- यितुमिच्छसि (for ef).

2 b) B2 D3 प्रत्यु° (for समु°). — c) T1 G1.4 अत्र (for तत्र). — f) T2 G2 भवेत् (for ऽभवत्).

3 G5 om. 3c–4d. — d) S (G5 om.) महद् (for

C. 5. 4836
B. 5. 143. 4
K. 5. 143. 4

पाण्डवानां कुरूणां च घोरं रुधिरकर्दमम् ॥ ३
राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ।
रणे शस्त्राग्निना दग्धाः प्राप्स्यन्ति यमसादनम् ॥ ४
स्वप्ना हि बहवो घोरा दृश्यन्ते मधुसूदन ।
निमित्तानि च घोराणि तथोत्पाताः सुदारुणाः ॥ ५
पराजयं धार्तराष्ट्रे विजयं च युधिष्ठिरे ।
शंसन्त इव वार्ष्णेय विविधा लोमहर्षणाः ॥ ६
प्राजापत्यं हि नक्षत्रं ग्रहस्तीक्ष्णो महाद्युतिः ।
शनैश्चरः पीडयति पीडयन्प्राणिनोऽधिकम् ॥ ७
कृत्वा चाङ्गारको वक्रं ज्येष्ठायां मधुसूदन ।
अनुराधां प्रार्थयते मैत्रं संशमयन्निव ॥ ८
नूनं महद्भयं कृष्ण कुरूणां समुपस्थितम् ।
विशेषेण हि वार्ष्णेय चित्रां पीडयते ग्रहः ॥ ९
सोमस्य लक्ष्म व्यावृत्तं राहुरर्कमुपेष्यति ।
दिवश्चोल्काः पतन्त्येताः सनिर्घाताः सकम्पनाः ॥ १०
निष्टनन्ति च मातङ्गा मुञ्चन्त्यश्रूणि वाजिनः ।
पानीयं यवसं चापि नाभिनन्दन्ति माधव ॥ ११
प्रादुर्भूतेषु चैतेषु भयमाहुरुपस्थितम् ।
निमित्तेषु महाबाहो दारुणं प्राणिनाशनम् ॥ १२
अल्पे भुक्ते पुरीषं च प्रभूतमिह दृश्यते ।
वाजिनां वारणानां च मनुष्याणां च केशव ॥ १३
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु सर्वेषु मधुसूदन ।
पराभवस्य तल्लिङ्गमिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ १४
प्रहृष्टं वाहनं कृष्ण पाण्डवानां प्रचक्षते ।
प्रदक्षिणा मृगाश्चैव तत्तेषां जयलक्षणम् ॥ १५
अपसव्या मृगाः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य केशव ।
वाचश्चाप्यशरीरिण्यस्तत्पराभवलक्षणम् ॥ १६
मयूराः पुष्पशकुना हंसाः सारसचातकाः ।

घोरं).

5 ^{d}) $K_{1.2}$ D_9 च (*for* सु-).

6 ^{d}) $K_{1.2}$ लोक° (K_2m as in text); S रोम° (for लोम°).

7 K_5 om. 7–10. — ^{c}) K_3 पूज° (marg. *sec. m.* पीड° as in text). — ^{d}) K_3 भीष° (for पीड°). K_3 T_1 G_1 भृशं (for ऽधिकम्).

8 K_5 om. 8 (cf. v.l. 7). — ^{a}) $G_{2.3}$ वक्रः (for वक्रं). — ^{b}) $K_{1.2}$ ज्येष्ठाया. $D_{3.4}$ S गदपूर्वज (for मधु°). — ^{c}) Dn_1 D_6 अनु(D_6 °नू)राधा; T G_5 M अनूराधां; Ca.d as in text. — ^{d}) Ds_1 Cs मित्रं; $M_{1.2}$ मैत्रीं; Ca.d मैत्रं (as in text). $K_{3.4}$ B_4 Dn_2 D_8 Cn संगमयन्; T_2 G_2 वै संश्रयन्; Ca.d.s संशमयन् (as in text).

9 K_5 om. 9 (cf. v.l. 7) — ^{b}) $D_{3.4}$ प्रजानां (for कुरूणां). — D_6 om. (hapl.) 9^{c}–12^{b}. — ^{d}) Dn_1 $M_{3.5}$ (hypermetric!) विचित्रां (for चित्रां). D_2 प्रार्थयते; S (except G_3) पीडयति. $D_{3.4}$ योधानामपलायिनां. Ca.d.s cite ग्रहः.

10 K_5 D_6 *om.* 10 (cf. v.l. 7, 9). — ^{a}) D_7 वा वृत्तं; D_9 आवृत्य; G_4 आवृत्तं; Ca.d व्यावृत्तं (as in text). — ^{b}) S अर्कं (G_4 मुक्तं) राहुर् (for राहुरर्कम्). K_3 D_2 G_4 $M_{2.3.5}$ उपेक्ष्य(D_2 °क्ष)ति; K_4 B Dn Ds $D_{1,7-10}$ उपैति च (for उपेष्यति). — ^{c}) $M_{3.5}$ दिश° (for दिव°). D_9 उग्राः (for एताः). $D_{3.4}$ दिवोल्काः प्रपतंत्येताः — ^{d}) G_3 सुदारुणाः (for सकम्पनाः).

11 D_6 om. 11 (cf. v.l. 9). — ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{8.9}$ G_3 निः(or नि)स्वनंति; K_3 निष्पतंति; $D_{3.4}$ निश्वसंति; T_2 G_2 निनदंति; Ca निष्टनंति (as in text). K_5 स्वनंति च मातंगा इव (hypermetric!). — $D_{3.4}$ om. 11^{cd}. — ^{c}) K_1 वापि; D_1 चैव (for चापि). — ^{d}) B वाजिनः (for माधव).

12 K_5 om. 12–18; D_6 om. 12^{ab} (cf. v.l. 9). — ^{d}) $D_{3.4}$ कुरूणां. K_4 D_{2-4} प्राण°; D_6 प्रति°; G_5 °पीडनं.

13 K_5 om. 13 (cf. v.l. 12). — ^{ab}) D_9 transp. पुरीषं and प्रभूतं. $D_{3.4}$ S (except T_1) इव (for इह). D_7 जायते (for दृश्यते).

14 K_5 *om.* 14 (cf. v.l. 12). — ^{d}) K_3 D_9 S (except M_5) चाहुर् (for प्राहुर्).

15 K_5 om. 15 (cf. v.l. 12). — ^{a}) $D_{6.8}$ प्रहृष्टं. — ^{b}) B (except B_6) $D_{3.4}$ °दृश्य° (for °चक्ष°).

16 K_5 om. 16 (cf. v.l. 12). — G_3 reads 16 after 19^{ab}. — ^{b}) K_4 $D_{3.4}$ शिवाश्चैव खरस्वनाः. — After 16^{ab}, $D_{3.4}$ read 20^{cd} (for the first time), *repeating* it in its proper place. — ^{d}) = 20^{d}, 22^{f} 23^{d}, 24^{d}. — After 16, $D_{3.4}$ ins.:

528* जनस्यास्वस्थकारिण्यस्तत्पराभवलक्षणम् ।

17 K_5 om. 17 (cf. v.l. 12). — ^{a}) K_{1-3} D_9 पत्र°; K_4 B_{3-5} Dn Ds $D_{2-4,6-8,10}$ पुण्य°; D_1 पत्रि°; Cs. np

जीवंजीवकसंघाश्चाप्यनुगच्छन्ति पाण्डवान् ॥ १७
गृध्राः काका वडाः श्येना यातुधानाः शलावृकाः ।
मक्षिकाणां च संघाता अनुगच्छन्ति कौरवान् ॥ १८
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु भेरीणां नास्ति निस्वनः ।
अनाहताः पाण्डवानां नदन्ति पटहाः किल ॥ १९
उदपानाश्च नर्दन्ति यथा गोवृषभास्तथा ।
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तत्पराभवलक्षणम् ॥ २०
मांसशोणितवर्षं च वृष्टं देवेन माधव ।
तथा गन्धर्वनगरं भानुमन्तमुपस्थितम् ।
सप्राकारं सपरिखं सवप्रं चारुतोरणम् ॥ २१
कृष्णश्च परिघस्तत्र भानुमावृत्य तिष्ठति ।
उदयास्तमये संध्ये वेदयानो महद्भयम् ।
एका सृग्वाशते घोरं तत्पराभवलक्षणम् ॥ २२
कृष्णग्रीवाश्च शकुना लम्बमाना भयानकाः ।
संध्यामभिमुखा यान्ति तत्पराभवलक्षणम् ॥ २३
ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि गुरूंश्च मधुसूदन ।
भृत्यान्भक्तिमतश्चापि तत्पराभवलक्षणम् ॥ २४
पूर्वा दिग्लोहिताकारा शस्त्रवर्णा च दक्षिणा ।

C. 5. 4860
B. 5. 143. 28
K. 5. 143. 28

पुष्प° (as in text). — ^{b}) K4 B D (except D9) M1.2 हंस- (for हंसाः). B6 D3.4.6.8.10 चातकसारसाः; M1.2 सारसशारिकाः. — ^{c}) K2 जीवाः; Dn2 D6–8 G5 M2.4.5 जीव-; Cn जीवं- (as in text). — ^{d}) K4 D3.4 पुण्या; G5 अनु- (for [अ]प्यनु-).

18 K5 om. 18 (cf. v.l. 12). — ^{a}) K3.4 B D (except D9) M1 कंकाः; T G M3–5 श्येनाः (for काकाः). K3 बिडाः; K4 वृकाः; B D (except D9) Cs बकाः; T1 G5 वलाः; T2 सिताः; G1.3.4 M वळाः; G2 वशाः; Ca.np बलाः; Cd बडाः (as in text). T1 G1.3.4 कंकाः; T2 G2.5 M3–5 काकाः (for श्येनाः). — ^{b}) K4 सलावकाः; D1 S सला(T2 °ना-; G3 °रा)वृकाः; B Dn Ds D3.4.6.8.10 तथा (B3 शिला-) वृकाः. — After 18^{ab}, D8 reads 19^{cd}. — ^{d}) K4 B D (except D3.4.7.9) अनुधावंति; S ह्यनु- (G3 सानु-; G4 [अ]प्याशु)गच्छंति.

19 ^{a}) = 20^{c}, 38^{c}. D3.4 °राष्ट्रेषु. — D6 om. (hapl.) 19^{b}–20^{c}. — ^{b}) D3.4 S (except G3) तूर्याणां (for भेरी°). Some MSS. निःस्वनः. — After 19^{ab}, G3 reads 16. D8 reads 19^{cd} after 18^{ab}. — ^{d}) Ds D10 नदंते; D2–4 नंदंति (for नदन्ति).

20 D6 om. 20^{abc} (cf. v.l. 19); K5 om. 20. — ^{a}) B3 उपदोलाश्च; D3.4 Ca.d उदपानानि. Ds2 D1 नंदंति; T G1 M नदंते (for नर्दन्ति). — D3.4 reads 20^{cd} (for the first time) after 16^{ab}, *repeating* it here (with v.l.) — ^{c}) = 19^{a}, 38^{c}. D3.4 (first time) कटके and (second time) सैन्येष्विन् (for सैन्येषु). — ^{d}) = 16^{d}, 22^{f}, 23^{d}, 24^{d}.

21 K2 om. 21–23; B2 D1 om. 21–22. — ^{a}) G5 °वृष्टिं (for °वर्षं). — ^{b}) G5 देवो वर्षति सा°. — ^{d}) K3.4 B (B2 om.) D (except D7.9; D1 om.) भानुमंतसमुपस्थितं. — ^{e}) G4 न — न (for स — स-). Dn2 D2–4 T2 G2 °परिघं (for °परिखं). — ^{f}) D7 सर्वप्राकारतोरणं. Ca.d cite सवप्रं, Cs वप्रः.

22 K2 B2 D1 om. 22 (cf. v.l. 21). — ^{a}) G3 कृत्स्नं च (for कृष्णश्च). T1 G4.5 परिधिः; Ca.d परिघः (as in text). — ^{c}) K3.5 B (B2 om.) Dn Ds D6.8.10 T1 G5 °स्तमने; D3.4 °स्तमुभे (for °स्तमये). D8 नित्यं; G3 दिव्ये (for संध्ये). — ^{d}) K3 वेदमाना; K4 °यंतो; K5 °मध्या; B1.3.4 Dn Ds D6.8.10 °यंती; B6 °यंतौ. — D3.4 S (om. line 2) ins. after 22^{cd}; Dn2, after 22:

529* एकपक्षाक्षिचरणा नर्तका घोरदर्शनाः ।
पक्षिणो व्यसृजन्घोरं तत्पराभवलक्षणम् ।

[(L. 1) T1 G1 °पादा° (for °पक्षा°). D3.4 नर्दंतो; M1.3 नर्तुकाः. Dn2 पक्षिणो मधुसूदन (for posterior half). — Dn2 उत्सृजंति महाघोरं (for prior half).]

— ^{e}) K1 एकदृग्; K4 B (B2 om.) Dn Ds D3.4.6.8–10 शिवा च; S पक्षिणो (M3–5 °णी); Ca.d.s एका सृग् (as in text). K1.3 B3 Ds D3.4.6.7.9.10 Cs वासते; T1 मीशते; G3 विशते (for वाशते). D2.7 घोरा (for घोरं). — ^{f}) = 16^{d}, 20^{d}, 23^{d}, 24^{d}.

23 K2 M4 (hapl.) om. 23 (for K2 cf. v.l. 21); D9 om. (hapl.) 23–24. D2 transp. 23 and 24. S (M4 om.) reads 23 after 530*. — ^{b}) K4 B Dn Ds D1.6.8.10 G4 रक्तपादा; D3.4 नीलपादा (for लम्ब°). D3.4 भयंकराः (for भया°). — ^{d}) = 16^{d}, 20^{d}, 22^{f}, 24^{d}.

24 D1.6.9 om. (hapl.) 24 (for D9 cf. v.l. 23). D2 transp. 23 and 24. — ^{a}) = 5. 33. 75^{c}. G2 ब्राह्मणान्प्रवरान् द्वेष्टि; G3 प्रथमं ब्राह्मणं द्वे°. — ^{b}) Dn Ds D10 T1 गुरुं च. — ^{c}) K2 S चैव (for चापि). — ^{d}) = 16^{d}, 20^{d}, 22^{f}, 23^{d}.

25 M4 om. 25. — ^{a}) T2 G2 हि (for दिग्). — ^{b}) T2 G2.5 तु (for च). — ^{c}) K3 ताम्र°; T2 G2

C. 5. 4860
B. 5. 143. 28
K. 5. 143. 28

आमपात्रप्रतीकाशा पश्चिमा मधुसूदन ॥ २५
प्रदीप्ताश्च दिशः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
महद्भयं वेदयन्ति तस्मिन्नुत्पातलक्षणे ॥ २६
सहस्रपादं प्रासादं स्वप्नान्ते स युधिष्ठिरः ।
अधिरोहन्मया दृष्टः सह भ्रातृभिरच्युत ॥ २७
श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे ते शुक्लवाससः ।
आसनानि च शुभ्राणि सर्वेषामुपलक्षये ॥ २८
तत्र चापि मया कृष्ण स्वप्नान्ते रुधिराविला ।
आन्त्रेण पृथिवी दृष्टा परिक्षिप्ता जनार्दन ॥ २९
अस्थिसंचयमारूढश्चामितौजा युधिष्ठिरः ।
सुवर्णपात्र्यां संहृष्टो भुक्तवान्घृतपायसम् ॥ ३०
युधिष्ठिरो मया दृष्टो ग्रसमानो वसुंधराम् ।
त्वया दत्तामिमां व्यक्तं भोक्ष्यते स वसुंधराम् ॥ ३१
उच्चं पर्वतमारूढो भीमकर्मा वृकोदरः ।
गदापाणिर्नरव्याघ्रो वीक्षन्निव महीमिमाम् ॥ ३२
क्षपयिष्यति नः सर्वान्स सुव्यक्तं महारणे ।
विदितं मे हृषीकेश यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३३
पाण्डुरं गजमारूढो गाण्डीवी स धनंजयः ।
त्वया सार्धं हृषीकेश श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ३४
यूयं सर्वान्वधिष्यध्वं तत्र मे नास्ति संशयः ।
पार्थिवान्समरे कृष्ण दुर्योधनपुरोगमान् ॥ ३५
नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।
शुद्धकेयूरकण्ठत्राः शुक्लमाल्याम्बरावृताः ॥ ३६
अधिरूढा नरव्याघ्रा नरवाहनमुत्तमम् ।

अनु° (for आम°). Ca.d cite आमं. — After 25, S (except M$_4$) ins.:

530* उत्तरा शङ्खवर्णाभा दिशां वर्णा उदाहृताः ।

[M$_{1.2}$ °वर्णा च (for °वर्णाभा). T$_2$ M$_1$ दिशां वर्णे उदाहृतः; M$_2$ तत्पराभवलक्षणं.]

— After the above, S (M$_4$ om.) reads 23.

26 ^{d}) K$_{1.2}$ D$_9$ G$_3$ °लक्षणं; Dn D$_5$ D$_{3.4.6.8.10}$ °दर्शने. B$_2$ तत्पराभवलक्षणं (= 16^d, 20^d etc.).

27 ^{b}) B$_{3.5}$ स्वप्नांतेषु; D$_{3.4}$ T$_1$ G$_{1.4}$ °ते तु; D$_8$ °ते च; T$_2$ G$_2$ °ते स. — G$_3$ om. (? hapl.) 27^d–29^c. — ^{d}) K$_2$ Dn$_1$ D$_{8.9}$ अच्युतः.

28 G$_3$ om. 28 (cf. v.l. 27). — ^{b}) B$_{3-5}$ Dn$_2$ D$_1$ वै (for ते). Dn$_1$ सर्वे ते वै सुवाससः. — ^{c}) T$_2$ G$_{2.5}$ तु (for च).

29 G$_3$ om. 29^{abc} (cf. v.l. 27). — ^{a}) B$_3$ D$_{3.4}$ त्वं चा(B$_3$ वा)पि च (for तत्र चापि). D$_{3.4}$ दृष्टः (for कृष्ण). — ^{b}) B$_3$ रुधिराकुला; T$_1$ मदिराविला. — ^{c}) K$_1$ Dn D$_{2-4.8.10}$ T$_2$ G$_{2.5}$ M Ca आंत्रेण (as in text); T$_1$ G$_{1.4}$ आं(T$_1$ अं)त्रैश्च; the rest अंत्रेण. Cd cites आन्त्रं. — ^{d}) B$_3$ °क्लिष्टा (for °क्षिप्ता).

30 ^{a}) M$_4$ (*inf. lin.*) हस्ति° (for अस्थि°). G$_5$ आसनं च समारूढः. — K$_1$ D$_4$ om. 30^{cd}. — ^{c}) K$_5$ M °पात्रे. D$_6$ सुहृष्टो; D$_9$ संदृष्टो; G$_4$ संपूर्णो.

31 D$_1$ om. 31^a–32^b. — ^{ab}) K$_5$ ग्रसमानो मया दृष्टो धर्मराजो वसुंधरां. — D$_{2.6}$ om. (hapl.) 31^{cd}. — ^{d}) Dn$_1$ G$_3$ स्व-; G$_2$ च (for स).

32 D$_1$ om. 32^{ab} (cf. v.l. 31). — ^{a}) B$_{3.5}$ Dn$_1$ D$_{3.4.8.10}$ उच्च-; T$_1$ उग्रं. — ^{d}) N (except K$_{1.4.5}$ D$_{2.9}$; D$_1$ om.) ग्रस° (for वीक्ष°). D$_1$ महातलं (for महीमिमाम्).

33 ^{b}) K$_5$ D$_{2-4}$ S (for G$_6$ see below) सुव्यक्तं स (D$_{3.4}$ सु-; G$_3$ न). D$_9$ जनार्दन (for महारणे). G$_6$ सुव्यक्तं सहसा रणे. — D$_6$ om. (hapl.) 33^{cd}. — ^{c}) K$_{1-3}$ D$_{6.9}$ ते (for मे). S महाबाहो (for हृषी°). — ^{d}) = 5. 39. 7^d; 146. 16^d.

34 B$_3$ om. (hapl.) 34^{ab}. — ^{a}) S (except T$_2$) पांडरं. — ^{b}) T$_2$ G$_{2.5}$ गांडीवेन धनं°. — ^{c}) D$_{3.4}$ महाबाहो (for हृषी°); cf. v.l. 33. — ^{d}) D$_6$ यतो धर्मस्ततो जयः (= 33^d).

35 D$_6$ om. (hapl.) 35^{ab}. — ^{a}) K$_{1-3.5}$ B Dn D$_5$ D$_{1.2.7-10}$ सर्वे; G$_3$ सर्वं (for सर्वान्). D$_{3.4}$ हनि° (for वधि°). — ^{b}) K$_5$ D$_{3.4}$ T$_2$ G (except G$_6$) M$_{2.3.5}$ अत्र (for तत्र). — ^{c}) K$_5$ समेतान्पार्थिवान्कृष्ण. — ^{d}) D$_1$ S °वशानुगान्.

36 ^{c}) B (except B$_2$) D$_{3.4}$ T$_1$ Cs शुक्ल- (for शुद्ध-). K$_{1-3}$ D$_{7.9}$ -सोष्णीषाः; K$_4$ Dn$_1$ D$_8$ -कटकाः; K$_5$ -कंठाश्च; B -कवचाः (B$_3$ -कंठश्रीः); D$_5$ D$_6$ -कंठाभ्राः; D$_{2-4}$ -कंठांताः; D$_{10}$ -कंठध्राः; T G -कर्णत्राः (G$_5$ -हाराश्च); Cs -कंठभ्राः; Cn -कंठत्राः (as in text). Ca.d cite कंठत्रं. — ^{d}) G$_5$ शुद्ध- (for शुक्ल-). K$_5$ °माल्यांबरान्विताः; M$_{3-5}$ °बरस्रजः.

37 T$_2$ G$_{2.5}$ om. 37^{ab}. — ^{a}) T$_1$ G$_1$ M$_{2.4}$ °व्याघ्र (for °व्याघ्राः). — ^{b}) D$_{3.4}$ हय°; Ca नर° (as in text). — ^{c}) D$_{3.4}$ एत एव (for त्रय एते). B Dn D$_5$ D$_{3.4.6.8.10}$ मया दृष्टाः; T$_2$ G$_{2.5}$ नरव्याघ्राः (for महामात्राः). — ^{d}) T G$_{2-4}$ M पांडरच्छत्र°; G$_6$ पांडवाश्चित्र°.

38 ^{b}) K$_4$ B (except B$_2$) D (except D$_{2.7.9}$) एते

त्रय एते महामात्राः पाण्डुरच्छत्रवाससः ॥ ३७
श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते त्रय एव जनार्दन ।
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तान्विजानीहि केशव ॥ ३८
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
रक्तोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे माधव पार्थिवाः ॥ ३९
उष्ट्रयुक्तं समारूढौ भीष्मद्रोणौ जनार्दन ।
मया सार्धं महाबाहो धार्तराष्ट्रेण चाभिभो ॥ ४०
अगस्त्यशास्तां च दिशं प्रयाताः स्म जनार्दन ।
अचिरेणैव कालेन प्राप्स्यामो यमसादनम् ॥ ४१
अहं चान्ये च राजानो यच्च तत्क्षत्रमण्डलम् ।
गाण्डीवाग्निं प्रवेक्ष्याम इति मे नास्ति संशयः ॥ ४२

कृष्ण उवाच ।

उपस्थितविनाशेयं नूनमद्य वसुंधरा ।
तथा हि मे वचः कर्ण नोपैति हृदयं तव ॥ ४३
सर्वेषां तात भूतानां विनाशे समुपस्थिते ।
अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ४४

कर्ण उवाच ।

अपि त्वा कृष्ण पश्याम जीवन्तोऽस्मान्महारणात् ।
समुत्तीर्णा महाबाहो वीरक्षयविनाशनात् ॥ ४५
अथ वा संगमः कृष्ण स्वर्गे नो भविता ध्रुवम् ।
तत्रेदानीं समेष्यामः पुनः सार्धं त्वयानघ ॥ ४६

संजय उवाच ।

इत्युक्त्वा माधवं कर्णः परिष्वज्य च पीडितम् ।
विसर्जितः केशवेन रथोपस्थादवातरत् ॥ ४७
ततः स्वरथमास्थाय जाम्बूनदविभूषितम् ।
सहास्माभिर्निववृते राधेयो दीनमानसः ॥ ४८
ततः शीघ्रतरं प्रायात्केशवः सहसात्यकिः ।
पुनरुच्चारयन्वाणीं याहि याहीति सारथिम् ॥ ४९

C. 5. 4884
B. 5. 143. 52
K. 5. 143. 52

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

(for एव). D7 महारथाः (for जना°). T2 G1.2.5 सर्वे माधव पांडवाः. — c) = 19^{a}, 20^{c}. K3.4 B Dn2 Ds D1.6.8 °राष्ट्रेषु — d) D3.4 S माधव (for केशव).

39 a) D10 कृपाचार्यः (for कृपश्चैव). — d) S कौरवाः (for पार्थि°).

40 a) M3-5 उष्ट्रैर् (for उष्ट्र-). K3 °यानं समा°; K4 B Dn Ds D2-4.6.10 °प्रयुक्तमा°; D7 °युग्यं समा°; G4 °युक्ताः समा° (for °युक्तं समा°). Ca cites उष्ट्रप्रयुक्तं. — b) K3 B3.4 Dn D6.8 महारथौ; Ds D10 महारथं (for जनार्दन). — K4 om. 40^{cd}. — d) K3 B Dn Ds D1.2.6.9.10 Ca वा विभो; D3.4 वै विभो; T2 वाभिभो; G2 तावुभौ.

41 a) K1 D9 °शांतां; S °कांतां (for °शास्तां). K3 अगस्त्याचरितामाशां; D8 अगस्त्याश्रममाशां च. — b) K3 D3.4 प्रयातौ; Dn2 D6-10 M प्रयाता. B2 D7-10 स्मो; D3.4 तौ; T1 च (for स्म). — D2 om. from स up to संशयः (in 42^{d}); K4 om. 41^{cd}. — d) Ds मधुसूदन (for यम°).

42 D2 om. 42 (cf. v.l. 41). — a) Dn वा ये; M3-5 अन्ये (for चान्ये). — b) D3.4.10 यच्चैतत्; S यच्चेदं (G3 यत्रेदं; G4 यच्छेषं) (for यच्च तत्). G4 क्षत्रियं बलं (for क्षत्र°). — c) Some MSS. गांजीवा° or गांडिवा°. K5 D8 प्रवेक्ष्यामः; T2 G2 °क्ष्यामि; M1.2 °क्ष्यंति.

43 K1-3 D1.7.9 वासुदेवः; K4 D2-4 T2 G2.3.5 श्रीभगवान् (for कृष्णः). — c) K4 B Dn Ds D1.6.8.10 M2 यथा (for तथा). K2 D9 G2 [अ]पि (for हि). — d) K (except K4) B1.2.4 Ds D1.6-10 Cs नाधैति; Dn2 G3 Cn नापैति (for नोपैति).

44 b) N (except B3) प्रत्यु° (for समु°).

45 a) N (except D6) त्वां. K D1.2.7.9 तात (for कृष्ण). K1-3.5 D1.2.7.9 पश्येम; K4 B3 Dn1 D6.8.10 पश्यामः; D3.4 पश्येयं; S पश्यामि. — b) D3.4 S जीवन्त- (T2 G2 °स्त)स्मात्. D3.4 °हवात् (for °रणात्). — c) Ds समुदीर्णान्; D2 °त्तीर्णेन्; S °त्तीर्णौ (M1 *inf. lin.* °र्णं). — d) K3-5 B Dn Ds D1.3.4.6.8-10 वीरक्षत्र°; D7 वरवीर°; S वीरक्षयमहाह्रदात् (T1 G1.4 °र्णवात्). Ca.d cite वीरक्षयः.

46 b) D7.10 S (except G3-5) नौ (for नो). — c) T G (except G3) तत्र वासं. K2 D3.4 समेष्यावः; S समे (G4 गमि)ष्यामि.

47 K4.5 B4.5 D2-4.6 T2 G2.5 om. the ref. T1 G1.4 M1 वैशं° (for संजय उ°). — b) T G1.4.5 पीड्य तं; M2-5 पीडितः; Ca.d पीडितं (as in text). M1 (*sup. lin.*) परिष्वज्याभिवाद्य च.

१४२

C. 5. 4685
B. 5. 144. 1
K. 5. 144. 1

वैशंपायन उवाच ।

असिद्धानुनये कृष्णे कुरुभ्यः पाण्डवान्गते ।
अभिगम्य पृथां क्षत्ता शनैः शोचन्निवाब्रवीत् ॥ १
जानासि मे जीवपुत्रे भावं नित्यमनुग्रहे ।
क्रोशतो न च गृह्णीते वचनं मे सुयोधनः ॥ २
उपपन्नो ह्यसौ राजा चेदिपाञ्चालकेकयैः ।
भीमार्जुनाभ्यां कृष्णेन युयुधानयमैरपि ॥ ३
उपप्लव्ये निविष्टोऽपि धर्ममेव युधिष्ठिरः ।
काङ्क्षते ज्ञातिसौहार्दाद्बलवान्दुर्बलो यथा ॥ ४
राजा तु धृतराष्ट्रोऽयं वयोवृद्धो न शाम्यति ।
मत्तः पुत्रमदेनैव विधर्मे पथि वर्तते ॥ ५
जयद्रथस्य कर्णस्य तथा दुःशासनस्य च ।
सौबलस्य च दुर्बुद्ध्या मिथोभेदः प्रवर्तते ॥ ६
अधर्मेण हि धर्मिष्ठं हृतं वै राज्यमीदृशम् ।
येषां तेषामयं धर्मः सानुबन्धो भविष्यति ॥ ७
ह्रियमाणे बलाद्धर्मे कुरुभिः को न संज्वरेत् ।
असाम्ना केशवे याते समुद्योक्ष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ८
ततः कुरूणामनयो भविता वीरनाशनः ।

---

48 Before 48, K_5 $D_{3.4}$ ins. संजय उ°. — ^{a}) M_1 (*inf. lin.*). $_2$ पुनः (for ततः). G_5 M_1 (*inf. lin.*). $_2$ स्वं (for स्व-). — ^{c}) T G M_1 महात्मा वै; M_2 स महात्मा; M_{3-5} महामना (M_3 *inf. lin.* महात्माभि-) (for सहा-त्माभिर्).

49 ^{c}) K_5 $D_{3.4}$ S (except G_4) मुहुर् (for पुनर्). — ^{d}) M_4 सात्यकिं (for सारथिम्).

Colophon. D_5 missing. — *Sub-parvan:* K B Dn Ds $D_{2.6-8.10}$ कर्णोपनिवाद (K_2 कर्णोपवाद; K_4 कर्णपरि-वाद), to which all (except B_5) add समाप्त; T_1 $G_{1.4}$ भगवत्प्रतियान, to which $G_{1.4}$ add कर्णा(G_4 °र्णं)कर्षण; $M_{1.2.4}$ भगवद्यान, followed by कर्णोपजाप ($M_{1.2}$ add समाप्त). $D_{3.4}$ G_5 $M_{3.5}$ (all om. the sub-parvan name) mention only कर्णोपजाप, to which $D_{3.4}$ add समाप्त. — *Adhy. name:* $G_{1.4}$ कर्णप्रत्याख्यानं; M निमित्त-कथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 33 (=133); D_7 T_2 $M_{1-3.5}$ 144; T_1 $G_{2.4.5}$ 145; G_1 146; G_3 142; M_4 134 (*inf. lin* 144). — *S'loka no.:* K_5 50; Dn 51.

142

1 ^{b}) M_{3-5} निवृत्ते (for कुरुभ्यः). — ^{c}) K_3 अधिगम्य; D_6 अभिगत्य; D_9 समागम्य (for अभिगम्य).

2 ^{a}) B Dn Ds_1 $D_{6.10}$ °पुत्रि; Ds_2 D_8 °पुत्री (for °पुत्रे). — ^{b}) Ds corrupt. N $G_{3.4}$ अविग्रहे (for अनुग्रहे). — ^{c}) T_2 $G_{2.5}$ क्रोधि(G_5 °ध)तो (for क्रोशतो). $K_{1.2}$ न तु; K_5 S च न (by transp.); D_2 नाच-; $D_{3.4}$ मे न. G_3 गृह्णाति. — ^{d}) $D_{3.4}$ स (for मे).

3 ^{a}) D_8 [ऽ]प्यसौ (for ह्यसौ). — ^{b}) Some MSS. spell कैकयैः. — ^{d}) $D_{3.4}$ युधामन्यु° (for युयुधान°).

4 ^{a}) S (mostly) उपप्लाव्ये. $D_{3.4}$ वै (for ऽपि). — ^{b}) S धर्मराजो (for °मेव). — ^{c}) K_{1-3} $D_{7.9}$ भ्रातृसौहार्दाद्; $D_{3.4}$ योतिसौ°; S ज्ञातिभिः संधिं. — ^{d}) D_9 सुहृदो; M_{3-5} दुर्बली (for दुर्बलो).

5 ^{c}) K_{1-3} B_4 Ds $D_{2.7}$ एष; $K_{4.5}$ इह; G_5 एवं (for एव). M मत्तो मदेनैव पथि. — ^{d}) K $D_{1.2.9}$ धर्म्ये (K_{3-5} D_2 °र्मे) पथि निरामये; T_1 $G_{1.3}$ पथि धर्मे (G_1 °र्म्ये) न तिष्ठति; T_2 $G_{2.5}$ न (G_5 अ-) धर्ममधितिष्ठति; G_4 बुद्धिर्धर्मे न तिष्ठति; M स धर्म्ये ($M_{1.2}$ °र्मे) नाधि($M_{1.2}$ °व-; M_1 *inf. lin.* °ति)तिष्ठति. Ca. d cite निरामयः (cf. K $D_{1.2.9}$ above).

6 ^{c}) $D_{3.4}$ हि; T_2 G_2 $M_{2.3.5}$ सु- (for च). D_9 सौबलेयस्य दुर्बुद्ध्या. — ^{d}) $K_{1-3.5}$ प्रवर्त्स्यते (K_2 °ति); B Dn Ds $D_{2.6.8-10}$ प्रपत्स्यते; $D_{3.4}$ प्रदृश्यते.

7 ^{a}) B_2 एव; T_1 $G_{1.4}$ च (for हि). K B_4 Dn_1 Ds $D_{2-4.6.10}$ धर्मिष्ठे; Ca. d धर्मिष्ठ. — ^{b}) K_4 B (except B_5) D (except $D_{1.7.9}$) कृतं; Ca. d हृतं (*as* in text). K (except K_4) $D_{7.9}$ Ca. d नः (for वै). S ह्रि(*or* ह्री)-यते (for हृतं वै). K_4 $B_{1.3.4}$ D (except Ds $D_{7.9}$) कार्यं; Ca. d राज्यं (as in text). — ^{c}) K_4 यश्च; Cs येषां (as in text). G_5 अधर्मश्च (for अयं धर्मः). — ^{d}) $M_{3.4}$ (*inf. lin.* as in text). $_5$ नशि° (for भवि°).

8 ^{a}) K_3 B Dn_2 D_6 क्रिय°; Dn_1 Ds_2 $D_{8.9}$ T $G_{1.2}$ M_2 ह्रीय°; G_4 श्रूय° (for ह्रिय°). D_1 तु वा (for बलाद्). D_9 राज्ये (for धर्मे). — ^{b}) $D_{3.4}$ S रिपुभिः (for कुरुभिः). K_3 D_8 $M_{3.5}$ को नु. — ^{d}) K_3 सम्यग्योक्ष्यंति; K_4 D_{2-4} समुद्योत्स्यंति; S °देक्ष्यंति.

चिन्तयन्न लभे निद्रामहःसु च निशासु च ॥ ९
श्रुत्वा तु कुन्ती तद्वाक्यमर्थकामेन भाषितम् ।
अनिष्टनन्ती दुःखार्ता मनसा विममर्श ह ॥ १०
धिगस्त्वर्थं यत्कृतेऽयं महाञ्ज्ञातिवधे क्षयः ।
वर्त्स्यते सुहृदां ह्येषां युद्धेऽस्मिन्वै पराभवः ॥ ११
पाण्डवाश्चेदिपाञ्चाला यादवाश्च समागताः ।
भारतैर्यदि योत्स्यन्ति किं नु दुःखमतः परम् ॥ १२
पश्ये दोषं ध्रुवं युद्धे तथा युद्धे पराभवम् ।
अधनस्य मृतं श्रेयो न हि ज्ञातिक्षये जयः ॥ १३
पितामहः शांतनव आचार्यश्च युधां पतिः ।
कर्णश्च धार्तराष्ट्रार्थं वर्धयन्ति भयं मम ॥ १४
नाचार्यः कामवाञ्शिष्यैर्द्रोणो युध्येत जातुचित् ।
पाण्डवेषु कथं हार्दं कुर्यान्न च पितामहः ॥ १५
अयं त्वेको वृथादृष्टिर्धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
मोहानुवर्ती सततं पापो द्वेष्टि च पाण्डवान् ॥ १६
महत्यनर्थे निर्बन्धी बलवांश्च विशेषतः ।
कर्णः सदा पाण्डवानां तन्मे दहति सांप्रतम् ॥ १७
आशंसे त्वद्य कर्णस्य मनोऽहं पाण्डवान्प्रति ।
प्रसादयितुमासाद्य दर्शयन्ती यथातथम् ॥ १८
तोषितो भगवान्यत्र दुर्वासा मे वरं ददौ ।
आह्वानं देवसंयुक्तं वसन्त्याः पितृवेश्मनि ॥ १९
साहमन्तःपुरे राज्ञः कुन्तिभोजपुरस्कृता ।
चिन्तयन्ती बहुविधं हृदयेन विदूयता ॥ २०
बलाबलं च मन्त्राणां ब्राह्मणस्य च वाग्बलम् ।
स्त्रीभावाद्बालभावाच्च चिन्तयन्ती पुनः पुनः ॥ २१
धात्र्या विश्रब्धया गुप्ता सखीजनवृता तदा ।

C. 5. 4906
B. 5. 144. 22
K. 5. 144. 22

---

9 b) D3.4 भविष्यति सुदारुणः. — d) D3.4 अहं शोचन्निशासु च.

10 Before 10, K1.2 D1.9 ins. वैशं° उ°. — a) K1 कुंती तु (by transp.); K2 D9 कुंती च. — c) K1.2 सुनिश्वसंती; K3 सुनिष्टनंती; K4.5 B1–4 Dn Ds D1–4.6.8 सा निःश्वसंती; B5 D7 सा निष्टनंती; D9 सुनिस्वनंती; D10 विनिश्वसंती; G3 निष्टनंती तु; G5 विनिष्टनंती (for अनिष्टनन्ती). — d) T2 G2 च; M1.2 [अ]भि- (for वि-). Many N MSS. -समर्षे. K4 D3.4 तत्; T2 G2 सा (*for* ह).

11 a) D3.4 वै; D9 स्म (for ऽयं). — b) Ds D10 (m as in text) मया; D6 महा- (for महान्). K4 ज्ञातिक्षयः कृतः; K5 °वधः क्षयः; B Dn Ds D2–4.6.8.10 °वधः कृतः; D1 °वधोद्यमः; D7 °वधो वृथा. S सुमहान् ज्ञातिसंक्षयः. — c) S वर्तते; Ca.d वर्त्स्यते (as in text). K4 चैषां; B Dn Ds D6.8.10 चैव; D1 तेषां; T1 G1.4 येषां (for ह्येषां). D2 वर्ध्यंते सुहृदो ह्येषां; D3.4 प्रवर्तते चिरं ह्येषां; D7 धिग्राज्यं धिक्कृतसुखं. — d) K (except K4) D1–4.7.9 विषमा ह्यर्थ(D7 °माश्चार्थ)संपदः.

12 a) A few MSS. °पंचालाः. — c) K4 B D (except D1.3.4.7.9) सह (for यदि). K1.2.5 Ds1 D2.9 योत्स्यंते; K3 B5 योक्ष्यंति.

13 a) B5 Dn Ds D10 T2 G2.5 M3–5 Cs पश्य; G3.4 पश्येद्; Cn पश्ये (as in text). — b) D9 यथा; T2 G2.4 तदा (for तथा). — c) G3–5 अथ तस्य (for अधनस्य). G5 मृतिः; M3.4 (*inf. lin.* as in text).5 मृतिं (for मृतं). — d) D3.4 M1 तु (for हि). K1 °वधे; B D (except D1.2.7.9) G1.4 °क्षयो; G5 °क्षयात् (for °क्षये). G2 सहजः क्षत्रियक्षयः. — After 13, B Dn Ds D6–8.10 ins.:

531* इति मे चिन्तयन्त्या वै हृदि दुःखं प्रवर्तते ।

14 c) K1.2 D3.4.7.9 धृत(D7 धार्त)राष्ट्रश्च; K5 M1.2 धार्त(K5 धृत)राष्ट्रार्थं; D10 G1 धार्तराष्ट्राश्च.

15 a) T2 G3 M3–5 om. न. K1.2 D1.3.4 T G (except G5) शिष्ये (for शिष्यैः). — b) K3 G5 M3–5 जातु चेत्; K5 जातु वै. — d) Ds न च कुर्यात् (by *transp.*).

16 a) K1–3 D1.9 अथ चै(D1 त्वे)को (for अयं त्वेको). — b) D2 °राष्ट्रश्च दुर्मतिः. — d) K3 T2 पापाद्; G2 पापान्; G3 स हि; G5 मोहाद् (for पापो). T2 G2 बांधवान् (T2 पांडवान् also as in text).

17 d) K4 तन्मां; D1 स वै; T2 G2 तस्मिन् (for तन्मे). B Dn Ds G6.8.10 संप्रति (for सांप्रतम्).

18 a) S (except G4 M1) त्वस्य (for त्वद्य). — d) D6–8 G3 तथा (for -तथम्).

19 a) B3 पूर्वं (for यत्र). — c) B2.4.5 Dn Ds D1.6.8.10 मंत्र°; D2 दैव° (for देव°). — d) K B3–5 Dn Ds2 D1.2.6–9 G3.4 वसंत्या.

20 b) B3 Ds2 D6.8 G3 M5 कुंती° (for कुन्ति°). K1 D9.10 कुंतिभोजस्य सत्कृता (D10 संयता); K5 कुंतीभोजेन सत्कृता.

21 b) D3.4 वचो बलं (for च वाग्बलम्).

22 a) M1 दास्या (for धात्र्या). G5 विश्वस्तया; some

C. 5. 4907
B. 5. 144. 23
K. 5. 144. 22

दोषं परिहरन्ती च पितुश्चारित्ररक्षिणी ॥ २२
कथं नु सुकृतं मे स्यान्नापराधवती कथम् ।
भवेयमिति संचिन्त्य ब्राह्मणं तं नमस्य च ॥ २३
कौतूहलात्तु तं लब्ध्वा बालिश्यादाचरं तदा ।
कन्या सती देवमर्कमासादयमहं ततः ॥ २४
योऽसौ कानीनगर्भो मे पुत्रवत्परिवर्तितः ।
कस्मान्न कुर्याद्वचनं पथ्यं भ्रातृहितं तथा ॥ २५
इति कुन्ती विनिश्चित्य कार्यं निश्चितमुत्तमम् ।
कार्यार्थमभिनिर्याय ययौ भागीरथीं प्रति ॥ २६
आत्मजस्य ततस्तस्य घृणिनः सत्यसङ्गिनः ।
गङ्गातीरे पृथाशृण्वदुपाध्ययननिस्वनम् ॥ २७
प्राङ्मुखस्योर्ध्वबाहोः सा पर्यतिष्ठत पृष्ठतः ।
जप्यावसानं कार्यार्थं प्रतीक्षन्ती तपस्विनी ॥ २८
अतिष्ठत्सूर्यतापार्ता कर्णस्योत्तरवाससि ।
कौरव्यपत्नी वार्ष्णेयी पद्ममालेव शुष्यती ॥ २९
आ पृष्ठतापाज्जप्त्वा स परिवृत्य यतव्रतः ।
दृष्ट्वा कुन्तीमुपातिष्ठदभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
यथान्यायं महातेजा मानी धर्मभृतां वरः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

N MSS. विस्रब्धया. — b) D1 सदा; T G2 तथा (for तदा). — c) S (except G4) दोषान् (for दोषं). — d) B Dn Ds2 D2–4. 6. 8 G5 चारित्र्य- (for चारित्र-). K1 Ds2 D7. 9 G1 M3–5 -रक्षणी; K3 -रक्षणा; K4 -रक्षणं; D1 G4 -रक्षणे (for -रक्षिणी).

24 a) K1. 2 कुतूहलात्; D3. 4 कौतूहलं. K1. 2. 4 D1. 9 च (for तु). D3. 4 T2 G3 तत् (for तं). — b) K1. 2 D9 च वरं; K4 B2 Ds D1. 3. 4. 7. 10 अचरं; K5 अवरं (for आचरं). — c) = 1. 104. 8c. T2 तमादित्यम् (for देवमर्कम्). — d) K5 आसस्रादाहमंतरा; S आसाद्याहं पितुर्गृहे.

25 a) S (except G4) सो (for यो). D7 जातः सुतः परित्यक्तः — b) D7 सोन्येन (for पुत्रवत्). K D1. 9 परिवर्धितः; B Dn Ds D3. 4. 6–8. 10 °रक्षितः; G1. 4. 5 °कीर्तितः. Cs. np कामं च परिवासितः. — c) S मतिमान् (for वचनं). — d) K5 B1. 4 S (except G5) पश्यन्; D3. 4 यथा (for पथ्यं). S वचः (for तथा).

26 Before 26, K1. 2 D9 ins. वैशं° उ°. — b) K4 B Dn Ds D6–8. 10 कार्यनिश्चयमुत्तमं (Ds2 कार्ये नियममु°); D3. 4 मनसा मतमु°. — c) K1–3. 5 D7. 9 अभिसंचिंत्य; K4 B Dn Ds D2. 6. 8. 10 °निश्चित्य; D1 इति निश्चित्य; D3. 4 अनुसंचिंत्य. G3. 4 अभिनिर्धार्य. — d) K2 गता (for ययौ).

27 b) K4 धर्मभीरुणः; K5 D1. 2 S धर्मसंगिनः (G3 °सेविनः); Ds सत्यसादिनः; D3. 4 धर्मसंज्ञिनः; D10 सत्यवादिनः; Ca as in text. — After 27ab, K4 ins.:

532* गङ्गातीरे पृथापश्यदुपस्थानगतं वृषम् ।

— c) K4 °तीर्थे; S °कूले (for °तीरे). B1. 2. 4 तदा (for पृथा). B Dn Ds D6–8. 10 अश्रौषीत्; D2–4 S अपश्यत् (for अशृण्वत्). — d) K4 B3 Dn1 D2–4. 6–8. 10 वेदाध्ययननिःस्वनं; B1. 2. 4 पृथाध्ययननि°; B5 Dn2 Ds Cs सदा(B5 Ca °द)ध्ययननि°; T1 G1. 3. 5 जपस्थानमनुत्तमं; T2 G2 जीवस्थानमनुत्तमं; G4 M जपा(G4 M4 °प)ध्यायिन-(M1 °ध्ययन-; M4 inf. lin. °ध्यायित)मुत्तमं. Cd cites उपाध्ययनं (as in text).

28 a) Ds D9 च; D3. 4 तु (for सा). — b) Ds सार्यातिष्ठति; G3 पर्यातिष्ठत. D3. 4 पृष्ठे सा पर्यतिष्ठत. — c) K4 B2 Ds D1. 2. 9. 10 S जप्या(G3 तस्या)वसाने; D8 अथावसानं.

29 a) T1 उत्तिष्ठत्; T2 G2 आतिष्ठत्. — b) S उत्तर-(T1 G1. 4 अंतर-; M1. 2 उत्तार)वासिनी (M1[inf. lin.]. 2 कांक्षिणी); Ca. d. s उत्तरवाससि (as in text).

30 a) S (except G3) [अ]सौ (for स). — b) B5 परिवृत्योत्स्मयन्वृषः. — e) K1. 2 G4 यथान्यायथं. — After 30, K B2 Dn1 D2. 7–9 ins.:

533* उत्स्मयन्प्रणतः प्राह कुन्तीं वैकर्तनो वृषः ।
[D8 विस्मयन्; Cn उत्स्मयन् (as above).]

Colophon om. in D2. D5 missing. — *Sub-parvan:* K1–3 D1. 3. 10 कर्णकुन्तीसमागम; K4. 5 B1. 2. 4 Dn Ds D3. 4. 8 G5 कुन्तीकर्ण(K4 D3. 4 °पुत्र)समागम; B3. 5 कुन्तीकर्णसंवाद; D7. 9 M3–5 कुन्तीसमागम; T1 G1 भगवत्प्रतियान and कुन्तीकर्ण(G1 कर्णकुन्ती)संवाद; G4 भगवद्यान and कर्णकुन्तीसंवाद; M1. 2 भगवद्यान and कुन्तीसमागम. — *Adhy. name:* M कर्णदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 34 (=134); D7 T2 M 145 (M4 144); T1 G2. 4. 5 146; G1 147; G3 143. — *S'loka no.:* K5 Dn1 31; Dn2 30.

१४३

कर्ण उवाच ।

राधेयोऽहमाधिरथिः कर्णस्त्वामभिवादये ।
प्राप्ता किमर्थं भवती ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १

कुन्त्युवाच ।

कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथः पिता ।
नासि सूतकुले जातः कर्ण तद्विद्धि मे वचः ॥ २
कानीनस्त्वं मया जातः पूर्वजः कुक्षिणा धृतः ।
कुन्तिभोजस्य भवने पार्थस्त्वमसि पुत्रक ॥ ३
प्रकाशकर्मा तपनो योऽयं देवो विरोचनः ।
अजीजनत्त्वां मय्येष कर्ण शस्त्रभृतां वरम् ॥ ४
कुण्डली बद्धकवचो देवगर्भः श्रिया वृतः ।
जातस्त्वमसि दुर्धर्ष मया पुत्र पितुर्गृहे ॥ ५
स त्वं भ्रातॄनसंबुद्ध्वा मोहाद्यदुपसेवसे ।
धार्तराष्ट्रान्न तद्युक्तं त्वयि पुत्र विशेषतः ॥ ६
एतद्धर्मफलं पुत्र नराणां धर्मनिश्चये ।
यत्तुष्यन्त्यस्य पितरो माता चाप्येकदर्शिनी ॥ ७
अर्जुनेनार्जितां पूर्वं हृतां लोभादसाधुभिः ।
आच्छिद्य धार्तराष्ट्रेभ्यो भुङ्क्ष्व यौधिष्ठिरीं श्रियम् ॥ ८
अद्य पश्यन्तु कुरवः कर्णार्जुनसमागमम् ।
सौभ्रात्रेण तदालक्ष्य संनमन्तामसाधवः ॥ ९
कर्णार्जुनौ वै भवतां यथा रामजनार्दनौ ।
असाध्यं किं नु लोके स्याद्युवयोः सहितात्मनोः ॥ १०
कर्ण शोभिष्यसे नूनं पञ्चभिर्भ्रातृभिर्वृतः ।
वेदैः परिवृतो ब्रह्मा यथा वेदाङ्गपञ्चमैः ॥ ११
उपपन्नो गुणैः श्रेष्ठो ज्येष्ठः श्रेष्ठेषु बन्धुषु ।
सूतपुत्रेति मा शब्दः पार्थस्त्वमसि वीर्यवान् ॥ १२ C. 5. 4928 B. 5. 145. 12 K. 5. 145. 12

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

143

1 ^{a}) S (except G_3) राधेयनामा (for राधेयोऽहम्). $D_{8.9}$ G_3 आधिरथः; T $G_{1.2.4.5}$ अतिरथः (for आधिरथिः).

2 In Dn_2, the portion of the text from here up to 5. 160. 27. is lost on a missing folio. — ^{b}) K_4 B_2 Ds $D_{2-4.10}$ अधिरथिः; T G अतिरथः (for अधिरथः). — ^{c}) K_5 D_2 नापि (for नासि). — ^{d}) K_4 $D_{3.4}$ [ए]तद् (for तद्).

3 Dn_2 missing (cf. v.l. 2). — ^{a}) D_8 तात (for जातः). — ^{c}) N (except D_9; Dn_2 missing) कुंतिराजस्य.

4 Dn_2 missing (cf. v.l. 2). — 4^{a} = 1. 104. 10^{a}. — ^{c}) K_3 Ds $M_{4.5}$ त्वा (for त्वां). K_4 अप्येव; D_9 मय्येव (for मय्येष). — ^{d}) K_3 $D_{7.9}$ कर्ण. $K_{4.5}$ B_5 D_8 S वर (for वरम्).

5 *Dn_2 missing* (cf. v.l. 2). — ^{a}) K_4 G_4 °कवची. — ^{b}) Dn_1 M (except M_1) देवगर्भ-. $B_{3.4}$ G_5 कृतः; T_2 G_2 [अ]न्वितः (for वृतः). — ^{c}) Dn_1 पार्थस् (for जातस्). G_1 अपि (for असि). — ^{d}) K_5 मम; S मयि (for मया). T_2 G_2 जातः (for पुत्र).

6 Dn_2 missing (cf. v.l. 2). — ^{a}) T_2 G_2 स्वयं (for स त्वं). K_{3-5} B D (except $D_{9.10}$; Dn_2 missing) T G (except G_3) °बुध्य (for °बुद्ध्वा). — ^{b}) T G_2 अद्यो° (for यदु°). — ^{c}) T_2 G_2 M_2 °राष्ट्रं न. — In B_2, the portion of the text from 6^{d} up to the end of adhy. 144 is lost on a missing folio. — ^{d}) K_5 तव (for त्वयि).

7 B_2 Dn_2 missing (cf. v.l. 6, 2). — ^{a}) G_3 M_3 एवं (for एतद्). $D_{3.4}$ कर्म° (for धर्म°). — ^{b}) T_2 $G_{2.5}$ ब्रह्म° (for धर्म°). — ^{c}) $D_{3.4}$ पितरो यत्र तुष्यंति. — ^{d}) S (except $G_{1.2}$) वा (for च). T_2 G_2 प्रियदर्शिनी; D_9 Cs एकदर्शनी; Ca as in text. K_5 मा करोत्येकदर्शनी.

8 B_2 Dn_2 missing (cf. v.l. 6, 2). — ^{a}) K_5 $D_{3.4}$ S भ्रातृभिर्निर्जितां पूर्वं. — ^{b}) K (except K_4) दंभाद् (for लोभाद्). D_9 असाधुना (for °भिः). $D_{3.4}$ S भीमार्जुनयमादिभिः.

9 B_2 *Dn_2 missing* (cf. v.l. 6, 2). — ^{a}) $B_{4.5}$ D_1 $G_{3.4}$ पश्यंति. — ^{c}) K_4 सौहार्देन (for सौभ्रात्रेण). K_4 B (B_2 missing) Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ समा°; D_1 तथा°; D_7 सहा° (for तदा°). $D_{3.4}$ सौहार्दमेवं संलक्ष्य; S सौभ्रात्रमेतदा°. — ^{d}) K_5 अरातयः (for असाधवः).

10 B_2 Dn_2 missing (cf. v.l. 6, 2). — ^{a}) B Dn_1 $D_{2-4.7}$ G_5 M_4 भवेतां (for भवतां). — ^{b}) K_5 तथा (for

१४४

C. 5. 4929
B. 5. 146. 1
K. 5. 146. 1

वैशंपायन उवाच ।

ततः सूर्यान्निश्चरितां कर्णः शुश्राव भारतीम् ।
दुरत्ययां प्रणयिनीं पितृवद्भास्करेरिताम् ॥ १
सत्यमाह पृथा वाक्यं कर्ण मातृवचः कुरु ।
श्रेयस्ते स्यान्नरव्याघ्र सर्वमाचरतस्तथा ॥ २
एवमुक्तस्य मात्रा च स्वयं पित्रा च भानुना ।
चचाल नैव कर्णस्य मतिः सत्यधृतेस्तदा ॥ ३

कर्ण उवाच ।

न ते न श्रद्दधे वाक्यं क्षत्रिये भाषितं त्वया ।
धर्मद्वारं ममैतत्स्यान्नियोगकरणं तव ॥ ४
अकरोन्मयि यत्पापं भवती सुमहात्ययम् ।
अवकीर्णोऽस्मि ते तेन तद्यशःकीर्तिनाशनम् ॥ ५
अहं च क्षत्रियो जातो न प्राप्तः क्षत्रसत्क्रियाम् ।
त्वत्कृते किं नु पापीयः शत्रुः कुर्यान्ममाहितम् ॥ ६

यथा). — c) K2 D6 किं नु; D3.4 न तु; D0 किं हि (for किं नु). S असह्यं किल (T1 G1 किं नु) लोकेस्मिन्. — d) S उभयोः (for युधयोः). B1.3.5 Dn1 Ds D1.6.8.10 M2 संहितात्मनोः.

11 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 6, 2). — b) T1 G1.4 पांडवैः (for पञ्चभिः). T1 G1 पञ्चभिर् (for भ्रातृभिर्). D3.4 G5 सह (for वृतः). — c) N (except Ds D6; B2 Dn2 missing) T1 G5 दैवैः (for वेदैः). G4 परीवृतो भवेद्ब्रह्मा. — d) N (B2 Dn2 missing) वेद्यामिव (K1 यथा वेद्यां) महाध्वरे.

12 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 6, 2). — a) K1.2 D1.2.9 T G1 श्रेष्ठैः; K4 श्रेष्ठे; B (B2 missing) Dn1 Ds D3.4.6–8.10 सर्वैः; G2.4.5 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठः). — b) K1.2.5 D7 T2 G5 श्रेष्ठः (for ज्येष्ठः). B3 श्रेष्ठश्च; D1 T2 G5 ज्येष्ठेषु (for श्रेष्ठेषु). — c) K (except K4) Ds1 D1.7.9 Cd शब्दं; Ca शब्दः (as in text). — d) S कर्ण क्षत्रिय ईदृशः (M1.2 °शे).

Colophon. B2 Dn2 D5 missing. — *Sub-parvan:* K1 D7.9 कुन्तीसमागम; K2–4 D1.8 कर्णकुन्तीसमागम; K5 B1.3–5 Dn1 Ds D2–4.6.10 G5 कुन्तीकर्णसमागम (B3 °कर्णसंवाद); T1 G4 भगवत्प्रतियान; G1 भगवद्यान; M1.2 भगवद्यान and कुन्तीसमागम. — *Adhy. name:* T1 कर्णं प्रति कुन्तीवाक्यं; G1.4 मातृकर्णसंवादनं (G4 °वादः); M1.2 मातृवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 35 (=135); D7 T2 M 146 (M4 145); T1 G2.4.5 147; G1 148; G3 144. — *S'loka no.:* K5 Dn1 12.

144

☞ This adhy. is missing in B2 Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 6, 2). The MSS. are mostly ignored here.

1 a) K1 G1–3 निःसरंतीं; K3 (*sup. lin.*).5 निःसरितां; K4 D3.4 उच्चरितां; Ds2 D9 T2 G5 M निश्चरंतीं; Ca.d निश्चरितां (as in text). — c) T1 G1.4 प्रार्थयंतीं; M प्रथयतीं; Ca प्रणयिनीं (as in text). — d) Dn1 भास्करोदितां; S गौरवेरितां (T1 °वोदितां).

2 Before 2, K4 D3.4 ins. सूर्य उ°. — a) M1.2 सम्यग् (for सत्यम्). — b) K5 S शृणु (for कुरु). — d) G3.5 तदा (for तथा).

3 Before 3, N (except K5; B2 Dn2 missing) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — a) K1 (before corr.).2.5 Ds2 D3.4.7 उक्तस्तु; G1 उक्तश्च; G2.4 उक्तः स (for उक्तस्य). K B1 D1.7 तु (K3 वै) (for च). D9 एवमुक्तस्तया मात्रा. — b) D3.4 भारत (for भानुना). — c) K2 D3.4 न च (for नैव). — d) K1.2 D9 S (except M1.2) मनः (for मतिः). B3 °धृतिस् (for °धृतेस्). K1.2 B3 तथा; D9 नृप (for तदा).

4 D9 G2 M3–5 om. the ref. — a) K1.2 B5 D1.9 चैवं; K3 वै तत्; K4.5 B1.3.4 Dn1 Ds D2–4.6–8.10 चैतत् (for ते न). — c) K5 न मे तत् (for ममैतत्). — d) D7.8 तथा (for तव).

5 ab) K1.2.5 D9 तत्पूर्वं; K3 D3.4.7 तत्पापं (for यत्पापं). G2 चरती (for भवती). D3.4 सुमहत्तदा; S सुमहानयं; Ca.3 °हात्ययम् (as in text). D1 अकरोन्नवती पापं मयि यत्सुमहा°. — c) K5 B1.3.4 Dn1 Ds D6–10 T1 Ca अपा°; B5 अवा° (for अव°). K4 D3.4 वै तेन; B (B2 missing) Dn1 Ds D6–10 यन्मातः (for ते तेन). — d) K (except K4) D1.2 स्वयशःकीर्तिनाशनं (K1.2 °शिना); D3.4 तच्च ते कीर्ति°.

6 a) N (except K4 D3.4; B2 Dn2 missing) चेत् (for च). — b) K5 प्राप (for प्राप्तः). D9 T G2 क्षत्रसंस्क्रियां. D3.4 नाप्तः क्षत्रियसंस्कृतिं. Ca cites क्षत्रसत्क्रिया. — c) Dn1 G3 तत्कृते; D2 यत्कृते; T G1.2.4.5

क्रियाकाले त्वनुक्रोशमकृत्वा त्वमिमं मम ।
हीनसंस्कारसमयमद्य मां समचूचुदः ॥ ७
न वै मम हितं पूर्वं मातृवच्चेष्टितं त्वया ।
सा मां संबोधयस्यद्य केवलात्महितैषिणी ॥ ८
कृष्णेन सहितात्को वै न व्यथेत धनंजयात् ।
कोऽद्य भीतं न मां विद्यात्पार्थानां समितिं गतम् ॥ ९
अभ्राता विदितः पूर्वं युद्धकाले प्रकाशितः ।
पाण्डवान्यदि गच्छामि किं मां क्षत्रं वदिष्यति ॥ १०
सर्वकामैः संविभक्तः पूजितश्च सदा भृशम् ।
अहं वै धार्तराष्ट्राणां कुर्यां तदफलं कथम् ॥ ११
उपनह्य परैर्वैरं ये मां नित्यमुपासते ।
नमस्कुर्वन्ति च सदा वसवो वासवं यथा ॥ १२
मम प्राणेन ये शत्रूञ्शक्ताः प्रतिसमासितुम् ।
मन्यन्तेऽद्य कथं तेषामहं भिन्द्यां मनोरथम् ॥ १३

मया प्लवेन संग्रामं तितीर्षन्ति दुरत्ययम् ।
अपारे पारकामा ये त्यजेयं तानहं कथम् ॥ १४
अयं हि कालः संप्राप्तो धार्तराष्ट्रोपजीविनाम् ।
निर्वेष्टव्यं मया तत्र प्राणानपरिरक्षता ॥ १५
कृतार्थाः सुभृता ये हि कृत्यकाल उपस्थिते ।
अनवेक्ष्य कृतं पापा विकुर्वन्त्यनवस्थिताः ॥ १६
राजकिल्बिषिणां तेषां भर्तृपिण्डापहारिणाम् ।
नैवायं न परो लोको विद्यते पापकर्मणाम् ॥ १७
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामर्थे योत्स्यामि ते सुतैः ।
बलं च शक्तिं चास्थाय न वै त्वय्यनृतं वदे ॥ १८
आनृशंस्यमथो वृत्तं रक्षन्सत्पुरुषोचितम् ।
अतोऽर्थकरमप्येतन्न करोम्यद्य ते वचः ॥ १९
न तु तेऽयं समारम्भो मयि मोघो भविष्यति ।
वध्यान्विषह्यान्संग्रामे न हनिष्यामि ते सुतान् ।

C. 5. 4948
B. 5. 146. 20
K. 5. 146. 20

त्वद्वृते; Ca. s त्वत्कृते (as in text). K1.2 D2.9 G3 तु; T2 G2 न; Ca नु (as in text). D3.4 तत्त्वत्कृते तु पापीयः. — d) K1 Ds D1.7.9 समाहितं; T2 G2 महाहितं; G4 समापितं; Ca. s ममाहितं (as in text).

7 a) D3.4 °कालं (for °काले). D3.4 ह्यनु°; G5 अनु° (for त्वनु°). — b) M4.5 तम् (for त्वम्). — c) S सुसं- (G3 नूनं)गृहीत°. — d) K D7.9 समनूनुदः.

8 a) K4 Ds नैव (for न वै). — c) K3 °मोह° (for °बोध°). D3 मा मां संचोदयस्वाद्य; S सोहं संचोदयाम्य- (T1 G5 °यस्य)द्य. — d) S °हितैषिणीं.

9 b) D3.4 कंपेत; Ca व्यथेत (as in text). — c) K2.3 विंद्यात्; D3.4.6.8 निंद्यात् (for विद्यात्). — d) D2 समतां; Ca समितिं (as in text).

10 b) T G (except G3) प्रदर्शितः (for प्रका°). — c) D3.4 G4 युधि (for यदि). — d) Ds2 M (except M2) मा; D3.4 वा (for मां).

11 b) K5 भृशं तदा; B (B2 missing) Dn Ds D6.8.10 यथासुखं; M2 तथा भृशं (for सदा भृशम्). — d) T2 G2.5 कुर्यां न हि वि(G2 अथ वि-; G5 तदपि)लंघनं.

12 D1 om. 12ab. — a) T G1.4.5 उत्पाद्य तु (T2 च); M3-5 उपलभ्य; Ca उपनह्य (as in text).

13 ab) B5 D8 ये शत्रुं; D7 शत्रूणां (for ये शत्रून्). K3 G2 transp. शत्रून् and शक्ताः. G3.4 °समाधितुं; Ca as in text. — c) K4.5 B (B2 missing) Dn1 Ds D1.6.10 ते (for ऽद्य). — d) B (B2 missing) Dn1 Ds D6.8.10 G4 छिंद्यां; D7 विद्यां; G3 विभ्यां (for भिन्द्यां).

14 G3 om. 14ab; D2 om. 14c and त्यजेयं (in d). — c) D3.4 अपारं (for अपारे).

15 a) D3.4 S स (for हि). — c) B3 D7 निर्वोढव्यं; T2 G2.3 निर्देष्टव्यं; Ca. n. s निर्वेष्टव्यं (as in text).

16 a) K3 (*sup. lin.* as in text) G3 M3-5 सुकृता; D3.4 हि भृता; D7 संभृता; T G1.2.4.5 सुहृदा (T2 G2 °दः) (for सुभृता). D3.4 वै; G4 वा (for हि). — b) K (except K2) B (B2 missing) Dn1 Ds D1.6-10 °काले ह्युप°. — c) D3.4 फलं (for कृतं). G5 पापं (for पापाः). D7 अनिवेद्य निजं देहं. — d) K1.2 D9 °स्थितं (for °स्थिताः). S कुर्वंति प्रियमात्मनः.

17 b) K3 D9 T2 G2 M3.4 (before corr.).5 °पिंडोप°. — d) K1.3 °कर्मिणां; K5 °कारिणां.

18 a) S धार्त(T2 G1.2 धृत)राष्ट्रस्य चैवाहं. — b) Dn1 G3.4 अर्थं (for अर्थे). — c) K5 D9.10 S om. the second च. — d) B3.5 न चैव त्वनृतं वदे; D3.4 न चैतद- नृतं वदे.

19 a) K1.2 D9 G3 अनृशंसं (G3 °स्यं). — b) K5 D1 सु- (for सत्-). — c) D3.4 अप्यर्थंकरमप्यत्र. — d) B1.4.5 Ds D7.10 T1 G3.4 अंव; D3.4 एव (for अद्य).

20 a) B (B2 missing) D (except D1.2.9; Dn2 missing) च ते; G5 कृते (for तु ते). — c) D2.9 Ca. s

C. 5. 4949
B. 5. 146. 21
K. 5. 146. 21

युधिष्ठिरं च भीमं च यमौ चैवार्जुनादृते ॥ २०
अर्जुनेन समं युद्धं मम यौधिष्ठिरे बले ।
अर्जुनं हि निहत्याजौ संप्राप्तं स्यात्फलं मया ।
यशसा चापि युज्येयं निहतः सव्यसाचिना ॥ २१
न ते जातु नशिष्यन्ति पुत्राः पञ्च यशस्विनि ।
निरर्जुनाः सकर्णा वा सार्जुना वा हते मयि ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।

इति कर्णवचः श्रुत्वा कुन्ती दुःखात्प्रवेपती ।
उवाच पुत्रमाश्लिष्य कर्णं धैर्यादकम्पितम् ॥ २३
एवं वै भाव्यमेतेन क्षयं यास्यन्ति कौरवाः ।
यथा त्वं भाषसे कर्ण दैवं तु बलवत्तरम् ॥ २४
त्वया चतुर्णां भ्रातॄणामभयं शत्रुकर्शन ।
दत्तं तत्प्रतिजानीहि संगरप्रतिमोचनम् ॥ २५
अनामयं स्वस्ति चेति पृथाथो कर्णमब्रवीत् ।
तां कर्णोऽभ्यवदत्प्रीतस्ततस्तौ जग्मतुः पृथक् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

१४५

वैशंपायन उवाच ।

आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिंदमः ।
पाण्डवानां यथावृत्तं केशवः सर्वमुक्तवान् ॥ १
संभाष्य सुचिरं कालं मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ।

विपद्य (for विपद्यान्).

21 a) D3.4 अर्जुनेन तु युद्धं स्यात्. — b) K4 B (B2 missing) Dn1 Ds D6 अपि; D1 अयि (for मम). — c) K1.2.5 Ds D7.9.10 वि- (for हि). — d) D7 मया फलं (by transp.); T1 G1.4 फलं मम; T2 G2.5 M फलं यथा; G3 यथा फलं. — e) K1.2 D9 [अ]पि हि; B5 वा नि-; D2 वापि (for चापि). D3.4 S यशसा वा न मुच्येयं.

22 K1.2 D9 om. 22ab. — a) K3 ते न (for न ते). D3.4 विनंक्ष्यंति (for नशिष्यन्ति). D10 न जातु विनशिष्यंति. — D3 om. 22cd. — c) K5 सकर्णा वा हते पार्थे.

23 K4 B (B2 missing) Dn1 Ds D1.2.6.10 T G2 om. the ref. — b) D3.4 T1 पुत्रात् (for दुःखात्). T1 G1 प्रवेपिता. G4 कुंती दुःखाश्रुवेपिता. — c) K3 D2 S कर्णम्; D3.4 तूर्णम् (for पुत्रम्). — d) S परं (for कर्णं). K1 B (B2 missing) Dn1 Ds D6.8–10 अकंपनं; D3.4 अकंपिनं; G5 अकंपिना (for अकम्पितम्). K4 कर्णं धैर्यनिकेतनं; D1.2.7 कर्णं धैर्या(D2 °र्यं)विकंपि(D2 °प)नं.

24 a) S तु (for वै). — b) T1 G1.4 गच्छंतु; T2 G2.5 M गच्छंति (for यास्यन्ति). — d) K5 D10 G2 हि (for तु).

25 b) A few MSS. शत्रुकर्षण. — c) D1 कृतं; S (except G3) उक्तं (for दत्तं).

26 a) D7 तेस्तु (for चेति). — b) S पृथा कर्णमथाब्रवीत्. — c) D2 G4 [ऽ]पि; G3 हि (for ऽभि-). K4 B1.4 Dn1 Ds D6.8.10 तां कर्णोथ (D10 °पि) तथेत्युक्त्वा; M6 तां कर्णोभ्यपतत्प्रीतः. — d) S सुखं (M5 गृहं) (for पृथक्).

Colophon. B2 Dn2 D5 missing. — *Sub-parvan:* K1–4 D1.2.9.10 कर्णकुन्तीसमागम; K5 B1.3–5 Dn1 Ds D3.4.6.8 G5 कुन्तीकर्णसमागम (B3 °कर्णसंवाद); D7 M1.4.5 कुन्तीसमागम; T1 G1.4 भगवत्प्रतियान and कुन्तीकर्णसमागम (T1 °संवाद); M2 भगवद्यान and कुन्तीसमागम; to it G1.4 add कर्णा(G4 °र्णो)कर्षण. K1.5 B4.5 D3.7.9.10 M1.2 cont. समाप्त. — *Adhy. name:* T1 G1.4 कर्णप्रत्याख्यानं; M पृथानुनयवैफल्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 35 (=135); D7 T2 M 147 (M4 146); T1 G2.4.5 148; G1 149; G3 145. — *S'loka no.:* K5 Dn1 27.

145

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2). The MS. is mostly ignored here.

1 a) D3.4 स गत्वा; G3 आगत्य; Ca as in text. T G2.5 हस्तिनपुरात्. — b) S उपप्लाव्यम्. K1.2.5 Ds D3.4.7 M4 अरिंदम. — c) D9 °तत्त्वं (for °वृत्तं). — d) T G M5 पूर्वम् (for सर्वम्).

2 a) K3 D1.6.8.9 संभाव्य (for °ष्य). — c) B2.4 Dn1 Ds D6.8.10 भवनं (for [आ]वसथं). — d) D1.7

स्वमेवावसथं शौरिर्विश्रामार्थं जगाम ह ॥ २
विसृज्य सर्वान्नृपतीन्विराटप्रमुखांस्तदा ।
पाण्डवा भ्रातरः पञ्च भानावस्तंगते सति ॥ ३
संध्यामुपास्य ध्यायन्तस्तमेव गतमानसाः ।
आनाय्य कृष्णं दाशार्हं पुनर्मन्त्रममन्त्रयन् ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

त्वया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।
किमुक्तः पुण्डरीकाक्ष तन्नः शंसितुमर्हसि ॥ ५

वासुदेव उवाच ।

मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।
तथ्यं पथ्यं हितं चोक्तो न च गृह्णाति दुर्मतिः ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

तस्मिन्नुत्पथमापन्ने कुरुवृद्धः पितामहः ।
किमुक्तवान्हृषीकेश दुर्योधनममर्षणम् ।
आचार्यो वा महाबाहो भारद्वाजः किमब्रवीत् ॥ ७
पिता यवीयानस्माकं क्षत्ता धर्मभृतां वरः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तः किमाह धृतराष्ट्रजम् ॥ ८
किं च सर्वे नृपतयः सभायां ये समासते ।
उक्तवन्तो यथातत्त्वं तद्ब्रूहि त्वं जनार्दन ॥ ९
उक्तवान्हि भवान्सर्वं वचनं कुरुमुख्ययोः ।
कामलोभाभिभूतस्य मन्दस्य प्राज्ञमानिनः ॥ १०
अप्रियं हृदये मह्यं तन्न तिष्ठति केशव ।
तेषां वाक्यानि गोविन्द श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ॥ ११
यथा च नाभिपद्येत कालस्तात तथा कुरु ।
भवान्हि नो गतिः कृष्ण भवान्नाथो भवान्गुरुः ॥ १२

वासुदेव उवाच ।

शृणु राजन्यथा वाक्यमुक्तो राजा सुयोधनः ।
मध्ये कुरूणां राजेन्द्र सभायां तन्निबोध मे ॥ १३

C. 5. 4970
B. 5. 147. 14
K. 5. 147. 14

M1. 5 विश्रमार्थं; D6 विमना च.

3 a) K1–3 T2 विसर्ज्य (for °सृज्य). G3 transp. सर्वान् and नृपतीन्. — b) K1. 3 B3 D8 D1. 7. 9 T G (except G3) तथा; K2 ततः (for तदा).

4 a) S संध्यामुपासयंतस्ते. Ca cites ध्यायंतः (as in text).

6 K4. 5 T1 G श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — 6ab =(var.) 5ab. — c) B5 पथ्यं तथ्यं (by transp.). K3 प्रोक्तो (for चोक्तो).

7 b) K5 D2–4 T2 G2. 5 M5 कुल° (for कुरु°). — e) T1 G1. 4 महाबाहो (for हृषी°). — e) K4 B1. 2. 4 Dn1 °भाग; B3. 5 D8 D3. 4. 6. 8. 10 °भागो; D1 T1 G1. 4 °बाहुर् (for °बाहो). — f) K5 G3 उक्तवान् (for अब्रवीत्). D3. 4 द्रोणः किं तमथाब्रवीत्. — After 7, N (except B5 D7; Dn2 D5 missing) ins.:

534* पिता वा धृतराष्ट्रस्तं गान्धारी वा किमब्रवीत् ।

[B (except B5) Dn1 पितरौ (for पिता वा). K3 तु; D8 च; D3. 4 वै (for तं). K3 D6 वाक्यम् (for वा किम्).]

8 a) T2 G2. 5 अवमः (for अस्माकं). — b) B2. 3. 5 Dn1 D8 D1. 6. 10 T G2. 5 °विदां; G3 °कृतां (for °भृतां). — D1 om. 8c–10b.

9 D1 om. 9 (cf. v.l. 8). — a) D3. 4 वा (for च). — b) K2 D9 ते; G5 वै (for ये). K1–3 D7. 9 T2 G2. 5 M5 समागताः (for °सते). — c) K5 M1. 2 °वत्त्वं; D7. 10 °तथ्यं (for °तत्त्वं). — d) K5 D3. 4 तत्प्रब्रूहि; S तत्तद्ब्रूहि (for तद्ब्रूहि त्वं). K5 S नरोत्तम (for जना°).

10 D1 om. 10ab (cf. v.l. 8). — a) D3. 4 भगवान् (for हि भवान्). C8 cites भवान् (as in text). K5 वाक्यं (for सर्वं). — b) K5 हितं वै (for वचनं). — After 10ab, B Dn1 D8 D3. 4. 6–8. 10 ins.:

535* धार्तराष्ट्रस्य तेषां हि वचनं कुरुसंसदि ।

On the other hand, S (except G5) ins. after 10ab:

536* प्रतिकूलमयुक्तं च हृदयं नोपसर्पति ।

[G4 M5 अमित्रं (for अयुक्तं). G1. 3. 4 M (except M1) हृदयात् (for हृदयं).]

— D9 om. 10c–11b. — c) D8 °भोगा° (for °लोभा°). — d) K1–3 D7. 8 मंदप्रज्ञस्य मानिनः.

11 D9 om. 11ab (cf. v.l. 10). — a) K D1. 2. 7 सर्वं (K5 सत्यं); S तस्य (T2 यस्य) (for मह्यं). — b) K (except K4) न तत्; D7 न तु (for तन्न). K5 किंचन; B5 माधव (for केशव). — c) D2 वाक्यं तु (for वाक्यानि). T2 G2. 5 सर्वेषां (for गोविन्द). — d) T G M5 (*inf. lin.* as in text) प्रभो (for विभो).

12 a) K3. 5 D7 S (except G3) नाति(M1 *inf. lin.* °भि)पद्येत (T2 G2 °वर्तेत); Ca as in text. — D2. 9 om. 12cd. — c) K2 transp. हि and नो. K5 S (except G2) बलं (for गतिः). — d) K5 S गतिः; D1 शुभः (for गुरुः).

13 K5 T2 G2. 3. 5 श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — a) T2 G2 शृणु तावद्यथा राजन्. — c) D3. 4 सर्वेषां

C. 5. 4971
B. 5. 147. 15
K. 5. 147. 15

मया वै श्राविते वाक्ये जहास धृतराष्ट्रजः ।
अथ भीष्मः सुसंक्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
दुर्योधन निबोधेदं कुलार्थे यद्ब्रवीमि ते ।
तच्छ्रुत्वा राजशार्दूल स्वकुलस्य हितं कुरु ॥ १५
मम तात पिता राजञ्शंतनुर्लोकविश्रुतः ।
तस्याहमेक एवासं पुत्रः पुत्रवतां वरः ॥ १६
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना द्वितीयः स्यात्कथं सुतः ।
एकपुत्रमपुत्रं वै प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १७
न चोच्छेदं कुलं यायाद्विस्तीर्येत कथं यशः ।
तस्याहमीप्सितं बुद्ध्वा कालीं मातरमावहम् ॥ १८
प्रतिज्ञां दुष्करां कृत्वा पितुरर्थे कुलस्य च ।
अराजा चोर्ध्वरेताश्च यथा सुविदितं तव ।
प्रतीतो निवसाम्येष प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ १९
तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रीमान्कुरुकुलोद्वहः ।
विचित्रवीर्यो धर्मात्मा कनीयान्मम पार्थिवः ॥ २०
स्वर्याते ऽहं पितरि तं स्वराज्ये संन्यवेशयम् ।
विचित्रवीर्यं राजानं भृत्यो भूत्वा ह्यधश्चरः ॥ २१
तस्याहं सदृशान्दारान्राजेन्द्र समुदावहम् ।
जित्वा पार्थिवसंघातमपि ते बहुशः श्रुतम् ॥ २२
ततो रामेण समरे द्वन्द्वयुद्धमुपागमम् ।
स हि रामभयादेभिर्नागरैर्विप्रवासितः ।
दारेष्वतिप्रसक्तश्च यक्ष्माणं समपद्यत ॥ २३
यदा त्वराजके राष्ट्रे न ववर्ष सुरेश्वरः ।
तदाभ्यधावन्मामेव प्रजाः क्षुद्भयपीडिताः ॥ २४

प्रजा ऊचुः ।

उपक्षीणाः प्रजाः सर्वा राजा भव भवाय नः ।
ईतयो नुद भद्रं ते शंतनोः कुलवर्धन ॥ २५
पीड्यन्ते ते प्रजाः सर्वा व्याधिभिर्भृशदारुणैः ।
अल्पावशिष्टा गाङ्गेय ताः परित्रातुमर्हसि ॥ २६
व्याधीन्प्रणुद्य वीर त्वं प्रजा धर्मेण पालय ।
त्वयि जीवति मा राष्ट्रं विनाशमुपगच्छतु ॥ २७

(for राजेन्द्र).

14 [a]) K_{1-3} B Dn_1 $D_{6.7.9}$ वि- (for वै). — [c]) K_5 D_9 तु (for सु-).

15 [c]) S कुरु° (for राज°).

16 [a]) K_3 D_1 राजा (for राजन्). — [b]) $K_{1.4}$ B Dn_1 Ds $D_{2-4.6.9}$ शांतनुर्. — [d]) G_5 M (except M_2) वर (for वरः).

17 [c]) K_{3-5} B D (except $D_{2-4.6}$; Dn_2 missing) T_1 $G_{1.2.5}$ M_5 एकं पुत्रम्.

18 [a]) B_3 Dn_1 D_6 न चोत्सेदं; $D_{3.4}$ नोच्छेदं च (for न चोच्छेदं). — [b]) K_4 B Dn_1 Ds $D_{1.2.6-8.10}$ विस्तीर्येच्च. — [c]) M_3 इच्छितं (for ईप्सितं). K_2 मत्वा (for बुद्ध्वा). — [d]) $D_{3.4}$ Ca आहरं (for आवहम्).

19 [b]) $D_{6.8.10}$ (m as in text) पितुरात्मकुल°. Ca cites पितुरर्थे (as in text). — [c]) T_1 $G_{1.3.4}$ °रेता[:]स्यां; T_2 $G_{2.5}$ °रेतास्तु; M °रेतासं. — [f]) K_4 D_7 परि°; $D_{3.4}$ प्रति° (for अनु°).

20 [a]) K_4 Ds_2 G_3 तस्याः; $D_{3.4}$ T_2 $G_{2.5}$ तस्य (for तस्यां). $D_{3.4}$ राज्ञो (for जज्ञे). — [d]) $K_{3.4}$ B Dn_1 Ds_1 $D_{2.6.7.9}$ G_1 पार्थिव.

21 [b]) $K_{3.5}$ $D_{1.7.8}$ T_2 G (except G_5) M_1 (*inf. lin.* as in text) संनिवे°; Dn_1 संप्रवे°. — [d]) $D_{3.4}$ ह्यधश्चरन्.

22 [b]) K_4 B Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ समुपाहरं; K_5 °पावहं. — [c]) $D_{3.4}$ °संघातान्. — [d]) D_7 तवापि; T_2 मयापि (for अपि ते). G_3 अपि लोके बहुश्रुतं.

23 [a]) K_3 तात (for ततो). T $G_{2.5}$ सहितो (for समरे). — [b]) K_3 ततो (for द्वंद्व-). $D_{3.4}$ द्वैरथं युद्धमागतं. — [e]) $K_{3.4}$ B Dn_1 Ds $D_{2.6.8.10}$ दारेष्वप्यतिसक्तश्च; D_7 दारेषु प्रतिसक्तः सन्; T_1 $G_{1.4}$ कामभोगप्रसक्तश्च. — [f]) K_3 दिष्टांतं; $M_{1.2.4}$ यक्ष्मणा.

24 [a]) $K_{3.4}$ $D_{3.4}$ राज्ये (for राष्ट्रे). K यदा त्वराजकेनेह. — [b]) D_7 बलाहकः (for सुरेश्वरः). — [c]) B_3 [अ]प्यधावन्; D_1 ऽप्यधावन्; D_7 ह्यधावन्; T_1 $G_{1.4}$ [अ]भ्ययाचन्; G_3 [अ]न्वधावन्.

25 Ds $G_{4.5}$ M_{3-5} om. the ref. — [c]) K_4 $B_{1.2.4.5}$ Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ ईतीः प्रणुद भद्रं ते; B_3 ईतयोऽत्र च वर्तते. Ca.s cite ईतयः (as in text). — [d]) $K_{1.4}$ B D (except $D_{1.7-9}$; Dn_2 missing) M_3 शांतनोः. $K_{1.2.4}$ °नंदन; K_5 Dn_1 D_7 T_2 G_2 °वर्धनः; D_2 °नंदनः.

26 [a]) K_5 Ds S हि; $D_{3.4}$ च (for ते). — [b]) B_3 आधिभिर्; D_7 उत्पातैर्. $D_{3.4}$ भय°.

27 [a]) D_1 प्रणुद्य व्याधीन् (by transp.). K (except K_3) B (except B_3) Dn_1 D_{2-4} प्रणुद (for प्रणुद्य). D_1

भीष्म उवाच ।

प्रजानां क्रोशतीनां वै नैवाक्षुभ्यत मे मनः ।
प्रतिज्ञां रक्षमाणस्य सद्वृत्तं स्मरतस्तथा ॥ २८

ततः पौरा महाराज माता काली च मे शुभा ।
भृत्याः पुरोहिताचार्या ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
मामूचुर्भृशसंतप्ता भव राजेति संततम् ॥ २९

प्रतीपरक्षितं राष्ट्रं त्वां प्राप्य विनशिष्यति ।
स त्वमस्मद्धितार्थं वै राजा भव महामते ॥ ३०

इत्युक्तः प्राञ्जलिर्भूत्वा दुःखितो भृशमातुरः ।
तेभ्यो न्यवेदयं पुत्र प्रतिज्ञां पितृगौरवात् ।
ऊर्ध्वरेता ह्यराजा च कुलस्यार्थे पुनः पुनः ॥ ३१

ततोऽहं प्राञ्जलिर्भूत्वा मातरं संप्रसादयम् ।
नाम्ब शंतनुना जातः कौरवं वंशमुद्वहन् ।
प्रतिज्ञां वितथां कुर्यामिति राजन्पुनः पुनः ॥ ३२

विशेषतस्त्वदर्थं च धुरि मा मां नियोजय ।
अहं प्रेष्यश्च दासश्च तवाम्ब सुतवत्सले ॥ ३३

एवं तामनुनीयाहं मातरं जनमेव च ।
अयाचं भ्रातृदारेषु तदा व्यासं महामुनिम् ॥ ३४

सह मात्रा महाराज प्रसाद्य तमृषिं तदा ।
अपत्यार्थमयाचं वै प्रसादं कृतवांश्च सः ।
त्रीन्स पुत्रानजनयत्तदा भरतसत्तम ॥ ३५

अन्धः करणहीनेति न वै राजा पिता तव ।
राजा तु पाण्डुरभवन्महात्मा लोकविश्रुतः ॥ ३६

स राजा तस्य ते पुत्राः पितुर्दायाद्यहारिणः ।
मा तात कलहं कार्षी राज्यस्यार्धं प्रदीयताम् ॥ ३७

मयि जीवति राज्यं कः संप्रशासेत्पुमानिह ।
मावमंस्था वचो मह्यं शममिच्छामि वः सदा ॥ ३८ C. 5. 4999 B. 5. 147. 41 K. 5. 147. 41

त्वं धीर; D_{2-4} धीर त्वं (for वीर त्वं).

28 $D_{3.4.7}$ T_2 $G_{2.5}$ om. the ref. — ^{a}) K (except K_3) $D_{2.7.9}$ क्रोशमानानां; D_5 क्षुभ्यतीनां वै. D_7 तु; T G च (for वै). — ^{d}) B (except B_3) T_2 G (except G_4) तदा (for तथा).

29 ^{b}) T_2 $G_{2.5}$ काली माता (by transp.). — ^{c}) G_2 °हिताश्चान्ये. — ^{e}) B_3 त ऊचुर्; $D_{3.4}$ बभूवुर् (for मामूचुर्). — ^{f}) $D_{3.4.7}$ सत्तम; Ca संततं (as in text).

30 ^{a}) $K_{1.2}$ D_9 भ्रात्रा ते; $K_{3.5}$ D_5 प्रातिप- (for प्रतीप-). $D_{3.4}$ T_2 G_2 राज्यं (for राष्ट्रं). — ^{b}) S त्वां प्राप्य न विनश्यतु (M_{3-5} त्वामप्राप्य विनश्यति). — ^{c}) $K_{1.2}$ स नृप; T_2 G_2 सर्वम् (for स त्वम्). D_9 नृपास्माकं हितार्थं वै. — ^{d}) K_3 T_1 $G_{1.4}$ °द्युते (for °मते).

31 K_4 om. (hapl.) 31^{b}–32^{a}. — ^{c}) D_7 चाकथयं (for न्यवेदयं). B D (except $D_{1.2}$; Dn_2 missing) G_3 तत्र (for पुत्र). — ^{d}) B_3 प्रति (for पितृ-). G_3 M (M_1 *inf. lin.* as in text) प्रतिज्ञां प्रति गौरवं. — After 31, B_1 Dn_1 read (with v.l.) 33^{ab} (for the first time) *repeating* it in its proper place.

32 K_4 om. 32^{a} (cf. v.l. 31). B_3 D_5 G_5 om. (hapl.) 32; K_1 reads it in marg. *sec. m.* — ^{b}) K_4 D_5 D_9 संप्रसादयन्. G_4 दुःखितो भृशमातुरः ($=31^{b}$) also. — ^{c}) K_4 $D_{3.4}$ T G (G_5 om.) नाहं; D_2 नास्मि; D_6 नाद्य; D_9 न वै (for नाम्ब). K_4 B (B_3 om.) Dn D_5 D_{1-4} M_3 शांतनुना. — ^{d}) K_{1-3} पौरवं (for कौरवं).

33 For B_1 Dn_1 cf. v.l. 31. — ^{a}) $M_{1.2}$ त्वदर्थे. K_3 वै; D_9 तत् (for च). — ^{b}) T_1 $G_{1.4}$ त्वं (for मा). N (Dn_2 missing) प्रतिज्ञां कृतवानहं (Dn_1 first time as in text!) — ^{d}) K_2 D_9 तवास्मि; K_4 $B_{1.3.4}$ Dn_1 $D_{2-4.6.8}$ तवाद्य; D_7 भयत्वाः; T_2 तवापि (for तवाम्ब). D_{10} पितृगौरवात् (for सुत°).

34 ^{a}) D_7 सांत्वयित्वा (for अनुनीय). — ^{b}) $D_{3.4.6.8}$ जनसंनिधौ; T_2 G_5 °संसदि (for °मेव च). — ^{c}) S (except G_3) अहं च (for अयाचं).

35 ^{c}) K_4 B Dn_1 D_5 $D_{1.2.6-8}$ महाराज; $D_{3.4}$ अवोचं वै; D_9 अहं चैव; D_{10} मुनिवरः; $G_{1.4}$ अयाचं वः (for अयाचं वै). K_{1-3} °त्यार्थं मया चैव (corrupt). — ^{d}) $K_{1.2}$ D_9 तु (for च). — ^{e}) Dn_1 त्रीन्सु-; D_5 त्रीन्वा; D_1 S स त्रीन् (by transp.). D_7 उत्पाद्य स पुत्रांस्त्रीन् (catalectic). — ^{f}) $K_{2.5}$ तदा भारत°; T_1 $G_{1.3.4}$ तदा वै कुरु°; T_2 $G_{2.5}$ स तदा कुरु°.

36 ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{2.7}$ G_2 °हीनोयं; K_4 B Dn_1 D_5 $D_{1.6.8.10}$ $M_{1.2}$ °हीनत्वात्; $D_{3.4}$ °हीनस्तु; D_9 °हीनो वै. — ^{b}) D_9 नायं (for न वै).

37 ^{c}) S (except M_{3-5}) साहसं (for कलहं).

38 ^{a}) K_5 S (except G_4) को राज्यं (by transp.) — ^{b}) D_1 T_1 G_4 इति (for इह). — ^{d}) D_{10} पांडवैः; $M_{1.2}$ कौरव (for वः सदा).

C. 5. 4999
B. 5. 107. 42
K. 5. 147. 42

न विशेषोऽस्ति मे पुत्र त्वयि तेषु च पार्थिव ।
मतमेतत्पितुस्तुभ्यं गान्धार्या विदुरस्य च ॥ ३९

श्रोतव्यं यदि वृद्धानां मातिशङ्कीर्वचो मम ।
नाशयिष्यसि मा सर्वमात्मानं पृथिवीं तथा ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

१४६

वासुदेव उवाच ।
भीष्मेणोक्ते ततो द्रोणो दुर्योधनमभाषत ।
मध्ये नृपाणां भद्रं ते वचनं वचनक्षमः ॥ १
प्रातीपः शंतनुस्तात कुलस्यार्थे यथोत्थितः ।
तथा देवव्रतो भीष्मः कुलस्यार्थे स्थितोऽभवत् ॥ २
ततः पाण्डुर्नरपतिः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
राजा कुरूणां धर्मात्मा सुव्रतः सुसमाहितः ॥ ३
ज्येष्ठाय राज्यमददाद्धृतराष्ट्राय धीमते ।
यवीयसस्तथा क्षत्तुः कुरुवंशविवर्धनः ॥ ४
ततः सिंहासने राजन्स्थापयित्वैनमच्युतम् ।
वनं जगाम कौरव्यो भार्याभ्यां सहितोऽनघ ॥ ५
नीचैः स्थित्वा तु विदुर उपास्ते स विनीतवत् ।

---

39 ^{a}) K8 तात; K5 कश्चित् (for पुत्र). — ^{c}) K1.5 D9 तुल्यं (for तुभ्यं). K8 मतमेतत्तु वै मह्यं. — ^{d}) D3.4 ह (for च).

40 ^{a}) K4 B Dn1 Ds D6–8.10 G4 खलु (for यदि). — ^{b}) K4 D7 G3 मा विशंकीः; B Dn1 Ds D1.6.8 नाभि°; D3.4 मा च शं°; D10 माभि° (for माति°). K4 त्वमेव च (for वचो मम). K1.2 D9 मातिशंकस्व मे वचः. — ^{c}) K4.5 Ds D3.4.7.8 सर्वान् (for सर्वम्). K1–3 D9 नाशयिष्यस्त्विमं सर्वं. — ^{d}) S पृथिवीपते (for °वीं तथा).

Colophon. Dn2 D5 missing. — *Sub-parvan:* D3.4 युद्धनिर्यात्रा; T1 G1.4 भगवत्प्रतियान; M भगवद्यान. — *Adhy. name:* K1.2 D9 वासुदेववाक्यं; B5 Ds भीष्मवाक्यं; G1.4 पांडवसमागमे सभावृत्तान्तकथनं; G5 M भीष्मवाक्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 37 (=137); D7 T2 M 148 (M4 147); T1 G2.4.5 149; G1 150; G3 146. — *S'loka no.:* K5 Dn1 43.

146

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 K4 D2 T G (except G1) श्रीभगवान्; K5 D7 श्रीकृष्णः (for वासुदेवः). — ^{a}) D3.4 T2 G2.5 तथा; M2 तदा (for ततो). — ^{b}) K1 इदं वचः (for अभाषत). — ^{c}) K5 कुरूणां (for नृपा°). K1 उवाच राजमध्ये वै. — ^{d}) S (except G3 M1) °क्षमं.

2 Before 2, D3.4 G5 ins. द्रोण उ° (G5 om. उ°). — ^{a}) K2 (by corr.) S (except G2) प्रातिपिः. K4 B Ds D2–4 शांतनुस्. — ^{b}) B1.2.4 Ds D6.8 कुलस्यार्थं. K8 यथोच्छ्रितः; B1.2.4 Dn1 Ds D8.10 समुत्थितः; B5 D5 यथा स्थितः; D9 समुच्छ्रितः; T G यथोचितः (G3 स्थितोभवत्). — G3 om. 2^{cd}. — ^{c}) B D (except D7–9; Dn2 missing) यथा (for तथा). — ^{d}) K8 यथाभवत्; G2 यथोचितः (for स्थितोऽभवत्).

3 D4 om. 3^{a}–4^{b}. — ^{a}) Ds D6.8 यथा (for ततः). — ^{c}) S भद्रं ते (for धर्मात्मा). — ^{d}) T1 G1.4 सुवृत्तः; G3 °प्रीतः (for °व्रतः).

4 D4 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — ^{a}) K3–5 B D (Dn2 missing; D4 om.) अददत्; Cn.8 अददात् (as in text). — ^{c}) B Dn1 Ds D6.10 यवीयसे तथा; D3.4 तथा यवीयसः. B Dn1 Ds D6.10 Ca क्षत्त्रे; G3.4 क्षत्तः. — ^{d}) K4 B (except B3) Dn1 Ds D6.8.10 कुरूणां वंशवर्धनः. — After 4, T2 G2.3.5 read stanzas 5–12 in the following order: 7, 10, 11, 6, 9, 8, 5, 12.

5 For sequence of T2 G2.3.5, cf. v.l. 4. — ^{a}) T1 G1.4 M5 राज्ये; M2 राजा (for राजन्). — ^{b}) K2 इमं; T1 G1 एतं; G4.5 एवं; Ca एनं (as in text). K2 अच्युत; K5 D2–4.7.8 T1 G1.4 अच्युतः. — ^{d}) K2 B3 D9 T2 G2.3.5 M1.2 [ऽ]नघः; B1.2.4 Dn1 Ds D1.6–8.10 T1 G4 नृपः; G1 नृप (for ऽनघ).

6 For sequence of T2 G2.3.5, cf. v.l. 4. — ^{b}) K8 तमुपास्ते; G2 पार्श्वे तस्य (for उपास्ते स). K1.4 D9 स; B3 च; G3 सु- (for स). — ^{d}) G2 उद्वहन्; G3.4 M3.5

प्रेष्यवत्पुरुषव्याघ्रो वालव्यजनमुत्क्षिपन् ॥ ६
ततः सर्वाः प्रजास्तात धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
अन्वपद्यन्त विधिवद्यथा पाण्डुं नराधिपम् ॥ ७
विसृज्य धृतराष्ट्राय राज्यं स विदुराय च ।
चचार पृथिवीं पाण्डुः सर्वां परपुरंजयः ॥ ८
कोशसंजनने दाने भृत्यानां चान्ववेक्षणे ।
भरणे चैव सर्वस्य विदुरः सत्यसंगरः ॥ ९
संधिविग्रहसंयुक्तो राज्ञः संवाहनक्रियाः ।
अवैक्षत महातेजा भीष्मः परपुरंजयः ॥ १०
सिंहासनस्थो नृपतिर्धृतराष्ट्रो महाबलः ।
अन्वास्यमानः सततं विदुरेण महात्मना ॥ ११
कथं तस्य कुले जातः कुलभेदं व्यवस्यसि ।
संभूय भ्रातृभिः सार्धं भुङ्क्ष्व भोगाञ्जनाधिप ॥ १२
ब्रवीम्यहं न कार्पण्यान्नार्थहेतोः कथंचन ।
भीष्मेण दत्तमश्नामि न त्वया राजसत्तम ॥ १३
नाहं त्वत्तोऽभिकाङ्क्षिष्ये वृत्त्युपायं जनाधिप ।
यतो भीष्मस्ततो द्रोणो यद्भीष्मस्त्वाह तत्कुरु ॥ १४
दीयतां पाण्डुपुत्रेभ्यो राज्यार्धमरिकर्शन ।
सममाचार्यकं तात तव तेषां च मे सदा ॥ १५
अश्वत्थामा यथा मह्यं तथा श्वेतहयो मम ।
बहुना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १६
एवमुक्ते महाराज द्रोणेनामिततेजसा ।
व्याजहार ततो वाक्यं विदुरः सत्यसंगरः ।
पितुर्वदनमन्वीक्ष्य परिवृत्य च धर्मवित् ॥ १७
देवव्रत निबोधेदं वचनं मम भाषतः ।
प्रनष्टः कौरवो वंशस्त्वयायं पुनरुद्धृतः ॥ १८
तन्मे विलपमानस्य वचनं समुपेक्षसे ।
कोऽयं दुर्योधनो नाम कुलेऽस्मिन्कुलपांसनः ॥ १९ C. 5. 5021 B. 5. 148. 19 K. 5. 148. 19

उत्क्षिपत्.

7 For sequence of T2 G2.3.5, cf. v.l. 4. — b) D6.8.10 जनाधिपं; D9 G5 नरेश्वरं (for जनेश्वरम्). — c) M3–5 अन्वपद्यंस्तमधिपं (M4 *inf. lin.* as in text). — d) K3–5 B Dn1 Ds D2.8 G5 जनाधिपं; D3.4 जनाधिप.

8 For sequence of T2 G2.3.5, cf. v.l. 4. — b) D3.4 च (for स). — c) G4 पृथिवीं पालयामास. — d) G4 पांडुः (for सर्वां).

9 For sequence of T2 G2.3.5, cf. v.l. 4. — a) A few N MSS. कोष-. K1 D9 -संवनने; Dn1 -संवलने; S -संयमने; Ca -संवरणे (for -संजनने). Cn cites संवननं, Cs संवलनं. — b) K5 B4 D3.4.6.8.9 S om. च. Ds D10 अनुर° (for चान्ववे°).

10 For sequence of T2 G2.3.5, cf. v.l. 4. G3 om. 10. — a) K °संयुक्ता; D2 °संयुक्तां; T1 G1.4 M1 °तत्त्वज्ञो. — b) K3 B Ds D1.9.10 T2 G2 राज्ञां (for राज्ञः). K1.2 D7 संवेदनक्रियाः; K3 संजनन°; K4 संशमनाः क्रि°; K5 संवदन°; D2 संधाननक्रियां; D3.4.8 सं(*or* स)मुदिताः क्रि°; S (G3 om.) वैवाहिक(G4 M3–5 °कीं)क्रियां; Cn as in text. — c) D3.4 अवैक्षेत; G4 M3–5 अवेक्षत. — d) S (G3 om.) भीष्मः कुरुपितामहः.

11 For sequence of T2 G2.3.5, cf. v.l. 4. — b) T G2.5 महामतिः; G3 महीपतिः (for महाबलः). — c) G3 अन्वास्यते च.

12 a) M (except M5) त्वस्य (for तस्य). — b) S करिष्यसि (for व्यव°).

13 D8 om. (hapl.) 13a–14b. — b) D5 नात्म° (for नार्थ°). — c) B4.5 Dn1 D6.9 इच्छामि (for अश्नामि).

14 D8 om. 14ab (cf. v.l. 13). — b) G3 M4 प्रत्यु°; G4 भृत्यु° (for वृत्त्यु°). — G4 om. 14c–15d. — d) T1 प्राह (for त्वाह).

15 G4 om. 15 (cf. v.l. 14). — b) A few N MSS. °कर्षण (for °कर्शन). — d) S (G4 om.) पार्थिव (for मे सदा).

16 c) K1.3 D2 प्रलम्भेन (for प्रलापेन). — d) = 5. 39. 7d; 41. 33d.

17 b) K1 °बुद्धिना (for °तेजसा). — c) D3.4 तदा (for ततो). — e) B5 Ds D2–4 S वचनम् (for वदनम्). K (except K4) D7.9 उद्वीक्ष्य (for अन्वीक्ष्य).

18 Before 18, B Dn1 Ds D1.3.4.6.8.10 ins. विदुर उ°. — b) B3 D9 भारत; Ds2 M3–5 भाषितं (for भाषतः). — G3 transp. 18cd and 19ab. — c) Some MSS. प्रणष्टः. — d) K5 हि; D3.4 [ए]व; S च (for [अ]यं).

19 G3 transp. 18cd and 19ab. — a) K3 S (for G5 see below) त्वं मे (for तन्मे). K2 प्र° (for वि°). G5 त्वमेव लिप्समानस्य. — b) K1.2.5 D7.9 T G (except

C. 5. 5022
B. 5. 146. 20
K. 5. 148. 20

यस्य लोभाभिभूतस्य मतिं समनुवर्तसे ।
अनार्यस्याकृतज्ञस्य लोभोपहतचेतसः ।
अतिक्रामति यः शास्त्रं पितुर्धर्मार्थदर्शिनः ॥ २०
एते नश्यन्ति कुरवो दुर्योधनकृतेन वै ।
यथा ते न प्रणश्येयुर्महाराज तथा कुरु ॥ २१
मां चैव धृतराष्ट्रं च पूर्वमेव महाद्युते ।
चित्रकार इवालेख्यं कृत्वा मा स्म विनाशय ।
प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा यथा संहरते तथा ॥ २२
नोपेक्षस्व महाबाहो पश्यमानः कुलक्षयम् ।
अथ तेऽद्य मतिर्नष्टा विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
वनं गच्छ मया सार्धं धृतराष्ट्रेण चैव ह ॥ २३
बद्ध्वा वा निकृतिप्रज्ञं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिम् ।
साध्विदं राज्यमद्यास्तु पाण्डवैरभिरक्षितम् ॥ २४
प्रसीद राजशार्दूल विनाशो दृश्यते महान् ।
पाण्डवानां कुरूणां च राज्ञां चामिततेजसाम् ॥ २५
विररामैवमुक्त्वा तु विदुरो दीनमानसः ।
प्रध्यायमानः स तदा निःश्वसंश्च पुनः पुनः ॥ २६

ततोऽथ राज्ञः सुबलस्य पुत्री
धर्मार्थयुक्तं कुलनाशभीता ।
दुर्योधनं पापमतिं नृशंसं
राज्ञां समक्षं सुतमाह कोपात् ॥ २७
ये पार्थिवा राजसभां प्रविष्टा
ब्रह्मर्षयो ये च सभासदोऽन्ये ।
शृण्वन्तु वक्ष्यामि तवापराधं
पापस्य सामात्यपरिच्छदस्य ॥ २८
राज्यं कुरूणामनुपूर्वभोग्यं
क्रमागतो नः कुलधर्म एषः ।
त्वं पापबुद्धेऽतिनृशंसकर्मन्
राज्यं कुरूणामनयाद्विहंसि ॥ २९
राज्ये स्थितो धृतराष्ट्रो मनीषी
तस्यानुजो विदुरो दीर्घदर्शी ।
एतावतिक्रम्य कथं नृपत्वं
दुर्योधन प्रार्थयसेऽद्य मोहात् ॥ ३०
राजा च क्षत्ता च महानुभावौ

G3 किमु° (for समु°).

20 ^{c}) K3 D9 कृतघ्नस्य (for [अ]कृतज्ञस्य). — ^{d}) B Dn1 Ds D1.6.8.10 लोभेन हृ(Dn1 धृ)त°. — ^{e}) Ds1 D6.8 अतिक्रमति.

22 ^{b}) Ds2 D6.10 सर्वम् (for पूर्वम्). D10 चैव (for एव). K4 B (except B5) Dn1 Ds D6.8.10 महामते; G3 पितामह (for महाद्युते). — ^{d}) D2 T G राजन्; M1.2 मानु-; M3–5 त्वं मा (for मा स्म). B Dn1 Ds D6.8.10 कृत्वा स्थापितवानसि. — ^{f}) T1 G1.4 पुनः; T2 प्रभुः; G2.3.5 M प्रजाः (for तथा).

23 ^{a}) K (except K4) D7 मोपेक्षस्व. — ^{c}) D3.4 अहो; T1 G1.4 अपि (for अथ). — ^{d}) K3 पर्युपस्थिते; B3.5 S समुप°. — ^{f}) K (except K4) D7.9 चा(K1.2 वा)नघ; B3 D1 T G (except G5) चैव हि.

24 ^{c}) K4 B D (except D1.9; Dn2 D5 missing) शाधीदं (for साध्विदं). K3 अध्यास्व; K4 B D (except D1; Dn2 missing) अद्यास्तु; T1 उच्छिद्य; T2 G1.2.5 आच्छिद्य; G3 M आसाद्य; G4 उत्सृज्य (for अद्यास्तु). — ^{d}) S (except G3.4) अभिरक्ष्यतां.

25 ^{a}) T1 G5 M नरशार्दूल; G3 पुरुषव्याघ्र; G4 कुरुशार्दूल. — 25^{c} = 1. 1. 11^{c}. — ^{d}) K4 B2.3.5 Dn1 Ds D1.6.8–10 T1 G1.4 om. च. D3.4 संक्षेपो वै भविष्यति.

26 ^{c}) K3.5 S (except G3.4) सततं (for स तदा). — ^{d}) Some MSS. निश्वसंश्च.

27 ^{a}) K4 ततो नु; D6.8.9 ततोस्य (for ततोऽथ). G4 M2 om. ऽथ. T1 G1.3 ततो राज्ञः सुबलस्याथ पुत्री. — ^{b}) T1 G1.2.5 °युक्ता (for °युक्तं). — ^{c}) K3 B3.5 D1 S (except G1.3.4) सुयोधनं. T1 G1.4 °बुद्धिं (for °मतिं). — ^{d}) D3 समीपे; D3.4 पुरस्तात् (for समक्षं).

28 ^{b}) M3–5 [ऽ]थ (for च). — ^{c}) T2 G1.2.5 तथापराधं; M3–5 यथापराधः (for तवापराधं).

29 ^{a}) D1 तथा (for राज्यं). K5 B Dn1 Ds D1–3.6.10 °पूर्वभोज्यं; D4.8 G3 °रूपभोज्यं; D7 °रूपभोग्यं; T2 G2.5 °भूतभोग्यं. — ^{b}) K2 D9 कुल एष धर्मः (for कुलधर्म एषः). — ^{c}) G3 °वृत्ते (for °बुद्धे). K5 D3.4 S सु- (for ऽति-). D2 -काम; D3.4.10 -कर्मा; D6.8 G4 -कर्म (for -कर्मन्). — ^{d}) K4 D3.4.6.8 S निहंसि (for विहंसि).

30 ^{a}) S राजा (for राज्ये). — ^{b}) T1 G3–5 M3–5 यस्य (for तस्य). — ^{d}) K3 S [ऽ]ति- (M3.5 हि)

भीष्मे स्थिते परवन्तौ भवेताम् ।
अयं तु धर्मज्ञतया महात्मा
न राज्यकामो नृवरो नदीजः ॥ ३१
राज्यं तु पाण्डोरिदमप्रधृष्यं
तस्याद्य पुत्राः प्रभवन्ति नान्ये ।
राज्यं तदेतन्निखिलं पाण्डवानां
पैतामहं पुत्रपौत्रानुगामि ॥ ३२
यद्वै ब्रूते कुरुमुख्यो महात्मा
देवव्रतः सत्यसंधो मनीषी ।
सर्वं तदस्माभिरहत्य धर्मं
ग्राह्यं स्वधर्मं परिपालयद्भिः ॥ ३३
अनुज्ञया चाथ महाव्रतस्य
ब्रूयान्नृपो यद्विदुरस्तथैव ।
कार्यं भवेत्तत्सुहृद्भिर्नियुज्य
धर्मं पुरस्कृत्य सुदीर्घकालम् ॥ ३४
न्यायागतं राज्यमिदं कुरूणां
युधिष्ठिरः शास्तु वै धर्मपुत्रः ।
प्रचोदितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा
पुरस्कृतः शांतनवेन चैव ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

१४७

वासुदेव उवाच ।
एवमुक्ते तु गान्धार्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
दुर्योधनमुवाचेदं नृपमध्ये जनाधिप ॥ १
दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।

C. 5. 5041
B. 5. 149. 2
K. 5. 149. 2

(for ऽद्य).

31 ^{a}) D3.4 S transp. राजा and क्षत्ता. D8 D7.10 (by corr.) M2 °भावे (for °भावौ). — ^{c}) K (except K4) D8 D7.9 धर्मात्म°; T1 धर्मार्थ° (for धर्मज्ञ°). G2 M4 om. (hapl.) 31^{d}–33^{a}. — ^{d}) B (except B3) D8 D10 न कामयेद्यो (for न राज्यकामो).

32 G2 M4 om. 32 (cf. v.l. 31). — ^{a}) K (except K4) D7 च (for तु). — ^{b}) D3.4 नित्यं (for नान्ये). — ^{c}) K1.2 D9 अखिलं (for निखिलं). — ^{d}) D8 °पौत्रास्तथैव.

33 G2 M4 om. 33^{a} (cf. v.l. 31). — ^{b}) K4.5 D2–4 S मनस्वी (for मनीषी). — ^{c}) K D2.7–9 अहीनधर्मं; B2.5 अहत्य कार्यं; D1 इहान्यधर्मं; D3.4 इहैत्य कार्यं; D6 अहश्च कार्यं; T1 अधीत्यमर्थं; T2 G M अधीत्य धर्मं (G4 अधिज्य सर्वं) (for अहत्य धर्मं). — ^{d}) B Dn1 D8 D6.10 राज्यं (B4 राष्ट्रं); D3.4 सम्यक् (for ग्राह्यं). B Dn1 D8 D10 स्व(Dn1 च)धर्मान् (for स्वधर्मं).

34 ^{a}) K4 D3.4 अनुग्रहात् (for °ज्ञया). K3.5 D7.8 T G (except G2) M1.2 वा (for च). K5 अद्य; D3.4 अपि; D10 अस्य (for अथ). — ^{b}) D3.4 कुर्यात् (for ब्रूयात्). D7 वचो; T2 नरो (for नृपो). K1.2 B (except B3) Dn1 D6.8.10 M2 [ऽ]यं (for यद्). — ^{c}) D3.4.6 सुहृदां (for सुहृद्भिर्). B1.3.4 Dn1 D1 G3 नियुज्यं; B2 निशम्य; D8 नियोज्यं; T1 G4 नियोज्य.

35 ^{c}) D6 G4 M3–5 राजा (for राज्ञा). — ^{d}) K3.5 चेति (for चैव).

Colophon. Dn2 D5 missing. — *Sub-parvan:* K4 अभिनिर्याणयात्रा; D3.4 अभिनिर्यात्रा; D10 भगवदागमन; M1.2 भगवद्यान. — *Adhy. name:* G5 गांधारीवाक्यं; M गुरुवाक्यकथनं. — *Adhy no.* (figures, words or both): D6 38 (=138); T1 G2.4.5 150; T2 M 149 (M4 148); G1 151; G3 147. — *S'loka no.:* K5 37; Dn1 36.

147

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2). The MS. is mostly ignored here.

1 K5 D2 T G M5 श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — G3 om. (hapl.) 1^{d}–2^{a}. — ^{d}) K4 B Dn1 D8 D1.3.4.6.8.10 M4 राजमध्ये. B1–3 D2 जनाधिपं; Dn1 Ds2 D10 T G1.5 M3–5 जनाधिपः.

C. 5. 5041
B. 5. 149. 2
K. 5. 149. 2

तथा तत्कुरु भद्रं ते यद्यस्ति पितृगौरवम् ॥ २
सोमः प्रजापतिः पूर्वं कुरूणां वंशवर्धनः ।
सोमाद्बभूव षष्ठो वै ययातिर्नहुषात्मजः ॥ ३
तस्य पुत्रा बभूवुश्च पञ्च राजर्षिसत्तमाः ।
तेषां यदुर्महातेजा ज्येष्ठः समभवत्प्रभुः ॥ ४
पूरुर्यवीयांश्च ततो योऽस्माकं वंशवर्धनः ।
शर्मिष्ठायाः संप्रसूतो दुहितुर्वृषपर्वणः ॥ ५
यदुश्च भरतश्रेष्ठ देवयान्याः सुतोऽभवत् ।
दौहित्रस्तात शुक्रस्य काव्यस्यामिततेजसः ॥ ६
यादवानां कुलकरो बलवान्वीर्यसंमतः ।
अवमेने स तु क्षत्रं दर्पपूर्णः सुमन्दधीः ॥ ७
न चातिष्ठत्पितुः शास्त्रे बलदर्पविमोहितः ।
अवमेने च पितरं भ्रातॄंश्चाप्यपराजितः ॥ ८
पृथिव्यां चतुरन्तायां यदुरेवाभवद्बली ।
वशे कृत्वा स नृपतीनवसन्नागसाह्वये ॥ ९
तं पिता परमक्रुद्धो ययातिर्नहुषात्मजः ।
शशाप पुत्रं गान्धारे राज्याच्च व्यपरोपयत् ॥ १०
ये चैनमन्ववर्तन्त भ्रातरो बलदर्पितम् ।
शशाप तानपि क्रुद्धो ययातिस्तनयानथ ॥ ११
यवीयांसं ततः पूरुं पुत्रं स्ववशवर्तिनम् ।
राज्ये निवेशयामास विधेयं नृपसत्तमः ॥ १२
एवं ज्येष्ठोऽप्यथोत्सिक्तो न राज्यमभिजायते ।
यवीयांसोऽभिजायन्ते राज्यं वृद्धोपसेवया ॥ १३
तथैव सर्वधर्मज्ञः पितुर्मम पितामहः ।

---

2 G3 om. 2^a (cf. v.l. 1). — ^{b}) K4 D2 T2 G2. 5 यथा; T1 G1. 4 M यत्त्वा (for यत्त्वां). — ^{d}) D5 G3 मयि (for पितृ-).

3 B5 om. 3^c–5^d. — ^{c}) K4 दशमो; B (B5 om.) Dn1 D5 D1–4. 6. 8. 10 षष्ठोयं (for षष्ठो वै). — After 3, K5 ins. 537*.

4 B5 om. 4 (cf. v.l. 3). K5 om. 4^a–5^b. — ^{a}) B (B5 om.) Dn1 D5 D1. 6. 8. 10 हि (for च). — ^{c}) D5 D6. 10 °राज (for °तेजा). — D6 om. (? hapl.) from भवत्प्रभुः (in 4^d) up to संमतः (in 18^b). — ^{d}) T G सुतः (for प्रभुः). — D8 ins. after 4; K5 (which om. 4^a–5^b) ins. after 3:

537* तस्याभवंस्त्रयः पुत्रा द्रुह्योऽनुः पूरुरेव च ।

5 B5 D6 om. 5 (cf. v.l. 3, 4); K5 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^{c}) K4 B (B5 om.) Dn1 D5 D2. 8. 10 T1 G5 शर्मिष्ठया. B2 समुद्भूतो; D3. 4 समुत्पन्नो; D7 संप्रभूतो. — ^{d}) B (B5 om.) Dn1 D5 D2. 8. 10 दुहित्रा (for °तुर्).

6 D6 om. 6 (cf. v.l. 4). — ^{a}) K B5 D1–4. 7. 9 तु (for च). B3 D3. 4 भरतश्रेष्ठः. — ^{c}) Dn1 G3 दौहित्रास्ते तु; T2 °श्चापि.

7 D6 om. 7 (cf. v.l. 4). — ^{b}) D52 बलदर्पविमोहितः (=8^b); D3. 4 बलवीर्यसमन्वितः; D8 वीर्यवान्बलसंमतः. — ^{c}) D7 गुरुं (for क्षत्रं). — ^{d}) D10 गर्वे° (for दर्पे°).

8 D6 om. 8 (cf. v.l. 4). — ^{a}) K3 नावतिष्ठत्. — ^{b}) B2 °समन्वितः. — After 8^{ab}, D8 ins.:

538* कुलक्षयं चकारासौ राज्यलोभादकारणात् ।

— ^{c}) K3 D3. 4 स (for च).

9 D6 om. 9 (cf. v.l. 4). — ^{c}) S (except G1) तु (for स). K3 D2 पृथिवीं (for नृपतीन्). — ^{d}) K4 B Dn1 D5 D1. 10 G6 न्यवसन्; G3 निवसन् (for अवसन्).

10 D6 om. 10 (cf. v.l. 4) — ^{a}) K1. 2. 5 T2 G5 तत् (for तं). — ^{c}) D3. 4 राजा (for पुत्रं). — ^{d}) D3. 4 G4 राष्ट्रात् (for राज्यात्). K4 D2 वै (for च). B Dn1 D5 D8. 10 [अ]पि व्यरोपयत्; D3. 4 G3 [अ]प्यवरो°; D9 T2 G2. 5 [अ]प्यपरो°; M (except M2) व्यवरो° (for व्यपरो°).

11 D6 om. 11 (cf. v.l. 4). — ^{a}) D5 D10 G4 अनुवर्तन्त; D7 G3 अनुवर्तंते; D9 अन्ववर्तंते. — ^{b}) K4 B1. 3. 4 D1. 3. 4. 8 बलदर्पिताः. — ^{c}) K4 B D1–4. 10 अभि-; D8 अति- (for अपि). — ^{d}) K3. 5 D8 तथा (for अथ).

12 D6 om. 12 (cf. v.l. 4); K4 om. (hapl.) 12^a–13^b. — ^{ab}) K5 G3 transp. पूरुं and पुत्रं. D1. 7 स्वं; D8 स; T1 तु; T2 G1–4 M तं (for स्व-). D1. 7 T G1–3 M वंशवर्धनं; G4 वसुवर्धनं (for -वशवर्तिनम्). G6 पुत्रं वंशविवर्धनं. — ^{d}) D8 D10 विधिवत् (for विधेयं). K2. 5 B3 Dn1 D3. 4. 7. 9 T2 G1. 2. 4 M3. 5 °सत्तम; G5 °सत्तमं.

13 D6 om. 13 (cf. v.l. 4); K4 om. 13^{ab} (cf. v.l. 12); D8 om. 13^a–14^b; G3 om. (hapl.) 13^a–17^b. — ^{b}) K3 B1. 3. 5 Dn1 D5 D2. 7. 10 अधि°; Ca. n. s अभि° (as in text). — ^{c}) K1. 2. 5 D7. 9 यवीयसो. K1. 2. 4 B1. 2. 4 Dn1 D1. 3. 4. 8. 9 T2 G2 M2 अपि (for अभि-). K (except K4) Dn1 D7. 9 -जायेत; Cn -जायन्ते (as in text).

14 D6 G3 om. 14; D8 om. 14^{ab} (cf. v.l. 4, 13).

प्रतीपः पृथिवीपालस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १४
तस्य पार्थिवसिंहस्य राज्यं धर्मेण शासतः ।
त्रयः प्रजज्ञिरे पुत्रा देवकल्पा यशस्विनः ॥ १५
देवापिरभवज्ज्येष्ठो बाह्लीकस्तदनन्तरम् ।
तृतीयः शंतनुस्तात धृतिमान्मे पितामहः ॥ १६
देवापिस्तु महातेजास्त्वग्दोषी राजसत्तमः ।
धार्मिकः सत्यवादी च पितुः शुश्रूषणे रतः ॥ १७
पौरजानपदानां च संमतः साधुसत्कृतः ।
सर्वेषां बालवृद्धानां देवापिर्हृदयंगमः ॥ १८
प्राज्ञश्च सत्यसंधश्च सर्वभूतहिते रतः ।
वर्तमानः पितुः शास्त्रे ब्राह्मणानां तथैव च ॥ १९
बाह्लीकस्य प्रियो भ्राता शंतनोश्च महात्मनः ।
सौभ्रात्रं च परं तेषां सहितानां महात्मनाम् ॥ २०
अथ कालस्य पर्याये वृद्धो नृपतिसत्तमः ।
संभारानभिषेकार्थं कारयामास शास्त्रतः ।
मङ्गलानि च सर्वाणि कारयामास चाभिभूः ॥ २१
तं ब्राह्मणाश्च वृद्धाश्च पौरजानपदैः सह ।
सर्वे निवारयामासुर्देवापेरभिषेचनम् ॥ २२
स तच्छ्रुत्वा तु नृपतिरभिषेकनिवारणम् ।
अश्रुकण्ठोऽभवद्राजा पर्यशोचत चात्मजम् ॥ २३
एवं वदान्यो धर्मज्ञः सत्यसंधश्च सोऽभवत् ।
प्रियः प्रजानामपि संस्त्वग्दोषेण प्रदूषितः ॥ २४
हीनाङ्गं पृथिवीपालं नाभिनन्दन्ति देवताः ।
इति कृत्वा नृपश्रेष्ठं प्रत्यषेधन्द्विजर्षभाः ॥ २५
ततः प्रव्यथितात्मासौ पुत्रशोकसमन्वितः ।
ममार तं मृतं दृष्ट्वा देवापिः संश्रितो वनम् ॥ २६
बाह्लीको मातुलकुले त्यक्त्वा राज्यं व्यवस्थितः ।
पितृभ्रातॄन्परित्यज्य प्राप्तवान्पुरमृद्धिमत् ॥ २७

C. 5. 5067
B. 5. 149. 27
K. 5. 149. 27

— [d]) B_8 $D_{1.2}$ सर्व- (for त्रिषु).

15 D_6 G_3 om. 15 (cf. v.l. 4, 13). — [b]) S (G_3 om.) प्रजाः (for राज्यं). — [d]) K_1 महौजसः; $D_{3.4}$ मनस्विनः (for यश°).

16 D_6 G_3 om. 16 (cf. v.l. 4, 13). — [a]) K_3 पूर्वं; $B_{2.4}$ Dn_1 Ds $D_{1.8}$ G_4 श्रेष्ठः (for ज्येष्ठः). — [b]) K (except K_4) D_2 T_2 G_2 बाह्लिकस्. $B_{1.3}$ $D_{3.4}$ S (G_3 om.) तदनंतरः. — [c]) K_4 B Dn_1 Ds $D_{2-4.10}$ शांतनुस्. S (except G_4; G_3 om.) तत्र (for तात). — [d]) B_3 नः (for मे). D_9 धृतिमंतो महाबलाः.

17 D_6 om. 17; G_3 om. 17^{ab} (cf. v.l. 4, 13). — [b]) K_1 Dn_1 $D_{7.9}$ °सत्तम. — [d]) $D_{3.4}$ गुरु-; T_1 G_1 M_1 पितृ- (for पितुः).

19 [a]) K_4 $B_{1.2.4}$ Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ वदान्यः (for प्राज्ञश्च). — [b]) B_3 सर्वधर्मभृतां वरः.

20 [a]) K (except K_4) B (except B_5) D_2 T_2 G_{1-3} बाह्लिकस्य. — [b]) K_4 B Dn_1 Ds $D_{6.10}$ G_4 शांतनोश्च. — [c]) K_4 Ds परमं (for च परं). — [d]) $M_{1.2}$ त्रयाणां हि; M_4 संहितानां (for सहि°).

21 [cf]) $B_{1.2.4}$ Dn_1 Ds $D_{6.8-10}$ कारयामास; $B_{3.5}$ $D_{1.2}$ मंगलार्थानि (for मङ्गलानि च). $B_{1.2.4}$ Dn_1 Ds $D_{9.10}$ मंगलार्थानि; $D_{6.8}$ मंगलानि च (for कारयामास). K_{1-3} D_1 T_2 $G_{1.2}$ चाभिभुः; K_4 च प्रभुः; K_5 चाभिभो; B_{1-4} Dn_1 D_9 वै विभुः; B_5 Ds D_2 Cap वा विभुः; $D_{3.4.6.8}$ शाश्वतः; D_7 वाभिभो; D_{10} च प्रभो; Ca चातिभूः (for चाभिभूः).

22 [a]) Ds D_2 G_3 तत् (for तं). — [c]) G_2 निवेदयामासुः.

23 [a]) B_5 D_2 G_1 एतत्; D_1 तच्च (for स तत्). — [c]) S (except G_3) सास्र° (for अश्रु°). — [d]) G_3 °शोचयदात्मजं; $M_{3.5}$ °शोचत्तमात्मजं.

24 [b]) $D_{3.4}$ °संधोपि वै (for °संधश्च सो). $D_{1.3.4}$ विभुः; $D_{2.6}$ [ऽ]भिभूः (for ऽभवत्). — [c]) K_2 जनानां; K_3 द्विजानां (for प्रजानां). $K_{2.5}$ Dn_1 $D_{6.8}$ T_2 $G_{1.3}$ अपि स; K_3 लोकानां (for अपि सन्). — [d]) K_3 स; S च (for प्र-).

25 [b]) $D_{6.8}$ वै प्रजाः (for देवताः).

26 [a]) K_4 $B_{2.4.5}$ Dn_1 Ds D_{10} प्रव्यथितांगोसौ. — [c]) $K_{2.4}$ B Dn_1 $D_{1.3.4.6.8.10}$ (m as in text) निवारितं (for ममार तं). K_4 B Dn_1 Ds $D_{1-4.6.8.10}$ T_1 G_5 नृपं (for मृतं). — [d]) K_5 संस्तृतो; $D_{3.4}$ प्रस्थितो (for संश्रितो).

27 D_6 om. (hapl.) 27. — [a]) K (except K_4) $D_{2-4.9}$ T_1 $G_{1.2}$ बाह्लिको. K_4 B Ds $D_{2.9.10}$ G_3 M °कुलं. D_1 बाह्लिको मातुलं त्यक्त्वा. — [b]) K_4 Ds $D_{2-4.8.10}$ समास्थितः; B Dn_1 G_4 समाश्रितः (for व्यवस्थितः). D_1 राज्यं च समुपस्थितं. — [c]) S (except T_2 $G_{1.2}$) पितॄन् (for पितृ-). K (except K_4) D_{7-9} -भ्रातृ;

C. 5. 5087
B. 5. 149. 28
K. 5. 149. 28

बाह्लीकेन त्वनुज्ञातः शंतनुर्लोकविश्रुतः ।
पितर्युपरते राजन्राजा राज्यमकारयत् ॥ २८
तथैवाहं मतिमता परिचिन्त्येह पाण्डुना ।
ज्येष्ठः प्रभ्रंशितो राज्याद्धीनाङ्ग इति भारत ॥ २९
पाण्डुस्तु राज्यं संप्राप्तः कनीयानपि सन्नृपः ।
विनाशे तस्य पुत्राणामिदं राज्यमरिंदम ।
मय्यभागिनि राज्याय कथं त्वं राज्यमिच्छसि ॥ ३०
युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मा
न्यायागतं राज्यमिदं च तस्य ।
स कौरवस्यास्य जनस्य भर्ता
प्रशासिता चैव महानुभावः ॥ ३१
स सत्यसंधः सततप्रमत्तः
शास्त्रे स्थितो बन्धुजनस्य साधुः ।
प्रियः प्रजानां सुहृदानुकम्पी
जितेन्द्रियः साधुजनस्य भर्ता ॥ ३२
क्षमा तितिक्षा दम आर्जवं च
सत्यव्रतत्वं श्रुतमप्रमादः ।
भूतानुकम्पा ह्यनुशासनं च
युधिष्ठिरे राजगुणाः समस्ताः ॥ ३३
अराजपुत्रस्त्वमनार्यवृत्तो
लुब्धस्तथा बन्धुषु पापबुद्धिः ।
क्रमागतं राज्यमिदं परेषां
हर्तुं कथं शक्ष्यसि दुर्विनीतः ॥ ३४
प्रयच्छ राज्यार्धमपेतमोहः
सवाहनं त्वं सपरिच्छदं च ।
ततोऽवशेषं तव जीवितस्य
सहानुजस्यैव भवेन्नरेन्द्र ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

D5 D3.4 -भातॄन् (for -भ्रातॄन्). K (except K4) D7–9 -परित्यक्तं; D3.4 परित्यक्तः. — d) B Dn1 D5 D1.10 T1 G5 प(D1 पु)रमर्धि(B3 °मृद्धि)मत्.

28 a) K (except K4) D1–4 T2 G2 बाह्लिकेन. D3.4 S [अ]भि- (for तु). — b) K4 B Dn1 D5 D2–4.6.10 शांतनुर्.

30 a) T2 G5 पांडू राज्यं सुसंप्राप्तः. — b) D9 G1 M1.2 नृप. — d) K (except K3) D1.2.7.9 विधीयते (for अरिंदम). — e) D3.4 T1 G1.3.5 M राज्यस्य; T2 G2 राजन्य (for राज्याय). — After 30, N (Dn2 missing) ins.:

539* अराजपुत्रो ह्यस्वामी पारक्यं हर्तुमिच्छसि ।

[B Dn1 D6.8.10 परस्वं (for पारक्यं). D8 अर्हं° (for इच्छ°).]

31 a) S मनस्वी (for महात्मा). — c) K4 B2.4.5 Dn1 D5 D6.8–10 कुल° (for जन°). G3 दाता (for भर्ता). — d) T G (except G3) M1.2 चापि (for चैव).

32 a) K4 B3.5 Dn1 T1 स तथाप्र°; B1.2.4 सतताप्रमेयः; G1.4 स सदाप्रमत्तः; G3 स तदाप्र°. — b) K1.2.3 D1.2.7.9 गोप्ता; D3.4 भर्ता (for साधुः). — c) K1.2 M3–5 प्रियाणां (for प्रजानां). K1.2 D2.7 सुहृदां च रक्तो; D1.3.4 सततानुकंपी; D7 सुहृदां स रक्तो; T2 G2.3.5 सुकृतानुकंपी.

33 c) K1.2 [अ]पि (for हि). — d) D1.3.9 राज्यगुणाः. K1.2 च सर्वे (for समस्ताः).

34 a) D8 अनार्यपुत्रस्; T1 G1.4 स राजवृत्तस्; T2 G2.3.5 M3–5 स राजपुत्रस्; M1.2 न राजपुत्रस्. — b) K4 B D (except D7; Dn2 missing) T1 G5 सदा (for तथा). M1 पांडुषु (for बन्धुषु). — d) B (except B3) Dn1 D1.3.4.6.9 दुर्विनीत.

35 c) K1.2 D1.2.7 हि; K3.4 [ऽ]स्ति (for ऽव-). — d) K D2.7.8 अद्य; D3.4 G4 इह (for एव).

Colophon. Dn2 D5 missing. — *Sub-parvan:* K4 अभिनिर्यात्रा; T1 M1.3–5 भगवद्यान (T1 °वत्प्रतियान). — *Adhy. name:* Dn1 कृष्णवाक्यं; G1.4 सभायां सभ्यवृत्तान्तकथनं; G5 M धृतराष्ट्रवाक्यं (G5 °ष्ट्रवचनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 39 (=139); T1 G2.4.5 151; T2 M 150 (M4 149); G1 152; G3 148. — *S'loka no.:* K5 Dn1 36.

१४८

वासुदेव उवाच ।
एवमुक्ते तु भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
गान्धार्या धृतराष्ट्रेण न च मन्दोऽन्वबुध्यत ॥ १
अवधूयोत्थितः क्रुद्धो रोषात्संरक्तलोचनः ।
अन्वद्रवन्त तं पश्चाद्राजानस्त्यक्तजीविताः ॥ २
आज्ञापयच्च राज्ञस्तान्पार्थिवान्दुष्टचेतसः ।
प्रयाध्वं वै कुरुक्षेत्रं पुष्योऽद्येति पुनः पुनः ॥ ३
ततस्ते पृथिवीपालाः प्रययुः सहसैनिकाः ।
भीष्मं सेनापतिं कृत्वा संहृष्टाः कालचोदिताः ॥ ४
अक्षौहिण्यो दशैका च पार्थिवानां समागताः ।
तासां प्रमुखतो भीष्मस्तालकेतुर्व्यरोचत ।
यदत्र युक्तं प्राप्तं च तद्विधत्स्व विशां पते ॥ ५
उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं द्रोणेन विदुरेण च ।
गान्धार्या धृतराष्ट्रेण समक्षं मम भारत ।
एतत्ते कथितं राजन्यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ ६
साम आदौ प्रयुक्तं मे राजन्सौभ्रात्रमिच्छता ।
अभेदात्कुरुवंशस्य प्रजानां च विवृद्धये ॥ ७
पुनर्भेदश्च मे युक्तो यदा साम न गृह्यते ।
कर्मानुकीर्तनं चैव देवमानुषसंहितम् ॥ ८
यदा नाद्रियते वाक्यं सामपूर्वं सुयोधनः ।
तदा मया समानीय भेदिताः सर्वपार्थिवाः ॥ ९
अद्भुतानि च घोराणि दारुणानि च भारत ।
अमानुषाणि कर्माणि दर्शितानि च मे विभो ॥ १०
भर्त्सयित्वा तु राज्ञस्तांस्तृणीकृत्य सुयोधनम् ।

C. 5. 5088
B. 5. 150. 12
K. 5. 150. 12

148

☞ This adhy. is missing in Dn_2 (cf. v.l. 5. 143. 2). The MS. is mostly ignored here.

1 K_4 D_2 T G श्रीभगवान्; K_5 कृष्णः (for वासुदेवः). — ^{a}) $K_{1.2.4}$ Ds_2 $D_{1-4.7}$ G_4 उक्तः (for उक्ते). $K_{1.2.4}$ $D_{1.2.7}$ स (for तु). — ^{d}) $B_{3.4}$ Dn_1 Ds $D_{3.4.6.8.9}$ न वै; D_{10} नैव (for न च). $D_{6.8.9}$ [ऽ]नु°; D_7 M_1 ऽय° (for ऽन्व°).

2 ^{ab}) B Dn_1 Ds $D_{1.3.4.6.8-10}$ मंदः क्रोध- (B_3 क्रोधात्); M_{3-5} क्रुद्धो रोष- (for क्रुद्धो रोषात्). — ^{cd}) K_3 T_1 $G_{1.4}$ M अन्वाद्रवंत; B_3 अन्ववर्तंत; Ds अनुद्रवंत; D_8 अन्वद्रवन् (for अन्वद्रवन्त). D_8 ततः (for तं). T_2 G_5 transp. तं पश्चात् and राजानः.

3 ^{a}) G_5 आज्ञापयत. D_1 च (for तान्). — ^{b}) Ds_2 T G (except G_3) पार्थिवो. K_4 B Dn_1 Ds $D_{3.4.6.8-10}$ नष्ट°; D_1 T $G_{1.2.5}$ °चेतनः. — ^{c}) T_1 $G_{1.3.4}$ प्रयात; T_2 $G_{2.5}$ प्रयांतु; Ca प्रयाध्वं (as in text). — ^{d}) K_2m.$_{3.5}$ युद्धायेति; $D_{1.8}$ पुष्पोभ्येति; S अद्यैवेति; Ca as in text.

4 ^{c}) $D_{3.4}$ चक्रुः (for कृत्वा). — ^{d}) S प्र° (for सं°). $K_{2.3.5}$ $D_{7.9}$ कालनोदिताः; K_4 °कर्मणा; D_1 °धर्मणा.

5 ^{a}) Some S MSS. अक्षोहिण्यः. — ^{b}) K_4 B D (except $D_{1.2.7}$; Dn_2 missing) कौरवाणां (for पार्थि°). — ^{d}) K_3 विरोचनः; B (except B_3) ऽप्यराजत; D_9 ऽप्यरोचयत्. — D_6 om. (hapl.) 5^{e}–6^{d}. — 6^{ef} = (var.) 18^{cd}. — ^{e}) $D_{3.4}$ भवति (for प्राप्तं च). — ^{f}) B_3 महामते (for विशां पते).

7 ^{a}) $K_{1.2.4}$ $B_{1.2.4.5}$ Dn_1 $D_{1.2.6.8}$ साम्यम्; K_3 शमम्; K_5 समम्; B_3 Ds $D_{3.4.9}$ शाम्यम्; D_{10} सांत्वम्; T_1 सामम् (for साम as in D_7 T_2 G M). T_2 $G_{1.2.4.5}$ चादौ; G_3 -भेदौ (for आदौ). — ^{b}) M इच्छतः (for °ता). — ^{c}) K_4 B Dn_1 Ds $D_{6.8.9}$ अभेदायास्य वं°; D_{10} अभेदाच्चास्य वं°. — ^{d}) K_{1-3} $D_{3.4.7}$ चाभिवृ°; $K_{4.5}$ $D_{1.2}$ अभिवृ°; B_3 चापि वृ° (for च विवृ°).

8 ^{a}) B_3 वोक्तो; $D_{3.4}$ ह्युक्तो; $Ca.s$ युक्तो (as in text). — ^{b}) B_3 शाम्ये; $D_{3.4}$ साम्ना (for साम). K_3 युज्य° (for गृह्य°). — ^{c}) $K_{1.2}$ D_6 °कीर्तितं; Cs °कीर्तनं (as in text). — ^{d}) K (except K_5) D_9 $G_{3.4}$ $Ca.s$ दैव°.

9 $G_{2.5}$ om. (hapl.) 9^{c}–11^{b}; T_2 reads the lines in marg.

10 $G_{2.5}$ om. 10 (cf. v.l. 9). — ^{a}) D_7 अत्यद्भुतानि (for अद्भुतानि च). Ca cites अद्भुतानि (as in text). D_1 च सर्वाणि; $D_{3.4}$ विचित्राणि (for च घोराणि). Cs cites घोराणि (as in text). — ^{d}) K_4 $B_{2.4.5}$ Dn_1 Ds $D_{6.8-10}$ मया (for च मे). K_4 प्रभो; Ds_1 [अ]भिभो (for विभो).

11 $G_{2.5}$ om. 11^{ab} (cf. v.l. 9). — ^{a}) K_2 B Dn_1

C. 5. 5088
B. 5. 150. 12
K. 5. 150. 12

राधेयं भीषयित्वा च सौबलं च पुनः पुनः ॥ ११
न्यूनतां धार्तराष्ट्राणां निन्दां चैव पुनः पुनः ।
भेदयित्वा नृपान्सर्वान्वाग्भिर्मन्त्रेण चासकृत् ॥ १२
पुनः सामाभिसंयुक्तं संप्रदानमथाब्रुवम् ।
अभेदात्कुरुवंशस्य कार्ययोगात्तथैव च ॥ १३
ते बाला धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य विदुरस्य च ।
तिष्ठेयुः पाण्डवाः सर्वे हित्वा मानमधश्चराः ॥ १४
प्रयच्छन्तु च ते राज्यमनीशास्ते भवन्तु च ।
यथाह राजा गाङ्गेयो विदुरश्च तथास्तु तत् ॥ १५
सर्वं भवतु ते राज्यं पञ्च ग्रामान्विसर्जय ।
अवश्यं भरणीया हि पितुस्ते राजसत्तम ॥ १६
एवमुक्तस्तु दुष्टात्मा नैव भावं व्यमुञ्चत ।
दण्डं चतुर्थं पश्यामि तेषु पापेषु नान्यथा ॥ १७
निर्याताश्च विनाशाय कुरुक्षेत्रं नराधिपाः ।
एतत्ते कथितं सर्वं यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ १८
न ते राज्यं प्रयच्छन्ति विना युद्धेन पाण्डव ।
विनाशहेतवः सर्वे प्रत्युपस्थितमृत्यवः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ समाप्तं कर्णोपनिवादपर्व ॥

१४९

वैशंपायन उवाच ।
जनार्दनवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातॄनुवाच धर्मात्मा समक्षं केशवस्य ह ॥ १
श्रुतं भवद्भिर्यद्वृत्तं सभायां कुरुसंसदि ।

D8 D3.4.6.8–10 M4 निर्भर्त्सयित्वा; D1 दर्शयित्वा च (for भर्त्सयित्वा तु). K3–5 D2 G3 च (for तु). — c) B4 भर्त्स° (for भीष°).

12 G4 om. (hapl.) 12ab. — a) B Dn1 D8 D6.9.10 द्यूततो (for न्यूनतां). D3.4 धूत°. — b) D3.4 निंद्य (for निन्दां). B Dn1 D8 D6.8–10 कृत्वा (for चैव). K4 B3–5 Dn1 D8 D1.2.6.8–10 तथा पुनः (for पुनः पुनः). — c) G5 च तान् (for नृपान्).

13 a) K (except K6) D7 °भियुक्तं च; G6 M1.2 °विसंयुक्तं. — b) D3.4 तथाब्रुवं; M3–5 अन्वब्रुवं (for अथाब्रुवम्).

14 a) K4 B Dn1 D8 D1.2.6.8–10 ते शूरा; D7 वचने (for ते बाला). — c) M वाक्ये (M3.4 सर्वे also). — d) D8 जित्वा; G3.4 भि° (for हि°).

15 a) D3.4 संप्रयच्छंतु ते राज्यं. — D7 om. (hapl.) 15b–16a. — b) D1.2 च; D3.4 ये; G3 तु (for ते). B3 D8 D1.3.4.10 भवंति (for भवन्तु). K4 D2 वै; B3 D8 D3.4 उत; D1.10 S ते (for च). — c) D8 राजन् (for राजा). — d) B (except B3) D8 D6.8–10 हितं तव; Dn1 हितं वचः (for तथास्तु तत्).

16 D7 om. 16a (cf. v.l. 15). — b) D1 विहाय वै (for विसर्जय). — c) K1–3 D2–4 अवश्य-. — d) K4 D2 भरतर्षभ; D1 पांडवर्षभाः (for राज°).

17 a) B4.5 Dn1 D8 D3.4.6.8.10 °मुक्तोपि; D1 °मुक्तः स. — b) K1 नैष; D2–4 T2 G1.2.4 नैवं (for नैव). K4 B Dn1 D8 D1.6.8–10 G4 भागं; D7 शाठ्यं (for भावं). — c) D3.4 सोहं (for दण्डं).

18 b) K1.2.5 D3.4.7 M3–5 जनाधिपाः; D1 T2 G2.5 नरर्षभ (T2 °भाः). — 18cd = (var.) 6ef. — c) B2.4.5 Dn1 D8 D6.8–10 राजन्; D1 पूर्वं (for सर्वं).

19 b) K1.2 D6–9 पार्थिव; K3.5 M3.5 पार्थिवाः; Dn1 पार्थिवः (for पाण्डव).

Colophon. Dn2 D5 missing. — *Sub-parvan*: K4 अभिनिर्याणयात्रा; T1 G1.2.4 M भगवद्यान (T1 G1.4 °वत्प्रतियान), to which M1.2 add समाप्त. — *Adhy. name*: K1.2 वासुदेववाक्यं (followed by समाप्तं); K4 भगवन्निवेदनः; D8 कृष्णवाक्यं; T1 दुर्योधनाभिप्रायः; G1.4 सभ्य(G4 सत्य)वृत्तान्तकथने दुर्योधनाभिप्रायः; G5 भगवद्वचनं; M भगवच्चेष्टितकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 40 (=140); T1 G2.4.5 152; T2 M 151 (M4 150); G1 153; G3 159. — *S'loka no.*: K5 Dn1 20.

After adhy. 148, T1 reads adhy. 151.

149

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 c) D9 T2 धर्मज्ञः (T2 also धर्मात्मा as in text). — d) B (except B3) D8 D6.8–10 समक्षे. K5 B3

केशवस्यापि यद्वाक्यं तत्सर्वमवधारितम् ॥ २
तस्मात्सेनाविभागं मे कुरुध्वं नरसत्तमाः ।
अक्षौहिण्यस्तु सप्तैताः समेता विजयाय वै ॥ ३
तासां मे पतयः सप्त विख्यातास्तान्निबोधत ।
द्रुपदश्च विराटश्च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ॥ ४
सात्यकिश्चेकितानश्च भीमसेनश्च वीर्यवान् ।
एते सेनाप्रणेतारो वीराः सर्वे तनुत्यजः ॥ ५
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
ह्रीमन्तो नीतिमन्तश्च सर्वे युद्धविशारदाः ।
इष्वस्त्रकुशलाश्चैव तथा सर्वास्त्रयोधिनः ॥ ६
सप्तानामपि यो नेता सेनानां प्रविभागवित् ।
यः सहेत रणे भीष्मं शरार्चिःपावकोपमम् ॥ ७
त्वं तावत्सहदेवात्र प्रब्रूहि कुरुनन्दन ।
स्वमतं पुरुषव्याघ्र को नः सेनापतिः क्षमः ॥ ८

सहदेव उवाच ।

संयुक्त एकदुःखश्च वीर्यवांश्च महीपतिः ।
यं समाश्रित्य धर्मज्ञं स्वमंशमनुयुञ्ज्महे ॥ ९
मत्स्यो विराटो बलवान्कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
प्रसहिष्यति संग्रामे भीष्मं तांश्च महारथान् ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

तथोक्ते सहदेवेन वाक्ये वाक्यविशारदः ।
नकुलोऽनन्तरं तस्मादिदं वचनमाददे ॥ ११
वयसा शास्त्रतो धैर्यात्कुलेनाभिजनेन च ।
ह्रीमान्कुलान्वितः श्रीमान्सर्वशास्त्रविशारदः ॥ १२
वेद चास्त्रं भरद्वाजाद्दुर्धर्षः सत्यसंगरः ।
यो नित्यं स्पर्धते द्रोणं भीष्मं चैव महाबलम् ॥ १३ C. 5. 5110 B. 5. 151. 13 K. 5. 151. 13

D8 D7 च; D8 हि (for ह). T2 G2 कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः; G5 कौंतेयो जनमेजय.

2 D1 om. 2^{c}–3^{d}. — c) D2 न ते राज्यं प्रयच्छंति. — d) K1 सर्वं तद् (by transp.).

3 D1 om. 3 (cf. v.l. 2). — b) Dn1 T1 G1.4 नृप°; D3.4 कुरु° (for नर°). — c) Some MSS. अक्षोहिण्यः. K5 B (except B3) च (for तु). T1 G1.4 इमाः (for एताः). — d) T1 G2 समंताद् (for समेता).

4 a) K4 B Dn1 Ds D3.4.6.7.9.10 ये; M3–5 वै (for मे). — b) D3 G5 तन् (for तान्). — c) B3 विराटश्च द्रुपदश्च (by transp.).

5 b) G3 सहदेव° (for भीमसेन°). — c) K1.2 T1 M (except M4) सर्वे (for सेना-). — d) D3.4 धीराः (for वीराः).

6 D6 om. 6. — 6^{ab} = 5. 196. 3^{ab}. — b) S (except M1) च (for सु-). — c) B (except B3) नीतिशास्त्रज्ञाः. — d) D3.4 M3–5 सर्वे शास्त्र°; T G M1.2 सर्व(G4 नीति)शास्त्र° (for सर्वे युद्ध°). — e) K1 B D (except D2.7; Dn2 missing) सर्वे (for चैव). — f) K3 धर्मास्त्रकोविदाः; D2 सर्वेस्त्रयोधिनः; D3.4 शस्त्रास्त्र°; G5 सर्वास्त्रकोविदाः.

7 a) K4 अधिपो; T1 G1.3.4 अपि को (for अपि यो). — b) K1.2 सेनायाः; K3 सैन्यानां; K4 सेनानीः (for सेनानां). Dn1 D8 सेनां प्रति विभा°; D6 सेनानां प्रतिभा°. — d) T1 G (except G2) शरार्चिं. D6 पावकोपमः.

8 a) K3 B Dn1 D1.2.6.8–10 T G2.5 तं (for त्वं). — d) D3.4 नु (for नः).

9 a) K3 एष; Ds D1 T G M1.4 (*inf. lin.*) एव (for एक-). T G M1 पुत्रै° (for -दुःख°). Ca एकदुःखः (as in text). — b) S कोश° (for वीर्य°). — Ds om. 9^{c}–11^{b}. — d) K1 D3.4 G2 °युंक्ष्महे; Dn1 M4.5 °युञ्जहे; D1.6.8.10 G3 °युज्महे; T2 °भुञ्जहे; M2.3 °युग्महे.

10 Ds om. 10 (cf. v.l. 9). — a) S (except T1 G1 M5) मात्स्यो. — Dn1 om. 10^{b}–11^{a}. — c) D3.4 स प्रशक्ष्यति सं°.

☞ The fragm. MS. D9 ends with 10^{b}; it is almost completely ignored hereafter!

11 Ds om. 11^{ab} (cf. v.l. 9); Dn1 om. 11^{a} (cf. v.l. 10). — b) G4 वाक्यं (for वाक्ये). B1.3.4 °विशारद. — D6 om. (hapl.) 11^{c}–12^{d}. — c) Ds °नंतरस्. — d) B2.3.5 अब्रवीत् (for आददे).

12 D6 om. 12 (cf. v.l. 11). Before 12, T2 G5 ins. नकुलः. — a) M3–5 वचसा (for वयसा). D1 शास्त्रतो धर्मात्; D2 वै ततो धैर्यात्; D3.4 अस्त्रप्रतापेन. — b) D3.4 बलेन; Ca. s कुलेन (as in text). D3.4 सः; Ca च (as in text). — c) K4 किलोचितः; B Dn1 D8 D1.3.4.10 G5 बलान्वितः (for कुला°). — d) S °शस्त्रभृतां वरः.

13 a) K1.2 शस्त्रं; K3–5 B Ds D1–4.7.8 T G2–4 M1 शास्त्रं (for चास्त्रं). — cd) D1 transp. द्रोणं and भीष्मं. B3 D1.3.4 °रथं; D10 G2 °बलः (for °बलम्).

14 a) B Ds D10 °वंश° (for °संध°). — T2 om.

C. 5. 5111 B. 5. 151. 14 K. 5. 151. 14

श्लाघ्यः पार्थिवसंघस्य प्रमुखे वाहिनीपतिः ।
पुत्रपौत्रैः परिवृतः शतशाख इव द्रुमः ॥ १४
यस्तताप तपो घोरं सदारः पृथिवीपतिः ।
रोषाद्द्रोणविनाशाय वीरः समितिशोभनः ॥ १५
पितेवास्मान्समाधत्ते यः सदा पार्थिवर्षभः ।
श्वशुरो द्रुपदोऽस्माकं सेनामग्रे प्रकर्षतु ॥ १६
स द्रोणभीष्मावायान्तौ सहेदिति मतिर्मम ।
स हि दिव्यास्त्रविद्राजा सखा चाङ्गिरसो नृपः ॥ १७
माद्रीसुताभ्यामुक्ते तु स्वमते कुरुनन्दनः ।
वासविर्वासवसमः सव्यसाच्यब्रवीद्वचः ॥ १८
योऽयं तपःप्रभावेन ऋषिसंतोषणेन च ।
दिव्यः पुरुष उत्पन्नो ज्वालावर्णो महाबलः ॥ १९
धनुष्मान्कवची खड्गी रथमारुह्य दंशितः ।
दिव्यैर्हयवरैर्युक्तमग्निकुण्डात्समुत्थितः ॥ २०
गर्जन्निव महामेघो रथघोषेण वीर्यवान् ।
सिंहसंहननो वीरः सिंहविक्रान्तविक्रमः ॥ २१
सिंहोरस्को महाबाहुः सिंहवक्षा महाबलः ।
सिंहप्रगर्जनो वीरः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ॥ २२
सुभ्रूः सुदंष्ट्रः सुहनुः सुबाहुः सुमुखोऽकृशः ।
सुजत्रुः सुविशालाक्षः सुपादः सुप्रतिष्ठितः ॥ २३
अभेद्यः सर्वशस्त्राणां प्रभिन्न इव वारणः ।
जज्ञे द्रोणविनाशाय सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ २४
धृष्टद्युम्नमहं मन्ये सहेद्भीष्मस्य सायकान् ।
वज्राशनिसमस्पर्शान्दीप्तास्यानुरगानिव ॥ २५
यमदूतसमान्वेगे निपाते पावकोपमान् ।
रामेणाजौ विषहितान्वज्रनिष्पेषदारुणान् ॥ २६

14^{cd}; G2 om. (hapl.) from 14^{c}–15^{b}.

15 G2 om. 15^{ab} (cf. v.l. 14); T2 reads it in marg. — ^{b}) K3 शरदः (for सदारः). — ^{d}) K4 D3.4 M धीरः (for वीरः).

16 ^{a}) K3 शिवेन; K5 हितेन (for पितेव). B5 Dn1 Ds D6.10 समाधत्त; T1 G4.5 समादत्ते; M4 सदायत्ते (for समाधत्ते). — ^{b}) M3–5 यत्तदा (for यः सदा). B5 D3.4 पार्थिवर्षभ; M2 पार्थिवेश्वरः. — ^{c}) M3.4.5 (before corr.) चतुरो (for श्वशुरो). — ^{d}) D3.4 प्रहर्षयन् (for प्रकर्षतु). B Dn1 Ds D6.8.10 सेनामं (Ds °ग्रं) संप्रकर्षतु; D2 सेनाग्रमपकर्षतु. Ca cites संप्रकर्षतु.

17 ^{a}) B1–3 भीष्मद्रोणौ (by transp.). K4 B2.5 Dn1 D1.6–8 M2 आयातौ. T1 G1.4 द्रोणभीष्मौ समायां (G1 °या)तौ. — ^{b}) B1.3 D3.4 सहेतेति. — ^{d}) Dn1 तु; G3 यो; M3.5 वा (for च). K2.5 Ds2 नृप.

18 ^{a}) B2.5 [ऽ]पि (for तु). — ^{b}) Ds स्वमतिं. K1.3.4 B3 Dn1 D2.7 T1 G2–4 कुरुनंदन. D3.4 स्वयं मेघ इवानदत्. — ^{d}) S इदं (for वचः).

19 Before 19, D1 T2 G5 ins. अर्जुनः. — ^{d}) K1 D7 ज्वालासंस्थो. B4.5 Dn1 Ds D6.8.10 महाभुजः; D1 °प्रभः.

20 ^{b}) Some S MSS. दंसितः. — ^{c}) T2 G M5 दिव्यं (for दिव्यैर्). Ds ह्यैर् (for हय-). K4 B3 Ds D10 युक्तैः; D1.7 युक्तः (for युक्तम्). — ^{d}) K5 अग्निकुंड; D1 ह्यग्निकुंडात्; D7 चाग्निकुंडात्.

21 ^{a}) K5 °घोरं; D2 °वेगो (for °मेघो). — D1 om. (hapl.) 21^{c}–22^{b}. — ^{c}) T1 G1.4 °संहननोपेतः. — ^{d}) K1–3 D7 सिंहविक्रमविक्रमः; K4.5 (which transp. 21^{d} and 22^{d}) B Dn1 Ds D2–4.6.8.10 सिंहतुल्यपराक्रमः.

22 D1 G2 (hapl.) om. 22^{ab} (for D1 cf. v.l. 21). K5 reads 22 (transposing ^{ab} and ^{cd}) after 23^{ab}; so that the sequence is: 21, 23^{ab}, 22^{cd}, 22^{ab}, 23^{cd} etc. — ^{a}) K5 G3 सिंहस्कंधो (for सिंहो°). B Dn1 Ds D6.8.10 सिंहभुजः (for महा°). — T2 om. (hapl.) 22^{bc}. — ^{b}) B3 °वर्चा (for °वक्षा). K5 D2 °भुजः (for °बलः). — ^{c}) K1 D7 °प्रनर्दनो; K2.3 °प्रतर्दनो; T1 G °वद्गर्जितो (G3 °प्रगल्भनो). K5 सुदंष्ट्रः सुनखाकेशाः. — ^{d}) K1.2.4.5 (which latter transp. 21^{d} and 22^{d}) D2.7 °दर्पो (for °स्कन्धो).

23 ^{a}) Some MSS. सुभ्रुः. K5 (hypermetric!) सुकपोलः (for सुदंष्ट्रः). K5 D1.3.4 S सुबलः; Ca °हनुः (as in text). — ^{b}) Dn1 D6.8 सुवासाः (for °बाहुः). B3 M5 सुमुखः कृशः. — After 23^{ab}, K5 reads 22 (transposing ^{ab} and ^{cd}). — ^{c}) D1 अशत्रुः; Ca सुजत्रुः (as in text). — ^{d}) K5 सुवर्णः; D1 °नासः (for °पादः).

24 ^{a}) D7 अभिज्ञः. Ds सर्वशत्रूणां. — ^{d}) D2 °वाग्यो जितेंद्रियः; T1 G1.4 °वाग्निविजि°.

25 After 25^{ab}, D3 reads 26^{cd}. — ^{c}) K1.2.4 D2.7 °समान्घोरान्. K5 om. (hapl.) 25^{d}–28^{c}. — ^{d}) Dn1 दीप्तांस्तान्. K4 उरगोपमान्.

26 K5 om. 26 (cf. v.l. 25). — ^{d}) S °गौरवान्.

27 K5 om. 27 (cf. v.l. 25). — ^{c}) K4 D3.4.8 °द्युम्नादृते.

पुरुषं तं न पश्यामि यः सहेत महाव्रतम् ।
धृष्टद्युम्नमृते राजन्निति मे धीयते मतिः ॥ २७
क्षिप्रहस्तश्चित्रयोधी मतः सेनापतिर्मम ।
अभेद्यकवचः श्रीमान्मातङ्ग इव यूथपः ॥ २८

भीम उवाच ।

वधार्थं यः समुत्पन्नः शिखण्डी द्रुपदात्मजः ।
वदन्ति सिद्धा राजेन्द्र ऋषयश्च समागताः ॥ २९
यस्य संग्राममध्येषु दिव्यमस्त्रं विकुर्वतः ।
रूपं द्रक्ष्यन्ति पुरुषा रामस्येव महात्मनः ॥ ३०
न तं युद्धेषु पश्यामि यो विभिन्द्याच्छिखण्डिनम् ।
शस्त्रेण समरे राजन्संनद्धं स्यन्दने स्थितम् ॥ ३१
द्वैरथे विषहेन्नान्यो भीष्मं राजन्महाव्रतम् ।
शिखण्डिनमृते वीरं स मे सेनापतिर्मतः ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वस्य जगतस्तात सारासारं बलाबलम् ।
सर्वं जानाति धर्मात्मा गतमेष्यच्च केशवः ॥ ३३
यमाह कृष्णो दाशार्हः सोऽस्तु नो वाहिनीपतिः ।
कृतास्त्रो ह्यकृतास्त्रो वा वृद्धो वा यदि वा युवा ॥ ३४
एष नो विजये मूलमेष तात विपर्यये ।
अत्र प्राणाश्च राज्यं च भावाभावौ सुखासुखे ॥ ३५
एष धाता विधाता च सिद्धिरत्र प्रतिष्ठिता ।
यमाह कृष्णो दाशार्हः स नः सेनापतिः क्षमः ।
ब्रवीतु वदतां श्रेष्ठो निशा समतिवर्तते ॥ ३६
ततः सेनापतिं कृत्वा कृष्णस्य वशवर्तिनम् ।
रात्रिशेषे व्यतिक्रान्ते प्रयास्यामो रणाजिरम् ।
अधिवासितशस्त्राश्च कृतकौतुकमङ्गलाः ॥ ३७

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षो धनंजयमवेक्ष्य ह ॥ ३८
ममाप्येते महाराज भवद्भिर्य उदाहृताः ।
नेतारस्तव सेनायाः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
सर्वे एते समर्था हि तव शत्रून्प्रमर्दितुम् ॥ ३९

C. 5. 5138
B. 5. 151. 41
K. 5. 151. 41

---

28 K_5 om. 28^{abc} (cf. v.l. 25). — ^{b}) T_1 G_4 ततः (for मतः). — After 28, T G (except G_3) ins.:

540* अर्जुनेनैवमुक्ते तु भीमो वाक्यं समाददे ।

30 ^{a}) $K_{3.5}$ $B_{4.5}$ Dn_1 Ds_2 $D_{2-4.8.10}$ $G_{3.5}$ °मध्ये तु (for °मध्येषु). — ^{b}) $B_{2.4.6}$ Dn_1 Ds_1 $D_{3.4.6.8.10}$ प्र- (for वि-).

31 ^{a}) K B_2 $D_{1.2.7}$ (by transp.) पश्यामि युद्धेषु ($K_{3.5}$ योधेषु); $B_{1.3.4.5}$ Dn_1 Ds $D_{3.4.6.8.10}$ युद्धे प्रपश्यामि; $M_{1.2}$ लोकेषु पश्यामि. — ^{b}) K_4 $D_{3.4}$ यो भिंद्याच्च; K_5 यो हि भिंद्याच्; B (except B_2) Dn_1 $D_{6.8.10}$ G_4 यो भिंद्यात्तु; Ds G_3 यो भिद्यात्तु; M_5 योभिविध्याच्. — ^{c}) $K_{4.5}$ अस्त्रेण (for श°). — ^{d}) K_5 Ds_1 स्यंदनस्थितं.

32 ^{a}) B (except B_3) Dn_1 Ds $D_{1.6.8.10}$ समरे नान्यो; T G (except G_3) विषहेतासौ (T_2 °रौ) (for विषहेन्नान्यो). — ^{b}) B (except B_3) Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ हन्यान् (for राजन्). D_1 °रथं (for °व्रतम्). — ^{c}) S राजन् (for वीरं). B_3 शिखंडी च मृधे वीरः. — ^{d}) T G_{1-3} न (for स). $K_{1.2}$ च (for मे).

33 ^{a}) B_3 सारः (for तात). — ^{b}) K_4 G_4 महा° (for बला°). — ^{c}) K_5 सर्वात्मा (for धर्मा°). — ^{d}) K_3 गतमेष्यं च; K_4 B Dn_1 Ds $D_{2-4.6.8.10}$ मतमेषां च; K_5 गतमेकस्य. D_1 गतिं चैव जनार्दनः.

34 K_3 transp. 34^{b} and 36^{d}. G_4 M_2 om. (hapl.) 34^{b}–36^{c}. — $34^{a}=36^{c}$. — ^{b}) D_7 मे (for नो). B (except B_3) Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ G_3 सोस्तु सेनापतिर्मम (cf. 36^{d}). — ^{c}) K_{1-3} $D_{1.3.4.7}$ G_3 M (M_2 om.) हि (as in text); K_5 वा; the rest [ऽ]पि.

35 G_4 M_2 om. 35 (cf. v.l. 34). — ^{a}) $D_{6.8.10}$ मे (for नो). — ^{c}) $K_{1.2}$ राष्ट्रं (for राज्यं).

36 G_4 M_2 om. 36^{abc} (cf. v.l. 34). — $36^{c}=34^{a}$. — ^{d}) D_1 मतः (for क्षमः). $K_{3.5}$ $B_{1.2.4.5}$ Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ सोस्तु नो वाहिनीपतिः ($=34^{b}$); B_3 सोस्तु सेनापतिर्मम. — ^{e}) G_3 च युधां (for वदतां). — ^{f}) K_3 $B_{4.5}$ Dn_1 $D_{2-4.6.8.10}$ T_1 निशा समभिवर्तते. K_4 विश्वासमतिवर्तते; K_5 निशा समतिवर्तिता. Ca cites समतिवर्तते (as in text).

37 ^{b}) K (except K_4) D_2 G (except G_2) M_5 वशवर्तिनः. — ^{c}) B (except B_3) Dn_1 Ds $D_{2-4.6}$ रात्रेः (for रात्रि-). K (except K_5) D_7 ह्यति° (for व्यति°).

39 Before 39, T_2 ins. श्रीभगवान्, G_5 माधवः. — ^{a}) K_5 T_2 $G_{1.4 (by corr.).5}$ मता राजन् (for महाराज). — ^{c}) Ds D_2 सेनायां (for °याः). — ^{d}) B Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ मता (for शूरा). — ^{e}) $B_{2.4.6}$ Dn_1 Ds $D_{2-4.6.10}$ एव (for एते). — ^{f}) $B_{2.5}$ Ds

C. 5. 5138
B. 5. 151. 41
K. 5. 151. 41

इन्द्रस्यापि भयं ह्येते जनयेयुर्महाहवे ।
किं पुनर्धार्तराष्ट्राणां लुब्धानां पापचेतसाम् ॥ ४०
मयापि हि महाबाहो त्वत्प्रियार्थमरिंदम ।
कृतो यत्नो महांस्तत्र शमः स्यादिति भारत ।
धर्मस्य गतमानृण्यं न स वाच्या विवक्षताम् ॥ ४१
कृतार्थं मन्यते बालः सोऽऽत्मानमविचक्षणः ।
धार्तराष्ट्रो बलस्थं च मन्यतेऽऽत्मानमातुरः ॥ ४२
युज्यतां वाहिनी साधु वधसाध्या हि ते मताः ।
न धार्तराष्ट्राः शक्ष्यन्ति स्थातुं दृष्ट्वा धनंजयम् ॥ ४३
भीमसेनं च संक्रुद्धं यमौ चापि यमोपमौ ।
युयुधानद्वितीयं च धृष्टद्युम्नममर्षणम् ॥ ४४
अभिमन्युं द्रौपदेयान्विराटद्रुपदावपि ।
अक्षौहिणीपतींश्चान्यान्नरेन्द्रान्दृढविक्रमान् ॥ ४५
सारवद्बलमस्माकं दुष्प्रधर्षं दुरासदम् ।
धार्तराष्ट्रबलं संख्ये वधिष्यति न संशयः ॥ ४६
एवमुक्ते तु कृष्णेन संप्रहृष्यन्नरोत्तमाः ।
तेषां प्रहृष्टमनसां नादः समभवन्महान् ॥ ४७
योग इत्यथ सैन्यानां त्वरतां संप्रधावताम् ।
हयवारणशब्दश्च नेमिघोषश्च सर्वशः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषस्तुमुलः सर्वतोऽभवत् ॥ ४८
प्रयास्यतां पाण्डवानां ससैन्यानां समन्ततः ।
गङ्गेव पूर्णा दुर्धर्षा समदृश्यत वाहिनी ॥ ४९
अग्रानीके भीमसेनो माद्रीपुत्रौ च दंशितौ ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
प्रभद्रकाश्च पाञ्चाला भीमसेनमुखा ययुः ॥ ५०
ततः शब्दः समभवत्समुद्रस्येव पर्वणि ।

शत्रुं (for शत्रून्). K5 B Dn1 Ds D6.10 प्रबाधितुं; S विमर्दितुं.

40 a) K1-3 D7 घोरं (for ह्येते). D3.4 इंद्रायाभिभवं ह्येते. — d) S क्रुद्धा° (for लुब्धा°).

41 b) B Dn1 Ds D10 महाहवे (for अरिंदम). — c) K (except K4) D2.7 तात; T1 G1.4 M3 तस्य (for तत्र). — K4 om. 41c-42d. — f) B2 नैव वाच्या; T G (except G3) नाहं वाच्यो (for न स वाच्या). B2 विपश्चितां; Ca विवक्षताम् (as in text).

42 K4 om. 42 (cf. v.l. 41). — a) K3 Dn1 Ds D1-4 T2 G1.2 कृतास्त्रं (for °र्थं). K1.2 चासौ (for बालः). — b) K1.3 B Dn1 Ds D2-4.6.8.10 G3 आत्मानं (for सोऽऽत्मानं). — D3.4 om. 42cd. — c) Ds M2 बलस्थश्च. — d) B Dn1 Ds D6.8.10 पश्यति (for मन्यते).

43 a) M3-5 सा तु (for साधु). — b) D3.4 बल° (for वध°). K3.4 B (except B3) Ds D1.6.8.10 T G मे (for ते). D7 मम (for मताः). — c) S transp. न and धार्तराष्ट्राः. — d) K5 D1 रणेर्जुनं (for धनं°).

44 b) G2 महाबलौ (for यमो°). — d) M3-5 अमर्षिणं.

45 c) A few MSS. अक्षोहिणी°. — d) B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 भीम° (for दृढ°).

46 b) K4 दुष्प्रधृष्यं. D6 त्वरान्वितं; D8 वरानुगं (for दुरा°). — d) B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 हनि° (for वधि°). — After 46, Dn1 D3.4.8 S ins.:

541* धृष्टद्युम्नमहं मन्ये सेनापतिमरिंदम ।

47 Before 47, Dn1 D3.4.8 T2 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — b) K1.2.5 D1.2.7 संप्र(D2 °प्रा)हृष्टा; B Ds1 D3.4.6.8.10 संप्राहृष्यन्. D1.3.4 नृपोत्तमाः. K3 योधानां युद्धमिच्छतां. — c) G5 सं° (for प्र°). K3 प्रहृष्यन्मनसां तत्र.

48 a) K (except K4) D1 योग इत्येव; D3.4 योजयेति च; T G (except G3) योजयित्वाथ (for योग इत्यथ). Ca cites योगः (as in text). — b) Ds D10 चरतां (for त्व°). — c) K4 D2 °घोषश्च; K5 °घोषाश्च; B Dn1 Ds D1.6.8.10 T2 G2.3 M1 °शब्दाश्च. — d) K5 B Dn1 Ds D6.8.10 T1 G2.3 M2 °घोषा° (for °घोष°). K5 B Dn1 Ds D1.6.10 सर्वतः; T1 G1.4 संघशः. — e) B Dn1 Ds D6.8.10 G3 °घोषा(B3 °शब्दा)श्च; D3.4 M3-5 °घोषश्च; G5 °घोषस्तु. — f) K (except K4) D7.8 तुमलः. B Dn1 Ds D6.8.10 G3 [ऽ]भवन्; T2 G3 भवेत् (for ऽभवत्). — After 48, K B2 Dn1 D1-4.7.8 ins.:

542* तदुग्रं सागरनिभं क्षुब्धं बलसमागमम् ।
रथपत्तिगजोदग्रं महोर्मिभिरिवाकुलम् ।
धावतामाह्वयानानां तनुत्राणि च बध्नताम् ।

[(L. 1) K3.5 D1.3.4.7 तम् (for तद्). — (L. 3) K1-3.5 D2.7 [अ]व-; K4 D1.3.4 प्र-; B2 [अ]पि (for च).]

49 Ds om. 49cd. — 49cd = (var.) 5. 197. 10cd. — c) T1 घूर्ण-; G1 घूर्णा (for पूर्णा). — d) K D1.2.7 ध्वजिनी समदृश्यत.

50 a) Ds अश्वा° (for अग्रा°). — b) S (mostly) दंसितौ. — e) D3.4 अग्रतश्च (for प्रभद्रकाः). K1.2.5

हृष्टानां संप्रयातानां घोषो दिवमिवास्पृशत् ॥ ५१
प्रहृष्टा दंशिता योधाः परानीकविदारणाः ।
तेषां मध्ये ययौ राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ५२
शकटापणवेशाश्च यानयुग्यं च सर्वशः ।
कोशयन्त्रायुधं चैव ये च वैद्याश्चिकित्सकाः ॥ ५३
फल्गु यच्च बलं किंचित्तथैव कृशदुर्बलम् ।
तत्संगृह्य ययौ राजा ये चापि परिचारकाः ॥ ५४
उपप्लव्ये तु पाञ्चाली द्रौपदी सत्यवादिनी ।
सह स्त्रीभिर्निववृते दासीदाससमावृता ॥ ५५
कृत्वा मूलप्रतीकारान्गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।
स्कन्धावारेण महता प्रययुः पाण्डुनन्दनाः ॥ ५६
ददतो गां हिरण्यं च ब्राह्मणैरभिसंवृताः ।
स्तूयमाना ययू राजन्रथैर्मणिविभूषितैः ॥ ५७
केकया धृष्टकेतुश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभूः ।
श्रेणिमान्वसुदानश्च शिखण्डी चापराजितः ॥ ५८
हृष्टास्तुष्टाः कवचिनः सशस्त्राः समलंकृताः ।
राजानमन्वयुः सर्वे परिवार्य युधिष्ठिरम् ॥ ५९
जघनार्धे विराटश्च यज्ञसेनश्च सोमकिः ।
सुधर्मा कुन्तिभोजश्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः ॥ ६०
रथायुतानि चत्वारि हयाः पञ्चगुणास्ततः ।
पत्तिसैन्यं दशगुणं सादिनामयुतानि षट् ॥ ६१
अनाधृष्टिश्चेकितानश्चेदिराजोऽथ सात्यकिः ।
परिवार्य ययुः सर्वे वासुदेवधनंजयौ ॥ ६२
आसाद्य तु कुरुक्षेत्रं व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
पाण्डवाः समदृश्यन्त नर्दन्तो वृषभा इव ॥ ६३
तेऽवगाह्य कुरुक्षेत्रं शङ्खान्दध्मुररिंदमाः ।

C. 5. 5166
B. 5. 151. 69
K. 5. 151. 69

$D_{1-4.7}$ स- (for च). A few MSS. पंचालाः.

51 51^{cd} = (var.) 5. 197. 8^{cd}. — ^{d}) K_4 D_1 उप-; K_5 G_5 अथ (for इव).

52 ^{a}) $D_{3.4}$ प्राहृष्यन् (for प्रहृष्टा). Some S MSS. दंसिता. M (except M_1) यौधाः. — ^{b}) K_4 G_3 M °नीकविदारिणः; D_2 °नीकावदारिणः. — D_6 om. 52^{c}–53^{d}.

53 D_6 om. 53 (cf. v.l. 52). — ^{a}) K_{3-5} D_7 T $G_{1.2.5}$ $M_{3.4}$ (*inf. lin.* as in text).5 °वेश्याः; G_3 °भेर्यः; $Ca._8$ °वेशाः (as in text). — ^{b}) D_{10} (*sup. lin.* as in text) °मुख्यं; G_4 °युग्याश्; $Cn._8$ °युग्यं (as in text). — ^{c}) K_4 B Dn_1 $D_{1.2}$ कोशं; a few MSS. कोषं (for कोश-).

54 ^{b}) $B_{2.4.5}$ Dn_1 Ds $D_{1.6.10}$ यच्चापि (for तथैव). K $D_{3.4.7.8}$ भृश° (for कृश°). — ^{d}) K_4 $B_{1.3}$ S ये चान्ये. B_2 परिपंथकाः; D_6 M_4 °चारिकाः. $K_{1-3.5}$ D_2 कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः (= 69^{d}).

55 ^{a}) S उपप्लाव्ये. $K_{1.2}$ च (for तु). — ^{d}) K_5 °समन्विता; S °समाकुले.

56 ^{a}) K_5 B Dn_1 Ds $D_{1-4.6.8.10}$ $Ca._8$ °प्रतीकारं. — ^{c}) D_2 सहिताः (for महता). — ^{d}) K_5 प्रजग्मुः; M_1 निर्ययुः.

57 ^{a}) $K_{1.4}$ D_1 G_5 M गाः; K_3 हि (for गां). — ^{d}) S (except G_3) °विभूषणैः. Cap अणिभूषितैः (unmetrical!).

58 ^{a}) Some N MSS. कैकया *or* कैकेया. — ^{b}) K_5 $M_{3.5}$ काश्यश्च (for °स्य). K_{1-3} T_1 G_5 चाभिभुः. K_4 B_2 Ds $D_{8.10}$ वा विभुः; K_5 Dn_1 D_6 चाविभुः; B_3 वै विभुः; D_1 चाभिभो; D_{2-4} वा विभूः.

59 ^{a}) K_3 $D_{1.7}$ M हृष्टतुष्टाः; K_5 हृष्टाः पुष्टाः; B_3 हृष्टरूपाः; D_8 हृष्टपुष्टाः (for हृष्टास्तुष्टाः). Dn_1 हृष्टा कवचिनस्तुष्टाः. — ^{b}) K (except K_4) D_7 समस्ताः (for सशस्त्राः).

60 ^{a}) K_1 (before corr.).2 Dn_1 M_2 जघनार्थे; K_4 जघन्ये वै; K_5 D_6 जघनार्धं; D_1 युयुधानो; $Ca.n._8$ as in text. — ^{b}) B Dn_1 Ds D_{2-4} याज्ञसेनिश्च. $K_{2.4}$ B (except B_3) Dn_1 Ds $D_{2-4.6.7.10}$ सौमकिः; S (for G_5 see below) सोमकः. G_5 द्रुपदश्च महारथः. — ^{c}) K_{1-3} सुधर्मो; K_4 D_{2-4} T_1 $G_{1.4.5}$ M (except M_4) सुशर्मा; D_1 सधर्मा. — ^{d}) $K_{4.5}$ B_2 चात्मजः; $D_{3.4}$ चानुजः.

61 ^{b}) K_4 गजाः (for हयाः). Dn_1 Ds $D_{1.6.8.10}$ तथा (for ततः). — ^{d}) K_5 corrupt. B Dn_1 Ds $D_{1.6.8.10}$ G_3 गजानाम् (for सादिनाम्).

62 ^{a}) $K_{1-3.5}$ D_7 °वृष्टिः; K_4 $D_{6.8}$ T_1 °धृष्टः; $M_{3.4}$ (*inf. lin.* as in text).5 °धृतिः (for °धृष्टिः). $M_{2.4}$ वसुदानः (for चेकितानः). — ^{b}) B Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ धृष्टकेतुश्च (B_3 चेदिराजा च); D_1 चेदिनाथोथ; T G युयुधानोथ; $M_{2.4}$ चेकितानोथ (for चेदिराजोऽथ). — 62^{d} = 64^{d}.

63 K_3 om. (hapl.) 63^{b}–64^{a}; $D_{3.4}$ om. 63^{c}–64^{b}. — ^{d}) K (K_3 om.) $D_{1.7.8}$ G (except G_2) नर्दंतो; D_2 नंदंतो (for नर्दन्तो).

C. 5. 5167
B. 5. 151. 69
K. 5. 151. 69

तथैव दध्मतुः शङ्खौ वासुदेवधनंजयौ ॥ ६४
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
निशम्य सर्वसैन्यानि समहृष्यन्त सर्वशः ॥ ६५
शङ्खदुन्दुभिसंसृष्टः सिंहनादस्तरस्विनाम् ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च सागरांश्चान्वनादयत् ॥ ६६
ततो देशे समे स्निग्धे प्रभूतयवसेन्धने ।
निवेशयामास तदा सेनां राजा युधिष्ठिरः ॥ ६७
परिहृत्य श्मशानानि देवतायतनानि च ।
आश्रमांश्च महर्षीणां तीर्थान्यायतनानि च ॥ ६८
मधुरानूषरे देशे शिवे पुण्ये महीपतिः ।
निवेशं कारयामास कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६९
ततश्च पुनरुत्थाय सुखी विश्रान्तवाहनः ।
प्रययौ पृथिवीपालैर्वृतः शतसहस्रशः ॥ ७०
विद्राव्य शतशो गुल्मान्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् ।
पर्यक्रामत्समन्ताच्च पार्थेन सह केशवः ॥ ७१
शिबिरं मापयामास धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
सात्यकिश्च रथोदारो युयुधानः प्रतापवान् ॥ ७२
आसाद्य सरितं पुण्यां कुरुक्षेत्रे हिरण्वतीम् ।
सूपतीर्थां शुचिजलां शर्करापङ्कवर्जिताम् ॥ ७३
खानयामास परिखां केशवस्तत्र भारत ।
गुप्त्यर्थमपि चादिश्य बलं तत्र न्यवेशयत् ॥ ७४
विधिर्यः शिबिरस्यासीत्पाण्डवानां महात्मनाम् ।
तद्विधानि नरेन्द्राणां कारयामास केशवः ॥ ७५
प्रभूतजलकाष्ठानि दुराधर्षतराणि च ।
भक्ष्यभोज्योपपन्नानि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७६
शिबिराणि महार्हाणि राज्ञां तत्र पृथक्पृथक् ।
विमानानीव राजेन्द्र निविष्टानि महीतले ॥ ७७
तत्रासञ्शिल्पिनः प्राज्ञाः शतशो दत्तवेतनाः ।
सर्वोपकरणैर्युक्ता वैद्याश्च सुविशारदाः ॥ ७८
ज्याधनुर्वर्मशस्त्राणां तथैव मधुसर्पिषोः ।

---

64 K_3 om. 64^{a}; $D_{3.4}$ om. 64^{ab} (cf. v.l. 63). — ^{a}) S विगाह्य (for ऽवगाह्य). — ^{b}) K_{1-3} अनेकशः; D_7 पृथक्पृथक् (for अरिंदमाः). — ^{c}) $B_{4.5}$ Dn_1 D_{10} शंखं; D_1 शंखान् (for शङ्खौ). — $64^{d} = 62^{d}$.

65 ^{c}) K_{1-3} D_7 सर्वभूतानि. — ^{d}) G (except G_4) °कंपंत; Ca °हृष्यन्त (as in text).

66 ^{a}) K_2 B $D_{6.8}$ °संहृष्टः; K_4 $D_{1.2.7}$ °संमिश्रः; K_5 G_3 °निर्घोषः; G_4 °निर्दिष्टः; T $G_{1.2.5}$ °निर्घुष्टः; M °संघुष्टः. — ^{d}) T_1 $G_{1.4}$ सागरं च. K_1 B_3 D_5 $D_{1.2.6.10}$ [अ]नु नादयन् (B_3 D_{10} °यत्); $K_{3.5}$ [अ]प्यनादयत्; B_4 Dn_1 D_8 [अ]न्वनादयन्; $D_{3.4}$ [अ]भ्यनादयत्; S ह्यनादयत् (for [अ]न्वनादयत्). — After 66, K_4 Dn_1 $D_{3.4}$ ins. an addl. colophon.

67 Before 67, K_4 Dn_1 D_5 D_8 ins. वैशं° उ°. — ^{b}) = 5. 153. 35^{b}. D_5 सुभूत°. — ^{c}) D_5 $D_{6.8.10}$ ततः (for तदा).

68 ^{a}) B_3 परित्यज्य; G_3 °वर्ज्य (for °हृत्य).

69 ^{a}) = 5. 153. 35^{a}. — ^{b}) K_1 B Dn_1 D_5 $D_{1.3.4.6.8.10}$ शुचौ; K_4 D_2 Ca शुभे (for शिवे). B Dn_1 D_5 $D_{1.3.4.6.8.10}$ महामतिः (for मही°).

70 ^{a}) $D_{3.4}$ ततः समुत्थाय सुखं. — ^{b}) $D_{3.4}$ राजा (for सुखी).

71 ^{c}) K_4 Dn_1 $D_{1.6-8.10}$ M_2 पर्या°; K_5 परि° (for पर्य°).

72 ^{a}) = 5. 153. 34^{c}. K_5 G_6 स्थापयामास; G_3 कारया°. — ^{c}) B_3 $D_{3.4}$ तथोदारो; D_1 महेष्वासो (for रथोदारो). — ^{d}) Dn_1 D_5 $D_{6.8.10}$ च वीर्य° (for प्रताप°).

73 ^{a}) D_5 D_7 $G_{4.5}$ M_5 सरितां (for °तं). T_2 $G_{2.5}$ श्रेष्ठां (for पुण्यां). — ^{b}) $K_{1.2}$ हिरण्मतीं; K_5 हिरण्मयीं; D_5 D_{10} (marg. *sec. m.*) सरस्वतीं. — ^{c}) K_4 शुचितीर्थां. B_3 सुविमलां.

74 ^{a}) D_2 परिघाः; $D_{3.4}$ G_6 °खाः; D_8 °खान्; T_2 $G_{2.4}$ °घां (for °खां). — ^{c}) K D_{1-4} चोद्दिश्य (for चादिश्य).

75 ^{d}) B_3 पांडवः; $D_{3.4}$ सर्वशः (for केशवः).

76 ^{a}) $B_{1.2.4}$ Dn_1 D_5 $D_{1.6.8.10}$ °तर° (for °जल°). — ^{c}) B Dn_1 D_5 $D_{6.8.10}$ °भोज्यान्नपानानि.

77 ^{a}) B_2 विविधानि (for शिबि°). — ^{b}) D_2 तत्र राज्ञां (by transp.). — ^{c}) K (except K_5) $D_{1-4.7}$ राजंते (for राजेन्द्र). B_2 विमानानि व्यराजंत. — ^{d}) K_3 विशिष्टानि; D_5 प्रविष्टानि; $G_{1.4}$ निषीदंति. K_{1-3} $D_{1.2.7}$ महात्मनां.

78 ^{d}) K_3 वैद्याः शास्त्रविचक्षणाः; K_5 B Dn_1 D_5 $D_{6.8.10}$ G_3 वैद्याः शास्त्रविशारदाः; D_7 स्वविद्यासु विशारदाः.

79 ^{b}) K (except K_4) $B_{1.3.5}$ $D_{1.7}$ T_1 $G_{3.4}$ मधुसर्पिषां. — ^{c}) Some N MSS. °पांशूनां; T_2 $G_{2.5}$

ससर्जरसपांसूनां राशयः पर्वतोपमाः ॥ ७९
बहूदकं सुयवसं तुषाङ्गारसमन्वितम् ।
शिबिरे शिबिरे राजा संचकार युधिष्ठिरः ॥ ८०
महायन्त्राणि नाराचास्तोमरर्ष्टिपरश्वधाः ।
धनूंषि कवचादीनि हृद्यभूवन्नृणां तदा ॥ ८१
गजाः कङ्कटसंनाहा लोहवर्मोत्तरच्छदाः ।
अदृश्यंस्तत्र गिर्याभाः सहस्रशतयोधिनः ॥ ८२
निविष्टान्पाण्डवांस्तत्र ज्ञात्वा मित्राणि भारत ।
अभिसस्रुर्यथोद्देशं सबलाः सहवाहनाः ॥ ८३
चरितब्रह्मचर्यास्ते सोमपा भूरिदक्षिणाः ।
जयाय पाण्डुपुत्राणां समाजग्मुर्महीक्षितः ॥ ८४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

१५०

जनमेजय उवाच ।
युधिष्ठिरं सहानीकमुपयान्तं युयुत्सया ।
संनिविष्टं कुरुक्षेत्रे वासुदेवेन पालितम् ॥ १
विराटद्रुपदाभ्यां च सपुत्राभ्यां समन्वितम् ।
केकयैर्वृष्णिभिश्चैव पार्थिवैः शतशो वृतम् ॥ २
महेन्द्रमिव चादित्यैरभिगुप्तं महारथैः ।
श्रुत्वा दुर्योधनो राजा किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ ३
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।

C. 5. 5191
B. 5. 153. 4
K. 5. 153. 4

°पानानां (T_2 °वस्तूनां also).

80 K_4 om. 80. — ^{a}) Ds $D_{3.4.6.8}$ सयवसं. — ^{c}) K_5 राज्ञां (for राजा). — ^{d}) $D_{1-4.6}$ M (except M_1) स चकार.

81 ^{b}) K_2 G_5 तोमरासिप°; K_3 B Dn_1 Ds $D_{1-4.6.8.10}$ तोमराणि प°. Some N MSS. परस्वधाः. — ^{c}) K (except K_4) $D_{2.7}$ $G_{3.5}$ M_1 कवचानीति. — ^{d}) K_4 हयाश्वासन्नमार्गणाः; B Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ ऋष्टयस्तूणसंयुताः (B_3 हृष्टाश्वासन्नरास्तदा); $D_{3.4}$ T G संबभूवुर्नृणां तदा; D_7 हृद्यान्यासन्नृणां तदा; M समभूवन्नृणां तदा. *Ca* cites हृद्यभवन्.

82 ^{a}) K_1 कांचन°; K_4 $B_{2.5}$ $D_{1.3.4.7}$ G_3 Cn कंटक°; $Ca.s$ कङ्कट° (as in text). ❀Nil.: कण्टकैः कवचैः संनहनं येषामिति प्राञ्चः।❀ — ^{c}) $K_{1.2.4}$ D_2 अदृश्यंत च (K_4 हि); B Dn_1 Ds $D_{1.6.8.10}$ दृश्यंते तत्र; T G अदृश्यंतात्र; M_{3-5} अदृश्यास्तत्र (for अदृश्यंस्तत्र). — ^{d}) G_5 शतशोथ सहस्रशः (=76^{d}).

83 ^{b}) T G पश्चा(G_3 मित्रा)न्नरर्षभ (T_1 G_5 °भाः; G_4 °भः); $M_{1.2}$ मित्राणि चानघ; M_{3-5} मित्रा नरर्षभाः. — ^{c}) B (except B_2) Dn_1 $D_{1.3.4.6.8}$ G_1 यथादेशं. — ^{d}) D_1 सहबांधवाः; S सपदानुगाः.

84 ^{a}) $K_{1.3.4}$ D_1 च; Ds_2 ये (for ते). — ^{d}) $D_{3.4}$ महीपते; D_7 °भृतः; M_{3-5} °पतिः (for महीक्षितः).

Colophon. Dn_2 $D_{5.9}$ missing. — *Sub-parvan:* K_1 B Ds D_{10} अभिनिर्यात्रा (K_1 °णं); $K_{2.4.5}$ Dn_1 $D_{2.7}$ अभिनिर्याणयात्रा; K_3 D_1 G_5 निर्याणयात्रा; T_1 भगवत्प्रतियान; $M_{3.4}$ निर्यात्रा. — *Adhy. name:* T_1 धर्मराजस्य स्कंधावारनिवेशः; $G_{1.4}$ स्कंधावारनिवेशनं; G_5 कुरुक्षेत्रावतारं; $M_{1.2}$ पांडवकुरुक्षेत्रप्राप्तिः; M_{3-5} कुरुक्षेत्रासादनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 41 (=141); T_1 G_1 154; T_2 M 152 (M_4 151); $G_{2.4.5}$ 153; G_3 150. — *S'loka no.:* K_5 86; Dn_1 18. — After the colophon, T_1 ins. श्रीकृष्णायनमः। भगवद्यानं समाप्तः.

150

☞ *This adhy. is missing in Dn$_2$ (cf. v.l. 5. 143. 2)*; the MS. is mostly ignored here.

1 ^{b}) $K_{1.4.5}$ Ds_2 G_{2-4} M उपयातं; B Dn_1 Ds_1 $D_{1.6.7.10}$ उपायांतं. — G_2 om. 1^{c}–3^{b}.

2 G_2 *om.* 2 (*cf.* v.l. 1). — ^{b}) D_7 °सुता° (*for* °पुत्रा°). — ^{c}) Some N MSS. कैकयैर् *or* कैकेयैर्. — ^{d}) D_8 पांडवैः (for पार्थिवैः).

3 G_2 om. 3^{ab} (cf. v.l. 1) — ^{b}) K_4 $D_{3.4}$ °रथं (for °रथैः).

4 T_2 $G_{2.3}$ M_4 om. (hapl.) 4–6. — 4^{ab}=7^{ab},

C. 5. 5191
B. 5. 153. 4
K. 5. 153. 4

संभ्रमे तुमुले तस्मिन्यदासीत्कुरुजाङ्गले ॥ ४
व्यथयेयुर्हि देवानां सेनामपि समागमे ।
पाण्डवा वासुदेवश्च विराटद्रुपदौ तथा ॥ ५
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः शिखण्डी च महारथः ।
युयुधानश्च विक्रान्तो देवैरपि दुरासदः ॥ ६
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
कुरूणां पाण्डवानां च यद्यदासीद्विचेष्टितम् ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

प्रतियाते तु दाशार्हे राजा दुर्योधनस्तदा ।
कर्णं दुःशासनं चैव शकुनिं चाब्रवीदिदम् ॥ ८
अकृतेनैव कार्येण गतः पार्थानधोक्षजः ।
स एनान्मन्युनाविष्टो ध्रुवं वक्ष्यत्यसंशयम् ॥ ९
इष्टो हि वासुदेवस्य पाण्डवैर्मम विग्रहः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव दाशार्हस्य मते स्थितौ ॥ १०
अजातशत्रुरप्यद्य भीमार्जुनवशानुगः ।
निकृतश्च मया पूर्वं सह सर्वैः सहोदरैः ॥ ११
विराटद्रुपदौ चैव कृतवैरौ मया सह ।
तौ च सेनाप्रणेतारौ वासुदेववशानुगौ ॥ १२
भविता विग्रहः सोऽयं तुमुलो लोमहर्षणः ।
तस्मात्सांग्रामिकं सर्वं कारयध्वमतन्द्रिताः ॥ १३
शिबिराणि कुरुक्षेत्रे क्रियन्तां वसुधाधिपाः ।
सुपर्याप्तावकाशानि दुरादेयानि शत्रुभिः ॥ १४
आसन्नजलकाष्ठानि शतशोऽथ सहस्रशः ।
अच्छेद्याहारमार्गाणि रत्नोचयचितानि च ।
विविधायुधपूर्णानि पताकाध्वजवन्ति च ॥ १५
समाश्च तेषां पन्थानः क्रियन्तां नगराद्बहिः ।
प्रयाणं घुष्यतामद्य श्वोभूत इति माचिरम् ॥ १६
ते तथेति प्रतिज्ञाय श्वोभूते चक्रिरे तथा ।
हृष्टरूपा महात्मानो विनाशाय महीक्षिताम् ॥ १७
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे तच्छ्रुत्वा राजशासनम् ।
आसनेभ्यो महार्हेभ्य उदतिष्ठन्नमर्षिताः ॥ १८
बाहून्परिघसंकाशान्संस्पृशन्तः शनैः शनैः ।

— ^{b}) B D_{n1} D_8 $D_{6.10}$ महामते (for तपो°). — After 4^{ab}, K_8 D_8 read 7^{cd}. — ^{c}) $D_{3.4}$ $G_{1.4.5}$ संग्रामे (for °भ्रमे). A few N MSS. तुमले. — ^{d}) G_4 यथा°; M_2 यत्रा° (for यदा°). K (except K_4) D_{s1} $D_{1.7}$ °जंगले.

5 T_2 $G_{2.3}$ M_4 om. 5 (cf. v.l. 4). — ^{ab}) K_5 सैन्यान्यपि (for सेनामपि). B D_{n1} D_8 $D_{3.4.6.8.10}$ इमे ($D_{3.4}$ हि ते) देवान्सेंद्रानपि (for हि देवानां सेनामपि). — ^{d}) G_5 $M_{3.5}$ तदा (for तथा).

6 T_2 $G_{2.3}$ M_4 om. 6 (cf. v.l. 4). — ^{b}) K_4 °बलः (for °रथः). — ^{c}) $B_{2.4.5}$ D_{n1} D_8 $D_{6.8.10}$ युधामन्यु° (for युयुधान°). K_4 चेकितानो (for च विक्रान्तो). — ^{d}) $B_{3.5}$ दुरुत्सहः (for दुरासदः).

7 K_3 D_8 read 7^{cd} after 4^{ab}. — $7^{ab} = 4^{ab}$. — ^{c}) B_5 पांडवानां कुरूणां च (= 5. 146. 25^{c}). — After 7, B (except B_3) D_{n1} D_8 $D_{6.10}$ ins. an addl. colophon (ignored in the old printed ed.!).

8 ^{a}) $K_{1.2.5}$ $D_{2.7}$ प्रतिप्रयाते; $B_{3.5}$ अभियाते तु. — ^{b}) G_3 राजन् (for राजा). D_{2-4} ततः; $G_{3.4}$ तथा (for तदा).

9 ^{c}) K (except K_3) D_{n1} D_{s2} $D_{7.8}$ स एतान्; $D_{3.4}$ ससैन्यं; S अदानान् (G_3 अथास्मान्) (for स एनान्). C_a cites एनान्. — ^{d}) B D_{n1} D_{2-4} T G (except G_5) धक्ष्यति; D_8 धुक्ष्यति (for वक्ष्यति). K (except K_4) $D_{1.2.7.10}$ असंमतं; $M_{3.5}$ असंशसं (for असंशयम्).

11 ^{a}) K (except K_4) D_7 चाप्यद्य; B D_{n1} D_8 D_{10} अत्यर्थं; T_2 $G_{2.5}$ अप्यत्र (for अप्यद्य). — ^{b}) B (except B_5) D_{n1} T_1 भीमसेनवशा°. — D_2 om. (hapl.) 11^{c}–12^{d}.

13 ^{b}) A few N MSS. तुमलो. S रोमहर्षणः. — ^{d}) K_4 अरिंदमाः (for अतन्द्रिताः).

14 ^{c}) $K_{1.3}$ $D_{2.6-8}$ G_3 अ°; B D_{n1} स्व° (for सु°). — ^{d}) B_2 दुराधर्षाणि; D_2 C_a °दानानि (for °देयानि).

15 ^{a}) $B_{4.5}$ C_n °कोष्ठानि. — ^{b}) $K_{1.2.4.5}$ $D_{7.8}$ सुगुप्तानि; K_3 D_2 शिबिराणि (for शतशोऽथ). — K_4 om. 15^{cd}. — ^{c}) K (K_4 om.) B_2 D_8 $D_{1.7.10}$ C_s °हार्य° (for °हार°). — ^{d}) $B_{1.3-5}$ D_8 बंधोच्छ्रय°; B_2 D_{n1} $D_{6.7.10}$ रत्नोच्छ्रय°; $D_{3.4}$ बलौघचरितानि. S °युतानि च. — ^{e}) $G_{1.4}$ विविधानि च पूर्णानि.

16 ^{b}) D_1 अधि; $D_{3.4}$ S अपि (for बहिः).

17 ^{a}) $K_{1.2.5}$ D_7 समा° (for प्रति°). — ^{b}) K_4 B_1 $D_{3.4}$ G_3 तदा (for तथा). — ^{d}) B D_{n1} $D_{2-4.8.10}$ निवासाय. $K_{1.2.5}$ D_1 T_1 महीक्षितः.

18 ^{b}) D_6 कृत्वा (for श्रुत्वा).

काञ्चनाङ्गददीप्तांश्च चन्दनागरुभूषितान् ॥ १९
उष्णीषाणि नियच्छन्तः पुण्डरीकनिभैः करैः ।
अन्तरीयोत्तरीयाणि भूषणानि च सर्वशः ॥ २०
ते रथान्रथिनः श्रेष्ठा हयांश्च हयकोविदाः ।
सज्जयन्ति स्म नागांश्च नागशिक्षासु निष्ठिताः ॥ २१
अथ वर्माणि चित्राणि काञ्चनानि बहूनि च ।
विविधानि च शस्त्राणि चक्रुः सज्जानि सर्वशः ॥ २२
पदातयश्च पुरुषाः शस्त्राणि विविधानि च ।
उपजह्रुः शरीरेषु हेमचित्राण्यनेकशः ॥ २३
तदुत्सव इवोदग्रं संप्रहृष्टनरावृतम् ।
नगरं धार्तराष्ट्रस्य भारतासीत्समाकुलम् ॥ २४
जनौघसलिलावर्तो रथनागाश्वमीनवान् ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः कोशसंचयरत्नवान् ॥ २५
चित्राभरणवर्मोर्मिः शस्त्रनिर्मलफेनवान् ।
प्रासादमालाद्रिवृतो रथ्यापणमहाह्रदः ॥ २६
योधचन्द्रोदयोद्भूतः कुरुराजमहार्णवः ।
अदृश्यत तदा राजंश्चन्द्रोदय इवार्णवः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

१५१

वैशंपायन उवाच ।
वासुदेवस्य तद्वाक्यमनुस्मृत्य युधिष्ठिरः ।
पुनः पप्रच्छ वार्ष्णेयं कथं मन्दोऽब्रवीदिदम् ॥ १
अस्मिन्नभ्यागते काले किं च नः क्षममच्युत ।

C. 5. 5217
B. 5. 154. 2
K. 5. 154. 2

---

19 b) G1.4.5 स्पृशंतश्च (for संस्पृशन्तः). T2 G2.5 शनैस्ततः; G3 ततस्ततः; M ततः शनैः (for शनैः शनैः). — c) T2 G2 °हस्ताश्च. — d) K2 °गरुभूषितैः; K3 B Dn1 Ds D2–4.6 G3 °गुरुभूषितान्; K4 D1 T2 G1.2 °गुरुरूषि°; T1 broken; G5 M1.2 °गरुरूषि°.

21 a) T2 G2.5 रथिनां (for रथिनः). K1.2.5 D7 M2.5 श्रेष्ठान् (for श्रेष्ठाः). — c) K D2.7 S (except M1.2) सज्जयंतः. K (except K3) B3 D2.7 T2 G2.5 च; T1 G1.3.4 [अ]थ; M3–5 [अ]श्च- (for स्म). K (except K4) D7 ते नागान् (for नागांश्च). — d) K1.2 °शिक्षार्थ-शिक्षिताः; K3.5 B1–3 D1.7 °शिक्षासु शिक्षिताः; B4 Dn1 Ds D3.4.6.8.10 °शिक्षास्वनुष्ठिताः; D2 °शिक्षासु निश्चिताः.

22 a) S शस्त्राणि (for चित्राणि). — b) S कवचानि (for काञ्चनानि). — K4 om. (hapl.) 22^{c}–23^{b}. — c) D3.4 वस्त्राणि; S तीक्ष्णानि (for शस्त्राणि). — d) B Dn1 Ds D2–4.6.10 सर्वाणि (for सज्जानि).

23 K4 om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). — a) G1.4 विविधाः (for पुरुषाः). — b) G1.5 कवचानि (for विविधा°). — c) K4 B Dn1 D1.3.4.6.8 उपाजह्रुः.

24 a) K D1–4.7 उत्सवमहो°; T2 G2.5 M3–5 उत्सवमिवो° (for उत्सव इवो°). — b) K D1–4.7 °नरा-(K3 °जना)कुलं; M1.2 °जनावृतं.

25 b) K3 °नागाश्वमत्स्यवान्; D10 °नागौघमीनवान्. — d) A few N MSS. कोष°.

26 Ds om. (hapl.) 26^{ab}. — a) G5 तत्रा°. — c) B3 D6 °मालाभि°; D3.4 °मालोद°; Ca °मालाद्रि° (as in text). — d) D3.4 रथपण्यामहा°; S (except G3) °ग्रहः.

27 a) K5 योधचंद्रोदयोद्धूतः; B5 द्रोणचंद्रोदयोद्भूतः; S (except T1) योगचंद्रोदयोद्धूतः. — b) D7 T1 G1.4.5 M1.2 °बलार्णवः; G3 °भवार्णवः. — Ds2 om. (hapl.) 27^{cd}. — c) K4 B (except B3) Dn1 Ds1 D6.8.10 व्यदृश्यत. K (except K4) D1.2 ततो राजन्; G5 महाराज. — d) K1(m as in text) कुरुराजमहार्णवः (= b).

Colophon lost in T1 on a broken fol. Dn2 D5.9 missing. — *Sub-parvan:* K1.2.5 Dn1 D2.7 अभिनिर्याणयात्रा; K3 पुरनिर्याणयात्रा; K4 B4 Ds D6.8.10 अभिनिर्यात्रा; B1–3.5 अभियात्रा; G5 निर्याणयात्रा; M निर्यात्रा. — *Adhy. name:* G1.4 M कुरुबलवर्णनं; G5 दुर्योधनबलकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 43 (=143); T2 M 153 (M4 152); G1 155; G2.4.5 154; G3 151. — *S'loka no.:* K5 28.

151

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here. T1 reads this adhy. after adhy. 148.

C. 5. 5217
B. 5. 154. 2
K. 5. 154. 2

कथं च वर्तमाना वै स्वधर्मान्न च्यवेमहि ॥ २
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ।
वासुदेव मतज्ञोऽसि मम सभ्रातृकस्य च ॥ ३
विदुरस्यापि ते वाक्यं श्रुतं भीष्मस्य चोभयोः ।
कुन्त्याश्च विपुलप्रज्ञ प्रज्ञा कार्त्स्न्येन ते श्रुता ॥ ४
सर्वमेतदतिक्रम्य विचार्य च पुनः पुनः ।
यन्नः क्षमं महाबाहो तद्ब्रवीह्यविचारयन् ॥ ५
श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य धर्मार्थसहितं वचः ।
मेघदुन्दुभिनिर्घोषः कृष्णो वचनमब्रवीत् ॥ ६
उक्तवानसि यद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
न तु तन्निकृतिप्रज्ञे कौरव्ये प्रतितिष्ठति ॥ ७
न च भीष्मस्य दुर्मेधाः शृणोति विदुरस्य वा ।
मम वा भाषितं किंचित्सर्वमेवातिवर्तते ॥ ८
न स कामयते धर्मं न स कामयते यशः ।
जितं स मन्यते सर्वं दुरात्मा कर्णमाश्रितः ॥ ९
बन्धमाज्ञापयामास मम चापि सुयोधनः ।
न च तं लब्धवान्कामं दुरात्मा शासनातिगः ॥ १०
न च भीष्मो न च द्रोणो युक्तं तत्राहतुर्वचः ।
सर्वे तमनुवर्तन्ते ऋते विदुरमच्युत ॥ ११
शकुनिः सौबलश्चैव कर्णदुःशासनावपि ।
त्वय्ययुक्तान्यभाषन्त मूढा मूढममर्षणम् ॥ १२
किं च तेन मयोक्तेन यान्यभाषन्त कौरवाः ।
संक्षेपेण दुरात्मासौ न युक्तं त्वयि वर्तते ॥ १३
न पार्थिवेषु सर्वेषु य इमे तव सैनिकाः ।
यत्पापं यन्न कल्याणं सर्वं तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ १४
न चापि वयमत्यर्थं परित्यागेन कर्हिचित् ।
कौरवैः शममिच्छामस्तत्र युद्धमनन्तरम् ॥ १५
तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे वासुदेवस्य भाषितम् ।

---

1 b) T G2.5 °श्रुत्य (for °स्मृत्य).

2 d) K (except K4) D1.2.7 न च्यवेम स्वधर्मतः.

4 a) D3.4 तु (for [अ]पि). K4 B Dn1 Ds D3.4.6–8.10 तद्वाक्यं. — b) Ds D10 श्रुत्वा (for श्रुतं). — d) T1 G1.4 कार्त्स्न्येन भवता श्रुता; T2 G2 कार्त्स्न्येनैव च ते श्रुता.

5 a) Ds अशेषेण (for अतिक्रम्य). — c) K4 B Dn1 Ds D1.6.10 (by transp.) क्षमं यन्नो (B3 यन्नः क्षेमं); D2 यत्तु क्षमं; D3.4 यत्ते क्षमं. — d) G3 तन्न ब्रूहि; M3.4 (*inf. lin.* as in text).5 तन्मे ब्रूहि (for तद्ब्रवीहि). D7 अवधार° (for अविचार°). — K4 *repeats* 5cd (v.l. क्षमं यत्ते for यन्नः क्षमं).

6 K4 reads 7ab for 6ab, *repeating* it in its proper place. — c) D7 M (except M1) °निर्घोषं. — d) K (except K4) D1–4.7 इदं (for कृष्णो). K4 B (except B3) Dn1 Ds D6.8.10 वाक्यमथाब्रवीत् (for वचनम°).

7 Before 7, K1–3.5 B3 D1–4.7 ins. वासुदेव उ°; K4 B1.2.4 Dn1 Ds D6.8.10 कृष्ण उ°; T2 श्रीकृष्णः. — a) Ds G3 असि (for अस्मि). G3 यत्पापं (for यद्वाक्यं). — d) S (except M4) कौरवे (for °व्ये).

8 a) B1.3 S तु (for च). — b) K (except K3) B1–3 D1–4.6–8 च (for वा). — d) S (except T1 G1) सर्वमेतन्निरर्थकं.

9 a) K4 B Dn1 Ds D2–4.6.8.10 नैष (for न स). — b) K4 B Ds D6.8.10 नैष; Dn1 नैव; D2 न च (for न स).

10 b) D3.4 [अ]पि च (by transp.). — c) T1 G1.4 तत् (for तं). — d) K4 B Dn1 Ds D6.8.10 °त्मा पापनिश्चयः.

11 c) K4 D3.4.7.10 G1.3.4 M (except M5) तमन्व(G1 समन्व-; G4 तमनु)वर्तत; B3 तदनुमोदंत (for तमनुवर्तन्ते). — d) K (except K4) D7 G5 M1 अच्युतं; D3.4 अप्युत (for अच्युत).

12 a) B3 सौबलश्चापि; S सौबलेयश्च (for सौबलश्चैव). — d) G1 मूढं (for मूढा). T1 G1.4 दृढम् (for मूढम्). D7 अमर्षणाः; T1 G4 अमर्षिणः; M1 (*inf. lin.*).2 अनुव्रताः (for अमर्षणम्).

13 a) K1.2 ममो° (for मयो°). — b) K4 B Dn1 D6 T1 G1.4 यान्यभाषत कौरवः. Ca.s cite यान्यभाषंत (as in text). — d) B2 युक्तं न (by transp.); Cs as in text.

14 a) K4 B2.4.5 Dn1 Ds D2–4.6.8.10 पार्थिवेषु न (by transp.). — c) K3 D3.4 S यदकल्याणं; D1 यच्च क°. — d) S तस्मिन्सर्वं (by transp.).

15 a) K3 D1.7 अत्यंतं; B3 Ds D10 अप्यर्थं; Cd.s अत्यर्थं (as in text). — b) B2 केन° (for कर्हि°). — c) K (except K4) D1.2.7 शममिच्छाम कुरुभिः.

अब्रुवन्तो मुखं राज्ञः समुदैक्षन्त भारत ॥ १६
युधिष्ठिरस्त्वभिप्रायमुपलभ्य महीक्षिताम् ।
योगमाज्ञापयामास भीमार्जुनयमैः सह ॥ १७
ततः किलकिलाभूतमनीकं पाण्डवस्य ह ।
आज्ञापिते तदा योगे समहृष्यन्त सैनिकाः ॥ १८
अवध्यानां वधं पश्यन्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
निष्टनन्भीमसेनं च विजयं चेदमब्रवीत् ॥ १९
यदर्थं वनवासश्च प्राप्तं दुःखं च यन्मया ।
सोऽयमस्मानुपैत्येव परोऽनर्थः प्रयत्नतः ॥ २०
यस्मिन्यत्नः कृतोऽस्माभिः स नो हीनः प्रयत्नतः ।
अकृते तु प्रयत्नेऽस्मानुपावृत्तः कलिर्महान् ॥ २१
कथं ह्यवध्यैः संग्रामः कार्यः सह भविष्यति ।
कथं हत्वा गुरून्वृद्धान्विजयो नो भविष्यति ॥ २२
तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य सव्यसाची परंतपः ।
यदुक्तं वासुदेवेन श्रावयामास तद्वचः ॥ २३
उक्तवान्देवकीपुत्रः कुन्त्याश्च विदुरस्य च ।
वचनं तत्त्वया राजन्निखिलेनावधारितम् ॥ २४
न च तौ वक्ष्यतोऽधर्ममिति मे नैष्ठिकी मतिः ।
न चापि युक्तं कौन्तेय निवर्तितुमयुध्यतः ॥ २५
तच्छ्रुत्वा वासुदेवोऽपि सव्यसाचिवचस्तदा ।
स्मयमानोऽब्रवीत्पार्थमेवमेतदिति ब्रुवन् ॥ २६
ततस्ते धृतसंकल्पा युद्धाय सहसैनिकाः ।
पाण्डवेया महाराज तां रात्रिं सुखमावसन् ॥ २७

C. 5. 5242
B. 5. 154. 27
K. 5. 154. 27

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

---

16 Before 16, K_{3-5} Dn_1 D_5 $D_{1.3.4.6.8.10}$ ins. वैशंपायन उ°. — [b]) S वासुदेवेन. — D_6 om. 16^c–17^b.

17 D_6 om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — [b]) K_4 अभि-लप्स्य; $B_{2.4.5}$ Dn_1 D_5 $D_{1.3.10}$ अभिलक्ष्य; B_5 अभिलभ्य; $M_{1.2}$ उपलक्ष्य (for उपलभ्य).

18 [a]) S (except G_1 M_2) किलिकिला-. K_4 D_6 -शब्दम् (for -भूतम्). Ca. d. s किलकिलाभूतं (as in text). — [b]) Dn_1 $D_{3.4}$ T_2 $G_{2.3.5}$ पांडवैः सह (for °वस्य ह).

19 [c]) K B Dn_1 D_5 $D_{6.8-10}$ निः(*or* नि)श्वसन् (K_5 निरीक्षन्); $D_{3.4}$ अर्जुनं; D_7 नकुलं; Ca. d निष्टनन् (as in text). — [d]) $D_{3.4}$ विलपन् (for विजयं). K_4 त्विदम्; $D_{3.4}$ इदम्; T_1 चैवम् (for चेदम्).

20 [a]) B_3 D_{10} G_5 M_1(*inf. lin.*)$_{.2.3.5}$ °वासं च. — [c]) B_3 D_5 $G_{3.5}$ M_{3-5} उपेत्यैव; D_7 T_1 G_4 उपेत्येव (for उपैत्येव). — [d]) D_1 परानंदः; D_7 परानर्थः.

21 [a]) K_4 B Dn_1 D_5 $D_{1.3.4.6.10}$ T G (except G_3) तस्मिन्; Ca. d यस्मिन् (as in text). — [c]) $K_{1.2.5}$ सत्कृते (for अकृते). K_5 B_3 च; $M_{1.2}$ [ऽ]पि (for तु). D_7 कृतेपि यत्ने अस्मान्वै.

22 [b]) K_4 $D_{3.4}$ स्वार्यैः (for कार्यैः). — [c]) K (except K_4) G_3 कुरून् (for गुरून्). — [d]) $D_{3.4}$ नु (for नो).

23 [d]) D_5 D_1 T_1 $G_{1.3}$ तत्वतः (for तद्वचः).

25 [a]) K_5 [अ]ति-; T G (except G_3) ते; Ca. d तौ (as in text). D_2 पश्यतः; D_7 विंदतः; D_5 T $G_{1.2.5}$ M_{3-5} वक्ष्यते; G_4 वर्तते; Ca. d वक्ष्यतः (as in text). — [c]) K_4 B Dn_1 D_5 $D_{6.8.10}$ नापि युक्तं च; $D_{3.4}$ नापि युक्तं तु (for न चापि युक्तं). B_2 ते राजन् (for कौन्तेय). — [d]) $D_{3.4}$ निवर्तयितुमद्य वै; S विनिवर्तेत युद्धतः. Ca. d cite अयुध्यतः.

26 [c]) K_4 B (except B_3) Dn_1 D_5 $D_{6.8.10}$ M_{3-5} वाक्यं (for पार्थं). — [d]) K_4 B (for B_3 see below) Dn D_5 $D_{6.8.10}$ पार्थमेवम्; B_3 $G_{1.2}$ एवमेवम्; M_{3-5} पार्थमेतद् (for एवमेतद्). K_5 B_2 $D_{1-4.7}$ G_3 ध्रुवं (for ब्रुवन्).

27 [a]) K_5 $D_{3.4}$ कृत° (for धृत°). — [d]) D_7 सुखमा-विशन्; $M_{3.4}$(*inf. lin.* as in text)$_{.5}$ सुखिनोवसन् (for सुखमा°).

Colophon. Dn_2 $D_{5.9}$ missing. — *Sub-parvan:* $K_{1-3.5}$ D_2 G_5 अभिनिर्याणयात्रा; K_4 B D_5 $D_{6.8.10}$ $M_{1.2}$ अभिनिर्यात्रा (B_3 अभियात्रा); Dn_1 विनिर्यात्रा; D_7 निर्याण-यात्रा; T_1 भगवत्प्रतियान. — *Adhy. name:* G_5 $M_{1.2}$ युधिष्ठिरयुद्ध(M_2 om. युद्ध)प्रोत्साहनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 44 (=144); T_1 M_4 153; T_2 $M_{1-3.5}$ 154; G_1 156; $G_{2.4.5}$ 155; G_3 152. — *S'loka no.:* K_5 Dn_1 27.

१५२

C. 5. 5243
B. 5. 155. 1
K. 5. 155. 1

वैशंपायन उवाच ।
व्युषितायां रजन्यां तु राजा दुर्योधनस्ततः ।
व्यभजत्तान्यनीकानि दश चैकं च भारत ॥ १
नरहस्तिरथाश्वानां सारं मध्यं च फल्गु च ।
सर्वेष्वेतेष्वनीकेषु संदिदेश महीपतिः ॥ २
सानुकर्षाः सतूणीराः सवरूथाः सतोमराः ।
सोपासङ्गाः सशक्तीकाः सनिषङ्गाः सपोथिकाः ॥ ३
सध्वजाः सपताकाश्च सशरासनतोमराः ।
रज्जुभिश्च विचित्राभिः सपाशाः सपरिस्तराः ॥ ४
सकचग्रहविक्षेपाः सतैलगुडवालुकाः ।
साशीविषघटाः सर्वे ससर्जरसपांसवः ॥ ५
सघण्टाफलकाः सर्वे वासीवृक्षादनान्विताः ।
व्याघ्रचर्मपरीवारा वृताश्च द्वीपिचर्मभिः ॥ ६
सवस्तयः सशृङ्गाश्च सप्रासविविधायुधाः ।

152

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 ^{a}) K4 B (except B2) Dn1 Ds D6-8.10 व्युष्टायां वै (B4 तु) (for व्युषितायां). Ca cites व्युष्टायां. K4 B5 Dn1 Ds D6.7 हि; B4 Ds वै (for तु). — ^{b}) K1.2 B (except B4) D1.7 T G1.2.4 तदा (for ततः).

2 ^{c}) K5 D7 S (except G1) तेषु (for [ए]तेषु). K3 सैन्येषु (for [अ]नीकेषु). — ^{d}) K4 Dn1 Ds D6.8.10 नराधिपः (for मही°).

3 ^{a}) G3 सधनुष्काः; Ca. d. s सानुकर्षाः (as in text). T2 G2 समीनीकाः; Ca. d. s सतूणीराः (as in text). — ^{d}) K1-3.5 B5 D1.2 सपावकाः; K4 B3.4 Dn1 Ds D6.8.10 °हर्ष्टिकाः; B2 G4 °सायकाः; D3.4 °यंत्रकाः; D7 °सेवकाः; T2 G2.5 °गोधिकाः; G3 °नायकाः (for °पोथिकाः). Ca. d cite पावकः.

4 ^{b}) D3.4 सशरत्सरु°; T G M1 (*inf. lin.*) °सायकाः; Ca.s as in text. — ^{c}) D3.4 रज्जुभिर्विविधाभिश्च. — ^{d}) K B2.4 Ds D1-4.6-8.10 G3 Cn °परिच्छदाः (Cnp as in text).

5 ^{a}) K5 °कचग्राह°; G3 °चक्रग्रह°; Cs.np °करग्रह°; Ca. d as in text. — ^{c}) D3.4 चैव (for सर्वे). — ^{d}) A few MSS. °पांशवः.

6 ^{a}) B1.4.5 D1.3.4 T1 G1 Cn सघंट°; T2 सघष्टि°; G2 सघृष्टि°. D7 सकीलक्रकचाः सर्वे (= line 5 of 543*). Ca. d. s cite घंटाफलकं. — After 6^{a}, K (K3.4 om. lines 4-5) B Dn1 Ds D2.6.8.10 ins.:

543* सायोगुडजलोपलाः ।
सशालभिन्दिपालाश्च समधूच्छिष्टमुद्गराः ।
सकाण्डदण्डकाः सर्वे ससीरविषतोमराः ।
सशूर्पपिटकाः सर्वे सदात्राङ्कुशतोमराः ।
सकीलक्रकचाः सर्वे

[(L. 1) D8 सप्रासलगुडोपलाः. Ca. d cite अयोगुडः. — (L. 2) K1-3.5 Ca. d ससार-; B3 Ds1 D8.10 Cnp सशूल- (for सशाल-). ※ Nil: सशूलेति गौडपाठः। ※ — (L. 3) K1 सदंडकाष्टकाः; K2.3.5 B2 D2.7 Ca. d. s. np सदंडकंटकाः (for सकाण्डदण्डकाः). K3 सदाशंकुसरोषसः; K4 D7 सशीरविषतोमराः; D6.8 सशार°. Ca. d. s cite सीर°. — (L. 4) K1.2.5 Ds D6.7 सशूर्प°; B3 सगुल्मविटपाः; B4 सगुल्मपिटकाः. Ca cites गुल्मपिटके, Cd सूर्पपिटके, Cs शूलपिटकं. K1.2.5 B (except B5) D2 Ca. d °रोधसः (for °तोमराः). — (L. 5) B1.4.5 °कवचाः; Ca. d. np °क्रकचाः (as above).]

— K4 om. 6^{bcd}. — ^{b}) K1 वासो भक्ष्यो°; K3.5 B D2 Cn वाशीवृक्षा°; Dn1 वायुवृक्षा°; D1 वामवृक्षा°; D3.4 सयंत्रांकुशतोमराः; D10 वास्यवृक्षादनान्विताः; S वासिवृक्षादनीयु(G3 °यु-; G5 °कु-; M °यु)ताः. Ca. d. np cite वासी, and Ca. d वृक्षादनं. — S reads 6^{cd} after 7. — ^{c}) B2.3 D2-4 °परीधानाः. — ^{d}) B1.4 Dn1 Ds D6.8.10 द्वीपिचर्मा(Ds1 D6.8 °र्मै)वृताश्च ते; S वृता गोद्वीपिचर्मभिः

7 ^{a}) K4 सत्सूर्यः (sic); B (except B2) Dn1 Ds D3.4.6-8.10 G5 सहर्ष्टयः (for सवस्तयः). Ca. d cite बस्तिः, Cs ऋष्टिः. — ^{b}) K4 D6.7 सप्राश-; D10 G5 सप्राशा. Ca. d cite प्रासः. — ^{c}) G3.4 M4 (*inf. lin.*) सकुंतालाः; M3-5 सकुंदालाः (for सकुद्दालाः). — ^{d}) K D3.4.7 सचैल-; B4.5 Ds D2 सचेल-; T1 G1.4.5 समधु-; G2 समंद-; G3 M समल- (for सतैल-). K3 D1 S -क्षौद्र- (for -क्षौम-). B5 Ds -वाससः (for -सर्पिषः). — S reads 6^{cd} after 7 (G3.4, after 544*). — After 7, N (Dn2 missing) G3.4 ins.:

544* रुक्मजालप्रतिच्छन्ना नानामणिविभूषिताः ।

K3.5 cont.:

545* व्याघ्रचर्मपरीधानाः सुवेषाः समलंकृताः ।
[Cf. 6^{c} and v.l.]

सकुठाराः सकुद्दालाः सतैलक्षौमसर्पिषः ॥ ७
चित्रानीकाः सुवपुषो ज्वलिता इव पावकाः ।
तथा कवचिनः शूराः शस्त्रेषु कृतनिश्रमाः ॥ ८
कुलीना हययोनिज्ञाः सारथ्ये विनिवेशिताः ।
बद्धारिष्टा बद्धकक्ष्या बद्धध्वजपताकिनः ॥ ९
चतुर्युजो रथाः सर्वे सर्वे शस्त्रसमायुताः ।
संहृष्टवाहनाः सर्वे सर्वे शतशरासनाः ॥ १०
धुर्ययोर्हययोरेकस्तथान्यौ पार्ष्णिसारथी ।
तौ चापि रथिनां श्रेष्ठौ रथी च हयवित्तथा ॥ ११
नगराणीव गुप्तानि दुरादेयानि शत्रुभिः ।
आसन्रथसहस्राणि हेममालीनि सर्वशः ॥ १२
यथा रथास्तथा नागा बद्धकक्ष्याः स्वलंकृताः ।
बभूवुः सप्त पुरुषा रत्नवन्त इवाद्रयः ॥ १३
द्वावङ्कुशधरौ तेषु द्वावुत्तमधनुर्धरौ ।
द्वौ वरासिधरौ राजन्नेकः शक्तिपताकधृक् ॥ १४
गजैर्मत्तैः समाकीर्णं सवर्मायुधकोशकैः ।
तद्बभूव बलं राजन्कौरव्यस्य सहस्रशः ॥ १५
विचित्रकवचामुक्तैः सपताकैः स्वलंकृतैः ।
सादिभिश्चोपसंपन्ना आसन्नयुतशो हयाः ॥ १६
सुसंग्राहाः सुसंतोषा हेमभाण्डपरिच्छदाः ।
अनेकशतसाहस्रास्ते च सादिवशे स्थिताः ॥ १७
नानारूपविकाराश्च नानाकवचशस्त्रिणः ।

C. 5. 5263
B. 5. 155. 21
K. 5. 155. 21

---

8 a) K1.2 सुवहवः; K3.5 D1 सुबहुशः; S वपुष्मंतः (for सुवपुषः). — After 8^{ab}, G4 M5 read 10^{cd}; T1 G5 read 8^{cd} (with 9^{ab}) after 10. — d) K4.5 B (except B2) Dn1 D3.4.8 T1 G4 °निश्रयाः; Ca °निश्रमाः (as in text).

9 T1 G5 read 9^{ab} (with 8^{cd}) after 10. — b) K1.2 D3.4.7 G3 M [ऽ]भि-; Cs वि- (as in text). — *Ds* om. 9^{c}–10^{d}; *G4* om. (hapl.) 9^{c}–10^{b}. — c) A few N MSS. °कक्षाः. D3.4 बद्धासयो बद्धरिष्टाः. — After 9, N (except Ds; Dn2 missing) ins.:

546* बद्धाभरणनिर्व्यूहा बद्धचर्मासिपट्टिशाः ।

[K5 B (except B2) D6 Ca.d.n.s °तिर्यूहा (for °निर्व्यूहा).]

10 Ds om. 10; G4 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — a) D3.4 चतुर्युगरथाः. — B5 om. (hapl.) 10^{bc}. — b) K1.2.5 D7 सर्वे चैव श(K5 सि)तोत्तराः; K3 D1 सर्वे चैव सतोमराः; K4 B (B5 om.) Dn1 D6.8.10 सर्वे चोत्तमवाजिनः; D2 सर्वे चैव सतां नराः; D3.4 सर्वे च सहतोमराः; T G (G4 om.) सर्वशस्त्रसमायुताः. — G4 M5 read 10^{cd} after 8^{ab}. — c) K1–3.5 D1–4.7 सपार्ष्णिवाहकाः सर्वे; K4 B1.4 Dn1 D6.8.10 सप्रासऋ(K4 °कृ)ष्टिकाः सर्वे; B2 Ca सप्रासिवाहकाः सर्वे; B3 सप्राणऋष्टिकाः सर्वे; T1 G1.3.4 संहृष्टवदनाः सर्वे. Cd cites वाहकाः. — d) T2 G2.3.5 शर° (for शत°). — After 10, T1 G5 read 8^{c}–9^{b}.

11 b) S (except T2) अन्यः (for अन्यौ). T1 G1 M प्राष्ठि-; G3.4 प्रष्ठि-; G5 प्रष्ठ- (for पार्ष्णि-). S (except T2) -सारथिः. — c) K (except K4) D7 धनुषि (for रथिनां). — d) K (except K4) D1 रथे च. K1.2 हयकोविदौ; K5 D1 हयवित्तमौ.

12 a) D6 T G च (for [इ]व). — b) K1.4 B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 दुराधर्षाणि; D1 °धेयानि; Ca.s as in text.

13 b) N (mostly) बद्धकक्षाः. — c) D3.4 ते बभुः (for बभूवुः). — d) D3.4 अचलाः (for अद्रयः).

14 a) K4 B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 तत्र (*for* तेषु). — b) D3.4 द्वौ तु तत्र; M (except M1) द्वावुत्तर-; Ca द्वौ एव च (for द्वावुत्तम-). — d) K4 B Dn1 Ds D6.7.10 Ca °पिनाकधृक् (B3.5 °धृत्; D2 °भृत्). S एक-(T2 G1.2 °कः)च्छत्रपताकधृक् (T °धृत्).

15 b) K1 Dn1 T2 G2 सचर्मायुध-. K (except K4) B2 D7 -भूषणैः; a few other MSS. -कोपकैः (for -कोशकैः). — d) K4 B2.4 Dn1 Ds D2–4.6.8.10 महात्मनः (for सह°).

16 a) K4 B1–3.5 Dn1 Ds D1.3.4.6.8.10 T1 आमुक्तकवचैः युक्तैः (B2 शूरैः; Ds मुक्तैः); B4 आमुक्तचित्रकवचैः; D2.7 G3 विचित्रकवचायुक्तैः. — b) D6.8 G4 M2.4 सुपताकैः. — c) K4 B Dn1 Ds D6.8.10 चोपपन्नास्तु (B1–4 °श्च); D3.4 चैव संपन्ना; T2 G2 चापि सं°. — d) B (except B5) Dn1 Ds D6.8.10 तथा चा° (for आसन्न°).

17 a) K3.5 B1.3 D7 S सुसंग्रहाः; K4 B4 D6 Cn असंग्राहाः; Dn1 ससंग्राहाः; *D1.2* असंग्रहाः; *D3.4* असंग्राह्याः. K4 B Dn1 Ds D6.8.10 सुसंपन्नाः; D3.4 सुसंपन्न-. — d) K1.2 तत्र; K4 B2.4.5 Dn1 Ds D6.8.10 सर्वे; D8 बले (for ते च). D3.4 तेजसादित्यसंनिभाः.

C. 5. 5263
B. 5. 155. 21
K. 5. 155. 21

पदातिनो नरास्तत्र बभूवुर्हेममालिनः ॥ १८
रथस्यासन्दश गजा गजस्य दश वाजिनः ।
नरा दश हयस्यासन्पादरक्षाः समन्ततः ॥ १९
रथस्य नागाः पञ्चाशन्नागस्यासञ्शतं हयाः ।
हयस्य पुरुषाः सप्त भिन्नसंधानकारिणः ॥ २०
सेना पञ्चशतं नागा रथास्तावन्त एव च ।
दश सेना च पृतना पृतना दश वाहिनी ॥ २१
वाहिनी पृतना सेना ध्वजिनी सादिनी चमूः ।
अक्षौहिणीति पर्यायैर्निरुक्ताथ वरूथिनी ।
एवं व्यूढान्यनीकानि कौरवेयेण धीमता ॥ २२
अक्षौहिण्यो दशैका च संख्याताः सप्त चैव ह ।
अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव पाण्डवानामभूद्बलम् ।
अक्षौहिण्यो दशैका च कौरवाणामभूद्बलम् ॥ २३
नराणां पञ्चपञ्चाशदेषा पत्तिर्विधीयते ।
सेनामुखं च तिस्रस्ता गुल्म इत्यभिसंज्ञितः ॥ २४
दश गुल्मा गणस्त्वासीद्गणास्त्वयुतशोऽभवन् ।
दुर्योधनस्य सेनासु योत्स्यमानाः प्रहारिणः ॥ २५
तत्र दुर्योधनो राजा शूरान्बुद्धिमतो नरान् ।
प्रसमीक्ष्य महाबाहुश्चक्रे सेनापतींस्तदा ॥ २६
पृथगक्षौहिणीनां च प्रणेतॄन्नरसत्तमान् ।
विधिपूर्वं समानीय पार्थिवानभ्यषेचयत् ॥ २७
कृपं द्रोणं च शल्यं च सैन्धवं च महारथम् ।
सुदक्षिणं च काम्बोजं कृतवर्माणमेव च ॥ २८
द्रोणपुत्रं च कर्णं च भूरिश्रवसमेव च ।
शकुनिं सौबलं चैव बाह्लीकं च महारथम् ॥ २९
दिवसे दिवसे तेषां प्रतिवेलं च भारत ।
चक्रे स विविधाः संज्ञाः प्रत्यक्षं च पुनः पुनः ॥ ३०
तथा विनियताः सर्वे ये च तेषां पदानुगाः ।
बभूवुः सैनिका राजन्राज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ समाप्तमभिनिर्याणपर्व ॥

---

18 ^{a}) D3.4 °विचित्राश्च. Ca. d cite विकाराः (as in text). — ^{b}) D7 °धारिणः. — ^{c}) K3 पदातयो.

19 ^{d}) K1–3 D1 सहस्रशः (for समन्ततः).

20 ^{a}) K1.2 D6.8 T2 G1.3.4 पंचासन् (for पञ्चाशत्). — ^{b}) T2 G1.4.5 तथा (for शतं).

21 ^{a}) M2.5 पंचाशतं. — ^{b}) B3.5 हि (for च). — After 21^{ab}, T G (except G3) ins.:

547* पञ्चाशच्च शतं चाश्वा नराः पञ्चगुणास्ततः ।

22 ^{a}) K4 B Dn1 Ds D6.8.10 सेना तु (B3.5 Dn1 च) वाहिनी चैव. — ^{b}) D3.4 चैव सा (for सादिनी). K4 B Dn1 Ds D6.8.10 पृतना ध्वजिनी चमूः. — ^{c}) A few MSS. अक्षोहिणी. K5 D1 M5 हि; B2 Ds तु; D3.4 च (for [इ]ति). — ^{d}) K4.5 B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 च (for [अ]थ).

23 ^{a}) A few MSS. अक्षोहिण्यः. — K3 om. (hapl.) 23^{b}–23^{e}; D1 om. 23^{bcd}. — ^{b}) K1 B2 सप्त एव; K2 तत्र चैव; D3.4 सर्वं एव (for सप्त चैव). K (K3 om.) B2.5 D2.3 G4 हि; Ds च (for ह). For 23^{b}, G5 reads 23^{f} (for the first time), *repeating* it in its proper place. — ^{e}) A few MSS. अक्षोहिण्यः. K1.2 D7 च (for तु). — K1.2.5 B4 D2–4 T2 G2 om. (hapl.) 23^{ef}.

24 ^{b}) T2 G2.4 एषां (for एषा). — ^{c}) K4 D6.8.10 तु (for च). — ^{d}) K3 B2 D1 °धीयते; K4 B5 °शब्दितः; B4 Dn1 °शब्दितं; Ds D2 °संज्ञितं; S (except G5 M1.2) °संज्ञिताः (for °संज्ञितः).

25 ^{a}) K4 B Dn1 Ds D2–4.6.10 T1 Ca त्रयो; Cd दश (as in text). D1.3 गुल्मो; G3–5 गुल्म- (for गुल्मा). T G (except G3) गणास्त्वा(G5 °श्चा)सन् (for गणास्त्वासीत्). — ^{b}) K2 B3 Dn1 Ds D6.8.10 गणस् (for गणास्). Ds D6.8.10 भवेत् (for ऽभवन्). — ^{c}) K3.5 D6.8 सेनास्तु; D3.4 °थां (for °सु).

26 ^{a}) D1 S (except T2 G1.2) ततो (for तत्र). T1 G4 राज्ञः (for राजा). — ^{b}) Ds वरान् (for नरान्). — ^{c}) D10 T2 G1.2 महाबाहून्. — ^{d}) K3 ततः; K5 Ds D8 G3 तथा (for तदा).

27 ^{b}) K1.3 D2 रथ°; K2 अथ; G1.4 नृप° (for नर°). — ^{c}) K4 B Dn1 Ds D1.6.8.10 विधिवत्पूर्वमानीय. — ^{d}) K4 B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 °भाषत (for °षेचयत्).

28 ^{b}) K4 B2.4.5 Dn1 Ds D6–8.10 जयद्रथं (for महा°). — ^{c}) T G2 कांभोजं.

29 ^{a}) K3 T1 विकर्णं (for च कर्णं). — ^{d}) Some MSS. बाह्लिकं. K3.4 B2.4.5 Dn1 Ds D7.8.10 महाबलं.

30 ^{a}) K1.2 B3 D2–4.7 चैषां (for तेषां). — ^{b}) D2

१५३

वैशंपायन उवाच ।

ततः शांतनवं भीष्मं प्राञ्जलिर्धृतराष्ट्रजः ।
सह सर्वैर्महीपालैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
ऋते सेनाप्रणेतारं पृतना सुमहत्यपि ।
दीर्यते युद्धमासाद्य पिपीलिकपुटं यथा ॥ २
न हि जातु द्वयोर्बुद्धिः समा भवति कर्हिचित् ।
शौर्यं च नाम नेतॄणां स्पर्धते च परस्परम् ॥ ३
श्रूयते च महाप्राज्ञ हैहयानमितौजसः ।
अभ्ययुर्ब्राह्मणाः सर्वे समुच्छ्रितकुशध्वजाः ॥ ४
तानन्वयुस्तदा वैश्याः शूद्राश्चैव पितामह ।
एकतस्तु त्रयो वर्णा एकतः क्षत्रियर्षभाः ॥ ५
ते स्म युद्धेष्वभज्यन्त त्रयो वर्णाः पुनः पुनः ।
क्षत्रियास्तु जयन्त्येव बहुलं चैकतो बलम् ॥ ६
ततस्ते क्षत्रियानेव पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः ।
तेभ्यः शशंसुर्धर्मज्ञा याथातथ्यं पितामह ॥ ७
वयमेकस्य शृणुमो महाबुद्धिमतो रणे ।
भवन्तस्तु पृथक्सर्वे स्वबुद्धिवशवर्तिनः ॥ ८
ततस्ते ब्राह्मणाश्चक्रुरेकं सेनापतिं द्विजम् ।
नयेषु कुशलं शूरमजयन्क्षत्रियांस्ततः ॥ ९
एवं ये कुशलं शूरं हिते स्थितमकल्मषम् ।

C. 5. 5237
B. 5. 155. 10
K. 5. 156. 10

बलं प्रति (for प्रतिवेलं). — ^{c}) $D_{3.4}$ च; G_4 [ऽ]थ (for स). K_4 B Dn_1 Ds $D_{2-4, 6, 8, 10}$ पूजाः; Ca. d संज्ञाः (as in text).

31 ^{a}) T_1 G (except G_2) [अ]पि (for वि·). — ^{b}) M_{3-5} वशा° (for पदा°). — After 31^{ab}, B_2 $D_{2.8}$ ins.:

548* हृष्टाः पुष्टाः सुसंनद्धा विक्रमे दृढनिश्चयाः ।

— ^{c}) K_{1-3} $D_{1.7}$ सव; K_4 $B_{1.4}$ राज्ञां; B_2 Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ राज्ञः (for राजन्). — ^{d}) K_4 Ds $D_{6.8.10}$ प्रियं राजंश्रि°; $B_{1.4}$ Dn_1 प्रियं राज्ञश्रि°.

Colophon. Dn_2 $D_{5.9}$ missing. — *Sub-parvan:* $K_{1.2.5}$ $D_{2.7}$ T_1 $G_{1.4.5}$ अभिनिर्याणयात्रा; B_3 अभियात्रा; K_4 $B_{1.2.4.5}$ Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ M_{1-4} अभि(M_{2-4} om. अभि)निर्यात्रा. — *Adhy. name:* T_1 $G_{1.5}$ M धार्तराष्ट्रसेनाविभागकरणं (T_1 G_1 °कथनं); G_4 धार्तराष्ट्रसेनाविभागं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 45 (=145); D_7 T_2 M 155 (M_4 154); T_1 $G_{2.4.5}$ 156; G_1 157; G_3 153. — *S'loka no.:* K_5 40; Dn_1 35.

153

☞ This adhy. is missing in Dn_2 (cf. v.l. 5. 143. 2). Dn_1 om. this adhy. The MSS. are mostly ignored here.

2 ^{d}) T_1 $G_{4.5}$ °गणो; Ca. d °पुटं (as in text).

3 ^{c}) K_2 बलमनेतॄणां; B_4 $D_{1.6.8.10}$ च बलने°; $D_{3.4}$ च वर्धते नृणां; S च जायते नृणां (for च नाम नेतॄणां). — ^{d}) D_2 T_2 $G_{2.3.5}$ M_{3-5} स्पर्धते.

4 ^{a}) K_5 $D_{2.7}$ T_2 G_2 M (except M_2) हि (for च). — ^{b}) S (except T_2 G_2) हेहयान्; D_2 both हैहयान् and क्षत्रियान्. — ^{d}) K_3 D_2 (*sup.lin.*) समुद्धृत°; K_5 समुत्थित°; $D_{3.4}$ °कुशायुधाः.

5 K_4 om. 5. — ^{a}) $B_{2.4.5}$ D_{1-4} अभ्ययुस् (for अन्वयुस्). S (except T_2 $G_{1.2}$) तथा (for तदा).

6 ^{a}) K_3 B_3 तेषु; K_4 B_4 Ds $D_{1.6.8.10}$ ततो; $D_{3.4}$ ते तु; D_7 तेपि (for ते स्म). B_{1-3} D_2 युद्धेषु भज्यंते (B_2 D_2 °त); D_7 युद्धे व्यभज्यंत; T $G_{1.2.5}$ M युद्धे प्रभज्यंते (G_5 $M_{1.2.4}$ °त); G_3 युद्धे प्रवर्तंते; G_4 युद्धे प्रसज्यंते. — After 6^{ab}, G_4 ins.:

549* तथापि नियताः सर्वे क्षत्रियास्तु जघन्यजाः ।

— ^{c}) K_4 B Ds $D_{1.2.6.8.10}$ च (for तु). — ^{d}) D_2 चैव तद् (for चैकतो).

7 ^{a}) B_2 तान्; T_2 तु (for ते). — ^{c}) $K_{1.3}$ $G_{2.4}$ धर्मज्ञ. — ^{d}) $K_{1.4}$ D_{10} T G (except G_1) M_5 यथातथ्यं (G_2 °त्वं).

8 ^{a}) K_4 B Ds $D_{6.10}$ शृण्वानाः (for शृणुमः). — ^{b}) T_1 यदा; $G_{1.4}$ यथा (for महा-). $D_{3.4}$ वचः (for रणे). — ^{c}) $B_{1.2.4}$ पृथग्भूताः (for पृथक्सर्वे).

9 ^{b}) G_5 रणे (for द्विजम्). — D_6 om. 9^{c}–11^{d}. — ^{c}) $B_{1.4.5}$ D_{2-4} नये सुकुशलं शूरं. — K_3 om. (hapl.) 9^{d}–10^{a}. — ^{d}) K_4 D_{2-4} G_1 तदा (for ततः).

10 K_3 om. 10^{a}; D_6 om. 10 (cf. v.l. 9). — ^{b}) B Ds $D_{2-4, 10}$ हितेऽभिरतम्; D_7 हिते रतम् (for हिते स्थितम्). — ^{d}) K_{1-3} तरंति (for जयन्ति).

11 D_6 om. 11 (cf. v.l. 9). — ^{a}) K_{1-3} $D_{1.2}$

C. 5. 5297 B. 5. 156. 10 K. 5. 158. 10

सेनापतिं प्रकुर्वन्ति ते जयन्ति रणे रिपून् ॥ १०
भवानुशनसा तुल्यो हितैषी च सदा मम ।
असंहार्यः स्थितो धर्मे स नः सेनापतिर्भव ॥ ११
रश्मीवतामिवादित्यो वीरुधामिव चन्द्रमाः ।
कुबेर इव यक्षाणां मरुतामिव वासवः ॥ १२
पर्वतानां यथा मेरुः सुपर्णः पततामिव ।
कुमार इव भूतानां वसूनामिव हव्यवाट् ॥ १३
भवता हि वयं गुप्ताः शक्रेणेव दिवौकसः ।
अनाधृष्या भविष्यामस्त्रिदशानामपि ध्रुवम् ॥ १४
प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पावकिः ।
वयं त्वामनुयास्यामः सौरभेया इवर्षभम् ॥ १५

भीष्म उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
यथैव हि भवन्तो मे तथैव मम पाण्डवाः ॥ १६
अपि चैव मया श्रेयो वाच्यं तेषां नराधिप ।
योद्धव्यं तु तवार्थाय यथा स समयः कृतः ॥ १७
न तु पश्यामि योद्धारमात्मनः सदृशं भुवि ।
ऋते तस्मान्नरव्याघ्रात्कुन्तीपुत्राद्धनंजयात् ॥ १८
स हि वेद महाबाहुर्दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ।
न तु मां विवृतो युद्धे जातु युध्येत पाण्डवः ॥ १९
अहं स च क्षणेनैव निर्मनुष्यमिदं जगत् ।
कुर्यां शस्त्रबलेनैव ससुरासुरराक्षसम् ॥ २०
न त्वेवोत्सादनीया मे पाण्डोः पुत्रा नराधिप ।
तस्माद्योधान्हनिष्यामि प्रयोगेणायुतं सदा ॥ २१
एवमेषां करिष्यामि निधनं कुरुनन्दन ।
न चेत्ते मां हनिष्यन्ति पूर्वमेव समागमे ॥ २२
सेनापतिस्त्वहं राजन्समयेनापरेण ते ।
भविष्यामि यथाकामं तन्मे श्रोतुमिहार्हसि ॥ २३
कर्णो वा युध्यतां पूर्वमहं वा पृथिवीपते ।
स्पर्धते हि सदात्यर्थं सूतपुत्रो मया रणे ॥ २४

उशनसस् (for उशनसा). — ^{d}) D_3 मम (for स नः). M_{3-5} भवेत् (for भव).

12 ^{a}) K_{1-3} D_7 प्रभावताम्; B D_n $D_{1-4.6.10}$ T_2 G_2 रश्मिव(B_3 D_n °म)ताम्. — G_5 om. (hapl.) 12^{d}–13^{c}. — ^{d}) $K_{4.5}$ B D_n $D_{6.8.10}$ देवानामिव.

13 G_5 om. 13^{abc} (cf. v.l. 12). — ^{b}) K_4 B D_n $D_{6.8.10}$ °र्णः पक्षिणां यथा. — ^{c}) K_4 B D_n $D_{1.6-8.10}$ देवानां (for भूतानां).

14 ^{d}) S त्रिदशैरपि यद् (M_1 *inf. lin.* च) ध्रुवं.

15 ^{a}) G_4 भगवान् (for नो भवान्). — ^{b}) K_5 G_4 M_2 पावकः; Ca. d पावकिः (as in text). — ^{d}) G_2 सारमेया (for सौरभेया). — After 15, K_3(marg. *sec. m.*) ins.:

550* इत्युक्त्वा पादयोस्तस्य निपपात नराधिपः ।
रक्षास्मान्राजशार्दूल त्वामहं शरणं गतः ।

16 ^{a}) D_2 एतत्सत्यं (for एवमेतन्). T_2 $G_{2.5}$ महाराज. — ^{c}) K_2 $D_{3.4}$ तथैव (for य°). K_{1-3} $D_{1.2}$ तु (for हि). K_3 भवान्मह्यं (for भवन्तो मे).

17 ^{a}) $K_{3.5}$ युध्यतापि; D_1 त्वयि चैव (for अपि चैव). T_2 G_2 वचः; G_5 तव (for मया). — ^{b}) $K_{3.5}$ $D_{1-4.7}$ S (except $G_{1.4}$) जना° (for नरा°). — ^{c}) $K_{1.2.5}$ च (for तु). K_4 B (except B_3) D_n $D_{6.10}$ संयोद्धव्यं (for योद्धव्यं तु). — ^{d}) K_4 B D_n $D_{3.4.6.8.10}$ मे; K_5 च (for स).

18 ^{a}) K_4 $D_{6.8}$ तं (for तु). — ^{c}) D_2 महाबाहो (for नरव्याघ्रात्).

19 ^{a}) $K_{4.5}$ B (except B_2) D_n $D_{3.4.6.8.10}$ °बुद्धिः (for °बाहुः). — ^{b}) $K_{3.4}$ $B_{1.3.5}$ D_n $D_{3.4.6.8.10}$ [अ]नेकशः; B_4 [अ]शेषतः (for सर्वशः). — ^{c}) $K_{1-3.5}$ मे; T $G_{2.3.5}$ M मा (for मां). D_2 विधृतः; $D_{3.4}$ M_4 विवृते; G_1 अवृते; Ca. d. 3 विवृतः (as in text).

20 ^{a}) K_4 $D_{6.8}$ चैक-; B_{1-3} $D_{3.4}$ चापि; $B_{4.5}$ D_n D_1 चैव; $D_{7.10}$ चैकः (for स च). — ^{c}) $K_{1.2}$ D_7 कुर्यां चास्त्र°; K_3 S (for G_2 see below) कुर्यावोस्त्र°; K_5 कुर्याव: स्व°; $D_{2.4}$ G_2 कुर्यामस्त्र°. — ^{d}) $K_{1.2}$ B_2 $D_{2.7}$ सदेवासुर°; $K_{3.5}$ G_1 ससुरा(K_3 °देवा)सुरमानुषं.

21 B_2 om. 21. — ^{a}) $D_{3.4}$ न त्वेवो°. — ^{b}) K_4 $B_{1.3.4}$ D_n $D_{6.8.10}$ जना° (for नरा°). — ^{d}) $K_{1.3.5}$ $D_{3.4.8}$ Ca. d. 3 प्रयोगेण (as in text); the rest °न. K_5 $D_{6.10}$ T_2 $G_{1-3.5}$ M तदा (G_1 सदा also, as in text); D_n T_1 G_4 तथा.

22 ^{b}) D_1 कुरुपुंगव; S °सत्तम.

23 ^{a}) K_4 D_n $D_{6.10}$ भविष्यामि (for त्वहं राजन्). — ^{b}) K_1 च; T_2 G_2 तु (for ते). D_7 समयेनैवमप्युत. — K_4 D_6 om. 23^{cd}. — ^{c}) K_{1-3} B_4 D_7 °कालं (for °कामं).

24 ^{c}) B_3 G_5 M_2 मया°; D_1 स चा° (for सदा°). — ^{d}) B_3 M_2 महा- (for मया).

कर्ण उवाच ।

नाहं जीवति गाङ्गेये योत्स्ये राजन्कथंचन ।
हते भीष्मे तु योत्स्यामि सह गाण्डीवधन्वना ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

ततः सेनापतिं चक्रे विधिवद्भूरिदक्षिणम् ।
धृतराष्ट्रात्मजो भीष्मं सोऽभिषिक्तो व्यरोचत ॥ २६
ततो भेरीश्च शङ्खांश्च शतशश्चैव पुष्करान् ।
वादयामासुरव्यग्राः पुरुषा राजशासनात् ॥ २७
सिंहनादाश्च विविधा वाहनानां च निस्वनाः ।
प्रादुरासन्ननभ्रे च वर्षं रुधिरकर्दमम् ॥ २८
निर्घाताः पृथिवीकम्पा गजबृंहितनिस्वनाः ।
आसंश्च सर्वयोधानां पातयन्तो मनांस्युत ॥ २९
वाचश्चाप्यशरीरिण्यो दिवश्चोल्काः प्रपेदिरे ।
शिवाश्च भयवेदिन्यो नेदुर्दीप्तस्वरा भृशम् ॥ ३०
सेनापत्ये यदा राजा गाङ्गेयमभिषिक्तवान् ।
तदैतान्युग्ररूपाणि अभवञ्शतशो नृप ॥ ३१
ततः सेनापतिं कृत्वा भीष्मं परबलार्दनम् ।
वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान्निष्कैर्गोभिश्च भूरिशः ॥ ३२
वर्धमानो जयाशीर्भिर्निर्ययौ सैनिकैर्वृतः ।
आपगेयं पुरस्कृत्य भ्रातृभिः सहितस्तदा ।
स्कन्धावारेण महता कुरुक्षेत्रं जगाम ह ॥ ३३
परिक्रम्य कुरुक्षेत्रं कर्णेन सह कौरवः ।
शिबिरं मापयामास समे देशे नराधिपः ॥ ३४
मधुरानूषरे देशे प्रभूतयवसेन्धने ।
यथैव हास्तिनपुरं तद्वच्छिबिरमाबभौ ॥ ३५

C. 5. 5313
B. 5. 156. 36
K. 5. 156. 38

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

---

25 =(var.) 5. 165. 27. — [b]) $K_{3.4}$ B D_8 $D_{6.8.10}$ transp. योत्स्ये and राजन्. — [c]) K_5 $B_{1.2}$ D_{2-4} S (except G_3) transp. भीष्मे and तु. K_{1-3} B_2 $D_{2.7}$ योद्धास्मि (for योत्स्यामि). — [d]) $K_{2.5}$ D_7 सह गांजीवधन्व-(K_2 °न्वि)ना.

26 [b]) K_4 B_5 D_8 $D_{2.6.8.10}$ °दक्षिणः.

27 [a]) $K_{3.5}$ D_8 $D_{6-8.10}$ $G_{3.4}$ $M_{2.3.6}$ शंखांश्च. — [b]) K_4 B (except B_2) D_8 $D_{6.8.10}$ शतशोथ सहस्रशः. Ca.d cite पुष्करं, Cs पुष्कराणि. — [c]) K_1 नादया°; K_2 नोदया°; D_8 ताडया°. — [d]) K_4 B (except B_3) D_8 $D_{6.8.10}$ वादका (for पुरुषा).

28 [b]) A few MSS. निःस्वनाः. — S reads 28[cd] after 30[ab]. — [c]) $K_{3.5}$ $D_{3.4.7}$ आसीद् (for आसन्). K_3 $D_{3.4}$ $G_{1.4}$ अनभ्रेषु; D_7 ततस्तत्र (for अनभ्रे च). — [d]) B_4 °मेव च (for °कर्दमम्).

29 [b]) Some MSS. °निःस्वनाः. — [d]) K (except K_4) B_2 D_8 $D_{1.7.8}$ तापयंतो; S (except T_1) पीड°. K_3 [अ]थ; D_1 G_2 च (for [उ]त).

30 [b]) T_2 G (except G_5) दिश°. $K_{1.5}$ $D_{1.7}$ प्रपेतिरे. — After 30[ab], S reads 28[cd]. — [c]) $K_{1.2}$ [अ]भाव° (for भय°). — [d]) K_4 $B_{2.4.5}$ D_8 $D_{2.6.8.10}$ °तराः; $B_{1.3}$ °मुखाः; $D_{3.4}$ °स्वनाः; Ca.d °स्वराः (as in text).

31 [a]) K_5 B D_{n1} $D_{3.4.6}$ सैना° (for सेना°). D_8 राजन् (for राजा). G_5 reads 31[cd] after 32[ab]. — [c]) K (except K_4) B_2 $D_{1.2.7}$ तदैवाद्भुतरूपाणि; $D_{3.4}$ तदैतान्यनुपूर्वाणि; T_1 G_4 तथैवात्युग्ररूपाणि; T_2 G_2 तदैवात्युग्र°; G_1 तदेवान्युक्त°; G_5 वाचकान्युग्र°. — [d]) To avoid hiatus! K_{1-3} B_2 D_2 T_2 G_{1-3} M ह्यभवन्; K_4 $B_{1.3-5}$ D_8 $D_{1.3.4.6-8.10}$ बभूवुः; K_5 प्रभवन् (for अभवन्).

32 $D_{3.4}$ om. 32. — [b]) G_5 °बलांतकं. — After 32[ab], G_5 reads 31[cd]. — [d]) K_4 B (except B_2) D_8 $D_{6.8.10}$ transp. निष्कैः and गोभिः. K (except K_4) D_7 धनेन च; D_1 च सर्वशः (for च भूरिशः).

33 [a]) $K_{1.2}$ वंद्य°; $K_{3.5}$ $D_{3.4.8}$ नंद्य°; S (except G_3) पूज्य° (for वर्ध°). — [b]) S निर्भयः (T G_2 °यं; $G_{1.3}$ °यैः) (for निर्ययौ). — 33[c] = 5. 149. 56[c].

34 [c]) = 5. 149. 72[a]. K_5 $D_{1.10}$ T_2 G_2 स्थाप° (T_2 *also* प्राप°); G_3 याप° (for माप°). — [d]) $B_{2.4}$ D_{2-4} समदेशे. $K_{1.2}$ $B_{2.5}$ नराधिप; K_4 $B_{3.4}$ D_8 $D_{2-4.6.8.10}$ जनाधिपः (K_4 B_4 $D_{2.6.10}$ °प).

35 [ab]) = 5. 149. 69[a] + 67[b]. — [c]) Some S MSS. हस्तिनपुरं. — [d]) B_3 तथा (for तद्वच्). K (except K_4) $D_{1.2.7}$ तद्वत्तत् (K तथैव) शिबिरं बभौ; S शिबिरं तत्तथाभवत्.

Colophon om. in D_{n1}. D_{n2} $D_{5.9}$ missing — *Sub-parvan*: $K_{1.2.5}$ B_3 $D_{2.7}$ G_5 अभिनिर्याण(B_3 om.

१५४

C. 5. 5314
B. 5. 157. 1
K. 5. 157. 1

जनमेजय उवाच ।

आपगेयं महात्मानं भीष्मं शस्त्रभृतां वरम् ।
पितामहं भारतानां ध्वजं सर्वमहीक्षिताम् ॥ १
बृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया पृथिवीसमम् ।
समुद्रमिव गाम्भीर्ये हिमवन्तमिव स्थिरम् ॥ २
प्रजापतिमिवौदार्ये तेजसा भास्करोपमम् ।
महेन्द्रमिव शत्रूणां ध्वंसनं शरवृष्टिभिः ॥ ३
रणयज्ञे प्रतिभये स्वाभीले लोमहर्षणे ।
दीक्षितं चिररात्राय श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ॥ ४
किमब्रवीन्महाबाहुः सर्वधर्मविशारदः ।
भीमसेनार्जुनौ वापि कृष्णो वा प्रत्यपद्यत ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

आपद्धर्मार्थकुशलो महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ।
सर्वान्भ्रातॄन्समानीय वासुदेवं च सात्वतम् ।
उवाच वदतां श्रेष्ठः सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ६
पर्याक्रामत सैन्यानि यत्तास्तिष्ठत दंशिताः ।
पितामहेन वो युद्धं पूर्वमेव भविष्यति ।
तस्मात्सप्तसु सेनासु प्रणेतॄन्मम पश्यत ॥ ७

निर्याण)यात्रा; K_{4} $B_{1.4.5}$ Ds $D_{2-4.6.8.10}$ M अभि(M_{2-5} om. अभि)निर्यात्रा. — *Adhy. name*: T_{1} M भीष्मसेनापत्य-(T_{1} M_{1} °त्या)भिषेचनं; G_{4} भीष्मसेनापत्याभिषेकः; G_{5} भीष्मसैनापत्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_{6} 45 (=145); T_{1} $G_{2.5}$ 157; T_{2} M 156 (M_{4} 155); G_{1} 158; G_{3} 154; G_{8} 150. — *S'loka no.*: K_{5} 36.

☞ The *name* भीष्माभिषेचन is *given* tentatively to this sub-parvan (adhy. 153-56) on the authority of the Parvasaṁgraha summary of the Ādiparvan, although its place is not definitely indicated there, nor in our MSS. The name does not occur in any of our MSS., which regard these adhy. as a continuation of अभिनिर्याण, as do also the printed editions except that of P. P. S. Sastri; but some S MSS. give the adhy. name of 153 as भीष्मसेनापत्याभिषेचन or °भिषेक, justified by its contents. The *end* of this sub-parvan is indicated by the definite commencement of the next sub-parvan उलूकयान at adhy. 157.

154

☞ This adhy. is missing in Dn_{2} (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here. Dn_{1} resumes from this adhy.।

1 ^{b}) $K_{2.3}$ °विदां (for °भृतां). — ^{d}) $K_{1.2}$ वृद्धं; Dn_{1} भुजं (for ध्वजं). D_{5} पूर्व (for सर्व-).

2 G_{2} om. (hapl.) 2^{c}–3^{b}. — ^{d}) $K_{1.2}$ T_{1} स्थितौ; B_{3} D_{1} G_{3} (before corr.).4.5 M (except M_{1}) स्थितं; $D_{3.4}$ [अ]तुलं (for स्थिरम्).

3 G_{2} om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — ^{d}) K_{5} T_{1} ध्वंसने; D_{2} ध्वंसाय; Ca as in text.

4 ^{a}) K_{4} B (except B_{2}) Dn_{1} Ds_{1} $D_{3.4.6.8.10}$ प्रवितते; Ca.d.s प्रतिभये (as in text). — ^{b}) K_{4} $B_{1.3-5}$ $D_{2-4.6.8.10}$ सुभीमे; K_{5} आभिले; B_{2} [ऽ]भ्यास्तीर्णे; Dn_{1} संग्रामे; Ds_{1} त्वाभीले; Ds_{2} [ऽ]धाभीले; G_{1} सुभीते; G_{3} स्वाभीते; Ca ध्याडीले; Cd.s आभीले. S (except T_{1} G_{5}) रोम°. — ^{d}) K_{4} Ds $D_{6.10}$ दृष्ट्वा राजा; D_{8} तत्र श्रुत्वा (for श्रुत्वा राजा). K_{4} B Dn_{1} Ds $D_{6.10}$ तत्र; $D_{3.4}$ तं च (for राजा).

5 T_{2} G_{2} om. 5. — ^{b}) K_{1} सर्वशस्त्रविशारदः; $K_{3.4}$ $B_{1.3.4}$ Dn_{1} Ds $D_{2.6.8.10}$ °शस्त्रभृतां वरः; B_{5} $D_{3.4}$ °धर्मभृतां वरः. — ^{c}) D_{8} तदा भीमा° (for भीमसेना°). K_{2} Dn_{1} Ds_{2} $D_{1.3.4.7.8}$ चापि; $G_{1.3.5}$ M वा किं (for वापि). — ^{d}) K_{4} B_{4} Dn_{1} Ds $D_{3.4.6.8.10}$ प्रत्यभाषत; D_{1} किमभाषत; D_{7} देवकीसुतः; $G_{1.5}$ प्रत्यपद्यतां; M_{3-5} प्रतिपद्यत.

6 ^{c}) K_{1} समानाय्य; K_{3} °भाष्य; D_{1} T_{2} M_{4} °दाय; G_{2} °धाय (for समानीय). — ^{d}) $K_{2.4}$ B (except B_{2}) Dn_{1} $D_{6.10}$ M_{4} च शाश्वतं; K_{5} ससात्यकिं (*for* च सात्वतम्). — ^{e}) K_{3} अवदद् (for उवाच).

7 ^{a}) K_{5} D_{7} G_{3} पर्यक्रमत; B_{2} पर्याकुरुत; T_{2} G_{5} $M_{3.4}$(*inf. lin.*).5 परिक्रामत. — ^{b}) G_{2} युक्तास. B_{3} तिष्ठंतु. S (*mostly*) दंसिताः. — ^{c}) K_{1} M (except M_{1}) वा (for वो). D_{1} योद्धव्यं (for वो युद्धं). — ^{f}) $D_{1.7.8}$ सम; G_{3} युधि (for मम). $D_{3.4}$ प्रणेतारं च पश्यत.

वासुदेव उवाच ।

यथार्हति भवान्वक्तुमस्मिन्काल उपस्थिते ।
तथेदमर्थवद्वाक्यमुक्तं ते भरतर्षभ ॥ ८
रोचते मे महाबाहो क्रियतां यदनन्तरम् ।
नायकास्तव सेनायामभिषिच्यन्तु सप्त वै ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

ततो द्रुपदमानाय्य विराटं शिनिपुंगवम् ।
धृष्टद्युम्नं च पाञ्चाल्यं धृष्टकेतुं च पार्थिवम् ।
शिखण्डिनं च पाञ्चाल्यं सहदेवं च मागधम् ॥ १०
एतान्सप्त महेष्वासान्वीरान्युद्धाभिनन्दिनः ।
सेनाप्रणेतॄन्विधिवदभ्यषिञ्चद्युधिष्ठिरः ॥ ११
सर्वसेनापतिं चात्र धृष्टद्युम्नमुपादिशत् ।
द्रोणान्तहेतोरुत्पन्नो य इद्धाज्जातवेदसः ॥ १२
सर्वेषामेव तेषां तु समस्तानां महात्मनाम् ।
सेनापतिपतिं चक्रे गुडाकेशं धनंजयम् ॥ १३
अर्जुनस्यापि नेता च संयन्ता चैव वाजिनाम् ।
संकर्षणानुजः श्रीमान्महाबुद्धिर्जनार्दनः ॥ १४
तद्दृष्ट्वोपस्थितं युद्धं समासन्नं महात्ययम् ।
प्राविशद्भवनं राज्ञः पाण्डवस्य हलायुधः ॥ १५
सहाक्रूरप्रभृतिभिर्गदसाम्बोल्मुकादिभिः ।
रौक्मिणेयाहुकसुतैश्चारुदेष्णपुरोगमैः ॥ १६
वृष्णिमुख्यैरभिगतैर्व्याघ्रैरिव बलोत्कटैः ।
अभिगुप्तो महाबाहुर्मरुद्भिरिव वासवः ॥ १७
नीलकौशेयवसनः कैलासशिखरोपमः ।
सिंहखेलगतिः श्रीमान्मदरक्तान्तलोचनः ॥ १८
तं दृष्ट्वा धर्मराजश्च केशवश्च महाद्युतिः ।
उदतिष्ठत्तदा पार्थो भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १९
गाण्डीवधन्वा ये चान्ये राजानस्तत्र केचन ।

C. 5. 5334
B. 5. 157. 21
K. 5. 157. 21

8 K4 B1.4.5 Dn1 Ds D6.8.10 कृष्णः; B8 विष्णुः; T G श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — ^{a}) T1 G4 यदार्हति. — ^{b}) To avoid hiatus! K3.4 Dn1 Ds D6.8.10 ह्युप° (for उप°). — ^{c}) K8 तथैवम्; B5 D3.4 T1 तदेवम् (for तथेदम्).

9 ^{a}) D3.4 T2 G1.2 ते (for मे). — Ds2 om. (hapl.) 9^{bc}. — ^{c}) T2 G1.2.4 नायकान्. K5 M (except M1) सेनायाः; T1 G4 °सु (for °याम्). — ^{d}) K4 B Dn1 Ds D6.7.10 क्रियतामिह; D1 G3 अभिषिंचंतु; D8 T1 G1 °षिंचतु; T2 G2 °षिंचत; G4 °षेक्तुं तु (for अभिषिच्यन्तु).

10 K5 om. (hapl.) 10de. — ^{d}) K4 B5 पार्थिव. — ^{e}) B2 युधां श्रेष्ठं; G1 च युद्धज्ञं (for च पाञ्चाल्यं).

11 ^{a}) K4 B (except B2) Dn1 Ds D2–4.6–8.10 महाभागान् (for महेष्वासान्). — ^{b}) K4.5 M धीरान् (for वीरान्). K4 B (except B2) Dn1 Ds D3.4.6–8.10 °कांक्षिणः.

12 ^{b}) K4 B (except B2) Dn1 Ds D3.4.6.7.10 चकार ह; T G अथादिशत् (for उपादिशत्). — D1 om. 12^{c}–13^{b}. — ^{c}) K (except K4) °हेतुर्. T2 G1–3 उत्पन्नं. — G4 om. 12^{d}–14^{a}. — ^{d}) B2 महत्वात्; D10 य इष्टात्; T2 G1–3 समिद्धात् (for य इद्धात्). Ca cites इद्धात्.

13 D1 om. 13^{ab}; G4 om. 13 (cf. v.l. 12); B3 om. 13^{bc}. — ^{b}) D3.4.8.10 समेतानां; B2 शूराणां सु; D7 प्रणेतॄणां; T1 सम्बद्धानां; T2 G2 सप्तानां सु (for समस्तानां). — ^{c}) G3 सेनापतिं परं चक्रे.

14 G4 om. 14^{a} (cf. v.l. 12). — ^{a}) K5 अस्य; D7 एव (for अपि). D3.4 नेतारं (for नेता च). — ^{b}) D3.4 यंतारं (for संयन्ता). K5 यंता चैवापि वाजिनां.

15 ^{a}) K4 Dn1 D7.8 G3 M3–5 तं (for तद्). G4 अव° (for उप°). — ^{c}) K1.2 आविशद्. K5 प्राज्ञः; B Dn1 D1 राजन् (for राज्ञः). — K4 om. 15^{d}–17^{a}. — ^{d}) B D1.7 पांडवानां; G2 धर्मज्ञस्य (for पाण्डवस्य).

16 K4 om. 16 (cf. v.l. 15). — ^{b}) K3.5 शांब- (for साम्ब-). B1.4.5 Dn1 Ds D8.10 T2 G1.2 -उद्धव- (for -उल्मुक-). — ^{c}) D10 (m as in text) रौहिणेय- (for रौक्मिणेय-). T G1.2.5 -युतैः (for -सुतैः). K1.2 रौक्मिणेयाह्व(K2 °ह्व)तिशुकैः.

17 K4 om. 17^{a} (cf. v.l. 15). — ^{a}) K5 °वीरैर् (for °मुख्यैर्). K5 B3–5 Dn1 D1.3.4.7 M1.2.4 अधिगतैर्; Ds D6.8.10 उपगतैर्; D2 अधिगतो; M3.5 अभिगतो. — ^{b}) K3 D1.7 S मदो° (for बलो°).

18 ^{a}) B2.3 °कौषेय°. — ^{b}) Some N MSS. कैलाश°.

19 ^{a}) D3.4.7.8 G3 उदतिष्ठन् (for उदतिष्ठत्). K3.4 B (except B2) Dn1 Ds D1.6.8.10 ततः पार्थौ; K5 G4 M3.5 तथा पार्थौ; D7 महाबाहो.

20 ^{a}) A few MSS. गांजीवधन्वा. — ^{b}) D1 भारत (for केचन). — ^{cd}) T1 G1 ततः (for ते स्म). K3.4 B Dn1 Ds D1.6.8.10 G4 °चक्रिरे ते वै (B3 Ds2 तं वै; D8 सर्वे; G4 [ऽ]भ्येत्य) समायांतं (Dn1 Ds D10 समायातं; G4 ततः सर्वे) हलायुधं.

C. 5. 5335
B. 5. 157. 22
K. 5. 157. 21

पूजयांचक्रुरभ्येत्य ते स्म सर्वे हलायुधम् ॥ २०
ततस्तं पाण्डवो राजा करे पस्पर्श पाणिना ।
वासुदेवपुरोगास्तु सर्व एवाभ्यवादयन् ॥ २१
विराटद्रुपदौ वृद्धावभिवाद्य हलायुधः ।
युधिष्ठिरेण सहित उपाविशदरिंदमः ॥ २२
ततस्तेषूपविष्टेषु पार्थिवेषु समन्ततः ।
वासुदेवमभिप्रेक्ष्य रौहिणेयोऽभ्यभाषत ॥ २३
भवितायं महारौद्रो दारुणः पुरुषक्षयः ।
दिष्टमेतद्ध्रुवं मन्ये न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ २४
अस्माद्युद्धात्समुत्तीर्णानपि वः ससुहृज्जनान् ।
अरोगानक्षतैर्देहैः पश्येयमिति मे मतिः ॥ २५
समेतं पार्थिवं क्षत्रं कालपक्कमसंशयम् ।
विमर्दः सुमहान्भावी मांसशोणितकर्दमः ॥ २६
उक्तो मया वासुदेवः पुनः पुनरुपह्वरे ।
संबन्धिषु समां वृत्तिं वर्तस्व मधुसूदन ॥ २७
पाण्डवा हि यथास्माकं तथा दुर्योधनो नृपः ।
तस्यापि क्रियतां युक्त्या सपर्येति पुनः पुनः ॥ २८
तच्च मे नाकरोद्वाक्यं त्वदर्थे मधुसूदनः ।
निविष्टः सर्वभावेन धनंजयमवेक्ष्य च ॥ २९
ध्रुवो जयः पाण्डवानामिति मे निश्चिता मतिः ।
तथा ह्यभिनिवेशोऽयं वासुदेवस्य भारत ॥ ३०
न चाहमुत्सहे कृष्णमृते लोकमुदीक्षितुम् ।
ततोऽहमनुवर्तामि केशवस्य चिकीर्षितम् ॥ ३१
उभौ शिष्यौ हि मे वीरौ गदायुद्धविशारदौ ।
तुल्यस्नेहोऽस्म्यतो भीमे तथा दुर्योधने नृपे ॥ ३२
तस्माद्यास्यामि तीर्थानि सरस्वत्या निषेवितुम् ।
न हि शक्ष्यामि कौरव्यान्नश्यमानानुपेक्षितुम् ॥ ३३
एवमुक्त्वा महाबाहुरनुज्ञातश्च पाण्डवैः ।
तीर्थयात्रां ययौ रामो निवर्त्य मधुसूदनम् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

---

21 [a]) T_1 $G_{4.5}$ रामं; G_1 राजन् (for राजा). — [c]) K_4 $B_{1.2.4.5}$ Dn_1 D_5 $D_{1.6.8.10}$ M_4 तं; K_5 B_3 $M_{3.5}$ ते (for तु). — [d]) T_2 G_2 M °पूज° (for °वाद°).

22 [d]) K_1 $D_{3.4.7}$ M_5 °दम (for °दमः).

☞ The fragm. MS. G_4 *ends* with 23[ab]! It is mostly ignored hereafter.

23 [d]) $D_{3.4}$ (?gloss) बलदेवो (for रौहिणेयो).

24 [b]) T_2 G_2 M_3 पुरुषर्षभ. — 24[cd] = 5. 193. 52[ab]. — [c]) $K_{1.2}$ एव (for एतद्). $D_{3.4}$ अहं; Ca. d ध्रुवं (as in text).

25 [a]) $K_{3.4}$ B (except B_2) Dn_1 D_5 $D_{3.4.6.10}$ तस्माद्. — [b]) S (except G_5) °सुहृद्गणान्. — [d]) K_4 B (except B_2) Dn_1 D_5 $D_{3.4.6.8.10}$ द्रष्टास्मीति मतिर्मम.

26 [c]) K_3 $B_{4.5}$ Dn_1 D_6 च (for सु-).

27 [b]) B_3 °प्लुवे; Ca. s °ह्वरे (as in text). — [d]) M_2 यायास्त्वं (for वर्तस्व).

28 K_5 Dn_1 om. (hapl.) 28[a]–29[b]. — [c]) $D_{3.4}$ अस्य (for तस्य). M (except M_1) हि (for [अ]पि). $K_{3.4}$ $B_{1.4.5}$ $D_{6.10}$ Ca साह्यं; B_3 शक्तया; D_5 D_8 सह्यं; T $G_{2.3.5}$ युक्ता (for युक्त्या).

29 K_5 Dn_1 om. 29[ab] (cf. v.l. 28). — [c]) K_3 B (except B_2) Dn_1 $D_{1.3.4.6}$ निर्विष्टः; D_5 निसृष्टः. — [d]) $K_{3.4}$ B (except B_2) Dn_1 D_5 $D_{6.8.10}$ ह (for च).

30 [a]) K (except K_4) D_1 ध्रुवं (for ध्रुवो). — [c]) S यथा (for तथा). K_4 D_5 $D_{8.10}$ ह्यरिविनाशोयं; K_5 [अ]स्याभिनिवेशोयं. — [d]) $K_{1.2}$ B_2 दृश्यते (for भारत).

31 [ab]) T_2 $G_{2.6}$ transp. कृष्णम् and लोकम्. — [c]) K_6 $D_{2.7}$ S अतो (for ततो). T_2 G_5 °पश्यामि (for °वर्तामि).

32 [a]) B_2 एतौ (for उभौ). — [c]) K_1 D_8 °स्नेहोस्मि ते; B_3 °स्नेहगतौ; T_2 °स्नेहो यथा; G_2 °स्नेहोस्म्यहं; G_5 °स्नेहोप्यसौ. — [d]) $K_{1.2}$ B_2 D_{10} G_3 नृप (for नृपे).

33 T_2 G_2 om. (hapl.) 33[cd]. — [c]) T_1 कौरव्यं (for °व्यान्). — [d]) K_4 D_2 $G_{1.3.5}$ अवेक्षितुं; $D_{1.3.4}$ उदी° (for उपे°). T_1 नश्यमानमवेक्षितुं.

34 Before 34, S ins. वैशं°. — [b]) G_3 बांधवैः (for पाण्डवैः). — [d]) $K_{2.5}$ निर्वर्त्य; T G निमंत्र्य; Ca. d as in text.

Colophon. Dn_2 $D_{5.9}$ G_4 missing. — *Sub-parvan:* $K_{1.2}$ D_7 T_1 अभिनिर्याणयात्रा; K_3 निर्याणयात्रा; K_4 $B_{1.4.5}$ Dn_1 D_5 $D_{6.8.10}$ M अभिनिर्यात्रा; B_3 अभियात्रा; D_2 अभियानयात्रा. — *Adhy. name:* K_5

१५५

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मकस्य महात्मनः ।
हिरण्यलोम्नो नृपतेः साक्षादिन्द्रसखस्य वै ॥ १
आहृतीनामधिपतेर्भोजस्यातियशस्विनः ।
दाक्षिणात्यपतेः पुत्रो दिक्षु रुक्मीति विश्रुतः ॥ २
यः किंपुरुषसिंहस्य गन्धमादनवासिनः ।
शिष्यः कृत्स्नं धनुर्वेदं चतुष्पादमवाप्तवान् ॥ ३
यो माहेन्द्रं धनुर्लेभे तुल्यं गाण्डीवतेजसा ।
शार्ङ्गेण च महाबाहुः संमितं दिव्यमक्षयम् ॥ ४
त्रीण्येवैतानि दिव्यानि धनूंषि दिविचारिणाम् ।
वारुणं गाण्डिवं तत्र माहेन्द्रं विजयं धनुः ॥ ५
शार्ङ्गं तु वैष्णवं प्राहुर्दिव्यं तेजोमयं धनुः ।
धारयामास यत्कृष्णः परसेनाभयावहम् ॥ ६
गाण्डीवं पावकाल्लेभे खाण्डवे पाकशासनिः ।
द्रुमाद्रुक्मी महातेजा विजयं प्रत्यपद्यत ॥ ७
संछिद्य मौरवान्पाशान्निहत्य मुरमोजसा ।
निर्जित्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुण्डले ॥ ८
षोडश स्त्रीसहस्राणि रत्नानि विविधानि च ।
प्रतिपेदे हृषीकेशः शार्ङ्गं च धनुरुत्तमम् ॥ ९
रुक्मी तु विजयं लब्ध्वा धनुर्मेघसमस्वनम् ।
विभीषयन्निव जगत्पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ १०
नामृष्यत पुरा योऽसौ स्वबाहुबलदर्पितः ।
रुक्मिण्या हरणं वीरो वासुदेवेन धीमता ॥ ११
कृत्वा प्रतिज्ञां नाहत्वा निवर्तिष्यामि केशवम् ।
ततोऽन्वधावद्वार्ष्णेयं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ १२
सेनया चतुरङ्गिण्या महत्या दूरपातया ।

C. 5. 5362
B. 5. 158. 12
K. 5. 158. 12

हलधरवाक्यं; T1 M बलदेवनिर्गमनं (T1 °निवृत्तिः); G5 बलदेवतीर्थयात्रानिर्याणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 47 (=147); T1 G1.2.5 158; T2 M 157 (M4 156); G3 155. — *S'loka no.:* K5 34; Dn1 35.

155

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 ᵇ) D7 सुतो नृपः (for महा°). — ᶜ) K4 B Dn1 Ds D1.6.8.10 °रोम्णो (for °लोम्नो).

2 ᵃ) K1 Ds2 T1 G3 आहु(K1 °हू)तीनाम्; K2 आह्वृतीनाम्; K3.4 B Dn1 D6 आकूती(Dn1 °ति)नाम्; K5 आरुतीनाम्; Ds1 D1 M2 आह्वतीनाम्; D7.8 T2 G1.2.5 आहु(D8 °हू)कानाम्. K3.5 B2.4.5 Dn1 Ds D1-4.6.7.10 T2 G2 अधिपतिः. — ᵇ) K5 D7 G3 अपि (for अति-). — ᶜ) K5 D2.7 द(K5 दा)क्षिणाधिपतेः; Ds °पतिः.

3 ᶜ) K3.4 B5 Dn1 Ds D6.10 T1 transp. शिष्यः and कृत्स्नं.

4 ᵇ) A few MSS. गांजीव-. B5 D7 Ca °धन्वना (for °तेजसा). — ᶜ) K5 S °बाहो. — ᵈ) M1.2 नित्यम् (for दिव्यम्). K4 Dn1 Ds D6.8.10 दिव्यलक्षणं; D2 दिवि पूजितं; D3.4 दिव्यमव्ययं (for दिव्यमक्षयम्).

5 ᵃ) B3 च (for [ए]वं). K2 G5 तानि (K2 एतानि also as in text). — ᶜ) K2 चैव (for तत्र). K5 गांजिवं वारुण तत्र.

6 K1.2 om. (hapl.) 6ᵃᵇ. — ᵃ) B3 G1 च; T G2.3.5 M हि (for तु). D3.4 G1 चाहुः (for प्राहुः). — ᵇ) K3 *repeats* 4ᵈ for 6ᵇ (v.l. संमतं for संमितं). — ᶜ) K3.4 B Dn1 Ds D1.3.4.6.7.10 T2 G1.2.5 तत् (for यत्). — ᵈ) K (except K4) B2 D1.2.7 °भयंकरं.

7 ᵃ) A few MSS. गांजीवं. Ds G3 पांडवः (for पावकात्). — ᶜ) K5 अन्यद्; G5 इंद्राद् (for द्रुमाद्). — ᵈ) Ds S सम°; Ca प्रत्य° (as in text).

8 ᵇ) K1.2 असुरम्; K3-5 B Dn1 Ds D1-4.6.7.10 मुरुम् (for मुरम्).

10 ᵇ) K (except K1) B3-5 Dn1 Ds D1.3.4.6.8.10 M1 °निभ° (for °सम°).

11 ᵇ) K4 B Dn1 Ds D6.8.10 °गर्वितः. — ᵈ) K1.3.5 B2 D1.7 वीर्यवान् (for धीमता).

12 ᵇ) K4 B (except B2) Dn1 Ds D6.8.10 निवर्तिष्ये जनार्दनं. — ᶜ) G1 अन्वयाच्च (for अन्वधावद्). — ᵈ) B Ds D1-4.10 वरः; Dn1 वर (for वरम्).

13 ᵃ) K4 D8 सेनया च वरूथिन्या. — B2 om. (hapl.) 13ᵇᶜ. — ᵇ) K1.5 दूरया तया; B3 त्वरया तया (for दूरपा°). — ᶜ) K4 D8 विचित्रवीर्यधर्मिण्या.

C. 5. 5362
B. 5. 158. 13
K. 5. 158. 13

विचित्रायुधवर्मिण्या गङ्गयेव प्रवृद्धया ॥ १३

स समासाद्य वार्ष्णेयं योगानामीश्वरं प्रभुम् ।
व्यंसितो व्रीडितो राजन्नाजगाम स कुण्डिनम् ॥ १४

यत्रैव कृष्णेन रणे निर्जितः परवीरहा ।
तत्र भोजकटं नाम चक्रे नगरमुत्तमम् ॥ १५

सैन्येन महता तेन प्रभूतगजवाजिना ।
पुरं तद्भुवि विख्यातं नाम्ना भोजकटं नृप ॥ १६

स भोजराजः सैन्येन महता परिवारितः ।
अक्षौहिण्या महावीर्यः पाण्डवान्समुपागमत् ॥ १७

ततः स कवची खड्गी शरी धन्वी तली रथी ।
ध्वजेनादित्यवर्णेन प्रविवेश महाचमूम् ॥ १८

विदितः पाण्डवेयानां वासुदेवप्रियेप्सया ।
युधिष्ठिरस्तु तं राजा प्रत्युद्गम्याभ्यपूजयत् ॥ १९

स पूजितः पाण्डुसुतैर्यथान्यायं सुसत्कृतः ।
प्रतिपूज्य च तान्सर्वान्विश्रान्तः सहसैनिकः ।
उवाच मध्ये वीराणां कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ २०

सहायोऽस्मि स्थितो युद्धे यदि भीतोऽसि पाण्डव ।
करिष्यामि रणे साह्यमसह्यं तव शत्रुभिः ॥ २१

न हि मे विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ।
निहत्य समरे शत्रूंस्तव दास्यामि फल्गुन ॥ २२

इत्युक्तो धर्मराजस्य केशवस्य च संनिधौ ।
शृण्वतां पार्थिवेन्द्राणामन्येषां चैव सर्वशः ॥ २३

वासुदेवमभिप्रेक्ष्य धर्मराजं च पाण्डवम् ।
उवाच धीमान्कौन्तेयः प्रहस्य सखिपूर्वकम् ॥ २४

---

14 a) K4 D3.4.8 S समासाद्य तु (K4 D3.4.8 च) वा°. — b) K1.2 Dn1 D8 योगि(D8 °गी)नां; G1 गोपानां; Cd योगानां (as in text). G6 ऋषभं (for ईश्वरं). K5 गुरुं (for प्रभुम्). T2 G2 सर्वशस्त्रभृतां वरं. — After 14^{ab}, B2 ins.:

551* कृतप्रतिज्ञो राजासौ वासुदेवेन निर्जितः ।

— c) K5 D8 विजितः; D7 ध्वंसि°; D10 भ्रंशि°; T2 G1.2.5 हिंसि°; M3 (*by corr.*) निर्जि°; Ca.d व्यंसि° (as in text). K5 G5 M1.2.4 (*by corr.*) राजा; M3.4 (*before corr.*).5 राज्ञा (for राजन्).

15 a) K1.2.5 D2.7 पुरा (for रणे). B3 तत्र कृष्णेन हि रणे; B4 यत्रैव निर्जितो राजन्. — b) B4 कृष्णेन (for निर्जितः). — d) K3.4 B2.4.5 Dn1 D3 D6.8.10 कृतं (for चक्रे).

17 ab) Ds2 भोजः सैन्येन महता परिवार्य महामतिः. — c) Some S MSS. अक्षोहिण्या. — d) K4 B2.4.5 Dn1 D3 D6.8.10 क्षिप्रमागमत्; D3.4 समुपागतः.

18 a) K4 B (except B2) Dn1 D3 D6.8.10 धन्वी (for खड्गी). — b) G1 transp. शरी and तली; G3 transp. तली and रथी. D2–4 बली (for तली). K4 B (except B2) Dn1 D3 D6.8.10 तली खड्गी शरासनी; T2 G2 वीरधन्वी शरी रथी. B3 *repeats* 18^{ab} with v.l. [धन्वी (for खड्गी in a) and खड्गी शरी तली रथी (for b).] — c) T G2.3.5 M1.2 रथेन; M3–5 गजेन (for ध्वजेन). K1.2.5 B3.5 D7 °रूपेण.

19 b) K1.2.5 D5 D3.4 °प्रियेच्छया. — d) K2 D3.4 अभिपू° (for अभ्यपू°).

20 B2 om. 20^{abcd}. — a) Dn1 G3 सुपूजितः. K3 B1.3.4 Dn1 D3 D1.2.6 T G1–3 पांडुपुत्रैः. — b) K4 B1.5 Dn1 D3 D6.10 सुसंस्तुतः; K5 सुतोषितः; B3 स्वयं स्तुतः; B4 समंततः; D1.7.8 सुसंस्कृतः (for सुसत्कृतः). — c) K4 B4 D3 D3.4.6.10 °गृह्य; Dn1 °गृह्णात् (for °पूज्य). K4 B5 Dn1 D3.4.6 तु (for च). K (except K4) D7 transp. तान् and सर्वान्. — d) B1.3.5 D7 T1 G1 सह सैनिकैः.

21 a) K4 B1–3 D3 D2–4.7 सा(D2 स)हाय्ये (for सहायो). Dn1 Ds2 D2.7.10 अस्मिन् (*for* अस्मि). — c) B2 रणं (for रणे). B2 पार्थ; B3 सत्यम्; D3 D3.4.7 M5 सह्यम् (for साह्यम्). — d) K3 B3 D3.4 अशक्यं; D7 प्रसह्य (for असह्यं). D7 शत्रुभिस्तव (by transp.).

22 b) M3.5 इति (for इह). — After 22^{ab}, N (Dn2 missing) ins.:

552* हनिष्यामि रणे भागं यन्मे दास्यसि पाण्डव ।
अपि द्रोणकृपौ वीरौ भीष्मकर्णावथो पुनः ।
अथ वा सर्वं एवैते तिष्ठन्तु वसुधाधिपाः ।

[(L. 1) K1.2.5 D7 यं मे (for यन्मे). — (L. 2) D7 महारथौ (for अथो पुनः).]

— d) S यास्यामि. K1–3 फाल्गुन; K4.5 B Dn1 D3 D3.4.6–8.10 मेदिनीं.

23 D1 om. 23^{ab}. — a) D3.4 T1 इत्युक्ते. — b) K (except K4) B2 D7 संनिधौ केशवस्य च (K3 तु). — d) K5 भारत (for सर्वशः). K1.2 सर्वेषां चैव भारत.

24 c) K1.2.5 B2 D1.7 वाक्यं (for धीमान्). — d) D3.4 प्रहसन्; D10 M2 प्रसह्य (for प्रहस्य). D3.4 सख्य°;

युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहाबलैः ।
सहायो घोषयात्रायां कस्तदासीत्सखा मम ॥ २५
तथा प्रतिभये तस्मिन्देवदानवसंकुले ।
खाण्डवे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् ॥ २६
निवातकवचैर्युद्धे कालकेयैश्च दानवैः ।
तत्र मे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् ॥ २७
तथा विराटनगरे कुरुभिः सह संगरे ।
युध्यतो बहुभिस्तात कः सहायोऽभवन्मम ॥ २८
उपजीव्य रणे रुद्रं शक्रं वैश्रवणं यमम् ।
वरुणं पावकं चैव कृपं द्रोणं च माधवम् ॥ २९
धारयन्गाण्डिवं दिव्यं धनुस्तेजोमयं दृढम् ।
अक्षय्यशरसंयुक्तो दिव्यास्त्रपरिबृंहितः ॥ ३०
कौरवाणां कुले जातः पाण्डोः पुत्रो विशेषतः ।
द्रोणं व्यपदिशञ्शिष्यो वासुदेवसहायवान् ॥ ३१
कथमस्मद्विधो ब्रूयाद्भीतोऽस्मीत्ययशस्करम् ।
वचनं नरशार्दूल वज्रायुधमपि स्वयम् ॥ ३२
नास्मि भीतो महाबाहो सहायार्थश्च नास्ति मे ।
यथाकामं यथायोगं गच्छ वान्यत्र तिष्ठ वा ॥ ३३
विनिवर्त्य ततो रुक्मी सेनां सागरसंनिभाम् ।
दुर्योधनमुपागच्छत्तथैव भरतर्षभ ॥ ३४
तथैव चाभिगम्यैनमुवाच स नराधिपः ।
प्रत्याख्यातश्च तेनापि स तदा शूरमानिना ॥ ३५
द्वावेव तु महाराज तस्माद्युद्धाद्व्यपेयतुः ।
रौहिणेयश्च वार्ष्णेयो रुक्मी च वसुधाधिपः ॥ ३६
गते रामे तीर्थयात्रां भीष्मकस्य सुते तथा ।
उपाविशन्पाण्डवेया मन्त्राय पुनरेव हि ॥ ३७
समितिर्धर्मराजस्य सा पार्थिवसमाकुला ।
शुशुभे तारकाचित्रा द्यौश्चन्द्रेणेव भारत ॥ ३८

C. 5. 5390
B. 5. 158. 40
K. 5. 158. 39

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

G_1 स्मित° (for सखि°).

☞ For stanzas 25–29 cf. lines 6–11 and 13–15 of passage No. 39 of App. I of the Virāṭaparvan.

25 Before 25, T_1 G_1 ins. धनंजयः; T_2 अर्जुनः. — ^{d}) $K_{2.5}$ $B_{1.2}$ $D_{1.3.4.7}$ T_2 G_2 सखे (for सखा).

26 See note above. T_2 G_2 om. (hapl.) 26. — ^{a}) $G_{3.5}$ तदा (for तथा). — ^{d}) G_3 कस्तदा यः सखाभवत् (cf. v.l. 27).

27 See note above. K_4 D_{2-4} om. (hapl.) 27. $K_{1-3.5}$ B_2 $D_{1.7}$ transp. 27 and 28. — ^{b}) K (K_4 om.) कालिकेयैश्च; D_7 कालखंजै°. — ^{d}) G_3 कस्तदा यः सखाभवत् (cf. v.l. 26).

28 See note above. $K_{1-3.5}$ B_2 $D_{1.7}$ transp. 27 and 28. — ^{a}) T_2 G_2 तदा (for तथा). — ^{b}) B_2 D_{10} संगमे; $D_{1.2.7}$ S °युगे (for °गरे). — ^{c}) K_4 B Dn_1 Ds $D_{1.3.4.6.8.10}$ G_5 तत्र (for तात). — ^{d}) K_2 कः सहायस्तदाभवत् (= 26^d, 27^d). — After 28, $K_{1.2}$ D_1 S read 31.

29 See note above. — ^{a}) $G_{1.5}$ उपजीवन्; G_3 °गम्य (for °जीव्य). $K_{3.5}$ गुरुं द्रोणं (for रणे रुद्रं). — ^{d}) K (except K_4) T_2 G M_2 कृष्णं (for द्रोणं). $K_{3.5}$ शंकरं (for माधवम्).

30 ^{d}) B_2 °स्त्रशरसंवृतः; M_{3-5} °स्त्रैः परिबृं°.

31 $K_{1.2}$ D_1 S read 31 after 28. — ^{c}) K_1 Ds $D_{2.7}$ $Ca._{d.s}$ शिल्पे; K_2 शल्ये (for शिष्यो). — After 31, K_5 B Dn_1 Ds $D_{1.3.4.6-8.10}$ ins.:

553* भीतोऽस्मीति कथं ब्रूयां दधानो गाण्डिवं धनुः ।

32 ^{b}) $K_{3.4}$ B_4 Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ यशोहरं (for [अ]यशस्करम्). — ^{c}) D_1 S राज° (for नर°).

33 D_6 om. from 33^b up to सागर (in 34^b). — ^{b}) G_1 सहायार्थं च. — ^{d}) $D_{3.4}$ वाप्यत्र; S वात्रैव (for वान्यत्र). — After 33, S ins.:

554* तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विजयस्य च धीमतः ।
[M_{3-5} स (for च).]

34 D_6 om. up to सागर (cf. v.l. 33). — ^{a}) D_1 G_3 विनिवृत्य. — ^{c}) B_3 समा° (for उपा°).

35 ^{a}) $K_{1.2.5}$ B_2 $D_{2.7}$ °संगम्य; $D_{3.4}$ °गम्यैवं; T G °गम्याथ (for °गम्यैनम्). — ^{b}) $K_{1.2.5}$ B_2 $D_{2.7}$ प्रोवाच (for उवाच). $K_{3.4}$ $B_{4.5}$ Dn_1 Ds $D_{1.6.8.10}$ वसुधा° (for स नरा°). — ^{d}) D_1 °मानवान् (for °मानिना).

36 ^{a}) D_7 तौ (for तु). K_5 °भाग; T_1 °राजन् (for °राज). — ^{b}) K_5 युद्धात्तस्माद् (by transp.); T_1 असायुद्धाद्. $K_{3.4}$ B (except B_2) Dn_1 Ds $D_{3.4.6.8.10}$ Ca

१५६

C. 5. 5391
B. 5. 159. 1
K. 5. 159. 1

जनमेजय उवाच ।
तथा व्यूढेष्वनीकेषु कुरुक्षेत्रे द्विजर्षभ ।
किमकुर्वन्त कुरवः कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
तथा व्यूढेष्वनीकेषु यत्तेषु भरतर्षभ ।
धृतराष्ट्रो महाराज संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
एहि संजय मे सर्वमाचक्ष्वानवशेषतः ।
सेनानिवेशे यद्वृत्तं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ३
दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषं चाप्यनर्थकम् ।
यदहं जानमानोऽपि युद्धदोषान्क्षयोदयान् ॥ ४
तथापि निकृतिप्रज्ञं पुत्रं दुर्द्यूतदेविनम् ।
न शक्नोमि नियन्तुं वा कर्तुं वा हितमात्मनः ॥ ५
भवत्येव हि मे सूत बुद्धिर्दोषानुदर्शिनी ।
दुर्योधनं समासाद्य पुनः सा परिवर्तते ॥ ६
एवं गते वै यद्भावि तद्भविष्यति संजय ।
क्षत्रधर्मः किल रणे तनुत्यागोऽभिपूजितः ॥ ७
संजय उवाच ।
त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो महाराज यथार्हसि ।

अपेयतु; T_2 G_2 व्यपोहितौ (for व्यपेयतुः). — ^{c}) D_{2-4} तु (for च). — ^{d}) $K_{3.5}$ $B_{2.5}$ Dn_1 $D_{1.7.10}$ वसुधाधिप; S स नराधिपः (G_1 भरतर्षभ).

37 ^{b}) T_1 $G_{2.3.5}$ तदा (for तथा). — ^{d}) $K_{3.4}$ Dn_1 D_3 $D_{6.8.10}$ च; B (except B_2) D_{2-4} ह (for हि).

38 ^{a}) D_1 संमतिर्. — ^{b}) $K_{1.2}$ °शताकुला; $B_{3.5}$ पार्थिवैश्च (B_5 °वैः सा) समा°. — ^{c}) $K_{3.4}$ B (except B_2) Dn_1 D_3 $D_{6.8.10}$ तारकैश् (for तारका°). — ^{d}) T_2 च चंद्रेण; G_5 सचंद्रेण (for चन्द्रेणेव). $K_{1-3.5}$ $D_{1.7}$ शारदी (for भारत).

Colophon. Dn_2 $D_{5.9}$ G_4 missing. — *Sub-parvan:* $K_{1.2}$ B_2 D_7 T_1 G_5 अभिनिर्याणयात्रा; K_3 निर्याणयात्रा; K_4 $B_{1.3.4}$ Dn_1 D_3 $D_{6.8.10}$ $M_{1.2}$ अभिनिर्यात्रा (D_{10} °णं); D_2 अभियात्राः to it K_{1-3} D_7 add समाप्ता. — *Adhy. name:* B_5 तीर्थयात्रा; D_1 T_1 G_5 रुक्मि(G_5 °क्मी)प्रत्याख्यानं; $M_{1.2}$ रुक्मि(M_2 °ग्मि)विसर्गः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 48 (=148); T_1 $G_{1.2.5}$ 159; T_2 M 158 (M_4 157); G_3 156. — *S'loka no.:* K_5 39; Dn_1 40.

156

☞ This adhy. is missing in Dn_2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 ^{b}) D_2 T_2 G_2 यत्तेषु भरतर्षभ (D_2 °भाः) (=2^b); T_1 $G_{1.3.5}$ M युद्धाय भरतर्षभाः (cf. v.l. 2^b) — D_{10} om. (hapl.) 1^c–2^b. — ^{c}) $K_{3.4}$ $B_{4.5}$ Dn_1 D_3 $D_{1.6.8}$ किमकुर्वंश्च; $B_{1.3}$ किमकुर्वत. G_5 कौरव्याः. — ^{d}) $K_{1.2.5}$ °प्रणोदिताः.

2 D_{10} om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — ^{a}) = 1^a. D_3 अथ; G_3 तदा (for तथा). — ^{b}) M युद्धाय (for यत्तेषु). K_1 कुरुनंदन (for भर°). D_1 कुरुक्षेत्रे नरर्षभ (cf. 1^b). — ^{c}) K_2 °राजः; G_1 °तेजाः; G_3 °भागः (for °राज).

3 ^{a}) $K_{3.4}$ B (except B_2) Dn_1 D_3 $D_{3.4.6.8.10}$ सर्वं मे (by transp.); D_1 यद्वृत्तं. — ^{b}) K_5 आचक्ष स्वमशेषतः; D_3 आचक्षास्मानशेषतः; $D_{3.4}$ G_3 आचक्ष्व च (G_3 स-) विशेषतः; D_7 कथय त्वं यथातथं; M_2 आचक्ष्वान-विशेषतः. Ca cites अनवशेषतः (as in text). — ^{c}) $D_{6.7}$ यद्भूतं (for यद्वृत्तं).

4 ^{a}) = (var.) 5. 154. 24^c; 193. 52^a. — ^{b}) $K_{1.2.5}$ B_2 $D_{2.7}$ पौरुषं च (D_7 तु) निरर्थकं. — ^{c}) $K_{3.4}$ B Dn_1 D_3 $D_{1.3.4.6.8.10}$ बुध्य° (for जान°). — ^{d}) $K_{1.2}$ D_{2-4} T_1 $G_{3.5}$ युद्धे दोषान्. B_5 क्षयावहान्.

5 ^{a}) $K_{1.2}$ च; B_2 हि (for [अ]पि). — ^{b}) D_2 G_3 °सेविनं; D_7 G_2 °वेदिनं; T_2 °जीविनं. — ^{c}) $K_{1.5}$ $D_{1.7.8}$ तं; K_2 तत्; $D_{3.4}$ यत् (for वा). D_{10} न शक्तो विनियंतुं वा. — ^{d}) $D_{3.4}$ वक्तुं (for कर्तुं). T_1 त्यक्तुं चापि महामनाः.

6 ^{ab}) S transp. सूत and बुद्धिः. K_1 Ds_2 D_3 °दर्शनी. — ^{c}) K_5 D_3 °गम्य (for °साद्य). — ^{d}) K (except K_4) B_2 $D_{1.7.8}$ वि- (for सा).

7 ^{a}) $D_{3.4}$ च (for वै). D_3 कुरुपांडवयोर्युद्धं. — ^{b}) $D_{3.4}$ भविष्यति च संजय; D_7 तद्भविष्यत्यसंशयं; D_3 भविष्यति न संशयः. — G_5 om. 7^c–8^f. — ^{c}) T $G_{1.2}$ खलु (for किल). — ^{d}) $K_{4.5}$ B Dn_1 D_3 $D_{3.4.6.8.10}$ T $G_{1.2}$ हि (for ऽभि-).

8 G_5 om. 8 (cf. v.l. 7). — ^{b}) $K_{3.4}$ B_5 Dn_1 D_3 $D_{6.10}$ यथेच्छसि; D_3 यथा तथा. — T_2 $G_{2.3}$ transp. 8^{cd} and 8^{ef}. — ^{c}) T_1 हि (for तु). — ^{d}) K_4 B (except

न तु दुर्योधने दोषमिममासक्तुमर्हसि ।
शृणुष्वानवशेषेण वदतो मम पार्थिव ॥ ८
य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः ।
एनसा न स दैवं वा कालं वा गन्तुमर्हति ॥ ९
महाराज मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वमाचरेत् ।
स वध्यः सर्वलोकस्य निन्दितानि समाचरन् ॥ १०
निकारा मनुजश्रेष्ठ पाण्डवैस्त्वत्प्रतीक्षया ।
अनुभूताः सहामात्यैर्निकृतैरधिदेवने ॥ ११
हयानां च गजानां च राज्ञां चामिततेजसाम् ।
वैशसं समरे वृत्तं यत्तन्मे शृणु सर्वशः ॥ १२
स्थिरो भूत्वा महाराज सर्वलोकक्षयोदयम् ।
यथाभूतं महायुद्धे श्रुत्वा मा विमना भव ॥ १३
न ह्येव कर्ता पुरुषः कर्मणोः शुभपापयोः ।
अस्वतन्त्रो हि पुरुषः कार्यते दारुयन्त्रवत् ॥ १४
केचिदीश्वरनिर्दिष्टाः केचिदेव यदृच्छया ।
पूर्वकर्मभिरप्यन्ये त्रैधमेतद्विकृष्यते ॥ १५

C. 5. 5406
B. 5. 159. 15
K. 5. 159. 15

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

॥ समाप्तं भीष्माभिषेचनपर्व ॥

B5) Dn1 Ds D3.4.6.8.10 M1 (*inf. lin.*) आधातुम् (for आसक्तुम्). — [e]) K5 B2 नु विशेषेण; Cd अनवशेषेण (as in text). — [f]) S (G6 om.) वदतः (G3 परतः) पार्थिवर्षभ.

9 [a]) K5 D3.4 G3 यदा°; B2 यश्चा°; D10 यथा° (for य आ°). — [b]) D1 transp. अशुभं and प्राप्नुयात्. — [c]) K1–3 D1 G5 देवान्वा; D2 देव त्वां (for दैवं वा). K4 B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 Cnp न स कालं न वा दैवं (Cnp देवं); T2 (before corr.) G2 येन सेना स दैवं वा. Cn cites न कालं वा देवान्. — [d]) D7 क्षेप्तुं; Ca.d.s गन्तुं (as in text). K4 B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 Cnp वक्तु(B2 मुक्त; Ds शक्य)मेतदिहार्हति. K2 (marg.) reads 9[cd] as in K4 also.

10 [b]) D3.4 निंदया यः समाचरेत्. — G3 om. (?hapl.) 10[cd]. — [c]) T1 G1 वाच्यः (for वध्यः).

11 [a]) Ds निकारः; Ca.d as in text. D2 °व्याघ्र (for °श्रेष्ठ). — [b]) D1 G3 त्वत्परीक्षया; Ca.d त्वत्प्रतीक्षया (as in text). — [c]) S महाराज (for सहामात्यैः). — [d]) K1–3 B1.2.4 D1.10 अपि देवने; K5 परिवेदने; D3.4 अध देवने; S सह (G2 सर्व-; M1.2 च स-) दैवतैः (for अधिदेवने).

12 [b]) D1 T1 G2.3 om. च. — [cd]) D1 transp. वैशसं and यत्तन्मे. G1 तस्मिंस्तु; Ca.d.s वैशसं (as in text). G6 यत्त्वं मे (for यत्तन्मे). T2 G1.2.3 (by corr.) M सर्वतः (for °शः). K5 यन्मे शृणु च सर्वशः (for [d]).

13 [a]) K3.4 B3–5 Dn1 Ds D3.4.6.8.10 G3 M3–5 °प्रा(B4 Ds1 °प्र)ज्ञ (for °राज). — [c]) B2 महाभूतं; T2 G2.3 तथाभूतं. D3.4.7 महायुद्धं; M1.2 महद्युद्धं; M3.5 महद्युद्धे. — [d]) K4 B (except B2) Dn1 Ds D3.4.6.8.10 चे(Ds वै)कमना (for मा विमना).

15 [a]) K1.2.5 B (except B5) D1.2 M °निर्दिष्टं. — [d]) K1.2 G1.5 त्रयमेतद्; K5 D1 G3 त्रै(G3 त्रयी)धर्मं तद्; D8 तेषामेतद्. Ca cites त्रैधं (as in text). K1 m विभिद्यते; K3 विकृष्यति; K4 Dn1 Ds D6.7.10 प्रदृश्यते; B विदृश्यते; D3.4 हि दृश्यते; S विभाव्यते (T2 G1.2 °भज्यते); Ca.d as in text. — After 15, K (except K4) B2 Dn1 Ds ins.:

555* तस्मादनर्थमापन्नः स्थिरो भूत्वा निशामय ।
[K1.2.5 आसन्नं (for आपन्नः).]

Colophon. Dn2 D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K4 B1.3–5 Dn1 Ds D2.6.8.10 अभिनिर्यात्रा (followed by समाप्ता); B2 T1 G2.5 अभिनिर्याणयात्रा (to it B2 adds समाप्ता). — *Adhy. name:* D1 संजयवाक्यं; T1 वृत्तान्तकथनाय धृतराष्ट्रेण संजयसंधानं; G2 धृतराष्ट्रसंजयवाक्यं; G6 M धृतराष्ट्रसंजयसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 49 (=149); T1 G1.2.5 160; T2 M 159 (M4 158); G3 157. — *S'loka no.:* K5 Dn1 16.

१५७

C. 5. 5407
B. 5. 160. 1
K. 5. 160. 1

संजय उवाच ।

हिरण्वत्यां निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
दुर्योधनो महाराज कर्णेन सह भारत ॥ १
सौबलेन च राजेन्द्र तथा दुःशासनेन च ।
आहूयोपह्वरे राजन्नुलूकमिदमब्रवीत् ॥ २
उलूक गच्छ कैतव्य पाण्डवान्सहसोमकान् ।
गत्वा मम वचो ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३
इदं तत्समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिन्तितम् ।
पाण्डवानां कुरूणां च युद्धं लोकभयंकरम् ॥ ४
यदेतत्कत्थनावाक्यं संजयो महदब्रवीत् ।
मध्ये कुरूणां कौन्तेय तस्य कालोऽयमागतः ।
यथा वः संप्रतिज्ञातं तत्सर्वं क्रियतामिति ॥ ५
अमर्षं राज्यहरणं वनवासं च पाण्डव ।
द्रौपद्याश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ ६
यदर्थं क्षत्रिया सूते गर्भं तदिदमागतम् ।
बलं वीर्यं च शौर्यं च परं चाप्यस्त्रलाघवम् ।
पौरुषं दर्शयन्युद्धे कोपस्य कुरु निष्कृतिम् ॥ ७
परिक्लिष्टस्य दीनस्य दीर्घकालोषितस्य च ।
न स्फुटेद्धृदयं कस्य ऐश्वर्याद्भ्रंशितस्य च ॥ ८
कुले जातस्य शूरस्य परवित्तेषु गृध्यतः ।

157

☞ This adhy. is missing in Dn_2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 ^{a}) K_1 D_5 हिरण्मत्यां; D_7 हिरण्यायां; T_2 G_2 हिरण्यत्वां. G_5 प्रविष्टेषु. — ^{b}) $D_{3.4}$ तेषु राजन् (for पाण्ड°). — After 1^{ab}, K_3 (om. lines 2–6).$_4$ B Dn_1 D_5 $D_{1.3.4.6–8.10}$ ins.:

556* न्यविशन्त महाराज कौरवेया यथाविधि ।
तत्र दुर्योधनो राजा निवेश्य बलमोजसा ।
संमानयित्वा नृपतीन्न्यस्य गुल्मांस्तथैव च ।
आरक्षस्य विधिं कृत्वा योधानां तत्र भारत ।
कर्णं दुःशासनं चैव शकुनिं चापि सौबलम् । [5]
आनाय्य नृपतिस्तत्र मन्त्रयामास भारत ।

[(L. 4) D_1 आरण्यक- (for आरक्षस्य). B_3 D_5 चैव (for तत्र). — (L. 5) $B_{3.5}$ D_5 D_1 सौबलं तथा (for चापि सौबलम्). — (L. 6) K_4 B_3 $D_{1.6–8}$ नृपतींस्तत्र (for नृपतिस्तत्र).]

— K_5 om. 1^{cd}. — ^{c}) $D_{3.4}$ T_2 G_2 °राजः; $M_{1.2}$ °तेजाः (for °राज). K_4 B Dn_1 D_5 $D_{6.8.10}$ तत्र (B ततो) दुर्योधनो राजा. — ^{d}) G_3 कर्णेन समभाषत. — After 1, K_4 B Dn_1 D_5 $D_{6.8.10}$ ins.:

557* संभाषित्वा च कर्णेन भ्रात्रा दुःशासनेन च ।
[Posterior half = (var.) 2^b.]

2 ^{b}) K_4 B Dn_1 D_5 $D_{6.8.10}$ मंत्रयि(K_4 °श्रापि)त्वा नरर्षभ. — ^{d}) B_2 D_7 वाक्यम्; $D_{2–4}$ चेदम् (for इदम्).

3 ^{a}) $D_{3.4}$ T_2 G_2 कौरव्य; Ca कैतव्य (as in text).

4 ^{a}) T $G_{1.2.5}$ तु (for तत्). — ^{b}) $G_{2.3}$ °पूगानु°. — 4^c = 1. 1. 11^c. — ^{cd}) B_3 पांडवानां महायुद्धं सर्वलोक°.

5 ^{a}) S कथ्यते (G_3 कथितं); $C_{a.3}$ कत्थना- (as in text). — ^{b}) B_2 मे तद्; D_{10} मम च; T_1 G_4 मा यद्; T_2 $G_{1.2.5}$ मां यद्; G_3 वाक्यं) (for महद्). — After 5^{ab}, K_4 B Dn_1 D_5 $D_{1.3.4.6–8.10}$ ins.:

558* वासुदेवसहायस्य गर्जतः सानुजस्य ते ।
[$B_{1.2.4}$ $D_{1.3.4.10}$ च (for ते).]

— ^{d}) = 5. 88. 74^d; 135. 9^d. D_{10} कालः समा°. — ^{e}) K_2 यथा यत्; K_5 Dn_1 यथा च; $B_{1–3}$ $D_{1.3.4}$ T_2 $G_{2.3}$ यथावत् (for यथा वः). — ^{f}) K_2 $D_{1.2.7}$ तथा तत्; K_5 तत्तथा (for तत्सर्वं). — After 5, K_4 B Dn_1 D_5 $D_{1.3.4.6–8.10}$ ins. a passage given in App. I (No. 9), followed by stanza 16 of this adhy.

6 = (var.) 13 = 5. 158. 9. $K_{3–5}$ B Dn_1 D_5 $D_{1.3.4.6–8.10}$ read 6–11 after 12, which latter in these MSS. follows passage No. 10 of App. I. — ^{a}) D_1 सहर्षं (for अमर्षं). K_4 B Dn_1 D_5 $D_{6.10}$ राष्ट्रान्निर्वासनक्लेशं. — K_4 D_6 om. (hapl.) 6^{bc}. — ^{c}) B Dn_1 D_5 D_{10} कृष्णाया° (for द्रौपद्या°).

7 ^{a}) = 5. 88. 74^c; 135. 9^c. — ^{b}) $K_{3.4}$ B Dn_1 D_5 $D_{6.8.10}$ सर्वं (for गर्भं). — ^{d}) K_2 वा (for च). $D_{3.4}$ अस्त्राणां लाघवं परं; S परमं चास्त्रलाघवं. — D_3 *repeats* (with v.l.) 7^a–10^b after 5. 158. 9.

8 D_3 om. (hapl.) 8^b–9^a; D_6 om. (hapl.) 8^{cd}. — ^{c}) $K_{1.2}$ $B_{1.4}$ $D_{1.2.7}$ हृदयं कस्य न स्फोटेत्; $K_{3–5}$ $B_{2.3.5}$ Dn_1 D_5 $D_{3.4.10}$ हृदयं न स्फुटेत्कस्य.

9 D_3 om. 9^a (cf. v.l. 8). — ^{a}) $D_{3.4}$ शूरस्य च

आच्छिन्नं राज्यमाक्रम्य कोपं कस्य न दीपयेत् ॥ ९
यत्तदुक्तं महद्वाक्यं कर्मणा तद्विभाव्यताम् ।
अकर्मणा कत्थितेन सन्तः कुपुरुषं विदुः ॥ १०
अमित्राणां वशे स्थानं राज्यस्य च पुनर्भवः ।
द्वावर्थौ युध्यमानस्य तस्मात्कुरुत पौरुषम् ॥ ११
अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ।
अथ वा निहतोऽस्माभिर्वीरलोकं गमिष्यसि ॥ १२
राष्ट्रात्प्रव्राजनं क्लेशं वनवासं च पाण्डव ।
कृष्णायाश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ १३
अप्रियाणां च वचने प्रव्रजत्सु पुनः पुनः ।
अमर्षं दर्शयाद्य त्वममर्षी ह्येव पौरुषम् ॥ १४
क्रोधो बलं तथा वीर्यं ज्ञानयोगोऽस्त्रलाघवम् ।
इह ते पार्थ दृश्यन्तां संग्रामे पुरुषो भव ॥ १५
तं च तूबरकं मूढं बह्वाशिनमविद्यकम् ।
उलूक मद्वचो ब्रूया असकृद्भीमसेनकम् ॥ १६
अशक्तेनैव यच्छप्तं सभामध्ये वृकोदर ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥ १७
लोहाभिहारो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्दमम् ।
पुष्टास्तेऽश्वा भृता योधाः श्वो युध्यस्व सकेशवः ॥ १८ C. 5. 5600 B. 5. 160. 93 K. 5. 160. 93

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

कृतास्त्रस्य. — ^{b}) K5 परवित्तस्य; D1 परिवर्तेषु; D3.4 परद्रव्येषु. K3.4 B Dn1 D6 [अ]गृध्यतः; G1 गृध्नतः; G3 [अ]गृध्नुतः (for गृध्यतः). — ^{c}) K1 आछिदन्; K3 B1.3.4 D6 आस्थितं (for आच्छिन्नं). D3.4 आच्छिन्नवित्तस्याक्रम्य. — ^{d}) T1 G5 कोपः (for कोपं).

10 ^{a}) D3.4 यदुक्तं तत् (by transp.); S यदुच्यते. K4 महावाक्यं; D1 महन्माव्यं. — ^{b}) D10 तद्विधीयतां; M2 तद्धि भाव्यतां; M3-5 तद्धि भाव्यतां. — ^{c}) K1.2 नतं वंशे; G5 कत्थनेन (for कत्थितेन). — ^{d}) D3.4 G5 M1.2 का- (for कु-).

11 ^{b}) B5 D2 G3 (catalectic!) राज्यं (for राज्यस्य). T2 G2 पुनर्जयः (for °र्भवः). B1-4 Dn1 Ds D3.4.6.8.10 राज्यं च पुनरुद्धर. — ^{c}) K4 B (except B5) Dn1 Ds D6.10 युद्धकामस्य. — ^{d}) K5 D3 त्वं कुरु; B (except B5) Ds D6 तत्कुरु (for कुरुत). — Stanzas 5. 158. 7-8 (with v.l.) are read (for the first time) in B Dn1 Ds D6-8.10 after 11, in K4.5 (latter om. the *second* stanza) after 12; in both cases there is a *repetition* in the proper place.

12 K3-5 B Dn1 Ds D1.3.4.6-8.10 read 12 before stanzas 6-11 and after a passage given in App. I (No. 10), which latter follows our stanza 17 (q. v.). — ^{a}) B3 त्वं तु; M3-5 पार्थ (for वा त्वं). D3.4 अस्मान्वा विनिहत्याजौ. — ^{b}) B2 वसुधाम् (for पृथिवीम्). — ^{c}) K3-5 B Dn1 Ds D1.6-8.10 T1 निर्जितो (for निहतो). — ^{d}) K1.2 वीरलोकान्; T1 G3.5 M देवलोकं. K3-5 B Dn1 Ds D1.6-8.10 रणे वीर शयिष्यसि. — After 12, K4 reads 5. 158. 7-8 (with v.l.), while K5 reads only 5. 158. 7. On the other hand, after 12, D3.4 ins. 5. 158. 12 and 13 with 560* between them (cf. v.l. 18).

13 =(var.) 6. — ^{a}) K4 B Dn1 Ds D6.8.10 निर्वासन- (K4 Ds °नं); D1 T2 G2 प्रव्रजनं; D3.4 प्रव्राजनात्; T1 प्रव्राजन- (for प्रव्राजनं). G3 चैव (for क्लेशं). — ^{b}) K1.2.5 D2-4.7 फाल्गुन (for पाण्डव). — ^{d}) K5 D1 संस्मृत्य (for संस्मरन्).

14 T2 om. 14-15. — ^{a}) S तु (for च). K3.4 B Dn1 Ds D1.3.4.6.8.10 वचनं. — ^{b}) K1.2 प्रव्रजन्स; K3 B Dn1 Ds D1.3.4.6.10 प्रभुवत्सु; K4 Ds प्रभुवंश्च. — ^{c}) B (except B2) Dn1 Ds D6.10 दर्शयस्व (for °याद्य). — ^{d}) G3 अमर्षेष्वेव पौरुषं.

15 T2 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^{a}) D1.2 M3-5 क्रोधं. K (except K4) शौर्यं (for वीर्यं). — ^{b}) K1.5 D1.7 परं चाप्य(K5 °छ)स्त्रलाघवं. — ^{c}) B3 इहैव (for इह ते). K1.2 पार्थ दृश्यंते; K4 B Dn1 Ds D6.8.10 दृश्यतां पार्थ. — ^{d}) K4 B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 युध्यस्व (for संग्रामे).

16 K3 om. 16^{ab}. K4 B Dn1 Ds D6-8.10 read 16 and 17 (with 559*) after a passage given in App. I (No. 9); cf. v.l. 5. — ^{a}) K1.2 तत्र (for तं च). G1 नश्वरकं; G2 [अ]मर्षेतरं; G3 रूपकरं; **Ca**.d तूबरकं (as in text). K5 B Dn1 Ds D6-8.10 **Ca** बालं (for मूढं). K4 तं बहूवरकं बालं. — ^{b}) K1 G3 M5 बह्वाशनम्. K1(*sup. lin.* as in text).2 अबुत्तमं; **Ca** अविद्यकं (as in text). — ^{c}) K1.2 D2-4 T2 G1.2.5 M ब्रूया (as in text); the rest ब्रूहि. — ^{d}) K1 G1.5

१५८

C. 5. 5535
B. 5. 161. 1
K. 5. 161. 1

संजय उवाच ।
सेनानिवेशं संप्राप्य कैतव्यः पाण्डवस्य ह ।
समागतः पाण्डवेयैर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १
अभिज्ञो दूतवाक्यानां यथोक्तं ब्रुवतो मम ।
दुर्योधनसमादेशं श्रुत्वा न क्रोद्धुमर्हसि ॥ २
युधिष्ठिर उवाच ।
उलूक न भयं तेऽस्ति ब्रूहि त्वं विगतज्वरः ।
यन्मतं धार्तराष्ट्रस्य लुब्धस्यादीर्घदर्शिनः ॥ ३
संजय उवाच ।
ततो द्युतिमतां मध्ये पाण्डवानां महात्मनाम् ।
सृञ्जयानां च सर्वेषां कृष्णस्य च यशस्विनः ॥ ४
द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च संनिधौ ।
भूमिपानां च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह ॥ ५
इदं त्वामब्रवीद्राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।

ह्यसकृत् (for असकृत्). — After 16, K3.4 B Dn1 D8 D1–4. 6–8. 10 ins.:

559* विराटनगरे पार्थ यस्त्वं सूदो ह्यभूः पुरा ।
बल्लवो नाम विख्यातस्तन्ममैव हि पौरुषम् ।

17 =var. 5. 158. 10. — K3 om. 17; D7 om. 17^{ab}. — ^{ab}) D3.4 च (for [ए]व), and क्षांतं (for शसं). Ca. d cite शसं (as in text). K4 B Dn1 D8 शसं). D1. 6. 8. 10 प्रतिज्ञातं सभामध्ये (D1 om. 14^{bcd}) न तन्मिथ्या त्वया पुरा. — After 17, K4 B Dn1 D8 D1 (om. lines 1–6). 3. 4. 6–8. 10 ins. a passage given in App. I (No. 10).

18 =(var.) 5. 158. 11. — ^{a}) K2 B (except B3) D8 D6. 10 Cs लोहाभिसारः; K3 लोहाभिभारः; S बलाभिहारः (T1 °सारः; G3 °हासः); Ca. d as in text. — ^{b}) S °क्षेत्रे अ(T G1–3 ह्य)कर्दमे; Ca as in text. Cd cites अकर्दमम् (as in text). — ^{c}) D3.4 च (for ते). K1.2 M (except M1) सुभृता; D2 स्वधृता (for ऽश्वा भृता). M2.4.5 योधाः. — ^{d}) M3–5 घृकोदर (for सकेशवः). D3.4 युध्यस्व सहकेशवः. — After 18, K4 B Dn1 D8 D6. 8. 10 read (for the first time) 5. 158. 12–41 (with 560* and 562* respectively after stanzas 12 and 39), *repeating* the stanzas in their proper place; the passage is given verbatim in App. I (No. 11).

☞ The sequence of the stanzas of this adhy. in the Vulgate (and the older printed ed.), which is extremely confused, is as follows: 1^{ab}, 556*, 1^{cd}, 557*, 2^{cd}–5^{ab}, 558*, 5^{cdef}; then follows passage No. 9 of App. I (108 lines); then stanza 16, 559*, and stanza 17; then passage No. 10 of the same App. (lines 28); then stanzas 12, 6–11; then 5, 158. 7–8; then stanzas 13–15, 18; and finally there is an anticipation—which is as inexplicable as it is unnecessary—of stanzas 12–41 of the foll. adhy. Consequently this short adhy. of 18 stanzas appears in the printed ed. as an adhy. of 125 stanzas!

Colophon om. in T2 G2.5 M1.2. Dn2 D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* N (Dn2 D6.9 missing) उलूक(B3 अन्धक)यान; G3 उलूकदूतागमन. — *Adhy. name:* T1 उलूकप्रेषणे वाच्यवचनं; M3–5 उलूकप्रेषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 150; T1 G1 161; G3 158; M3.5 160; M4 159. — *S'loka no.*: K5 19; Dn1 15 (=115).

158

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 ^{a}) K4 B Dn1 D8 D3. 4. 6. 8. 10 संप्राप्तः (for °प्राप्य). D1 T2 G2 सेनानिवेशनं प्राप्य. — ^{b}) B3 पांडवैः सह; T G पार्थिवैः सह (for पाण्डवस्य ह). K1–3 सः; D2 च; D3 हि (for ह). — ^{c}) D2 G2 समागतं (for °गतः).

2 G3 om. 2–4. — ^{b}) S (G3 om.) वदतो (for ब्रुवतो).

4 G3 om. 4 (cf. v.l. 2). K4 B1–4 Dn1 D8 D2–4. 6. 10 om. the ref. B5 D7 वैशंपायनः (for संजयः). — ^{c}) K4 B Dn1 D8 D6. 8. 10 मत्स्यानां (for सर्वेषां). — ^{d}) D1 T2 G2 महात्मनः (for यश°).

5 ^{d}) M3–5 उवाच (for जगाद).

6 Before 6, all MSS. (Dn2 missing; T2 G2 om.) ins. उलूक उ° (resp. उलूकः). — T2 G2 om. 6^{a}–8^{b}. — ^{a}) T1 राजन् (for राजा). — ^{b}) K1.2 T1 G3.5 °बलः

शृण्वतां कुरुवीराणां तन्निबोध नराधिप ॥ ६
पराजितोऽसि द्यूतेन कृष्णा चानायिता सभाम् ।
शक्योऽमर्षो मनुष्येण कर्तुं पुरुषमानिना ॥ ७
द्वादशैव तु वर्षाणि वने धिष्ण्याद्विवासिताः ।
संवत्सरं विराटस्य दास्यमास्थाय चोषिताः ॥ ८
अमर्षं राज्यहरणं वनवासं च पाण्डव ।
द्रौपद्याश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ ९
अशक्तेन च यच्छप्तं भीमसेनेन पाण्डव ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥ १०
लोहाभिहारो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्दमम् ।
समः पन्था भृता योधाः श्वो युध्यस्व सकेशवः ॥ ११
असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकत्थसे ।
आरुरुक्षुर्यथा मन्दः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ १२
द्रोणं च युध्यतां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि ।
अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि ॥ १३
ब्राह्मे धनुषि चाचार्यं वेदयोरन्तरं द्वयोः ।
युधि धुर्यमविक्षोभ्यमनीकधरमच्युतम् ॥ १४
द्रोणं मोहाद्युधा पार्थ यज्जिगीषसि तन्मृषा ।
न हि शुश्रुम वातेन मेरुमुन्मथितं गिरिम् ॥ १५
अनिलो वा वहेन्मेरुं द्यौर्वापि निपतेन्महीम् ।
युगं वा परिवर्तेत यद्येवं स्याद्यथात्थ माम् ॥ १६
को ह्याभ्यां जीविताकाङ्क्षी प्राप्यास्त्रमरिमर्दनम् ।

C. 5. 5552
B. 5. 161. 18
K. 5. 161. 18

(for °मनाः). — d) K3.5 D1–4.7 G1 जनाधिप; Dn1 युधिष्ठिर (for नराधिप).

7 T2 G2 om. 7 (cf. v.l. 6). — b) K1 D1 T1 G1.5 M3–5 चानयिता; G3 चावमता. — c) K1.2 शक्यो गर्वो; M3–5 शक्योन्मर्षो (*for* शक्योऽमर्षो).

8 T2 G2 om. 8^{ab} (cf. v.l. 6). — a) K1.2.5 D6 एतानि; B2 D2–4.7 G5 M एव च; T1 G1 एव हि; G3 इमानि (for एव तु). — b) K1.2.3 m.5 D6 राष्ट्रात्; K3 राज्यात्; Cd.s धिष्ण्यात् (as in text). B4.5 D8 G3.5 विवासितः; Ds2 D7 निवासिताः. — d) D3.4 गृहम् (for दास्यम्). K4 B4.5 G5 चोषितः.

9 =5. 157. 6; =(var.)5. 157. 13. — a) Ds भर्त्सनं (for अमर्षं). — b) T G2.3.5 भारत (for पाण्डव). — After 9, D3 *repeats* 5. 157. 7^{a}–10^{b} [v.l. यदिदं (for यदर्थं); यं च न (for परं च); हृदयं कस्य न स्फोटेत् (for न स्फुटेद्धृदयं कस्य); विधीयतां (for विभाव्यताम्).]

10 =(var.)5. 157. 17. — a) T2 G1.2 [ए]व (for च). — D3 om. 10^{c}–11^{d}.

11 =(var.)5. 157. 18. D3 om. 11 (cf. v.l. 10). — a) K3 लोहाभिभारः; B4 D3.4.10 Cs लोहाभिसारः; S बलाभिहारः. — b) T1 G1.3 M2 °क्षेत्रे ह्यकर्दमे. — c) K4 B (except B2) Dn1 भृतास्तेश्वाः; Ds2 D3.4.10 वृता योधाः; D6 वृतास्तेर्थः (for भृता योधाः). K3 पृष्टश्चोपहृता योधाः; S पुष्टास्तेश्वा (T2 G2 °स्ते ये) भृता (G5 भूत-; M3 भृत-) यो(M2–5 यौ)धाः.

☞ K4 B Dn1 Ds D6.8.10 read stanzas 12–41, (with v.l., and with ins.) for the first time after stanza 18 of the previous adhy., *repeating* them here (cf. App. I, No. 11).

12 B5 om. 12. — c) M3–5 आरुरुक्षन्. — After 12, K4 B (except B5) Dn1 Ds D3.4.6–8.10 ins.:

560* एवं कत्थसि कौन्तेय अकत्थन्कुरु पौरुषम् ।
सूतपुत्रं सुदुर्धर्षं शल्यं च बलिनां वरम् ।

[(L. 1) K4 Ds D3.4.7.10 *स कत्थन्* (for अक°). Dn1 D8 पुरुषो भव (for कुरु पौरुषम्). — (L. 2) D3.4.6 च (for सु-).]

13 a) Dn1 बलिनां (for युध्यतां). — c) B1.2.4 अयुद्ध्वा (for अजित्वा). — D6 om. (hapl.) 13^{d}–15^{a}. — d) M3–5 त्वं किम् (for कथम्).

14 D6 om. 14 (cf. v.l. 13). — b) K2 B Dn1 Ds D1–4.7.10 Cs अंतरां; K3.5 चांतरं; K4 त्वंतरं; Cd अंतरं (as in text). T2 G2.5 M तयोः (for द्वयोः). T1 G1.3 वेद योर्भ्यंतरं तयोः; M1 (*inf. lin.*) वेदवेदांतयोरपि. — B5 om. 14^{cd}. — c) K (except K4) B3.4 Ds D1.2.7.8.10 असंक्षोभ्यम् (for अविक्षोभ्यम्). B2 D3.4 M1 युधि धुर्यमिवा(B2 °समं)क्षोभ्यं; G1 युधि युध्यंतमक्षोभ्यं. — d) K4 B (B5 om.) D10 °चरम्; K5 Dn1 Ds D3.4.7 °वरम्; G3 °रथम् (for °धरम्).

15 D6 om. 15^{a} (cf. v.l. 13). — a) K4 B Dn1 Ds D3.4.10 महाद्युतिं; S (except T1) मोहाद्यथा (G2 M3–5 °दा) (for मोहाद्युधा). — b) B1.2 Dn1 D1 जेतुमिच्छसि; B4 D2 यज्जिहीर्षसि; T1 G5 संजिगीषसि; T2 G1–3 M संजिहीर्ष(G3 °जहिष्य)सि.

16 a) S [ऽ]पि (for वा). K1.2 दहेन्; B2 D7 हरेन् (for वहेन्). — b) T2 G2 वि- (for [अ]पि). D7 भुवि (m महीं as in text).

17 a) K6 स्वाभ्यां; Dn1 D1 ह्यस्ति (for ह्याभ्यां). — b) B5 Dn1 प्राप्येमम्; Cs प्राप्यांतं (for प्राप्यास्त्रम्).

C. 5. 5552
B. 5. 161. 18
K. 5. 161. 18.

गजो वाजी नरो वापि पुनः स्वस्ति गृहान्व्रजेत् ॥ १७
कथमास्यामभिध्यातः संसृष्टो दारुणेन वा ।
रणे जीवन्विमुच्येत पदा भूमिमुपस्पृशन् ॥ १८
किं दर्दुरः कूपशयो यथेमां
न बुध्यसे राजचमूं समेताम् ।
दुराधर्षां देवचमूप्रकाशां
गुप्तां नरेन्द्रैस्त्रिदशैरिव द्याम् ॥ १९
प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ दाक्षिणात्यै-
रुदीच्यकाम्बोजशकैः खशैश्च ।
शाल्वैः समत्स्यैः कुरुमध्यदेश्यै-
र्म्लेच्छैः पुलिन्दैर्द्रविडान्ध्रकाञ्च्यैः ॥ २०
नानाजनौघं युधि संप्रवृद्धं
गाङ्गं यथा वेगमवारणीयम् ।
मां च स्थितं नागबलस्य मध्ये
युयुत्ससे मन्द किमल्पबुद्धे ॥ २१
इत्येवमुक्त्वा राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
अभ्यावृत्य पुनर्जिष्णुमुलूकः प्रत्यभाषत ॥ २२
अकत्थमानो युध्यस्व कत्थसेऽर्जुन किं बहु ।
पर्यायात्सिद्धिरेतस्य नैतत्सिध्यति कत्थनात् ॥ २३
यदीदं कत्थनात्सिध्येत्कर्म लोके धनंजय ।
सर्वे भवेयुः सिद्धार्था बहु कत्थेत दुर्गतः ॥ २४
जानामि ते वासुदेवं सहायं
जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रम् ।
जानाम्येतत्त्वादृशो नास्ति योद्धा
राज्यं च ते जानमानो हरामि ॥ २५
न तु पर्यायधर्मेण सिद्धिं प्राप्नोति भूयसीम् ।

— ^{c}) M2–4 वापि (for वाजी). K4 B (for B2 see below) Dn1 D6. 8. 10 रथो (for नरो). B2 G3 गजवाजिरथो (G3 °नरो) वापि. — ^{d}) S स्वस्थो (for स्वस्ति). T1 G2 गृहं (for गृहान्). K B2 Ds D1–4. 6–8. 10 इयात् (for व्रजेत्).

18 ^{a}) D1 अनु°; S अवध्यातः (M1 अवज्ञातः; M3. 4 अपध्यातः); Cd. s as in text. — ^{b}) K5 D7 T1 संस्पृष्टो; Dn1 °दृष्टो; D8 G3 °पृष्टो (for °सृष्टो). K4 D3. 4. 6. 10 च (for वा). — ^{d}) = 4. 15. 15^{b}.

19 K5 om. 19^{a}–21^{a}. — ^{ab}) K1–3 Ds2 D7. 8 दुर्दु(K3 Ds2 °र्दे)रः; Cd दर्दुरः (as in text). M3–5 किं दर्दुरः कूपशयो यथेमां नावबुध्यसे (Anuṣṭubh!). — B5 om. from. 19^{cd} up to 5. 159. 1. — ^{c}) M3–5 चमूमेतां (for दुराधर्षां). — ^{d}) T2 G2 अवध्यां (for इव द्याम्).

20 K5 B5 om. 20 (cf. v.l. 19). — ^{b}) T1 कांभोज- (for काम्बोज-). For खशैश्च, some MSS. read खसैश्च or खषैश्च; only K3 किरातैः. — ^{c}) S (mostly) साल्वैः. K3 कुरुमत्स्यदश्यैः; K4 B1. 2 Ds1 D2–4. 6. 10 °मध्यदेश्यैः; B4 D1 °मुख्यदेश्यैः; Dn1 D8 °मुख्यदेशैः; G5 उरुमध्यदेश्यैः. — ^{d}) K1. 2 द्रविडां(K2 °डों)ढकैश्च; K3 D1 द्रविडांध्रकैश्च; K4 D8 द्रविडोंड(D8 °ध)कांध्रैः; B2 D3. 4. 6 द्रविडोड्रकाचैः (B2 °काच्यैः; D6 °कांचैः); Dn1 द्रविडौंड्रकांचैः; Ds D10 द्रविडोंड्रकांच्यैः; D2 द्रविडांध्रकाचैः; D7 द्रविडांध्रकांचैः; T1 द्रमिळांध्रकांच्यैः; T2 G1. 2. 5 द्रमिळांध्रकैश्च; G3 द्रमिडांध्रकैश्च; M द्रमिळांध्र(M2 °ध)काचैः.

21 K5 om. 21^{a}; B5 om. 21 (cf. v.l. 19). — ^{a}) K1–3 D2. 7 संनिविष्टं; K4 B2 D3. 4. 6. 8. 10 T G1. 2 M °प्रवृत्तं; G5 °प्रमत्तं (for °प्रवृद्धं). — ^{b}) N (B5 om; Dn2 missing) M3 अपारणीयं. — ^{c}) G2 तच् (for मां). K (except K4) B2 Ds D1–4. 7 °कुल°; S (except G1. 5) °पुर° (for °बल°). Cd cites नागकुलं. — ^{d}) S विकत्थसे (for युयु°). K (except K4) D1. 7. 8 किल (for किम्). K1–3 G3 किमल्पबुद्धिः; G5 विकल्पबुद्धे.

23 B5 om. 23 (cf. v.l. 19). — ^{b}) Ds न हि (for ऽर्जुन). — ^{c}) K1. 5 Ds D1–4. 7 M3–5 पर्यायसिद्धिर् (D2 °द्धेर्); K4 D7 पर्यायासिद्धिर्; T2 G1. 2. 5 यस्य वा (G1. 5 या) सिद्धिर्. T2 G1. 2 एकस्य (for एतस्य). — ^{d}) K (except K4) D1 कत्थतः (for °नात्).

24 B5 om. 24 (cf. v.l. 19). — ^{a}) K5 D7. 8 T1 G3. 5 M (except M3) यद् (for यदि). D3. 4. 10 इह (for इदं). D2 कत्थतः (for कत्थनात्). K4 B (B5 om.) Dn1 Ds D3. 4. 6. 8. 10 लोके (for सिध्येत्). — ^{b}) K4 B (B5 om.) Dn1 Ds D6. 8. 10 सिध्येत्कर्म; D3. 4 कर्म सिध्येद् (for कर्म लोके). — ^{d}) K4 B (B5 om.) Dn1 Ds D6–8. 10 कत्थने को हि; D2–4 बहु कत्थेन. D2–4 दुर्गताः; D10 दुर्बलः (for दुर्गतः).

25 B5 om. 25 (cf. v.l. 19). — ^{c}) K1. 2 योधः (for योद्धा). — ^{d}) K4 B1. 2. 4 Dn1 Ds D6. 8. 10 जानान(D8 जानीम)स्ते राज्यमेतद्धरामि; B2 जानन्नु ते राज्यमेतद्व्रजामि; D3. 4 राज्यं तेजो न त्वमर्हो मतो मे.

26 B5 om. 26 (cf. v.l. 19); G3 om. 26^{ab}. — ^{a}) D1 च (for तु). B3 °धर्मस्य; D2 °मात्रेण; Cs °धर्मेण

मनसैव हि भूतानि धाता प्रकुरुते वशे ॥ २६
त्रयोदश समा भुक्तं राज्यं विलपतस्तव ।
भूयश्चैव प्रशासिष्ये निहत्य त्वां सबान्धवम् ॥ २७
क्व तदा गाण्डिवं तेऽभूद्यत्त्वं दासपणे जितः ।
क्व तदा भीमसेनस्य बलमासीच्च फल्गुन ॥ २८
सगदाद्भीमसेनाच्च पार्थाच्चैव सगाण्डिवात् ।
न वै मोक्षस्तदा वोऽभूद्विना कृष्णामनिन्दिताम् ॥ २९
सा वो दास्यं समापन्नान्मोक्षयामास भामिनी ।
अमानुष्यसमायुक्तान्दास्यकर्मण्यवस्थितान् ॥ ३०
अवोचं यत्षण्ढतिलानहं वस्तथ्यमेव तत् ।
धृता हि वेणी पार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ३१
सूदकर्मणि च श्रान्तं विराटस्य महानसे ।
भीमसेनेन कौन्तेय यच्च तन्मम पौरुषम् ॥ ३२
एवमेव सदा दण्डं क्षत्रियाः क्षत्रिये दधुः ।
श्रेण्यां कक्ष्यां च वेण्यां च संयुगे यः पलायते ॥ ३३
न भयाद्वासुदेवस्य न चापि तव फल्गुन ।
राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युध्यस्व सहकेशवः ॥ ३४
न माया हीन्द्रजालं वा कुहका वा विभीषणी । C. 5. 5570 B. 5. 161. 36 K. 5. 161. 36

(as in text). Cd cites पर्यायधर्मः. — ^{b}) Dn1 राज्यं (*for* सिद्धिं). K5 आप्नोति (*for* प्रा°). K1.3.5 D1.2 मानसीं; K2 D8 मानुषीं; K4 B1.3.4 Dn1 Ds D6.10 मानुषः; B2 D7 मानवः (for भूयसीम्). — ^{c}) K1 [इ]ह; T1 G3 च; M3–5 प्र- (for हि). K3 हि कूलानि; K4 B (B5 om.) Dn1 Ds D3.4.6.10 [अ]नुकूलानि (for हि भूतानि). — ^{d}) K4 B1.3.4 Dn1 Ds D6.8.10 Cs विधाता; B2 धाता च; (for धाता प्र-).

27 B5 om. 27 (cf. v.l. 19); G3 om. 27^{cd}. — ^{b}) D1 M3–5 त्वा (for त्वां).

28 B5 om. 28 (cf. v.l. 19); D7 om. 28^{ab}. — ^{b}) *K5 D2* T G1.2.5 यदा (*for* यत्त्वं). *K4 B (B5 om.)* Dn1 Ds D6.10 दासपणैर्; T G1.2.5 दासः पणे (for दासपणे). — ^{d}) N (except D1.2; B5 om.; Dn2 missing) फाल्गुन (for फल्गुन).

29 B5 om. 29 (cf. v.l. 19). — ^{a}) B2.4 Dn1 Ds वा (for च). K5 सगदो भीमसेनश्च. — ^{b}) K4 D3.4.6.10 चापि; B2.4 Dn1 Ds वापि (for चैव). D8 फाल्गुनाद्वा (for पार्थाच्चैव). K5 पार्थश्चैव सगांजिवः. — ^{c}) K3 हि; K4 [ए]व; K5 D2–4.7 वि-; S च (for वै). Ds2 सः; D6 G3 M3–5 वा; T2 G2 च (for वः).

30 B5 om. 30 (cf. v.l. 19). — ^{a}) K3 Dn1 D2–4.7 S दास्यं (as in text); the rest दास्ये. K5 सायुधांश्चैव संपन्नान्. — ^{b}) K4 B (B5 om.) Ds D6.8 भाविनी; Dn1 पार्षती (for भामिनी). — ^{c}) K2 B1.3 Cs अमानुष्ये; K3 B4 D6 °ष्यं (for °ष्य-). B4 D7 -समापन्नान्; D2 M4 °युक्ताः (for -समायुक्तान्). — ^{d}) K4 B (B5 om.) Dn1 Ds D1.6.8 दास-; T G1.2.5 M1 दास्ये (for दास्य-).

31 B5 om. 31 (cf. v.l. 19). — ^{b}) K1–3 D1 सत्यम् (for तथ्यम्). D3.4 च (for तत्). — ^{c}) K5 धृता वेणी हि; T2 G2.5 धृत्वा हि वेणीं. — ^{d}) K1 D3.4 T G1 तथा; D8 यदा (for तदा).

32 B5 *om.* 32 (*cf.* *v.l.* 19). — ^{a}) K3.5 *D1* विश्रांतः; D7 विश्रांतं; G5 चाश्रांतं. — ^{c}) K5 भीमसेनश्च; B2.4 Ds2 D2–4 °सेनस्य; D1 °सेनः स. — ^{d}) Ds M1.2 यत्तु; D1 T G M3–5 यत्तत् (for यच्च). D7 स्मृत्वा त्वं पुरुषो भव.

33 B5 om. 33 (cf. v.l. 19) — ^{a}) K4 B (B5 om.) Dn1 Ds D2–4.6.8.10 एतत्; Cd.s एव (as in text). D7 एवं निपातितो दंडः. — ^{b}) D7 क्षत्रियस्य ततस्तव. — ^{cd}) K1 transp. कक्ष्यां and वेण्यां. K2 कर्षं; Ds1 रूक्षां; Ds2 रूक्ष्यां; Cd कक्ष्यां (as in text). G5 वेणीं; Cd वेण्यां (as in text). M3–5 पलायति (for °ते). K4 B (B5 om.) Dn1 D3.4.6.8.10 वेणीं कृत्वा षंढवेषः कन्यां (K4 D8.10 °न्या) नर्तितवानसि; D7 सानुबंधस्य दुर्बुद्धे क्षत्रियेण सता मया. D3.4 *repeat* 33^{cd} as in text also.

34 B5 om. 34 (cf. v.l. 19). — ^{b}) N (except D1.2; B5 om.; Dn2 missing) फाल्गुन. — ^{c}) D3.4 S (except G3) न राज्यं (D3.4 राज्यं वः; M1.2 राज्यं न) प्रतिदास्यामि. — ^{d}) D7 [इ]ह स- (for सह-).

35 B5 om. 35 (cf. v.l. 19). — ^{a}) D2.7.8 G1.3.5 M1 मया; Cd.s माया (as in text). K3 नैंद्र°; D2 तैंद्र°; G1 चैंद्र° (for हीन्द्र°). D3.4 न जानामींद्रजालं वा; G2 न मायेहेंद्रजालं वा; M3–5 न मया हींद्रजालानि. Cd.s cite इंद्रजालं (as in text). — ^{b}) K2.3 D8 Cs कुहकं; D1.2 T G1.2.5 M1.2 कुहना; D3.4 छद्मकं; Cd कुहका (as in text). G3 कुहकानां (for कुहका वा). K5 D3.4 च (for वा). K1 B2 D6.7 विभीषणा; K2.3 विभीषणं; K5 [अ]विभीषिका; B1.3 [अ]पि भीषणी; B4 Dn1 D2 [अ]पि भीषणा; D1 विभीषणे; D3.4 [अ]तिभीषणं; D8 [अ]पि भीषणं; Cd विभीषणी (as in text). — ^{c}) T2 G1 युद्धं (for युद्धे). — ^{d}) K3 °गर्जितं; B3 T2 G1.2 °गर्जिताः;

C. 5. 5570
B. 5. 161. 36
K. 5. 161. 36

आत्तशस्त्रस्य मे युद्धे वहन्ति प्रतिगर्जनाः ॥ ३५
वासुदेवसहस्रं वा फल्गुनानां शतानि वा ।
आसाद्य माममोघेषुं द्रविष्यन्ति दिशो दश ॥ ३६
संयुगं गच्छ भीष्मेण भिन्धि त्वं शिरसा गिरिम् ।
प्रतरेमं महागाधं बाहुभ्यां पुरुषोदधिम् ॥ ३७
शारद्वतमहामीनं विविंशतिझषाकुलम् ।
बृहद्बलसमुच्चालं सौमदत्तितिमिंगिलम् ॥ ३८
दुःशासनौघं शलशल्यमत्स्यं
सुषेणचित्रायुधनागनक्रम् ।
जयद्रथाद्रिं पुरुमित्रगाधं
दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपातम् ॥ ३९
शस्त्रौघमक्षय्यमतिप्रवृद्धं
यदावगाह्य श्रमनष्टचेताः ।
भविष्यसि त्वं हतसर्वबान्धव-
स्तदा मनस्ते परितापमेष्यति ॥ ४०
तदा मनस्ते त्रिदिवादिवाशुचे-
र्निवर्ततां पार्थ महीप्रशासनात् ।
राज्यं प्रशास्तुं हि सुदुर्लभं त्वया
बुभूषता स्वर्ग इवातपस्विना ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

Ds1 D7 M °गर्जिनां; Ds2 °गर्जितां; Cd °गर्जनं.

36 B5 om. 36 (cf. v.l. 19). — [b]) N (except D2; B5 om.; Dn2 missing) फाल्गुनानां. K2.4 D2–4.8 च (for वा).

37 B5 om. 37 (cf. v.l. 19). — [a]) D7 भीष्मेण संयुगं गच्छ. — [b]) K1.2 छिंधि (for भिन्धि). K1.4 B (B5 om.) Dn1 Ds D6.8.10 वा (for त्वं). — [c]) K4 D6 तरेथा वा; B (B5 om.) Dn1 Ds D10 तरेमं वा; D3.4 प्रतरस्व; D8 तरेथ वा (for प्रतरेमं). K1 D2 महाबाहुं; K2–5 D1.6.8 °बाहो; D7 °बाहुः.

38 B5 om. 38 (cf. v.l. 19). — [b]) Ds °महोरगं; B2 D1 M (M1 *inf. lin.* as in text) Cd °समाकुलं. — B4 om. 38[cd]. — [c]) K3.5 °समुत्थानं; K4 D3.4.6.8.10 °समुद्वेलं; B1–3 Dn1 °महानक्रं; D2 °समुल्लासं; T G1–3 °समुच्चारं. Cd cites समुच्चलः, Cs समुच्चलत. — [d]) K1 B1–3 D8 T1 G1.2.5 सोमदत्ति°; D3.4 सौमदत्त°; T2 G3 M (M1 *inf. lin.*) सोमदत्त°. — After 38, Dn1 ins.:

561* युयुत्सुतोयं भगदत्तमारुतं
शुशुगु(sic)हार्दिक्यमहासमुद्रम् ।

39 B5 om. 39 (cf. v.l. 19). — [a]) B2 D3.4 दुःशासनोर्मिं. Cd.s cite ओघः. — [b]) D2 °वक्रायुध° (for °चित्रायुध°). — After 39[ab], Dn1 ins.:

562* भीष्मवेगमपर्यन्तं द्रोणग्राहदुरासदम् ।
कर्णशल्यझषावर्तं काम्बोजवडवामुखम् ।

— [c]) K2.3.5 Dn1 Ds D1.2.7 Ca.d.s °गाढं; G3 °रागं (for °गाधं). — [d]) Cd दुर्धर्षणोदं. T1 °प्रतापं; G2 M2.5 °प्रवातं (for °प्रपातम्). Cd cites प्रपातः.

40 B5 om. 40 (cf. v.l. 19). — [b]) G3 युधा; M3–5 पदा (for यदा). K5 D7 विगाह्य. D3.4 [ए]व विनष्ट° (for श्रमनष्ट°). — [c]) T2 G2 सह- (for हत-). Ds -मित्र-; D3.4 -सत्व- (for -सर्व-). — [d]) K3 G3 M एति (for एष्यति).

41 B5 om. 41 (cf. v.l. 19). — [a]) K (except K4) D1.7.8 तस्मात्; T G2.3 ततो (for तदा). K3 अशुचिः; Ds अशुचः; T G1.2.5 आशु; Cd अशुचेः (as in text). — [b]) K4 D6 विवर्ततां; B (B5 om.) Dn1 Ds D1–4.10 T1 G3 निवर्तिता; D7 निर्वर्तिता; D8 निवर्तितां; T2 G1.2.5 निवर्तितं; M निवर्तते. — [c]) K4 D6.8 प्रश(D6 °शा)स्य राज्यं; B (B5 om.) Dn1 Ds D1.3.4.10 प्रशास्य राज्यं (for राज्यं प्रशास्तुं). Cd cites प्रशास्तुं (as in text). K (except K4) भुवि दु° (for हि सुदु°). — [d]) K4 B1–3 D3.4 G2 बुभूषितं; B4 D1.2.6.8.10 T °षितः; Cd.s °षता (as in text). K4.5 D3.4.6.8 S स्वर्गम्; Cd.s स्वर्गं (as in text).

Colophon om. in B5; Dn2 D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan*: K B1.2.4 Dn1 Ds D2–4.6–8.10 G5 M1.2 उलूकयान; B3 अन्धकयान. — *Adhy. name*: T1 G5 M उलूकवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 51 (=151); T1 G1 162; T2 M1.2.4 160; G2.5 M3.5 161; G3 159. — *S'loka no.*: K5 39; Dn1 45.

१५९

संजय उवाच ।
उलूकस्त्वर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ।
आशीविषमिव क्रुद्धं तुदन्वाक्यशलाकया ॥ १
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रुषिताः पाण्डवा भृशम् ।
प्रागेव भृशसंक्रुद्धाः कैतव्येन प्रधर्षिताः ॥ २
नासनेष्ववतिष्ठन्त बाहूंश्चैव विचिक्षिपुः ।
आशीविषा इव क्रुद्धा वीक्षांचक्रुः परस्परम् ॥ ३
अवाक्शिरा भीमसेनः समुदैक्षत केशवम् ।
नेत्राभ्यां लोहितान्ताभ्यामाशीविष इव श्वसन् ॥ ४
आर्तं वातात्मजं दृष्ट्वा क्रोधेनाभिहतं भृशम् ।
उत्स्मयन्निव दाशार्हः कैतव्यं प्रत्यभाषत ॥ ५
प्रयाहि शीघ्रं कैतव्य ब्रूयाश्चैव सुयोधनम् ।
श्रुतं वाक्यं गृहीतोऽर्थो मतं यत्ते तथास्तु तत् ॥ ६
मद्वचश्चापि भूयस्ते वक्तव्यः स सुयोधनः ।
श्व इदानीं प्रदृश्येथाः पुरुषो भव दुर्मते ॥ ७
मन्यसे यच्च मूढ त्वं न योत्स्यति जनार्दनः ।
सारथ्येन वृतः पार्थैरिति त्वं न बिभेषि च ॥ ८
जघन्यकालमप्येतद्भवेद्यत्सर्वपार्थिवान् ।
निर्दहेयमहं क्रोधात्तृणानीव हुताशनः ॥ ९
युधिष्ठिरनियोगात्तु फल्गुनस्य महात्मनः ।
करिष्ये युध्यमानस्य सारथ्यं विदितात्मनः ॥ १०
यद्युत्पतसि लोकांस्त्रीन्यद्याविशसि भूतलम् ।
तत्र तत्रार्जुनरथं प्रभाते द्रक्ष्यसेऽग्रतः ॥ ११
यच्चापि भीमसेनस्य मन्यसे मोघगर्जितम् ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीतमित्यवधार्यताम् ॥ १२
न त्वां समीक्षते पार्थो नापि राजा युधिष्ठिरः ।
न भीमसेनो न यमौ प्रतिकूलप्रभाषिणम् ॥ १३

C. 5. 5642
B. 5. 162. 63
K. 5. 162. 63

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

159

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 B5 om. 1 (cf. v.l. 5. 158. 19). — d) T1 G3 M बाल:; T2 (before corr.) G2.5 बाण-; G1 वाच: (for वाक्य-).

2 B5 resumes! — c) D6 T1 च भृशं (for भृशसं-). — d) K4 B1.2.4.5 Dn1 Ds D8.10 [अ]पि; B3 D2–4 T1 G3 M3–5 च; D6 [अ]धि- (for प्र-).

3 a) K4 B Dn1 Ds D2–4.6.8.10 Ca.d om. न. K1 अधितिष्ठंत; K2 अध्य°; K4 B Dn1 Ds D3.4.6.10 Ca उद°; K5 D2.8 अव(D8 च)तिष्ठंत:; D1 S अव(G1 °धि)तिष्ठंते (M4 °त:); D7 अतितिष्ठंत (for अव°). — b) D10 बाहून्स्वांश्च. K4 B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 प्र° (for वि°). — d) D3.4 संपश्यंत: (for वीक्षां°).

4 b) B4 समवैक्षत. B2 पांडव:; T G M1 कैतवं (for केशवम्). — G3 M om. 4cd. — c) K1–3 D3.4.7 लोहिताभ्यां च (D7 स); T2 G2 अतिताम्राभ्यां (for लोहि°).

5 c) K1.2 (before corr.) उत्स्मयित्वेह; K2.3.5 D7 उत्स्मयित्वे(K5 °त्वै)व; D3.4 संस्मरन्निव; T1 भर्त्सयित्वा तु; T2 G2.5 M उत्स्मयित्वा तु (for उत्स्मयन्निव). Ca.d cite उत्स्मयन् (as in text). — d) B1.3.4 °व्यं प्रत्युवाच ह.

6 b) K1.3 D8 T1 M1.2 ब्रूयाश्चैवं; K5 ब्रूहि चैव; D3.4 T2 G2.5 ब्रूयाश्चैनं; D10 प्रब्रूयास्त्वं. — c) S श्रुत्वा (for श्रुतं). — After 6, K4 B Dn1 Ds D3.4.6–8.10 ins. a passage of 103 lines given in App. I (No. 12).

7 Before 7, K4 B Ds D3.4.6.8 ins. कृष्ण उ°; D10 T2 G2 श्रीभगवान्; G1.3 वासुदेव:. — c) K4 त्वमि°; D3 त्वं ही° (for श्व इ°). K4 B Dn1 Ds D2–4.6–8.10 Ca प्रपद्येथा:; G1 प्रपश्येथा:; Cd अदृश्येथा:; Cs as in text. — d) K5 संग्रामे पुरुषो भव (= 5. 157. 15d).

8 a) B2.5 T2 G मूढस्त्वं. K1–3 D1.2.7 यदेतन्मन्यसे मूढ; K5 दुर्मते मन्यसे यच्च; D3 मन्यसे मूढ यच्च त्वं. — d) D3 M तत् (for त्वं).

9 a) K5 एव (for एतद्). D8 जघन्यकाले मन्ये चेत्; D7 जघन्यकालं संप्रेक्ष्य. Ca.d cite जघन्यकालं (as in text), Cs °काले. — b) K3.4 B Dn1 Ds D2.4.6.8.10 न भवेत् (B2 भवेयु:); M4 भवेद्व: (for भवेद्यत्). D7 सर्वांश्चैव च पार्थिवान्. — c) T1 महीं (for अहं). K5 निर्दहेद्धि मम क्रोध:. — d) M3–5 वनानीव (for तृणा°).

१६०

C. 5. 5643
B. 5. 163. 1
K. 5. 163. 1

संजय उवाच ।
दुर्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः ।
नेत्राभ्यामतिताम्राभ्यां कैतव्यं समुदैक्षत ॥ १
स केशवमभिप्रेक्ष्य गुडाकेशो महायशाः ।
अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ २
स्ववीर्यं यः समाश्रित्य समाह्वयति वै परान् ।
अभीतः पूरयञ्शक्तिं स वै पुरुष उच्यते ॥ ३
परवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् ।
क्षत्रबन्धुरशक्तत्वाल्लोके स पुरुषाधमः ॥ ४
स त्वं परेषां वीर्येण मन्यसे वीर्यमात्मनः ।
स्वयं कापुरुषो मूढः परांश्च क्षेप्तुमिच्छसि ॥ ५
यस्त्वं वृद्धं सर्वराज्ञां हितबुद्धिं जितेन्द्रियम् ।
मरणाय महाबुद्धिं दीक्षयित्वा विकत्थसे ॥ ६
भावस्ते विदितोऽस्माभिर्दुर्बुद्धे कुलपांसन ।
न हनिष्यन्ति गाङ्गेयं पाण्डवा घृणयेति च ॥ ७
यस्य वीर्यं समाश्रित्य धार्तराष्ट्र विकत्थसे ।
हन्तासि प्रथमं भीष्मं मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ ८
कैतव्य गत्वा भरतान्समेत्य

---

10 D7 om. (hapl.) 10. — a) K (except K5) D6.10 M3–5 च (for तु). — b) N (Dn2 missing) फाल्गुनस्य. G2 om. (hapl.) 10d–12a. — d) K4.5 B Dn1 Ds D4.6.8.10 M3–5 विजितात्मनः.

11 G2 om. 11 (cf. v.l. 10). — b) T2 G1.5 M यद्वा° (for यद्या°). D7 पक्षी भूत्वा मनोभवः. — d) K4 B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 पुनः (for ऽग्रतः).

12 G2 om. 12a (cf. v.l. 10). — a) K1–3 D1.2.7 तथैव (for यच्चापि). — b) K4 B Dn1 Ds D4.6.8.10 मोघभाषितं; G2 मे सुगर्जितं. K1.2 D2.7 द्रक्ष्यसे वीर्यसू(D2 °ग)र्जितं. — d) K1.3.5 D1.2.7 इत्युपधार्यतां; K4 B3.5 Dn1 Ds D4.6.8.10 अद्यावधारय; B1.2.4 इत्यवधारय; D3 इत्युपधारय.

13 a) T1 G5 M त्वा (for त्वां). — c) D3 वयं (for यमौ). K4 Ds D6.8.10 भीमसेनो न च यमौ. — d) D1.2 प्रतिकूलं प्रभाषितुं.

Colophon om. in D4 T1 G3; Dn2 D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K B Dn1 Ds D2.3.6–8.10 M उलूक(B3 अन्धक)यान. — *Adhy. name:* M भगवद्वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 52 (=152); T2 M1.2.4 161; G1 163; G2.5 M3.5 162. — *S'loka no.:* K5 13; Dn1 61.

160

☞ In Dn2, stanzas 1–27 are missing (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is ignored up to st. 27. This whole adhy. is missing in D4; the MS. is mostly ignored here.

1 a) D7 T2 वासुदेवस्य (for दुर्यो°). — b) K1–3.5 D1 स धनंजयः. K4 B Ds D3.6–8.10 T G1.3 भरतर्षभ; D2 हषितोर्जुनः (for भरतर्षभः). — c) D2 G3 अपि ताम्राभ्यां; D3 G1 M1 (*inf. lin.*) अभिताम्रा°; G5 M1.5 अतिमात्रा°.

2 b) D1 °रथः; D3 °मनाः (for °यशाः). — c) D2 प्रत्य° (for अभ्य°).

3 Before 3, T G1.2 ins. अर्जुनः. — b) D3 G3 पुमान् (for परान्). K5 Dn1 यः समाह्वयते प°! — c) T1 G3.5 M1.4 (*inf. lin.*) अभितः; Ca. d as in text. K4 B Ds1 D3.6.8.10 युध्यते (B3 Ds1 मुच्यते) शत्रून् (D3 शक्त्या).

4 c) K1–3 D1.2.7 M1.2 अशक्तः सन् (for अशक्तत्वात्). — d) K1–3 D1.2.7 स लोके (by transp.); Ds2 लोकानां; G3 लोकेषु. M3–5 पुरुषोधमः.

5 a) D3 संपन्नं परवीर्येण. — c) K4 Dn1 Ds D8.10 स त्वं; B (except B3) यस्त्वं (for स्वयं). K2–4 B Dn1 Ds D3.6.10 G3 मूढ. — d) D3 D10 [आ]क्षेप्तुं (for क्षेप्तुं). Ds2 G1 अर्हसि (for इच्छसि). K5 परान्क्षेप्तुमिहार्हसि.

6 c) K4 D3 °प्राज्ञं; B Dn1 Ds D6.8.10 °प्रज्ञं (for °बुद्धिं).

7 a) D7 [ऽ]स्माकं (for ऽस्माभिः). — d) K3.5 D1–3.7 ह; K4 B Dn1 Ds D6.8.10 हि (for च).

9 D1 om. 9a–10b. — ab) G3 ins. च after समेत्य. M1.5 धार्तराष्ट्रान् (for °ष्ट्रं). K4 B Dn1 Ds D6.8.10 वदस्व (for ब्रवीहि). D3 ins. (like G3) च after समेत्य; and for धार्तराष्ट्रं ब्रवीहि reads वदस्व धार्तराष्ट्रं च मयोक्तानि च यानि वै (turning 9ab into an anuṣṭubh stanza),

सुयोधनं धार्तराष्ट्रं ब्रवीहि ।
तथेत्याह *अर्जुनः सव्यसाची
निशाव्यपाये भविता विमर्दः ॥ ९
यद्वोऽब्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वो
मध्ये कुरूणां हर्षयन्सत्यसंधः ।
अहं हन्ता पाण्डवानामनीकं
शाल्वेयकांश्चेति ममैष भारः ॥ १०
हन्यामहं द्रोणमृते हि लोकं
न ते भयं विद्यते पाण्डवेभ्यः ।
ततो हि ते लब्धतमं च राज्यं
क्षयं गताः पाण्डवाश्चेति भावः ॥ ११
स दर्पपूर्णो न समीक्षसे त्व-
मनर्थमात्मन्यपि वर्तमानम् ।
तस्मादहं ते प्रथमं समूहे
हन्ता समक्षं कुरुवृद्धमेव ॥ १२
सूर्योदये युक्तसेनः प्रतीक्ष्य
ध्वजी रथी रक्ष च सत्यसंधम् ।
अहं हि वः पश्यतां द्वीपमेनं
रथाद्भीष्मं पातयितास्मि बाणैः ॥ १३
श्वोभूते कत्थनावाक्यं विज्ञास्यति सुयोधनः ।
अर्दितं शरजालेन मया दृष्ट्वा पितामहम् ॥ १४
यदुक्तश्च सभामध्ये पुरुषो ह्रस्वदर्शनः ।
क्रुद्धेन भीमसेनेन भ्राता दुःशासनस्तव ॥ १५
अधर्मज्ञो नित्यवैरी पापबुद्धिर्नृशंसकृत् ।
सत्यां प्रतिज्ञां नचिराद्रक्ष्यसे तां सुयोधन ॥ १६
अभिमानस्य दर्पस्य क्रोधपारुष्ययोस्तथा ।

C. 5. 5869
B. 5. 163. 17
K. 5. 163. 17

— ^{c}) $K_{1-3.5}$ रथीति स्वाहार्जुनः; K_4 B D_{n1} D_s $D_{3.6.8.10}$ तथेत्युवाचा°; D_2 T_2 $G_{3.5}$ $M_{1.3-5}$ तथे(G_3 °दे)ति स्वाहा°; D_7 तथेत्याह स्वामर्जुनः; T_1 $G_{1.2}$ (catalectic!) तथेत्याहार्जुनः; M_2 (hypermetric!) तथेति गत्वाहा° (for तथेत्याह *अर्जुनः).

10 D_1 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — ^{a}) K_4 T_1 $G_{3.5}$ $M_{2.4}$ (*inf. lin.*) यस्वा°; B (except B_2) D_4 T_2 $G_{1.2}$ $M_{1.3-5}$ Ca यद्वा°; D_2 यथा°; D_8 अथा° (for यद्वो°). — ^{b}) K_4 B D_{n1} D_s $D_{3.6.8.10}$ G_1 कुरून् (for कुरूणां). — ^{c}) K_4 B D_{n1} D_s $D_{3.6.8.10}$ सृंजयानाम्; D_1 कौरवाणाम् (for पाण्डवानाम्). — ^{d}) $K_{3.5}$ D_2 S साल्वेयकांश्चेति; D_8 शाल्वेयकानां च. K_4 B_{1-3} $D_{6.8.10}$ M_{3-5} चैव (for चेति). — After 10, B D_s D_{10} *repeat* 9^{ab} (v.l. वदस्व for ब्रवीहि).

11 ^{a}) $K_{3.5}$ पार्थं; Ca.d.s द्रोणं (as in text). K_4 B D_{n1} D_s $D_{3.6.8.10}$ Ca.d.s [ऽ]पि; K_5 तु (for हि). $M_{2.4.5}$ लोकान् (for लोकं). — ^{c}) K_1 ह ते; $D_{1.2}$ [ऽ]पि ते; D_s [ऽ]धि ते (for हि ते). Ca.d cite अधि. K (except K_4) लब्धमिदं; D_2 °मेतद्; D_8 लभ्यमिदं; T_2 $G_{1.2}$ लब्धमदश्; G_5 M_1 °मतश् (for °तमं). $D_{2.7.8}$ हि; G_3 न (for च). — ^{d}) K अस्तं (K_5 व्ययं) गताः; B D_{n1} D_s $D_{3.6.8.10}$ आपद्गताः; D_1 वयं गताः (for क्षयं गताः). T_2 $G_{1.2}$ सोमकाश्च (for चेति भावः).

12 ^{b}) K_4 $D_{6.8}$ ह्यनर्थम्; B_3 D_s D_{10} समर्थम् (for अनर्थम्). K (except K_4) $D_{1.2.7}$ अभि-; S अथ (for अपि). — ^{c}) $M_{1.2}$ अमुं (for अहं). K_3 D_7 तं (for ते).

13 ^{a}) K (except K_4) °मनाः; D_8 °सेनाः (for °सेनः). K_2 D_2 S प्रतीक्ष; K_3 समीक्षन्; K_5 प्रतीक्षन् (for प्रतीक्ष्य). — ^{b}) D_8 रथी ध्वजी (by transp.). $K_{1.3.4}$ B D_s $D_{1.3.7.10}$ रक्षत (for रक्ष च). — ^{c}) D_1 भीमसेन; S वै समक्षं (for द्वीपमेनं). — ^{d}) K_4 B D_{n1} D_s $D_{6.8.10}$ transp. रथात् and भीष्मं, and read पातयिष्यामि (for °तास्मि).

14 ^{a}) S कथितं (for कत्थना-). — ^{b}) D_{10} विज्ञास्यसि सुयोधन. — G_3 M_4 om. (hapl.) 14^c–16^d. — ^{c}) $K_{1.2}$ मर्दितं; K_4 B D_s $D_{3.6.8.10}$ G_5 आचितं; D_{n1} आधितं; T अर्चितं; G_1 M (M_4 *om.*) अर्पितं; G_2 मूर्छितं. — D_7 om. (hapl.) 14^d–15^c.

15 G_3 M_4 om. 15; D_7 om. 15^{abc} (cf. v.l. 14). — ^{a}) K_4 $B_{2.4}$ $D_{7.8}$ यदुक्तं. K_3 $D_{1.2}$ तु (for च). — ^{d}) D_8 वृद्धातिक्रमणस्य च (=18^d); M (M_4 om.) राजा दुर्योधनस्तव.

16 G_3 M_4 om. 16 (cf. v.l. 14). — ^{b}) B (except B_6) °वत्; D_8 °वित् (for °कृत्). — ^{c}) K_4 B D_{n1} D_s $D_{1.3.6-8.10}$ अचिराद्; G_1 त्वचिराद् (for नचिराद्). — ^{d}) K (except K_4) $D_{1.2.7}$ द्रक्ष्यसि; S (G_3 M_4 om.) °तां (for °से). K (except K_4) B_{1-3} $D_{1-3.7.10}$ त्वं; S (G_3 M_4 om.) स (for तां). S (G_3 M_4 om.) सुयोधनः.

17 ^{a}) D_{n1} $D_{1.7}$ S (except T_1 G_8) अति°; Ca.d.s

C. 5. 5659
B. 5. 163. 17
K. 5. 163. 17

नैष्ठुर्यस्यावलेपस्य आत्मसंभावनस्य च ॥ १७
नृशंसतायास्तैक्ष्ण्यस्य धर्मविद्वेषणस्य च ।
अधर्मस्यातिवादस्य वृद्धातिक्रमणस्य च ॥ १८
दर्शनस्य च वक्रस्य कृत्स्नस्यापनयस्य च ।
द्रक्ष्यसि त्वं फलं तीव्रमचिरेण सुयोधन ॥ १९
वासुदेवद्वितीये हि मयि क्रुद्धे नराधिप ।
आशा ते जीविते मूढ राज्ये वा केन हेतुना ॥ २०
शान्ते भीष्मे तथा द्रोणे सूतपुत्रे च पातिते ।
निराशो जीविते राज्ये पुत्रेषु च भविष्यसि ॥ २१
भ्रातॄणां निधनं दृष्ट्वा पुत्राणां च सुयोधन ।
भीमसेनेन निहतो दुष्कृतानि स्मरिष्यसि ॥ २२
न द्वितीयां प्रतिज्ञां हि प्रतिज्ञास्यति केशवः ।
सत्यं ब्रवीम्यहं ह्येतत्सर्वं सत्यं भविष्यति ॥ २३
इत्युक्तः कैतवो राजंस्तद्वाक्यमुपधार्य च ।
अनुज्ञातो निववृते पुनरेव यथागतम् ॥ २४
उपावृत्य तु पाण्डुभ्यः कैतव्यो धृतराष्ट्रजम् ।
गत्वा यथोक्तं तत्सर्वमुवाच कुरुसंसदि ॥ २५
केशवार्जुनयोर्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः ।
दुःशासनं च कर्णं च शकुनिं चाभ्यभाषत ॥ २६
आज्ञापयत राज्ञश्च बलं मित्रबलं तथा ।

अभि° (as in text). — ^{c}) K4 D0 नैष्कर्म्यस्य; D8 निष्ठुरस्य; Cs नैष्ठुर्यस्य (as in text). Ca cites नैष्ठुर्यं. — ^{d}) K (except K4) ins. [अ]पि; G1 स्व-; G8 हि; M3-5 [अ]थ before आत्म- (to avoid the hiatus!). K5 -संस्तवनस्य; D2.7 T1 -संभावितस्य; Ca. d. s -संभावनस्य (as in text). — After 17, D8 reads 19^{ab}.

18 D8 om. (hapl.) 18^{ab}. — ^{a}) Some MSS. तैक्ष्णस्य; Ca. d. s as in text. — ^{c}) K4 Dn1 Ds D6. 8. 10 S (except M1) अपवाद(T2 °राध)स्य; B4 अवलेपस्य; D2.8 अभिवादस्य; Ca. d. s अतिवादस्य (as in text). — ^{d}) D1 धर्माति°.

19 For D8 cf. v.l. 17. — ^{a}) D1 धर्षणस्य (for दर्श°). K3.4 B (except B6) Dn1 D1. 2. 6. 8 चक्रस्य; Ds वक्रा°; D8 कृत्स्न°; Cd. s वक्र° (as in text). — ^{b}) S वैर° (for कृत्स्न°). K2 D8 अप्य°; Ds एवा° (for अप°). — ^{c}) Ds D10 द्रक्ष्यसे. T1 G3 शीघ्रम् (for तीव्रम्).

20 G3 om. 20^{a}; K1 om. 20^{ab}. — ^{a}) K5 D1.2 त्वं; D7 च; S (G3 om.) तु (for हि). — ^{b}) K3-5 B (except B3) Dn1 Ds D2. 6. 7. 10 नराधम; T2 G2. 3. 5 जनाधिप (for नरा°). — ^{c}) K1 न; K3.5 D1.7 -वान्; D2 वा (for ते).

22 K1 om. (hapl.) 22. — ^{a}) K3.4 B3-5 Dn1 Ds D3. 6. 8. 10 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा).

23 ^{a}) M5 च (for हि). — ^{b}) K4 B Dn1 Ds D3. 6. 8. 10 प्रतिजानामि कैतव; T G1. 2. 5 °ज्ञास्यंति पांडवाः. — ^{c}) K3 G1 स त्वां (for सत्यं). — ^{d}) S (except T G2) सत्यं सर्वं (by transp.). — After 23, K4 B Dn1 Ds D3. 6-8. 10 (most of which MSS. om. 24-25) ins. a passage given in App. I (No. 13).

24 K4 B Dn1 Ds D6. 10 om. 24-25. — D3 reads line 24^{ab} and D8 reads stanza 24 after line 56 of passage No. 13 of App. I (cf. v.l. 23). — ^{a}) G2 इत्युक्त्वा (for इत्युक्तः). K5 D8 S वाक्यं; D1 राजा (for राजन्). — ^{b}) T1 G2 यथोक्तम् (for तद्वाक्यम्). D1 उपधारय; D8 उपधार्य तत्; T G2. 5 अवधार्य च. — D3 reads 24^{c}-25^{b} after line 61 of passage No. 13 of App. I (cf. v.l. 23). — ^{d}) T1 यथातथं (for °गतम्).

25 K4 B Dn1 Ds D6. 10 om. 25 (cf. v.l. 24); D8 also om. 25; but cf. 563*. For sequence of D3 cf. v.l. 24. — ^{ab}) K3 उप°; T2 अपा° (for उपा°). M3-5 च (for तु). D8 S transp. पाण्डुभ्यः and कैतव्यः. D1 उपावृत्तास्तु पांडुभ्यः कैतव्या धृतराष्ट्रजाः; D2.7 उपावृत्ते तु पांडुभ्यः कैतव्ये धृतराष्ट्रजः. — K3 D1-3. 7 om. 25^{cd}. — ^{cd}) T वत्स त्वं (for तत्सर्वं). K1. 2. 5 सर्वं संश्रावयामास यदुक्तं (K5 यदर्थं) पार्थकृष्णयोः.

26 Before 26, T1 G3 M ins. वैशं°. T2 G1. 2. 5 संजयः. — ^{a}) D3 कैतवस्य तु तद्वाक्यं (see below). — After 26^{a}, K4 B Dn1 D3. 6. 8. 10 ins.:

563* यथोक्तं सर्वमब्रवीत् ।
कैतव्यस्य तु तद्वाक्यं.

— ^{b}) K1. 2. 5 निशाम्य. K (except K4) B2. 4 Dn1 Ds D1-3. 6-8 T2 G M2 भरतर्षभ. — ^{c}) T2 G2. 3. 5 शकुनिं (for कर्णं च); see below. — ^{d}) K1-3 D1 सौबलं; T2 G2. 3. 5 कर्णं च (for शकुनिं); see above. K4 B Dn1 Ds D3. 6. 8. 10 चापि भारत; T2 G2. 3. 5 समभाषत (for चाभ्य°).

27 ^{a}) K5 राज्ञां (for राज्ञः). — ^{c}) K (except K4) D1. 2 उदये (for उदयात्). K4 B Dn1 Ds D6. 8. 10 सर्वे; D1 सर्वं (for सर्वा). — ^{d}) D1 युक्तं; D7 T2 यत्ता (for

यथा प्रागुदयात्सर्वा युक्ता तिष्ठत्यनीकिनी ॥ २७
ततः कर्णसमादिष्टा दूताः प्रत्वरिता रथैः ।
उष्ट्रवामीभिरप्यन्ये सदश्वैश्च महाजवैः ॥ २८
तूर्णं परियथुः सेनां कृत्स्नां कर्णस्य शासनात् ।
आज्ञापयन्तो राज्ञस्तान्योगः प्रागुदयादिति ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥ समाप्तमुलूकयानपर्व ॥

१६१

संजय उवाच ।
उलूकस्य वचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
सेनां निर्यापयामास धृष्टद्युम्नपुरोगमाम् ॥ १
पदातिनीं नागवतीं रथिनीमश्ववृन्दिनीम् ।
चतुर्विधबलां भीमामकम्प्यां पृथिवीमिव ॥ २
भीमसेनादिभिर्गुप्तां सार्जुनैश्च महारथैः ।
धृष्टद्युम्नवशां दुर्गां सागरस्तिमितोपमाम् ॥ ३
तस्यास्त्वग्रे महेष्वासः पाञ्चाल्यो युद्धदुर्मदः ।
द्रोणप्रेप्सुरनीकानि धृष्टद्युम्नः प्रकर्षति ॥ ४
यथाबलं यथोत्साहं रथिनः समुपादिशत् ।
अर्जुनं सूतपुत्राय भीमं दुर्योधनाय च ॥ ५
अश्वत्थाम्ने च नकुलं शैब्यं च कृतवर्मणे ।
सैन्धवाय च वार्ष्णेयं युयुधानमुपादिशत् ॥ ६
शिखण्डिनं च भीष्माय प्रमुखे समकल्पयत् ।
सहदेवं शकुनये चेकितानं शलाय च ॥ ७
धृष्टकेतुं च शल्याय गौतमायोत्तमौजसम् । C. 5. 5707 B. 5. 164. 6 K. 5. 164. 6

युक्ता). K4 B Dn1 Ds D6.8.10 युक्तास्तिष्ठंत्य(D6 °त्व)-नीकिनः.

28 Dn2 resumes! — [a]) K1 तु ते (for कर्ण°). — [b]) K1.2.4 B Dn Ds D3.6.8.10 सं° (for प्र°). — [c]) G3 °वाजिभिः; M (except M1) °वाहीभिः; Ca °वामीभिः (as in text). Cd.s cite उष्ट्रवामी. — [d]) Ds °भुजैः; G2 M1.2 °बलैः (for °जवैः).

29 [ab]) M3-5 पर्याययुः (for परि°). Ds D8.10 सेनाः कृत्स्नाः; S सेनां पूर्णां (G5 सेनाः पूर्णाः). — [c]) K4.5 B2 Ds D7.8.10 आज्ञापयत. K4 B (except B2) Dn Ds D6.8.10 च (for तान्).

Colophon. D4.5.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K B Dn Ds D2.6-8.10 G5 M1.2 उलूक(B3 अन्धक)यान, followed by समाप्त (B1.2 om. समाप्त). — *Adhy. name:* D8 उलूकापयानं; T1 M उलूकप्रतियानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 53 (=153); T1 G1.2.5 M3.5 163; T2 M1.2.4 162; G3 160. — *S'loka no.:* K5 29; Dn 56.

161

1 D4 missing (cf. v.l. 5. 160. 1). M1.2 वैशं° (for संजय उ°). — [c]) K B1-3 Ds D6-8.10 M3-5 निर्यातयामास.

2 D4 missing (cf. v.l. 1). — [a]) T2 G1.2 पताकिनीं (for पदा°). M1.2 अश्ववृंदीं (for नाग°). — [b]) M1.2 रथनागकुलाकुलां. — [c]) K1-3 D1-3.7 चतुर्विधां भीमबलां. — [d]) K3.4 B1.3.4 D (except D7.10; D4 missing) अकंपां.

4 D4 missing (cf. v.l. 1). — [a]) T2 G2 ततस् (for तस्यास्). — [c]) K4 D2.8 द्रोणं प्रेप्सुर्. — [d]) K4.5 B D (except D1.2; D4 missing) व्यकर्षत (for प्रक°).

5 D4 missing (cf. v.l. 1). — [b]) K1.2 राजन्यान्; D7 राजानः (for रथिनः). K5 T2 G2.5 समुपादिशन्; D7 M3 °दिशन्; T1 M4.5 °दिशत्. — D1 om. (hapl.) 5[c]–6[d]. — After 5, K4 B Dn Ds D6.10 read 8[ab].

6 D4 missing (cf. v.l. 1). D1 om. 6 (cf. v.l. 5). — [b]) D3 माद्रेयं (for शैब्यं च). — [d]) K4.5 B D (except D7; D1 om; D4 missing) समादिशत् (for उपा°). G3 युद्धाय समुपादिशत्.

7 D4 missing (cf. v.l. 1). — [b]) D3 हंतारं स समादिशत्; T1 प्रमुखे समुपादिशत्.

8 D4 missing (cf. v.l. 1). K4 B Dn Ds D6.10 read 8[ab] after 5. — [a]) S (except M1.2) शैब्याय (for शल्याय). — [c]) K4 B D (except D1.2.7; D4 missing) तथा पंच; T2 G2.5 च पांचाल्यः (for च पञ्चभ्यः). — [d]) K3.5 D2.3 M2 समादधत्.

9 D4 resumes with सौभद्रं (cf. v.l. 1). — [b]) G3

C. 5. 5709
B. 5. 164. 8
K. 5. 164. 8

द्रौपदेयांश्च पञ्चभ्यस्त्रिगर्तेभ्यः समादिशत् ॥ ८
वृषसेनाय सौभद्रं शेषाणां च महीक्षिताम् ।
समर्थं तं हि मेने वै पार्थादभ्यधिकं रणे ॥ ९
एवं विभज्य योधांस्तान्पृथक्च सह चैव ह ।
ज्वालावर्णो महेष्वासो द्रोणमंशमकल्पयत् ॥ १०
धृष्टद्युम्नो महेष्वासः सेनापतिपतिस्ततः ।
विधिवद्व्यूह्य मेधावी युद्धाय धृतमानसः ॥ ११
यथादिष्टान्यनीकानि पाण्डवानामयोजयत् ।
जयाय पाण्डुपुत्राणां यत्तस्तस्थौ रणाजिरे ॥ १२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

१६२

धृतराष्ट्र उवाच ।
प्रतिज्ञाते फल्गुनेन वधे भीष्मस्य संजय ।
किमकुर्वन्त मे मन्दाः पुत्रा दुर्योधनादयः ॥ १
हतमेव हि पश्यामि गाङ्गेयं पितरं रणे ।
वासुदेवसहायेन पार्थेन दृढधन्वना ॥ २
स चापरिमितप्रज्ञस्तच्छ्रुत्वा पार्थभाषितम् ।
किमुक्तवान्महेष्वासो भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ३
सेनापत्यं च संप्राप्य कौरवाणां धुरंधरः ।
किमचेष्टत गाङ्गेयो महाबुद्धिपराक्रमः ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
ततस्तत्संजयस्तस्मै सर्वमेव न्यवेदयत् ।
यथोक्तं कुरुवृद्धेन भीष्मेणामिततेजसा ॥ ५
संजय उवाच ।
सेनापत्यमनुप्राप्य भीष्मः शांतनवो नृप ।
दुर्योधनमुवाचेदं वचनं हर्षयन्निव ॥ ६
नमस्कृत्वा कुमाराय सेनान्ये शक्तिपाणये ।

सर्वेषां (for शेषाणां). — ^{c}) D_8 स समर्थं (for समर्थं तं). K_1 न; B_2 तु; D_6 यं (for तं). $B_{1.3.4}$ Dn स समर्थं हि तं मेने.

10 ^{a}) D_8 सर्वान्; $G_{1.5}$ M_{3-5} यौधान्. — ^{b}) D_{10} पावकिः (for चैव ह). $K_{1.2.5}$ D_2 पृथक्पृथगनेकशः; K_3 पृथक्पृथक्सहैव च; D_1 T_1 G_1 पृथक्चैव सहैव च; T_1 G_2 पृथक्च (G_2 °क्त्वं) सहसैव च. — ^{c}) $D_{2.6}$ महेष्वासं (for °सो).

11 G_2 om. 11^{ab}. — ^{c}) G_2 पांचाल्यः (for मेधावी). — ^{d}) T_2 यतमानसः; G_3 [उ]द्यत°.

12 ^{a}) K_{3-5} B Dn D_8 $D_{3.4.6.7.10}$ यथोद्दिष्टानि; D_1 S यथा दृष्टानि. K_4 B D (except $D_{1.2}$) सैन्यानि (for [अ]नीका°).

Colophon. $D_{5.9}$ G_4 missing. — *Adhy. name:* $K_{1.2}$ T_1 सेनानिर्याणं; K_3 सेनानिर्याणयात्रा; D_1 व्यूहकल्पनं; $D_{3.4}$ सेनापतिनियोगः; D_8 पांडवसेनानिवेशः; G_5 M पांडवसेनानिर्याणं. — *Adhy no.* (figures, words or both): D_6 54 (=154); T_1 $G_{1.2.5}$ $M_{3.5}$ 164; T_2 $M_{1.2.4}$ 163; G_3 161. — *S'loka no.:* K_5 Dn 12.

162

1 After the ref., G_3 *repeats* 5. 160. 14^{c}–16^{d}. — ^{a}) N फाल्गुनेन. — ^{b}) Dn संयुगे (for संजय). — ^{cd}) B (except B_3) Dn D_8 $D_{1.3.4}$ T G_3 अकुर्वत. $D_{3.4}$ transp. मन्दाः and पुत्राः.

2 ^{b}) T_2 $G_{2.5}$ भीष्मं निपतितं रणे. — ^{d}) $K_{1.2}$ D_7 $G_{1.2.5}$ दृढधन्विना; K_3 °मन्युना.

3 ^{b}) G_1 (by transp.) श्रुत्वा तत्. K_4 $D_{6.8}$ प्राज्ञभाषितं. T_1 श्रुत्वा पार्थस्य भाषितं. — ^{c}) K_5 महाभागः (for महे°).

4 ^{a}) B D_8 $D_{3.4.6}$ T_1 सैना° (for सेना°). D_2 अनु° (for च सं°). — ^{b}) G_5 धनुर्धरः (for धुरं°).

5 G_3 M_{3-5} om. the ref. — ^{a}) D_7 तं; M_1 तु (for तत्). — ^{b}) T_1 एवं; T_2 $G_{2.5}$ $M_{1.2}$ एतन् (for एव). — ^{c}) D_7 कुरुमुख्येन.

6 ^{a}) $K_{3.4}$ B Dn_1 D_8 $D_{3.4.6}$ T_1 सैना° (for सेना°). B_3 स सं° (for अनु°). — ^{b}) K_2 $D_{2.7}$ G_2 M_1 नृपः (for नृप).

7 ^{a}) K (except K_4) B_5 D_8 $D_{1.2}$ T_2 $G_{2.5}$ नमस्कृत्य. — ^{b}) $G_{1.3.5}$ सेनान्यै (for °न्ये). — ^{c}) $K_{1.2.5}$ B_2 $D_{1.2.7}$ तुभ्यं (for तेऽद्य).

अहं सेनापतिस्तेऽद्य भविष्यामि न संशयः ॥ ७
सेनाकर्मण्यभिज्ञोऽस्मि व्यूहेषु विविधेषु च ।
कर्म कारयितुं चैव भृतानप्यभृतांस्तथा ॥ ८
यात्रायानेषु युद्धेषु लब्धप्रशमनेषु च ।
भृशं वेद महाराज यथा वेद बृहस्पतिः ॥ ९
व्यूहानपि महारम्भान्दैवगान्धर्वमानुषान् ।
तैरहं मोहयिष्यामि पाण्डवान्व्येतु ते ज्वरः ॥ १०
सोऽहं योत्स्यामि तत्त्वेन पालयंस्तव वाहिनीम् ।
यथावच्छास्त्रतो राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ११

दुर्योधन उवाच ।

न विद्यते मे गाङ्गेय भयं देवासुरेष्वपि ।
समस्तेषु महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १२
किं पुनस्त्वयि दुर्धर्षे सेनापत्ये व्यवस्थिते ।
द्रोणे च पुरुषव्याघ्रे स्थिते युद्धाभिनन्दिनि ॥ १३
भवद्भ्यां पुरुषाग्र्याभ्यां स्थिताभ्यां विजयो मम ।
न दुर्लभं कुरुश्रेष्ठ देवराज्यमपि ध्रुवम् ॥ १४
रथसंख्यां तु कार्त्स्न्येन परेषामात्मनस्तथा ।
तथैवातिरथानां च वेत्तुमिच्छामि कौरव ॥ १५
पितामहो हि कुशलः परेषामात्मनस्तथा ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वैः सहैभिर्वसुधाधिपैः ॥ १६

भीष्म उवाच ।

गान्धारे शृणु राजेन्द्र रथसंख्यां स्वके बले ।
ये रथाः पृथिवीपाल तथैवातिरथाश्च ये ॥ १७
बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
रथानां तव सेनायां यथामुख्यं तु मे शृणु ॥ १८
भवानग्रे रथोदारः सह सर्वैः सहोदरैः ।
दुःशासनप्रभृतिभिर्भ्रातृभिः शतसंमितैः ॥ १९
सर्वे कृतप्रहरणाश्छेद्यभेद्यविशारदाः ।
रथोपस्थे गजस्कन्धे गदायुद्धेऽसिचर्मणि ॥ २०
संयन्तारः प्रहर्तारः कृतास्त्रा भारसाधनाः ।

C. 5. 5734
B. 5. 165. 21
K. 5. 165. 21

8 ^{c}) K_3 शक्तः (for चैव). — ^{d}) K_5 $D_{3.4.8}$ भृत्यान्; Ca. d. s भृतान् (as in text). B_2 भृतेनाप्य-भृतेन च.

9 ^{a}) K_4 B D यात्रायाने च युद्धे च. Ca. d. s cite यात्रायाने. — ^{b}) K_4 B_{3-5} D (except $D_{1.2.7}$) तथा; G_5 युद्ध- (for लब्ध-). Ca. d. s cite लब्धप्रशमनं.

10 D_8 om. 10^{ab}. — ^{a}) $K_{1.2.5}$ सहा(K_5 °मा)-रंभान्; S महाभाग (for महार°). K_4 B Dn $D_{1.3.4.6.8.10}$ व्यूहानां च समारंभान्. — ^{b}) $K_{1.2}$ वेद गांधर्व°; $K_{3.4}$ Dn $D_{7.10}$ T दैवगंधर्व°; D_8 देवगांधर्व°; $D_{1.8}$ G M देवगंधर्व°. — ^{c}) K_{1-3} योध° (for मोह°). — ^{d}) M (except M_2) ह्यैतु. K_3 G_5 M_{3-5} भयं (for ज्वरः). T_1 पांडवार्थे तु ते ज्वरः.

11 Ds_2 D_8 om. (hapl.) 11. — ^{a}) K_5 सत्येन; $M_{1.2}$ यत्ने° (for तत्त्वे°). — G_2 om. 11^{cd}. — ^{d}) T_1 M (except M_2) ह्यैतु; Ca व्येतु (as in text).

12 ^{a}) K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) विद्यते मे न गांगेय. — ^{c}) T_2 G_2 सगुणेषु (for समस्ते°).

13 ^{b}) K_4 B Ds $D_{3.4.6}$ T_1 सैना° (for सेना°). D_7 प्रतिष्ठिते (for व्यव°).

14 ^{a}) D_8 T_1 G_3 पुरुषाग्राभ्यां; K_5 पुरुषाभ्यां च. — ^{b}) K_5 $D_{3.4}$ T_1 M विजये; G_3 हि जये (for विजयो). G_5 अजेयाभ्यां जयो मम.

15 ^{a}) K_4 Dn_1 D_1 M_2 रथसंख्या; Ca as in text. — $15^{b} = 16^{b}$. — K_3 T_1 om. (hapl.) 15^{c}–16^{b}. — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{1.2.7}$ श्रोतुम् (for वेत्तुम्).

16 K_3 T_1 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — ^{a}) D_8 पितामह. D_8 त्वं; S (except G_5; T_1 om.) [ऽ]सि (for हि). — ^{b}) = 15^{b}. Ds सर्वेषाम् (for परेषाम्). — ^{c}) K_{1-3} सर्वं (for सर्वैः).

17 ^{b}) $D_{3.4}$ च ते (for स्वके). — ^{c}) Dn_1 $D_{2-4.6.7}$ $G_{3.5}$ पृथिवीपालाः.

18 18^{ab} = (var.) 1. 31. 18^{ab}; 5. 181. 34^{ab}. — ^{a}) D_{10} तु; $M_{1.2}$ हि (for [इ]ह). Dn_1 बहुवीरसह-स्राणि; G_5 बहूनि रथसंख्यानि. — ^{d}) K_4 G_1 M_1(*inf. lin.*)$_{.2-5}$ यथामुख्यान्; T_1 G_3 यथासंख्यं; G_5 M_1 यथासंख्यां.

19 ^{a}) $D_{3.4}$ अति- (for अग्रे). — ^{d}) K_3 Ds_2 शतसंमतैः; $K_{4.5}$ Dn_1 $D_{2.6}$ सह संमितैः; $D_{3.4}$ T_2 G_2 सह संमतैः; G_5 सह संगतैः; Ca as in text.

20 ^{b}) K_5 $B_{4.5}$ Dn_2 $D_{3.4}$ छेदभेद°. — ^{d}) K_4 B D (except Ds $D_{1.2.7}$) गदाप्रासासि°.

21 ^{a}) M_{3-5} नियंतारः; Cs संहर्तारः (for संयन्तारः). $D_{3.4}$ कृतोत्साहाः (for प्रह°). — ^{b}) K_{1-3} $D_{1.2.7}$ शीघ्रास्त्रा; B_2 [ऽ]भ्यस्तास्त्रा (for कृतास्त्रा). — ^{c}) $K_{1.2}$ ते (for च). — ^{d}) K_5 महात्मनः (for भार°).

C. 5. 5734
B. 5. 165. 21
K. 5. 165. 21

इष्वस्त्रे द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ॥ २१
एते हनिष्यन्ति रणे पाञ्चालान्युद्धदुर्मदान् ।
कृतकिल्बिषाः पाण्डवेयैर्धार्तराष्ट्रा मनस्विनः ॥ २२
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ सर्वसेनापतिस्तव ।
शत्रून्विध्वंसयिष्यामि कदर्थीकृत्य पाण्डवान् ।
न त्वात्मनो गुणान्वक्तुमर्हामि विदितोऽस्मि ते ॥ २३
कृतवर्मा त्वतिरथो भोजः प्रहरतां वरः ।
अर्थसिद्धिं तव रणे करिष्यति न संशयः ॥ २४
अस्त्रविद्भिरनाधृष्यो दूरपाती दृढायुधः ।
हनिष्यति रिपूंस्तुभ्यं महेन्द्रो दानवानिव ॥ २५
मद्रराजो महेष्वासः शल्यो मेऽतिरथो मतः ।
स्पर्धते वासुदेवेन यो वै नित्यं रणे रणे ॥ २६
भागिनेयान्निजांस्त्यक्त्वा शल्यस्ते रथसत्तमः ।
एष योत्स्यति संग्रामे कृष्णं चक्रगदाधरम् ॥ २७
सागरोर्मिसमैर्वेगैः प्लावयन्निव शात्रवान् ।
भूरिश्रवाः कृतास्त्रश्च तव चापि हितः सुहृत् ॥ २८
सौमदत्तिर्महेष्वासो रथयूथपयूथपः ।
बलक्षयममित्राणां सुमहान्तं करिष्यति ॥ २९
सिन्धुराजो महाराज मतो मे द्विगुणो रथः ।
योत्स्यते समरे राजन्विक्रान्तो रथसत्तमः ॥ ३०
द्रौपदीहरणे पूर्वं परिक्लिष्टः स पाण्डवैः ।
संस्मरंस्तं परिक्लेशं योत्स्यते परवीरहा ॥ ३१
एतेन हि तदा राजंस्तप आस्थाय दारुणम् ।
सुदुर्लभो वरो लब्धः पाण्डवान्योद्धुमाहवे ॥ ३२
स एष रथशार्दूलस्तद्वैरं संस्मरन्रणे ।
योत्स्यते पांडवांस्तात प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ३३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

---

22 [b]) K_5 B D_{2-4} T_2 $G_{1,2}$ पंचालान्. — [c]) Hypermetric! K_1 सकिल्बिषाः; K_3 कृतवैराः; T_2 कृतपुण्याः (for कृतकि°).

23 [a]) K_4 B D (except D_{1-4}) T_2 तथा (for ततो). — [d]) Dn Ds_2 कदर्थीकृत-; Ca. d as in text. — [e]) K_4 $D_{3,4,6,8}$ हि (for तु).

24 [a]) $D_{3,4}$ [अ]पि (for तु). — [b]) K_4 B D (except $D_{1-4,7}$) शस्त्रभृतां (for प्रहरतां).

25 [a]) $K_{1,3,4}$ B Dn $D_{1,3,4,10}$ शस्त्रविद्भिर् (Dn_1 °वेदिर्); Ds $D_{6,8}$ शस्त्रवद्भिर्. — [b]) $K_{1,2}$ D_7 दूरपाती; $G_{1,3}$ दूरवेधी. — [c]) K_4 B D (except $D_{1,2,7}$) चमूं तेषां (for रिपूंस्तुभ्यं). Cd.s cite तुभ्यं (as in text). K_5 ते स; T_1 G_3 तेप्रान्; T_2 M तेभ्यान्; $G_{1,2,5}$ तेभ्यः (for तुभ्यं).

26 [b]) K_1 शल्यो अति°; Ds तुभ्यं सोति°. — [c]) D_1 वासुदेवस्य. — [d]) K_4 B Dn Ds $D_{3,4,6-8,10}$ नित्यं यो वै (by transp.); D_1 योसौ नित्यं.

27 [b]) K_4 B Dn Ds $D_{6,8,10}$ शल्यस्तेतिरथो मतः (K_4 $B_{1,2,4,5}$ °थोत्तमः); $D_{3,4}$ शल्यस्ते राजसत्तमः. — [d]) K (except K_5) Dn $D_{1,2,6}$ पांडवांश्च ($K_{1,2,5}$ °वान्सु-; D_2 °वांस्तु) महारथान्.

28 [a]) K_4 B D (except D_{1-4}) M_1 (*inf. lin.*) बाणैः (for वेगैः). — [b]) $K_{2,5}$ D_1 G_5 प्रहरन्; K_3 $D_{2,7}$ प्रदहन्; S प्रहसन् (for प्लाव°). — [d]) K_3 तवापि च; M_{3-5} तव चाभि-.

29 [a]) K_{1-3} Dn_2 D_8 T_2 G_5 M_2 सोम° (for सौम°). — [b]) $K_{1,2}$ रथावान्रथयूथपः. — [d]) S (except T_1 M_2) सुमहत्ते (for °हान्तं).

30 [a]) $D_{3,4}$ महातेजाः (for °राज). — T_2 om. (hapl.) 30^b–32^a. — [b]) B_2 [ऽ]ति- (for द्वि-). — [c]) K_{1-3} $D_{2,7}$ तात (for राजन्). — [d]) D_1 रथयूथपः; G_3 °वित्तमः.

31 T_2 om. 31 (cf. v.l. 30). — [a]) M_{3-5} द्रौपद्या हरणे. K_4 B D (except $D_{2-4,7}$) M_1 राजन् (for पूर्वं). — [b]) $K_{3,4}$ B D (except $D_{2,7}$) च (for स). $G_{2,3}$ बांधवैः (for पाण्डवैः). — G_3 om. 31^c–33^b. — [c]) K_5 तान्; $D_{3,4}$ स; D_7 च (for तं). K_5 परिक्लेशान्.

32 G_3 om. 32 (cf. v.l. 31); T_2 om. 32^a (cf. v.l. 30). — [a]) $D_{3,4}$ पुरा; D_7 रुषा; T_1 महा-; $G_{1,2}$ तथा (for तदा). — [d]) T $G_{1,2,5}$ अर्हति (for आहवे).

33 G_3 om. 33^{ab} (cf. v.l. 31). — [a]) M_1 नर° (for रथ°). — [b]) $K_{1,2}$ D_2 G_5 वरं (for वैरं). — In D_4, the portion from ते in 33^c up to तु in 1^a of adhy. 163 is lost. — [c]) $K_{1,4}$ B Dn Ds $D_{3,6,8,10}$ G_5 M_5 पांडवैस्तात.

Colophon. $D_{4,5,9}$ G_4 missing. — *Sub-parvan:* $K_{1,3,5}$ B Dn Ds $D_{1-3,6,8,10}$ M_1 रथातिरथसंख्या (M_1 °ख्यान); K_2 D_7 T_1 M_{2-5} रथसंख्या (T_1 °ख्यान);

१६३

भीष्म उवाच ।
सुदक्षिणस्तु काम्बोजो रथ एकगुणो मतः ।
तवार्थसिद्धिमाकाङ्क्षन्योत्स्यते समरे परैः ॥ १
एतस्य रथसिंहस्य तवार्थे राजसत्तम ।
पराक्रमं यथेन्द्रस्य द्रक्ष्यन्ति कुरवो युधि ॥ २
एतस्य रथवंशो हि तिग्मवेगप्रहारिणाम् ।
काम्बोजानां महाराज शलभानामिवायतिः ॥ ३
नीलो माहिष्मतीवासी नीलवर्मधरस्तव ।
रथवंशेन शत्रूणां कदनं वै करिष्यति ॥ ४
कृतवैरः पुरा चैव सहदेवेन पार्थिवः ।
योत्स्यते सततं राजंस्तवार्थे कुरुसत्तम ॥ ५
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ समेतौ रथसत्तमौ ।
कृतिनौ समरे तात दृढवीर्यपराक्रमौ ॥ ६
एतौ तौ पुरुषव्याघ्रौ रिपुसैन्यं प्रधक्ष्यतः ।
गदाप्रासासिनाराचैस्तोमरैश्च भुजच्युतैः ॥ ७
युद्धाभिकामौ समरे क्रीडन्ताविव यूथपौ ।
यूथमध्ये महाराज विचरन्तौ कृतान्तवत् ॥ ८
त्रिगर्ता भ्रातरः पञ्च रथोदारा मता मम ।
कृतवैराश्च पार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ९
मकरा इव राजेन्द्र समुद्धूततरङ्गिणीम् ।

C. 5. 5757
B. 5. 166. 10
K. 5. 166. 10

G_5 कुरुबलरथसंख्यान. — *Adhy. name:* M (except M_1) अतिरथकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 55 (=155); T_1 $G_{1.2.5}$ $M_{3.5}$ 165; T_2 $M_{1.2.4}$ 164; G_3 162. — *S'loka no.:* K_5 33; Dn 32.

163

1 In D_4, the words सुदक्षिणस्तु are lost (cf. v.l. 5. 162. 33). — a) T_1 G_2 कांभोजो. — c) K_5 D_7 तथा° (for तवा°). — d) K (except K_4) $D_{1.2.7}$ परान् (for परैः).

2 b) M_4 नंर° (for राज°). — c) $M_{3.5}$ रथेंद्रस्य (for यथे°).

3 a) B Dn Ds $D_{6-8.10}$ $Ca.s$ रथवंशे (Cap रथवर्गे); $D_{3.4}$ रथवंशाद् (for रथवंशो). Cd cites वंशः. In B_2, the portion from हि up to द in 9^{d} of adhy. 164 is lost on a missing fol. (225). T $G_{1.2.5}$ रथवंशस्य (for °वंशो हि). — b) $K_{1-3.5}$ $D_{1.2.7.8}$ तीव्रवेगप्रहारिणां ($D_{2.7}$ °णः); K_4 B (B_2 missing) Dn Ds $D_{6.10}$ तिग्मवेगप्रहारिणः; $D_{3.4}$ तीव्रवेगाः प्रहारिणः; T_2 $G_{1.2.5}$ भीमवेगप्रहारिणां; M_{3-5} तिग्मवेगः प्र°. — c) $D_{3.4}$ °प्राज्ञ; G_3 °बाहो (for °राज). — d) G_2 lacuna. B (B_2 missing) Ds_2 आयती; Dn_1 Ds_1 $D_{3.4.6-8.10}$ आयतीः; T_2 (*inf. lin.* as in text) $G_{1.2.5}$ M आततिः; M_4 (*sup. lin.*) आसतिः; Ca आयतिः (as in text).

4 B_2 missing (cf. v.l. 3). — a) $K_{3.5}$ °नाथः. — b) $K_{1-3.5}$ $D_{1-4.7}$ खड्गचर्मधरस; K_4 B (B_2 missing) Dn Ds D_{10} नीलवर्मा रथस; $D_{6.8}$ नीलधर्मा रथस; T_2 $G_{1.2}$ नीलवर्मेरथस. $K_{2.5}$ D_7 ततः; $D_{1.3.4.8}$ तथा (for तव). — cd) $D_{1.2}$ रथवेगेन. K_4 B (B_2 missing) Dn Ds $D_{3.4.6.8.10}$ (by transp.) कदनं शत्रूणां; D_1 महता कदनं. T_1 ते (for वै).

5 B_2 missing (cf. v.l. 3). — a) $D_{1.2}$ S सदा ($M_{1.2}$ तदा) (for पुरा). G_3 M चैष (for चैव). — b) K_4 B (B_2 missing) Dn Ds $D_{6.8.10}$ Ca मारिष; $D_{1-4.7}$ T_1 $G_{1.5}$ पार्थिव. — d) $D_{3.4}$ तवार्थं. K_4 B (B_2 missing) Dn Ds $D_{1.6.8.10}$ कुरुनंदन.

6 B_2 missing (cf. v.l. 3). — a) Some MSS. बिंदानुबिंदावावंत्यौ. — b) B (B_2 missing) Dn संमतौ (for समे°). — K_{1-3} om. 6^{cd}. — K_5 transp. 6^{a} and 7^{a}. — c) $D_{2.7}$ राजन्; D_8 तत्र; T_1 M_{2-4} वीर; T_2 G $M_{1.5}$ वीरौ (for तात).

7 B_2 missing (cf. v.l. 3). K_5 transp. 6^{a} and 7^{a}. — a) K (except K_4) $B_{1.4.5}$ D_1 om.$_7$ हि; B_3 D_{10} (by corr.) $M_{1.2}$ ते (for तौ). — b) G_1 समरेष्वनिवर्तिनौ. — c) M_2 गदाशरा°. — d) K_4 B (B_2 missing) D (except $D_{1.2}$) करच्युतैः; K_5 परश्वधैः (for भुज°).

8 B_2 missing (cf. v.l. 3). — a) $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ युद्धाभिरामौ. — b) D_7 रथ- (for इव). — c) $D_{3.4}$ यथा राजन् (for महाराज).

9 B_2 missing (cf. v.l. 3). — a) $D_{3.4}$ त्रैगर्ता. — c) K_4 B (B_2 missing) Dn_2 Ds $D_{6.8.10}$ पार्थैस्ते; K_5 भीमेन; $D_{3.4}$ ते पार्थैः (for पार्थेन). — d) K_1 T G_5 तथा (for तदा).

C. 5. 5757
B. 5. 166. 10
K. 5. 166. 10

गङ्गां विक्षोभयिष्यन्ति पार्थानां युधि वाहिनीम् ॥ १०
ते रथाः पञ्च राजेन्द्र येषां सत्यरथो मुखम् ।
एते योत्स्यन्ति समरे संस्मरन्तः पुरा कृतम् ॥ ११
व्यलीकं पाण्डवेयेन भीमसेनार्जुनेन ह ।
दिशो विजयता राजञ्श्वेतवाहेन भारत ॥ १२
ते हनिष्यन्ति पार्थानां समासाद्य महारथान् ।
वरान्वरान्महेष्वासान्क्षत्रियाणां धुरंधराः ॥ १३
लक्ष्मणस्तव पुत्रस्तु तथा दुःशासनस्य च ।
उभौ तौ पुरुषव्याघ्रौ संग्रामेष्वनिवर्तिनौ ॥ १४
तरुणौ सुकुमारौ च राजपुत्रौ तरस्विनौ ।
युद्धानां च विशेषज्ञौ प्रणेतारौ च सर्वशः ॥ १५
रथौ तौ रथशार्दूल मतौ मे रथसत्तमौ ।
क्षत्रधर्मरतौ वीरौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १६
दण्डधारो महाराज रथ एको नरर्षभः ।
योत्स्यते समरं प्राप्य स्वेन सैन्येन पालितः ॥ १७
बृहद्बलस्तथा राजा कौसल्यो रथसत्तमः ।
रथो मम मतस्तात दृढवेगपराक्रमः ॥ १८
एष योत्स्यति संग्रामे स्वां चमूं संप्रहर्षयन् ।
उग्रायुधो महेष्वासो धार्तराष्ट्रहिते रतः ॥ १९
कृपः शारद्वतो राजन्रथयूथपयूथपः ।
प्रियान्प्राणान्परित्यज्य प्रधक्ष्यति रिपूंस्तव ॥ २०
गौतमस्य महर्षेर्य आचार्यस्य शरद्वतः ।
कार्तिकेय इवाजेयः शरस्तम्बात्सुतोऽभवत् ॥ २१
एष सेनां बहुविधां विविधायुधकार्मुकाम् ।
अग्निवत्समरे तात चरिष्यति विमर्दयन् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

---

10 B2 missing (cf. v.l. 3). — ^{b}) K1.2.5 समुद्यत-; K4 D3.4 समुद्धूय; D2.7.8 S समुद्धूत-. — ^{c}) C9.ap.dp वा क्षोभ° (for विक्षोभ°).

11 B2 missing (cf. v.l. 3). — ^{b}) K (except K4) D2–4.7 G2.3.5 M1 (*inf. lin.*) तेषां; M4 एषां (for येषां). — ^{c}) K4.5 B (B2 missing) D (except D3.4) G5 संग्रामे (for समरे).

12 B2 missing (cf. v.l. 3). — ^{b}) K2 भीमसेनार्जुनेन. K1.2.5 D1.3.4.7 T2 G2 M3.5 च; G3.5 हिं (for ह). — After 12, K D1–4.8.10 ins.:

564* कदर्थीकृत्य संग्रामे दापिताः करमुत्तमम् ।

13 B2 missing (cf. v.l. 3). — ^{a}) K1–3 पांडूनां; K5 S सेनां तां (for पार्थानां). — ^{b}) K4 B (B2 missing) Dn Ds D1.3.4.6.8 तानासाद्य. D2 G3.5 M1.2 महारथाः. — ^{c}) T1 G1.5 M3.4 परान्वरान्; G2 वरान्परान्; M2.5 परान्परान्. K1.2 B4 G1.5 M2 महेष्वासाः. — ^{d}) K3.4 B1.4.5 Dn Ds D1.3.4.6.8.10 धुरंधरान्; D2.7 धनुर्धरान्; G3 धनुर्धराः.

14 B2 missing (cf. v.l. 3). — ^{a}) K4 B (B2 missing) Dn Ds D6.8.10 T1 च (for तु). — D4 om. (hapl.) 14^{d}–16^{a}. — ^{d}) K4 B (B2 missing) D (except D1.2.7; D4 om.) अपलायिनौ (for अनिवर्तिनौ).

15 B2 missing (cf. v.l. 3). D4 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^{b}) K1.2.5 मनस्विनौ; Dn तप°; D7 यथाश्विनौ; T G M1.2 यश° (for तर°).

16 B2 missing (cf. v.l. 3). D4 om. 16^{a} (cf. v.l. 14). — ^{a}) S रथिनौ; C9 रथौ तौ (*as in text*). K1.5 नरशार्दूलौ; K3 G2 M3–5 रथशार्दूलौ; K4 B (B2 missing) Dn Ds D1.6.10 कुरुशार्दूल (D1 °लौ); D2.7 नरशार्दूल; D3.8 पुरुषव्याघ्रौ. — ^{b}) K1 नरसत्तमौ; K5 रथि°; Ca.d रथ° (as in text). — ^{c}) K2.5 भीमौ; K3 D2.7 शूरौ; G5 एतौ; M (except M1) वीर (*for* वीरौ). — ^{d}) = 5. 167. 13^{d}, 14^{d}.

17 B2 missing (cf. v.l. 3). — ^{a}) T2 G6 महातेजाः (for °राज). — ^{b}) K4.5 B (B2 missing) Dn Ds D3.4.6.8.10 G2.5 M4 नरर्षभ. K3 D1.2.7 रथ एकगुणो (K3 *sup. lin.* °रथी) मतः (cf. v.l. 19^{d}). — ^{c}) K4 B (B2 missing) Dn Ds D6.8.10 °ते तव संग्रामे.

18 B2 missing (cf. v.l. 3). — ^{a}) K1.2.5 ततो; Ds T G2.3 तदा (for तथा). — ^{b}) K Dn Ds D2–4.6–8.10 कौशल्यो; D1 कौरव्यो. K1.2.5 D1 राजसत्तम:. — ^{d}) K3 तादृग्वेग°; K4 B (B2 missing) D (except D1.2.7) महावेग°.

19 B2 missing (cf. v.l. 3). — ^{b}) K4 B (B2 missing) D (except D2.7) स्वान्बंधून्; K5 चमूं ते (for स्वां चमूं). — ^{d}) B5 स्थितः (for रतः). D1.2 रथ एकगुणो मतः (cf. v.l. 17^{b}). — After 19, D3 *ins.*:

565* एष योत्स्यति संग्रामे रथ एकगुणो मतः ।
[Prior half = 19^{a}. Cf. v.l. 19^{d}.]

21 B2 missing (cf. v.l. 3). — ^{a}) S तु (for य).

१६४

भीष्म उवाच ।

शकुनिर्मातुलस्तेऽसौ रथ एको नराधिप ।
प्रसज्य पाण्डवैर्वैरं योत्स्यते नात्र संशयः ॥ १
एतस्य सैन्या दुर्धर्षाः समरेऽप्रतियायिनः ।
विकृतायुधभूयिष्ठा वायुवेगसमा जवे ॥ २
द्रोणपुत्रो महेष्वासः सर्वेषामति धन्विनाम् ।
समरे चित्रयोधी च दृढास्त्रश्च महारथः ॥ ३
एतस्य हि महाराज यथा गाण्डीवधन्वनः ।
शरासनाद्विनिर्मुक्ताः संसक्ता यान्ति सायकाः ॥ ४
नैष शक्यो मया वीरः संख्यातुं रथसत्तमः ।
निर्दहेदपि लोकांस्त्रीनिच्छन्नेष महायशाः ॥ ५
क्रोधस्तेजश्च तपसा संभृतोऽऽश्रमवासिना ।
द्रोणेनानुगृहीतश्च दिव्यैरस्त्रैरुदारधीः ॥ ६
दोषस्त्वस्य महानेको येनैष भरतर्षभ ।
न मे रथो नातिरथो मतः पार्थिवसत्तम ॥ ७
जीवितं प्रियमत्यर्थमायुष्कामः सदा द्विजः ।
न ह्यस्य सदृशः कश्चिदुभयोः सेनयोरपि ॥ ८
हन्यादेकरथेनैव देवानामपि वाहिनीम् ।

C. 5. 5778
B. 5. 167. 9
K. 5. 167. 9

— ^{d}) K3 पुरा (for सुतो). K1.5 S बभौ; K2 D1.2 G3 बली (for ऽभवत्).

22 B2 missing (cf. v.l. 3). — ^{ab}) G3 रिपुसेनां; M1.2 एषां सेनां. K3.4 B (B2 missing) D एष सेनाः सुबहुला °कार्मुकाः. — ^{c}) T1 G1.3.5 M राजन्; T2 G2 वीरः (for तात). — ^{d}) K4 B (B2 missing) Dn Ds D1.3.4.6.8.10 विनिर्दहन् (for विमर्द°). K3 D2.7 विचरिष्यति निर्दहन्.

Colophon om. in T1 M1.2 B2 D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K1-3.5 B (B2 missing) Dn Ds D2.3.6-8.10 रथातिरथसंख्या; D4 M3-5 रथसंख्या; G5 कुरुबलरथसंख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 (*sec. m.*) 55 (=155); T2 M4 165; G1.2.5 M3.5 166; G3 163. — *S'loka no.:* K5 Dn2 22.

164

1 B2 missing up to स्फोटयेद in 9^{d} (cf. v.l. 5. 163. 3). — ^{a}) K3 D1.2.7 तुभ्यं; K5 तेयं (for तेऽसौ). — ^{b}) K1.2 G2.5 M नराधिपः. — ^{c}) K1-3.5 D2 T1 प्रसह्य; K4 B (B2 missing) Dn Ds D3.4.6-8.10 प्रयुज्य; G1 आसज्य (for प्रसज्य). Dn1 वीर; D6 सर्वैः (for वैरं).

2 B2 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) K2.4.5 B (B2 missing) Dn D1.3.4.6.8.10 M3-5 सेना; Ca. d. s as in text. — ^{b}) S °रेप्रतियोधिनः. — ^{c}) D3.4 T G विविधा°. — ^{d}) K3 D2.7 वातवेग°.

3 B2 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) K4 B (B2 missing) Dn Ds D6.8.10 सर्वानेवा(Ds °नसे)ति धन्विनः; D3.4 सर्वेषामपि धन्विनां. — ^{d}) K1.2.5 दृढश्रेष्ठो महा°.

4 B2 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) K3 D3.4 M1.2 च; T1 तु; G3 हे (for हि). — ^{b}) A few S MSS. °धन्विनः. — ^{c}) K2 T1 हि (for वि-). K4 B (B2 missing) Dn Ds D1.6.8.10 G3 शरासनविनिर्मुक्ताः. — ^{d}) K1.2 संसक्तं; Ca. d as in text.

5 B2 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) K1 G5 महावीर; K2.5 Ds T2 G2 महावीरः; K3 तथा वीर; D6 मया धीरः; G1 रणे वीरः; G3 M3-5 मया वीरः; M1.2 महावीर्यः. — ^{c}) S (except G1) एष (for अपि). — ^{d}) D3.4 निघ्नन् (for इच्छन्). T2 G2.5 एको; M3-5 एव (for एष). K4 B (B2 missing) D (except D1.2.7) महारथः.

6 B2 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) K4 D6.8 संवृतः; C3 संभृतः (as in text). K3.4 B (B2 missing) D M2 C3 [आ]श्रमवासिनां. Ca. d cite अश्रमः! — ^{d}) D2 दिव्यास्त्रेण उदारधीः.

7 B2 missing (cf. v.l. 1). D6 om. 7^{a}–8^{b}. — ^{a}) K1-3 चास्य; K4 D3 S तस्य (for त्वस्य). — ^{b}) K3 B (B2 missing) Dn2 T2 G2.5 एव (for एष). K1.2.5 D3.4.7 T G1.2.5 M2 पुरुषर्षभः (K1 T2 G1.2.5 °भ). — ^{c}) B1.3.4 Ds D10 नाप्यरथो (for नातिरथो). — ^{d}) K1 Dn2 Ds2 D3.4 G2.3 M2 °सत्तमः.

8 B2 missing (cf. v.l. 1). D6 om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). — ^{a}) M3-5 मतम् (for प्रियम्). — ^{b}) T1 स वै; M2 तथा (for सदा). — ^{d}) D1 transp. उभयोः and सेनयोः; K5 transp. सेनयोः and अपि.

9 B2 missing up to स्फोटयेद in 9^{d}. — ^{a}) K3.4 Dn1 Ds1 D2.4.7.8 G1 M एष (for एव). — ^{b}) G3 देवानपि सदानवान्. — M2 om. 9^{c}–11^{b}. — ^{c}) G3 यश्चैष

C. 5. 5778
B. 5. 167. 9
K. 5. 167. 9

वपुष्मांस्तलघोषेण स्फोटयेदपि पर्वतान् ॥ ९
असंख्येयगुणो वीरः प्रहर्ता दारुणद्युतिः ।
दण्डपाणिरिवासह्यः कालवत्प्रचरिष्यति ॥ १०
युगान्ताग्निसमः क्रोधे सिंहग्रीवो महामतिः ।
एष भारत युद्धस्य पृष्ठं संशमयिष्यति ॥ ११
पिता त्वस्य महातेजा वृद्धोऽपि युवभिर्वरः ।
रणे कर्म महत्कर्ता तत्र मे नास्ति संशयः ॥ १२
अस्त्रवेगानिलोद्धूतः सेनाकक्षेन्धनोत्थितः ।
पाण्डुपुत्रस्य सैन्यानि प्रधक्ष्यति जये धृतः ॥ १३
रथयूथपयूथानां यूथपः स नरर्षभः ।
भारद्वाजात्मजः कर्ता कर्म तीव्रं हिताय वः ॥ १४
सर्वमूर्धाभिषिक्तानामाचार्यः स्थविरो गुरुः ।
गच्छेदन्तं सृञ्जयानां प्रियस्त्वस्य धनंजयः ॥ १५
नैष जातु महेष्वासः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ।
हन्यादाचार्यकं दीप्तं संस्मृत्य गुणनिर्जितम् ॥ १६
श्लाघत्येष सदा वीरः पार्थस्य गुणविस्तरैः ।
पुत्रादभ्यधिकं चैव भारद्वाजोऽनुपश्यति ॥ १७
हन्यादेकरथेनैव देवगन्धर्वदानवान् ।
एकीभूतानपि रणे दिव्यैरस्त्रैः प्रतापवान् ॥ १८
पौरवो राजशार्दूलस्तव राजन्महारथः ।
मतो मम रथो वीर परवीररथारुजः ॥ १९
स्वेन सैन्येन सहितः प्रतपञ्शत्रुवाहिनीम् ।
प्रधक्ष्यति स पाञ्चालान्कक्षं कृष्णगतिर्यथा ॥ २०
सत्यव्रतो रथवरो राजपुत्रो महारथः ।
तव राजन्रिपुबले कालवत्प्रचरिष्यति ॥ २१
एतस्य योधा राजेन्द्र विचित्रकवचायुधाः ।

(for वपुष्मांस्). D1 तलशब्देन.

10 M2 om. 10 (cf. v.l. 9). — b) B Dn2 D8 प्रहंता. Ds2 दारुणो युधि; D3.4 दारुणाकृतिः. — c) D3.4 M3.4 आसाद्य (for असह्यः). — d) = 21^d.

11 M2 om. 11^{ab} (cf. v.l. 9). — a) D8 D10 T1 युगांताग्निरिव. K4 B (except B2) Dn D3.4.6 क्रोधात्; D10 क्रोधी; S (except T1 G3; M2 om.) कोपे (for क्रोधे). — b) Ds Ca. d. s सिंहः क्लीबः; Cap सिंहग्रीवः (as in text). K3-5 B3.5 D (except D1) महाद्युतिः; T G °तपाः; M (M2 om.) °मनाः.

12 a) K1.2 B3 D3.4.8 तस्य; D7 च्चा° (for त्व°). — d) K4 B D (except D2.7) अत्र (for तत्र), with hiatus between pādas! — For 12, G2 subst.:

566* पितास्य तु रणे कर्म महत्कर्ता न संशयः।

13 b) D6 M1.2.4 (*inf. lin.* as in text) °कक्षेंधने स्थितः; G3 °कुक्षानलोत्थितः. — c) D3.4 सैन्यं स (for सैन्यानि). — d) G5 दहिष्यति (for प्रध°). K1.2.5 D1 जये वृतः; K4 B4.5 Dn Ds D3.4.6.10 रणे धृतः; B1-3 D8 रणे वृतः; G1.5 न संशयः.

14 b) K4 B D (except D1.2.7) °योयं (for °पः स). K4 B (except B5) D10 नरर्षभ. — d) K1.2.5 तत्र (for तीव्रं). K3 B Dn Ds D1.3.4.6-8.10 हितं तव; K4 तितीर्षति; D2 महत्तव (for हिताय वः). K1.2.5 वै; T2 G2 च (for वः).

15 a) K1.2 शतमूर्धा°; K3.5 D2 S सर्व(K5 स तु)-मूर्धावसिक्तानां. — d) B1-3 D3.4 T1 तस्य (for त्वस्य).

16 a) T G2 एव (for एष). — c) D3.4 आचार्यदयितं; Ca. d. s आचार्यकं दीप्तं (as in text). — d) D8 T1 G1 गुणनिर्जितः; Ca. d. s as in text.

17 a) K4 B D श्लाघतेयं (D2 °थ); G1 श्लाघ्यस्त्वेष. K2.3.5 D7.8 T1 महावीरः; K4 B Dn2 D1.10 सदा वीर; Dn1 D6 महावीर. — b) K3 पार्थं हि; T G2.5 पार्थं तु (for पार्थस्य). — c) K3.4 B1.2.5 Ds D6.10 अप्य°; T1 अत्य° (for अभ्य°). K3.4 B D M5 चैनं (for चैव).

18 a) K3.4 B1.3.4 Ds D6-8.10 G3 M3-5 एष (for एव). — b) K4 B Dn Ds D1.6.8.10 °मानुषान्. — d) D10 शस्त्रैः (for अस्त्रैः). K1.2.5 उदारधीः (for प्रताप°).

19 B5 om. 19^{ab}. — a) K1.2.5 G5 M रथशार्दूल (for राज°). — c) K1-3 D1.2 रणे वीरः (K3 D1 °र); K4 B Dn Ds D3.4.6.8.10 रथोदारः; D7 T2 G1.2 M1(*inf. lin.*).2 रथो वीरः. — d) G3 महारथ°.

20 a) K4 B D (except D1.2.7) महता (for सहितः). — c) D3.4 transp. प्रध° and स. A few MSS. पंचालान्. — d) K1 तृणगतिः; K4 B6 Dn D6 अग्निगतिः; Ca. d कृष्णगतिः (as in text).

21 a) K3.4 B D सत्यश्रवाः. K3.5 D1.2.7 रथस्तुभ्यं; K4 B Dn Ds D6.8.10 G3 रथस्त्वेकः (B2 स्त्वेकरथः); D3.4 रथस्तेसौ. — b) K1-3.5 महाबलः; K4 B Dn Ds D3.4.6.8.10 बृहद्बलः (*for* महारथः). — d) $21^d = 10^d$.

22 a) G3 ये तस्य (for एतस्य). G5 M यौधा. — b) B2.5 °कवचध्वजाः. — d) K4 पार्थिवान् (for

विचरिष्यन्ति संग्रामे निघ्नन्तः शात्रवांस्तव ॥ २२
वृषसेनो रथाग्र्यस्ते कर्णपुत्रो महारथः ।
प्रधक्ष्यति रिपूणां ते बलानि बलिनां वरः ॥ २३
जलसंधो महातेजा राजन्रथवरस्तव ।
त्यक्ष्यते समरे प्राणान्मागधः परवीरहा ॥ २४
एष योत्स्यति संग्रामे गजस्कन्धविशारदः ।
रथेन वा महाबाहुः क्षपयञ्शत्रुवाहिनीम् ॥ २५
रथ एष महाराज मतो मम नरर्षभः ।
त्वदर्थे त्यक्ष्यति प्राणान्सहसैन्यो महारणे ॥ २६
एष विक्रान्तयोधी च चित्रयोधी च संगरे ।
वीतभीश्चापि ते राजञ्शात्रवैः सह योत्स्यते ॥ २७
बाह्लीकोऽतिरथश्चैव समरे चानिवर्तिता ।
मम राजन्मतो युद्धे शूरो वैवस्वतोपमः ॥ २८
न ह्येष समरं प्राप्य निवर्तेत कथंचन ।
यथा सततगो राजन्नाभिहत्य परान्रणे ॥ २९
सेनापतिर्महाराज सत्यवांस्ते महारथः ।
रणेष्वद्भुतकर्मा च रथः पररथारुजः ॥ ३०
एतस्य समरं दृष्ट्वा न व्यथास्ति कथंचन ।
उत्स्मयन्नभ्युपैत्येष परान्रथपथे स्थितान् ॥ ३१
एष चारिषु विक्रान्तः कर्म सत्पुरुषोचितम् ।
कर्ता विमर्दे सुमहत्त्वदर्थे पुरुषोत्तमः ॥ ३२
अलायुधो राक्षसेन्द्रः क्रूरकर्मा महाबलः ।
हनिष्यति परान्राजन्पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ३३
एष राक्षससैन्यानां सर्वेषां रथसत्तमः ।
मायावी दृढवैरश्च समरे विचरिष्यति ॥ ३४
प्राग्ज्योतिषाधिपो वीरो भगदत्तः प्रतापवान् ।

C. 5. 5804
B. 5. 167. 35
K. 5. 167. 35

शात्र°). $D_{2.3}$ G_3 तथा; T_2 $G_{1.2}$ रणे; G_5 नृप (for तव).

23 G_3 reads 23 after 27. — ^{a}) K_3 $D_{1.2}$ रथस्तुर्यं; K_4 B Dn Ds $D_{3.4.6-8.10}$ रथस्तेऽग्र्यः (B_2 रथोदग्रः) (for रथाग्र्यस्ते). — ^{c}) $K_{1.2.5}$ B_2 Ds D_7 T_1 $G_{1.3}$ $M_{1.2.4}$ (*inf. lin.* as in text) स (for प्र-). K_3 $D_{1.2}$ स शत्रूणां (for रिपूणां ते). — ^{d}) K_4 $B_{3.5}$ D (except $D_{1.2}$) बलं तु (for बलानि). K_5 °नि बलवत्तरः.

24 ^{a}) K_3 D_2 °राजः (for °तेजा). D_1 जरासंधिर्महाराज. — ^{b}) D_1 राजा (for राजन्). — ^{c}) D_1 त्वदर्थे त्यक्ष्यते प्रा°. — Ds $D_{6.10}$ om. (hapl.) 24^d–26^c. — ^{d}) $B_{3.5}$ Dn D_1 माधवः (for मागधः). D_8 सह सैन्यो महारणे.

25 Ds $D_{6.10}$ om. 25 (cf. v.l. 24); $D_{1.2}$ om. 25–26. — ^{b}) = 38^b. $D_{3.4}$ °स्कंधे विशा°. — T_2 G_2 om. (hapl.) 25^d–26^a. — ^{d}) K_2 कंप° (for क्षप°). D_8 स क्षिपञ्शरिवाहिनीं.

26 $D_{1.2}$ om. 26; Ds $D_{6.10}$ 26^{abc}; T_2 G_2 om. 26^a (cf v.l. 24, 25). — ^{a}) S °बाहो (for °राज). — ^{b}) $K_{1.5}$ D_8 T_1 $G_{3.5}$ $M_{2.4}$ नरर्षभ. K_3 B Dn Ds D_7 मतो मे राजसत्तम (K_3 D_7 भरतर्षभ). — D_7 om. 26^{cd}. — ^{c}) $K_{3.4}$ B (except B_3) Dn $D_{3.4}$ त्यक्ष्यते. — ^{d}) K_3 मागधः परवीरहा (= 24^d).

27 ^{b}) $K_{1.2}$ G_3 संयुगे (for °गरे). — ^{d}) K_4 B Dn Ds $D_{3.4.6-8.10}$ T $G_{1-3.5}$ शत्रुभिः सह. K_{1-3} Ds T_1 G_3 योत्स्यति. — After 27, G_3 reads 23.

28 ^{a}) A few MSS. बाह्लिकः. — ^{b}) K_4 B Dn Ds $D_{6.8.10}$ चानिवर्तनः (B_2 Ds D_8 °र्तिनः; Dn_1 °र्तितः); D_2 चानिवर्तिवान्; T_2 G_2 चाभि°; M_{3-5} चानिवर्तिनां. — G_2 om. 28^d–29^a.

29 G_2 om. 29^a (cf. v.l. 28). — ^{b}) G_3 प्राप्यायं न निवर्तते. — ^{c}) $M_{2.3.5}$ स शतशो (for सततगो). — ^{d}) K_1 अभिहत्य; K_2 अभिहन्यात्; K_3 D_1 विनिहत्य; $K_{4.5}$ B Dn Ds $D_{2-4.6.8.10}$ स हि हन्यात्; D_7 अनिहत्य; T $G_{1.2.5}$ M (except M_2) अभिहत्य; G_3 न निहत्य (for नाभिहत्य).

30 ^{b}) D_2 सत्यवाक्ते. $K_{1.2.5}$ D_7 महायशाः. — $G_{1.2}$ om. 30^{cd}. — ^{c}) $D_{3.4}$ रणे तु; D_6 रणे हि; T G_5 रथेषु (for रणेषु). — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1.7}$) रथी (for रथः).

31 ^{a}) $K_{1.2.5}$ प्राप्य (for दृष्ट्वा). — ^{b}) D_8 स्यात् (for [अ]स्ति). $K_{1.3}$ D_2 कदा° (for कथं°). — ^{c}) K_4 B D (except $D_{2-4.7}$) उत्पतति (for अभ्युपैति). — ^{d}) $K_{1.2}$ T_1 रथवरे; $K_{3.5}$ रथवर-.

32 ^{a}) $D_{3.4}$ एष त्वरितविक्रांतः. — ^{b}) M_{3-5} तत् (for सत्-). — ^{c}) B_3 $D_{6.8}$ G_5 विमर्देषु महत्. — ^{d}) $D_{1.3.4.6}$ त्वदर्थं. K_3 G_3 पुरुषर्षभ (G_3 °भः); T_2 G_5 $M_{2.4}$ पुरुषोत्तम; $G_{1.2}$ कुरुसत्तम.

33 ^{a}) K_5 अलायुद्धो; K_5m M_{2-5} हलायुधो; $B_{1.2.4}$ Dn T_2 अलंबुषो; T_1 $G_{1.2.5}$ अलंबुसो; G_3 M_1 अलंयुधो. — ^{b}) K_{3-5} $B_{4.5}$ D (except Ds D_{2-4}) M_1 (*inf. lin.*) °रथः (for °बलः).

35 G_3 om. 35, with 34 and 36^{ab}. — ^{a}) $D_{3.4}$ °षपतिर्वीरो. — ^{c}) K_3 B_5 Ds $D_{2-4.6}$ G_1 Ca °धरः श्रेष्ठः;

C. 5. 5804
B. 5. 167. 35
K. 5. 167. 35

गजाङ्कुशधरश्रेष्ठो रथे चैव विशारदः ॥ ३५
एतेन युद्धमभवत्पुरा गाण्डीवधन्वनः ।
दिवसान्सुबहूत्राजन्नुभयोर्जयगृद्धिनोः ॥ ३६
ततः सखायं गान्धारे मानयन्पाकशासनम् ।
अकरोत्संविदं तेन पाण्डवेन महात्मना ॥ ३७
एष योत्स्यति संग्रामे गजस्कन्धविशारदः ।
ऐरावतगतो राजा देवानामिव वासवः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५

भीष्म उवाच ।

अचलो वृषकश्चैव भ्रातरौ सहितावुभौ ।
रथौ तव दुराधर्षौ शत्रून्विध्वंसयिष्यतः ॥ १
बलवन्तौ नरव्याघ्रौ दृढक्रोधौ प्रहारिणौ ।
गान्धारमुख्यौ तरुणौ दर्शनीयौ महाबलौ ॥ २
सखा ते दयितो नित्यं य एष रणकर्कशः ।
प्रोत्साहयति राजंस्त्वां विग्रहे पाण्डवैः सह ॥ ३
परुषः कत्थनो नीचः कर्णो वैकर्तनस्तव ।
मन्त्री नेता च बन्धुश्च मानी चात्यन्तमुच्छ्रितः ॥ ४
एष नैव रथः पूर्णो नाप्येवातिरथो नृप ।
वियुक्तः कवचेनैष सहजेन विचेतनः ।
कुण्डलाभ्यां च दिव्याभ्यां वियुक्तः सततं घृणी ॥ ५
अभिशापाच्च रामस्य ब्राह्मणस्य च भाषणात् ।
करणानां वियोगाच्च तेन मेऽर्धरथो मतः ।
नैष फल्गुनमासाद्य पुनर्जीवन्विमोक्ष्यते ॥ ६

D_7 °ध्वजश्चैव; M_2 °धनुःश्रेष्ठः.

36 G_3 om. 36^{ab} (cf. v.l. 35). — ^{b}) A few MSS. गांजीव°. K_3 $G_{1,2}$ °धन्विनः; K_5 $D_{3,4}$ °धन्वना. — ^{c}) T G अहोरात्रान्बहून्राजन्; $M_{1,2}$ बहून्यहानि राजेंद्र. — ^{d}) D_{10} जयकांक्षिणोः; G_3 °काशिनोः.

37 ^{a}) K_4 B_3 Ds $D_{3,4,6,8}$ तथा (for ततः). T_2 $G_{1,2}$ सभार्यां; M_{3-5} सहायं; Ca सखायं (as in text). — ^{b}) $K_{3,5}$ $D_{1,6,8}$ T_2 $G_{1,2,5}$ M_1 पाकशासनिं; Ca.d as in text. — ^{c}) G_3 सविधं; $M_{1,2}$ समयं; Ca.d संविदं (as in text).

38 ^{a}) B_2 योत्स्यत्येष च सं°. — ^{b}) $= 25^b$. T_2 G_2 गजस्कंधे वि°. — ^{c}) A few MSS. ऐरावण°. $K_{1,2,4}$ Dn $D_{1,8}$ °गजो (for °गतो). K_3 नूनं; K_5 G_1 देवो; $D_{3,4}$ G_3 राजन्.

Colophon. $D_{5,9}$ G_4 missing. — *Sub-parvan:* $K_{1-3,5}$ B Dn Ds $D_{1-4,6-8,10}$ रथातिरथसंख्या (D_1 °ख्यान); T_1 धार्तराष्ट्रसेनारथसंख्या; G_5 कुरुबलरथसंख्यान; M रथसंख्या (M_1 °ख्यान). — *Adhy. name:* M नवरथगणनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 57 (=157); T G_2 M_4 166; $G_{1,5}$ $M_{3,5}$ 167; G_3 164; $M_{1,2}$ 165. — *S'loka no.:* K_5 Dn 38.

165

1 ^{b}) K_4 B Dn Ds $D_{6,8,10}$ transp. भ्रातरौ and सहितौ. — ^{c}) K_6 रथिनौ हि दुरा°.

2 ^{a}) K_3 रथश्रेष्ठौ (for नर°). — ^{b}) $D_{3,4}$ °क्लेशौ (for °क्रोधौ).

3 ^{c}) K_4 B_2 D (except $D_{1,7}$) उत्साहयति. $M_{1,2,4}$ त्वा (for त्वां).

4 ^{a}) $K_{1,2}$ Dn_2 $D_{3,4,6,8}$ T_2 $G_{1,2}$ $M_{2,4}$ पुरुषः (for परुषः). $K_{1,2}$ वीरः; K_3 चैव; T_1 वीर; T_2 G_2 तीव्रः; $G_{1,3,5}$ M [ऽ]तीव (for नीचः). — ^{d}) M चात्यर्थम्. K_3 D_6 Ca उत्थितः; B_2 D_7 ऊर्जितः (for उच्छ्रितः).

5 ^{a}) K_4 B (except B_3) Dn $D_{3,4,6}$ कर्णो (for पूर्णो). — ^{b}) K_1 चैव; $K_{3,5}$ D_7 [अ]प्येषः; K_4 B Dn Ds $D_{3,4,6,8,10}$ G_5 चापि; G_3 [अ]सौ च (for [अ]प्येव). $K_{3,4}$ B D रणे (for नृप). — ^{e}) $K_{1,2}$ $B_{2,5}$ Dn_1 Ds D_8 G_3 विमुक्तः. — ^{f}) $K_{1,2}$ Ds विमुक्तः; T_1 नियुक्तः.

6 ^{b}) K (except K_4) $D_{1,2,7}$ T G च भाषितात्; $D_{3,4}$ विशेषतः. — ^{c}) K (except K_5) $B_{4,5}$ D_2 M_3 कारणानां; Ca.d.s कर° (as in text). — K_5 om. 6^{ef}. — ^{e}) K_4 $D_{6,8}$ नैव (for नैष). N (mostly) फाल्गुनम्. — ^{f}) T_1 कर्णो (for पुनर्).

7 N (except B_2) om. the ref. — ^{a}) K_1 T_2 M_3

संजय उवाच ।

ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
एवमेतद्यथात्थ त्वं न मिथ्यास्तीति किंचन ॥ ७
रणे रणेऽतिमानी च विमुखश्चैव दृश्यते ।
घृणी कर्णः प्रमादी च तेन मेऽर्धरथो मतः ॥ ८
एतच्छ्रुत्वा तु राधेयः क्रोधादुत्फुल्ललोचनः ।
उवाच भीष्मं राजेन्द्र तुदन्वाग्भिः प्रतोदवत् ॥ ९
पितामह यथेष्टं मां वाक्शरैरुपकृन्तसि ।
अनागसं सदा द्वेषादेवमेव पदे पदे ।
मर्षयामि च तत्सर्वं दुर्योधनकृतेन वै ॥ १०
त्वं तु मां मन्यसेऽशक्तं यथा कापुरुषं तथा ।
भवानर्धरथो मह्यं मतो नास्त्यत्र संशयः ॥ ११
सर्वस्य जगतश्चैव गाङ्गेय न मृषा वदे ।
कुरूणामहितो नित्यं न च राजावबुध्यते ॥ १२
को हि नाम समानेषु राजसूदात्तकर्मसु ।
तेजोवधमिमं कुर्याद्विभेदयिषुराहवे ।
यथा त्वं गुणनिर्देशादपराधं चिकीर्षसि ॥ १३
न हायनैर्न पलितैर्न वित्तैर्न च बन्धुभिः ।
महारथत्वं संख्यातुं शक्यं क्षत्रस्य कौरव ॥ १४
बलज्येष्ठं स्मृतं क्षत्रं मन्त्रज्येष्ठा द्विजातयः ।
धनज्येष्ठाः स्मृता वैश्याः शूद्रास्तु वयसाधिकाः ॥ १५
यथेच्छकं स्वयंग्राहाद्रथानतिरथांस्तथा ।
कामद्वेषसमायुक्तो मोहात्प्रकुरुते भवान् ॥ १६
दुर्योधन महाबाहो साधु सम्यगवेक्ष्यताम् ।
त्यज्यतां दुष्टभावोऽयं भीष्मः किल्बिषकृत्तव ॥ १७
भिन्ना हि सेना नृपते दुःसंधेया भवत्युत ।
मौलापि पुरुषव्याघ्र किमु नाना समुत्थिता ॥ १८
एषां द्वैधं समुत्पन्नं योधानां युधि भारत ।
तेजोवधो नः क्रियते प्रत्यक्षेण विशेषतः ॥ १९
रथानां क्व च विज्ञानं क्व च भीष्मोऽल्पचेतनः ।

C. 5. 5830
B. 5. 168. 22
K. 5. 168. 22

महाराज; K_4 B Dn Ds $D_{6.8.10}$ पुनर्द्रोणः; $G_{2.5}$ महातेजाः (for महाबाहुः). — b) K_4 B Dn Ds $D_{6.8.10}$ T_1 सर्वशस्त्रभृतां वरः; $D_{3.4}$ द्रोणः प्रहरतां वरः. — c) = 1. 143. 16c. K_{1-3} एव (for एतद्). G_3 $M_{2.5}$ यथार्थं (for यथात्थ). — d) K_4 B_{1-4} Ds $D_{3.4.6.8.10}$ कथंचन; K_5 D_1 [इ]ह किंचन; B_5 Dn कदाचन. T_1 न मिथ्या-ऽत्रास्ति किं°.

8 a) $K_{3.5}$ B D (except $D_{2-4.7}$) [ऽ]भि° (for ऽति°). — b) K_4 B Dn Ds $D_{3.4.6.8.10}$ अपि; D_2 इति (for एव). K_3 $D_{1.2.7}$ लक्ष्य° (for दृश्य°).

9 b) K_4 B Dn $D_{6.7.10}$ उत्फाल्य लोचने; T G $M_{1.2}$ उद्वृत्तलोचनः. — c) $K_{4.5}$ B (except B_3) D (except D_{2-4}) राधेयः (for राजेन्द्र). — d) K_1 प्रचोदयन् (for प्रतो°).

10 a) $M_{1.2}$ मा (for मां). — b) T_2 $G_{1.2}$ वाक्छल्यैर् (for वाक्शरैर्). K_4 अथ; D_8 अप; $D_{3.4}$ अनु- (for उप-). — f) T_2 $G_{2.5}$ च (for वै).

11 a) $D_{7.8}$ मा (for मां). K_3 B Dn Ds $D_{6.8}$ मंदं (for ऽशक्तं). — d) $K_{3.4}$ B D वै न (for नास्ति).

12 b) K_4 $B_{3.5}$ Dn_1 $D_{2-4.6}$ M गांगेयो (for गाङ्गेय). K_4 [अ]वदत्; B Dn_1 D_6 M वदेत् (B_2 वद) (for वदे). — d) $K_{1.2.5}$ वि- (for [अ]व°).

13 a) $K_{2.5}$ $D_{3.4}$ समेतेषु; Ca. d. s समा° (as in text). — b) $B_{1.3.5}$ Dn $D_{6.8}$ उदार° (for उदात्त°). — e) Ds तथा; G_3 तदा (for यथा). Ds $D_{1.2.7}$ S Ca. d. s गुणनिर्देशात् (as in text); the rest गुण-विद्वेषात्. — f) $K_{1-3.5}$ B Dn Ds $D_{2-4.7.10}$ अपरागं; D_8 अपवादं; $M_{3.5}$ अपरोधं; Ca अपारगं; Cd as in text.

14 a) $D_{3.4}$ न धनैर्नैव प°. — b) K_{1-3} $D_{1.3.4.7}$ M_{3-5} न वित्तेन ($D_{3.4}$ बलेन) न बंधुभिः; K_5 न च वित्तेन बंधुभिः. — d) $M_{1.2.4}$ शक्तः (for शक्यं).

15 a) B_3 रथज्येष्ठं. — b) D_6 द्विजोत्तमाः (for द्विजा°). — d) $D_{3.4}$ च (for तु). G_1 शूद्राः शुश्रूषयाधिकाः.

16 a) K_4 Ds D_8 स्वकं ब्रूयाः (D_8 °यात्); B Dn $D_{3.4.6.10}$ स्वयं ब्रूयाः (Dn_1 °यात्). — c) G_1 कामक्रोध°. — d) T $G_{2.5}$ वा (for प्र-).

18 b) B_3 D_8 M_{3-5} Cn भवंति. — c) Ca. d. s cite मालाः. $K_{4.5}$ B (except B_2) D (except $D_{1.7}$) हि (for [अ]पि). — d) $K_{1.2}$ Dn_1 Ds D_2 समुच्छ्रिता (K_1 °ताः); K_{3-5} $B_{3.5}$ Dn_2 $D_{1.7.8}$ G_1 Ca. d. n समुत्थिताः (K_3 °तं).

19 a) D_1 एवं; T_1 येषां; G_5 एष (for एषां). T G_{1-3} $M_{1.2}$ द्वेषः; G_5 दोषः; M_{3-5} एष (for द्वैधं). S समुत्पन्नः. — b) A few S MSS. यौधानां. — c) $K_{3.5}$ B_2 Dn_1 Ds $D_{6.10}$ न; $M_{1.2}$ हि (for नः). T G M_{3-5} निष्क्रियते (for नः क्रियते). — d) S प्रत्यक्षं ते (for °क्षेण).

20 K_4 om. 20b–22b. — c) $D_{3.4}$ °वायामीमां.

C. 5. 5830 B. 5. 168. 22 K. 5. 168. 22

अहमावारयिष्यामि पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २०
आसाद्य माममोघेषु गमिष्यन्ति दिशो दश ।
पाण्डवाः सहपञ्चालाः शार्दूलं वृषभा इव ॥ २१
क्व च युद्धविमर्दो वा मन्त्राः सुव्याहृतानि वा ।
क्व च भीष्मो गतवया मन्दात्मा कालमोहितः ॥ २२
स्पर्धते हि सदा नित्यं सर्वेण जगता सह ।
न चान्यं पुरुषं कंचिन्मन्यते मोघदर्शनः ॥ २३
श्रोतव्यं खलु वृद्धानामिति शास्त्रनिदर्शनम् ।
न त्वेवाप्यतिवृद्धानां पुनर्बाला हि ते मताः ॥ २४
अहमेको हनिष्यामि पाण्डवान्नात्र संशयः ।
सुयुद्धे राजशार्दूल यशो भीष्मं गमिष्यति ॥ २५
कृतः सेनापतिस्त्वेष त्वया भीष्मो नराधिप ।
सेनापतिं गुणो गन्ता न तु योधान्कथंचन ॥ २६
नाहं जीवति गाङ्गेये योत्स्ये राजन्कथंचन ।
हते तु भीष्मे योद्धास्मि सर्वैरेव महारथैः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

१६६

भीष्म उवाच ।
समुद्यतोऽयं भारो मे सुमहान्सागरोपमः ।
धार्तराष्ट्रस्य संग्रामे वर्षपूगाभिचिन्तितः ॥ १
तस्मिन्नभ्यागते काले प्रतप्ते लोमहर्षणे ।

---

21 K4 om. 21 (cf. v.l. 20). — [b]) K8 D6 द्रवि° (for गमि°). — [c]) G2 om. from पञ्चाला up to खलु in 24[a]. — [d]) B8 D8 D2.6.10 ऋषभा (for वृषभा).

22 K4 om. 22[ab]; G2 om. 22 (cf. v.l. 20, 21). — [a]) K1 मंत्रविमर्दः; K8 सुरधविमर्दः; B8-5 D (except Dn1 D8.4) Ca युद्धं विमर्दः; Cd as in text. — [b]) K8.5 D1.7 मंत्रः; B1.4 Ds1 D10 मंत्रं; B5 Dn2 मंत्रे (for मन्त्राः). G3 स्युर् (for सु-). K5 B1.4.5 Dn2 D2 T2 G1 च (for वा). K1.2 Ds2 D6 मंत्रसुव्याहृतानि च; B2 D8.4 मंत्रेषु (see below Cn.) व्याहृ(B2 °कृ)तानि च; B8 मंत्रयुक्तया कृतानि वा; Dn1 मंत्रस्तु व्याहृतानि च; D8 मंत्रं च व्याहृतानि वा; Ca.d मंत्राः सुव्याहृतानि च. Cn cites मंत्रेषु (see above B2 D8.4). — [d]) K4 B D (except D7) कालचोदितः; Ca.d as in text.

23 G2 om. 23 (cf. v.l. 21). — [a]) D1 T1 G1.8 च (for हि). K4 B Dn Ds D8.4.6.8.10 एकाकी स्पर्धते नित्यं. Ca.d.s cite सदा नित्यं (as in text). — T2 om. 23[cd]. — [c]) B2 D8 G8.5 किंचित्. — [d]) D8.4 मनुते (for मन्यते). K8 चाल्प° (for मोघ°).

24 G2 om. up to खलु (cf. v.l. 21). — [a]) D8.4 इति (for खलु). G6 श्रोतव्यं लब्धविद्यानां. — [b]) B8 इति शास्त्रार्थदर्शनं; D8.4 नानाशास्त्रनिदर्शनं; S इति शास्त्रस्य दर्शनं. — [c]) K8.4 B D हि; Cs अपि (as in text). — [d]) B2.8 G8 Cn से (for ते).

25 [b]) T2 G2 न तु (for नात्र). K4 B Dn Ds D6.8.10 पांडवानामनीकिनीं (=20[d]). — [c]) K5 T2 G M1 (*inf. lin.*).2 अयुद्धे; Dn1 D6.8 स्वयुद्धे; D1 स युद्धे; D7 मा युद्धे; T1 न युद्धे; M8-5 अयुध्वा (for सुयुद्धे). — [d]) K8 कीर्तिर्भीष्मस्य भाविनी.

26 [c]) B8 D8 यशो (for गुणो). K4 B1.2.4.5 Dn D6.10 सेनापतौ यशो गंता. — [d]) T1 G1.8 योद्धारं न कथं°; T2 G2.5 M न योद्धारं कथं°.

27 =(var.) 5. 153. 25. — D8.4.6 om. (hapl.) 26[ab]. — [c]) B (except B5) Dn D8 *transp.* तु and भीष्मे. K5 D1.7 T1 G1.8.5 M1 (*inf. lin.*) योत्स्यामि (for योद्धास्मि).

Colophon om. in B1.8 Dn. D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K1-8.5 B2.4.5 D8 D1-4.6-8.10 रथातिरथसंख्या (D1 °ख्यान); T1 G5 M रथसंख्या (G5 °ख्यान). — *Adhy. name:* T1 कर्णाधिक्षेपः; G5 M कर्णाधिक्षेपवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D8 58 (=158); T G2 M4 167; G1.5 M8.5 168; G8 165; M1.2 166. — *S'loka no.:* K5 29.

166

1 [b]) Ds D8 पर्वतो° (for सागरो°). — [d]) =(var.) 5. 157. 4[b]. K1.2 वर्षपूगाभिवांछितः; B8 वयं भृशाभिचिंतिताः.

2 [a]) K1.2.5 T1 अस्मिन्. — [b]) K2.8.5 D7 T1 G1

मिथोभेदो न मे कार्यस्तेन जीवसि सूतज ॥ २
न ह्यहं नाद्य विक्रम्य स्थविरोऽपि शिशोस्तव ।
युद्धश्रद्धां रणे छिन्द्यां जीवितस्य च सूतज ॥ ३
जामदग्न्येन रामेण महास्त्राणि प्रमुञ्चता ।
न मे व्यथाभवत्काचित्त्वं तु मे किं करिष्यसि ॥ ४
कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तोऽऽत्मबलसंस्तवम् ।
वक्ष्यामि तु त्वां संतप्तो निहीन कुलपांसन ॥ ५
समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिराज्ञः स्वयंवरे ।
निर्जित्यैकरथेनैव यत्कन्यास्तरसा हृताः ॥ ६
ईदृशानां सहस्राणि विशिष्टानामथो पुनः ।
मयैकेन निरस्तानि ससैन्यानि रणाजिरे ॥ ७
त्वां प्राप्य वैरपुरुषं कुरूणामनयो महान् ।
उपस्थितो विनाशाय यतस्व पुरुषो भव ॥ ८
युध्यस्व पार्थं समरे येन विस्पर्धसे सह ।
द्रक्ष्यामि त्वां विनिर्मुक्तमस्माद्युद्धात्सुदुर्मते ॥ ९

संजय उवाच ।

तमुवाच ततो राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
मामवेक्षस्व गाङ्गेय कार्यं हि महदुद्यतम् ॥ १०
चिन्त्यतामिदमेवाग्रे मम निःश्रेयसं परम् ।
उभावपि भवन्तौ मे महत्कर्म करिष्यतः ॥ ११
भूयश्च श्रोतुमिच्छामि परेषां रथसत्तमान् ।
ये चैवातिरथास्तत्र तथैव रथयूथपाः ॥ १२
बलाबलममित्राणां श्रोतुमिच्छामि कौरव ।
प्रभातायां रजन्यां वै इदं युद्धं भविष्यति ॥ १३

भीष्म उवाच ।

एते रथास्ते संख्यातास्तथैवातिरथा नृप ।

C. 5. 5850
B. 5. 169. 1
K. 5. 169. 1

प्रवृत्ते; $D_{3.4}$ संग्रामे; D_8 दारुणे; T_2 $G_{2.5}$ M संप्राप्ते. S रोमहर्षणे. — ^{d}) $K_{2.4}$ Dn_1 G_3 M_2 जीवति सूतजः.

3 Dn_1 $D_{3.4.7.10}$ om. (hapl.) 3. — ^{a}) K_4 B Dn_2 Ds_1 $D_{6.8}$ त्वद्य; Ds_2 चाद्य (for नाद्य). D_1 अपि (for अद्य). — K_4 om. 3^{c}–4^{d}. — ^{c}) $B_{1.4.5}$ Dn_2 Ds $D_{6.8}$ M_4 अहं; T_1 तु ते (for रणे). B_2 T_1 G_5 भिंद्यां (for छिन्द्यां).

4 K_4 om. 4 (cf. v.l. 3). — ^{b}) D_1 S प्र° (for वि°). — ^{c}) B D (except D_{2-4}) कृता; S भवेत् (for [अ]भवत्). K_5 कापि; G_5 किंचित् (for काचित्). — ^{d}) K_{1-3} $D_{1.2}$ किमेवं; D_7 S (by transp.) तु किं मे. K_6 किमेकस्त्वं करि°.

5 5^{ab} = (var.) 1. 30. 2^{ab}. — ^{a}) K_1 नैतं; K_2 नैवं; K_5 नैव; G_3 न तं (for नैतत्). — ^{b}) K_1 संतोऽत्मबलसंभवं; K_3 संतोऽत्मगुणसंस्तवं; K_4 B Dn Ds $D_{3.4.6.8.10}$ संतः स्वबलसंस्तवं; D_2 T G M_1 (*inf. lin.*) संत आत्मबलस्तवं. — ^{c}) K_5 $D_{1.2.7}$ त्वयि; B_2 त्वां तु (by transp.). B_3 $D_{3.4}$ वक्ष्यामि त्वां सुसंतप्तः; S प्रवक्ष्यामि तु (T_2 $G_{1.2.5}$ °ष्यति-; $M_{1.2}$ °मि हि) संतप्तः. Ca.d cite त्वपि संतप्तः. — ^{d}) S विहीन; Ca.d नि° (as in text).

6 ^{b}) $K_{1.4}$ B (except B_2) D T $G_{1.2}$ °राज- (for °राज्ञः). — D_2 om. (hapl.) 6^{c}–7^{d}. — ^{c}) B_2 अपि; M_{3-5} अहं (for एव). — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1.7}$; D_2 om.) याः (for यत्).

7 D_2 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{a}) D_1 त्वादृशानां; Ca.d ईदृशानां (as in text). — ^{c}) G_3 ससैन्यानि (for निरस्ता°). — ^{d}) $K_{1.2.6}$ सैन्यानि च; G_3 निर्जितानि (for ससै°).

8 ^{a}) $D_{3.4.7}$ वीरपुरुषं; T $G_{1.5}$ वै कापुरुषं; G_2 चैकपु°; G_3 वै दुष्पुरुषं. — ^{c}) Ds_1 उपास्थितो; M_2 उपाहितो. $K_{1.3}$ विनाशोयं. — ^{d}) D_1 °स्व पुरुषर्षभ.

9 ^{a}) $K_{4.5}$ B Dn Ds $D_{6.8.10}$ transp. पार्थं and समरे. — ^{c}) M त्वा (for त्वां).

10 $K_{3.4}$ B D (except D_1) om. the ref. — ^{a}) M_1 महाबाहुः (for ततो राजा). — ^{b}) K_3 महाबलः; K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) प्रतापवान् (for महामनाः). — ^{c}) K_4 Ds $D_{6.8.10}$ G_1 समीक्ष्यस्व; B Dn D_{2-4} समीक्षस्व. — ^{d}) $K_{1.2}$ उत्थितं (for उद्यतम्).

11 ^{a}) K_3 D_8 एकाग्र्यं; K_4 B Dn Ds $D_{1-4.10}$ एकाग्रं; $D_{6.7}$ एकाग्रे. — ^{d}) S कार्यं (for कर्म).

12 G_3 om. 12–13. — ^{d}) K_4 B Dn Ds $D_{6.8.10}$ ये चैव (for तथैव).

13 G_3 om 13 (cf. v.l. 12). — ^{c}) S (G_3 om.) तु शर्वर्यां (for रजन्यां वै). B_3 $D_{1.3.4}$ तु (for वै). K (except K_4) D_2 प्रभातामेव रजनीं. — ^{d}) D_1 युद्धमेव; $D_{3.4}$ युद्धमेतद्; D_{10} द्वंद्वयुद्धं (for इदं युद्धं). — After 13, only Dn ins. a colophon!!

14 ^{a}) K_4 B Dn Ds $D_{2.6.8.10}$ तवा(K_4 °व)ख्याताः; D_1 तु संख्या°; D_7 सुसंख्या° (for ते संख्या°). — T_2 G_2 om. 14^{cd}. — ^{c}) K_3 D_2 तथा च (for ये चापि).

C. 5. 5850
B. 5. 169. 1
K. 5. 169. 1

ये चाप्यर्धरथा राजन्पाण्डवानामतः शृणु ॥ १४
यदि कौतूहलं तेऽद्य पाण्डवानां बले नृप ।
रथसंख्यां महाबाहो सहैभिर्वसुधाधिपैः ॥ १५
स्वयं राजा रथोदारः पाण्डवः कुन्तिनन्दनः ।
अग्निवत्समरे तात चरिष्यति न संशयः ॥ १६
भीमसेनस्तु राजेन्द्र रथोऽष्टगुणसंमितः ।
नागायुतबलो मानी तेजसा न स मानुषः ॥ १७
माद्रीपुत्रौ तु रथिनौ द्वावेव पुरुषर्षभौ ।
अश्विनाविव रूपेण तेजसा च समन्वितौ ॥ १८
एते चमूमुखगताः स्मरन्तः क्लेशमात्मनः ।
रुद्रवत्प्रचरिष्यन्ति तत्र मे नास्ति संशयः ॥ १९
सर्व एव महात्मानः शालस्कन्धा इवोद्गताः ।
प्रादेशेनाधिकाः पुम्भिरन्यैस्ते च प्रमाणतः ॥ २०
सिंहसंहननाः सर्वे पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
चरितब्रह्मचर्याश्च सर्वे चातितपस्विनः ॥ २१
ह्रीमन्तः पुरुषव्याघ्रा व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ।
जवे प्रहारे संमर्दे सर्व एवातिमानुषाः ।
सर्वे जितमहीपाला दिग्जये भरतर्षभ ॥ २२
न चैषां पुरुषाः केचिदायुधानि गदाः शरान् ।
विषहन्ति सदा कर्तुमधिज्यान्यपि कौरव ।
उद्यन्तुं वा गदां गुर्वीं शरान्वापि प्रकर्षितुम् ॥ २३
जवे लक्ष्यस्य हरणे भोज्ये पांसुविकर्षणे ।
बालैरपि भवन्तस्तैः सर्व एव विशेषिताः ॥ २४
ते ते सैन्यं समासाद्य व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ।

---

15 a) K3 S तेस्ति (for तेऽद्य). — b) S निबोध मे (for बले नृप). — c) K3.4 B D (except D1.2.7 शृणुष्व त्वं (for महा°). — d) K5 सर्वैश्च (for सहैभिर्).

16 b) T1 G3 M1.3 कुरु° (for कुन्ति°). — c) D2 काल° (for अग्नि°). — d) D2–4 भवि° (for चरि°).

17 b) K1.2.5 G1–3 रथोष्टगुणसंमतः; K3 B2 D1.2.7 रथो मेष्टगुणो मतः; Ds2 रथोष्टबलसंमितः. — After 17ab, B2 Dn ins.:

567* न तस्यास्ति समो युद्धे गदया सायकैरपि ।

— c) K1.2.5 °समो (for °बलो). K3 D1.2.7 धीमान् (for मानी).

18 a) K5 तौ; B (except B2) Dn Ds D2–4.8 च (for तु). — b) K1.5 D1 T1 पुरुषर्षभ; K2.3 D7 G3 भरतर्षभ.

19 a) D2 चमूमुखगतौ; M2 चमूमुपगताः. — b) D2 स्मरंतौ; G1 संस्मरन्. K4 B D (except D1.2.7) उत्तमं (for आत्मनः). — c) K3 D1.2 काल° (for रुद्र°). K5 Dn1 विचरिष्यंति; D2 प्रचरिष्येते; D3.4 प्रपतिष्यंति. — d) K1.2 अत्र (for तत्र).

20 a) K3 एते (for एव). D1.2.7 महोत्साहाः (for महा°). — b) K4 B D (except D1.2.7.8) शालस्तंभाः; S (mostly) सालस्कंधा. G2 उन्नताः; G3 उद्यताः. — c) K3.5 T1 M प्रादेशात्; D3.4 प्रदेशेन; T2 G2.5 प्रादेशं; Ca.d प्रादेशेन (as in text). K (except K4) D1.2.7 पुंभ्यः (for पुम्भिः). — d) K1.2 D2.7 त्वन्येभ्यः; K3 अन्येभ्यः; K5 D7 ह्यन्येभ्यः (for अन्यैस्ते). D3.4 सर्वे (for ते च). K3 D4 तु; D1.2 ते; S (except T1) [ऽ]थ (for च).

21 a) K3 D7 संख्ये (for सर्वे). — b) T1 °रथाः (for °बलाः). — d) K4 B Dn Ds D3.4.6.8.10 तात; D1.2 T2 G2.6 चापि (for चाति-). D3.4 तरस्विनः (for -तप°).

22 b) = 25b. D8 गजा (for व्याघ्रा). K3 T G1–3 मदो° (for बलो°). — c) D1 ते वै (for जवे). — e) K4 B D (except D1.7) T2 G1.2 सर्वैर्जिता महीपालाः.

23 a) T2 G1.2 न चैषां पुरुषः कश्चित्. — b) D4 om. from नि up to रणे in 24a. — c) K3 Ds D1–3.7 विषहंते. K3 D1.2 तथा; K4 तदा; K5 यथा (for सदा). — d) K4 Ds2 D3.6–8 G3.5 अधिज्यान्; Ca.d अधिज्यानि (as in text). K3 D1.2 धनूंषि च (D1 °ण्यपि); B2 प्रकाशितं (for [अ]पि कौरव). B4.5 T1 G3 भारत (for कौरव). — M2 om. 23e–25d. — e) D1 उद्धर्तुं; T2 G2 उद्यंतीं; G3 उद्यतां; Cnp उद्यंतु. K4 Dn1 Ds2 D3.6.8 गदा गुर्वीः. B4.5 Dn2 D7.10 T1 उद्यतां (D7 °द्यंतं) वा गदा गुर्वीः. — f) K5 शरं चापि (for शरान्वापि). K4 B D (except D2; D4 om.) क्षेप्तुमाहवे; T G1.2.5 M3.5 विप्रकर्षितुं (for [अ]पि प्रक°). Ca.d cite प्रकर्षितुं (as in text).

24 M2 om. 24; D4 om. up to रणे in 24a (cf. v.l. 23). — 24ab = (var.) I. 119. 15ab. — a) Some MSS. लक्षस्य. K3.5 B Cs लक्ष्य(or °क्ष)प्र(K5 B3 Cs लक्ष्याभि)हरणे; Ca.d लक्षस्य हरणे (as in text). — b) S (M2 om.) भेद्ये (G1 भोज्ये) वाथ (G3 वासु) प्रकर्षणे. Ca.d.s cite वेधे (Cs भोज्ये) पांसुविकर्षणे.

25 M2 om. 25 (cf. v.l. 23). — a) K3 एते; K4 B Dn Ds D3.4.6–8.10 एतेत्; K5 तत्ते; D2 ततः; T G

विध्वंसयिष्यन्ति रणे मा स्म तैः सह संगमः ॥ २५
एकैकशस्ते संग्रामे हन्युः सर्वान्महीक्षितः ।
प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र राजसूये यथाभवत् ॥ २६
द्रौपद्याश्च परिक्लेशं द्यूते च परुषा गिरः ।
ते संस्मरन्तः संग्रामे विचरिष्यन्ति कालवत् ॥ २७
लोहिताक्षो गुडाकेशो नारायणसहायवान् ।
उभयोः सेनयोर्वीर रथो नास्तीह तादृशः ॥ २८
न हि देवेषु वा पूर्वं दानवेषूरगेषु वा ।
राक्षसेष्वथ यक्षेषु नरेषु कुत एव तु ॥ २९
भूतोऽथ वा भविष्यो वा रथः कश्चिन्मया श्रुतः ।
समायुक्तो महाराज यथा पार्थस्य धीमतः ॥ ३०
वासुदेवश्च संयन्ता योद्धा चैव धनंजयः ।
गाण्डीवं च धनुर्दिव्यं ते चाश्वा वातरंहसः ॥ ३१
अभेद्यं कवचं दिव्यमक्षय्यौ च महेषुधी ।
अस्त्रग्रामश्च माहेन्द्रो रौद्रः कौबेर एव च ॥ ३२
याम्यश्च वारुणश्चैव गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ।
वज्रादीनि च मुख्यानि नानाप्रहरणानि वै ॥ ३३
दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनाम् ।
हतान्येकरथेनाजौ कस्तस्य सदृशो रथः ॥ ३४
एष हन्याद्धि संरम्भी बलवान्सत्यविक्रमः ।
तव सेनां महाबाहुः स्वां चैव परिपालयन् ॥ ३५
अहं चैनं प्रत्युदियामाचार्यो वा धनंजयम् ।
न तृतीयोऽस्ति राजेन्द्र सेनयोरुभयोरपि ।
य एनं शरवर्षाणि वर्षन्तमुदियाद्रथी ॥ ३६
जीमूत इव घर्मान्ते महावातसमीरितः ।
समायुक्तस्तु कौन्तेयो वासुदेवसहायवान् ।
तरुणश्च कृती चैव जीर्णावावामुभावपि ॥ ३७

संजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु भीष्मस्य राज्ञां दध्वंसिरे तदा ।
काञ्चनाङ्गदिनः पीना भुजाश्चन्दनरूषिताः ॥ ३८
मनोभिः सह सावेगैः संस्मृत्य च पुरातनम् ।
सामर्थ्यं पाण्डवेयानां यथाप्रत्यक्षदर्शनात् ॥ ३९

C. 5. 5878
B. 5. 169. 28
K. 5. 169. 28

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

ते तु; Cd ते ते (as in text). — ^{b}) = 22^b. K_4 B D (except $D_{1.2}$) सर्वे एव (for व्याघ्रा इव). K_1 T_1 G_3 मदो° (for बलो°). — ^{c}) G_1 [अ]परान्; G_2 नरान् (for रणे).

26 ^{a}) K_4 B (except B_2) D (except $D_{1.2.7}$) संमर्दे (for °ग्रामे). — ^{b}) K_2 transp. हन्युः and सर्वान्. T_2 $G_{1.2}$ सर्व- (for सर्वान्). — ^{c}) K_3 गांधारे (for राजेन्द्र).

27 K_2 om. (hapl.) 27. — ^{c}) K_4 B Dn Ds $D_{3.4.6.8.10}$ स्मरंतश्च; D_7 तु स्मरंतः; T_2 G_2 संस्मरंति. — ^{d}) Ds $D_{6.8.10}$ रुद्र° (for काल°). K_4 B Dn चरिष्यंति च रुद्रवत्; $D_{3.4}$ हन्युः सर्वान्महीक्षितः (= 26^b).

28 ^{c}) K_4 B D (except D_{2-4}) T_1 वीरः (for वीर). — ^{d}) K_3 D_7 transp. रथो and न. K_4 B (except B_2) D (except $D_{1.2.7}$) [इ]ति; T_1 हि (for [इ]ह).

29 ^{b}) $K_{1.2.5}$ $D_{2.7}$ मानुषेषू°; K_4 B Dn Ds $D_{3.4.6.8.10}$ मनुष्येषू°; D_1 गंधर्वेषू°. K (except K_3) D (except Ds $D_{1.2.10}$) च (for वा). — ^{c}) D_7 G_1 च (for [अ]थ). — ^{d}) D_1 वा; $D_{3.4}$ तत् (for तु).

30 ^{a}) K (except K_4) $D_{1.2}$ भूतपूर्वो; D_7 S (except G_5) भूतो वाथ (for भूतोऽथ वा). — ^{b}) $D_{3.4}$ न हि (for रथः). — ^{c}) $D_{3.4}$ अश्वयुक्तः; $C_{a.d.s}$ समा° (as in text). — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) रथः (for यथा).

31 ^{a}) K_3 तु; K_4 $D_{6.8}$ G_3 [अ]स्य (for च). D_2 वासुदेवसमो बुद्ध्या; $D_{3.4}$ वासुदेवो यत्र यंता. — ^{b}) S रथश्चैवात्र तादृशः.

32 ^{a}) Dn_1 Ds G_3 अभेद्यकवचं. G_5 वर्म (for दिव्यम्). — 32^b = 1. 216. 7^d.

33 ^{b}) K_3 गदा हस्तोग्रदर्शना; D_3 T_2 $G_{1.2.5}$ गदा चोग्रप्रदर्शना. — ^{d}) K_3 B Dn $D_{1.3.4}$ G_1 च (for वै).

35 ^{a}) B_2 transp. एष and हन्याद्. — ^{b}) S सत्यसंगरः. — ^{c}) K_1 तत्र; K_4 $B_{3.5}$ Ds $D_{6.8.10}$ भवत्- (for तव). B_5 सैन्यं (for सेनां). T_2 $G_{1.2}$ महाबाहो. — ^{d}) $K_{1.2}$ स्वां चैव. D_1 S (except G_3 $M_{2.5}$) परिपालयेत्.

36 ^{a}) S (except T_1 G_3) वा (for च). $K_{1.5}$ B_2 D_7 S (except T_1 G_5) प्रत्युदीयां (prob. metr. causa); $C_{a.d}$ as in text. — ^{b}) K_3 मां वा पार्थो धनंजयः. — ^{c}) K_3 D_7 सेनयोरुभयोर्नान्यः (D_7 °स्ति); B_2 D_2 तृतीयो मन्ये

१६७

C. 5. 5979
B. 5. 170. 1
K. 5. 170. 1

भीष्म उवाच ।
द्रौपदेया महाराज सर्वे पञ्च महारथाः ।
वैराटिरुत्तरश्चैव रथो मम महान्मतः ॥ १
अभिमन्युर्महाराज रथयूथपयूथपः ।
समः पार्थेन समरे वासुदेवेन वा भवेत् ॥ २
लब्धास्त्रश्चित्रयोधी च मनस्वी दृढविक्रमः ।
संस्मरन्वै परिक्लेशं स्वपितुर्विक्रमिष्यति ॥ ३
सात्यकिर्माधवः शूरो रथयूथपयूथपः ।
एष वृष्णिप्रवीराणाममर्षी जितसाध्वसः ॥ ४
उत्तमौजास्तथा राजन्रथो मम महान्मतः ।
युधामन्युश्च विक्रान्तो रथोदारो नरर्षभः ॥ ५
एतेषां बहुसाहस्रा रथा नागा हयास्तथा ।
योत्स्यन्ते ते तनुं त्यक्त्वा कुन्तीपुत्रप्रियेप्सया ॥ ६
पाण्डवैः सह राजेन्द्र तव सेनासु भारत ।
अग्निमारुतवद्राजन्नाह्वयन्तः परस्परम् ॥ ७
अजेयौ समरे वृद्धौ विराटद्रुपदावुभौ ।

राजेंद्र; D_1 अन्यस्तृतीयो रा°. — ^{d}) K_3 D_7 तृतीयो विद्यते पुमान्; B_2 $D_{1.2}$ सेनयोर्नास्ति कश्चन. — ^{e}) T $G_{1.2.5}$ क (for य). — ^{f}) B_2 मुंचंतम् (for वर्षन्तम्). T_1 बली (for रथी).

37 ^{ab}) $K_{1.2.5}$ T $G_{1.3.5}$ $M_{1.2}$ जीमूतम्, and °समीरितं. — ^{e}) D_3 च (for तु). — ^{f}) D_7 transp. जीर्णौ and आर्वा. $K_{1.2.5}$ वृद्धौ (for जीर्णौ). $K_{1.2}$ S चार्वां (for आर्वां).

38 $K_{4.5}$ B D M वैशं° (for संजयः). — ^{b}) K_3 Ca बभ्रंसिरे; D_3 M (except M_1) विध्वंसिरे; D_8 विष्टंभिरे. — ^{c}) D_1 चित्रा (for पीना). — ^{d}) K_1(before corr.).$_5$ D_2 °भूषिताः; K_3 °रक्षिताः.

39 ^{a}) $K_{1.2.5}$ $D_{1.3.4}$ सहसोद्वेगैः ($D_{3.4}$ °गाः); K_3 सहसोद्विग्नैः; K_4 B Dn Ds $D_{2.6-8}$ Ca, d, s सह संवेगैः; D_{10} सदृशं वेगैः. — ^{b}) G_1 स संस्मृत्य पुरा°. — ^{c}) K_{1-3} पांडुपुत्राणां (for पाण्ड°). — ^{d}) $K_{1.2}$ तथा. $K_{1-3.5}$ G_2 -दर्शिनां; $D_{3.4}$ -दर्शनं.

Colophon. $D_{5.9}$ G_4 missing. — *Sub-parvan:* K B Dn Ds_1 $D_{1-4.6-8.10}$ रथातिरथसंख्या (D_1 °ख्यान); Ds_2 रथाति; T_1 M रथसंख्या; G_5 पांडवबलरथसंख्यान. — *Adhy. name:* T_1 G_5 M पांडवप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 59 (=159); T_2 G M_4 168; $G_{1.5}$ $M_{3.5}$ 169; G_3 166; $M_{1.2}$ 167 (as in text). — *S'loka no.:* K_5 41; Dn_1 28.

167

1 ^{a}) T_2 G_3 महाभागाः (for °राज). — ^{b}) $K_{1.2.5}$ चैव (for पञ्च). — ^{d}) = 5^{b}; 5. 168. 16^{b}. K_5 D_2 T_1 G_3 महात्मनः (for °न्मतः). $K_{3.4}$ B Dn Ds $D_{3.4.6.8.10}$ रथोदारो मतो मम (K_4 महात्मनः); D_7 स रथोति मतो मम.

2 ^{a}) K_4 B D (except $D_{1.3.4}$) महाबाहुः ($D_{2.7}$ °हो); T G °तेजाः (for °राज). — ^{b}) = 4^{b}. — ^{d}) $K_{1.2}$ D_1 G_3 चाभवत्; K_4 B Dn Ds $D_{3.4.6-8.10}$ चाहिहा (for वा भवेत्).

3 ^{a}) K_{3-5} $D_{1.6.7}$ लब्धास्त्रश्चित्र°; G_3 अस्त्रविच्चित्र°. — ^{b}) G_3 तेजस्वी (for मन°). K_4 B Dn Ds $D_{6.8.10}$ च दृढव्रतः (for दृढ°). — ^{d}) $K_{1.2.5}$ सर्वथा; K_3 $D_{1.2.7}$ पैतृकं; D_8 पितृवद्; T G M_4 स पित्र्यं; $M_{1-3.5}$ समरे (for स्वपितुर्).

4 4^{b} = 2^{b}. — ^{c}) $D_{3.4}$ एष वृष्णिपतिर्वीरः. — ^{d}) K_4 $D_{3.4}$ सामर्षी (for अमर्षी). $K_{1.2.5}$ D_7 गतसाध्वसः.

5 ^{a}) $K_{1.2.5}$ D_1 T_2 G_5 महाराज (for तथा राजन्). — ^{b}) = 1^{d}; 5. 168. 16^{b}. $K_{3.5}$ D_2 G_3 महात्मनः (for °न्मतः). K_4 B Dn Ds $D_{3.4.6.8.10}$ रथोदारो मतो मम; G_1 मतो मम महारथः. Ds om. 5^{cd}. — ^{d}) K (except K_2) $D_{3.4.6.8.10}$ $M_{3.5}$ नरर्षभ; B (except B_2) Dn मतो मम.

6 ^{a}) G_1 °साहस्रान्. — ^{b}) $D_{1.2.7}$ T_1 G_3 transp. हयाः and तथा. T_2 हया नागा रथास्तथा; G_1 रथान्नागान्हयां-स्तथा; G_2 हया नागास्तथा रथाः; G_5 हयनागरथास्तथा. — ^{c}) K (except K_4) B Dn_2 $D_{2-4.7}$ M_4 तनूस्; T_2 $G_{2.3}$ धनं (for तनु). The reading तनूंस्त्यक्त्वा of some printed ed. is not supported by any MS.! — ^{d}) K_3 D_7 °हितेप्सया.

7 ^{a}) D_7 पांडवैः सहिता राजन्. — ^{d}) $D_{3.4}$ आपतंतः (for आह्व°).

8 D_4 om. from 8^{b} up to क्षत्रधर्मं (in 9^{b}). — ^{b}) K_3 B Dn Ds $D_{6.8.10}$ तथा (for उभौ). — D_1 om. (hapl.) 8^{e}–10^{d}.

महारथौ महावीर्यौ मतौ मे पुरुषर्षभौ ॥ ८
वयोवृद्धावपि तु तौ क्षत्रधर्मपरायणौ ।
यतिष्येते परं शक्त्या स्थितौ वीरगते पथि ॥ ९
संबन्धकेन राजेन्द्र तौ तु वीर्यबलान्वयात् ।
आर्यवृत्तौ महेष्वासौ स्नेहपाशसितावुभौ ॥ १०
कारणं प्राप्य तु नराः सर्व एव महाभुजाः ।
शूरा वा कातरा वापि भवन्ति नरपुंगव ॥ ११
एकायनगतावेतौ पार्थेन दृढभक्तिकौ ।
त्यक्त्वा प्राणान्परं शक्त्या घटितारौ नराधिप ॥ १२
पृथगक्षौहिणीभ्यां तावुभौ संयति दारुणौ ।
संबन्धिभावं रक्षन्तौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १३
लोकवीरौ महेष्वासौ त्यक्तात्मानौ च भारत ।
प्रत्ययं परिरक्षन्तौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

१६८

भीष्म उवाच ।
पाञ्चालराजस्य सुतो राजन्परपुरंजयः ।
शिखण्डी रथमुख्यो मे मतः पार्थस्य भारत ॥ १
एष योत्स्यति संग्रामे नाशयन्पूर्वसंस्थितिम् ।
परं यशो विप्रथयंस्तव सेनासु भारत ॥ २
एतस्य बहुलाः सेनाः पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ।

C. 5. 5895
B. 5. 171. 3
K. 5. 171. 3

9 D_1 om. 9; D_4 om. up to क्षत्रधर्म (cf. v.l. 8). — ^{a}) K_3 च तौ; K_4 B D (except D_7; $D_{1.4}$ om.) हि तौ (for तु तौ). T_2 G_2 °द्धौ वीरकृत्यौ.

10 D_1 om. 10 (cf. v.l. 8). — ^{a}) $K_{3.5}$ $D_{2.7.10}$ सांबंधिकेन. — ^{b}) $K_{1.5}$ D_2 S न तु; K_2 क्षत्र; D_7 तथा (for तौ तु). $K_{3.5}$ D_7 °बलाश्रयात्. — ^{c}) K Dn_1 D_3 $D_{6-8.10}$ आर्यव्रतौ. — ^{d}) K_4 स्नेहवीर्ये स्थितौ; B Dn_1 D_3 D_6 °वीर्यसितौ (B_2 °पालयितौ); D_3 °वीर्यान्वितौ; D_4 °वीर्यास्थितौ; $D_{7.8}$ G_3 °पाशस्थितौ; D_{10} °वीर्यस्थितौ; T_2 $G_{1.2.5}$ °पाशयुतौ; M (except M_2) °पाशान्वितौ. Dn_2 त्यक्तात्मानौ च भारत (=14^{b}).

11 ^{a}) K (except K_4) $D_{1.2.7}$ हि (for तु). — ^{b}) $D_{1.3.4}$ महाभुज. — ^{d}) K (except K_5) D_2 $G_{1.3.5}$ नरपुंगवाः; B Dn Ds $D_{3.4.6.8.10}$ T_1 कुरुपुंगव (D_8 °वाः).

12 ^{a}) K_3 S चोभौ; $D_{1.2.8}$ चैतौ (for एतौ). — ^{b}) K_3 $D_{1.7}$ $M_{1.2}$ पार्थे च; K_4 पार्थानां; B Dn Ds $D_{1.6.8.10}$ पार्थिवौ. K_1 G_5 M दृढभक्तिनौ; B D (except $D_{1.3.4.7}$) T_2 $G_{1.2}$ दृढधन्विनौ. — ^{c}) B Dn Ds $D_{6.8.10}$ transp. त्यक्त्वा and प्राणान्. — ^{d}) K_4 B Dn Ds D_{10} M_1 (*inf. lin.*) Ca घट्टितारौ; $D_{3.4}$ विजेतारौ; Cd as in text. K_{3-5} B D परंतप (for नरा°).

13 ^{a}) A few S MSS. अक्षो°. — ^{b}) $D_{3.4}$ दारुणे. — ^{d}) =14^{d}; 5. 163. 16^{d}. M_{3-5} महायुद्धं (for महत्कर्म).

14 K (except K_4) Ds_2 D_2 T_2 $G_{1.5}$ om. (hapl.) 14; G_3 om. 14^{cd}. — ^{d}) =13^{d}; 5. 163. 16^{d}.

Colophon om. in K_3. $D_{5.9}$ G_4 missing. — *Sub-parvan:* $K_{1.2.4.5}$ $B_{1.3-5}$ Dn Ds $D_{1-4.6-8.10}$ रथातिरथसंख्या (D_1 °संख्यान); T_1 G_5 $M_{4.5}$ रथसंख्या (G_5 °संख्यान). — *Adhy. name:* T_1 $M_{1-3.5}$ पांडवसेनामहारथपरि(T_1 om. परि)गणनं; G_5 M_4 पांडवमहारथगणनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): T G_2 M_4 169; G_1 $M_{1.2}$ 168; G_3 167; G_6 $M_{3.5}$ 170. — *S'loka no.:* K_5 13; Dn_1 14.

168

1 ^{a}) Some MSS. पंचाल°. — ^{c}) K (except K_1) [ऽ]सौ (for मे). — ^{d}) K_3 B_2 D_1 धीमतः (for भारत). M_1 (*inf. lin.*) मतः पार्थिवसत्तम. — After 1, T_1 G_5 read 4^{cd}, *repeating* it in its proper place.

2 ^{b}) $B_{3.5}$ Dn_2 D_2 S Cn पूर्वसं(T_2 °तः)स्थितं; $Ca.d.s$ पूर्वसंस्थितिं (as in text). — ^{c}) K (except K_4) $D_{1.2.7}$ वरीयसः; S वैरं योसौ; Ca. d यवीयसः (for परं यशो). K (except K_4) [ऽ]पि प्रथमं; D_7 विद्रवयन्; T_1 $G_{1.5}$ संप्रथयन्; T_2 G_2 संप्रथत्ते; M_{2-5} प्रथयति; Ca. d विप्रथयन् (as in text).

3 D_1 om. 3^{ab}. — ^{a}) G_3 °स्य बहवः सैन्याः. — ^{b}) =5. 56. 33^{d}; (var.) 149. 50^{e} (prior pāda!). K (except K_4) D_2 T_1 G_3 M पां(*or* पं)चालानां (for °श्च). — 3^{d}=9^{d}.

C. 5. 5896
B. 5. 171. 3
K. 5. 171. 3

तेनासौ रथवंशेन महत्कर्म करिष्यति ॥ ३
धृष्टद्युम्नश्च सेनानीः सर्वसेनासु भारत ।
मतो मेऽतिरथो राजन्द्रोणशिष्यो महारथः ॥ ४
एष योत्स्यति संग्रामे सूदयन्वै परान्रणे ।
भगवानिव संक्रुद्धः पिनाकी युगसंक्षये ॥ ५
एतस्य तद्रथानीकं कथयन्ति रणप्रियाः ।
बहुत्वात्सागरप्रख्यं देवानामिव संयुगे ॥ ६
क्षत्रधर्मा तु राजेन्द्र मतो मेऽर्धरथो नृप ।
धृष्टद्युम्नस्य तनयो बाल्यान्नातिकृतश्रमः ॥ ७
शिशुपालसुतो वीरश्चेदिराजो महारथः ।
धृष्टकेतुर्महेष्वासः संबन्धी पाण्डवस्य ह ॥ ८
एष चेदिपतिः शूरः सह पुत्रेण भारत ।
महारथेनासुकरं महत्कर्म करिष्यति ॥ ९
क्षत्रधर्मरतो मह्यं मतः परपुरंजयः ।
क्षत्रदेवस्तु राजेन्द्र पाण्डवेषु रथोत्तमः ।
जयन्तश्चामितौजाश्च सत्यजिच्च महारथः ॥ १०
महारथा महात्मानः सर्वे पाञ्चालसत्तमाः ।
योत्स्यन्ते समरे तात संरब्धा इव कुञ्जराः ॥ ११
अजो भोजश्च विक्रान्तौ पाण्डवेषु महारथौ ।
पाण्डवानां सहायार्थे परं शक्त्या यतिष्यतः ।
शीघ्रास्त्रौ चित्रयोद्धारौ कृतिनौ दृढविक्रमौ ॥ १२
केकयाः पञ्च राजेन्द्र भ्रातरो युद्धदुर्मदाः ।
सर्वे एते रथोदाराः सर्वे लोहितकध्वजाः ॥ १३
काशिकः सुकुमारश्च नीलो यश्चापरो नृपः ।
सूर्यदत्तश्च शङ्खश्च मदिराश्वश्च नामतः ॥ १४
सर्वे एते रथोदाराः सर्वे चाहवलक्षणाः ।
सर्वास्त्रविदुषः सर्वे महात्मानो मता मम ॥ १५
वार्धक्षेमिर्महाराज रथो मम महान्मतः ।

---

4 T_1 G_5 read 4^{cd} for the first time after 1. — ^{d}) K_3 महाबलः; D_7 °मनाः (for °रथः).

5 ^{b}) T $G_{2.3.5}$ M बहून् (for रणे). G_1 सूदयिष्यन्बहून्परान्. — ^{d}) K_4 $D_{2.7}$ T_2 G_2 $M_{1.2}$ पिनाकीव युगक्षये.

7 ^{a}) $D_{1.2}$ G_2 कृतवर्मा; D_7 T $G_{1.3.6}$ M धृतवर्मा (for क्षत्र°). $D_{3.4.7}$ च (for तु). — ^{b}) K_3 मेतिरथो; $M_{1.2}$ ह्यर्धरथो (for मेऽर्ध°). T_2 $G_{1.2.5}$ महान्; M मम (for नृप). $D_{3.4}$ मतो मे रथसत्तमः; T_1 G_3 संमतोर्धरथो मम.

8 ^{a}) $D_{3.4}$ °पालस्य च सुतः.

9 ^{c}) K_4 B D (except D_1) महारथानां सुकरं ($D_{3.4}$ प्रवरः); T G_2 महारथे(T_1 °थो)न सुकरं. — $9^{d}=3^{d}$.

10 ^{a}) K_4 S क्षत्रधर्मा मतो; B_3 D_3 $D_{1.6-8.10}$ क्षत्रधर्मा रथो. K_2 T_2 G_2 नित्यं; K_5 ह्येव; $D_{3.4}$ सत्यः (for मह्यं). — ^{b}) S रथः (for मतः). — ^{f}) K_4 सात्यकिश्च (for सत्य°).

11 ^{a}) T_1 महेष्वासाः (for महात्मानः). — ^{b}) K_4 D_3 पंचाल°. — ^{c}) K_3 S (except T_2 $G_{1.2}$) योत्स्यंति. — ^{d}) T_1 G_3 संनद्धा (for संरब्धा).

12 ^{a}) K_4 अजो भोजौ; $D_{3.4}$ कुंतिभोजौ (for अजो भोजश्च). — ^{b}) $B_{1.2.4.5}$ Dn Ds $D_{6.8.10}$ पांडवार्थे (for °वेषु). D_1 रथोत्तमौ (for महा°). B_3 महत्कर्म करिष्यति (= 3^{d}, 9^{d}). — After 12^{ab}, B_3 *ins.*:

568* लोकवीरौ महेष्वासौ त्यक्तात्मानौ महारथौ ।

— Ds_2 om. 12^{c}–13^{b}. — D_3 reads 12^{cd} twice (for v.l. see below). — ^{c}) D_1 सहायार्थं; $D_{3.4}$ महाबाहो. B Dn Ds_1 $D_{6.8}$ (first time).$_{10}$ योत्स्येते बलिनौ शूरौ. — ^{d}) B Dn Ds_1 $D_{3.4.6.8}$ (first time).$_{10}$ क्षयिष्यतः (for यति°). K (except K_3) D_3 (second time) महत्कर्म करिष्यतः (=5. 163. 16^{d}; 167. 14^{d}). — ^{e}) B Dn Ds_1 $D_{6.10}$ शीघ्रास्त्राश्चित्रयोद्धारः. — ^{f}) K_4 D_7 कृतिनौ दृढधन्विनौ; B Dn Ds_1 $D_{6.10}$ °नो दृढविक्रमाः.

13 D_5 D_6 *om.* 13^{ab} (for Ds_2 cf. v.l. 12). — ^{a}) Some N MSS. कैकयाः *and* कैकेयाः. — ^{b}) $D_{6.8}$ कृतास्त्राः (for भ्रातरो). B (except B_5) Dn D_{10} दृढविक्रमाः; T_1 युधि दुर्मदाः. — D_1 om. 13^{c}–14^{d}. — ^{c}) K_3 B Dn D_5 $D_{6.10}$ चैव; $D_{2.7}$ $M_{1.2}$ एव (for एते).

14 D_1 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{a}) K_1 T_2 $G_{2.3}$ कौशिकः. — ^{b}) $K_{1.2}$ नीलायु° (for नीलो य°). K_5 $B_{3.4.5}$ D (except Dn_1 $D_{2.7.8}$; D_1 om.) नृप (for नृपः). — ^{c}) K_5 स्वर्गदश्च शंखदश्च. — ^{d}) $K_{1.2}$ मदिराख्य°; K_3 G_5 मदिराक्ष°.

15 ^{a}) K_3 transp. सर्वे and एते. B_4 Dn_2 $D_{1.3.4}$ T_2 $G_{1.2}$ एव (for एते). K_4 महोदाराः; D_7 महावीर्याः (for रथो°). — ^{b}) $K_{1.2.5}$ सर्वे च कृतलक्षणाः; B_2 सर्वे चाछिद्र°; T_1 $G_{2.5}$ सर्वे चाहित°; T_2 M सर्वे चाहत°; G_3 सर्वे चाहवशोभिनः.

16 ^{a}) D_3 T_2 G_2 वार्धक्षेमी. — ^{b}) = 5. 167. 1^{d}, 5^{b}.

चित्रायुधश्च नृपतिर्मतो मे रथसत्तमः ।
स हि संग्रामशोभी च भक्तश्चापि किरीटिनः ॥ १६
चेकितानः सत्यधृतिः पाण्डवानां महारथौ ।
द्वाविमौ पुरुषव्याघ्रौ रथोदारौ मतौ मम ॥ १७
व्याघ्रदत्तश्च राजेन्द्र चन्द्रसेनश्च भारत ।
मतौ मम रथोदारौ पाण्डवानां न संशयः ॥ १८
सेनाबिन्दुश्च राजेन्द्र क्रोधहन्ता च नामतः ।
यः समो वासुदेवेन भीमसेनेन चाभिभूः ।
स योत्स्यतीह विक्रम्य समरे तव सैनिकैः ॥ १९
मां द्रोणं च कृपं चैव यथा संमन्यते भवान् ।
तथा स समरश्लाघी मन्तव्यो रथसत्तमः ॥ २०

काश्यः परमशीघ्रास्त्रः श्लाघनीयो रथोत्तमः ।
रथ एकगुणो मह्यं मतः परपुरंजयः ॥ २१
अयं च युधि विक्रान्तो मन्तव्योऽष्टगुणो रथः ।
सत्यजित्समरश्लाघी द्रुपदस्यात्मजो युवा ॥ २२
गतः सोऽतिरथत्वं हि धृष्टद्युम्नेन संमितः ।
पाण्डवानां यशस्कामः परं कर्म करिष्यति ॥ २३
अनुरक्तश्च शूरश्च रथोऽयमपरो महान् ।
पाण्ड्यराजो महावीर्यः पाण्डवानां धुरंधरः ॥ २४
दृढधन्वा महेष्वासः पाण्डवानां रथोत्तमः ।
श्रेणिमान्कौरवश्रेष्ठ वसुदानश्च पार्थिवः ।
उभावेतावतिरथौ मतौ मम परंतप ॥ २५

C. 5. 5920
B. 5. 171. 27
K. 5. 171. 27

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

$B_{1.3.5}$ Dn Ds D_2(m as in text).$_{6.10}$ मतो मम महारथः; $B_{2.4}$ मतो मे रथयूथपः; $D_{3.4}$ प्रख्यातः स महारथः. — D_7 om. (hapl.) 16^{d}–17^{a}. — ^{d}) K_3 Dn_1 D_8 T_1 नृपसत्तमः (K_3 °म). — ^{e}) K संग्रामशौं-(*or* °सौं)डीरः (K_4 °लोभी च); D_1 G_3 °योधी च. — K_5 om. 16^{f}–17^{c}. — ^{f}) B_{1-3} Dn_1 Ds D_6 किरीटिने; M °नि. — After 16, T $G_{1.2}$ read 19^{ab} (G_1 *repeating* the line in its proper place).

17 K_5 om. 17^{abc}; D_7 om. 17^{a} (cf. v.l. 16). G_3 reads 17^{ab} after 19^{ab}. — ^{b}) K (K_5 om.) $D_{1.2.7}$ G_1 M (except M_1) महारथः. — Ds_2 G_3 om. 17^{cd}. — ^{c}) $D_{3.4}$ पुरुषव्याघ्र. — ^{d}) $K_{1.2.5}$ पांडवानां (for रथोदारौ). $D_{3.4}$ मतिर् (for मतौ).

18 D_6 om. 18^{a}–19^{b}. — ^{b}) T G_{1-3} शंखदत्त° (for चन्द्रसेन°). $K_{3.4}$ $D_{1.2.7.8}$ पार्थिवः (for भारत). — ^{d}) $M_{1.2}$ महारथौ (for न संशयः).

19 D_6 om. 19^{ab} (cf. v.l. 18). T $G_{1.2}$ read 19^{ab} after 16 (G_1 *repeating* it here with v.l.). — ^{a}) G_1 (second time) सेनाबंधु°. — ^{b}) K_4 D_8 क्रोधहर्ता. $K_{1.2}$ तु (for च). $K_{4.5}$ $D_{1.2.7.8}$ महारथः (for च नामतः). — After 19^{ab}, G_3 reads 17^{ab}. — ^{d}) K_5 बलदेवेन (for भीम°). $K_{1.2.5}$ वा विभुः; K_4 $D_{3.4}$ भारत; B Dn Ds $D_{6.8.10}$ वा विभो; T_1 $G_{1.5}$ वाभिभूः. — ^{e}) K_3 D_{2-4} योत्स्यते. K_3 B D (except $D_{1.7}$) T_2 $G_{1.2.5}$ हि (for [इ]ह). $M_{1.2}$ स हि योत्स्यति विक्रम्य. — ^{f}) $K_{1.2}$ $M_{1.2}$ सह (for तव).

20 ^{a}) K_{3-5} B D (except $D_{1.7}$) T_2 $G_{2.5}$ transp. द्रोणं and च. — ^{c}) $K_{1.2.5}$ हि (for स).

21 $K_{1.2}$ om. 21^{ab}. — ^{a}) T_2 काश्यपः परमस्तात. — ^{b}) K_5 महारथः; B D (except $D_{1.2.7}$) नरो° (for रथो°). — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1-4.7}$) ज्ञेयः (for मतः).

22 ^{b}) $K_{1.2.5}$ मम; K_4 M_5 मतः (for रथः). — ^{c}) K_1 परम° (for समर°).

23 ^{b}) Dn_1 D_{2-4} T $G_{2.3.5}$ संमतः.

24 ^{a}) K_4 अनुरूपश्च. — ^{b}) T $G_{2.5}$ रथो यः परमो महान्. — ^{c}) $G_{1.3}$ पांड्यो राजा. K_4 D_7 T G महाराज. — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{3.4}$ धनुर्धरः (for धुरं°).

25 ^{b}) Dn Ds $D_{6.8.10}$ महारथः (for रथो°). — ^{d}) $K_{1.2.5}$ वसुदानोथ; T_2 $G_{2.3}$ °धानश्च; M_5 °मानश्च. K_5 बाह्लिकः; Ds_1 $D_{6.7}$ पार्थिव. — ^{f}) D_1 T G परंतपौ. B Dn Ds $D_{6.8.10}$ मतौ परपुरंजय (B_2 मम न संशयः; Dn_2 D_8 परपुरंजयौ). — After 25, D_8 ins.:

569* अन्यौ विराटस्य सुतौ शङ्खश्वेतौ महारथौ ।
पाण्डवानां सहायार्थे महत्कर्म करिष्यतः ।

Colophon om. in K_5. $D_{5.9}$ G_4 missing. — *Sub-parvan:* K_{1-4} B Dn Ds $D_{1-4.6-8.10}$ रथातिरथसंख्या; T_1 G_5 M रथसंख्या. — *Adhy. name:* T_1 M रथातिरथसंख्यानं (T_1 °गणनं; M_5 °कथनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 (*sec. m.*) 51 (=151); T G_2 M_4 170; $G_{1.5}$ $M_{3.6}$ 171; G_3 168; $M_{1.2}$ 169. — *S'loka no.:* Dn_1 26.

१६९

C. 5. 5921
B. 5. 172. 1
K. 5. 172. 1

भीष्म उवाच ।

रोचमानो महाराज पाण्डवानां महारथः ।
योत्स्यतेऽमरवत्संख्ये परसैन्येषु भारत ॥ १
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च महेष्वासो महाबलः ।
मातुलो भीमसेनस्य स च मेऽतिरथो मतः ॥ २
एष वीरो महेष्वासः कृती च निपुणश्च ह ।
चित्रयोधी च शक्तश्च मतो मे रथपुंगवः ॥ ३
स योत्स्यति हि विक्रम्य मघवानिव दानवैः ।
योधाश्चास्य परिख्याताः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ४
भागिनेयकृते वीरः स करिष्यति संगरे ।
सुमहत्कर्म पाण्डूनां स्थितः प्रियहिते नृपः ॥ ५
भैमसेनिर्महाराज हैडिम्बो राक्षसेश्वरः ।
मतो मे बहुमायावी रथयूथपयूथपः ॥ ६
योत्स्यते समरे तात मायाभिः समरप्रियः ।
ये चास्य राक्षसाः शूराः सचिवा वशवर्तिनः ॥ ७
एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः ।
समेताः पाण्डवस्यार्थे वासुदेवपुरोगमाः ॥ ८
एते प्राधान्यतो राजन्पाण्डवस्य महात्मनः ।
रथाश्चातिरथाश्चैव ये चाप्यर्धरथा मताः ॥ ९
नेष्यन्ति समरे सेनां भीमां यौधिष्ठिरीं नृप ।
महेन्द्रेणेव वीरेण पाल्यमानां किरीटिना ॥ १०
तैरहं समरे वीर त्वामायद्भिर्जयैषिभिः ।
योत्स्यामि जयमाकाङ्क्षन्नथ वा निधनं रणे ॥ ११
पार्थं च वासुदेवं च चक्रगाण्डीवधारिणौ ।
संध्यागताविवार्केन्दू समेष्ये पुरुषोत्तमौ ॥ १२
ये चैव ते रथोदाराः पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
सहसैन्यानहं तांश्च प्रतीयां रणमूर्धनि ॥ १३
एते रथाश्चातिरथाश्च तुभ्यं

169

1 b) G3 महात्मनां (for °रथः). — d) K2 m. 3. 4 D7 तत्र (for पर-).

2 a) K1–3 पुरजित्. — b) K4 B4 D1. 2 T1 G5 M महारथः; G3 महाबलौ (*inf. lin.* °रथौ). — d) K1. 2 ममातिरथो; K2 मे भाति रथो (for च मेऽति°).

3 a) D2 महोत्साहः (for महे°). — b) K5 तथा (for च ह). B2 D1 कृती च कृतनिःश्रमः (B2 °निश्चयः). — c) K1. 2. 5 प्राज्ञ° (for शक्त°). — d) K1. 2 B1 रथसत्तमः.

4 a) D3. 4 योत्स्यते. G3 M3 [इ]ह (for हि). — b) K (except K4) दानवान् (for °वैः). T2 देवानामिव वासवः. — c) M3–5 यौधाश्. B Dn Ds D6. 8. 10 योधा वै चास्य विख्याताः; D3. 4 योधाश्चैव प्रसं°.

5 a) K1. 2. 5 D2 G1 M वीर; T G2. 3. 5 कर्म (for वीरः). — b) K3 B2 D1 M3. 4 (*inf. lin.* as in text). 5 संगरं; K4 वै रणं; T1 G3 संयुगे. K5 संगरे स करिष्यति; D3. 4 करिष्यति स संगरं. — c) B2 पार्थानां (for पाण्डू°). D10 महत्कर्म पांडवानां. — d) K1. 4. 5 D3. 4 T G1 नृप; K2. 3 B Dn Ds D6–8. 10 रतः (for नृपः).

6 a) G3 महातेजाः (for °राज). — b) MSS. (indiscriminately) हैडंबः, हिडिंबः, हिडंबः.

7 b) B Dn Ds D6. 8. 10 मायावी (for °भिः). K3 D7 दिव्यैरस्त्रैर्महारथः; K4 मायावी समरेषु यः. — c) K3. 4 D1–4. 7 चान्ये; G3 वास्य (for चास्य). K3. 4 B D वीराः; T2 सर्वे (for शूराः). — d) Dn1 T1 सर्वे च (for सचिवा).

9 c) K4 D7 ये च (for चैव). — K5 om. 9d–11d. — d) B D (except D1–4. 7) चान्येऽर्ध°. B D (except D1. 2. 7) नृप (for मताः).

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 9). — ab) M1. 2 transp. सेनां and भीमां. D3. 4 दौर्योधनीं (for यौधि°). — c) K1. 2 D7 माहेंद्रेण. K1. 2 Dn1 D7. 8 च (for [इ]व). K1. 2 धीरेण; M3–5 वीर्येण.

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 9). — b) K1. 2 त्वमाया-भिर्; B Dn Ds D6–8. 10 मायाविद्भिर्; D1. 2 अमायाभिर्; T G1. 2 त्वाह्वयद्भिर्; G3 मानयद्भिर्. K4 D3. 4 मायया विजयैषिभिः. — d) D6 न च वा; D7 अथास्तु (for अथ वा).

12 a) B (except B2) Dn Ds D6. 8. 10 transp. पार्थं and वासुदेवं. — b) D1 गांडीवचक्रधा°. — d) B Dn Ds D6. 8 समेष्येते (Ds °ष्येति; D6. 8 °ष्ये तौ) रथोत्तमौ.

13 a) K1 T1 M [ए]ते; Ds [अ]ति- (for ते). K3 ये चाप्यन्ये रथो°; T2 G2. 5 एते चैव रथो°. — d)

यथाप्रधानं नृप कीर्तिता मया ।
तथा राजन्नर्धरथाश्च केचि-
त्तथैव तेषामपि कौरवेन्द्र ॥ १४
अर्जुनं वासुदेवं च ये चान्ये तत्र पार्थिवाः ।
सर्वानावारयिष्यामि यावद्द्रक्ष्यामि भारत ॥ १५
पाञ्चाल्यं तु महाबाहो नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
उद्यतेषुमभिप्रेक्ष्य प्रतियुध्यन्तमाहवे ॥ १६
लोकस्तद्वेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया ।
प्राप्तं राज्यं परित्यज्य ब्रह्मचर्ये धृतव्रतः ॥ १७
चित्राङ्गदं कौरवाणामहं राज्येऽभ्यषेचयम् ।
विचित्रवीर्यं च शिशुं यौवराज्येऽभ्यषेचयम् ॥ १८
देवव्रतत्वं विख्याप्य पृथिव्यां सर्वराजसु ।
नैव हन्यां स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कथंचन ॥ १९
स हि स्त्रीपूर्वको राजञ्शिखण्डी यदि ते श्रुतः ।
कन्या भूत्वा पुमाञ्जातो न योत्स्ये तेन भारत ॥ २०
सर्वांस्त्वन्यान्हनिष्यामि पार्थिवान्भरतर्षभ ।
यान्समेष्यामि समरे न तु कुन्तीसुतान्नृप ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ समाप्तं रथातिरथसंख्यापर्व ॥

१७०

दुर्योधन उवाच ।
किमर्थं भरतश्रेष्ठ न हन्यास्त्वं शिखण्डिनम् ।
उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा समरेष्वाततायिनम् ॥ १
पूर्वमुक्त्वा महाबाहो पाण्डवान्सह सोमकैः ।

C. 5. 5913
B. 5. 173. 2
K. 5. 173. 2

S समेष्ये (G1.3 °ता) (for प्रतीयां).

14 ^{b}) K1 G5 M1 (*inf. lin.* as in text). 2 °प्रधाना. K1.3.5 D1.2.7 मे; K2.4 D3.4 ते (for मया). — ^{c}) B Dn Ds D6.10 [अ]परे ये (for राजन्).

15 K5 om. 15. — ^{b}) K2 Dn2 D8 पार्थिव; S पांडवाः (for पार्थिवाः). — ^{c}) K4 B D (except D1.2.7) सर्वांस्तान्वार°. — ^{d}) M (M1 *inf. lin.* as in text) यावद्द्रक्ष्ये शिखंडिनम्. Cnp भ्रक्ष्यामि (= शक्तिं धारयामि!).

16 ^{a}) K3.4 D7.8 च (for तु). K4 D2–4 महाबाहुं. — K5 om. 16^{c}–17^{b}. — ^{b})=5. 170. 3^{d}. — ^{c}) B D (except D1.2.7) उद्यतेषुमथो (D3.4 °हं) दृष्ट्वा (=5. 170. 1^{c}).

17 K5 om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — ^{a}) K3 B4.5 Dn Ds1 D6.8.10 तं (for तद्). — ^{d}) B2.4 Ds व्यवस्थितः (for धृत°). K4 °चर्यं धृतं व्रतं; B1.3.5 Dn D6.8.10 °चर्यव्रते स्थितः.

18 K5 om. 18^{ab}. — ^{b}) K3 D1.7 महाराज्ये; B Dn Ds D6.8.10 आधिपत्ये (for अहं राज्ये). K3 D1.2 G3.5 M2.5 [अ]भिषेचयं. — T2 om. (hapl.) 18^{cd}. — ^{d}) K3 B2 D1 G5 M2.5 [ऽ]भि° (for ऽभ्य°).

19 ^{a}) K3 B Dn Ds2 D6–8.10 विज्ञाप्य; K5 S °ख्यातं (for °ख्याप्य). — K5 om. 19^{b}. — ^{b}) B3.5 Dn2 Ds1 पृथिवीं. — K5 om. 19^{d}. — ^{d}) B Dn Ds D1.6.8.10 कदाचन.

20 K5 om. 20^{b}. — ^{c}) K5 जाता; B5 भावी (for जातो). — K5 om. 20^{d}–21^{c}.

21 K5 om. 21^{abc} (cf. v.l. 20); K1 om. 21^{ab}. — ^{a}) K4 अन्यान्; G5 चान्यान् (for त्वन्यान्). — ^{b}) K2 D3.4 समरे (for पार्थिवान्). — ^{c}) K2m योद्धुमेष्यामि; K4 योद्धुमिच्छामि; D3.4 योधयिष्यामि (for यान्समे°). — ^{d}) K3 D8 रणे; D3.4 इति (for नृप). K2m ततः कुंतीसुतानिति.

Colophon. D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K B Dn Ds D1–4.6–8.10 रथातिरथसंख्या; T1 M1.2.5 रथसंख्या. K B1.3.4 Dn Ds D1.2.6.7.10 M1.2 cont. समाप्त. — *Adhy. name:* T1 रथातिरथसंख्यानं; M1 (marg.) महारथगणनसमाप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 (*sec. m.*) 52 (=152); T G2 M4 171; G1.5 M3.5 172; G3 169; M1.2 170. — *S'loka no.:* K5 41; Dn 21.

170

1 ^{b}) B Dn Ds D6.10 Ca नैव हन्याः (for न हन्यास्त्वं). — ^{d})=5. 193. 64^{d}.

2 ^{a}) K4 D6.8 उक्तं (for उक्त्वा). — ^{b}) B3.5 Dn पां(*or* पं)चालान्; T2 (before corr.) G1.2 पार्थिवान्

C. 5. 5943
B. 5. 173. 2
K. 5. 173. 2

वधिष्यामीति गाङ्गेय तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २

भीष्म उवाच ।

शृणु दुर्योधन कथां सहैभिर्वसुधाधिपैः ।
यदर्थं युधि संप्रेक्ष्य नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ॥ ३
महाराजो मम पिता शंतनुर्भरतर्षभः ।
दिष्टान्तं प्राप धर्मात्मा समये पुरुषर्षभ ॥ ४
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रतिज्ञां परिपालयन् ।
चित्राङ्गदं भ्रातरं वै महाराज्येऽभ्यषेचयम् ॥ ५
तस्मिंश्च निधनं प्राप्ते सत्यवत्या मते स्थितः ।
विचित्रवीर्यं राजानमभ्यषिञ्चं यथाविधि ॥ ६
मयाभिषिक्तो राजेन्द्र यवीयानपि धर्मतः ।
विचित्रवीर्यो धर्मात्मा मामेव समुदैक्षत ॥ ७
तस्य दारक्रियां तात चिकीर्षुरहमप्युत ।
अनुरूपादिव कुलादिति चिन्त्य मनो दधे ॥ ८
तथाश्रौषं महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वयंवरे ।
रूपेणाप्रतिमाः सर्वाः काशिराजसुतास्तदा ।
अम्बा चैवाम्बिका चैव तथैवाम्बालिकापरा ॥ ९
राजानश्च समाहूताः पृथिव्यां भरतर्षभ ।
अम्बा ज्येष्ठाभवत्तासामम्बिका त्वथ मध्यमा ।
अम्बालिका च राजेन्द्र राजकन्या यवीयसी ॥ १०
सोऽहमेकरथेनैव गतः काशिपतेः पुरीम् ।
अपश्यं ता महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वलंकृताः ।
राज्ञश्चैव समावृत्तान्पार्थिवान्पृथिवीपते ॥ ११
ततोऽहं तान्नृपान्सर्वानाहूय समरे स्थितान् ।
रथमारोपयांचक्रे कन्यास्ता भरतर्षभ ॥ १२
वीर्यशुल्काश्च ता ज्ञात्वा समारोप्य रथं तदा ।
अवोचं पार्थिवान्सर्वानहं तत्र समागतान् ।
भीष्मः शांतनवः कन्या हरतीति पुनः पुनः ॥ १३

(for पाण्डवान्). $B_{4.5}$ सहसोमकान्; Ca. d as in text. — ^{c}) K_5 B D (except $D_{1.7.8}$) T_1 हनिष्यामि; G_2 करि° (for वधि°). $D_{3.4}$ च (for [इ]ति). — ^{d}) D_1 M नो (for मे).

4 ^{a}) $B_{1.4}$ महाबाहो (for °राजो). — ^{b}) B Dn Ds $D_{3.4.6.10}$ शांतनुर्. K_{3-5} $D_{1.2.7}$ T_1 G_{1-3} $M_{1.2}$ भरतर्षभ; B Dn Ds $D_{6.8.10}$ लोकविश्रुतः. — K_3 D_2 om. (hapl.) 4^{cd}. — ^{c}) K_5 दिष्ट्या तं; Ca. d दिष्टान्तं (as in text). B Dn Ds $D_{6.10}$ आप (for प्राप). — ^{d}) K_2 M पुरुषर्षभः; K_4 B D (D_2 om.) भरतर्षभ.

5 In Dn_2, the portion from here up to 5. 173. 5 is lost on a missing fol. (129). — ^{b}) $K_{1.2}$ B_2 Ds_2 D_{1-4} G_1 प्रति° (for परि°). — ^{c}) K_4 भारतं (for भ्रातरं). K_4 D_7 च; S मे (for वै). — ^{d}) Ds माहाराज्ये; T_1 यौवराज्ये.

6 Dn_2 missing (cf. v.l. 5). — ^{a}) D_1 T_1 $G_{3.5}$ तु (for च). — 6^{b} = 1. 95. 5^{d}; 96. 1^{d}, 59^{d}.

7 Dn_2 missing (cf. v.l. 5). — ^{b}) K_3 $D_{1.2}$ धार्मिकः सदा (K_3 °कस्तथा); K_5 अपि भारत (for अपि ध°).

8 Dn_2 missing (cf. v.l. 5.). — ^{a}) $B_{2.5}$ चैव (for तात). — In B_2, the portion from 8^{b} nearly up to the end of the foll. *adhy.* is lost on a missing fol. (232). — ^{b}) $D_{6.8}$ अच्युत; S (except T_1) उद्यतः (for अप्युत). — ^{c}) K_3 $D_{1.2}$ G_2 Cd अनुकूलात्; Ca. s अनुरूपात् (as in text). D_7 रूपतः कुलतो वापि; T_1 अनुरूपां नृपकुलात्. — ^{d}) $K_{1.2.4.6}$ $D_{1.2.7}$ नित्यं; K_3 B (B_2 missing) Dn_1 Ds $D_{3.4.6.8.10}$ [ए]व च (for चिन्त्य).

9 B_2 Dn_2 missing (cf. v.l. 8, 5). — ^{a}) K_3 B_5 Ds $D_{1.6-8.10}$ T $G_{2.3.5}$ M अथ ($M_{1.2}$ तदा) (for तथा). S महाराज (for °बाहो). — ^{b}) K_4 B (B_2 missing) D (Dn_2 missing) स्वयंवराः. — ^{c}) $K_{1.2.5}$ असदृशीः (for अप्रतिमाः). — ^{d}) D_8 G_3 काशी°. — ^{e}) K_4 B (B_2 missing) D (except D_7; Dn_2 missing) अंबां चैवांबिकां चैव. — ^{f}) K_5 D_2 अंबालिका तथा; B Dn_1 Ds $D_{3.4.6.8.10}$ °कामपि; M_5 °कावरा (for °कापरा).

10 B_2 Dn_2 missing (cf. v.l. 8. 5). — ^{d}) K_2 om. तु. — ^{e}) Ds $D_{3.4}$ S तु (for च).

11 B_2 Dn_2 missing (cf. v.l. 8, 5). — ^{b}) Ds_2 T_2 G_{1-3} काशीपतेः. — ^{d}) T_1 $G_{1.5}$ स्वयंवरे (for स्वलं°). — ^{e}) B (B_2 missing) Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ समाहूतान्; Ca. d समावृत्तान् (as in text).

12 B_2 Dn_2 missing (cf. v.l. 8, 5). — ^{a}) $D_{3.4}$ transp. अहं and नृपान्. — ^{b}) $K_{1.2}$ समवस्थितः; K_5 D_7 समरे स्थितः; G_3 °रे हि तान्.

13 B_2 Dn_2 missing (cf. v.l. 8, 5). — ^{a}) M_{3-5} तु (for च). $K_{1.2.5}$ राजन्; K_6 कन्याः; D_7 सर्वाः (for ज्ञात्वा). — ^{b}) $D_{3.4}$ G_3 $M_{1.2}$ स्वमा° (for समा°). T $G_{1.3}$ तथा (for तदा).

14 B_2 Dn_2 missing (cf. v.l. 8, 5). — ^{c}) $K_{1-3.5}$

ते यतध्वं परं शक्त्या सर्वे मोक्षाय पार्थिवाः ।
प्रसह्य हि नयाम्येष मिषतां वो नराधिपाः ॥ १४
ततस्ते पृथिवीपालाः समुत्पेतुरुदायुधाः ।
योगो योग इति क्रुद्धाः सारथींश्चाप्यचोदयन् ॥ १५
ते रथैर्मेघसंकाशैर्गजैश्च गजयोधिनः ।
पृष्ठ्यैश्चाश्वैर्महीपालाः समुत्पेतुरुदायुधाः ॥ १६
ततस्ते मां महीपालाः सर्वे एव विशां पते ।
रथव्रातेन महता सर्वतः पर्यवारयन् ॥ १७
तानहं शरवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
सर्वान्नृपांश्चाप्यजयं देवराडिव दानवान् ॥ १८
तेषामापततां चित्रान्ध्वजान्हेमपरिष्कृतान् ।
एकैकेन हि बाणेन भूमौ पातितवानहम् ॥ १९
हयांश्चैषां गजांश्चैव सारथींश्चाप्यहं रणे ।
अपातयं शरैर्दीप्तैः प्रहसन्पुरुषर्षभ ॥ २०
ते निवृत्ताश्च भग्नाश्च दृष्ट्वा तल्लाघवं मम ।
अथाहं हास्तिनपुरमायां जित्वा महीक्षितः ॥ २१
ततोऽहं ताश्च कन्या वै भ्रातुरर्थाय भारत ।
तच्च कर्म महाबाहो सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥ २२

C. 5. 5966
B. 5. 173. 23
K. 5. 173. 24

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

[अ]हं; K_4 D_1 [अ]भि- (for हि). B (B_2 missing) Dn_1 Ds $D_{3.4.6.8.10}$ $G_{3.5}$ हरा° (for नया°). — d) K_3 (m as in text) भो (for वो). $K_{3.4}$ B (B_2 missing) Dn_1 $D_{6.8.10}$ नरर्षभाः (for नरा°). Ds मिषतां सर्वधन्विनां (=5. 160. 8[d]); G_2 °तां सर्वपार्थिवाः.

15 B_2 Dn_2 missing (cf. v.l. 8, 5). $D_{3.4}$ om. 15–16. — b) = 16[d]. $K_{3.4}$ D_7 अहंकृताः; $D_{1.2}$ अलंकृताः (for उदा°). S सर्व एव विशां पते. — d) $K_{1-3.5}$ D_7 चाप्य(K_3 °भ्य)नोदयन्; K_4 B (B_2 missing) Dn_1 Ds $D_{2.6.8.10}$ अभ्यचो($D_{8.10}$ °नो)दयन्; D_1 T_1 चापि (T_1 चाभ्य-) चोदयन्; T_2 G_3 चाप्यरोचयन्.

16 B_2 Dn_2 missing (cf. v.l. 8, 5). $D_{3.4}$ om. 16 (cf. v.l. 15). — a) $K_{1.2}$ Dn_1 Ds_2 $D_{1.2.8}$ तैः (for ते). $B_{4.5}$ Dn_1 D_{10} गज° (for मेघ°). — c) K_1 B (B_2 missing) Dn_1 D_6 पुष्टैः; K_2 तुष्टैः; $K_{3.5}$ D_2 श्रेष्ठैः; K_4 शस्त्रैः; Ds D_8 पृष्टैः; D_1 प्रेष्यैः; D_7 शीघ्रैः; D_{10} पार्ष्ण्यैः; T_1 अश्वैः; T_2 G उद्भैः; $M_{1.2}$ Cap पृष्टैः; M_5 पृष्टे; Ca प्रष्ठैः (for पृष्ठ्यैः). K_4 चाश्वैर्; G_5 अश्वैर् (for चाश्वैर्). S महेष्वासाः (for मही°). — K_4 om. (hapl.) 16[d]–17[a]. — 16[d] = 15[b].

18 B_2 Dn_2 missing (cf. v.l. 8, 5). $D_{2-4.8}$ T_2 $G_{2.5}$ om. (hapl.) 18[ab]. — b) K_4 B (B_2 missing) Dn_1 Ds $D_{6.7.10}$ समंतात् (for महता). N (except K_3; B_2 Dn_2 missing, $D_{2-4.8}$ om.) पर्यवारयं. — After 18, B (B_2 missing) Dn_1 Ds $D_{6.10}$ read 20[cd].

19 B_2 Dn_2 missing (cf. v.l. 8, 5). — a) M_{3-5} आपततश्च. T_2 G_2 छत्रं (for चित्रान्). — b) M_{3-5} रथान् (for ध्वजान्). — c) T G तु (for हि). K_1 ततो बलेन महता; $K_{3.4}$ $D_{1.2.7}$ एकैनैकेन बाणेन.

20 B_2 Dn_2 missing (cf. v.l. 8, 5). — a) $K_{3.4}$ B (B_2 missing) D (except $D_{1.2.7}$; Dn_2 missing) तेषां; $M_{1.2}$ चैव (for चैषां). K_3 $D_{1.2.7}$ चापि (for चैव). — b) Ds Ca अहनं (for अप्यहं). — B (B_2 missing) Dn_2 Ds $D_{6.10}$ read 20[cd] after 18. — c) $M_{1.2}$ नरान्; M_{3-5} शरान् (for शरैर्). D_1 तीव्रैः; S चैव (for दीप्तैः). — d) $K_{1.2.5}$ प्रसभं; $D_{3.4}$ प्रासांस्तान् (for प्रहसन्). $K_{3.4}$ B (B_2 missing) D (Dn_2 missing) भरतर्षभ.

21 B_2 Dn_2 missing (cf. v.l. 8, 5). — a) $D_{3.4}$ परिवृत्ताः (for ते नि°). — b) Ds_2 महत्; D_{10} च मे (for मम). — After 21[ab], S (except $M_{1.2}$) ins.:

570* प्रणिपेतुश्च सर्वे वै प्रशशंसुश्च पार्थिवाः ।
तत आदाय ताः कन्या नृपतींश्च विसृज्य तान् ।

[(L. 1) M_{3-5} वित्रस्ताः (for सर्वे वै). — (L. 2) G_3 आहृत्य (for आदाय). T_2 G_2 ससंजयान् (for विसृज्य तान्).]

— c) K_5 Ds_2 $D_{6.8}$ तथा; D_{10} T_1 ततः (for अथ). G_2 हास्तिनपुरे; a few MSS. हस्तिन° (as usual). — d) T $G_{1.3.5}$ अगां; Ca. d आयां (as in text). G_2 मंदाज्जित्वा मही°.

Colophon. B_2 Dn_2 $D_{5.9}$ G_4 missing. — *Sub-parvan:* K $B_{1.3-5}$ Dn_1 Ds $D_{1-4.6-8.10}$ G_5 M अंबोपाख्यान. — *Adhy. name:* M कन्याहरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 (*sec. m.*) 53; T G_2 M_4 172; $G_{1.5}$ $M_{3.5}$ 173; G_3 170; $M_{1.2}$ 171. — *S'loka no.:* K_5 Dn_1 24.

१७१

C. 5. 5966
B. 5. 174. 1
K. 5. 174. 1

भीष्म उवाच ।

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ मातरं वीरमातरम् ।
अभिगम्योपसंगृह्य दाशेयीमिदमब्रुवम् ॥ १
इमाः काशिपतेः कन्या मया निर्जित्य पार्थिवान् ।
विचित्रवीर्यस्य कृते वीर्यशुल्का उपार्जिताः ॥ २
ततो मूर्धन्युपाघ्राय पर्यश्रुनयना नृप ।
आह सत्यवती हृष्टा दिष्ट्या पुत्र जितं त्वया ॥ ३
सत्यवत्यास्त्वनुमते विवाहे समुपस्थिते ।
उवाच वाक्यं सव्रीडा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ॥ ४
भीष्म त्वमसि धर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।
श्रुत्वा च धर्म्यं वचनं मह्यं कर्तुमिहार्हसि ॥ ५
मया शाल्वपतिः पूर्वं मनसाभिवृतो वरः ।
तेन चास्मि वृता पूर्वं रहस्यविदिते पितुः ॥ ६
कथं मामन्यकामां त्वं राजञ्शास्त्रमधीत्य वै ।
वासयेथा गृहे भीष्म कौरवः सन्विशेषतः ॥ ७
एतद्बुद्ध्वा विनिश्चित्य मनसा भरतर्षभ ।
यत्क्षमं ते महाबाहो तदिहारब्धुमर्हसि ॥ ८
स मां प्रतीक्षते व्यक्तं शाल्वराजो विशां पते ।
कृपां कुरु महाबाहो मयि धर्मभृतां वर ।
त्वं हि सत्यव्रतो वीर पृथिव्यामिति नः श्रुतम् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

171

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 170. 5); B2 missing up to 9^{e} (cf. v.l. 5. 170. 8).

1 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — ^{c}) B4.5 अभिवाद्य (for °गम्य). B4.5 G3 उपसंगम्य; Ca.d.s उपसंगृह्य (as in text). — ^{d}) K Ds2 D7.10 दासेयीं; Ca.d दाशेयीं (as in text). K3 M1.2 अब्रवं.

2 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — ^{d}) K (except K4) D7 वीर्यशुल्काद्. B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 हृता इति; D1 उपाहृताः; G3 उपस्थिताः.

5 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). Before 5, D3.4 read अंबोवाच. — ^{a}) D2-4 T2 G1-3 धर्मज्ञ. D1 भीष्म त्वामपि नेच्छामि. — ^{b}) K3 D1.2 T2 G1.5 °विशारद. — D3.4 om. 5^{cd}. — ^{c}) Ds2 D8 T G तु (for च). K4 B (B2 missing) Dn1 Ds D6.8.10 (by transp.) वचनं धर्म्यं (Dn1 Ds °र्मं); K5 धर्मवचनं; D7 वचनं मह्यं. K3 श्रुत्वा वचनं मे धर्म्यं. — ^{d}) K1 (by transp.) कर्तुं मह्यम्; D2 मम कर्तुम्; D7 धर्म्यं कर्तुम्.

6 =(var.) 1. 96. 48. — 6^{ab} =(var.) 5. 175. 22^{ab}. — B2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) D1 S साल्व°. — ^{b}) K4 मनसानिवृतः; Dn1 °साधिवृतः; D1 °सा च वृतः; D6 °सातिवृतः; T1 G1.2 °सा हि वृतः; G3 °सापि वृतः; M3-5 °सा विवृतः. G5 पतिः (for वरः). — ^{c}) Ds D8.10 अपि (for अस्मि). — ^{d}) Ds अविदितं; D10 M (M1 *inf. lin.* as in text) अविदिता; Ca.d as in text.

7 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) K (except K3) वै (for त्वं). — ^{b}) K3.5 नानाशास्त्रम्; D1.2 राजशास्त्रम् (for राजञ्शास्त्रम्). S (except T2 G1.2) च (for वै). B (B2 missing) Dn1 D6.8.10 राजध(Dn1 °न्ध)र्ममतीत्य वै. — ^{c}) M यथा (for गृहे).

8 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) K1.2.5 S (except M3-5) च नरर्षभ (for भरत°). — ^{c}) Ds महाराज (for °बाहो). — ^{d}) K1.3 D1.2 तदारब्धुमिहार्हसि.

9 Dn2 missing (cf. v.l. 1); B2 missing up to ततो in 9^{e}. D1 om. 9^{ab}. — ^{a}) M3-5 मा (for मां). S (except M1.4) राजन् (for व्यक्तं). — ^{b}) Here and below S (mostly) साल्व°. — After 9^{ab}, K4 B (B2 missing) D (except D1.2) ins.:

571* तस्मान्मां त्वं कुरुश्रेष्ठ समनुज्ञातुमर्हसि ।

— ^{e}) K3 B2 D1.2 T1 G3 भीष्म; D3.4 वीरः; G2 M1 धीर (for वीर). — ^{f}) K1.2.5 मे मतिः; K3 T2 G1.2 विश्रुतः; D8 निश्चितं (for नः श्रुतम्).

Colophon. Dn2 D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K B Dn1 Ds D2.6-8.10 T1 G5 M अंबोपाख्यान — *Adhy. no.* (figures, words, or both): D6 (*sec. m.*) 54 (=154); T G2 M4 173; G1.5 M3.5 174; G3 171; M1.2 172. — *S'loka no.:* K5 Dn1 10.

१७२

भीष्म उवाच ।
ततोऽहं समनुज्ञाप्य कालीं सत्यवतीं तदा ।
मन्त्रिणश्च द्विजांश्चैव तथैव च पुरोहितान् ।
समनुज्ञासिषं कन्यां ज्येष्ठामम्बां नराधिप ॥ १
अनुज्ञाता ययौ सा तु कन्या शाल्वपतेः पुरम् ।
वृद्धैर्द्विजातिभिर्गुप्ता धात्र्या चानुगता तदा ।
अतीत्य च तमध्वानमाससाद नराधिपम् ॥ २
सा तमासाद्य राजानं शाल्वं वचनमब्रवीत् ।
आगताहं महाबाहो त्वामुद्दिश्य महाद्युते ॥ ३
तामब्रवीच्छाल्वपतिः स्मयन्निव विशां पते ।
त्वयान्यपूर्वया नाहं भार्यार्थी वरवर्णिनि ॥ ४
गच्छ भद्रे पुनस्तत्र सकाशं भारतस्य वै ।
नाहमिच्छामि भीष्मेण गृहीतां त्वां प्रसह्य वै ॥ ५
त्वं हि निर्जित्य भीष्मेण नीता प्रीतिमती तदा ।
परामृश्य महायुद्धे निर्जित्य पृथिवीपतीन् ।
नाहं त्वय्यन्यपूर्वायां भार्यार्थी वरवर्णिनि ॥ ६
कथमस्मद्विधो राजा परपूर्वां प्रवेशयेत् ।
नारीं विदितविज्ञानः परेषां धर्ममादिशन् ।
यथेष्टं गम्यतां भद्रे मा ते कालोऽत्यगादयम् ॥ ७
अम्बा तमब्रवीद्राजन्ननङ्गशरपीडिता ।
मैवं वद महीपाल नैतदेवं कथंचन ॥ ८
नास्मि प्रीतिमती नीता भीष्मेणामित्रकर्शन ।

C. 5. 5986
B. 5. 175. 11
K. 5. 175. 12

172

☞ *This adhy. is missing in* Dn_2 (cf. v.l. 5. 170. 5); the MS. is mostly ignored here.

1 ^{a}) B_3 D_1 T $G_{2.5}$ समनुप्राप्य. — ^{b}) K_4 B D (except $D_{1.7}$; Dn_2 missing) गंधवतीं (for सत्य°). — ^{c}) K_4 B (except B_4) Dn_1 D_8 $D_{1.6-8.10}$ मंत्रिणश्च र्विजश्चैव. — ^{e}) $K_{1.2}$ D_8 $D_{7.10}$ समन्वज्ञासिषं; G_2 °नुज्ञायतां; M_5 °नुज्ञाप्य तां; Ca. d as in text. D_1 चांबां (for कन्यां). — ^{f}) B Dn_1 D_8 $D_{6.8.10}$ (by transp.) अंबां ज्येष्ठां; D_1 ज्येष्ठां कन्यां.

2 ^{a}) G_1 °ता तु सा कन्या. — ^{b}) G_1 ययौ (for कन्या). $D_{3.4.6}$ पुरीं. — T_2 om. 3^{cd}. — ^{c}) $D_{3.4}$ युक्ता (for गुप्ता). — ^{d}) K_3 $B_{4.5}$ D_2 तथा (for तदा). — ^{e}) $K_{1.2}$ $M_{3.5}$ तद्; $D_{3.4}$ तदा (for तम्). — ^{f}) K_3 $D_{1.3.4}$ आसाद्य च (for आस°). B Dn_1 D_8 $D_{6.8.10}$ आसाद्य नृपतिं तथा ($B_{2.3}$ $D_{8.10}$ °दा).

3 ^{a}) G_3 समा° (for तमा°). D_1 सा तदा सौभराजानं. — ^{d}) $K_{3.5}$ B Dn_1 D_8 $D_{6.10}$ महामते; D_8 महीपते; T_2 G_3 महाबल. — After 3, D_2 (om. line 1) T G M_1 ins.:

572* अभिनन्दस्व मां राजन्सदा प्रियहिते रताम् ।
　　प्रतिपालय मां राजन्धर्मादीश्वर धर्मतः ।
　　त्वं हि मे मनसा ध्यातस्त्वया चाप्युपमन्त्रिता ।

[(L. 2) D_2 G_5 M_1 प्रतिपादय; T_1 परिपालय; G_3 प्रतिवादय. G_5 धर्मास्त्वं (for धर्मादीन्). T_2 G_1 चैव (for चर). G_2 संमतः (for धर्मतः). D_2 धर्ममीश्वरनिर्मितं; G_3 धर्मादिष्वेव धर्मतः. — (L. 3) T_2 G_2 मया (for हि मे). D_2 G_1 अभि-; T_2 असि (*for* अपि). G_3 *तवासील्यभिमंत्रिता.*]

4 K_1 om. 4^{ab}. — ^{a}) K_3 D_2 S साल्व°; D_1 सौभ° (for शाल्व°). — ^{b}) $K_{2.5}$ महाद्युते; $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ नराधिप (for विशां पते). — Before 4^{cd}, K_1 D_7 T_1 read शाल्व उ° (T_1 om. उ°). — 4^{cd} = (var.) 6^{ef}.

5 ^{a}) $K_{1.2.5}$ B_2 D_1 T $G_{1.2.5}$ तस्य (for तत्र). — ^{b}) $K_{1.4}$ $D_{1.2}$ T G (except G_3) भरतस्य; B Dn_1 D_8 $D_{6.8.10}$ भीष्मकस्य. — $D_{3.4}$ om. (hapl.) 5^{cd}; G_3 om. (hapl.) 5^{d}–6^{a}. — ^{d}) $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ सुमध्यमे (for प्रसह्य वै).

6 G_3 om. 6^{a} (cf. v.l. 5). — ^{a}) $K_{3.4}$ B D (Dn_2 missing) transp. निर्जित्य and भीष्मेण. — ^{b}) M धृतिमता (for प्रीति°). — $D_{3.4}$ om. 6^{cdef}. — ^{c}) K_3 B_3 Dn_1 D_8 $D_{1.6.10}$ परामृष्य; Ca °मृष्टा (for °मृश्य). — T_2 $G_{2.5}$ om. (hapl.) 6^{e}–9^{d}. — ^{ef}) = (var.) 4^{cd}.

7 T_2 $G_{2.5}$ om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{a}) $D_{3.4}$ ह्यद्य (for राजा). — ^{b}) D_1 प्रधर्षयेत् (for प्रवे°). — ^{f}) K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) त्वां (for ते).

8 T_2 $G_{2.5}$ om. 8 (cf. v.l. 6). — ^{c}) $K_{3.4}$ B (except B_2) Dn_1 $D_{6.8}$ नैवं (for मैवं). $K_{1.2.5}$ $D_{1.2}$ वादीः (for वद). S (T_2 $G_{2.5}$ om.) महाराज (for मही°).

9 T_2 $G_{2.5}$ om. 9 (cf. v.l. 6). — ^{a}) S (T_2 $G_{2.5}$ om.) अहं (for अस्मि). — ^{b}) B (except B_4) D_1 °कर्षण; $D_{3.4}$ °कर्षिणा; G_1 °कर्शिना. — ^{cd}) $D_{6.8}$ transp.

C. 5. 5986
B. 5. 175. 11
K. 5. 175. 12

बलान्नीतास्मि रुदती विद्राव्य पृथिवीपतीन् ॥ ९
भजस्व मां शाल्वपते भक्तां बालामनागसम् ।
भक्तानां हि परित्यागो न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ १०
साहमामन्त्र्य गाङ्गेयं समरेष्वनिवर्तिनम् ।
अनुज्ञाता च तेनैव तवैव गृहमागता ॥ ११
न स भीष्मो महाबाहुर्मामिच्छति विशां पते ।
भ्रातृहेतोः समारम्भो भीष्मस्येति श्रुतं मया ॥ १२
भगिन्यौ मम ये नीते अम्बिकाम्बालिके नृप ।
प्रादाद्विचित्रवीर्याय गाङ्गेयो हि यवीयसे ॥ १३
यथा शाल्वपते नान्यं नरं ध्यामि कथंचन ।
त्वामृते पुरुषव्याघ्र तथा मूर्धानमालभे ॥ १४
न चान्यपूर्वा राजेन्द्र त्वामहं समुपस्थिता ।
सत्यं ब्रवीमि शाल्वैतत्सत्येनात्मानमालभे ॥ १५
भजस्व मां विशालाक्ष स्वयं कन्यामुपस्थिताम् ।
अनन्यपूर्वां राजेन्द्र त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणीम् ॥ १६
तामेवं भाषमाणां तु शाल्वः काशिपतेः सुताम् ।
अत्यजद्भरतश्रेष्ठ त्वचं जीर्णामिवोरगः ॥ १७
एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानस्तयानघ ।
नाश्रद्दधच्छाल्वपतिः कन्याया भरतर्षभ ॥ १८
ततः सा मन्युनाविष्टा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ।
अब्रवीत्साश्रुनयना बाष्पविह्वलया गिरा ॥ १९
त्वया त्यक्ता गमिष्यामि यत्र यत्र विशां पते ।
तत्र मे सन्तु गतयः सन्तः सत्यं यथाध्रुवम् ॥ २०
एवं संभाषमाणां तु नृशंसः शाल्वराट् तदा ।
पर्यत्यजत कौरव्य करुणं परिदेवतीम् ॥ २१
गच्छ गच्छेति तां शाल्वः पुनः पुनरभाषत ।
बिभेमि भीष्मात्सुश्रोणि त्वं च भीष्मपरिग्रहः ॥ २२
एवमुक्ता तु सा तेन शाल्वेनादीर्घदर्शिना ।
निश्चक्राम पुराद्दीना रुदती कुररी यथा ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

रुदती and विद्राव्य.

10 a) K3 D1 S साल्व°. — b) S अनागसीं. — d) B8 न धर्मो वै; D6.8 न धर्मज्ञ. T2 G2 प्रगण्यते.

11 a) D7 समामंत्र्य च गांगेयं. — c) D3.4 [अ]स्मि (for च). K3 D7 अस्मि (for एव). — d) K D1.2 वशम् (for गृहम्). B Dn1 D5 D6.8.10 ततोहं भृशमागता; D3.4 तवास्मि वशमा°; D7 त्वयैव च समा°.

12 a) K D1-4.7 महाबुद्धिर् (for °बाहुर्). — d) K2 transp. श्रुतं and मया.

13 a) D1 ते (for ये). K D1.2 तत्र; S ते तु (for नीते).

14 a) K3 D1 S साल्व°. M अहं (for अन्यं). — b) B Dn1 D5 D6 वरं (for नरं). K3 वरिष्यामि; M3-5 नारंस्यामि (for नरं ध्यामि). D1 ध्यायं; T G यामि; Ca ध्यामि (as in text). K D2-4.7.8.10 न(K4 D8.10 व)रं ध्यायामि कंचन; M1.2 नरं ध्यामीह कंचन.

15 D1.3.4 G5 om. (hapl.) 15. — b) T1 एव (for अहं). D7 त्वामहं शरणं गता. — K4 om. (hapl.) 15c-16b. — c) S (G5 om.) सा त्वां (M त्वा) (for सत्यं). K1.2 शाल्वेय; K3 S (G5 om.) साल्वैतत्.

17 a) K3 मामेवं; M2 तदेवं (for तामेवं). — b) K3 S साल्वः. T2 G2.3 काशी°. — d) K3 B D (except D1.2.7; Dn2 missing) T2 transp. त्वचं and जीर्णां.

18 b) K5 तथा; M3-5 तदा (for तया). K4 B Dn1 D5 D6.8.10 नृपः (B2.5 °प) (for [अ]नघ). — c) D1.7.8 T1 G3 न श्रद्दधत्; T2 G1.2.5 नाश्रद्दधात्. — d) K1 D3 G3 M1.2 कन्यया; K4 कन्यां तां; B4.5 D3.4 कन्यायां (for °या). M3-5 कन्यां भरतसत्तम.

19 b) A few S MSS. काशी°. — d) K3 B2 बाष्पविप्लवया; K4 °संदिग्धया; B1.3-5 Dn1 D3.4.6.10 °विप्लुतया; D2.7 °विक्लवया. D5 बाष्पविप्लुतनेत्रया.

20 b) K4 B (except B3) D (except D1.7) T G2.3 तत्र (for the second यत्र). — c) B4.5 Dn1 transp. सन्तु and गतयः. — d) D10 G3 सत्यं; Ca.d सन्तः (as in text). K4.6 B Dn1 D5 D2-4.6.8.10 G1 ध्रुवं; D1.2 वृतं (for [अ]ध्रुवम्).

21 a) K1.2.5 एतत् (for एवं). K4 B D (except D1.7; Dn2 missing) तां (for सं-). D1 तां (for तु). — b) K3 D1.2 S साल्व°. K3 D7 ततः; T1 तथा (for तदा). B Dn1 D5 D3.4.6.8.10 कन्यां (D3.4 भृशं) शाल्वपतिस्तदा (B2 शाल्वः काशिपतेः सुतां). — c) K4 B Dn1 D5 D6.8.10 परितत्याज (for पर्य°). — d) Dn1 G8

१७३

भीष्म उवाच ।

सा निष्क्रमन्ती नगराच्चिन्तयामास भारत ।
पृथिव्यां नास्ति युवतिर्विषमस्थतरा मया ।
बान्धवैर्विप्रहीनास्मि शाल्वेन च निराकृता ॥ १
न च शक्यं पुनर्गन्तुं मया वारणसाह्वयम् ।
अनुज्ञातास्मि भीष्मेण शाल्वमुद्दिश्य कारणम् ॥ २
किं नु गर्हाम्यथात्मानमथ भीष्मं दुरासदम् ।
आहोस्वित्पितरं मूढं यो मेऽकार्षीत्स्वयंवरम् ॥ ३
ममायं स्वकृतो दोषो याहं भीष्मरथात्तदा ।
प्रवृत्ते वैशसे युद्धे शाल्वार्थं नापतं पुरा ।
तस्येयं फलनिर्वृत्तिर्यदापन्नास्मि मूढवत् ॥ ४
धिग्भीष्मं धिक्च मे मन्दं पितरं मूढचेतसम् ।
येनाहं वीर्यशुल्केन पण्यस्त्रीवत्प्रवेरिता ॥ ५
धिङ्मां धिक्शाल्वराजानं धिग्धातारमथापि च ।
येषां दुर्नीतभावेन प्राप्तास्म्यापदमुत्तमाम् ॥ ६
सर्वथा भागधेयानि स्वानि प्राप्नोति मानवः ।
अनयस्यास्य तु मुखं भीष्मः शांतनवो मम ॥ ७
सा भीष्मे प्रतिकर्तव्यमहं पश्यामि सांप्रतम् ।　　C. 5. 6009 B. 5. 175. 8‡ K. 5. 175. 85

परिदेविनीं.

22 a) $K_{1.3}$ D_1 S साल्वः; $M_{1.2}$ कन्यां. — b) $M_{1.2}$ साल्वः (for the first पुनः). — d) K_3 $D_{1.2.7}$ हि; K_4 तु (for च). K_3 $B_{2.3}$ Dn_1 G_3 °परिग्रहा.

23 b) $K_{1.3}$ D_1 S साल्वे°. $K_{3.5}$ अदीर्घदर्शना; Ds_2 T_1 G_3 M (M_1 *inf. lin.*) °दर्शिनी; Ca as in text. — c) M_{3-5} पुनर् (for पुराद्). — d) $K_{1.3.4}$ Dn_1 G_3 रुदंती.

Colophon om. in B_3 Dn_1 $D_{3.4}$. Dn_2 $D_{5.9}$ G_4 missing. — *Sub-parvan:* K $B_{1.2.4.5}$ Ds $D_{1.2.6-8.10}$ $G_{2.5}$ M अंबोपाख्यान. — *Adhy. name:* T_1 $G_{2.5}$ साल्वप्रत्याख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): T G_2 M_4 174; $G_{1.5}$ $M_{3.5}$ 175; G_3 172 (as in text); $M_{1.2}$ 173. — *S'loka no.:* K_5 25.

173

1 Dn_2 missing for stanzas 1–5 (cf. v.l. 5. 170. 5). — a) B Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ निष्क्रामंती तु (for सा निष्क्र°). — b) B Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ दुःखिता (for भारत). — K_4 om. 1^{cdef}; G_3 om. 1^{cd}. — c) D_8 $G_{1.2}$ युवती. — d) $G_{1.2}$ विषमस्थातुरा मया. — e) B D (except $D_{1.7}$; Dn_2 missing) बंधुभिर् (for बान्धवैर्). $K_{1.2.5}$ B (except B_2) Ds D_{6-8} M_1 विप्रहीणा. $D_{3.4}$ च; G_4 हि (for [अ]स्मि). — f) $K_{1.3}$ D_1 S साल्वेन. — Hereafter the variant साल्व- (for शाल्व-) is not noted।

2 Dn_2 missing (cf. v.l. 1). — a) K_2 $D_{3.4}$ शक्यं मया; $K_{3.4}$ $D_{1.2.7}$ शक्ष्याम्यहं (for शक्यं पुनर्). — b) K_{2-4} D_{1-4} पुनर् (for मया). — c) K_4 B (except B_2) Dn_1 $D_{6.8.10}$ तु; Ds हि (for [अ]स्मि).

3 Dn_2 missing (cf. v.l. 1). — a) T_1 $G_{3.5}$ M गर्हयिष्ये किमा(G_5 महा)त्मानं; T_2 $G_{1.2}$ दर्शयिष्ये त(G_1 °दयेह)मात्मानं. — K_4 om. 3^b–4^b. — c) $B_{1.3.4}$ Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ अथ वा; B_5 अपि वा (for आहोस्वित्).

4 Dn_2 missing (cf. v.l. 1). K_4 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — a) K_{1-3} B Dn_1 Ds $D_{3.4.6}$ G_2 मयायं (for ममा°). D_2 मम स्वयंकृतो दोषः. — b) T_2 G_2 तथा (for तदा). — c) G_5 प्रवृद्धे. K_3 प्रथमे; B D (except $D_{1.2.7}$) दारुणे (for वैशसे). — d) K_5 $D_{7.8}$ शाल्वार्थे. $K_{1.2.5}$ नागमं; K_4 नागता; B_2 D_8 नागतं; $D_{3.4}$ न गतं. K_4 पुरं (for पुरा). — e) S (except T_1 G_3) फलनिष्पत्तिः. — f) T G यथा° (for यदा°).

5 Dn_2 missing (cf. v.l. 1). — b) M (except M_2) °चेतनं. — c) B (except B_1) Ds $D_{3.4.6.7.10}$ M_2 °शुल्केति. — d) K_4 प्रबोधिता; K_5 $B_{1.2.5}$ Ds $D_{7.10}$ S प्रवेशिता; $B_{3.4}$ प्रचोदिता; D_{2-4} प्रचारिता; Ca प्रवेरिता (as in text).

6 Dn_2 resumes। — a) K_1 D_7 शाल्वराजं च (for °राजानं). — b) $K_{1.4}$ B Dn Ds $D_{6.8.10}$ वा (for च). — c) $G_{3.5}$ $M_{1.5}$ एषां (for येषां). K_4 दुरंतभावेन; D_6 दुर्नीतिभावोहं; D_{10} S (except T_1 G_3) दुर्नीतिभावेन. — d) K_3 $D_{1.2.7}$ पापमासादितं मया.

7 a) K_3 सर्वैस्तु; $D_{3.4}$ सर्वाणि (for सर्वथा). — d)

C. 5. 6009
B. 5. 175. 34
K. 5. 176. 35

तपसा वा युधा वापि दुःखहेतुः स मे मतः ।
को नु भीष्मं युधा जेतुमुत्सहेत महीपतिः ॥ ८
एवं सा परिनिश्चित्य जगाम नगराद्बहिः ।
आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनाम् ।
ततस्तामवसद्रात्रिं तापसैः परिवारिता ॥ ९
आचख्यौ च यथा वृत्तं सर्वमात्मनि भारत ।
विस्तरेण महाबाहो निखिलेन शुचिस्मिता ।
हरणं च विसर्गं च शाल्वेन च विसर्जनम् ॥ १०
ततस्तत्र महानासीद्ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
शैखावत्यस्तपोवृद्धः शास्त्रे चारण्यके गुरुः ॥ ११
आर्तां तामाह स मुनिः शैखावत्यो महातपाः ।
निःश्वसन्तीं सतीं बालां दुःखशोकपरायणाम् ॥ १२
एवं गते किं नु भद्रे शक्यं कर्तुं तपस्विभिः ।
आश्रमस्थैर्महाभागैस्तपोनित्यैर्महात्मभिः ॥ १३
सा त्वेनमब्रवीद्राजन्क्रियतां मदनुग्रहः ।
प्रव्राजितुमिहेच्छामि तपस्तप्स्यामि दुश्चरम् ॥ १४
मयैवैतानि कर्माणि पूर्वदेहेषु मूढया ।
कृतानि नूनं पापानि तेषामेतत्फलं ध्रुवम् ॥ १५
नोत्सहेयं पुनर्गन्तुं स्वजनं प्रति तापसाः ।
प्रत्याख्याता निरानन्दा शाल्वेन च निराकृता ॥ १६
उपदिष्टमिहेच्छामि तापस्यं वीतकल्मषाः ।
युष्माभिर्देवसंकाशाः कृपा भवतु वो मयि ॥ १७
स तामाश्वासयत्कन्यां दृष्टान्तागमहेतुभिः ।
सान्त्वयामास कार्यं च प्रतिजज्ञे द्विजैः सह ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

$K_{1.2}$ नृपः (for मम).

8 ^{d}) K_3 Dn_1 Ds_2 D_8 ततः (for मतः). — ^{e}) T_2 $G_{1.2}$ यथा (for युधा). — ^{f}) T_1 महाद्युतिं (for मही°).

9 ^{d}) $D_{3.4}$ जनेश्वर (for ताप°). — ^{f}) $G_{1.5}$ M (M_1 *inf. lin.*) परिपालिता.

10 ^{a}) M (except M_1) हि (for च).

11 ^{b}) $K_{1.2}$ $D_{7.8.10}$ शंसित°. — K_2 om. (hapl.) 11^{c}–12^{a}. — ^{c}) K_5 शैलावंत्यः; T_2 $G_{2.3.5}$ शैखापत्यः; $M_{1.2.4}$ शाखापत्यः; $Ca. d$ as in text. — ^{d}) = 1. 4. 5^{d}.

12 K_2 om. 12^{a} (cf. v.l. 11); K_5 om. 12^{b}. — ^{b}) D_1 शाखावत्यः; T_2 $G_{2.3.5}$ शैखापत्यः; $M_{1.2.4}$ शाखापत्यः (cf. v.l. 11). — ^{c}) Some MSS. निश्व°. K_3 B_2 D_7 अंबां (for बालां). — ^{d}) K_6 °समन्वितां.

13 ^{a}) B (except B_2) D (except D_7) तु किं (for किं नु). — ^{b}) K_2 transp. शक्यं and कर्तुं. — K_5 om. (hapl.) 13^{cd}. — ^{c}) $B_{4.5}$ Dn $D_{6.10}$ महाभागे. — ^{d}) $K_{1.2}$ तपोनिष्ठैर्; K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) तपोयुक्तैर्.

14 K_5 om. 14^{c}–15^{d}. — ^{c}) K_2 (m as in text) प्रव्रज्यामहं; K_4 प्रव्राज्यमहं; B D (except $D_{1.2.7.8}$) प्राव्रा(Ds_1 °व्र)ज्यमहं; $Ca. d. s$ प्रव्राजयितुं (for प्रव्राजितुमिह). — ^{d}) B_2 दुस्तरं; M_2 दुष्करं. $K_{1.2}$ तपस्तप्स्ये सुदुष्करं.

15 K_5 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^{a}) B Dn D_2 यानि; $D_{6.8.10}$ T G तानि (for [ए]तानि). $D_{3.4}$ मयैव खलु विप्रेन्द्राः. — ^{b}) K_4 $B_{4.5}$ Dn D_6 पूर्वदेहे तु; B_{1-3} Ds $D_{3.4.8.10}$ °देहेन. — ^{c}) D_4 कृतानि यानि कर्माणि. — ^{d}) T_2 G_2 एवं (for एतत्). G_3 transp. फलं and ध्रुवं.

16 ^{a}) $K_{1.2.5}$ B_2 Ds $D_{1.8}$ नोत्सहे च; K_3 °हे तं; K_4 $B_{1.3-5}$ Dn $D_{6.10}$ °हे तु; $D_{3.4}$ °हेन (for °हेयं).

17 ^{a}) B_5 $D_{1-4.10}$ M_1 (*inf. lin.* as in text) उपदेष्टुम्; Dn_2 Ds °दिष्टुम्. — ^{b}) D_{2-4} तापसा (for तापस्यं). K_2 G_{1-3} °कल्मषा. D_7 तपस्तप्तुं हि तापसाः. — ^{c}) K_4 B D °संकाशैः. — ^{d}) $D_{3.4}$ नो भृशं (for वो मयि). $K_{1.2}$ क्रिया भवति या मयि.

18 ^{a}) S (except T_1 G_1) ते (for स), and आश्वासयन् (for °यत्). — ^{c}) $M_{3.5}$ सांत्वयमाना स्वकार्यं च. — ^{d}) $D_{3.4}$ नृपोत्तम (for द्विजैः सह).

Colophon. $D_{5.9}$ G_4 missing. — *Sub-parvan*: K B Dn Ds $D_{1-4.6-8.10}$ T_1 G_5 M अंबोपाख्यान. — *Adhy. no.*: D_6 (*sec. m.*) 55 (= 155); T G_2 M_4 175; $G_{1.5}$ $M_{3.5}$ 176; G_3 173 (as in text); $M_{1.2}$ 174. — *S'loka no.*: K_5 18; Dn 44.

१७४

भीष्म उवाच ।

ततस्ते तापसाः सर्वे कार्यवन्तोऽभवंस्तदा ।
तां कन्यां चिन्तयन्तो वै किं कार्यमिति धर्मिणः ॥ १
केचिदाहुः पितुर्वेश्म नीयतामिति तापसाः ।
केचिदस्मदुपालम्भे मतिं चक्रुर्द्विजोत्तमाः ॥ २
केचिच्छाल्वपतिं गत्वा नियोज्यमिति मेनिरे ।
नेति केचिद्व्यवस्यन्ति प्रत्याख्याता हि तेन सा ॥ ३
एवं गते किं नु शक्यं भद्रे कर्तुं मनीषिभिः ।
पुनरूचुश्च ते सर्वे तापसाः संशितव्रताः ॥ ४
अलं प्रव्रजितेनेह भद्रे शृणु हितं वचः ।
इतो गच्छस्व भद्रं ते पितुरेव निवेशनम् ॥ ५
प्रतिपत्स्यति राजा स पिता ते यदनन्तरम् ।
तत्र वत्स्यसि कल्याणि सुखं सर्वगुणान्विता ।
न च तेऽन्या गतिर्न्याय्या भवेद्भद्रे यथा पिता ॥ ६
पतिर्वापि गतिर्नार्याः पिता वा वरवर्णिनि ।
गतिः पतिः समस्थाया विषमे तु पिता गतिः ॥ ७
प्रव्रज्या हि सुदुःखेयं सुकुमार्या विशेषतः ।
राजपुत्र्याः प्रकृत्या च कुमार्यास्तव भामिनि ॥ ८
भद्रे दोषा हि विद्यन्ते बहवो वरवर्णिनि ।
आश्रमे वै वसन्त्यास्ते न भवेयुः पितुर्गृहे ॥ ९
ततस्तु तेऽब्रुवन्वाक्यं ब्राह्मणास्तां तपस्विनीम् ।
त्वामिहैकाकिनीं दृष्ट्वा निर्जने गहने वने ।
प्रार्थयिष्यन्ति राजेन्द्रास्तस्मान्मैवं मनः कृथाः ॥ १०

अम्बोवाच ।

न शक्यं काशिनगरीं पुनर्गन्तुं पितुर्गृहान् ।
अवज्ञाता भविष्यामि बान्धवानां न संशयः ॥ ११ C. 5. 6033 B. 5. 176. 12 K. 5. 170. 12

174

1 c) B Dn Ds D6.8.10 ते (for वै). K3.4 D1.2.7 तां च कन्यां चिंतयंतः.

2 T2 G2 om. 2. — a) K3.4 पुनर् (for पितुर्). — b) T1 भारत (for तापसाः). — d) B D (except D1.2.7) हि तापसाः (for द्विजो°).

3 b) K4 नियोक्तुम्; K5 T1 नियोत्स्यामि; D1.2 नियोज्य; T2 G1.3 M नियोक्ष्या(M3.5 °ज्या)म; G5 नियोक्ष्यामि (for नियोज्यम्). D3.4 नियोगमनुमेनिरे. — c) K1.2 व्यवस्यंत. — d) K4 D1.3.4.7 M3 तथा हि; T1 यदा हि; T2 G1.2.5 M1.2.4 यथा हि; G3 यतो हि; M5 ततो हि (for हि तेन).

4 4^{ab}=(var.)5. 173. 13^{ab}. — a) K1 केन; K2.4 B D तु किं (for किं नु). M4 कर्तुं (for शक्यं). — b) T G (by transp.) कर्तुं भद्रे; M4 भद्रे शक्यं. K3.4 B2 तपस्विभिः; D3.4 महर्षिभिः. — c) K5 B (except B2) D (except D1.2.7) तां (for ते). — d) K1.2 Ds D6.8.10 शंसित°.

6 a) S प्रतिवक्ष्यति. Ds2 प्रतिपश्यति राजेंद्रः. — d) B5 सुखं सर्वमनिंदिते. — e) D3.4 खलु (for च ते). Ds G3 [ऽ]न्यगतिर्. D6 M (M1 *inf. lin.*) नार्यां (for न्याय्या). — f) D3.4 भव्ये (for भद्रे). K3 transp. यथा and पिता.

7 T2 G2 om. (hapl.) 7^{c}–9^{b}. — c) B2 (by transp.) पतिर्गतिः; T1 G1.3.5 भर्ता गतिः. — d) D3.4.6.8 विषमायाः (for °मे तु). K4 हि; B Dn Ds D10 च (for तु). S (T2 G2 om.) transp. पिता and गतिः.

8 T2 G2 om. 8 (cf. v.l. 7). — b) D6.8 कुमार्यास्तु (for सुकु°). — c) B1 विशेषेण; Ca प्रकृत्या च (as in text). — d) B2.3 Dn D6.8 भाविनि. B1 कुमार्याश्च विशेषतः; Ds D3.4.10 सुकुमार्यास्तु भाविनि.

9 T2 G2 om. 9^{ab} (cf. v.l. 7). — ab) D3.4 बहवः (for विद्यन्ते), and जायंते (for बहवो). — c) B2 तु; D3.4 हि (for वै). T2 G2 त्वसंख्यास् (for वसन्त्यास्).

10 D4 om. 10^{a}–11^{b}. — a) K4 D2.7 भूयः (for ततः). K4 च ते; K5 ते च; B Dn Ds D6.8.10 G1 त्वन्ये; D2 चैव; T1 ते हि; M1.2 तेथ (for तु ते). B5 पुनर् (for ऽब्रुवन्). K3 ततस्ते अब्रुवन्वाक्यं. — b) B Dn D2.3.6.8.10 तापसा° (for ब्राह्मणा°). — c) D8 हि चै° (for इहै°). — d) K3 B2 D1 शुभे (for वने). — e) B D (except D1–3.7; D4 om.) T G राजानस् (for राजेन्द्रास्). — f) T1 G3 न (for मा).

11 D4 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — a) K1.2.5 D1.2.7 शक्ष्ये; K3 B1–3 Dn Ds D3.6.8 शक्ये; K4 शक्या (for शक्यं). B D (except D2.3.7; D4 om.) T G1.2 काशिनगरं. — b) T1 G1 गृहं.

C. 5. 6034
B. 5. 176. 13
K. 5. 176. 13

उषिता ह्यन्यथा बाल्ये पितुर्वेश्मनि तापसाः ।
नाहं गमिष्ये भद्रं वस्तत्र यत्र पिता मम ।
तपस्तप्तुमभीप्सामि तापसैः परिपालिता ॥ १२
यथा परेऽपि मे लोके न स्यादेवं महात्ययः ।
दौर्भाग्यं ब्राह्मणश्रेष्ठास्तस्मात्तप्स्याम्यहं तपः ॥ १३

भीष्म उवाच ।

इत्येवं तेषु विप्रेषु चिन्तयत्सु तथा तथा ।
राजर्षिस्तद्वनं प्राप्तस्तपस्वी होत्रवाहनः ॥ १४
ततस्ते तापसाः सर्वे पूजयन्ति स्म तं नृपम् ।
पूजाभिः स्वागताद्याभिरासनेनोदकेन च ॥ १५
तस्योपविष्टस्य ततो विश्रान्तस्योपशृण्वतः ।
पुनरेव कथां चक्रुः कन्यां प्रति वनौकसः ॥ १६
अम्बायास्तां कथां श्रुत्वा काशिराज्ञश्च भारत ।
स वेपमान उत्थाय मातुरस्याः पिता तदा ।
तां कन्यामङ्कमारोप्य पर्याश्वासयत प्रभो ॥ १७
स तामपृच्छत्कार्त्स्न्येन व्यसनोत्पत्तिमादितः ।
सा च तस्मै यथावृत्तं विस्तरेण न्यवेदयत् ॥ १८
ततः स राजर्षिरभूद्दुःखशोकसमन्वितः ।
कार्यं च प्रतिपेदे तन्मनसा सुमहातपाः ॥ १९
अब्रवीद्वेपमानश्च कन्यामार्तां सुदुःखितः ।
मा गाः पितृगृहं भद्रे मातुस्ते जनको ह्यहम् ॥ २०
दुःखं छेत्स्यामि तेऽहं वै मयि वर्तस्व पुत्रिके ।
पर्याप्तं ते मनः पुत्रि यदेवं परिशुष्यसि ॥ २१
गच्छ मद्वचनाद्रामं जामदग्न्यं तपस्विनम् ।

---

12 a) T2 G1.2.5 उचिता (for उषिता). K4 [अ]हं तथा; B Dn Ds D6.8.10 [अ]स्मि तथा; D3.4 [अ]स्मि यथा; D7 स्म तथा (for ह्यन्यथा). — b) D3.4 वै पुरा (for तापसाः). — e) K4 D1.2.7.8 G1 इहेच्छामि; G3 गमिष्यामि (for अभी°). — f) K3 B Dn Ds D6.8.10 परिरक्षिता; D7 T1 G3 °वारिता.

13 Dn2 om. 13. — a) K5 लोके मे (by transp.); B2 लोकेपि. — b) K4.5 B Dn1 Ds D1–4.6.8.10 G5 M3–5 Ca.d महात्ययं; D7 महद्भयं; Cn as in text. — c) K1.2 दौर्भाग्याद्. K4 B Dn1 D1 तापस° (for ब्राह्मण°). — d) K3 T1 G3 ततस् (for तस्मात्). — After 13, B6 ins. a colophon.

14 b) K1.2.5 च तत्तथा; K3 तथा यथा; B Dn Ds D6.8.10 यथातथं; D1.3.4 यथा तथा. — c) K3 तत्र सं- (for तद्वनं). D3.4 प्राप (for प्राप्तस्). — d) Some MSS. होतृ°. — After 14, S ins.:

573* तां तथा भामिनीं दृष्ट्वा श्रुत्वा चोद्विग्नमानसः ।
[T1 G3.5 भाविनीं; T2 G2 -भाषिणीं.]

16 B5 om. 16^{a}–17^{b}. — a) K3 B1.3.4 Dn Ds D6.8 T G1–3 सतो; D3.4 तदा; G5 तथा (for ततो). — c) D1.7.8 कथाश्च.

17 B5 om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — a) S तु (for तां). — b) K4 D3.4.7.8.10 S काशिराजस्य. — After 17^{ab}, N (except B5; K4 D3.4 om. lines 1–2) G3 ins.:

574* राजर्षिः स महातेजा बभूवोद्विग्नमानसः ।
तां तथावादिनीं श्रुत्वा दृष्ट्वा च स महातपाः ।
राजर्षिः कृपयाविष्टो महात्मा होत्रवाहनः ।

[(L. 1) Ds D1 सु- (for स). — (L. 2) K (K4 om.) D1.2.7 रुदतीं (for -वादिनीं). K3.5 D1.2.7 transp. श्रुत्वा and दृष्ट्वा. K1.2.5 D1.7.8.10 सु- (for स). — (L. 3) K (except K4) D1.2.7 जरया° (for कृपया°).] — c) D10 °मानामुत्थाप्य. — d) K4 B D (except D1.7) मातुस्तस्याः; M1.2 (by transp.) अस्या मातुः. — f) B (except B2) Dn D6.8 पर्यश्वा° (sic); D1 प्रत्याश्वा°. K4 D1.2 M1.4 प्रभुः (for प्रभो). D3.4 वीरश्चाश्वासयत्प्रभो.

18 a) K1.2.5 कन्यां वै (for कार्त्स्न्येन). — c) S (except M3.5) तु (for च). — d) T2 G [अ]भ्यवे- (G3 °पा-; G5 °चो)दयत्; M [अ]भ्युदीरयत् (for न्यवे°).

19 a) T2 G2.5 तु (for स). — c) T2 G2.5 स (for तन्). — d) K3 D6.8 सुसमाहितः; K4 [अ]पि महातपाः. D1 च महा°; D2 स महा°; T2 G2.5 तु महा°; G3 [अ]पि महाबलः.

20 a) Dn2 G3 वेपमानां च. — b) D3.4 चार्तां (for आर्तां). B (except B5) Ds D1.3.4.8.10 °दुःखितां. K1.2.5 कन्यां सोतीव दुःखितः; S कन्यामार्तस्वरस्तदा. — D2 om. 20^{c}–21^{d}. — c) K3.4 B4.5 Dn2 Ds2 D3.4.7 G1.5 पितुर् (for पितृ-).

21 D2 om. 21 (cf. v.l. 20). — a) Ds G2 transp. ते and अहं. K4 B D (except D1.7; D2 om.) दुःखं छिंद्या(B2.4 हन्या)महं ते वै. — b) B2.3 Ds D6.10 वर्तसि (for °स्व). S पुत्रि(G3 M1–4 °त्र)वत् (for पुत्रिके). — c) D3.4 न (for ते). S तपः; Cs मनः (as in text). B2.4 भद्रे; Dn Ds D3.4.6.8.10 वत्से; D1 देवि (for पुत्रि).

रामस्तव महद्दुःखं शोकं चापनयिष्यति ।
हनिष्यति रणे भीष्मं न करिष्यति चेद्वचः ॥ २२
तं गच्छ भार्गवश्रेष्ठं कालाग्निसमतेजसम् ।
प्रतिष्ठापयिता स त्वां समे पथि महातपाः ॥ २३
ततस्तु सस्वरं बाष्पमुत्सृजन्ती पुनः पुनः ।
अब्रवीत्पितरं मातुः सा तदा होत्रवाहनम् ॥ २४
अभिवादयित्वा शिरसा गमिष्ये तव शासनात् ।
अपि नामाद्य पश्येयमार्यं तं लोकविश्रुतम् ॥ २५
कथं च तीव्रं दुःखं मे हनिष्यति स भार्गवः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुमथ यास्यामि तत्र वै ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

१७५

होत्रवाहन उवाच ।
रामं द्रक्ष्यसि वत्से त्वं जामदग्न्यं महावने ।
उग्रे तपसि वर्तन्तं सत्यसंधं महाबलम् ॥ १
महेन्द्रे वै गिरिश्रेष्ठे रामं नित्यमुपासते ।
ऋषयो वेदविदुषो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ २
तत्र गच्छस्व भद्रं ते ब्रूयाश्चैनं वचो मम ।
अभिवाद्य पूर्वं शिरसा तपोवृद्धं दृढव्रतम् ॥ ३
ब्रूयाश्चैनं पुनर्भद्रे यत्ते कार्यं मनीषितम् ।
मयि संकीर्तिते रामः सर्वं तत्ते करिष्यति ॥ ४
मम रामः सखा वत्से प्रीतियुक्तः सुहृच्च मे ।

C. 5. 6057
B. 5. 176. 34
K. 5. 176. 34

— ^{d}) $K_{1.2}$ °शुष्यसे; $D_{1.7}$ C_s °शुष्यति.

22 ^{a}) K_8 G_3 राज्ञि (for रामं). — ^{b}) K_8 D_1 महाव्रतं; K_4 $D_{2.7}$ M मनस्विनं (for तप°). — ^{c}) K (except K_4) D_2 T_1 महादुःखं (for महद्दुःखं). B (except B_2) Dn Ds $D_{3.4.6.8.10}$ रामस्ते सुमहद्दुःखं; G_3 रामो मद्वचनाद्दुःखं. — ^{d}) $K_{1.2.5}$ शोकं वा नाशयिष्यति; K_8 B D (except $D_{1.2.7}$) शोकं चैवापनेष्यति. — ^{f}) K_8 G_8 स (for न). K_8 $D_{6.8}$ तद्-; B_4 ते; Dn_1 त्वद्· (for चेद्). $D_{3.4}$ करिष्यति च ते वचः.

23 B_3 om. 23^{c}–24^{b}. — ^{c}) M त्वा (for त्वां). — ^{d}) K_5 सत्ये पथि; D_{10} समेष्यति; $C_{a.d}$ समे पथि (as in text). S धर्म्ये पथि निरामये.

24 B_3 om. 24^{ab} (cf. v.l. 23). — ^{a}) B_4 $D_{3.4}$ ततः सा. $K_{1.2.5}$ D_1 सत्वरं; K_4 B Dn $D_{3.4.6.8.10}$ सुस्वरं; D_7 सस्वनं (for °स्वरं). $D_{3.4}$ वाक्यं (for बाष्पं). — ^{d}) M होतृवाहनं.

25 ^{a}) Hypermetric! K (except K_4) $D_{1.2.7}$ अभिवादये त्वां शि°. — ^{c}) $D_{3.4}$ अपि रामाय यास्येहं. — ^{d}) K_2 आचार्यं; K_8 अहं तं; $D_{3.4}$ महांतं; T G आयांतं (for आर्यं तं). $K_{3.4}$ $D_{1.2.7}$ लोकपूजितं; T G °भावनं.

26 ^{a}) K_3 B_2 (by transp.) दुःखं तीव्रं; Ds D_8 T_2 तीव्रदुःखं; D_1 दुःखं शीघ्रं. — ^{b}) K_8 (marg. *sec. m.*) B D (except $D_{1.2}$) नाशयिष्यति; T_2 G_3 हरिष्यति स. — ^{c}) $K_{3.4}$ B D (except D_7) ज्ञातुं (for श्रोतुं). — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) G_2 यथा; K_5 कथं (for अथ).

Colophon om. in $B_{1.3-5}$ Dn Ds $D_{6.8.10}$. $D_{5.9}$ G_4 missing. — *Sub-parvan:* K B_2 $D_{1-4.7}$ G_5 $M_{1.2.5}$ अंबोपाख्यान. — *Adhy. name:* D_1 होत्रवाहनसमागमः; T_1 G_5 होत्रवाहदर्शनं; $M_{1.2}$ होतृवाहनदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 (*sec. m.*) 55 (=155); T G_2 M_4 176; $G_{1.5}$ $M_{3.5}$ 177; G_3 174 (as in text); $M_{1.2}$ 175. — *S'loka no.:* K_5 30.

175

1 ^{a}) B D (except D_2) भद्रे (for वत्से). — ^{d}) $K_{3.4}$ $D_{1.2.7}$ महाव्रतं; G_5 महामुनिं.

2 ^{a}) K_3 B D (except $D_{1.2}$) महेंद्रं वै °श्रेष्ठं. — ^{b}) K_{3-5} B D (except D_2) रामो. B Dn Ds $D_{6.8.10}$ उपास्ति ह; $D_{3.4}$ उपाश्रितः (for उपासते). — ^{c}) B D (except $D_{1.2.7}$) वेदविद्वांसः.

3 D_7 om. (hapl.) 3^{b}–4^{a}. — ^{c}) Hypermetric! G_1 एव (for पूर्वं). B D (except $D_{1.2}$) अभिवाद्य च तं मूर्ध्ना; T_2 शिरसाभिवाद्य वृद्धं.

4 D_7 om. 4^{a} (cf. v.l. 3). — ^{b}) K_3 अभीप्सितं; K_5 B_2 चिकीर्षितं (for मनी°). — ^{d}) D_{10} transp. सर्वं and तत्ते. K_1 ते तत्; K_5 त्वेतत्; D_8 तात (for तत्ते).

5 ^{c}) $D_{3.4}$ जामदग्न्यस्ततो वीरः.

C. 5. 6057
B. 5. 176. 34
K. 5. 176. 34

जमदग्निसुतो वीरः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ५
एवं ब्रुवति कन्यां तु पार्थिवे होत्रवाहने ।
अकृतव्रणः प्रादुरासीद्रामस्यानुचरः प्रियः ॥ ६
ततस्ते मुनयः सर्वे समुत्तस्थुः सहस्रशः ।
स च राजा वयोवृद्धः सृञ्जयो होत्रवाहनः ॥ ७
ततः पृष्ट्वा यथान्यायमन्योन्यं ते वनौकसः ।
सहिता भरतश्रेष्ठ निषेदुः परिवार्य तम् ॥ ८
ततस्ते कथयामासुः कथास्तास्ता मनोरमाः ।
कान्ता दिव्याश्च राजेन्द्र प्रीतिहर्षमुदा युताः ॥ ९
ततः कथान्ते राजर्षिर्महात्मा होत्रवाहनः ।
रामं श्रेष्ठं महर्षीणामपृच्छदकृतव्रणम् ॥ १०
क्व संप्रति महाबाहो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
अकृतव्रण शक्यो वै द्रष्टुं वेदविदां वरः ॥ ११

अकृतव्रण उवाच ।

भवन्तमेव सततं रामः कीर्तयति प्रभो ।
सृञ्जयो मे प्रियसखो राजर्षिरिति पार्थिव ॥ १२
इह रामः प्रभाते श्वो भवितेति मतिर्मम ।
द्रष्टास्येनमिहायान्तं तव दर्शनकाङ्क्षया ॥ १३
इयं च कन्या राजर्षे किमर्थं वनमागता ।
कस्य चेयं तव च का भवतीच्छामि वेदितुम् ॥ १४

होत्रवाहन उवाच ।

दौहित्रीयं मम विभो काशिराजसुता शुभा ।
ज्येष्ठा स्वयंवरे तस्थौ भगिनीभ्यां सहानघ ॥ १५
इयमम्बेति विख्याता ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ।
अम्बिकाम्बालिके त्वन्ये यवीयस्यौ तपोधन ॥ १६
समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्यां ततोऽभवत् ।
कन्यानिमित्तं ब्रह्मर्षे तत्रासीदुत्सवो महान् ॥ १७
ततः किल महावीर्यो भीष्मः शांतनवो नृपान् ।
अवाक्षिप्य महातेजास्तिस्रः कन्या जहार ताः ॥ १८
निर्जित्य पृथिवीपालानथ भीष्मो गजाह्वयम् ।
आजगाम विशुद्धात्मा कन्याभिः सह भारत ॥ १९
सत्यवत्यै निवेद्याथ विवाहार्थमनन्तरम् ।

---

6 ^{a}) S तां (for तु). — ^{b}) Here and below a few MSS. होतृ°. — ^{c}) Hypermetric!

7 ^{d}) K_5 Dn_1 D_7 संजयो (for सृञ्जयो).

8 ^{a}) $K_{2.5}$ B D (except $D_{1.7}$) दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). B Dn Ds $D_{6.8.10}$ कृतातिथ्यम् (for यथान्यायम्). — ^{c}) $K_{1.2.5}$ च कुरुश्रेष्ठ; Ca भरत° (as in text).

9 ^{b}) Ds सुमनोरमाः; $D_{3.4}$ सुमनोहराः (for ता मनो°). — ^{c}) $K_{3.4}$ B Dn Ds $D_{2-4.6-8.10}$ धन्या; D_1 पुण्या; T $G_{1.2}$ तथा; G_5 कथा (for कान्ता). — ^{d}) $B_{1.2.4}$ $D_{3.4}$ °मुदान्विताः; D_1 °समायुताः; Cs as in text.

10 ^{c}) $B_{1.2.4}$ द्विजातीनां (for मह°).

11 ^{a}) B_3 सोप्यस्ति (for संप्रति). K_3 $G_{1.3.5}$ $M_{1.2}$ महाबाहुः. — ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ M शक्यं; D_7 शक्ये (for शक्यो). $B_{2.5}$ [ऽ]सौ; D_7 [ऽ]हं; G_2 नु (for वै). — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{1.7}$ $G_{1.5}$ M वरं; $B_{1.4.5}$ Dn_2 $D_{2.10}$ वर (for वरः).

12 ^{b}) K_5 $D_{1.7}$ S (except T_2 $G_{1.2}$) कीर्तयते. K_4 प्रभुः; D_7 S (except G_3 $M_{1.2}$) विभो. — ^{c}) K (except K_3) B_3 D (except D_{1-4}) प्रियसखा. — ^{d}) $K_{2.4}$ T G_2 पार्थिवः.

13 ^{a}) $K_{3.5}$ वै (for श्वो). $D_{3.4}$ इह प्रभाते श्वोभूते. — ^{b}) D_8 D_{10} भवेदिति (for भवि°). — ^{c}) T_2 G_2 द्रष्टासि तम्; G_1 °स्येतम्; G_5 °सीमम्. K_1 $B_{2.3}$ $D_{8.10}$ [आ]यातं; D_1 प्राप्तं.

14 ^{a}) $K_{1.2.5}$ transp. च and कन्या. — ^{b}) K $D_{1.7}$ इह चा° (for वनमा°). — ^{c}) T G_2 केयं (for चे°). — ^{d}) D_7 एनामिच्छामि; T_1 $G_{1.5}$ ब्रवीहीच्छामि.

15 ^{b}) K_4 B Dn Ds $D_{6.8.10}$ प्रिया (for शुभा). — ^{c}) K_1 B_3 Dn_2 Ds स्वयंवरा; K_3 $D_{3.4.8}$ °वरं. — ^{d}) S (except T_1) भगिनीनां. T G M_2 तदानघ.

16 ^{b}) A few S MSS. काशी°. — ^{c}) $K_{1.3.5}$ B (except B_2) Dn D_6 कन्ये (for त्वन्ये). T_2 $G_{1.2}$ अंबिकांबालिकेत्यन्ये. — ^{d}) $K_{1.2}$ B (except B_2) D (except $D_{1.7}$) कनीयस्यौ त°.

17 ^{b}) A few S MSS. काशी°. $K_{1.2.5}$ $B_{1.2.4}$ G_3 तदा°; T अथा° (for ततो°). — ^{c}) $B_{1.3.5}$ Dn Ds $D_{6-8.10}$ विप्रर्षे; B_2 $D_{3.4}$ राजर्षे. — ^{d}) T_1 तदा (for तत्र). G_5 अभूद् (for आसीद्).

18 ^{b}) D_2 नृपः; $M_{1.2}$ महान् (for नृपान्). — ^{c}) K_4 B Dn Ds $D_{3.4.6.8.10}$ अधिक्षिप्य; $D_{1.2.7}$ तत्राक्षिप्य; T_2 G_2 अव°.

19 ^{c}) D_1 महावीर्यः (for विशु°). — ^{d}) B (except B_3) भारतः (for °त).

20 ^{b}) K_4 B D (except $D_{1.7}$) विवाहं समनंतरं.

भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य समाज्ञापयत प्रभुः ॥ २०
ततो वैवाहिकं दृष्ट्वा कन्येयं समुपार्जितम् ।
अब्रवीत्तत्र गाङ्गेयं मन्त्रिमध्ये द्विजर्षभ ॥ २१
मया शाल्वपतिर्वीर मनसाभिवृतः पतिः ।
न मामर्हसि धर्मज्ञ परचित्तां प्रदापितुम् ॥ २२
तच्छ्रुत्वा वचनं भीष्मः संमन्त्र्य सह मन्त्रिभिः ।
निश्चित्य विससर्जेमां सत्यवत्या मते स्थितः ॥ २३
अनुज्ञाता तु भीष्मेण शाल्वं सौभपतिं ततः ।
कन्येयं मुदिता विप्र काले वचनमब्रवीत् ॥ २४
विसर्जितास्मि भीष्मेण धर्मं मां प्रतिपादय ।
मनसाभिवृतः पूर्वं मया त्वं पार्थिवर्षभ ॥ २५
प्रत्याचख्यौ च शाल्वोऽपि चारित्रस्याभिशङ्कितः ।
सेयं तपोवनं प्राप्ता तापस्येऽभिरता भृशम् ॥ २६
मया च प्रत्यभिज्ञाता वंशस्य परिकीर्तनात् ।
अस्य दुःखस्य चोत्पत्तिं भीष्ममेवेह मन्यते ॥ २७

अम्बोवाच ।

भगवन्नेवमेवैतद्यथाह पृथिवीपतिः ।
शरीरकर्ता मातुर्मे सृञ्जयो होत्रवाहनः ॥ २८
न ह्युत्सहे स्वनगरं प्रतियातुं तपोधन ।
अवमानभयाच्चैव व्रीडया च महामुने ॥ २९
यत्तु मां भगवान्रामो वक्ष्यति द्विजसत्तम ।
तन्मे कार्यतमं कार्यमिति मे भगवन्मतिः ॥ ३० C. 5. 6062 B. 5. 178. 59 K. 5. 176. 59

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

— Ds_{2} om. (hapl.) 20^{c}–21^{b}. — ^{d}) $K_{1.2}$ प्रभो.

21 Ds_{2} om. 21^{ab} (cf. v.l. 20). — ^{a}) $K_{1.2.5}$ B_{2} तत्र; $K_{3.4}$ $B_{1.3-5}$ Dn_{1} $D_{1-4.6.8}$ तं तु; Dn_{2} $D_{7.10}$ तत्तु (for ततो). — ^{b}) B_{3} T_{2} $G_{1.2}$ समुपस्थिता; D_{7} °पाहृतं; T_{1} $G_{3.5}$ M_{5} °पस्थितं. — ^{c}) T G तात (for तत्र). — ^{d}) $D_{3.4}$ नृप°; $M_{1.2}$ सभा° (for मन्त्रि°).

22 22^{ab} = (var.) 5. 171. 6^{ab}. — ^{a}) K_{3} D_{1} S साल्व°. $K_{1.4}$ Dn_{2} वीरः; $K_{2.5}$ D_{7} पूर्वं (for वीर). — ^{b}) K_{1} विधृतः; T_{1} हि धृतः (for [अ]भि°). — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{2.7}$ प्रदाय वै; K_{5} यवीयसे; T G प्रदापय (for °पितुम्). K_{2} m. $_{3.4}$ B Dn Ds $D_{3.4.6.8.10}$ दातुं भ्रात्रेन्यमानसां.

23 ^{b}) K_{3} D_{2} बंधु° (for मन्त्रि°). — ^{c}) Dn_{1} $D_{1.7}$ एनां (for इमां). — ^{d}) = 1. 95. 5^{d}; 96. 1^{d}, 59^{d}.

24 D_{8} om. (hapl.) 24^{b}–25^{a}. — ^{b}) $K_{1.3}$ D_{1} S साल्वं. D_{1} तदा (for ततः). — ^{c}) K (except K_{4}) B_{2} $D_{1.2.7}$ विदिता (for मु°). $K_{3.4}$ B D (except $D_{1.2.7}$; D_{8} om.) तत्र (for विप्र).

25 D_{8} om. 25^{a} (cf. v.l. 24). — ^{b}) Dn_{1} स्वधर्मं; S धर्मे मां. B_{2} D_{1} प्रतिपालय. — ^{c}) Dn_{1} [अ]भिगतः; D_{2} च वृतः; T_{1} हि वृतः.

26 ^{a}) $K_{1.3}$ D_{1} S साल्वो. K_{4} B (except B_{2}) Dn Ds $D_{6.8.10}$ [ऽ]स्याश् (for ऽपि). — ^{b}) Dn_{1} Ds चरित्रस्य; T_{2} चारित्रं च. K_{3} [अ]विशंकितः; $B_{1.3}$ S (except G_{3}) [अ]तिशंकितः; $D_{3.4}$ [अ]भिशंकिता. $K_{1.2.4.5}$ $D_{1.2.7}$ चारित्रेस्या वि(D_{2} °भि)शंकितः. — ^{d}) B_{5} D_{7} T_{2} $G_{2.3}$ तपसि; D_{3} M_{3-5} तपस्ये. $K_{1.2.5}$ निरता; T_{1} [ऽ]तिरता (for ऽभि°).

27 ^{a}) $K_{1.2}$ तु (for च). — ^{c}) B_{3} Ds D_{10} उत्पत्तिः; $D_{3.4.7.8}$ उत्पत्तौ; Ca as in text. — ^{d}) $K_{1.2.5}$ भीष्ममेव हि; Ds $D_{6-8.10}$ भीष्म एवेह. — After 27, K_{1-5} D_{8} ins.:

575* एवं ब्रुवति वै राज्ञि कन्या वचनमब्रवीत् ।

28 ^{a}) K_{4} B (except B_{2}) Dn Ds $D_{6.8.10}$ इह (for एतद्).

29 ^{a}) $K_{1.2.5}$ न ह्युत्सहामि नगरं; K_{3} नाभ्युत्सहामि नगरं; D_{6} न समुत्सहे स्व° (hypermetric!); D_{10} नोत्सहे पितृ°; T_{1} नाभ्युत्सहे स्व°. — ^{c}) K_{4} B (except B_{2}) D (except $D_{1.2.7}$) अप° (for अव°). — ^{d}) $K_{3.4}$ $D_{1.2.7}$ G_{1} °मते (for °मुने).

30 ^{a}) D_{1} स (for यत्). D_{1} यद्; T_{1} $G_{3.4}$ M मा; G_{5} मे (for मां). K_{1} Dn_{2} $M_{1.2}$ भगवन्. — ^{b}) K_{4} B_{2} Ds_{2} D_{1} G_{3} $M_{1.2}$ °सत्तमः. — ^{c}) $K_{1.2}$ कार्यसमं. — ^{d}) Dn_{1} D_{7} G_{3} भगवान्. $D_{3.4}$ मनः (for मतिः).

Colophon om. in G_{1}. $D_{5.9}$ G_{4} missing. — *Sub-parvan:* K B Dn Ds $D_{1-4.6-8.10}$ T_{1} G_{5} $M_{1.2.5}$ अंबोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_{6} (*sec. m.*) 56 (=156); T M_{4} 177; G_{2} 187; G_{3} 175 (as in text); G_{5} $M_{3.5}$ 178; $M_{1.2}$ 176. — *S'loka no.:* K_{5} 30; Dn 59.

१७६

C. 5. 6083
B. 5. 177. 1
K. 5. 177. 1

अकृतव्रण उवाच ।

दुःखद्वयमिदं भद्रे कतरस्य चिकीर्षसि ।
प्रतिकर्तव्यमबले तत्त्वं वत्से ब्रवीहि मे ॥ १
यदि सौभपतिर्भद्रे नियोक्तव्यो मते तव ।
नियोक्ष्यति महात्मा तं रामस्त्वद्धितकाम्यया ॥ २
अथापगेयं भीष्मं तं रामेणेच्छसि धीमता ।
रणे विनिर्जितं द्रष्टुं कुर्यात्तदपि भार्गवः ॥ ३
सृञ्जयस्य वचः श्रुत्वा तव चैव शुचिस्मिते ।
यदत्रानन्तरं कार्यं तदद्यैव विचिन्त्यताम् ॥ ४

अम्बोवाच ।

अपनीतास्मि भीष्मेण भगवन्नविजानता ।
न हि जानाति मे भीष्मो ब्रह्मञ्शाल्वगतं मनः ॥ ५
एतद्विचार्य मनसा भवानेव विनिश्चयम् ।
विचिनोतु यथान्यायं विधानं क्रियतां तथा ॥ ६
भीष्मे वा कुरुशार्दूले शाल्वराजेऽथ वा पुनः ।
उभयोरेव वा ब्रह्मन्यद्युक्तं तत्समाचर ॥ ७
निवेदितं मया ह्येतद्दुःखमूलं यथातथम् ।
विधानं तत्र भगवन्कर्तुमर्हसि युक्तितः ॥ ८

अकृतव्रण उवाच ।

उपपन्नमिदं भद्रे यदेवं वरवर्णिनि ।
धर्मं प्रति वचो ब्रूयाः शृणु चेदं वचो मम ॥ ९
यदि त्वामापगेयो वै न नयेद्गजसाह्वयम् ।
शाल्वस्त्वां शिरसा भीरु गृह्णीयाद्रामचोदितः ॥ १०
तेन त्वं निर्जिता भद्रे यस्मान्नीतासि भामिनि ।
संशयः शाल्वराजस्य तेन त्वयि सुमध्यमे ॥ ११
भीष्मः पुरुषमानी च जितकाशी तथैव च ।
तस्मात्प्रतिक्रिया युक्ता भीष्मे कारयितुं त्वया ॥ १२

176

1 a) K1.2 दुष्टं द्वयं; K5 दुष्टद्वयं; T G1 दुःखं द्वयोः; G2.3.5 दुःखद्वयोः; C3 as in text. — c) T1 एवैतत् (for अबले). — d) K4 B D (except D1.7) वदस्व (for ब्रवीहि).

2 a) D10 शाल्वो (for भद्रे). — b) B3 Dn Ds D3.4.10 मतस्; D6.8 मतिस् (for मते). — c) K1.2.5 D2 T G2.5 महात्मानं; K4 B Dn Ds D3.4.6.8.10 G1 महात्मा स.

3 a) B D (except D1.2.7) त्वं (for तं).

4 b) Ds G1.3.5 तथैव च; T तदै(T2 °दे)व च; G2 यस्तदेव; M (except M1) तवैव च (for तव चैव). — c) K4 B D (except D1.7) ते भृशं (for [अ]नन्तरं). — d) K5 D1.6.8 T2 G1.2.5 M1.2 अत्र (for अद्य). D10 अभिधीयतां (for विचि°).

5 b) D3.4 भगवन्नागसाह्वयं. — c) B D (except D1.7) नाभिजानाति (D3.4 °नीत). K1.2 B3 D3.4 transp. मे and भीष्मो. — d) M ब्रूहत् (for ब्रह्मन्). K3 D1 S साल्व°.

6 b) K4 B1.3.4 Dn Ds D6.10 एतद्; B5 इह (for एव). S भगवानेव निश्चयं.

7 a) Ds D6.10 च (for वा). — b) D1 S (mostly) साल्व°. — d) B1.3–5 Dn Ds D6.8.10 युक्तं यत् (for यद्युक्तं). B2 यत्तद्युक्तं समा°.

8 ab) K1.2.5 तेद्य दुःखं ह्येतद् (for ह्येतद्दुःखमूलं). D3.4 यथायथं; G3 M5 यथा तथा. — c) D3.4 त्वत्र (for तत्र). Ds2 D6.7 T1 भगवान्. — d) Ds2 D6.7 T1 अर्हति. D1 तत्वतः; D7 धर्मवित्; D8 संयुतः (for युक्तितः).

9 T2 G2 om. 9^a–10^b; G2 om. the ref. also. — b) K4 एतद् (for एवं). — c) K (except K4) D2.7 T1 G1 धर्म्यं. K3 T1 ब्रूयां. — d) G5 शृण्वेदं वचनं मम.

10 T2 G2 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — ab) M1.2 न नयेत (for वै न नयेद्). — c) K3 D1 S (mostly) साल्वः. M3–5 त्वा (for त्वां). D1 भीतः (for भीरु). — d) K3.5 D7 रामनोदितः; M कामचोदितः (M4 *sup. lin.* as in text).

11 a) S (except G3) येन (for तेन). — b) K3–5 S नीता च (for नीतासि). B Dn Ds D3.4.6 (m as in text).8.10 भाविनि; D7 G1.3.5 M2 भामिनी. — c) K3 D1 S साल्व°.

12 b) D1.7 मदोत्कटः (for तथैव च). — d) K3 B D (except D1.2.7.8) तव (for त्वया).

☞ In D4, the portion from stanza 13 up to

अम्बोवाच ।

ममाप्येष महान्ब्रह्मन्हृदि कामोऽभिवर्तते ।
घातयेयं यदि रणे भीष्ममित्येव नित्यदा ॥ १३
भीष्मं वा शाल्वराजं वा यं वा दोषेण गच्छसि ।
प्रशाधि तं महाबाहो यत्कृतेऽहं सुदुःखिता ॥ १४

भीष्म उवाच ।

एवं कथयतामेव तेषां स दिवसो गतः ।
रात्रिश्च भरतश्रेष्ठ सुखशीतोष्णमारुता ॥ १५
ततो रामः प्रादुरासीत्प्रज्वलन्निव तेजसा ।
शिष्यैः परिवृतो राजञ्जटाचीरधरो मुनिः ॥ १६
धनुष्पाणिरदीनात्मा खड्गं बिभ्रत्परश्वधी ।
विरजा राजशार्दूल सोऽभ्ययात्सृञ्जयं नृपम् ॥ १७
ततस्तं तापसा दृष्ट्वा स च राजा महातपाः ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे सा च कन्या तपस्विनी ॥ १८
पूजयामासुरव्यग्रा मधुपर्केण भार्गवम् ।
अर्चितश्च यथायोगं निषसाद सहैव तैः ॥ १९
ततः पूर्वव्यतीतानि कथयेते स्म तावुभौ ।
सृञ्जयश्च स राजर्षिर्जामदग्न्यश्च भारत ॥ २०
ततः कथान्ते राजर्षिर्भृगुश्रेष्ठं महाबलम् ।
उवाच मधुरं काले रामं वचनमर्थवत् ॥ २१
रामेयं मम दौहित्री काशिराजसुता प्रभो ।
अस्याः शृणु यथातत्त्वं कार्यं कार्यविशारद ॥ २२
परमं कथ्यतां चेति तां रामः प्रत्यभाषत ।
ततः साभ्यगमद्रामं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ २३
सा चाभिवाद्य चरणौ रामस्य शिरसा शुभा ।
स्पृष्ट्वा पद्मदलाभाभ्यां पाणिभ्यामग्रतः स्थिता ॥ २४ C. 5. 7008 B. 5. 177. 24 K. 5. 177. 24

---

5. 178. 29^{ab} is lost on a missing fol.; the MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

13 ^{a}) $K_{1.5}$ B_2 $D_{1.2.7}$ महा-; $K_{3.4}$ $B_{1.3-5}$ Dn Ds $D_{8.10}$ सदा; $D_{6.8}$ ततो (for महान्). — ^{b}) $K_{4.5}$ हि वर्तते; Ds [ऽ]ति°; D_8 G_3 $M_{3.4}$ [ऽ]भिवर्धते; D_7 [ऽ]पि वर्तते; D_8 [ऽ]भ्यवर्तत; $M_{1.2}$ [ऽ]नुवर्तते.

14 ^{a}) K_3 D_1 S साल्व°. — ^{b}) B_3 यस्माद्दोषमिहेच्छसि. — After 14, T_2 $G_{1.2}$ ins. a colophon (*adhy. no.* 178).

16 ^{d}) $K_{1.2}$ D_8 जटी; K_5 शिखी (for जटा-). T G नृप (for मुनिः).

17 ^{b}) A few MSS. परस्वधी, °स्वधं, °श्वधं. B Ds $D_{3.6.10}$ स च राजा महातपाः (= 18^{b}). — ^{c}) K_4 D_3 G_3 विरजो; B (except B_4) Ds $D_{6.10}$ विनयाद्; M_4 (*inf. lin.*) विराजन्. D_3 विनयान्नरशार्दूल. — ^{d}) K_3 B Dn_2 D_6 transp. सोऽभ्य° and सृञ्जयं. D_3 सृंजयः. $B_{3.5}$ $D_{3.6}$ नृपः; B_4 तदा (for नृपम्). Ds D_{10} सृंजयः सोभ्ययान्नृपः.

18 ^{a}) K_3 B_2 D_7 T_1 G_3 ते (for तं). D_2 तापसं. D_3 रामं; D_7 सर्वे (for दृष्ट्वा). — D_7 om. (hapl.) 18^{bc}. — ^{b}) D_3 (m as in text) दृष्ट्वा (for स च). — Dn_1 om. 18^{c}–19^{d}. — ^{c}) K_4 B D (except $D_{1.2}$; Dn_1 D_7 om.) राजन् (for सर्वे). — ^{d}) Ds D_{10} यश° (for तप°).

19 Dn_1 om. 19 (cf. v.l. 18). — ^{a}) D_2 G_2 अव्यग्रं. — ^{c}) $K_{1.2}$ अर्हितश्च; S पूजितश्च. D_1 स (for च). K_3 यथायोग्यं; K_4 B D (except $D_{1-3.7}$; Dn_1 om.) T G यथान्यायं. — ^{d}) D_1 T $G_{1.2.5}$ M सहाथ तैः; D_7 सहाध्वरैः; G_3 सभासदैः.

20 ^{a}) B_2 Dn_1 G_3 पूर्वं (for पूर्व-). — ^{b}) K_4 B D M_{3-5} कथयंतौ. — ^{c}) $D_{1.3}$ transp. च and स. B Dn Ds $D_{6.8.10}$ आसा(Ds D_8 °स-; D_{10} °सी)तां जामदग्न्यश्च. — ^{d}) K_5 प्रतापवान् (for च भारत). B Dn Ds $D_{6.8}$ सृंजयश्चैव भारत; D_{10} सृंजयो होत्रवाहनः (= 5. 175. 7^{d}, 28^{d}).

21 ^{a}) K_5 B_3 D (except $D_{1.7}$) G_5 तथा (for ततः). — ^{c}) K_1 Ds D_1 वचनं (for मधुरं). — M_2 om. 21^{d}–23^{d}. — ^{d}) T G_5 कामं (for रामं). D_1 मधुरम् (for वचनम्). K_3 उत्तमं (for अर्थवत्).

22 M_2 om. 22 (cf. v.l. 21). — ^{b}) A few MSS. काशी°. K $D_{1.7}$ विभो (for प्रभो).

23 M_2 om. 23 (cf. v.l. 21) — ^{a}) T_2 G_5 प्रथमं (for परमं). — ^{b}) D_7 transp. तां and रामः. B_3 $D_{3.8}$ T G $M_{3.4}$ तं (for तां). $D_{1.2}$ रामः प्रत्यभ्यभाषत. — ^{c}) K_4 B (except B_2) Dn Ds $D_{6.10}$ साभ्यवदद्; $D_{3.7}$ साभ्यागमद्. S राजन् (for रामं). — ^{d}) $K_{1.2.5}$ ज्वलंतमनलं यथा.

24 ^{a}) K_{3-5} T_2 $G_{2.5}$ $M_{1.2}$ साथ°; B Dn Ds $D_{3.6.8.10}$ ततो°; D_7 सांबा°; G_1 साभिवाद्याथ (for सा चाभि°). — ^{b}) Dn_2 Cn शिरसौ (= श्रेष्ठौ Nil.!) (for शिरसा). K_4 तदा; B (except B_2) Dn Ds D_6 $M_{1.2}$ शुभौ; D_8 उभौ (for शुभा). — ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{1.3}$ T_2 G_2 पद्मपलाशाभ्यां; Dn_1 पद्मदलाग्राभ्यां.

C. 5. 7007
B. 5. 177. 25
K. 5. 177. 25

रुरोद सा शोकवती बाष्पव्याकुललोचना ।
प्रपेदे शरणं चैव शरण्यं भृगुनन्दनम् ॥ २५

राम उवाच ।

यथासि सृञ्जयस्यास्य तथा मम नृपात्मजे ।
ब्रूहि यत्ते मनोदुःखं करिष्ये वचनं तव ॥ २६

अम्बोवाच ।

भगवञ्शरणं त्वाद्य प्रपन्नास्मि महाव्रत ।
शोकपङ्कार्णवाद्घोरादुद्धरस्व च मां विभो ॥ २७

भीष्म उवाच ।

तस्याश्च दृष्ट्वा रूपं च वयश्चाभिनवं पुनः ।
सौकुमार्यं परं चैव रामश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ २८
किमियं वक्ष्यतीत्येवं विमृशन्भृगुसत्तमः ।
इति दध्यौ चिरं रामः कृपयाभिपरिप्लुतः ॥ २९
कथ्यतामिति सा भूयो रामेणोक्ता शुचिस्मिता ।
सर्वमेव यथातत्त्वं कथयामास भार्गवे ॥ ३०
तच्छ्रुत्वा जामदग्न्यस्तु राजपुत्र्या वचस्तदा ।
उवाच तां वरारोहां निश्चित्यार्थविनिश्चयम् ॥ ३१
प्रेषयिष्यामि भीष्माय कुरुश्रेष्ठाय भामिनि ।
करिष्यति वचो धर्म्यं श्रुत्वा मे स नराधिपः ॥ ३२
न चेत्करिष्यति वचो मयोक्तं जाह्नवीसुतः ।
धक्ष्याम्येनं रणे भद्रे सामात्यं शस्त्रतेजसा ॥ ३३
अथ वा ते मतिस्तत्र राजपुत्रि निवर्तते ।
तावच्छाल्वपतिं वीरं योजयाम्यत्र कर्मणि ॥ ३४

अम्बोवाच ।

विसर्जितास्मि भीष्मेण श्रुत्वैव भृगुनन्दन ।
शाल्वराजगतं चेतो मम पूर्वं मनीषितम् ॥ ३५
सौभराजमुपेत्याहमब्रुवं दुर्वचं वचः ।
न च मां प्रत्यगृह्णात्स चारित्रपरिशङ्कितः ॥ ३६

---

25 a) K $D_{1.2}$ Ca. d शुक्रुद($K_{3.5}$ Ca °दं)ती (for शोक°). S प्ररुरोद वरारोहा. — b) Ds बाष्पगद्गदलोचना; M_{3-5} °पर्याकुलेक्षणा. — c) $K_{1.2.5}$ चैनं; D_{10} रामं (for चैव). — d) D_{10} तापसं (for शरण्यं).

26 a) K_{3-5} B D त्वं (for [अ]सि). D_{10} असि (for अस्य). — b) B_{3-5} Dn Ds $D_{6.8.10}$ मे त्वं (Dn_{1} [by transp.] त्वं मे) (for मम). — c) $K_{1.2.5}$ वद (for ब्रूहि).

27 a) $K_{1.2.5}$ शरण्यं (for भगवन्). — b) $B_{4.5}$ D (except Dn_{1} $D_{1.2}$) महाव्रतं. — cd) Ds_{1} $D_{6.10}$ °पंकार्णवे. B Dn Ds $D_{6.8.10}$ मग्नां घोरादुद्धर (for घोरादुद्धरस्व च). $M_{1.2}$ मा (for मां). B_{2} S प्रभो; $B_{4.5}$ स्थितां (for विभो).

28 a) $K_{1.2}$ स; K_{3} $B_{2.5}$ $D_{1-3.7}$ तु (for the first च). K_{3} D_{7} तद्रूपं (for रूपं च). K_{5} तस्याः सुरूपं दृष्ट्वा च. — b) K_{3-5} B D (except D_{10}) G_{1} वपुश् (for वयश्). K_{2} $D_{3.7}$ G_{5} M_{4} चापि (for चाभि-). $B_{2.4}$ शनैः (for पुनः). — d) $K_{3.4}$ $D_{1.2.7}$ रामश्चिंतां समा(K_{4} $D_{2.7}$ °तामथा)विशत्.

29 D_{1} om. 29–30. — a) $K_{1.3}$ D_{3} M एव (for एवं). — b) K (except K_{4}) D_{7} M_{2} भृगुनंदनः. B Dn Ds $D_{6.8.10}$ विममर्श भृगूद्वहः.

30 D_{1} om. 30 (cf. v.l. 29). — c) $K_{1.2}$ एतद् (for एव). D_{10} यथावृत्तं.

31 a) T_{1} G_{3} श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा). $B_{4.5}$ T_{1} च (for तु). — d) $K_{1.2.5}$ $D_{1.2.7}$ विनिश्चित्यार्थनिश्चयं (D_{1} °श्चितं); D_{3} निश्चित्यात्मवि°; T_{1} निश्चित्य गुरुलाघवं; T_{2} G M_{4} निश्चितार्थो ($G_{3.5}$ °र्थं-) विनिश्चये.

32 Before 32, N ins. राम उ° (K_{3} $D_{1.3}$ om. उ°). — b) B Dn Ds_{1} $D_{2.6.8.10}$ भाविनि. D_{8} मत्तमातंगगामिनि. — c) K_{4} B (except B_{2}) Dn Ds $D_{6.8.10}$ T G मह्यं (for धर्म्यं). — d) B Dn $D_{6.10}$ च स; D_{8} स च; T G धर्म्यं (for मे स).

33 b) B_{2} D_{7} M_{5} मयोक्तो. — c) B (except B_{2}) Dn अहं (for एनं).

34 b) K (except K_{3}) B Dn $D_{2.3.6}$ न (for नि-). — c) N यावत् (D_{7} याहि). K_{3} D_{1} S साल्व°.

35 a) K_{4} B D (except $D_{1.7}$) अहं (for अस्मि). — b) D_{7} एतद् (for एव). — c) K_{3} D_{1} S साल्व°; T_{2} $G_{1.2.5}$ °पतिं. K_{4} B D भावं (for चेतो). — d) $K_{2.5}$ Dn_{1} $D_{2.10}$ T G_{1} $M_{3.5}$ पूर्वे- (for पूर्वं).

36 a) A few N MSS. शा(*or* सा)ल्व° (for सौभ°). — b) K_{3} B_{5} Dn Ds $D_{6-8.10}$ अवोचं (for अब्रुवं). K_{1} दुःखदं; D_{10} कृपणं (for दुर्वचं). — c) $K_{1.2.5}$ न मां स वै प्रत्यगृह्णात्. — d) $K_{1.2.5}$ भीष्मस्य परि; K_{3} चारित्रं प्रति; D_{3} चारित्रभय-; T_{1} चारित्रे मम; T_{2} G M_{3-5} चारित्रमभि- (G_{3} °ति-); $M_{1.2}$ चारित्रस्याति-. Some MSS. चारित्र्य-.

एतत्सर्वं विनिश्चित्य स्वबुद्ध्या भृगुनन्दन ।
यदत्रौपयिकं कार्यं तच्चिन्तयितुमर्हसि ॥ ३७
ममात्र व्यसनस्यास्य भीष्मो मूलं महाव्रतः ।
येनाहं वशमानीता समुत्क्षिप्य बलात्तदा ॥ ३८
भीष्मं जहि महाबाहो यत्कृते दुःखमीदृशम् ।
प्राप्ताहं भृगुशार्दूल चराम्यप्रियमुत्तमम् ॥ ३९
स हि लुब्धश्च मानी च जितकाशी च भार्गव ।
तस्मात्प्रतिक्रिया कर्तुं युक्ता तस्मै त्वयानघ ॥ ४०
एष मे ह्रियमाणाया भारतेन तदा विभो ।
अभवद्धृदि संकल्पो घातयेयं महाव्रतम् ॥ ४१
तस्मात्कामं ममाद्येमं राम संवर्तयानघ ।
जहि भीष्मं महाबाहो यथा वृत्रं पुरंदरः ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

१७७

भीष्म उवाच ।
एवमुक्तस्तदा रामो जहि भीष्ममिति प्रभो ।
उवाच रुदतीं कन्यां चोदयन्तीं पुनः पुनः ॥ १
काश्ये कामं न गृह्णामि शस्त्रं वै वरवर्णिनि ।
ऋते ब्रह्मविदां हेतोः किमन्यत्करवाणि ते ॥ २
वाचा भीष्मश्च शाल्वश्च मम राज्ञि वशानुगौ ।
भविष्यतोऽनवद्याङ्गि तत्करिष्यामि मा शुचः ॥ ३
न तु शस्त्रं ग्रहीष्यामि कथंचिदपि भामिनि ।
ऋते नियोगाद्विप्राणामेष मे समयः कृतः ॥ ४
अम्बोवाच ।
मम दुःखं भगवता व्यपनेयं यतस्ततः ।
तत्तु भीष्मप्रसूतं मे तं जहीश्वर माचिरम् ॥ ५

C. 5. 7029
B. 5. 178. 5
K. 5. 178. 5

---

38 a) K4 B D (except D2) तु (for [अ]त्र). D7 आसीत् (for अस्य). — b) K5 transp. भीष्मो and मूलं. D1 हेतुः (for मूलं). K1.2 B2.5 Ds D3.6.10 M3–5 महाव्रत; T G महातपाः. — c) D8 येनाहं च समानीता. — d) K1.2 समुत्कृष्य ब°.

39 d) B3 transp. अप्रियं and उत्तमं. K (except K4) च(K1 by corr. भ)रस्व प्रियमुत्तमं.

40 a) K1.2 दुष्ट°; T1 दृप्त° (for लुब्ध°). B Dn Ds D6.8.10 नीचश्च (for मानी च). — b) K4 D7 भारतः (for भार्गव). — cd) K3.4 D1.3.7 transp. कर्तुं and युक्ता.

41 Dn2 D1 om. (hapl.) 41^{a}–42^{b}. — a) K3 Dn1 एवं (for एष). K3 B3–5 Dn1 क्रियमाणायाः; Ca as in text. — b) D6 तदाभिभो; T G2 तथा विभो.

42 Dn2 D1 om. 42^{ab} (cf. v.l. 41). — a) K3 B3 D7 अपि (for अद्य). K6 T G1.2.5 एव; B3 D2.3 एवं; D7 एतं; D10 M3.5 एनं (for इमं). — b) B D (except D2.7) संपादय (for संव°).

Colophon om. in K4. D4.5.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K1–3.5 B Dn Ds D1–3.6–8.10 G5 M1–4 अंबोपाख्यान. — *Adhy. name:* T1 भगवद्भार्गवदर्शनं; G5 भार्गवदर्शनं. — *Adhy. no.:* D6 (*sec. m.*) 57 (=157); T1 M4 178; T2 G1.2.5 M3.5 179; G3 176 (as in text); M1.2 177. — *S'loka no.:* K5 Dn2 42; Dn1 40.

177

☞ This adhy. is missing in D4 (cf. v.l. 5. 176. 13); the MS. is mostly ignored here.

1 a) K1.2.5 तया (for तदा). — cd) K3.4 B2 D1.2.7 transp. रुदतीं and कन्यां. Ds उवाच रुदती दीना चोदयंती etc.

2 D2 transp. 2^{ab} and 4^{ab}. — a) B4.5 D (except D1–3) transp. कामं and न.

3 a) K1.2.5 Ds वचो (for वाचा). K3 T1 G1.3 transp. भीष्म° and शाल्व°. K3 S साल्व°.

4 D2 transp. 2^{ab} and 4^{ab}. — a) B3 T G M3–5 च (for तु). T G M3–5 प्रगृह्णामि (for ग्रही°). M1.2 न शस्त्रं प्रतिगृह्णामि. — b) B D (except D1.2.7) भाविनि. — c) S नियोगं. — d) K3 इति मे निश्चयः कृतः.

5 M4 om. 5–6. — b) K D2.7.8 G3 M2 ततस्ततः; D1 यथा तथा (for यतस्ततः). — c) B1.3.5 D (except D1.2.7) तच्च; B2.4 अत्र (for तत्तु). K (except K4) वै (for मे). — d) D8 जहीश्वर नदीसुतं; T2 G तं जहि

C. 5. 7080
B. 5. 178. 6
K. 5. 178. 6

राम उवाच ।

काशिकन्ये पुनर्ब्रूहि भीष्मस्ते चरणावुभौ ।
शिरसा वन्दनार्होऽपि ग्रहीष्यति गिरा मम ॥ ६

अम्बोवाच ।

जहि भीष्मं रणे राम मम चेदिच्छसि प्रियम् ।
प्रतिश्रुतं च यदि तत्सत्यं कर्तुमिहार्हसि ॥ ७

भीष्म उवाच ।

तयोः संवदतोरेवं राजन्रामाम्बयोस्तदा ।
अकृतव्रणो जामदग्न्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८
शरणागतां महाबाहो कन्यां न त्यक्तुमर्हसि ।
जहि भीष्मं रणे राम गर्जन्तमसुरं यथा ॥ ९
यदि भीष्मस्त्वयाहूतो रणे राम महामुने ।
निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूयात्कुर्याद्वा वचनं तव ॥ १०
कृतमस्या भवेत्कार्यं कन्याया भृगुनन्दन ।
वाक्यं सत्यं च ते वीर भविष्यति कृतं विभो ॥ ११
इयं चापि प्रतिज्ञा ते तदा राम महामुने ।
जित्वा वै क्षत्रियान्सर्वान्ब्राह्मणेषु प्रतिश्रुतम् ॥ १२
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव रणे यदि ।
ब्रह्मद्विड्भविता तं वै हनिष्यामीति भार्गव ॥ १३
शरणं हि प्रपन्नानां भीतानां जीवितार्थिनाम् ।
न शक्ष्यामि परित्यागं कर्तुं जीवन्कथंचन ॥ १४
यश्च क्षत्रं रणे कृत्स्नं विजेष्यति समागतम् ।
दृप्तात्मानमहं तं च हनिष्यामीति भार्गव ॥ १५
स एवं विजयी राम भीष्मः कुरुकुलोद्वहः ।
तेन युध्यस्व संग्रामे समेत्य भृगुनन्दन ॥ १६

राम उवाच ।

स्मराम्यहं पूर्वकृतां प्रतिज्ञामृषिसत्तम ।
तथैव च करिष्यामि यथा साम्नैव लप्स्यते ॥ १७

त्वर मा चिरं.

6 G_8 M_4 om. 6 (for M_4 cf. v.l. 5). — ^{a}) K_4 D_8 भ्रुवं सुभ्रु; D_1 ·चिरात्सुभ्रु (for पुनर्ब्रूहि). — ^{c}) S (G_3 M_4 om.) वंदमानो (for वन्दनार्हो). K_3 शिरसा वंदनाहेतोः. — ^{d}) T G (G_3 om.) गिरं (for गिरा).

7 ^{a}) = 9^{c}. T_2 M_{3-5} वीर; G_1 भीम; $G_{3,5}$ $M_{1,2}$ वीरं (for राम). G_2 महावीर (for रणे राम). — After 7^{a}, $B_{3,5}$ Dn Ds $D_{6,8,10}$ ins.:

576* गर्जन्तमसुरं यथा ।
समाहूतो रणे राम.
[Cf. 9^{cd}.]

— ^{b}) K $D_{1,3,7}$ transp. इच्छसि and प्रियं. Dn_1 चेदिच्छसि प्रियं प्रति. — ^{c}) Dn Ds $D_{6,8}$ यदपि; D_{10} सदसि (for यदि तत्). — ^{d}) $D_{1,2,7}$ S इच्छसि (for अर्हसि). Dn Ds $D_{6,8,10}$ तत्सत्यं कर्तुमर्हसि.

8 S om. the ref. — ^{a}) Dn_1 M (except M_5) एव (for एवं). — ^{c}) Hypermetric! B Dn Ds $D_{6,10}$ ऋषिः परमधर्मात्मा. $C_{a,s}$ cite ऋषिः; Cnp अकृतव्रणः (as in text).

9 ^{a}) Hypermetric! — ^{b}) K_5 transp. कन्यां and न. G_3 रक्षितुम् (for न त्यक्तुम्). — B_{1-3} Dn Ds D_{10} om. 9^{cd} (cf. 576*). — ^{c}) = 7^{a}. D_8 शत्रुं (for भीष्मं).

10 $B_{4,5}$ om. 10^{ab}. — ^{a}) S यथा (for यदि). B_{1-3} Dn Ds $D_{6,8,10}$ रणे राम; D_8 समाहूतः (for त्वया°). — ^{b}) D_8 त्वया मृधे (for महा°). B_{1-3} Dn Ds $D_{6,8}$ समाहूतस्त्वया मृधे; D_{10} न युक्तश्चेत्त्वया मृधे.

12 ^{a}) G_5 सा (for ते). — ^{b}) $K_{1,2,5}$ D_8 D_8 यदा (for तदा). B D_3 महाहवे (for °मुने). — ^{d}) B Dn D_1 T G प्रतिश्रुता.

13 ^{c}) K_1 (m as in text) Dn_2 Ds $D_{3,7,8,10}$ G_3 ब्रह्मविद् (for °द्विड्). — ^{d}) T_2 $G_{1,2,5}$ विने° (for हनि°).

14 G_6 om. (hapl.) 14–15. — ^{a}) B_3 Dn Ds $D_{6,8,10}$ शरणार्थं (B_3 Dn_2 °र्थे) (for शरणं हि). K_3 च;; D_2 च (for हि). — ^{b}) B Dn Ds $D_{6,7}$ शरणार्थिनां; D_{10} शरणैषिणां; T G (G_5 om.) विजयार्थिनां. — ^{c}) B (except B_2) Dn Ds $D_{6,7,10}$ शक्यामि.

15 G_6 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^{a}) G_3 यच्च (for यश्च). B_2 तु (for च). B_3 D (except $D_{3,7}$; D_5 missing) transp. क्षत्रं and कृत्स्नं. $B_{1,4}$ क्षत्रं; T_1 दृप्तं (for कृत्स्नं). — ^{c}) $K_{3,4}$ B D दीप्तात्मानम्; G_3 दृष्टात्मानम्. K_5 $D_{1,2}$ वै (for च).

16 D_2 om. 16^{a}–17^{b}. — ^{a}) D_8 (by transp.) एवं स; S स एष. — ^{b}) B_3 कुरुपितामहः.

17 D_8 जामदग्न्युवाच (for राम उ°). — D_2 om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — ^{c}) K_5 (by transp.) तथा चैव; D_{10} तथैवाहं. M_{3-5} चरि° (for करि°). — ^{d}) K_3 T_1 लभ्य°; D_8 लक्ष्य° (for लप्स्य°). T_2 $G_{1,2,5}$ यथा

कार्यमेतन्महद्ब्रह्मन्काशिकन्यामनोगतम् ।
गमिष्यामि स्वयं तत्र कन्यामादाय यत्र सः ॥ १८
यदि भीष्मो रणश्लाघी न करिष्यति मे वचः ।
हनिष्याम्येनमुद्रिक्तमिति मे निश्चिता मतिः ॥ १९
न हि बाणा मयोत्सृष्टाः सज्जन्तीह शरीरिणाम् ।
कायेषु विदितं तुभ्यं पुरा क्षत्रियसंगरे ॥ २०

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो रामः सह तैर्ब्रह्मवादिभिः ।
प्रयाणाय मतिं कृत्वा समुत्तस्थौ महामनाः ॥ २१
ततस्ते तामुषित्वा तु रजनीं तत्र तापसाः ।
हुताग्नयो जप्तजप्याः प्रतस्थुर्मज्जिघांसया ॥ २२
अभ्यगच्छत्ततो रामः सह तैर्ब्राह्मणर्षभैः ।
कुरुक्षेत्रं महाराज कन्यया सह भारत ॥ २३
न्यविशन्त ततः सर्वे परिगृह्य सरस्वतीम् ।
तापसास्ते महात्मानो भृगुश्रेष्ठपुरस्कृताः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

१७८

भीष्म उवाच ।

ततस्तृतीये दिवसे समे देशे व्यवस्थितः ।
प्रेषयामास मे राजन्प्राप्तोऽस्मीति महाव्रतः ॥ १
तमागतमहं श्रुत्वा विषयान्तं महाबलम् ।
अभ्यगच्छं जवेनाशु प्रीत्या तेजोनिधिं प्रभुम् ॥ २
गां पुरस्कृत्य राजेन्द्र ब्राह्मणैः परिवारितः ।
ऋत्विग्भिर्देवकल्पैश्च तथैव च पुरोहितैः ॥ ३
स मामभिगतं दृष्ट्वा जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
प्रतिजग्राह तां पूजां वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ४
भीष्म कां बुद्धिमास्थाय काशिराजसुता त्वया ।

C. 5. 7054
B. 5. 178. 28
K. 5. 178. 28

साम्नोपलप्स्य(G_{5} °भ्य)ते.

18 ^{a}) K_{3} महद्विप्र; Ds D_{3} महाब्रह्मन्. — ^{b}) D_{3} कन्याया यन्मनोगतं. — D_{6} om. 18^{c}–19^{b}.

19 D_{6} om. 19^{ab} (cf. v.l. 18). — ^{c}) K_{3} एवम्; S अहम् (for एनम्). D_{3} हनिष्यामि समुद्रिक्तं; D_{7} °ष्याम्येव सुव्यक्तं.

20 ^{c}) Dn_{1} D_{7} G_{3} कार्येषु. — ^{d}) Ds क्षत्रियपुंगवे; G_{3} °संगमे.

21 N (except K_{3} B_{2} $D_{1.2}$) T_{1} om. the ref. — ^{a}) S तदा (for ततो). — ^{b}) D_{7} तैर्ब्राह्मणर्षभैः (cf. 23^{b}). — ^{d}) K_{3} B D महातपाः (for °मनाः).

22 ^{b}) D_{3} अथ (for तत्र). — ^{c}) D_{3} जप्यपराः (for जप्त°). — ^{d}) D_{3} प्रतस्थुर्मे जयाशया.

23 ^{a}) K_{4} $B_{3.5}$ T_{1} G_{1} अभ्यागच्छत्. M_{1} एवमुक्त्वा तदा रामः. — ^{b}) G_{1} समेतैर्; G_{2} संगतैर् (for सह तैर्). K_{4} B D (except $D_{1.3}$) ब्रह्मवादिभिः (cf. 21^{b}). — ^{c}) D_{10} समासाद्य; M_{1} जगामाथ (for महा°). — ^{d}) K_{3} S भार्गवः (for भारत).

24 ^{a}) K $D_{3.8}$ न्यवसंत (for न्यवि°).

Colophon om. in Dn D_{4}. $D_{5.9}$ G_{4} missing. — *Sub-parvan:* K B Ds $D_{1-3.6-8.10}$ G_{5} M अंबोपाख्यान. — *Adhy. name:* T_{1} भार्गवाभियाने सरस्वतीनिवासः; G_{5} रामसरस्वतीतीरनिवासः; M_{3} रामहर्षासोनं (sic); $M_{4.5}$ रामनिवासः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_{6} (*sec. m.*) 58 (=158); T_{1} M_{4} 179; T_{2} $G_{1.2.5}$ $M_{3.5}$ 180; G_{3} 177 (as in text); $M_{1.2}$ 178.

178

☞ Stanzas 1–29^{ab} are missing in D_{4} (cf. v.l. 5. 176. 13); the MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

1 ^{b}) B D (except $D_{1.2.7}$) संदिदेश (for समे देशे). — ^{c}) B Dn Ds $D_{6.8}$ कुरु प्रियं स मे राजन्; D_{3} कुरुक्षेत्रमहं रा°; D_{10} भृगुश्रेष्ठः स मां रा°.

2 ^{b}) K $D_{1-3.7.10}$ विषयांते. — ^{c}) K_{1-3} D_{3} G_{5} अभ्यागच्छं. — ^{d}) K_{4} B_{2} $D_{1.2.7}$ M विभुं; D_{3} भृगुं.

3 ^{a}) $K_{1.2}$ गाः (for गां). K_{4} गामर्घ्यं च पुरस्कृत्य.

4 ^{c}) K_{1} D_{3} अभि° (for प्रति°).

5 Before 5, B (except B_{3}) Dn Ds D_{10} ins. राम उ°. — ^{b}) K_{4} B D (except $D_{1.2.7}$) तदा (for त्वया). — ^{c}) B D (except $D_{1.2.7}$) अकामेन ($D_{3.6.8.10}$ °मैव) त्वयानीता. — ^{d}) G_{5} इयं (for एव).

C. 5. 7054 B. 5. 178. 28 K. 5. 178. 23 अकामेयमिहानीता पुनश्चैव विसर्जिता ॥ ५
विभ्रंशिता त्वया हीयं धर्मावाप्तेः परावरात् ।
परामृष्टां त्वया हीमां को हि गन्तुमिहार्हति ॥ ६
प्रत्याख्याता हि शाल्वेन त्वया नीतेति भारत ।
तस्मादिमां मन्नियोगात्प्रतिगृह्णीष्व भारत ॥ ७
स्वधर्मं पुरुषव्याघ्र राजपुत्री लभत्वियम् ।
न युक्तमवमानोऽयं कर्तुं राज्ञा त्वयानघ ॥ ८
ततस्तं नातिमनसं समुद्वीक्ष्याहमब्रुवम् ।
नाहमेनां पुनर्दद्यां भ्रात्रे ब्रह्मन्कथंचन ॥ ९
शाल्वस्याहमिति प्राह पुरा मामिह भार्गव ।
मया चैवाभ्यनुज्ञाता गता सौभपुरं प्रति ॥ १०
न भयान्नाप्यनुक्रोशान्न लोभान्नार्थकाम्यया ।
क्षत्रधर्ममहं जह्यामिति मे व्रतमाहितम् ॥ ११
अथ मामब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
न करिष्यसि चेदेतद्वाक्यं मे कुरुपुंगव ॥ १२
हनिष्यामि सहामात्यं त्वामद्येति पुनः पुनः ।
संरम्भादब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ १३
तमहं गीर्भिरिष्टाभिः पुनः पुनररिंदमम् ।
अयाचं भृगुशार्दूलं न चैव प्रशशाम सः ॥ १४
तमहं प्रणम्य शिरसा भूयो ब्राह्मणसत्तमम् ।
अब्रुवं कारणं किं तद्यत्त्वं योद्धुमिहेच्छसि ॥ १५
इष्वस्त्रं मम बालस्य भवतैव चतुर्विधम् ।
उपदिष्टं महाबाहो शिष्योऽस्मि तव भार्गव ॥ १६
ततो मामब्रवीद्रामः क्रोधसंरक्तलोचनः ।

---

6 ^{a}) T1 भीष्म (for हीयं). — ^{b}) K2.5 धर्मादासेः; K3 धर्मावासे. M3-5 पुरातनात्; Ca. d. s परावरात् (as in text). B Dn Ds D3.6.8.10 धर्मादा(B3 अधर्मे)स्ते यशस्विनी; D7 क्रोधपर्याकुलेक्षणा. — ^{c}) K1.2 परिमृष्टां. — ^{d}) K1.2.5 D7.8 कोन्यो नेतुम्; K3 D2 कोभिमंतुम्; K4 B5 D8.10 कोभिर्गतुम्; D1 कोतिमंतुम्; T1 G3.5 M1 कोभिपत्तुम्; T2 G1.2 को हि वक्तुम्; M2 को न त्यक्तुम्; M3-5 को हि योक्तुम्.

7 ^{a}) K1.3 D1.2 S साल्वेन. — ^{b}) K5 D8 नीता हि (for नीतेति).

8 ^{c}) B1.2.4 Dn युक्तस्त्ववमानोयं; D7 °मवमानं वै. — ^{d}) K1.2 कर्तुं राज्ञस; K3.4 B D राज्ञां (Dn1 Ds राजन्) कर्तुं; K5 T2 G2 कर्तुं राज्ञां.

9 ^{a}) K2.4.5 B D (except D1.2.7) वै विमनसं; Ca. d. s नाति° (as in text). — ^{b}) K3-5 B5 D2.3.6.7 T2 G M3.4 समुदीक्ष्य (for °द्वीक्ष्य). A few S MSS. अब्रवं. B1-4 Dn Ds D10 उदी(Dn2 Ds D10 °द्वी)-क्ष्याहमथाब्रुवं. — ^{c}) K3.4 D1.3 T1 G3 एतां; D2 पुनर् (for एनां). D3 इमां (for पुनर्). K1.2.5 गृह्य; B3 लभ्यां; D7 गृह्यां (for दद्यां). — ^{d}) K1.2.5 D7 भ्रात्रे दद्यां; B Dn Ds D6.8.10 (by transp.) ब्रह्मन्भ्रात्रे.

10 ^{a}) K3 D1 S साल्व°. K1-4 D1 ह्याह; D2 त्वाह (for प्राह). K5 शाल्वे गतमतिर्ह्यासं. — ^{b}) K4 B Dn Ds D6.8.10 एव (for इह). — ^{d}) T1 पुरा (for गता). B Dn Ds D3.6.10 इयं नगरं (for सौभ°).

11 Cf. 5. 49. 15; 89. 24; 186. 26. — ^{a}) D3 हि; G3 M [अ]भि- (for [अ]पि). — ^{b}) K3.4 D1.7 T1 अर्थ-कारणात्; T2 G1-3 अर्थकामया (G1 °मतः; G3 °क्ष्या); Ca. आत्मकाम्यया; Cd as in text. B Dn Ds D3.6.8.10 नार्थलोभान्न काम्य(B3 °म)या. — ^{c}) K4 B (except B2) Dn Ds D6.10 क्षात्रं (for क्षत्र-). D7 ब्रह्मन् (for जह्याम्). — ^{d}) D7 न जह्यां (for इति मे).

12 ^{b}) = 13^{d}, and = 1. 166. 30^{d}; 173. 5^{b}. K4 D2 स्मयन्निव पुरातनः (D1 °रा शनैः); T G कोपपर्या°; Ca as in text. — K3 D1 om. (hapl.) 12^{c}-13^{d}. — ^{cd}) D1 transp. एतत् and वाक्यं. B Dn Ds D6.8 नर° (for कुरु°).

13 K3 D1 om. 13 (cf. v.l. 12); D8 om. 13^{cd}. — ^{c}) K1.2 संरंभतः; Ca. d as in text. — ^{d}) = 12^{b} (cf. v.l.). T2 क्रोधसंरक्तलोचनः; G2 कोपपर्या°.

14 ^{a}) M3-5 ततोहं (for तमहं). — ^{b}) K4 B3-5 D G1 M2.5 अरिंदम. — ^{d}) K4 Ds1 D7 G1-3 चैवं. — After 14, T G M1 ins.:

577* यदा प्रयाच्यमानोऽपि प्रसादं न करोति मे ।

15 ^{a}) = Hypermetric! K3 सोहं; D1 G5 M3-5 अहं (for तमहं). D3 मूर्ध्ना वै (for शिरसा). B Dn Ds D6.8.10 प्रणम्य तमहं मूर्ध्ना. — ^{b}) K D1-3.7 भूमौ (K5 क्षितौ) (for भूयो). T2 G2.5 भूयो ब्राह्मणमुत्तमं. — ^{c}) A few MSS. अब्रवं. K3 D7 किंचिद् (for किं तद्). — ^{d}) K5 D8.10 यस्त्वं; B3 यद्धै; D6 युद्धं; D7 न त्वा (for यत्त्वं). B (except B3) Dn Ds D2.3.10 G3 युद्धम् (for योद्धुम्). B D (except D1.7.8) G3 मया (for इह). D7 उत्सहे (for इच्छसि). K3 योद्धुमिच्छामि येन वै.

16 ^{b}) K1.2.5 T G (except G3) त्वया चैव (for भवतैव).

17 G2 om. 17^{ab}. — ^{b}) K3-4 D1-3.7 क्रोध(D3

जानीषे मां गुरुं भीष्म न चेमां प्रतिगृह्णसे ।
सुतां काश्यस्य कौरव्य मत्प्रियार्थं महीपते ॥ १७
न हि ते विद्यते शान्तिरन्यथा कुरुनन्दन ।
गृहाणेमां महाबाहो रक्षस्व कुलमात्मनः ।
त्वया विभ्रंशिता हीयं भर्तारं नाधिगच्छति ॥ १८
तथा ब्रुवन्तं तमहं रामं परपुरंजयम् ।
नैतदेवं पुनर्भावि ब्रह्मर्षे किं श्रमेण ते ॥ १९
गुरुत्वं त्वयि संप्रेक्ष्य जामदग्न्य पुरातनम् ।
प्रसादये त्वां भगवंस्त्यक्तैषा हि पुरा मया ॥ २०
को जातु परभावां हि नारीं व्यालीमिव स्थिताम् ।
वासयेत गृहे जानन्स्त्रीणां दोषान्महात्ययान् ॥ २१
न भयाद्वासवस्यापि धर्मं जह्यां महाद्युते ।
प्रसीद मा वा यद्वा ते कार्यं तत्कुरु माचिरम् ॥ २२
अयं चापि विशुद्धात्मन्पुराणे श्रूयते विभो ।
मरुत्तेन महाबुद्धे गीतः श्लोको महात्मना ॥ २३
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥ २४
स त्वं गुरुरिति प्रेम्णा मया संमानितो भृशम् ।
गुरुवृत्तं न जानीषे तस्माद्योत्स्याम्यहं त्वया ॥ २५
गुरुं न हन्यां समरे ब्राह्मणं च विशेषतः ।
विशेषतस्तपोवृद्धमेवं क्षान्तं मया तव ॥ २६
उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा ब्राह्मणं क्षत्रबन्धुवत् ।
यो हन्यात्समरे क्रुद्धो युध्यन्तमपलायिनम् ।
ब्रह्महत्या न तस्य स्यादिति धर्मेषु निश्चयः ॥ २७
क्षत्रियाणां स्थितो धर्मे क्षत्रियोऽस्मि तपोधन ।
यो यथा वर्तते यस्मिंस्तथा तस्मिन्प्रवर्तयन् ।
नाधर्मं समवाप्नोति नरः श्रेयश्च विन्दति ॥ २८
अर्थे वा यदि वा धर्मे समर्थो देशकालवित् ।

C. 5. 7020
B. 5. 178. 54
K. 5. 178. 54

कोप)पर्याकुलेक्षणः (= 12^{b}, 13^{d}). — ^{d}) D1 चैव; D2 G3 चैनां (for चेमां). K4 प्रतिपद्यसे; D1.2 G1.5 °गृह्यसे; D7 °गृह्णसि. B (except B2) Dn Ds D3.6.8.10 गृह्णासीमां न चैव ह (D3.8 हि). — ^{f}) B1.2.4 Dn1 D2 महामते (for मही°).

18 ^{a}) K1–3 T1 G3.5 मे (for ते).

19 ^{c}) T2 G1.2 मां हि (for भावि). — ^{d}) D7 ब्रह्मन्कि वा (for ब्रह्मर्षे किं). G2 शृणोमि (for श्रमेण).

20 ^{c}) D7 T1 G3.5 M1.2 त्वा (for त्वां). — ^{d}) K3 D1 त्यक्तैव हि; K5 त्यक्तैवैषा (for °षा हि). B Dn Ds D6.8.10 तु (for हि). K1–3 D1 G1 M1.2 transp. पुरा and मया.

21 ^{a}) K3 जानन् (for जातु). K1.2 परभार्यां. — ^{c}) D3 वासयेत्स्व- (for °येत). K3 जातु (for जानन्). — ^{d}) G3 मर्म (for दोषान्). D2 G3 दुरत्ययान्; D3 महातपाः. B1.2.4 Dn Ds D6.8.10 स्त्रीणां दोषो महात्ययः.

22 ^{b}) B1–4 Dn Ds D3.6.8.10 महाव्रत; B5 D7 कथंचन; G3 महामते (for °द्युते). — ^{c}) Dn1 D2.5 G5 मां (for मा). K4 D8 प्रसीद मम भद्रं ते; D7 प्रसीद त्वं मयि ब्रह्मन्.

23 ^{a}) Ds D6.8.10 विशुद्धात्मा. — ^{b}) K3 S (except G1 M1) पुराणः. T G M1 (*inf. lin.* as in text) महान् (for विभो). — ^{d}) K3 गीताः श्लोकाः.

24 = (var.) Ādi, App. I, No. 81, lines 109–110; (var.) C. 12. 2053, 5294^{cd}–5295^{ab}; (var.) Rām. 2. 21. 13 (Bom. ed.); (var.) Pañcatantra 1. 341. — ^{c}) D1.7 T G M1 उत्पथं प्रति°. — ^{d}) N परित्यागो विधीयते (K2 त्यागो भवति शासनं).

25 ^{c}) K4 B D (except D1.2.7) गुरुवृत्तिं. — ^{d}) K4.5 B D (except D7) वै (for [अ]हं).

26 ^{a}) D1 G1 हन्यात्. — ^{d}) K5 transp. एवं and क्षान्तं.

27 ^{a}) S रणे (G2 रथे) (for अथो). — ^{c}) K3.4 B3 D (except D3) क्रुद्धं (for क्रुद्धो). — ^{f}) D7 इति धर्मविनिश्चयः; G5 m इति धर्मविदो विदुः.

28 ^{a}) K4 अयं धर्मः; S स्थितिर्धर्मे. — ^{b}) K (except K4) D7 [ऽ]सि (for ऽस्मि). B4 परंतप (for तपो°). — ^{d}) K4 B Dn Ds D6.10 तस्मिन्नेव (for तथा तस्मिन्). Dn2 प्रवर्तते; D1 S °येत् (M2 °नात्); D2 °नं; Ca.d.s as in text. D7 वर्तितव्यं तथा भवेत्. — ^{e}) G5 स ह्यवाप्नोति (for सम°). — ^{f}) B Dn Ds D2.6.10 न चाश्रेयश्च.

29 ^{b}) K1.2 न नरो (for समर्थो). — D4 resumes with 29^{cd}. — ^{c}) B D (except D1.2.7) Ca अर्थ- (D3.4 Ca °र्थे)संशयमापन्नः; S (except G5) अनर्थे संशयापन्नः; Cd as in text. — ^{d}) B3 D2–4 T G1.2 श्रेयो; Ca.s श्रेयान् (as in text). K4 निःश्रेयसं वचः; B Dn Ds D6.8.10 निःसंशयो (D8 °श्रेयसो) नरः; D2 T1

C. 5. 7080
B. 5. 178. 54
K. 5. 178. 54

अनर्थसंशयापन्नः श्रेयान्निःसंशयेन च ॥ २९
यस्मात्संशयितेऽर्थेऽस्मिन्यथान्यायं प्रवर्तसे ।
तस्माद्योत्स्यामि सहितस्त्वया राम महाहवे ।
पश्य मे बाहुवीर्यं च विक्रमं चातिमानुषम् ॥ ३०
एवं गतेऽपि तु मया यच्छक्यं भृगुनन्दन ।
तत्करिष्ये कुरुक्षेत्रे योत्स्ये विप्र त्वया सह ।
द्वंद्वे राम यथेष्टं ते सज्जो भव महामुने ॥ ३१
तत्र त्वं निहतो राम मया शरशताचितः ।
लप्स्यसे निर्जिताँल्लोकाञ्शस्त्रपूतो महारणे ॥ ३२
स गच्छ विनिवर्तस्व कुरुक्षेत्रं रणप्रिय ।
तत्रैष्यामि महाबाहो युद्धाय त्वां तपोधन ॥ ३३
अपि यत्र त्वया राम कृतं शौचं पुरा पितुः ।
तत्राहमपि हत्वा त्वां शौचं कर्तास्मि भार्गव ॥ ३४
तत्र गच्छस्व राम त्वं त्वरितं युद्धदुर्मद ।
व्यपनेष्यामि ते दर्पं पौराणं ब्राह्मणब्रुव ॥ ३५
यच्चापि कत्थसे राम बहुशः परिषत्सु वै ।
निर्जिताः क्षत्रिया लोके मयैकेनेति तच्छृणु ॥ ३६
न तदा जायते भीष्मो मद्विधः क्षत्रियोऽपि वा ।
यस्ते युद्धमयं दर्पं कामं च व्यपनाशयेत् ॥ ३७
सोऽहं जातो महाबाहो भीष्मः परपुरंजयः ।
व्यपनेष्यामि ते दर्पं युद्धे राम न संशयः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

M (except M4) निःसंशयो न च; D3.4 निश्चयमेति सः; G3 निःश्रेयसे न च; text as in K1-3.5 D1.7 T2 G1.2.5 M4. Ca cites (as in text) निःसंशयेन (= संशयाभावेन); Cd cites निःसंशये; Cs unintelligible, perhaps corrupt.

30 ^{a}) K1.2.5 D1.2.7 M तस्मात् (for यस्मात्). D3.4 स संशये; T1 असंशिते; Ca.s संश° (as in text). B Dn Ds D2-4.6.10 [ऽ]प्यर्थे; D7 [ऽ]र्थे तु; D8 ह्यर्थे (for ऽर्थेऽस्मिन्). — ^{b}) B Dn Ds D2-4.6.8.10 [ऽ]यथान्यायं; D7 यथार्थं च; Ca यथान्याय्यं. Cn.s cite अयथान्यायं (Csp अविविच्य). D2 G1 प्रवर्तते.

31 ^{d}) T G राम; M कामं (for विप्र). — ^{e}) K3 युद्धं; D1.7 G3 द्वंद्वं; D6.8 तच्च (for द्वंद्वे). K4 B (except B3) मे; K5 D3.4 त्वं; Dn1 D6.8 तु (for ते). — ^{f}) B Dn Ds D6.8.10 सज्जीभव. K3 महामते; K4 B D (except D1.2.7) °द्युते.

32 32^{ab} = (var.) 5. 179. 3^{ab}. — ^{a}) M1 (*inf. lin.*) न्यायात् (for राम). — ^{b}) K (except K4) शरशतैश्चितः; B Dn Ds D6.8.10 °शतार्दितः; G1 °शतार्पितः; G3 शतशराचितः; G5 शरचयार्पितः. — ^{c}) B Dn Ds D6.8.10 प्राप्स्यसे (for ल°). — ^{d}) K (except K4) D1.2.7 शस्त्रपूतान्; Dn1 शस्त्रकृत्तो. D1 महाहवे; T1 महाद्युते; T2 G M1 मया रणे.

33 ^{a}) B6 T G संगच्छ (G3 °च्छेद्); M तद्गच्छ (for स गच्छ). — ^{b}) T1 G3 कुरुक्षेत्रे. — After 33^{ab}, S ins.:

578* समाहूय महाबाहो युद्धाय त्वं तपोधन ।

— D3.4 om. 33^c–34^b; T2 G2.3.5 om. 33^{cd}. — ^{c}) D7 अहं राम (for महा°). — M4 om. (hapl.) 33^d–38^a. — ^{d}) M1.2 [अ]हं (for त्वां). D1 परंतप (for तपो°).

34 M4 om. 34; D3.4 om. 34^{ab} (cf. v.l. 33). — ^{a}) K1 यथा वापि; K2 M1 यत्र चापि; K5 (m as in text) यथा चापि; D7 अपि यच्च; T G1.2.5 अत्र चापि; G3 M2 अपि चापि; M3.5 अथ वापि (for अपि यत्र). — ^{b}) K1 B5 Ds त्वया पितुः; D6.8 (by transp.) पितुः पुरा. — ^{c}) G2.5 यत्र (for हत्वा). M1.2 त्वा (for त्वां).

35 M4 om. 35 (cf. v.l. 33). — ^{a}) T G (except G3) गच्छ च (for गच्छस्व). B (except B4) Dn1 तत्र राम समागच्छ; Dn2 Ds D6.8.10 तत्र राम स गच्छ त्वं. — ^{b}) K1.2.5 Dn1 D3.4 त्वरितो. K1.3.4 B3 D1.3.4.10 युद्धदुर्मदः. — ^{c}) = 38^c. K1.2 अप° (for व्यप°). — ^{d}) K3 B1.2.4 Dn2 D10 ब्राह्मणब्रुवः; K4 B3.5 Dn1 D3.4 °ब्रुवं; K5 D1.8 ब्राह्मणं ध्रुवं.

36 M4 om. 36 (cf. v.l. 33). — ^{b}) B Dn Ds D10 परिवत्सरे (for °षत्सु वै). — ^{c}) D3.4 सर्वे (for लोके). — ^{d}) K3 तु; K4 [ए]व (for [इ]ति). — After 36, D7 ins.:

579* अधर्मः सुमहानेष यच्छय्यामरणं गृहे ।
यदाजौ निधनं याति सोऽस्य धर्मः सनातनः ।

37 M4 om. 37 (cf. v.l. 33). — ^{a}) B Dn Ds D1.6.8.10 जातवान् (for जायते). — ^{b}) B D (except D2.7) क्षत्रियो वापि (Ds D6.8.10 °योपि हि) मद्विधः. — After 37^{ab}, B Dn Ds D1.6.8.10 ins.:

१७९

भीष्म उवाच ।

ततो मामब्रवीद्रामः प्रहसन्निव भारत ।
दिष्ट्या भीष्म मया सार्धं योद्धुमिच्छसि संगरे ॥ १
अयं गच्छामि कौरव्य कुरुक्षेत्रं त्वया सह ।
भाषितं तत्करिष्यामि तत्रागच्छेः परंतप ॥ २
तत्र त्वां निहतं माता मया शरशताचितम् ।
जाह्नवी पश्यतां भीष्म गृध्रकङ्कबडाशनम् ॥ ३
कृपणं त्वामभिप्रेक्ष्य सिद्धचारणसेविता ।
मया विनिहतं देवी रोदतामद्य पार्थिव ॥ ४
अतदर्हा महाभागा भगीरथसुता नदी ।
या त्वामजीजनन्मन्दं युद्धकामुकमातुरम् ॥ ५
एहि गच्छ मया भीष्म युद्धमद्यैव वर्तताम् ।
गृहाण सर्वं कौरव्य रथादि भरतर्षभ ॥ ६
इति ब्रुवाणं तमहं रामं परपुरंजयम् ।
प्रणम्य शिरसा राजन्नेवमस्त्वित्यथाब्रुवम् ॥ ७
एवमुक्त्वा ययौ रामः कुरुक्षेत्रं युयुत्सया ।
प्रविश्य नगरं चाहं सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥ ८
ततः कृतस्वस्त्ययनो मात्रा प्रत्यभिनन्दितः ।
द्विजातीन्वाच्य पुण्याहं स्वस्ति चैव महाद्युते ॥ ९
रथमास्थाय रुचिरं राजतं पाण्डुरैर्हयैः ।
सूपस्करं स्वधिष्ठानं वैयाघ्रपरिवारणम् ॥ १०
उपपन्नं महाशस्त्रैः सर्वोपकरणान्वितम् ।

C. 5. 7102
B. 5. 178. 75
K. 5. 178. 75

580* पश्चाज्जातानि तेजांसि तृणेषु ज्वलितं त्वया ।

Colophon om. in Dn $D_{8.4}$. $D_{5.9}$ G_4 missing. — *Sub-parvan:* K B Ds $D_{1.2.6-8.10}$ G_5 $M_{1.3-5}$ अंबोपाख्यान. — *Adhy. name:* G_5 भीष्मयुद्धोपक्रमं; $M_{1.2}$ भीष्मसंवादः; M_{3-5} रामवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): T_1 M_4 180; T_2 $G_{1.2.5}$ $M_{3.5}$ 181; G_3 178 (as in text); $M_{1.2}$ 179. — *S'loka no.:* K_5 41.

179

2 D_1 om. 2^a–3^b. — ^{a}) $K_{1.2.5}$ B_3 T G अहं; Ca अयं (as in text). — ^{b}) $D_{8.4}$ यथा त्वया (for त्वया सह). — ^{c}) $K_{3.4}$ B D (except D_2; D_1 om.) M_4 ते (for तत्). — ^{d}) K_4 $D_{3.4}$ तदा (for तत्र). K_3 G_1 गच्छेः; K_4 Dn_1 Ds $D_{8.4.6}$ गच्छ (*or* आगच्छ); B Dn_2 $D_{8.10}$ G_3 [आ]गच्छ; M_3(*inf. lin.* as in text)$_{.4.5}$ [आ]गच्छः (for [आ]गच्छेः).

3 D_1 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — 3^{ab} = (var.)5. 178. 32^{ab}. — ^{a}) D_6 om. (hapl.) from माता up to विनिहतं in 4^c. $D_{3.4}$ तात (for माता). — ^{b}) K (except K_4) शरशतैश्चितं; Dn_1 °शतान्वितं; $D_{3.4}$ °शतार्दितं; D_8 शतशराचितं; G_1 M_5 शरशतार्पितं. — ^{d}) MSS. (variously) °बलाशनं, °वळाशनं; °वलाशनं; °बिडाशनं. K_3 कंकगृध्रबिडा°; $D_{1.2.10}$ गृध्रकंकवटावृतं (D_2 °श्रितं). Ca cites बलाः, Cd बडाः.

4 D_6 om. up to विनिहतं (cf. v.l. 3). — ^{a}) T_2 कृपणा. — ^{c}) D_4 om. from देवी up to सूप in 10^c. S वीर (for देवी). — ^{d}) M_{3-5} जाह्नवी (for पार्थिव).

5 D_4 om. 5 (cf. v.l. 4). — ^{a}) $K_{1.2.5}$ न तदर्हा. K_5 G_5 महाभागा. — ^{b}) B Dn_2 Ds $D_{3.6.10}$ [अ]नघा (for नदी).

6 D_4 om. 6 (cf. v.l. 4). — ^{a}) D_8 (by transp.) भीष्म मया गच्छ. $M_{2.5}$ सार्धं (for भीष्म). — ^{b}) K $D_{1.2.7}$ दुर्मते (for वर्तताम्). B Dn Ds $D_{3.6.8.10}$ युद्धकामुक दुर्मद (cf. 5^d).

7 D_4 om. 7 (cf. v.l. 4). — ^{c}) K_3 B D (except $D_{1.2.7}$; D_4 om.) रामं; T_2 G_2 देवं (for राजन्). — ^{d}) K_3 च (for [अ]थ). M अब्रवम्.

8 D_4 om. 8 (cf. v.l. 4). — ^{a}) $K_{3.4}$ T_1 उक्तो (for उक्त्वा). — 8^{cd} = (var.)5. 187. 12^{cd}. Cf. 5. 170. 22.

9 D_4 om. 9 (cf. v.l. 4). — ^{b}) $K_{1.2.5}$ चाप्यभिनंदितः; B D (except $D_{1.2.7}$; D_4 om.) च प्रतिनंदितः.

10 D_4 om. up to सूप in 10^c (cf. v.l. 4). — ^{b}) T_2 $G_{1.3}$ M_5 राजितं. S (mostly) पांडरैर्. — 10^{cd} = (var.)5. 81. 18^{ab}. — ^{c}) $K_{1.2}$ परिस्कृतं; S (except T_2) स्वव(G_1 स्वप-; G_5 साव)स्करं (for सूप°). — ^{d}) = 5. 81. 18^b; 138. 21^b. $K_{1.2.4}$ T_2 G_1 °वारितं.

11 D_6 om. 11^c–12^d. — ^{c}) $K_{1.2.5}$ $D_{1.7}$ तं; T_1 M_{3-5} सत्- (for तत्-). K_5 T G धीरेण; $D_{3.4}$ सूतेन; D_7 शूरेण (for वीरेण). — ^{d}) K_2 Dn Ds °शस्त्र°. B_3 Dn

C. 5. 7102
B. 5. 178. 75
K. 5. 178. 75

तत्कुलीनेन वीरेण हयशास्त्रविदा नृप ॥ ११
युक्तं सूतेन शिष्टेन बहुशो दृष्टकर्मणा ।
दंशितः पाण्डुरेणाहं कवचेन वपुष्मता ॥ १२
पाण्डुरं कार्मुकं गृह्य प्रायां भरतसत्तम ।
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ॥ १३
पाण्डुरैश्चामरैश्चापि वीज्यमानो नराधिप ।
शुक्लवासाः सितोष्णीषः सर्वशुक्लविभूषणः ॥ १४
स्तूयमानो जयाशीर्भिर्निष्क्रम्य गजसाह्वयात् ।
कुरुक्षेत्रं रणक्षेत्रमुपायां भरतर्षभ ॥ १५
ते हयाश्चोदितास्तेन सूतेन परमाहवे ।
अवहन्मां भृशं राजन्मनोमारुतरंहसः ॥ १६
गत्वाहं तत्कुरुक्षेत्रं स च रामः प्रतापवान् ।
युद्धाय सहसा राजन्पराक्रान्तौ परस्परम् ॥ १७
ततः संदर्शनेऽतिष्ठं रामस्यातितपस्विनः ।
प्रगृह्य शङ्खप्रवरं ततः प्राधममुत्तमम् ॥ १८
ततस्तत्र द्विजा राजंस्तापसाश्च वनौकसः ।
अपश्यन्त रणं दिव्यं देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ १९
ततो दिव्यानि माल्यानि प्रादुरासन्मुहुर्मुहुः ।
वादित्राणि च दिव्यानि मेघवृन्दानि चैव ह ॥ २०
ततस्ते तापसाः सर्वे भार्गवस्यानुयायिनः ।
प्रेक्षकाः समपद्यन्त परिवार्य रणाजिरम् ॥ २१
ततो मामब्रवीद्देवी सर्वभूतहितैषिणी ।
माता स्वरूपिणी राजन् किमिदं ते चिकीर्षितम् ॥ २२
गत्वाहं जामदग्न्यं तं प्रयाचिष्ये कुरूद्वह ।
भीष्मेण सह मा योत्सीः शिष्येणेति पुनः पुनः ॥ २३
मा मैवं पुत्र निर्बन्धं कुरु विप्रेण पार्थिव ।
जामदग्न्येन समरे योद्धुमित्यवभर्त्सयत् ॥ २४
किं न वै क्षत्रियहरो हरतुल्यपराक्रमः ।
विदितः पुत्र रामस्ते यतस्त्वं योद्धुमिच्छसि ॥ २५
ततोऽहमब्रुवं देवीमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।

रणे (for नृप).

12 D6 om. 12 (cf. v.l. 11). — a) K4 D8 युतं; B Dn Ds D1.2.10 यत्तं (for युक्तं). D3.4 सुखीभूतेन शिष्टेन; D7 यत्तं शूरेण सूतेन. — b) Ds G3 हृष्टकर्मणा; D7 दृढ°; D8 शिष्ट°. — D4 om. 12c–13d. — cd) S (mostly) दंसितः and पांडरेण. D10 कवचेन (for पाण्डु°), and पांडुरेण (for कव°).

13 D4 om. 13 (cf. v.l. 12). — a) Here and below S (mostly) पांडर- (for पाण्डुर-). — b) K3 प्रायां तं रथसत्तमं.

14 a) D3.4 transp. पाण्डुरैः and चामरैः. B (except B3) Dn Ds D6.8.10 चापि व्यजनैः; D2 व्यजनैर्वापि (for चामरैश्चापि). T2 G1.2.5 एव (for अपि).

16 K4 om. 16 (along with 15d and 17a). — a) K3 नोदि° (for चोदि°). K1.2 नोदितास्तेन सूतेन; G2 चोदितास्ते हयास्तेन. — b) K1.2 वीरेण (for सूतेन). — c) M मा (for मां). K1.2 मद्रथं (for मां भृशं). — d) K1.2 वाहा (for मनो-).

17 K4 om. 17a (cf. v.l. 16). — a) K3 D1.3.4.7 चाहं (for [अ]हं तत्). K1.2 D2 च; K5 M (except M5) तु (for तत्). — D1 om. (hapl.) 17d–19a. — d) G5 संगतौ युद्धदुर्मदौ.

18 D1 om. 18 (cf. v.l. 17). — a) K5 B3 Ds D3.4.8.10 T G1–3 M (except M2) तिष्ठन्; G5 तस्य (for ऽतिष्ठं). — d) D7 T G ततः प्राध्मममनुत्तमं.

19 D1 om. 19a (cf. v.l. 17). — c) Ds D8.10 प्रापश्यंत (for अप°). — d) B4 Dn Ds D6 सेंद्र° (for सर्षि°). K1.2.4 G3 M3 तथा (for तदा). D8 देवाः सेंद्रपुरोगमाः; D10 सेंद्रा देवगणास्तदा.

20 a) D3.4 ततो दिव्यविमानानि. — b) B Dn Ds D6.8.10 ततस्ततः; D3.4 समंततः (for मुहुर्मुहुः). — d) K3 D1 T1 G3 हि (for ह).

22 b) K3 सदा मम हि°. — c) K (except K4) D3 मातृ- (for माता).

23 a) K4 B Dn Ds D6.8.10 तु; G2 M3–5 वै (for तं). — b) D3.4 प्रसादिष्ये. T1 G3 कुरूत्तम. — d) S मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः).

24 a) K3 D1 G3 कुरु (for पुत्र). — b) D1 पुत्र (for कुरु). G2 पुत्रेण मम पार्थिव. — c) Ds रामेण (for समरे). — d) K1.2.5 अवभर्त्सती; K3 एव भर्त्संती; K4 B Dn एव भर्त्संयत्; D2–4 T2 G1.2 M3–5 अवभर्त्संयत्.

25 a) G1 न (for किं). K1 ते; Ds D8 M1 (*inf. lin.*) तु; T2 G1.2 तु; G5 च (for न). K1 न; K2.3.5 ते; M4 (*inf. lin.*) [ए]व (for वै). K4 B D (except D1.2) क्षत्रियहणो. — b) K4 Dn1 हरितुल्य°; T1 हरतुल्यः पराक्रमे. — c) K1.2.5 D7 वै (for ते). — d) K1.2.5

सर्वं तद्भरतश्रेष्ठ यथावृत्तं स्वयंवरे ॥ २६
यथा च रामो राजेन्द्र मया पूर्वं प्रसादितः ।
काशिराजसुतायाश्च यथा कामः पुरातनः ॥ २७
ततः सा राममभ्येत्य जननी मे महानदी ।
मदर्थं तमृषिं देवी क्षमयामास भार्गवम् ।
भीष्मेण सह मा योत्सीः शिष्येणेति वचोऽब्रवीत् ॥२८
स च तामाह याचन्तीं भीष्ममेव निवर्तय ।
न हि मे कुरुते काममित्यहं तमुपागमम् ॥ २९

संजय उवाच ।

ततो गङ्गा सुतस्नेहाद्भीष्मं पुनरुपागमत् ।
न चास्याः सोऽकरोद्वाक्यं क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ३०
अथादृश्यत धर्मात्मा भृगुश्रेष्ठो महातपाः ।
आह्वयामास च पुनर्युद्धाय द्विजसत्तमः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

भीष्म उवाच ।

तमहं स्मयन्निव रणे प्रत्यभाषं व्यवस्थितम् ।
भूमिष्ठं नोत्सहे योद्धुं भवन्तं रथमास्थितः ॥ १
आरोह स्यन्दनं वीर कवचं च महाभुज ।
बधान समरे राम यदि योद्धुं मयेच्छसि ॥ २
ततो मामब्रवीद्रामः स्मयमानो रणाजिरे ।
रथो मे मेदिनी भीष्म वाहा वेदाः सदश्ववत् ॥ ३
सूतो मे मातरिश्वा वै कवचं वेदमातरः ।

C. 5. 7127
B. 5. 179. 4
K. 5. 179. 4

तेन; $D_{3.4}$ कथं; D_7 येन; S कुतस् (for यतस्). B Dn Ds $D_{6.10}$ T $G_{1.2.5}$ तं; $D_{3.4}$ वै (for त्वं). $K_{3.4}$ D_1 यत्त्वं (D_1 यं तं) योद्धुमिहेच्छसि.

26 [a]) K_1 M अब्रवं.

27 [a]) G_1 [आ]ह (for च). — [b]) K_1 G_3 यथा (for मया). B D (except $D_{1.2.7}$) प्रचोदितः; S प्रयाचितः. — [d]) K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) य(D_3 D_{10} त)था कर्म पुरातनं.

28 [a]) $K_{3.4}$ $D_{1.2.7}$ आसाद्य (for अभ्येत्य). — [b]) T_1 G_3 सा (for मे). — [c]) K $D_{1.2.7.8}$ सदर्थे; G_3 तमर्थं. K_4 D_2 गत्वा; Dn_2 M_4 वीक्ष्य (for देवी). — [d]) K (except K_2) D_7 क्षामयामास; G_3 कथ°.

29 [a]) T_1 एव (for आह). — D_4 om. 29^c–31^d. — [c]) K_4 B_3 D (except $D_{1.2.7}$; D_4 om.) च (for हि). G_5 $M_{3.4}$ ते (for मे). G_2 पापम् (for कामम्). — [d]) D_3 D_1 उपागमत्; D_7 °गतः. S इत्युक्त्वा मामुपागमत्.

30 D_4 om. 30 (cf. v.l. 29). T_2 $G_{1.2.5}$ om. the ref.; the rest वैशं° उ° (resp. वैशं°). — [b]) T $G_{1.2}$ मां सा (for भीष्मं). $D_{1.2.7}$ अथागमत् (for उपा°). K_4 भीष्मं च पुनरागमत्. — [c]) D_4 नैवास्याः (for न चास्याः). K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) चाकरोत् (for सो°). T_1 $G_{1.2.5}$ नास्या अकरवं वाक्यं; T_2 न तस्याकरवं वा°.

31 D_4 om. 31 (cf. v.l. 29). — [a]) K_5 ततो°; M_2 अतो° (for अथा°). — [c]) B Dn Ds $D_{6.8.10}$ तदा (for पुनर्). — [d]) $D_{6.8}$ शिष्येण (for युद्धाय). $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ मां (K_4 तं) युद्धाय द्विजोत्तमः.

Colophon. $D_{5.9}$ G_4 missing. — *Sub-parvan:* K B Dn Ds $D_{1-4.6-8.10}$ $G_{1.5}$ M अंबोपाख्यान. — *Adhy. name:* $G_{1.5}$ रामभीष्मसंनाहः; M युद्धसंनाहः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 (*sec. m.*) 70 (=170); T_1 G_1 M_4 181; T_2 $G_{2.5}$ $M_{3.5}$ 182; G_3 179 (as in text); $M_{1.2}$ 180. — *S'loka no.:* K_5 32; Dn 96.

180

1 D_4 om. 1. — 1^{ab} = 22^{cd}. — [a]) Hypermetric! T G_2 M_5 om. तम्. K_4 ततोहं स्मयमानो वै; K_5 स्मयन्निव रणेहं तं. — [b]) B प्रतिभाषं. K (except K_3) व्यवस्थितः. — [c]) $K_{3.5}$ D_7 G_3 M (except M_1) भूमिस्थं; D_1 भूयिष्ठं.

2 [a]) M_1 (*inf. lin.* as in text). 2 आरुह्य (for आरोह). — [b]) T_2 $G_{1.2.5}$ महाबल (for °भुज). — [d]) K_4 $D_{1.2}$ T_2 G_5 $M_{1.2}$ इह; B_3 D_7 त्वम् (for मया).

3 [b]) $D_{3.4}$ स्पर्ध° (for स्मय°). — [c]) G_3 वाहा (for भीष्म). — [d]) G_3 वेदाः सांगाः (for वाहा वेदाः).

4 [a]) B Dn Ds $D_{3.4.6.8.10}$ च; D_7 वै (for मे). $M_{1.2}$ च (for वै). — [b]) S (except G_5) देवमातरः; $Ca.d.s$ वेद° (as in text). — [c]) K_3 D_7 वीर (for

C. 5. 7127
B. 5. 179. 4
K. 5. 179. 4

सुसंवीतो रणे ताभिर्योत्स्येऽहं कुरुनन्दन ॥ ४
एवं ब्रुवाणो गान्धारे रामो मां सत्यविक्रमः ।
शरव्रातेन महता सर्वतः पर्यवारयत् ॥ ५
ततोऽपश्यं जामदग्न्यं रथे दिव्ये व्यवस्थितम् ।
सर्वायुधधरे श्रीमत्यद्भुतोपमदर्शने ॥ ६
मनसा विहिते पुण्ये विस्तीर्णे नगरोपमे ।
दिव्याश्वयुजि संनद्धे काञ्चनेन विभूषिते ॥ ७
ध्वजेन च महाबाहो सोमालंकृतलक्ष्मणा ।
धनुर्धरो बद्धतूणो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ ८
सारथ्यं कृतवांस्तत्र युयुत्सोरकृतव्रणः ।
सखा वेदविदत्यन्तं दयितो भार्गवस्य ह ॥ ९
आह्वयानः स मां युद्धे मनो हर्षयतीव मे ।
पुनः पुनरभिक्रोशन्नभियाहीति भार्गवः ॥ १०
तमादित्यमिवोद्यन्तमनाधृष्यं महाबलम् ।
क्षत्रियान्तकरं राममेकमेकः समासदम् ॥ ११
ततोऽहं बाणपातेषु त्रिषु वाहान्निगृह्य वै ।
अवतीर्य धनुर्न्यस्य पदातिर्ऋषिसत्तमम् ॥ १२
अभ्यगच्छं तदा राममर्चिष्यन्द्विजसत्तमम् ।
अभिवाद्य चैनं विधिवदब्रुवं वाक्यमुत्तमम् ॥ १३
योत्स्ये त्वया रणे राम विशिष्टेनाधिकेन च ।
गुरुणा धर्मशीलेन जयमाशास्स्व मे विभो ॥ १४

राम उवाच ।

एवमेतत्कुरुश्रेष्ठ कर्तव्यं भूतिमिच्छता ।
धर्मो ह्येष महाबाहो विशिष्टैः सह युध्यताम् ॥ १५
शपेयं त्वां न चेदेवमागच्छेथा विशां पते ।
युध्यस्व त्वं रणे यत्तो धैर्यमालम्ब्य कौरव ॥ १६
न तु ते जयमाशासे त्वां हि जेतुमहं स्थितः ।
गच्छ युध्यस्व धर्मेण प्रीतोऽस्मि चरितेन ते ॥ १७

भीष्म उवाच ।

ततोऽहं तं नमस्कृत्य रथमारुह्य सत्वरः ।

ताभिर्).

5 ^{b}) T_1 M_{3-5} मा. $C_{a,d,s,np}$ cite सत्यतिक्रमः. — ^{d}) K_3 B Dn Ds $D_{6.10}$ M_1 प्रत्यवारयत्; G_3 M_2 परि°.

6 ^{b}) K_4 B Dn Ds $D_{6.10}$ रथमध्ये (for रथे दिव्ये). — ^{c}) K_1 Dn_1 G_3 सर्वायुधधरं; $K_{3.4}$ B Dn_2 °वरे; D_1 °युते.

7 ^{a}) T_2 $G_{1.2}$ [अ]वहिते (for विहिते). — ^{b}) G_1 M_5 विस्तीर्ण-. — ^{c}) $K_{1.2}$ D_2 दिव्यास्त्रयुजि. — ^{d}) S (except G_3) कवचेन (for काञ्चनेन). $D_{3.4}$ [अ]भिभूषिते (for विभू°).

8 ^{a}) K_4 B D (except $D_{1.2.7.8}$) कवचेन (for ध्वजेन च). — ^{b}) K_{1-3} D_1 समलंकृतलक्ष्मणा (K_3 °क्ष्मणे; D_1 °क्षणा); B Dn Ds $D_{3.4.6.8.10}$ सोमार्ककृतलक्ष्मणा ($B_{2.3}$ Ds °क्षणे; $D_{3.4}$ °क्ष्मणे); D_2 $G_{3.5}$ M_2 सोमालंकृतलक्षणे (D_2 °क्ष्मणे; M_2 °क्षणा). — G_3 reads 8^{cd} after 9.

9 ^{a}) $K_{2.5}$ $D_{3.4}$ M_2 तस्य (for तत्र). $K_{3.4}$ $D_{1.2.7}$ सारथ्यं तस्य कृतवान्. — ^{c}) T_1 स तु (for सखा). — ^{d}) K_1 D_7 G_1 च; D_8 G_3 हि; T_2 G_2 तु (for ह). — After 9, G_3 reads 8^{cd}.

10 ^{a}) G_3 तदा; M स मा. — ^{c}) K_3 $D_{6.10}$ अतिक्रोशन्; D_8 इति क्रो°; T_1 G_3 अनु°. — ^{d}) Ds D_{10} याहि याहीति; T_1 उपयातीह; T_2 $G_{1.2}$ उपायान्मयि; G_3 उपयातो हि; G_5 उपायान्मां हि; M उपयाहीति.

12 ^{b}) Dn_1 $D_{3.4.6}$ (m as in text) धूर्यवाहान्; D_1 M_2 त्रिषु वाहं; C_a as in text. $D_{3.4}$ ह (for वै). — ^{c}) D_{10} G_3 रथात् (for धनुर्). D_{10} तूर्णं; G_3 तस्मात् (for न्यस्य). — ^{d}) D_{10} धनुर्न्यस्य रथे तदा.

13 D_1 om. (hapl.) 13^{ab}. — ^{a}) B $D_{3.4}$ अभ्यागच्छं. — ^{b}) S प्रांजलिर्मुनिसत्तमं. — ^{c}) Hypermetric! D_2 [अ]थ; T_2 च (for चैनं). — ^{d}) M अब्रवं. D_1 वाक्यमुत्तरमब्रुवं.

14 ^{a}) G_3 अहं योत्स्ये त्वया राम. — ^{b}) K_4 B Dn Ds_2 $D_{3.4.6.10}$ सदृशेन; $C_{a,d,s}$ विशिष्टेन (as in text). $D_{3.4}$ उत्तरेण; $C_{a,d,s}$ अधिकेन (as in text). K (except K_5) B Dn $D_{3.4.7}$ वा (for च). — ^{c}) $D_{3.4}$ ब्रह्म° (for धर्म°). — ^{d}) K_3 मां; $M_{1.2}$ मा (for मे).

15 ^{d}) K_4 $D_{2.7}$ युधि (for सह).

16 ^{a}) T_1 $M_{1.2}$ त्वा. — ^{c}) $D_{3.4}$ च (for त्वं). G_2 सक्तो; G_3 युक्तो (for यत्तो).

17 ^{a}) K_2 न च; K_5 ननु; T_2 $G_{1.2.5}$ न हि (for न तु). T_2 $G_{1.2.5}$ केनचिद् (for ते जयम्). K (except K_4) $D_{1.2}$ आशास्मि; $D_{3.4.8}$ M आशास्ये; T G आशंसे. — ^{b}) $K_{3.4}$ B D (except D_7) G_2 त्वां विजेतुम्; G_3 त्वाभिजेतुम्. $D_{2.7.8}$ इह (for अहं). — ^{c}) K_4 transp. युध्यस्व and धर्मेण. — ^{d}) D_1 वचनेन (for चरितेन). Ds च (for ते).

18 $K_{3.4}$ B D (except Ds_2 D_7) om. the ref. — ^{c}) $K_{3.4}$ D_1 $G_{2.3.5}$ M_4 प्रध्मापयं; T_2 आध्मापयं.

प्राध्मापयं रणे शङ्खं पुनर्हेमविभूषितम् ॥ १८
ततो युद्धं समभवन्मम तस्य च भारत ।
दिवसान्सुबहूनाजन्परस्परजिगीषया ॥ १९
स मे तस्मिन्रणे पूर्वं प्राहरत्कङ्कपत्रिभिः ।
षष्ट्या शतैश्च नवभिः शराणामग्निवर्चसाम् ॥ २०
चत्वारस्तेन मे वाहाः सूतश्चैव विशां पते ।
प्रतिरुद्धास्तथैवाहं समरे दंशितः स्थितः ॥ २१
नमस्कृत्य च देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च भारत ।
तमहं स्मयन्निव रणे प्रत्यभाषं व्यवस्थितम् ॥ २२
आचार्यता मानिता मे निर्मर्यादे ह्यपि त्वयि ।
भूयस्तु शृणु मे ब्रह्मन्संपदं धर्मसंग्रहे ॥ २३
ये ते वेदाः शरीरस्था ब्राह्मण्यं यच्च ते महत् ।
तपश्च सुमहत्तप्तं न तेभ्यः प्रहराम्यहम् ॥ २४
प्रहरे क्षत्रधर्मस्य यं त्वं राम समास्थितः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियत्वं हि याति शस्त्रसमुद्यमात् ॥ २५
पश्य मे धनुषो वीर्यं पश्य बाह्वोर्बलं च मे ।
एष ते कार्मुकं वीर द्विधा कुर्मि ससायकम् ॥ २६
तस्याहं निशितं भल्लं प्राहिण्वं भरतर्षभ ।
तेनास्य धनुषः कोटिश्छिन्ना भूमिमथागमत् ॥ २७
नव चापि पृषत्कानां शतानि नतपर्वणाम् ।
प्राहिण्वं कङ्कपत्राणां जामदग्न्यरथं प्रति ॥ २८
काये विषक्तास्तु तदा वायुनाभिसमीरिताः ।
चेलुः क्षरन्तो रुधिरं नागा इव च ते शराः ॥ २९
क्षतजोक्षितसर्वाङ्गः क्षरन्स रुधिरं व्रणैः ।
बभौ रामस्तदा राजन्मेरुर्धातूनिवोत्सृजन् ॥ ३०
हेमन्तान्तेऽशोक इव रक्तस्तबकमण्डितः ।
बभौ रामस्तदा राजन्कचित्किंशुकसंनिभः ॥ ३१
ततोऽन्यद्धनुरादाय रामः क्रोधसमन्वितः ।

C. 5. 7155
B. 5. 179. 32
K. 5. 178. 32

— d) B (except B5) D (except D7) °परिष्कृतं.

20 a) B5 M3.5 मां; Ca.d मे (as in text). K3 समेत्य तस्मिन्पूर्वं मां. — c) K1.3 D1.7 T2 G5 M (except M1) शरै° (for शतै°). D2 षष्ट्या शरैर्नैवत्या च. — d) M3.5 शितानाम् (for शराणाम्). B Dn Ds D6.8.10 नतपर्वणां (B5 °वर्चसां) (for अग्नि°).

21 a) T1 चैव (for तेन). — d) S (mostly) दंसितः.

22 a) K4 D2 तु (for च). — b) K4 B Dn Ds D3.4.6.8.10 विशेषतः; D1 च मारिष (for च भारत). — 22cd = 1ab. — c) Hypermetric! M3.4 om. तम्.

23 a) K1.2 मंत्रिता (for मानि°). — c) K3.4 B D (for Ds1 see below) M3-5 च (for तु). Ds1 देवाः भूयश्च शृणु मे. — d) G1 सांप्रतं; G3 संवदन्; M संवादं. Ca.d.s cite पदं. ❀ Ca: पदं प्रतिज्ञापदं । Cs: पदं व्यवसाये । ❀ B5 धर्मविग्रहं; D1.2.8 Ca.d धर्मसंग्रहं.

24 K4 om. 24. — c) B Dn Ds D1.6.10 ते (for सु-). — D4 om. 24d-25d.

25 D4 om. 25 (cf v.l. 24). — a) K1 प्रहारः; K2 (m as in text) प्राहारं; K3.4 B Dn2 D2.8 प्रहारे. — b) Dn1 Ds2 D3.7 M3-5 यत् (for यं). K5 B Dn D1.6.8.10 M4 (*sup. lin.*) समाश्रितः (for °स्थितः).

26 b) K (except K3) B (except B5) Dn D7 मम (for च मे). — c) K4 D2 द्वेधा (for वीर). — d) K1-3.5 D7 कुर्वे (for कुर्मि). K4 D2 करोमि सहसायकं; B Dn Ds D3.4.6.8.10 छिनद्मि निशितेषुणा (D3.4 °भिः).

27 b) B Dn Ds D6.8.10 चिक्षेप; D3.4 चिक्षिपं (for प्राहिण्वं). — c) K (except K4) D7 स च (for तेन). K B Dn Ds D1.2.6-8.10 G3.5 Ca कोटिं (for कोटी); D3.4 छित्वा (for कोटिश्). — d) K1.2.5 D2.7 छित्वा; T2 भिन्नं (for छिन्ना). K1.2 यथागमत्; K3 D1 उपागमत्; M3.5 अथास्पृशत्. B Dn Ds D3.4.6.8.10 छित्वा (D3.4 मध्यं) भूमावपातयं.

28 K4 B Dn Ds D3.4.6-8.10 त(D3.4 य)थैव च; D1 पुनश्चापि (for नव चापि). — c) B Dn Ds D6.8.10 चिक्षेप (for प्राहिण्वं).

29 a) Dn1 D10 निपक्तास्तु. — b) K4 B (except B5) Dn Ds D6.8.10 वायुना समुदीरिताः. — c) K1 बभुः; K2.5 बहु; K4 चेरुः; D7 G3 पेतुः (for चेलुः). — d) K (except K4) रक्ता (for नागा). S वसुंधरां (for च ते शराः).

30 b) K4 हि (for स). K1.2 व्रणे; B Dn Ds D6.10 T2 G1.2.5 रणे; D7 व्रणात् (for व्रणैः). — c) = 31c. — d) K4 B D (except D7) G1.2 धातुम् (for धातून्). D1 सृजन्; T1 G3 [उ]द्गिरन् (for [उ]त्सृजन्).

31 c) = 30c. K3 B1.4.5 Dn D1.4 T2 G1 तथा (for तदा). — d) K3.5 किंचित्; K4 B4.5 D3.4 फुल्ल- (for कचित्). B1-3 Dn Ds D6.8.10 प्रफुल्ल इव किंशुकः.

32 b) T1 कोप° (for क्रोध°). — c) K3.4 D1 रुक्म° (for हेम°). K1.2 तु (for सु-). M3-5 ववर्ष शरवर्षाणि.

C. 5. 7155
B. 5. 179. 32
K. 5. 179. 32

हेमपुङ्खान्सुनिशिताञ्शरांस्तान्हि ववर्ष सः ॥ ३२
ते समासाद्य मां रौद्रा बहुधा मर्मभेदिनः ।
अकम्पयन्महावेगाः सर्पानलविषोपमाः ॥ ३३
ततोऽहं समवष्टभ्य पुनरात्मानमाहवे ।
शतसंख्यैः शरैः क्रुद्धस्तदा राममवाकिरम् ॥ ३४
स तैरग्न्यर्कसंकाशैः शरैराशीविषोपमैः ।
शितैरभ्यर्दितो रामो मन्दचेता इवाभवत् ॥ ३५
ततोऽहं कृपयाविष्टो विनिन्द्यात्मानमात्मना ।
धिग्धिगित्यब्रुवं युद्धं क्षत्रं च भरतर्षभ ॥ ३६
असकृच्चाब्रुवं राजञ्शोकवेगपरिप्लुतः ।
अहो बत कृतं पापं मयेदं क्षत्रकर्मणा ॥ ३७
गुरुर्द्विजातिर्धर्मात्मा यदेवं पीडितः शरैः ।
ततो न प्राहरं भूयो जामदग्न्याय भारत ॥ ३८
अथावताप्य पृथिवीं पूषा दिवससंक्षये ।
जगामास्तं सहस्रांशुस्ततो युद्धमुपारमत् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

१८१

भीष्म उवाच ।
आत्मनस्तु ततः सूतो हयानां च विशां पते ।
मम चापनयामास शल्यान्कुशलसंमतः ॥ १
स्नातोपवृत्तैस्तुरगैर्लब्धतोयैरविह्वलैः ।
प्रभात उदिते सूर्ये ततो युद्धमवर्तत ॥ २
दृष्ट्वा मां तूर्णमायान्तं दंशितं स्यन्दने स्थितम् ।

— ^{d}) K (except K4) D1. 2 तेन; D3. 4. 7. 10 एव; T G तान्प्र-; M1. 2 तु प्र- (for तान्हि). K4 शरांस्तानभ्यवर्षत; M3–5 मयि तूर्णं महाबलः.

33 ^{ab}) G2. 3 M2 मा. G2 विविधा (for बहुधा). K1. 6 Dn2 D6. 7 वर्म°; K2 चर्म° (for मर्म°). M3–5 ते शरा जामदग्न्येन प्रयुक्ताः कालसंनिभाः. — ^{c}) G1 समर्प° (for अकम्प°). — ^{d}) K1. 2. 5 D7 शरा (D7 °तं) ह्याशीविषोपमाः (cf. 35^{b}); K3 D3. 4 सर्पा (K3 शरा) इव विषोल्बणाः; D1 सर्पा इव विषोपमाः; T2 G1. 2. 6 सर्पानन-विषो°.

34 ^{a}) K4 B D (except D1. 2. 7) तमहं. — ^{b}) K3 D1 आत्मना (for आहवे).

35 ^{a}) B5 अर्काग्नि° (for अग्न्यर्क°). — ^{b}) = 5. 181. 35^{b}. — ^{c}) K3 D2 भृशम् (for शितैर्). K1. 2 अभ्यर्चितो; K3 समार्दितो; D3. 4 अभ्याचितो (for अभ्यर्दितो). — ^{d}) D3. 4 °वेग (for °चेता).

36 ^{a}) B3 तमहं (cf. v.l. 34). — ^{b}) K4 B D (except D1. 2. 7) विष्टभ्य; K5 विचिंत्य (for विनिन्द्य). — ^{c}) M अब्रवं. Ds2 D8 G3 युद्धे; T1 क्षत्रं (for युद्धं). — ^{d}) T1 युद्धं; M1 क्षात्रं (for क्षत्रं). B D (except D1. 2. 7) क्षत्र(Ds2 °त्रं)धर्मं च भारत.

37 K4 D8 *repeat* 37 *after* 5. 181. 24^{ab}. — ^{a}) K1 D2 M अब्रवं. — ^{c}) G5 अद्धा (for अहो). — ^{d}) K2 मयेह; M4 मयाद्य. K (except K1) B Dn D7 T1 क्षत्रधर्मणा; Ds D1 G3 °धर्मिणा; D8 (*second time*) °कर्मणा.

38 ^{a}) D1 अयं (for गुरुर्). — ^{b}) G2 अयं (for एवं). — D4 om. 38^{c}–39^{d}.

39 D4 om. 39 (cf. v.l. 38). — ^{a}) T2 G2 ततो (for अथ). Dn Ds D6 [अ]वतप्य; D1 संताप्य; D2 प्रताप्य; T2 G2 [अ]वतीर्य; G1 [अ]पतप्य; G3 M [उ]पता-(G3 °त)प्य. — ^{b}) M3. 4 पूषा वै दिवसं क्षये. — ^{d}) D2 उपानयत्; D8 °हरत्; T1 G3 M2 °गमत्; T2 G1. 2. 6 अवारयत्.

Colophon. D5. 9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K B Dn Ds D1. 2. 6–8. 10 T1 G1. 5 M1. 2 अंबोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D9 (*sec. m.*) 71 (=171); T1 G1 M4 182; T2 G2. 5 M3. 5 183; G3 180 (as in text); M1. 2 181. — *S'loka no.:* K5 Dn 39.

181

1 ^{a}) K1. 3 (by corr.) B2 च (for तु). — D4 om. 1^{b}–2^{b}. — ^{d}) K (except K4) शल्यं. G1. 5 M4 (*inf. lin.*) कुशसलंमितः (M4 orig. °मितान्).

2 D4 om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — ^{a}) K1 B4. 5 T1 G1 Cn स्नातापवृत्तैः; K3 सूतोपपन्नैः; D2 सूतोपवृत्तैः. Ca. d cite

अकरोद्रथमत्यर्थं रामः सज्जं प्रतापवान् ॥ ३
ततोऽहं राममायान्तं दृष्ट्वा समरकाङ्क्षिणम् ।
धनुःश्रेष्ठं समुत्सृज्य सहसावतरं रथात् ॥ ४
अभिवाद्य तथैवाहं रथमारुह्य भारत ।
युयुत्सुर्जामदग्न्यस्य प्रमुखे वीतभीः स्थितः ॥ ५
ततो मां शरवर्षेण महता समवाकिरत् ।
अहं च शरवर्षेण वर्षन्तं समवाकिरम् ॥ ६
संक्रुद्धो जामदग्न्यस्तु पुनरेव पतत्रिणः ।
प्रेषयामास मे राजन्दीप्तास्यानुरगानिव ॥ ७
तानहं निशितैर्भल्लैः शतशोऽथ सहस्रशः ।
अच्छिदं सहसा राजन्नन्तरिक्षे पुनः पुनः ॥ ८
ततस्त्वस्त्राणि दिव्यानि जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
मयि प्रचोदयामास तान्यहं प्रत्यषेधयम् ॥ ९
अस्त्रैरेव महाबाहो चिकीर्षन्नधिकां क्रियाम् ।
ततो दिवि महान्नादः प्रादुरासीत्समन्ततः ॥ १०
ततोऽहमस्त्रं वायव्यं जामदग्न्ये प्रयुक्तवान् ।
प्रत्याजघ्ने च तद्रामो गुह्यकास्त्रेण भारत ॥ ११
ततोऽस्त्रमहमाग्नेयमनुमन्त्र्य प्रयुक्तवान् ।
वारुणेनैव रामस्तद्वारयामास मे विभुः ॥ १२
एवमस्त्राणि दिव्यानि रामस्याहमवारयम् ।
रामश्च मम तेजस्वी दिव्यास्त्रविदरिंदमः ॥ १३
ततो मां सव्यतो राजन्रामः कुर्वन्द्विजोत्तमः ।
उरस्यविध्यत्संक्रुद्धो जामदग्न्यो महाबलः ॥ १४
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ संन्यषीदं रथोत्तमे ।
अथ मां कश्मलाविष्टं सूतस्तूर्णमपावहत् ।
गोरुतं भरतश्रेष्ठ रामबाणप्रपीडितम् ॥ १५

C. 5. 7173
B. 5. 180. 16
K. 5. 180. 16

अपवृत्तैः. B1.5 D8 स्नातो(B6 °ता)पभुक्ततुरगैः. — c) K4 B (except B8) D (except D1.2.7) चोदिते; K5 उदये (for उदिते). — d) K1.2 D7 द्वयोर्; K3 भूयो; B1.2.4 D7 पुनर् (for ततो).

3 a) D1 transp. दृष्ट्वा and मां. D8 हंतुम् (for तूर्णम्). — b) K2 (by corr.) दिशंतं; D3.4 दंशिते; S (mostly) दंसितं. K8 स्यंदनस्थितं. — c) K1.2.5 अत्यंतं (for अत्यर्थं). K5 transp. रामः and सज्जं.

4 d) K1-3 D7 T1 [अ]वातरं; K5 व्यतरं; G5 [अ]भ्यपतं (for [अ]वतरं).

5 a) K1.2.5 D7 पादौ (for [ए]वाहं). — c) K (except K4) D7 जामदग्न्येन. — d) K1.2.5 समरे (for प्रमुखे).

6 a) K4 B Dn Ds D6.8.10 G3 [ऽ]हं (for मां). — b) G8 समंतात् (for महता). K4 B Dn Ds D6.8.10 G8 समवाकिरं. — K4 D1 om. 6cd. — c) B Dn Ds D6.8.10 स च मां (for अहं च). — d) K1.2 तमवाकिरं; B Dn Ds1 D6.8.10 समवाकिरत्; D3.4 तं समाकिरं.

7 b) B Dn D6.8 Ca सुतेजितान्; Ds D10 सुतेजनान् (for पतत्रिणः). — c) K3.4 D3.4 समरे (for मे राजन्). B Dn Ds D6.8.10 संप्रैषीन्मे शरान्घोरान् (B2 °घीसो-मराज्ञुग्रान्). — d) K3 D1.2 पन्नगान् (for उरगान्).

8 a) K5 B D (except D1.2.7) ततोहं. G1.3 बाणैः (for भल्लैः). — c) K1 B2 Dn D6 M अच्छिन्नं; T1 आभिंदं; T2 अच्छिदन्. K3 समरे (for सहसा).

9 a) K (except K3) D7 शस्त्राणि (for त्वस्त्राणि). — G1 om. (hapl.) 9b–13a. — c) K2 प्रनोदयामास; K3.4 B D (except D8) G3 प्रयोजया°. — d) K5 Dn1 D1 तानहं.

10 G1 om. 10 (cf. v.l. 9). — b) D1 वै प्रति- (for अधिकां). — c) K (except K3) D1.3 M1.2 महानादः.

11 G1 om. 11 (cf. v.l. 9). — a) G3 M (M1 before corr.) महास्त्रं (for ऽहमस्त्रं). — K4 Ds2 om. (hapl.) 11c–12b. — c) D3.4 प्रत्याजह्रे; G2 °चख्ये (for °जघ्ने). K5 B D (except Dn2 D1.6.7; Ds2 om.) T2 G2 तं (for तद्). — D6 om. (hapl.) 11d–12c.

12 G1 om. 12 (cf. v.l. 9); K4 Ds2 om. 12ab; D6 om. 12abc (cf. v.l. 11). — a) K2.3 B (except B2) Dn Ds1 D1.7.8.10 transp. अस्त्रं and अहं. — b) K3 D1.2 अभिमंत्र्य (for अनु°). — c) K3.4 D2 T1 रामस्तु; B3.5 Dn Ds D6.8.10 (by transp.) तद्रामो. — d) D7 वै (for मे). K1.2 D7 भुवि (for विभुः).

13 G1 om. 13a (cf. v.l. 9). — b) D3.4 अवाकिरं (for °रयम्). — d) K1.2.5 D7 असंभ्रमः; Ds D6.8 अरिंदम. K3.4 D1.2 दिव्यास्त्रैरेव संयुगे; S दिव्यान्यस्त्राणि संयुगे.

14 a) M3-5 मा. Ds G3 सर्वतः; Ca. d सव्यतः (as in text). — b) K3 महाबलः (for द्विजो°). — c) S संरब्धो (for संक्रुद्धो). — d) K3 द्विजोत्तमः; K4 B Dn Ds D6.8.10 प्रतापवान् (for महा°); cf. 9b.

15 D6 om. 15abcd. — b) B Ds D10 रथोपरि. — c) K4 B D (except D1.2.7) ततो (for अथ).

C. 5. 7176
B. 5. 180. 16
K. 5. 180. 16

ततो मामपयातं वै भृशं विद्धमचेतसम् ।
रामस्यानुचरा हृष्टाः सर्वे दृष्ट्वा प्रचुक्रुशुः ।
अकृतव्रणप्रभृतयः काशिकन्या च भारत ॥ १६
ततस्तु लब्धसंज्ञोऽहं ज्ञात्वा सूतमथाब्रुवम् ।
याहि सूत यतो रामः सज्जोऽहं गतवेदनः ॥ १७
ततो मामवहत्सूतो हयैः परमशोभितैः ।
नृत्यद्भिरिव कौरव्य मारुतप्रतिमैर्गतौ ॥ १८
ततोऽहं राममासाद्य बाणजालेन कौरव ।
अवाकिरं सुसंरब्धः संरब्धं विजिगीषया ॥ १९
तानापतत एवासौ रामो बाणानजिह्मगान् ।
बाणैरेवाच्छिनत्तूर्णमेकैकं त्रिभिराहवे ॥ २०
ततस्ते मृदिताः सर्वे मम बाणाः सुसंशिताः ।
रामबाणैर्द्विधा छिन्नाः शतशोऽथ महाहवे ॥ २१
ततः पुनः शरं दीप्तं सुप्रभं कालसंमितम् ।
असृजं जामदग्न्याय रामायाहं जिघांसया ॥ २२
तेन त्वभिहतो गाढं बाणच्छेदवशं गतः ।
मुमोह सहसा रामो भूमौ च निपपात ह ॥ २३
ततो हाहाकृतं सर्वं रामे भूतलमाश्रिते ।
जगद्भारत संविग्नं यथार्कपतनेऽभवत् ॥ २४
तत एनं सुसंविग्नाः सर्व एवाभिदुद्रुवुः ।
तपोधनास्ते सहसा काश्या च भृगुनन्दनम् ॥ २५
त एनं संपरिष्वज्य शनैराश्वासयंस्तदा ।
पाणिभिर्जलशीतैश्च जयाशीर्भिश्च कौरव ॥ २६
ततः स विह्वलो वाक्यं राम उत्थाय माब्रवीत् ।

D2 M3.5 मा. — d) K1.5 D1.3.4.7 उपाहरत्; K2 G5 अपाहरत्; K3.4 उदाहरत्; B Dn D2.8 M3.5 उदावहत्; Ds T2 M2 उपावहत्. — e) K1.2 गच्छंतं; K3 D1.2 शयित्तं; K4 B Dn Ds D3.4.10 G3 ग्लायंतं; K5 गव्यूतं; D6 ततोहं; D7 सव्यथं; D8 गव्यूते; G1 सत्वरं (for गोरुतं, as in T G2.5 M). K5 भारतश्रेष्ठ; G3 च ततो राजन्.

16 K4 *om.* 16^{abcd}. — a) K2.5 Ds2 D7 अपयांतं; K3 G3.5 उपयातं. — b) D3.4 भृशं विद्रुतचेतसं. — cd) K1.2.5 D7 T1 G3 transp. हृष्टाः and दृष्ट्वा. K3 तुष्टाः सर्वे; D3.4 सर्वे दृष्ट्वा (for हृष्टाः सर्वे). B D (except D1.2.7) वि- (for प्र-). — e) Hypermetric!

17 a) D3 वै (for ऽहं). — b) K1 M अब्रवं. — c) Ds D10 याहि (for सूत). — d) K1.2.5 D7 समरे स्थितः; T1 वीतवेदनः (for गत°).

18 b) K B (except B5) D1.3.4.7.8 °शोभिभिः (D8 by corr. °शोभनैः); D2 °शोभितः; D10 G1 °शोभनैः. — d) K5 B3 D1 गतैः (for गतौ).

19 D4 om. 19^{a}–21^{a}. — b) B D (except D1.2.7; D4 om.) °वर्षैश्च (for °जालेन). — c) D3 असह्यं तं (for अवाकिरं). D3 T1 G2 सुसंरब्धं. — d) D8 भार्गवं; T1 प्रथमं (for संरब्धं). B D (except D1.2.7; D4 om.) च (D3 तं) (for वि-).

20 D4 om. 20 (cf. v.l. 19). — a) K1.2 ततः पतत (for ताना°). — b) M3 om. 20^{b}. K2 (by corr.) रामे; K3.5 D2.7 S (except G5; M3 om.) मम (for रामो). — c) K1-3 अवाच्छिनत्; D2 एवाकिरत् (for एवाच्छिनत्). D3 बाणेनैवासृजत्तूर्णं. — d) B5 आशुगैः (for आहवे). D3 मां च पत्रिभिराहवे.

21 D4 om. 21^{a} (cf. v.l. 19). — a) K1.2.5 D7 तु (for ते). K2.5 B Dn Ds D6.10 सूदिताः (Dn1 सहिताः); D3 पतिताः (for मृदिताः). — c) T1 समाच्छिन्नाः (for द्विधा छिन्नाः). — d) K2.5 B Dn Ds D3.4.6.8.10 T1 सहस्रशः (for महाहवे). D7 निपेतुः शतशो रणे.

22 D6 *om.* 22. — a) T1 पुनरन्यं (*for* ततः पुनः). — b) Dn1 M3.5 सप्रभं; T1 सभल्लं; T2 G1.2.5 सुपुंखं. K1.2.5 D2.7 कालसंनिभं.

23 a) G1 वै निहतो; G5 सोभिहतो; M4 (*inf. lin.*) त्वभिगतो. K4 स तेनाभिहतो गाढं. — b) K4 B D (except D1.2.7.8) बाणवेगवशं; G3 बाणभेद°. — c) K4.6 Dn Ds D6.8.10 समरे (for सहसा). — d) K4 Dn1 वि- (for च).

24 b) K3 आगते; K5 आस्थिते (for आश्रिते). — After 24^{ab}, K4 D8 *repeat* 5. 180. 37 (with v.l.). — D4 om. 24^{c}–27^{b}. — d) K Ds D1.2.7 T2 G1.2.5 तथा; Dn2 D3.10 भवेत् (for ऽभवत्).

25 D4 om. 25 (cf. v.l. 24). — a) K2.5 B (except B3) Dn D2.3.7 समुद्विग्नाः; Ds D10 असंविग्ना (for सुसं°). — d) K3 T G कन्या (for काश्या). B (except B2) Dn Ds D1.6.10 कुरुनंदन.

26 D4 om. 26 (cf. v.l. 24). — a) D2 त एव; D3 पतितं (for त एनं). K4 B Dn Ds D6–8.10 तत एनं परिष्वज्य.

27 D4 om. 27^{ab} (cf. v.l. 24). — a) K1.2.5 B Dn Ds D3.6.8.10 विह्वलं. — b) K4 B D (except D7; D4 om.) G1.2 च (for मा). — c) M1.2 भीष्म (for

तिष्ठ भीष्म हतोऽसीति बाणं संधाय कार्मुके ॥ २७
स मुक्तो न्यपतत्तूर्णं पार्श्वे सव्ये महाहवे ।
येनाहं भृशसंविग्नो व्याघूर्णित इव द्रुमः ॥ २८
हत्वा हयांस्ततो राजञ्शीघ्रास्त्रेण महाहवे ।
अवाकिरन्मां विश्रब्धो बाणैस्तैर्लोमवाहिभिः ॥ २९
ततोऽहमपि शीघ्रास्त्रं समरेऽप्रतिवारणम् ।
अवासृजं महाबाहो तेऽन्तराधिष्ठिताः शराः ।
रामस्य मम चैवाशु व्योमावृत्य समन्ततः ॥ ३०
न स्म सूर्यः प्रतपति शरजालसमावृतः ।
मातरिश्वान्तरे तस्मिन्मेघरुद्ध इवानदत् ॥ ३१
ततो वायोः प्रकम्पाच्च सूर्यस्य च मरीचिभिः ।
अभितापात्स्वभावाच्च पावकः समजायत ॥ ३२
ते शराः स्वसमुत्थेन प्रदीप्ताश्चित्रभानुना ।
भूमौ सर्वे तदा राजन्भस्मभूताः प्रपेदिरे ॥ ३३
तदा शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
अयुतान्यथ खर्वाणि निखर्वाणि च कौरव ।
रामः शराणां संक्रुद्धो मयि तूर्णमपातयत् ॥ ३४
ततोऽहं तानपि रणे शरैराशीविषोपमैः ।
संछिद्य भूमौ नृपतेऽपातयं पन्नगानिव ॥ ३५
एवं तदभवद्युद्धं तदा भरतसत्तम ।
संध्याकाले व्यतीते तु व्यपायात्स च मे गुरुः ॥ ३६

C. 5. 7200 B. 5. 180. 33 K. 5. 180. 33

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

तिष्ठ). T1 G3 तिष्ठ (for भीष्म). — D4 om. 27^{d}–28^{d}.

28 D4 om. 28 (cf. v.l. 27). — ^{a}) T1 G3 M ह्य(M3.5 व्य)पतत् (for न्यप°). — ^{b}) N (except K1.2 D7; D4 om.) M3.5 transp. पार्श्वे and सव्ये. — ^{c}) S तेनाहं. K8 D2 तमसाविष्टः; K4 B2.3.5 Dn Ds D1.6.8.10 भृशमुद्विग्नः. — ^{d}) K3 D3 अभवं; D2 अभ्रमं (for द्रुमः).

29 ^{a}) K4 B Dn Ds D6.10 रामः; G1 रामं (for राजन्). — ^{b}) D8 घोरा°; T2 G2.5 शस्त्रा° (for शीघ्रा°). — ^{c}) M (except M3) मा. K4 B Dn D1-4.8 S (M3 *sup. lin.*) विस्रब्धो (T2 G6 °ब्धं). — ^{d}) D2 रामबाहुभिः; T1 G1.3.5 लोमवापिभिः; T2 लोहवाहिभिः; Ca.d लोमवाहिनः; Cs as in text.

30 D4 om. 30^{abcde}. — ^{b}) K3 D1.2 बाणमप्रति°; K4 B Dn Ds D6.10 समरप्रति°. — ^{d}) D3 D6 Cd विष्ठिताः; Ca वेष्टिताः (for -धिष्ठिताः). — ^{e}) D10 transp. मम and च. K1.2.5 D7 आसन्; S अथ (for आशु). — ^{f}) K1.2.5 D7 खमाश्रित्य (for व्योमा°).

31 ^{a}) D1-4 प्रतपते. — ^{b}) D2 शरजालेन आवृतः. — ^{c}) B D (except D1.2.7) ततस् (for अन्तरे). — ^{d}) K8 B D (except *D1.2.7*) अभवत् (*for* अनदत्).

32 ^{b}) B Dn Ds D6.8.10 गभस्तिभिः (for मरी°). — ^{c}) K1.2 D2 अभिताप-; K8 G2 अभिघातात्; D1 T2 G1.5 अभिपातात्. K4 प्रतापाच्च (for स्वभा°). B Dn Ds D3.4.6-8.10 अभिघातप्रभावा(D3.4 °तापा)च्च. — ^{d}) K1m समवासृजत्; D6 M2 समजायते.

33 ^{a}) B2 D1.3.4.6.8.10 सु- (for स्व-). — ^{c}) S ततो (for तदा). — ^{d}) D7 T1 भस्मीभूताः. K8 D1.2 भस्मसात्प्रतिपेदिरे.

34 34^{ab}=(var.)1. 31. 18^{ab}; 5. 162. 18^{ab}. — ^{a}) K8 D1 तथा; T G (except G3) ततः (for तदा). — ^{c}) K1.2.5 नियुतानि; Ds1 D2 प्रयु° (for अयु°). K1.2 च (for [अ]थ). — ^{d}) K1.2.5 D7 तथैव च; K8 D1.2 च भारत (for च कौरव). — ^{f}) B1.3.4 Dn Ds D6.8.10 न्यपातयत् (for अपा°).

35 ^{a}) K1.2 Ds2 तान्यपि; G3 (by transp.) अपि तान्. T G1.2 M3-5 अंतरेण; G6 अथ रणे; M1.2.4 (*inf. lin.*) अंतरेषून् (for अपि रणे). G3 शीघ्रं (for रणे). — ^{b})=5. 180. 35^{b}. T2 G3.5 M1.2 °विषोपमान्. — ^{c}) T1 G2 संभिद्य (for °छिद्य). — ^{b}) K8 D1 पतगान्. B Dn D2-4.6 पातयेयं नगानिव.

36 ^{a}) K6 एतत् (for एवं). K8 D1 तदा; K6 अत्र (for तद्). — ^{b}) K3 पुरा; D1 महद्; G3 तथा (for तदा). K5 D3.4 G2 भारत°. — ^{c}) G1 तदा काले (for संध्या°). G5 ह्यतीते. K2.4 च; K6 B2 D1- S [ऽ]थ (for तु). — ^{d}) S समराद्व्य(G3 °रे ह्य-; M °ये व्य)पयाद्गुरुः.

Colophon. D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K B Dn Ds D1-4.6-8.10 T1 G2.5 M अंबोपाख्यान. — *Adhy. name:* K4 भीष्मभार्गवयोर्युद्धं; M3-5 रामसंमोहनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 (*sec. m.*) 72 (=172); T1 M4 183; T2 84

१८२

C. 5. 7201
B. 5. 181. 1
K. 5. 181. 1

भीष्म उवाच ।
समागतस्य रामेण पुनरेवातिदारुणम् ।
अन्येद्युस्तुमुलं युद्धं तदा भरतसत्तम ॥ १
ततो दिव्यास्त्रविच्छूरो दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः ।
अयोजयत धर्मात्मा दिवसे दिवसे विभुः ॥ २
तान्यहं तत्प्रतीघातैरस्त्रैरस्त्राणि भारत ।
व्यधमं तुमुले युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥ ३
अस्त्रैरस्त्रेषु बहुधा हतेष्वथ च भार्गवः ।
अक्रुध्यत महातेजास्त्यक्तप्राणः स संयुगे ॥ ४
ततः शक्तिं प्राहिणोद्घोररूपा-
मस्त्रै रुद्धो जामदग्न्यो महात्मा ।
कालोत्सृष्टां प्रज्वलितामिवोल्कां
संदीप्ताग्रां तेजसावृत्य लोकान् ॥ ५
ततोऽहं तामिषुभिर्दीप्यमानैः
समायान्तीमन्तकालार्कदीप्ताम् ।
छित्त्वा त्रिधा पातयामास भूमौ
ततो ववौ पवनः पुण्यगन्धिः ॥ ६
तस्यां छिन्नायां क्रोधदीप्तोऽथ रामः
शक्तीर्घोराः प्राहिणोद्द्वादशान्याः ।
तासां रूपं भारत नोत शक्यं
तेजस्वित्वाल्लाघवाच्चैव वक्तुम् ॥ ७
किं त्वेवाहं विह्वलः संप्रदृश्य
दिग्भ्यः सर्वास्ता महोल्का इवाग्नेः ।
नानारूपास्तेजसोग्रेण दीप्ता
यथादित्या द्वादश लोकसंक्षये ॥ ८
ततो जालं बाणमयं विवृत्य
संदृश्य भित्त्वा शरजालेन राजन् ।
द्वादशेषून्प्राहिणवं रणेऽहं

(=184); $G_{1.2.5}$ $M_{3.5}$ 184; G_3 181 (as in text); $M_{1.2}$ 182. — *S'loka no.:* K_5 Dn_2 38; Dn_1 77.

182

1 a) $M_{2.5}$ रामस्य (for रामेण). — b) $D_{3.4}$ पुनर्युद्धं सुदारुणं. — c) $K_{1.4}$ $D_{1.2}$ समियात; T_1 $G_{1.3}$ M समाभूत; T_2 $G_{2.5}$ उदभूत् (for अन्येद्युस्). A few MSS. तुमलं. — d) $D_{3.4}$ भारतसत्तम.

2 a) T $G_{1.3.5}$ M_2 तदा (for ततो). G_1 दिव्यास्त्ररुचिरो. — b) M कौरव (for [अ]नेकशः). T G ह्यस्त्राण्यपि च भूरि(G_3 °य)शः. — c) $K_{2.4.5}$ B D (except $D_{1.2.7}$) अयोजयत्स. — d) B_2 गुरुः; M मुहुः (for विभुः).

3 a) T_1 $G_{1.3}$ न्यहनं; T_2 $G_{2.5}$ न्यहनत् (for तान्यहं). — b) T G दिव्यान्य° (for अस्त्रैर°). $K_{1.2.5}$ $D_{1.7}$ T G कौरव (for भारत). — c) A few MSS. तुमले.

4 b) K_{1-3} $D_{7.8}$ निहतेषु; B Dn Ds $D_{2-4.6.10}$ हतेष्वेव. K_3 [अ]थ; D_8 स (for च). K_3(m as in text).$_5$ B D (except $D_{1.7.8}$) भारत (for भार्गवः). — c) D_8 M_5 अयुध्यत; T_1 अवि° (for अक्रु°). — d) T $G_{1.2.5}$ प्राणांस्त्यक्त्वा; G_3 M त्यक्त्वा प्राणान्. $K_{1.2.5}$ T_1 च; D_8 सु; G_5 [अ]थ (for स).

5 b) K_4 B D (except Dn_2 D_8) T $G_{1.5}$ अस्त्रे रुद्धे; G_3 अस्त्रास्त्रयुद्धे (for अस्त्रै रुद्धो). — c) K_3 $D_{3.4}$ M_{3-5} प्रज्वलंतीम् (for °लिताम्). $K_{1.2.5}$ D_7 यथा; $D_{3.4}$ महा- (for इव). — d) B_3 Dn Ds $D_{6.10}$ व्याप्य लोकं; $B_{4.5}$ $D_{3.4}$ [आ]वृत्य लोकं.

6 a) K_3 $D_{1.2}$ ततस्तु. K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) G_5 दीप्यमानां. — b) $D_{3.4}$ आपतंतीम् (for समायान्तीम्). $K_{1.2.5}$ अंतकालार्कधाम्नीं; K_3 $D_{7.8}$ °र्करूपां; $D_{1.2}$ °र्कभाभां; S अंतकसंनिका(G_3 °वे)शां. — c) D_1 T_1 भित्वा (for छित्त्वा). — d) K (except K_2) $D_{1.2}$ T G (except G_3) M_4 पुण्यगंधी; B_3 D_7 $M_{1-3.5}$ °गंधः.

7 b) $D_{3.4}$ प्रहिणोद्. — c) $D_{3.4.6.8}$ नैव; M_{3-5} नात्र (for नोत). — d) $M_{1.2}$ चापि (for चैव).

8 a) T $G_{1.2}$ किं चैव; M_{3-5} किंचिच्च (for किं त्वेव). $K_{1.2.5}$ संप्रपश्यन् (for °दृश्य). — b) $K_{1.2.5}$ D_7 transp. दिग्भ्यः and सर्वाः. — c) $K_{1.2.5}$ D_7 उग्राः प्रदीप्ता (for उग्रेण दीप्ता).

9 a) D_2 S [ऽ]नलं (for जालं). $K_{3.4}$ D_8 G_3 विसृज्य; B Dn Ds $D_{6.10}$ विधूत्तं (B_3 °द्धं); $D_{3.4}$ विसृष्टं; T_2 $G_{1.5}$ निवृत्य; $M_{3.4}$(*inf. lin.* as in text).$_5$ प्र° (for वि°). — b) K (except K_4) $D_{3.4.7}$ सर्वं; T_1 M_1 (*sup. lin.* as in text) संदिश्य (for °दृश्य). K (except K_4) D_7 हत्वा; $D_{1.3.4}$ जित्वा; T_2 G हित्वा; $M_{3.4}$(*inf.*

ततः शक्तीर्व्यधमं घोररूपाः ॥ ९
ततोऽपरा जामदग्न्यो महात्मा
शक्तीर्घोराः प्राक्षिपद्धेमदण्डाः ।
विचित्रिताः काञ्चनपट्टनद्धा
यथा महोल्का ज्वलितास्तथा ताः ॥ १०
ताश्चाप्युग्राश्चर्मणा वारयित्वा
खड्गेनाजौ पातिता मे नरेन्द्र ।
बाणैर्दिव्यैर्जामदग्न्यस्य संख्ये
दिव्यांश्चाश्वानभ्यवर्षं सद्भुतान् ॥ ११
निर्मुक्तानां पन्नगानां सरूपा
दृष्ट्वा शक्तीर्हेमचित्रा निकृत्ताः ।
प्रादुश्चक्रे दिव्यमस्त्रं महात्मा
क्रोधाविष्टो हैहयेशप्रमाथी ॥ १२
ततः श्रेण्यः शलभानामिवोग्राः
समापेतुर्विशिखानां प्रदीप्ताः ।
समाचिनोच्चापि भृशं शरीरं
हयान्सूतं सरथं चैव मह्यम् ॥ १३
रथः शरैर्मे निचितः सर्वतोऽभू-
त्तथा हयाः सारथिश्चैव राजन् ।
युगं रथेषा च तथैव चक्रे
तथैवाक्षः शरकृत्तोऽथ भग्नः ॥ १४
ततस्तस्मिन्बाणवर्षे व्यतीते
शरौघेण प्रत्यवर्षं गुरुं तम् ।
स विक्षतो मार्गणैर्ब्रह्मराशि-
र्देहादजस्रं मुमुचे भूरि रक्तम् ॥ १५
यथा रामो बाणजालाभितप्त-
स्तथैवाहं सुभृशं गाढविद्धः ।
ततो युद्धं व्यरमच्चापराह्णे
भानावस्तं प्रार्थयाने महीध्रम् ॥ १६

C. 5. 7216
B. 5. 181. 16
K. 5. 181. 16

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

lin. as in text).$_{5}$ छित्वा (for भित्त्वा). S रामं (for राजन्). — ^{c}) T_{1} $G_{3.5}$ ins. तान् before द्वादशे°. — ^{d}) K_{4} B Dn Ds $D_{1.6.10}$ शक्तिरप्यधमं; T_{2} M °र्व्योधमं.

10 ^{a}) K_{4} B D (except $D_{2.7}$) राजन् (for ऽपरा). — ^{b}) G_{3} शक्तिं घोरां. $K_{1.2.5}$ D_{7} G_{3} प्राहिणोद्; $K_{3.4}$ B Dn Ds $D_{1-4.6.8.10}$ व्याक्षिपद् (for प्राक्षिपद्). B_{3} रुक्मदंडाः; G_{3} हेमदंडां. — After 10^{ab}, K $D_{1-4.7.8}$ ins.:

681* रूपं तासां पश्यति तत्र लोकः
सर्वास्ता वै तीक्ष्णरूपा विकोशाः ।

[(L. 1) K_{4} $D_{1.3.4}$ पश्यते; D_{2} ऐक्षत. — (L. 2) D_{2} शक्ती° (for सर्वा°). K_{4} D_{1-4} हेमदंडा (for तीक्ष्णरूपा).]
— ^{c}) $D_{3.4}$ सुविचित्राः; G_{3} ततो विचित्राः (for विचि°). $K_{1.2}$ कांचनबंधनद्धा; T_{1} G_{1} कांचनपट्टव(G_{1} °बं)द्धा. — ^{d}) K (except K_{4}) B_{4} $D_{7.8}$ T $G_{3.5}$ प्रज्वलितास् (for ज्वलितास्). Ds $D_{1.2}$ तथाभाः (for तथा ताः).

11 ^{a}) $D_{3.4}$ तथाप्युग्राः (for ताश्चाप्यु°). M_{3-5} धारयित्वा (for वार°). — ^{b}) B D (except $D_{2.7}$) पातयित्वा (for पातिता मे). — ^{c}) G_{5} $M_{3.5}$ संघे (for संख्ये). — ^{d}) K_{4} B D (except $D_{2.7}$) om. च.

12 ^{b}) K_{4} निवृत्ताः (for °कृत्ताः). — ^{c}) Ds हैमम् (for दिव्यम्). — ^{d}) D_{1} S (except G_{1}) हैहयेश°.

13 K_{4} om. 13^{abc}. — ^{c}) $K_{1.2.5}$ D_{7} अपि (for अति-). — ^{d}) K_{3} G_{3} ससूतं; M_{2} रथं (for सूतं). T G (except G_{1}) M_{3-5} सारथिं (for सरथं). $M_{1.2}$ सारथिनं च (for सरथं चैव). D_{1} मां च; D_{2} मां वै (for मह्यम्).

14 K_{4} om. 14^{abc}. — ^{a}) D_{2} om. मे. $K_{1.2.5}$ विचितः (for नि°). D_{2} रथो; $D_{3.4}$ ततो (for सर्वतो). — ^{b}) $B_{4.5}$ वाहाः (for हयाः). K_{3} D_{1} चापि (for चैव). — ^{c}) K_{3} $B_{1.3-5}$ Dn $D_{1.3.4.7.8.10}$ $M_{2.4}$ रथेषां (for रथेषा). — ^{d}) K_{5} $D_{3.4.7.10}$ T G_{1-3} M [ऽ]च-; Dn_{2} [ऽ]प-; Ds D_{8} [ऽ]पि; D_{1} G_{5} वि- (for ऽथ).

15 ^{b}) K (except K_{4}) B_{2} $D_{2.7.8}$ शरौघेणाहं. K_{5} द्विजं (for गुरुं). — ^{c}) K_{2} मार्गणौघैर्; D_{1} ब्राह्मणो (for मार्गणैर्). B_{3} $D_{3.4}$ ब्राह्मणर्षिः; B_{5} तैर्महर्षिः; Ds मे ब्रह्मऋषिः (for ब्रह्मराशिः). — D_{4} om. 15^{d}–16^{c}. — ^{d}) $K_{1-3.5}$ $D_{2.7}$ असृक्; B Dn_{2} $D_{1.6}$ असक्तं; D_{3} अशक्तं (for अजस्रं). K (except K_{4}) $D_{2.7}$ राजन्; Ca.d रक्तं (as in text).

☞ The fragm. MS. of Devabodha's comm. ends here!

16 D_{4} om. 16^{abc} (cf. v.l. 15). — ^{a}) $K_{1.2.5}$ D_{7}

१८३

C. 5. 7217
B. 5. 182. 1
K. 5. 182. 1

भीष्म उवाच ।

ततः प्रभाते राजेन्द्र सूर्ये विमल उद्गते ।
भार्गवस्य मया सार्धं पुनर्युद्धमवर्तत ॥ १
ततो भ्रान्ते रथे तिष्ठन्रामः प्रहरतां वरः ।
ववर्ष शरवर्षाणि मयि शक्र इवाचले ॥ २
तेन सूतो मम सुहृच्छरवर्षेण ताडितः ।
निपपात रथोपस्थे मनो मम विषादयन् ॥ ३
ततः सूतः स मेऽत्यर्थं कश्मलं प्राविशन्महत् ।
पृथिव्यां च शराघातान्निपपात मुमोह च ॥ ४
ततः सूतोऽजहात्प्राणान्रामबाणप्रपीडितः ।
मुहूर्तादिव राजेन्द्र मां च भीराविशत्तदा ॥ ५
ततः सूते हते राजन्क्षिपतस्तस्य मे शरान् ।
प्रमत्तमनसो रामः प्राहिणोन्मृत्युसंमितान् ॥ ६
ततः सूतव्यसनिनं विप्लुतं मां स भार्गवः ।
शरेणाभ्यहनद्गाढं विकृष्य बलवद्धनुः ॥ ७
स मे जत्र्वन्तरे राजन्निपत्य रुधिराशनः ।
मयैव सह राजेन्द्र जगाम वसुधातलम् ॥ ८
मत्वा तु निहतं रामस्ततो मां भरतर्षभ ।

S ततो (for यथा). $K_{1.2.5}$ बाणजालाश्रितसः; K_3 D_2 °घाताभितसः. — [b]) K_3 D_{10} सुदृढं; K_4 सदृढं; Dn सदृशं (for सुभृशं). $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ G_3 बाणविद्धः; T_1 गाढतसः. — [d]) K_2 प्रापयाने; K_4 $B_{1.3.4}$ Dn $D_{3.4}$ प्रतियाते (Dn_1 °तं); B_2 प्रार्थयाचल- (for °याने). $D_{3.4}$ महात्मन्; G_3 $M_{3.5}$ महींद्र; $M_{1.2.5}$ नरेंद्र (for महीभ्रम्).

Colophon om. Dn_2. $D_{5.9}$ G_4 missing. — *Sub-parvan:* $K_{1-3.5}$ B Dn_1 Ds $D_{1-3.6-8.10}$ T_1 G_5 M अंबोपाख्यान; D_4 अंबोयनु (sic). — *Adhy. name:* K_4 भीष्मभार्गवयोर्युद्धं; T_1 G_5 रामभीष्मयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 74 (=174); T_1 M_4 184; T_2 $G_{1.2.5}$ $M_{3.5}$ 185; G_3 182 (as in text); $M_{1.2}$ 183. — *S'loka no.:* K_5 17; Dn_1 16.

183

1 [b])=5. 81. 6^b. $B_{2.4}$ Dn D_8 सूर्ये विमलतां गते. — [d]) T $G_{2.3.5}$ M_1 (*inf. lin.*) परं (for पुनर्).

2 [a])=(var.)5. 48. 15^a. K_1 Ds_2 T_2 $G_{2.5}$ ततो भ्रांतो (K_1 *sup. lin.* ऽ before भ्रांतो); $K_{2.5}$ तत्रांतरे. B_5 $D_{6.8.10}$ भ्रांतरथे (D_8 °णे). Cn cites अभ्रान्ते. — [c]) D_1 मुमोच. K_5 B D (except $D_{1.2.7}$) $M_{1.3.4}$ शरजालानि. — [d]) K_4 B D (except $D_{1.2.7.8}$) मेघ (for शक्र).

3 [a]) K_3 $B_{4.5}$ D (except $D_{2.7}$) ततः (for तेन). — [b]) K_3 तेन (for शर-). Ds पीडितः (for ताडितः). — M_2 om. (hapl.) 3^c–5^b. — [c]) B D (except $D_{1.2.7}$) अपयातो (D_3 निपपात) रथोपस्थात्.

4 M_2 om. 4 (cf. v.l. 3). — [a]) $K_{1.4.5}$ सूतं; B Dn Ds $D_{6.8}$ मम (for स मे). $K_{4.5}$ $D_{1.2}$ समेत्याथ; D_7 स मे चाथ (for स मेऽत्यर्थं). — [b]) M (M_2 om.) तदा (for महत्). — [c]) $K_{1-3.5}$ $D_{1.2.7}$ स पृथिव्यां (for पृथिव्यां च). K_4 पृथिव्यां शरसंपातात्; $D_{3.4}$ जानुभ्यां धनुरुत्सृज्य. — [d]) K_3 D_1 पपात च; D_2 न्यपतच्च (for निपपात). $K_{2.4}$ B_5 Dn_2 $D_{6.8}$ T_2 $G_{2.3}$ मुमोच ह; D_8 D_{10} ममार च (for मुमोह च). $D_{3.4}$ संमुमोह महाबलः.

5 M_2 om. 5^{ab} (cf. v.l. 3). — [a]) $K_{1.3.4}$ D_{3-4} M_{3-5} [ऽ]जहत्; B_2 जहौ. — [c]) S मुहूर्तम् (for °र्ताद्). K_3 Ds $D_{3.4}$ एव (for इव). — [d]) D_3 (by corr.) महत् (for तदा). B_3 मां भीराविशयत्तदा.

6 [a]) K_4 B (except B_2) D (except D_{1-4}) तस्मिन् (for राजन्). — [b]) S तत्र (for तस्य). K_3 वै (for मे). — [c]) K_3 G_1 °मानसो. — [d]) B Dn D_{6-8} G_3 °संमितं; Ds D_{10} °संमितः; T_2 G_2 °संहितान्.

7 [a]) K (except K_4) D_7 सूतस्य निध(D_7 व्यस)ने; D_8 M_{3-5} सूतं व्यसनिनं; Ca as in text. — [b]) K (except K_4) D_7 च (for स). — After 7^{ab}, K_{1-3} read 10^{cd}.

8 [a]) K_3 S जान्वंतरे; K_4 B Dn Ds $D_{1.3.4.6.8.10}$ भुजां° (Dn_1 भुव्यं°). — G_3 om. (hapl.) 8^b–10^a. — [b]) B_4 विक्रम्य (for निपत्य). — [d]) T_1 विवेश (for जगाम).

9 G_3 om. 9 (cf. v.l. 8). — [b]) Ds_2 $D_{1.7}$ M मा. $K_{3.4}$ D_2 पुरुषर्षभ; T_1 G_1 भृगुनंदनः; T_2 $G_{2.5}$ भृगुसत्तमः; M भृगुसंमतः (for भरत°). — [c]) K_4 B D (except

मेघवद्व्यनदच्चोच्चैर्जहर्षे च पुनः पुनः ॥ ९
तथा तु पतिते राजन्मयि रामो मुदा युतः ।
उदक्रोशन्महानादं सह तैरनुयायिभिः ॥ १०
मम तत्राभवन्ये तु कौरवाः पार्श्वतः स्थिताः ।
आगता ये च युद्धं तज्जनास्तत्र दिदृक्षवः ।
आर्तिं परमिकां जग्मुस्ते तदा मयि पातिते ॥ ११
ततोऽपश्यं पतितो राजसिंह
द्विजानष्टौ सूर्यहुताशनाभान् ।
ते मां समन्तात्परिवार्य तस्थुः
स्वबाहुभिः परिगृह्याजिमध्ये ॥ १२
रक्ष्यमाणश्च तैर्विप्रैर्नाहं भूमिमुपास्पृशम् ।
अन्तरिक्षे स्थितो ह्यस्मि तैर्विप्रैर्बान्धवैरिव ।
स्वपन्निवान्तरिक्षे च जलबिन्दुभिरुक्षितः ॥ १३
ततस्ते ब्राह्मणा राजन्नब्रुवन्परिगृह्य माम् ।
मा भैरिति समं सर्वे स्वस्ति तेऽस्त्विति चासकृत् ॥ १४
ततस्तेषामहं वाग्भिस्तर्पितः सहसोत्थितः ।
मातरं सरितां श्रेष्ठामपश्यं रथमास्थिताम् ॥ १५
हयाश्च मे संगृहीतास्तया वै
महानद्या संयति कौरवेन्द्र ।
पादौ जनन्याः प्रतिपूज्य चाहं
तथार्ष्टिषेणं रथमभ्यरोहम् ॥ १६
ररक्ष सा मम रथं हयांश्चोपस्कराणि च ।
तामहं प्राञ्जलिर्भूत्वा पुनरेव व्यसर्जयम् ॥ १७
ततोऽहं स्वयमुद्यम्य हयांस्तान्वातरंहसः ।
अयुध्यं जामदग्न्येन निवृत्तेऽहनि भारत ॥ १८
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ वेगवन्तं महाबलम् ।
अमुञ्चं समरे बाणं रामाय हृदयच्छिदम् ॥ १९
ततो जगाम वसुधां बाणवेगप्रपीडितः ।
जानुभ्यां धनुरुत्सृज्य रामो मोहवशं गतः ॥ २०
ततस्तस्मिन्निपतिते रामे भूरिसहस्रदे ।

C. 5. 7238
B. 5. 182. 21
K. 5. 182. 21

D1.2.7) वि(B3 नि)ननादोच्चैर् (for व्यनदच्चोच्चैर्). T G1.2.5 चैव (for चोच्चैर्). — d) K5 G5 जहर्षे; G3 जहर्ष. D1 मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः).

10 G3 om. 10^{a} (cf. v.l. 8). — b) K5 उदायुधः; M3–5 मुदान्वितः (for मुदा युतः). — K1–3 read 10^{cd} after 7^{ab}. — c) M1–3 महाराज (for °नादं). B1.2.4 सिंहनादरवं चक्रे; D3.4 सिंहनादं परं चक्रे.

11 b) K1.2 कौरव्याः; B D (except D1.2.7) कुरवः. T G पार्थिवाः (for पार्श्वतः). T1 तथा (for स्थिताः). — c) B (except B2) Dn D6.10 अपि (for ये च). K1.2 D7.8 युद्धे तु; K5 युद्धेषु; D1 युध्यंते; G5 M (except M1) युध्यंतं; T1 G1 ते युद्धे (for युद्धं तत्). — D4 om. from 11^{e} up to stanza 3 of adhy. 186; the MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna. — e) K3 D6 परमकां. — f) K3.4 B D (except D7; D4 om.) transp. मयि and पातिते.

12 D4 om. 12 (cf. v.l. 11). — a) G3 पीडितो (for पतितो). — b) D1 G3 M3.5 °शनप्रभान्. — d) T1 स्वैर् (for स्व-). B4.5 D5 D6 °धार्यां°; Dn D10 °वार्यां° (for °गृह्या°).

13 D4 om. 13 (cf. v.l. 11). — a) K4 B4 Dn1 D3 रक्ष्य(K4 °क्ष)माणैश्च. S सर्वैर् (for विप्रैर्). — b) D2 उपागमं; T1 G1 °विशं; T2 G2.5 उपस्पृशं; G3 असंस्पृशं. — c) K3.4 B (except B4) D (except D7) धृतो (for स्थितो). T2 G3 M3–5 ह्यसिन्. — d) K1 (by corr.) अपि (for इव). — e) B Dn D5 D6.10 T2 G2.3 श्वसन्; D8 शीतैर् (for स्वपन्). K3.4 B2 D1.8 T G (except G5) M2.5 एव; D3 चैव (for इव). B2.5 [ऽ]थ (for च).

14 D4 om. 14 (cf. v.l. 11). — d) K2.4.5 Dn2 स्वस्ति (for ऽस्त्विति). T G चाब्रुवन् (for चासकृत्).

16 D4 om. 16 (cf. v.l. 11). — a) B D (except D1.2.7; D4 om.) [आ]सन् (for वै). — c) K4 B D (except D1.2.7; D4 om.) °गृह्य (for °पूज्य). — d) N (D4 om.) पितृगां; G3 निषण्णं (for [आ]र्ष्टिषेणं). K3 आस्थितोहं; D1.2 आरुरोह; S (except G3) अध्य(M3.5 °ध्या)रोहं (for अभ्य°).

17 D4 om. 17 (cf. v.l. 11). — a) K3.4 B D (except D1.2.7; D4 om.) मां सरथं (for मम रथं).

18 D4 om. 18 (cf. v.l. 11). — b) T2 वाहां° (for हयां°). — d) D7 T2 G1.3 विघृत्ते; G5 प्रवृत्ते.

20 D4 om. 20 (cf. v.l. 11). — b) K4 B D (except D1.2.7.8) M1 (inf. lin.) मम बाणप्रपीडितः; T1 G2 बाणवेगप्रवेपितः; G3 °प्रवेगितः; G5 °प्रचोदितः; M1.3.4 मम बाणप्रवेजितः (M1 sup. lin. °धितः); M2.5 बाणवेगप्रवेजितः. — c) T2 G2.5 पाणि° (for जानु°).

C. 5. 7238
B. 5. 182. 21
K. 5. 182. 21

आववुर्जलदा व्योम क्षरन्तो रुधिरं बहु ॥ २१

उल्काश्च शतशः पेतुः सनिर्घाताः सकम्पनाः ।
अर्कं च सहसा दीप्तं स्वर्भानुरभिसंवृणोत् ॥ २२

ववुश्च वाताः परुषाश्चलिता च वसुंधरा ।
गृध्रा बडाश्च कङ्काश्च परिपेतुर्मुदा युताः ॥ २३

दीप्तायां दिशि गोमायुर्दारुणं मुहुरुन्नदत् ।
अनाहता दुन्दुभयो विनेदुर्भृशनिस्वनाः ॥ २४

एतदौत्पातिकं घोरमासीद्भरतसत्तम ।
विसंज्ञकल्पे धरणीं गते रामे महात्मनि ॥ २५

ततो रविर्मन्दमरीचिमण्डलो
जगामास्तं पांसुपुञ्जावगाढः ।
निशा व्यगाहत्सुखशीतमारुता
ततो युद्धं प्रत्यवहारयावः ॥ २६

एवं राजन्नवहारो बभूव
ततः पुनर्विमलेऽभूत्सुघोरम् ।
काल्यं काल्यं विंशतिं वै दिनानि
तथैव चान्यानि दिनानि त्रीणि ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

---

21 D4 om. 21 (cf. v.l. 11). — b) D8 रामे भूमौ सहायुधे. — c) K1 (m as in text) व्योम्नि (for व्योम).

22 D4 om. 22 (cf. v.l. 11). — d) K1.2 D7 G2 M8.5 अपि सं(K1 चा)वृणोत्; G8 तमसावृणोत् (for अभि°).

23 D4 om. 23 (cf. v.l. 11). — a) D1 transp. च and वाताः; D2 transp. वाताः and परुषाः. — b) K1.2.5 D7 रूक्षाः शर्करकर्षिणः (D7 °दर्शिनः). — c) K4 घडाश्च; K6 चंडा°; B Dn Ds D2.3.8.10 T G2.5 बला°; D1 बदा°; D6 बाला°; G1 बळक्षाः; G8 M बळाश्च (for बडा°). K4 D8 काका° (for कङ्का°). — d) T1 G1 परिनेदुर्.

24 D4 om. 24 (cf. v.l. 11). — b) D2.10 आनदत्; D8 उन्नदन्. K1.2.5 D7 दारुणो बहुधानदत् (K5 °धा वहन्). — d) K5 नेदुर्वै (for विनेदुर्). K1 (before corr.) भृशदुःखिताः; D1 भूरिनिस्वनाः; G3.5 अशनिस्वनाः. Some MSS. -निःस्वनाः.

25 D4 om. 25 (cf. v.l. 11). — a) B Dn Ds D3 सर्वम् (for घोरम्). — b) B Dn Ds D3.8.10 घोर(D10 सर्वं)मासीद्भयंकरं. — After 25, D3.8 (both om. lines 3-4) S (except M1.2) ins.:

582* ततो वै सहसोत्थाय रामो मामभ्यवर्तत ।
पुनर्युद्धाय कौरव्य विह्वलः क्रोधमूर्च्छितः ।
आददानो महाबाहुः कार्मुकं तालसंमितम् ।
शरं चाप्यृषयोऽथैनं मा रामेत्यब्रुवन्वचः ।
महर्षिमतमास्थाय क्रोधाविष्टोऽपि भार्गवः । [5]
समाहरदमेयात्मा शरं कालान्तकोपमम् ।

[(L. 1) T1 G1 अन्व° (for अभ्य°). — (L. 2) T1 G3 उत्थाय (for युद्धाय). — (L. 3) D3 बलसंनिभं; M3-5 कालसंमितं (for ताल°). — (L. 4) T2 G2.3 दैन्यं (for ऽथैनं). D8 ततो मय्याददानं तं राममेव न्यवारयन्. — (L. 5) M3-5 आज्ञाय (for आस्थाय). D8 महर्षयः कृपायुक्ताः; D3 महर्षिः रथमास्थाय. — (L. 6) D3 स मेहरद्; M3-5 असंहरद् (for समा°). Bom. Ed. कालानलो°!]

26 D4 om. 26 (cf. v.l. 11). — a) B1.3.4 Dn2 D6 मंत्र° (for मन्द°). — b) N (mostly) पांशु- (K3 रश्मि-). K2.4 B D (except D2) -पुंजा(D1 -पूगा)-वगूढः. — c) K2.3.5 B5 D8 निशां. T2 G2 [अ]व्यगाहत्. — d) K1.2 D7 व्यरमच्चापि राजन्; K5 D8 व्यरमच्चापराह्णे; B3 Ds T1 प्रत्यवहारयाव; T2 G1 प्रत्यपहार भार्गवः; G2.5 प्रत्यपहारयावः; G3 प्रत्यवधारयाव.

27 D4 om. 27 (cf. v.l. 11). — a) G1 अपहारो; M1.2 संप्रहारो (for अव°). M4 एवं स राजन्तु विरमो बभूव. — b) M1.2 वै सुघोरः (for ऽभूत्सुघोरं). — c) K2.4 B Dn Ds D3.6-8.10 कल्यं कल्यं. Ca cites कल्यं. K (except K4) D10 T G1.2 विंशतिर्; Dn1 Ds D1.2.8 G3.5 M2.5 विंशति. G1 चाप्यहानि (for वै दिनानि). — d) K3.5 दिनानि सप्त; S दिनत्रयाणि (for दिनानि त्रीणि). D7 त्रीण्युत्तराणि प्रसभं युध्यतोस्तदा (hypermetric!).

Colophon. D4.5.9 G4 missing. — *Sub-parvan*: K B Dn Ds D1-3.6-8.10 T1 G6 M अंबोपाख्यान-. — *Adhy. name*: K4 भार्गवयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 73 (=173); T1 M4 185; T2 G1.2.5 M3.5 186; G3 183 (as in text); M1.2 184. — *S'loka no.*: K5 29; Dn 43.

१८४

भीष्म उवाच ।
ततोऽहं निशि राजेन्द्र प्रणम्य शिरसा तदा ।
ब्राह्मणानां पितॄणां च देवतानां च सर्वशः ॥ १
नक्तंचराणां भूतानां रजन्याश्च विशां पते ।
शयनं प्राप्य रहिते मनसा समचिन्तयम् ॥ २
जामदग्न्येन मे युद्धमिदं परमदारुणम् ।
अहानि सुबहून्यद्य वर्तते सुमहात्ययम् ॥ ३
न च रामं महावीर्यं शक्नोमि रणमूर्धनि ।
विजेतुं समरे विप्रं जामदग्न्यं महाबलम् ॥ ४
यदि शक्यो मया जेतुं जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
दैवतानि प्रसन्नानि दर्शयन्तु निशां मम ॥ ५
ततोऽहं निशि राजेन्द्र प्रसुप्तः शरविक्षतः ।
दक्षिणेनैव पार्श्वेन प्रभातसमये इव ॥ ६
ततोऽहं विप्रमुख्यैस्तैर्यैरस्मि पतितो रथात् ।
उत्थापितो धृतश्चैव मा भैरिति च सान्त्वितः ॥ ७
त एव मां महाराज स्वप्नदर्शनमेत्य वै ।
परिवार्याब्रुवन्वाक्यं तन्निबोध कुरूद्वह ॥ ८
उत्तिष्ठ मा भैर्गाङ्गेय भयं ते नास्ति किंचन ।
रक्षामहे नरव्याघ्र स्वशरीरं हि नो भवान् ॥ ९
न त्वां रामो रणे जेता जामदग्न्यः कथंचन ।
त्वमेव समरे रामं विजेता भरतर्षभ ॥ १०
इदमस्त्रं सुदयितं प्रत्यभिज्ञास्यते भवान् ।
विदितं हि तवाप्येतत्पूर्वस्मिन्देहधारणे ॥ ११
प्राजापत्यं विश्वकृतं प्रस्वापं नाम भारत ।
न हीदं वेद रामोऽपि पृथिव्यां वा पुमान्क्वचित् ॥ १२
तत्स्मरस्व महाबाहो भृशं संयोजयस्व च ।
न च रामः क्षयं गन्ता तेनास्त्रेण नराधिप ॥ १३
एनसा च न योगं त्वं प्राप्स्यसे जातु मानद ।

C. 5. 7262
B. 5. 183. 15
K. 5. 183. 15

184

☞ D_4 *om.* this adhy. (*cf.* v.l. 5. 183. 11); the MS. is mostly ignored here.

1 ^{d}) B_3 देवानां चैव भारत.

2 ^{b}) $K_{4.5}$ D_5 G_3 $M_{2.3.5}$ राजन्यांश्च (M_2 °न्यां च); $B_{1.2.4.5}$ Dn_2 D_5 राजन्यानां; B_3 $D_{2.7}$ M_1 रजन्यां च; Dn_1 रात्र्यानां; D_1 रजन्यांश्च; T_1 G_1 जनन्याश्च (for रज°). — $K_{1.2.5}$ om. 2^{cd}. — ^{d}) T_1 G_1 M (except M_4) संप्रचिंतयं (for सम°).

3 ^{c}) $K_{4.5}$ B D (except $D_{2.3}$; D_4 *om.*) च (for सु-).

4 ^{c}) G_1 विप्रं विजेतुं समरे.

5 G_5 om. 5^{ab}. — ^{d}) K_3 Dn_1 G_3 निशा; Cn निशां (as in text). T_1 G_1 $M_{1.2}$ इमां (for मम).

6 ^{a}) $B_{3.5}$ Dn D_5 $D_{6.10}$ निशि च (for ऽहं निशि). — ^{c}) $K_{4.5}$ B D (except D_7; D_4 om.) G_1 इह (for एव). — ^{d}) $K_{1.2.5}$ यथा; B_3 Dn D_5 $D_{1.2.6-8.10}$ तदा; D_8 G_3 नृप; T $G_{1.2}$ मम (for इव).

7 ^{b}) D_5 अहं (for अस्मि). D_1 परितो रथं (for पतितो रथात्).

9 ^{b}) K_4 B Dn D_5 $D_{8.10}$ न भयं तेस्ति (for भयं ते नास्ति). D_3 न भयं ते कथंचन; D_6 न भयं चेत्सि किंचन. — ^{c}) $K_{3.4}$ B D (except D_7; D_4 om.) त्वां कौरव्य (for नर°).

10 ^{a}) K_5 D_2 $G_{3.5}$ M (except M_1) त्वा. — ^{b}) K_3 $D_{1.2}$ प्रतापवान् (for कथं°). — ^{c}) T_2 $G_{2.5}$ राजन् (for रामं). — ^{d}) T_2 $G_{2.5}$ गुरुसत्तमं (for भरत°).

11 D_8 T G ins. after 11^{ab}: B_4 (om. line 2) D_3, after 13^{ab}:

583* उपस्थास्यति राजेन्द्र स्वयमेव तवानघ ।
येन शत्रून्महावीर्यान्प्रशासिष्यसि कौरव ।

[(*L.* 2) G_3 *स्वांश्च* (*for* येन). $D_{3.8}$ सर्वान् (*for* शत्रून्).]

12 ^{b}) $K_{1.2}$ स्वापनं (for प्रस्वापं). $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ नामतः (for भारत). — ^{c}) D_3 हि (for ऽपि). — ^{d}) D_3 न पृथिव्यां (for पृथिव्यां वा). M पुनः (for पुमान्).

13 B_5 om. 13^{a}–14^{d}. — ^{a}) M_{3-5} तं (for तत्). K_2 (by corr.) Ds_2 संस्मर (for स्मरस्व). — ^{b}) T G ह (for च). — After 13^{ab}, B_4 (om. line 2) D_3 ins. 583*. — ^{c}) K_4 नैव; B_3 स च; T_2 G_2 स तु; $G_{1.2.5}$ न तु (for न च).

14 B_5 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{a}) T G मनसा (for ए°). K B_2 $D_{1-3.7}$ M_5 न च (by transp.); $B_{1.3.4}$ Dn $D_{6.8.10}$ न तु; D_5 तु न; T_1 [अ]पि न.

C. 5. 7252
B. 5. 183. 15
K. 5. 183. 15

स्वप्स्यते जामदग्न्योऽसौ त्वद्बाणबलपीडितः ॥ १४
ततो जित्वा त्वमेवैनं पुनरुत्थापयिष्यसि ।
अस्त्रेण दयितेनाजौ भीष्म संबोधनेन वै ॥ १५
एवं कुरुष्व कौरव्य प्रभाते रथमास्थितः ।
प्रसुप्तं वा मृतं वापि तुल्यं मन्यामहे वयम् ॥ १६
न च रामेण मर्तव्यं कदाचिदपि पार्थिव ।
ततः समुत्पन्नमिदं प्रस्वापं युज्यतामिति ॥ १७
इत्युक्त्वान्तर्हिता राजन्सर्व एव द्विजोत्तमाः ।
अष्टौ सदृशरूपास्ते सर्वे भास्वरमूर्तयः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

भीष्म उवाच ।
ततो रात्र्यां व्यतीतायां प्रतिबुद्धोऽस्मि भारत ।
तं च संचिन्त्य वै स्वप्नमवापं हर्षमुत्तमम् ॥ १
ततः समभवद्युद्धं मम तस्य च भारत ।
तुमुलं सर्वभूतानां लोमहर्षणमद्भुतम् ॥ २
ततो बाणमयं वर्षं ववर्ष मयि भार्गवः ।
न्यवारयमहं तं च शरजालेन भारत ॥ ३
ततः परमसंक्रुद्धः पुनरेव महातपाः ।
ह्यस्तनेनैव कोपेन शक्तिं वै प्राहिणोन्मयि ॥ ४
इन्द्राशनिसमस्पर्शां यमदण्डोपमप्रभाम् ।

K2 (by corr.) 4. 5 B1. 3. 4 D (except D1. 3. 7; D4 *om.*) संयोगं; T1 G1. 3. 5 योगं तं; T2 G2 यो गंतुं; M2 यो गत्वा (for योगं त्वं). M4 (*inf. lin.*) मनसा च नियोगत्वं. — b) T G2. 5 प्राप्स्यते. — d) K2 D1 त्वद्बाणपरि (D1 °वश) पीडितः.

15 c) T2 दैवतेना° (for दयितेना°). — d) B2. 5 संमोहनेन (for संबोध°).

16 b) K3 B2 D3 M4 रणम्; D1 T1 G1. 3 M (M4 *inf. lin.*) रामम्; T2 G2. 5 कामम् (for रथम्). T G1 M2. 3. 4 (*inf. lin.*). 5 आस्थितं; M1 आगतं. — c) K4 B D (except D7; D4 om.) इति (for अपि).

17 a) K1 (before corr.). 5 G3 M3–5 कर्तव्यं; Ds2 D1 मंतव्यं (for मर्तव्यं). — b) M1. 2 भारत (for पार्थिव). — d) B3 सुप्स्वापं; B4 संतापं (for प्रस्वापं). B3. 4 त्यज्य° (for युज्य°). M1. 2 प्रस्वापं वै प्रयुज्यतां.

18 b) T2 ययुः सर्वे (for सर्व एव). — d) K1. 2. 5 D7 भास्कररूपिणः; B Dn भासुरमूर्तयः; D8 भास्वररूपतः; M3 भारतमूर्तयः.

Colophon. D4. 5. 9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K B Dn Ds D1–3. 6–8. 10 T1 G5 M अंबोपाख्यान. — *Adhy. name:* G3 रामभीष्मयुद्धं; M3. 5 विजयोपलाभः; M4 विजयोपालंभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 75 (=175); T1 M4 186; T2 G1. 2. 5 M3. 5 187; G3 184 (as in text); M1. 2 185. — *S'loka no.:* K5 17; Dn 18.

185

☞ D4 om. this adhy. (*cf.* v.l. 5. 183. 11); the MS. is mostly ignored here.

1 a) K4 B Dn Ds D3 (m as in text). 6. 10 रात्रौ (for रात्र्यां). — b) M2 पार्थिव (for भारत). — c) B Dn Ds D2. 3. 6 ततः (for तं च). K3. 4 B2 D1. 2 संस्मृत्य; M5 वै चिंत्य (for संचिन्त्य). K3 संस्मृत्य; D7 वै प्रश्नम् (for वै स्वप्नम्). — d) K1 अथापाश्रमनुत्तमं; T G आपं हर्षमनुत्तमं; M1. 2 हर्षमापमनुत्तमं; M3–5 अगां हर्षमनुत्तमं.

2 c) A few N MSS. तुमलं. D1 सर्वलोकानां. — d) S रोमहर्षणम्. B (except B6) D1 M2 उत्तमं (for अद्भुतम्).

3 b) G1. 3. 5 अवर्षन् (for ववर्ष). — c) K4 B D (except D1. 6. 8; D4 om.) G5 M5 तच्च (for तं च). — d) K3 D1 °वर्षेण (for °जालेन).

4 a) K4 D2 °संरब्धः. — c) K4 उत्तमेन; D8 T2 G1. 2. 5 ततस्तेन; G3 न्यस्तं तेन; Ca ह्यस्तनेन (as in text). B (except B2) Dn Ds D6. 10 T1 च (for [ए]व). B3 दुःखेन (for कोपेन).

5 b) K3. 4 B D (except D7; D4 om.) M1. 2 यमदंड (D1 °द्रा) सम°; K5 कालदंडोपम°. — G2 om. 5cd. — c) K1 अग्निना (for °वत्). T1 पेतुः (for संख्ये).

ज्वलन्तीमग्निवत्संख्ये लेलिहानां समन्ततः ॥ ५
ततो भरतशार्दूल धिष्ण्यमाकाशगं यथा ।
सा मामभ्यहनत्तूर्णमंसदेशे च भारत ॥ ६
अथासृङ्मेऽस्रवद्घोरं गिरेर्गैरिकधातुवत् ।
रामेण सुमहाबाहो क्षतस्य क्षतजेक्षण ॥ ७
ततोऽहं जामदग्न्याय भृशं क्रोधसमन्वितः ।
प्रेषयं मृत्युसंकाशं बाणं सर्पविषोपमम् ॥ ८
स तेनाभिहतो वीरो ललाटे द्विजसत्तमः ।
अशोभत महाराज सशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ९
स संरब्धः समावृत्य बाणं कालान्तकोपमम् ।
संदधे बलवत्कृष्य घोरं शत्रुनिबर्हणम् ॥ १०
स वक्षसि पपातोग्रः शरो व्याल इव श्वसन् ।
महीं राजंस्ततश्चाहमगच्छं रुधिराविलः ॥ ११
अवाप्य तु पुनः संज्ञां जामदग्न्याय धीमते ।
प्राहिण्वं विमलां शक्तिं ज्वलन्तीमशनीमिव ॥ १२
सा तस्य द्विजमुख्यस्य निपपात भुजान्तरे ।
विह्वलश्चाभवद्राजन्वेपथुश्चैनमाविशत् ॥ १३
तत एनं परिष्वज्य सखा विप्रो महातपाः ।
अकृतव्रणः शुभैर्वाक्यैराश्वासयदनेकधा ॥ १४
समाश्वस्तस्तदा रामः क्रोधामर्षसमन्वितः ।
प्रादुश्चक्रे तदा ब्राह्मं परमास्त्रं महाव्रतः ॥ १५
ततस्तत्प्रतिघातार्थं ब्राह्ममेवास्त्रमुत्तमम् ।
मया प्रयुक्तं जज्वाल युगान्तमिव दर्शयत् ॥ १६
तयोर्ब्रह्मास्त्रयोरासीदन्तरा वै समागमः ।
असंप्राप्यैव रामं च मां च भारतसत्तम ॥ १७
ततो व्योम्नि प्रादुरभूत्तेज एव हि केवलम् ।
भूतानि चैव सर्वाणि जग्मुरार्तिं विशां पते ॥ १८
ऋषयश्च सगन्धर्वा देवताश्चैव भारत ।
संतापं परमं जग्मुरस्त्रतेजोभिपीडिताः ॥ १९
ततश्चचाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।

---

6 a) K_{3} शक्तिर् (for ततो). — c) D_{7} T_{1} $G_{3,5}$ M_{3-5} स (for सा). K_{4} B Dn Ds $D_{3,6,10}$ अभ्यवधीत् (for °हनत्). — d) K_{4} B (except B_{4}) Dn Ds $D_{6,8,10}$ जत्रुदेशे; Ca अंस° (as in text). $K_{3,4}$ D_{1} सुदारुणं (K_{3} °णः); B Dn Ds $D_{3,6,8,10}$ कुरूद्वह; D_{2} नरर्षभ (for च भारत).

7 a) $K_{3,4}$ $D_{1,3}$ ततो; D_{8} यथा; T_{1} तथा (for अथ). $K_{1,2}$ Dn $D_{6,7,10}$ असृग्; B_{6} D_{1-3} G_{3} Cn अस्रम् (for असृङ्मे). K_{2} अवहद्; B_{4} D_{7} S (except G_{3}) अभवद् (for अस्रवद्). — b) $K_{4,5}$ Dn_{2} Ds_{2} $D_{1,8,10}$ गिरि-गैरिक°. — d) $K_{2,5}$ क्षतलक्षणः; K_{3} $M_{2,3}$ °जेक्षणः; B_{5} Ca °जोक्षितः; D_{1} °जेक्षणैः; M_{5} °जोक्षिणः. $D_{6,8}$ क्षतजस्य क्षतेक्षणः.

8 b) S (except G_{3}) कोप° (for क्रोध°). — c) $K_{3,4}$ D_{1} प्राहिण्वं; K_{5} D_{7} प्रेषयन्; B Dn Ds $D_{6,8,10}$ चिक्षेप; D_{2} प्रसृजं; D_{3} व्यक्षिपं (for प्रेषयं). — d) Ds D_{6} युधि (for बाणं).

9 a) D_{6} नि° (for [अ]भि°). $K_{1,2,5}$ G_{3} M (except M_{5}) वीर.

10 a) K_{3} D_{1} M_{2} सु- (for स). — b) K_{4} B D (except $D_{2,3,7}$; D_{4} om.) शरं (for बाणं). — c) T_{2} G_{2} संधाय (for °दधे). D_{2} संदधे भृशमाकृष्य.

11 d) $B_{3,5}$ Dn Ds $D_{6,10}$ अगमं. $K_{3,4}$ $B_{1,2,4}$ D_{1-3} रुधिरोक्षितः; T_{2} G_{2} °रालयः.

12 a) K_{4} B D (except $D_{1,2,7}$; D_{4} om.) संप्राप्य (for अवाप्य). K_{3} T_{1} G_{3} च (for तु). — c) T G विपुलां (for विमलां). — d) B_{2} उरगीम् (for अशनीम्).

13 a) $K_{1,2,5}$ D_{7} कालसंस्पर्शा (for द्विज°). — b) D_{1} स्तनांतरे (for भुजा°). — c) G_{5} स विह्वलो° (for विह्वलश्चा°).

14 a) $K_{1,2,5}$ तमेनं सं(K_{2} स)परि°. — b) D_{3} वीरो (for विप्रो). M महामनाः. — c) Hypermetric! — d) S (except $G_{1,5}$) आश्वासयत नै($M_{1,3,4}$ ने)कधा.

15 a) $K_{1,2}$ समाश्वसन्. $K_{3,4}$ B_{1-3} D (except $D_{3,7}$; D_{4} om.) $M_{1,2}$ ततो (for तदा). — c) M_{5} ततो (for तदा).

16 d) K_{1}(before corr.)$_{,2}$ B_{3} Ds $D_{2,3,8}$ T G_{3} दर्शयन्.

17 a) D_{7} $G_{2,3}$ $M_{3,5}$ ततो; $M_{1,2}$ तदा (for तयोर्). T G राजन् (for आसीद्). — b) T $G_{1,2,5}$ अंतरे वै; G_{3} अंतराळे (for अन्तरा वै). $M_{4,5}$ खे (for वै). — d) K_{4} $D_{7,8}$ G_{3} भरतसत्तम. K_{1} $B_{2,4,5}$ मां चैव भरतर्षभ.

19 a) K_{1} तु (for च). Ds D_{3} [ए]व (for स-). B_{4} सदेवासुरगंधर्वाः. — d) B_{2} °निपातिताः; D_{1-3} $G_{1,3}$ °निपीडिताः.

20 a) D_{2} वसुधा (for पृथिवी). — c) $K_{1,2,5}$ Dn_{1}

C. 5. 7286 B. 5. 184. 20 K. 5. 184. 20

संतप्तानि च भूतानि विषादं जग्मुरुत्तमम् ॥ २०
प्रजज्वाल नभो राजन्धूमायन्ते दिशो दश ।
न स्थातुमन्तरिक्षे च शेकुराकाशगास्तदा ॥ २१
ततो हाहाकृते लोके सदेवासुरराक्षसे ।
इदमन्तरमित्येव योक्तुकामोऽस्मि भारत ॥ २२
प्रस्वापमस्त्रं दयितं वचनाद्ब्रह्मवादिनाम् ।
चिन्तितं च तदस्त्रं मे मनसि प्रत्यभात्तदा ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

१८६

भीष्म उवाच ।

ततो हलहलाशब्दो दिवि राजन्महानभूत् ।
प्रस्वापं भीष्म मा स्वाप्सीरिति कौरवनन्दन ॥ १
अयुञ्जमेव चैवाहं तदस्त्रं भृगुनन्दने ।
प्रस्वापं मां प्रयुञ्जानं नारदो वाक्यमब्रवीत् ॥ २
एते वियति कौरव्य दिवि देवगणाः स्थिताः ।
ते त्वां निवारयन्त्यद्य प्रस्वापं मा प्रयोजय ॥ ३
रामस्तपस्वी ब्रह्मण्यो ब्राह्मणश्च गुरुश्च ते ।
तस्यावमानं कौरव्य मा स्म कार्षीः कथंचन ॥ ४
ततोऽपश्यं दिविष्ठान्वै तानष्टौ ब्रह्मवादिनः ।
ते मां स्मयन्तो राजेन्द्र शनकैरिदमब्रुवन् ॥ ५
यथाह भरतश्रेष्ठ नारदस्तत्तथा कुरु ।
एतद्धि परमं श्रेयो लोकानां भरतर्षभ ॥ ६
ततश्च प्रतिसंहृत्य तदस्त्रं स्वापनं मृधे ।

D_7 संत्रस्तानि; D_1 समस्ता° (for संतप्ता°).

21 ^{a}) K_3 ततो वन्हिर् (for नभो राजन्). $K_{1.2.5}$ D_7 प्राज्वलत्पावकः सर्वाः. — ^{b}) $K_{1.2.5}$ Dn_1 Ds_2 D_2 धूमायंत (K_5 °श्च); K_4 S धूमा(G_3 $M_{2.5}$ °म)यंति. — ^{d}) K_{1-3} D_7 T_2 G (except G_3) $M_{1.2}$ तथा (for तदा).

22 K_1 om. from 22 up to 9^{ab} of the next adhy. (186). — ^{b}) $D_{7.10}$ °मानुषे. — ^{c}) =(var.) 1. 51. 16^c. K_{2-4} B Dn $D_{6.8}$ इत्येवं. — ^{d}) K (K_1 om.) B Dn Ds $D_{3.6.8.10}$ G_3 M_1 (*inf. lin.*) मोक्तु° (for योक्तु°).

23 K_1 om. 23 (cf. v.l. 22). — ^{a}) N (K_1 om.; D_4 missing) त्वरितो (for दयितं). — ^{c}) K_2 विचिंतितं; K_4 B Dn Ds $D_{6.10}$ G_5 विचित्रं च (for चिन्तितं च). — ^{d}) $K_{3.5}$ D_7 T G (except G_5) $M_{3.5}$ मनसा; D_1 सहसा; M_1 वचनात्; M_2 वचनं (for मनसि). G_3 संस्मरत् (for प्रत्यभात्).

Colophon om. in K_1. $D_{4.5.9}$ G_4 missing. — *Sub-parvan:* K_{2-5} B Dn Ds $D_{1-3.6-8.10}$ G_5 M अंबोपाख्यान. — *Adhy. name:* K_4 भीष्मभार्गवयोर्युद्धं; M ब्रह्मास्त्रप्रयोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_6 75 (=175); T_1 M_4 187; T_2 $G_{1.2.5}$ $M_{3.5}$ 188; G_3 185 (as in text); $M_{1.2}$ 186. — *S'loka no.:* K_5 23; Dn 24.

186

1 K_1 om. 1^a–9^b; D_4 om. 1–3 (cf. v.l. 5. 185. 22; 183. 11). — ^{b}) K_3 अभूत्तदा (for महानभूत्). — ^{c}) T_2 G_2 M_2 भीष्ममद्राक्षीर्. K_5 D_{10} G_3 स्प्राक्षीर्; B_5 त्याक्षीर्; D_1 द्राक्षीर् (for स्वाक्षीर्).

2 K_1 D_4 om. 2 (cf. v.l. 1); B_2 D_2 om. 2^{ab}. — ^{a}) K_4 प्रयुंजन्नेव; B_3 असुंचमेव; $B_{4.5}$ प्रायुंजमेव; D_1 युयुज°. $K_{3.5}$ D_7 अयुंजं (K_3 असृजं) चैवमेवाहं. — ^{c}) $K_{2.4.5}$ D_3 वीर मा स्वा(K_5 स्प्रा)क्षीः; K_3 अथ मा स्वाक्षीः; $B_{1.2.4}$ समरे वीर; $D_{1.2}$ भीष्म मा द्रा(D_2 स्वा)क्षीः; S अथ मां वीर (for मां प्रयुञ्जानं).

3 K_1 D_4 om. 3 (cf. v.l. 1). — ^{b}) T_2 G_2 देव- (for दिवि). M_2 हिताः (for स्थिताः). — ^{c}) D_8 S (except T_2 $G_{1.2}$) त्वा (for त्वां). — ^{d}) S प्रयूयुजः (for प्रयो°).

4 D_4 resumes | K_1 om. 4 (cf. v.l. 1). — ^{c}) $K_{2.5}$ $D_{3.4}$ तस्यापमानं.

5 K_1 om. 5 (cf. v.l. 1). — ^{a}) $K_{2.3.5}$ B_3 $D_{3.4.8}$ M दिविस्थान्वै. — ^{c}) $D_{7.8}$ मा (for मां).

6 K_1 om. 6 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K_5 T_1 G_3 M_2 यदा° (for यथा°). — ^{b}) K_4 D (except $D_{1.2.7}$) ते; $B_{2.4.5}$ त्वां (for तत्). — ^{d}) $M_{1.2}$ आत्मनस्तथा (for भरत°).

ब्रह्मास्त्रं दीपयांचक्रे तस्मिन्युधि यथाविधि ॥ ७
ततो रामो रुषितो राजपुत्र
दृष्ट्वा तदस्त्रं विनिवर्तितं वै ।
जितोऽस्मि भीष्मेण सुमन्दबुद्धि-
रित्येव वाक्यं सहसा व्यमुञ्चत् ॥ ८
ततोऽपश्यत्पितरं जामदग्न्यः
पितुस्तथा पितरं तस्य चान्यम् ।
त एवैनं संपरिवार्य तस्थु-
रूचुश्चैनं सान्त्वपूर्वं तदानीम् ॥ ९
मा स्मैवं साहसं वत्स पुनः कार्षीः कथंचन ।
भीष्मेण संयुगं गन्तुं क्षत्रियेण विशेषतः ॥ १०
क्षत्रियस्य तु धर्मोऽयं यद्युद्धं भृगुनन्दन ।
स्वाध्यायो व्रतचर्या च ब्राह्मणानां परं धनम् ॥ ११
इदं निमित्ते कस्मिंश्चिदस्माभिरुपमन्त्रितम् ।
शस्त्रधारणमत्युग्रं तच्च कार्यं कृतं त्वया ॥ १२
वत्स पर्याप्तमेतावद्भीष्मेण सह संयुगे ।
विमर्दस्ते महाबाहो व्यपयाहि रणादितः ॥ १३
पर्याप्तमेतद्भद्रं ते तव कार्मुकधारणम् ।
विसर्जयैतद्दुर्धर्ष तपस्तप्यस्व भार्गव ॥ १४
एष भीष्मः शांतनवो देवैः सर्वैर्निवारितः ।
निवर्तस्व रणादस्मादिति चैव प्रचोदितः ॥ १५
रामेण सह मा योत्सीर्गुरुणेति पुनः पुनः ।
न हि रामो रणे जेतुं त्वया न्याय्यः कुरूद्वह ।
मानं कुरुष्व गाङ्गेय ब्राह्मणस्य रणाजिरे ॥ १६

C. 5. 7308
B. 5. 185. 17
K. 5. 185. 17

---

7 K_1 om. 7 (cf. v.l. 1); G_3 om. 7–8. — ^{a}) K_4 ततोस्त्रं; K_5 ततोसौ; $D_{1.7}$ S (G_3 om.) ततोहं. K_5 प्रतिसंगृह्य; S (G_3 *om.*) परिसंहृत्य (M_{3-5} °गृह्य). — K_4 om. 7^{b}–8^{a}. — ^{b}) K_2 $B_{1.2.4.5}$ $D_{3.4}$ विभो; B_3 Dn Ds $D_{6.8.10}$ महत् (for मृधे). — ^{d}) G_5 M_1 (*inf. lin.* as in text). $_5$ युद्धे (for युधि).

8 K_1 G_3 om. 8 (cf. v.l. 1, 7); K_4 om. 8^{a} (cf. v.l. 7). — ^{a}) Dn [ऽ]थ रामो (for रामो)! K_3 भगवान्; B_1 (and many old printed ed.!) हृषितो (for रुषितो). B Dn Ds $D_{6.8.10}$ राजसिंह (for °पुत्र). — ^{b}) $K_{3.4}$ $D_{1.7}$ प्रतिसंहृतं (for विनि°). $K_{2.3.5}$ $D_{1-4.7}$ मे; M_2 च (for वै). — ^{c}) Ds D_6 हतोसि; $D_{3.4.7.8}$ जितोसि (for जितोऽस्मि). Ds $D_{3.4.7}$ भीष्मेसि (for °ण). — ^{d}) K_2 Dn_1 S (G_3 om.) एवं (for इत्येव). D_7 अभ्यवोचत्; T G (G_3 om.) चाप्यमुंचत्; M_1 स (*inf. lin.* च) व्यमुं°; M_2 [ए]वाभ्यमुं°; M_{3-5} प्रत्यमुं° (for व्यमु°).

9 K_1 om. 9^{ab} (cf. v.l. 1). — ^{b}) B_3 Dn Ds $D_{6.10}$ M_2 चास्य (for तस्य). K_4 D_8 वान्यं; B (except B_3) चापि; Dn नान्यं (Bom. ed. मान्यं!); D_2 T $G_{1.2.5}$ M चान्यान् (for चान्यम्). — ^{c}) K_4 $B_{3.5}$ Dn Ds $D_{3.4.6.8.10}$ ते तत्र चै(Dn_1 वै)नं; $B_{1.2.5}$ ततश्चैनं ते; D_1 तत एनं स; G_3 स एवैनं सं-; G_5 तथैवैनं सं- (for त एवैनं सं-).

10 Before 10, all MSS. ins. पितर ऊचुः. — ^{a}) K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) तात (for वत्स). — ^{c}) $K_{1.2}$ संयुगे; T_2 संगरं.

11 ^{a}) $K_{1.2.5}$ च; K_3 $D_{1.2.7}$ हि (for तु). — ^{c}) $K_{1.2.5}$ $B_{2.5}$ ब्रह्मचर्यं; K_3 $B_{1.4}$ व्रतचर्यं; B_3 $D_{1.2.7}$ ब्रह्मचर्या. K_4 Dn_2 Ds_1 [अ]थ (for च). — ^{d}) K_5 Ds ब्राह्मणस्य. B_2 D_1 परं तपः (D_1 °प); B_5 परं बलं.

12 ^{a}) $K_{1.2.5}$ (hypermetric!) तदिदं (for इदं). T_2 G_2 निमित्तं; Ca as in text. G_3 तदिदं वीर ते कस्मै. — ^{b}) K_1 अभिमंत्रितं; K_2 उपमंत्रितः; B Dn Ds $D_{3.4.6.8.10}$ प्रागुदाहृतं; D_1 उपयंति तं; $C_{a.s}$ as in text. — ^{c}) Ds अस्त्र° (for शस्त्र°). $K_{1.5}$ $D_{3.4.8}$ M उग्रत्वं; D_2 T G उग्रं च (for अत्युग्रं). — ^{d}) B (except B_3) Dn $D_{3.4.6}$ [अ]कार्यं (for कार्यं).

13 ^{a}) M_{1-3} एवैतद् (for एतावद्). — ^{b}) K_3 त्वया भीष्मेण संयुगे. — ^{c}) K (except K_4) D_8 निवर्तस्व (for विमर्दस्ते).

14 D_2 om. (hapl.) 14^{a}–15^{c}. — ^{a}) $D_{3.4}$ एव (for एतद्). — ^{b}) G_5 तदिदं शस्त्रधारणं. — ^{c}) T_1 इदं; T_2 G_{1-3} एनं (for एतद्). B_3 D_7 $G_{1.2}$ दुर्धर्षं. — ^{d}) M_{3-5} तप्यस्व.

15 D_2 om. 15^{abc} (cf. v.l. 14). — ^{a}) T G (except G_3) एवं (for एष). — ^{b}) $K_{1.2.5}$ निवर्तितः; B_3 निराकृतः (for निवा°). — D_1 om. (hapl.) 15^{cd}. — ^{d}) K_5 प्रणोदितः; $B_{3.5}$ Dn Ds $D_{6.8.10}$ प्रसा° (for प्रचो°).

16 K_5 reads 16–17 after 24^{ab}. — ^{b}) K_5 निवर्तस्व (for गुरुणेति). D_1 विशेषतः (for पुनः पुनः). — ^{c}) T_1 $G_{1.3}$ रामं. — ^{d}) $K_{2.5}$ D_7 T_1 G_1 M_{3-5} न्याय्यं; K_3 नाथ; D_1 T_2 G_2 न्यायं; $D_{3.4}$ G_5 शक्यः; G_3 चाद्य

C. 5. 7306
B. 5. 185. 17
K. 5. 185. 17

वयं तु गुरवस्तुभ्यं ततस्त्वां वारयामहे ।
भीष्मो वसूनामन्यतमो दिष्ट्या जीवसि पुत्रक ॥ १७
गाङ्गेयः शंतनोः पुत्रो वसुरेष महायशाः ।
कथं त्वया रणे जेतुं राम शक्यो निवर्त वै ॥ १८
अर्जुनः पाण्डवश्रेष्ठः पुरंदरसुतो बली ।
नरः प्रजापतिर्वीरः पूर्वदेवः सनातनः ॥ १९
सव्यसाचीति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ।
भीष्ममृत्युर्यथाकालं विहितो वै स्वयंभुवा ॥ २०
एवमुक्तः स पितृभिः पितॄन्रामोऽब्रवीदिदम् ।
नाहं युधि निवर्तेयमिति मे व्रतमाहितम् ॥ २१
न निवर्तितपूर्वं च कदाचिद्रणमूर्धनि ।
निवर्त्यतामापगेयः कामं युद्धात्पितामहाः ।
न त्वहं विनिवर्तिष्ये युद्धादस्मात्कथंचन ॥ २२
ततस्ते मुनयो राजन्नृचीकप्रमुखास्तदा ।
नारदेनैव सहिताः समागम्येदमब्रुवन् ॥ २३
निवर्तस्व रणात्तात मानयस्व द्विजोत्तमान् ।
नेत्यवोचमहं तांश्च क्षत्रधर्मव्यपेक्षया ॥ २४
मम व्रतमिदं लोके नाहं युद्धात्कथंचन ।
विमुखो विनिवर्तेयं पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥ २५
नाहं लोभान्न कार्पण्यान्न भयान्नार्थकारणात् ।
त्यजेयं शाश्वतं धर्ममिति मे निश्चिता मतिः ॥ २६
ततस्ते मुनयः सर्वे नारदप्रमुखा नृप ।
भागीरथी च मे माता रणमध्यं प्रपेदिरे ॥ २७
तथैवात्तशरो धन्वी तथैव दृढनिश्चयः ।
स्थितोऽहमाहवे योद्धुं ततस्ते राममब्रुवन् ।
समेत्य सहिता भूयः समरे भृगुनन्दनम् ॥ २८
नावनीतं हि हृदयं विप्राणां शाम्य भार्गव ।
राम राम निवर्तस्व युद्धादस्माद्द्विजोत्तम ।
अवध्यो हि त्वया भीष्मस्त्वं च भीष्मस्य भार्गव ॥ २९
एवं ब्रुवन्तस्ते सर्वे प्रतिरुध्य रणाजिरम् ।

(for न्यायय:). K3 कथंचन (for कुरू°). — e) K3.4 D2.7 S राजेंद्र (for गाङ्गेय).

17 For sequence in K5, cf. v.l. 16. — a) B4 D3.4.7 च (for तु). — b) K3 अतस्; K4 B D (except D1.2.7) तस्मात् (for ततस्). — c) Hypermetric!

18 a) K4 B D (except Dn1 D1.7.8) T2 G1.2 M6 शांतनोः. — b) K (except K5) B2 D1.2.7 महाबलः (for °यशाः). — c) B D (except D1.2.7) शक्यस्त्वया (for त्वया रणे). — d) K1 (before corr.) निवर्तितुं; K4 G3 °र्तय (for °र्त वै). B D (except D1.2.7) निवर्तस्वेह भारत.

19 M om. 19ab. — c) D1 परः (for नरः). D3.4.8 G3 M2 वीर. — d) K1.2.5 पूर्वदेहे; K4 T1 पूर्वं देवः.

20 b) K1.2.5 T G M1.2 सत्यवान्; D1 M3-5 विश्रुतः; D3.4 सत्यवाक् (for वीर्य°).

21 Before 21, N M6 ins. भीष्म उ° (M5 om. उ°).

22 D6 om. 22. — a) K1.2.5 D8 नाहं निवर्तितः पूर्वं; B (except B5) Dn D3 T1 G3 न निवर्तितपूर्वश्च. — c) K (except K4) D2-4.7 निवर्तताम्. — d) K1 G3 M2 पितामहः; K2 °मह. — e) K5 न निवर्तेयं; D10 वै निवर्तिष्ये (for विनि°). — f) B2.4 Ds1 D6 कदा° (for कथं°).

23 K4 om. (hapl.) 23a-25b. — b) K3 D7 M1.2 तथा (for तदा). — d) K1.5 D2-4.7 S (except G1) मामागम्ये° (G3 °त्ये°); D10 समागत्ये°.

24 K4 om. 24 (cf. v.l. 23). — b) B D (except D2.7.8) M1.2 द्विजोत्तमं. — After 24ab, K5 reads 16-17. — D1 om. 24cd. — c) K1.2.5 D2.7 प्रत्य°; B4.5 इत्य°; D10 न ह्य° (for नेत्य°).

25 K4 om. 25ab (cf. v.l. 23). — a) D3.4 तात (for लोके). — b) B (except B4) Dn Ds1 D6.10 T1 G1 कदा° (for कथं°). — d) K5 G2 [ऽ]व्याहतः; T2 व्याहतः (for ऽभ्या°).

26 =(var.)5. 49. 15; 89. 24; 178. 11. — b) K3 (m as in text) °कामया (for °कारणात्). — d) K3.4 D7 इति मे निश्चितं मनः (D7 मतं).

28 a) D3.4 सशरो (for [आ]त्त°). — c) K4 B4.6 D (except D1.2.7.8) स्थिरो (for स्थितो). D1.6 T1 G1 महाहवे (for ऽहमाहवे). — ef) K2 M1.2 सहसा; T1 सर्वतो (for सहिता). K3.4 D1.2.7 समागम्य ततः सर्वे (K4 °म्य च सर्वे च) निवर्त त्वं (D7 °तव्यं) हि पुत्रक.

29 M2 om. (hapl.) 29-30. — a) K5 D2.10 S (M2 om.) नवनीतं; Ca as in text. T G तु (for हि). — e) K3 D7.8 [ऽ]यं; K4 B Dn D3 D1.3.4.6.10 वै (for हि).

30 M2 om. 30 (cf. v.l. 29). — c) K3 S (M2

न्यासयांचक्रिरे शस्त्रं पितरो भृगुनन्दनम् ॥ ३०
ततोऽहं पुनरेवाथ तानष्टौ ब्रह्मवादिनः ।
अद्राक्षं दीप्यमानान्वै ग्रहानष्टाविवोदितान् ॥ ३१
ते मां सप्रणयं वाक्यमब्रुवन्समरे स्थितम् ।
प्रैहि रामं महाबाहो गुरुं लोकहितं कुरु ॥ ३२
दृष्ट्वा निवर्तितं रामं सुहृद्वाक्येन तेन वै ।
लोकानां च हितं कुर्वन्नहमप्याददे वचः ॥ ३३
ततोऽहं राममासाद्य ववन्दे भृशविक्षतः ।
रामश्चाभ्युत्स्मयन्प्रेम्णा मामुवाच महातपाः ॥ ३४
त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन्क्षत्रियः पृथिवीचरः ।
गम्यतां भीष्म युद्धेऽस्मिंस्तोषितोऽहं भृशं त्वया ॥ ३५
मम चैव समक्षं तां कन्यामाहूय भार्गवः ।
उवाच दीनया वाचा मध्ये तेषां तपस्विनाम् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

राम उवाच ।
प्रत्यक्षमेतल्लोकानां सर्वेषामेव भामिनि ।
यथा मया परं शक्त्या कृतं वै पौरुषं महत् ॥ १
न चैव युधि शक्नोमि भीष्मं शस्त्रभृतां वरम् ।
विशेषयितुमत्यर्थमुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥ २
एषा मे परमा शक्तिरेतन्मे परमं बलम् ।
यथेष्टं गम्यतां भद्रे किमन्यद्वा करोमि ते ॥ ३
भीष्ममेव प्रपद्यस्व न तेऽन्या विद्यते गतिः ।

C. 5. 7331
B. 5. 186. 4
K. 5. 186. 4

---

om.) वारयांचक्रिरे; Ca न्यासयां° (as in text).

31 ^{a}) G_1 [ऽ]पि (for ऽहं). — ^{c}) K_3 D_7 अपश्यं; D_2 प्रपश्यं (for अद्राक्षं).

32 ^{c}) Dn_1 एहि; D_{10} गच्छ (for प्रैहि). B_2 भीष्म; T_2 G (except G_3) राजन् (for रामं). — ^{d}) T_1 G_1 लोकहिते. Dn_1 -करं; T_1 G_1 रतं (for कुरु).

33 ^{b}) B_4 वै तदा (for तेन वै). — ^{d}) $B_{1.2.4}$ $D_{3m.4}$ अहमप्याहवे त($D_{3.4}$ स्थि)तः.

34 Stanza lost in B_4. — ^{b}) $K_{1.2}$ D_3 T_2 $G_{2.3}$ भृशवीक्षितः; G_1 भृगुनंदनं. — D_2 om. 34^{c}–35^{d}. — ^{c}) $K_{1.2}$ [आ]शु स्मयन्; K_3 ऽप्युत्स्मयन्; K_5 [अ]पि स्मयन्; S (except T_1) [अ]प्युत्स्मयन् (for [अ]भ्यु°). $D_{3.4}$ रामश्चाप्युत्तमप्रेम्णा.

35 D_2 om. 35 (cf. v.l. 34). — ^{b}) $D_{3.4}$ °तले (for °चरः). — ^{c}) S शाम्य° (for गम्य°). T_2 G_2 [ऽ]स्मि (for ऽस्मिन्).

36 ^{b}) D_5 $D_{6.10}$ आदाय (for आहूय). — ^{c}) K_3 B D (except $D_{1.2.7}$) उक्तवान् (for उवाच). — ^{d}) B_3 Dn Ds $D_{6.8.10}$ महात्मनां; D_4 तरस्विनां; G_3 मन° (for तप°).

Colophon. $D_{5.9}$ G_4 missing. — *Sub-parvan:* $K_{1-3.5}$ B Dn Ds $D_{1-4.6-8.10}$ T_1 G_5 $M_{1.2}$ अंबोपाख्यान. — *Adhy. name:* K_3 D_7 भीष्मराम(D_7 °भार्गव)युद्धं (followed by समाप्तं); K_4 भीष्मभार्गवयोर्युद्धं; B_3 रामभीष्मयुद्धं; M_{3-5} भीष्मविजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): T_1 M_4 188; T_2 $G_{1.2.5}$ $M_{3.5}$ 189; G_3 186 (*as in text*); $M_{1.2}$ 187. — *S'loka no.:* K_5 38; Dn_1 61; Dn_2 37.

187

1 ^{ab}) K_4 T G (except G_3) एव (for एतल्). G_2 transp. लोकानां and सर्वेषां. K_4 D_7 इति (for एव). K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) $G_{1.3}$ भाविनि. — ^{c}) K_4 B Dn Ds $D_{6.8.10}$ यथाशक्त्या मया युद्धं. — ^{d}) D_1 transp. कृतं and पौरुषं. $K_{3.4}$ B D परं (for महत्).

2 ^{a}) K $D_{7.8}$ चैनं युधि; B Dn Ds $D_{6.10}$ चैवमपि; G_3 च वै युधि. T G शक्तोस्मि (for शक्नोमि). $D_{3.4}$ जेतुं चैव न शक्नोमि. — ^{b}) $K_{3.4}$ $D_{1.7}$ भीष्मं शत्रुनिबर्हणं. — ^{d}) B (except B_3) योजयन्; $D_{3.4}$ [अ]दर्शयं (for दर्शयन्). S उत्तमास्त्रं विदर्शयन्.

3 ^{a}) D_6 एषामेव परा; S (except T_2) एषा च मे परा (G_2 °रे) (for एषा मे परमा). — ^{d}) K_3 $D_{3.4.7}$ करवाणि (for वा करोमि).

4 ^{b}) M तु (for ते). — ^{c}) K_5 G_3 transp. हि and अस्मि. — ^{d}) $K_{1.2.5}$ विमुंचता; Ds_2 प्रयुंजता (for

C. 5. 7331
B. 5. 186. 4
K. 5. 186. 4

निर्जितो ह्यसि भीष्मेण महास्त्राणि प्रमुञ्चता ॥ ४

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो रामो विनिःश्वस्य महामनाः ।
तूष्णीमासीत्तदा कन्या प्रोवाच भृगुनन्दनम् ॥ ५
भगवन्नेवमेवैतद्यथाह भगवांस्तथा ।
अजेयो युधि भीष्मोऽयमपि देवैरुदारधीः ॥ ६
यथाशक्ति यथोत्साहं मम कार्यं कृतं त्वया ।
अनिधाय रणे वीर्यमस्त्राणि विविधानि च ॥ ७
न चैष शक्यते युद्धे विशेषयितुमन्ततः ।
न चाहमेनं यास्यामि पुनर्भीष्मं कथंचन ॥ ८
गमिष्यामि तु तत्राहं यत्र भीष्मं तपोधन ।
समरे पातयिष्यामि स्वयमेव भृगूद्वह ॥ ९
एवमुक्त्वा ययौ कन्या रोषव्याकुललोचना ।
तपसे धृतसंकल्पा मम चिन्तयती वधम् ॥ १०
ततो महेन्द्रं सह तैर्मुनिभिर्भृगुसत्तमः ।
यथागतं ययौ रामो मामुपामन्त्र्य भारत ॥ ११
ततोऽहं रथमारुह्य स्तूयमानो द्विजातिभिः ।
प्रविश्य नगरं मात्रे सत्यवत्यै न्यवेदयम् ।
यथावृत्तं महाराज सा च मां प्रत्यनन्दत ॥ १२
पुरुषांश्चादिशं प्राज्ञान्कन्यावृत्तान्तकर्मणि ।
दिवसे दिवसे ह्यस्या गतजल्पितचेष्टितम् ।
प्रत्याहरंश्च मे युक्ताः स्थिताः प्रियहिते मम ॥ १३
यदैव हि वनं प्रायात्कन्या सा तपसे धृता ।
तदैव व्यथितो दीनो गतचेता इवाभवम् ॥ १४
न हि मां क्षत्रियः कश्चिद्वीर्येण विजयेद्युधि ।
ऋते ब्रह्मविदस्तात तपसा संशितव्रतात् ॥ १५

प्रमुञ्चता).

5 $K_{3.4}$ B D (except $D_{3.4.7.8}$) S om. the ref. — ^{a}) $K_{1.2.5}$ G_3 $M_{1.2}$ तदा (for ततो). — ^{b}) $K_{1.4}$ Dn Ds D_8 T_1 G_5 M विनिश्वस्य; D_1 निःश्वसंश्च; T_2 G_2 विनिश्चित्य. K_3 D_7 निःश्वस्य विमनास्तदा. — ^{c}) $K_{3.4}$ B D (except D_7) ततः (for तदा).

6 ^{b}) G_3 $M_{1.2}$ यदा (for यथा). Ds D_8 M_{3-5} [आ]त्थ (for [आ]ह). K (except K_3) D_2 यथात्थ न तदन्यथा; $D_{3.4}$ यथा चाह भवांस्तथा. — D_6 om. 6^{c}–7^{b}. — ^{d}) $K_{2.5}$ उदायुधैः (for °रधीः).

7 D_6 om. 7^{ab} (cf. v.l. 6); G_5 om. (hapl.) 7^{b}–9^{a}. — ^{c}) K_1 D_2 अभिधाय; $K_{2.3.5}$ अभिधार्यं; K_4 B Dn Ds $D_{1.3.4.6.8.10}$ अनिवार्यं; D_7 अपिधाय; T G सुनि° (for अनि°).

8 $D_{3.4}$ G_5 om. 8 (for G_5 cf. v.l. 7). — ^{a}) $K_{4.5}$ B (except B_2) Dn Ds D_2 एव (for एष). — ^{c}) B_4 पश्यामि; D_7 T_2 $G_{1.2}$ योत्स्या° (for यास्या°). — ^{d}) K_3 $B_{1.2.4}$ कदाचन; K_4 तपोधन (for कथं°).

9 G_5 om. 9^{a} (cf. v.l. 7). — K_4 om. (hapl.) 9^{ab}. — ^{a}) K_3 G_3 [इ]ति तत्राहं; B_{1-3} च तत्राहं; B_4 तत्र चाहं. — ^{d}) D_3 G_3 कुरूद्वहं (for भृगू°).

10 D_4 om. 10^{a}–11^{b}. — ^{b}) K_2 °व्याकुलचेतना. $M_{1.2}$ °पर्याकुलेक्षणा. — ^{c}) B Dn Ds $D_{3.10}$ तापस्ये; D_1 तापसे; D_2 तपते; G_3 समरे. — ^{d}) B_4 Dn $D_{6.8.10}$ सा मे (for मम). T_1 G_1 चिंतयंती वधं मम.

11 D_4 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — ^{a}) B Dn_2 Ds_2 $D_{1.10}$ G_3 सहितैः; D_6 सहिते (for सह तैः). — ^{b}) K_4 ऋषिभिर्. K_{1-3} B_2 $D_{1-3.8}$ T_1 $M_{1.2}$ भृगुनंदनः (for °सत्तमः). — ^{c}) B Dn Ds $D_{6.10}$ तथा सोगान् (for ययौ रामो). — ^{d}) K_3 $D_{1.2}$ °पृच्छय (for °मन्त्र्य).

12 ^{a}) K_4 B D (except $D_{1.7}$) ततो रथं समारुह्य. — ^{cd}) = (var.) 5. 179. 10^{cd}. — ^{e}) B_5 °पृष्टं (for °वृत्तं). — ^{f}) K_3 M मा. T_2 नारदेन निवेदितं.

13 T_2 om. 13^{a}–16^{b}. — ^{a}) $K_{1.2}$ तज्ज्ञान्; $D_{3.4}$ सर्वान्; Ca. प्राज्ञान् (as in text). — ^{c}) K (except K_4) $D_{2.7.8}$ तस्या (for ह्यस्या). — ^{d}) $K_{1.2}$ B (except B_3) Dn_1 D_1 गतिजल्पित°; $K_{4.5}$ Dn_2 Ds गतं जल्पित°; $D_{3.4}$ गत्वा जानीत चेष्टितं; D_{10} कन्याया जल्पचेष्टितं. — G_3 om. 13^{e}–15^{d}. — ^{e}) $K_{1.2}$ प्रत्याहारं तु; K_3 D_2 °हरंस्तु; $B_{2.4}$ $D_{3.4}$ °हरंति; S (T_2 G_3 om.) °हरंत. Ds ते (for मे). — ^{f}) $K_{3.4}$ B_5 रताः; B_{1-4} Dn Ds $D_{6.8.10}$ सदा (for मम).

14 T_2 G_3 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{a}) S (T_2 G_3 om.) याता (for प्रायात्). — ^{b}) $K_{1.4}$ B (except B_5) Dn Ds $D_{6.10}$ T_1 transp. कन्या and सा. $K_{1.2}$ वृता; $B_{4.5}$ स्थिता (for धृता). $M_{1.2}$ तपसे धृतमानसा. — ^{d}) T G (T_2 G_3 om.) हत° (for गत°).

15 T_2 G_3 om. 15 (cf. v.l. 13). — ^{b}) K_3 B Dn_2 Ds_1 $D_{6.10}$ G_1 व्यजयद्; D_7 वै जयेद् (for विज°). K_4 भुवि (for युधि). — ^{d}) $K_{1.2.5}$ $D_{6.8.10}$ शंसितव्रतात् (K_5 D_{10} °न्); $B_{3.4}$ Ds_2 D_8 संशितव्रतान्. K_3 D_7 S (T_2 G_3 om.) तापसान्संशितव्रतान्.

अपि चैतन्मया राजन्नारदेऽपि निवेदितम् ।
व्यासे चैव भयात्कार्यं तौ चोभौ मामवोचताम् ॥ १६
न विषादस्त्वया कार्यो भीष्म काशिसुतां प्रति ।
दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमुत्सहेत् ॥ १७
सा तु कन्या महाराज प्रविश्याश्रममण्डलम् ।
यमुनातीरमाश्रित्य तपस्तेपेऽतिमानुषम् ॥ १८
निराहारा कृशा रूक्षा जटिला मलपङ्किनी ।
षण्मासान्वायुभक्षा च स्थाणुभूता तपोधना ॥ १९
यमुनातीरमासाद्य संवत्सरमथापरम् ।
उदवासं निराहारा पारयामास भामिनी ॥ २०
शीर्णपर्णेन चैकेन पारयामास चापरम् ।
संवत्सरं तीव्रकोपा पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठिता ॥ २१
एवं द्वादश वर्षाणि तापयामास रोदसी ।
निवर्त्यमानापि तु सा ज्ञातिभिर्नैव शक्यते ॥ २२
ततोऽगमद्वत्सभूमिं सिद्धचारणसेविताम् ।
आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनाम् ॥ २३
तत्र पुण्येषु देशेषु साप्लुताङ्गी दिवानिशम् ।
व्यचरत्काशिकन्या सा यथाकामविचारिणी ॥ २४
नन्दाश्रमे महाराज ततोलूकाश्रमे शुभे ।
च्यवनस्याश्रमे चैव ब्रह्मणः स्थान एव च ॥ २५

C. 5. 7353
B. 5. 186. 26
K. 5. 186. 29

16 T_2 om. 16^{ab} (cf. v.l. 13). — ^{a}) $G_{2.5}$ अथ (for अपि). K_4 D_1 T_1 G M_2 महाराज (for मया राजन्). — ^{b}) D_1 G_2 $M_{1.3}$ नारदेन (for नारदेऽपि). K_3 D_2 T_1 $G_{1.3.5}$ M ($M_{1.3}$ *sup. lin.*) त्रि; $D_{3.4}$ च (for ऽपि). — ^{c}) K_4 D_{1-4} च यत्; B Dn Ds $D_{6.7.10}$ तथा; T_1 G_1 भवेत् (for भयात्). $K_{1.2}$ D_8 व्यासस्य चैवोभयतः. — ^{d}) $K_{1.2}$ कार्यतो; D_1 T_1 G_1 तावुभौ (for तौ चोभौ). D_8 सम° (for माम°).

17 17^{cd} = 1. 1. 186^{cd}. — ^{d}) K_1 (by corr.). $_2$ G_3 [अ]ति° (for नि°).

18 ^{a}) K_4 B (except B_2) D (except $D_{1.7}$) transp. तु and कन्या. — ^{c}) = Cf. 20^a. S आसाद्य (for आश्रित्य). — $D_{6.8}$ om. (? hapl.) 18^d–20^a. — ^{d}) M_4 °दारुणं (for °मानुषं).

19 $D_{6.8}$ om. 19 (cf. v.l. 18). — ^{a}) T_1 $G_{1.3.5}$ जलाहारा ($G_{1.3}$ °र-); T_2 G_2 विजहार (for निराहारा). K_3 B_3 $D_{2-4.7.10}$ T_2 $G_{1.2}$ रूक्षा; K_5 $B_{1.2.4.5}$ दीना (for रूक्षा) D_1 निराहारा क्षमारूपा. — ^{c}) $K_{3.5}$ $D_{1-4.7}$ [आ]सीत्; Dn_1 S (except G_3) सा (for च). — ^{d}) K_4 $D_{3.4}$ $M_{1.2}$ तपस्विनी; B_3 Ds तपोवने (for °धना).

20 $D_{6.8}$ om. 20^a (cf. v.l. 18); G_2 om. 20^{ab}. — ^{a}) Cf. 18^a. $K_{2.4}$ B Dn Ds $D_{1.3.4.10}$ यमुनाजलम्. $K_{3.4}$ B D ($D_{6.8}$ om.) G_1 आश्रित्य. — ^{c}) K (except K_3) Dn_2 T $G_{2.3.5}$ उपवासं; $D_{3.4}$ उपवासात्; G_1 उदावसन्; Ca उदवासं (as in text). $K_{1.2.5}$ D_7 नित्यमेव (for निराहारा). — ^{d}) $K_{1.4}$ $D_{3.4}$ धारयामास; K_3 D_7 पाल°; T $G_{1.3.5}$ M_{1-4} कार°; G_3 काम°; M_3 (*inf. lin.*). $_5$ हार°; Ca पार° (as in text). K_4 D_2 भारत; B Dn Ds $D_{3.6.8.10}$ Ca भाविनी (Cap भामिनी as in text); D_4 रोदसी (cf. 22^b). G_2 संवत्सरमथापरं.

☞ In Dn_2, the portion of the text from stanza 21 up to 5. 195. 3 is lost on a missing fol. The MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

21 D_4 om. (hapl.) 21^a–22^b. — ^{a}) $K_{1.2}$ शीर्णेन पर्णेनैकेन. — ^{b}) K_3 D_7 वर्तयामास; K_4 D_8 पाल°; S धार° (G_3 वार°) (for पार°). K_4 भामिनी; B Dn_1 Ds $D_{3.6}$ सापरं (for चापरं). — ^{c}) K_4 दीर्घकोपा; D_{10} तीव्रकोपात्. — ^{d}) Dn_1 Ds D_8 (before corr.) G_5 M_{3-5} पादांगुष्ठाग्रवि(Dn_1 °नि)ष्ठिता; D_8 °ष्ठाग्रसंस्थिता; D_{10} अंगुष्ठाग्राग्रधिष्ठिता; T_1 $G_{1.3}$ $M_{1.2}$ पादांगुष्ठेन विष्ठिता; G_2 °ष्ठविनिष्ठिता.

22 D_4 om. 22^{ab} (cf. v.l. 21). — ^{c}) K_3 न च; K_4 B D (Dn_2 missing) [अ]पि च; K_5 (m as in text) T $G_{1.2.5}$ पित्रा (for [अ]पि तु). — ^{d}) $D_{3.4}$ यतिभिर् (for ज्ञातिभिर्). K_3 $G_{3.5}$ M न स; T_2 न स; G_2 न च (for नैव).

23 ^{a}) Ds $D_{3.4.6}$ ततो हि समभूत्तस्मिन्. — ^{b}) $B_{3.4}$ Ds $D_{3.4.6}$ °सेवितं.

24 ^{a}) K_4 B Dn_1 Ds $D_{6.8.10}$ तीर्थे° (for देशे°). — ^{b}) K (except K_4) $D_{1.7.8}$ $M_{1.2}$ सं(D_1 स्वा)प्लुतांगी; Ds $D_{6.10}$ सा प्लुतांगा; T_2 सरित्सु च. Ca cites आप्लुतांगी. — ^{c}) D_2 अचरत्; T_2 G_5 विचरत् (for व्यच°). — ^{d}) K_3 $D_{1.2.10}$ °विहारिणी; K_5 T_1 यथाकामं विचारिणी.

25 G_2 om. 25^{ab}; D_4 om. 25^b–26^c. — ^{b}) $K_{1.2.5}$ तथार्चीकाश्रमे; $K_{3.4}$ B Dn_1 $D_{1-4.6.8.10}$ G_1 M_4 तथोलूका°; D_7 तथा कण्वा°. $M_{3.5}$ विभो (for शुभे). — ^{c}) $K_{1.2.5}$ D_7 वशि($K_{2.5}$ °सि)ष्ठस्याश्रमे; B_3 व्यचरत्साश्रमे.

26 D_4 om. 26^{abc} (cf. v.l. 25). — ^{b}) K_5 $D_{1.3.8}$ चैव हि; T G (except G_3) वै विभो. — ^{c}) K_4 B D (except $D_{2.7}$; Dn_2 missing; D_4 om.) महाराज;

C. 5. 7354
B. 5. 186. 27
K. 5. 186. 27

प्रयागे देवयजने देवारण्येषु चैव ह ।
भोगवत्यां तथा राजन्कौशिकस्याश्रमे तथा ॥ २६
माण्डव्यस्याश्रमे राजन्दिलीपस्याश्रमे तथा ।
रामह्रदे च कौरव्य पैलगार्ग्यस्य चाश्रमे ॥ २७
एतेषु तीर्थेषु तदा काशिकन्या विशां पते ।
आप्लावयत गात्राणि तीव्रमास्थाय वै तपः ॥ २८
तामब्रवीत्कौरवेय मम माता जलोत्थिता ।
किमर्थं क्लिश्यसे भद्रे तथ्यमेतद्ब्रवीहि मे ॥ २९
सैनामथाब्रवीद्राजन्कृताञ्जलिरनिन्दिता ।
भीष्मो रामेण समरे न जितश्चारुलोचने ॥ ३०
कोऽन्यस्तमुत्सहेज्जेतुमुद्यतेषुं महीपतिम् ।
साहं भीष्मविनाशाय तपस्तप्स्ये सुदारुणम् ॥ ३१
चरामि पृथिवीं देवि यथा हन्यामहं नृपम् ।
एतद्व्रतफलं देहे परस्मिन्स्याद्यथा हि मे ॥ ३२
ततोऽब्रवीत्सागरगा जिह्मं चरसि भामिनि ।
नैष कामोऽनवद्याङ्गि शक्यः प्राप्तुं त्वयाबले ॥ ३३
यदि भीष्मविनाशाय काश्ये चरसि वै व्रतम् ।
व्रतस्था च शरीरं त्वं यदि नाम विमोक्ष्यसि ।
नदी भविष्यसि शुभे कुटिला वार्षिकोदका ॥ ३४
दुस्तीर्था चानभिज्ञेया वार्षिकी नाष्टमासिकी ।
भीमग्राहवती घोरा सर्वभूतभयंकरी ॥ ३५
एवमुक्त्वा ततो राजन्काशिकन्यां न्यवर्तत ।

T G (except G2) ततो राजन् (for तथा राजन्). — d) T1 G3 काशि(G3 °शी)कन्या (for कौशिकस्य). K1.2 [आ]श्रमेषु च; K5 M1.2 [आ]श्रमे शुभे; T1 G5 [आ]श्रमे तदा.

27 K3 D1.3.4 om. (hapl.) 27ab. — a) K5 D2 चैव (for राजन्). — b) T G (except G3) [ऽ]पि च (for तथा). K1.2 D7 M3-5 दिलीपस्यापि चाश्रमे. — c) D3.4 महाह्रदे; G1 रामाश्रमे; M2 धाराह्रदे; M3-5 तथा ह्रदे (for राम°). — d) K3 B1.4.5 पैलग(K3 °गा)र्गस्य; B2.3 Dn1 Ds2 D6.10 पै(B2.3 पै)लमार्गस्य; Ds1 D1.3 पै(D1 तै)लगार्ग्यस्य; T1 G5 ततो गार्ग्यस्य; T2 G2 ततो भार्गस्य; G1 M1.2.5 तथा (G1 °तो) गर्गस्य; G3 ततो मार्गस्य; M3.4 तथा गार्ग्य(M4 °र्ग)स्य.

28 a) K1.2 G3.5 M1.2 तथा (for तदा). D3.4 एतेष्वन्येषु तीर्थेषु. — d) K5 B Dn1 Ds D1.6.8.10 G5 व्रतम् (for तीव्रम्). K3.4 D1-4 वै व्रतं; B Dn1 Ds D6.8.10 दुष्करं (for वै तपः).

29 a) K3 D1.2 कौरवेंद्र; K4 B1.3.4 Dn1 Ds D6.10 च कौरव्य; T G (except G3) तु कौरव्य (for कौरवेय). — b) K3.4 B D (except D1.7; Dn2 missing) जले स्थिता (D3.4 °तां). — c) K3 D1 तप्यसे; Ds2 D3.10 G1.3 M2 क्लिश्यते. — d) D7 G1 सत्यम् (for तथ्यम्). B Dn1 एव (for एतद्). B Dn1 Ds D3.4.8.10 वदस्व; G1 ब्रवीतु (for ब्रवीहि). D1 तथा मे तद्ब्रवीमि ते; D6 तथा मे तद्वदस्व मे.

30 a) K3 D3 T2 G2 सा तामथ; D3.4 सा तां नत्वा; T1 G1 सा चैनाम् (for सैनामथ). — b) Dn1 Ds D10 T1 G1.3 M5 कृत्वांजलिम् (for कृताञ्जलिर्). K5 अवस्थिता; B3 Dn1 अनिंदिता. — c) K3 रामो भीष्मेण समरे; K4 B Dn1 Ds D6.8.10 भीष्मेण समरे रामः; D1 रामेण भीष्मः समरे; D2.7 G5 भीष्मेण रामः समरे. — d) K3 B D (except D1; Dn2 missing) T2 G निर्जितश् (for न जितश्).

31 b) K4.5 B Dn1 Ds D6-8.10 महीपतिः. — M2 om. (hapl.) 31d-34a. — d) Dn1 D3 तप्ये (for तप्स्ये). K3.4 D1.2 तप्यंती (D1 °पामि) तप उत्तमं; T1 तपस्तप्स्यामि दारुणं.

32 M2 om. 32 (cf. v.l. 31). — a) K1.2.5 D7 चरंती (for चरामि). K3 D2.7 G1.2 M3.5 देवीं; M1 सर्वां; M4 पुण्यां (for देवि). B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 विचरामि महीं देवि. — B3 om. (hapl.) 32bc. — b) M1 महीपतिं (for अहं नृपम्). — c) D6.8 व्रतमिदं. K4 B1.2.5 D (except D1.2.7; Dn2 missing) देवि (for देहे). — d) B Dn1 Ds D6.8.10 परम(B3 °मे). स्मिन्; D2-4 परमं स्याद् (for परस्मिन्स्याद्).

33 M2 om. 33 (cf. v.l. 31). — b) K4 B D (except D1.3; Dn2 missing) भाविनि (for °मि°). — c) G2 M3-5 नैव (for नैष). — d) D3 त्वया रणे (for त्वयाबले).

34 M2 om. 34a (cf. v.l. 31). — c) T2 G2 M3 स्वं (for त्वं). — d) K (except K3) D2-4.7.8 विमोक्ष्यसे. D1 यदि भामिनि मोक्ष्यसे.

35 a) D1.3.4.8 दुस्तीर्णा; Ca दुस्तरा (for °स्तीर्था). K1.3 D2 वा (for च). K5 D3 चा(D3 वा)नविज्ञेया; B Dn1 Ds D6.10 न तु (Ds2 ननु) विज्ञेया; D3.4 च भुवि ज्ञेया; D7 चानभिख्येया; T G2.3.5 चानभिज्ञाता; G1 M

माता मम महाभागा स्मयमानेव भामिनी ॥ ३६
कदाचिदष्टमे मासि कदाचिद्दशमे तथा ।
न प्राश्नीतोदकमपि पुनः सा वरवर्णिनी ॥ ३७
सा वत्सभूमिं कौरव्य तीर्थलोभात्ततस्ततः ।
पतिता परिधावन्ती पुनः काशिपतेः सुता ॥ ३८
सा नदी वत्सभूम्यां तु प्रथिताम्बेति भारत ।
वार्षिकी ग्राहबहुला दुस्तीर्था कुटिला तथा ॥ ३९
सा कन्या तपसा तेन भागार्धेन व्यजायत ।
नदी च राजन्वत्सेषु कन्या चैवाभवत्तदा ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

१८८

भीष्म उवाच ।
ततस्ते तापसाः सर्वे तपसे धृतनिश्चयाम् ।
दृष्ट्वा न्यवर्तयंस्तात किं कार्यमिति चाब्रुवन् ॥ १
तानुवाच ततः कन्या तपोवृद्धानृषींस्तदा ।
निराकृतास्मि भीष्मेण भ्रंशिता पतिधर्मतः ॥ २
वधार्थं तस्य दीक्षा मे न लोकार्थं तपोधनाः ।
निहत्य भीष्मं गच्छेयं शान्तिमित्येव निश्चयः ॥ ३
यत्कृते दुःखवसतिमिमां प्राप्तास्मि शाश्वतीम् ।

C. 5. 7373
B. 5. 187. 4
K. 5. 187. 4

[अ]थानभिज्ञाता (for चान°). Ca cites अनभिज्ञेया (as in text). — ^{b}) D3.4.8 पंकाढ्या; G3 वार्धकी; Ca वार्षिकी (as in text). K1.3.5 D1.3.4.6–8 G1.5 चा°; K2.4 वा° (for ना°). T2 G2 वार्षिके नष्टमासिकी. — ^{c}) K4 D3.4 भीमा ग्राह°.

36 ^{a}) T1 G1–3 सैवम्; T2 G5 नैवम् (for एवम्). S (except G1) उक्ता (for उक्त्वा). B2.5 तु तां (for ततो). — ^{b}) Dn1 Ds2 D3 S काशि(G3 °शी)कन्या. B3 न्यवर्तयत्. — ^{c}) S (except G1) मात्रा (for माता). — ^{d}) K1.2 D7 जाह्नवी; K4 B Ds D2–4.8 G1 भाविनी (for भामिनी).

37 ^{a}) D3.4 चाष्टमे. K5 D2.7 S (except G3) Cs मासे; D3.4 काले (for मासि). — ^{b}) D3.4 [ऽ]हनि (for तथा). — ^{c}) G2 अप्राश्नीत. D3.4 चापि (for अपि). — ^{d}) K1.2 D7 तत: (for पुनः).

39 ^{b}) K3 पतिता (for प्रथिता). K3.5 D2.3.10 T G1.2 च (for [अ]म्बा). T2 G2 एव (for इति). — ^{d}) K5 D1.7 दुस्तीर्या; D10 दुस्तीर्णा. D2 T1 G1 कुटिलोदका.

40 ^{a}) K1.2.5 तपसस् (for तपसा). — ^{b}) K4 B D (except D2–4.7; Dn2 missing) देहार्धेन. K3 (before corr.) व्यगायत; T1 G1 ह्यजायत. — ^{c}) Ds D10 वत्सेति (for वत्सेषु). — ^{d}) T2 G2.5 कन्यका चा°; G3 सा कन्या चा° (for कन्या चैवा°).

Colophon om. in D3.4. Dn2 D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* K B Dn1 Ds D1.2.6–8.10 G5 अंबोपाख्यान. — *Adhy. name:* G5 M अंबातपश्चरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 77 (=177); T1 M4 189; T2 G1.2.5 M3.6 190; G3 187 (as in text); M1.2 188. — *S'loka no.:* K6 41; Dn1 39.

188

☞ *This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 187. 20); the MS. is mostly ignored here.*

1 K4 om. 1. — ^{b}) K3.5 Ds D3.4 M2.5 धृ(K3 D3.4 कृ)तनिश्चयाः; D3 धृतमानसाः; G2 °निश्चयात्; Cs °निश्चयां (as in text). — ^{c}) K3 Ds D3 निवर्तयन्; D7 [अ]भ्यवर्तयन् (for न्यव°). K (K4 om.) D3 तां तु; D7 तांस्तु (for तात). — ^{d}) S चासकृत् (for चाब्रुवन्).

2 ^{ab}) Ds transp. ततः कन्या and तपोवृद्धान्. K4 ततः कन्या तथा वृद्धान् (for ^{a}). K5 ततो वृद्धान् (for तपो°). K3 मुनीं° (for ऋषीं°). K4 D1.3 T M4 तथा (for तदा). — ^{c}) K1.2.5 D7 नि(K5 वि)कृतास्मि च (for निरा°). — ^{d}) K1.2 भ्रंसिता; K3 ध्वंसिता (for भ्रंशिता). K5 कामतत्वतः (for पति°).

3 After 3^{ab}, B2.4.5 read 6^{cd}, *repeating* it in its proper place. — ^{d}) K D1.3.4.8 G3 M3–5 एप (for एव).

4 D6 om. 4. — ^{a}) K (except K4) Ds2 D7 G3 दुःखवसतीम्. — ^{c}) D3.4 °लोक- (for °लोकाद्). — ^{d}) M1.2 पुनः पुमान् (for पुमानिह). D3.4.7.8.10 अहं (for इह).

C. 5. 7378
B. 5. 187. 4
K. 5. 187. 4

पतिलोकाद्विहीना च नैव स्त्री न पुमानिह ॥ ४
नाहत्वा युधि गाङ्गेयं निवर्तेयं तपोधनाः ।
एष मे हृदि संकल्पो यदर्थमिदमुद्यतम् ॥ ५
स्त्रीभावे परिनिर्विण्णा पुंस्त्वार्थे कृतनिश्चया ।
भीष्मे प्रतिचिकीर्षामि नास्मि वार्येति वै पुनः ॥ ६
तां देवो दर्शयामास शूलपाणिरुमापतिः ।
मध्ये तेषां महर्षीणां स्वेन रूपेण भामिनीम् ॥ ७
छन्द्यमाना वरेणाथ सा वव्रे मत्पराजयम् ।
वधिष्यसीति तां देवः प्रत्युवाच मनस्विनीम् ॥ ८
ततः सा पुनरेवाथ कन्या रुद्रमुवाच ह ।
उपपद्येत्कथं देव स्त्रियो मम जयो युधि ।
स्त्रीभावेन च मे गाढं मनः शान्तमुमापते ॥ ९
प्रतिश्रुतश्च भूतेश त्वया भीष्मपराजयः ।
यथा स सत्यो भवति तथा कुरु वृषध्वज ।
यथा हन्यां समागम्य भीष्मं शांतनवं युधि ॥ १०
तामुवाच महादेवः कन्यां किल वृषध्वजः ।
न मे वागनृतं भद्रे प्राह सत्यं भविष्यति ॥ ११
वधिष्यसि रणे भीष्मं पुरुषत्वं च लप्स्यसे ।
स्मरिष्यसि च तत्सर्वं देहमन्यं गता सती ॥ १२
द्रुपदस्य कुले जाता भविष्यसि महारथः ।
शीघ्रास्त्रश्चित्रयोधी च भविष्यसि सुसंमतः ॥ १३
यथोक्तमेव कल्याणि सर्वमेतद्भविष्यति ।
भविष्यसि पुमान्पश्चात्कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥ १४
एवमुक्त्वा महातेजाः कपर्दी वृषभध्वजः ।
पश्यतामेव विप्राणां तत्रैवान्तरधीयत ॥ १५
ततः सा पश्यतां तेषां महर्षीणामनिन्दिता ।
समाहृत्य वनात्तस्मात्काष्ठानि वरवर्णिनी ॥ १६
चितां कृत्वा सुमहतीं प्रदाय च हुताशनम् ।
प्रदीप्तेऽग्नौ महाराज रोषदीप्तेन चेतसा ॥ १७
उक्त्वा भीष्मवधायेति प्रविवेश हुताशनम् ।
ज्येष्ठा काशिसुता राजन्यमुनामभितो नदीम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

---

5 ^{a}) G न (G_3 नि-) हत्वा. — ^{b}) K_4 $B_{2.3.5}$ Dn_1 D_8 $D_{6.8.10}$ निवर्तिष्ये (for °र्तेयं). — ^{d}) $K_{1.2.5}$ $D_{3.7}$ M_1 अहमुद्यता (for इदमुद्यतम्). $K_{3.4}$ B Dn_1 D_8 $D_{3.4.8.10}$ यदिदं कथितं मया.

6 ^{a}) $D_{3.4}$ प्रति° (for परि°). — $B_{2.4.5}$ read 6^{cd} for the first time after 3^{ab}, *repeating* it here. — ^{c}) $D_{1.8}$ G_8 भीष्मं. $B_{2.5}$ D_8 प्रतिविधास्यामि. — ^{d}) K (except K_4) $D_{7.8}$ पुनः (for [इ]ति वै). B_8 $D_{2.10}$ T $G_{1.2}$ M_5 वा (for वै).

7 ^{a}) $D_{3.4}$ तदेनां (for तां देवो). — ^{b}) D_2 वृषध्वजः (for उमापतिः). — ^{d}) K_2 transp. स्वेन and रूपेण. $B_{1.3-5}$ Dn_1 D_8 $D_{6.8.10}$ तापसीं; B_2 $D_{3.4}$ भाविनीं.

8 ^{a}) Ca लुभ्यमाना (apparently for छन्द्यमाना). — ^{c}) K_4 B D (except $D_{1.2.7}$; Dn_2 missing) हनि° (for वधि°). — ^{d}) K_3 $D_{1.2}$ यश° (for मन°).

9 ^{d}) $K_{1.2.4}$ B D (except $D_{1.7.8}$; Dn_2 missing) T_1 G_3 स्त्रिया (for स्त्रियो). K_4 B Dn_1 D_8 $D_{3.4.6.8.10}$ transp. मम and युधि. — ^{e}) $D_{6.7.10}$ transp. मे and गाढं. $M_{1.2}$ नाथ; M_5 मूढं (for गाढं). — ^{f}) K (except K_4) D_7 श्रांतम् (for शांतम्).

10 ^{a}) D_1 मे देव; D_2 देवेश (for भूतेश). — ^{c}) K_3 हि (for स). D_8 D_{10} सद्यो (for सत्यो). D_1 भविता (for भवति). — K_2 D_4 om. (hapl.) 10^{c}–11^{b}.

11 K_2 D_4 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — ^{b}) D_3 कन्यां गोवृषभध्वजः. — Before 11^{cd}, K_2 (marg.) ins. रुद्र उ°; $M_{1.2}$ भगवान्. — ^{cd}) B (except B_3) Dn_1 D_8 $D_{6.8.10}$ (by transp.) प्राह सत्यं भद्रे.

12 G_5 om. (hapl.) 12^{a}–14^{b}. — ^{a}) K_4 B D (except $D_{2.7}$; Dn_2 missing) हनि° (for वधि°). — ^{b}) D_8 M लप्स्यसि. — ^{c}) B_4 स्मरसीति; D_2 भविष्यति (for स्मरि°). K_5 रणे भीष्मं (for च तत्सर्वं). D_7 संस्मरिष्यसि तत्सर्वं.

13 G_5 om. 13 (cf. v.l. 12). — ^{b}) $K_{1.2}$ $D_{3.4.7}$ भवितासि (for °ष्यसि). — ^{d}) $D_{3.4}$ भवितासि (for °ष्यसि).

14 G_5 om. 14^{ab} (cf. v.l. 12). — ^{a}) $K_{1.3}$ $D_{3.4.7}$ एतत् (for एव). — ^{b}) K_3 D_1 एव (for एतद्). — ^{d}) $K_{1.2.5}$ Ds_2 $D_{7.8}$ G_3 M (M_4 before corr.) कस्मिश्चित्. $K_{1.2.5}$ $D_{7.8}$ $M_{1.3}$ कालपर्यये.

15 ^{a}) $K_{3.4}$ B Dn_1 D_8 $D_{1.2.6.8.10}$ महादेवः; $D_{3.4}$

१८९

दुर्योधन उवाच ।
कथं शिखण्डी गाङ्गेय कन्या भूत्वा सती तदा ।
पुरुषोऽभवद्युधि श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
भार्या तु तस्य राजेन्द्र द्रुपदस्य महीपतेः ।
महिषी दयिता ह्यासीदपुत्रा च विशां पते ॥ २
एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदो वै महीपतिः ।
अपत्यार्थं महाराज तोषयामास शंकरम् ॥ ३
अस्मद्वधार्थं निश्चित्य तपो घोरं समास्थितः ।
लेभे कन्यां महादेवात्पुत्रो मे स्यादिति ब्रुवन् ॥ ४
भगवन्पुत्रमिच्छामि भीष्मं प्रतिचिकीर्षया ।
इत्युक्तो देवदेवेन स्त्रीपुमांस्ते भविष्यति ॥ ५
निवर्तस्व महीपाल नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ।
स तु गत्वा च नगरं भार्यामिदमुवाच ह ॥ ६
कृतो यत्नो मया देवि पुत्रार्थे तपसा महान् ।
कन्या भूत्वा पुमान्भावी इति चोक्तोऽस्मि शंभुना ॥ ७
पुनः पुनर्याच्यमानो दिष्टमित्यब्रवीच्छिवः ।
न तदन्यद्धि भविता भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ८
ततः सा नियता भूत्वा ऋतुकाले मनस्विनी ।
पत्नी द्रुपदराजस्य द्रुपदं संविवेश ह ॥ ९

C. 5. 7397
B. 5. 188. 9
K. 5. 188. 9

°बाहो (for °तेजाः). — b) T2 नीललोहितः (for वृषभ°).

17 a) Ds2 T2 G2.3 च; G1 M1.2 तु (for सु-). — b) B3 D3.4.10 M2 प्रदीप्य; Ca प्रदाय (as in text). D7 om. (hapl.) 17c–18b. — c) B3 T2 G2.3 प्रदीप्त° (for प्रदीप्ते°). G3 च सा कन्या (for महाराज). — d) D2 क्रोधदीप्तेन. K5 Ds D1 T2 G1.2 तेजसा.

18 D7 om. 18ab (cf. v.l. 17). — a) D3.4 °वधार्थाय (for °वधायेति). — c) K (except K4) D2 काशिपते (for °सुता). D3.4 ज्येष्ठा राजन्काशिसुता.

Colophon. Dn2 D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan:* N (Dn2 D5.9 missing) G6 अंबोपाख्यान. — *Adhy. name:* M अंबाप्रसादलाभ(M5 om. लाभ)कथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 78 (=178); T1 M4 190; T2 G1.2.5 M3.5 191; G3 188 (as in text); M1.2 189. — *S'loka no.:* K5 Dn1 19.

189

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 187. 21); the MS. is mostly ignored here.

1 b) K1–3.5 D7 स मानद; K4 B Dn1 Ds D1.2.3.10 पुरा तदा; D3.4 तदा पुरा; D6 पुरानघ (for सती तदा). — c) Hypermetric! K1.2.4 D (except D2; Dn2 missing) T1 G5 [ऽ]भूद् (for ऽभवद्). D7 T1 युधां; G1 यथा (for युधि). K1–3 D7 श्रेष्ठः.

2 a) G3 transp. तु and तस्य. — c) K3 च तदा (for दयिता). D3.4 च (for हि). — d) K2 Dn1 -पतेः (for पते).

3 b) K D1.2.7 G3 [अ]पि; T G1.2.5 [अ]थ; M हि (for वै). K1.2.5 D7 महामनाः (for मही°). — c) K4 B D (except D2.7; Dn2 missing) अपत्यार्थे.

4 a) K (except K4) D7 द्रुपदोथ सपत्नीकः. — b) K1.2 D2.7 उपस्थितः; K3.5 B2.5 उपास्थितः; Ds2 D10 T2 G2.3 समाश्रितः. — c) K2 वव्रे; K4 B Dn1 Ds D6–8.10 ऋते (for लेभे). K4 B Dn1 Ds D6–8.10 T1 महादेव (for °देवात्). — d) K1.2.5 [अ]यं (for मे). B1.2.4 पुत्रो मम भवेदिति; D3.4 पुत्रः स्यादिति चाब्रुवन्.

5 b) K2.5 D6.7 S (except G3) भीष्म-. D2 प्रतिजिहीर्षया. — c) B2 प्रत्युक्तो. G3 देवदेवोथ; M1.2 °देवोपि.

6 b) D10 नैव (for नैतज्). — c) D3.4 T G1–3 M च (for तु). D3 T G1–3 M स्व- (for च). K1.2.5 D7 एवमुक्तस्ततो राजा; G5 स गत्वा स्वस्य नगरं. — d) K1.2.5 D7 भार्यां वचनमब्रवीत्.

7 a) K3 B Dn1 Ds D6.8.10 G3 महान्देवि; K4 D2–4 G1 महादेवि (for मया देवि). — b) B Ds D3.4.10 पुत्रार्थं. K4 B Ds D1–4.10 G3 मया (for महान्). Dn1 D6.8 तपसाराधितो मया. — 7c = 5. 192. 4c.

8 G3 om. 8ab. — b) D2.3 वचः (for शिवः). — c) K4 B Dn1 Ds D1.6.8.10 च (for हि). — d) D10 च (for हि). K1 D7 नान्यथा (for तत्तथा).

9 b) K3 तप° (for मन°). — d) B3 गृहं सा (for द्रुपदं). K4 B4.5 सा जगाम; Dn1 Ds D6.8.10 प्रविवेश;

C. 5. 7398
B. 5. 188. 10
K. 5. 188. 10

लेभे गर्भं यथाकालं विधिदृष्टेन हेतुना ।
पार्षतात्सा महीपाल यथा मां नारदोऽब्रवीत् ॥ १०
ततो दधार तं गर्भं देवी राजीवलोचना ।
तां स राजा प्रियां भार्यां द्रुपदः कुरुनन्दन ।
पुत्रस्नेहान्महाबाहुः सुखं पर्यचरत्तदा ॥ ११
अपुत्रस्य ततो राज्ञो द्रुपदस्य महीपतेः ।
कन्यां प्रवररूपां तां प्राजायत नराधिप ॥ १२
अपुत्रस्य तु राज्ञः सा द्रुपदस्य यशस्विनी ।
ख्यापयामास राजेन्द्र पुत्रो जातो ममेति वै ॥ १३
ततः स राजा द्रुपदः प्रच्छन्नाया नराधिप ।
पुत्रवत्पुत्रकार्याणि सर्वाणि समकारयत् ॥ १४
रक्षणं चैव मन्त्रस्य महिषी द्रुपदस्य सा ।
चकार सर्वयत्नेन ब्रुवाणा पुत्र इत्युत ।
न हि तां वेद नगरे कश्चिदन्यत्र पार्षतात् ॥ १५
श्रद्दधानो हि तद्वाक्यं देवस्याद्भुततेजसः ।
छादयामास तां कन्यां पुमानिति च सोऽब्रवीत् ॥ १६
जातकर्माणि सर्वाणि कारयामास पार्थिवः ।
पुंवद्विधानयुक्तानि शिखण्डीति च तां विदुः ॥ १७
अहमेकस्तु चारेण वचनान्नारदस्य च ।
ज्ञातवान्देववाक्येन अम्बायास्तपसा तथा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

D3.4 चाजगाम; M3 सा विवेश (for संवि°). K4 वै (for ह).

10 b) B Dn1 Ds D6.8 M3.4 कर्मणा (for हेतुना). — c) K3 T2 G3 M2.5 पार्षता(G3 °र्वा)त्स; K4 B D (except D1.7; Dn2 missing) पार्षतस्य. D1 S (except G5) महीपालाद्. — d) K1.2.5 D7 सत्यधर्मपरायणात्.

11 ab) K4 B D (except D1.7; Dn2 missing) सा (for तं). K3.4 B D (except D1.7; Dn2 missing) transp. गर्भं and देवी. K1.2 D7 राज्ञी (for देवी). — After 11ab, M1 reads 14. — d) D1 G5 कुलनंदन. — M (except M1) om. 11e–12b. — e) K3 महाराज; T G M1 °बाहो (for °बाहुः). — f) K4 सथा; D1 मुदा (for तदा). — After 11, N (Dn2 missing) ins.:

584* सर्वानभिप्रायकृतान्कामाँल्लेभे च कौरव ।

[K4 B Dn1 Ds D3.4.6.10 भार्यालभतं (for कामाँल्लेभे च).]

12 M (except M1) om. 12ab (cf. v.l. 11). — a) K4 B Dn1 Ds D3.4.6.10 सतो; T G1.2.5 M1 तदा (for ततो). — b) K1 B3.5 Ds D6.7 महीपते; T G यशस्विनः; M1 यशस्विनी (for महीपतेः). — After 12ab, N (Dn2 missing) ins.:

585* यथाकालं तु सा देवी महिषी द्रुपदस्य ह ।

[K (except K4) Dn1 D6 हि; B3 च; D3.4 सा (for ह).]

— c) K3 D1.2 परमरूपां. B3.5 Dn1 D6.10 तु; D3.4 वै; D7 च (for तां). — d) K3.5 B3 Ds2 D1.7 G3.5 M3 प्रजायत.

13 G1 om. 13ab. — a) T G (G1 om.) M1.2 च (for तु). — b) K4 B1.3.4 Dn1 Ds D6.10 मन° (for यश°). — c) D3.4 ज्ञापयामास. K4 D3.4 वै राज्ञो (for राजेन्द्र). — d) K3.4 B Dn1 Ds D6.8.10 ह्येष (B5 ह्यस्य); D3.4 एष (for जातो). S च (for वै).

14 M1 reads 14 after 11ab. — b) K1.3 D1.3 प्रच्छन्नाय; K2.5 Ds °न्नायां; S °न्नानि. Ds2 S (except T G2) नराधिपः.

15 b) D1–4 च; G3 ह (for सा). — c) K2.5 सर्वं (for सर्व-). — e) K4 B3 Dn1 Ds D6.8.10 च (for हि). — f) K1.2.5 D7 अन्यस्तु (for अन्यत्र). K5 पार्थिवात् (for पार्षतात्).

16 b) K1.2.5 D7 अमिततेजसः; B2.5 Dn1 अच्युत°; Ds2 अद्भुतकर्मणः. — d) S इत्येव (for इति च). Ds2 D7 वचो° (for च सो°). D3.4 सा°; G3 चा° (for सो°).

17 a) K1.3 D7 T1 G (except G1) M जातकर्मादि. G2.3 M -कर्माणि (for सर्वाणि). T2 एतस्य जातकर्माणि. — b) Ds2 भूपतिः (for पार्थिवः). — c) D3.4 G3 M5 °द्विधानि यु°. — d) K3 D1.2 तं (for तां).

18 a) S (except T1) सोहम् (for अहम्). — b) K5 M वै; B2 Ds तु; B5 D2.6.8.10 G3 ह (for च). — d) T2 G3 तदा (for तथा).

Colophon. Dn2 D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan*: K B Dn1 Ds D1.2.6–8.10 G5 M अंबोपाख्यान. — *Adhy. name*: M शिखंड्युत्पत्तिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 79 (=179); T1 M4 191; T2 G1.2.5 M3.5 192; G3 189 (as in text); M1.2 190. — *S'loka no.*: K5 Dn1 20.

१९०

भीष्म उवाच ।

चकार यत्नं द्रुपदः सर्वस्मिन्स्वजने महत् ।
ततो लेख्यादिषु तथा शिल्पेषु च परं गता ।
इष्वस्त्रे चैव राजेन्द्र द्रोणशिष्यो बभूव ह ॥ १
तस्य माता महाराज राजानं वरवर्णिनी ।
चोदयामास भार्यार्थं कन्यायाः पुत्रवत्तदा ॥ २
ततस्तां पार्षतो दृष्ट्वा कन्यां संप्राप्तयौवनाम् ।
स्त्रियं मत्वा तदा चिन्तां प्रपेदे सह भार्यया ॥ ३

द्रुपद उवाच ।

कन्या ममेयं संप्राप्ता यौवनं शोकवर्धिनी ।
मया प्रच्छादिता चेयं वचनाच्छूलपाणिनः ॥ ४
न तन्मिथ्या महाराज्ञि भविष्यति कथंचन ।
त्रैलोक्यकर्ता कस्माद्धि तन्मृषा कर्तुमर्हति ॥ ५

भार्योवाच ।

यदि ते रोचते राजन्वक्ष्यामि शृणु मे वचः ।
श्रुत्वेदानीं प्रपद्येथाः स्वकार्यं पृषतात्मज ॥ ६
क्रियतामस्य नृपते विधिवद्दारसंग्रहः ।
सत्यं भवति तद्वाक्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ७

भीष्म उवाच ।

ततस्तौ निश्चयं कृत्वा तस्मिन्कार्येऽथ दंपती ।
वरयांचक्रतुः कन्यां दशार्णाधिपतेः सुताम् ॥ ८
　ततो राजा द्रुपदो राजसिंहः
　　सर्वान्राज्ञः कुलतः संनिशाम्य ।
　दाशार्णकस्य नृपतेस्तनूजां
　　शिखण्डिने वरयामास दारान् ॥ ९
हिरण्यवर्मेति नृपो योऽसौ दाशार्णकः स्मृतः ।
स च प्रादान्महीपालः कन्यां तस्मै शिखण्डिने ॥ १०　C. 5. 7419　B. 5. 189. 10　K. 5. 189. 10

190

☞ This adhy. is missing is Dn2 (cf. v.l. 5. 187. 21); the MS. is mostly ignored here.

1 a) D5 transp. यत्नं and द्रुपदः. T2 G2 यस्तु; G6 यस्तु (for यत्नं). — b) M (M1 *inf. lin.* as in text) नृपते (for स्वजने). K B5 Dn1 D5 D1.3.4.6–8.10 सुतायाः सर्वकर्मसु; D2 सर्वविद्यासु भारत. — c) D3 तथा (for ततो). B3 D5 D3.4.6.10 लेखादिषु. D2 T2 G2.3 तदा (for तथा). — d) K3 D1 परमं गतः (D1 °ता); K5 B Dn1 D5 D3.4.7.8.10 च परंतप (for च परं गता). — e) D4 इष्वस्त्रे चैष; T G1.2.6 °स्त्रेषु च.

2 a) K1.2.4 D1 G2 M1.2 तस्या (for तस्य). K3 D1 च सा राजन् (for महाराज). — c) K3.5 D7 नोदयामास. — d) D8 M2 कन्यायां (for °याः).

3 c) K5 B3 Dn1 D5 D6–8.10 ततश्च; T2 तथा (for तदा). D3.4 तावत् (for चिन्तां).

4 T G1.2 om. the ref. — b) K1–3 D10 T2 G2 M2.5 शोकवर्धनी; B5 वरवर्णिनी; D6 G3 शोकवर्धनं. — c) K1.2.5 D1 प्रच्छादितेयं तु (K5 D7 च); T2 G2.5 प्रच्छादिता चैषा.

5 Before 5, N ins. भार्योवाच (D1 महिष्युवाच; D3.4 पत्न्यु°). — a) K1.2.5 D7.8 नैतन्; D1 (by transp.) तन्न. N (Dn2 missing) महाराज (for °राज्ञि). — d) N (Dn2 missing) वृथा (K1–3 D2–4.7 मृषा) वक्तुमिहार्हति (D8 मृषा कर्तुमिहार्हसि).

6 N G2.4 om. the ref. G1 देवी (for भार्योवाच). — a) D5 तात (for राजन्). — d) K1.2 D8 तां मतिं; K3–5 B Dn1 D5 D1.2.6.7.10 स्वां मतिं; D3.4 स्वमतिं (for स्वकार्यं).

7 a) D3.4 अथ (for अस्य). K3.4 B Dn1 D5 D6.8.10 यत्नेन (for नृपते). — c) K1–3.5 D1 G3 भवतु; D2.7 भवित्री. K4 B Dn1 D5 D3.4.6.8.10 भविता तद्वचः सत्यं.

8 K3.4 D (except D7.8) T G om. the ref. — b) K4 D1.3.4 काले (for कार्ये). K1.2 D2–4.7 G1.3 च (for ऽथ). — c) D3.4 वरयांचक्रिरे. — d) T2 दाशार्णां°.

9 a) K3.5 D3.4 राजन् (for राजा). — b) T2 G3 कुशलः (for कुलतः). M कुलजातान्निशम्य (for कुलतः संनि°). D1.3.4 संनिशम्य; T G तान्निशम्य. — c) K Dn1 D3.4.7.8 S (except T1) दशार्णकस्य. — d) D5 D6.10 T2 G2.3 शिखंडिनो. D10 राजन्; S कन्यां (for दारान्).

10 a) K5 D3.4 हिरण्यवर्मेति; T2 (*inf. lin.* as in

C. 5. 7420
B. 5. 189. 11
K. 5. 189. 11

स च राजा दशार्णेषु महानासीन्महीपतिः ।
हिरण्यवर्मा दुर्धर्षो महासेनो महामनाः ॥ ११
कृते विवाहे तु तदा सा कन्या राजसत्तम ।
यौवनं समनुप्राप्ता सा च कन्या शिखण्डिनी ॥ १२
कृतदारः शिखण्डी तु काम्पिल्यं पुनरागमत् ।
न च सा वेद तां कन्यां कंचित्कालं स्त्रियं किल ॥ १३
हिरण्यवर्मणः कन्या ज्ञात्वा तां तु शिखण्डिनीम् ।
धात्रीणां च सखीनां च व्रीडमाना न्यवेदयत् ।
कन्यां पाञ्चालराजस्य सुतां तां वै शिखण्डिनीम् ॥ १४
ततस्ता राजशार्दूल धात्र्यो दाशार्णिकास्तदा ।
जग्मुरार्तिं परां दुःखात्प्रेषयामासुरेव च ॥ १५
ततो दशार्णाधिपतेः प्रेष्याः सर्वं न्यवेदयन् ।
विप्रलम्भं यथावृत्तं स च चुक्रोध पार्थिवः ॥ १६
शिखण्ड्यपि महाराज पुंवद्राजकुले तदा ।
विजहार मुदा युक्तः स्त्रीत्वं नैवातिरोचयन् ॥ १७
ततः कतिपयाहस्य तच्छ्रुत्वा भरतर्षभ ।
हिरण्यवर्मा राजेन्द्र रोषादार्तिं जगाम ह ॥ १८
ततो दाशार्णको राजा तीव्रकोपसमन्वितः ।
दूतं प्रस्थापयामास द्रुपदस्य निवेशने ॥ १९
ततो द्रुपदमासाद्य दूतः काञ्चनवर्मणः ।
एक एकान्तमुत्सार्य रहो वचनमब्रवीत् ॥ २०
दशार्णराजो राजंस्त्वामिदं वचनमब्रवीत् ।
अभिषङ्गात्प्रकुपितो विप्रलब्धस्त्वयानघ ॥ २१
अवमन्यसे मां नृपते नूनं दुर्मन्त्रितं तव ।
यन्मे कन्यां स्वकन्यार्थे मोहाद्याचितवानसि ॥ २२
तस्याद्य विप्रलम्भस्य फलं प्राप्नुहि दुर्मते ।
एष त्वां सजनामात्यमुद्धरामि स्थिरो भव ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

---

text) G2 °शृंगेति. — b) Ds2 G2 दशार्णकः.

11 a) B5 D3.4 दशार्णेशो (for °षु). — b) B3 Dn1 D3 D6.8.10 सुदुर्जयः (for महीपतिः). — M om. 11cd. — d) K3.4 B2.5 D3.4 T2 महाबलः; Ds °यशाः (for °मनाः).

12 d) K (except K4) D1.2 राजन् (for कन्या).

13 D7 om. (hapl.) 13a–14b. — a) K3.5 T2 M3–5 कृतदारा (for °दारः). K4.5 B D (except D2; Dn2 missing; D7 om.) M1 च (for तु). — b) D1.3.4 पुनरागतः; D2 °राव्रजन्; S (except T2 G1.2) पुरमागमत्. — c) K4 B Dn1 Ds D6.10 ततः (for न च). M1 सं- (for सा). K1.2.5 transp. सा and तां. K1.2 T1 G5 कन्या (for कन्यां). — d) K (except K4) T2 किंचित् (for कंचित्). D3.4 स्वयं (for स्त्रियं).

14 D7 om. 14ab (cf. v.l. 13). — ab) K1.2 कन्यां (for °न्या). Ds नु (for तु). S यदा त्वेनामजानात्सा स्त्रियमेव नृपात्मजा. — d) K4 B व्रीडयाना; D3.4 व्रीडिता सा. — e) D1 G5 कन्या. K4 B Dn1 Ds D3.4.6 T2 G1.2 पंचाल°. — f) K5 श्रुत्वा (for सुतां). K3.5 तां च; D1 तात; D3.4 चैनां (for तां वै).

15 a) K3 T2 G2.3.5 तां (for ता). — b) K5 D2.7 T1 G M दाशार्णकास्. D8 G1–3 तथा (for तदा). T2 धात्र्यो दाशार्णिकस्य च. — c) B3–5 Dn1 Ds D10 प्रेष्याः; D3.4 प्रेष्या (for दुःखात्).

16 a) D1 दाशार्णा°. — b) B Ds D2.6.8.10 सर्वां; D1 M °र्वं (for °र्वं). — D6 om. (hapl.) 16c–17d. — c) K1.5 Dn1 यथावत्तं; K3 °वत्तत्; D7 °वच्च (for °वृत्तं). — d) M1.2 श्रुत्वा (for स च).

17 D6 om. 17 (cf. v.l. 16). — b) T1 राज्ञां कुले (for राज°). K3.5 सदा; T2 G2.3 तथा (for तदा). — d) K1 नैवातिरोचयत्; B3 नैवाभि°; Dn1 (om. न) एवातिरोहयन्; Ds D10 (om. न) एवाति°; D1.2 (om. न) एवाभि°; D3.4 (om. न) एवाभ्य°; D7 नैवात्यरोचयत्; S नैवाभ्यरोचयत्.

18 a) S °पयाहस्सु. — b) K3 कृत्वा (for श्रुत्वा). T1 G3 M3–5 पुरुष° (for भरत°). — K3 om. 18cd. — c) S सुवर्णवर्मा. K1.2 राजेंद्रः. — d) T2 G2 कोपाद्; G1 रुरोद; M3.5 क्रोधाद् (for रोषाद्).

19 a) D7 M (except M2) दशार्णको. — b) K1.2.5 D7 तीव्रशोक°. — c) D3.4 संप्रेष°. — d) K3.4 B Dn1 Ds1 D6.10 निवेशनं.

20 c) K1 D1.2.7.8 एकम्; K2 एतम् (for एक). T G (except G3) त्वेकांत; M1.2 एकांत (for एकान्तम्).

21 B3 om. (hapl.) 21ab. — a) K4 B (B3 om.)

१९१

भीष्म उवाच ।
एवमुक्तस्य दूतेन द्रुपदस्य तदा नृप ।
चोरस्येव गृहीतस्य न प्रावर्तत भारती ॥ १
स यत्नमकरोत्तीव्रं संबन्धैरनुसान्त्वनैः ।
दूतैर्मधुरसंभाषैर्नैतदस्तीति संदिशन् ॥ २
स राजा भूय एवाथ कृत्वा तत्त्वत आगमम् ।
कन्येति पाञ्चालसुतां त्वरमाणोऽभिनिर्ययौ ॥ ३
ततः संप्रेषयामास मित्राणाममितौजसाम् ।
दुहितुर्विप्रलम्भं तं धात्रीणां वचनात्तदा ॥ ४
ततः समुदयं कृत्वा बलानां राजसत्तमः ।
अभियाने मतिं चक्रे द्रुपदं प्रति भारत ॥ ५
ततः संमन्त्रयामास मित्रैः सह महीपतिः ।
हिरण्यवर्मा राजेन्द्र पाञ्चाल्यं पार्थिवं प्रति ॥ ६
तत्र वै निश्चितं तेषामभूद्राज्ञां महात्मनाम् ।
तथ्यं चेद्भवति ह्येतत्कन्या राजञ्शिखण्डिनी ।
बद्ध्वा पाञ्चालराजानमानयिष्यामहे गृहान् ॥ ७
अन्यं राजानमाधाय पाञ्चालेषु नरेश्वरम् ।
घातयिष्याम नृपतिं द्रुपदं सशिखण्डिनम् ॥ ८

C. 5. 7442
B. 5. 193. 9
K. 5. 193. 9

Dn1 D2–4. 8 T2 G3. 5 दाशार्ण°. K1. 2 D7 दशार्णाधिपती राजन्. — ^d) K1. 3. 5 D7 नृप (for [अ]नघ).

22 D8 om. 22^a–23^b. — ^a) Hypermetric! G3 अमन्यसे; M3 अप° (for अव°). — ^c) K1. 2. 5 D7 यस्मात्; D1 कस्मात्; T G यन्मां (for यन्मे). D3. 4 च (for स्व-).

23 D8 om. 23^ab (cf. v.l. 22). — ^a) G1 एतस्य (for तस्याद्य). — ^c) D3. 4 ते; T1 G3 M त्वा (for त्वां). D3. 4 G1 स्व° (for स°). — ^d) D9 उद्धरामः. — After 23, D3. 4. 8 S ins.:

586* अवमस्य च वीर्यं मे कुलं चारित्रमेव च ।
विप्रलम्भस्त्वयापूर्वो मनुष्येषु प्रवर्तितः ।
कुरु सर्वाणि कार्याणि भुङ्क्ष्व भोगाननुत्तमान् ।
अभियास्यामि शीघ्रं त्वां समुद्धर्तुं सबान्धवम् ।

[(L. 1) D3. 4. 8 अवमन्य. — (L. 2) D3. 4 °पूर्वं; G3 °पूर्व- (for °पूर्वो). — (L. 3) D3. 4. 8 T1 M कुरु कार्याणि नृपते (for the prior half). D3. 4. 8 °क्रमात् (for °त्तमान्). — (L. 4) D3. 4. 8 °निर्यामि (for °यास्यामि).]

Colophon. Dn2 D5. 9 G4 missing. — *Sub-parvan:* N (Dn2 D5. 9 missing) T1 G5 M अंबोपाख्यान. — *Adhy. name:* M1. 2 शिखंडीपरिणयनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 180; T1 M4 192; T2 G1. 2. 5 M3. 5 193; G8 190 (as in text); M1. 2 191. — *S'loka no.:* K5 25; Dn1 42.

191

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 187. 21); the MS. is mostly ignored here.

1 ^b) K1. 2 D1. 7 G5 तथा (for तदा). B2 D1 S [अ]नघ (for नृप). — ^c) K2. 3. 5 Dn1 D8 D3. 4. 6. 8. 10 चौरस्य. — ^d) T2 प्रवर्तेत.

2 ^b) K1. 2. 4. 5 D (Dn2 missing) संबंधिन्य(K5 °र)नुमानने (D8 संमतैरनुमानने); B संमतैरनु(B3 ते वास्म)-मानवैः; G3 संबंधैरनुधावनैः. — ^c) D1. 7 G3 दूतं (for दूतैर्). — ^d) B D1 T1 न तद् (for नैतद्).

3 ^b) D1. 2. 7 ज्ञात्वा (for कृत्वा). M1. 2. 4. 5 तु तत (for तत्त्वत). D1. 7 M5 आगमत्. K4 B Dn1 D6. 8. 10 M8 ज्ञात्वा (K4 D8 M8 कृत्वा) तत्त्वमथागमत्. — ^c) A few MSS. पंचाल°. T1 ज्ञात्वा कन्येति पांचालीं. — ^d) K4 B D (except D7; Dn2 missing) वि- (for ऽभि-).

4 ^a) D8 D6. 10 स (for सं-). — ^c) K3 D1 निप्रलंभे. K2. 3 D1. 2 तु; D3. 4 वै (for तं). — ^d) K1. 2 नृप; D1 G2 तथा (for तदा).

5 ^b) K1. 4. 5 Dn1 D1. 7. 3 G5 °सत्तम; Ds2 °सत्तमं.

6 ^a) K2. 4. 5 B Dn1 D2–4. 7. 8 G3 M2. 5 स (for सं-). — ^b) K4 B D (except D1. 2. 7; Dn2 missing) मंत्रिभिः स मही°. — ^c) D3. 4. 8 राजेंद्रः. — ^d) S पांचालं. K2 नृपतिं प्रति; K8 प्रति पार्थिवः.

7 ^a) K5 T1 तत्रैव (for तत्र वै). B5 T1 निश्चयं (for °श्चितं). — ^c) K3 D2 चेन्नविता; K4 B Dn1 D8 D3. 4. 6. 8. 10 (by transp.) भवति चेत्. K8 चैतत्. G3 [इ]त्येतत् (for ह्येतत्). — ^e) A few MSS. पंचाल°. — ^f) K4 D3. 4 आनयिष्याम तं (K4 ते); B (except B3) °ष्यामि ते (for °ष्यामहे). K1. 3 D1. 2 वयं; K2. 4 B3 Dn1 D8 D3. 4. 6. 8. 10 गृहं; K5 D7 T1 G5 M1 गृहात्; B1. 2. 4. 5 वशं (for गृहान्).

8 ^b) K2. 4 B D8 D2–4. 10 G1 पंचालेषु; D1 पांचालानां. K (except K3) B1. 2. 4. 5 Ds2 D3. 4. 6. 7 जनेश्वरं (K2

C. 5. 7442
B. 5. 190. 10
K. 5. 190. 10

स तदा दूतमाज्ञाय पुनः क्षत्तारमीश्वरः ।
प्रास्थापयत्पार्षताय हन्मीति त्वां स्थिरो भव ॥ ९
स प्रकृत्या च वै भीरुः किल्बिषी च नराधिपः ।
भयं तीव्रमनुप्राप्तो द्रुपदः पृथिवीपतिः ॥ १०
विसृज्य दूतं दाशार्णं द्रुपदः शोककर्शितः ।
समेत्य भार्यां रहिते वाक्यमाह नराधिपः ॥ ११
भयेन महताविष्टो हृदि शोकेन चाहतः ।
पाञ्चालराजो दयितां मातरं वै शिखण्डिनः ॥ १२
अभियास्यति मां कोपात्संबंधी सुमहाबलः ।
हिरण्यवर्मा नृपतिः कर्षमाणो वरूथिनीम् ॥ १३
किमिदानीं करिष्यामि मूढः कन्यामिमां प्रति ।
शिखण्डी किल पुत्रस्ते कन्येति परिशङ्कितः ॥ १४
इति निश्चित्य तत्त्वेन समित्रः सबलानुगः ।
वञ्चितोऽस्मीति मन्वानो मां किलोद्धर्तुमिच्छति ॥ १५
किमत्र तथ्यं सुश्रोणि किं मिथ्या ब्रूहि शोभने ।
श्रुत्वा त्वत्तः शुभे वाक्यं संविधास्याम्यहं तथा ॥ १६
अहं हि संशयं प्राप्तो बाला चेयं शिखण्डिनी ।
त्वं च राज्ञि महत्कृच्छ्रं संप्राप्ता वरवर्णिनि ॥ १७

Ds2 D6 °र); B3 नराधिप; D1.2 T G1.2.5 M प्रजेश्वरं (M5 °र). — c) K1 D7 घातयिष्यामो; K3 (*sup. lin.* as in text) पातयिष्यामि; Dn1 Ds2 D6.8 घातयिष्यामि; D3.4 विनयिष्याम. K1.4.5 D7 द्रुपदं (for नृपतिं); see below. S अद्य वै (G1-3 अद्यैव) घा(G5 पा)तयिष्यामः (G2 °मि). — d) K1.4.5 D7 नृपतिं (see above); B3.5 Dn1 Ds D6.8 पांचालं (for द्रुपदं).

9 a) M2 हतम् (for दूतम्). K1-3.5 D1.7 तत्तथा- (K3 °दा)भूतमाज्ञाय; K4 B Ds D6.10 तत्तदानृतं°; Dn1 D8 तत्तदा नून°; *D2-4* तं तथ्य(*D2* °था)भूत°. C*a* cites तमनृतं. — b) K4 B D (except D1.2; Dn2 missing) पुनर्दूतान्नराधिपः (D7 °रेश्वरः). Cs cites तं क्षत्तारं दूतमाज्ञाय. — D6 om. (hapl.) 9c-10b. — c) K2.3.5 G3.5 M प्रस्थापयत्. K3 पार्थिवाय (for पार्ष°). — d) K1.3 [ए]ष्यामीति त्वं; B Dn1 Ds D10 निहन्मीति; D1 हन्मि त्वां सु-; D3.4 हन्मि त्वां तत्; G5 हरामि त्वां (for हन्मीति त्वां).

10 D6 om. 10ab (cf. v.l. 9). — Before 10, B1.2.4 Dn1 ins. भीष्म उ°. — a) K1.2.5 च संभीरुः; D1 च वै भीतः; D7 वशं भीतः; T1 चैव भीतः (for च वै भीरुः). B1.2.4 Dn1 Ds D10 स हि (B1.2.4 तु) प्रकृत्या वै भीतः; D3.4 प्रकृत्या च स वै भीतः. — b) K1.2 D1 G3 नराधिप; K3 नरेश्वर.

11 a) B4 D1 विसर्ज्यं; D2 °शिष्टं (for °सृज्य). B Dn1 Ds1 D3.4.10 दूतान्; Ds2 D6 दूताः (for दूतं). B Dn1 Ds D6.10 दाशार्णे; D3.4 M4 °र्णान्. — b) K (except K3) B D (except D1-4; Dn2 missing) शोकमूर्छितः. — c) K3 (by corr.) रहसि; G5 सहित (for रहिते). — d) K3.4 D1.2 वाक्यमेतदुवाच ह; T2 G2.5 उवाच स नराधिपः.

12 G2 om. 12. — a) D3.4 च समाविष्टो (for महता°). — b) S (G2 om.) कर्शितः (for चाहतः). — c) A few MSS. पंचाल°.

13 b) G1.2 स (for सु-). — K3.4 D1.2 read 13cd after 587*. — d) G3 [ऽ]पराधिनं; M1.2 महाचमूं (for वरू°).

14 a) K1-3 D7.8 मया कार्यं; B (except B2) Dn1 Ds D3.4.6.10 करिष्यावो (for °मि). — b) K3-5 B2 गू(B2 मू)ढकन्याम्; B1.3-5 Dn1 Ds D3.4.6.10 मूढौ कन्याम्. K1.2 D7 संयुक्तं (D7 °क्रुद्धं) नृपतिं प्रति. — After 14ab, K3.4 B2 D1.2 ins.:

587* उपयास्यति हि क्षिप्रं सहामात्यैर्नराधिपः ।

[B2 D1.2 समित्रः (B2 °मंत्रिं) सहबांधवः (for the posterior half).]

— Thereafter K3.4 D1.2 read 13cd. — G3 om. 14cd. — c) T G (G3 om.) खलु (for किल).

15 a) K4 B D (except D1.7; Dn2 missing) इति संचिं(*D2* निश्चि)त्य यत्नेन. — b) K4 *D3.4* सपदा° (for सबला°). K1.2.5 D7 समित्रबलवाहनः; K3 D1.2 स क्षिप्रमुपयास्यति. — c) G3 नृपतिर् (for मन्वानो). — d) G1 मामुद्धर्तुमिहेच्छति.

16 a) D1 तथ्यमर्थं (for अत्र तथ्यं). T1 G3.5 पथ्यं; T2 G1.2 कृत्यं; M4 चित्रं; Cs तथ्यं (as in text). — b) K3.4 B Dn1 Ds D1.2.6.8.10 (by transp.) मिथ्या किं; D3.4 मिथ्या वा. T1 कृतस्यास्य शुचिस्मिते. — c) T G (except G3) ततः (for त्वत्तः). B1.4.5 D1 T G1.2 शुभं (for शुभे).

17 a) K (except K5) D1-4 च (for हि). — b) D1.2 कन्या (for बाला). K1 (before corr.) चैव (for चेयं). D3.4 स्नुषा मम (for शिख°). — c) K1.2 महद्दुःखं; K5 D7 महादुःखं (for महत्कृच्छ्रं). — d) K1 D3 D6.7.10 G3.5 M (except M1) °वर्णिनी.

सा त्वं सर्वविमोक्षाय तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ।
तथा विदध्यां सुश्रोणि कृत्यस्यास्य शुचिस्मिते ।
शिखण्डिनि च मा भैस्त्वं विधास्ये तत्र तत्त्वतः ॥ १८
क्रिययाहं वरारोहे वञ्चितः पुत्रधर्मतः ।
मया दाशार्णको राजा वञ्चितश्च महीपतिः ।
तदाचक्ष्व महाभागे विधास्ये तत्र यद्धितम् ॥ १९
जानतापि नरेन्द्रेण ख्यापनार्थं परस्य वै ।
प्रकाशं चोदिता देवी प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

१९२

भीष्म उवाच ।
ततः शिखण्डिनो माता यथातत्त्वं नराधिप ।
आचचक्षे महाबाहो भर्त्रे कन्यां शिखण्डिनीम् ॥ १
अपुत्रया मया राजन्सपत्नीनां भयादिदम् ।
कन्या शिखण्डिनी जाता पुरुषो वै निवेदितः ॥ २
त्वया चैव नरश्रेष्ठ तन्मे प्रीत्यानुमोदितम् ।
पुत्रकर्म कृतं चैव कन्यायाः पार्थिवर्षभ ।
भार्या चोढा त्वया राजन्दशार्णाधिपतेः सुता ॥ ३ C. 5. 7459 B. 5. 191. 4 K. 5. 191. 4

---

18 a) M3–5 लब्ध° (for सर्व°). — b) K2 तत्वमाचक्ष्व; T2 G2 तत्समाख्याहि. K4 D1 पृच्छते. — Ds2 om. (hapl.) 18^{cdef}. — c) D3.4 ततो; M3–5 तथो (sic) (for तथा). — d) K3 T1 G कृतस्यास्य (K3m कार्यस्यास्य); K4 यथा शास्त्रे; B Dn1 Ds1 D1.3.4.6.7.10 कृत्यमाशु (for कृत्यस्यास्य). — e) Ds1 S शिखंडिने; D6.8 °नी. — f) Cf 19^f. K (except K4) D2.7.8 त(K3 य)दनंतरं; B3 तत्र तद्वचः; D1 तत्र यद्धितं (for तत्र तत्त्वतः).

19 D1 om. (hapl.) 19. — a) B D (except D7; Dn2 missing; D1 om.) Cs कृपया; T G (except G3) प्रियया (for क्रियया). D3.4 वै (for [अ]हं). — b) Dn1 D6 तत्वतः. K3 पुत्रजन्मतः; Cs °धर्मतः (as in text). — c) K3 D2 T2 G3 M1.2 दशार्णको. — d) K4 B Dn1 Ds D6.8.10 स (for च). — e) K1.2 D7 महाराज्ञि; D2.7 °प्राज्ञे (for °भागे). — f) K3 D6.8 G1 तद्धितं; Ds2 याचितं (for यद्धितम्).

20 Before 20, K3 ins. भीष्म उ°; T2 वैशंपायनः. — G2 om. 20^{ab}. — a) B D (except D1.7; Dn2 missing) T1 हि; Cs अपि (as in text). — b) D1.2 ख्यापनार्थे; Cs as in text. K D1.2.7 पुरस्य; Cs परस्य (as in text). — c) K2 D7 नोदिता (for चो°).

Colophon. Dn2 Ds.9 G4 missing. — *Subparvan:* N (Dn2 Ds.9 missing) T1 G5 M अंबोपाख्यान. — *Adhy. name:* M विप्रलंभपरिज्ञापनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 81 (=181); T1 M4 193; T2 G1.2.5 M3.5 194; G3 191 (as in text); M1.2 192. — *S'loka no.:* K5 22; Dn1 64.

192

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 187. 21); in K3, the portion from adhy. 192 to the end of the parvan is lost on missing fol.; the MSS. are mostly ignored here.

1 b) S य(M1.3–5 या)थातथ्यं (for °तत्त्वं). D2–4.7 M2.3 नराधिपं. — c) D3.4 महाराज (for °बाहो). — d) K4 D1.2 तत्र; Dn1 D7 भर्तुः (for भर्त्रे). K1.2 D3.4.6.10 भवेत् (D3.4 तव; D6.10 भर्त्रे) कन्या शिखंडिनी.

2 a) G1 अपुत्राय (for °त्रया). K1.2.5 D7 महाभाग; D1–4 T G M1.2 महाराज (for मया राजन्). — b) K1.2.5 D7 इव; Dn1 इह; D3.4 T G इयं (for इदम्). — c) D3.4 राजन् (for जाता). — d) B4.5 Ds D6 निवेदिता. M पुमानिति निवेदितं.

3 a) D1 महाराज (for नर°). — b) K1.2 D1 M4.6 तन्मत; D3.4 T2 G मम; T1 महत् (for तन्मे). M1 मत्प्रीत्या ह्यनुमो°. — d) M3–5 कन्यायां. — e) G1 भार्यै एषा (sic) (for भार्या चोढा). K1.2 D7 वोढा; B2 Dn1 Ds1 D3.4.6.10 [ऊ]ढा वै (D3.4 च); T1 G3.5 M [ए]षा वै; T2 G2 [ए]षा हि (for चोढा). D3 चैव; M1.2.4 (inf. lin.) चोढा; M3–5 वोढा (for राजन्).

C. 5. 7459
B. 5. 191. 4
K. 5. 191. 4

त्वया च प्रागभिहितं देववाक्यार्थदर्शनात् ।
कन्या भूत्वा पुमान्भावीत्येवं चैतदुपेक्षितम् ॥ ४

एतच्छ्रुत्वा द्रुपदो यज्ञसेनः
सर्वं तत्त्वं मन्त्रविद्भ्यो निवेद्य ।
मन्त्रं राजा मन्त्रयामास राज-
न्यद्यद्युक्तं रक्षणे वै प्रजानाम् ॥ ५
संबन्धकं चैव समर्थ्य तस्मि-
न्दाशार्णके वै नृपतौ नरेन्द्र ।
स्वयं कृत्वा विप्रलम्भं यथाव-
न्मन्त्रैकाग्रो निश्चयं वै जगाम ॥ ६
स्वभावगुप्तं नगरमापत्काले तु भारत ।
गोपयामास राजेन्द्र सर्वतः समलंकृतम् ॥ ७

आर्तिं च परमां राजा जगाम सह भार्यया ।
दशार्णपतिना सार्धं विरोधे भरतर्षभ ॥ ८
कथं संबन्धिना सार्धं न मे स्याद्विग्रहो महान् ।
इति संचिन्त्य मनसा दैवतान्यर्चयत्तदा ॥ ९
तं तु दृष्ट्वा तदा राजन्देवी देवपरं तथा ।
अर्चां प्रयुञ्जानमथो भार्या वचनमब्रवीत् ॥ १०
देवानां प्रतिपत्तिश्च सत्या साधुमता सदा ।
सा तु दुःखार्णवं प्राप्य नः स्यादर्चयतां भृशम् ॥ ११
दैवतानि च सर्वाणि पूज्यन्तां भूरिदक्षिणैः ।
अग्नयश्चापि हूयन्तां दाशार्णप्रतिषेधने ॥ १२
अयुद्धेन निवृत्तिं च मनसा चिन्तयाभिभो ।
देवतानां प्रसादेन सर्वमेतद्भविष्यति ॥ १३

K4 यदा भार्या त्वया लब्धा. — f) D1.8 दाशार्णा°.

4 a) G3 [अ]त्र (for च). K4 त्वया प्रासं निमित्तं हि; B Dn1 Ds D8.10 मया च प्रत्यभिहितं. — b) K1.2.5 शंभुवाक्यार्थदर्शिना; K4 D1.2.7 देववाक्यार्थदर्शिना; D8 देववाक्यानुदर्शनात्; T G (except G3) देवकार्यार्थं°. — 4^{c}=5. 189. 7^{c}. — d) Dn1 एव; S (except G1) उक्तं (for एवं). D8 चेत्तद्; T1 G1.3 M1.3–5 देवम्; T2 G2.5 M2 दैवम् (for चैतद्). D1 उपस्थितं; T2 G2 उपेक्षितुं.

5 ab) S तच्छ्रुत्वा वै (for एतच्छ्रुत्वा). K2.4 D1.8 T G2.5 M2 याज्ञसेनः. K4 तदा; B4 भीतः (for सर्वं). K4 T2 G (except G1) तथ्यं; B4 मंत्रं (for तत्त्वं). B2.3.5 Dn1 Ds D6.10 द्रुपदो यज्ञसेनश्च मंत्रविद्भ्यो निवेद्य तत् (anuṣṭubh). — c) G5 सर्वं (for मन्त्रं). — d) K4.5 B D (except D7; Dn2 missing) G1 यथा (for यद्यद्).

6 M3–5 om. 6. — a) K D1.7.8 सांबंधि(K5 D7 °ध)कं; D6 संबंधिकं. B2 आसाद्य (for समर्थ्य). — b) K5 T1 G3 M2 दशार्णके. K1 B4 D2.3.7 नरेंद्रः. — c) D1 विप्रलब्धं (for °लम्भं). T G स्वयं च कृत्वा विप्रलंभं (G3 विपुलं) च तस्य (dodeka 1). — d) K1.2.5 D3 M2 संमंत्र्यैकाग्रो (K1 D3 °ग्र्यो); T G समंत्रगुप्तो; D3.4 नाजगाम (for वै ज°).

7 D4 om. (hapl.) from 7^{a} up to जगाम (in 8^{b}). — a) D3.6.10 °दुर्गं (for °गुप्तं). — b) D3 प्राप्तकाले. D2 [ऽ]पि; D7 च; G5 न (for तु).

8 D4 om. up to जगाम (in 8^{b}). — a) Ds राजन् (for राजा). — Ds om. (hapl.) 8^{b}–10^{a}. — c) K4 D1.2.8 T2 G1 दाशार्ण°. — G3 M2 om. (hapl.) 8^{d}–9^{a}.

9 Ds om. 9; G3 M2 om. 9^{a} (cf. v.l. 8). — b) G5 न मे नाशो महानिह; M4 विरोधे भरतर्षभ. — c) D1 निश्चित्य (for संचिन्त्य). — d) B Dn1 D6.8.10 देवताम°; D1–4.7 T2 G1.2 देवतान्य°.

10 Ds om. 10^{a} (cf. v.l. 8). — a) G3 तत् (for तं). K1.2.5 D2.7 महाराज; D6.8 T G (except G3) ततो राजन् (for तदा राजन्). — b) T1 व्रतपरं; G3.5 M1 देववरं; M4.5 दैवपरं. K5 B D (except D1.7; Dn2 missing) T1 G1.3.5 तदा (for तथा). — c) K1.2 अवाप्य द्रुपदं राजन्.

11 a) K5 D1 तु (for च). — b) K4 B Dn1 D3.4.6.10 G3 सत्यं; D1 पूज्या (for सत्या). K2.4.5 B2 Dn1 D6–8 सतां; Ds G1–3.5 तदा; D3.4 नृप; T तथा (for सदा). — c) K4 B Dn1 Ds D6–8.10 किमु; D3.4 सा च (for सा तु). G5 दाशार्णपार्थिवं प्राप्य. — d) K4 B D (Dn2 missing) तस्माद्; some MSS. न स्याद्. K1.4.5 T G5 अर्चयतो; K2 °ते; B4 D3 °तान्. K1.2 D1.2 शुभा; K4.5 शुभं; B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 गुरून्; D7 शुभान् (for भृशम्).

12 a) K1.2 कर्माणि (for सर्वा°). — b) K4 क्रतवो; B2.5 ब्राह्मणान् (for पूज्यन्तां). K1 D6 °दक्षिणः; K2 B3.5 Dn1 Ds D1.3.4.7.10 °णा; K4 B1.4 D2 Cn °णं; K5 °णाः; B2 D8 °णा. — d) K5 D7 M दशार्ण°; D3.4 °प्रतिबाधने.

13 b) B2 चिंतयन्; D2 चिंतिता (for चिन्तय). K4 B1.3–5 Dn1 Ds D3.4.6.8.10 M3–5 प्रभो; B2 D1.2 विभो;

मन्त्रिभिर्मन्त्रितं सार्धं त्वया यत्पृथुलोचन ।
पुरस्यास्याविनाशाय तच्च राजंस्तथा कुरु ॥ १४
दैवं हि मानुषोपेतं भृशं सिध्यति पार्थिव ।
परस्परविरोधात्तु नानयोः सिद्धिरस्ति वै ॥ १५
तस्माद्विधाय नगरे विधानं सचिवैः सह ।
अर्चयस्व यथाकामं दैवतानि विशां पते ॥ १६
एवं संभाषमाणौ तौ दृष्ट्वा शोकपरायणौ ।
शिखण्डिनी तदा कन्या व्रीडितेव मनस्विनी ॥ १७
ततः सा चिन्तयामास मत्कृते दुःखितावुभौ ।
इमाविति ततश्चक्रे मतिं प्राणविनाशने ॥ १८
एवं सा निश्चयं कृत्वा भृशं शोकपरायणा ।
जगाम भवनं त्यक्त्वा गहनं निर्जनं वनम् ॥ १९
यक्षेणर्द्धिमता राजन्स्थूणाकर्णेन पालितम् ।
तद्भयादेव च जनो विसर्जयति तद्वनम् ॥ २०
तत्र स्थूणस्य भवनं सुधामृत्तिकलेपनम् ।
लाजोल्लापिकधूमाढ्यमुच्चप्राकारतोरणम् ॥ २१
तत्प्रविश्य शिखण्डी सा द्रुपदस्यात्मजा नृप ।
अनश्नती बहुतिथं शरीरमुपशोषयत् ॥ २२
दर्शयामास तां यक्षः स्थूणो मध्वक्षसंयुतः ।
किमर्थोऽयं तवारम्भः करिष्ये ब्रूहि माचिरम् ॥ २३
अशक्यमिति सा यक्षं पुनः पुनरुवाच ह ।
करिष्यामीति चैनां स प्रत्युवाचाथ गुह्यकः ॥ २४
धनेश्वरस्यानुचरो वरदोऽस्मि नृपात्मजे ।
अदेयमपि दास्यामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ २५
ततः शिखण्डी तत्सर्वमखिलेन न्यवेदयत् ।
तस्मै यक्षप्रधानाय स्थूणाकर्णाय भारत ॥ २६
आपन्नो मे पिता यक्ष नचिराद्विनशिष्यति ।
अभियास्यति संक्रुद्धो दशार्णाधिपतिर्हि तम् ॥ २७ C. 5. 7463 B. 5. 191. 27 K. 5. 191. 27

G1-3 [अ]विभो (for [अ]भिभो). — c) T2 दैवतानां.

14 b) K4 B D (except D1; Dn2 missing) पृथुल° (for यत्पृथु°). — c) D1 अपि (for अस्य). K1. 2 यथा स्यान्न विनाशाय. — d) K4. 5 B (except B2) Dn1 Ds D1. 6. 10 M3 यच्च (for तच्च).

15 a) S पौ(G2 पु)रुषोपेतं; Ca मानुषो° (as in text). — c) B1. 3 Ds D6. 8. 10 हि; Dn1 च (for तु). — d) B1. 3 Dn1 Ds D6. 8. 10 सिद्धिरस्ति न चै(D8 वै)तयोः.

16 ab) M1. 2 नगरं विधिना.

17 a) B D2 तु (for तौ). — c) K1 S (except G3. 5) शिखंडी सा (for शिखण्डिनी). — d) D3. 4 च (for [इ]व). K4 B Dn1 Ds D1. 2. 6. 10 तप° (for मन°).

18 a) K4 D3. 4. 8 सं- (for सा). — c) D1 मतिं; D7 तदा (for ततश्). — d) D1 ततः (for मतिं).

19 c) B Dn1 Ds D3. 4. 6. 8. 10 निर्जगाम गृहं (D3. 4 पुरं) त्यक्त्वा.

20 a) D1 विशता; T2 G1. 2. 5 M धीमता; G3 भवता (for [ऋ]द्धिमता). D3. 4. 8 यक्षेण हि महाराज. — b) K1. 5 D1. 2. 7. 8 स्थूणेन परिपालितं. — c) K4 च जना; D3. 4. 8 हि जनो; T G1-3 M2-5 वचनं; G5 M1 च वनं (for च जनो). — d) K2. 5 D7 विवर्जयति; K4 वर्जयंति च. S तजनः (for तद्वनम्).

21 a) K1. 5 तच्च; D1 T2 G2. 3 ततः; D8 अत्र (for तत्र). K4 B Dn1 Ds D6. 10 च स्थूणभवनं; K5 यक्षस्य भवनं; D7 स्थूणस्य च वनं. — b) K1 सुधालेपनलेपितं; K5 सुधालेपेन लेपनं; M3 सितमृत्तिक°; Ca. 8 as in text. — c) K1. 5 D1 जालशोभितधूपा(D1 °मा)ढ्यं; D2 लाजैर्लौपिककूपा°; D7 जालोल्लेपिकधूमा°; D8 लाजोल्लापित°; T G1. 2. 5 राजोपलेपधूमा° (T2 G5 °धूपा°); G3 जालोपलेपस्थूणा°; M लाजोपलेपधूपा° (M2 °धूमा°). Ca cites लाजोल्लापिका.

22 b) D1 ततः; T2 शुभा (for नृप). — c) K1. 2. 5 अभुंजंती; B Dn1 Ds D1-4. 6. 8. 10 अनश्नाना; D7 M अभिघ्नती. K4 बहुदिनं; Dn1 D7 G2 M बहुविधं. — d) K1 D1 उपतापयत्; B Dn1 Ds D3. 4. 6. 7. 10 उदशोषयत्; D2 समतापयत्; S उपशामयत्.

23 a) K1. 2 Ds तं; K4 D1. 2 वै (for तां). D3. 4 दर्शयन्मार्दवाद्यक्षः; D8 संदर्शनान्मार्दवात्तं. — b) K (K3 missing) D1-4. 7. 8 तामिदमब्रवीत्; B Dn1 Ds D6. 10 मार्दवसंयुतः (for मध्वक्ष°). — c) K1 (before corr.) समारंभः (for तवा°).

24 a) S (except M1. 5) न शक्यम्. — b) K5 अभाषत (for उवाच ह). — c) K4 चैवेति; B Dn1 Ds D6. 10 वै क्षिप्रं; D2 चैवैनां; D3. 4 तां क्षिप्रं (for चैनां स). — d) K4 स (for [अ]थ).

25 b) K4 D2 शुचिस्मिते (for नृपात्मजे). — cd) G2 अदेयं यत्तवारंभः करिष्ये ब्रूहि माचिरं (cf. 23cd).

26 d) K1. 2. 5 D1. 2. 7. 8 स्थूणाय भरतर्षभ; K4 D3. 4 निजं (K4 निज-) जन्मादि भारत.

C. 5. 7484
B. 5. 191. 28
K. 5. 191. 28

महाबलो महोत्साहः स हेमकवचो नृपः ।
तस्माद्रक्षस्व मां यक्ष पितरं मातरं च मे ॥ २८
प्रतिज्ञातो हि भवता दुःखप्रतिनयो मम ।
भवेयं पुरुषो यक्ष त्वत्प्रसादादनिन्दितः ॥ २९
यावदेव स राजा वै नोपयाति पुरं मम ।
तावदेव महायक्ष प्रसादं कुरु गुह्यक ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

१९३

भीष्म उवाच ।
शिखण्डिवाक्यं श्रुत्वाथ स यक्षो भरतर्षभ ।
प्रोवाच मनसा चिन्त्य दैवेनोपनिपीडितः ।
भवितव्यं तथा तद्धि मम दुःखाय कौरव ॥ १
भद्रे कामं करिष्यामि समयं तु निबोध मे ।
किंचित्कालान्तरं दास्ये पुंलिङ्गं स्वमिदं तव ।
आगन्तव्यं त्वया काले सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २
प्रभुः संकल्पसिद्धोऽस्मि कामरूपी विहंगमः ।
मत्प्रसादात्पुरं चैव त्राहि बन्धूंश्च केवलान् ॥ ३
स्त्रीलिङ्गं धारयिष्यामि त्वदीयं पार्थिवात्मजे ।

---

27 Before 27, N (K8 Dn2 missing) T1 G (except G3) ins. शिखंड्युवाच (*resp.* शिखंडी). — [a]) K4 B Dn1 Ds D1.6.10 अपुत्रः; Ca आपन्नः (as in text). — [b]) K4 B (except B2) Dn1 Ds D3.4.6.10 ना(D6 व)शमेष्यति (for विनशि°). — [c]) K2.5 B Dn1 Ds1 D1.2.6.7.10 सक्रोधो (for संक्रुद्धो). — [d]) D3 G3 दाशार्णो°. K1 द्रुतं; D7 ध्रुवं; G3 नृपः (for हि तम्).

28 [a]) S (T2 *inf. lin.*) म(T2 G2.3 M2 त)न्निमित्तं महाबाहो. — T2 G2 om. 28[b]–30[a]. — [b]) B2.5 स हेमकवचावृतः; D7 सह सैन्यैर्नृपोत्तमः. — [d]) K4 B D (except D1.7; Dn2 missing) transp. पितरं and मातरं.

29 T2 G2 om. 29 (cf. v.l. 28). — [a]) B3 अभि° (for प्रति°). — [b]) K2.4 B Dn1 Ds D3.4.6.10 °प्रतिशमो. — [d]) K4 D6.10 अनिंदिता; Dn1 Ds D3.4 G5 M4 अनिंदित.

30 T2 G2 om. 30[a] (cf. v.l. 28). — [d]) B2.5 D3.4 कुरु सत्तम; D10 कर्तुमर्हसि (for कुरु गुह्यक).

Colophon, K8 Dn2 D5.9 G4 missing. — *Subparvan:* N (K8 Dn2 D5.9 missing) अंबोपाख्यान. —*Adhy. name:* G5 शिखंडीयक्षसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 82 (=182); T1 M4 194; T2 G1.2.5 M3.5 195; G3 192 (as in text); M1.2 193. — *S'loka no.:* K5 31; Dn1 30.

193

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 187. 21) and in K8 (cf. adhy. 192 beginning); the MSS. are mostly ignored here.

1 [c]) G3 प्रावोचत् (for प्रोवाच). G2 सर्वं (for चिन्त्य). — [d]) K1.2.5 D7.8 तां कन्यां द्रुपदात्मजां; K4 दैवेन परिपीडितः; D3.4 दैवेनापि नि°. — [e]) D1 M (except M1) तदा; D7 यथा (for तथा). K1.2.5 D7.8 तच्च (for तद्धि). — [f]) G3 भारत (for कौरव). K1.2.5 D7.8 यदुक्तं शूलपाणिना.

2 [a]) K1.2.5 तं ते; D7 तत्ते (for भद्रे). — [b]) K1.2 M3–5 च; Dn1 तन् (for तु). — After 2[ab], D3.4.8 S ins.:

588* स्वं ते पुंस्त्वं प्रदास्यामि स्त्रीत्वं धारयितास्मि ते ।

— [c]) Cf. 5[c]. K1.2 Dn1 D3.4 M कंचित्. K4 B4.5 D6 कालांतरे; D3.4 T G M1.2 कालं तु ते; M3–5 कालं कृते (for कालान्तरं). — [f]) B Dn1 D6.8.10 सत्यं चैव वदस्व मे.

3 [a]) K1.2 D1.7 अत्र; K5 तत्र (for प्रभुः). K2 (by corr.) संकल्पसिद्धेस्मिन्. — [b]) B Dn1 Ds D6.8.10 °चारी (for °रूपी). — [c]) M1 (*inf. lin.*) पुनश्च; M3–5 पुरा (for पुरं). — [d]) B3.5 Dn1 Ds D1.6.10 T1 G1 केवलं. K4 पाहि बंधुं च केवलं; M गृह्ण पुंलिंगमेव च.

4 [b]) K1.2.5 B1.2.4 Ds D3.4.6.7.10 तवेदं; B3.5 तदेवं; Dn1 तवार्थं (for वदीयं). — [c]) D7 सत्यमेतत्प्रजानीहि. — [d]) K1.2.5 D7 (by transp.) तव प्रियं; S हितं तव.

सत्यं मे प्रतिजानीहि करिष्यामि प्रियं तव ॥ ४
शिखण्ड्युवाच ।
प्रतिदास्यामि भगवल्लिँङ्गं पुनरिदं तव ।
किंचित्कालान्तरं स्त्रीत्वं धारयस्व निशाचर ॥ ५
प्रतिप्रयाते दाशार्णे पार्थिवे हेमवर्मणि ।
कन्यैवाहं भविष्यामि पुरुषस्त्वं भविष्यसि ॥ ६
भीष्म उवाच ।
इत्युक्त्वा समयं तत्र चक्राते तावुभौ नृप ।
अन्योन्यस्यानभिद्रोहे तौ संक्रामयतां ततः ॥ ७
स्त्रीलिङ्गं धारयामास स्थूणो यक्षो नराधिप ।
यक्षरूपं च तद्दीप्तं शिखण्डी प्रत्यपद्यत ॥ ८
ततः शिखण्डी पाञ्चाल्यः पुंस्त्वमासाद्य पार्थिव ।
विवेश नगरं हृष्टः पितरं च समासदत् ।
यथावृत्तं तु तत्सर्वमाचख्यौ द्रुपदस्य च ॥ ९
द्रुपदस्तस्य तच्छ्रुत्वा हर्षमाहारयत्परम् ।
सभार्यस्तच्च सस्मार महेश्वरवचस्तदा ॥ १०
ततः संप्रेषयामास दशार्णाधिपतेर्नृप ।
पुरुषोऽयं मम सुतः श्रद्धत्तां मे भवानिति ॥ ११
अथ दाशार्णको राजा सहसाभ्यागमत्तदा ।
पाञ्चालराजं द्रुपदं दुःखामर्षसमन्वितः ॥ १२
ततः काम्पिल्यमासाद्य दशार्णाधिपतिस्तदा ।
प्रेषयामास सत्कृत्य दूतं ब्रह्मविदां वरम् ॥ १३
ब्रूहि मद्वचनाद्दूत पाञ्चाल्यं तं नृपाधमम् ।
यद्वै कन्यां स्वकन्यार्थे वृतवानसि दुर्मते ।
फलं तस्यावलेपस्य द्रक्ष्यस्यद्य न संशयः ॥ १४
एवमुक्तस्तु तेनासौ ब्राह्मणो राजसत्तम ।

C. 5. 7503
B. 5. 192. 17
K. 5. 192. 17

---

5 D_8 G_2 om. 5–6. — [a]) K_1 °गृह्णामि (for °दास्यामि). — [b]) K_5 पुल्लिंगं स्वमिदं महत्; B Dn_1 D_8 $D_{6.7.10}$ पुल्लिंगं तव सुव्रत. — [c]) Cf. 2[c]. $K_{1.2}$ M (except M_8) कंचित्.

6 D_8 G_2 om. 6 (cf. v.l. 5). — [a]) K_4 D_1 T G (G_2 om.) प्रतियाते तु (for प्रतिप्रयाते). B Dn_1 D_8 $D_{3.4.6.10}$ प्रतियाते दशार्णे तु. — [c]) K_4 B (except B_2) Dn_1 D_8 हि (for [अ]हं).

7 D_8 S (except G_5) om. the ref. — [c]) K_1 D_7 तु संक्रम्य; K_2 [अ]नतिक्रम्य; K_4 B_{1-3} Dn_1 $D_{3.4}$ [अ]भिसंदेहे; K_5 D_8 च संक्रम्य; Cnp अभिसंदोहे; Ca अनभिद्रोहे (as in text). Cs cites अनभिद्रोह-. $B_{4.5}$ D_{10} अन्योन्यस्याभिप्रेते (catalectic); D_8 D_6 अथान्योन्यस्याभिप्रेते. — [d]) Dn_1 [ऽ]भि- (for तौ). Ds_2 संक्रामयत्तः; T $G_{2.3.5}$ °यितुं; M (except M_1) °यतुः. $K_{1.2.5}$ $D_{7.8}$ यथागत(D_4 °काम)मगच्छतां (D_8 °त); D_2 समक्रामयतां ततः. Ca cites समक्रामयतां.

8 [a]) $K_{1.2.5}$ D_7 शिखंडिरूपं तद्गुह्यं (K_5 D_7 तद्गृह्य). — [b]) K_1 B (except B_2) D_{2-4} G_1 स्थूणायक्षो; D_6 G_2 M स्थूणयक्षो (for स्थूणो यक्षो). $K_{1.2.5}$ B_2 $D_{1.7}$ नरर्षभ; K_4 $B_{1.3-5}$ Dn_1 D_8 $D_{6.8.10}$ [अ]थ भारत (for नराधिप). — [c]) K_5 च दीप्तं च; B_2 तदा दीप्तं; T_1 $G_{1.3}$ M_{3-5} च सा दीप्तं; T_2 $G_{2.5}$ च संदीप्तं; $M_{1.2}$ त्वया दीप्तं (for च तद्दीप्तं).

9 [b]) S भारत (for पार्थिव). — [d]) $K_{1.2}$ स (for च). D_1 पितरं समुपासदत्. — [e]) $K_{1.2.6}$ B_2 D_8 D_2 च (for तु). T G तथा (G_2 °दा); $M_{1.2}$ अथो; M_{3-5} यथा (for तु तत्). — [f]) $K_{1.2}$ $D_{1-4.7}$ G_3 ह; $K_{4.5}$ D_8 T $G_{1.2.5}$ M तत् (for च). — After 9, S ins.:

589* मातुश्च रहिते राजन्प्रसादं यक्षजं तथा ।

11 [a]) B D_{2-4} G_1 स (for सं-). — [b]) A few MSS. दाशार्णा°. $K_{4.5}$ B_5 $D_{1.2.7.8.10}$ M नृपः. — [d]) $K_{1.4}$ D_7 श्रद्दध्यात्मे; $K_{2.5}$ $D_{3.4}$ T G M_1 श्रद्दधातु (D_4 °धा त्वं); Ca श्रद्धत्तां मे (as in text). — After 11, $K_{1.2.5}$ D_7 ins. an addl. colophon.

12 Before 12, $K_{1.2.5}$ D_7 ins. भीष्म उ°. — [a]) $K_{1.2.5}$ D_7 ततो; $D_{3.4}$ श्रुत्वा (for अथ). K_2 दशार्णको. — [b]) Ds_2 अभ्यागतस्; $D_{2-4.6}$ अभ्यगमत्. D_1 सभामध्ये परंतप; D_7 सहामात्योगमत्तदा. — [c]) A few MSS. पंचाल°. — [d]) K_4 हर्षशोक°; B D (except $D_{1.7}$) दुःखशोक°.

13 [b]) $B_{1.3.4}$ Dn_1 $D_{6.8.10}$ ततः; T_2 G_2 तथा (for तदा).

14 [b]) $D_{3.4}$ M पांचालं तं; G_1 पांचालानां. K_4 नराधिपं; $D_{1.2}$ M (except M_2) नराधमं (for नृपा°). — [c]) B D (except $D_{1.2.7}$) मे (for वै). — [d]) Dn_1 $D_{3.4}$ कृत°; D_2 घृत°; $M_{3.5}$ हृत° (for वृत°). — [f]) $K_{1.2.5}$ D_7 प्राप्स्यसेद्य (for द्रक्ष्य°).

15 [a]) K_4 B_{3-5} Dn_1 D_8 $D_{6.8.10}$ च (for तु). — [c]) $D_{3.4}$ ततः (for दूतः). — [d]) $K_{1.2.5}$ D_7 G_5 दशार्णप्रतिचो(K_5 D_7 °नो)दितः; K_4 $D_{1.2}$ दाशार्णप्रतिचो- (K_4 °नृपनो)दितः; B_5 °र्णकप्रचो°; T_1 °र्णेन प्रचो°; M

C. 5. 7503
B. 5. 192. 17
K. 5. 192. 17

दूतः प्रयातो नगरं दाशार्णनृपचोदितः ॥ १५
तत आसादयामास पुरोधा द्रुपदं पुरे ।
तस्मै पाञ्चालको राजा गामर्घ्यं च सुसत्कृतम् ।
प्रापयामास राजेन्द्र सह तेन शिखण्डिना ॥ १६
तां पूजां नाभ्यनन्दत्स वाक्यं चेदमुवाच ह ।
यदुक्तं तेन वीरेण राज्ञा काञ्चनवर्मणा ॥ १७
यत्तेऽहमधमाचार दुहित्रर्थेऽस्मि वञ्चितः ।
तस्य पापस्य करणात्फलं प्राप्नुहि दुर्मते ॥ १८
देहि युद्धं नरपते ममाद्य रणमूर्धनि ।
उद्धरिष्यामि ते सद्यः सामात्यसुतबान्धवम् ॥ १९
तदुपालम्भसंयुक्तं श्रावितः किल पार्थिवः ।
दशार्णपतिदूतेन मन्त्रिमध्ये पुरोधसा ॥ २०
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठ द्रुपदः प्रणयानतः ।
यदाह मां भवान्ब्रह्मन्संबन्धिवचनाद्वचः ।
तस्योत्तरं प्रतिवचो दूत एव वदिष्यति ॥ २१
ततः संप्रेषयामास द्रुपदोऽपि महात्मने ।
हिरण्यवर्मणे दूतं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥ २२
समागम्य तु राज्ञा स दशार्णपतिना तदा ।
तद्वाक्यमाददे राजन्यदुक्तं द्रुपदेन ह ॥ २३
आगमः क्रियतां व्यक्तं कुमारो वै सुतो मम ।
मिथ्यैतदुक्तं केनापि तन्न श्रद्धेयमित्युत ॥ २४
ततः स राजा द्रुपदस्य श्रुत्वा
विमर्शयुक्तो युवतीर्वरिष्ठाः ।
संप्रेषयामास सुचारुरूपाः
शिखण्डिनं स्त्री पुमान्वेति वेत्तुम् ॥ २५
ताः प्रेषितास्तत्त्वभावं विदित्वा
प्रीत्या राज्ञे तच्छशंसुर्हि सर्वम् ।
शिखण्डिनं पुरुषं कौरवेन्द्र

दशार्णनृपचो°.

16 [c]) $D_{3.4}$ ततः; S सोस्मै (for तस्मै). — [d]) A few MSS. अर्घं. K_4 सुसंस्कृतं; $B_{2.4}$ D_7 S पुरस्कृतं (for सुसत्कृतं). D_2 गामर्घ्यं प्रतिसंस्कृतां; $D_{3.4}$ जगामार्घ-पुरस्कृतः. — [f]) T $G_{1.2.5}$ [अ]नेन (for तेन).

17 [a]) D_7 पूजां च (for तां पूजां). S तां स पूजां नाभ्यनंदत. — [b]) D_8 एतद् (for चेदम्). — [c]) K B_2 $D_{1.2.7}$ नरवीरेण; T $G_{2.5}$ तेन धीरेण.

18 [a]) $D_{7.8}$ तत् (for यत्). T G अपचा(G_5 °का)रेण (for अधमाचार). — [b]) $K_{1.5}$ D_8 [ऽ]ति-; $K_{2.4}$ B_2 D_2 T_2 G_1 [ऽ]भि-; B_5 T_1 $G_{2.5}$ हि; M_2 [ऽ]त्र (for ऽस्मि). $B_{1.3.4}$ D_{n1} D_8 $D_{3.4.6.10}$ दुहित्रास्म्यभिवंचितः; $D_{1.7}$ G_3 दुहित्रार्थेभि(D_{10} °ति)वं°. — [c]) K_2 D_7 त्वं राजन्; K_5 राजंस्त्वं (for करणात्).

19 [a]) D_1 महीपाल (for नर°). — [b]) $D_{3.4}$ मया (for मम). — [c]) K $D_{1.2.7}$ [अ]हं त्वाद्य; $B_{2.4}$ त्वां सद्यः; T $G_{2.5}$ सद्यस्त्वां; G_3 त्वा सद्यः (for ते सद्यः). $M_{1.2}$ सद्यस्त्वामुद्धरिष्यामि.

20 [a]) $K_{1.2.5}$ इत्युपा°. — [b]) K $D_{1.2.7}$ transp. किल and पार्थिवः. — [c]) A few MSS. दाशार्ण-. B (except B_2) D_{n1} D_8 $D_{6.10}$ °पतिना चोक्तः; T $G_{1.2.5}$ °नृपदूतेन.

21 [a]) $B_{1.3.4}$ D_{n1} D_8 $D_{6.10}$ अभवद् (for अब्रवीद्). $K_{1.2.5}$ D_7 पुरुषव्याघ्र; B_2 पुरुषश्रेष्ठ (for भरत°). — [b]) K_4 $D_{1.4.6.8}$ M प्रणयादथ; B_3 D_8 °न्वितः; T G °द्वचः (for °नतः). — [c]) $D_{3.4}$ आत्थ (for आह). K_4 $D_{1.3.4}$ M मा; D_{n1} मे (for मां). $D_{1.3.4}$ भगवन् (for मां भवान्). — [e]) B D (except $D_{1.2}$) अस्यो° (for तस्यो°). — [f]) B राज्ञे; D_{n1} D_8 $D_{6.8.10}$ राज्ञो; M (except M_3) एष (for एव).

22 [b]) T $G_{2.3}$ $M_{1.2}$ द्रुपदो हि; G_5 °दस्तु. — [c]) K_4 $D_{3.4}$ तस्मै (for दूतं).

23 [a]) K_1 समासाद्य; K_4 B D_{n1} D_8 $D_{6.10}$ तमागम्य. $K_{1.2}$ स; D_{n1} च (for तु). $K_{1.2.5}$ D_7 राजेंद्र; K_4 B D_{n1} D_8 $D_{3.4.6.8.10}$ राजानं; D_1 G_1 राज्ञा तु; D_2 राज्ञासौ (for राज्ञा स). — [b]) A few MSS. दाशार्ण°; K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) दशार्णाधिपतिं. — [d]) $K_{2.5}$ D_8 हि (for ह). G_2 यदुक्तं नृपनंदन.

24 [a]) B D_{n1} D_8 $D_{6.10}$ व्यक्तः; D_1 वक्तुं (for व्यक्तं). — [b]) K_4 B D (except $D_{1.7}$) [अ]यं (for वै). — [d]) K_4 B (except B_3) D_8 $D_{6.10}$ तदश्रद्धेय°.

25 Before 25, T G ins. भीष्मः. — [a]) $K_{1.2.5}$ D_7 इत्थं स; K_4 D_1 स तस्य (for ततः स). G_5 वाक्यं (for श्रुत्वा). — [b]) N (mostly) विमर्ष°; G_5 श्रुत्वा तु युक्तो. — [c]) $D_{3.4}$ सुरूप° (for सुचारु°).

26 [a]) $K_{1.2.5}$ D_{n1} D_7 सं- (for ताः). K_2 तत्वतस्ता; D_8 तत्त्वसारं; T_2 G_2 सत्वभावं. — D_4 om. 26[bcd]. — [b]) $K_{4.5}$ $D_{1.2.7}$ T G_{1-3} M प्रीता; G_5 गत्वा (for प्रीत्या).

दशार्णराजाय महानुभावम् ॥ २६
ततः कृत्वा तु राजा स आगमं प्रीतिमानथ ।
संबन्धिना समागम्य हृष्टो वासमुवास ह ॥ २७
शिखण्डिने च मुदितः प्रादाद्वित्तं जनेश्वरः ।
हस्तिनोऽश्वांश्च गाश्चैव दास्यो बहुशतास्तथा ।
पूजितश्च प्रतिययौ निवर्त्य तनयां किल ॥ २८
विनीतकिल्बिषे प्रीते हेमवर्मणि पार्थिवे ।
प्रतियाते तु दाशार्णे हृष्टरूपा शिखण्डिनी ॥ २९
कस्यचित्त्वथ कालस्य कुबेरो नरवाहनः ।
लोकानुयात्रां कुर्वाणः स्थूणस्यागान्निवेशनम् ॥ ३०
स तद्गृहस्योपरि वर्तमान
आलोकयामास धनाधिगोप्ता ।
स्थूणस्य यक्षस्य निशाम्य वेश्म
स्वलंकृतं माल्यगुणैर्विचित्रम् ॥ ३१
लाजैश्च गन्धैश्च तथा वितानै-
रभ्यर्चितं धूपनधूपितं च ।
ध्वजैः पताकाभिरलंकृतं च
भक्ष्यान्नपेयामिषदत्तहोमम् ॥ ३२
तत्स्थानं तस्य दृष्ट्वा तु सर्वतः समलंकृतम् ।
अथाब्रवीद्यक्षपतिस्तान्यक्षाननुगांस्तदा ॥ ३३
स्वलंकृतमिदं वेश्म स्थूणस्यामितविक्रमाः ।
नोपसर्पति मां चापि कस्मादद्य सुमन्दधीः ॥ ३४
यस्माज्जानन्सुमन्दात्मा मामसौ नोपसर्पति ।
तस्मात्तस्मै महादण्डो धार्यः स्यादिति मे मतिः ॥ ३५ C. 5. 7523 B. 5. 192. 39 K. 5. 192. 39

K1.2 प्रत्यागतास् (for प्रीत्या राज्ञे). K1.2.5 D1.2.7 स्म सर्वं; B1-3 D8 हि तत्वं; S हि सर्वाः. — c) B2 वै नरेंद्र (for कौर°). — d) A few MSS. दाशार्ण°.

27 a) N (except B4 Dn1 D6.10; K3 Dn2 missing) G5 श्रुत्वा (for कृत्वा). K D1.3.4.7.8 T2 G1.2 स (for तु). K1 D7 राजा तम्; K2.5 G2.3 राजानम्; K4 D8 G1 राजा तु; D3.4 राज्ञस्तद्; T2 राजा च. — b) K1 G3 आगतं; K5 M5 आगमत् (for आगमं). K4 B2 S प्रीत(B2 T2 G1.2 °ति)मानसः; Dn1 प्रतिमानयन् (for प्रीतिमानथ). — d) K1.5 D1 समम्; D3.4 वाचम्; S (except T2 G2) मासम् (for वासम्). K5 Dn1 D2-4.8 उवाच (for उवास).

28 a) D3.4 [ऽ]थ (for च). — b) K1.5 D7 नराधिपः; B4 D5 नरेश्वरः; D1.2 S (except T1 G1.3) प्रजेश्वरः (for जने°). — d) D5 अव्यः; D1.2.10 G3 M1.2 दासीः (for दास्यः). K4 B D (except D1.2.7) [अ]थ (D10 च) बहुलास्; T1 G3 M1.2 च बहुशस् (for बहुशतास्). — B4 om. 28e–30b. — e) D8 प्रपूजितश्च प्रययौ. — f) K1.2 निर्वर्त्य; B (B4 om.) Dn1 D5 D6-8.10 निर्भर्त्स्य.

29 B4 om. 29 (cf. v.l. 28); D3.4 om. 29ab. — c) K B2 D5 D3.4.6.7.10 प्रतिप्रयाते; D1.8 प्रतियाते च. B1.3.5 Dn1 D2 दशार्णे तु (for तु दाशार्णे). — d) K2.4 D2 T G1.2 M हृष्टरूपे; D3.4 हृष्टे ज्ञाते; G3 हृष्टरोम्णि. D1.3.4 T1 M2-4 शिखंडिनि.

30 B4 om. 30ab (cf. v.l. 28). — c) D1.2 Ca °यानं (for °यात्रां). K4 B Dn1 D5 D3.4.6.10 लोकयात्रां प्रकुर्वाणः.

31 a) D8 T2 G2.3 वर्तमानम्. — b) K1.2.5 D8 G5 M1.2 धनाभि(G5 °दि)गोप्ता; D1 M3-5 धनस्य गोप्ता; G3 नराधिगोप्ता; Ca as in text. — c) K1 D7 निशम्य वेश्म; K2.5 Dn1 निवेश वे°; K4 B D5 D2.6.8.10 विवेश वे°; D3.4 निवेशनं तत्. — d) B2 वल्गुगुणैर्; M माल्यगणैर्. K1.2 विचित्रितं; K4 B D (except D1.8) विचित्रैः.

32 a) K1.5 D7.8 T2 G2.3 जालै°; B (except B4) लाज्यै°. K1 D1 T2 M5 विधानैः; Ca वितानैः (as in text). Cn cites उशीरजैः (Cnp लाजैरुशीरैः). — b) T1 अभ्युच्छ्रितं (for अभ्यर्चितं). D1 धूपनैर्धूपितं. — d) Some MSS. भक्षान्न-. K4 B Dn1 D6 °मिषदंतहोमं (Cn: दन्तैर्हूयन्त इति व्युत्पत्त्या!); D1 °दत्तमोहं; D3.4 Cnp °मप्रमेयं; T G M1 °दत्तमोदं. ꙮCn: आमिषमप्रमेयमिति पाठस्तु मूर्खकल्पितः। ꙮ

33 a) D3.4 तत्र (for तस्य). K5 तद्दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा तु). — After 33ab, N ins.:

590* मणिरत्नसुवर्णानां मालाभिः परिपूरितम् ।
नानाकुसुमगन्धाढ्यं सिक्तसंमृष्टशोभितम् ।

[(L. 1) D5 मणिबद्ध° (for मणिरत्न°). K1.2.5 D1.2.7 मणिरत्नसुवर्णान्नपानामिषविराजितं. — (L. 2) D5 नानादेशसुगंधाढ्यं. K2.5 सि(K5 श)क्तस्तंभाभिशोभितं; Dn1 D3.4.7 Ca सिक्तं संमृष्टशोभितं.]

— d) K1.2 B3 D1 G3 M3-5 तथा; T2 G2 ततः (for तदा).

34 a) K1.2 D5 D1.2 अलं° (for स्वलं°). — c) K4 B D (except D1.2.7) चैव (for चापि). — d) B2 एष; B5 एव (for अद्य). B1.3.4 Dn1 D6.8.10 G5 स (for सु-).

C. 5. 7527
B. 5. 192. 40
K. 5. 192. 40

यक्षा ऊचुः ।

द्रुपदस्य सुता राजन्राज्ञो जाता शिखण्डिनी ।
तस्यै निमित्ते कस्मिंश्चित्प्रादात्पुरुषलक्षणम् ॥ ३६
अग्रहील्लक्षणं स्त्रीणां स्त्रीभूतस्तिष्ठते गृहे ।
नोपसर्पति तेनासौ सव्रीडः स्त्रीस्वरूपवान् ॥ ३७
एतस्मात्कारणाद्राजन्स्थूणो न त्वाद्य पश्यति ।
श्रुत्वा कुरु यथान्यायं विमानमिह तिष्ठताम् ॥ ३८

भीष्म उवाच ।

आनीयतां स्थूण इति ततो यक्षाधिपोऽब्रवीत् ।
कर्तास्मि निग्रहं तस्येत्युवाच स पुनः पुनः ॥ ३९
सोऽभ्यगच्छत यक्षेन्द्रमाहूतः पृथिवीपते ।
स्त्रीस्वरूपो महाराज तस्थौ व्रीडासमन्वितः ॥ ४०
तं शशाप सुसंक्रुद्धो धनदः कुरुनन्दन ।
एवमेव भवत्वस्य स्त्रीत्वं पापस्य गुह्यकाः ॥ ४१
ततोऽब्रवीद्यक्षपतिर्महात्मा
यस्माद्दास्त्ववमन्येह यक्षान् ।
शिखण्डिने लक्षणं पापबुद्धे
स्त्रीलक्षणं चाग्रहीः पापकर्मन् ॥ ४२
अप्रवृत्तं सुदुर्बुद्धे यस्मादेतत्कृतं त्वया ।
तस्मादद्य प्रभृत्येव त्वं स्त्री स पुरुषस्तथा ॥ ४३
ततः प्रसादयामासुर्यक्षा वैश्रवणं किल ।
स्थूणस्यार्थे कुरुष्वान्तं शापस्येति पुनः पुनः ॥ ४४
ततो महात्मा यक्षेन्द्रः प्रत्युवाचानुगामिनः ।
सर्वान्यक्षगणांस्तात शापस्यान्तचिकीर्षया ॥ ४५
हते शिखण्डिनि रणे स्वरूपं प्रतिपत्स्यते ।
स्थूणो यक्षो निरुद्वेगो भवत्विति महामनाः ॥ ४६

---

35 G2 om. 35ab. — a) K4 B Dn1 D6.10 स (for सु-). — b) B3.5 D3 D10 °तिष्ठ° (for °सर्प°). — c) D3.4 तस्य (for तस्यै). K1.2.5 मया; D8 D8 G3 M1 महान् (for महा-). — d) T G1-3 भाव्यः; M3-5 भावी (for धार्यः).

36 a) T2 G2 पृषत° (for द्रुपद°). — b) D1 स्थूणे नीता (for राज्ञो जाता). — Ds2 om. 36c–37b. — c) K4 B D (except D1.7; Ds2 om.) तस्या; G3 तस्मिन् (for तस्यै).

37 Ds2 om. 37ab (cf. v.l. 36). — b) K4 B Dn1 D3.4.6.8.10 स्त्रीभूता. T2 G3 तिष्ठति. — d) B2.4 T G व्रीडितः (for सव्रीडः). K2.5 B D (except Ds D7) °सरूपवान् (D10 °भाक्); T G M1.2 °स्वरूपतः; M3-5 °स्वभावतः.

38 b) G3 स त्वा न (for न त्वाद्य). B Dn1 Ds1 D6.10 [अ]द्य सर्पति; Ds2 D2 [अ]पसर्पति; D8 [अ]नुसर्पति (for [अ]द्य पश्यति). D1 स्थूणे नेता शिखंडिनी. — d) B3 तिष्ठति; T G °तु.

39 All MSS. om. the ref.! — d) K4 B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 प्रत्युवाच (for [इ]त्युवाच स). T1 G1 च (for स). K1.2.5 D7 [इ]त्यभाषत स तांस्ततः.

40 a) T G सोभ्यगच्छच्च. T2 G2.5 यक्षेण (for यक्षेन्द्रम्). — b) T2 G2.5 चाहूतः (for आहूतः). D1 पुरुषर्षभ (cf. v.l. 41b). — c) K1.2.5 D7 तस्याग्रतो; K4 B4.5 Dn1 Ds D1.2.10 स्त्रीसरूपी; B1-3 D3.4 T G स्त्रीस्वरूपी (for °स्वरूपो).

41 a) B (except B2) D (except D1.2.7; Dn2 missing) [अ]थ (for सु-). G3 तं शशाप दृढं क्रुद्धो; M1.2 ततः शशाप संक्रुद्धो. — b) D1 पुरुषर्षभ (cf. 40b). — c) S एतदेव (for एव°). K4 भवेद् (for भवतु). B (except B5) Dn1 अद्य (for अस्य). D3.4 एवमेवास्त्वस्य स्त्रीत्वं (see below). — d) K1.2 रूपं; D3.4 स्थिरं (for स्त्रीत्वं).

42 b) K1.2.5 D7.8 यस्माददेयं भवता हि दत्तं; D1.2 यस्माद्दौ वस्त्व(D2 °दास्त्वं त्व)वमन्य यक्षान्; D3.4 यस्मात्त्वादास्त्ववमत्येह यक्षान्; S यस्माद्दास्य(G1.2 M2 °स्त्व)वमत्येह यक्षान्. — c) B Dn1 Ds D6.10 शिखंडिनो; D3.4 °नं. K1.2.5 D7.8 पुंस्त्वसंज्ञं; K4 B (except B3) D1-4.10 पापबुद्धेः. — d) K1.2.5 D7 °बुद्धे (for °कर्मन्).

43 a) D1 अप्रबुद्धं; D7 असद्वृत्तं. — b) K4 B D (except D1.2.7) transp. कृतं and त्वया. — d) K4 B D (except D7.8) T G1.2 transp. त्वं and स्त्री. K2.4 B D (except D1.7.8) G1 सा (for स).

44 b) K1.2.5 D7 यक्षा यक्षाधिपं (D7 यक्षपतिं) नृप. — cd) M [अ]थ (for [अ]र्थे). K5 त्वं (for [अ]न्तं), and अंतं (for इति).

46 a) K4 B1.3.5 Dn1 Ds D6.8.10 transp. हते and शिखण्डिनि. The same MSS. (except B5) read यक्षाः (for रणे). — b) K2.4 D6.7 M3.4 स्वं रूपं. — c) K1 D10 स्थूणायक्षो; M3-5 स्थूणयक्षो. K1.2.5 D7 M (except M2) निरुद्विग्नो. — d) G3 भविष्यति (for भवत्विति).

इत्युक्त्वा भगवान्देवो यक्षराक्षसपूजितः ।
प्रययौ सह तैः सर्वैर्निमेषान्तरचारिभिः ॥ ४७
स्थूणस्तु शापं संप्राप्य तत्रैव न्यवसत्तदा ।
समये चागमत्तं वै शिखण्डी स क्षपाचरम् ॥ ४८
सोऽभिगम्याब्रवीद्वाक्यं प्राप्तोऽस्मि भगवन्निति ।
तमब्रवीत्ततः स्थूणः प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ ४९
आर्जवेनागतं दृष्ट्वा राजपुत्रं शिखण्डिनम् ।
सर्वमेव यथावृत्तमाचचक्षे शिखण्डिने ॥ ५०

यक्ष उवाच ।

शप्तो वैश्रवणेनास्मि त्वत्कृते पार्थिवात्मज ।
गच्छेदानीं यथाकामं चर लोकान्यथासुखम् ॥ ५१
दिष्टमेतत्पुरा मन्ये न शक्यमतिवर्तितुम् ।
गमनं तव चेतो हि पौलस्त्यस्य च दर्शनम् ॥ ५२

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तः शिखण्डी तु स्थूणयक्षेण भारत ।
प्रत्याजगाम नगरं हर्षेण महतान्वितः ॥ ५३
पूजयामास विविधैर्गन्धमाल्यैर्महाधनैः ।
द्विजातीन्देवताश्चापि चैत्यानथ चतुष्पथान् ॥ ५४
द्रुपदः सह पुत्रेण सिद्धार्थेन शिखण्डिना ।
मुदं च परमां लेभे पाञ्चाल्यः सह बान्धवैः ॥ ५५
शिष्यार्थं प्रददौ चापि द्रोणाय कुरुपुंगव ।
शिखण्डिनं महाराज पुत्रं स्त्रीपूर्विणं तथा ॥ ५६
प्रतिपेदे चतुष्पादं धनुर्वेदं नृपात्मजः ।
शिखण्डी सह युष्माभिर्धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ५७
मम त्वेतच्चरास्तात यथावत्प्रत्यवेदयन् ।
जडान्धबधिराकारा ये युक्ता द्रुपदे मया ॥ ५८
एवमेष महाराज स्त्रीपुमान्द्रुपदात्मजः ।
संभूतः कौरवश्रेष्ठ शिखण्डी रथसत्तमः ॥ ५९
ज्येष्ठा काशिपतेः कन्या अम्बा नामेति विश्रुता ।
द्रुपदस्य कुले जाता शिखण्डी भरतर्षभ ॥ ६०

C. 5. 7551
B. 5. 192. 64
K. 5. 192. 64

---

47 ^{a}) $K_{1.2.5}$ D_{7} सोथ (for देवो). — ^{b}) K_{4} B Dn_{1} D_{5} $D_{6.8.10}$ यक्षराजः सुपू°. — ^{c}) K_{1} $B_{1.3}$ T_{2} $G_{2.5}$ सहितैः; K_{4} $B_{2.4.6}$ D G_{3} सहितः (for सह तैः).

48 ^{a}) T_{2} G_{2} °स्तु शासनं प्राप्य. — ^{b}) T_{2} G_{2} तत्रैवं. — ^{c}) $K_{1.2}$ कालेन (for समये). K_{4} B D (except D_{7}) तूर्णं (for तं वै). — ^{d}) K_{4} B Dn_{1} D_{5} $D_{1-4.6.8.10}$ तं; T_{1} G_{1} M_{3-5} च (for स). D_{2} निशा° (for क्षपा°). $K_{1.2.5}$ D_{7} शिखंडी यक्षगोचरं.

49 ^{a}) $M_{1.2}$ [आ]ह तं (for [अ]ब्रवीद्). — ^{c}) S तदा (for ततः).

50 G_{3} om. 50^{cd}. — ^{c}) K_{4} पूर्वम् (for सर्वम्). $K_{1.2}$ D_{7} एतद् (for एव). S यथातत्वं.

51 ^{a}) K_{4} B D (except $D_{1.2.7}$) [अ]हं (for [अ]स्मि). — ^{d}) K_{4} D_{2} लोके (for लोकान्).

52 52^{ab}=(var.)5. 154. 24^{cd}; 156. 4^{ab}. — ^{a}) C_{a} दृष्टं; C_{ap} as in text. $D_{3.4}$ T_{2} $G_{1.2.5}$ परं; C_{a} पुरा (as in text). — ^{c}) K_{4} D_{3} गमने; C_{a} as in text. T G_{1-3} हेतोर् (for चेतो). $B_{2.4}$ [ऽ]स्मिन्; $M_{3.4}$ [ऽ]पि (for हि). — ^{d}) K_{4} G_{1} निदर्शनं (for च द°).

53 All MSS. except $B_{1.3.4}$ Dn_{1} om. the ref. — ^{b}) $K_{1.2}$ G_{3} स्थूणा°. — ^{c}) S क्षिप्रं जगाम (for प्रत्या°). — ^{d}) $B_{1.3.4}$ Dn_{1} D_{5} $D_{6.8.10}$ महतावृतः; S च समन्वितः.

54 ^{a}) $K_{1.2.5}$ D_{7} T G (except G_{3}) विधिवद् (for विविधैर्). — ^{b}) Dn_{1} D_{5} $D_{8.10}$ S (except G_{1} M_{3}) गंधैर्माल्यैर्. D_{1} महामनाः; T_{1} G_{1} मनोरमैः; T_{2} $G_{2.5}$ मनोहरैः; C_{a} महाधनैः (as in text). — ^{c}) D_{7} G_{3} M_{5} द्विजाति- (for द्विजातीन्). K_{5} Dn_{1} $D_{1.8}$ देवतां. $K_{4.5}$ B D (except $D_{1.2.7}$) चैव (for चापि).

55 ^{c}) T G मुदं स; M स मुदं (for मुदं च). K_{5} D_{3} M_{2} परमं. $D_{3.4}$ प्राप (for लेभे). — ^{d}) D_{2} M_{3-5} -पांडवः; $M_{1.2}$ -बांधवः; C_{s} पांडवैः (for बान्धवैः).

56 ^{a}) K_{2} Ds_{2} D_{7} C_{s} शिक्षार्थं (for शिष्यार्थं). $K_{2.4}$ B D_{5} $D_{6.8.10}$ चाथ (for चापि). — ^{d}) $K_{1.2.5}$ B_{2} $D_{1.2.7}$ स्त्रीपूर्वकं. K $B_{2.4}$ Dn_{1} $D_{2-4.7.8.10}$ T G_{2} तदा; D_{1} ततः (for तथा).

57 ^{a}) D_{1} प्रपेदे च (for प्रति°). — ^{c}) $K_{1.2.5}$ D_{7} कौरवश्रेष्ठ (for सह यु°).

58 ^{c}) $K_{1.2.5}$ मूकांध°; T_{2} $G_{2.5}$ जडांधबधिरा राजन्; C_{a} as in text. — ^{d}) $K_{1.4}$ B Dn_{1} $D_{2-4.6.10}$ (m as in text) T_{2} $G_{1.2}$ मुक्ता (for युक्ता).

59 ^{a}) D_{5} $D_{3.4}$ S एव (for एष). — ^{b}) $K_{1.2.5}$ स्त्रीपुमान्मे वधाय वै (K_{5} ये). — ^{c}) K_{4} B D (except $D_{1.2.7}$) स संभूतः कुरुश्रेष्ठ.

61 ^{a}) K_{1} M_{3-5} एवं (for एनं). — ^{b}) K_{2} D_{2} समवस्थितं; B_{2} समर° (for समुप°). — ^{d}) K_{4} Dn_{1}

C. 5. 7552
B. 5. 192. 65
K. 5. 192. 65

नाहमेनं धनुष्पाणिं युयुत्सुं समुपस्थितम् ।
मुहूर्तमपि पश्येयं प्रहरेयं न चाप्युत ॥ ६१
व्रतमेतन्मम सदा पृथिव्यामपि विश्रुतम् ।
स्त्रियां स्त्रीपूर्वके चापि स्त्रीनाम्नि स्त्रीस्वरूपिणि ॥ ६२
न मुञ्चेयमहं बाणानिति कौरवनन्दन ।
न हन्यामहमेतेन कारणेन शिखण्डिनम् ॥ ६३
एतत्तत्त्वमहं वेद जन्म तात शिखण्डिनः ।
ततो नैनं हनिष्यामि समरेष्वाततायिनम् ॥ ६४
यदि भीष्मः स्त्रियं हन्याद्धन्यादात्मानमप्युत ।
नैनं तस्माद्धनिष्यामि दृष्ट्वापि समरे स्थितम् ॥ ६५

संजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यो राजा दुर्योधनस्तदा ।
मुहूर्तमिव स ध्यात्वा भीष्मे युक्तममन्यत ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

१९४

संजय उवाच ।

प्रभातायां तु शर्वर्यां पुनरेव सुतस्तव ।
मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य पितामहमपृच्छत ॥ १
पाण्डवेयस्य गाङ्गेय यदेतत्सैन्यमुत्तमम् ।
प्रभूतनरनागाश्वं महारथसमाकुलम् ॥ २
भीमार्जुनप्रभृतिभिर्महेष्वासैर्महाबलैः ।

$D_{3.4.8}$ न वाप्युत; K_5 च ना°. $G_{1.2}$ प्रहरश्चापि चाच्युत.

62 ^{b}) $D_{1.3.4}$ इति (for अपि). — ^{c}) T $G_{1.2.5}$ स्त्रीषु; G_3 M (except M_2) स्त्रीभिः (for स्त्रियां). K_1 D_3 स्त्रीपूर्वकं; G_3 M (except M_2) °कैः. $K_{1.2}$ $D_{1.2.10}$ T_1 वापि; K_4 B Dn_1 Ds $D_{3.4.6}$ चैव (for चापि). — ^{d}) Ds_2 $D_{3.4.7.8}$ T_1 $G_{2.3.5}$ स्त्रीनाम्नी. K_5 B $D_{1.2.6.10}$ स्त्रीसरूपिणि.

63 ^{a}) $K_{1.2}$ क्षिपे° (for मुञ्चे°). B Dn Ds $D_{6.8.10}$ बाणं (for बाणान्). — G_1 om. (hapl.) 63^{c}–64^{b}.

64 D_4 (hapl.) G_1 om. 64^{ab} (cf. v.l. 63). — ^{a}) T $G_{2.5}$ एवं सर्वम् (for एतत्तत्वम्). — ^{b}) G_{3-5} चैव (for तात). — ^{d})=5. 170. 1^{d}. K_2 B_3 समरे ह्याततायिनं; $D_{1.2}$ °ष्वपलायिनं.

65 ^{b}) $K_{1.2}$ G_1 इत्युत; D_2 उत्तमं (for अप्युत). K_4 B Dn_1 Ds $D_{3.4.6.8.10}$ संतः कुर्युर्विगर्हणं. — For 65^{c}, G_1 subst. 63^{c}; for 65^{d}, D_3 subst. 64^{d}.

66 K_5 om. 66. All MSS. except D_2 T $G_{1.2.5}$ वैशं° उ° (resp. वैशं°) (for संजय उ°). — ^{a}) $K_{1.2}$ च (for तु). — ^{c}) B_5 Ds $D_{7.10}$ T_1 $G_{1.2.5}$ अपि (for इव). D_{2-4} तं (for स). T_1 G $M_{1.3.5}$ संचिंत्य (for स ध्यात्वा). T_2 M_4 मूहूर्तमभि(M_4 *sup. lin.* मिव)संचिंत्य. — ^{d}) $D_{1.2}$ भीष्मं (for भीष्मे). $D_{3.4}$ भीषमोक्तं सोप्यमन्यत.

Colophon. K_3 Dn_2 $D_{5.9}$ G_4 missing. — *Sub-parvan:* N (K_3 Dn_2 $D_{5.9}$ missing) T_1 G_5 M अंबोपाख्यान; to it $K_{1.2.4.5}$ B Dn_1 Ds_1 $D_{1-4.6-8.10}$ T_1 G_5 M_1 (marg.) add समाप्त. — *Adhy. name:* G_5 स्थूणाकर्णस्त्रीत्वकथनं; M (except M_2) शिखंडिपुंस्त्वकथनं. — *Adhy. no.* (*figures, words or both*): D_6 83 (=183); T_1 M_4 195; T_2 $G_{1.2.5}$ $M_{3.5}$ 196; G_3 193 (as in text); $M_{1.2}$ 194. — *S'loka no.:* K_5 58; Dn_1 97.

194

☞ This adhy. is missing in Dn_2 (cf. v.l. 5. 187. 21) and in K_3 (cf. adhy. 192 beginning). B_1 is missing from this adhy. up to the end of the parvan. These MSS. are *mostly ignored here.*

1 $K_{1.2.5}$ D_1 वैशंपायन (for संजय). — ^{a}) K_5 रजन्यां तु; Ca तु शर्वर्यां (as in text). — ^{b}) $K_{1.2.5}$ $D_{1.7}$ सुयोधनः (for सुतस्तव). — ^{c}) $B_{1.2}$ G_1 M_2 सैन्यस्य सर्वस्य (by transp.).

2 Before 2, T_2 $G_{1.2.5}$ ins. दुर्योधनः. — ^{b}) M_2 तद् (for यद्). $K_{1.4}$ $B_{2.4.5}$ Dn_1 Ds_1 $D_{1-4.6-8.10}$ M_2 उद्यतं; Ds उद्यमं (for उत्तमम्). — ^{c}) $K_{1.2}$ D_3 G_3 °नागाश्व-.

लोकपालोपमैर्गुप्तं धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ३
अप्रधृष्यमनावार्यमुद्वृत्तमिव सागरम् ।
सेनासागरमक्षोभ्यमपि देवैर्महाहवे ॥ ४
केन कालेन गाङ्गेय क्षपयेथा महाद्युते ।
आचार्यो वा महेष्वासः कृपो वा सुमहाबलः ॥ ५
कर्णो वा समरश्लाघी द्रौणिर्वा द्विजसत्तमः ।
दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे भवन्तो हि बले मम ॥ ६
एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं परं कौतूहलं हि मे ।
हृदि नित्यं महाबाहो वक्तुमर्हसि तन्मम ॥ ७

भीष्म उवाच ।

अनुरूपं कुरुश्रेष्ठ त्वय्येतत्पृथिवीपते ।
बलाबलममित्राणां स्वेषां च यदि पृच्छसि ॥ ८
शृणु राजन्मम रणे या शक्तिः परमा भवेत् ।
अस्त्रवीर्यं रणे यच्च भुजयोश्च महाभुज ॥ ९
आर्जवेनैव युद्धेन योद्धव्य इतरो जनः ।
मायायुद्धेन मायावी इत्येतद्धर्मनिश्चयः ॥ १०
हन्यामहं महाबाहो पाण्डवानामनीकिनीम् ।
दिवसे दिवसे कृत्वा भागं प्रागाह्निकं मम ॥ ११
योधानां दशसाहस्रं कृत्वा भागं महाद्युते ।
सहस्रं रथिनामेकमेष भागो मतो मम ॥ १२
अनेनाहं विधानेन संनद्धः सततोत्थितः ।
क्षपयेयं महत्सैन्यं कालेनानेन भारत ॥ १३
यदि त्वस्त्राणि मुञ्चेयं महान्ति समरे स्थितः ।
शतसाहस्रघातीनि हन्यां मासेन भारत ॥ १४

संजय उवाच ।

श्रुत्वा भीष्मस्य तद्वाक्यं राजा दुर्योधनस्तदा ।

C. 5. 7572
B. 5. 193. 15
K. 5. 193. 15

---

3 D_1 om. 3^{ab}. — ^{c}) K_4 B Dn_1 Ds $D_{2-4,6,8,10}$ $G_{1,2}$ M_2 °पालसमैर्. $D_{3,4}$ युक्तं (for गुप्तं).

4 ^{b}) K_4 B Dn_1 Ds $D_{1,3,4,6,8,10}$ M_2 उद्धूतमिव. — ^{d}) K $D_{1,2,7,8}$ सवासवैः; $D_{3,4}$ T_2 G_2 महाबलैः; G_1 महारथैः (also °हवे as in text).

5 G_2 om. 5–6. — ^{b}) $B_{2,4,5}$ °बलं (for °द्युते). — ^{c}) K_1 वाक्षिपेद्द्रोणः (sic); K_2 वाक्ष**णः (for वा महेष्वासः).

6 G_2 om. 6 (cf. v.l. 5); D_1 om. (?hapl.) 6^{cd}. — ^{d}) $K_{1,2,5}$ $D_{2,7}$ [अ]पि; K_4 [अ]त्र; S (except M_2; G_2 om.) वै (for हि). K_1 महाबलाः; K_5 D_2 T_1 बलं मम (for बले मम).

7 ^{a}) $K_{1,2,5}$ Ds $D_{1-4,7,10}$ T $G_{1,2,5}$ श्रोतुं; Dn_1 तात (for ज्ञातुं). — After 7, S (except M_2) reads 13 (for the first time), *repeating* it in its proper place (with v.l.).

8 ^{b}) K_1 Ds त्वय्येतत्; T $G_{1,2,5}$ M (except M_2) तवैव; G_3 तथैव (for त्वय्येतत्). — ^{d}) K_5 स्वयं; B Ds तेषां; T G बलं; M (except M_2) वधं (for स्वेषां). $B_{2,4}$ Dn_1 $D_{3,4,6-8,10}$ M_2 यदिह; $B_{3,5}$ Ds अपि च; T G च मम (for च यदि).

9 ^{a}) S (except G_3 M_2) बले (for रणे). — ^{b}) T $G_{1,2}$ M_1 (*inf. lin.*) [आ]हवे (for भवेत्). — ^{c}) B Dn_1 Ds $D_{3,4,6,8,10}$ M_2 शस्त्र° (for अस्त्र°). — ^{d}) Dn_1 $D_{3,4}$ T_1 महाबल; G_3 नराधिप (for महाभुज).

10 ^{b}) $K_{1,2}$ सरलः; Ca इतरः (as in text). B_2 $D_{3,4}$ T G योद्धव्या इतरे जनाः. — ^{d}) B_2 इत्येवं. B_3 $D_{2,6,8,10}$ T_2 G_2 M_2 °निश्चितं. $K_{1,2}$ एवं धर्मे सुनिश्चितं; K_4 ह्येतद्धर्मनिदर्शनं; K_5 ह्येतद्धर्मविनिश्चयः; D_4 [इ]त्येतद्धर्मेषु निश्चितं.

11 ^{a}) K_4 B Dn_1 Ds $D_{3,4,6,8,10}$ M_2 °भाग (for °बाहो). — ^{d}) Ds T G_{1-3} M (except M_2) भागाह्निकं (M_1 *inf. lin.* प्रागान्वितं); G_5 निजकरं; Ca.s प्रागाह्निकं (as in text).

12 K_5 om. 12^a–13^a. — ^{a}) S (except M_2) राज्ञां तु (for योधानां). — ^{c}) $K_{1,2}$ सोमकानामेकमेकं. — ^{d}) $G_{3,5}$ M_1 भारो (for भागो).

13 S (except M_2) reads 13 for the first time after 7, *repeating* it here (with v.l.). K_5 om. 13^a (cf. v.l. 12). — ^{a}) $K_{1,2}$ $D_{1,7}$ अनेन विधिना तात; D_2 अनेन विधियोगेन. — ^{c}) $K_{1,2}$ B_2 $D_{3,4,7}$ अहं; K_5 G_2 (both times).$_{3,5}$ (second time) महा- (for महत्-). — D_1 om. 13^d–14^a. — ^{d}) T_1 (first time).$_2$ (both times) $G_{3,5}$ (first time) M_1 (both times).$_{3,4,5}$ (first time) केन कालेन भारत.

14 D_1 om. 14^a (cf. v.l. 13). — ^{a}) $B_{3,4}$ Dn_1 Ds $D_{6,8,10}$ M_2 मुंचेयं यदि वा (Dn_1 D_{10} चा-; $D_{6,8}$ श)स्त्राणि. — ^{b}) $B_{2,5}$ दिव्यानि (for महान्ति). — ^{c}) K_1 शतं सहस्र°; K_5 Ds शतसहस्र°; D_{10} सहस्रशतघातीनि. T_1 G_1 शतसाहस्रपातीनि.

C. 5. 7572 B. 5. 193. 15 K. 5. 193. 15

पर्यपृच्छत राजेन्द्र द्रोणमङ्गिरसां वरम् ॥ १५
आचार्य केन कालेन पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ।
निहन्या इति तं द्रोणः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ १६
स्थविरोऽस्मि कुरुश्रेष्ठ मन्दप्राणविचेष्टितः ।
अस्त्राग्निना निर्दहेयं पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ १७
यथा भीष्मः शांतनवो मासेनेति मतिर्मम ।
एषा मे परमा शक्तिरेतन्मे परमं बलम् ॥ १८
द्वाभ्यामेव तु मासाभ्यां कृपः शारद्वतोऽब्रवीत् ।
द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे बलक्षयम् ।
कर्णस्तु पञ्चरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ॥ १९
तच्छ्रुत्वा सूतपुत्रस्य वाक्यं सागरगासुतः ।
जहास सस्वनं हासं वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २०
न हि तावद्रणे पार्थं बाणखड्गधनुर्धरम् ।
वासुदेवसमायुक्तं रथेनोद्यन्तमच्युतम् ॥ २१
समागच्छसि राधेय तेनैवमभिमन्यसे ।
शक्यमेवं च भूयश्च त्वया वक्तुं यथेष्टतः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

१९५

वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयः सर्वान्भ्रातॄनुपह्वरे ।
आहूय भरतश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु ये चारपुरुषा मम ।

---

15 K_4 $D_{2.7}$ om. the ref. $K_{1.2}$ D_1 वैशं° (for संजयः). — ^{b}) $K_{1.2.4}$ B_{3-5} Dn_1 Ds $D_{1.3.4.6.8.10}$ ततः; T_2 तथा (for तदा). — ^{d}) G_3 अस्त्रभृतां (for अङ्गिरसां).

16 ^{b}) $K_{1.2}$ सैनिकं. — ^{c}) T_2 G_2 (with hiatus!) निहंता (for निहन्या).

17 ^{a}) K_4 B Dn_1 Ds $D_{1.3.4.6.8.10}$ M_2 महाबाहो (for कुरु°). — ^{b}) $K_{1.2}$ संग्रामेल्प°. — ^{c}) B Dn_1 Ds $D_{1.3.4.6.10}$ M_2 शस्त्रा° (for अस्त्रा°). — ^{d}) $K_{1.2}$ D_7 पांडवस्य. $K_{1.2.5}$ $D_{1.2.7}$ वरूथिनीं.

18 ^{d}) $D_{3.4}$ एतदेव तु मे बलं.

19 ^{d}) $K_{1.2.5}$ $D_{1.2.4.7}$ T_2 $G_{2.5}$ महास्त्रवित्; $B_{2.4}$ महाबलं (for बल°). — D_4 om. (hapl.) 19^{ef}. — ^{e}) T_2 $G_{2.5}$ पंचभिर्दिवसैः कर्णः. — ^{f}) = 5. 195. 5^d. $K_{1.2.5}$ $D_{1.2.7}$ बलक्षयं; T_2 $G_{2.5}$ महारथः (for महास्त्रवित्).

20 Ds_1 om. 20^b–21^b. — ^{b}) $K_{1.2}$ भीष्मः प्रतापवान्; T_1 G_1 सागरगात्मजः. — ^{c}) $K_{1.2}$ D_7 स्वनवद्; $B_{2.4.5}$ सस्वरं; $D_{3.4}$ सुस्वनं (for सस्वनं). B_2 $D_{3.4}$ हास्यं; B_6 वाक्यं (sic); D_7 गाढं (for हासं).

21 Ds_1 om. 21^{ab} (cf. v.l. 20). — ^{a}) K_4 B Dn_1 Ds_2 $D_{3.4.6.8.10}$ M_2 यावद् (for तावद्). — ^{b}) K_4 B_{3-5} Dn_1 Ds_2 $D_{6.10}$ बाणशंख°; M_2 शरशंख°. — ^{d}) D_1 G_3 उद्यतम् (for उद्यन्तम्). $K_{1.2}$ D_7 रथेनोद्यतकार्मुकं; K_4 B $D_{3.4.6.8}$ M_2 रथेनायांतमाहवे; Dn_1 Ds D_{10} रथमायांतमाहवे.

22 ^{b}) S (except M_2) अव° (for अभि°). — ^{d}) D_8 युक्तं (for वक्तुं).

Colophon. K_3 B_1 Dn_2 $D_{5.9}$ G_4 missing. — *Adhy. name:* K_1 (marg.) बलपरीक्षा; K_5 $D_{2.8}$ बलाबलपरीक्षा; Dn_1 भारतयुद्धप्रमाणं; D_7 परस्परजयप्रकंपनं; G_5 M_1 भीष्मादिबलकथनं (M_1 °बलपरिज्ञानं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): T_1 M_4 196; T_2 $G_{1.2.5}$ $M_{3.6}$ 197; G_3 194 (as in text); $M_{1.2}$ 195. — *S'loka no.:* Dn_1 22.

195

☞ This adhy. is missing in K_3 B_1 (cf. v.l. adhy. 192 and 194 beginning). These MSS. are *mostly ignored here.*

1 Stanzas 1–3 are missing in Dn_2 (cf. v.l. 5. 187. 21). T_2 G M_1 वैशं° (for संजय उ°). — ^{b}) $K_{1.2}$ समागतान्; Ca उपह्वरे (as in text). — ^{c}) $K_{1.2}$ नृपांश्च (for आहूय).

2 Dn_2 missing (cf. v.l. 1). Before 2, K_4 $B_{2.4}$ Dn_1 D_6 M_2 ins. युधिष्ठिर उ° (resp. युधिष्ठिरः). — ^{a}) $K_{1.2}$ °राष्ट्रेषु. $B_{2.5}$ M_2 सैन्ये तु (M_2 सैन्येषु also as in text). — ^{b}) $K_{1.2.4}$ चराः; $D_{1.7}$ T_1 चाराः (for चार-). — ^{c}) T $G_{1.2.5}$ नियच्छंति; Ca प्र° (as in text). — ^{d}) K_5 D_8 ममैषां; T G ममैतां; M_2 मामेषा (for ममेमां).

ते प्रवृत्तिं प्रयच्छन्ति ममेमां व्युषितां निशाम् ॥ २
दुर्योधनः किलापृच्छदापगेयं महाव्रतम् ।
केन कालेन पाण्डूनां हन्याः सैन्यमिति प्रभो ॥ ३
मासेनेति च तेनोक्तो धार्तराष्ट्रः सुदुर्मतिः ।
तावता चापि कालेन द्रोणोऽपि प्रत्यजानत ॥ ४
गौतमो द्विगुणं कालमुक्तवानिति नः श्रुतम् ।
द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ॥ ५
तथा दिव्यास्त्रवित्कर्णः संपृष्टः कुरुसंसदि ।
पञ्चभिर्दिवसैर्हन्तुं स सैन्यं प्रतिजज्ञिवान् ॥ ६
तस्मादहमपीच्छामि श्रोतुमर्जुन ते वचः ।
कालेन कियता शत्रून्क्षपयेरिति संयुगे ॥ ७
एवमुक्तो गुडाकेशः पार्थिवेन धनंजयः ।
वासुदेवमवेक्ष्येदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ ८

सर्व एते महात्मानः कृतास्त्राश्चित्रयोधिनः ।
असंशयं महाराज हन्युरेव बलं तव ॥ ९
अपैतु ते मनस्तापो यथा सत्यं ब्रवीम्यहम् ।
हन्यामेकरथेनाहं वासुदेवसहायवान् ॥ १०
सामरानपि लोकांस्त्रीन्सहस्थावरजङ्गमान् ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च निमेषादिति मे मतिः ॥ ११
यत्तद्घोरं पशुपतिः प्रादादस्त्रं महन्मम ।
कैराते द्वन्द्वयुद्धे वै तदिदं मयि वर्तते ॥ १२
यद्युगान्ते पशुपतिः सर्वभूतानि संहरन् ।
प्रयुङ्क्ते पुरुषव्याघ्र तदिदं मयि वर्तते ॥ १३
तन्न जानाति गाङ्गेयो न द्रोणो न च गौतमः ।
न च द्रोणसुतो राजन्कुत एव तु सूतजः ॥ १४
न तु युक्तं रणे हन्तुं दिव्यैरस्त्रैः पृथग्जनम् ।

C. 5. 7596
B. 5. 194. 15
K. 5. 194. 13

D_8 व्युत्थितां; $Ca._8$ व्युषितां (as in text).

3 Dn_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) $K_{1.2.4}$ $D_{3.4.7}$ यतव्रतं; K_5 D_2 धृतव्रतं; $B_{3.4.5}$ महारथं (for महाव्रतम्). — ^{d}) D_1 S हंता (M_2 हन्यात्) (for हन्याः). D_1 S (except G_5 M_2) सेनाम् (for सैन्यम्). $K_{1.2}$ हन्याः सैन्यानि वै विभो.

4 Dn_2 resumes! — ^{a}) D_2 स (for च). $K_{1.2}$ (before corr.) उक्ते (for उक्तो). K_5 मासेन तेन चाप्युक्तो. — ^{c}) K_1 M_2 वापि (M_2 चापि also, as in text); K_5 $D_{7.10}$ G_5 M_{3-5} [अ]पि च; D_{2-4} चैव. — ^{d}) K_5 B Dn Ds $D_{3.4.6.8.10}$ प्रतिजज्ञिवान्; D_7 प्रत्यभाषत; M_2 प्रतिजग्मिवान्.

5 ^{a}) $K_{1.2}$ गौतमोपि च मासौ द्वौ. — ^{b}) B_5 T $G_{1.2}$ M (except M_2) च; D_2 वा; G_5 वि- (for नः). — 5^{d}=5. 194. 19^{f}.

6 ^{b}) K $D_{1-4.7.8}$ संस्पर्धन्सव्यसाचिना. — ^{c}) K_5 सैन्यं (for हन्तुं); see below. — ^{d}) K_2 broken. K_4 D_8 सैन्यं सं-; D_{2-4} सैन्यं मे (for स सैन्यं). K_1 D_1 सैन्यं तत्प्रत्यपद्यत; K_5 S (except M_2) सैन्यं (K_5 हंतुं) मे प्रत्यजानत.

7 ^{b}) S (except M_2) तत्त्वतः (for ते वचः). — ^{c}) $D_{3.4}$ तांस्त्वं (for शत्रून्). T_1 कियत्कालेन ताञ्छत्रून्. — ^{d}) T_1 M_{3-5} क्षपयेद् (for क्षपयेर्). K_4 D_8 चाब्रवीत्; B Dn Ds $D_{6.10}$ फाल्गुन (for संयुगे).

8 ^{c}) K_4 B Dn Ds $D_{1.3.4.6.8.10}$ समीक्ष्य (for अवेक्ष्य). $D_{3.4}$ एवं; $M_{3.4.5}$ एनं (for इदं). — ^{d}) $K_{1.2}$ वचो राजानमब्रवीत्; S वचनं चेद(T_2 इदं वचन)मब्रवीत्.

9 G_5 om. 9^{ab}. — ^{a}) T_1 G_{1-3} M_1 एव (for एते). — ^{b}) $K_{1.2.5}$ $D_{2.7}$ दृढ° (for चित्र°). — After 9^{ab}, Ds D_{10} read 17^{ab} (for the first time), *repeating* it in its proper place. — ^{c}) M_{3-5} असंख्येयं महत्सैन्यं. — ^{d}) K_2 D_1 $M_{1.2}$ एवं (for एव). K_4 $B_{3.5}$ Dn $D_{3.4.6.8.10}$ न संशयः; D_1 बलं तथा (for बलं तव).

10 ^{c}) K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) एव (for अहं).

11 ^{a}) D_1 सदेवा° (for सामरा°). — ^{b}) K_4 B D (except $D_{1.2.7}$) सर्वान्; K_5 हन्यां (for सह-). B_2 सासुर- (for -स्थावर-). — ^{c}) N (except Dn_1 D_1) T_2 G_3 भविष्यं च. — After 11, T_1 $G_{1.3.5}$ ins.:

591* यावदिच्छेद्धरिरयं तावदस्ति न चान्यथा ।

12 ^{a}) Dn_1 $D_{3.4.8}$ यत्तु; T_2 G_2 एतद् (for यत्तद्). D_2 परं (for घोरं). — ^{b}) $K_{1.2}$ समेश्वरः; S (for G_1 see below) वरं मम (for महन्मम). G_1 °दस्त्रवरं मम. — ^{c}) B (except B_2) Dn_2 Ds $D_{6.8.10}$ तु; Dn_1 च (for वै). $K_{1.2}$ त्रिपुरं जघान युद्धे वै (hypermetric). — ^{d})=13^{d}. K_4 $D_{3.4}$ मम (for मयि).

13 K_2 $D_{7.8}$ om. (hapl.) 13. — ^{a}) T_1 युगांते वै (for यद्युगान्ते). — ^{c}) K_1 प्रायुंक्त; $D_{3.4}$ प्रयुंक्त (for °युङ्क्ते). — ^{d})=12^{d}. $D_{3.4}$ मम (for मयि).

14 ^{a}) D_2 यन्न; S (except M_2) न (T_2 नै-) तज् (for तन्न). — ^{c}) K_5 Ds D_8 G_3 तु (for च). — ^{d}) B_2 भूमिगाः (for सूतजः).

15 ^{a}) $K_{4.5}$ B_3 $D_{1.3.4.7}$ च (for तु). K_2 $B_{2.5}$

C. 5. 7595 B. 5. 194. 15 K. 5. 194. 15

आर्जवेनैव युद्धेन विजेष्यामो वयं परान् ॥ १५
तथेमे पुरुषव्याघ्राः सहायास्तव पार्थिव ।
सर्वे दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ १६
वेदान्तावभृथस्नाताः सर्व एतेऽपराजिताः ।
निहन्युः समरे सेनां देवानामपि पाण्डव ॥ १७
शिखण्डी युयुधानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
भीमसेनो यमौ चोभौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ १८
विराटद्रुपदौ चोभौ भीष्मद्रोणसमौ युधि ।
स्वयं चापि समर्थोऽसि त्रैलोक्योत्सादने अपि ॥ १९
क्रोधाद्यं पुरुषं पश्येस्त्वं वासवसमद्युते ।
क्षिप्रं न स भवेद्व्यक्तमिति त्वां वेद्मि कौरव ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

१९६

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रभाते विमले धार्तराष्ट्रेण चोदिताः ।
दुर्योधनेन राजानः प्रययुः पाण्डवान्प्रति ॥ १
आप्लाव्य शुचयः सर्वे स्रग्विणः शुक्लवाससः ।

---

transp. युक्तं and हन्तुं. D3.4 युक्तः (for युक्तं). S जेतुं (G3 छेत्तुं) (for हन्तुं). — ^{b}) B2 पृथग्बलं; B3.5 D2-4 G3 M3-5 पृथग्जनः; D1 पृथक् पृथक्; G5 °रजनान्; Ca °ग्जनं (as in text). — ^{d}) K4 D5 D1.3.4.10 रणे (for वयं). D5 D10 रिपून् (for परान्).

16 ^{a}) G3 तदेमे; M यथेमे (for तथेमे). K1.2 तु महीपालाः; D3.4 T1 पुरुषव्याघ्र. — ^{b}) S समस्तास् (for सहायास्). — D4 om. (?hapl.) from तव पार्थिव (in 16^{b}) up to युधि (in 19^{b}). B2.5 D2.3.7.8 पार्थिवाः; D5 D10 भारत (for पार्थिव). — ^{c}) K4 B Dn D5 D6.6.8.10 °विद्वांसः. — ^{d}) K4 B (except B2) Dn D5 D3.6.8.10 °कांक्षिणः. — After 16, K4 D3.8 ins.:

592* वीरव्रतधराः सर्वे सर्वे सुचरितव्रताः ।

17 D4 om. 17 (cf. v.l. 16). K4 D8 om. 17^{ab}. D5 D10 *repeat* 17^{ab} here, reading it for the first time after 9^{ab}. — ^{a}) D5 D10 (both times) °भृथे; Ca °भृथ- (as in text). — ^{b}) K1.2.5 D1.2.7 T G1.2.5 M एव (for एते). — D6 om. (?hapl.) 17^{c}–18^{b}. — ^{d}) K5 D5 पांडवाः (for °व).

18 D4 om. 18; D6 om. 18^{ab} (cf. v.l. 16). — ^{c}) K4 D3 S चैव (for चोभौ).

19 D4 om. 19^{ab} (cf. v.l. 16). — After 19^{ab}, B Dn D5 D3.4 (see below).6–8.10 ins.:

593* शङ्खश्चैव महाबाहुर्हैडिम्बश्च महाबलः ।
पुत्रोऽस्याञ्जनपर्वा तु महाबलपराक्रमः ।
शैनेयश्च महाबाहुः सहायो रणकोविदः ।
अभिमन्युश्च बलवान्द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।

[D4 om. from the beginning up to बाहुः in line 3. — (L. 3) D3.4 संग्रामवरकोविदः (for the posterior half).] — ^{c}) Dn1 चापि; S चैव (for चापि). D3.4 स्वयं चासि तथा शक्तः. — D4 om. 19^{d}–20^{d}. — ^{d}) K1.2 त्रैलोक्यदहनेऽप्यपि; K4.5 B3–5 Dn1 D1.3.4.7.8 G2 M4 °त्सादनेपि च; B2 T G1 M1–3.5 °त्सादनेऽप्यपि; D2 G3.5 °त्सादने ह्यपि; D10 °त्सादने प्रभो; text as in Dn2 D5 D6 only.

20 D4 om. 20 (cf. v.l. 19). — ^{a}) T G2.5 कोपाद् (for क्रोधाद्). — ^{b}) K1.2 °द्युतिं; D7 °द्युतिः. B2.4.5 त्वं (B5 स-) वासवमपि स्वयं; B3 Dn D5 D6.8.10 तथा शक्रसमद्युते; T G त्वं पावकसम°. — ^{c}) K4 B Dn D5 D1.3.6.8.10 स क्षिप्रं न (by transp.). T1 न च; M स न (for न स). K1.5 युक्तं; B2 मुक्तं; S चापि (for व्यक्तम्). — ^{d}) S तथा (T2 G2 तदा) (for इति). D1 G5 M2 त्वा; T1 वै; T2 G1.2 तद् (for त्वां). T G1.2 वेत्थ; G5 वेत्ति (for वेद्मि). K1 को न्विति; B2.4.5 पार्थिव (for कौरव).

Colophon. K3 B1 D5.9 G4 missing. — *Adhy. name:* K1.2 अर्जुनवाक्यं; K5 D8 बलाबलपरीक्षा; G5 M1 अर्जुन(M1 °र्जुनात्म)बलकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 84 (=184); T1 M4 197; T2 G1.2.5 M3.5 198; G3 195 (as in text); M1.2 196. — *S'loka no.:* K5 20; Dn 22.

196

☞ This adhy. is missing in K3 B1 (cf. v.l. adhy. 192 and 194 beginning); the MSS. are mostly ignored here.

1 G3 M2 (*inf. lin.*) संजयः (for वैशं°). — ^{b})

गृहीतशस्त्रा ध्वजिनः स्वस्ति वाच्य हुताग्नयः ॥ २
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
सर्वे कर्मकृतश्चैव सर्वे चाहवलक्षणाः ॥ ३
आहवेषु पराँल्लोकाञ्जिगीषन्तो महाबलाः ।
एकाग्रमनसः सर्वे श्रद्दधानाः परस्य च ॥ ४
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ केकया बाह्लिकैः सह ।
प्रययुः सर्व एवैते भारद्वाजपुरोगमाः ॥ ५
अश्वत्थामा शांतनवः सैन्धवोऽथ जयद्रथः ।
दाक्षिणात्याः प्रतीच्याश्च पार्वतीयाश्च ये रथाः ॥ ६
गान्धारराजः शकुनिः प्राच्योदीच्याश्च सर्वशः ।
शकाः किराता यवनाः शिबयोऽथ वसातयः ॥ ७
स्वैः स्वैरनीकैः सहिताः परिवार्य महारथम् ।
एते महारथाः सर्वे द्वितीये निर्ययुर्बले ॥ ८

कृतवर्मा सहानीकस्त्रिगर्ताश्च महाबलाः ।
दुर्योधनश्च नृपतिर्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ९
शलो भूरिश्रवाः शल्यः कौसल्योऽथ बृहद्बलः ।
एते पश्चादवर्तन्त धार्तराष्ट्रपुरोगमाः ॥ १०
ते समेन पथा यात्वा योत्स्यमाना महारथाः ।
कुरुक्षेत्रस्य पश्चार्धे व्यवतिष्ठन्त दंशिताः ॥ ११
दुर्योधनस्तु शिबिरं कारयामास भारत ।
यथैव हास्तिनपुरं द्वितीयं समलंकृतम् ॥ १२
न विशेषं विजानन्ति पुरस्य शिबिरस्य वा ।
कुशला अपि राजेन्द्र नरा नगरवासिनः ॥ १३
तादृशान्येव दुर्गाणि राज्ञामपि महीपतिः ।
कारयामास कौरव्यः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४
पञ्चयोजनमुत्सृज्य मण्डलं तद्रणाजिरम् ।

C. 5. 7617
B. 5. 195. 15
K. 5. 195. 15

K1.2 D2.7.8 नोदिताः (for चो°). D4 om. from चोदिताः up to दाक्षिणा (in 6^{c}). — ^{c}) K1.2 D1 राजेंद्राः; K5 D2.7 राजेंद्र (for राजानः).

2 D4 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{b}) G3 चित्र° (for शुक्र°). — ^{c}) K1.2 ते सर्वे (for ध्वजिनः). — ^{d}) K1.2 द्विजान्; Ca स्वस्ति (as in text).

3 D4 om. 3 (cf. v.l. 1). 3^{ab} = 5. 149. 6^{ab}. — ^{a}) K4 B D (except D1.7; D4 om.) ब्रह्म° (for वेद°). — ^{c}) K1 वर्मभृत°; K2 D1.7 धर्मभृत°; K4 B Dn Ds D3.6.8.10 कामकृत°. — ^{d}) K1.2 T G1.2.3 Ca.s चाहित°; D2 G3 M चाहत°.

4 D4 om. 4 (cf. v.l. 1). — ^{d}) N (except D2; D4 om.; K3 B1 missing) परस्परं (for परस्य च).

5 D4 om. 5 (cf. v.l. 1). — ^{ab}) Some N MSS. बिंदानुबिंदौ, and कैकेया (for केकया). D7 बाह्लिकाः केकयैः सह (for ^{b}).

6 D4 om. up to दाक्षिणा (in ^{c}) (cf. v.l. 1). — ^{b}) K1.2 गौतमश्च (for सैन्धवोऽथ). — ^{d}) B Dn Ds D6.8.10 ये नृपाः; D2 पार्थिवाः; D3.4 ये तथा (for ये रथाः).

7 ^{c}) S कृपः (for शकाः). D7 T2 किरातयवनाः. — ^{d}) Dn2 Ds D8 T1 शिबयोथ; G1.2 शतशोथ. K1.4 Dn Ds D3.4.6.7.10 वशातयः; K5 विशातयः; T2 G1.2 सहस्रशः.

8 D8 om. 8^{a}–9^{b}. — ^{a}) M3.5 स्वैरनीकैश्च स°. — ^{b}) K1.2.5 D1 °रथान्; D2.7 S °रथाः; Ca as in text. — ^{d}) B6 रणे (for बले).

9 D8 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). D4 om. (hapl.) 9^{a}–10^{b}. — ^{a}) D3 G2 सहानीकाः. K1.2 कांबोजश्च महाराज. — ^{b}) K5 त्रैगर्ताश्च; B Dn Ds D1.6.7.10 त्रिगर्तैश्च; T1 त्रिगर्तोथ. B Dn Ds D6.10 महारथः; M1.2 °रथाः. — D1 om. 9^{c}–10^{b}. — ^{d}) K1.2 सर्वैर्भ्रातृभिरावृतः.

10 D1.4 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — ^{b}) K Dn Ds D6.8.10 कौशल्यः. K1.2.5 B2 D2.7 च (for [अ]थ). B4 Dn D10 T2 G1.2 बृहद्रथः. — ^{c}) K4 B3 Dn Ds D2.4.6.8.10 अनुगताः; K5 प्रवर्तंत; D1 स्ववर्तंत (for अवर्तन्त).

11 D6 om. 11^{ab}. — ^{a}) M3.4 (*inf. lin.* as in text).5 याता (for यात्वा). K5 D3.4 T2 ते समेता यथान्यायं (K5 T2 यथा यात्वा); B2 ते ससेना यथा मत्वा; B3–5 Dn Ds D7.10 ते समेत्य यथान्यायं. — ^{b}) K1.2 गजाश्वरथपत्तयः; K4 B Dn Ds D3.4.8.10 धार्तराष्ट्रा महाबलाः. — ^{c}) D3.4 पश्चाद्धि (for °र्धे). — ^{d}) K1.2 D7 व्यपातिष्ठंत; D1.2.6 व्यवातिष्ठंत. S व्यतिष्ठंत सुदंशि- (some MSS. °सि)ताः.

12 ^{a}) K5 D1.3.4 दुर्योधनस्य; D7 °श्च. — D4 om. 12^{c}–15^{b}. — ^{c}) Some S MSS. हस्तिनपुरं.

13 D4 om. 13 (cf. v.l. 12). — ^{b}) K5 B2 Ds2 D1.3.7.10 T1 G1 M च (for वा).

14 D4 om. 14 (cf. v.l. 12). — ^{a}) K4 Ds हर्म्याणि; B3 रूपा° (for दुर्गा°). — ^{b}) Ds °पते (for °पतिः). — ^{c}) K1.2.4 कौरव्य.

C. 5. 7617
B. 5. 195. 15
K. 5. 195. 15

सेनानिवेशास्ते राजन्नाविशञ्शतसंघशः ॥ १५
तत्र ते पृथिवीपाला यथोत्साहं यथाबलम् ।
विविशुः शिबिराण्याशु द्रव्यवन्ति सहस्रशः ॥ १६
तेषां दुर्योधनो राजा ससैन्यानां महात्मनाम् ।
व्यादिदेश सबाह्यानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ॥ १७
सगजाश्वमनुष्याणां ये च शिल्पोपजीविनः ।
ये चान्येऽनुगतास्तत्र सूतमागधबन्दिनः ॥ १८
वणिजो गणिका वारा ये चैव प्रेक्षका जनाः ।
सर्वांस्तान्कौरवो राजा विधिवत्प्रत्यवैक्षत ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

१९७

वैशंपायन उवाच ।
तथैव राजा कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धृष्टद्युम्नमुखान्वीरांश्चोदयामास भारत ॥ १
चेदिकाशिकरूषाणां नेतारं दृढविक्रमम् ।
सेनापतिममित्रघ्नं धृष्टकेतुमथादिशत् ॥ २
विराटं द्रुपदं चैव युयुधानं शिखण्डिनम् ।

---

15 D4 om. 15^{ab} (cf. v.l. 12). — ^{a}) K1.2 पार्थिवांश्च समुत्सृज्य; S पंच(G3 शत)योजनविस्तीर्णं. — ^{b}) K D1-3.7.8 तत्र भारत (for तद्गणा°). — ^{c}) K1.2.5 Dn3 D3 D7.10 सेनानिवेशान्; D1 ततो विशालाः (for सेनानिवेशाः). — ^{d}) K4 D2.7 S न्यविशन्; K5 निविशन्; D3.4 न्यवसन्; D8 निवसन्. B3 संघशो नृपाः; D3.4 अथ संघशः (for शत°).

16 D7 om. 16. — ^{a}) B2 तथैव (for तत्र ते). — ^{b}) M2.3 यथोत्साहा. D1 यथावयः; T1 यथासुखं. — ^{c}) K1.2.5 D8 अंतः; K4 B3-5 Dn D3 D3.4.6.10 अत्र; B2 एव (for आशु). — D4 om. (hapl.) 16^{d}–18^{c}. K4 D3 read 18^{d} for 16^{d}, *repeating* it in its proper place. — ^{d}) T1 माल्य° (for द्रव्य°).

17 D4 om. 17 (cf. v.l. 16). — ^{a}) T2 G2.6 तेषु (for तेषां). — ^{b}) T1 G6 M1.2 स्व- (for स-). D3 सैन्यानां सुमहा°; D8 सैनिकानां महा°. — G5 om. 17^{cd}. — ^{c}) D3 सवाहानां (for सबाह्यानां). — ^{d}) A few MSS. भक्ष- (for भक्ष्य-). K1.2.5 भक्ष्यभोजनमुत्तमं; D8 भोज्यभक्ष्यमनु°.

18 D4 om. 18^{abc} (cf. v.l. 16). — ^{a}) K1 संगमश्च; B3.5 Dn D3 D6-8.10 सनागाश्व- (for सगजाश्व-). — ^{b}) K1.2 शल्योप° (for शिल्पोप°). — ^{c}) D3 S ये चाप्यनुगतास्. — ^{d}) A few MSS. °वंदिनः.

19 D4 om. 19. — ^{a}) K4.5 B3.5 Dn D1.6.8.10 चा(K5 चौ)रा; B2.4 D3 D7 दारा; D3 रामा; T G1.2 चापि (for वारा). K1.2 वणिजो गणकारा ये. — ^{b}) K (except K4) च वि-; D7 च वै; D10 युद्ध-; M चापि (for चैव). B2.4 नराः (for जनाः). — ^{c}) M3-5 ए(M3 ये)षां च (for सर्वांस्तान्). — ^{d}) S पर्यरक्षत (for प्रत्यवै°).

Colophon. K3 B1 D6.9 G4 missing. — *Adhy. name:* K1.2 दुर्योधनसेनानिवेशः; K5 D2.7.8 सेनानिवेशः; B2 सेनानिर्याणं; G5 कुरुबलकुरुक्षेत्रावतरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 85 (=185); T1 M4 198; T2 G1.2.5 199; G3 196 (as in text); M1.2 197; M3.5 189(!). — *S'loka no.:* Dn 19.

197

☞ This adhy. is missing in K3 B1 (cf. v.l. adhy. 192 and 194 beginning); the MSS. are mostly ignored here.

1 G3 संजयः (for वैशं° उ°). — After the ref., T1 M1 ins.:

594* संजयेनैवमुक्तस्तु धृतराष्ट्रः सुदुर्मनाः ।
विपुलं चिन्तयंस्तस्थौ गान्धार्यां विदुरेण च ।

— ^{b}) M3-5 निवेशस्यापि रक्षणे.

2 ^{a}) K1.2 तथा (for चेदि-). S °करूशानां. — ^{b}) K4 D3.4 सर्वेषामुग्रतेजसां. — D4 om. 2^{c}–3^{d}. — ^{d}) K4 D8 धृष्टद्युम्नम् (for °केतुम्). D1 अचोदयत्; T1 G3.6 अथाविशत् (for अथादिशत्). K4 om. from अथादि° up to युयुधानं (in 3^{b}).

3 D4 om. 3; K4 om. up to युयुधानं (cf. v.l. 2). — ^{a}) K1.2.5 D8 विराटद्रुपदौ चैव. — 3^{d} = 15^{b}.

पाञ्चाल्यौ च महेष्वासौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ ३
ते शूराश्चित्रवर्माणस्तप्तकुण्डलधारिणः ।
आज्यावसिक्ता ज्वलिता धिष्ण्येष्विव हुताशनाः ।
अशोभन्त महेष्वासा ग्रहाः प्रज्वलिता इव ॥ ४
सोऽथ सैन्यं यथायोगं पूजयित्वा नरर्षभः ।
दिदेश तान्यनीकानि प्रयाणाय महीपतिः ॥ ५
अभिमन्युं बृहन्तं च द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।
धृष्टद्युम्नमुखानेतान्प्राहिणोत्पाण्डुनन्दनः ॥ ६
भीमं च युयुधानं च पाण्डवं च धनंजयम् ।
द्वितीयं प्रेषयामास बलस्कन्धं युधिष्ठिरः ॥ ७
भाण्डं समारोपयतां चरतां संप्रधावताम् ।
हृष्टानां तत्र योधानां शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥ ८
स्वयमेव ततः पश्चाद्विराटद्रुपदान्वितः ।
तथान्यैः पृथिवीपालैः सह प्रायान्महीपतिः ॥ ९
भीमधन्वायनी सेना धृष्टद्युम्नपुरस्कृता ।
गङ्गेव पूर्णा स्तिमिता स्यन्दमाना व्यदृश्यत ॥ १०
ततः पुनरनीकानि व्ययोजयत बुद्धिमान् ।
मोहयन्धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां बुद्धिनिस्रवम् ॥ ११
द्रौपदेयान्महेष्वासानभिमन्युं च पाण्डवः ।
नकुलं सहदेवं च सर्वांश्चैव प्रभद्रकान् ॥ १२
दश चाश्वसहस्राणि द्विसाहस्रं च दन्तिनः ।
अयुतं च पदातीनां रथाः पञ्चशतास्तथा ॥ १३
भीमसेनं च दुर्धर्षं प्रथमं प्रादिशद्बलम् ।
मध्यमे तु विराटं च जयत्सेनं च मागधम् ॥ १४
महारथौ च पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ।
वीर्यवन्तौ महात्मानौ गदाकार्मुकधारिणौ ।

C. 5. 7638
B. 5. 196. 17
K. 5. 196. 17

---

4 K_5 transp. 4^{cd} and 4^{ef}. — ^{d}) Dn धिष्ण्यानि; Ca धिष्ण्येषु (as in text). Dn_2 M_{3-5} हुताशनः; D_8 हुताश्रयः. — ^{e}) $K_{1.2}$ महाराज (for महेष्वासा).

5 ^{a}) B Dn Ds $D_{2-4.6.7.10}$ अथ (for सोऽथ). — ^{b}) $K_{1.2}$ योजयित्वा. $K_{1.2}$ B_3 D_7 नरर्षभ; Ds_2 नराधिपः. — The lines 5. 196. 17^{ab}–18^{ab} are *repeated* (with the v.l. युधिष्ठिरो for दुर्योधनो) in B Dn Ds $D_{3.4}$(om. lines 2–3).$_{6-8.10}$ M_4 (om. lines 2–3) after 5; in K_2 (om. line 3), after 21.

6 D_4 om. 6^{a}–13^{c}. — After 6, G_3 reads 8.

7 D_4 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{b}) G_3 पांचाल्यं (for पाण्डवं). — ^{d}) $K_{1.2}$ Ds D_8 शाल्वस्कंधं; K_5 D_7 स्कंधावारं; Dn_1 शाल्यस्कंधं; M_3 साल°; Ca, n बल° (as in text). Cs cites स्कंधं.

8 D_4 om. 8 (cf v.l. 6). G_3 reads 8 after 6. — ^{b}) $K_{1.2}$ D_8 चरमं; B_3 Ds D_1 त्वरतां; Ca चरतां (as in text). — 8^{cd}=(var.)5. 149. 51^{cd}. — ^{c}) $K_{1.2}$ धृष्टानां (for हृ°). M (except M_1) यौधानां (for यो°). D_8 तत्र तत्र च योधानां. — ^{d}) K_1 इह; $D_{1.3}$ T_2 $G_{2.5}$ अथ; T_1 अपि; G_3 उप- (for इव).

9 D_4 om. 9 (cf. v.l. 6). — ^{c}) B D (except D_2; D_4 om.) अ(B_2 त)थापरैर्महीपालैः. — ^{d}) K_1 महात्मभिः; K_5 $D_{1.7}$ महामतिः; S महारथः (for महीपतिः).

10 D_4 om. 10 (cf. v.l. 6). — ^{a}) T $G_{2.3.5}$ °यती; G_1 °याति (for °यनी). B_2 समेता भीमसेनेन; Ca भीमधन्वायती सेना. — ^{b}) K_4 B_{3-5} Dn Ds $D_{3.6.8.10}$ धृष्टद्युम्नेन पालिता; M_{3-5} °पुरोगमा. — 10^{cd}=(var.) 5. 149. 49^{cd}. — ^{c}) $K_{1.2}$ नरौघ-; G_3 गांगेव. T_1 M_{3-5} घूर्णा. K_1 स्तनिता; K_2 स्वनिता. — ^{d}) D_8 $D_{2.3}$ स्पंदमाना; D_1 स्पर्धमाना. G_2 प्रदृश्यत.

11 D_4 om. 11 (cf. v.l. 6). — ^{b}) $K_{4.5}$ B D (D_4 om.) G_1 M_5 न्ययोज°. — ^{d}) $K_{1.2}$ बुद्धिनिश्रवात्; K_4 $B_{4.5}$ Dn $D_{2.3.6.8}$ G_3 °निश्रयं; K_5 B_2 D_{10} °निश्रवं; D_1 °मीश्वरः; G_1 बलनिसृतं; Ca as in text. Cs cites बुद्धिनिःस्रवं.

12 D_4 om. 12 (cf. v.l. 6). — ^{b}) $K_{1.2}$ Ds_2 $D_{1.7}$ पांडवं; K_5 पांडवान्; S भारत.

13 D_4 om. 13^{abc} (cf. v.l. 6). — ^{a}) T_2 $G_{1.2.5}$ M_1 हयान् (for दश). S (for T_1 see below) पंच° (for चाश्व°). T_1 अश्वानां पंचसाहस्रं. — ^{b}) $K_{1.2}$ D_2 द्विसाहस्राः; $K_{4.5}$ $D_{1.3.8}$ °सहस्राः; T_1 G_3 °सहस्रान्; T_2 G_2 °सहस्रं; $G_{1.5}$ °साहस्रान्. B Dn Ds $D_{6.7.10}$ द्विसहस्राणि दंतिनां. — ^{d}) T G रथान् (for रथाः). K_1 पंचदशास्तथा; K_5 G_3 पंचशतानि च; B Dn Ds $D_{6.7.10}$ T_1 G_5 पंचशतं तथा; T_2 $G_{1.2}$ $M_{1.2}$ पंचशतांस्तथा.

14 ^{a}) K_4 $B_{3.4}$ Dn $D_{2-4.6}$ भीमसेनस्य (for °नं च). $D_{3.4}$ दुर्धर्षः. — ^{b}) $K_{1.2}$ Dn_2 प्राविशद्; T_1 $G_{3.5}$ व्यादिशद् (for प्रादिशद्). — ^{c}) K_1 सर्वमेव; K_2 B_5 मध्यमं तु. $K_{4.5}$ B_5 Dn_2 Ds $D_{6.7.10}$ च; Dn_1 [ऽ]थ (*for* तु). S (except G_3) वै (for च). — ^{d}) B Dn Ds $D_{3.4.8.10}$ पांडवः (for मागधम्). D_1 *repeats* 12^{d} (for 14^{d}).

अन्वयातां ततो मध्ये वासुदेवधनंजयौ ॥ १५

बभूवुरतिसंरब्धाः कृतप्रहरणा नराः ।
तेषां विंशतिसाहस्रा ध्वजाः शूरैरधिष्ठिताः ॥ १६

पञ्च नागसहस्राणि रथवंशाश्च सर्वशः ।
पदातयश्च ये शूराः कार्मुकासिगदाधराः ।
सहस्रशोऽन्वयुः पश्चादग्रतश्च सहस्रशः ॥ १७

युधिष्ठिरो यत्र सैन्ये स्वयमेव बलार्णवे ।
तत्र ते पृथिवीपाला भूयिष्ठं पर्यवस्थिताः ॥ १८

तत्र नागसहस्राणि हयानामयुतानि च ।
तथा रथसहस्राणि पदातीनां च भारत ।
यदाश्रित्याभियुयुधे धार्तराष्ट्रं सुयोधनम् ॥ १९

ततोऽन्ये शतशः पश्चात्सहस्रायुतशो नराः ।
नदन्तः प्रययुस्तेषामनीकानि सहस्रशः ॥ २०

तत्र भेरीसहस्राणि शङ्खानामयुतानि च ।
वादयन्ति स्म संहृष्टाः सहस्रायुतशो नराः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥ समाप्तमम्बोपाख्यानपर्व ॥

॥ समाप्तमुद्योगपर्व ॥

---

15 ^{a}) K_5 D_7 महेष्वासौ (for महारथौ). D_7 तथा तुल्यौ; S महात्मानौ (G_3 महेष्वासौ) (for च पाञ्चाल्यौ). — ^{b}) $= 3^{d}$. G_3 सर्वशत्रुनिबर्हणौ. — ^{c}) K_5 महोत्साहौ; B_3 महेष्वासौ; S महाभागौ (for °त्मानौ). — ^{c}) $K_{1.2}$ B_3 अनुयातौ (for अन्वयातां). K_5 $B_{4.5}$ Dn Ds $D_{6.8.10}$ तदा; T_2 $G_{2.5}$ M तयोर् (for ततो). — After 15, T $G_{2.3.5}$ ins.:

595* तौ दृष्ट्वा पृथिवीपालास्त्वष्टमित्येव मेनिरे ।
अन्तरिक्षगताः सर्वे देवाः सेन्द्रपुरोगमाः ।

[(L. 1) T_2 G_2 तान् (for तौ), and कष्टम् (for नष्टम्).] — After the above, G_3 reads 17^{ab}.

16 ^{a}) $K_{1.2}$ अभि° (for अति°). — ^{b}) M_{3-5} नरः (for नराः). — T_1 om. 16^{cd}. — ^{c}) $K_{1.2}$ ते च; D_3 ते तु (for तेषां). — ^{d}) K_4 तथा; $B_{3.5}$ $D_{3.4.6}$ T_2 G हयाः; M रथाः (for ध्वजाः).

17 G_3 reads 17^{ab} after 595*. — ^{b}) K_1 $D_{7.8}$ G_5 °वंशश्च. K_4 $D_{3.4}$ भारत (for सर्वशः). D_1 रथानां च सहस्रशः. — ^{c}) $K_{1.2}$ D_3 ते (for ये). K_5 पदातीन्बहुसाहस्राः; D_7 पदाता बहुसाहस्राः; T_1 बभूवुरतिसंरब्धाः ($= 16^{a}$). — ^{d}) K_5 om. 17^{d}. D_7 तस्मिन्यौधिष्ठिरे बले. — After 17^{cd}, D_7 *repeats* 4^{ef} (with v.l. महाराज for महेष्वासा). — ^{e}) D_{10} ययुः (for ऽन्वयुः). K_5 सह अन्वययुः पश्चात्; D_7 सहस्रमन्वयुः पश्चात्.

18 ^{a}) K_5 D_7 राजा युधिष्ठिरो यत्र. — ^{b}) K_5 D_7 स्वयमास; M यत्र चैव (for स्वय°). S (G_1 broken) च फाल्गुनः (for बला°).

19 D_7 om. 19^{ab}. — ^{a}) K_5 रथ-; T_1 ततो (for तत्र). — $D_{1.4}$ M_2 om. 19^{bc}. — ^{c}) D_3 रथाः (for तथा). D_3 शत-; T_1 दश (for रथ-). — ^{d}) T_1 G_1 सर्वशः (for भारत). $K_{1.2}$ पदातीश्चाप्यनेकशः. — After 19^{cd}, N ins. a passage given in App. I (No. 14). D_5 resumes from line 9 of the above App. passage. — K_4 om. 19^{e}–21^{c}. B_4 lost to the end! — ^{e}) T_1 $G_{2.3.5}$ या(G_2 य)माश्रित्य (*for* यदाश्रित्य). B Dn $D_{6.8}$ अथ (for अभि-). K_5 D_2 T $G_{2.3.5}$ -युयुजे (for -युयुधे). $K_{1.2}$ यदा निवृत्य युयुधे; D_1 यदश्विभ्यां हि युयुधे.

20 K_4 om. 20 (cf. v.l. 19). B_4 missing. — ^{a}) B_2 Ds $D_{7.10}$ S (G_1 broken) Cs गणशः (for शतशः). — ^{b}) $= 21^{d}$. S -शतशो (for -[अ]युतशो). — ^{c}) $B_{4.5}$ Dn $D_{6.8}$ नर्दंतः (for नदन्तः). — ^{d}) $B_{2.5}$ च सर्वशः; D_2 समंततः (for सहस्रशः).

21 K_4 om. 21^{abc} (cf. v.l. 19). B_4 missing. — ^{a}) D_1 T_1 ततो (for तत्र). $D_{5.8}$ °सहस्राणां. — ^{c}) K_5 वादयंतः स्म; $B_{2.3.5}$ Dn Ds $D_{5.6.10}$ न्यवादयंत; D_8 नादयंति स्म (for वादयन्ति स्म). M (except M_2) सु- (for स्म). Cs cites वादयंति (as in text). — ^{d}) $= 20^{b}$. S -शतशो (for -[अ]युतशो).

Colophon. K_3 $B_{1.4}$ D_9 G_4 missing. — *Major parvan*: K_2 D_2 उद्यम° (for उद्योग°). — *Adhy. name*: $K_{2.4.5}$ $D_{3.4.7}$ सेनानिवेशः; Dn D_2 सेनानिर्याणं; D_1 सैन्यनिष्कर्षणं; D_8 सेनानिवेशवर्णनं; T_1 $G_{2.5}$ M_1 पांडवयुद्धसंनाहः (G_5 °हं); M_2 भारतसन्नद्धाहैः. — MSS. mostly add समाप्तं after the major parvan or adhy. name; some add it twice. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 186; D_6 85 (=185); T_1 M_4 199; T_2 $G_{1.2.6}$ $M_{3.5}$ 200; G_3 197 (as in text); $M_{1.2}$ 198. — *S'loka no.*: Dn_1 39; Dn_2 34.

K1 ins. after 5. 197. 21 (i.e. beforet he last colophon):

षट् श्लोकास्तु सहस्राणि अष्ट श्लोकशतानि च ।
अष्टाशीति च वै श्लोका उद्योगं पर्व चोत्तमम् ।
एतत्सुमहदाख्यानं श्रुत्वा पापैः प्रमुच्यते ।
सर्वतीर्थाभिषेकश्च सर्वदानफलं लभेत् ।
विप्रेभ्यो भोजनं देयं व्यासायाभरणानि च ।
गावश्चन्दनवासांसि दद्यादुद्योगपर्वणि ।
भारतस्य पर्वैकेन गङ्गायाँ दर्शनेन च ।
विष्णोः स्मरणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ।;

and ins. after the last colophon this date:

संवत् १६२२ वर्षे आश्विनवदि ३ भौमे लिखितमुद्योगपर्व ।

— K2 ins. after the last colophon, the first stanza of the next parvan followed by the date: १५३४ वर्षे श्रावणसुदि ९ वीरपुरे आद्यनागरजातीये ।

— K4 ins. after the last colophon: एतत्पर्वकथानुक्रमवर्णनं ।

— K5 ins. after the last colophon the date:

संवत् १८८१ शके १७४७ कार्तिकमासे कृष्णपक्षे तृतीया[यां] भौमवासरे समाप्तः पर्व उद्योगः ।, followed by this addition in Gujarati: लेईने पाछु जे न आपे तेने माथे सडता * * * पने ते हनुमान खाशे । निश्चे । खरी वात छे ते जाणजो ॥ श्रीरस्तु ॥ भट्ट भाऊ जागन्नाथनु लखेलू छे । घणी मेहेनत करीने समाप्ति करूं छे ॥ जे लईने पाछु नहि आपे तो तेनु सत्यनाश जशे निश्चे निश्चे ॥

— Dn1 D4 ins. after 5. 197. 21 (i.e. before the last colophon):

वैशंपायन उवाच ।
यः सर्वं शृणुते राजन्निदं श्रीपरिवर्धनम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो लभते वाञ्छितं फलम् ।
यो भूत्वा सावधानो वै शृणोति श्रावयत्यपि ।
स वाञ्छितार्थं लभते पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
उद्योगं लभतेऽयं तु पाण्डवोद्योगसंश्रयात् ।
श्रुतेऽस्मिन्नृपते दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणाम् ।
भोजयेद्विविधाहारैर्भक्ष्यभोज्यसमन्वितैः ।
पाठकं च विशेषेण स्वर्णगोधनपूर्वकम् ।
राजञ्जन्मेजय(!) त्वञ्च त्वमप्येवं समाचर ।
अतः परं भीष्मपर्व शृणु राजन्समाहितः ।

— Dn2 ins. after the last colophon the date:
शके १६६६ रक्ताक्षिनामसंवत्सरे आषाढे एकादश्यां समाप्तः ।

— D3 ins. after the last colophon:

अत्र पर्वणि वृत्तान्ताः । राज्ञां दूतप्रस्थापने मन्त्रः । पुरोहितयानं । शल्यवरप्रदानं । इंद्रविजयः । संजययानं । प्रजागरं । विदुरवाक्यानि । सनत्सुजातीयं । यानसंधिः । भगवद्यानं । दंभोद्भवाख्यानं । मातलिवरान्वेषणं । गालवचरितं । विश्वरूपदर्शनं । विदुलापुत्रानुशासनं । कर्णोपनिवा(Ds1 °ना)दः । कर्णकुंतीसमागमः । अभिनिर्यात्रा । उलूकयानं । रथातिरथसंख्या । अंबोपाख्यानं चेति ।

— D1 ins. after the last colophon:

अथातु भीष्मपर्व भविष्यति । तस्यायमनुसंधिश्लोकः ।
जनमेजय उवाच ।
कथं युधिष्ठिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः ।
पार्थिवाश्च महाभागा नानादेशसमागताः ॥

उद्योगपर्वण्यमी वृत्तान्ताः । पुरोहितयानं । इंद्रविजयः । संजययानं । धृतराष्ट्रचिंता । प्रजागरः । विदुरवाक्यं । सनत्सुजातं । यानसंधिः । भगवद्यानं । सभाप्रवेशः । दंभोद्भवोपाख्यानं । मातलिवरान्वेषणं । गालवचरितं । विदुरापुत्रानुशासनं । कर्णोपनिवादः । कर्णकुंतीसमागमः । अभिनिर्याणयात्रा । उलूकयानं । रथातिरथसंख्या । अंबोपाख्यानं चेति ।

अत्रापि * *संख्यातमध्यायानां महात्मना ।
अध्यायसंख्यायास्तत्वं षडशीतिशतं स्मृतम् ।
श्लोकाः सप्तसहस्राणि तावंत्येव शतानि च ।
श्लोकाः षण्णवति प्रोक्तास्तथैवाष्टौ महात्मना ।
व्यासेनोदारमतिना पर्वण्यस्मिंस्तपोधनाः ॥
शुभमस्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।
दोषाः प्रयान्तु शान्तिं सर्वत्र सुखीभवन्तु लोकाः ॥

संवत् १८२८ ज्येष्ठशुक्लदशम्यां गुरुवासरे काश्मिरीयसदानंदाभिधेन लिखितमिदमुद्योगपर्व । लेखकपाठकयोः श्रेयसे भूयात् ॥

— D2 ins. after the last colophon:

अस्यातु भीष्मपर्व भविष्यति । यस्यादिः प्रतिसंधिः ।
जनमेजय उवाच ।
कथं युधिष्ठिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः ।
पार्थिवाश्च महाभागा नानादेशसमागताः ॥

उद्योगपर्वणि अमी वृत्तान्ताः । [पुरो]हितयानं । इंद्रविजयः । प्रजागरः । संजययानं । विदुरवाक्यानि । सनत्सुजातीयं । यानसंधिः । भगव[द्यानं] । मातलिवरान्वेषणं । गालवचरितं । सभाप्रवेशः । महापुरुषदर्शनं । विदुरापुत्रानुशासनं । कर्णोपविवादः । इंद्रवर्णनं । कुंतीकर्णसमागमः । भगवतः प्रतिवाक्यानि । अभिनिर्याणयात्रा । उलूकयानं । रथातिरथसंख्या । अंबो[पाख्यानं] । बलाबलपरीक्षा । सेनानिवेशश्चेति ।

एतत्सुबहुवृत्तान्तं पञ्चमं पर्व भारते ।
उद्योगपर्व निर्दिष्टं संधिविग्रहसंज्ञितम् ।
अध्यायसंख्यया त्वत्र षडशीतं शतं स्मृतम् ।
श्लोकानां षट् सहस्राणि नव श्लोकशतानि च ।
श्लोकाश्च सप्तति प्रोक्ता दृष्टो ग्रन्थोऽत्र पर्वणि ॥
शुभमस्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।
दोषाः प्रयान्तु नाशं सर्वत्र सुखी भवतु लोकः ॥

संवत् १६६२ समये वैशाखवदिद्वादशीशुक्रदिने ।

यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥

— D8 ins. after the last colophon:

शुभमस्तु संवत् १६६८ समये मार्गशीर्षद्वादशीगुरुवारे लिखितं रघुनाथेन । श्रीगोविन्द । श्रीरामकृष्णाभ्यां नमः । श्रीविश्वनाथाय श्रीकृष्ण कृष्ण राम राम ॥

— D5 ins. after the last colophon the first st. of the Bhīṣmaparvan; then १६५६ वर्षे कीलकनाम्नि संवत्सरे माघशुक्लपौर्णमास्यां रवौ काश्यां विश्वेश्वरराजधान्यां श्रीमत्यां अन्नीश्वरसंनिधौ विदर्भदेशस्थभट्टनृसिंहसूनुना केशवेन लिखितमिदं पुस्तकमात्मार्थं परोपकारार्थं च ॥ छ ॥

— D6 ins. after the last colophon:

संवत् १७६० वर्षे मितिपौषमासेऽर्जुनपक्षे दिविंतथौ चंद्रसुते लिखितं । वैद्यगिरिधर । तस्य आत्मज दुर * * * नगर विडोलीमध्ये भटजी ६श्रीजीवाजी । तस्यात्मजदेवेश्वरपठनार्थं । शुभं भूयात् लेखकपाठकयोः ॥

— D7 ins. after the last colophon:

अस्यात्तु भीष्मपर्व भविष्यति ।
श्रीजनमेजय उवाच ।
कथं युधिष्ठिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः ।
पार्थिवाश्च महाभाग नानादेशसमागताः ॥

अथ उद्योगपर्वणि इमी वृत्तान्ताः । श्रीपुरोहितयानं । इंद्रविजयदर्शनं । संजययानं । प्रजागरः । विदुरवाक्यानि । सनत्सुजातीयं । यानसंधिः । भगवद्यानं । सभाप्रवेशः । दंभोद्भवोपाख्यानं । मातलिवरान्वेषणं । गालवचरितं । कृष्णद्रोणधृतराष्ट्रगांधारीविदुरवाक्यानि । दुर्योधनकर्णदुःशासनशकुनिदुर्मंत्रितं । कुंतीविदुरवाक्यानि । विदुरापुत्रानुशासनं । श्रीकृष्णप्रयाणं । कर्णभेदः । पुनर्भीष्मद्रोणचिंता । कुंतीकर्णसमागमः । कुंतीपंचपुत्रवरप्रदानं । श्रीकृष्णमंत्रः । उलूकयानं । पांडवप्रयाणयात्रा । शिबिराभिमर्दः । दुर्योधनप्रयाणं । रथातिरथसंख्या । अंबोपाख्यानं । परस्परजयप्रकटनमिति ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥

उद्योगपर्व यः श्रुत्वा चातुर्मास्ये विशेषतः ।
सर्वान्कामानवाप्नोति दीर्घमायुश्च विन्दति ।
श्रुते पर्वणि यो भक्त्या संपूज्य पुरुषोत्तमम् ।
व्यासाय दद्ते दानं आनन्त्यायोपतिष्ठति ।
तेन दानेन सुप्रीतो जायते मधुसुदनः ।
व्यासरूपी च भगवान्सूर्यो नारायणः प्रभुः ।
उद्योगपर्व श्रुत्वा तु ब्राह्मणान्भोजयेत्पुनः ।
प्रदेयं काञ्चनं वापि सर्वपापविशुद्धये ।
पुस्तकस्यापि कर्तव्या पूजा परमशोभना ।
वस्त्रपुष्पफलैश्चैव शारदा प्रीयतामिति ।
महाभारतपर्वैकं यो ददाति द्विजातये ।
श्लोकानां संख्यया राजन्तावद्य युगसंख्यया ।
स्वर्गलोकमनुप्राप्य पितृभिः सह मोदते ।
भारतं पञ्चमो वेदो यो ज्ञेयस्तत्ववेदिभिः ।
श्रोतव्यो वा महाराज सर्वपापप्रशान्तये ।
उद्योगपर्व यः श्रुत्वा श्रद्धावान्सततोत्थितः ।
आजन्मसंचितात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
उद्योगपर्व श्रुत्वा यः शतभोज्यं च दापयेत् ।
सर्वतीर्थफलं चैव सर्वयज्ञफलं लभेत् ।
अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयशतस्य च ।
गवां कोटिसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
तेन ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुश्च वसवस्तथा ।
प्रसन्ने वाचके विप्रे प्रसन्नाः सर्वदेवताः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां फलं संप्राप्नुयान्नरः ।
विधिवद्भोजयेद्राजन्मधुपायसमुत्तमम् ।
उद्योगे भारतश्रेष्ठ सर्वकामसमन्वितः ।
भोजनं भोजयेद्विप्रान्गन्धमाल्यैरलंकृतान् ।
शुक्लाम्बरधरस्तत्र शुचिर्भूत्वा स्वलंकृतः ।
यश्चानेन प्रकारेण भारतं श्रावयेन्नरः ।
तथा दानस्य माहात्म्यं लोकानुद्धरति प्रभो ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व समाप्तं । संवत् १८३७ वर्षे शाके १७०२ प्रवर्तमाने मासोत्तममासे ज्येष्ठमासे सितेतरपक्षे तृतीया[यां] मन्दवासरे पूर्णीकृतमिदमुद्योगपर्व । राजन्यपुरस्थेन भ० विष्णुदत्तेन लिखितं । दीहेणवासी शाहा पुरुषोत्तमदासस्येदं पुस्तकं परोपकारार्थम् । शुभं भवतु । कल्याणमस्तु श्रीकृष्णो विजयते । श्रीराम जय राम जय जय राम ॥ श्रीराम । श्रीराम । श्रीराम । श्रीराम । श्रीराम ॥

— D8 ins. after the last colophon: उद्योगपर्ववर्णनं ।

सूत उवाच ।
एवमेतत्सुवृत्तान्तं पञ्चमं पर्व भारतम् ।
उद्योगपर्व निर्दिष्टं संधिविग्रहसंस्थितम् ।
अध्यायानां च संख्या च षडशीतिशतं स्मृतम् ।
श्लोकाः सप्तसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
श्लोकाश्च नवति प्रोक्तास्तथैवाष्टौ महात्मना ।
व्यासेनोदारमतिना पर्वण्यास्मिंस्तपोधनाः ।
वैशंपायन उवाच ।
शृणु राजन्विधिमिमं फलं यच्चापि भारते ।
श्रुतान्नवति राजेन्द्र यत्त्वं मामनुपृच्छसि ।
दिवि देवा महीपालाः क्रीडार्थमवनीं गताः ।
ऋषीणां देवतानां च संभवो वसुधातले ।
अत्र रुद्रास्तथा साध्या विश्वेदेवाश्च शाश्वताः ।
आदित्याश्चाश्विनौ देवौ लोकपाला महर्षयः ।
गुह्यकाश्च सगन्धर्वा नागा विद्याधरास्तथा ।
सिद्धा धर्मः स्वयंभूश्च मुनिः कात्यायनो वरः ।
गिरयः सागरा नद्यस्तथैवाप्सरसां गणाः ।
ग्रहाः संवत्सराश्चैव अयनान्यृतवस्तथा ।
स्थावरं जंगमं चैव जगत्सर्वं सुरासुरम् ।

भारताद्भरतश्रेष्ठ एकस्थमिह दृश्यते ।
तेषां श्रुत्वा प्रतिष्ठां तं नामकर्मानुकीर्तनात् ।
कृत्वापि पातकं घोरं सद्यो मुच्येत मानवः ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा यथावदनुपूर्वशः ।
संयम्यान्ते शुचिर्भूत्वा पारं गत्वा तु भारते ।
तेषां श्राद्धानि देयानि रत्नानि विविधानि च ।
गावः कांस्योपदोहाश्च कन्याश्चैव स्वलंकृताः ।
सर्वकामगुणोपेता धनानि विविधानि च ।
भवनानि विचित्राणि भूमिर्वासांसि काञ्चनम् ।
वाहनानि च देयानि हया मत्ताश्च वारणाः ।
शयनं शिबिकाश्चैव स्यन्दनाश्च स्वलंकृताः ।
यद्यद्गृहे वरं किंचिद्यद्यदस्ति महद्वसु ।
तत्तद्देयं द्विजातिभ्य आत्मा दाराश्च सूनवः ।
श्रद्धया परया दत्तं क्रमशस्तस्य पारगः ।
सत्यार्जवयथादान्तः शुचिः शौचसमन्वितः ।
श्रद्दधानो जितक्रोधो यथा सिध्यति तच्छृणु ।
पर्व उद्योगमासाद्य काञ्चनं संप्रदापयेत् ।
ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसंस्कृतम् ।
उदितादित्यसंकाशं ज्वलन्तमनलोपमम् ।
विमानं विबुधैः सार्धमारुह्य दिवि गच्छति ।
वर्षायुतानि भवने संक्रम्य दिवि मोदते ।
षष्ठे द्विगुणमस्तीति सप्तमे त्रिगुणं फलम् ।
शुचिः शीलान्विताचारः शुक्लवासा जितेन्द्रियः ।
संस्कृतः सर्वशास्त्रज्ञः श्रद्दधानोऽनसूयकः ।
ईदृशाद्वाचकाद्राजञ्श्रुत्वा भारत भारतम् ।
नियमस्थः शुचिः श्रोता शृण्वंस्तत्फलमश्नुते ।
जाम्बूनदमयैर्दिव्यैर्गवाक्षैः सर्वतो वृतम् ।
सेवितं चाप्सरःसंघैर्देवैराकाशचारिभिः ।
विमानं समधिष्ठाय श्रिया परमया ज्वलन् ।
दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः ।
मोदते दैवतैः सार्धं दिवि देवो यथामरः ।
उद्योगे भारतश्रेष्ठ हविष्यैस्तर्पयेद्द्विजान् ।
पूपकैश्च विशेषेण सर्वमन्नं प्रदापयेत् ।
यथान्यायं गन्धमाल्यैः पूजयेच्च पृथक्पृथक् ।
श्रुतेऽस्मिन्नुपते दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणाम् ।
भोजयेद्विविधाहारैर्भक्ष्यभोज्यसमन्वितैः ।
पाठकस्य विशेषेण स्वर्णगोदानपूर्वकम् ।
संहितापुस्तकान्राजन्प्रयतः शिष्यसंमितान् ।
हिरण्यं च सुवर्णं च दक्षिणामथ दापयेत् ।
देवताः कीर्तयेत्सर्वा नरनारायणादिकाः ।
ततो गन्धैश्च माल्यैश्च स्वलंकृत्य द्विजोत्तमान् ।
तर्पयेद्विविधैः कामैर्दानैरुच्चावचैस्तथा ।
अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
प्राप्नुयाच्च क्रतुफलं श्रुत्वा पर्वणि पर्वणि ।

वाचको भरतश्रेष्ठ व्यक्ताक्षरपदस्वरः ।
भविष्यं श्रावयेद्विद्वान्भारतं भरतर्षभ ।
वाचकं भरतश्रेष्ठ भोजयित्वा स्वलंकृतम् ।
वाचके तु परे तुष्टे शुभगा प्रीतिरुत्तमा ।
ब्राह्मणेषु च तुष्टेषु प्रसन्नाः सर्वदेवताः ।
इत्येष विधिरुद्दिष्टो मया ते द्विपदां वर ।
श्रद्दधानेनैव भाव्यं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
भारतश्रवणाद्राजन्स्मरणाच्च द्विजोत्तम ।
सदा यत्नवता भाव्यं श्रेयस्तु परमिच्छता ।
भारतं शृणुयान्नित्यं भारतं परिकीर्तयेत् ।
भारतं भवने यस्य तस्य देवाः स्थितास्त्रयः ।
भारतं परमं पुण्यं भारते विविधाः कथाः ।
भारतं सेव्यते दिव्यैर्भारतं परमं पदम् ।
भारतं सर्वशास्त्राणां सुगमं भरतर्षभ ।
भारतात्प्राप्यते श्रेयो मोक्षस्त्वेतद्ब्रवीमि ते ।
महाभारतमाख्यानं क्षितिं गां च सरस्वतीम् ।
ब्राह्मणं केशवं चैव कीर्तयन्नावसीदति ।
आदौ चान्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते ।
यत्र विष्णुकथा दिव्याः श्रुतयश्च सनातनाः ।
तच्छ्रोतव्यं मानुषेण परमं पदमिच्छता ।
एतत्पवित्रं परममेतद्धर्मनिदर्शनम् ।
एतत्सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ।

वैशंपायन उवाच ।

यः सर्वं शृणुते राजन्निदं श्रीपरिवर्धनम् ।
एतत्सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो लभते वाञ्छितं फलम् ।
यो भूत्वा सावधानो वै शृणोति श्रावयत्यपि ।
स वाञ्छितार्थं लभते पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
उद्योगं लभते जन्तुः पाण्डवोद्योगसंश्रयात् ।
जनमेजय हे राजन्त्वमप्येवं समाचर ।
अतः परं भीष्मपर्व शृणु राजन्समाहितः ।
भारतं भानुमानिन्दुर्यदि न स्युरमी त्रयः ।
अज्ञानतिमिरान्धस्य कावस्था जगतो भवेत् ।
य इदं कीर्तयेद्विद्वान्पश्येत शृणुयान्नरः ।
स ब्रह्मणः स्थानमेत्य प्राप्नुयाद्देवतुल्यताम् ।
इदं हि वेदैः समितं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
स्तव्यानामुत्तमं चेदं पुराणमृषिसंस्तुतम् ।
अस्मिन्नर्थश्च धर्मश्च निखिलेनोपदेक्ष्यते ।
इतिहासे महापुण्ये बुद्धिश्च परिनैष्ठिकी ।
अक्षुद्रान्दानशीलांश्च सत्यशीलाननास्तिकान् ।
कार्ष्णं वेदमिमं श्रुत्वा श्रावयित्वार्थमश्नुते ।
भ्रूणहत्याकृतं चापि पापं जह्यान्न संशयः ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा पुरुषोऽपि सुदारुणः ।
जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।

महीं चापि जयेत्कृत्स्नां शत्रूंश्चापि पराजयेत् ।
इदं पुंसवनं श्रेष्ठमिदं स्वस्त्ययनं महत् ।
महिषीयुवराजाभ्यां श्रोतव्यं बहुशस्तथा ।
अर्थशास्त्रमिदं मुख्यं धर्मशास्त्रमिदं परम् ।
मोक्षशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ।
संप्रत्याचक्षते चेदं तथाख्यास्यन्ति चापरे ।
पुत्राः शुश्रूषवः सन्ति प्रेक्ष्याश्च प्रियकारिणः ।
शरीरेण कृतं पापं वचसा मनसैव च ।
सर्वं तत्त्यजते क्षिप्रमिदं शृण्वन्नरः सदा ।
धर्म्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं पुण्यं तथैव च ।
य इदं मानवो भक्त्या पुण्यान्वै ब्राह्मणाञ्शुचीन् ।
श्रावयेत महापुण्यं तस्य धर्मः सनातनः ।
योऽधीते प्रथमं नित्यं ब्राह्मणो नियतव्रतः ।
चतुरो वार्षिकान्मासान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
आस्तिकः सततं शृण्वन्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ।
उभे संध्ये जपन्किंचित्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
यश्चैनं शृणुयान्नित्यमार्षं श्रद्धासमन्वितः ।
स दीर्घमायुः कीर्तिं च स्वर्गतिं प्राप्नुयान्नरः ।
चत्वार एकतो वेदा महाभारतमेकतः ।
सुरर्षिभिः समागम्य तुलामारोपितं पुरा ।
महत्वाच्च गुरुत्वाच्च महाभारतमुच्यते ।
गुरुविप्रान्नमस्कृत्य मनोबुद्धिसमाधिभिः ।
संपूज्य च द्विजान्सर्वांस्तथान्यान्विदुषो जनान् ॥

यो भारतं पूजयति वस्त्रदानै-
धूपैः फलैश्चन्दनपुष्पपत्रैः ।
सुवर्णदानेन यथा च शक्त्या
लोकं स गच्छेत्फलमस्य योनेः ॥

इ इमां कुरुते पूजां समाप्तौ पुस्तकस्य च ।
सर्वान्कामानवाप्नोति पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
भारतं निन्दयेद्यश्च पुमानधम एव सः ।
ब्रह्महत्यासमं पापं भवेत्तस्य न संशयः ।
अस्यैव धर्मशास्त्रस्य निन्दने क्षीयते कुलम् ।
अश्रद्धेयो न पूजार्हो वक्तव्यं ते न युज्यते ।
संनिधाने न गन्तव्यं तस्य यो निन्दयेदिदम् ।
श्रुतं स्मृतं मतं येन महापातकनाशनम् ।

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रसंहितायां वैयासिक्यामुद्योगपर्व समाप्तं ॥ — This is followed by the first stanza of Bhīṣmaparvan; then the table of contents, which is followed by:

संपोष्यं सदपत्यवत्परकराद्रक्ष्यं च सुक्षेत्रवत्
संशोध्यं व्रणिनोऽङ्गवत्प्रतिदिनं वीक्ष्यं च सन्मित्रवत् ।
बध्यं वध्यवदश्लथं न हि न विस्मर्यं हरेर्नामवत्
नैवं सीदति पुस्तकं किल कदाप्येतद्गुरूणां वचः ॥

शके ११६ [? १६१६] भावसंवत्सरे श्रावणवदि १२ ते दिवशीं त्रिंबकसूनुगणेशेन लिखितं ॥

— D10 ins. after the last colophon: उद्योगपर्वण्यमी वृत्तान्ताः । राज्ञां दूतप्रस्थापने मंत्रः । पुरोहितयानं । शल्यवरप्रदानं । इंद्रविजयः । संजययानं । प्रजागरः । विदुरवाक्यानि । सनत्सुजातीयं । यानसंधिः । भगवद्यानं । दम्भोद्भवाख्यानं । मातलिवरान्वेषणं । गालवचरितं । विश्वरूपदर्शनं । विदुलापुत्रानुशासनं । कर्णोपनिवादः । कर्णकुंतीसमागमः । अभिनिर्यात्रा । उलूकयानं । रथातिरथसंख्या । अंबोपाख्यानं । युद्धसंनाहश्च ॥ अतः परं भीष्मपर्व भविष्यति ॥ शके १६८८ व्ययनामसंवत्सरे भाद्रपदासितत्रयोदश्यां गोविंददशपुत्रेण किंचिज्जीर्णमेव पूर्वोत्तरभागाभ्यां पूर्त्यर्थं लिखितं ॥ श्रीरस्तु ॥ छ ॥ छ ॥

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS. which have been cited in the foregoing footnotes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso. They are mainly passages which were too long to be included in the footnotes; but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accomodated in the footnotes, but which being found in single MSS. or in a very small group of cognate MSS. have been relegated to this Appendix as being of no special value for critical purposes.

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text; in other words, the variants of monosyllabic verse-filling particles (such as च-वै-तु-हि) and adverbs (such as तथा-तदा-ततः, एव-एवं), discrepant readings of single MSS., corrupt readings, and common doublets (वेदि-वेदी, रोम-लोम) have been generally ignored, scribes' errors have been silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references to the speaker (such as वैशंपायन उवाच) have been uniformly ignored here.

1

After 5. 39. 31, N (K3 missing) T G1.4 ins.:

असम्यगुपयुक्तं हि ज्ञानं सुकुशलैरपि ।
उपलभ्याप्यविदितं विदितं चाप्यननुष्ठितम् ।
पापोदयफलं विद्वान्यो नारभति वर्धते ।
यस्तु पूर्वकृतं पापमविमृश्यानुवर्तते ।
सोऽन्यापराधे दुर्मेधा विषमे विनिपात्यते । [5]
मन्त्रभेदस्य षट् प्राज्ञो द्वाराणीमानि लक्षयेत् ।
अर्थसंततिकामश्च रक्षेदेतानि नित्यशः ।
मदं स्वप्नमविज्ञानमाकारं चात्मसंभवम् ।
दुष्टामात्येषु विश्रम्भं दूताच्चाकुशलादपि ।
द्वाराण्येतानि यो ज्ञात्वा संवृणोति सदा नृपः । [10]
त्रिवर्गचरणे युक्तः स शत्रूनधितिष्ठति ।
न वै श्रुतमविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य च ।
धर्मार्थौ वेदितुं शक्यौ बृहस्पतिसमैरपि ।
नष्टं समुद्रे पतितं नष्टं वाक्यमशृण्वति ।
अनात्मनि श्रुतं नष्टं नष्टं श्रुतमनग्निकम् । [15]
मत्या परीक्ष्य मेधावी बुद्ध्या संपाद्य चासकृत् ।
श्रुत्वा दृष्ट्वाथ विज्ञाय प्राज्ञो मन्त्रं समाचरेत् ।

2

After adhy. 44, all MSS. (except D9.10 G2; K2.3.5 missing) ins. the following addl. adhy. (K4 om. lines 2-25; T G1.3-5 om. lines 5-23):

सनत्सुजात उवाच ।
शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मानः परासुता ।
ईर्ष्या मोहो विवित्सा च कृपासूया जुगुप्सुता ।
द्वादशैते महादोषा मनुष्यप्राणनाशनाः ।
एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान्पर्युपासते ।
यैराविष्टो नरः पापं मूढसंज्ञो व्यवस्यति । [5]
स्पृहयालुरुग्रः परुषो वावदान्यः
क्रोधं बिभ्रन्मनसा वै विकत्थी ।
नृशंसधर्माः षडिमे जना वै
प्राप्याप्यर्थं नोत सभाजयन्ते ।

1

(L. 1) T1 G1.4 ससम्यक्; Ca.s असम्यक् (as above). T1 G1.4 नानासूत्रशतैरपि (for the posterior half). Cs *cites* स्वकुशलैः. — (L. 2) B D3-6 T2 Cn उपलभ्यं Cs उपलभ्य (as above). B D3-6 T2 च; Ds D10 हि (for [अ]पि). B (except B3) D (except D1.2.8.9) T2 चाननुष्ठितं (for चाप्य°). — (L. 3) K2.5 T1 G4 पापोदयं; Ca.s पापोदय- (as above). K4 D2.7 Ca.s नाचरति; D1 Cn नारभते; T1 G1.4 वाचरति (for नारभति). — (L. 4) B1.2.5 T2 पूर्वं कृतं; T1 G4 पूर्वकृते; Ca.s पूर्वकृतं (as above). Ds D9.10 अविमृज्यानुवर्तते; D1.3.4 अव-मृश्यानु°; T1 G1.4 नानुमृश्यानु(T1 °भि)वर्तते; Ca.s as above. — (L. 5) B Dn Ds D2m.3-6.10 T2 Cs अगाधपंके (for सोऽन्यापराधे). K4 D9 विषमेषु निपात्यते; D1 विपर्यैर्विनि°. — (L. 6) T1 G1.4 अत्र (for मन्त्र-). K2 मूलानि (for द्वाराणि). K1.4 D8.9 एतानि (for इमानि). — (L. 8) K2 मदः; Dn1 D6.9 मंदः; D1 पदं; T1 G1.4 अद्य; Ca मदं (as above). D1.8 Ca.s अवज्ञानं. — (L. 9) K4 Dn1 D1-4.8.9 T1 G1 दूतांश्च (for दूताच्च). K4 Dn1 D1-4.7-9 T1 G1 कुशलान्. — (L. 11) K4.5 B3 Dn1 D1.2.5-7.9 त्रिवर्गाचरणे. B6 T1 G1.4 अधिगच्छति; Ca.s as above. — (L. 12) K2.5 B Dn D1.6.8-10 T2 वा (for च). — (L. 14) K1.5 प्रक्षिप्तं (for पतितं). — (L. 15) K2 D7.9 हुतं नष्टम् (for नष्टं श्रुतम्). — (L. 16) K5 Ds D8 Ca.s.np ज्ञात्वा; T1 G1.4 बुद्ध्वा; Cap.sp मत्या (as above). — (L. 17) K1.4 D3-6.9 T G1.4 च (for [अ]थ). K1.5 B Dn2 Ds D1.2.5-8.10 T2 Cs प्राज्ञैर् (for प्राज्ञो). K5 B Dn2 Ds D1.5.6.10 T2 Cs मैत्रीं (for मन्त्रं). Ds D10 समारभेत् (for °चरेत्).

2

For the omission of this passage from the constituted text, see note after adhy. 44; see below *also.* — (L. 1) D3.4 *transp.* शोकः *and* क्रोधः. D1 मोहः; T G1.3-5 M दंभः; Cs लोभः (as above). K1 B D9 D5 (*after corr.*).7.8 Cn.s मोहः; D5 (*before corr.*).6 T G1.3-5 M Cnp लोभः (for मानः). — (L. 2) K1 B1.3.4 Ds D1.2.5-8 मानो (for मोहो). B D2-6 T2 विधित्सा (for विवित्सा). K1 T1 [अ]कृपा (for कृपा). K1 Dn D1-8 T2 G1.3.4 M जुगुप्सता; B D9 जुगुप्सिता; Ca as above. — (L. 3) D1 मनुष्यस्य प्रणाशनाः. — (L. 4) Om. in B Ds D1. K1 D9 एकैकशस्तु; D2 एकैक एते; T1 एकैकमेव. K1 D2.7.8 T G1.3-5 M मनुष्यं. — (L. 5) Om. in M. Ds Cs मूढबुद्धिर्व्यवस्यते. — (L. 6) K1 D1.5.7.8 M स्पृहालुः; Ca.s स्पृहयालुः (as above). D3.4 स्पृहयालुरुग्णः. K1 B3 Ds D1.2.5 (before corr.).6-8 M पुरुषः; Ca.s परुषः (as above). K1 B3 Ds D1-8 M om. वा. Cs cites वदान्यः; Ca अवदान्यः (as above). — (L. 7) D1 कोपं (for क्रोधं). K1 D2.7.8 बिभ्रत् कोपं (D7 क्रोधं); M चाक्रोशान्बिभ्रत् (for क्रोधं बिभ्रत्). M om. वै. K1 D1.7.8 यः (for वै). M कदर्थी (for विकत्थी).

संभोगसंविद्विषमोऽतिमानी [10]
दत्त्वा विकत्थी कृपणो दुर्बलश्च ।
बहुप्रशंसी वनिताद्विट् सदैव
सप्तैवोक्ताः पापशीला नृशंसाः ।
धर्मश्च सत्यं च तपो दमश्च
अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया । [15]
दानं श्रुतं चैव धृतिः क्षमा च
महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ।
यो नैतेभ्यः प्रच्यवेद्द्वादशभ्यः
सर्वामपीमां पृथिवीं स शिष्यात् ।
त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वार्थितो यो [20]
नास्य स्वमस्तीति च वेदितव्यम् ।
दमस्त्यागोऽथाप्रमाद इत्येतेष्वमृतं स्थितम् ।

एतानि ब्रह्ममुख्यानां ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ।
सद्वासद्वा परीवादो ब्राह्मणस्य न शस्यते ।
नरकप्रतिष्ठास्ते वै स्युर्य एवं कुर्वते नराः । [25]
मदोऽष्टादशदोषः स स्यात्पुरा योऽप्रकीर्तितः ।
लोकद्वेष्यं प्रातिकूल्यमभ्यसूया मृषावचः ।
कामक्रोधौ पारतन्त्र्यं परिवादोऽथ पैशुनम् ।
अर्थहानिर्विवित्सा च मात्सर्यं प्राणिपीडनम् ।
ईर्ष्या मोहोऽतिवादश्च संज्ञानाशोऽभ्यसूयिता । [30]
तस्मात्प्राज्ञो न माद्येत सदा ह्येतद्विगर्हितम् ।
सौहृदे वै षड्गुणा वेदितव्याः
प्रिये हृष्यन्त्यप्रिये च व्यथन्ते ।
स्यादात्मनः सुचिरं याचते यो
ददात्ययाच्यमपि देयं खलु स्यात् । [35]

Cs मनसा वै विकत्थी (as above); Csp मनसा विप्रकर्षी. — (L. 8) D7 नृशंसवर्णाः; M त्यक्तस्वधर्मः; Ca.s नृशंसधर्माः (as above). D1.2 सदा; D3.4 स्युः; M तु (for वै). K1 D8 नृशंसधर्मा (D8 °जन्मा) च जना ध्रुवं सदा. — (L. 9) K1 D8 Ca.s सदोपभुंजते; B3 Ds D3.4 सभाजयंति; D2.7 संतो भजते. D1 प्राप्यापदं लोभमद्योपभुंजते; M संप्राप्यार्थं नोत संभावयंति. — (L. 10) D1 संभोगविद्वेषं; D2 संभोगसंपद्विषमो; D7 संभोगविद्विषमो; Cs as above. K1 D8 [अ]वमानी; B1.2.5 D1–4.7 [अ]तीवमानी; M1.3.4 [अ]थ मानी; Cs [अ]भिमानी (for ऽतिमानी). — (L. 11) M कदर्थी; Cs विकत्थी (as above). K1 D1.2.7.8 [अ]वलीयान्; M दुर्वलीयान् (for दुर्बलश्च). — (L. 12) K1 B2.5 D1.2.7.8 M वर्गप्रशंसी (for बहु°). B2 वंदितद्विट्; D7 M1 वनितां; M2–5 वंदिवत् (for वनिताद्विट्). K1 D8 वनितावमानी (for वनिताद्विट् सदैव). B (except B4) Dn1 Ds D1.2 M2–5 तथैव; D7 M1 च द्वेष्टा (for सदैव). — (L. 16) M श्रुतिश् (for श्रुतं). — (L. 17) K1 महाव्रतानि; Ca.s महाव्रता (as above). — (L. 18) Ds ये; Ca यः (as above). K1 B1.3.5 D1.2.7.8 M Cs om. न. B3 Ca प्रभवेत्; D2 प्रच्यवते; M प्रवसेत्; Cs प्रच्यवेत् (as above). B2 Dn2 Ds2 D1–8 M द्वादशेभ्यः; Cs द्वादशभ्यः (as above). — (L. 19) D8 om. अपि. B2 वसुधां; Ca.s पृथिवीं (as above). K1 D1.2.8 Ca प्रशासन्; M प्रशिष्यात्; Ca स शिष्यात् (as above). — (L. 20) B (except B4) Ds Cs वान्वितो यः (Cs वा); D3.4 नान्वितो वा; M1 वावशिष्टः; M2 वावशिष्टं; M3.5 वा विशिष्टं; M4 वापि शिष्टां (for वार्थितो यः). K1 D1.2.7.8 त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतमेन वापि. Ca एकेनापि. — (L. 21) M स वेदितव्यः; Ca स महद्व्रतो वा; Cs च वेदितव्यं (as above). — (L. 22) K1 Ds2 D1.2.7.8 अप्रमादश्च (for अथाप्रमादः). K1 Ds D2.7 एतेष्वमृतमाहितं. — (L. 23) K1 D2.7.8 Cap.sp ब्रह्मजात्यानि; Ca.s ब्रह्ममुख्यानां (as above). — (L. 24) T G1.3–5 ब्राह्मणे न प्र(T2 G1 °णेन न)-शस्यते. — (L. 25) Hypermetric! B1.3–5 Dn Ds D3–7 M2.4 om. वै. T G1.3–5 M3.5 च; M1 हि (for वै). B2 D1 नरकस्य प्रतिष्ठास्ते. K1 D8 य एनं; G5 असूयां. B3 Dn2 कुरुते (for कुर्वते). K1 D8 सदा; Dn D1.2 जनाः (for नराः). — (L. 26) K1 T1 G5 M दमः (for मदः). K1 B1.2.5 Ds D1–4.5.7.8 स्यात् (for स). K4 Dn2 D1.3.4 पुरा यो न; B2 Ds D8 Cs पुरा योत्र; D5.7 पुरा यो नः (for स्यात्पुरा यः). K4 B2 Dn2 Ds D1.3–5.7.8 Cs प्रकीर्तितः; Cn [अ]प्रकीर्तितः (as above). K1 B1.5 D2 पुरा योनुप्रकी(B5 °व)र्तितः; T G1.3–5 M लोमशेन प्रकीर्तिताः (T1 G1.5 °तः; M1.3–5 °तं). — (L. 27) K1 D8 T1 G5 M1 लोकद्वेषः; K4 M2–5 °द्वेषं; B (except B3) Ds G3 Cs °द्विष्टं; D1.3.5 °द्वेष्यः (for °द्वेष्यं). — (L. 28) D1 कामं क्रोधं; D8 कामः क्रोधः. K1 D7.8 पराधैन्यं; K4 D1.2 T G1.4.5 M Cs पराधीन्यं; G3 परौ नित्यं (for पारतन्त्र्यं). — (L. 29) B Dn Ds D3–6 Ca.s विवादश्च (for विवित्सा च). — (L. 30) B3 Dn D3–6 Cn मोदः (for मोहः). D2.7.8 विवादः; T G1.3–5 M [ऽ]ति(T1 °भि)मानः; Cn अतिवादः (as above). Dn1 मिथ्या ईर्ष्यातिवादश्च. B3 D7.8 G3 M1.4 अभ्यसूयता; T ह्यनार्यता; G1.4.5 [अ]प्यनार्यता; Cs as above. — (L. 31) K1 D1.2 मन्येत; Cs माद्येत (as above). T G1.3–5 M सतां (for सदा). — (L. 32) D2 सुहृदः; Cs सौहृदं; Ca as above. — (L. 33) K1 D1 T1 G3–5 प्रहृष्यंति; Ca.s हृष्यंति (as above). K1 B3 व्यथंति; D7 व्यथेत; Ca.s as above. M (except M1) प्रियं प्राप्य न व्यथते कदाचित्. — (L. 34) Ds Cs आत्मने; D5.6 आत्मानं; T1 आत्मना; Ca आत्मनः (as above). K1.4 B3 Dn1 Ds D3.4.5m.8

इष्टान्पुत्रान्विभवान्स्वांश्च दारा-
नभ्यर्थितश्चार्हति शुद्धभावः ।
त्यक्तद्रव्यः संवसेन्नेह कामा-
द्भुङ्क्ते कर्म स्वाशिषं बाधते च ।
द्रव्यवान्गुणवानेवं त्यागी भवति सात्त्विकः । [40]
पञ्च भूतानि पञ्चभ्यो निवर्तयति तादृशः ।
एतत्समृद्धमप्यूर्ध्वं तपो भवति केवलम् ।
सत्त्वात्प्रच्यवमानानां संकल्पेन समाहितम् ।
यतो यज्ञाः प्रवर्धन्ते सत्यस्यैवावरोधनात् ।
मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्याथ कर्मणा । [45]
संकल्पसिद्धं पुरुषमसंकल्पोऽधितिष्ठति ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण किंचान्यदपि मे शृणु ।
अध्यापयेन्महदेतद्यशस्यं
वाचो विकारं कवयो वदन्ति ।
अस्मिन्योगे सर्वमिदं प्रतिष्ठितं [50]
ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ।
न कर्मणा सुकृतेनैव राज-
न्सत्यं वदेज्जुहुयाद्वा यजेद्वा ।

Ca. s. np सुहितं ; D1 चाहितं ; D2 यद्धितं ; D7 त्वहितं; T1 सुखिता ; T2 सुखितो ; G1. 3. 4 सहितो ; G5 संनिहितो ; M1 सुविहितो (for सुचिरं). T2 G1. 4. 5 याचितो ; G3 याचिते. D3 यत् ; G3 [अ]पि ; **Cs** यः (as above). M2–5 अहिताय च याचते यो ददाति. — (L. 35) M2–5 om. ददाति. G5 [अ]देयं ; **Ca**. s अयाच्यं (as above). D1 [अ]देयं ; **Ca**. n. s देयं (as above). — (L. 36) T2 G5 इष्टापूर्तं (for इष्टान्पुत्रान्). D8 चापि ; T1 चात्म- (for स्वांश्च). G3 इष्टापूर्तं विषयं स्वांश्च दाराः ; G4 इष्टापूर्तं स्वांश्च दारानपत्यं ; M1. 2. 5 इष्टापूर्तं विभवं स्वांश्च दारान् ; M3. 4 इष्टान्पुत्रान् पूर्वं विभवं स्वांश्च दारान्. — (L. 37) K1 D1. 2. 8 चाहतान् ; K4 Ds D3. 4. 7 T G1. 3–5 M चार्हते ; B2. 5 D3–6 चार्हता. D2 शुद्धभावान्. — (L. 38) T G1. 3–5 त्यक्तद्रव्यैः ; **Ca**. s as above. K4 सवसन्नेह ; D3. 4 सेवते नेह ; D8 संचयन्नेह ; T G1. 3–5 M संवसते न ; **Ca**. s संवसेन्नेह (as above). K4 Dn1 D1. 5–8 T1 G3 M1 (*sup. lin.* as above). 3–5 कामान् ; M4 (*inf. lin.*) कामैः ; **Ca**. n कामात् (as above). — (L. 39) G1. 4. 5 ins. च after भुङ्क्ते. **Cap**. np स्वशिवं ; **Cnp** स्वासितं ; **Cs** आशिषं (for स्वाशिषं). D7 M (except M1) बोधते ; G3. 4 साधते ; **Ca**. s बाधते (as above). — (L. 40) D1 transp. द्रव्यवान् and गुणवान्. K1 D5. 6. 8 ह्येव ; K4 B1. 2. 4 Ds ह्येवं ; D2 T1 चैव ; D7 होत्री ; T2 G1. 4 M यश्च ; G3. 5 कश्चित् ; **Cs** एव ; **Ca** एवं (as above). T G1. 3–5 M तादृशः ; **Ca**. s सात्त्विकः (as above). — After line 40, M (except M1) ins. :

अप्रमादोऽष्टदोषः स्यात्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।
इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत ।
[= 5. 43. 21^{abcd}.]

M2 cont. :

अतीतानागतेभ्यश्च मुक्तो ह्येतैः सुखी भवेत् ।
[= 5. 43. 21^{ef}.]

— S om. line 41. — (L. 42) K1 D2. 7. 8 **Cs** अप्यूर्द्धं ; T G1. 4 M अत्यूर्द्धं ; G3 अत्यर्थं ; G5 ऋद्धं तत् (for अप्यूर्ध्वं). — (L. 43) Om. in G3. K1. 4 D3 T G1. 4. 5 M1–3. 4 (*sup. lin.* as above) **Cs** सत्यात् ; **Ca** सत्त्वात् (as above). K1 D1 तु ; D8 न (for प्र-). D1 संकल्पः स्वयमाहितः ; T G1. 4. 5 M संकल्पो न समाहितः ; **Ca**. s as above. — (L. 44) Om. in G3. K1 B4 D1. 8 G4 M (M1 *inf. lin.* as above) ततः ; **Cs** यतः (as above). K1. 4 D3 T G1. 4. 5 M यज्ञः ; **Cs** as above. K1 प्रतायेत ; K4 T G1. 4. 5 M प्रवर्तेत ; B3 Ds **Cs** प्रवर्तंते ; D1 प्रतीयंते ; D2 प्रजायंते ; D7 प्रतायंते ; D8 प्रजायीत (for प्रवर्धन्ते). Dn1 Ds1 D1. 5. 6 **Ca** सत्वस्य ; D7 सर्वस्य ; **Cs** सत्यस्य (as above). K1. 4 Ds D1. 7. 8 **Cs** अवबोधनात् ; M (except M2) **Cn** अवधारणात् ; **Ca** अवरोधनात् (as above). — (L. 45) Om. in G3. D3–5 अन्यश्च (both times) ; **Cs** अन्यस्य (as above). K1. 4 D2. 8 M (except M2) उत ; T1 अपि (for अथ). — (L. 46) Om. in G3. K1 D8 संकल्पसिद्धः ; B3 G5 M3. 4 (*inf. lin.* as above). 5 °सिद्धिं ; **Ca**. s °सिद्धं (as above). K1 D8 पुरुषः (for पुरुषं), and संकल्पात्. **Ca** असंकल्पः (as above). — (L. 47) M (except M1) मनो ज्ञानमयं शृणु (for the posterior half). — (L. 48) T G1. 3–5 M अध्यापयीत **Ca** अध्यापयेत् (as above). — (L. 49) B1. 2. 5 Dn Ds D3–6 विकारान् ; B4 **Cn** विकाराः ; **Ca** अविकारं (for विकारं). — (L. 50) D2 योनौ ; T1 जगत् ; **Ca** योगे (as above). — (L. 51) D1. 8 T G1 M1 य एतत् ; G3–5 M3. 4 (*inf. lin.* as above). 5 एतत् ; **Ca**. s ये तत् (as above). — (L. 52) T G1. 3–5 M1 (*sup. lin.* as above) इह ; **Cs** एव (as above). — (L. 53) Dn D5. 6 जयेत् ; G3 वेद (for वदेत्). D2 याजयेत् (for जुहु°). D1. 2 वै (for वा). K1 Ds2 D8 T1 जयेद्वा ; K4 D3. 4 जपेद्वा ; Ds1 D1 M1 (*inf. lin.* as above) यजेत (for यजेद्वा). — (L. 54) K1 D1. 8 तेनैव (for नैतेन). K1 Ds D8 T G1. 4. 5 M1 (*inf. lin.* as above). 3. 4 **Ca**. s अत्येति ; D3. 4 अभ्येत्य ; **Cn** जयति (for अभ्येति). K1. 4 विद्वान् (for राजन्). — (L. 55) K1 T2 (m as above) ऋतं ; D1 T1 G1. 4 धृतिं ; M1 (*inf. lin.* as above). 2 गतिं ; **Ca**. s रतिं (as above). K1. 4 D8 लभेत ; **Ca** लभते ;

नैतेन बालोऽमृत्युमभ्येति राज-
न्नतिं चासौ न लभत्यन्तकाले । [55]
तूष्णीमेक उपासीत चेष्टेत मनसापि न ।
तथा संस्तुतिनिन्दाभ्यां प्रीतिरोषौ विवर्जयेत् ।
अत्रैव तिष्ठन्क्षत्रिय ब्रह्माविशति पश्यति ।
वेदेषु चानुपूर्व्येण एतद्विद्वन्ब्रवीमि ते ।

Colophon.

3

After 5. 62. 5, N (K2. 3 missing) ins.:

यदा परिकरिष्यन्ति ऐणेयानिव तन्तुना ।
अतरित्रानिव जले बाहुभिर्मामका रणे ।
पश्यन्तस्ते परांस्तत्र रथनागसमाकुलान् ।
तदा दर्पं विमोक्ष्यन्ति पाण्डवाः स च केशवः ।

विदुर उवाच ।

इह निःश्रेयसं प्राहुर्वृद्धा निश्चितदर्शिनः । [5]
ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्मः सनातनः ।
तस्य दानं क्षमा सिद्धिर्यथावदुपपद्यते ।
दमो दानं तपो ज्ञानमधीतं चानुवर्तते ।
दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं दम उत्तमम् ।
विपाप्मा वृद्धतेजास्तु पुरुषो विन्दते महत् । [10]
क्रव्याद्भ्य इव भूतानामदान्तेभ्यः सदा भयम् ।
तेषां च प्रतिषेधार्थं क्षत्रं सृष्टं स्वयंभुवा ।
आश्रमेषु चतुर्ष्वाहुर्दममेवोत्तमं व्रतम् ।
तस्य लिङ्गं प्रवक्ष्यामि येषां समुदयो दमः ।
क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् । [15]
इन्द्रियाभिजयो धैर्यं मार्दवं ह्रीरचापलम् ।
अकार्पण्यमसंरम्भः संतोषः श्रद्धानता ।
एतानि यस्य राजेन्द्र स दान्तः पुरुषः स्मृतः ।
कामो लोभश्च दर्पश्च मन्युर्निद्रा विकत्थनम् ।
मान ईर्ष्या च शोकश्च नैतद्दान्तो निषेवते । [20]
अजिह्ममशठं शुद्धमेतद्दान्तस्य लक्षणम् ।
अलोलुपस्तथाल्पेप्सुः कामानामविचिन्तिता ।
समुद्रकल्पः पुरुषः स दान्तः परिकीर्तितः ।
सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मात्मविद्बुधः ।
प्राप्येह लोके संमानं सुगतिं प्रेत्य गच्छति । [25]
अभयं यस्य भूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ।
स वै परिणतप्रज्ञः प्रख्यातो मनुजोत्तमः ।

C3 विंदति (for लभति). D3 कामकाले; Ca. 3 अन्तकाले (as above). — (L. 56) K4 भूतं; B1 D2. 5. 6. 8 Ca एकं; B3 एतं; B5 एतत्; G5 भूतः; Cs एकः (as above). K1 D8 न चेष्टेत्; D3 चेष्टते (for चेष्टेत). K1 B3. 5 D8 च (for न). D1. 2 T1 M न चेष्टेन्मनसा अ(D1 त्व)पि; D7 T2 G1. 3–5 न चेच्छेन्मनसा अ(D7 ह्य)पि. — (L. 57) K1 D1. 8 अथ; T G1. 3–5 M अपि (for तथा). T G1. 3–5 प्रीतिद्वेषौ. — (L. 58) B6 D3. 4 क्षत्रियोपि; G1. 4 वसति (for क्षत्रिय). K1. 4 B1–3 D3 D1. 8 G3 M Ca. 3 [आ]वसति (for [आ]विशति). T2 (m as above) तिष्ठति; Ca पश्यति (as above). G1. 4 क्षत्रियो ब्रह्म पश्यति (for the posterior half). — (L. 59) Ds2 D6. 8 G3 आनुपूर्वेण; Ca as above. M1 विद्वंस्तत्त्वं (for एतद्विद्वन्). B3 विप्र; D2 ब्रह्म (for विद्वन्). — Colophon. *Adhy. no.:* K1 T2 G5 45; Dn D8 4; D5 44; D6 41; D7 T1 G1. 3. 4 M 46.

☞ Almost all the lines are either repetitions or variants of verses already occurring in adhy. 42, 43 and 44, as may be seen from the foll. statement: Lines 1-23 = (var.) 5. 43. 8-14. — Line 26 = (var.) 263*. — Lines 27-31 = (var.) 262*. — Lines 32-40 = (var.) 5. 43. 18-20. — Line 42 = (var.) 5. 43. 22^{cd}. — Lines 43-46 = (var.) 5. 43. 26^{cd}-27^{ef}. — Lines 48-51 = (var.) 5. 44. 24. — Lines 54-55 = (var.) 5. 44. 16^{cd}. — Line 56 = (var.) 5. 43. 34^{ab}. — Line 58 = (var.) 5. 42. 24^{cd}. — Line 59 = (var.) 5. 43. 37^{cd}.

3

K5 om. lines 1–4. — (L. 1) K1 D1. 5–8 Cn परिहरिष्यंति; D10 °भविष्यंति; Cs °भरिष्यंति; Ca as above. — (L. 3) K1. 4 पश्यतः; D1 अपश्यन्. — (L. 4) B3 D1. 2 सह (for स च). — (L. 5) D3. 4. 7 दमं (for इह). K5 D7. 10 निश्चय° (for निश्चित°). — (L. 7) K1. 4. 5 B1. 3 D1–4. 7. 9. 10 दानक्रिया (for दानं क्षमा). — D1 om. lines 8–10. — (L. 9) K4 D3. 4 उच्यते (for उत्तमम्). — The portion from line 10 up to st. 4 of adhy. 67 is missing in K5. — (L. 12) B Dn येषां (for तेषां). K1 D1. 2. 8. 10 वि- (for च). — (L. 18) Om. in K1. 4 B D (except D6. 8). — (L. 19) Dn1 D1. 2 Ca. 3 मोहः (for दर्पः). K1 D7. 10 कामं लोभं च मोहं च मन्युं निद्रां विकत्थनं. — (L. 20) K1 D7. 10 मानमीर्ष्यां (D7 °नं मौर्ख्यं) च शोकं च. — (L. 22) K1 B1. 2. 5 D1. 2. 7. 8. 10 अल्पेच्छः. D3 D3–6. 8 अविचिंतता. — (L. 23) K1 D7. 10 सदा दांतः प्रकीर्तितः. — (L. 25) K1 Dn D7. 8. 10 सन्मानं (for संमानं). — (L. 26) K1 B (except B3) D1 सर्व- (for यस्य). — (L. 30) K1 D1. 2. 7. 10 कर्म यत् (for कर्मणा), and पूर्वैः (for पूर्वे). — (L. 34) K1 D1. 10

सर्वभूतहितो मैत्रस्तस्मान्नोद्विजते जनः ।
समुद्र इव गम्भीरः प्रज्ञातृप्तः प्रशाम्यति ।
कर्मणाचरितं पूर्वं सद्भिराचरितं च यत् । [30]
तदेवास्थाय मोदन्ते दान्ताः शमपरायणाः ।
नैष्कर्म्यं वा समास्थाय ज्ञानतृप्तो जितेन्द्रियः ।
कालाकाङ्क्षी चरँल्लोके ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
शकुनीनामिवाकाशे पदं नैवोपलभ्यते ।
एवं प्रज्ञानतृप्तस्य मुनेर्वर्त्म न दृश्यते । [35]
उत्सृज्य वा गृहान्यस्तु मोक्षमेवाभिमन्यते ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य कल्पन्ते शाश्वता दिवि ।

Colophon.

4

After 5. 90. 1^{ab}, K$_6$ ins.:

महात्मानो यमिच्छन्ति तपः कृत्वा त्वनेकधा ।
स देवोऽस्य समायातो मम लोचनगोचरे ।
तवातिथ्यं जगन्नाथ किं करोम्यद्य केशव ।
अहमस्मि महीपीठे निर्धनानां शिरोमणिः ।
कृष्ण उवाच ।
साधु साधु महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद । [5]
यस्त्वं विनयसंपन्नो वयस्त्वय्येव दृश्यते ।
तवाद्य वचसा तुष्ये ददामि कुरुनन्दन ।
वरं वृणीष्व दास्येऽहं यत्ते मनसि रोचते ।
विदुर उवाच ।
अचला केशवे भक्तिर्मानसं त्वद्गतं सदा ।
धर्मे चिन्ता कुले जन्म देहि मे मधुसूदन । [10]
मा मतिः परद्रव्येषु परदारेषु मा मतिः ।
परापवादिनी जिह्वा मा भूदेव कदाचन ।
आसनं सुतसंकीर्णं विप्रसंकीर्णमन्दिरम् ।
हृदयं शास्त्रसंकीर्णं देहि मे मधुसूदन ।
दुर्भिक्षे चान्नदाताहं सुभिक्षे च हिरण्यदः । [15]
आतुरेऽहं भयत्राता त्रीणि कृष्ण भवन्तु मे ।
सत्यं शौचं दया दानं भक्तिश्चैव जनार्दने ।
एतान्वरानहं याचे यदि तुष्टोऽसि माधव ।

5

S (T$_2$ om. lines 12–17; G$_2$ om. lines 6–9 and 12–17) ins. after 5. 92. 11: K$_4$ (om. lines 10–24), after 421*:

तस्मै रथवरो युक्तः शुशुभे लोकविश्रुतः ।
वाजिभिः सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।
सैन्यस्तु शुकपत्राभः सुग्रीवः किंशुकप्रभः ।
मेघपुष्पो मेघवर्णः पाण्डरस्तु बलाहकः ।
दक्षिणं चावहत्सैन्यः सुग्रीवः सव्यतोऽवहत् । [5]
पृष्ठवाहौ तयोरास्तां मेघपुष्पबलाहकौ ।
विश्वकर्मकृतापीडा रत्नजालविभूषिता ।
आश्रिता वै रथे तस्मिन्ध्वजयष्टिरशोभत ।
वैनतेयः स्थितस्तस्यां प्रभाकरमिव स्पृशन् ।
तस्य सत्त्ववतः केतौ भुजगारिरशोभत । [10]
तस्य कीर्तिमतस्तेन भास्वरेण विराजता ।
शुशुभे स्यन्दनश्रेष्ठः पतगेन्द्रेण केतुना ।
रुक्मजालैः पताकाभिः सौवर्णेन च केतुना ।
बभूव स रथश्रेष्ठः कालसूर्य इवोदितः ।
पक्षिध्वजवितानैश्च रुक्मजालकृतान्तरैः । [15]
दण्डमार्गविभागैश्च सुकृतैर्विश्वकर्मणा ।
प्रवालमणिहेमैश्च मुक्तावैडूर्यभूषणैः ।
किङ्किणीशतसंघैश्च वालजालकृतान्तरैः ।
कार्तस्वरमयीभिश्च पद्मिनीभिरलंकृतः ।
शुशुभे स्यन्दनश्रेष्ठस्तापनीयैश्च पादपैः । [20]
व्याघ्रसिंहवराहैश्च गोवृषैर्मृगपक्षिभिः ।
ताराभिर्भास्करैश्चापि वारणैश्च हिरण्मयैः ।
वज्राङ्कुशविमानैश्च कूबरावर्तसंधिषु ।
समुच्छ्रितमहानाभिः स्तनयित्नुमहास्वनः ।

6

After 5. 114. 2, D$_8$ ins.:

पञ्चदीर्घं चतुर्ह्रस्वं पञ्चसूक्ष्मं षडुन्नतम् ।
सप्तरक्तं त्रिविस्तीर्णं त्रिगम्भीरं प्रशस्यते ।
पञ्चैव दीर्घा हनुलोचनानि

शकुनानां यथाकाशे. K$_1$ D$_{1.2.7.10}$ प्रदृश्यते (for [उ]पलभ्यते). — (L. 35) Om. in D$_9$. K$_1$ D$_7$ पुनर्जन्म न विद्यते (for the posterior half). — (L. 36) Om. in D$_7$. B$_{2.4}$ Dn$_2$ [ए]व (for वा). K$_1$ D$_{1.2.10}$ [अ]भिपद्यते; C$_8$ [अ]भिमन्यते (as above). — Colophon. *Adhy. no:* K$_1$ 63; D$_6$ 59; D$_7$ 64.

5

(L. 3) K$_4$ शैब्यस्तु (for सैन्यस्तु), and हेमसंनिभः (for किंशुक°). — (L. 5) T$_1$ G$_1$ [अ]वसत् (for [अ]वहत्). K$_4$ शैब्यः (for सैन्यः). K$_4$ T$_1$ G$_1$ [अ]भवत् (for ऽवहत्). — (L. 6) M$_{3-5}$ पृष्ठतोभौ (for °वाहौ). — (L. 9) K$_4$ महाबलपराक्रमः (for the posterior half). — (L. 18) T$_2$ G$_2$ रत्न° (for वाल°).

बाहूरुनासाश्च सुखप्रदानि ।
ह्रस्वानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठे [5]
ग्रीवा च जङ्घे च हितप्रदानि ।
सूक्ष्माणि पञ्च दशनाङ्गुलिपर्वकेशा-
स्त्वक्चैव वै कररुहाश्च नदुःखितानाम् ।
वक्षोऽथ कक्षानखनासिकास्य-
मंसान्तिकं चेति षडुन्नतानि । [10]
नेत्रान्तपादकरतालवधरोष्ठजिह्वा
रक्ता नखाश्च खलु सर्वसुखावहानि ।

[Lines 3–12 are a gloss on the preceding 2 lines.]

7

After 5. 128. 17, T G ins.:

यथा वाराणसी दग्धा साश्वा सरथकुञ्जरा ।
सानुबन्धस्तु कृष्णेन काशीनामृषभो हतः ।
तथा नागपुरं दग्ध्वा शङ्खचक्रगदाधरः ।
स्वयं कालेश्वरो भूत्वा नाशयिष्यति कौरवान् ।
पारिजातहरं ह्येनमेकं यदुसुखावहम् । [5]
नाभ्यवर्तत संरब्धो वृत्रहा वसुभिः सह ।
प्राग्ज्योतिषे पाशान्षट्सहस्रांस्तरस्विनः ।
हतास्ते वासुदेवेन ह्युपसंक्रम्य कौरवान् ।
द्वारमासाद्य सौभस्य विधूय गदया गिरिम् ।
द्युमत्सेनः सहामात्यः कृष्णेन विनिपातितः । [10]
शेषवत्त्वात्कुरूणां तु धर्मापेक्षी तथाच्युतः ।
क्षमते पुण्डरीकाक्षः शक्तः सन्पापकर्मणाम् ।
एते हि यदि गोविन्दमिच्छन्ति सह राजभिः ।
अद्यैवातिथयः सर्वे भविष्यन्ति यमस्य ते ।
यथा वायोस्तृणाग्राणि वशं यान्ति बलीयसः । [15]
तथा चक्रभृतः सर्वे वशमेष्यन्ति कौरवाः ।

8

After 5. 129. 13, D8 ins.:

धृतराष्ट्राय प्रददौ भगवान्दिव्यचक्षुषी ।
ददर्श परमं रूपं धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
ततो देवाः सगन्धर्वाः किंनराश्च महोरगाः ।
ऋषयश्च महाभागा लोकपालैः समन्विताः ।
प्रणम्य शिरसा देवं तुष्टुवुः प्राञ्जलि स्थिताः । [5]
क्रोधं प्रभो संहर संहर स्वं
रूपं च यद्दर्शितमात्मसंस्थम् ।
यावदिमे देवगणैः समेता
लोकाः समस्ता भुवि नाशमीयुः ।
त्वं च कर्ता विकर्ता च त्वमेव परिरक्षसे । [10]
त्वया व्याप्तमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
कियन्मात्रा महीपालाः किंवीर्याः किंपराक्रमाः ।
येषामर्थे महाबाहो दिव्यं रूपं प्रदर्शितवान् ।
एवमुच्चारिता वाचः सह देवर्षिभिस्तथा ।

9

After 5. 157. 5, K4 B Dn1 D5 D1. 3. 4. 6–8. 10 ins.:

The Fable of the Cat and the Mice

ज्येष्ठं तथैव कौन्तेयं ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैः सोमकैश्च सकेकयैः ।
कथं वा धार्मिको भूत्वा त्वमधर्मे मनः कृथाः ।
य इच्छसि जगत्सर्वं नश्यमानं नृशंसवत् ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो दाता त्वमिति मे मतिः । [5]
श्रूयते हि पुरा गीतः श्लोकोऽयं भरतर्षभ ।
प्रह्लादेनाथ भद्रं ते हृते राज्ये तु दैवतैः ।
यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुराध्वज इवोच्छ्रितः ।
प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम् ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि आख्यानमिदमुत्तमम् । [10]
कथितं नारदेनेह पितुर्मम नराधिप ।
मार्जारः किल दुष्टात्मा निश्चेष्टः सर्वकर्मसु ।
ऊर्ध्वबाहुः स्थितो राजन्गङ्गातीरे कदाचन ।
स वै कृत्वा मनःशुद्धिं प्रत्ययार्थं शरीरिणाम् ।
करोमि धर्ममित्याह सर्वानेव शरीरिणः । [15]
तस्य कालेन महता विश्रम्भं जग्मुरण्डजाः ।
समेत्य च प्रशंसन्ति मार्जारं तं विशां पते ।
पूज्यमानस्तु तैः सर्वैः पक्षिभिः पक्षिभोजनः ।
आत्मकार्यं कृतं मेने चर्यायाश्च कृतं फलम् ।
अथ दीर्घस्य कालस्य तं देशं मूषिका ययुः । [20]
ददृशुस्तं च ते तत्र धार्मिकं व्रतचारिणम् ।
कार्येण महता युक्तं दम्भयुक्तेन भारत ।
तेषां मतिरियं राजन्नासीत्तत्र विनिश्चये ।
बहुमित्रा वयं सर्वे तेषां नो मातुलो ह्ययम् ।
रक्षां करोतु सततं वृद्धबालस्य सर्वशः । [25]
उपगम्य तु ते सर्वे बिडालमिदमब्रुवन् ।
भवत्प्रसादादिच्छामश्चर्तुं चैव यथासुखम् ।
भवान्नो गतिरव्यग्रा भवान्नः परमः सुहृत् ।
ते वयं सहिताः सर्वे भवन्तं शरणं गताः ।

7

(L. 1) T2 नृपाश्वरथकुंजराः. — (L. 5) T1 G1. 5 कृष्णं (for एकं). — (L. 16) T1 G5 च चक्रिणः (for चक्रभृतः).

9

(L. 1) B3 D5 वचनं (for °नात्). — (L. 22) D5 D7. 10 कार्श्येन (for कार्येण). — (L. 24) D5 D6. 7. 10 Cnp

भवान्धर्मपरो नित्यं भवान्धर्मे व्यवस्थितः । [30]
स नो रक्ष महाप्रज्ञ त्रिदशानिव वज्रभृत् ।
एवमुक्तस्तु तैः सर्वैर्मूषिकैः स विशां पते ।
प्रत्युवाच ततः सर्वान्मूषिकान्मूषिकान्तकृत् ।
द्वयोर्योगं न पश्यामि तपसो रक्षणस्य च ।
अवश्यं तु मया कार्यं वचनं भवतां हितम् । [35]
युष्माभिरपि कर्तव्यं वचनं मम नित्यशः ।
तपसास्मि परिश्रान्तो दृढं नियममास्थितः ।
न चापि गमने शक्तिं कांचित्पश्यामि चिन्तयन् ।
सोऽस्मि नेयः सदा ताता नदीकूलमितः सुखम् ।
तथेति तं प्रतिज्ञाय मूषिका भरतर्षभ । [40]
वृद्धबालमथो सर्वं मार्जाराय न्यवेदयन् ।
ततः स पापो दुष्टात्मा मूषिकानथ भक्षयन् ।
पीवरश्च सुवर्णश्च दृढबन्धश्च जायते ।
मूषिकाणां गणश्चात्र भृशं संक्षीयतेऽथ सः ।
मार्जारो वर्धते चापि तेजोबलसमन्वितः । [45]
ततस्ते मूषिकाः सर्वे समेत्यान्योन्यमब्रुवन् ।
मातुलो वर्धते नित्यं वयं क्षीयामहे भृशम् ।
ततः प्राज्ञतमः कश्चिड्डिण्डिको नाम मूषिकः ।
अब्रवीद्वचनं राजन्मूषिकाणां महागणम् ।
गच्छतां वो नदीतीरं सहितानां विशेषतः । [50]
पृष्ठतोऽहं गमिष्यामि सहैव मातुलेन तु ।
साधु साध्विति ते सर्वे पूजयांचक्रिरे तदा ।
चक्रुश्चैव यथान्यायं डिण्डिकस्य वचोऽर्थवत् ।
अविज्ञानात्ततः सोऽथ डिण्डिकं ह्युपभुक्तवान् ।
ततस्ते सहिताः सर्वे मन्त्रयामासुरञ्जसा । [55]
तत्र वृद्धतमः कश्चित्कोलिको नाम मूषिकः ।
अब्रवीद्वचनं राजञ्ज्ञातिमध्ये यथातथम् ।
न मातुलो धर्मकामश्छद्ममात्रं कृता शिखा ।
न मूलफलभक्षस्य विष्ठा भवति लोमशा ।
अस्य गात्राणि वर्धन्ते गणश्च परिहीयते । [60]
अद्य सप्ताष्टदिवसान्डिण्डिकोऽपि न दृश्यते ।
एतच्छ्रुत्वा वचः सर्वे मूषिका विप्रदुद्रुवुः ।
बिडालोऽपि स दुष्टात्मा जगामैव यथागतम् ।
तथा त्वमपि दुष्टात्मन्बैडालं व्रतमास्थितः ।
चरसि ज्ञातिषु सदा बिडालो मूषिकेष्विव । [65]
अन्यथा किल ते वाक्यमन्यथा कर्म दृश्यते ।
दम्भनार्थाय लोकस्य वेदाश्चोपशमश्च ते ।
त्यक्त्वा छद्म त्विदं राजन्क्षत्रधर्मं समाश्रितः ।
कुरु कार्याणि सर्वाणि धर्मिष्ठोऽसि नरर्षभ ।
बाहुवीर्येण पृथिवीं लब्ध्वा भरतसत्तम । [70]
देहि दानं द्विजातिभ्यः पितृभ्यश्च यथोचितम् ।
क्लिष्टाया वर्षपूगांश्च मातुर्मातृहिते स्थितः ।
प्रमार्जाश्रु रणे जित्वा संमानं परमावह ।
पञ्च ग्रामा वृता यत्नान्नास्माभिरपवर्जिताः ।
युध्यामहे कथं संख्ये कोपयेम च पाण्डवान् । [75]
त्वत्कृते दुष्टभावस्य संत्यागो विदुरस्य च ।
जातुषे च गृहे दाहं स्मर तं पुरुषो भव ।
यच्च कृष्णमवोचस्त्वमायान्तं कुरुसंसदि ।
अयमस्मि स्थितो राजञ्शमाय समराय च ।
तस्यायमागतः कालः समरस्य नराधिप । [80]
एतदर्थं मया सर्वं कृतमेतद्युधिष्ठिर ।
किं नु युद्धात्परं लाभं क्षत्रियो बहु मन्यते ।
किं च त्वं क्षत्रियकुले जातः संप्रथितो भुवि ।
द्रोणादस्त्राणि संप्राप्य कृपाच्च भरतर्षभ ।
तुल्ययोनौ समबले वासुदेवं समाश्रितः । [85]
ब्रूयास्त्वं वासुदेवं च पाण्डवानां समीपतः ।
आत्मार्थं पाण्डवार्थं च यत्तो मां प्रतियोधय ।

बहुमित्रा. D1 ह्यसि (for ह्ययं). — (L. 29) Ds भवतः (for °न्तं). — (L. 31) K4 Dn1 D1.7.10 महाप्राज्ञ. — (L. 35) B4 D1 transp. वचनं and भवतां. Ds D7 भवतां रक्षणं हितं (for the posterior half). — (L. 39) K4 B3.5 Dn1 D1.7.8 तात. Dn1 D8 परं (for सुखं). — (L. 40) Ds D1.7.8 ते; D3.4.10 तत् (for तं). B3 ते तथेति विनिश्चित्य (for the prior half). — (L. 41) B1.3.4 Dn1 सर्वं. — (L. 42) K4 D3.4.7 [अ]पि; B3 तान् (for [अ]थ). B3 अभक्षयत्. — (L. 48) K4 B1-3 Ds1 D3.4.6 तत्र (for ततः). Dn1 दंडिकः; Ds दिण्किः; D7 दिंडिकः. — (L. 55) Ds D7 वा (for वो). — (L. 51) Ds D7 ते (for तु). B3 transp. सहैव and मातुलेन. — (L. 53) K4 Ds D3.4.7.10 ऊचुः (for चक्रुः). Dn1 दंडिकस्य; Ds तिणिकस्य; D7 दिंडिकस्य (for डिण्डि°). — (L. 54) K4 Dn1 D8 Ca उपयुक्तवान् (for °भुक्तवान्). — (L. 58) B2.3 transp. कृता and शिखा. Dn1 D1.8 छद्ममात्रकृता शिखा (for the posterior half). — (L. 60) B3.5 D1 अंगानि त(D1 चा)स्य वर्धते (for the prior half). — (L. 61) Ds D7 transp. [अ]पि and न. — (L. 64) Ds D3.4.7 बैडालव्रतम्. — (L. 67) Ds D7 दंभमास्थाय (for °नार्थाय). — (L. 68) D3.4.7.10 छद्मामिदं; Cn छद्म इदं. D3.4.10 समास्थितः (for °श्रितः). — (L. 69) D3.4 transp. कार्याणि and सर्वाणि. — (L. 72) B5 D1 संमानय च बांधवान् (for the posterior half). — (L. 74) K4 D8 अपि वर्जिताः; Ca अप° (as above). — (L. 75) D7.10 वयं (for कथं). — (L. 77) Ds1 D3.4 संस्मरन्; D7 स्मरन् त्वं (for स्मर तं). — (L. 79) B3.5 D1 transp. शमाय and समराय. — (L. 81) K4 Ds D3.4.7.10 सार्धे (for सर्वं).

सभामध्ये च यद्रूपं मायया कृतवानसि ।
तत्तथैव पुनः कृत्वा सार्जुनो मामभिद्रव ।
इन्द्रजालं च मायां वै कुहका वापि भीषणा । [90]
आत्तशस्त्रस्य संग्रामे वहन्ति प्रतिगर्जनाः ।
वयमप्युत्सहेम द्यां खं च गच्छेम मायया ।
रसातलं विशामोऽपि ऐन्द्रं वा पुरमेव तु ।
दर्शयेम च रूपाणि स्वशरीरे बहून्यपि ।
न तु पर्यायतः सिद्धिर्बुद्धिमाप्नोति मानुषीम् । [95]
मनसैव हि भूतानि धातैव कुरुते वशे ।
यद्ब्रवीषि च वार्ष्णेय धार्तराष्ट्रानहं रणे ।
घातयित्वा प्रदास्यामि पार्थेभ्यो राज्यमुत्तमम् ।
आचचक्षे च मे सर्वं संजयस्तव भाषितम् ।
मद्द्वितीयेन पार्थेन वैरं वः सव्यसाचिना । [100]
स सत्यसंगरो भूत्वा पाण्डवार्थे पराक्रमी ।
युध्यस्वाद्य रणे यत्तः पश्यामः पुरुषो भव ।
यस्तु शत्रुमभिज्ञाय शुद्धं पौरुषमास्थितः ।
करोति द्विषतां शोकं स जीवति सुजीवितम् ।
अकस्माच्चैव ते कृष्ण ख्यातं लोके महद्यशः । [105]
अद्येदानीं विजानीमः सन्ति षण्ढाः सशृङ्गकाः ।
मद्विधो नापि नृपतिस्त्वयि युक्तः कथंचन ।
संनाहं संयुगे कर्तुं कंसभृत्ये विशेषतः ।,

which is followed by 5. 157. 16.

[For the fable, cf. Bilāra-jātaka (ed. Fausboll, vol. 1, pp. 460–61), presenting a jackal (unaccountably substituted for the cat), which similarly pretends asceticism to beguile a troop of rats.]

10

After 5. 157. 17 (which is transposed), K4 B Dn1 Ds D1 (om. lines 1–6). 3. 4. 6–8. 10 ins.:

यद्ब्रवीषि च कौन्तेय धार्तराष्ट्रानहं रणे ।
निहनिष्यामि तरसा तस्य कालोऽयमागतः ।
त्वं हि भोज्ये पुरस्कार्यो भक्ष्ये पेये च भारत ।
क्व युद्धं क्व च भोक्तव्यं युध्यस्व पुरुषो भव ।
शयिष्यसे हतो भूमौ गदामालिङ्ग्य भारत । [5]
तद्वृथा च सभामध्ये वल्गितं ते वृकोदर ।
उलूक नकुलं ब्रूहि वचनान्मम भारत ।
युध्यस्वाद्य स्थिरो भूत्वा पश्यामस्तव पौरुषम् ।
युधिष्ठिरानुरागं च द्वेषं च मयि भारत ।
कृष्णायाश्च परिक्लेशं स्मरेदानीं यथातथम् । [10]
ब्रूयास्त्वं सहदेवं च राजमध्ये वचो मम ।
युध्येदानीं रणे यत्तः क्लेशान्स्मर च पाण्डव ।
विराटद्रुपदौ चोभौ ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ।
न दृष्टपूर्वा भर्तारो भृत्यैरपि महागुणैः ।
तथार्थपतिभिर्भृत्या यतः सृष्टाः प्रजास्ततः । [15]
अश्लाघ्योऽयं नरपतिर्युवयोरिति चागतम् ।
ते यूयं संहता भूत्वा तद्वधार्थं ममापि च ।
आत्मार्थं पाण्डवार्थं च प्रयुध्यध्वं मया सह ।
धृष्टद्युम्नं च पाञ्चाल्यं ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ।
एष ते समयः प्राप्तो लब्धव्यश्च त्वयापि सः । [20]
द्रोणमासाद्य समरे ज्ञास्यसे हितमुत्तमम् ।
युध्यस्व ससुहृत्पापं कुरु कर्म सुदुष्करम् ।
शिखण्डिनमथो ब्रूहि उलूक वचनान्मम ।
स्त्रीति मत्वा महाबाहुर्न हनिष्यति कौरवः ।
गाङ्गेयो धन्विनां श्रेष्ठो युध्येदानीं सुनिर्भयम् । [25]
कुरु कर्म रणे यत्तः पश्यामः पौरुषं तव ।
एवमुक्त्वा ततो राजा प्रहस्योलूकमब्रवीत् ।
धनंजयं पुनर्ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः ।

11

After 5. 157. 18 (which is a variant of 5. 158. 11), K4 B Dn1 Ds D6. 8. 10 read for the first time 5. 158. 12–41 (with v.l. and ins.), *repeating* the

---

— (L. 82) D3. 4 पुत्रात् (for युद्धात्). B3 नानु-; B5 [अ]प्यनु- (for बहु). — (L. 83) Dn1 Ds1 D10 संप्रथिते; D3. 4 संप्रार्थितो. — (L. 86) K4 D8 धर्मराजसमीपतः (for the posterior half). — (L. 87) K4 B5 D3. 4. 8 आत्मानं (for °र्थं). — (L. 90) = (var.) 5. 158. 35^{ab}. B1. 2. 4 न (for च). K4 D3. 4. 8 कुहको (for °का). B1. 2 D8 [अ]पि भीषणी; B3 Ds D1. 10 विभीषणी; D3. 4 विभीषिका (for [अ]पि भीषणा). — (L. 91) = (var.) 5. 158. 35^{cd}. — (L. 95) Dn1 Cnp ननु; D1 न हि; Cn न तु (as above). — L. 95–96 = (var.) 5. 158. 26. — L. 100 = (var.) 5. 58. 22^{cd}.

10

(L. 4) Ds1 D7 क्षत्रियो (for पुरुषो). — (L. 16) K4 D3. 4. 7. 10 अहं (for अयं). — (L. 17) B2. 3 D7 सहिता (for संहता). — (L. 21) Ds D7 आगम्य (for आसाद्य). — (L. 22) K4 चार्थं; B3. 4 Dn1 Ds D7. 8. 10 Cnp स्वार्थं; D3. 4 पार्थं; Cn पापं (as above). — (L. 25) D3. 4. 10 युध्यतां; D7 धर्मिणां; D8 रथिनां (for धन्विनां). B4 स्थिरो भव (for सुनिर्भयम्). — (L. 26) B3 D1 कुरु कर्माणि संयुक्तः (D1 °यत्तः) (for the prior half). B1. 3. 4 पश्यामि पुरुषो भव (for the posterior half).

passage in its proper place:

असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकत्थसे ।
आरुरुक्षुर्यथा मन्दः पर्वतं गन्धमादनम् ।
एवं कत्थसि कौन्तेय अकत्थन्पुरुषो भव ।
सूतपुत्रं सुदुर्धर्षं शल्यं च बलिनां वरम् ।
द्रोणं च बलिनां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि । [5]
अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि ।
ब्राह्मे धनुषि चाचार्यं वेदयोरन्तगं द्वयोः ।
युधि धुर्यमविक्षोभ्यमनीकचरमच्युतम् ।
द्रोणं महाद्युतिं पार्थ जेतुमिच्छसि तन्मृषा ।
न हि शुश्रुम वातेन मेरुमुन्मथितं गिरिम् । [10]
अनिलो वा वहेन्मेरुं द्यौर्वापि निपतेन्महीम् ।
युगं वा परिवर्तेत यद्येवं स्याद्यथात्थ माम् ।
को ह्यस्ति जीविताकाङ्क्षी प्राप्येममरिमर्दनम् ।
पार्थो वा इतरो वापि कोऽन्यः स्वस्ति गृहान्व्रजेत् ।
कथमाभ्यामभिध्यातः संस्पृष्टो दारुणेन वा । [15]
रणे जीवन्प्रमुच्येत पदा भूमिमुपस्पृशन् ।
किं दर्दुरः कूपशयो यथेमां
न बुध्यसे राजचमूं समेताम् ।
दुराधर्षां देवचमूप्रकाशां
गुप्तां नरेन्द्रैस्त्रिदशैरिव द्याम् । [20]
प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ दाक्षिणात्यै-
रुदीच्यकाम्बोजशकैः खशैश्च ।
शाल्वैः समत्स्यैः कुरुमध्यदेश्यै-
र्म्लेच्छैः पुलिन्दैर्द्रविडान्ध्रकाञ्च्यैः ।
नानाजनौघं युधि संप्रवृद्धं [25]
गाङ्गं यथा वेगमपारणीयम् ।
मां च स्थितं नागबलस्य मध्ये
युयुत्ससे मन्द किमल्पबुद्धे ।
अक्षय्याविषुधी चैव अग्निदत्तं च ते रथम् ।
जानीमो हि रणे पार्थ केतुं दिव्यं च भारत । [30]
अकत्थमानो युध्यस्व कत्थसेऽर्जुन किं बहु ।
पर्यायात्सिद्धिरेतस्य नैतत्सिध्यति कत्थनात् ।
यदीदं कत्थनाल्लोके सिध्येत्कर्म धनंजय ।
सर्वे भवेयुः सिद्धार्थाः कत्थने को हि दुर्गतः ।
जानामि ते वासुदेवं सहायं [35]
जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रम् ।
जानाम्यहं त्वादृशो नास्ति योद्धा
जानानस्ते राज्यमेतद्धरामि ।
न तु पर्यायधर्मेण सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ।
मनसैवानुकूलानि धातैव कुरुते वशे । [40]
त्रयोदश समा भुक्तं राज्यं विलपतस्तव ।
भूयश्चैव प्रशासिष्ये त्वां निहत्य सबान्धवम् ।
क तदा गाण्डिवं तेऽभूद्यत्त्वं दासपणैर्जितः ।
क तदा भीमसेनस्य बलमासीच्च फाल्गुन ।
सगदाद्भीमसेनाद्वा फाल्गुनाद्वा सगाण्डिवात् । [45]
न वै मोक्षस्तदा वोऽभूद्विना कृष्णामनिन्दिताम् ।
सा वो दास्ये समापन्नान्मोचयामास पार्षती ।
अमानुष्यं समापन्नान्दासकर्मण्यवस्थितान् ।
अवोचं यत्षण्ढतिलानहं वस्तथ्यमेव तत् ।
धृता हि वेणी पार्थेन विराटनगरे तदा । [50]
सूदकर्मणि विश्रान्तं विराटस्य महानसे ।
भीमसेनेन कौन्तेय यत्तु तन्मम पौरुषम् ।
एवमेव सदा दण्डं क्षत्रियाः क्षत्रिये दधुः ।
वेणीं कृत्वा षण्ढवेषः कन्यां नर्तितवानसि ।
न भयाद्वासुदेवस्य न चापि तव फाल्गुन । [55]
राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युध्यस्व सहकेशवः ।
न माया हीन्द्रजालं वा कुहका वापि भीषणाः ।
व्यात्तशस्त्रस्य संग्रामे वहन्ति प्रतिगर्जनाः ।
वासुदेवसहस्रं वा फाल्गुनानां शतानि वा ।
आसाद्य माममोघेषुं द्रविष्यन्ति दिशो दश । [60]
संयुगं गच्छ भीष्मेण भिन्धि वा शिरसा गिरिम् ।
तरस्व वा महागाधं बाहुभ्यां पुरुषोदधिम् ।
शारद्वतमहामीनं सौमदत्तितिमिंगिलम् ।
भीष्मवेगमपर्यन्तं द्रोणग्राहदुरासदम् ।
कर्णशल्यझषावर्तं काम्बोजवडवामुखम् । [65]
दुःशासनौघं शलशल्यमत्स्यं
सुषेणचित्रायुधनागनक्रम् ।
जयद्रथाद्रिं पुरुमित्रगाधं
दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपातम् ।
शस्त्रौघमक्षय्यमभिप्रवृद्धं [70]
यदावगाह्य श्रमनष्टचेताः ।
भविष्यसि त्वं हतसर्वबान्धव-
स्तदा मनस्ते परितापमेष्यति ।
तदा मनस्ते त्रिदिवादिवाशुचे-
र्निवर्तिता पार्थ महीप्रशासनात् । [75]
प्रशाम्य राज्यं हि सुदुर्लभं त्वया
बुभूषितः स्वर्ग इवातपस्विना ।

Colophon.

12

After 5. 159. 6, K4 B Dn1 Ds D8. 4. 6–8. 10 ins.:

एवमुक्त्वा महाबाहुः केशवो राजसत्तम ।
पुनरेव महाप्राज्ञं युधिष्ठिरमुदैक्षत ।
सृञ्जयानां च सर्वेषां कृष्णस्य च यशस्विनः ।
द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च संनिधौ ।
भूमिपानां च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह । [5]
उलूकोऽप्यर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ।

आशीविषमिव क्रुद्धं तुदन्वाक्यशलाकया ।
कृष्णादींश्चैव तान्सर्वान्यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ।
उलूकस्य तु तद्वाक्यं पापं दारुणमीरितम् ।
श्रुत्वा विचुक्षुभे पार्थो ललाटं चाप्यमार्जयत् । [10]
तदवस्थं तदा दृष्ट्वा पार्थं सा समितिर्नृप ।
नामृष्यन्त महाराज पाण्डवानां महारथाः ।
अधिक्षेपेण कृष्णस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
श्रुत्वा ते पुरुषव्याघ्राः क्रोधाज्जज्वलुरच्युताः ।
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः । [15]
केकया भ्रातरः पञ्च राक्षसश्च घटोत्कचः ।
द्रौपदेयाभिमन्युश्च धृष्टकेतुश्च पार्थिवः ।
भीमसेनश्च विक्रान्तो यमजौ च महारथौ ।
उत्पेतुरासनात्सर्वे क्रोधसंरक्तलोचनाः ।
बाहून्प्रगृह्य रुचिरान्रक्तचन्दनरूषितान् । [20]
अङ्गदैः पारिहार्यैश्च केयूरैश्च विभूषितान् ।
दन्तान्दन्तेषु निष्पिष्य सृक्किणी परिलेलिहन् ।
तेषामाकारभावज्ञः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
उदतिष्ठत्स वेगेन क्रोधेन प्रज्वलन्निव ।
उद्वृत्य सहसा नेत्रे दन्तान्कटकटाय्य च । [25]
हस्तं हस्तेन निष्पिष्य उलूकं वाक्यमब्रवीत् ।
अशक्तानामिवास्माकं प्रोत्साहननिमित्तकम् ।
श्रुतं ते वचनं मूर्ख यत्त्वां दुर्योधनोऽब्रवीत् ।
तन्मे कथयतो मन्द शृणु वाक्यं दुरासदम् ।
सर्वक्षत्रस्य मध्ये त्वं यद्वक्ष्यसि सुयोधनम् । [30]
शृण्वतः सूतपुत्रस्य पितुश्च त्वं दुरात्मनः ।
अस्माभिः प्रीतिकामैस्तु भ्रातुर्ज्येष्ठस्य नित्यशः ।
मर्षितं ते दुराचार तत्त्वं न बहु मन्यसे ।
प्रेषितश्च हृषीकेशः शमाकाङ्क्षी कुरून्प्रति ।
कुलस्य हितकामेन धर्मराजेन धीमता । [35]
त्वं कालचोदितो नूनं गन्तुकामो यमक्षयम् ।
गच्छस्वाहवमस्माभिस्तच्च श्वो भविता ध्रुवम् ।
मयापि च प्रतिज्ञातो वधः सभ्रातृकस्य ते ।
स तथा भविता पाप नात्र कार्या विचारणा ।
वेलामतिक्रमेत्सद्यः सागरो वरुणालयः । [40]
पर्वताश्च विशीर्येयुर्मयोक्तं न मृषा भवेत् ।
सहायस्ते यदि यमः कुबेरो रुद्र एव वा ।
यथाप्रतिज्ञं दुर्बुद्धे प्रकरिष्यन्ति पाण्डवाः ।
दुःशासनस्य रुधिरं पाता चास्मि यथेप्सितम् ।
यश्चेह प्रतिसंरब्धः क्षत्रियो माभियास्यति । [45]
अपि भीष्मं पुरस्कृत्य तं नेष्यामि यमक्षयम् ।
यच्चैतदुक्तं वचनं मया क्षत्रस्य संसदि ।
यथैतद्भविता सत्यं तथैवात्मानमालभे ।
भीमसेनवचः श्रुत्वा सहदेवोऽप्यमर्षणः ।
क्रोधसंरक्तनयनस्ततो वाक्यमुवाच ह । [50]
शौटीरशूरसदृशमनीकजनसंसदि ।
शृणु पाप वचो मह्यं यद्वाच्यो हि पिता त्वया ।
नास्माकं भविता भेदः कदाचित्कुरुभिः सह ।
धृतराष्ट्रस्य संबन्धो यदि न स्यात्त्वया सह ।
त्वं तु लोकविनाशाय धृतराष्ट्रकुलस्य च । [55]
उत्पन्नो वैरपुरुषः स्वकुलघ्नश्च पापकृत् ।
जन्मप्रभृति चास्माकं पिता ते पापपूरुषः ।
अहितानि नृशंसानि नित्यशः कर्तुमिच्छति ।
तस्य वैरानुषङ्गस्य गन्तास्म्यन्तं सुदुर्गमम् ।
अहमादौ निहत्य त्वां शकुनेः संप्रपश्यतः । [60]
ततोऽस्मि शकुनिं हन्ता मिषतां सर्वधन्विनाम् ।
भीमस्य वचनं श्रुत्वा सहदेवस्य चोभयोः ।
उवाच फाल्गुनो वाक्यं भीमसेनं स्मयन्निव ।
भीमसेन न ते सन्ति येषां वैरं त्वया सह ।
मन्दा गृहेषु सुखिनो मृत्युपाशवशं गताः । [65]
उलूकश्च न ते वाच्यः परुषं पुरुषोत्तम ।
दूताः किमपराध्यन्ते यथोक्तस्यानुभाषिणः ।
एवमुक्त्वा महाबाहुं भीमं भीमपराक्रमम् ।
धृष्टद्युम्नमुखान्वीरान्सुहृदः समभाषत ।
श्रुतं वस्तस्य पापस्य धार्तराष्ट्रस्य भाषितम् । [70]
कुत्सना वासुदेवस्य मम चैव विशेषतः ।
श्रुत्वा भवन्तः संरब्धा अस्माकं हितकाम्यया ।
प्रभावाद्वासुदेवस्य भवतां च प्रयत्नतः ।
समग्रं पार्थिवं क्षत्रं सर्वं न गणयाम्यहम् ।
भवद्भिः समनुज्ञातो वाक्यमस्य यदुत्तरम् । [75]
उलूके प्रापयिष्यामि यद्वक्ष्यामि सुयोधनम् ।

12

With lines *3–5*, *cf.* 5. 158. 4^{c}–5^{d}; lines 6—7 =(var.)5. 159. 1. — (L. 18) D_5 D_7 येमौ चैव (for यमजौ च). — (L. 20) K_4 $B_{2,3}$ D_5 D_{6-8} स्वभुजान्; Dn_1 D_{10} सुभुजान् (for रुचिरान्). $D_{3.4.7}$ °भूपितान् (for °रूषि°). — (L. 27) K_4 B_{1-3} D_5 $D_{3.4.6-8.10}$ °निमित्तजं. — (L. 30) B D_8 तं (for त्वं). — (L. 31) $D_{3.4}$ शकुनेश्च; D_7 °नेः सु- (for पितुश्च त्वं). — (L. 32) K_4 $D_{3.4.6.8}$ शासनात् (for नित्यशः). — (L. 38) B (except B_4) च (for ते). — (L. 42) K_4 $D_{3.4.8}$ च (for वा). — (L. 51) K_4 Dn_1 $D_{3.4.6-8.10}$ शौंडीरशूरसदृशं. — (L. 53) D_5 D_7 मा (for न). — (L. 55) B (except B_3) हि (for तु). — (L. 56) $D_{3.4}$ वै कुपुरुषः (for वैरपु°). — (L. 59) D_5 D_7 गंतासु (for °स्मि). K_4 सुदुर्गतं; $D_{6.8}$ °र्हदं (for °र्गमम्). — (L. 60) B (except B_5) आजौ (for आदौ). — (L. 62) K_4 B_3

श्वोभूते कत्थितस्यास्य प्रतिवाक्यं चमूमुखे ।
गाण्डीवेनाभिधास्यामि क्लीबा हि वचनोत्तराः ।
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे प्रशशंसुर्धनंजयम् ।
तेन वाक्योपचारेण विस्मिता राजसत्तमाः । [80]
अनुनीय च तान्सर्वान्यथामान्यं यथावयः ।
धर्मराजस्तदा वाक्यं तत्प्राप्यं प्रत्यभाषत ।
आत्मानमवमन्वानो न हि स्यात्पार्थिवोत्तमः ।
तत्रोत्तरं प्रवक्ष्यामि तव शुश्रूषणे रतः ।
उलूकं भरतश्रेष्ठ सामपूर्वमथोर्जितम् । [85]
दुर्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभ ।
अतिलोहितनेत्राभ्यामाशीविष इव श्वसन् ।
स्मयमान इव क्रोधात्सृक्किणी परिसंलिहन् ।
जनार्दनमभिप्रेक्ष्य भ्रातॄंश्चैवेदमब्रवीत् ।
अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् । [90]
उलूक गच्छ कैतव्य ब्रूहि तात सुयोधनम् ।
कृतघ्नं वैरपुरुषं दुर्मतिं कुलपांसनम् ।
पाण्डवेषु सदा पाप नित्यं जिह्मं प्रवर्तसे ।
स्ववीर्याद्यः पराक्रम्य पाप आह्वयते परान् ।
अभीतः पूरयन्वाक्यमेष वै क्षत्रियः पुमान् । [95]
स पाप क्षत्रियो भूत्वा अस्मानाहूय संयुगे ।
मान्यामान्यान्पुरस्कृत्य युद्धं मा गाः कुलाधम ।
आत्मवीर्यं समाश्रित्य भृत्यवीर्यं च कौरव ।
आह्वयस्व रणे पार्थान्सर्वथा क्षत्रियो भव ।
परवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् । [100]
अशक्तः स्वयमादातुमेतदेव नपुंसकम् ।
यस्त्वं परेषां वीर्येण आत्मानं बहु मन्यसे ।
कथमेवमशक्तस्त्वमस्मान्समभिगर्जसि ।

13

After 5. 160. 23, K_4 B Dn_1 D_5 $D_{3, 6-8, 10}$ ins. :

युधिष्ठिरोऽपि कैतव्यमुलूकमिदमब्रवीत् ।
उलूक मद्वचो ब्रूहि गत्वा तात सुयोधनम् ।
स्वेन वृत्तेन मे वृत्तं नाधिगन्तुं त्वमर्हसि ।
उभयोरन्तरं वेद सूनृतानृतयोरपि ।
न चाहं कामये पापमपि कीटपिपीलयोः । [5]
किं पुनर्ज्ञातिषु वधं कामयेयं कथंचन ।
एतदर्थं मया तात पञ्च ग्रामा वृताः पुरा ।
कथं तव सुदुर्बुद्धे न प्रेक्षे व्यसनं महत् ।
स त्वं कामपरीतात्मा मूढभावाच्च कत्थसे ।
तथैव वासुदेवस्य न गृह्णासि हितं वचः । [10]
किं चेदानीं बहूक्तेन युध्यस्व सह बान्धवैः ।
मम विप्रियकर्तारं कैतव्य ब्रूहि कौरवम् ।
श्रुतं वाक्यं गृहीतोऽर्थो मतं यत्ते तथास्तु तत् ।
भीमसेनस्ततो वाक्यं भूय आह नृपात्मजम् ।
उलूक मद्वचो ब्रूहि दुर्मतिं पापपूरुषम् । [15]
शठं नैकृतिकं पापं दुराचारं सुयोधनम् ।
गृध्रोदरे वा वस्तव्यं पुरे वा नागसाह्वये ।
प्रतिज्ञातं मया यच्च सभामध्ये नराधम ।
कर्ताहं तद्वचः सत्यं सत्येनैव शपामि ते ।
दुःशासनस्य रुधिरं हत्वा पास्याम्यहं मृधे । [20]
सक्थिनी तव भङ्क्त्वैव हत्वा हि तव सोदरान् ।
सर्वेषां धार्तराष्ट्राणामहं मृत्युः सुयोधन ।
सर्वेषां राजपुत्राणामभिमन्युरसंशयम् ।
कर्मणा तोषयिष्यामि भूयश्चैव वचः शृणु ।
हत्वा सुयोधन त्वां वै सहितं सर्वसोदरैः । [25]
आक्रमिष्ये पदा मूर्ध्नि धर्मराजस्य पश्यतः ।
नकुलस्तु ततो वाक्यमिदमाह महीपते ।
उलूक ब्रूहि कौरव्यं धार्तराष्ट्रं सुयोधनम् ।
श्रुतं ते गदतो वाक्यं सर्वमेव यथातथम् ।
तथा कर्तास्मि कौरव्य यथा त्वमनुशासि माम् । [30]

$D_{6, 8, 10}$ भीमसेनस्य वचनं (*for the prior half*). — (L. 67) B (except B_3) °वादिनः (for °भाषिणः). — (L. 68) B (except B_3) Dn_1 महाबाहुर्. — (L. 71) B_{3-5} Dn_1 कृत्स्नं (for °त्स्ना). — D_4 om. lines 73–103. — (L. 74) K_4 D_5 $D_{3, 6-8, 10}$ समस्तं (for समग्रं). — (L. 76) D_7 प्रेषयि° (for प्रापयि°). B (except B_2) वक्ष्यति (for वक्ष्यामि). — (L. 77) K_4 B_2 $D_{6, 8}$ कथितस्य. — (L. 83) K_4 B_2 D_5 $D_{3, 6, 7, 10}$ हिंस्यात् (for हि स्यात्). K_4 D_5 $D_{3, 6, 7}$ पार्थिवोत्तम ; D_8 °वो रणे. — (L. 86) B (except B_3) D_{10} भरतर्षभः. — (L. 90) Om. in D_5 $D_{7, 10}$. K_4 B (except B_5) विपुलौ भुजौ (for विपुलं भुजम्). — (L. 93) D_5 $D_{7, 10}$ यथा (for सदा). B_4 D_5 $D_{3, 6, 7, 10}$ Cnp प्रवर्तसे (as above); the rest °ते. — (L. 94) = (var.) 5. 160. 3^{ab}. K_4 Dn_1 D_6 आहूयते (for आह्व°). — (L. 95) = (var.) 5. 160. 3^{cd}. — (L. 96) B (except B_3) $D_{3, 8}$ पापः — (L. 98) D_5 अपि (for आत्म-). — (L. 99) K_4 Dn_1 $D_{3, 8}$ आहूय च (for आह्वयस्व). — (L. 100) = 5. 160. 4^{ab}.

13

(L. 6) D_5 D_7 कामयेहं (for °येयं). — (L. 9) B_4 D_5 $D_{7, 10}$ काल° (for काम°). — (L. 12) D_5 कैतवं (for कौरवं). — (L. 14) K_4 $D_{3, 6, 8}$ चाह (for आह). — (L. 25) $B_{2, 4}$ $D_{7, 8}$ सुयोधनं. B_2 सुहृद्भिः सह सोदरैः (for the posterior half). — (L. 28) D_5 $D_{3, 7, 8, 10}$ कैतव्य (for कौरव्यं). — (L. 32) D_5 दुर्यो° (for सुयो°).

सहदेवोऽपि नृपते इदमाह वचोऽर्थवत् ।
सुयोधन मतिर्या ते वृथैषा ते भविष्यति ।
शोचिष्यसे महाराज सपुत्रज्ञातिबान्धवः ।
इमं च क्लेशमस्माकं हृष्टो यत्त्वं निकत्थसे ।
विराटद्रुपदौ वृद्धावुलूकमिदमूचतुः । [35]
दासभावं नियच्छेव साधोरिति मतिः सदा ।
तौ च दासावदासौ वा पौरुषं यस्य यादृशम् ।
शिखण्डी तु ततो वाक्यमुलूकमिदमब्रवीत् ।
वक्तव्यो भवता राजा पापेष्वभिरतः सदा ।
पश्य त्वं मां रणे राजन्कुर्वाणं कर्म दारुणम् । [40]
यस्य वीर्यं समासाद्य मन्यसे विजयं युधि ।
तमहं पातयिष्यामि रथात्तव पितामहम् ।
अहं भीष्मवधात्सृष्टो नूनं धात्रा महात्मना ।
सोऽहं भीष्मं हनिष्यामि मिषतां सर्वधन्विनाम् ।
धृष्टद्युम्नोऽपि कैतव्यमुलूकमिदमब्रवीत् । [45]
सुयोधनो मम वचो वक्तव्यो नृपतेः सुतः ।
अहं द्रोणं हनिष्यामि सगणं सहबान्धवम् ।
कर्ता चाहं तथा कर्म यथा नान्यः करिष्यति ।
तमब्रवीद्धर्मराजः कारुण्यार्थं वचो महत् ।
नाहं ज्ञातिवधं राजन्कामयेयं कथंचन । [50]
तवैव दोषाद्दुर्बुद्धे सर्वमेतत्त्वनावृतम् ।
अवश्यं च मया कार्यं सर्वेषां चरितं महत् ।
स गच्छ माचिरं तात उलूक यदि मन्यसे ।
इह वा तिष्ठ भद्रं ते वयं हि तव बान्धवाः ।
उलूकस्तु ततो राजन्धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् । [55]
आमन्त्र्य प्रययौ तत्र यत्र राजा सुयोधनः ।
उलूकस्तत आगम्य दुर्योधनममर्षणम् ।
अर्जुनस्य समादेशं यथोक्तं सर्वमब्रवीत् ।
वासुदेवस्य भीमस्य धर्मराजस्य पौरुषम् ।
नकुलस्य विराटस्य द्रुपदस्य च भारत । [60]
सहदेवस्य च वचो धृष्टद्युम्नशिखण्डिनोः ।

14

After 5. 197. 19^{cd}, N ins.:

चेकितानः स्वसैन्येन महता पार्थिवर्षभ ।
धृष्टकेतुश्च चेदीनां प्रणेता पार्थिवो ययौ ।
सात्यकिश्च महेष्वासो वृष्णीनां प्रवरो रथः ।
वृतः शतसहस्रेण रथानां प्रणुदन्बली ।
क्षत्रदेवब्रह्मदेवौ रथस्थौ पुरुषर्षभौ । [5]
जघनं पालयन्तौ च पृष्ठतोऽनुप्रजग्मतुः ।
शकटापणवेशाश्च यानं युग्यं च सर्वशः ।
तत्र नागसहस्राणि हयानामयुतानि च ।
फल्गु सर्वं कलत्रं च यत्किंचित्कृशदुर्बलम् ।
कोशसंचयवाहांश्च कोष्ठागारं तथैव च । [10]
गजानीकेन संगृह्य शनैः प्रायाद्युधिष्ठिरः ।
तमन्वयात्सत्यधृतिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः ।
श्रेणिमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य वा विभुः ।
रथा विंशतिसाहस्रा ये तेषामनुयायिनः ।
हयानां चैव कोट्यश्च महतां किङ्किणीकिनाम् । [15]
गजा विंशतिसाहस्रा ईषादन्ताः प्रहारिणः ।
कुलीना भिन्नकरटा मेघा इव विसर्पिणः ।
षष्टिर्नागसहस्राणि दशान्यानि च भारत ।
युधिष्ठिरस्य यान्यासन्युधि सेना महात्मनः ।
क्षरन्त इव जीमूताः प्रभिन्नकरटामुखाः । [20]
राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः ।
एवं तस्य बलं भीमं कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।

— (L. 33) Ds $D_{7.10}$ शोचिष्यसि. — (L. 37) Om. in B_2. K_4 $D_{3.6-8}$ च (for वा). — (L. 38) Ds $D_{7.10}$ च (for तु). — (L. 40) K_4 दुर्धर्षं (for कुर्वाणं). — (L. 44) =(var.) 5. 160. 8^{cd}. — B_5 om. lines 48–51; K_4 om. lines 50–52. — (L. 51) Ds D_{10} दोषो (for दोषाद्). Dn_1 $D_{3.8}$ अनावृतं; Cn as above. — (L. 52) $D_{6.7}$ Cn पूर्वेषां; Cnp सर्वेषां (as above). B_3 उच्चितं; Ds $D_{3.10}$ (m as above) च हितं (for चरितं). — B_5 D_7 om. lines 54–61. — (L. 56) K_4 $D_{3.6.8}$ राजन् (for तत्र). — After line 56, D_3 (which om. lines 57–61) reads 24^{ab}, and D_8 reads 24.

14

(L. 1) $K_{1.2.5}$ $D_{3.4.7}$ च (for स्व-). — (L. 2) $K_{1.2}$ [अ]न्वयात् (for ययौ). — (L. 3) K_1 स महारथः (for प्रवरो रथः). — (L. 4) K_5 प्राणवद्; Ds $D_{2-4.8}$ प्रणदन्; D_1 प्रणदद्; D_7 प्राणदद् (for प्रणुदन्). $K_{1.2}$ रथमास्थाय धिष्ठितः. — (L. 5) K $D_{1-4.7.8}$ क्षत्रहा क्षत्रदेवश्च. — (L. 6) K_2 जनौघान् (for जघनं). — (L. 7) =(var.)5. 149. 53^{ab}. Om. in K_5. B_{3-5} Dn Ds $D_{5.6.8-10}$ भक्ष्यं भोज्यं च यत्किंचित् (for the prior half). — (L. 8) = 5. 197. 19^{ab}. Om. in K B_2 $D_{1-4.7}$. — (L. 9) =(var.) 5. 149. 54^{ab}. $K_{1.2}$ फाल्गुनः सकलं तत्र; D_1 सर्वं सर्वकलत्रं च. $D_{3.4}$ क्षत° (for कृश°). D_1 यत्किंचित्सारवद्बलं. — D_5 resumes from line 10. — (L. 10) Ds $D_{8.10}$ °वाहाश्च. $D_{1.10}$ कोष्ठागारास्. — (L. 11) $K_{1.2.5}$ D_7 गजानीकं च. K_1 अशंकितः; K_2 अकंपितः; K_5 अतंद्रितः; $D_{1.2.7}$ अनिंदितः (for युधिष्ठिरः). — (L. 12) Om. in K $D_{1.2}$. — (L. 13) Cf. 5. 149. 58^{bc}. Om. in. K $D_{1.2.7}$ चाभिभुः (for वा विभुः) — After line 13, $D_{3.4}$ read line 16. — (L. 14) $K_{1.2.5}$ $D_{1.7}$ रथाश्च शतसाहस्राः

— (L. 15) K_5 पंच; B Dn D_6 दश; Ds_1 $D_{3-5.10}$ नव (for चैव). — (L. 16) Om. in K $D_{1.2}$. $D_{3.4}$ read this line after 13. $D_{5.6.8}$ युग° (for ईपा°). — K D_{1-3} om. line 17. — (L. 18) $K_{2.5}$ D_{2-4} दश (K_2 पंच) चान्यानि भारत. — After line 18, $K_{1.5}$ B_2 $D_{1-4.7}$ ins.:

विंशतिश्च सहस्राणि पञ्च चान्यानि भागशः ।

— K_4 om. lines 19–22. — (L. 19) K_5 चान्यानि (for यान्यासन्). $K_{1.5}$ सेनाग्रे (K_5 °ना च) सप्तसप्तसु; K_2 सेनाग्रेषु च सप्तसु; $D_{1-4.7}$ युधि सेनासु सप्तसु. — (L. 20) Prior half = (var.) 1. 3. 139° (cf. v.l.). — (L. 21) $K_{1.5}$ गजानाम् (for राजानम्). — (L. 22) $K_{1.2.5}$ D_{1-4} एतत् (for एवं). $K_{1.2}$ $D_{1.3.4}$ नागबलं; K_5 D_2 एव बलं; $B_{2.5}$ तावद्बलं; Ds समभवद् (for तस्य बलं). D_7 एवं समभवद्युद्धं (for the prior half).

APPENDIX II

This appendix is a list of Sanskrit passages culled from the Javanese version of the Udyogaparvan (as in *De Verhouding van het Oud-javaansche Udyogaparwa tot zijn Sanskṛt-origineel* by H. H. Juynboll) and compared with the three current editions of the Mahābhārata, viz. the Calcutta edition (*editio princeps*, Calcutta 1834-39), the Madras edition (i.e. P. P. Subrahmaṇya Śāstrī's "Southern Recension", Madras 1932), the Bombay edition (as printed by the Gujarati Printing Press, Bombay 1920), as well as with the Critical edition. Most of the passages are corrupt, but in the majority of cases the probable readings can be guessed and restored. Where such restoration has in a few cases been found doubtful or risky, the original corrupt reading has been retained and indicated as such. This fact has rendred comparison difficult; and with this reservation, the result of comparision has been given here. Complete identity between the passages compared is shown by the sign of equality (=); difference between them is indicated by either ± or ∼, the former shows close proximity (implying only some trifling modification), the latter rather remote resemblance (implying free paraphrase).

It will be seen that almost all the Javanese citations can be definitely identified in the text of the Critical edition, there being only one pasage which has nothing corresponding to it in our editions. Only three stanzas (P. 5. 63. 14, 18, 23) are to be traced to the "additional" passages belonging merely to the Northern tradition (App. I, no. 3); but no passage can be traced to the characteristic Southern additions. This fact tends to support the conclusion, arrived at by a similar comparison of Ādiparvan passages and stated in Appendix II to Vol. I (p. 971), that the source of the Javanese version of the Udyoga, like that of the Ādi, is most probably the Northern recension.

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
	उद्योगपर्व				
220	पूर्वं चाभिगतं सन्तो भजन्ते पूर्वचारिणः	± 7. 11^{cd}	± 142^{ab}	± 7. 14^{cd}	± 7. 14^{ab}
	त्वं च श्रेष्ठतमो लोके सतां मध्ये जनार्दनः	± 12^{ab}	± 142^{cd}	± 15^{ab}	± 14^{cd}
	तव पूर्वाभिगमनात्पूर्वं चाप्यस्य दर्शनात् }	= 14^{ab}	= 145^{ab}	= 18^{ab}	= 16^{ab}
	साहाय्यमुभयोरेव करिष्यामि सुयोधन }	= 14^{cd}	= 145^{cd}	= 18^{cd}	= 16^{cd}
	तत्र पाल्योऽर्जुनो राजन्यदि मत्प्रियमिच्छसि }	= 8. 27^{ab}	= 215^{ab}	= 8. 51^{cd}	= 8. 44^{ab}
	तेजोवधश्च ते कार्यः सौतेरस्मत्प्रियावहः }	± 27^{cd}	± 215^{cd}	± 52^{ab}	± 44^{cd}
221	जटासुरात्परिक्लेशः कीचकाच्च महाद्युते }	= 34^{ab}	= 223^{ab}	= 60^{ab}	= 51^{ab}
	द्रौपद्यापि गतं दुःखं दमयन्त्या महाशुभम् }	± 34^{cd}	± 223^{cd}	± 60^{cd}	± 51^{cd}
	त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः }	= 9. 3^{ab}	= 229^{ab}	= 9. 3^{ab}	= 9. 3^{ab}
	स पुत्रं च त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात्किलासृजत् }	± 3^{cd}	± 229^{cd}	± 3^{cd}	± 3^{cd}
222	ततः प्रभृति लोकस्य जृम्भिका प्राणसंश्रिता	± 48^{cd}	= 283^{cd}	± 68^{ab}	= 54^{cd}
	त्वं प्रभुः सर्वदेवानां । त्वं हि देव सहदेवम् [महादेवः ?] }	± 10. 8^{ab}	± 298^{ac}	± 10. 10^{c} & 11^{a}	± 10. 8^{ac}
	त्वं यः [त्वया ?] सर्वमिदं कृतं । सर्वदेवनमस्कृतः }	± 8^{cd}	± 298^{bd}	± 10^{d} & 11^{b}	± $8^{bd'}$
	सख्यं भवतु ते वृत्र शक्रेण सह नित्यदा }	= 19^{cd}	= 309^{cd}	± 22^{ab}	= $19^{cd'}$
	अवाप्स्यसि सुखं त्वं च शक्रलोकम्वपुष्कलान् ['लोकांश्च पुष्कलान् ?] }	± 19^{ef}	± 310^{ab}	± 22^{cd}	± 20^{ab}
	न शुष्केन न चार्द्रेण । न शस्त्रेण न वज्रेण }	= 29^{ac}	± 320^{ac}	± 32^{ac}	= 29^{ac}
	नाश्मना न च दारुणा । न दिवा न निशा तदा }	± 29^{bd}	± 320^{bd}	± 32^{bd}	± $29^{bd'}$
223	इन्द्रस्य महिषी देवी कस्मान्मा नोपतिष्ठति	± 11. 14^{cd}	± 359^{ab}	± 11. 18^{ab}	± 11. 18^{ab}
	अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां लोकानां च तवेश्वरः	± 15^{ab}	± 359^{cd}	± 18^{cd}	± 18^{cd}
	इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं का त्वं ब्रूहि वरानने	= 14. 2^{cd}	= 429^{cd}	= 14. 2	= 14. 2^{cd}
	अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मतो लोहमुत्थितम् }	± 15. 32^{ab}	± 482^{ab}	± 15. 39^{ab}	± 15. 34^{ab}
	तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति }	= 32^{cd}	= 482^{cd}	= 39^{cd}	= 34^{cd}
224	स्वयोनिं भजते सर्वं विशस्वापोऽविशङ्कितः	± 16. 8^{ab}	± 490^{ab}	± 16. 8^{ab}	= 16. 8^{ab}
	दिष्ट्या भवन्तं पश्यामि हतारिं बलसूदन }	± 17. 3^{cd}	± 523^{ab}	= 17. 5^{cd}	± 17. 4^{ab}
	दिष्ट्या च नहुषो भ्रष्टो देवराज्यात्पुरंदर }	= 3^{ab}	± 522^{cd}	= 5^{ab}	± 3^{cd}
	तेनाभूद्धततेजाश्च निःश्रीकश्च शचीपते	± 12^{ab}	± 533^{ab}	= 15^{ab}	± 13^{ab}
	त्रिविष्टपं प्रपद्यस्व पाहि लोकाञ्शचीपते }	= 17^{ab}	= 538^{cd}	= 21^{ab}	= 19^{ab}
	जितेन्द्रियो जितामित्रः स्तूयमानो महर्षिभिः }	= 17^{cd}	= 539^{ab}	= 21^{cd}	= 19^{cd}
225	एवं दुःखमनुप्राप्तमिन्द्रेण सह भार्यया }	= 18. 10^{ab}	= 553^{ab}	= 18. 10^{ab}	= 18. 10^{ab}
	अज्ञातवासश्च कृतः शत्रुणन्तकं वतृय (?) }	± 10^{cd}	± 553^{cd}	± 10^{cd}	± 10^{cd}
	य इदं नियतः पठेत्	= 19^{b}	= 562^{b}	= 19^{b}	= 19^{b}
	स परत्रेह च मोदते	± 19^{d}	± 562^{d}	± 19^{d}	± 19^{d}
226	धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च सुतावेकस्य विश्रुतौ }	= 20. 4^{ab}	= 606^{ab}	= 20. 4^{ab}	= 20. 4^{ab}
	तयोः समानं द्रविणं पैतृकं नात्र संशयः }	= 4^{cd}	= 606^{cd}	= 4^{cd}	= 4^{cd}
	न हि ते विग्रहं वीराः कुर्वन्ति कुरुभिः सह }	= 14^{ab}	= 616^{ab}	= 14^{ab}	= 14^{ab}
	अविनाशेन लोकस्य लक्ष्यन्ते पाण्डवाः स्वकम् }	± 14^{cd}	± 616^{cd}	± 14^{cd}	± 14^{cd}
	संजययानपर्व				
	लता इव धृतराष्ट्राः शालाः संजय पाण्डवाः }	± 29. 49^{ab}	± 864^{ab}	± 28. 59^{ab}	± 29. 56^{ab}
	न लता वर्धते जातु अनाश्रित्य महाद्रुमम् }	= 49^{cd}	± 864^{cd}	± 59^{cd}	± 56^{cd}

Page	Javanese Text	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
	प्रजागरपर्व				
227	अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम्	= 33. 13^{ab}	= 983^{ab}	= 32. 14^{ab}	= 33. 13^{ab}
	हृतस्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागरम्	± 13^{cd}	± 983^{cd}	± 14^{cd}	± 13^{cd}
	निषेवते प्रशान्तानि निन्दितानि न सेवते	± 16^{ab}	= 991^{ab}	± 23^{ab}	± 16^{ab}
	अनास्तिकं श्रद्दधानमेतत्पण्डितलक्षणम्	± 16^{cd}	± 991^{cd}	± 23^{cd}	± 16^{cd}
228	न हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तप्यते	= 26^{ab}	= 996^{ab}	= 33^{ab}	= 26^{ab}
	गाङ्गो ह्रद इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते	= 26^{cd}	= 996^{cd}	= 33^{cd}	= 26^{cd}
	श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा यस्य श्रुतानुगा	± 29^{ab}	± 999^{ab}	± 37^{ab}	± 29^{ab}
	असंभिन्नार्यमर्यादं पण्डिताख्यां लभेत सः	± 29^{cd}	± 999^{cd}	± 37^{cd}	± 29^{cd}
	अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः	= 30^{ab}	= 1000^{ab}	= 39^{ab}	= 30^{ab}
	अर्थांश्चाकर्मणा प्रेप्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः	= 30^{cd}	= 1000^{cd}	= 39^{cd}	= 30^{cd}
	अकामान्कामयति यः कामयानान्परिद्विपन्	= 32^{ab}	± 1002^{ab}	± 41^{ab}	± 32^{ab}
	बलवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम्	= 32^{cd}	= 1002^{cd}	= 41^{cd}	= 32^{cd}
229	परं क्षिपति दोषणे वर्तमानः स्वयं तथा	= 36^{ab}	= 1007^{ab}	= 46^{ab}	= 37^{ab}
	यश्च क्रुध्यत्यनीशश्च स तु मूढतमो नरः	± 36^{cd}	± 1007^{cd}	± 46^{cd}	± 37^{cd}
	अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते	= 35^{ab}	= 1006^{ab}	= 45^{ab}	= 36^{ab}
	विश्वसायति मान्तेषु मूढचेता नराधमः	± 35^{cd}	± 1006^{cd}	± 45^{cd}	± 37^{ab}
	अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च	= 33^{ab}	= 1003^{ab}	= 42^{ab}	= 33^{ab}
	कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतनम्	± 33^{cd}	± 1003^{cd}	± 42^{cd}	± 33^{cd}
230	भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं मत्स्यो बडिशमायसम्	= 34. 13^{ab}	= 1106^{ab}	= 33. 13^{ab}	= 34. 13^{ab}
	रूपभिते प्रमसते नानुबन्धमपेक्षते	± 13^{cd}	± 1106^{cd}	± 13^{cd}	± 13^{cd}
	वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः	= 15^{ab}	= 1108^{ab}	= 15^{ab}	= 15^{ab}
	स नाप्नोति रसं तेभ्यो बीजं तस्य विनश्यति	± 15^{cd}	± 1108^{cd}	± 15^{cd}	± 15^{cd}
231	यथा मधु समाधत्ते रक्षन्पुष्पाणि षट्पदः	± 17^{ab}	± 1110^{ab}	± 17^{ab}	± 17^{ab}
	तद्वदर्थान्मानुषेभ्य आदद्यादविहिंसया	± 17^{cd}	± 1110^{cd}	± 17^{cd}	± 17^{cd}
	पुष्पं पुष्पं विचिह्वियन्मूले छेदं विवर्जयेत्	± 18^{ab}	± 1111^{ab}	± 18^{ab}	± 18^{ab}
	मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः	= 18^{cd}	= 1111^{cd}	= 18^{cd}	= 18^{cd}
	यस्येर्ष्या परवित्तेषु वीर्ये रूपे कुलान्वये	± 40^{ab}	± 1135^{ab}	± 43^{ab}	± 42^{ab}
	सुखसौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः	± 40^{cd}	= 1135^{cd}	= 43^{cd}	= 42^{cd}
232	आत्मज्ञानमनायासस्तितिक्षा धर्मनित्यता	= 70^{ab}	= 1167^{ab}	= 74^{ab}	= 73^{ab}
	वाक्चैव गुप्ता दानं च नैतान्यन्त्येषु भारत	= 70^{cd}	= 1167^{cd}	= 74^{cd}	= 73^{cd}
	आर्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो	= 35. 3^{ab}	= 1183^{ab}	= 34. 3^{ab}	= 35. 3^{ab}
	इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि	= 3^{cd}	= 1183^{cd}	= 3^{cd}	= 3^{cd}
233	देवद्रव्यविनाशेन	= 36. 26^{a}	= 1285^{a}	= 35. 26^{a}	= 36. 26^{a}
	ब्राह्मणानां परिभवात्	= 27^{a}	= 1286^{a}	= 27^{a}	= 27^{a}
	वेदस्योत्पादनेन च	± 25^{b}	= 1284^{b}	± 25^{b}	± 25^{b}
	तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता	= 32^{ab}	= 1293^{ab}	= 34^{ab}	= 34^{ab}
	सतामेतानि गेहेषु न छिद्यन्ते कदाचन	± 32^{cd}	± 1293^{cd}	± 34^{cd}	± 34^{cd}
	बुध्या भयं प्रणुदति तपसा विन्दते महत्	= 50^{ab}	= 1311^{ab}	= 52^{ab}	= 52^{ab}
	गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शान्तिं त्यागेन विन्दते	± 50^{cd}	± 1311^{cd}	± 52^{cd}	± 52^{cd}
234	सुलभाः पुरुषा लोके सततं प्रियवक्तः	± 37. 14^{ab}	± 1348^{ab}	± 36. 15^{ab}	± 37. 15^{ab}
	अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः	= 14^{cd}	= 1348^{cd}	= 15^{cd}	= 15^{cd}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
234	यो हि धर्मं व्यपाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये	= 37. 15^{ab}	= 1349^{ab}	± 36. 16^{ab}	± 37. 16^{ab}
	अप्रियाण्याह पथ्यानि स ते राजन्सहायकः	± 15^{cd}	± 1349^{cd}	± 16^{cd}	± 16^{cd}
	सहायबन्धना ह्यर्थाः सहायाश्चार्थबन्धनाः	= 34^{ab}	= 1371^{ab}	= 38^{ab}	= 38^{ab}
	अन्योन्यबन्धनावेतौ विनान्योन्यं न सिध्यतः	= 34^{cd}	= 1371^{cd}	= 38^{cd}	= 38^{cd}
235	न स्याद्वनमृते व्याघ्राव्याघ्रा न स्युर्ऋते वनात्	± 42^{ab}	± 1379^{ab}	± 46^{ab}	± 46^{ab}
	वनं हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्रान्रक्षति काननम्	= 42^{cd}	= 1379^{cd}	= 46^{cd}	= 46^{cd}
	संनियच्छति यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः	= 47^{ab}	= 1384^{ab}	= 51^{ab}	= 51^{ab}
	स श्रियो भाजनं राजन्यश्चापदि न मुह्यति	± 47^{cd}	± 1384^{cd}	± 51^{cd}	± 51^{cd}
	विद्याशीलवयोवृद्धान्बुद्धिवृद्धांश्च भारत	= 38. 31^{ab}	= 1431^{ab}	= 37. 34^{ab}	= 38. 34^{ab}
	धनाभिजनवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते	= 31^{cd}	= 1432^{ab}	± 34^{cd}	± 34^{cd}
236	न च रात्रौ सुखं शेते ससर्पे इव वेश्मनि	± 37^{ab}	= 1437^{cd}	± 40^{ab}	= 40^{ab}
	यः कामयति निर्दोषं सदोषोऽभ्यन्तरं जनम्	± 37^{cd}	± 1438^{ab}	± 40^{cd}	± 40^{cd}
	यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम्	= 39. 15^{ab}	= 1462^{cd}	= 38. 17^{ab}	= 39. 17^{cd}
	स पुत्रपशुभिर्वृद्धं यशश्चाक्षयमश्नुते	± 15^{cd}	± 1463^{ab}	± 17^{cd}	± 18^{ab}
237	श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति	= 25^{ab}	= 1472^{cd}	= 27^{ab}	= 27^{ab}
	दग्धवृक्षं मृग इव साधनं तस्य निन्दित	± 25^{cd}	± 1473^{ab}	± 27^{cd}	± 27^{cd}
	यत्सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते	= 47^{ab}	= 1506^{ab}	= 61^{ab}	= 61^{ab}
	कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत्	= 47^{cd}	= 1506^{cd}	= 61^{cd}	= 61^{cd}
	अग्निहोत्रफला वेदा व्रतशीलफलं श्रुतम्	± 51^{ab}	± 1511^{cd}	± 66^{ab}	± 66^{cd}
	रतिपुत्रफला दारा दत्तभुक्तफलं धनम्	= 51^{cd}	± 1512^{ab}	± 66^{cd}	= 67^{ab}
238	अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः	= 60^{ab}	= 1520^{cd}	= 75^{ab}	= 75^{cd}
	चत्वारि मिध्यपेसुन कीर्तिरायुर्यशो बलम्	± 60^{cd}	± 1521^{ab}	± 75^{cd}	± 76^{ab}
	अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम्	= 40. 3^{ab}	± 1534^{cd}	± 39. 3^{ab}	± 40. 3^{ab}
	चत्वारि संप्रवर्धन्ते सामं तद्ब्रह्महत्यया	± 3^{cd}	~ 1534^{cd}	± 3^{cd}	± 3^{cd}
239	आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था	= 19^{a}	= 1553^{a}	= 21^{a}	= 21^{a}
	सत्योदका धृतिकूला दमोर्मिः	= 19^{b}	± 1553^{b}	± 21^{b}	± 21^{b}
	तस्यां स्नातः प्रायति पुण्यकर्मा	± 19^{c}	± 1553^{c}	± 21^{c}	± 21^{c}
	पुण्यो ह्यात्मा नित्यमक्षोभ्य एव	± 19^{d}	± 1553^{d}	± 21^{d}	± 21^{d}
	धृत्वा शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा	= 22^{ab}	= 1556^{ab}	= 24^{ab}	= 24^{ab}
	चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा	= 22^{cd}	= 1556^{cd}	= 24^{cd}	= 24^{cd}
	सनत्सुजातपर्व				
240	मृत्युर्नास्तीति	= 42. 3^{b}	= 1579^{b}	= 41. 3^{b}	= 42. 3^{b}
	येषां धर्मेषु विस्पर्धा बले बलवतामपि	± 18^{ab}	± 1602^{ab}	± 26^{ab}	± 27^{ab}
	ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य ब्रह्मलोके प्रकाशते	± 18^{cd}	± 1602^{cd}	± 26^{cd}	± 27^{cd}
	अस्मिँल्लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र दृश्यते	= 43. 5^{ab}	± 1630^{ab}	± 42. 10^{ab}	± 43. 10^{ab}
	ब्राह्मणानामिमे लोका ऋद्धे तपसि संयतम्	± 5^{cd}	± 1630^{cd}	± 10^{cd}	± 10^{cd}
	क्रोधः कामो लोभमोहाद्विभत्सा	± 8^{a}	± 1636^{a}	± 17^{a}	± 16^{a}
	कृपासूया मानशोकौ स्पृहा च	= 8^{b}	± 1636^{b}	± 17^{b}	± 16^{b}
	ईर्ष्या जुगुप्सा च मनुष्यदोषा	= 8^{c}	= 1636^{c}	± 17^{c}	= 16^{c}
	वर्ज्याः सदा द्वादशैते नरेण	= 8^{d}	± 1636^{d}	± 17^{d}	± 16^{d}
241	एतस्य वेदस्य ज्ञानाद्वेदास्ते बहवो भवेत्	± 25^{ab}	± 1663^{ab}	± 43^{ab}	± 43^{ab}
	सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदसि स्थितः	± 25^{cd}	± 1663^{cd}	± 43^{cd}	± 43^{cd}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
241	दानमध्ययनं यज्ञो लोभास्ते तत्र वर्तते	± 43. 26^{ab}	± 1664^{cd}	± 42. 44	± 43. 44^{cd}
	नारण्यवसनाच्चैव मुनिर्भवति शाश्वतः	~ 35^{ba}	~ 1680^{ab}	~ 60^{ab}	~ 60^{b}
	सिराक्षणं तु वेदनं स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते	± 35^{cd}	± 1680^{cd}	± 60^{cd}	± 60^{cd}
242	सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते	= 36^{ab}	= 1681^{ab}	= 61^{ab}	= 61^{ab}
	प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्वदर्शी भवेन्नरः	= 36^{cd}	= 1682^{ab}	= 62^{ab}	= 62^{ab}
	थानसंधिपर्व				
	एवं सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता	= 46. 1^{ab}	= 1791^{ab}	= 46. 1^{ab}	= 47. 1^{ab}
	सार्धं कथयतो राज्ञः सा व्यतीयाय शर्वरी	= 1^{cd}	= 1791^{cd}	= 1^{cd}	= 1^{cd}
	नरनारायणौ चैतौ लोकल्लोकं समास्थितौ	± 48. 8^{ab}	± 1924^{ab}	± 49. 8^{ab}	± 49. 8^{ab}
	ऊर्जितौ स्वेन तपसा महासत्त्वपराक्रमौ	= 8^{cd}	= 1924^{cd}	= 8^{cd}	= 8^{cd}
	नर इन्द्रस्य संग्रामे हत्वामित्रं परंतपः	± 14^{ab}	± 1930^{ab}	± 14^{ab}	± 14^{ab}
	पौलोमान्कालकञ्जांश्च सहस्राणि शतानि च	± 14^{cd}	= 1930^{cd}	± 14^{cd}	± 14^{cd}
243	एवमेतौ महावीर्यौ तौ पश्यत समागतौ	= 18^{ab}	= 1934^{cd}	= 19^{ab}	= 18^{cd}
	वासुदेवार्जुनौ वीरौ समवेतौ महाबलौ	± 18^{cd}	± 1935^{ab}	± 19^{cd}	± 19^{ab}
	पतितो मूर्च्छितो भुवि	± 49. 11^{d}	± 1978^{b}	± 50. 12^{b}	± 50. 12^{b}
	जागर्मि रात्रयः सर्वा दीर्घमुष्णं च निःश्वसन्	= 50. 3^{ab}	= 2020^{ac}	= 51. 3^{ab}	= 51. 3^{ab}
	भीतो वृकोदरादतः सिंहात्पशुरिवाचलः	± 3^{cd}	± 2020^{cd}	± 3^{cd}	± 3^{cd}
	मनसाहं प्रपश्यामि ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम्	= 8^{cd}	± 2025^{cd}	= 8^{cd}	= 8^{cd}
244	भीमसेनमयं दुर्गं तात मन्दास्तितीर्षवः	= 25^{cd}	= 2043^{ab}	= 25^{cd}	= 25^{cd}
	अपारमप्लवागाधं	= 25^{a}	= 2042^{c}	= 25^{a}	= 25^{a}
	कथं शक्ष्यन्ति मे सुताः	= 24^{d}	= 2042^{b}	= 24^{d}	= 24^{d}
	कस्तिष्ठेदग्रतः पुमान्	= 44^{d}	= 2062^{b}	= 44^{d}	= 44^{d}
	किं तत्कुर्यां कथं कुर्यां क नु गच्छामि संजय	± 59^{ab}	± 2081^{cd}	± 59^{ab}	± 59^{ab}
	इदं जितमिदं लब्धम्	= 53. 5^{a}	= 2125^{a}	= 53. 6^{a}	= 54. 5^{a}
245	यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण मारिष	= 57. 18^{ab}	= 2312^{ab}	= 57. 18^{ab}	= 58. 18^{ab}
	तदप्यपरित्याज्यश्च भूमेर्नः पाण्डवान्प्रति	± 18^{cd}	± 2312^{cd}	± 18^{cd}	± 18^{cd}
	क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम्	Cf. App. I (No. 3)	= 2443^{ab}	= 60. 17^{ab}	= 63. 14^{ab}
	इन्द्रियावजयो धैर्यं मार्दवं ह्रीरचापलम्		± 2443^{cd}	± 17^{cd}	± 14^{cd}
	सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मात्मविद्बुधः		= 2447^{cd}	= 22^{ab}	= 18^{ab}
	प्राप्येह लोके संमानं सुगतं प्रेत्य गच्छति		= 2448^{ab}	± 22^{cd}	± 18^{cd}
246	शकुनीनां यथाकाशे पदं नैव प्रदृश्यते		± 2452^{cd}	± 27^{ab}	± 23^{ab}
	एवं प्रज्ञानतृप्तस्य मुनेर्वर्त्म न विद्यते		± 2453^{ab}	± 27^{cd}	± 23^{cd}
	विचित्रमिदं ह्याश्चर्यं मृगप प्रतिभासि मे	± 62. 11^{ab}	± 2460^{ab}	± 34^{ab}	± 64. 6^{ab}
	प्लवमानौ हि खचरौ पदातिरनुधावसि	= 11^{cd}	= 2460^{cd}	= 34^{cd}	= 6^{cd}
	पाशमेकमुभावेतौ सहितौ हरतो मम	= 12^{ab}	= 2461^{ab}	= 35^{ab}	= 7^{ab}
	यत्र वै विपतिष्येते तत्र मे वशमेष्यतः	± 12^{cd}	± 2461^{cd}	± 35^{cd}	± 7^{cd}
247	पृथिव्यां संनिपेततुः	= 13^{d}	= 2462^{d}	= 36^{d}	= 8^{d}
	एतत्ते ज्ञातयः सर्वे	± 15^{a}	± 2464^{a}	± 38^{a}	± 10^{a}
	भगवद्यानपर्व				
	शूद्रः करोति शुश्रूषां वैश्यो विपणिजीवनः	± 70. 47^{ab}	± 2627^{ab}	± 65. 53^{ab}	± 72. 47^{ab}
	वयं वधेन जीवामः कपालं ब्राह्मणैर्वृतम्	= 47^{cd}	= 2627^{cd}	± 53^{cd}	= 47^{cd}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
247	सुखः प्रशान्तः स्वपिति हित्वा जयपराजयौ	± 70. 59^{cd}	± 2640^{ab}	± 65. 66^{cd}	± 72. 60^{ab}
	जातवैरस्तु पुरुषो दुःखं स्वपिति नित्यदा	± 60^{ab}	± 2640^{cd}	± 67^{ab}	± 60^{cd}
248	न चापि वैरं वैरेण कदाचिदुपशाम्यति	± 63^{ab}	± 2643^{cd}	± 70^{ab}	± 63^{cd}
	हविषाग्निर्यथा कृष्ण भूय एवाभिवर्धते	= 63^{cd}	= 2644^{ab}	= 70^{cd}	= 64^{ab}
	निर्दहेयं कुरून्सर्वान्	= 87^{c}	= 2668^{c}	= 95^{c}	= 87^{c}
	नैं जातु गमनं तत्र भवेत्पार्थ निरर्थकम्	= 88^{ab}	= 2669^{ab}	± 96^{ab}	± 88^{ab}
	अर्थप्राप्तिः कदाचित्स्यादन्ततो वा ह्यवाच्यता	± 88^{cd}	± 2669^{cd}	± 96^{cd}	± 88^{cd}
	स्वस्ति प्राप्नुहि गम्यताम्	± 89^{b}	± 2670^{b}	± 97^{b}	± 89^{b}
	गिरेरिव लघुत्वं तच्छीतत्वमिव पावके	= 73. 2^{ab}	= 2741^{ab}	= 68. 2^{ab}	= 75. 2^{ab}
	तस्मात्प्रशममिच्छसि	= 18^{d}	= 2755^{d}	= 18^{d}	= 18^{d}
249	त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष	= 80. 29^{c}	± 2899^{c}	± 73. 29^{c}	± 82. 29^{c}
	न मां माधव वैधव्यं नार्थनाशो न वैरिता	= 88. 68^{ab}	± 3198^{ab}	= 78. 71^{ab}	± 90. 69^{ab}
	तथा शोकाय दहते यथा पुत्रैर्विनाभवः	± 68^{cd}	± 3198^{cd}	± 71^{cd}	± 69^{cd}
	त्वं धर्मस्त्वं तपो महत्	± 102^{d}	± 3233^{d}	± 106^{b}	± 103^{d}
	त्वं त्राता त्वं महद्ब्रह्म	= 103^{a}	± 3234^{a}	± 106^{c}	= 104^{a}
	कृतार्था भुञ्जते दूताः पूजां गृह्णन्ति चैव ह	± 89. 18^{a}	= 3254^{ab}	± 79. 20^{ab}	= 91. 18^{ab}
	कृतार्थं मां सहामात्यस्त्वमेवेष्यसि भारत	± 18^{cd}	± 3254^{cd}	± 20^{cd}	± 18^{cd}
250	गुणवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुः पुरुषाधमम्	= 29^{cd}	= 3265^{cd}	= 31^{cd}	= 29^{cd}
	सर्वमेतदभोक्तव्यमन्नं दुष्टाभिसंहितम्	= 32^{ab}	± 3268^{ab}	± 35^{ab}	± 32^{ab}
	एकः कर्णः परांश्चायं समर्थ इति निश्चितम्	± 90. 7^{ab}	± 3287^{ab}	± 10^{ab}	± 92. 10^{ab}
	बधिरेष्विव गायनः	= 12^{d}	= 3290^{d}	= 13^{d}	= 13^{d}
	अनुपासितवृद्धत्वाच्छ्रियो दर्पाच्च मोहितः	± 17^{ab}	= 3295^{ab}	± 18^{ab}	= 18^{ab}
	वयोदर्पादमर्षाच्च न ते वाक्यं ग्रहीष्यति	± 17^{cd}	± 3295^{cd}	± 18^{cd}	± 18^{cd}
251	या मे प्रीतिः पाण्डवेषु भूयः सा त्वयि माधवे	± 28^{ab}	± 3306^{ab}	± 29^{ab}	± 29^{ab}
	प्रेम्णा च बहुमानं च शुश्रूषुश्च ब्रवीम्यहम्	± 28^{cd}	± 3306^{cd}	± 29^{cd}	± 29^{cd}
	पर्यस्तां पृथिवीं सर्वां साश्वां सरथकुञ्जराम्	= 91. 5^{ab}	= 3312^{ab}	= 36^{ab}	= 93. 5^{ab}
	यो मोचयेन्मृत्युपाशात्प्राप्नुयान्मोक्षमुत्तमम्	± 5^{cd}	± 3312^{cd}	± 36^{cd}	± 5^{cd}
	व्यसनेऽवमन्यमानं यो मित्रं नाभिपद्यते	± 10^{ab}	± 3317^{ab}	± 41^{ab}	± 10^{ab}
	मध्यर्थीय [अनर्थाय?] यथाशक्ति तं नृशंसं विदुर्बुधाः	± 10^{cd}	± 3317^{cd}	± 41^{cd}	± 10^{cd}
252	त्राहि राजन्निमं लोकं न नश्येयुरिमाः प्रजाः	= 93. 33^{ab}	= 3416^{ab}	= 82. 33^{ab}	= 95. 33^{ab}
	त्वयि प्रकृतिमापन्ने शेषः स्यात्कुरुसत्तम	± 33^{cd}	± 3416^{cd}	± 33^{cd}	± 33^{cd}
	धर्मतो संप्रधार्यैव यदि सत्यं ब्रवीम्यहम्	± 51^{ef}	± 3436^{ab}	± 53^{ab}	± 53^{ab}
	प्रमुञ्चेऽहं मृत्युपाशात्क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभाः	± 52^{ab}	± 3436^{cd}	± 53^{cd}	± 53^{cd}
	राजा दम्भोद्भवो नाम सार्वभौमः पुराभवत्	= 94. 5^{ab}	= 3452^{ab}	= 83. 5^{ab}	= 96. 5^{ab}
	अखिलां बुभुजे सर्वां पृथिवीमिति नः श्रुतम्	= 5^{cd}	= 3452^{cd}	= 5^{cd}	= 5^{cd}
253	अस्ति कश्चिद्विशिष्टो नो मद्विधो वा भवेद्युधि	± 7^{ab}	± 3454^{ab}	± 7^{ab}	± 7^{ab}
	नरो नारायणश्चैव तापसाविति नः श्रुतम्	= 14^{ab}	= 3461^{ab}	= 14^{ab}	= 14^{ab}
	त्रैलोक्येऽस्मिन्नपि विभो को न जानाति तत्त्वतः	. .	. .	. .	. .
	देवमानुषलोकौ द्वौ मानुषेणैव चक्षुषा	± 95. 17^{ab}	= 3517^{ab}	± 84. 17^{ab}	= 97. 17^{ab}
	अवगाह्येव चरतो न च मे रोचते वरः	± 17^{cd}	± 3517^{cd}	± 17^{cd}	± 17^{cd}
254	रूपतो दृश्यते कश्चिन्नागेषु भविता ध्रुवम्	± 20^{cd}	± 3520^{cd}	± 20^{cd}	± 20^{cd}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
254	प्रविवेश महीतलम्	= 95. 21^{d}	= 3521^{d}	= 84. 21^{d}	= 97. 21^{d}
	अहं ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन्वसुधातलम्	= 96. 5^{ab}	= 3526^{ab}	± 85. 5^{ab}	= 98. 5^{ab}
	स्वदृष्ट्या तत्र वा कंचिद्रोचयित्वा च माचिरम्	~ 5^{cd}	± 3526^{cd}	± 5^{cd}	~ 5^{cd}
	तस्माद्गच्छाव माचिरम्	= 25^{d}	= 3546^{d}	= 25^{d}	= 25^{d}
	अथामृतं सुरैः पीत्वा निहितं निहतारिभिः	± 97. 4^{ab}	± 3550^{ab}	± 86. 4^{ab}	± 99. 4^{ab}
	ततः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते	± 4^{cd}	± 3550^{cd}	± 4^{cd}	± 4^{cd}
255	हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यातं पुरवरं महत्	= 98. 1^{ab}	± 3567^{ab}	= 87. 1^{ab}	= 100. 1^{ab}
	कः पिता जननी चास्य कतमस्यैष भोगिनः	± 101. 20^{ab}	= 3636^{ab}	± 90. 20^{ab}	± 103. 20^{ab}
	अस्य कन्या वरारोहा रूपेणासदृशी भुवि	= 102. 5^{ab}	= 3647^{ab}	= 91. 6^{ab}	= 104. 5^{ab}
	कुलशीलगुणोपेता गुणकेशीति विश्रुता	± 5^{cd}	± 3647^{cd}	± 6^{cd}	± 5^{cd}
	अस्य देहकरस्तात मम पुत्रो महामुने	± 14^{cd}	± 3657^{cd}	= 16^{ab}	± 15^{cd}
	भक्षितो वैनतेयेन दुःखार्ताः स्मैव ते वयम्	± 14^{ef}	± 3658^{ab}	± 16^{cd}	± 16^{ab}
256	आहारो विहितश्चात्र किमर्थं वार्यते त्वया	± 103. 4^{cd}	± 3677^{cd}	± 92. 4^{cd}	± 105. 4^{cd}
	मम दक्षस्य च सुता जननी कश्यपः पिता	± 10^{ab}	± 3683^{ab}	± 13^{ab}	± 10^{ab}
	अहमप्युत्सहे लोकान्समस्तान्वोढुमञ्जसा	= 10^{cd}	± 3683^{cd}	± 13^{cd}	± 10^{cd}
	गरुत्मन्मन्यसेऽऽत्मानं बलवन्तं सुदुर्बलम्	= 19^{ab}	± 3692^{ab}	= 22^{ab}	= 19^{ab}
	अलमस्मत्समक्षं ते स्तोतुमात्मानमण्डज	= 19^{cd}	= 3692^{cd}	= 22^{cd}	= 19^{cd}
257	निपपात स भारार्तो विह्वलो नष्टचेतनः	= 22^{cd}	± 3695^{cd}	= 26^{cd}	= 22^{cd}
	यावद्धि भारः कृत्स्नायाः पृथिव्याः पर्वतैः सह	± 23^{ab}	± 3696^{ab}	± 27^{ab}	± 23^{ab}
	एकस्या देहशाखायास्तावद्भारममन्यत	= 23^{cd}	= 3696^{cd}	= 27^{cd}	= 23^{cd}
	भगवँल्लोकसारस्य सदृशेन वपुष्मता	= 27^{ab}	= 3700^{ab}	= 31^{ab}	= 27^{ab}
	भुजेन स्वैरमुक्तेन निष्पिष्टोऽस्मि महीतले	= 27^{cd}	± 3700^{cd}	= 31^{cd}	= 27^{cd}
	उक्तं भगवता वाक्यमुक्तं भीष्मेण यत्क्षमम्	= 104. 4^{ab}	= 3717^{ab}	= 93. 4^{ab}	= 106. 4^{ab}
	उक्तं बहुविधं चैव नारदेनापि तच्छृणु	= 4^{cd}	= 3717^{cd}	= 4^{cd}	= 4^{cd}
258	विश्वामित्रं तपस्यन्तं धर्मो जिज्ञासया पुरा	= 8^{ab}	= 3721^{ab}	= 9^{ab}	= 8^{ab}
	अभ्यगच्छत्स्वयं भूत्वा वसिष्ठो भगवानृषिः	= 8^{cd}	± 3721^{cd}	± 9^{cd}	= 8^{cd}
	भुक्तं मे तिष्ठ तावत्त्वम्	= 12^{a}	= 3725^{a}	= 13^{a}	= 12^{a}
	क्षत्रभावादपगतो ब्राह्मणत्वमुपागतः	= 18^{ab}	= 3731^{ab}	= 19^{ab}	= 18^{ab}
	धर्मस्य वचनात्प्रीतो विश्वामित्रस्तदाभवत्	= 18^{cd}	± 3731^{cd}	= 19^{cd}	± 18^{cd}
	दक्षिणाः काः प्रयच्छामि भवते शुभकर्मणे	± 21^{ab}	± 3734^{cd}	± 23^{ab}	± 21^{cd}
	सोऽहं प्राणान्विमोक्ष्यामि कृत्वा यत्नमनुत्तमम्	= 105. 12^{cd}	= 3753^{cd}	= 94. 13^{ab}	= 107. 13^{ab}
	अर्थिता न मया काचित्कृतपूर्वा दिवौकसाम्	± 13^{ab}	± 3754^{ab}	= 13^{cd}	= 13^{cd}
259	अनुशिष्टोऽस्मि देवेन गालवाज्ञातयोनिना	= 106. 1^{ab}	± 3761^{ab}	± 95. 1^{ab}	± 108. 1^{ab}
	ब्रूहि काममनु यामि द्रष्टुं प्रथमतो दिशम्	± 1^{ca}	± 3761^{cd}	± 1^{cd}	± 1^{cd}
	अत्र पश्चादहः सूर्यो विसर्जयति भाः स्वजाः	± 108. 2^{ab}	± 3802^{ab}	= 97. 2^{ab}	± 110. 2^{ab}
	पश्चिमेतेश्च पश्चिमा दिगियं द्विजसत्तम	± 2^{cd}	± 3802^{cd}	± 2^{cd}	± 2^{cd}
	तस्मादुत्तार्यते पापादुत्पन्नाश्रमिणो यतः	± 109. 1^{ab}	~ 3821^{ab}	± 98. 1^{ab}	± 111. 1^{ab}
	तस्मादुत्तारणबलादुत्तरेत्युच्यते क्वचित्	± 1^{cd}	± 3821^{cd}	± 1^{cd}	± 1^{cd}
260	क्रममाणस्य ते रूपं दृश्यते पन्नगाशन	= 110. 5^{ab}	= 3855^{ab}	= 99. 5^{ab}	= 112. 5^{ab}
	भास्करस्येव पूर्वाह्णे सहस्रांशोर्विवस्वतः	= 5^{cd}	= 3855^{cd}	= 5^{cd}	= 5^{cd}
	न शृणोमि न पश्यामि नात्मनो वेद्मि कारणम्	= 10^{ab}	= 3860^{cd}	= 10^{cd}	= 10^{cd}
	शनैः साधु भवान्यातु	= 11^{a}	± 3861^{a}	± 11^{a}	± 11^{a}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
260	तम एव तु पश्यामि शरीरं ते न लक्षये	= 110. 12^{ab}	= 3862^{ab}	= 99. 12^{cd}	= 112. 12^{ab}
	मणी वा जात्यौ पश्यामि ह्यविदेहश्चमण्डज	± 12^{cd}	± 3862^{cd}	± 13^{ab}	± 12^{cd}
	न चापि कृत्रिमः कालः कालो हि परमेश्वरः	= 20^{cd}	= 3870^{cd}	= 20^{cd}	= 20^{cd}
261	न भेतव्यं सुपर्णोऽसि सुपर्ण त्यज संभ्रमम्	= 111. 12^{cd}	= 3884^{cd}	= 100. 12	= 113. 12^{cd}
	आचारः फलते धर्ममाचारः फलते धनम्	± 15^{ab}	= 3887^{ab}	± 15^{ab}	= 15^{ab}
	आचाराच्छ्रियमाप्नोति आचारो हन्त्यलक्षणम्	= 15^{cd}	= 3887^{cd}	± 15^{cd}	= 15^{cd}
	ययातिर्नाहुषो नाम राजर्षिः सत्यविक्रमः	± 112. 7^{ab}	± 3903^{ab}	± 101. 8^{ab}	± 114. 7^{ab}
	स दास्यति मया उक्तो भवता वार्थितः स्वयम्	± 7^{cd}	± 3903^{cd}	± 8^{cd}	± 7^{cd}
	जातो दानपतिः पुत्रस्तथा शूरस्तथापरः	± 117. 21^{ab}	± 4023^{ab}	± 106. 22^{ab}	± 119. 22^{ab}
	धर्मसत्यरतश्चैव यज्वा वापि ततः परः	± 21^{cd}	± 4023^{cd}	± 22^{cd}	± 22^{cd}
262	अवमेने नरान्सर्वान्देवऋषिगणांस्तथा	± 118. 16^{ab}	± 4041^{ab}	± 107. 16^{ab}	± 120. 16^{ab}
	ययातिर्मूढविज्ञानो विस्मयाविष्टचेतनः	= 16^{cd}	= 4041^{cd}	= 16^{cd}	= 16^{cd}
	प्रपतिष्यन्महीतलम्	= 119. 3^{d}	± 4050^{d}	± 108. 3^{d}	= 121. 3^{d}
	अतीव मदमत्तस्त्वं न कंचिद्धावमन्यसे	± 7^{ab}	± 4054^{ab}	± 7^{ab}	± 7^{ab}
	मानेन भ्रष्टः स्वर्गस्ते नार्हस्त्वं पार्थिवात्मज	= 7^{cd}	= 4054^{cd}	= 7^{cd}	= 7^{cd}
	को न्वयं कस्य वा राज्ञः कथं वा स्वर्गमागतः	= 118. 18^{cd}	± 4043^{cd}	= 107. 18^{ab}	= 120. 18^{cd}
	कर्मणा केन सिद्धोऽयं क्व चानेन तपश्चितम्	± 19^{ab}	± 4044^{ab}	± 18^{cd}	± 19^{ab}
263	एतस्मिन्नेव काले तु नैमिषे पार्थिवर्षभान्	= 119. 9^{ab}	= 4056^{cd}	= 108. 9^{ab}	= 121. 9^{cd}
	चतुरोऽपश्यत नृपस्तेषां मध्ये पपात सः	= 9^{cd}	± 4057^{ab}	= 9^{cd}	± 10^{ab}
	को भवान्कस्य वा बन्धुर्देशस्य नगरस्य च	± 15^{cd}	± 4063^{ab}	± 16^{ab}	± 15^{cd}
	न हि मानुषरूपोऽसि कोऽप्यर्थः काङ्क्ष्यते त्वया	± 16^{cd}	± 4064^{ab}	± 16^{ef}	± 16^{cd}
	ययातिरस्मि राजर्षिः क्षीणपुण्यश्च्युतो दिवः	= 17^{ab}	= 4065^{ab}	= 17^{ab}	= 17^{ab}
	पतेयं सत्स्विति ध्यायन्भवत्सु पतितस्ततः	= 17^{cd}	± 4065^{cd}	= 17^{cd}	= 17^{cd}
264	नाहं प्रतिग्रहधनो ब्राह्मणः क्षत्रियो ह्यहम्	= 19^{ab}	= 4067^{ab}	= 19^{ab}	= 19^{ab}
	न च मे प्रवणा बुद्धिः परपुण्यविनाशने	= 19^{cd}	= 4067^{cd}	= 19^{cd}	= 19^{cd}
	यस्मात्तेन नरः सर्वे अपत्यफलभागिनः	± 25^{ab}	± 4073^{cd}	± 26^{ab}	± 25^{cd}
	तस्मादिच्छन्ति दौहित्रान्यथा त्वं वसुधाधिप	= 25^{cd}	= 4074^{ab}	= 26^{cd}	= 26^{ab}
	प्रत्यभिज्ञातमात्रोऽथ सर्वैस्तैर्नरपुंगवः	± 120. 1^{ab}	± 4078^{ab}	± 109. 1^{ab}	± 122. 1^{ab}
	ययातिर्दिव्यसंस्थानो दिव्याभरणभूषितः	= 1^{c}& 2^{b}	= $4079^{a, d}$	= 1^{c}& 2^{b}	= 1^{c}& 2^{b}
265	ददाम्यथ च दास्यामि तेन संयुज्यतां भवान्	± 4^{cd}	± 4082^{ab}	± 4^{cd}	± 4^{cd}
	यत्फलं दानशीलस्य शमशीलस्य यत्फलम्	± 5^{ab}	± 4082^{cd}	± 5^{ab}	± 5^{ab}
	वीरशब्दफलं चैव तेन संयुज्यतां भवान्	= 7^{cd}	= 4085^{ab}	= 8^{ab}	= 7^{cd}
	यतः प्राणांश्च राज्यं च राजन्कर्म सुखानि च	± 10^{ab}	± 4087^{cd}	± 11^{ab}	± 10^{ab}
	ज्यतेनने व [त्यजेयं न पुनः?] सत्यं तेन सत्येन तं व्रज	± 10^{cd}	± 4088^{ab}	± 11^{cd}	± 10^{cd}
266	एष दोषोऽतिमानेन पुरा प्राप्तो ययातिना	± 121. 18^{ab}	± 4116^{ab}	± 110. 19^{ab}	± 123. 19^{ab}
	निर्बन्धतस्त्वतिमात्रं गालवेन महीपते	± 18^{cd}	± 4116^{cd}	± 19^{cd}	± 19^{cd}
	धर्मार्थयुक्ता लोकेऽस्मिन्प्रवृत्तिर्लक्ष्यते सताम्	= 122. 9^{ab}	= 4132^{ab}	= 111. 12^{ab}	= 124. 11^{cd}
	असतां विपरीता तु लक्ष्यते भरतर्षभ	= 9^{cd}	= 4132^{cd}	= 12^{cd}	= 12^{ab}
	सतां मतमतिक्रम्य योऽसतां वर्तते मते	= 24^{ab}	= 4147^{ab}	= 27^{ab}	= 26^{ab}
	शोचन्ते व्यसने तस्य सुहृदो नचिरादिव	= 24^{cd}	= 4147^{cd}	= 27^{cd}	= 26^{cd}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
266	कामार्थौ लिप्समानस्तु धर्ममेवादितश्चरेत्	= 122. 35^{ab}	= 4158^{ab}	= 111. 38^{ab}	= 124. 37^{ab}
	न हि धर्मादपैत्यर्थः कामो वापि कथंचन	± 35^{cd}	± 4158^{cd}	± 38^{cd}	± 37^{cd}
267	प्रसमीक्ष्य भवानेतद्वक्तुमर्हति केशव	= 125. 2^{ab}	= 4234^{ab}	= 114. 2^{ab}	= 127. 2^{ab}
	मामेवं हि विशेषेण विभाष्य परिगर्हसे	± 2^{cd}	± 4234^{cd}	= 2^{cd}	± 2^{cd}
	स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो यदि माधव संयुगे	= 15^{ab}	± 4247^{ab}	± 15^{ab}	± 15^{ab}
	शस्त्रेण निधनं काले प्राप्स्यामः स्वर्गमेव तत्	= 15^{cd}	± 4247^{cd}	± 15^{cd}	± 15^{cd}
	लप्स्यसे वीरशयनं काममेवमवाप्स्यसि	± 126. 2^{ab}	± 4260^{ab}	± 115. 2^{ab}	± 128. 2^{ab}
	स्थिरो भव सहामात्यो विमर्दो भविता ध्रुवम्	± 2^{cd}	± 4260^{cd}	± 2^{cd}	± 2^{cd}
268	कंसमेकं परित्यज्य कुलार्थे सर्वयादवाः	= 39^{ab}	= 4298^{ab}	= 41^{ab}	= 40^{ab}
	संभूय सुखमेधन्ते भारतान्धकवृष्णयः	= 30^{cd}	= 4298^{cd}	= 41^{cd}	= 40^{cd}
	वश्यमानेन्द्रियो राज्यमश्नीयाद्दीर्घमन्तरम्	± 127. 22^{ab}	± 4332^{ab}	± 116. 23^{ab}	± 129. 23^{ab}
	विजितात्मा तु मेधावी स राज्यमभिजायते	± 22^{cd}	± 4332^{cd}	± 23^{cd}	± 23^{cd}
	वर्धतेऽग्निरिवेन्धनैः	= 25^{d}	= 4335^{d}	= 26^{d}	= 26^{d}
269	न युद्धे वात्र कल्याणं न धर्मार्थौ कुतः सुखम्	± 39^{ab}	± 4349^{ab}	± 40^{ab}	± 40^{ab}
	न वापि विजयो नित्यं मा युद्धे चेत अकृथाः	± 39^{cd}	± 4349^{cd}	± 40^{cd}	± 40^{cd}
	आसाद्य न भविष्यन्ति पतंगा इव पावकम्	= 128. 20^{cd}	= 4384^{ab}	= 117. 25^{cd}	= 130. 21^{ab}
	अयमिच्छन्हतान्सर्वान्यतमानो जनार्दनः	± 21^{ab}	± 4384^{cd}	± 26^{ab}	± 21^{cd}
	तं त्वं प्रार्थयसे मन्दो बालश्चन्द्रमसं यथा	± 37^{cd}	± 4401^{ab}	± 52^{cd}	± 37^{cd}
	एको सामिति यन्मोहान्मन्यसे मा सुयोधन	± 129. 2^{ab}	± 4419^{ab}	± 118. 2^{ab}	± 131. 2^{ab}
	परिभूय च दुर्बुद्धे ग्रहीतुं मां चिकीर्षसि	= 2^{cd}	± 4419^{cd}	± 2^{cd}	± 2^{cd}
270	इहैव पाण्डवाः सर्वे तथैवान्धकवृष्णयः	= 3^{ab}	= 4420^{ab}	= 3^{ab}	= 3^{ab}
	इह रुद्राश्चादित्याश्च वसवश्च सहर्षिभिः	± 3^{cd}	± 4420^{cd}	± 3^{cd}	± 3^{cd}
	ततः स पुरुषव्याघ्रः संजहार पुनः स्वयम्	± 16^{ab}	= 4440^{ab}	± 24^{ab}	± 23^{ab}
	राजा चरति चेद्धर्मं ध्रुवं स्वर्गाय कल्प्यते	± 130. 12^{ab}	± 4471^{ab}	± 119. 13^{ab}	± 132. 13^{ab}
	स चेदधर्मं चरति नरकाय विकल्प्यते	± 12^{cd}	± 4471^{cd}	± 13^{cd}	± 13^{cd}
271	ब्राह्मणः प्रचरेद्भैक्षं क्षत्रियः परिपालनम्	± 28^{ab}	± 4488^{ab}	± 30^{ab}	± 30^{ab}
	वैश्यो धनार्जनं कुर्याच्छूद्रस्तत्परिचारणम्	± 28^{cd}	± 4488^{cd}	± 30^{cd}	± 30^{cd}
	अनन्दन ममाजात द्विषतां हर्षवर्धन	± 131. 4^{cd}	= 4498^{ab}	± 120. 5^{ab}	± 133. 5^{ab}
	न मया त्वं न पित्रासि जातस्त्वं क्वागतो ह्यपि	± 5^{ab}	± 4498^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}
	पुरं विषहते यस्मात्तस्मात्पुरुष उच्यते	= 33^{ab}	= 4528^{cd}	= 35^{cd}	± 35^{cd}
	तमाहुर्व्यर्थनामानं स्त्रीवद्य इह जीवति	± 33^{cd}	± 4529^{ab}	± 36	± 36^{ab}
272	संजयो नाम धत्स्व त्वं न च पश्यामि तत्त्वयि	± 132. 7^{ab}	± 4545^{ab}	± 121. 7^{ab}	± 134. 7^{ab}
	युद्धाय क्षत्रियः सृष्टः संजयेह जयाय च	= 133. 11^{ab}	= 4592^{ab}	= 122. 13^{ab}	= 135. 13^{cd}
	जयन्वा वध्यमानो वा प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम्	= 11^{ef}	= 4593^{ab}	= 14	= 14^{ab}
	राज्यभावो निवृत्तो मे	± 20^{e}	± 4603^{a}	± 23^{ef}	± 23^{a}
	शोचन्तमनुशोचन्ति प्रतिनीता अबन्धवः	± 134. 4^{ef}	± 4626^{ab}	± 123. 4^{cd}	± 136. 5^{ab}
	अपि ते पूजिताः पूर्वमपि ते सुहृदो मताः	= 5^{ab}	= 4626^{cd}	= 5^{ab}	= 5^{cd}
273	सहस्राक्षसमः कुन्ति	= 135. 2^{c}	= 4645^{c}	= 124. 2^{a}	= 137. 2^{c}
	कर्णोपनिवाद				
	कानीनश्च सहोढश्च कन्यया यश्च जायते	± 138. 8^{ab}	± 4733^{ab}	± 127. 8^{ab}	± 140. 8^{ab}
	वोढारं पितरं तस्य प्राहुः शास्त्रविदो जनाः	= 8^{cd}	= 4733^{cd}	= 8^{cd}	= 8^{cd}
	पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्मतः	= 9^{b}	= 4734^{b}	= 9^{b}	= 9^{b}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
273	कन्या गर्भं समाधत्त भास्करान्मां जनार्दन	= 139. 3^{ab}	= 4757^{ab}	= 128. 3^{ab}	= 141. 3^{ab}
	आदित्यवचनाच्चैव जातु सा तु व्यसर्जयत्	± 3^{cd}	± 4757^{cd}	± 3^{cd}	± 3^{cd}
	न पृथिव्या सकलया न हिरण्यस्य राशिभिः	± 12^{ab}	± 4766^{ab}	± 12^{ab}	± 12^{ab}
	हर्षाद्भयाद्वा गोविन्द नानृतं कर्तुमुत्सहे	± 12^{cd}	± 4766^{cd}	± 12^{cd}	± 12^{cd}
274	अस्य यज्ञस्य वेत्ता त्वं भविष्यसि जनार्दन	= 29^{cd}	= 4784^{ab}	= 29^{cd}	= 29^{cd}
	अध्वर्युस्त्वं च ते कृष्ण क्रतावस्मिन्भविष्यति	± 29^{ef}	± 4784^{cd}	± 30^{ab}	± 30^{ab}
	यदा द्रक्ष्यसि मां कृष्ण निहतं सव्यसाचिना	= 46^{ab}	= 4801^{ab}	= 47^{ab}	= 46^{ab}
	पुनश्चितिस्तदा तस्य यज्ञस्यास्य भविष्यति	± 26^{cd}	± 4801^{cd}	± 47^{cd}	± 46^{cd}
	शस्त्रेण निधनं गच्छेत्समग्रं क्षत्रमण्डलम्	± 53^{ab}	± 4808^{ab}	= 54^{ab}	± 53^{ab}
	कुरुक्षेत्रे पुण्यकामे त्रैलोक्यस्यापि केशव	± 54^{cd}	± 4808^{cd}	± 54^{cd}	± 53^{cd}
275	स्वप्ना हि बहवो घोरा दृश्यन्ते मधुसूदन	= 141. 5^{ab}	= 4838^{ab}	= 130. 6^{ab}	= 143. 6^{ab}
	निमित्तानि च घोराणि तथोत्पाताः सुदारुणाः	= 5^{cd}	= 4838^{cd}	= 6^{cd}	= 6^{cd}
	सहस्रपादं प्रासादं स्वप्नान्ते तु युधिष्ठिरः	± 27^{ab}	± 4862^{ab}	= 30^{ab}	± 30^{ab}
	अधिरोहन्मया दृष्टः सह भ्रातृभिरच्युत	= 27^{cd}	= 4862^{cd}	= 30^{cd}	= 30^{cd}
	पश्ये दोषं ध्रुवं युद्धे तथा युद्धे पराभवम्	= 142. 13^{ab}	= 4897^{ab}	= 131. 13^{ab}	= 144. 13^{ab}
	अधनस्य मृतं श्रेयो न हि ज्ञातिक्षये जयः	= 13^{cd}	± 4897^{cd}	± 13^{cd}	± 13^{cd}
276	कोपितो भगवान्यत्र दुर्वासा मे वरं ददौ	± 19^{ab}	± 4903^{cd}	± 19^{ab}	± 19^{cd}
	आह्वानं देवसंयुक्तं वसन्त्याः पितृवेश्मनि	= 19^{cd}	± 4904^{ab}	± 19^{cd}	± 20^{ab}
	योऽसौ कानीनगर्भो मे पुत्रवत्परिवर्तितः	= 25^{ab}	± 4909^{cd}	± 25^{ab}	± 25^{ab}
	तस्मान्न कुर्याद्वचनं पथ्यं पितृहितं तथा	± 25^{cd}	± 4910^{ab}	± 25^{cd}	± 25^{cd}
	ब्रूहि किं करवाणि ते	= 143. 1^{d}	= 4917^{d}	= 132. 1^{d}	= 145. 1^{d}
277	कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न च वाधिरथः पिता	± 2^{ab}	± 4918^{ab}	± 2^{ab}	± 2^{ab}
	नासि सूतकुले जातः कर्ण तद्विद्धि मे वचः	= 2^{cd}	± 4918^{cd}	= 2^{cd}	= 2^{cd}
	कानीनस्त्वं मया जातः पूर्वजः कुक्षिणा धृतः	= 3^{ab}	= 4919^{ab}	= 3^{ab}	= 3^{ab}
	कुन्तिराजस्य भवने पार्थस्त्वमसि पुत्रक	± 3^{cd}	± 4919^{cd}	± 3^{cd}	= 3^{cd}
	योऽयं देवो विरोचनः	= 4^{b}	= 4920^{b}	= 4^{b}	= 4^{b}
	कुण्डली बद्धकवचो देवगर्भः श्रिया वृतः .	= 5^{ab}	= 4921^{ab}	± 5^{ab}	= 5^{ab}
278	जातस्त्वमसि दुर्धर्षः	± 5^{c}	= 4921^{c}	± 5^{c}	± 5^{c}
	सत्यमाह पृथा वाक्यं कर्ण मातृवचः शृणु	± 144. 2^{ab}	± 4930^{ab}	= 133. 2^{ab}	± 146. 2^{ab}
	श्रेयस्ते स्यान्नरव्याघ्र सत्यमाचरतस्ततः	± 2^{cd}	± 4930^{cd}	± 2^{cd}	± 2^{cd}
	मया प्लवेन संग्रामे तितीर्षन्ति दुरत्ययम्	± 14^{ab}	± 4942^{ab}	± 14^{ab}	± 14^{ab}
	त्यजेयं तानहं कथमपारे कायजयश्च	± 14^{d}& e	± 4942^{d} & e	± 14^{d}& e	± 14^{d}& e
	कृष्णेन सहितात्कश्च नश्यते च धनंजयात्	± 9^{ab}	± 4937^{ab}	± 9^{ab}	± 9^{ab}
	कोऽद्य भिद्यन्न मां विद्यात्पार्थानां समितिं गतम्	± 9^{cd}	± 4937^{cd}	± 9^{cd}	± 9^{cd}
279	दुर्योधन निबोधेदं कुलार्थे यद्ब्रवीमि ते	= 145. 15^{ab}	= 4972^{ab}	= 134. 17^{ab}	± 147. 16^{ab}
	तच्छ्रुत्वा कुरुशार्दूल स्वकुलस्य हितं कुरु	± 15^{cd}	± 4972^{cd}	± 17^{cd}	± 16^{cd}
	अन्धः करणहीनो हि न वै राजा पिता तव	± 36^{ab}	± 4996^{cd}	± 41^{ab}	± 39^{ab}
	राजा तु पाण्डुरभवन्महात्मा लोकविश्रुतः	= 36^{cd}	= 4997^{ab}	= 41^{cd}	= 39^{cd}
	स राजा तस्य ते पुत्राः पितुर्दायाद्यहारिणः .	= 37^{ab}	= 4997^{cd}	= 42^{ab}	= 40^{ab}
280	कोऽयं दुर्योधनो नाम कुलेऽस्मिन्कुलपांसनः .	= 146. 19^{cd}	= 5021^{cd}	= 135. 20^{ab}	= 148. 19^{cd}
	यस्य लोभाभिभूतस्य मतिं सर्वोऽनुवर्तते .	± 20^{ab}	± 5022^{ab}	± 20^{cd}	± 20^{ab}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
280	सोमः प्रजापतिः पूर्वं कुरूणां वंशवर्धनः	= 147. 3^{ab}	= 5042^{ab}	= 136. 3^{ab}	= 149. 3^{ab}
	सोमाद्बभूव षष्ठोऽयं ययातिर्नहुषात्मजः	± 3^{cd}	= 5042^{cd}	= 3^{cd}	= 3^{cd}
	तस्य पुत्रा बभूवुश्च पञ्च राजर्षिसत्तमाः	= 4^{ab}	± 5043^{ab}	± 4^{ab}	± 4^{ab}
	तथैव सर्वधर्मज्ञः पितुर्महापितामहः	± 14^{ab}	± 5253^{ab}	± 14^{ab}	± 14^{ab}
	प्रतीपः पृथिवीपालस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः	= 14^{cd}	= 5053^{cd}	= 14^{cd}	= 14^{cd}
281	युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मा राजमहति	cf. 31^{a}	cf. 5072^{a}	cf. 32^{a}	cf. 32^{a}
	न्यायागतं राज्यमिदं भुनक्ति [सा]नुजः सदा	cf. 31^{b}	cf. 5072^{b}	cf. 32^{b}	cf. 32^{b}
	शास्त्रे स्थितो बन्धुजनस्य साधुः	= 32^{b}	= 5072^{b}	= 33^{b}	± 33^{b}
	प्रियः प्रजानां सुहृदोऽनुकम्पी	± 32^{c}	± 5073^{c}	± 33^{c}	± 33^{c}
	जितेन्द्रियः साधुजनस्य भर्ता	= 32^{d}	= 5073^{d}	= 33^{d}	= 33^{d}
	क्षमा तितिक्षा दम आर्जवं च	= 33^{a}	= 5074^{a}	= 34^{a}	= 34^{a}
	अभिनिर्याण				
	वधार्थं यः समुत्पन्नः शिखण्डी द्रुपदात्मजः	= 149. 29^{ab}	= 5126^{ab}	= 138. 29^{cd}	= 151. 29^{ab}
	वदन्ति सिद्धा राजेन्द्र ऋषयश्च समागताः	= 29^{cd}	= 5126^{cd}	= 30^{ab}	= 29^{cd}
282	कृतास्त्रोऽप्यकृतास्त्रो वा वृद्धो वा यदि वा युवा	± 34^{cd}	= 5131^{cd}	= 35^{cd}	= 34^{cd}
	एष नो विजये मूलम्	= 35^{a}	= 5132^{a}	= 36^{a}	= 35^{a}
	न धार्तराष्ट्राः शक्ष्यन्ति स्थातुं दृष्ट्वा धनंजयम्	= 43^{cd}	= 5142^{cd}	= 46^{cd}	= 45^{cd}
	भीमसेनं च संक्रुद्धं यमौ वापि यमोपमौ	± 44^{ab}	± 5143^{ab}	± 47^{ab}	± 46^{ab}
	तस्मिन्हेतो देशे स्निग्धे प्रभूतयवसेन्धने	± 67^{ab}	± 5170^{ab}	± 71^{ab}	± 152. 1^{ab}
	निवेशयामास तदा सेनां राजा युधिष्ठिरः	= 67^{cd}	= 5170^{cd}	= 71^{cd}	= 1^{cd}
283	अकृतेनैव कार्येण गतः पार्थानधोक्षजः	= 150. 9^{ab}	= 5196^{ab}	= 139. 9^{ab}	= 153. 9^{ab}
	स ह्येनान्मन्युनाविष्टो ध्रुवं वक्ष्यत्यसंशयम्	± 9^{cd}	± 5196^{cd}	± 9^{cd}	± 9^{cd}
	आसन्नजलकाष्ठानि शतशोऽथ सहस्रशः	= 15^{ab}	= 5202^{ab}	= 15^{ab}	= 15^{ab}
	अच्छेद्याहारमार्गाणि रन्ध्रोच्चययुतानि च	± 15^{cd}	± 5202^{cd}	± 15^{cd}	± 15^{cd}
	न वा भीष्मस्य दुर्मेधाः शृणोति विदुरस्य च	± 151. 8^{ab}	± 5223^{ab}	= 140. 8^{ab}	± 154. 8^{ab}
	मम वा भाषितं किंचित्सर्वमेवातिवर्तते	= 8^{cd}	= 5223^{cd}	± 8^{cd}	= 8^{cd}
284	रथस्यासन्दश गजा गजस्य दश वाजिनः	= 152. 19^{ab}	= 5264^{ab}	= 141. 22^{ab}	= 155. 22^{ab}
	नरा दश हयस्यासन्पादरक्षाः समन्ततः	= 19^{cd}	= 5264^{cd}	= 22^{cd}	= 22^{cd}
	रथस्य गजाः पञ्चाशन्नागस्य शत वाजिनः	± 20^{ab}	± 5265^{ab}	± 23^{ab}	± 23^{ab}
	हयस्य पुरुषाः सप्त भिन्नसंधानकारिणः	= 20^{cd}	= 5265^{cd}	= 23^{cd}	= 23^{cd}
	सेना पञ्चशतान्याहू रथास्तावन्त एव तु	± 21^{ab}	± 5266^{ab}	± 24^{cd}	± 24^{ab}
	दश सेनाश्च पृतनाः पृतना दश वाहिनी	± 21^{cd}	± 5266^{cd}	± 24^{ef}	± 24^{cd}
285	वाहिनी पृतना सेना वाजिनी दशतश्चमूः	± 22^{ab}	± 5267^{ab}	± 25^{ab}	± 25^{ab}
	अक्षोहिणी वा पर्यायनिरुक्ता तु वरूथिनी	± 22^{cd}	± 5267^{cd}	± 25^{cd}	± 25^{cd}
	नराणां पञ्चसदेशं [पञ्चपञ्चाशत्] पत्तिर्नाम विधीयते	± 24^{ab}	± 5270^{ab}	± 28^{ab}	± 28^{ab}
	सेनामुखं च तिस्रस्तु गुल्म इत्यभिसंज्ञितः	± 24^{cd}	± 5270^{cd}	± 28^{cd}	± 28^{cd}
	दश गुल्मा गणश्चासीद्गणस्त्स्वयुतशो भवेत्	± 25^{ab}	± 5271^{ab}	± 29^{ab}	± 29^{ab}
	दुर्योधनस्य सेनासु योत्स्यमानाः प्रहारिणः	= 25^{cd}	= 5271^{cd}	= 29^{cd}	= 29^{cd}
	भीष्माभिषेचन				
	रश्मिवतामिवादित्यो वीरुधामिव चन्द्रमाः	± 153. 12^{ab}	= 5289^{ab}	± 142. 12^{ab}	= 156. 12^{ab}
	कुबेर इव यक्षाणां मरुतामिव पावकः	± 12^{cd}	± 5289^{cd}	± 12^{cd}	± 12^{cd}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
286	कर्णो वा युध्यतां पूर्वमहं वा पृथिवीपते }	= 153. 24^{ab}	= 5301^{ab}	= 142. 24^{ab}	= 156. 24^{db}
	स्पर्धते हि सदात्यर्थं सूतपुत्रो मया रणे }	= 24^{cd}	= 5301^{cd}	= 24^{cd}	= 24^{cd}
	माहं जीवति गाङ्गेये योत्स्ये राजन्कथंचन }	= 25^{ab}	± 5302^{ab}	± 25^{ab}	± 25^{ab}
	हते भीष्मे च योत्स्यामि सह गाण्डीवधन्वना }	± 25^{cd}	± 5302^{cd}	± 25^{cd}	± 25^{cd}
	उभौ शिष्यौ हि मे वीरौ गदायुद्धविशारदौ }	= 154. 32^{ab}	= 5346^{cd}	= 143. 33^{ab}	= 157. 33^{ab}
	तुल्यस्नेहो ह्यहं भीमे तथा दुर्योधने नृपे }	± 32^{cd}	± 5347^{ab}	± 33^{cd}	± 33^{cd}
287	सहायोऽस्मि स्थितो युद्धे यदि भीतोऽसि पाण्डव	= 155. 21^{ab}	± 5370^{cd}	± 144. 21^{ab}	= 158. 21^{ab}
	य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः }	= 156. 9^{ab}	= 5399^{cd}	= 145. 9^{ab}	= 159. 9^{ab}
	एनसा न स देशं वा कालं वा गन्तुमर्हति }	± 9^{cd}	~ 5400^{ab}	± 9^{cd}	± 9^{cd}
	न ह्येव कर्ता पुरुषः कर्मणोः शुभपापयोः }	= 14^{ab}	= 5404^{cd}	= 14^{ab}	= 14^{ab}
	अस्वतन्त्रो हि पुरुषः कार्यते दारुपुरुषः }	± 14^{cd}	± 5405^{ab}	± 14^{cd}	± 14^{cd}
	उलूकयान				
288	हिरण्वत्यां निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु	= 157. 1^{ab}	= 5407^{ab}	= 146. 1^{ab}	= 160. 1^{ab}
	दुर्योधनो महाराज कर्णेन सह भाषत	± 1^{cd}	± 5410^{cd}	± 1^{cd}	± 4^{cd}
	अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् }	= 12^{ab}	= 5487^{cd}	(cf. v.l. 72^{ab})	= 81^{ab}
	अथ वा निहतोऽस्माभिर्देवलोकं गमिष्यसि }	± 12^{cd}	± 5488^{ab}	(cf. v.l. 72^{cd})	± 81^{cd}
289	पुत्रास्तेऽश्वा भृताः शूराः श्वो युध्यस्व सकेशवः	± 18^{cd}&	± 5502^{cd}	(cf. v.l. 83^{cd})	± 93^{cd}
		± 158. 11^{cd}	&± 5545^{cd}	= 147. 11^{cd}	± 161. 11^{cd}
	असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकत्थसे	= 157. 12^{ab}	= 5501^{ab}	(cf. v.l. 146. 84^{ab})	= 94^{ab}
			&= 5546^{ab}	= 147. 12^{ab}	= 12^{ab}
	यद्युत्पतसि लोकांस्त्रीन्यद्याविशसि भूतलम् }	= 159. 11^{ab}	= 5640^{ab}	= 148. 11^{ab}	= 162. 61^{ab}
	ततस्तत्रार्जुनरथं प्रभाते द्रक्ष्यसेऽग्रतः }	± 11^{cd}	± 5640^{cd}	± 11^{cd}	± 61^{cd}
	स्ववीर्यं यः समाश्रित्य समाह्वयति वै परान् }	= 160. 3^{ab}	= 5645^{ab}	= 149. 3^{ab}	= 163. 3^{ab}
	अभीतो युध्यते शत्रून्स वै पुरुष उच्यते }	± 3^{cd}	= 5645^{cd}	= 3^{cd}	= 3^{cd}
	रथातिरथसंख्या				
290	नमस्कृत्वा कुमाराय सेनान्ये शक्तिधारिणे }	± 162. 7^{ab}	± 5720^{ab}	(cf. v.l. 151. 6)	± 165. 7^{ab}
	अहं सेनापतिस्तेऽद्य भविष्यामि न संशयः }	= 7^{cd}	= 5720^{cd}	= 151. 6^{ef}	= 7^{cd}
	रथानां क्व च विज्ञानं क्व च भीष्मोऽल्पचेतनः	= 165. 20^{ab}	= 5829^{cd}	= 154. 22^{ab}	= 168. 22^{ab}
	नागयूथसमप्राणः	± 166. 17^{c}	± 5854^{a}	± 155. 17^{c}	± 169. 5^{a}
	पाञ्चाल्यं तु महाबाहुं नाहं हन्यां शिखण्डिनम् }	± 169. 16^{ab}	= 5936^{ab}	± 158. 16^{ab}	± 172. 16^{ab}
	उद्यतेषुमिह प्रेक्ष्य प्रतियुध्यन्तमाहवे }	± 16^{cd}	± 5936^{cd}	± 16^{cd}	± 16^{cd}
291	स हि स्त्रीपूर्वको राजञ्शिखण्डी यदि ते श्रुतः }	= 20^{ab}	= 5940^{ab}	= 20^{ab}	= 20^{ab}
	कन्या भूत्वा पुमाञ्जातो न योत्स्ये तेन भारत }	± 20^{cd}	± 5940^{cd}	± 20^{cd}	± 20^{cd}
	अम्बोपाख्यान				
	भक्तानां हि परित्यागो न धर्मेषु यतिष्यते	± 172. 10^{ab}	± 5987^{cd}	± 161. 13^{cd}	± 175. 12^{cd}
	त्वया त्यक्ता गमिष्यामि यत्र यत्र विशां पते }	= 20^{ab}	= 5997^{ab}	= 23^{ab}	= 22^{ab}
	तत्र मे सन्तु गतयः सन्तः सत्यं यदब्रवीत् }	± 20^{cd}	± 5997^{cd}	± 23^{cd}	± 22^{cd}
292	आहो स्वित्पितरं मूढं यो मेऽकार्षीत्स्वयंवरम्	= 173. 3^{cd}	± 6004^{ab}	= 162. 3^{cd}	± 29^{ab}
	मयायं स्वकृतो दोषः साहं भीष्मरथात्तदा	± 4^{ab}	± 6004^{cd}	± 4^{ab}	± 29^{cd}
	धिङ्मां धिक् शल्वराजानं	= 6^{a}	± 6007^{a}	± 7^{a}	= 32^{a}
	धिङ्मा कापदमुत्तमाम्	± 6^{d}	± 6007^{d}	± 7^{d}	± 32^{d}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
292	मयैव तानि कर्माणि पूर्वदेहेषु मूढया	± 173. 15^{ab}	± 6017^{cd}	= 162. 17^{ab}	± 175. 42^{ab}
	कृतानि नूनं पापानि तेषामेतन्महाफलम्	± 15^{ab}	± 6018^{ab}	± 17^{cd}	± 42^{cd}
293	अलं प्रव्रजितेनेह भद्रे शृणु हितं वचः	= 174. 5^{ab}	= 6026^{ab}	= 163. 5^{ab}	= 176. 5^{ab}
	इतो व्रजस्व भद्रं ते तानेव समूत्यतः	± 5^{cd}	± 6026^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}
	पतिर्वापि गतिर्नार्याः पिता वा वरवर्णिनि	= 7^{ab}	= 6028^{cd}	= 7^{cd}	= 7^{cd}
	अतः पितृगृहं भद्रे मातुस्ते जनको ह्यहम्	± 20^{cd}	± 6045^{cd}	± 24	± 23^{cd}
	दुःखं छेत्स्याम्यहं ते वै मया वर्तसि पुत्रिके	± 21^{ab}	± 6046^{ab}	± 25^{ab}	± 24^{ab}
	भवन्तमेव सततं रामः कीर्तयते विभो	± 175. 12^{ab}	± 6064^{ab}	± 164. 12^{ab}	± 41^{ab}
	संजयो मे प्रियसखो राजर्षिरिति पार्थिव	± 12^{cd}	= 6064^{cd}	± 12^{cd}	± 41^{cd}
294	यदि त्वामापगेयो वै न नयेद्गजसाह्वयम्	= 176. 10^{ab}	= 6092^{ab}	= 165. 10^{ab}	= 177. 10^{ab}
	शल्वस्त्वां शिरसा भीरु गृह्णीयाद्रामचोदितः	= 10^{cd}	= 6092^{cd}	± 10^{cd}	= 10^{cd}
	ततो रामः प्रादुरासीत्	= 16^{a}	= 6098^{a}	= 16^{a}	= 16^{a}
	रामेयं मम दौहित्री काशिराजसुता प्रभो	= 22^{ab}	= 7004^{ab}	= 22^{ab}	= 22^{ab}
	अस्याः शृणु यथातत्त्वं कार्यं कार्यविशारद	= 22^{cd}	= 7004^{cd}	= 22^{cd}	= 22^{cd}
	मम तु व्यसनस्यास्य भीष्मो मूलं महाव्रत	± 38^{ab}	± 7020^{ab}	± 38^{ab}	± 38^{ab}
	येनेयं वशमानीता समुत्पद्य बलात्तदा	± 38^{cd}	± 7020^{cd}	± 38^{cd}	± 38^{cd}
295	न भयान्नाप्यनुक्रोशान्न लोभान्नार्थकाम्यया	= 178. 11^{ab}	± 7060^{ab}	= 167. 11^{ab}	= 178. 34^{ab}
	क्षत्रियधर्ममहं जह्यामिति मे व्रतमाहितम्	± 11^{cd}	± 7260^{cd}	± 11^{cd}	± 34^{cd}
	किं त्वं वा योद्धुमिच्छसि	± 15^{d}	± 7064^{d}	± 15^{d}	± 38^{d}
	ततस्तत्र द्विजा राजंस्तापसाश्च वनौकसः	± 179. 19^{ab}	= 7110^{ab}	= 168. 19^{ab}	= 83^{ab}
	अपश्यन्त रणं दिव्यं देवाः सर्षिगणास्तथा	± 19^{cd}	± 7110^{cd}	± 19^{cd}	± 83^{cd}

APPENDIX III

Collations of a Śāradā MS. (Ś1) belonging to the India Office Library (No. 6481)

N.B. Almost throughout, the MS. om. उवाच, ऊचुः etc. These om. are not separately noted.

2

MS. begins from 1[d] of adhy. 2.

2 [d]) लोकः (for मोदेत्).
3 [c]) °मावशीयुर्.
[d]) येषां च शांतिश्च हिता प्रजा°.
4 [d]) कुरुपुंगवानाम्.
6 [ab]) सर्वांस्तथान्यान्धृतराष्ट्रपुत्रान्बलप्रधानान्निगमप्रधानान्.
[c]) स्थितांश्च.
[d]) लोकप्रवीरान्छ्रुतकालधर्मान्.
7 [c]) प्रणिधानयुक्तं.
8[ab]) कोधा प्रस्तोहि मोहो बल°
[c]) प्रियाभ्युपेते च युधि°.
9 [a]) स कुरुप्रवीरः (for च कुरुप्र°).
[b]) [अ]यम् (for ह्ययम्)
[c]) गताक्षं.
11 [a]) प्रतिदीव्यदेनं.
[b]) तु (for सु-).
12 [c]) शक्यं.
13 [c]) परिनन्द्य.
उद्योगपर्वणि बलदेववाक्यम् ॥ २ ॥

3

1 [b]) स प्रजल्पते (for संप्र°).
[d]) प्रशंससि (for प्रभाषसे).
2 [d]) पुरुषं प्रति.
3 [a]) जायेत.
5 [b]) ध्रुवं (for ह्रुवन्).
[d]) [अ]कुतोभयम्.
6[b]–8[a] Om.
8 [d]) फलं (for परं).
9 [a]) अणमते चायं.
[b]) [इ]ति कृत्वा परंपरां.
[c]) °वासाभिमुक्तः सन्.
10 [cd]) Om.
11 [ab]) हि (for च), both times.
[c]) आहर्तुकामान् (for निवृत्तवासान्).
[d]) विजितानिति.
12 [d]) पदं (for वसु).
15 [b]) युयुत्सवः.
17 [b]) यमकालोपमद्युती.
19 [b]) [अ]मरैश्च दुरासदं.
21 [c]) अधर्मम् (for °र्थम्).
[d]) तु याचनं.
22 [b]) [अ]तंद्रितं.
[d]) प्राप्यंतु.
23 [b]) च (for वा).
[d]) शेष्या...
उद्योगपर्वणि ॥ ३ ॥

4

5 [b]) तैक्ष्ण्यं.
6 [b]) भाव्यमानम्.
[d]) मार्दवं प्रति.
7 [c]) प्रस्थापयंतु.
[d]) बलम् (for बलानि).
8 [b]) चाभिभुः.
9 [d]) मृजंते (for भजंते).
10 [a]) तत्तरध्वं.
[c]) महद्वै.
12 [d]) चाभिभोः.
13 [a]) आनीय तं.
[d]) तु वास्तुकः.
14 [a]) बाह्लिकः पुंजकेतुश्च.
15 [a]) ल्हानां (for शकानां).
[c]) कांबोजार्षिकराज्ञां च.
16 [b]) पांचनदा.
[d]) पार्वतेयाश्च.
17 [a]) सुवर्मा (for सुशर्मा).
[c]) पंचराष्ट्राधिपश्चैव.
18 [ab]) Om. (hapl.)
19 [a]) महातेजा (for महौजाश्च).
20 [a]) आरादिश्च.
[c]) समर्थकः.
20[d]–22[c] Om. (hapl.)
22 [d]) पूर्वापाली.
23 [b]) विश्वजिच्चापि पार्थिवः.
[d]) क्षमेपुश्चैव (for क्षेमधूर्तिश्च).
24 [a]) क्षौमजश्चैव.
[b]) यातुधानश्च.
[c]) गदायु° (for दृढायु°).
उद्योगपर्वणि ॥ ४ ॥

5

1 [d]) महात्मनः (for महौजसः).
2 [b]) सुनीतिम्.
[c]) तु चरत्कार्यं.
3 [a]) सांबंधिकं.
4 [b]) तथा (for यथा).
[c]) कृतो विवाहो.
8 [a]) स्वयं (for शमं).
[d]) सौभ्रातृणां.
9 [a]) मौढ्यान् (for मोहान्).
[c]) प्रेष्य पूर्वं च.
[d]) समाह्वयेत्.
10 [b]) सामात्यः सहबांधवः.
11 [a]) राजानं (for वार्ष्णेयं).
12 [a]) गतः कृष्णो.
[b]) °पुरोगमः.
13 Om. (hapl.)
14 [b]) तथा (for च ते).
15 [b]) महाबलं.
16 [c]) कृष्णं (corrupt).
17 [b]) समागच्छन् (for आगच्छन्ति).
[c]) चालयंति गर्व.
18 [b]) स्वं पुरो°.
[d]) स्थितः (for तदा).
उद्योगपर्वणि ॥ ५ ॥

6

1 [d]) च (for तु).
After 1, ins. (marg.). ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।

2 After 2^{ab}, ins. 30*.
5 ^{a}) विदितं.
6 ^{a}) च (for हि).
^{b}) यदाह्वयत्.
^{d}) क्षत्रधर्मे.
7 ^{b}) धर्मराजं.
8 ^{c}) तेषां (for तस्य).
^{d}) ध्रुवम् (for ध्रुवम्).
10 ^{a}) हि (for च).
11 ^{d}) अपि (for चैव).
12 ^{b}) लंबमानेषु च.
13 ^{b}) [उ]पलक्ष्यते (for °लभ्यते).
^{c}) संगत्य.
14 ^{b}) धर्मं.
^{d}) च कीर्तयेत्.
15 ^{a}) वा (for च).
^{c}) मनस्तेषाम्.
16 ^{b}) ब्राह्मणोसि च.
उद्योगपर्वणि.

7

1 ^{d}) भोजश्च सबलस्तथा.
2 ^{a}) सर्वं च साधयामास.
5 ^{a}) यातौ.
7 ^{c}) स तु (for च स).
8 ^{a}) च (for स).
^{c}) तयोः स (by transp.).
^{e}) तथागमनहेतुं च.
9 ^{c}) सैन्यं (for साह्यं).
^{d}) [अ]र्हसि (for °ति).
10 ^{b}) मम चैवार्जुनस्य च.
^{c}) सांबंधिकं.
11 ^{a}) चापि गतः.
^{c}) चाभिगमन्.
14 ^{a}) ततः (for तव).
^{b}) चास्य प्रदर्शनात्.
15 ^{a}) प्रावारणं.
^{c}) प्रावारणं.
16 ^{b}) अर्बुधं.
^{d}) संस्कृतयोधिनः.
17^{cd}–19^{ab} Om. (hapl.).
20 ^{b}) कौरवः (for भारत).
^{c}) हृष्टं (marg. कृष्णं). मत्वा (for ज्ञात्वा).
^{d}) स प्राप.

21 ^{b}) सर्वमाचार्य वै तदा.
^{c}) भीमबलं.
22 ^{a}) एवं (for सर्वं).
23 ^{d}) पुरे (for पुरा).
24 ^{a}) [उ]क्तं (for °क्तो).
^{c}) सांबंधिकं.
26 ^{b}) ते (for वै).
^{d}) तत् (for ह).
27 After 27, ins. वैशंपायनः.
28 ^{c}) मत्वा (for ज्ञात्वा).
^{d}) जितं मेने जनार्दनं.
29 ^{b}) बली (for नृपः).
^{d}) नृपः (for तदा).
30 ^{b}) कुरुनंदन.
32 ^{c}) एव (for अहं).
^{d}) पुरुषर्षभ.
33 ^{b}) त्वा.
^{c}) चाप्यहमर्थे.
34 ^{b}) वै (for मे).
35 ^{a}) सर्वं (for पार्थ).
^{c}) तत् (for ते).
36 ^{b}) सह संगतः.
उद्योगपर्वणि.

8

1 ^{c}) द्रष्टुं (for राजन्).
2 ^{c}) बहुला सेनाः.
^{d}) नरर्षभ.
3 After 3, ins. 45*.
4 ^{a}) °वेशा° (for °वेषा°).
5 ^{d}) ययौ येन स (by transp.).
6 ^{c}) अभिप्रेत्य.
8 ^{b}) महारथः (for यथामरः).
^{e}) स जगाम.
^{f}) देववासव°.
9 ^{a}) विविधैर् (for विषयैर्).
10 ^{a}) सदा (for ततः).
^{d}) किन्तु (for के नु).
12 ^{a}) कृतवाग्.
14 ^{a}) आवर्ज्य (for आमन्त्र्य).
^{b}) गृहं (for पुरं).
15 ^{a}) उपप्लवं.
^{b}) स्कंदावारं. सः (for च).
^{c}) आगतान् (for अथ तान्).

16 ^{ab}) Om.
17 ^{b}) विशां पतिः (for [ऽ]रिसूदनः).
18 ^{a}) चैव (for हृष्टौ).
^{b}) स्वस्रेयौ.
^{d}) पार्थ शल्य (by transp.)
19 ^{ab}) कच्चित्ते कुशलं राजन्कुरुनंदन सर्वतः.
^{c}) तु (for [अ]सि).
^{d}) मुक्तस्त्वं (for विमुक्तो).
20 ^{a}) इदं (for कृतं).
^{d}) तदा (for सह).
22 ^{c}) सुखे त्वेतान्.
23 After 23, ins. वैशं°.
24 After 24, ins. an additional colophon.
25 ^{b}) क्रियमानं (sic) महामते.
26 ^{a}) भवानिव महातेजा.
27 ^{b}) मे प्रियं.
29 ^{c}) सहितं (for हि समं).
^{d}) मा. दृश्यते (m मन्यते as in text).
30 ^{d}) तत्करिष्यामि (for योद्धुकामस्य).
31 ^{a}) हतगर्वश्च.
32 ^{d}) संयुगे (for ते प्रियं).
34 ^{a}) महाक्लेशः (for परि°).
^{c}) विदितं (for [अ]धिगतं).
37 ^{d}) देवराज्ञापि.
उद्योगपर्वणि.

9

1 ^{c}) पुरा (for परं).
5 ^{d}) पिबन्नेव.
6 ^{d}) सुदुष्करम्.
7 ^{d}) मे (for मा).
8 ^{c}) संवर्धमानस्.
Portion of the text from 9. 8^c up to 10. 31^{ab} is lost on missing folios.

10

32 ^{a}) यतः.
34 ^{d}) दिवसो.
37 ^{c}) एवं.
39 ^{a}) तदा (for ततो).
^{b}) वितमसो°.
42 ^{c}) त्रिशीर्षयाभिपिक्तश्च.

43 ^{a}) आलोक्य (for आश्रित्य).
^{e}) वसंश्चाप्सु.
^{f}) वेष्टमान.
44 ^{a}) प्रणष्टो देवेंद्रो.
^{b}) °भयार्दितः.
^{d}) निवृत्ता (for निर्वृक्षा).
46 ^{d}) भविष्यति.
47 ^{c}) न चात्र.
उद्योगपर्वणि इंद्रविजये.

11

1 ^{a}) च (for [अ]थ).
^{e}) तं गत्वा (for गत्वाथ).
2 ^{b}) सर्षिगणान्.
^{d}) परीप्सुर्.
5 ^{a}) परस्परं.
6 ^{c}) °गन्धर्वयक्षाणां.
^{e}) दृष्ट्वा (for पश्यन्).
7 ^{a}) तदा (for सदा).
^{d}) त्रिविष्टपं.
8 After 8^{ab}, ins. शल्यः.
9 ^{b}) नंदनोपवने तथा.
^{e}) महींद्रि.
10 ^{b}) °समन्वितः.
^{c}) पुरुषो (for नहुषो).
^{d}) तथा.
11 ^{c}) विचित्राणि च दिव्यानि.
^{d}) °स्वनं.
12 ^{c}) देववत् पट्ट च.
^{d}) मूर्तिमंतम्.
15 ^{a}) [इ]न्द्रस्य.
16 ^{a}) विमना.
18 ^{b}) यतव्रतां.
20 ^{b}) भयविह्वलाम्.
21 ^{a}) देवराजं तं.
^{b}) पुनर् (for शीघ्रम्).
^{c}) भीतव्यं.
^{e}) संमानयिष्ये.
22 ^{c}) आङ्गिरसश् (for अङ्गि°).
^{d}) नहुषस् (for स नृपस्).
उद्योगपर्वणि.

12

1 ^{c}) देवराजं तं.
2 ^{b}) जगत्प्रभो.
2 ^{c}) ससुरगंधर्वं.
3 ^{d}) प्रसीद त्वं.
4 ^{b}) °मर्षणात्.
5 ^{d}) सुराधिपं.
6 ^{a}) दार्शिता.
^{d}) सर्वैः किं न निवारिता.
7 Om. (hapl.).
8 ^{a}) देवी मां (by transp.).
9 ^{b}) दिवः सदा.
10 ^{a}) तं (for ते).
11 ^{c}) दत्ताभया.
12 ^{c}) प्रसादयंत इंद्राणीं.
13 ^{c}) वृणोति त्वां.
14 ^{b}) सस्वनं.
15 ^{d}) त्रायस्व (for त्राहि मां).
16 ^{b}) निश्चयः.
^{d}) अनिंदितां.
17 ^{c}) श्रुतवर्मा.
19 ^{a}) रोहकाले.
^{b}) देवो (for वर्षं).
^{c}) भीरुं.
^{d}) स नोत्तमं (for न सोऽतरं)
20 ^{a}) (Orig.) मोघमन्नं (as in text); (*sup. lin.*) घोरमर्थं.
20 ^{b}) सर्वाल्लोकाद्.
^{c}) (marg.) यो वै.
^{d}) Marg.
21 ^{ab}) Om.
22 ^{a}) एतदेव प्रपन्नां मां.
^{b}) Orig. as in text (न त्यजामि शचीमिमां).
^{cd}) Om.
23 ^{b}) Marg.; तच्च (for चापि).
^{c}) Marg.
^{d}) न दास्यामि शचीमिमाम् ($\doteq 22^{b}$).
24 ^{c}) सुनीतिर्हि.
25 ^{b}) कंचित्कालं शुभांतरा.
26 ^{b}) कालः कालेन यास्यति.
27 ^{b}) भीता (for प्रीता).
28 ^{c}) एकाग्रा (for अव्यग्रा).
29 ^{c}) देवि त्वं (for सत्या च).
^{d}) गच्छ त्वं.
30 ^{a}) त्वदभिकामश्च.
^{b}) विनक्ष्यति स.
31 ^{b}) शक्राणी (for इन्द्राणी).
32 ^{a}) तां दृष्ट्वा (by transp.).
उद्योगपर्वणि इंद्रविजये.

13

2 ^{c}) प्राकंपत.
^{d}) प्रभाते.
3 ^{a}) प्रणम्य सा हि.
^{b}) शिरसा तु कृतांजलिः.
5 ^{b}) विभुः (for प्रभो).
^{e}) स चेंद्राण्या.
6 ^{a}) एवमस्तु महाभागे.
^{d}) अनुसरेत्.
7 Om. the ref.
^{a}) तु (for च).
^{c}) च (for सा).
^{d}) सा जगाम (for जगाम च).
9 ^{c}) तं (for [ए]नं).
10 ^{b}) °गणाधिपः.
^{d}) जगतः सर्वतः प्रभो.
^{f}) विष्णुस्त्वम्.
11 ^{a}) त्वद्वीर्यनिहते.
12 ^{c}) न च मा (for मामेव).
14 ^{b}) आयाति (for यास्यति).
15 ^{a}) विभोः (for विष्णोः).
^{b}) वाणीं ताम् (by transp.).
17 ^{a}) वै (for तु).
18 ^{a}) स विभ°.
^{c}) धूतपाप्मा.
^{d}) आत्मना (for °त्मवान्).
19 ^{a}) आकर्ल्य नहुषं तस्माद्.
^{b}) वलनिसूदनः.
20 ^{d}) कालकांक्षी च वासवः.
22 ^{c}) एकभर्तृकता मेस्ति.
23 ^{a}) महद् (for अहं).
^{c}) न पश्यामि (for नमस्यामि).
24 ^{a}) प्रयातां.
^{c}) पतिव्रतानां.
25 ^{a}) यत्रासौ देवराजोस्ति.
उद्योगपर्वणि.

14

3 ^{c}) दर्शयामास (for दर्शनं चैव).
4 ^{a}) [अ]सि (for च).
^{d}) देवि वृत्रनिसू°.
^{f}) प्रेक्ष्यसे.

5 Om. the ref.
^{d}) तथा (for ततः).
7 ^{b}) यथा शकुनिसेवितम्.
11 ^{c}) स्मयमानस् (for स्तूय°).
13 ^{c}) उपातिष्ठेति मां क्रूरः.
14 ^{c}) एतेनाहं संप्रतप्ता.
15 ^{a}) प्रकाशय स्वमात्मानं.
^{c}) संप्रामुहि.
उद्योगपर्वणि इंद्रविजये.

15

2 ^{b}) हव्यकव्यैर्महात्मभिः.
3 ^{b}) शुभं.
^{d}) ब्रूहि त्वं.
6 ^{b}) नहुषो मय्यसोमब्रवीत्.
^{d}) ब्रवीपि (for करोमि).
7 ^{d}) तत्करोमि.
8 ^{b}) मम विश्वसेः.
9 ^{a}) कृतस्त्वया (by transp.).
^{c}) मे भर्ता (by transp.).
^{d}) नराधिप.
10 ^{b}) [अ]वबोधय (for °धारय).
11 ^{d}) नराधिप.
^{e}) ये न.
^{f}) न सुराणां.
12 ^{a}) त्वा महाभाग.
^{b}) संश्रिता.
13 ^{c}) आधत्स्व.
^{e}) न तु.
15 Before 15, ins. नहुषः.
19 ^{c}) मा वक्ष्यंति.
20 Before 20, ins. शल्यः.
22 ^{b}) ह (for स्म).
24 ^{d}) श्रुतः.
25 ^{c}) चाहं ग°.
26 ^{b}) सुमहद्धविः.
^{d}) देवराजं प्रशस्य तु.
28 ^{b}) वनानि पर्वतास्तथा.
^{d}) विधेयाश्च महोदधिं.
30 Om. the ref.
31 Om. (with the ref.).
32 ^{b}) अस्मतो.
उद्योगपर्वणि इंद्रविजये.

16

2 ^{c}) त्वयां व्याप्तमिदं सर्वं.
^{d}) अन्यत्र स्याद्धुताशन.
3 ^{a}) तुभ्यं कृत्वा (by transp.).
4 ^{a}) अग्निं.
^{bcd}) Om.
5 ^{a}) Om.
8 ^{a}) सर्वं.
^{d}) ब्रह्ममंत्रैः.
9 Om. the ref.
^{a}) हव्यवाट् स.
^{f}) ब्रवीम्यहं.
12 ^{a}) आगम्य.
^{d}) विभुम्.
14 ^{b}) दानवस्.
15 ^{b}) निषूदय.
^{c}) वज्रं.
16 ^{b}) लोकांस्त्रातुं.
18 ^{a}) च (for स-).
20 ^{c}) विश्वस्तु सुमहा°.
20 ^{d}) वः (for वः).
23 ^{a}) नाकामयंते.
^{c}) ततो (for तदा).
24 After 24, follows a folio from the Droṇaparvan.

☞ Portion of the text from 16. 24 up to 30. 6^{b} lost on missing folios.

30

7 ^{b}) उपातिष्ठेद्ब्राह्मणान्वै तदर्हान्.
8 ^{b}) येन.
^{c}) अभिवाद्यैव. वृद्धान्.
^{d}) ब्रवीथाः.
9 ^{b}) तस्याचार्यानृत्विजो येपि चान्ये.
^{d}) समागच्छेः.
10 ^{a}) आचार्यपुत्रोनपगो.
^{d}) Om. (hapl.).
11 ^{ab}) Om.
11 ^{c}) गंधर्वपुत्रोपि न कः तरस्वी.
12 ^{a}) तु (for स्म).
^{d}) नृपस्य.
13 ^{a}) तस्मिञ्.
^{b}) श्रुतिमत्त्वं धृतिं च.

14 ^{a}) Om. वः.
16 ^{b}) तथा शूरः.
17 ^{a}) कविमध्येष्वमूढं.
^{b}) महाप्राज्ञं.
18 ^{a}) निकृंतने दीव्यने.
^{d}) विचित्रसेनः.
19 ^{d}) पुनर्यथा चाभि°.
20 ^{c}) After सहते ins. वै.
^{d}) सोमदत्तिः.
21 ^{a}) सौमदत्तः.
^{b}) सह भ्रात्रा. मत्सहायः.
22 ^{d}) वाच्यं.
23 ^{d}) तथा पृष्टा.
24 ^{a}) वीरास्.
^{d}) तथा (for तेषां).
25 ^{c}) कुशलं ते स्म नित्यम्.
^{d}) समाजं (for समग्रान्).
26 ^{a}) तथा राज्ञो अर्थयुक्ता ह्यमात्या.
^{b}) दौवारिका.
^{cd}) Om. (hapl.).
27 ^{b}) निकृन्तनीयो.
^{c}) धृतराष्ट्रस्य संजय.
^{d}) मिथ्यावृत्तः. तस्य (for तात).
28 ^{a}) एकरथो विजित्य.
^{b}) समुद्यतानप्रधृष्यान्.
29 ^{ab}) Om.
^{c}) अगाधमेधा.
^{d}) तस्य (for तात).
30 ^{a}) तथा (for वृद्धाः).
^{b}) ज्ञायंते नः (for या ज्ञायन्ते).
^{d}) वृद्धस्त्रीभिर्.
31 ^{a}) काश्चिदपुत्रा.
^{b}) Om. वः.
^{c}) सोक्ताः.
32 ^{a}) वो (for नो).
^{b}) स्म (for तात).
^{c}) समं गुप्ताः.
^{d}) सुसद्वहान् (for कच्चिद्°).
33 ^{a}) वृत्तिं वै श्वशुरेषु भद्रां.
^{b}) कल्याण्यो.
^{c}) वा (for वः).
34 ^{c}) प्रजावती.
35 ^{a}) सुजायाः (for स्वजेथाः).
36 ^{a}) रूपवत्यः.
^{d}) वंशस्त्रियः.

37 d) अथानामयं (for अनामयं).
38 a) वृत्तं. पुराणं.
c) अंगैर्. पंगुवामनान् (for वामनांश्च).
d) यानानृशंस्याद् (for आनृशंस्याद्).
39 a) अन्यांश्च सर्वान् स्थविरान्.
b) च (for ऽत्र).
c) चापि (for स).
40 a) च जीवितेन (for कु°).
d) ते भविष्ये (m भरेयु).
41 b) भावीन्यथोन्ये भावा वर्तयंति.
c) After पश्याम्यहं, ins. तान्.
42 d) त्वसद्वाक्यात्.
43 d) संपृच्छेवैं.
44 c) दृष्ट्वा.
46 c) शरीरं.
d) [ऽ]नुशिष्यं.
47 c) तद्देहि (for ददस्व).
उद्योगपर्वणि.

31

1 b) धीरं (for वृद्धं).
2 a) तत्र (for उत).
3 ab) विज्ञायमानस्याप्याचक्षेथा.
c) अयं मंत्रो.
4 a) गावल्गने गुरून्.
b) महामतिं.
5 c) राजवीर्येण.
6 a) बालैस्तैः.
b) प्राप्तं.
d) नोपेक्षिष्ठाश्च शिष्यतः.
8 a) अथ (for तथा).
b) °नाममात्रं.
9 a) [अ]भिवक्तव्यस् (for च व°).
11 d) मैत्रकामो.
12 a) अथ दुर्योधनं.
13 a) अपश्ये.
b) दृष्ट्वा कृष्णां (for कृष्णामेकां).
d) वदेस्त्वं (for वधीष्म).
14 b) अतितिक्षंति.
c) अद्धा (for यथा).
15 a) यन्नः पराजयस्सोम्य.
b) रथिनः (for अजिनैः).
d) मा वदेस्त्वं.
16 c) यत्तद्धर्ममतिक्रम्य.
b) अकर्षयत्.
17 c) निवर्तये परं दुःखं.
d) परंतप (for नरर्षभ).
18 a) शांतिश्चैव.
19 a) अविस्थलं (for कुश°).
b) सामंदीं (for आसन्दी).
c) श्रवमानं भवेत्तत्र.
22 d) शाम्यामो.
उद्योगपर्वणि संजययाने.

32

1 a) सोनुज्ञातः.
2 b) शीघ्रमेव प्रविश्य च.
3 a) मा.
4 a) नमोस्तु.
d) करोति.
5 a) मा.
d) स मे कस्मात्तिष्ठति द्वारि शक्तः.
7 b) प्राप्तो गत्वा नरदेवान्स पार्थान्.
c) Om. त्वां.
8 a) प्रीयमानः.
9 a) अभि- (for तात).
10 b) भूयश्चांते.
11 a) परो धर्मः.
c) सुखप्रियो धर्महीनो.
d) [ऽ]नुरुच्यते भरतस्तद्धि विद्धि.
12 b) (marg.) दारुमय्येव.
c) इत्थं (for इमं). परस्य (for पाण्डवस्य).
d) दैवं (for परं).
13 b) घोररूपमवर्णं.
d) तावन्न कालं.
14 a) °शत्रोस्.
c) धीरो.
15 c) उपाक्रोशं.
d) नोचेह. अमंद (for अमुत्र).
16 a) संशमितं.
c) °मैशब्दं नृपहाप्°.
d) नीचं (for नेदं). भारताद्य.
17 a) वः कुले यो.
c) एतद्धर्मा.
18 a) यो धनवान् (for धर्मवान्यो).
c) ग्रथितयोर्विवर्तिता.
d) न चास्य (for नान्यत्र).
19 a) मंत्रार्थधरो.
c) अहीनं (for अहीनो).
d) अयशस्यं (for अनानृशंस्यं).
20 a) [इ]दं (for [इ]मे).
d) कुलक्षयार्थे.
21 b) अजातशत्रोः.
c) इच्छेत्पापं त्वयि जातं.
d) निश्चयश्चायं. ननु (for तव).
22 a) विपयाधीश्च°.
c) अभ्याक्रमत्. संशितः.
d) असंशयं.
23 b) °मानौ च निलौ.
c) परमं विंदमानो.
24 c) °क्षयान्नो.
d) दुःखान्येतान्यप्यधो न प्रसज्येत्.
25 b) संवर्द्धते संप्रयुक्तं.
c) विप्रसृतः (for [अ]भि°).
d) संवर्धितो.
26 b) भजंत एव (for भजेत एनम्).
c) परस्येन.
d) साधुवृत्तिं तथेति.
27 a) भरतानां.
28 c) कामात्मानं श्लाघतां.
29 b) परिहाराच्च (for निग्रहाच्चैव).
d) अशक्तस्.
30 d) त्वयुक्तं (for समेताः).
उद्योगपर्वणि संजययाने समाप्तम्.

33

☞ Portion of the text from the beginning of this adhy. up to ङितलुद्धयः in 23d lost on a missing folio.
24 c) अवंध्यकाले.
25 b) भूमिनाशं न कुर्वते.
26 b) °माने तु (for °मानेन).
c) गंगाह्रद.
27 d) स वै (for नरः).
28 b) ऊहावान्.
31 b) उपतिष्ठति (for अनु°).
c) मित्रार्थं.
32 d) °चेतनं.
35 c) विश्वसेभ्यः प्रम°.
36 a) परान्.
c) तु (for च).
37 d) स (for इह).

38 [b]) ये (for यो).
[c]) येच (for यश्च).
[d]) तानाहुर्मूढचेतसः.
40 [c]) भूतेभ्यः.
43 [b]) वशीकुरु.
44 [d]) मंत्रनिश्चयः.
47 [b]) नैव लभ्यते.
After 47, ins. 174* with v.l. अपि (for अस्य) and हि (for न), followed by 176* with v.l. अपि (for चैव).
50 [c]) कंचिद्.
52 [a]) तीर्णौ (for तीक्ष्णौ).
[b]) °परिपोषणौ.
After 52, ins. an additional *colophon.*: उद्योगपर्वणि विदुरवाक्ये.
53 Before 53, ins. विदुरः.
[a]) पुरुषव्याघ्र (for पुरुषौ राजन्).
[b]) सर्वस्योपरि.
[d]) प्रधानवाक्.
54 [a]) न्याय्यागतस्य.
[b]) द्वौ व्यतिक्रमौ.
[c]) भूपतेः (for अपात्रे).
55 [d]) धर्मविदो.
56 [c]) यथावृत्तान्.
57 [a]) एवाधनं.
58 [b]) वर्णान्याहुः.
[cd]) न दीर्घसूत्रैर्मंत्र कुर्यारल्पप्रज्ञैरलसैश्चारणैश्च.
59 [c]) आवसन्नः.
62 [b]) समंततः (for प्रयत्नतः).
63 [b]) प्राप्नुहि.
65 [b]) छिन्नं चेदे°.
[c]) द्रवति.
69 Portion of the text beginning from 69 up to कंपते च in 91[a] lost on a missing folio.
91 [c]) कंचित्.
92 [a]) वेशं.
[c]) कंचित्.
[d]) [ऽ]र्थं (for ऽपि).
93 [d]) अर्थं (for अग्र्यं).
94 [a]) कुरुतेति (for वै कुरुते).
[c]) [ऽ]नुतापः.
95 [c]) स यत्र तत्राभिगतः.
96 [b]) पूर्ववैरं.
97 [a]) शमं (for दमं).
[d]) धारयंति.
98 [c]) विशिष्टं च. °ददाति.
[d]) नयः सुनीतः.
99 [b]) मित्रं सुमित्रं मितकर्मं कृत्वा.
[c]) ददाति मित्रेष्वपि यान्वितो यत्.
[d]) [अ]नर्थः.
100 Om. (hapl.)
101 [b]) सद्यो मृत्योर्दाहवत्.
[c]) कृतीव स शाम्यते.
[d]) महामतिर्.
102 [b]) °लोकेश्वरो.
103 [c]) Om. एव.
104 [d]) Om. त्वं.
उद्योगपर्वणि विदुरवाक्यं ॥ ३८ ॥

34

1 [b]) श्रेयो यदनुप°.
2 [cd]) Om.
3 Om.
4 [b]) द्वेषं.
[d]) यदि (for यस्य).
5 [b]) भावम्.
6 [c]) अनुपायेन युक्तानि.
8 [c]) Portion of the text from 8[c] up to 55[b] lost on a missing folio.
55 [d]) विजिगीषति.
56 [a]) वशेंद्रियं.
57 [a]) ततः (for रथः).
[c]) कुशली.
[d]) पथीव (for रथीव).
58 [c]) अविनाशैर्यथा दांता.
[d]) यथा पथि सुसारथिं.
62 [b]) यतः.
63 [b]) °हिता भुभू.
[d]) विज्ञानं.
64 [b]) संभारोऽभ्यधिग°.
66 [d]) राजानश्चित्तविभ्रमैः.
67 [b]) स्पृशति.
69 [b]) नाभिमानिता (for प्रियवादिता).
70 [c]) गुप्तदानं.
[d]) न तान्येतेषु.
71 [b]) विहसंत्यधमा नरं.
73 [a]) मे (for हि).
74 [b]) विविधं वाक् प्रभाषिता.
[d]) [उ]पकल्पते (for °पद्यते).
75 [a]) संरोहतीषुणा योद्धं.
76 Portion of the text from 76[c] up to 34[a] of adhy. 35 lost on a missing folio.

35

34 [c]) हि (for [अ]स्य).
36 [a]) यस्त्वपारं (for मत्तापानं).
[c]) स्त्रीपुंसयोर्.
[d]) लज्यानि (for वर्ज्यानि).
37 [a]) समुद्रिणं वाणिजं चौरपूर्गं.
[c]) तं (for the last च).
[d]) न तान्साक्ष्येषु विकुर्वीत (*sup. lin.* प्रकुर्वीत).
38 [a]) मानसारं (for °मौनं).
39 [d]) पारजायिकः.
40 [b]) पुरुषो (for पानपो).
41 [a]) स्रुवप्रग्रहणांतेभ्यः.
[c]) साक्ष्यमुक्तश्च.
[d]) ब्रह्महभिः.
42 [a]) तृणोल्कायां जायते.
[b]) योगे भद्रव्यवहारे स साधुः.
[d]) कृच्छ्राश्चापत्सु.
43 [a]) हरति धैर्यमानौ.
44 [a]) श्रीधौर्धर्मात्.
[b]) संप्रवर्तते.
46 [c]) तत्र (for तात).
47 [d]) अन्वयांति.
48 [d]) [अ]नुवयंति.
After 48, ins. 212*, followed by तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो नो महात्मसु तिष्ठति। (cf. 213*).
49 [d]) [अ]भ्युपेतं (for [अ]नुविद्धं).
50 [b]) Orig. कौल्यं as in text (*sup. lin.* कुलं).
[c]) मित्रभाष्यं.
[d]) संसर्गयोनयः.
52 [cd]) Om.
53 [ab]) Om.
[c]) वृद्धप्राज्ञः.

[d]) क्षिप्रम्.
55 [c]) महद् (for सुखम्).
[d]) विरोचते.
57 [bc]) Om.
[d]) वर्षं. स्वपेत् (for वसेत्)
58 [b]) स्वपेत् (for वसेत्).
[c]) यावज्जीवं च.
[d]) स्वपेत् (for वसेत्).
59 [a]) प्रशंसेत.
[d]) मनस्विनं.
60 [a]) धर्मलब्धेन.
61 [b]) राजा शास्ता (by transp.).
62 [c]) वृत्तं नैवाधिगंतव्यं.
63 [a]) °पूजानिरतो.
[b]) [चा]र्जवे.
64 [a]) °पुण्यं.
65 [c]) संघजघन्यानि.
[d]) °प्रत्यावराणि.
66 [c]) आदाय.
67 [a]) ते (for च).

उद्योगपर्वणि विदुरवाक्ये ॥ ३६ ॥

36

2 [c]) महात्मानं.
[d]) तदा (for पुरा).
3 [b]) दृष्ट्वा कामं नाशकामोनुमन्तुं.
[c]) श्रुतं धीरो.
4 [c]) सर्वान्.
[d]) नयेत.
5 [a]) नाक्रोश्येन्.
6 [b]) °सेवः.
[d]) रुपतीं वर्जयेत.
7 [c]) रुपतीं तीक्ष्णरूपां.
[d]) वर्जयेत.
8 [a]) तीक्ष्णवाचं (for रूक्ष°).
[c]) जनस्तं.
[d]) वध्वा (for निबद्धां).
9 [a]) परश्चैनमभिविध्यति.
[b]) अनलाग्नदीप्तैः.
[d]) विद्वान्कविः. वै ददाति.
11 [a]) Om. तु.
[b]) नातिद्योतः प्रतिहतान्नघात°.
12 [a]) अव्याहृताद्व्याहृतं श्रेय.
13 [a]) सन्निवसते.
[b]) यादृशं.
[c]) यादृशश्चेच.
15 [a]) जिजीषतेन्यो.
16 [d]) यः सततं स पूरुषः.
17 Om.
18 [a]) [उ]पहतांतरात्मा (for [उ]पहन्ता न शास्ता).
[b]) न वर्तते.
[c]) मित्रमहो (for मित्रमथो).
[d]) अलसस्नेह.
20 [b]) प्राप्तकाले.
[c]) नैव (for तु न).
[d]) यदीच्छेच्छ्रेय.
22 [b]) °वृत्ताश्च (for °वृद्धाश्च).
23 [a]) ब्रह्मवित्तं विवाहः.
[b]) पुण्यो विवाहः सतां वै प्रदानं.
24 Om.
25 [a]) अविद्यया.
26 Om. (hapl.)
27 [d]) धर्मस्यातिक्रमेण च.
28 [b]) [ऽ]न्यतः (for ऽश्वतः).
28 [d]) Om.
29 [abc]) Om.
30 [a]) वैरभृदरिति कश्चिद्.
[b]) राजा पथ्यो न परस्वा°.
[c]) °द्रोहं नेक्षति को.
[d]) यः (for वा).
31 [b]) ब्राह्मणं.
[c]) नरः (for न नः).
[d]) वै निर्वहेत् (for नो निर्वपेत्).
33 [c]) महाराजे.
34 [a]) स्पंदने.
[b]) सोढुं शक्तो (for शक्तो वोढुं).
35 [b]) शंकते°.
[c]) [आ]श्वसेत.
36 [a]) यस्य चेदस्य (*sup. lin.* °दपि) संवंधो.
38 [a]) महात्मनम् (for [अ]नात्मानम्).
[c]) समभिवर्तते.
[d]) शुष्कसरो.
39 [a]) अथ (for एव).
[d]) परिप्लवं तथा.
40 [c]) भूतान् (for सूतान्).
[d]) Om. न.
41 [c]) नानर्थः सन् (for नानर्थयन्).
43 [a]) अनवाप्य.
[b]) Om. च.
43 [c]) अमित्राणि.
44 [a]) जायते म्रियते (by transp.) स (for च) (*sup. lin.* as in text).
45 [c]) पर्यायगाः.
[d]) वीरो. शोचेन्न हृष्येत् (by transp.
46 [b]) यतते (for वर्तते).
49 [a]) नान्यतो विद्यते ध्वंसो.
[c]) सर्वसंन्यासात्.
51 [ab]) Transp. दान° and वेद°.
52 [a]) सुबुद्धस्य (for °शुद्धस्य).
54 [c]) गौरवं चाश्रयंति.
55 [a]) न चैवैषां.
[b]) योगक्षेमः. नेतरेषां.
[c]) नैव (for वै).
56 [b]) क्षीरे चैव विशेषतः.
57 [a]) तनवोप्यायत.
58 [a]) धूमायंति.
59 [a]) Om. च.
[b]) ज्ञातिकुलेषु च.
[c]) वृक्षादिव (for वृन्तादिव).
60 [c]) वाति वालैनं (for एव वातेन).
61 [c]) [ऽ]पि (for हि).
63 [a]) °समुपस्तंभाद्.
64 [a]) वालाः (for गावो).
[b]) स्त्रियो गा वृद्धज्ञातयः.
[c]) Om. च.
65 [a]) मनुष्यगुणः.
66 [b]) पापानुरंभं.
68 [b]) वीक्ष्य.
[c]) [अ]क्षवत्याः.
[d]) कैतव्यं वै.
69 [c]) प्रभ्रंशिनः क्रूरसमाहितास्ते.
[d]) °प्रौढान्.
70 [b]) पुत्रास् (for सुतास्).
[c]) [ऽ]पि (for हि).
71 [a]) त्वमात्यः (for त्वमद्य).
[b]) त्वय्यधीनं.

उद्योगपर्वणि ॥ ३६ ॥

37

1 ^{a}) सप्तादशेमान् धृतराष्ट्र (hypermetric!).

2 ^{a}) देवेंद्रस्य कार्मुकं वै.

^{b}) अनाम्यानुमतौ भवन्.

^{cd}) Om.

3 ^{a}) तप्यति (for कुप्यते).

^{c}) प्रियं (for स्त्रियः).

^{d}) Om.

4 ^{c}) ह्यश्रद्दधानाय.

^{d}) यश्चाकामान्.

5 ^{a}) यद्वा दुरापं सुलभं यश्च मन्यते.

6 ^{b}) कथयति याचमानः.

^{c}) सततमुपासते ह.

^{d}) एतान्नयत्यनलं पाशहस्तः.

7 ^{b}) तस्मै तथा. सधर्मैः.

^{c}) मायाविनो. वर्तितव्याः.

^{d}) सदाचाराः. प्रत्युदेश्या (*sup. lin.* या for श्या).

After 7 ins. 222* with v.l. [(l. 1) Om. हि.—(l. 2) Transp. कामो and ह्रियं.]

8 ^{b}) पठ्यते (for वै यदा).

^{c}) [अ]यं (for [अ]थ).

9 ^{c}) °प्रहर्षश्च (for °विविसा च).

10 ^{b}) हरंति (for कृंतंति).

11 ^{d}) मधुपः (for पानपः).

After 11 ins. आदेशनाद्वृत्तिहर्ता द्विजानां पुरुषश्च यः (cf. 223*).

12 ^{b}) ब्रह्महभिः.

^{c}) एतैः सरति वक्तव्यं.

13 ^{a}) न विरुद्धवाक्यः (for ऽनपविद्ध°).

^{c}) अकलिश्च (for त्यक्तकलिः).

^{d}) सत्यं.

15 ^{c}) आहुः (for आह).

16 ^{d}) स्वात्मार्थे (for आ°).

17 ^{a}) रक्ष्यं.

^{b}) दारा रक्ष्या.

^{c}) आत्मा तु सर्वतो रक्ष्यः.

18 ^{b}) नैतद् (for नैवं). प्रातिपेयं.

^{d}) न रोचते शोचिता त्वं नरेंद्र.

After 18, ins. an additional colophon. (adhy. no. 37).

19 Om.

20 Before 20, ins. विदुरः.

20 ^{b}) पुत्रस्य (for भक्तस्य).

21 ^{c}) हीनं मुदिता विरुद्धाः.

^{d}) परिभोगहीनाः.

22 ^{d}) सुदुष्कराणि.

23 ^{a}) हि (for तु).

^{b}) [अ]तंद्री.

^{c}) अनुरूप आर्यः.

24 ^{a}) विशिष्टं (for ऽनुशिष्टः).

^{b}) वियुज्यमानः.

25 ^{b}) तुल्यम् (for श्लक्ष्णम्).

26 ^{c}) तिष्ठन्नगूढो.

^{d}) प्रार्थयेत.

27 ^{a}) सत्रगणस्य.

^{b}) सुगूढमंत्रस्य.

^{d}) च (for तु).

28 ^{b}) वालपुत्रः.

^{c}) चोद्धृतो भक्त (for चोद्धृत°).

29 ^{a}) स्नानशीलस्य जंतोः.

30 ^{a}) गुणाश्चार्या मितभक्तं.

31 ^{b}) लोकद्विष्टं.

^{d}) प्रतिवासयेत.

32 ^{d}) नैतान् सुशांतोपि हि जातु सेवेत्.

33 ^{a}) संश्लिष्ट°.

^{c}) निकृष्टपार्श्वं पट्टमानिनं.

34 ^{a}) सहायबंधनांश्चार्थान्.

37 ^{b}) सत्यं पंथान एव च.

38 ^{a}) पांडवविग्रहे (for °ड्वैर्वि°.).

^{d}) प्रहर्षः (for च हर्षः).

39 ^{b}) भीमस्य (for द्रोणस्य).

^{c}) उत्सादयन्.

41 ^{b}) व्याघ्राः पंच च पांडवाः.

43 ^{d}) पापचेतनं.

44 ^{b}) [अ]मितः (for [आ]दितः).

45 ^{d}) सा (for या).

47 ^{a}) यन्नियच्छति योवेगं.

48 Om. from नित्यं in 48^{a} up to सहजं in 50^{a}.

53 ^{c}) भोगेष्वायुषि.

54 ^{d}) नाथर्वणो वाप्यगदः समिद्धः.

56 ^{a}) अग्नेस्.

^{b}) गूढं.

^{d}) दीयतेपरैः.

57 ^{b}) दीयते (for दीप्यते).

^{c}) तानि (for तच्च).

^{d}) [ए]व (for [आ]शु).

58 ^{bcd}) Om.

59 ^{abc}) Om.

उद्योगपर्वणि ॥

38

2 ^{c}) दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा).

^{d}) अवेत्य (for अवेक्ष्य).

3 ^{c}) अर्थतः कामतो वा.

^{d}) तस्यार्थवज्जीवितं नातुरार्याः.

4 ^{a}) शल्यहर्ता च कीर्णा.

^{b}) स्तेनस्तथा मधुपो मद्यहा च.

^{c}) सेवाजीवी श्रुतवि°.

^{d}) ह्यतिथिर्नोदकार्हाः.

5 ^{a}) अविक्रयं.

^{c}) मद्यं मांसं फलमूलानि शाकं.

^{d}) गुडं च.

6 ^{b}) प्रहीनकोशो.

7 ^{b}) सुसंयतश्चाग्निकार्येषु चोद्यः.

8 ^{a}) बुद्धिमतां.

9 ^{b}) विश्वस्तेपि न वि°.

10 ^{c}) शुद्धो.

11 ^{a}) महाराज (for °भागाः).

12 ^{ab}) Om.

^{d}) प्रियं (for कृषिं.).

^{e}) भूत्यैर्वाणिज्यं शौर्यं च.

13 ^{c}) सर्वगतं.

^{d}) तिष्ठति (for शाम्यति).

15 ^{d}) ऐश्वर्यं चिरम् (by transp.).

16 ^{b}) तु (for च).

^{c}) धर्मार्थकामकार्याणि.

18 ^{d}) पंडितोपि हि नात्म°.

After 18^{cd}, ins. 226* (with v.l. महीपस्तु for महीपालः).

^{e}) अल्पलिप्सा.

19 ^{b}) ते (for वा).

After 19^{ab}, ins. 227*.

20 ^{b}) अधितिष्ठति.

22 ^{a}) धनवृद्धिक्षयस्तस्य.

^{b}) विदिता पुनः.

^{d}) मता (for नृप).

23 ^{b}) कुल्यान्यवे°.

^{d}) वसुदेव (for वसुधेयं).

25 ^{a}) ब्राह्मणं ब्राह्मणो (by transp.).

26 ^{c}) तस्य (for तस्मात्).

^{d}) न नराधिप (for नचिरादिव).

27 a) प्रयत्नेन (for च यत्नेन).
28 Om.
29 Om.
30 a) न बुद्धिवर्द्धनो लोभः.
b) येन यादृशमृद्धये.
33 a) अविश्वासमदानं च.
b) व्यतिक्रमं (for [अ]व्यतिक्रमः).
33 c) आवर्तयति.
34 a) अभिसंवादको.
35 d) समिद्धोमिर्हि संश्रुतः.
36 b) क्रोधनो (for कृतघ्नो).
c) नराधिपो (for नराधमो).
d) नराधमः (for नराधिप).
37 d) सदोषाभ्यंतरो जनं.
38 a) दुष्टः (for दोषः).
39 a) स्वेषु (for स्त्रीषु).
c) चानार्यां समासक्ताः (for चानार्य°).
40 b) बालो यत्रानुशासिता.
c) वशादेषां (for ऽवशा देशा).
41 d) विशेषो विघ्नकारकः.
उद्योगपर्वणि.

39

1 c) धातुस्तु. किलेदं.
d) वदेस्त्वं.
2 d) अवज्ञानं च भारत.
4 d) द्वेषे.
5 c) Transp. स and विह.
6 d) विसर्जय (for विवर्जयेत्).
8 d) प्रयच्छति (for प्रयोक्ष्यते).
9 a) परापवादे निरताः.
c) °विरोधेन.
10 a) तेषां.
b) संवासात्.
11 b) संवासैः.
12 d) सौहार्दे.
13 d) अधि° (for उप°).
14 a) सादृश्यं (for तादृशैः).
c) निशम्य.
15 d) [आ]नंत्यम् (for [अ]व्ययम्).
16 b) सुखं.
17 c) निर्गुणा अपि ते रक्ष्या.
18 a) च (for ते).
d) महीपते (for विशां पते).
19 a) दीयतां कामतः किंचित्.
b) वृत्त्यर्थं मनुजेश्वर.
d) नरर्षभ (for नराधिप).
20 b) तव (m नृप) (for तात).
cd) Om.
23 a) तारयंत्सेह (marg. ती as in text).
b) हि (for च).
c) तारयंत्सेह (marg. ती as in text).
d) हि (for च).
24 b) भारत (for मानद).
26 c) तानाहतान्.
d) °चिंतयन्.
27 c) च (for न).
28 Om.
29 a) यदेतत्.
b) पापं ते स्वकृतं पुरा.
d) नराधिप.
30 c) नृपश्रेष्ठ (for नर°).
31 b) संविचिंत्य (for प्र°).
After 31, ins. (with v.l.) a passage given in App. I (No. 1).
33 a) परिच्छेदेन.
b) धर्मचर्यया.
After 33, ins. 235* with v.l. [(l. 1) वेत्ते (for वै°). — (l. 2) सुवासं (for °वाक्यं). — (l. 3) दौष्कुलीनः (for दु°). — (l. 4) दांतः (for ह्रीमान्). स कुलीनशतेश्वरः.]
34 a) वै (for वा).
c) समेत्य (for समेति).
35 a) अबुद्धिम्.
c) विवर्जयति.
37 d) अन्योति देशति (for अत्यागि चेष्यते).
38 c) उत्सर्गात्.
39 c) अवश्यानि (for आयुष्याणि).
d) चापि पालनं (for चाविमानना).
40 a) उपनीतं.
b) °मिनीपति.
c) सुहृदां (for °दृढां).
d) तद्धि कापुरुष°.
41 b) कृतनिश्चयः (for दृढ°).
d) नरो हंत न हीयते.
42 c) [ए]नस् (for [ए]नं).
43 ab) मंगलालभनं योगासनमु°.
44 b) शुभस्य च (for दुःखनाशे).
c) महान्भवति निर्विण्णः.
d) चानंतं (for चात्यन्तं).
45 a) नान्यच्छ्रीमत्तमं किंचिद्.
c) तथा (for यथा).
46 a) क्षमी च शक्तः.
48 a) प्रशांतेषु (for प्रमत्तेषु).
49 b) मृदुत्वात् (for आर्जवात्).
c) मन्यंते.
d) दर्शयंति (*sup. lin.* धर्ष° as in text).
50 After 50, ins. (om. line 1) 237* with v.l. [(l. 2) विरज्यते (for [अ]नु°). — (l. 3) उन्मत्तगौर् (for °त्ता गौर्). °तिष्ठति (for °तिष्ठते).]
51 a) °होत्रफलं.
52 b) °दैहिकं.
d) स्वस्य (for ऽर्थस्य).
53 a) °वनगुप्तेषु.
b) दुर्गमे (for संभ्रमे).
c) उद्धतेष्वपि (for उद्यतेषु च).
d) धर्मवतां (for शेष°).
54 a) च शमो (for संयमो).
d) धनस्य (for भवस्य).
56 a) अष्टावेवाव्रत°.
b) जलं (for आपो).
c) °काम्यं च.
57 c) एष संक्षेपतो धर्मः.
59 a) स्त्रीषु सकलहे भीरौ.
b) नरे (for चंडे).
59 c) चारे. चाश्वासो.
d) कार्योपि (for कार्यो न).
60 d) धनम् (for बलम्).
63 c) असंभोगस्तु नारीणां.
d) वस्त्रस्याक्षालनं जरा.
64 After 64b, ins. 239* with v.l. पृथिव्यां वल्मीकाः (for °व्या वाह्लीकाः).
65 a) रौप्यं (for रू°).
b) रौप्यस्य (for रू°).
66 d) तृषां (for सुरां).

67 ^{b}) शत्रवो (for अमित्रा).
68 ^{d}) अकिंचनो न जीवति.
69 ^{d}) इति मत्वा शमं व्रजेत्.
उद्योगपर्वणि.

40

1 ^{d}) यशःप्रपन्नाय (for अलं प्रसन्ना हि).
2 ^{a}) अत्यर्थम् (for °त्य°).
^{c}) सुखं रथाश्वान्यवमुच्य चांते.
^{d}) [अ]वमुच्येत् (for °मुच्य).
3 ^{b}) राजगामिनि (for °गामि च).
4 ^{ab}) Om.
5 ^{a}) सुखार्थिने.
^{b}) विद्यार्थिनः कुतः सुखं.
^{d}) त्यजेत्सुखं.
7 ^{a}) आशां.
^{b}) चापि (for हंति). कदर्थतां.
8 ^{b}) After मध्याकर्षः, ins. च.
9 ^{c}) शंखं.
^{d}) स्वर्णमाभरणं वृषः.
10 ^{b}) धान्यानि (for ध°).
Portion of the text from 10^{c} up to 30^{b} lost on a missing fol.
30 ^{c}) ध्रुवं (for कृतं).
उद्योगपर्वणि प्रजागरे.

41

1 ^{b}) वर्तते (for विद्यते).
3 ^{b}) °संश्रितान्.
3 ^{d}) सर्वं (for सर्व-).
4 ^{a}) किमेष (for किं त्वं न).
^{b}) मा (for मे).
5 ^{b}) न तेन्यद् (for नातोऽन्यद्).
6 ^{d}) तस्मान्नैतद्ब्रवीम्यहं.
7 ^{b}) मे (for तं).
10 Before 10, ins. विदुरः.
^{b}) विद्यते (for मानसे).
^{e}) यं श्रुत्वैव मनुष्येंद्राः.
^{f}) सर्वदुःखातिगो.
उद्योगपर्वणि विदुरवाक्यं समाप्तम्.

42

1 ^{b}) विदुरोदितं.
2 ^{a}) संनत्सुजाती इदं भृ°.
^{b}) न मृत्युरस्तीति तवोपदिष्टं.
^{c}) देवाः पुरा अचरन्.
3 ^{a}) अपृच्छः कर्मणा यन्मा.
^{b}) चापरं.
4 ^{b}) मुहुर् (for मोहो).
6 ^{c}) अनुप्रशास्ति (for अनुशास्ति देवः).
7 ^{ab}) After 7^{ab}, ins. 243*.
7 ^{d}) अतः प्रेतास्तत्र.
8 ^{a}) अनु परिप्लवंते.
^{d}) Before तत्रानु, ins. ते.
9 ^{a}) सोभिध्यायन्नुत्पतितान्.
^{c}) नतं (for स वै). भूता (for भूत्वा).
10 ^{c}) कुरुते (for धुनुते).
11 ^{a}) तदप्रकाशो.
^{d}) श्वभ्रवत्सुखं.
12 ^{a}) अविद्या (for अभिध्या). लोकान् (for चैनं).
^{b}) [अ]नुगृह्णाति (for गृह्य चैनं तु).
13 ^{b}) नाधीयेत गाव इव स व्याघ्रः.
14 ^{c}) Blank space.
^{d}) यथा तृष्णाविषयं (for मृत्योर्यथा वि°).
15 ^{a}) यस्मिन्धर्मोना°.
^{b}) ब्रुवंति (for [आ]चरन्ति).
^{c}) स (for स्त).
16 ^{a}) तत्रोपभुंजते.
^{b}) धर्मं वा चेतरस्य.
^{d}) सिद्धिः (for विद्धि).
17 ^{a}) स्वधर्मेलो° (for स्वस्य धर्मस्य लो°).
^{c}) परिक्रमं कथय त्वं तथान्यान्.
^{d}) नैव तद्विद्यान्नैव कृतं.
18 ^{b}) क्षमा बलवतामपि.
^{d}) स्वर्गलोकप्रकाशकाः.
19 ^{a}) मन्यते यत्र भूयिष्ठं.
^{c}) ब्राह्मणस्तज् (for च ब्राह्मणस्).
^{d}) जीवन्नान्यस्य संसरेत्.
21 ^{c}) ब्रह्मस्थाने च भुंजीत.
23 ^{a}) अज्ञातचर्येण.
^{d}) वेद कस्तद्धि ब्राह्मणं.
24 ^{a}) को ह्यनंतरमात्मानं.
^{b}) वेत्तुम् (for हन्तुम्).
^{c}) क्षत्रियं किंचिद्.
25 ^{b}) सन्नतो निरुपह्वरः.
^{c}) नादिष्टवत्.
26 ^{a}) लोके (for वित्त).
^{b}) वेदेषु (marg. देवे for वेदे). निलयं (for ये द्विजाः).
^{c}) दुष्प्रकंपा.
^{d}) विशंतां (for विद्यात्तान्).
27 ^{a}) सर्वसृष्टिकृतो देवान्.
^{b}) विद्यावदिह किंचन.
^{c}) न समो ब्राह्मणस्यास्य.
28 ^{a}) तं (for तु).
^{b}) मानिताः.
^{cd}) Om. (hapl.).
29 Om.
30 ^{a}) नैव (for न वै).
^{d}) विद्धि तत् (for तद्विदुः).
31 ^{c}) सुदुर्धरा हि श्रीः.
32 ^{c}) ह्रीदम°.
उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये.

43

1 ^{a}) [अ]थर्वेदं (for [अ]धीते यः).
^{b}) वेद यः (for यो द्विजः).
^{d}) किं न (for न स).
2 ^{a}) नूनं साम ऋचो वापि.
^{b}) [अ]विचक्षणान् (for विचक्षण).
4 ^{a}) विना धर्मं (for वेदविदं).
^{b}) विचक्षणं.
5–6 Om. (along with the ref.)
7 ^{b}) नृशंसानि त्रयोदशात्र.
^{c}) ये पितॄणां (for चाततानाः).
8 ^{d}) ते (for [ए]ते).
9 ^{a}) एकैकः पर्युपास्यैषां.
^{b}) मनुष्यान्भरतर्षभ.
10 ^{b}) क्रोधं (for कोपं).
11 ^{a}) संभोगसंधिर्द्विषमेव मानी.
^{b}) दत्त्वानुतापः.
12 ^{c}) Om. च (following दानं).
^{d}) एतानि वै (for महाव्रता).
13 ^{b}) प्रशास्य (for प्रशिष्यात्).
^{c}) ततोपि (for विशिष्टो).
15 ^{a}) दमो ह्यष्टादशगुणः.
17 ^{a}) साभिवादस् (for साति°).
18 ^{c}) च (for तु).
^{d}) न वार्हति (for न चार्च्छति).
19 ^{b}) चान्यस्तद् (for चान्यं यद्).

^{cd}) Om.

^{e}) नाप्य° (for अप्य°).

20 ^{b}) नोपयुक्तो न (for °युक्ते च).

^{e}) तद्वीरः (for तद्धीनः).

After 20, ins. 263*.

21 ^{a}) अष्टदोषः प्रमादः स्यात्.

^{d}) चापि (for चैव).

^{f}) युक्तोपेतैः (for मुक्तो क्षेतैः).

22 ^{a}) विमुक्तस्तु.

^{b}) समन्वितः.

^{e}) एतत्समृद्धिमद्दृद्धं.

23 ^{b}) जनैः.

24 ^{b}) अप्यनृचस्तु (for अनृचश्च).

25 ^{a}) ज्ञानाद् (for [अ]ज्ञानाद्).

^{b}) ते वेदा (by transp.).

^{e}) वेद महत्सोम्य (for °मनुत्साद्य).

26 ^{ab}) Om. (hapl).

^{d}) संकल्पश्च तथाभवः.

27 ^{a}) तथा यज्ञः प्रतीयेत.

^{b}) सत्यस्यानवधारणात्.

27 ^{d}) च (for [उ]त).

^{e}) संकल्पसिद्धिः.

^{f}) संकल्पाद्यवतिष्ठते.

28 ^{a}) चैतस्य (for वै तस्य).

^{b}) दीक्षितो व्रत°.

^{e}) नामैतद्धन्त वृत्तं ते.

^{d}) मतं (for सतां).

^{f}) ज्ञायते (for जा°).

29 ^{cd}) Om. (hapl).

29 ^{e}) सत्यतामेति.

30 ^{a}) क्षत्रियमन्यथर्वं.

^{b}) तस्मात्पुरस्तादथ सर्व एव.

^{c}) तु (for य उ).

^{d}) न वेद वैद्यं च हि दुर्निवेदनं.

31 ^{a}) वै (for वेदानां).

^{b}) कश्चित्त्वेतो बुध्यते चापि राजन्.

^{d}) स्थितं (for °तो).

32 ^{b}) व्याख्यातारं.

Portion of the text from 32^{cd} of adhy. 43 up to st. 17 of adhy. 44 is lost on a missing folio.

44

18 ^{b}) अथ (for अथो).

^{d}) Om. तद्.

19 ^{ab}) न भाति शुक्लं लोहितमिवाथ कृष्ण°.

^{d}) नैनं समुद्रः सलिले बिभर्ति.

21 ^{a}) न चैवर्क्षु तत्र यजुष्वथर्वसु.

^{b}) [अ]खिलेषु (for [अ]मलेषु).

^{c}) वापि (for चा°).

22 ^{a}) पुरस्तात्.

^{b}) °कालं.

^{c}) तं (for तन्).

23 ^{b}) लोके (for लोकास्).

24 ^{a}) उच्यतां.

उद्योगपर्वणि.

☞ After adhy. 44, ins. the addl. adhy. given in App. I (No. 2) with the following v.l.

(l. 1) मोहः (for मानः).

(l. 2) मानो (for मोहो). विधित्सा (for विवित्सा). [अ]कृपा (for कृपा). जुगुप्सता.

(l. 3) मानुष° (for मनुष्य°).

(l. 4) Om.

(l. 6) स्पृहालुरुग्रपरुषो वदान्यः.

(l. 7) कोपं (for क्रोधं). यो (for वै).

(l. 8) सदा (for वै).

(l. 9) प्राप्यापदं क्रोधमस्योपभुंजते.

(l. 10) संभोगविद्वेषमतीव मानी.

(l. 11) बलीयान् (for दुर्बलश्च).

(l. 12) वर्ग- (for बहु-). तथा (for सदा).

(l. 18) Om. न.

(l. 19) प्रशास्यन् (for स शिष्यात्).

(l. 20) एकतमेन वापि (for °तो वार्थितो यो).

(l. 21) [अ]प्यस्य स्वस्ति (for [अ]स्य स्वमस्ति).

(l. 25) नरकस्य प्रतिष्ठास्ते (for the prior half).

(l. 26) स्यात् (for स). पुरा योऽनुप्रकीर्तितः (for the posterior half).

(l. 27) °द्वेषः (for °द्वेष्यं).

(l. 28) पराधीन्यं (for पारतंत्र्यं). पर- (for परि-).

(l. 30) °सूयता (for °सूयिता).

(l. 31) मान्येत (for मायेत).

(l. 33) व्यर्थंति.

(l. 34) आत्मना चाहितं (for आत्मनः सुचिरं).

(l. 37) चाहतात् (for चार्हति).

(l. 39) स्वाशिषो.

(l. 40) गुणवान्द्रव्यवानेव (for the prior half). सात्विकः (for सात्त्विकः).

(l. 42) एतत्संमृद्धिसमृद्धं (for the prior half).

(l. 43) संकल्पं स्वयमीहितं (for the posterior half).

(l. 44) ततो यज्ञाः प्रतायंते (for the prior half). च (for [अ]व-).

(l. 45) च (for [अ]थ).

(l. 47) सत्तम (for मे शृणु).

(l. 50) प्रतिष्ठते (for °ष्ठितं).

(l. 52) स्व- (for सु-).

(l. 53) यो यजेत (for वा यजेद्वा).

(l. 54) तेनैव (for नैतेन).

(l. 55) रतिं नासौ लभते चांतकाले.

(l. 56) न चेष्टे मनसा त्वपि (for the posterior half).

(l. 57) अथ (for तथा).

(l. 58) °वसति (for °विशति).

Om. colophon.

45

1 ^{a}) मनोज्योतिर्.

^{c}) यद्वै.

^{e}) तत्र पश्यंति (for तं प्र°).

2 ^{d}) तापनः (for तापनम्).

^{ef}) Om.

3 Om.

4 ^{a}) उभे च दिव्यौ.

^{b}) शश्वच्च शुक्रो (for दिशश्च शुक्रं).

^{c}) प्रस्रवंति (for च स्र°).

5 ^{a}) तिष्ठंतो.

^{b}) °कर्मणा.

^{d}) देवम् (for दिव्यम्).

^{ef}) Om.

6 ^{c}) वा (for च).

^{ef}) Om.

7 ^{ab}) स्वाश्च पूगाः सरितो देवरक्षिता.

^{cd}) मधु ईषंतस्तदा संचरंतीह घोरं.

8 ^{c}) तत्र पश्यंति (for तं प्र°).
9 ^{b}) सपक्षति (for अपक्षकाः).
^{d}) प्रापयंति (for प्रपतन्ति).
10 ^{a}) पूर्णात्पुरुषमुद्धरति.
„ ^{f}) ब्रह्मलोकं (for भगवन्तं) (marg. as in text).
11 ^{a}) आततस् (for आयातम्).
^{bc}) Om.
11 ^{d}) यस्मिंश्च. आयतः.
12 ^{a}) सर्व एव ततो विद्यास्.
^{b}) ततो (for तत्तद्).
13–16 Om.
17 ^{a}) साहृदये (for दर्शने).
^{c}) [अ]भितप्यते (for °पश्येद्).
18 ^{d}) यथाध्वानो मोहयते रथाय.
19 ^{a}) नाहं सदा सत्कृतस्य.
^{b}) न चाप्यमृत्युप्यकृतां कुतः स्यात्.
^{c}) सत्यानृती. °बंधनी.
^{d}) चैकमेव.
20 ^{a}) असाधुना नोत सुसाधुना वा.
^{b}) दृश्यति (for °ते).
^{d}) मधुना (for मधु तद्).
21 ^{a}) [अ]भिवादा (for [अ]ति°).
^{b}) नाधीतं नाहुतं नाग्निहोत्रं.
22 ^{d}) शोच्येत्.
23 ^{c}) भूतेषु (for वेदेषु).
24 ^{c}) अजेश्वरो. तु (for च).
^{d}) मन्वानः (for स तं मत्वा). नारायणः written on marg. after प्रसन्नः.
25 ^{a}) स्मृतो (for [अ]स्मि वो).
26 ^{c}) ममैव प्रियमात्मा च (for यूयमात्मस्था).
^{d}) स्थानं यूयं च वो मृतम्.
27 ^{b}) देवः प्रोक्तो (for वेद°).
After 27, *repeats* 24^{cd} with v.l. [(Prior half) अजश्चैष. अतंद्रितोहं. — (Posterior half) मां विज्ञातः.]
28 ^{b}) जाग्र * * (folio damaged).
उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीयं समाप्तम् ॥ ४

46

1 ^{d}) व्यतीता च (for व्यतीताय).
3 ^{d}) राजन् शुभां सभां.
4 ^{c}) तां रुचिरां (for सु°).
^{d}) चंदन° (for परम°).
5 ^{b}) कनकैर् (for काञ्चनैर्).
7 ^{d}) पुरुषर्षभाः (for भरतर्षभ).
^{f}) शुभां सभाम् (by transp.).
8 ^{d}) विशां पतिः (for विविंशतिः).
10 ^{a}) Folio damaged after आविश in 10^{a}; it is followed by शरे राजन्.
^{b}) सदः (for शूरैः).
^{c}) तैस्तु (for राजन्).
11 ^{a}) तां (for ते).
12 ^{d}) उपागतं (for उपस्थितं).
13 ^{cd}) दूतो यश्चोदयन्नश्वान्सैंधवान्साधुवाहिनः.
14 Before 14, ins. धृतराष्ट्रः.
14 ^{a}) उपायात्तु (for उपयाय तु). स lost on damaged folio.
^{d}) भूमिपालैर् (for मही°).
15 ^{b}) विनीयत (for विजानीत).
^{c}) यथाक(*sup. lin.* य)र्थं (for °वयः).
16 ^{c}) स्वयं चाभिवदन् पार्थान्.
17 ^{d}) कौरवाः (for पार्थिवाः).
उद्योगपर्वणि संजययाने ॥ ४५ ॥

47

3 ^{a}) वितानः (for विदानः).
^{b}) वीरः (for धीरः).
3 ^{d}) मृयां.
4 ^{a}) ये वा राजन् पार्थिवायोध°.
^{d}) तत् (for तम्).
5 ^{a}) दैत्याः (for देवाः).
7 For 7^{f}, subst. 308*.
8 ^{b}) निवृत्तोर्थैः.
^{d}) उपैति युद्धे यदि मन्यसेर्थम्.
9 ^{a}) उपास्त (for उवास).
^{c}) अभ्यापतद्दुःखतरामनर्थ्यां.
10 ^{a}) क्रिया- (for ह्रिया).
^{b}) क्रोधेनार्थो. बलेन (for धनेन).
^{cd}) Om.
11 ^{ab}) Om.
^{c}) प्रतियुक्तो बलेन.
12 ^{a}) संयतात्मा.
^{b}) सुघोरान्.
^{c}) [उ]द्वतांस्तान् (for [उ]द्वृत्तचेतान्).
^{d}) युद्धे धार्तराष्ट्रोनुतप्येत्.
13 ^{c}) दग्ध्वा.
^{d}) ऽनुविध्य (for ऽनुवीक्ष्य).
14 ^{a}) रथस्थं (for रणस्थं).
^{c}) अमर्षगं (for दुर्म°).
^{d}) युद्धे धार्तराष्ट्रोनुतप्येत्.
After 14, ins. 312* with v.l. [(l. 2) सुलक्षणं वीर्यहरं. — (l. 3) द्विपां च स्वा अंतकसन्निवेशं — (l. 4) [अ]भिरामी (*sup. lin.* मानी) (for [अ]तिमानी). — (l. 7, 8) कुंभान्यथा भिन्नकुंभान्त्रमंततस्तदा युद्धे धार्तराष्ट्रोनुतप्येत्.]
15 Om. (hapl.).
16 ^{b}) समानमेव (for समागमे).
—Om. from शत्रुबला in 16^{b} up to यदा क्षेप्ता in 17^{b}.
17 ^{b}) धृतराष्ट्रस्य (for धार्त°).
^{c}) स्तंभं (for शूरः).
^{d}) युद्धे धार्तराष्ट्रोनुतप्येत्.
18 ^{d}) प्रसंसिक्तं (for परासिक्तं).
19 ^{a}) प्रयांतं (for भयार्तं).
^{b}) प्रायशो वृष्टरूपम्.
^{d}) युक्तं धार्तराष्ट्रोनुतप्येत्.
20 ^{a}) आहरन् (for उद्धरन्).
^{c}) यथा (*sup. lin.* दा as in text). नकुलः (for रथिनः).
^{d}) युद्धे धार्तराष्ट्रोनुतप्येत्.
21 Om.
22 ^{a}) याचनीयाः (for [आ]योधनाय).
^{b}) नूनं (for वीराः).
^{c}) चित्रैः (for शुभ्रैः).
23 ^{a}) प्रकाशान् (for कृतास्त्रान्).
^{d}) तदा पश्चात्तप्स्यते धार्तराष्ट्रः (here and in 25^{d}, 27^{d}).
24 ^{a}) यदा क्रुद्धोद्दाहसत्कौरवाणां.
^{c}) क्षांत्या युक्तः (for दान्तैर्युक्तं).
^{d}) छेत्स्यति (for क्षेप्स्यते).
25 ^{c}) सर्वा दिशः.
^{d}) Cf. 23^{d}.
26 ^{a}) सत्यवादे.
^{c}) गांधारमर्छेत्सुमुलं.
27 ^{d}) Cf. 23^{d}.

28 b) शरान् (for शरैः).
cd) Om.
29 ab) Om.
d) दृष्ट्वा पश्चात्तप्स्यते धार्तराष्ट्रः.
30 Portion of the text from क्षेत्तारो in 30c up to दोर्भ्यां क in 73d, is lost on a missing fol.
74 b) पुरं सुघोरम्.
75 a) सोढुं (for सेहिरे).
d) अपारणीयम्.
77 a) °सहस्रं विदित्वा.
b) छित्वा (for संच्छिद्य).
78 d) [उ]न्मथितः (for मथितः).
79 c) युतो (for वृतो).
80 b) कृतं रणे (by transp.).
c) श्रीमांश्च (for श्रमश्च).
d) आकाशे चाप्सु च ते क्रमः स्यात्.
81 a) गात्रेषु न च (for गात्रे च न ते).
b) कृतास्त्रः (for कृतार्थः).
c) एवंरूपा.
82 b) शशंस तं (for आशंसते).
83 c) शक्रं हंतुं पांडवानां समं त्वं.
d) तद्वेदित्वा संयुगे.
85 b) योत्स्यते यः (by transp.).
86 a) व्यचरन्नरण्ये.
b) चैवमज्ञातवासम्.
c) तेच कस्माज्.
d) निर्दिशंते धार्तराष्ट्रा बलस्थाः.
87 a) युद्धमाना जयेयुर्.
c) चरतो (for चरितो).
d) इत्यमतं सानुवंधं निहंतुम् (cf. 88d).
88 a) न चेदिदं कर्म नरेषु बद्धं.
89 c) तत्रापि (for तच्चापि).
90 d) न युध्यतो नेह तवास्ति कश्चित्.
91 b) अवजेतुं.
c) समग्रम् (for यथास्वम्).
d) °भोक्तुम् (for °भुङ्क्ष).
92 a) Om. वृद्धाः.
93 b) दिव्यप्रश्ना.
c) मुहूर्तं (for महांतं).
d) न्यवेदयन् (for निवेदयन्ते).
94 b) संसिद्धार्थे.
c) परोक्षदर्शी (for [अ]परोक्षविद्यो).
95 a) अहं च यानस्याविरुद्धरूपान्.
c) पुराणा.
96 d) उपैति.
97 a) शैक्यः.
d) दृष्ट्वा रथं श्वेतहयप्रयुक्तं (= 99b).
98 b) [अ]धो (for [अ]थो).
d) वटाश्च (for वडाश्च).
99 d) सुवर्णवाताश्चानुपतंति.
100 d) ब्राह्मं चास्त्रं यच्च शक्नोषि वेद.
101 a) वधे वृतं.
b) [अ]हं (for नाहं). प्रजाभिः (for प्रजाः).
d) भव (for मम). गावल्गने.
102 a) यान् (for यैर्).
c) ये (for तैर्). संप्रसज्य (for °युज्य).
उद्योगपर्वणि संजयवाक्ये ॥ ४६ ॥

48

2 a) [उ]शनाश्च.
4 d) पर्यासंत.
5 b) [आ]दधानौ (for [आ]ददानौ).
6 b) [उ]भौ (for [इ]मौ).
c) नोपतिष्ठेतां.
7 a) यथा (for यौ).
8 a) [ऋ]षी (for [ए]तौ).
b) लोके (for लोकान्).
9 b) ध्रुवम्.
d) °भूतये (for °पूजितौ).
11 a) चैवासुरे (for देवा°).
d) वरौ (for वरम्).
13 c) स (for च).
14 d) शतशोथ सहस्रशः.
15 a) भव्ये (for भ्रांते).
d) यज्ञमर्दनगुप्तये.
16 b) आव्रजत् (for आरुजत्).
c) जित्वा (for हत्वा).
18 a) महावीरौ.
22 c) वः (for हि).
23 b) यथा (for यदा).
c) पर्यादधानं शस्त्राणि.
24 c) [अ]ग्रतस् (for तदा).
25 a) न (for नो).
c) तव (for तात).
26 a) प्रहीष्यसि वचः.
b) स बहून् हतान्.
c) तथैव (*sup. lin.* तवैव as in text). च (for हि).
27 b) एवानु° (for एकोऽनु°).
28 cd) Om. (hapl.).
29 b) धर्मम् (for यन्माम्).
30 a) वा (for च).
b) परिगर्हयेः.
31 a) [ऽ]स्य (for हि).
d) प्रतिष्ठितः (for समाहितः).
32 c) महाभागम् (for महाराजम्).
34 a) अनयोयमिहागंता.
35 a) एतम् (for एनम्).
d) अनिंदितान् (for अरिंदमान्).
38 d) सदा (for तदा).
39 b) [ऽ]यं (for यत्).
Portion of the text 48. 49cd to 49. 19ab missing.

49

19 c) तथा (for तत्र).
20 d) [ऽ]भियुंक्षते (for ऽभ्ययुञ्जत).
22 a) नागायुतं.
d) अभियुंक्षते.
23 a) कृष्णो (for कृष्ण-).
c) यो जिगाय परो वीरो.
24 b) शूलपाणिकम्.
25 a) यो वा (for यश्च).
d) अभियुंक्षते.
26 b) °गणान्वितां.
27 d) अभियुंक्षते.
28 a) यः काशिवंशे मगधान्.
cd) Om.
30 b) अभियुंक्षते.
31 a) यो (for या).
33 b) पांचाल्यो.
d) [अ]भियुंक्षते.
34 c) वीरेण (for रौद्रेण).
d) अभ्ययुंक्षत.
35 d) तैश्च ते चाभ्ययुंक्षते.
36 d) संगतः (*sup. lin.* मः) (for संगरः).
37 d) भविता वः समागमः.
38 a) काशीपती.
c) अभितो योधः (for अभवद्योद्धा).

^{d}) अभ्ययुंक्षते.
39 ^{d}) अभ्ययुंक्षत.
40 and 41 transposed.
40 ^{b}) वरे (for दमे).
41 ^{c}) दुर्जयः (for दुःसहः).
^{d}) शिशुपालिर्महायशाः (m °बलः).
^{f}) अभियुंक्षते.
43 ^{a}) अथ (for तथा).
^{cd}) सहितास्तावेते ह्यभ्ययुंक्षत.
44 ^{a}) जरासंधिः.
^{b}) भारत (for तावुभौ).
After 44^{ab}, ins. 328* with v.l. स्थितावुभौ (for व्यवस्थितौ).
45 ^{c}) यानमाश्रित्य.
उद्योगपर्वणि भीष्मवाक्ये ॥

50

1 ^{d}) स नाम (for समेता).
2 ^{c}) क्रूराद् (for क्रुद्धाद्).
^{d}) महातरोः.
3 ^{a}) जागर्ति (*sup. lin.* र्मि) रात्रीः.
6 ^{b}) महावीर्यो (for °बाहुर्).
8 ^{a}) शैक्यामयोमयीं.
^{b}) °भूषणाम्.
^{c}) संप्रपश्यामि (for [अ]हं प्र°).
9 ^{a}) मृगाणां (for रुरूणां).
10 ^{a}) एव (for मम).
^{b}) य (for स).
11 ^{b}) यथा (for यदा).
^{c}) बाल्येन तेपि युध्यंतो.
^{d}) संगताः (for मर्दिताः).
12 ^{a}) यस्य वीर्येण संसृष्टा.
14 ^{b}) बले (for जवे).
^{c}) वीरं (for शूरं).
15 ^{d}) तरस्विना (for मन°).
16 ^{b}) निपातिताः (for समाहताः).
17 ^{b}) बाल्येपि (for बालोऽपि).
18 ^{a}) निष्ठुरस्य च निष्ठूरी.
^{b}) भजेतानपि सं°.
19 ^{a}) वृहद्रुजोप्रतिबलो.
^{b}) प्रांशुस् (for गौरस्).
20 ^{b}) कुंजरात्.
21 ^{d}) यथातथ्येन.
23 ^{d}) अमानितः (for विमानितः).
24 ^{b}) अपूर्वां (for सुपर्वां).

^{c}) क्रूर° (for शत°).
^{d}) मामकाः (for मे सुताः).
26 ^{c}) °युध्यंति.
27 ^{d}) वने (for महा-).
28 ^{a}) खड्गं (for शक्त्यां).
^{b}) पडश्रम् (°for पडस्रि.).
^{c}) प्रहृतं दुःखसंस्पर्शं.
^{d}) कथं र(*sup. lin.* श as in text)क्ष्यंति मामकाः.
29 ^{a}) भ्रमयतस्.
^{b}) छिंदतो (for भिन्दतो).
^{c}) सृक्किणी.
30 ^{c}) प्रतीपातपूरतो.
^{d}) कुंजराणां च गर्जतां.
31 ^{d}) वै (for मे).
32 ^{a}) वीथीः कुर्वन्महावीर्यो.
33 ^{d}) मम संजय (for मे वृकोदरः).
34 ^{b}) °कूबरान् (for °पुष्करान्).
35 ^{a}) गांगो वेग इवानूपं.
36 ^{a}) वशंतनं.
^{b}) °भयार्दिताः (for °बला°).
38 ^{b}) जरासंधभयार्दिता.
^{d}) प्रशासिता (for प्रतापिता).
39 ^{a}) तीव्र- (for भीष्म-).
^{c}) ये (for ते).
^{d}) मम पुत्रेण पांडवः.
42 ^{c}) महाबाहुः (for गदापाणिः).
43 ^{a}) अनासाद्यं (for °वार्यं).
^{c}) पश्यामीवाभि°.
45 ^{c}) [अ]यं (for [अ]हं).
47 Portion of the text from 50. 47 up to 51. 18^{b} lost on a missing fol.

51

18 ^{d}) अपारणीयः.
19 ^{a}) यस्य (for यदा).
^{b}) श्रोतासि धातावसथे.
^{d}) क्षयं.
उद्योगपर्वणि ॥ (adhy. no. 49 in figures, precedes the colophon).

52

2 ^{d}) च स (for वत्स-).

3 ^{b}) वशी वशे (for वशे वशी).
4 ^{a}) समस्तम् (for समस्ताम्). विद्यात् (for विद्यां).
^{b}) आगमत् (for आप्तवान्).
5 ^{b}) महायशाः (for °रथः).
^{c}) कृत्वा (for कर्ता).
7 ^{a}) अमानुष्यं मनुष्येंद्रा.
^{b}) बलं (for जालं).
^{c}) करिष्यंति (for हनिष्यन्ति).
^{d}) क्रोशामि (for क्रोशामि).
8 ^{a}) यशस्वी (for मनस्वी).
^{b}) °वर्चसा.
^{c}) स कृतप्रज्ञो.
^{d}) धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः.
9 ^{b}) न्याय- (for योज्य-).
10 ^{c}) अनृशंसश्च दाता च.
12 ^{c}) अनारण्यं (for अनावार्यं).
^{d}) नष्टचेतनः.
13 ^{a}) तनुरुच्चशिखी.
^{b}) मिथ्योपचरितो मया.
14 ^{b}) सन्निबोधत.
15 ^{a}) शक्तिर् (for शान्तिर्).
^{b}) यदा शाम्यदिदं मनः.
15 ^{d}) शांत्या (for शान्त्यै).
16 ^{a}) शिक्ष्य°.
उद्योगपर्वणि ॥ ५० ॥

53

1 ^{a}) यथा राजन् (for महाराज).
^{c}) युद्धो विनाशः क्षत्रियस्य (hypermetric).
2 ^{b}) निश्चयं (for नित्यशः).
^{c}) आपन्नः (for आगच्छेः).
^{d}) तत्त्वज्ञः (for सत्त्वज्ञः).
3 ^{c}) क्षेवोदितः.
^{d}) विकृता (for निकृता).
4 ^{a}) Om. च.
5 ^{d}) यश्च तानत्तु (for स कुमारवत्).
6 ^{a}) पुरुषाधाच्यमानान्स.
^{c}) राज्यं कृत्स्नं (by transp.).
7 ^{a}) जितं (for पित्र्यं).
^{c}) उर्वीं (for भूमिं).
^{d}) प्रेलयवथा.
8 ^{a}) बाहुवीर्यजिता.
9 ^{a}) ससुतान्धंधर्वराज्ञा च.

10 ^{a}) [आ]शयसे (for सयसे).
^{b}) विनिकृते स्वयं.
^{c}) वने (for वनं).
11 ^{c}) तु शुष्येयुः (for वि°).
12 ^{a}) अमृतां (m धन्विनां) फल्गुणः श्रेष्ठः.
^{d}) तु (for च).
14 ^{c}) वीरौ (for योधौ).
^{d}) °सत्तमः.
17 ^{a}) तात (for अद्य).
After 17, ins. 335* (with v.l. त्यक्त्वा तस्य विरुध्यंति).
18 ^{a}) अर्हानेकत्र**धेयो.
^{d}) सदसः (for सानुगः).
19 ^{a}) [उ]क्तो (for [उ]क्तं).
^{c}) विलसितं (for विलपितं).
उद्योगपर्वणि ॥ ५१ ॥

54

1 ^{d}) वयं (for विभो).
2 ^{a}) प्रव्रजितान्.
4 ^{c}) तं (for च).
6 ^{a}) प्रत्यादानस्य (for °दानं च).
6^{d}–8^{b} Om.
9 ^{d}) न व******भ.
10 ^{a}) हि नः कृत्स्नं (for च कृत्स्नं नः).
^{c}) स (for स्म).
14 ^{ab}) प्रणिपाते न दो**.
^{b}) संति नः (for वन्धूनां).
^{c}) नानु- (for त्वेव).
15 ^{a}) मम (for तव).
^{c}) पुरा चैतद्.
^{d}) नराधिप.
16 ^{b}) नराधिप (for महारथाः).
^{c}) प्रतिहरिष्यंति.
18 ^{a}) अभिद्रोग्धा.
^{b}) भीतव्यं.
20 Portion of the text from भारत 54. 20^{d} up to मुदा युक्ताः in 55. 14^{d} is lost on two missing folios.

55

15 ^{d}) वृत्रसहं (for वृत्रशत्रुं).
16 ^{a}) चापि (for चैभिर्).
^{b}) महाजवाश्चित्ररूपाः सदश्वाः.
उद्योगपर्वणि ॥ ५३ ॥

56

1 ^{b}) प्रत्ययेन (for प्रत्यर्थेन).
2 ^{a}) सख्यम् (for मुख्यम्).
^{c}) तत्रैकं (for तत्रैव).
9 ^{d}) पांडवानां वलेभवन्.
10 ^{ab}) एतानेव ततोपश्यं यांस्तत्रैव समागतान्.
11 ^{d}) महाशरः (for महामनाः).
12 ^{c}) ऽनु संयातः (for ऽनु संयाता).
^{d}) सार्धं मत्स्यैः सहारिभिः.
13 ^{d}) तौ (for नो).
14 ^{a}) तव (for सह-).
^{b}) सह (for सार्धं).
15 ^{c}) भगदत्तः (for विकर्णश्च).
17 ^{c}) केकयाश्चैव (for °यानेव).
^{d}) संगरे (for संयुगे).
18 ^{a}) कृता भागा.
^{c}) त्रैगर्तानां च मुख्यौ द्वौ.
20 ^{d}) भागशः (for भारत).
21 ^{c}) मोजस्तु.
22 ^{c}) स्वयं संकल्पयामास.
^{d}) तु (for ते).
24 ^{b}) संगरे (for संयुगे).
26 ^{a}) सर्वे (for पुत्रा).
^{b}) दुर्धूतमानिनः (for °देविनः).
28 ^{c}) तान् (for तां).
^{d}) प्रभग्नान् (for °भग्नां).
30 ^{cd}) योद्धा वृकोदरश्चैव सव्यसाची च पांडवः.
33 ^{b}) स- (for च).
34 ^{d}) मिद्युः.
36 ^{b}) अथ (for तथा).
38 ^{a}) सुतांश्च ते (for सुचेतसो).
^{b}) ऽसुरैः (for ऽमरैः).
39 ^{ab}) Om.
^{d}) प्रहारिणः (for प्रबाधितुम्).
40 ^{b}) प्रतिवाधितुं (for °वीक्षितुं).
41 ^{c}) आराधयिष्यंति (for आवार°).
42 ^{b}) शरजालेन.
^{c}) अभिभूता (for °द्रुता).
43 ^{c}) शक्यो.
^{d}) धर्मराजो युधिष्ठिरः.
45 ^{c}) नु (for तु). प्र- (for मे).
48 ^{b}) संभृताः.
49 ^{a}) एव संक्रुद्धान् (for आहवे क्रु°).
^{c}) एव (for एकः).
^{d}) °निवोदकान्.
50 ^{c}) नियोत्स्यामि.
52 ^{a}) त्वा (for त्वां).
^{c}) After 52^{c}, ins. 344*.
^{e}) संविधातव्यं (for यद्विधा°).
53 ^{b}) विजयैषिणाम्.
54 ^{c}) परं त्राता.
55 Portion of the text from ति कौन्तेये in 56. 55^{a} up to पार्था दुःख in 60. 6^{d} lost on missing folios.

60

7 ^{b}) कथंचन.
^{c}) [उ]पेक्षका (for [अ]पे°).
8 ^{b}) लप्स्यसे (for लक्ष्यते).
^{c}) चैतत् (for देव-).
^{d}) तद्वत्क्रमिष्यसि.
9 ^{a}) °मंत्रितं.
^{b}) जातवेदः प्रशाम्यति.
10 ^{c}) [अ]नुमतं (for °पमं).
^{d}) विधिमंत्रवित् (for विद्धि भारत).
11 ^{d}) स्थापयिष्यामि मंत्रणात्.
12 ^{b}) जंगमाजंगमस्य च.
13 ^{cd}) नित्यं (for ऽभीक्ष्णं).
14 ^{a}) स्वस्न गच्छंति.
15 ^{c}) हि (for मे).
17 ^{a}) °वर्षैः (for °वर्षां).
18 ^{c}) द्विष्टं (for द्विषान्).
19 ^{d}) समाप्नुयुः (for अवा°).
20 ^{b}) [अ]पि (for च).
21 ^{a}) यदि बिभ्यामहं.
^{c}) न तद्विपन्न°.
22 ^{c}) मे (for तत्).
^{d}) सत्यवानिति.
23 ^{ab}) Om.
24 ^{b}) कथंचन.
25 ^{d}) निहतान् (for विजितान्).
28 ^{c}) अस्त्रं हि (for अस्त्रेषु).
29 ^{a}) इत्युक्ते.
^{d}) °कालानि (for °कालम्).
उद्योगपर्वणि ॥

61

1 ^{a}) तथा वदंतं तमतीव पार्थिवं.
2 Before 2, ins. कर्णः.
^{b}) कृतमह्म° (for हृतं ब्रह्म°).
^{d}) °पास्यतीति.
3 ^{a}) त्वपि सत्तमेन (for ह्यपि संनतेन).
^{c}) Om. हि.
4 ^{c}) तद्स्त्रमस्त्रमपि सावशेषं.
^{d}) यत्नः (for भारः).
6 ^{c}) मत्वा (for यात्वा).
^{d}) भावः (for भारः).
7 ^{b}) °परीतबुद्धिः.
8 ^{d}) युक्तं (for शक्यस्).
9 ^{c}) समरे (for पतितां).
10 ^{a}) [ऽ]ति भाति (for विभाति).
11 ^{d}) विगाढे (for प्र°).
12 ^{a}) यथोक्तं.
^{b}) मतो (for ततो).
13 ^{a}) न्यस्यापि शस्त्राणि तु तत्र संख्ये.
^{b}) मा.
^{c}) मयि (for मम).
15 ^{b}) सभां तां (for स भारं).
^{c}) छित्वा (for भित्त्वा).
16 ^{b}) यूपध्वजे.
^{c}) यथा (for सदा).
18 ^{a}) तथैव वाक्ये. च (for तु).
उद्योगपर्वणि ॥

62

1 After 1, ins. 355* (with v.l.). [(l. 1) च (for ऽपि). — (l. 2) वर्चसा (for वयसा). पावितेन (for प्रातिभेन). — (l. 3). अस्त्रलाघवबुद्ध्या च शीघ्रताकौशलेन च).]
2 ^{b}) मानुष्य° (for मानुष°).
3 ^{d}) पराश्वस्य समाल(*sup. lin.* र as in text)मे.
5 ^{d}) तथा धनैः (for धनेन च).
After 5, ins. a passage given in App. I (No. 3); with v.l. and omitting some lines.
6 ^{a}) वधार्थाय (for इहार्थाय).
8 ^{b}) दृष्ट्वा शकुनिर्वधकः.
10 ^{b}) महीं नरम् (for महीचरम्).
11 ^{b}) मां (for मे).
^{c}) प्रधावमानौ (for प्लवमानौ हि).
12 ^{a}) एकमुखौ (for एकमुभौ).
13 ^{b}) शकुनी मृत्युसंमतौ.
^{d}) पृथिवीं.
14 ^{d}) मृगहा (for मृगयुस्).
15 ^{c}) Om. ते.
16 ^{d}) कथंचन.
17 ^{a}) गृहे (for काले).
^{c}) महारण्यम् (for इवा°).
18 ^{a}) यत्र (for येऽर्थं).
20 ^{b}) यदा (for यथा).
21 ^{b}) दिशमुत्तरां (for गिरिमुत्तरम्).
23 ^{a}) साधु (for सर्वे).
^{b}) अमक्षिकं (for अमा°).
^{c}) °प्रपातविषमे.
^{d}) कुरुसंमित.
24 ^{d}) ह्यमरत्वं च गच्छति.
25 ^{c}) कथयिष्यंति (for कथयन्ति स).
26 ^{c}) विषये (for विषमे).
29 After 29^{ab}, ins. 358* with v.l. [(l. 1) पड्थाः सानुयायिनः (for the posterior half.). — (l. 2) किं नु तद्विस्मृतं तव (for the posterior half)].
29 ^{cd}) Om.
30 ^{d}) वात° (for वायु°).
उद्योगपर्वणि ॥

63

1 ^{b}) त्वा.
2 Om.
3 ^{bcd}) Om.
4 ^{a}) Om.
^{c}) रणे तर्कय तात त्वं.
6 ^{d}) अशनीरिव.
9 ^{d}) Before एकतश्च ins. हि.
10 ^{a}) हि (for ऽपि).
^{b}) धर्मात्मा यत्र पांडवे.
11 ^{d}) महाबलं (for पितामहम्).
12 ^{a}) समं (for मां च). शुश्रूषं.
^{b}) अर्थदर्शिनां.
12 ^{cd}) कृपं द्रोणं च कर्णं च बाल्हिकं द्रौणिमेव च.
13 ^{a}) तथा (for यथा).
^{c}) सर्ववेदविदो.
14 ^{b}) सर्वभ्रातृभिरग्रहः.
^{d}) समुदीर्यतः.
15 ^{a}) यथा (for यच्च).
उद्योगपर्वणि ॥

64

2 ^{c}) त्वा (for त्वां).
5 ^{c}) च शल्यं च (for शलं चैव).
6 ^{cd}) Om.
7 Om.
8 For 8^{ab}, subst.
ये चान्ये पार्थिवास्तत्र योद्धुमत्र समागताः।
कौरवाणां प्रियार्थं च दुर्योधनहिते रताः॥
(Anuṣṭubh metre!).
9 ^{a}) वंदनं कौशलं (by transp.).
10 ^{c}) सर्वमेतद्वचनं वै समग्रं.
^{d}) Portion of the text from संजय in 64. 10^{d} up to 66. 12^{c} is lost on a missing folio.

66

12 ^{d}) परावर्तयते.
13 ^{a}) [ए]व (for च).
^{c}) ईशिता.
15 ^{d}) ते न (by transp.).
उद्योगपर्वणि ॥

67

1 ^{c}) एतं (for एनं).
2 ^{a}) विद्यां. वेत्थ त्वं (for ते विद्या).
4 ^{a}) गावल्गनेय (for °णेऽत्र).
^{b}) नित्यं.
5 ^{a}) ते भद्रं (by transp.)
^{c}) शुद्धभावातिभक्त्या च.
6 ^{ab}) प्रपद्यस्व हृषीकेशं (by transp.)
9 ^{b}) श्रेयसां वचनातिग.
^{c}) ऐश्वर्यं जीवितं.
10 ^{a}) हर्षं (for प्रीतिं).
^{b}) मे च शोकं विवर्धयन्.
11 ^{a}) प्रियोसि (for दयितोऽसि).
^{c}) योपि (for यस्य).
^{d}) त्वा (for त्वां).
12 ^{c}) °माण एकाग्रो.
^{d}) मोक्षये त्वां महाभयात्.

13 [c]) चिंता (for सिता).
15 [c]) तद् (for तं).
[d]) मज्जति (for सज्जते).
16 [d]) सिद्धिम् (for शान्तिम्).
18 [a]) °याणामुदीकानां.
[b]) °त्यागः प्रमादतः.
19 [a]) शमे (for यमे).
[c]) ते मा (by transp.).
[d]) नियच्छेनां ततस्ततः.
20 [b]) °दारणम्.
21 [b]) Portion of the text from 67. 21[b] up to 70 2[ab], lost on a missing folio.

70

3 [b]) निर्भयं मोघदर्पितम्.
4 [c]) हि (for ते).
5 [d]) यन्मे (for यत्त्वं).
8 [b]) शमसासु च कांक्षति.
[c]) मुग्धः (for लुब्धः).
9 [c]) चैकं (for चैकां).
[d]) धार्तराष्ट्रस्य.
10 [c]) आह स (for नाहास).
[d]) तच्च (for तद्धि).
11 [c]) वश्यत्वात् (for पश्यन्वा).
12 [c]) राजा नो (for लुब्धः सन्).
[d]) वदन्हि प्रियवादनं.
13 [a]) ततो (for इतो).
[b]) यद् (for यत्र).
[c]) संचिद्रातुं.
14 [b]) मात्स्यैश्च.
15 [a]) अविस्थलं (for कुश°).
[b]) मासंदी (for आसन्दी).
[c]) महावाहो (for च गोविन्द).
[d]) तु पंचकं (for [अ]त्र पञ्चमम्).
16 [b]) ग्रामका नगराणि वः.
[d]) भरतासनम्.
19 [ab]) Om.
[c]) marg. हीर् (for श्रीर् as in text).
[d]) पुरुषश्चास्वभावतः.
20 [a]) अधनाद् (for अस्वतो).
21 [a]) कृष्ण (for तात).
[b]) पतिता वयं (for पतिताविव).
22 [a]) अतः (for नातः).
26 [c]) [ऽ]पि (for नि-).
[d]) अर्थहेतुभिः.
28 [d]) तदत्येति न (by transp.)
29 [b]) नरः (for जनः).
After 29, ins.: परत्रेह धनं श्रेष्ठं कार्यं साधयति स्फुटं । तस्माद्धनविहीनस्य नेह लोके परत्र च ॥
30 [d]) वा (for च).
31 [b]) न चार्हणां (for निगर्हणाम्).
32 [a]) वहुधा मन्युमभ्येति.
32 [b]) संप्रहृष्यति (for °मुह्यति).
[d]) पापं (for क्रूरं).
33 [a]) पापं कर्म°.
36 [c]) ह्रीमान् (for श्री°).
37 [d]) न च पापे प्रवर्तते.
39 [c]) जयति (for व्रजति).
41 [a]) श्रियो (for श्रियं).
[d]) सांप्रतं (for साधु तत्).
42 [a]) अत्र (for तत्र).
43 [a]) [ए]व च परा (for [ए]षा परमा).
45 [c]) °पापीयः.
46 [b]) वयं ते क्षत्रवंधवः.
47 [c]) जीवाम (for °मः).
48 [c]) अस्ति (for हंति).
[d]) धर्मोयमागतः.
49 [d]) जयपराजयः.
50 [c]) प्राप्य (for प्राप्यं).
[d]) दुःखं वाप्य यदुत्तरम्.
51 [a]) [ऽ]पि तु (for ह्यपि).
[b]) च (for [उ]त; m as in text).
[c]) द्वेष्टि (for हंति).
52 [d]) ह्यपयाने (for व्यप°).
53 [b]) °युध्यते (for °हन्यते).
54 [d]) तस्य पापचयो ध्रुवः.
55 [c]) वरहीनस्य (for वल°).
[e]) जायते (for जीविते).
[f]) चैव जीविते (for चोपजायते).
56 [a]) धीरा (for वीरा).
57 [a]) तु (for [अ]पि).
58 [c]) सर्वो भेदाय यतते.
59 [c]) सुखी (for सुखं).
60 [a]) पुरुषं.
61 [c]) °लोकेषु (for °भूतेषु).
[d]) चैव गच्छति (for स नियच्छति).
62 [d]) पुरश्चेद्विषते.
64 [a]) शांतिरस्ति (for नास्ति शान्तिर्).
65 [b]) °दारणः (for °बाधनः).
[d]) मनसापि (for °सोऽपि).
66 [d]) न (for तन्).
70 [b]) संप्रपत्स्यते.
[c]) व्यापादे (for गोपादे).
71 [a]) दैन्यप्रकाशकं क्ष्वेडः.
[b]) विकत्थनं (for विवर्तनम्).
73 [a]) वा तदुच्चितं (for त्वेतदु°).
[c]) विरोधेषु.
75 [ab]) Om.
[c]) °वलम् (for °वशम्).
76 [c]) कामाच्च (for धर्माच्च).
77 [b]) किम् (for कम्).
[d]) कं नरोत्तम (for पुरुषोत्तम).
79 [c]) सामार्थे (for वामर्थे).
80 [d]) महावलम्.
82 [c]) दुर्यो° (for सुयो°).
83 [b]) दुर्यो° (for सुयो°).
84 [d]) द्रोहेण (for रोषेन).
85 [b]) धृतराष्ट्रस्य.
[c]) अद्यैव स्तंभविष्यामि.
[d]) सर्वलोक-.
88 [ab]) Transp. तत्र and पार्थ.
[c]) अर्थावाप्तिः.
89 [c]) त्वा (for त्वां).
90 [a]) विश्वक्सेनः कुरून्सर्वान्.
[b]) भरतान् (for भारतान्).
93 [b]) प्रतिपद्येद् (for उप°).
उद्योगपर्वणि भगवद्याने ॥

71

1 [d]) वा (for यः).
3 [a]) [ए]तन् (for तन्).
[b]) [उ]पपद्यते (for विशां पते).
[d]) न (for यद्).
4 [d]) प्रशंस्यते (for प्रश°).
5 [d]) परंतप (for अरिंदम).
6 [a]) अभिवृद्धाः (for अतिगृद्धाः).
[b]) °काल- (for °कालं).
7 [b]) तव (for त्वयि).
8 [c]) हनि(*sup. lin.* रि as in text)ष्यंति.

10 [c]) नानुतप्यंत कोपेन.
[d]) दुष्कृतं (for दुष्करं).
11 After 11[ab], ins. 373*.
12 [b]) °शीलम् (for °कामम्).
[c]) यस् (for यत्).
[d]) घृते वंचितवांस्तदा.
[e]) न च स त्रपते तेन.
[f]) स्वेन (for तेन).
14 [a]) वाग्भिस्त्वां प्रतिकूलाभिर्.
[b]) कनीयसा.
[d]) भ्रातृभिः सह भारत.
16 [c]) करिष्यंति (for भजि°).
18 [a]) समासीनास्.
[d]) *sup. lin.* सदा (for तदा).
19 [a]) अभिनंदंते (for अभ्यनंदंस्ते).
20 [b]) °कर्पण.
[d]) च (for तु). कुजीवितम्.
21 [a]) स (for नि-).
22 [a]) एप चार्यो वधस्तस्य (*sup. lin.* त्र).
[c]) प्रस्कंदनप्रतिस्तंभः.
24 [a]) त्वन्मतं (for त्वत्क्षमं).
[b]) हि (for च).
26 [b]) प्रतिपौरुषिकान्.
[c]) तम्र (for तव).
27 [a]) तस्य (for तत्र).
[c]) श्रुत्वा च (for निशम्य).
29 [a]) गर्हयिष्यंति.
[d]) चातुर्वर्ण्यं समागते.
30 [a]) च (for चेद्).
[b]) नाधर्मं (for न धर्मं).
31 [c]) तत्र (for हते).
[d]) किम् (for यद्).
32 [d]) तु (for च).
33 [b]) युद्धादि° (for युद्धाधि°).
[c]) निशम्य तव वर्तिष्ये.
[d]) भरतर्षभ (for तव भारत).
35 [a]) चरंति (for वदन्ति).
[e]) मनुष्यलोकः कृपणस्य घोरो.
[f]) इहैव कस्मात्.
36 [b]) गजांश्च (for ध्वजांश्च).
[c]) °निश्चयास्ते.
[d]) भवंति.

उद्योगपर्वणि.

72

3 [a]) °शीलश्च (for °सत्त्वश्च).
4 [c]) अमेयश्च (for अनेयश्च).
6 [a]) [अ]पासीनस् (for [अ]वाचीनस्).
[b]) त्यक्तधर्मो प्रियान्वितः.
7 [d]) बाणैस् (for तृणैस्).
8 [a]) यथा कृष्ण (for हि यत्सेनः).
[d]) यद्वीर्यो (for यद्बलो).
10 [a]) दुर्योधनं च (for दुर्योधनस्य).
[c]) भक्ष्यंति (for धक्ष्यंते).
[d]) तृणानीव हुताशनाः.
11 [b]) पुरुषोत्तम (for मधुसूदन).
13 [a]) हीहयानामुपावर्तो.
[c]) तालसंधानां.
[d]) उद्गतो (for उद्धतो).
14 [a]) अजाविंदुः.
[b]) °ध्रानां. रुपद्धिकः.
[c]) वलाहानां.
[d]) स्तेनानां (for चीनानां).
15 [c]) वाहः (for बाहुः).
16 [a]) चेदिवत्सानां.
[b]) प्रवीराणां वृषध्वजः.
[c]) वारणश्च (for धारणश्च).
17 [a]) शमश्चंदनवेगानां.
[c]) नृपु (for कृष्ण).
18 [a]) अप्ययः.
19 [d]) उग्रपराक्रम.
20 [d]) भरतानिशम्.
22 [b]) तस्य (for कृष्ण).

उद्योगपर्वणि.

73

1 [a]) स तच् (for एतच्).
[d]) Portion of the text from 73. 1[d] up to 75. 19[d] is lost on a missing folio.

75

19 [d]) स हि युद्धं न कामयेत्.
20 [c]) तदनक्लीवया.
[d]) समुद्दैषिषम्.

उद्योगपर्वणि.

76

1 [b]) वाक्यं (for वाच्यं).
3 [d]) फलोदयम्.
4 [c]) इति (for एवं).
5 [a]) येनैव मन्यसे कृष्ण.
[b]) असत्तः (for अस्माकं).
6 [a]) संपद्यमानं सम्यक्तु.
7 [b]) प्रथमकः (for परमकः).
8 [b]) अनामयं (for निरा°).
[c]) °घ्रात्नं (for °घ्रातुं).
9 [c]) एव देव (for एवमेव).
10 [b]) वीर तस्मिन् (by transp.).
[c]) गमिष्यति (for भवि°).
12 [c]) धर्मसुतं.
14 [d]) °घृते (for °त्यागे).
15 [a]) जितं.
[b]) प्रव्रजितं.
16 [c]) न पुण्या (for नु मुख्या).
17 [b]) बाधस् (for वधस्).
[c]) स एव (for तदेव).
18 [d]) तत्र चास्योपमार्पितम्.
19 [b]) [अ]पि (for [इ]ति).
20 [b]) कौंतेयानां (for पांडवानां).
[c]) तदत्र (for तदाशु).

उद्योगपर्वणि भगवद्याने.

77

1 [c]) मया कार्यं (for समायत्तं).
2 [b]) कर्मणैव (for कर्षकेण).
[d]) निवर्तते (for °येत्).
3 [a]) [ए]व (for वै).
5 [a]) तर्हि (for हि तत्).
[b]) सर्वं (for परं).
6 [a]) लोकं (for सत्यं).
8 [c]) अकारणाद् (for अन्तरेण) (in अन्तरेण वधं पार्थ and अन्तरेण हि धर्मार्थे).
9 [c]) च (for तु). त्वं (for स).
10 [d]) पांडव (for भारत).
11[a]–12[b] Om.
12 [d]) तदा (for तथा).
13 [a]) विप्रलब्धं तु (for °लुप्तं च).
15 [b]) सर्वस्य परमं मतं.
16 [c]) माकस्माद् (for चाकस्माद्).
[d]) अर्जुनाप्यतिशंकसे.
17 [c]) विधानं विहितं.
18 [b]) भारत (for पाण्डव).

19 b) तथा चिरम्.
20 b) संकलितास् (for संकल्पितास्).
d) चतुर्थः (for च तुष्टः).

उद्योगपर्वणि भगवद्याने.

78

1 d) श्रुतं चैवेह तत्त्वया.
2 a) तु (for च).
c) संशयो (for संग्रामो).
d) परमात्मनः (for माधवात्मनः).
3 a) फल्गुणेनापि.
4 d) कुर्यात् (for कुर्याः).
5 b) ततं (for मतं).
6 b) नान्यथा (for सोऽन्यथा).
c) अनित्यमनसो.
8 c) तदा (for तथा).
9 a) निवृत्ता वनवासात्स.
b) वीराः (for वीर).
10 c) इह (for रणे).
11 a) तत् (for तं).
b) भयोत्तरम्.
13 b) महारथं (for सहात्मजम्).
14 c) मां च शोणितभूमध्यं.
d) नरः (for युधि).
16 d) इदं त्वया (for त्वयानघ).
17 a) वै तम् (for चैनम्).
18 c) निवर्तंतं (for वि°).

उद्योगपर्वणि.

79

1 c) च (for तु).
2 c) यथा युद्धं च (for तथापि युद्धं).
3 a) हि (for तु).
6 a) जानामि हि यदा.
c) ममापि (for तवापि).
7 b) रणकर्कशः (for पुरुषर्षभः).
8 a) तद्वाक्यं (for वाक्यं तु).
9 a) सर्वशः शूरास् (for सर्वतो वीरास्).
9 b) सम° (for प्रत्य°).

उद्योगपर्वणि.

80

1 d) °कर्पिता.
3 a) तु (for च).
4 a) महाभाग (for महाबाहो).
6 d) तथा (for तच्च).
7 c) अविस्थलं (for कुशस्थलं).
d) मासंदी (for आसंदी).
8 a) तु गोविंद (for महाबाहो).
d) संजय (for केशव).
11 b) सह संजयैः (by transp.).
cd) Transp. घोरं and क्रुद्धं.
14 b) क्षिप्तव्यः(!).
17 b) सर्वभूतेषु (for °पापेषु).
18 a) यच्च (for यथा).
21 b) वेदीमध्यात्.
22 a) अजमीढकुलं.
d) °समतेजसाम्.
24 a) कच° (for केश°).
b) वशं (for सभां).
26 a) निरमर्षेषु नष्टेषु.
27 d) मता मम.
28 c) मयोक्तं यच्च निर्मुक्तं.
29 b) अभिशासि.
c) कृपया नाथ (for पुंडरीकाक्ष).
31 b) धनुष्मत्ताम्.
32 c) पार्थ (for कोपः).
d) सर्वं कृष्ण विनीयतां.
33 a) मृदुसंभारं.
c) सुदीनमसितापांग.
d) सर्वगंधाधिवासितम्.
34 d) वामेन (for सव्येन).
35 b) उवाच (for उपेत्य).
35 cd) Om.
36 b) °करेच्युतः (for °करोद्धृतः).
39 c) न प्र- (for तं न).
41 c) सो (for यो).
d) धर्ममेवानुगच्छति.
42 a) °संधेन (for °सन्नेन).
c) सोत्कंपा.
d) सस्वनं हंसगद्गदम्.
46 d) देवैश्च विधिनिर्मितम्.
47 c) शेष्यंति.
d) श्वशृगालवलीकृताः.
48 a) नश्येद्धि (for चलेद्धि).
49 b) वार्ष्णं.

उद्योगपर्वणि.

81

1 a) चैव (for अथ).
c) नियतो (for दयितो).
2 d) कर्तव्यम् (for कर्तुं त्वम्).
3 a) यद्वा (for यत्तद्).
4 a) धर्मानुयुक्तं (for धर्मार्थं°).
b) शममनामयः.
6 d) शुद्धे चापि (for मृद्वर्चिषि).
7 a) कौमुदीमासि.
c) स्फीतस्य सुसुखे काले.
7 d) सत्य° (for सत्त्व°).
9 a) पूर्वाह्निकं.
12 d) सर्वोपकरणानि च.
13 a) च (for हि).
16 c) चित्रैः (for चित्रं).
18 a) सोपस्करम् (for सूप°).
19 c) सूताः संपादयामासुः.
d) संपन्नं (for °न्नैः).
20 c) सुघोषं (for सुघोषः).
21 d) कामगं (for पुण्यकृत्).
23 a) व्यपोढाभ्रघनः.
c) [अ]नुययौ (m ववौ as in text).
25 c) शारदाः (for सारसाः).
26 a) °महाहोमे.
c) °शिखी (for °शिखो).
27 b) भूमिष्ठश्च यः क्रथः.
28 Portion of the text from 81. 28b up to 82. 13 is lost on a missing folio.

82

15 cd) °धर्मिष्ठः सोत्यगाद्.
16 a) °विधान् (for °पशून्).
b) अन्हा (for रम्यान्).
17 a) नित्यहृष्टान्.
b) अभिरक्षितान्.
c) नोद्विग्नान् परचक्रेण.
d) अनेयान्सर्वकोविदान्.
18 a) अथापश्यन्.
c) पथि तिष्ठंति.
20 a) बृहत्स्थूलं (for वृकस्थलं).
b) माधवः (for केशवः).
22 c) सुमो च स...न्माल्यं(?).
23 a) अवतीर्य तु तान्सर्वान्.
24 d) समार्जनम्.
25 d) समास्थिताः (for अनुष्ठिताः).

27 ^{b}) विश्रुतम् for पूजितम्.
28 ^{c}) नैषां (for तेषां).
^{d}) Ins. च before आयात्.
29 ^{a}) तु (for च).
Om. the colophon.

83

1 ^{a}) दूतम्.
^{b}) प्रयातं.
2 ^{c}) सहामात्यं (for च सा°).
3 ^{c}) वृद्धाश्च बालाश्च (by transp.).
4 ^{c}) चरंतस्ते (for च वर्तते).
6 ^{d}) शौचं च (for चौजश्च).
8 ^{b}) तवाचारैररिंदम.
9 ^{d}) °चिताः (for °हिताः).
11 ^{b}) नराधिपम्.
12 ^{c}) सभां (for सभा-).
14 ^{b}) बहुभिर् (for विविधैर्).
^{d}) श्लक्ष्णानि शयनानि च.
15 ^{b}) Transp. 15^{b} and 15^{d}.
भक्ष्याणि (for भोज्यानि).
16 ^{a}) राजार्थं (for वासार्थं).
^{b}) वृहत्स्थले (for वृकस्थले).
उद्योगपर्वणि भगवद्याने.

84

1 ^{c}) वृहत्स्थले निवसितः.
2 ^{d}) °सत्वो (for °मात्रो).
5 ^{a}) निगदतः (for कथ°).
7 ^{d}) कौरव (for केशवे).
8^{d}–10^{c} Om.
13 ^{d}) तदा (for सदा).
15–16 Om.
19 ^{b}) धनम् (for वरम्).
^{c}) तदद्य (for तदस्य).
20 ^{a}) रुचिराकारं (for °रैः).
^{d}) सर्वं च सुमहद्धनम्.
21 ^{a}) अस्मद्- (for अस्मिन्).
उद्योगपर्वणि.

85

2 ^{c}) स्वप्रतर्कार्द्धा.
3 ^{c}) तथा (for महान्).
4 ^{b}) गुणौघस्.
5 ^{b}) नद्येः (for °श्रीः).
^{d}) सुहृदश्च प्रियान्प्रति (*sup. lin.* प्रियानपि).
6 ^{c}) वार्ष्णेयः (for दाशार्हः).
7 ^{a}) त्वधर्मेन् (for त्वं ध°).
^{c}) इच्छामि (for इच्छसि).
9 Portion of the text from लिप्सन्ति in 85. 9^{a} up to 87. 3^{b}, is lost on a missing fol.

87

3 ^{c}) राजन् (for सर्वं).
4 ^{b}) शिल्पिभिः सह संगताः
^{c}) जनैर्बहुविधैरन्यैः.
7 ^{c}) वृद्धश्च (for न वृद्धो).
8 ^{a}) राजमार्गेण रामाः स.
^{b}) प्रेक्षमाणा ह्यनिंदिताः.
^{d}) °प्रवेशनम्.
9 ^{d}) दृश्यते स मही तदा.
11 ^{b}) °कर्षणः.
13 ^{a}) अभिगच्छति.
^{b}) नराधिपः (for नरेश्वरः).
15 ^{b}) जनांतरं (*sup. lin.* दैन्यः) (for यशस्विनम्).
16 ^{a}) धर्म्या° (for धर्मा°).
^{b}) प्रायुज्य (for प्र°).
^{c}) यथावत्समुपेयाय.
17 ^{a}) तत्र (for अथ).
^{d}) समेयाय.
18 ^{a}) पूजितं (for ऊर्जितं).
^{d}) ततोपाविश°.
20 ^{b}) °चरन् (for °हसन्).
^{c}) सांबंधिकाः.
21 ^{d}) पर्यंकामद् (for निरा°).
22 ^{b}) सह (for कुरु-).
23 ^{c}) पूजितं कुशलप्रश्नैः.
After 23, ins. 396* followed by line 2 of 417*.
25 ^{c}) धर्मार्थनित्यस्य सतो.
^{d}) सतो (for गत-).
26 ^{a}) तस्मै (for तस्य).
^{d}) सर्वं (for सर्व-).
Om. the colophon.

88

1 ^{a}) विदुरम् (as in text) (*sup. lin.* रात्).
2 ^{d}) पुत्रान् (for पार्थान्).
3 ^{a}) सत्य° (for सत्त्व°).
5 ^{a}) यत् (for ये).
^{d}) संपन्नाः (for संमताः).
6 ^{d}) ब्राह्मण्याः.
7 ^{b}) रुदतीमवहाय.
^{c}) याता (for यांतः).
8 ^{d}) व्याघ्रसिंहसमाकुले.
9 ^{a}) विहीनपुत्रास्ते.
10 ^{b}) वेणुनिःस्वनैः (for वेणवैरपि).
^{c}) समबोध्याश्च (for °बोध्यन्त).
11 ^{c}) निनादेन (for °निनादैश्च).
^{d}) प्रावोध्यंत (for व्य°).
13 ^{a}) रत्नैर्वस्त्रैर् (by transp.).
^{b}) द्विजांस्तदा (for द्विजन्मनः).
15 ^{d}) न तदर्हा (for अतदर्हा).
17 ^{c}) महावनेष्वबुध्यंत.
18 ^{d}) सत्य- (for सतां).
22 ^{a}) प्रभुः (for श्रेष्ठः).
23 ^{b}) महाबलः (for वृकोदरः).
24 ^{c}) तु (for च).
25 ^{b}) मरुत्पतिसमो बले.
30 ^{b}) °सदृशो (for °प्रतिमो).
^{d}) महर्षि° (for महेन्द्र°).
31 ^{a}) आदिराज्यं.
32 ^{a}) सर्वे (for घोरं).
^{b}) पांडवाः (for कौरवाः).
After 32, ins. 397* with v.l. [(l. 1) वि(*sup. lin.* -भि)मुखं. — (l. 2) उच्यते).
34 ^{b}) महाद्युतिः (for महात्मवित्).
^{d}) धार्मिकोपि (for धार्मिकश्च).
35 ^{d}) बली (for युवा).
38 ^{c}) चैव (for कृष्ण).
39 ^{c}) नु (for स).
^{d}) सुखोचितः (for सुखैधितः).
41 ^{a}) पक्ष(m क्ष as in text) संघातजे.
^{c}) धृतिं (for सुखं).
42 ^{a}) प्रियतरा (for °तमा).
^{d}) °सर्वकामैः सुखोचिता.
43 ^{d}) अनुरुध्यत.

44 ^{b}) सर्वैः समुदिता गुणैः.
^{c}) सा हि (for सर्व-).
45 ^{d}) सुख° (for दुःख°).
46 ^{b}) यत्र पश्ये जनार्दन.
^{c}) पुत्रादिभिः परिदीनां.
47 ^{c}) मे (for चेत्).
48 ^{a}) कृष्णेय (for कृष्णाया).
^{c}) चापि.
^{d}) ताम् (for यद्).
49 ^{b}) तथाविधं (for ततोधिकं).
51 ^{d}) न तु (for तथा).
52 ^{c}) भवलाढ्यो.
53 ^{c}) अलंकारं (for °कारो).
Before 54, ins. वैशं°.
55 ^{b}) सुराजभिर् (for कु°).
^{d}) तेषां (for एषां).
57 Reads 57^{ab}, after 58.
^{d}) अवशासि परंतप (m जनार्दन).
58 ^{ab}) न स्यात्क्लेशशतं मे स्याः पुत्रैः सम-
मरिंदम.
60 ^{a}) त्वा (for त्वां).
^{b}) श्रियान्वितं.
^{e}) शक्यं परैर्जेतुं.
^{f}) Om. हि.
61 ^{b}) न त्वा नापि (for नात्मानं न).
62 ^{a}) बालां ममार्यार्कसुष्यं.
^{b}) °हस्तिकाम्.
63 ^{a}) विनिकृता (for च नि-).
64 ^{a}) यदा (for यस्मा).
65 ^{a}) जित्वा (for हत्वा). ग्रामजन्ये (as in text) (m च संग्रामे).
66 ^{d}) धारयते.
67 ^{b}) यथा वागभ्यभाषत.
68 ^{a}) मे (for मां).
69 ^{a}) साहं (for याहं).
70 ^{a}) इलश् (for इदं).
^{d}) तौ (for तं).
71 ^{a}) जीवनाशे प्रन°.
72 ^{c}) भूयस्ते (for भूयांस्ते).
73 ^{b}) या जीवति धिगस्तु ताम्.
^{c}) वृत्तिः.
^{d}) साप्रतिष्ठैव (for अप्र°).
74 ^{b}) निर्लोक्तो हि वृकोदरः
^{c}) क्षत्रियः (for क्षत्रिया).

75 ^{b}) कालं वेति (m व्यति) क्रमिष्यति.
76 ^{c}) समतिक्रांते (for समनु°).
77 ^{b}) त (*sup. lin.* स as in text) दा.
^{d}) वृणीध्वं.
79 ^{d}) चरन् (for चर).
80 ^{b}) संक्रुद्धौ तौ (for क्रुद्धाविव).
83 ^{e}) अचिराद्दपि (for सु°).
^{f}) °कर्षणः.
85 ^{a}) यस्य सा वव्रते श्यामा.
88 ^{b}) सहिष्ये.
89 Before 89, ins. वैशं.
^{cd}) पृथां पार्थसखा शौरिः शोचंतीं त्वां पितृष्वसाम्.
90 Before 90, ins. वासुदेवः.
^{d}) अज°.
93 ^{a}) निद्रां तंद्रीं.
94 ^{c}) तु स्वप्नेन (for ते स्वल्पेन).
96 Transp. 96^{ab} and 96^{cd}.
^{a}) वीरा (for धीरा).
^{c}) सुखम् (for सुखाम्).
97 ^{c}) ते (for च).
98 ^{d}) श्रियान्वितान् (for श्रिया वृतान्).
100 Before 100, ins. कुंती.
^{a}) यच्चैतेषां (for यद्यत्तेषां).
^{b}) पुरुषोत्तम (for मधु°).
101 ^{c}) Portion of the text from कृष्ण in 88. 101^{c} up to षिं स मां द्वेष्टि in 89. 28^{a} is missing.

89

28 ^{c}) आगतं (for मां गतं).
30 ^{b}) नोत्र (for लोभाद्).
^{d}) तिष्ठते श्रियि.
32 ^{b}) °भिसंगतं.
35-37^{ab} Om.
38 ^{a}) गतेषु (for यातेषु).
39 ^{a}) तत्र (for ततः).
Om. the colophon.

90

1 ^{c}) व्यवसितं सम्यक् (by transp.).
^{d}) °गमने (for °गमनं).
3 ^{b}) प्रग्रही ततः (for अग्रहं गतः).
4 ^{b}) °शंकिता (for °शङ्कितः).
After 4, ins. 414* with v.l. [(l. 1) मूढश्च प्रज्ञामानी च (for the prior half). — (l. 2) कुले च (for कुलेषु); तत्वेषु (for सर्वेषु).
5 ^{c}) श्रेयांसि (for श्रेयोऽपि).
6 ^{cd}) Om.
7 ^{b}) निश्चितः (for निश्चितम्).
^{c}) धार्तराष्ट्रः सुदुर्बुद्धिः.
8 ^{d}) मतिः (for मनः).
9 ^{a}) निश्चितं (as in text) (marg. निश्चयं).
11 ^{c}) व्यवसितं.
15^{cd}–16^{ab} Om.
16 ^{c}) प्रतीप- (for प्रतीपं).
^{d}) रोचये (for °ते).
17 ^{b}) श्रियो दर्पाच्च मोहितः.
^{c}) अयं दर्पाच्च मंत्राच्च.
22 ^{b}) महद्राज्यम् (for महा°).
^{d}) बद्धं सन्तं मन्यते लब्धमर्थम्.
24 ^{b}) धृतसाराच्च (for हृतसाराश्च).
25 ^{b}) हृष्टा (for सृष्टा).
26 ^{b}) पाप° (for दुष्ट°).
^{d}) °कर्षण.
Om. the colophom.

91

1 ^{a}) तथा नृपे महाबाहो.
4 ^{a}) धृत° (for धार्त°).
5 ^{a}) पर्याप्तां (for पर्यस्तां).
6 ^{a}) यतः शक्त्या (for यतन्).
^{c}) प्राप्तं (for प्राप्तो).
7 ^{cd}) [इ]त्येवं (avoiding hiatus!).
8 ^{b}) यत्तः (marg. क्षत्तः as in text).
9 ^{b}) एवं (for एव).
10 ^{a}) व्यसने (for °नैः).
^{c}) अर्थज्ञो हि (for अनुनीय).
11 ^{b}) संनिवर्तयेत्.
^{c}) कस्य (for कस्यचिद्).
13 ^{c}) पृथिव्याः (for °व्यां).
14 ^{d}) नृणां च न (for आनृण्यं च).
15 ^{a}) भेदं (for भेदे).
16 ^{a}) न चान्नयुरधर्मिष्ठा.
17 ^{b}) अयं नागत (for अहमागत).

c) यत्र यत्नं महत्कृत्वा.
18 a) धर्मार्थयुक्तं सुहितं.
19 b) अथ चेच्चरेयं (for यदि चाचरेयम्).
20 b) Transp. धर्मारामाम् and अर्थवतीम्.
21 a) मयि (for मम).
Portion of the text from 91. 22a up to तत्सर्वं in 93. 4c, is lost on missing fol.

93

4 c) तत् (for ते).
5 a) हृद्य- (for अद्य).
b) भारत (for पार्थिव).
8 a) वारयतां.
d) भव्येष्वांतरितेषु च.
10 d) पुरुषर्षभ (for भरत°).
11 b) भारतान्प्रत्युपस्थिता.
14 a) कौरव्य (for राजेंद्र).
c) वचनम् (for वलवद्).
15 c) साम- (for शमे).
16 a) निष्फलं (marg. लक्षणं) (for निष्कलं).
d) तथैव स्युर्जनेश्वराः.
17 c) शक्तस्तथाभूतो (for शक्यास्तथाभूता).
18 a) त्वा (for त्वां).
d) नृपः (for नृपाः).
19 d) च (for ऽथ).
22 b) [अ]प्यधृष्यताम् (for [अ]प्र°).
23 d) परंतपाः (for °तप).
24 b) पितृभिर्भ्रातृभिस् (by transp.).
25 c) चेमां (for सर्वां).
26 a) त्वं (for हि).
d) तथा (*sup. lin.* तव as in text).
27 a) तैरेव चार्जितां (for [उ]पार्जितां).
d) न भारत (for नराधिप).
28 b) दृश्यसे (for °ते).
c) क्षयश् (for क्षये).
29 b) सु- (for [अ]पि).
30 a) [ए]व (for हि).
c) पांडवांस्तावकांश्चैव.
32 b) राजसत्तमाः (marg. म as in text).

d) शासयेयुर् (for नाश°).
33 ab) Om. (hapl.).
d) °सत्तम (for °नन्दन).
35 d) °गृहान् (for °गृहम्).
38–39 Om. (hapl.).
40 a) त्वा (for त्वां).
41 cd) च सजने अज्ञातैः (for तथाज्ञातैः सजनैः).
42 a) स्थिताः स्म (for स्थाता नः).
c) नायमसमयस्तात.
43 d) लभेमहे (for °महि).
44 a) धर्म्यमर्थ्यं (for धर्ममर्थं).
b) सत्यं (for सम्यङ्).
d) बहु- (for बहून्).
46 d) तिष्ठन्धर्म्ये (for तिष्ठ राजन्).
47 a) चैनं (for चेमां).
c) धर्मगेषु (for °ष्वेषु).
50 c) धर्म्ये (for धर्मं).
d) न्याय्यं (for न्याय्यं).
51 c) ते (for वा).
d) समागताः (for °सते).
53 a) तेषां (for तेभ्यः).
54 b) धर्मरतं (for धर्मे सतां).
c) वृत्तिश्च (for वृत्तिं च).
d) या (for यां).
55 a) रहितश्च (for दाहितश्च).
b) [अ]पाश्रितः (for [उ]पा°).
56 d) न च त्वा स न्यवर्तत.
57d–59a Om.
60ab) मन्वानोनर्थं (for मन्वाना अर्थं).
c) हि (for ऽति).
d) प्रगृण्हीष्व (for नि°).
61 a) शुश्रूषिताः (for °षितुं).
c) पथ्यतरं (for °तमं).
62 d) प्राक्रमद् (for प्राक्रा°).
उद्योगपर्वणि भगवद्याने.

94

3 a) तु (for च).
4 a) मेघोपमां वाचं (for एकोपमां राजन्).
c) आधरस्व (for °दरस्व).
5 c) य इमां (for अखिलां).
8 a) ब्रुवंतमचरत् (for ब्रुवन्नन्व°).
12 a) संख्ये (for सख्यं).

b) द्वयोः (for ययोः).
14 c) मानुषं लोकं.
d) तयोर् (for ताभ्यां).
15 d) तेषाते (for तप्येते).
16 Om. the ref.
17 Om.
18 d) कपितां.
19 After 19, ins. 430*.
20 Om. the ref.
d) [उ]पायातोसि (for [उ]प°).
e) क्रियताम् (for दीयताम्).
f) समरं (for मे चिरं).
21 c) आकांक्ष्व (for आकाङ्क्ष).
22 b) [अ]भ्यगृण्हतः (for °भाषत).
c) क्षिप्यमाणाः (for क्षम्यमाणः).
d) सांत्व° (for सान्त्व्य°).
23 b) भारत (for कौरव).
24 a) चाधरस्व.
25 cd–26 Om.
27 a) गृहाणैतान्महाघोरान्.
28 b) अपराजितम्.
29 b) नासिकाश् (for नस्तकान्).
d) समर्दयत् (for समर्प°).
30 d) ते (for मे).
31 After 31, ins. 432* with v.l. [(l. 2) *वत्सरिपुरंजयः* (for the posterior half)].
32 b) क्षिप्तैः कश्चित् (for क्षेप्तॄः कांश्चित्).
d) समाहितं (for पट् हितं).
33 a) °शोको (for °लोभो).
c) सौम्यः (for क्षेमः).
After 33, ins. 433*.
34 c) पृच्छ (for पृच्छेर्).
35 c) [अ]मिवंद्य.
c) अभ्याजगाम (for प्रत्या°).
38 Om.
39 a) नैतद्विज्ञाः (for एतैर्विद्वाः).
d) विचेतनाः (for विचेतसः).
40 a) स्वपंति (for °ते).
41 a) असंख्येयगुणः पार्थः.
42 a) [ए]तौ (for यौ तौ).
d) पुरुषोत्तमौ (for पुरुषर्षभौ).
43 a) एव (for एवं).
b) अभिशंकसे (for अति°).

44 b) खेदो (for मेदो).
उद्योगपर्वणि भगवद्याने दंभोद्भवोपाख्यानं समाप्तम्.

95

2 Before 2, ins. कण्वः.
4 a) °कारणं (for °मरणास्).
b) चंद्रः सूर्यौ (for चन्द्रसूर्यौ).
6 c) तिर्यग्योन्याश्च.
d) तथा (for स्मृताः).
7 c) तरुणाः प्रतिपद्यंते.
d) °दुष्कृते.
8 d) पालयंतां (for पालयन्तु).
9 a) भरत° (for पुरुष°).
13 Portion of the text from 13cd up to 5b of adhy. 98 is missing.

98

6 a) °वेगाश्च (for °रूपाश्च).
7 c) जानामि (for जानासि).
8 d) च गोपतिः (for शची°).
10 a) एव (for इव).
b) °रुधिराणि (for °रुचिराणि).
c) अच्छस्फटिक°.
d) °सारोपमानि (for °सारोज्ज्वलानि).
11 b) नागौकसानि (for नगमयानि).
d) ताराख्पाणि (for तारकाणीव).
12 b) दीप्तानि सद्वृ°.
13 a) एतानि शक्यं.
b) गुणतस् (for द्रव्यतस्).
c) द्रव्यतश् (for गुणतश्).
14 a) आक्रीडं (for °डाम्).
b) [अ]पि (for [उ]त).
16 c) कां (for [अ]न्यां).
17 Om. the ref.
उद्योगपर्वणि.

99

2 c) प्रमुखे वसुनां स्याद(?).
3 a) °राज्ञा च (for °राजे न).
4 d) जाते भूतिविवर्धने.
6 b) भोगभोगिनः.
7 d) वर्ल (for कुलं).
8 a) एवैषां (for एतेषां).

9 a) नागेयः (for नागाशी).
b) चारुणाचूडतंडुकः.
c) अविलश्चानलश्चैव (by transp.).
10 a) कश्यपो ध्वजविस्कंधो.
11 b) द्विपकस् (for ह्री°).
d) मित्रकेतनः (for पद्मकेसरः).
12 a) चित्रकेतुश्च (for सुख°).
d) सर्पभोजनः (for सोम°).
13 b) चिरादकः (for चिरान्तकः).
c) विष्णुगंधः (for °धन्वा).
14 a) अंबरो (for सुखरो).
c) मातलेयो मातरिश्वा.
d) दिवाकरनिशाकरौ (by transp.).
15 d) प्राणताश्च ये (for °तश्च ते).
16 c) स्वं (for त्वां).
उद्योगपर्वणि.

100

1 b) मातले (marg. सप्तमं as in text).
3 b) सा वै प्रीतिप्रदायिनी.
4 b) महीतलम् (for °तले).
5 c) बिभ्यतो (for पिबन्तो).
7 a) चतस्रोस्या धेनवोन्या.
c) निवसंत्यो दिशां पाल्यौ.
d) धारयंति दिवं (marg. शं) सदा.
9 b) धार्यते व (sup. lin. चं) (for °ते वै).
d) पातालं विश्व° (for मातले).
10 c) वन्यां (for धर्म्यां).
d) तथैडबिडसंज्ञिताम्.
13 a) सुधा (for सुधां).
b) सुधाभोजिषु च सुधा.
14 a) अथ (for अन्न).
15 c) परिवार- (for परिवासः).
Om. the colophon.

101

1 d) पुरवर्यां°.
3 b) दिव्याभरणभूषितः.
5 b) कमंडलुकुलेक्षणाः.
6^b–7^a Om.
8 c) एव वंश्यानां (for एकवंशानां).
d) यथाश्रेष्ठ्यं (for °श्रेष्ठान्).
9 c) काले(marg. लि)यो.

9 d) कमलाश्व°.
10 a) बाल्यकर्णो वलिनीगः.
11 b) कमशापूतको.
12 a) सुमनास्सुखोदरिमुखः.
c) आस्तः (for आप्तः).
13 d) °पूर्णकः (for °पर्णकः).
14 a) कारोवीरः पिठिरकः.
c) पिंडीरी बिल्वनेत्रश्च.
d) मूषकादः (for मूषि°).
15 b) ज्योतिष्टो (for °ष्को).
d) कुहर° (for कुशक°).
16 a) विरजो धारयश्चैव.
b) सुखसाजयः (for सुखरो जयः).
c) च कुष्ठी च (for विकुण्डश्च).
17 c) पाताले पश्ययत्यत्र.
18 Om. the ref.
a) मातले (for मातलिस्).
d) एव (for इव).
19 d) °नंदकः (for नन्दनः).
20 c) कश्यैप वंशे सुमहान्.
22 d) जनकेन (for जन्म कर्म).
23 Before 23, ins. नारदः.
26 c) असिन्नागपतौ दातुं.
d) हि मे (for मुने).
उद्योगपर्वणि वरान्वेषणे.

102

1 b) शु(sup. lin. श as in text)-क्रस्य.
3 a) अश्व° (for हरि°).
b) जैत्र- (for जैत्र).
4 a) विजितैर् (for °जितान्).
8 b) विभावसौ (for °सोः).
10 d) च (as in text; sup. lin. इ).
11 a) अभिषिच्य (for °गम्य).
b) सुतां (for अयं).
c) मातलिस् (for मातलेस्).
12 Om. the ref.
c) ध्रियमाणे (for ध्रिय°).
13 Before 13, ins. आर्यकः.
19 c) विधातेन (for °ते च).
d) प्रयतिष्याम (for °ष्यामि).
20 Portion of the text from स्वश्च मया etc. in 20 up to 103. 17^d is lost on a missing fol.

103

18 Om. the ref.
^{a}) स तस्य (for तस्य तद्).
21 ^{a}) इदं (for इमं).
^{b}) वहन् (marg. वह as in text).
^{c}) Transp. एकं and एनं.
23 ^{a}) यावद्धि (for यावान्हि).
24 ^{c}) [ऽ]पि (for हि).
25 Om.
28^{b}–29^{a} Om.
29 ^{b}) मयि (for मया).
^{c}) जानामि (for मन्यामि).
^{d}) न समं (for ऽसदृशं).
32 ^{d}) हन्येतां (for हन्यातां).
35–38 Om.
उद्योगपर्वणि मातलिवरान्वेषणं समाप्तम्.

104

1 ^{a}) अनर्थ- (for अनर्थे).
^{b}) परार्थे (for °र्थे).
2 ^{c}) शोक° (for क्लेश°).
3 ^{d}) प्र- (for वा).
7 ^{c}) तथा (for यथा).
^{d}) °भवः (for °जयः).
9 ^{d}) च (for ह).
10 ^{d}) सं- (for स).
11 ^{c}) अवगृह्यान्नम् (for अथ गृ°).
13^{c}–15^{b} in marg.
15 ^{b}) अथागमत् (for उपा°).
^{c}) रूपम् (for वेषम्).
^{d}) भोजनेच्छया.
17 ^{b}) वरं (for नवं).
21 ^{a}) दक्षिणाः काः (for दक्षिणां कां).
^{d}) मानवे (for °वम्).
22 ^{c}) स्वर्गे (for स्वर्गे).
23 ^{a}) जातमानस्तु (for जान°).
24 ^{c}) ददामीति (for °नीति).
24^{d}–25^{a} Om.
26 ^{c}) जाति° (for चन्द्र°).
उद्योगपर्वणि गालवचरिते ॥ १०३ ॥

105

2 ^{c}) च (for सः).
4 ^{d}) भिन्ना (for छिन्ना).
5 ^{b}) पृथिव्यां (for °व्या).
6 ^{c}) धारयमानोस्य (for °माणस्य).
8 ^{a}) करोमीति (for करिष्येति).
9 ^{a}) अमृतस्य (for अनृतस्य).
10 ^{c}) [ऽ]स्ति (for हि).
11 ^{b}) यंत्रणा (for तत्वणम्).
^{c}) पापं (for पापो).
12 ^{d}) करोमि न च भाषितम्.
13 ^{c}) दाप(*sup. lin.* मान as in text)यन्ति.
14 ^{a}) अयं (for अहं).
15 ^{a}) यन्मां (for यस्मात्).
^{c}) प्रणतो (for प्रयतो).
^{d}) कृष्णं (for महा-).
17 ^{d}) योक्तव्यं (for °व्यो).
18 ^{c}) त्वदर्थश्च (for °र्थे च).
19 ^{c}) पृथिव्यां (for °व्या).

106

2 ^{a}) वापि (for वाहम्).
^{b}) Before अथ, ins. हि.
5 ^{a}) यतोमुखे (for °मुखैर्).
6 ^{a}) पूर्वे (for पूर्वं).
^{c}) अस्यां (for यस्यां).
7 ^{a}) अतो- (for यतो-).
^{d}) [अ]पि (for [अ]त्र).
8 ^{c}) °कृते (for °तरे).
9 ^{b}) पूर्वेषां समवेक्षताम्.
^{c}) पूर्वं (for पूर्व-).
^{d}) देवानां सुखमिच्छता.
11 ^{c}) °वरः (for °वैरैः).
12 ^{a}) दीप्ता (for तृप्ता).
^{b}) स्व- (for स्वां).
^{c}) अतः (for अत्र).
13 ^{c}) प्रकाशश्च (for प्रतिष्ठा).
14 ^{ab}) Om.
^{d}) हविर्दाने (for °धाने).
15 ^{a}) पशवो (for बहवो).
16 ^{a}) यत्र (for अत्र).
17 ^{b}) सर्वस्य (for स्वर्गस्य).
^{c}) एषां पूर्वो दिशां भागो.
^{d}) विषायैनं यदिच्छसि.
18 ^{d}) वा (for च).
उद्योगपर्वणि गालवचरिते.

107

1 ^{b}) श्रौतेण (for श्रौतेन).
^{d}) किम् (for दिक्).
2 ^{a}) लोकस्य याम्यस्य (for लोकत्रयस्यास्य).
^{b}) °लोकः (for °पक्षः).
^{d}) किल (for द्विज).
3 ^{d}) तुल्यतां गताः (for तुल्यभागताम्).
4 ^{b}) बुधाः (for द्विज).
^{c}) [अ]पि (for [अ]त्र).
6 ^{b}) निगद्यते (for निशाम्यते).
6^{c}–7^{b} Om.
9 ^{a}) मंदार° (for मन्दर°).
^{c}) गायंति गाथा गंधर्वाः.
10 ^{d}) राज्यं त्यक्त्वा (for गतराज्यः).
12 ^{c}) तस्या (for चीर्त्वा).
^{d}) हृता (for वृता).
13 ^{c}) सर्वामराः (for °सवः).
14 ^{d}) वैतरणैर्हृता (for वितरणैर्वृता).
^{e}) तत्र (for अत्र).
15 ^{a}) वृत्तो (for [आ]वृत्तो).
^{b}) सुरसं क्षरते (by transp.).
^{c}) वासिष्ठां (for धातिष्ठां).
^{d}) उत्सृज्यते पयः (for उत्सृजते पुनः).
16 ^{a}) तत्र (for अत्र).
^{c}) तौ (for द्वौ).
17 ^{d}) [इ]द्धाः (for [अ]त्ताः).
18 ^{c}) चाखिलान् (for स°).
^{d}) अलभन्वै (for आलभन्ते).
21 ^{b}) परिव्रारस्य (for °तापस्य).
उद्योगपर्वणि गालवचरिते ॥ ९६ ॥ (wrongly for 106).

108

1 Om. the ref.
^{a}) इदोहिं (for इयं दिग्).
2 ^{b}) गाः (for भाः).
3 ^{a}) यदा (*sup. lin.* अत्र) सामुद्राजेन.
^{d}) Om. स्म.
5 ^{c}) °भारैर् (for °नागैर्).
^{d}) तुष्टुबुर्द्विजाः (for सुपुपुर्द्विज).
7 ^{c}) जाग्रते (for जायते).
9 ^{a}) हि सर्वत्र (for हिमवतो).

12 ^{d}) जायते निपुणो ध्वनिः.
14 ^{b}) चापि (for चैव).
^{e}) अत्र (for अतः).
15 ^{c}) अष्टाविंशतिरत्रैव.
^{d}) चंद्रमाः (for चक्रम्य).
17 ^{b}) पन्नगस्य (for [अ]व्यनंतस्य).
17^{c}-18^{b} Om.
19 ^{b}) विस्तरेण (for दिग्द्वारेण).
उद्योगे गालवचरिते.

109

1 Om. the ref.
^{a}) निस्तीर्यते (for उत्तार्यते).
2 ^{b}) परिवारस्य (for °वापस्य).
3 ^{b}) उत्तरस्यां (for उत्तरायां).
^{c}) न सोम्ये न विधेयात्मा.
^{d}) न धर्म्यो (for ना°).
4 ^{b}) वरो° (for नरो°).
5 ^{d}) [अ]भिपिच्यते (for [अ]भ्यपिच्यत).
6 ^{ab}) अत्र गंगा महादेवात्पतंती गगनाच्युता.
^{cd}) Om.
7 ^{b}) °पतीच्छया (for °परीप्सया).
11 ^{a}) संगम° (for संयम°).
^{d}) °भोज्यानि (for °भोग्यानि).
12 ^{d}) अत्रास्योदय उच्यते.
14 ^{a}) °द्वारे (for °द्वारं).
^{b}) °सत्तम (for °सत्तमाः).
15 ^{a}) जायते (for ज्ञायते).
^{b}) कृतिर् (for [आ]कृतिर्).
^{d}) °भोज्यानि (for °भोग्यानि).
17 ^{d}) उत्तमम् (for अव्ययम्).
18 ^{a}) कैलास (for कैलासम्).
^{b}) ऐडविडस्य (for ऐलविलस्य).
19 ^{b}) क्रम्यता (for क्रमता).
20 ^{b}) नरो(? °गो)त्तमे (for द्विजो°).
21 ^{c}) हिमवतः (for हैम°).
^{d}) कानना° (marg. करका°) (for कमला°).
22 ^{a}) तत् (for यत्).
^{c}) वरं (for वनं).
^{d}) जीमूतं (for जै°).
23 ^{a}) दिशा- (for दिशां).
^{c}) इह (for इति).
24 ^{b}) अन्या (for अन्यैर्)
25 ^{a}) विस्तारितस् (marg. °स्तरतस्) (for विस्तरशस्).
उद्योगे गालवचरिते.

110

1 ^{c}) तार्क्ष (for तार्क्ष्य).
2 ^{a}) पूर्वाम्.
3 ^{ab}) Om.
^{e}) च (for तु).
^{f}) अरुणाग्रज (for °नुज).
4 ^{b}) आरुहस्वेति वै द्विज.
6 ^{a}) पूर्व° (*sup. lin.* पक्ष° as in text).
8 ^{d}) [अ]निलम् (for [अ]निशम्).
9 ^{a}) शल्य° (for तुल्य°).
^{b}) तिमिरूपान् (for °मत्स्यान्).
11 ^{a}) स तु (for साधु).
12 ^{d}) महाखग (for ऽमहंडज).
13 ^{a}) शरीरं (for °रे).
14 ^{a}) निर्वास (*sup. lin.* त्य as in text).
^{b}) तमः (for पुनः).
^{d}) व्रजतो (for गच्छतो).
15 ^{c}) तं निवर्तं महावहो.
16 ^{a}) Marg. मया (orig. सं- as in text).
17 ^{b}) च (for न).
^{d}) [ऽ]धम् (for मया).
18 ^{b}) [आ]हृतः (for [अ]न्वितः).
19 Om. the ref.
^{b}) वचः (for तदा).
^{c}) [इ]दं (for [ए]व).
21 ^{b}) नाति योदितः (for नाभिचोदितः).
22 ^{b}) °रोपरि (for °रोरसि).
^{d}) वर्तयिष्याव (for निवर्तिष्याव).
उद्योगे गालवचरिते.

111

1 ^{c}) शांडिली ब्राह्मणी.
2 ^{d}) °निषेदतुः.
3 ^{a}) क्षिप्तं (for क्षिप्रं).
4 ^{b}) गमनेच्छया.
6 ^{c}) तु (for तु).
8 ^{a}) विप्र (for विप्रं).
^{b}) प्रख्यातं ते (for प्रध्यातं वै).
^{d}) त(*sup. lin.* य as in text)त्र.
10 ^{c}) प्रख्यातं (for प्रध्यातं).
^{d}) अनयः (for मनसा).
11 ^{a}) एव (for एवं).
^{c}) [अ]पि (for त्वं).
15 ^{d}) ह्याचारो (for आ°) (to avoid hiatus!).
16 ^{a}) तथायुष्मन् (for तदा°).
^{c}) हि (for [अ]पि).
19 ^{a}) °मित्रस्तु.
^{b}) व्यध्वनि (for चा°).
21 ^{d}) विपश्यताम् (for निशम्य°).
22 ^{a}) एनं (for दीनं).
उद्योगे गालवचरिते.

112

1 ^{b}) वदतां (for पततां).
^{d}) बोधितं (for वैधितं).
3 ^{d}) चिंतार्जितं (for चित्ता°).
4^{a}-5^{d} Om.
5 ^{c}) आपीडयित्वा पौरर्षिं.
6 ^{a}) सोमान्वये मे च.
10 ^{b}) [अ]र्थ्यादिं (for [अ]र्घादिं).
11 ^{b}) तपसां (for तपसो).
12 ^{b}) उपकारेच्छया.
^{c}) काले (for कां ते).
13 ^{d}) खलु (for लघु).
14 ^{b}) °वर्चसाम् (for °जन्मनाम्).
15 ^{a}) गुर्वर्थे (for °र्थो).
16 ^{d}) भवतः (for भवंतं).
17 ^{d}) करिष्यति (for चरि°).
18 ^{b}) [अ]भियोक्ष्यते (for [अ]पि यो°).
^{d}) त्वा (for त्वां).
19 ^{c}) वाजिदाम् (for वाजिदा).
Om. the colophon.

113

1 ^{c}) विमृज्य (m इय as in text).
^{d}) विनिश्रित्य (for निश्रित्य च).
4 ^{d}) ह्येतां बुद्धिमवेक्षितुम्.
6 ^{a}) वक्ष्यामि तु सखे राजन्.
^{b}) मा (for मां).
7 ^{a}) तु (for च).
^{c}) वाचम् (for चाशाम्).

9 ^{c}) °नाशनात् (for °नाशनं).
10 ^{b}) हंति संभावितं नरं.
^{d}) [ऽ]र्थितात् (for [ऽ]र्थिनाम्).
16 ^{c}) मुक्त्वा (for उक्त्वा).
19 ^{c}) प्रसवाभिकामं काम्यतं.
उद्योगपर्वणि गालवचरिते.

114

2 ^{b}) पंचसु (for सप्तसु).
^{d}) सुसप्त(*sup. lin.* पंच)सु (for च पञ्चसु).
3 ^{a}) °नीका (for °लोका).
4 ^{d}) मयि (for मम).
7 ^{a}) स तत् (for एतत्).
8 ^{c}) इष्टव्याः (for एष्टव्याः).
9 ^{d}) परं (for वरं).
11 ^{c}) मे (for मां).
12 ^{a}) [ऽ]पि (for हि).
14 Portion of the text from 14^{d} up to अस्यां in 116. 4 is lost on a missing folio.

116

4 ^{c}) °प्रतिमाकारौ (for °प्रतिसंकाशौ).
5 ^{a}) शुल्केन (for शुल्कं तु).
7 ^{a}) राजेंद्र (for राजर्षे).
^{b}) पार्थिवौ (for पार्थिव).
^{d}) चापि (for चैव).
8 ^{b}) राजर्षिः (for °र्षे).
^{d}) [अ]नामयम् (for [अ]नात्मजाः).
13 ^{a}) मूलेन (for मूल्येन).
14 ^{c}) धर्मेश (for धर्मात्मन्).
19^{cd}–21^{ab} Om.
21 ^{d}) विनतात्मजः (for °जम्).
उद्योगपर्वणि.

117

3 ^{b}) वदतां (for पततां).
8 ^{c}) सांतारे (for सं°).
^{f}) प्राप्यं (marg. प्राप्तं) (for प्राप्तुं).
9 ^{f}) द्विजोत्तम.
10 ^{a}) तु (for तं).
^{b}) तथा (*sup. lin.* -दा) (for ततः).
11 Om. the ref.
11 ^{b}) ते (for वै).
12 ^{a}) अस्य (for अस्यां).
^{d}) नरोत्तमं.
13 ^{b}) वै (for ते).
14 Om. the ref.
16 ^{d}) चरंतु (for तिष्ठंतु).
18 ^{a}) तु (for च).
^{c}) [आ]र्येस् (for [अ]र्थेस्).
उद्योगपर्वणि गालवचरिते.

118

2 ^{c}) पुरोर्यदोश्च.
3 ^{b}) गंधर्व° (for पतत्रि°).
4 ^{a}) °देद्यानाम् (for °देशानाम्).
5 ^{d}) Transp. वनं and वरं.
7 ^{c}) आत्मानं (for आत्मनो).
8 ^{a}) वैडूर्याकर°.
^{c}) श्लक्ष्ण° (for शष्प°).
9 ^{b}) रसानि च (for सुरसानि).
^{c}) °पुण्यानि (for °मुख्यानि).
12 ^{d}) [अ]युज्यत्कालक (*sup. lin.* ध)-र्मेणा.
13 ^{a}) वंशं (for वंशौ).
14 ^{b}) आश्रितः (for आस्थितः).
15 ^{b}) बहुगु(*sup. lin.* ग)णे गणे (*sup. lin.* ते).
16 ^{c}) दृढ° (for मूढ°).
17 ^{b}) °निषूदनः.
19 ^{d}) लोके (for केन).
22 ^{b}) नाभ्यजानंस्तथा नृपं.
^{c}) सु- (for स).
^{d}) सोमवत् (for अभवत्).
उद्योगे गालवचरिते.

119

4 ^{b}) कर्म° (for धर्म°).
5 ^{a}) तत्र तत्रैव मनसः.
8 ^{a}) वदन् (for वचः).
^{d}) ग(*sup. lin.* म)तिमतां.
9 ^{d}) तेषामग्रे पपात ह.
10 ^{d}) महेश्वरम् (for सुरे°).
12 ^{c}) गंगां गाम् (for स गङ्गाम्).
13 ^{d}) सः (for च).
16 ^{d}) कांक्षते (for काङ्क्षितस्).
17 ^{b}) दिवश्च्युतः (by transp.).
18 ^{b}) पुरुषोत्तम (for पुरुषर्षभ).
19 ^{a}) याङं (for नाहं).
20 Om. the ref.
^{d}) [ऽ]भिगम्य (for °बाध).
21 ^{c}) आज्ञापय (for °प्या हि).
22 ^{a}) ए(*sup. lin.* ते as in text)र्षां.
23 ^{a}) सर्वान् (for मूर्धा).
^{e}) त्वा (for त्वां).
^{f}) पुरातने (for °तनम्).
25 ^{a}) नरा इमे (for राजवराः).
27 ^{d}) तारयन्ति (for °यन्तो).
28 ^{a}) [अ]कस्माद् (for तस्माद्).
उद्योगे गालवचरिते.

120

2 ^{d}) तदा (for यदा).
5 ^{c}) आदाने (for आधाने).
8 ^{c}) यदा बालेष्वनार्येषु.
^{d}) वैहारेषु.
9 ^{d}) खे (for खं), here and in 10^{d}, 11^{d}, 14^{d}.
10 ^{b}) राज- (for राजन्).
11 ^{c}) प्रीतिः शक्रोश्च (for प्रीतः शक्रश्च).
12 ^{a}) [अ]पि (for तु).
13 ^{b}) सवनाश्चरिताः प्रभो.
^{c}) वाजिमेधाश्च (for वाजपेयाश्च).
15 ^{b}) ते (for तं).
16 ^{a}) एवं सर्वैः समाश्वासैः.
^{b}) तथा (for तदा).
17 ^{a}) तेन (for स्वेन).
^{e}) °प्राश (for °प्राशं).
^{f}) चारोपयंस्तु (for आरोपयन्त).
18 ^{d}) Om.
Om. the colophon.

121

1 ^{abc}) Om. along with the ref.
3 ^{a}) आश्रित्य (for आरुह्य).
4 ^{c}) परिगृहीतश्च.
6 ^{a}) प्राप्तस्वर्गफलश्चैव.
7 ^{a}) लचिंतोभूत् (for त्वया धर्मः).
^{cdef}) Om.
8 ^{d}) तेन ज्ञात्वा (for ततोऽज्ञात्वा).
12 ^{c}) भगवान्वेद (for °वन्वेथ).
13 ब्रह्मा (for पितामह उवाच).

13 ^{d}) धनं (for फलं).

16 ^{c}) °मदांधानां (for °प्रदग्धानां).

^{d}) यमः (for समः).

17 ^{a}) After 17^{a} ins. 18^{d}–19^{c}, *repeating* it in its proper place.

^{c}) विमानान्यपि संप्राप्ताः.

21 ^{a}) कर्म करोति किंचित् (for पार्थिव यत्करोति).

^{b}) जहाति (for जुहोति).

^{c}) चास्य (for तस्य).

उद्योगपर्वणि गालवचरितं समाप्तम्.

122

2 ^{d}) न्यायं (for न्याय्यं).

3 ^{a}) ननु (for न तु).

5 ^{a}) व्याहृत्य (for ऽभ्याहृत्य).

6 ^{a}) एतत् (for इदं).

^{b}) °नंदन (for सत्तम).

7 Before 7, reads 18^{c}–19^{b}.

^{a}) जन्म (for जातः).

9 ^{b}) वर्तते (for लक्ष्यते).

10 ^{c}) °नुबंधश्च.

11 ^{a}) त्वन्निमित्तस् (for °त्तम्).

^{b}) त्वयशस्यश् (for [अ]यशस्यं).

12 ^{ab}) Transp. भृत्यानां and मित्राणां.

13 Portion of the text from 122. 13 up to 134. 5^{c} is lost on missing folios.

134

6 ^{cd}) उक्तसंत्वा समाश्वास कृतस्ते बलवत्तरः.

7 ^{c}) कृत्वा सौम्य महात्मानं.

8 ^{c}) नान्यो वै (for नान्यस्तम्).

^{d}) तच्च (for उप-).

9 ^{a}) अस्ति चैकशतं भूयः.

^{c}) वीराः (for वीर).

10 ^{a}) महायाने (for सहाया वै).

^{d}) °कर्मणाः.

11 ^{a}) न त्वेदृशं (for त्वीदृशकं).

^{b}) °तेजसः (for °चेतसः).

^{c}) व्यपहन्त्येतत् (for °हन्येत).

12 ^{a}) भूयों (for धार्यो).

13 ^{b}) [अ]परावरम् (for °परम्).

^{c}) प्रतिवचः.

15 ^{c}) यथा (for तथा).

16 ^{a}) उत्कर्षणं (for उद्धर्षणं).

17 ^{c}) विजयता (for °यते).

20 ^{ab}) Transp. बलोपेतं and महाभागं.

^{c}) धृष्टमंतम् (for °वन्तम्).

उद्योगपर्वणि विदुरापुत्रानुशासनं समाप्तम्.

135

1 ^{b}) तु (for स).

4 ^{a}) पुरस् (for पुत्रस्).

6 ^{c}) एव (for एवं).

7 ^{c}) सर्वं (for कृष्ण).

^{d}) तच्च (for सर्वं).

8 ^{d}) धारयते.

9 ^{b}) नित्योक्तो हि (for नित्योद्युक्तो).

^{c}) क्षत्रियः (for °या).

^{e}) समासज्य (for °साद्य).

10 ^{a}) हि (for ते).

^{b}) स न (by transp.).

^{d}) °कर्षणः.

12 ^{d}) [अ]वर्तथाः.

13 ^{b}) सदा (for उभौ).

^{d}) वृणीत.

14 ^{c}) मनोमनुष्यनाथस्य.

16 ^{b}) वापि (for चापि).

17 ^{a}) यदा (for यत्तु).

^{d}) महत् (for मतम्).

19 ^{a}) ब्रूया (for ब्रूहि).

20 ^{a}) [अ]न्येतौ (for [अ]त्यन्तं).

21 ^{b}) यथा कृष्णा सभां गता.

^{d}) परुषाणि (for कटुकानि).

^{e}) सर्वे° (for कुरु°).

22 ^{f}) मे पुत्रान्प्रतिपालय.

23 ^{b}) [अ]पि (for [अ]भि°).

^{d}) तदा (for ततः).

24 ^{c}) रथं कृष्णः (for रथे कर्णं).

25 ^{a}) अ(*sup. lin.* त as it text)तः.

^{c}) अजल्पन् (for जजल्पुर्).

26 ^{b}) मृत्युपाशवशं गता.

27 ^{c}) स (for च).

28 ^{b}) स च (for सर्वे°).

उद्योगे भगवद्याने.

136

1 Om. the ref.

3 ^{b}) संनिधौ (for संमतम्).

4 ^{b}) °पाशस्थिताः सदा.

5 ^{b}) °विग्रहम् (for °निश्रमम्).

^{c}) गांडिवं.

^{f}) क्षम्यति (for क्षंस्यति).

7 ^{c}) समादाय.

9 ^{a}) प्रशम्य (for °शाम्य).

^{b}) निशम्य (for भ्रातृभिः).

^{d}) मृत्युदंष्ट्रांतरागताम्.

10 ^{b}) शुद्धिवाङ् (for श्लक्ष्णवाक्).

^{c}) °व्याघ्र.

11 ^{a}) च (for चेत्).

^{c}) प्रभग्न° (for प्रसन्न°).

12 ^{b}) नृपात्मज.

15 ^{a}) महेष्वासस् (for गुडाकेशस्).

17 ^{a}) मुंचंतामात्मनाश्रूणि.

^{d}) संत्यज.

18 ^{c}) संमानिताश् (for समालिङ्ग्य).

20 ^{c}) चात्र (for वीर).

^{d}) °नाशकाः.

21 Portion of the text from भिर्हि प्रदीप्ता etc. in 136. 21^{c} up to 139. 24^{b} is lost on missing folios.

139

25 ^{b}) सत्यधर्मश्च सात्यकिः.

26 ^{a}) °वर्णाश्चाः.

27 ^{b}) सेनाजिच्च महाबलः.

^{c}) विराटश्च.

28 ^{b}) समुपानयः.

29 ^{a}) धृतराष्ट्रस्य.

^{c}) यस्य (for अस्य).

^{e}) अध्वर्यवे (for आध्वर्यवं).

^{f}) भविष्यसि.

30 ^{c}) गांडिवं.

31–32 Om.

33 ^{a}) उद्धाता (for उद्गाता).

^{b}) प्राप्तस्तासु (for प्रस्तोता सु-).

34 ^{a}) धर्मराजो (for शश्वद्राजा).

35 ^{a}) शंखशब्दश्च (for °शब्दाः स-).

^{d}) सुब्राह्मण्यं (for °ब्रह्मण्यो).

36 ^{c}) तथा° (for महा°).

37 ^{b}) रत्न° (for रथ°).

^{c}) °कल्प्यंताम्.

39 [a]) कलापानि (for कपालानि).
42 [a]) प्रतिप्रास्थानिकं.
[b]) तु (for स).
[c]) [ऽ]स्य (for ऽत्र).
[d]) [अ]थ (for [अ]स्य).
43 [a]) [ऽ]थ (for ऽत्र).
[c]) अतिरात्रो.
44 [c]) कर्म वितते (for कर्मणि तते).
45 [d]) तस्य (for तप्ये).
46 [b]) सहितं (for निहतं).
[c]) च तस्य (for तदा च).
[d]) [अ]स्य (for [अ]थ).
47 [c]) आनंदेन ततः सम्यक्.
[d]) पुनः सत्रं (for तदा सुत्यं).
48 [b]) पाञ्चाल्यो घातयिष्यति.
51 [b]) °कुररालये.
53 [d]) त्रैलोक्ये च (for °क्यस्य).
54 [a]) तथा त्वं (for तदत्र).
56 [c]) समागतेषु (for °गमेषु).
57 [c]) °संरक्षणं (for °संवरणं).

उद्योगे कर्णोपनिषदे ॥ २४ ॥

140

2 Before 2, ins. भगवान्.
[a]) तु (for न).
[b]) °लब्धोपपादना.
[d]) वि- (for न).
3 [d]) समुत्थितो (for समुच्छ्रितो).
4 [a]) मया (for माया). भावनेन (for भौ°).
[b]) समुत्थिता (for °च्छ्रिता).
[d]) पश्यंति (for दृश्यन्ति).
6 [d]) उभौ चैवाग्निमारुतौ.
7 [c]) भवति (for भविता), here and in 9[c], 11[c], 13[c], 15[c].
8 [a]) यदि (for यदा).
12 [c]) धृत° (for धार्त°).
15 [a]) [आ]पतितं (for [आ]पततस्).
16 [d]) साम्राज्य° (for सुप्राप°).
17 [d]) नात्यंत° (for नात्युष्ण°).
18 [c]) संग्रामे योजयेत्तत्र.
[d]) तामाहुः शक्रदैवताम्.

उद्योगे कर्णोपनिषदे.

141

1 [c]) °संयोज्य (for °संपूज्य).
[d]) °निषूदनम्.
[e]) Transp. मां and किं.
2 [d]) दुर्योधन° (for दुःशासन°).
[e]) दुःशासन° (for दुर्योधन°).
3 [a]) कृत्स्नं (marg. ष्ण as in text).
4 [c]) रण- (for रणे).
6 [a]) पराजयो (for °जयं).
[b]) विजयो हि (for °यं च).
8 [c]) अनूराधां.
13 [a]) अल्पमुक्तं (for अल्पे मुक्ते).
14–16[ab] Om.
17 [a]) पत्र° (for पुष्प°).
[b]) हंस- (for हंसाः).
[c]) जीवजीवनसंघाताः.
[d]) चापि (for [अ]प्यनु-).
18 [a]) कंकवटाः (for काका वडाः).
[c]) पक्षीकानादसंघाता.
[d]) °धावंति (for °गच्छन्ति).
21 Om.
23–26 Om.
27 [b]) स्वप्नांतः स (for स्वप्नान्ते स).
28 [c]) सर्वाणि (for शुभ्राणि).
29 [a]) इयं (for तव).
30 [b]) शामितौजाः सुयोधनः.
30[c]–32[b] Om.
32 [d]) वीक्षत्येव (for वीक्षन्निव).
33 [c]) ते (for मे).
36 [c]) °कंठास्ते (for °कण्ठकाः).
[d]) शुद्ध- (for शुक्ल-).
39 [c]) ते सर्वे (for दृश्यन्ते).
[d]) दृष्टा (for सर्वे).
40 [a]) उग्रयुक्तौ (for °युक्तं).
[d]) चाभितः (for चाभिभो).
41 [b]) सो (for स).
42 [b]) [अ]त्र (for तत्).
43 [c]) यथा (for तथा).
[d]) नावैति (for नोपैति).
44 [d]) हृदयं न समर्पति.
45 [a]) तात पश्येम (for कृष्ण पश्याम).
[d]) °विनाशकात्.
47 Om. the ref.
[b]) पीड्यन् (for पीडितम्).
48 [b]) °परिष्कृतम् (for °विभूषितम्).

उद्योगे कर्णोपनिषत्समाप्ता ॥ २६ ॥

142

2 [c]) गृण्हाति (for गृहीते).
4 [c]) युधि (for ज्ञाति-).
5 [c]) एष (for एव).
[d]) धर्म्ये पथि निरामये.
7 [a]) धर्मिष्ठे (for °ष्ठं).
[b]) नो (for वै).
8 [a]) तु वा (for बलाद्).
9 [c]) शांतिम् (for निद्राम्).
10 [d]) विममर्ष.
11 [b]) °वधः किल (for °वधे क्षयः).
[c]) तेषां (for शेषां).
[d]) नियम्या ह्यर्थसंपदः.
13 [a]) पश्य (for पश्ये).
[b]) तदा युद्धे (for तथा युद्धे).
[d]) तथा (marg. न च) (for न हि).
15 [a]) शिष्ये (for शिष्यैर्).
16 [a]) अथ (for अयं).
17 [a]) सत्यर्थेन च निर्वधैर्.
[c]) सेनां (for सदा).
19 [c]) चै(marg. दे as in text)व संयुक्तं.
20 [b]) °भोजपुरस्कृता (as in text) (marg. °जस्य वै पुरा).
22 [d]) च छिद्र° (for चारित्र°).
24 [a]) च (for तु).
[d]) आजुह्वावम् (for आसादयम्).
25 [b]) °रक्षितः (for °वर्तितः).
26 [c]) इति निश्चित्य (for अभिनिर्याय).
29 [b]) अंतरवासांसि (for उत्तर°).
30 [a]) आपृच्छतापयश्चस्त्वा.
[b]) यतस्ततः (for यतव्रतः).

उद्योगे कुंतीसमागमे.

143

2 [b]) [आ]धिरथिः.
[c]) नापि (for नासि).
3 [b]) कुक्षिजो (for कुक्षिणा).
4 [a]) °धर्मस् (for °कर्मा).
[c]) [ए]व (for [ए]प).
6 [a]) असंरुध्य (for असंबुद्धा).
[c]) धार्वराष्ट्रं (for °राष्ट्रान्).
7 [b]) धीराणां (for नराणां).
[c]) संतुष्यंति (for यत्तु°).
[d]) वा (for च).

8 ^{b}) दंभाद् (for लोभाद्).
9 ^{c}) तथा° (for तदा°).
11 ^{d}) वेद्यामिव महाध्वरे.
12 ^{c}) शब्दं (for शब्द:).
उद्योगे कर्णकुंतीसमागमे.

144

1 ^{a}) निश्चरतीं (for निश्चरितां).
2 ^{a}) पिता (for पृथा).
3 Before 3, ins. वैशं°.
^{a}) तु (for च).
4 ^{a}) वै (for ते).
5 ^{d}) त्वयशःकीर्तिनाशनः.
6 ^{d}) ममापि तत् (for ममाहितम्).
7 ^{c}) हीनं संस्कारसमयाद्.
10 ^{b}) प्रकाशिते (for °शितः).
11 Portion of the text from 144. 11^{b} up to 145. 15^{b}, is lost on a missing fol.

145

16 ^{c}) [अ]हं (for [आ]सं).
18 ^{b}) विस्तीर्णं च (for विस्तीर्येत).
^{c}) बुध्या (for बुद्धा).
19 ^{c}) स राजा (for अराजा).
^{d}) सुविदितस् (for °तं).
^{e}) प्रीतितो (for प्रतीतो).
21 ^{d}) भूत्वा (for भृत्यो).
23 ^{c}) देव (for [ए]भिर्).
^{d}) नगरे (for नागरैर्).
25 ^{a}) उपक्षीणे (for °क्षीणाः).
25^{b}–26^{a} Om.
26 ^{c}) राजेंद्र (for गाङ्गेय).
27 ^{a}) त्वं वीर (by transp.).
28 ^{a}) क्रोशमानानां.
29 ^{a}) च मे राजन् (for महाराज).
30 ^{a}) प्रातिपारक्षितं.
31 ^{d}) पुत्र° (for पितृ°).
^{e}) ह्यराजे * * *
32 Om.
33 ^{b}) मां मा (by transp.).
35 ^{c}) महाराज (for [अ]यान्चं वै)
39 ^{b}) पुत्रेषु (for तेषु च).
40 ^{a}) इति (for यदि).
उद्योगपर्वणि.

146

1 Om. the ref.
2 ^{a}) प्रातिपः.
^{c}) ततो (for तथा).
4 ^{c}) यवीयांस्तु तदा क्षत्ता.
^{d}) कुल° (for कुरु°).
5 ^{b}) [ए]वमच्युत (for [ए]नमच्युतम्).
9 ^{b}) चानुरक्षणे (for चान्ववेक्षणे).
^{c}) हरणे (for भरणे).
10 ^{b}) संजनन° (for संवाहन°).
11 ^{c}) आश्वास्य° (for अन्वास्य°).
^{d}) महाबलः (for महात्मना).
12 ^{b}) व्यवस्यति.
^{d}) नराधिप (for जनाधिप).
14 ^{b}) नराधिप (for जनाधिप).
15 ^{b}) °कर्षण.
^{d}) सर्वदा (for मे सदा).
16 ^{c}) बहुधा (for बहुना).
18 ^{c}) प्रणष्टः.
20 ^{d}) लोभेन हृत°.
22 ^{b}) सर्वम् (for पूर्वम्).
^{f}) प्रजाः (for तथा).
23 ^{a}) स मोक्षस्व (for नोपेक्षस्व).
28 ^{b}) ये (for ऽन्ये).
29 ^{a}) तथा कुरूणामनुवंशभोज्यं.
^{c}) °कर्मा.
31 ^{c}) च (for तु).
32 ^{a}) च (for तु).
33 ^{c}) इह व्यधर्मं (for अहत्य धर्मं).
34 ^{c}) सुहृदा (for सुहृद्भिर्).
उद्योगपर्वणि.

147

1 ^{b}) नरेश्वरः (for जनेश्वरः).
^{d}) राजमध्ये जनाधिपम्.
7 ^{b}) °संयुतः (for °संमतः).
^{c}) तु स (by transp.).
8 ^{d}) [अ]भ्यपराजितः (for [अ]भ्य°).
9 ^{c}) वशीकृत्वा.
11 ^{a}) [अ]न्ववर्तते.
^{b}) बलदर्पिताः.
^{c}) [अ]भि(*sup. lin* पि as in text)क्रुद्धो.
12 ^{a}) तत्र कुरुं (for ततः पूरुं).
12 ^{b}) स्वं (for स्व-).
^{d}) °सत्तम.
13 ^{b}) अधिजायते (for अभि°).
^{d}) राज्ये (for राज्यं).
14 ^{c}) प्रतिपः.
^{d}) सर्व- (for त्रिषु).
15 ^{d}) प्रहारिणः (for यशस्विनः).
16 ^{b}) वाल्हिकस्.
20 ^{a}) बाल्हिकस्स.
21 ^{c}) संभारम् (for संभारान्).
^{d}) शास्त्रवित् (for शाश्वतः).
^{e}) मंगलार्थानि (for मंगलानि च).
22 Portion of the text from 147. 22 up to 148. 12^{d} is lost on a missing fol.

148

14 ^{a}) शूरा (for बाला).
15 ^{b}) Transp. ते and च.
16 ^{a}) वै (for ते).
^{b}) हि संत्यज (for विसर्जय).
^{c}) अवश्य- (for अवश्यं).
^{d}) भरतर्षभ (for राजसत्तम).
17 ^{a}) च (for तु).
^{c}) अर्थं (for दण्डं).
18 ^{b}) नरर्षभाः (for नराधिपाः).
उद्योगपर्वणि.

149

1 ^{d}) हि (for ह).
2 ^{d}) अपवारितम् (for अवधारितम्).
8 ^{a}) तं (for त्वं).
^{d}) यो (for को).
9 ^{a}) संयुक्तदुःख एकश्च.
^{d}) °युज्महे.
13 ^{d}) °रथम् (for °बलम्).
14 ^{c}) पुत्रैः (for पुत्र-).
16 ^{a}) समादत्ते.
19 ^{d}) °प्रभः (for °बलः).
20 ^{c}) युक्तस् (for युक्तम्).
^{d}) त्वग्निकुण्डात्.
21 ^{a}) °वेगो (for °मेघो).
^{c}) °प्रगर्जनो (for °संहननो).
^{d}) सिंहतुल्यपराक्रमः.
22 ^{b}) °भुजः (for °बलः).

22 [cd]) Om.
23 [a]) सुबलः (for सुहृत्तुः).
[b]) सुबलो कृशः.
[c]) अजन्नुः (for सु°).
[d]) सुबलः (for सुपादः).
24 [d]) °संधो (for °वादी).
31 [a]) पश्यामि युद्धेषु (by transp.).
[c]) अश्लेण (for शश्लेण).
32 [a]) द्वैरथ्ये (for द्वैरथे).
[b]) °रथं (for °व्रतम्).
33 [d]) गताशेपश्च (for गतमेष्यच).
35 [c]) य(*sup. lin.* अ as in text)त्र.
36 [b]) सोस्तु नो वाहिनीपतिः.
37 [c]) ह्यतिक्रान्ते.
[d]) प्रयास्याम.
38 [a]) [ए]तद् (for तद्).
[d]) च (for ह).
40 [a]) [अ]प्रियं (for भयं).
41 [c]) तात (for तत्र).
[f]) न स वाक्याविचक्षणं
42 [a]) कृतास्त्रं पश्यते वालः.
[b]) सोन्मादम् (for सोऽऽत्मानम्).
[d]) आतुरम् (for आतुरः).
43 [a]) वाहिनीं (for वाहिनी).
[b]) मे (for ते).
[d]) रणेर्जुनं (for धनंजयं).
44 [a]) संक्रुद्धौ (for °द्धं).
[b]) इमौ (for यमौ).
47 [b]) संप्रहृष्टा (for °ष्यन्).
[c]) प्रहृष्टमनसां नादाः.
[d]) ततः (for नादः).
48 [c]) °घोषाश्च (for °शब्दाश्च).
[e]) °निर्घोषास्.
[f]) तुमुलाः सर्वतोभवन्.
49 [d]) ध्वजिनी समदृश्यत.
50 [e]) स- (for च).
51 [c]) संप्रविष्टानां (for °यातानां).
[d]) अवास्पृशत्.
53 [a]) °वेगश्च (for वेशाश्च).
54 [b]) पृथु° (for कृश°).
[d]) कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः.
55 [a]) उपप्लवे च (for °प्लव्ये तु).
56 [a]) दत्वा मूलप्रतीघातान्.
58 [b]) पुत्रकश्चास्य चाभिभो.
59 [a]) हृष्ट- (for हृष्टास्).
60 [a]) जघानाग्रे (for जघनार्धे).
61 [d]) सादीनाम्.
63–64 Om.
65 [c]) °भूतानि (for °सैन्यानि).
66 [a]) °संमिश्राः (for °संसृष्टः).
[b]) °नादाय.
69 [b]) शुभे (for शिवे).
71 [c]) पर्याक्रामत्.
72 [a]) मा(as in text; marg. स्था)-पया°.
[c]) महेष्वासो (for रथोदारो).
73 [b]) हिरण्यिनीम् (for °ण्वतीम्).
74 [a]) खनयामास (for खानया°).
[c]) तत्र चोद्दिश्य (for अपि चादिश्य).
[d]) न्यवेद(marg. श as in text)-यत्.
77 [c]) राजंते (for राजेन्द्र).
[d]) विशिष्टानि महात्मनाम्.
79 [b]) °सर्पिषाम्.
[c]) °वस्तूनां (for पांसूनां).
80 [a]) प्र- (for सु-).
[d]) स (for सं-).
82 [c]) अद्ब(as in text; *sup. lin.* प)श्यन्.
83 [a]) निविष्टाः पाण्डवास्तत्र.
[d]) °बांधवाः (for °वाहनाः).
84 [a]) च (for ते).
[b]) ब्रह्मचारिणः (for भूरिदक्षिणाः).
उद्योगे अभिनिर्याणयात्रायाम्.

150

1 [b]) °यातं (for यान्तं).
7 Portion of the text from 150. 7 up to 154. 28[a] is lost on missing folios.

154

29 [d]) वै (for च).
30 [a]) ध्रुवं (for ध्रुवो).
31 [c]) अतो (for ततो).
33 [d]) वध्य° (for नश्य°).
उद्योगपर्वणि.

155

1 [b]) दुरात्मनः (for महा°).
2 [a]) आहुकानाम् (for आहुतीनाम्).
17 [c]) महावीर्यैः (for °वीर्यः).
18 [b]) Transp. शरी and तली.
[c]) °रूपेण (for °वर्णेन).
20 [a]) °पुत्रैर् (for °सुतैर्).
22 [ab]) After 22[ab], ins. 552* with v.l. [(l. 1) हरि° (marg. नि as above). यं मे दास्यति पाण्डवः (for the posterior half). — (l. 2) वरौ (for अथो).]
[d]) दा(as in text; *sup. lin.* या)स्यामि फल्गुण.
23 [ab]) Om.
[d]) सर्वतः (for सर्वशः).
24 [c]) वाक्यं (for धीमान्).
25 [a]) वीरैर् (for वीर).
[d]) सखे (for सखा).
26 [a]) तस्मात् (for तथा).
27 Transp. 27 and 28.
[c]) सं- (for मे).
28 [c]) तत्र (for तात).
29 Reads 29 after 31.
[d]) कृष्णं (for द्रोणं).
30 [c]) संयुक्तं.
[d]) बृंहितम्.
31 Reads 31 after 27.
[c]) शिल्पे (for शिष्यो).
33 [a]) °भाग (for °बाहो).
[d]) तिष्ठ वा स्वयम् (for [अ]न्यत्र तिष्ठ वा).
35 [a]) चाभिसंगम्य.
[b]) प्रोवाच (for उवाच).
[d]) °मानवान् (for °मानिना).
37 [d]) ह (for हि).
38 [b]) °शताकुला (for °समाकुला).
[d]) शारदी (for भारत).
उद्योगपर्वणि.

156

1 [a]) सैन्येषु (for [अ]नीकेषु).
2 [c]) महाराजः.
4 [b]) पौरुषं तु निरर्थकम्.
[c]) यदर्थं ज्ञायमानोपि.
5 [c]) तं (for वा).
6 [d]) वि- (for सा).

7 [a]) हि (for वै).
8 [a]) तथुक्तो (for त्वयुक्तो).
[cd]) Om.
9 [a]) इह (for यः).
[c]) च सदैवांधः (for न सदैवं वा).
10 [d]) यतः चरन् (for समा°).
11 [d]) अपि (for अधि-).
15 [a]) °निर्दिष्टं.
[d]) हि (for वि-).
उद्योगपर्वणि.

157

1 [a]) हिरण्वनीं.
2 [d]) चेदम् (for इदम्).
5 [e]) तत् (for वः).
[f]) तथा तत् (for तत्सर्वे).
6 [b]) पार्थिव (for पाण्डव).
7 [c]) ते शौर्यं (for शौर्यं च).
8 [c]) हृदयं यस्य न स्फोटेद्.
9 [c]) आच्छिन्नराज्यमुत्क्रम्य.
10 [a]) महावाक्यं.
[b]) तद्विधीयताम् (marg. तद्विभाव्यताम् as in text).
12 [a]) वै (for त्वं).
[d]) °लोकान् (for °लोकं).
13 [b]) फल्गुण (for पाण्डव).
[d]) संस्मृत्य (for संसरन्).
14 [a]) वचनं (for वचने).
[c]) दर्शयस्व (for दर्शयाद्य त्वम्).
[d]) ह्यमर्षो (for अमर्षो).
15 [b]) परं चापि (for ज्ञानयोगो).
17 [a]) तु (for [प]व).
उद्योगपर्वणि.

158

2 [bc]) Om.
3 [c]) य(*sup. lin.* ह्)द्गतं (for यन्मतं).
4 [c]) तु (for च).
[d]) महात्मनः (for यशस्विनः).
6 Before 6, ins. उलूकः.
7 [b]) कृष्णां च नयता सभाम्.
8 [a]) च (for तु).
[b]) राष्ट्राद् (for धिष्ण्याद्).
11 [a]) लोहाभिहा(*sup. lin.* सा)रो.
12 [b]) पौरुषे (for संयुगे).

13 [d]) Transp. राज्यं and कथं.
14 [c]) असं (for अवि-).
[d]) °वधम् (for °धरम्).
15 [a]) महीं द्रोणाद् (for द्रोणं मोहाद्).
16 [d]) मा (for माम्)
17 [a]) ह्यस्य (for ह्याभ्यां).
[d]) [इ]यात् (for व्रजेत्).
18 [b]) दाक्षिणेन (for दारुणेन).
19 [a]) किं दुर्बलः कोपमथो मदीयां.
20 [d]) द्रविडोड्रकामैः (for °डान्ध्रकाञ्च्यैः).
21 [a]) संनिविष्टं (for संप्रवृद्धं).
[b]) [अ]पारणीयम्.
[c]) °कुलस्य (for °बलस्य).
[d]) किल (for किम्).
23 [a]) अकथ्यमानो.
[c]) पर्याय- (for पर्यायात्).
[d]) कत्थतः (for °नात्).
24 [a]) कर्मणा (for कत्थनात्).
25 [d]) ह्यायमानो (for जाय°).
26 [b]) मानसीम् (for भूयसीम्).
27 [d]) त्वा (for त्वां).
28 [b]) यदा त्वं सपणे जितः.
[d]) फल्गुण.
29 [c]) वै मोक्षम् (for विवक्षुम्).
30 [c]) अंमानुपसमायुक्ता. — Portion of the text from व्यवस्थितान् in 30^d up to 160. 4^d is lost on a missing folio.

160

5 [c]) मूढ.
7 [a]) [ऽ]स्माकं (for ऽस्माभिर्).
[d]) ह (for च).
9 [b]) ब्रवीषि (for ब्रवीहि).
[c]) रथीति त्वाहार्जुनः.
10 [d]) चैव (for चेति).
11 [a]) त्रिलोकीं (for हि लोकं).
[c]) ततोपि ते लब्धमतं.
[d]) न्यायं (for क्षयं).
12 [b]) [अ]भि- (for [अ]पि).
[c]) तं (for ते).
15 [a]) तु (for च).
16 [d]) द्रक्षसि त्वं (for द्रक्ष्यसे तां).
19 [a]) दर्शन (as in text; *sup. lin.* धर्षण)स्य.

19 [c]) तीक्ष्णम् (for तीव्रम्).
20 [a]) त्वं (for हि).
23 [c]) एतत् (for ह्येतत्).
24 [b]) [अ]वधार्थं (for [उ]पधार्य).
25 [a]) उपावृत्ता (for उपावृत्य).
[b]) कैतव्याद् (for °व्यो).
[cd]) Om.
26 [b]) भरतर्षभ.
27 [c]) [उ]दये (for [उ]दयात्).
उद्योगे उलूकयानं समाप्तम्.

161

1 [c]) निर्यातयामास.
2 [b]) चाश्ववंदिनीम्.
[c]) चतुर्विधां भीमवलां.
4 [e]) द्रोणं (for द्रोण-).
[d]) व्यकर्षत (for प्रकर्षति).
5 [b]) राजानः (for रथिनः).
6 [a]) °त्थाम्नश्च.
8 [d]) °दधत् (for °दिशत्).
10 [c]) महेष्वासं (for °सो).
11 [a]) धृष्टद्युम्नं (for °म्नो).
उद्योगपर्वणि.

162

1 [cd]) Transp. मन्दाः and पुत्राः.
4 [c]) अकुर्वत (for अचेष्टत).
5 [c]) कुल° (for कुरु°).
6 Om. the ref.
[b]) वरः (for नृप).
7 [a]) नमस्कृत्य (for °त्वा).
[c]) तुभ्यं (for तेऽद्य).
8 [b]) व्यूढेषु (for व्यूहेषु).
[d]) नानाभूतस् (for [अ]व्यभूतांस्).
9 [a]) यात्रायाने च युद्धे च.
10 [b]) देवगंधर्वरक्षसाम्.
14 [a]) पुरुषाग्र्याभ्यां.
15 [d]) श्रोतुम् (for वेत्तुम्).
16 [c]) सर्वे (for सर्वैः).
19 [b]) सह सर्वैर्हि सोदरैः.
[d]) °संमतैः.
21 [b]) शीघ्रास्त्रा (for कृतास्त्रा).
25 [b]) दूरपातो.
[d]) यथा (for इव).
26 [d]) वै (for [ऽ]सौ).

27 d) पांडवास्तु महाबलान्.
28 b) प्रदहन् (for ख्राव°).
29 Portion of the text from ममित्राणां etc. in 162. 29c up to 164. 7ab, is lost on a missing fol.

164

8 d) Transp. उभयोः and सेनयोः.
9 a) एष (for एव).
11 a) °समक्रोधः (for °समः क्रोधे).
b) °धृतिः (for °मतिः).
12 b) समः (for वरः).
13 d) वृतः (for धृतः).
14 b) नरेश्वरः (for नरर्षभः).
c) भरद्वाजात्मजः.
d) हितं तव (for हिताय वः).
17 a) श्लाघतेस्य (for श्लाघत्येष).
c) चैनं (for चैव).
18 a) एष (for एव).
19 b) तथा (for तव).
c) रणे (for रथो).
20 d) कक्ष्यं (for कक्षं).
21 a) सत्यश्रवा रथस्तुभ्यं.
c) रिपुबलं (for °ले).
d) प्रमथिष्यति.
22 d) शात्रवं तथा.
23 a) रथस्तुभ्यं (for रथाध्यस्ते).
c) स शत्रूणां (for रिपूणां ते).
24 a) °राजो (for °तेजा).
25 a) एष विक्रान्तयोधी च.
c) सु- (for वा).
26 b) मतो मे भरतर्षभ.
d) मागधः परवीरहा.
28 a) बाल्हिको.
29 d) विनिहत्य (for नाभिहत्य).
31 c) [अ]भ्युपेत्येव.
32 c) विमर्दे (for विमर्दे).
d) त्वदर्थे (for त्वदर्थे).
33 b) °रथः (for °बलः).
36 b) °धन्वना.
37 b) पाकशासनिम्.
38 c) ऐरावण°.
उद्योगे रथातिरथसंख्यायाम्.

165

1 a) प्रचलो (for अचलो).
c) तथा (for रथौ).
2 b) °क्रोध- (for °क्रोधौ).
d) °धृती (for °बलौ).
3 c) त्वा (for त्वां).
5 a) नैष (for नैव).
b) नैवाप्यातिरथो रणे.
c) विमुक्तः कवचेनैव.
f) विमुक्तः.
6 b) भाषितात् (for भाषणात्).
e) फल्गुणम्.
7 Om. the ref.
8 a) [ऽ]भिमानी (for ऽतिमानी).
b) लक्ष्यते (for दृश्यते).
9 b) उत्फाल्य लोचने.
10 c) संघर्षयामि च तद्.
11 c) नाम रथो (for अर्ध°).
d) मे न (for नास्ति).
13 b) राजसूयादिकर्मसु.
d) विभेदयिषुम्.
14 b) वित्तेन न (for वित्तैर्न च).
16 a) स्वयंग्राही (for °ग्राहाद्).
17 b) [अ]वेक्ष्य च.
d) °चेतनः (for °कृत्तव).
18 b) Space left blank.
d) नाम (for नाना).
21 b) द्रविष्यन्ति (for गमिष्यन्ति).
c) सह पांचालैः (for °पञ्चालाः).
22 a) युद्धं (for युद्ध-).
24 b) शास्त्रानुशासनम्.
c) हि (for [अ]पि).
d) मे (for ते).
25 c) स (for सु-).
d) भीष्मे (for भीष्मं).
27 c) योत्स्यामि (for योद्धास्मि).
d) एतैर् (for एव).
उद्योगे रथातिरथसंख्यायाम्.

166

2 c) कार्यं (for कार्यस्).
3 b) शिशुस्तु वा (for शिशोस्तव).
4 c) तत्र (for कान्वित्).
d) किमेवं (for तु मे किं).
5 b) संतो वत्सलसंस्तवात्.
5 c) त्वयि (for तु त्वां).
6 b) °राज- (for °राज्ञः).
d) जिताः (for हृताः).
8 d) युध्यस्व (for यतस्व).
10 Om. the ref.
a) महाराजो (for ततो राजा).
11 a) एकाग्रं (for एवाग्रे).
13 c) प्रभातामेव रजनीं.
14 a) तु (for ते).
c) तेन (for राजन्).
16 a) सर्वेषां वै (for स्वयं राजा).
17 b) रथो मेष्टगुणो मतः.
c) °बलोपेतो.
18 b) पुरुषर्षभ.
19 a) एते च प्रमुखगताः.
c) कालवत् (for रुद्रवत्).
20 a) महोत्साहाः (for महात्मानः).
b) उद्धताः (for उद्गताः).
c) पुंभ्यः (for पुम्भिर्).
d) त्वन्येभ्यस्ते (for अन्यैस्ते च).
21 d) चापि (for चाति-).
22 e) सर्वैर्जिता दिशश्चैव.
f) चतस्रो (for दिग्जये).
23 a) अग्रतः (for पुरुषाः).
b) पुरःसराः (for गदाः शरान्).
c) विषहंते.
e) उद्यातुं (for उद्यन्तुं).
f) च (for [अ]पि).
24 a) भावे (for जवे).
c) बलैरपि भवंतस्ते.
25 a) बलान्हि (for ते सैन्यं).
d) समये प्रत्युपस्थिते.
26 a) बलधैर्यसमुद्युक्ताः.
29 b) मानवेषु (for दानवेषु).
30 a) भूतपूर्वो (for भूतोऽथ वा).
b) ध्रुवः (for श्रुतः).
31 a) [ऽ]स्य (for च).
33 Portion of the text from श्लोग्रप्रदर्शनाः in 166. 33b up to 175. 12d is lost on missing fol.

175

13 b) ह्यरिंदम (for मतिर्मम).
14 b) इह च (for वनम्).

15 ^{b}) तथा (for शुभा).
16 ^{c}) च (for तु).
^{d}) तपोनिधे (for तपोधन).
17 ^{b}) बभूव तत् (for ततोऽभवत्).
18 ^{b}) नृप (for नृपान्).
^{c}) तत्राक्षिप्य (for अवाक्षिप्य).
19 ^{bc}) Transp. अथ भीष्मो and आजगाम.
21 ^{a}) तं तु (for ततो).
22 ^{d}) प्रदाय वै (for प्रदापितुम्).
23 ^{c}) एनां (for इमां).
24 ^{c}) विदिता (for मुदिता).
25 ^{b}) मा (for मां).
26 ^{b}) चारित्रेस्मा विशंकितः.
27 ^{c}) उत्पत्तिः.
^{d}) भीष्म एवाभिमन्यते.
28 ^{b}) यद् (for यथा).
29 ^{d}) व्रीडाचैव महाद्युते.
30 ^{a}) [अ]सौ (for मां).

उद्योगेम्बोपाख्याने.

176

4 ^{b}) चेवं (for चैव).
^{d}) तत्र (for अथ).
6 ^{b}) एवं (for एव).
^{c}) °न्याय्यं.
8 ^{d}) वक्तुम् (for कर्तुम्).
9 ^{a}) सर्वं (for भद्रे).
^{c}) धर्म्यं (for धर्मं).
10 ^{c}) त्वा (for त्वां). भीतो (for भीरु). — After 10^{c}, repeats 10^{d} and 11^{a} with v.l. [(10^{d}) समयोचितः (for रामन्चोदितः). — (11^{a}) भीरु (for भद्रे)].
^{d}) निगृण्हाद् (for गृह्णीयाद्).
11 ^{a}) विहता (for निर्जिता).
12 ^{a}) प्ररोपवानश्च (for पुरुषमानी च).
13 ^{a}) मसाप्येवं महाब्रह्मन्.
^{b}) °वर्द्धते (for °वर्तते).
^{d}) एव हि (for इलेव).
14 ^{b}) नायं दोषोधिगच्छति.
^{c}) त्वं (for तं).
^{d}) तद्भीष्मे (for यत्कृते).
17 ^{b}) खड्गी चित्र- (for खड्गं बिभ्रत्).

19 ^{d}) निपसीद रहोगतैः.
20 ^{d}) हि (for च).
21 ^{b}) °रथम् (for °बलम्). — Portion of the text from काले in 21^{c} up to शिखण्डिने ल in 193. 42^{c} is lost on missing folios.

193

42 ^{d}) चान्वग्रहीः पापकर्म.
43 ^{a}) अपविद्धं (for अपवृत्तं).
^{d}) स्त्री त्वं सा (for त्वं स्त्री स).
45 ^{d}) स चेशस्य (for शापस्यान्त-).
46 ^{b}) स्वं (for स्व-).
^{c}) स्थूणा यक्षा निरुद्वेगा.
^{d}) भवति (for भवतु).
47 ^{c}) सहितः (for सह तैः).
^{d}) °गामिभिः (for °चारिभिः).
48 ^{a}) स्थूणं तु शापं संप्रेक्ष्य.
^{c}) तूर्णं (for तं वै).
^{d}) तं (for स).
53 Om. the ref.
54 ^{b}) गंधैर्माल्यैर्मनोहरैः.
^{c}) चैव (for चापि).
55 ^{d}) सहबांधवः.
56 ^{b}) °नंदन (for °पुंगव).
^{d}) स्त्रीपूर्वकं.
58 ^{a}) अहमेतद्धि वस्तात.
^{b}) प्रत्यवेदयम्.
59 ^{d}) च महारथः (for रथसत्तमः).
61 ^{a}) एतं (for एनं).
^{b}) समवस्थितम् (for समुप°).
^{d}) जातुचित् (for चाप्युत).
62 ^{b}) इति (for अपि).
^{c}) स्त्रिभिः (for स्त्रियां).
^{d}) स्त्रीसरूपिणि.
63 ^{b}) इति मे व्रतमाहितम्.
64 ^{d}) अपलायिनम् (for आततायिनम्).
66 वैशं° (for संजय उ°).
^{d}) भीष्मं (for भीष्मे).

उद्योगेऽम्बोपाख्यानं समाप्तम्.

194

1 वैशं° (for संजय उ°).
1 ^{b}) सुयोधनः (for सुतस्तव).
2 ^{b}) उद्गतम् (for उत्तमम्).
4 ^{a}) अनाहार्यम् (for अनावार्यम्).
^{d}) सवासवैः (for महाहवे).
6 ^{d}) बलं (for बले).
10 ^{d}) °निश्चयम्.
11 ^{d}) प्रत्याह्निकं (for प्रागाह्निकं).
13 ^{a}) अनेन विधिना तात.
15 Om. the ref.
16 ^{b}) °पुत्रेषु (for °पुत्रस्य).
17 ^{d}) वरूथिनीम् (for अनीकिनीम्).
19 ^{d}) महास्त्रवित् (for बलक्षयम्).
^{f}) बलक्षयम् (for महास्त्रवित्).
21 ^{a}) ता(as in text; *sup. lin.* या) वद्.

उद्योगपर्वणि.

195

6 ^{b}) संस्य *** सात्विनम्.
^{c}) सैन्यं (for हन्तुं).
^{d}) हन्तुं तत्प्रत्यपद्यत.
9 ^{b}) * ह° (for चित्र°).
^{d}) तथा (for तव).
11 ^{a}) सदेवान् (for सामरान्).
13 Om.
14 ^{d}) च (for तु).
15 ^{a}) च (for तु).
^{b}) पृथक्पृथक् (for पृथग्जनम्).
16 ^{b}) मम (for तव).
17 ^{b}) महाभुजाः (for ऽपराजिताः).
20 ^{c}) Transp. न and स.

उद्योगपर्वणि.

196

1 ^{c}) राजेन्द्राः (for राजानः).
3 ^{c}) धर्मभृतश्च (for कर्मकृतश्च).
5 ^{c}) सहिताः सर्वे (for सर्वं एवैते).
8 ^{b}) °रथान् (for °रथम्).
9 ^{b}) त्रैगर्ताश्च.
10 ^{a}) कर्णो (for शलो). — Portion of the text from 10^{cd} up to the end of the parvan is lost on missing folios.

ADDENDA ET CORRIGENDA

1

1 [c]) चत्वार्युंषस:. KM reading. The divergent readings are due to the peculiar construction. Arj.: उषस इति सप्तम्यर्थे पञ्चमी; Sarv.: चत्वार्युपसश्चतस्रो रात्रीर्विश्रम्य । लिङ्गविपर्ययश्छान्दस:.

2 [d]) *In the footnotes read "Ds" for "D8" after Dn1.*

3 [a]) आविशतां. Arj.: आविशत इत्यर्वाचीन: पाठ:. — [d]) पितामह:. Although the epithet usually applies to Bhīṣma, whose presence here is out of question, the reference is obscure, giving rise to a number of variants. Arj. and Sarv. explain the word as referring to the grandfather of Kṛṣṇa!

10 In the footnotes to the "reference", for "T1" read "G1" and for "ऊवाच" (twice), read उवाच.

2

8 Sarv. explains: सर्वास्ववस्थासु सर्वकालं । ते दुर्योधनादया: । न कौस्त्यात्र कौटिल्यात् । भवतामर्धं गृह्णन्तीति शेष:, which interpretation accords well with Baladeva's personal inclination towards Duryodhana, and the general trend of his speech. It is meant that Duryodhana did not act through deceit but only exercised his right of might. The line 8[cd] assigns a further reason for the misfortune of the Pāṇḍavas, viz., Yudhiṣṭhira's addiction to dice. But the construction of the verse is difficult, and, in view of the variants, perhaps corrupt. The word कौस्त्यात् is obviously a *lectio difficilior;* the readings कोश्चा (Ś1), कौप्या (Vulgate) and कोपात् (GM) are thus explicable, the Vulgate emendation especially being due probably to the graphical confusion between *tya* and *pya* in Devanāgarī. The phrase सोऽर्ध: is obscure, but may refer to राज्यार्धग्रहण, as Sarv. suggests. Dev. and Arj. take तै: as instrumental (करणभूतै:) and read तेन (=दुर्योधनेन) for our ते न. Dev. appears to read प्रियाभ्युपेतेन, qualifying तेन, but the explanation is not clear; Sarv. reads प्रियाभ्युपेते च and explains संमते युधिष्ठिरेण, while Arj. reads प्रियाद्युपेतै: (sic) qualifying तै:! Cf. प्रियाभ्युपगते द्यूते in 5. 125. 7[a]. — In the critical notes to 8[c], for "Ca. d" read "Ca".

10 [a]) दुरोदर, 'gamester', a word of uncertain origin, the S form being दरोदर. On this word see Hopkins, "Lexicographical Notes" in *JAOS,* 20 (1899), p. 18, where the word is explained as *'stake at play'* and B. 2. 60. 8 *is cited.*

3

3 [c]) फलाफलवती शाखे. The lack of concordance in number, not unusual in the epic, is duly commented upon by the scholiasts as ārṣa or chāndasa.

4

8 [b]) अभिभू, 'all-conquering', recurs again, with more or less the same variants, generally in the vocative, in 5. 55. 7; 141. 40; 147. 21; 149. 58; 168. 19; 192. 13. Cf. Ādi, Prolegomena, p. xcii.

17 [b]) The reading पौतिमत्स्यक (supported by Ś1), gives an apparently unusual name, leading to strange v.l. In Vedic we have Pautimāṣya (vide PW) as a patronymic, which makes the Vulgate चोऽतिमत्स्यक explicable by the not unusual graphical confusion between प and ष in Devanāgarī. The *name* might have been Pautimāṣyaka, but °मत्स्यक (or °मात्स्यक) occurs also at the end of epic names, e. g., Pauṇḍramatsyaka (1. 61. 41).

6

3 [d]) शुक्रेणाङ्गिरसेन, the so-called instrumental of

comparison; see Sukthankar, "Epic Studies (II)", in *ABORI*, 11, pp. 176–178. Other instances in the Udyoga: स्वैस्तुरंगैर्विशिष्टः 5. 55. 14 (no v.l.); सर्वैः पुत्रैः प्रियतमा 88. 42; बलवन्तो हि बलिभिः 98. 9; कोऽन्योऽस्ति बलवत्तरो मया 103. 14; प्राणैरपि (N प्राणेभ्योपि) गरीयसी 126. 9; श्रेयानन्यैर्धनुर्धरैः 137. 6; वृद्धोऽपि युवभिर्वरः 164. 12; प्रादेशेनाधिकाः पुंभिरन्यैस्ते च प्रमाणतः 166. 20; विषमस्थतरा मया 173. 1.

5 [a]) धृतराष्ट्रस्य विदिते, absolutive construction; cf. एवमुक्ते 5. 10. 5 (the variants are interesting); 12. 14 etc. तेन तथोक्ते 12. 27 etc. एवं गते 85. 2; 156. 7; 173. 12, 13; 174. 4; 178, 31 etc. तेऽनुमते 31. 16. नृपस्यानुमते 32. 6.

7

1 *32* is apparently a Southern addition (missing in some of P. P. S. Sastri's MSS.),* which has found its way into B and D (partly); lacking in Ś1 K. It repeats what is already said and anticipates stanza 4.

8 [d]) Ś1 S show यथार्हं (as in text), although the common N reading is यथावत्.

9 [a]) Delete the wavy line under कृष्ण-.

18 [d]) प्रवादैः = पालनीयाभिलापः (Dev.).

8

10 49* is apparently a Southern addition, lacking in Ś1 K, but finding its way into B and D. It is out of place in its context, and the omission improves the text.

13 53* is a Southern addition, lacking in Ś1 K; a conversational amplification of what follows in st. 13–14. B D leave the last line of the passage hanging in the air; while S inserts it before 54*, which does not effect much improvement.

22 [a]) दुःखस्यैतस्य, either genitive for ablative (other instances: नोद्विग्नाः परचक्राणां 5. 82. 17; नास्य शक्यं पलायितुं 50. 58; येषां बिभ्यति देवताः 99. 6; चारित्रस्याभिशङ्कितः 175. 26: दाहस्य बिभ्यतः 1. 134. 23); or अन्ते is to be supplied, as suggested by the commentaries.

9

The Indravijaya episode (adhy. 9–18) has been edited by Adolf Holtzmann (under the title *Indravidschaja, ein Episode des Mahabharata,* Karlsruhe 1841) from the Calcutta edition, with variants noted from a Bengali MS. in the Bibliothèque Nationale (Paris), which MS. gives substantially the Vulgate text.

26 [b]) न तरिष्यति. Arj.: न भविष्यतीत्यसम्यक्.

35 [b]) त्रिशिराः, see Whitney § 414[a]. The *variants attempt to normalize the archaism.*

42 [b]) Probably पुत्रं would be a better reading, but the entire B is against it. So also अमन्त्रयन् (for अमन्त्रयन्त) in 51[c].

50 [c]) विद्वान् = जानन् (Arj.), 'knowing'.

10

14 [c]) सहिताः. Considering समेत्य, which immediately precedes, the reading is strange, but the S variant विभुना is hardly convincing. Such tautology is however not unusual; cf. विनिश्चित्य कार्यं निश्चितं in 5. 142. 26, and the repetition of तदा in 5. 185. 15.

44 [d]) Cs reads निर्वृक्षा (as in text), and not निवृत्ता (as shown in the footnotes).

11

20 [b]) Indrāṇī. This form of the name (and not Śakrāṇī) is found practically throughout the episode; cf. 22[b] (where the v.l. is to avoid hiatus, as here), as well 5. 12. 31. See also 5. 12. 9–11, 16, 22, 25, 28 etc.

12

9 [b]) Delete wavy line under यथे°.

13

25 [c]) उपश्रुति. Arj.: रात्र्यधिष्ठातृदेवता. Holtzmann explains: "Upaśruti ist Astrologie, Wahrsagerai. Das Wort wird in Hārāvalī, einer Sammlung seltener Wörter, erklärt:

Naktaṃ nirgatya yat kiṃcic chubhāśubhakaraṃ vacaḥ |

S'rūyate tad vidur dhīrā daivapraśnam upaśrutim ||"

See PW for other references. *Upaśruti is an evil* spirit in the Sūtras; but here it appears to be a kind of supernatural oracular voice answering questions about things, past, present or future, unknown to people.

14

1 ^{a}) रूपिणीं 'having a beautiful form', referring to Indrāṇī. Some MSS. take it in the sense of 'assuming a form', 'embodied', referring to Upaśruti. But the MS. authority is divided, and our reading is supported also by Ś1.

15

28 ^{b}) विचीय, not being the regular form, has given rise to a number of variants.

32 In the footnotes add: "=5. 38. 13; =C. 12. 2010, 2938".

16

18 ^{a}) सलोकान्. The text-reading is given by B, and indirectly supported by M, which, however, reads स्वलोकान्. Since the KDTG agreement is unambiguous and supported by Ś1, it would be better to read च लोकान् in the text.

29 ^{b}) अन्तरेण=कृते (Dev.), 'with regard to'.

31 ^{a}) Hypermetric! — ^{c}) तेन=तस्मात् (Sarv.). Or, तेन refers to Varuṇa, Yama and Kubera severally. The KTG reading सह देवताभिः is obviously an elucidatory amplification.

19

3 ^{bc}) The repetition of शक्ति is perhaps original; hence the large number of unconvincing variants. The compound शक्त्यृष्टि may mean a special kind of spear or javelin. Cf. similar tautology of करवाल and खड्ग, परशु and परश्वध.

12 ^{d}) इयात्. A blend of Imperfect-Aorist and Optative forms. See *JAOS*, 57, p. 316 f.; *New Ind. Ant.* 1 (1938), p. 536. *Cf.* 1. 122. 47.

17 ^{b}) The S reading °कबरैः supports °कवलैः, and not the Vulgate °कुकुरैः.

30 ^{d}) There is no hill on the Yamunā! Cf. 4. 5. 1–2.

21

Colophon. The first sub-parvan, which ends here, has been named Udyoga on the authority of the Parvasaṁgraha, although the old printed editions have Senodyoga.

22

3 ^{d}) पर्याकार्षुः=उपनिन्युः (Dev. Arj. Sarv.); either from परि+कृ 'to serve', or पर्या+कृ 'to turn out'.

4 ^{d}) *अनुरुध्यन्ति* 'are fond of', 'attached to; all comm. न गणयन्ति. Cf. 7^{c} below, and 5. 27. 8^{a}; 29. 25^{d}; 32. 11^{cd}; 122. 32^{c}.

7 ^{ab}) The first two pādas of this stanza are to be construed with 6^{cd}.

9 ^{abc}) Elliptical construction, which requires a verb like अनुगच्छन्ति to be supplied.

19 ^{a}) अवरुद्धाः 'expelled'. Cf. 4. 57. 14^{c}.

24 ^{a}) अपा+श्रि 'to resort to'. Cf. 5. 36. 63^{b}; 37. 15^{a} (व्यपाश्रित्य); 49. 45^{c}; 88. 33^{a} (अपाश्रयः पाण्डवानां); 92. 25^{a}.

31 नो चेत्, with potential, 'would that not!' Cf. 32^{d} below, and 5. 26. 15^{b}; 32. 27^{c}; 71. 35^{f}.

34 ^{a}) अलं 'enough'. But Dev. Arj. and Sarv. explain it as समर्थः (qualifying संकल्पः), and read along with it सिद्ध्यै (for सिध्येत्), which reading, however, is not so well authenticated.

35 ^{b}) परेत्य=प्राप्य (Dev. Arj.); समेत्य is a facile emendation from 36^{a} below.

39 ^{d}) मूर्छयेत् 'would rouse, excite'. *Cf.* 5. 29. 3^{d}; मूर्छित 96. 24^{c}; and the epic epithet क्रोधमूर्छित 50. 13^{d}.

23

4 ^{d}) Delete wavy line under धनंजय.

18 ^{d}) एकमित्राः is difficult, but the other readings are neither suitable nor well supported. Does *it refer to the ministers of those kings* who are classified in the Nītiśāstra as अमात्यायत्तसिद्धि and whose only friends would then be their ministers?

20 ^{a}) Perhaps Nil. is right in explaining भुज as *कौटिल्य; the phrase* सौवीभुज *would then be the* curve of the drawn bow-string.

26 ^{b}) चक्रे 'in the circle or multitude of troops'.

27 ^{ab}) कर्तुं शक्यं. Dev., Arj. comment: किमपीति शेषः. The elliptical construction, which is a notable feature of Yudhiṣṭhira's casuistic speeches, has led to confusing variants. Of the six kinds of Nīti, एकेन साधुना कर्मणा refers perhaps to Saṁdhi, while परिजेतुं (in 27^{e}) refers to Daṇḍa. Dev. Arj.: तस्माद्दण्डसाध्या एव कुरवः.

24

3 a) धर्म्यं, adverbially.

6 a) रणाजि, a curious repetition, which Nīl. explains by interpreting रण as the shout of the warriors!

25

5 b) प्रस्थानेन = व्यवहारेण (Dev.), 'course, method'. — d) ह्रीनिषेध = लज्जानिवर्तनीय (Dev.). Recurs frequently, e. g., 5. 88. 34; 124. 3; also the common epithet ह्रीमत्. See Yudhiṣṭhira's remarks on ह्री in 5. 70. 35-39.

7 b) निरय acc. to Dev. Arj. = निरयहेतु. Or, is it निर् + अय, 'devoid of happiness, prosperity'? अय = शुभावहविधि, Amara 1. 4. 27, 'a rite conferring happiness, bringing prosperity'. The word recurs in 5. 32. 20d.

9 a) अनुशास्य स्म. The regular form being अनुशिष्य, the variants are intelligible. For स्म, cf. 5a above. — b) निनीय = प्राप्य (Dev.); or निगृह्य (Arj.). Sarv.: नितान्तं नीत्वा हत्वेति यावत्. Or, is it नि + नी 'to offer as a sacrifice' (vide PW).

15 a) प्राणानादौ याच्यमानः, elliptical phrase, agreeing with वासुदेवः and धनंजयः in st. 14, and requiring a finite verb like दद्यात् to be understood. Arj.: प्राणान्याच्यमानान् आदौ प्रथमतो दद्यादिति शेषः । कुतोऽन्यत्किमन्यद्दत्तमेवेत्यर्थः; Dev. similar. Hence the variants, some MSS. actually reading ददौ, दद्यात् and प्रयच्छेत् into the text! Arj., however, remarks: दद्यादित्यसम्यक्!

26

4 b) This pāda seems to be parenthetical, as also 4e, unless (which is very unlikely) कामाभिध्या (in 4e) is taken as an old ā-instrumental formation. अभिध्या is longing or desire; cf. 7d below, and 5. 42. 12.

6 This describes the भोगचय of Dhṛtarāṣṭra; but the construction of the stanza, as the variants indicate, is obscure, if not perhaps corrupt. The Vulgate reading is facile and hardly satisfactory. The first pāda appears to be elliptical, requiring a verb like भवति and a substantive like धृतराष्ट्र (from the preceding stanza) as the subject to be understood; while ईश्वरः (to be construed with विग्रहाणां = देहानां acc. to Sarv.) is to be taken as the predicate. In the second pāda, अश्रेयसां is to be taken (as in the first pāda) as an adjective qualifying some such substantive understood as जनानां. In 6c and 6d, अश्रेयसः and अश्रेयांसि are obviously adjectives qualifying respectively माल्यगन्धान् and अनुलेपनानि (as अश्रेयसः in 7a qualifying प्रावरान्). The word अश्रेयस्, in the sense of 'inferior' also, occurs in 14a.

7 a) अध्यवस्ते, irregular, perhaps due to a confusion between अधि + वस् and अधि + अस्, as some of the variants would indicate. For a similar confusion of roots, cf. प्रशशाम in 5. 178. 14d (between शम् 'to see', 'to note', and शम् 'to cease', 'to be quiet'); विन्देयुः in 1. 150. 27 (between विद् 'to know', and विद् 'to find'). — c) अवधूय perhaps अस्मानवधूय, from अस्मान् प्रणुदेत् in 7b. एषः = धृतराष्ट्रः. — d) In the critical notes, add: "Cd cites शरीरे (as in text)".

8 b) सामरथ्यम्. Arj.: सामर्थ्यमित्यसम्यक्.

15 c) काव्यां 'coming from a sage', 'prophetic'; cf. 5. 29. 42a; 36. 3d; 91. 20a. The word कवि in the old sense of 'a sage or wise man' occurs in 5. 128. 9.

19 = (var.) 5. 90. 23, where the v.l. are interesting.

20 ab) Probably to be construed as: कर्णौ युद्धे गृहीतायुधं (आत्मानं) पारणीयं मन्यते. — In the critical notes to 20b add: "Cs cites अर्जुनं".

23 a) Arj.: तेन अर्जुनेन । अर्थे पृथिव्यादिलक्षणे बद्धमर्थं बद्धम्; Dev. similar. — c) Dev.: तालो नववितस्तयो (वितस्ति = a measure of length, 12 aṅgulas or about 9 inches) मात्रा मानं यस्य, with which Arj. agrees; but Sarv. and Nīl.: तालो हस्तचतुष्टयम्. Elsewhere (in 5. 158. 25b), Arj.: तालमात्रं चतुर्हस्तप्रमाणम्.

27

1 c) महास्राव, not given in PW. Perhaps महा + आस्राव (pain, affliction); but, misunderstanding, Dev. and Arj.: स्रावो मूत्रपुरीषादिनिस्यन्दः प्राणनिर्गमद्वाराणि वा; Sarv.: महाप्रयाणम्! Cf. 5. 57. 5c, where the little understood word gives rise to a number of variants.

14 The word मात्रावता probably means 'of limited duration', and qualifies प्रियेण, which should probably be construed with मा प्रहासीः. The subject of this verb is सः = स त्वम् (so Dev. Arj. Sarv.); a construction which is not uncommon, e. g.

स मां संचोदयस्व 5. 144. 8; स गच्छ विनिवर्तस्व 178. 23; ते यतध्वं परं शक्त्या 170. 14; अयं गच्छामि 179. 2. The epithets क्रोधजं and हर्षजं go parenthetically with कर्मफलं in the first pāda (so Dev. and Sarv.), which is otherwise elliptical and becomes a complete sentence with a verb like भवति understood. But it is possible to take the first three pādas together, and the last independently, as forming separate sentences, by making सः (=तत्), agreeing with कर्मफलं; such want of concord between a noun and its relative is also not uncommon, e. g. यत् in 5. 76. 13 refers to श्रीः in the previous stanza (as the variants also indicate).

16 [a]) देशरूपेण 'with propriety'. Dev. Arj. देशस्थित्या; Sarv. देशानुरूपेण. But see 5. 34. 55[a] and 127. 28[b], where Arj. explains the word as समञ्जसेन and Sarv. as देशरूपं न्यायः स्वोचितादभ्रंशः.

28

3 [a]) लिङ्गमेतत् is the characteristic mentioned in st. 2; आद्यं लिङ्गं, therefore, refers to the first alternative given in 2[a].

5 The very institution of *prāyaścitta* is an argument in favour of *āpaddharma*, for it indicates that a man is often obliged to perform acts which he would not do under normal state of affairs. A distinction appears to be made between karma, akarma and vikarma (cf. Gītā Vulg. 4. 17); those who commit akarma and vikarma, even in times of stress are reprehensible (and there is prāyaścitta for them), but not those who do what is necessary under *āpaddharma*.

6 [a]) तत्त्वविच्छेदेन probably refers to the अविलोप of the sages mentioned in the preceding stanza.

7 [a]) तदर्थाः. तत् refers probably to the fact of their acting under *āpaddharma*. Cf. पित्र्ये कर्मणि वर्तमानाः in 5. 29. 18[a]. — [d]) This pāda is obscure, but Arj. explains: अन्ततोऽन्ते विनाशे। नास्ति न विद्यते। तत् कर्मफलमिति शेषः.

10 [a]) विसृजन्=राज्यं त्यजन् (Sarv.).

29

4 [a]) विचरन् 'examining', 'ascertaining'. — [d]) पूरयतः स्वकर्म. Cf. 5. 29. 18[a].

29 [d]) The word श्लाघ्यः goes with वधः; and पित्र्यः (=पित्र्यो भागः) with विशिष्टः.

33 [d]) अदृष्ट. Is it irregular aorist (for अद्राक्षीत्) on the analogy of forms like ऐक्षिष्ट? The Vulgate अवाप is too smooth an emendation.

35 [b]) पाण्डवस्योपदेष्टुं, genitive for accusative, as also in 5. 178. 16.

43 [c]) परासिक्तान्, 'set aside', 'rendered useless'; cf. 5. 47. 18[d].

47 Such examples of mixed metres (Triṣṭubh and Anuṣṭubh) are not rare in the older language. Cf. further 5. 42. 16; 45. 19.

30

1 [d]) मनसोऽभिषङ्गात्. अभिषङ्ग=आवेग (Sarv.) 'anger'. Cf. 5. 190. 21.

4 [b]) शीलवान्बुद्धिमांश्च. Cf. 5. 32. 10[d].

5 [b]) उपस्तुति=मिथ्यास्तुति (Dev. Arj.). Obviously शुक्तां is a *lect. diff.*; hence the large number of variants, the original reading being preserved in an extremely limited number of MSS. शुक्त='acid', 'sour'; a term often used in Vaidyaka-śāstra; but, misunderstanding, Dev. सूक्तां विलम्बितक्रियां, Arj. शुक्तामप्रियां, Sarv. शुक्तामश्लीलाम्. — [c])=5. 29. 42[b].

10 [a]) अनपगः 'not giving way', 'not departing from (the right path)'. Arj.: अस्मत्पक्षादनपगतः! — [c]) अस्त्रं चतुष्पात्. Cf. धनुर्वेदं चतुष्पादं in 5. 155. 3; 193. 57. Dev.: मन्त्रोपचारमोक्षसंहाराश्चत्वारः पादाः.

21 [d]) Delete wavy line under पृच्छेः.

30 [d]) The text-reading as a whole, is given by Dn1 Ds D8-10. The N MSS. are strangely divided in the details of the reading, and some (B Dn2 D3.4) give hypermetric pāda. Ś1 reads as in text, with the v.l. वृद्धस्त्रीभिः (as in K). The S reading is more uniform, but it is perhaps a modification to avoid the repetition of the word वृद्ध, which occurs also in the first pāda.

37 [cd]) तेभ्यो अनामयं, hiatus in Saṁdhi, between pādas, which is quite frequent in the older language. The only other example in this parvan occurs in 5. 44. 15[d]: सूर्यो अह्नाय.

41 [c]) युक्तरूपान् requires तान् (=ब्राह्मणान्) understood, as Dev. Arj. and Sarv. suggest and the Vulgate supplies. The word is explained by Dev. as विधेयानपेतान्. — In the critical notes, for "Ca cites" read "Ca. d. s cite", and delete "Cs तानि पश्यामि".

43 [d]) अव्ययम्. Dev.: अहानि धनस्य; Arj.: अहानि बलस्य; Sarv.: अनपचयं.

46 [c]) = (var.) 5. 26. 7^d.

31

3 [cd]) The S reading attempts to avoid the hiatus!

8 [b]) पितामहं. The word should be marked with a wavy line, as the reading is uncertain. Ś1 is apparently corrupt, reading अमाद्यमं, which is akin to the reading of S and some K. Vādirāja reads (with M2) अमद्यपं and explains: राजानः प्रायो मद्यपा भवन्ति। भीष्मस्तु व्रतशीलत्वान्मद्यं न पिबति!

32

5 [a]) काल्यः 'ready', 'prepared'. Cf. 5. 33. 5, 6; also कल्यः 81. 7; कल्योत्थायी 133. 32. But काल्यं काल्यं (n.) 5. 183. 27 = 'every day'; अतिकाल्यं in 13^c below = 'timely', 'seasonably'.

10 [b]) The line is obscure. Dev. explains: अग्रे प्रथमं ते तव यन्मनोऽभूत्। मनःशब्देनात्र मनोविषया गुणा लक्ष्यन्ते। अतो मनसः संप्रति तदेव मनो भूयः प्रचुरतमम्। गुणा अत्यन्तमधिका जाता इति भावः। तानेव गुणान्विवृणोति. Arj. practically copies this explanation.

11 [cd]) Cf. 5. 22. 4^{cd}. — तस्य विद्धि, genitive for accusative; not understood, hence the v.l. But cf. जानाति हि तदा भीष्मः पाण्डवानां यशस्विनाम् 5. 56. 44. — भारत. Arj.: भारतेत्यसम्यक्.

14 [c]) Read धीरो for वीरो in the text, since Ś1 supports this reading given by B2 D1. 10 S.

15 [d]) *नोहेश्च "if you do not attend or take heed". The Vulgate emendation being a radical alteration, the proposed emendation is conjectured, but not too confidently, from Ś1, K and S readings. ऊह्, frequently used in the epic, = 'to take heed, attend', which is its old sense; hence it was a *lect. diff.*, giving rise to a number of variants.

18 [d]) नान्यत्र, 'not elsewhere', except in *dharmārtha*. By no means can he escape destiny. उपैति = probably अपैति; for the interchange of उप and अप as verbal preposition, cf. अपा + श्रि in the sense उपा + श्रि (cf. note to 5. 22. 24^d).

19 [d]) अनानृशंस्य, the double negative involved in the word is responsible for the variants; but cf. अनास्तिक 5. 33. 16^c.

20 [d]) निरयः, cf. note to 5. 25. 7^b.

21 [a]) अकालिकं, adv. 'immediately'. — [c]) Cf. 14^a.

22 The sense appears to be: Was it beyond the sphere of the gods (i. e. *daiva*) that Arjuna saw the next world (at the time of attaining the *divyāstras*, as commentators explain)? He succeeded and excelled; and that he would be praised leaves no doubt that there is no *puruṣakāra* (because he attained the divine weapons through *daiva*). So Dev. and Arj. — In the footnotes, add "Cap न संशयः (as in text)".

28 [c]) कामात्मनाम्, the genitive is governed by श्लाघसे, as the variants indicate. Dev. and Sarv., however, connect कामात्मनां with शमात् (= संहारात्, उपशमात्), but the construction would make श्लाघसे द्यूतकाले parenthetical.

33

16 168* appears to be a Southern addition, which is entirely missing in B, but which seems to have percolated through the composite D version into K (Ś1 missing here!); a remarkable circumstance which incidentally shows that no single version, not even K, is perfectly free from contamination. Here the indication of T2, which often closely follows N, is significant; it also lacks the subsequent continuation of S (169*).

17 170* = (var.) 252* also.

41 [b]) महाजनः. Dev.: संघः; Arj.: सत्सु मुख्यः.

44 [d]) मन्त्रनिस्राव = मन्त्रभेद. Cf. बुद्धिनिस्राव 5. 197. 11.

59 [c]) Arj.: श्रान्तो क्षान्तिरित्यसम्यक्.

90 [c]) मात्रार्थे. Dev. Arj.: स्वल्पे वस्तुनि; Sarv. Nil.: अल्पार्थे. Cf. मात्रात्वता 5. 27. 14. Obviously a *lect. diff.*, for S entirely changes the line.

91 [c]) नात्याह किंचित्. Dev. Arj.: नातिक्रम्य किंचित्. Here also the S variant shows that it is a *lect. diff.*

101 [d]) महामणिर्जात्य इव. Cf. मणीव जात्यौ 5. 110. 12.

34

13 [c]) रूपाभिपाती. Arj.: रूपातिपातीति पाठः साधुः.

27 [c]) प्रतिसंवेष्टते. Dev. Arj.: संकुचति. Cf. 5. 47. 42^d.

34 [d]) In the footnotes, for "S" read "G".

42 [c]) Delete wavy line under एते मदा°, as it is obviously a case of double crasis.

65 ^{b}) मतिक्षयान्. Dev.: मतिर्मेन एव क्षयो गृहं येषां; Arj.: मनोमयानिलसम्यक्.
79 ^{cd}) = 5. 141. 44^{cd}.

35

2 ^{c}) The disinclination to leaving hiatus, even after Pragṛhya vowels, is manifested by the insertion of च, तु, हि after उभे!
8 ^{a}) आरख. Arj.: आवामिलसम्यक्.
10 ^{a}) अन्वालभे, obviously the older अनु + आ + रभ् 'to catch, seize'; but Dev. वदे, Arj. कल्पयामि.
24 = (var.) Nārada-smṛti (ed. Jolly), ऋणदान 203.
26–27 Cf. Baudhāyana Dharma-sūtra 1. 10. 34–36.
36 ^{c}) स्त्रीपुमांसो: but स्त्रीपुंसो: in 5. 49. 32.
39–40 पर्वकार: (39^{c}). Dev.: पर्वसु मूल्यं गृहीत्वा क्रिया: कारयन्, which Arj. accepts; but it is interesting that S makes the facile change चर्मकार:! So also the N reading काक: in 40^{c} (= Dev. अशुचि:, Sarv. तीर्थप्रतिग्रहजीवी) changed by S into कारु:!
49 = (var.) Nārada-smṛti (ed. Jolly), सभालक्षण 18.

36

3 ^{a}) असः. Dev.: छान्दसोऽकारलोपाभावः. The form *is interesting as occurring in Pali but not in* Vedic.
13 ^{a}) Arj.: संविवदत इत्यसम्यक्.
14 Metre: Pramāṇikā (⏑–⏑–⏑–⏑–|⏑–⏑–⏑–⏑–). Rare in the epic: apparently not noticed by Hopkins. [V. S. S.]
31 ^{b}) Delete wavy line under ब्राह्मणान्.
32 = (var.) Āpastamba Dharma-sūtra 2. 2. 4. 14. Cf. Vasiṣṭha Dh.-sūtra 13. 61.
60 ^{d}) Ś1 reads as in text; शाखास्कन्धं should be taken adverbially with विमर्दितुम्.
70 ^{c}) एकमन्त्रा:. The manuscript evidence is divided, but the text-reading is supported also by Ś1.

37

23 ^{b}) In the footnotes add: "Cd अतन्द्री: (as in text)".

38

1 = B. 13. 104. 64^{cd}–65^{ab}.
8 = (var.) B. 12. 140. 68. — 8^{b} = 5. 37. 52^{d}.
13 In the footnotes add" = C. 12. 2010, 2938".
18 ^{abcd}) = (var.) B. 12. 81. 3.
23 ^{b}) Add in the footnotes: "Cnp कृत्वा नावेक्षिण:".
34 ^{d}) परिवारणम्. Arj.: सर्वतो वरणीयतां संग्रहणीयतामिति यावत्. Probably = 'retinue, following'. Cf. परिवारित 5. 123. 22; 128. 32; 135. 1; 155. 17; 173. 9; 178. 3 etc. परिवार्य 5. 179. 21; 183. 12; 184. 8 etc.
39 ^{b}) प्रथमोत्पतितेषु. Dev. Arj.: तत्क्षणेनाढ्यतां गतेषु.
41 ^{d}) It would be preferable to adopt the D1. S reading विशेषा विघ्नकारका: as Ś1 reads विशेषो °कारक:.

39

3 ^{c}) Ś1 reads as in text. The printed editions (and apparently Nil.) read मन्त्रमूलबलेन, which is not found in any MS. Apparently, मन्त्रं is to be taken as appositional to अन्य:.
7 ^{a}) आयतीयुक्तं, metrical lengthening? — In the footnotes, delete "Cs as in text", and for "Ca cites" read "Ca.s cite".

40

2 ^{b}) अनुपाकृष्ट. Dev. Arj.: अतिन्द्रित; Sarv.: अनिषिद्ध.
6 ^{a}) = Rāmāyaṇa 5. 54. 28^{c} (Bom. ed.). Another instance of gen. for acc. with तृप्: अमृतस्येव नातृप्यन् 5. 88. 51; 134. 14.
9 ^{a}) अजोक्षा. Sarv.: आर्षः.
11 ^{b}) महाविद्विष्टम्. The S variant regularizes the compound.
12 ^{b}) In the footnotes, delete fullstop (.) before "T2 G1 Cap".
23 = (var.) Baudhāyana Dh.-sūtra 2. 2. 1 and Vasiṣṭha Dh.-sūtra 8. 17.
30 ^{c}) Delete the wavy line under कृतम्.

41

7 ^{c}) Add wavy line under देहेन.

42

The Vulgate text of the Sanatsujātīya has been translated into English by K. T. Telang (SBE,

vol. 8, Oxford 1898), into German by P. Deussen (in *Vier Philosophische Texte des Mahābhāratam*, pp. 3–30), and into Italian by Guiseppina Baratti (Napoli 1913). There are useful interpretative comments, but both Telang and Baratti occasionally express legitimate doubts regarding the consistency or intelligibility of the Vulgate text, the latter directly characterizing some passages as corrupt.

4 [b]) In the footnotes, delete full stop (.) before "Ca. d".

8 [a]) Ś1 reads (with S) परिप्लवन्ते (for विप्लवन्ते). This reading being thus authenticated, is preferable, as the reading विप्लवन्ते is perhaps meant to normalize an otherwise hypermetric pāda. — In 244* (line 5) read °हतान्तरात्मा.

17 [cd]) The lines are obscure because of difficulty of construction, but our text is explained in Ca.d.s. The Vulgate reading looks like an emendation, especially because 17[c] is hypermetric and 17[d] elliptical.

24 Add after 252*, "=(var.) 170*".

30 [a]) मानं, neut. for masc.

43

7 [b]) षड्त्र. There has been considerable confusion of reading with regard to this expression, and the variants are दशत्रि, त्रिदश, त्रयोदश, दशात्र and च सप्त. The text-reading is preserved in M and appears to be original, although it conflicts apparently with what follows. The actual number of नृशंसादि faults mentioned in st. 10 following is six, but another set of seven is added in st. 11. In the detailed enumeration, however, of other sets of excellences and blemishes (viz. क्रोधादयः and धर्मादयः), which are mentioned in the present stanza, each of these sets take up *one* stanza only (viz., st. 8 and 12 respectively). It is highly probable, therefore, that the original enumeration of नृशंसादि was similarly six, detailed in one stanza only, not exactly as given in st. 10, but possibly in a lost stanza which began with नृशंस (as in the case of धर्मादयः st. 12 and क्रोधादयः st. 8). Seven more were later added in st. 11, which necessitated the emendation of षड् in the present stanza and the addition of एतेऽपरे सप्त नृशंसधर्माः (not दोषाः!) in st. 11. The emendation was, in view of this added st. 11, generally made to make the number 13 (दशत्रि, त्रिदश, त्रयोदश). The reading दशात्र, however, found in a few MSS., may be a mistake for दशत्रि, while the emendation सप्त loses sight of st. 10 which, strangely, is omitted by the only two (D9 G2) of the MSS. (and not by others) which give this reading. It is interesting that Acārya Śaṁkara reads सप्त, but (logically) has no comment on st. 10. In accordance with our reading षड्, we should have, in the same way, logically omitted st. 11; but since we have no manuscript authority to omit this stanza, we did not feel we should be justified in athetizing it merely to avoid some inconsistency in the received text. Precisely for the same reason the "two beginnings" of the Ādi have been retained (cf. Prolegomena, p. LXXXVII): illuminating instances of the process of conflation in our traditional text.

15–21 The Vulgate and TG text of this passage is extremely confusing both in its insertions and variants as well as in sequence of stanzas; and they tend to obscure the general sense, which is clear enough in our text. In st. 14 दम, त्याग and अप्रमाद are spoken of as three great virtues. In st. 15–17 eight defects of दम are enumerated; st. 18–20 deal with six kinds of त्याग; while st. 21 speaks of eight defects of अप्रमाद.

19 Our slight conjectural emendation in 19[b] consists only in reading यत् (which is not given by any of our MSS.) for तत्, which is given only by a few MSS. of the Ś1 K type, viz., Ś1 K1.4 D1.2.5. The Vulgate as well as M entirely change the wording of the half-pāda, while the rest of the MSS., including TG, omit either 19[ab] or 19[cd] (haplographically or otherwise). The omission as well as the obvious efforts at emendation indicates the probability of the uncertainty or corruption of the original text of the stanza. The construction, as it now stands, is elliptical but is intelligible and can be rendered thus: अव्यवाच्यं वदत्येव [याचके], इष्टान्दारांश्च पुत्रांश्च न चान्यं [देहीति याचकस्य] यद्वचो भवेत्, अर्हते याचमानाय प्रदेयं तद्वचो भवेत्. Our reading and interpretation appear to be supported (in spite of

some *differences of reading*) by Dev. (*who is* copied almost verbatim by Arj.) and his remarks are worth quoting in this connection: अप्रदेयमपि यौचमानाय प्रतिनिधिमकृत्वा तदेव देयमित्याह — इष्टानिति । अहितं (Dev.'s reading for अर्हते) दातुर्दुःखकरं यथा भवति तथा याचमानाय प्रदेयं तद्वचो भवेदित्यन्वयः । तद्वचस्तस्य याचकस्य वचः । वचःशब्देनात्र तदर्थो देयोऽर्थो ग्राह्यः विषये विषयिन उपचारात् । याचितमवश्यं देयमिति यावत् । *अन्यो* (Dev. *for अन्यं*) याचितप्रतिनिधिरूपो नैव प्रदेयः । स एव याचको यद्यवाच्यमपि वदति तत्रापि तद्वचो भवेत् ।

20 This enumerates the remaining three kinds of त्याग. The lines are interpreted thus by Dev.: चतुर्थप्रकारमाह त्यक्तैरिति । द्रव्यैस्त्यक्तैर्यैः परित्यागो भवति स चतुर्थस्त्यागः । पूर्वे त्यागा रागत्यागादिरूपाः । अयं तु द्रव्यत्यागात्मक इति यावत् । पञ्चमप्रकारमाह नोपयुङ्क्त इति । रागनिबन्धनभोगत्यागः । षष्ठमाह न चेति । तद्धीनो द्रव्यत्यागहीनो दक्षिणाहीनो नेत्यर्थः । शिष्यतेऽनुशिष्यते आचार्यपितृमातृभिर्बुद्धिर्यस्य [स] शिष्यबुद्धिः । यथायं तथा षड्विधत्यागीति वाक्यार्थः ।......सर्वैरिति । सर्वैर्यथोक्तैः षड्भिः प्रकारैर्द्रव्यवानपि यो भवेत्सोऽपि त्यागीति शेषः । Arj. similar.

22 *Cf. 5. 43. 6.*

30 ^{c}) The variants are meant to exclude the older enclitic particle उ or ऊ, which occurs also in the Purāṇas, e. g., Śrīmadbhāgavata 10. 40. 60.

44

3 ^{c}) अनारभ्या refers to अव्यक्तविद्या of the first pāda.

15 ^{cd}) सूर्यो अह्नाय, hiatus in Saṁdhi! See above 5. 30. 37. For अह्नाय (adv.), see PW, which cites B. 3. 35. 10, to which add B. 7. 73. 29.

16 ^{a}) आशयेत्. Is it आ + शी 'to fall'?

18 The metre is irregular: 12 + 12 + 11 + 13.

45

7 Arj. explains द्वादशपूगां as बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाणि मनः प्राणाश्चेति द्वादशसमूहां, and मधु as इन्द्रियसुखं. Dev. similar.

17 ^{a}) Place wavy line under न.

19 Another instance of mixed Anuṣṭubh and Triṣṭubh metre; the variants, chiefly Northern, attempt to regularize by putting the entire stanza into Triṣṭubh rhythm.

20 ^{a}) In the footnotes, add: "Cs as in text".

27 A Triṣṭubh stanza of two pādas only, which N thinks defective and attempts to fill up by repeating (with v.l.) two pādas of a previous stanza!

47

7 ^{f}) अपध्यानात्. Dev. Arj.: विरुद्धसंकल्पात्, although the word usually means '*evil thought, curse*'; *the* S reading अव° is a poor substitute.

9 ^{c}) आशिष्यते, an epic form apparenly of आ + शी 'to lie', second future, although the usual epic form is आशेष्यते, °ति.

17 ^{a}) सैन्याननेकान्. The crop of N variants is probably meant to avoid repetition of the word सैन्य, which occurs again in the next pāda.

20 ^{a}) In the footnotes, for "Ca cites" read "Ca. s cite". — ^{b}) *परःशतान् 'more than a hundred'. The numerous variants by different groups of MSS. indicate that it was a *lect. diff.* It is obviously a prepositional compound, not unusual in the older language, like परोक्ष, परोमात्र; and Whitney cites परःसहस्र 'above a thousand'. Cf. परःशताः 5. 92. 23; परःशतं 4. 23. 1.

23 ^{c}) आद्रवन्तः = आद्रवतः (Sarv.), acc. pl., a confusion between *masc. strong and weak declension.*

38 ^{a}) सेनापतिः. The question of a generalissimo of the Pāṇḍava army has not yet arisen and is not discussed till adhy. 149; but this is anticipated by Arjuna in the same way as the deaths of the several heroes of the opposite camp at the hands of particular opponents.

41 The dependent clause is left without a finite verb; hence the v.l. to the two participles प्रवर्षन् and प्रच्छादयिष्यन्.

42 ^{d}) संवेष्टन्ते 'turn round', 'shrink'. Cf. प्रतिसंवेष्टते 5. 34. 27^{c}.

44 ^{b}) *अक्षे योगः. For the word योग, cf. 5. 34. 37^{b};* 42. 92^{c}.

49 The confusion of reading and the rich crop of variants appear to have arisen from the misunderstanding of the word सहस्रघ्नी, which, as a substantive, is the subject of वमेत्, but which is taken as an adjective merely to विद्युत्, leaving वमेत् without a subject. The word is, therefore, emended in various ways, and an attempt is also made to emend the apparently subjectless वमेत् so as to link up st. 49 and 50 into one whole. सहस्रघ्नी is probably the descriptive name of a weapon which discharges missiles, like शतघ्नी in 5. 47. 73^{c}, *which is undoubtedly* a missile of some kind; but the word, by an

obvious pun, applies also to विद्युत्, of which it was taken as an epithet merely.

69 [a]) तरसा 'with force', and not always 'with swiftness'; the word recurs in 17[a] below; and in 5. 50. 40; 166. 6 etc.; cf. the common epithet तरस्विन्.

72 [a]) Nil. reads (with S) ततोग्रसेनस्य and remarks संधिरार्षः. As such double crasis is not unusual, perhaps this reading would be preferable.

80 [d]) वा *अप्सु. Our emendation consists merely of the restoration of the hiatus, which various groups of MSS. attempt to avoid in different ways.

98 [d]) वड, spelt as वल in *Ādi* (1. 85. 4), where the v.l. is वड (S वल), 'a carnivorous bird'. The word recurs in 5. 141. 18; 179. 3; 183. 23.

48

37 322* = 5. 51. 6[abcd].

49

1 [a]) प्रत्यर्थेन. Dev. Arj.: प्रतिकूलार्थेन, 'in hostility or opposition'. Recurs in 5. 56. 1[b].

50

8 [a]) सैक्यायसमयी. Sarv. explains सैक्य (spelt as शैक्य) as विशुद्धमयः, some kind of tempered steel; Monier Williams 'damasked steel' (śaikya). Cf. *Indian Linguistics* 7 (1939), p. 59, where it is interpreted as 'made of hard metal (steel)'. The spelling here (and at 5. 47. 97) should be शैक्य as in 5. 50. 28[a].

31 [b]) वरानुद्दिश्य. Cf. विकर्षन्तं वरान्वरान् 5. 74. 16[d]; also 163. 13[c].

34 [b]) अभ्रपुष्करान्. Dev. Arj.: अभ्रकराग्रान्. But पुष्कर in the epic is used in the sense of a kind of drum (cf. पणवपुष्कर 5. 92. 20); and the lexicons give 'the blade or sheath of a sword', which is also applicable here.

44 In the footnotes, for "[c])" read "[b])".

58 [a]) पर्यायधर्मः. Dev. क्रमधर्मः; Sarv. पर्यायेण सुखदुःखभोगः पर्यायः स एव धर्मः. Cf. 5. 158. 26; 75. 5 (धर्मस्य पर्यायः); 72. 12 (पर्यायकाले धर्मस्य); 132. 13 (पर्यायमरणं); 38. 30 (लोकपर्याय); 147. 21 (कालस्य पर्याये); 188. 14 (कालपर्ययात्). See also पर्याय in 5. 71. 7, and note thereon.

51

18 [b]) स्नाता समरे. Cf. 5. 52. 4; 57. 22; 70. 10. Without समर: 5. 35. 15; 93. 42; 109. 13.

52

16 [a]) शिक्षमाणानां, 'of one seeking to serve, suppliant'; but Cs धर्मं भुक्तां (वचनमुपेक्षेत). Arj. reads शिष्यमाणानां (?) or भिक्षमाणानां and explains याचतां, याचतोऽस्मानवादृत्य उपेक्षां न कुर्यादित्यर्थः; Dev. similar.

54

46 [b]) शंतनोरधि. Sarv. notes that this usage of ablative with अधि is Vedic and quotes विराजो अधि पूरुषः (RV. 10. 90. 5[b]).

55 [cd]) A parenthetical line, इति स्म ह indicating that this is the oath they took, viz., "we (kill) Arjuna; or Dhanañjaya (kills) us". On Saṁśaptaka see Sukthankar, "Epic Studies (II)" in *ABORI*: 11, p. 170.

55

9 [c]) संसज्जेत्, possibly passive in Parasm. from सज् or सञ्ज् 'to hang, adhere, cling' (Whitney, *Roots*, p. 182); hence the v.l. Cf. सज्जन्ति 5. 177. 20 (no v.l.); also सज्जते 5. 67. 15 (v.l. सज्जति). The सज् (सस्ज्) 'to go' (1 P) recognized in Dhātupāṭha is probably secondary. For other examples of Passive in Parasm. see दृश्यति 5. 44. 21 (note above), and अभिषिच्यन्तु 5. 154. 9.

57

12-14 The battle described as a symbolical sacrifice is common enough in the epic. Cf. Arjuna's comparison in 5. 64. 13 and Karṇa's more detailed description in 5. 139. 29-51.

16 [ab]) अहं प्रशास्ता, 1st person periphrastic fut. without auxiliary, for प्रशासिता. Cf. अहं द्रष्टा 1. 1. 117; कर्ताहम् 13. 24; अहं भविता 84. 9; अहं दाता 158. 45.

18 [b]) मारिष. The exact sense of this respectful mode of address, common enough in Skt. drama, being uncertain, S changes it into भारत. Occurs as a v.l. in 5. 163. 5.

20 [a]) रुरूणामिव. Cf. व्याघ्रादिव महारुरोः 5. 50. 2[d].

58

6 [a]) नैकरल°. Cf. नैकरूपिणः 5. 97. 8; नैकशताः 134. 9.

59

9 [a]) जातगृध्या. गृध्या = 'desire, greediness.' But here जातगृध्या means 'affection for sons (जात)', according to comm.

61

3 [a]) संनतेन 'depressed, distressed', but usually humbled'; cf. however 5. 137. 4, where संनति = 'respect, homage'.

62

23 [b]) Ca पीतममाक्षिकमित्यपपाठः.
27 [d]) = 5. 53. 6[d].

66

11 [a]) सत्रं. Arj.: सत्रं व्याजमभिचारयागं वा; Dev. similar.

67

8 [ab]) अवारगच्छति. Cf. अवाचीन 5. 72. 6.
19 [d]) यतस्ततः. Recurs in 5. 177. 5. Also ततस्ततः 5. 92. 45; 187. 38.

70

10 [c]) अहास, aor. (for अहासिष्म).
19 [d]) अस्वता 'poverty'. Obviously a *lect. diff.*, S here preserving the original reading.
49 [c]) नीतिमात्राय. Dev. Arj.: नीतिरक्षणाय; Sarv.: नीतिशास्त्रोक्तपालनाय. Ś1 accepts this reading. Cf. अर्थमात्रा 5. 75. 13, and मात्रावत् 5. 27. 14. — [d]) हठे = दैवे बलोद्योगोत्कर्षे वा (Dev.); cf. Arj.
70 [c]) गोपादे, probably used as an equivalent to गोष्पद (Pāṇ. 6. 1. 145), 'a small puddle', as the word गोपाद is used in this sense in Pali.

71

7 [a]) Cf. 5. 86. 12[a]. — पर्यायः. Dev. Arj.: हेतुः क्रमो वा; Sarv.: प्राप्तियुक्तिः or simply युक्तिः; Nil. उपायः. Cf. पर्यायात् 5. 158. 23; पर्याये 75. 14. See note on पर्यायधर्म under 5. 50. 58[a].

22 [c]) प्रस्कम्भनप्रतिस्तब्धः 'propped by a support' (both स्कम्भ्, स्कभ् and स्तम्भ्, स्तभ्, meaning 'prop', 'support'). Nil: प्रस्कन्दनेति पाठे मध्यमशिफयेति प्राञ्चः, which is also the reading and interpretation of Sarv.
36 [c]) निश्रम (with कृत generally) 'continued practice'. Dev.: फलपर्यन्तावसायी श्रमः. Cf. 1. 102. 18: 5. 136. 5; 152. 8.

73

8 [b]) परिभुजन्. The reading is shown by the almost entire B and Ds D1 T2 (Ś1 missing). भुज् 'to bend' is apparently an unfamiliar verble root.

75

1 [d]) विवक्षा = 'doubt' (Dev. संदेह), as in 1. 85. 19; 185. 23; but possibly the word also implies 'censure' as in न स वाच्या विवक्षताम् 5. 149. 41[d].
15 [d]) = 5. 70. 80[d].

76

5 [c]) कुर्वन्ति. Nil.: कुर्वन्ति कृण्वन्ति हिंसन्ति । कृ हिंसायामित्यस्य स्वादिगणस्थस्य रूपम् । तनादित्वमार्षं लेखकप्रमादजं वा ।

77

8 [b]) In the footnotes read समुपैष्यति for समुपेष्यति.

78

2 [a]) आशाय, with मतं, 5. 81. 14; 82. 24 etc.

80

31 31[ab] = 3. 13. 59[ab]. — [b]) धनुष्मताम् = धनुष्मत्ताम्, *metri causa*, as N v.l. shows.

82

20 [a]) वृकस्थल. The S reading is कुशस्थल here and in 5. 84. 1; but वृकस्थल occurs (without significant S variant) again in 5. 83. 16[b]; 87. 2[d].

84

5 [b]) महात्मने. The S reading गताध्वने 'to one who is proficient', or simply 'to one who has travelled', seems preferable. The phrase occurs in B. 3. 123. 5, where Nil. explains it as अतीतवयस् 'old', which sense suits the v.l. द्रोणेन च गताध्वना in 5. 77. 19[d]. Cf. also अध्वानं गन्तुमिच्छसि 4. 13. 19[b].

86

19 [a]) परीत. Dev. Arj.: विपरीत. Cf. बुद्धिः परीता 5. 34. 80; परीतकाल 128. 18; विपरीतात्मा 93. 21.

20 [d]) उत्पथि, probably *metri causa*, for उत्पथे in 5. 93. 46; 127. 18; 145. 7.

88

2 [d]) अनुसरन्. The Vulgate emendation सरन्ती and consequent change of the entire pāda is, of course, to remove the absence of concord between the noun (Pṛthā) and its attribute. Cf. similar usage: 5. 76. 13 यत् (=श्रीः)......हृता, where the S variant is या; 177. 12 इयं चापि प्रतिज्ञा ते......प्रतिश्रुतम्.

10 [b]) वैणव. The reading is supported by 16[b].

37 [a]) ज्येष्ठापचायिनं. Cf. अपचिति (=पूजा Arj.) in 5. 89. 37; 127. 20.

49 [c]) निवातस्था 'living in seclusion'. Sarv. वातागम्यात्यन्तगुप्तप्रदेशस्था; Arj. अपवरकप्रविष्टा.

65 [a]) ग्रामजन्य. Cf. 5. 135. 4, where the phrase is explained by Sarv. as समूहयुद्ध; by Dev. Arj. as राजसमूहयुद्ध.

77 [d]) वृणीतं, imperative (for वृणुतं); recurs in 5. 135. 13.

85 [a]) बृहती. Dev. महिम्ना; Arj. अबाला.

89

16 [c]) = 5. 138. 3[a].

30 [d]) तिष्ठति श्रियम्, practically all the oblique cases are found in the variants for श्रियं, but it is acc. for loc., as in यशसि तिष्ठति in 31[d]. Cf. द्यौर्वापि निपतेन्महीम् 5. 158. 16[b].

91

3 [a]) प्राप्त, probably प्र+आप्त (='very authoritative'). Cf. 5. 122. 22[b]. But प्राप्त in the sense of 'expediant' in 5. 148. 5[e].

92

13 [c]) आमुच्य, in the old sense of 'putting on'. Dev. Arj. निबध्य; the S variant is आबध्य. Cf. कवचामुक्त 5. 152. 16[a]; प्रतिमुच्य 4. 2. 22[a]. आमुक्तकवचः (कर्णः) 1. 61. 89[a].

48 [d]) Arj.: निषीदतुरिति छान्दसं निषेदतुरित्यर्थे. Recurs in 5. 111. 2 (cf. 1. 214. 27).

93

11 [ab]) = 5. 91. 9[ab].

16 [a]) निष्कलं. Dev. Arj.: निर्मायं; Sarv.: निरवयवं निरवशेषं यथा भवति तथा The uncertainty of the meaning is responsible for the variants. Possibly the word is used antithetically to सहभूताः 'united' and means *'without parts, divided, diminished'*.

47 [d]) = 7[d].

94

29 [d]) समर्पयत्, causal of ऋ 'to pierce', Cf. 4. 49. 11; 52. 7.

43 [b]) अति+शङ्क् 'to suspect strongly'. Cf. 5. 129. 26; 145. 40.

96

13 [cd]) Go and Puṣkara are mentioned as two different persons in the Rāmāyaṇa (Bom. ed. 7 23. 25[f]), who, we are told, led the sons and grandsons of Varuṇa against Rāvaṇa's invasion of Rasātala. This appears to be overlooked by the commentators, who interpret गो as Aditi, earth, water etc., and the reading of the entire line is corrupted by fanciful emendations. वृतः स्मृतः, the reading is not beyond doubt, but if it is acceptable, then it probably means *'chosen (as a husband, by Jyotsnākālī), so he is remembered traditionally'*.

14 [c]) The obvious pun on सुरता refers to Vāruṇī as सुरा ('wine'), which the insertion of G5 (436*) further expands.

98

19 [cd]) Dev. Arj.: दित्सात्मकं दानप्रचुरमल्पमल्पर्थम्; Sarv.: दानेच्छासंबद्धात्मानं सुतां प्रति। अलमत्यर्थम्. The S variant इच्छसे कलहानिति is a cheap and irrelevant reference to Nārada's well-known inclination towards fomenting quarrels.

101

The list of Nāgas given here should be compared with the shorter list given in Ādi 31.

103

19 [a]) मन्यसेऽस्मानं. On this Saṁdhi, in which आ is treated as अ when it follos ए or ओ (in Visarga

samdhi), see Wackernagel I, § 272. Other instances: मन्यतेऽस्मानं and सोऽस्मानं 5. 149. 42[d], 42[b]; योऽस्मानं 110. 20; सन्तोऽस्मवल्संस्तवं 166. 5. But with words other than आत्मन्, only one instance occurs in Udyoga: संभृतोऽश्रमवासिना 5. 164. 6 (cf. also 1. 2. 212[e] धृतराष्ट्राश्रमपदं with v.l. °राष्ट्रोश्रम°).

21 In the footnote (marked by ☞) on MS. D5, for "No. 13" read "No. 14".

104

22 [b]) अपवर्गेण. Arj. Sarv.: दानेन; Nil.: फलप्राप्त्या; but probably it signifies 'redemption of a pledge', as in 5. 111. 20[e]; 112. 17[e].

23 [a]) जानमान. This curious form recurs in 5. 104. 23; 156. 4; 158. 25. Also 1. 7. 3, 4; 11. 5.

26 [b]) ददस्व. Recurs in 5 114. 5, 11; but (आ)दत्स्व 5. 123. 11, 23.

105

8 [a]) Arj. Nil.: करिष्येतीति संधिरार्षः (करिष्ये+इति, double crasis). Cf. जायतेति 1. 11. 13.

106

4 [d]) In the footnotes to चैष, add: "Ca.s cite एषः".

107

2 [c]) ऊष्मप, a group of Pitṛs who drink only heat, like the Phenapas (5. 100. 5–6), who live on the froth of the ocean of milk. But in B. 13. 141. 97[f], the Phenapas are Ṛṣis who drink foam left over from Ambrosia drunk by Brahman at the sacrifice. Also Somapas, who are seers of the same kind, mentioned in 5. 106. 14. Cf. Hopkins, *Epic Mythology* (Strassburg 1915), p. 33 f.

9 [c]) गान्ति, change of conjugation from 1st to 2nd! Cf. ध्यामि 5. 172. 14; अभिध्यामि 60. 21 (no v.l.); अनुध्याति 1. 224. 31.

111

17 [d]) पक्षौ द्रविणवत्तरौ. Arj. explains द्रविण as बल; obviously in the old sense of 'strength', 'power'.

112

3 [a]) Nil.: प्रोष्ठपदाभ्यामिति मूलेनावाहयेद्देवीमितिवत् सप्तम्यर्थे.

114

3 [b]) बहुगन्धर्वदर्शना. Cf. देवदर्शन 1. 2. 98.

13 [a]) संहार=दान (Dev.). Or, 'conclusion of the pledge'?

117

4 [d]) कन्यकुब्ज. On the form of the word, see *BSOS*. 9. 328.

118

1 [d]) गङ्गायमुनसंगमे, metrical shortening!

10 [a]) मृगराजेषु, obviously a Bahuvrīhi compound.

120

5 [c]) आधान. Nil. explains as अग्न्याधान 'kindling or placing of the sacrificial fire'; but Vādirāja गर्भाधान!

8 [d]) वैहार्येषु. Dev. Arj.: क्रीडासु or प्रक्रीडासु; Sarv.: विहारविशेषेषु.

122

7 [d])=(var.) 5. 88. 42[d].

17 [c]) शास्त्र=शासन, cf. 20[a] below; also 5. 146. 20; 147. 8, 19.

26 [d]) गौः=भूमिः (Dev. Arj.).

39 [b])=5. 34. 4[d].

44 Cf. 5. 35. 66; 168* (lines 7–8).

124

14 [a]) Nil.: रत्नवन्धसमेतेनेति पाठः स्वच्छः.

125

8 [b]) अजीयन्त, passive for active!

126

40 [a]) The repetition of अपि, as well as the use of verbs अवदत् and अब्रवीत् (in 41[a]), has given rise to a crop of variants.

127

4 [d]) समर्थे. The reading is supported by 18[d], where also the Vulgate variant is शमार्थे.

5 [d])=5. 123. 23[d]. On the word योगक्षेम 'well-being, prosperity', which is sometimes used as an equivalent of श्रेयस्, and its employment in older literature, see Oertel, *The Syntax of Cases in the*

Narrative and Descriptive Prose of the Brāhmaṇas (Heidelberg 1926), I, pp. 223 ff.; *BSOS.* 7, pp. 133–36. The word recurs in 5. 36. 55; 38. 38.

12 ^{b}) प्रलब्ध = probably 'deceived', 'befooled'; cf. विप्रलब्ध. But see 5. 147. 13, where commentators explain the word as जितकाशी.

32 ^{d}) अभिजायते. Dev. Arj.: अधितिष्ठति; Nīl.: शास्ति. The word recurs in 5. 147. 13.

43 ^{b}) जीवनं. The variant जीवितुं, occurring in the repetition in 5. 57. 3^{b}, is perhaps more appropriate, but it is hardly authenticated here by the MSS. The S emendation जीवने does not occur in the other place.

46 Arj.: अलमह्ना एकदिवसेन शमयैनमित्यन्वयः.

49 ^{cd}) Dev.: तत्कृते पाण्डवकृते. Possibly स्रष्टा is irregular for the periphrastic future form स्प्रष्टा (which is actually a meagrely supported variant) or स्पर्ष्टा.

129

22 ^{ab}) Cf. 5. 81. 18^{ab}; 138. 21^{ab}; 179. 10^{cd}.

26 At the commencement of the footnotes to this stanza, supply the figure "26", which has dropped out in printing.

130

23 स्वाहा and स्वधा should be taken as uninflected adverbs or particles qualifying the participial adjective आराधिताः, the former referring to देवता and the latter to मानुष (= Pitṛs, cf. 24^{b}); the object of ददुः is, of course, आयुः and धनम्.

25 ^{bc}) अभ्यजायथाः, used transitively 'you are born toward the Dharma or Adharma', the subject being ते = ते यूयं (so Dev.).

131

On the Vidurāputra episode, which is a piece of an old heroic poem, see Jacobi, "Über ein verlorenes Heldengedicht d. Sindhu-Sauvīra" in *Mélanges Kern*, Leide 1903.

2 ^{d}) विभावरी. Nīl. explains as कुपिता, quoting lexicon; but possibly it has here the old sense of 'bright', 'brilliant'.

4 ^{c}) The MS. tradition, especially Northern, appears to have gone wrong here, and our reading, which is given by D_6 T_1 $G_{1.3-5}$ $M_{1.2}$ is frankly eclectic.

13 ^{d}) काकरङ्खा. Of the many ingenious explanations, Arj. (and substantially Dev.) gives the following: काकवद्रङ्खति । रखि गतौ धातुः । यथा काकः करतालिकामात्रेण पलायत इति.

14 ^{b}) जनिः. Dev. Arj.: उत्पत्तिः; Sarv.: पुत्रः. खरीमृदुः, qualifying जनिः, is explained by Dev. Arj. as गर्दभीवद्वाचा कर्कशः क्रियया मृदुः, by Sarv. as गर्दभीवन्मृदुरकिंचित्करः. Cf. खरीवात्सल्य 5. 133. 6.

15 ^{cd}) आनन्तर्यं = अनन्तरकार्यं (Dev. Arj. Sarv.). — न धनायते. Dev. Arj.: न धनवदाचरति । तृष्णां न करोतीत्यर्थः; Sarv.: धनवत्तेषु बुद्धिं न करोति.

23 ^{ab}) कापालीं वृत्तिं. Cf. कपालं ब्राह्मणैर्वृतम् (कपाल = 'beggar's bowl') 5. 70. 47.

25 ^{a}) अहोलाभकरं. Dev. Arj.: स्वल्पेऽपि लाभे आश्चर्यं कुर्वाणम्.

28 ^{cd}) = Rām. (ed. N. S. P. 1888) 2. 53. 21^{ab}.

37 ^{a}) किमद्यकानां. Dev. Arj.: किमद्य नो भावीति दैवं परायणं येषां; Sarv.: अद्य चेन्मया किंचित्कृतं तेन श्वः किमहं करोमीति कालं प्रेरयताम्. The Vulgate and S variants show that the phrase was not understood.

132

6 ^{d}) अयं = सिन्धुराजः.

13 ^{d}) पर्यायमरणम्. Dev. Arj.: नामान्तरेण मरणम्; Sarv.: क्रमप्राप्तमरणम्.

24 ^{c}) ग्रह = 'luck', 'good fortune'? But Dev. Arj.: ग्रहं सोमरसपानपात्रम् । प्रग्रहमिति पाठे प्रग्रहं संमानम्. But प्रग्रह = 'evil star' in 5. 90. 3 (where Arj.: प्रौढभाव, दुर्ग्रह; Sarv.: असदभिनिवेश).

28 ^{b}) प्रलब्धस्य. See 5. 127. 12^{b} and note thereon.

32 ^{a}) उष्य. Cf. 1. 71. 58 (no v.l.).

33 ^{a}) वि + कृ 'to act differently or in a hostile way'; cf. 5. 128. 15; 140. 6; 144. 16.

34 ^{d}) = 5. 88. 69^{d}.

133

18 ^{cd}) चोदयसि, Dev. Arj. add in explanation कारुण्यप्रार्थनया; and चोदयामि Arj. explains by युद्धार्थम्.

27 ^{a}) जागृतव्य. But जागर्तव्य 1. 138. 30; जागृमि 5. 45. 28.

37 ^{c}) संभाव्य = संदिग्ध (Dev. Arj.).

134

4 [f]) प्रतीतान् 'departed'; but usually 'delighed' 5. 1. 1; 81. 8; 117. 20; etc.

10 [e]) उज्जिहतः, 'moving upwards', from हा 'to go' (Whitney); but Dev. Arj. उच्चच्छतः.

17 [a]) जय. See notes to 1. 56. 19[ab].

135

15 [b]) = 5. 113. 11[d].

136

5 [d]) क्षंस्यति. The reading is given by entire B (and some Devanāgarī MSS.), other groups having divergent readings.

21 [d]) वध्यते. वध् for हन् in tenses other than aor. and prec. is common enough in the older language and the epic. Cf. वधिष्यन्ति 5. 149. 46; °ध्यसि 188. 8, 12; °ध्यामि 170. 2; °ध्यध्वम् 141. 35; etc.

26 [e]) अपसव्य 'not on the left', 'right'; all comm. विपरीत. Cf. अपसव्या मृगाः सर्वे 5. 141. 16[a] (Dev. वामाद्दक्षिणगाः, 'moving from the left to the right' in augury).

137

11 [d]) उष्णगे = वर्षासु (Dev. Sarv.).

12 वास एव. The meaning is not clear, but probably the phrase implies a sense of security afforded by the cover of a protecting garment. It is difficult, however, to co-ordinate वासस् with स्रक् in the next line. Both Dev. and Arj. explain the word as निरायासः 'not causing trouble'.

139

In Ś1, as well as in Cd, adhy. 139–141 (138 is missing in Ś1) are called Karṇopaniṣad in the colophon!

4 [d]) = 5. 88. 56[d].

37 [b]) रथशक्ति. On this word, see Hopkins, "Lexicographical Notes", *JAOS.* 20 (1899), p. 30; also, *ibid.* 13. 241.

38 [b]) वत्सदन्तोपबृंहणाः, 'supported or reinforced by a kind of arrow having a point like a calf's tooth'. But Dev. Arj. interpret उपबृंहण as समित्सदृशो बाणः.

40 [b]) शतयः. Cf. शक्ती (ई stem) 5. 152. 3.

47 [c]) आनर्दं gerund in अम् (ṇamul).

51 [a]) रोदन्त्यः. Cf. रुदन्तीं 5. 88. 7; 136. 22; but रुदती 135. 17.

141

4 [ab]) = 5. 140. 20[ab].

22 [d]) वेदयानः qualifies परिघः in the preceding line, but the variants attempt to connect it with संध्ये nearest to it, or with स्रक् in the next line. — [e]) एका स्रक्. Dev. Arj.: एका एकाकिनी स्रक् सृगाली; but the word is not known otherwise in this sense, the Vulgate emendation शिवा, however, appears to confirm this explanation. The expanation of Sarv.: एका कापि स्त्री असृग्वमन्ती शब्दं करोतीत्यर्थः is more ingenious than convincing. The S variant पक्षिणी is colourless.

25 [b]) शक्रवर्णी. शक्र is explained by Dev. Arj. as ऐन्द्रधनुस्.

29 [a]) तव should refer to आसनानि (28[c]) and not to पृथिवी (29[c]), as Nil. suggests.

34 [d]) = 5. 92. 13[d].

41 [a]) अगस्त्यशास्त. Cf. 1. 184. 9.

45 [d]) वीरक्षयविनाशनात्. The apparent tautology in the expression has led to the variants; but perhaps क्षय should be taken in the sense of 'dominion, power' (from क्षि 'to possess, rule'). It is also possible to distinguish between क्षय and विनाश as signifying shades of loss, as in the expression ज्ञातिवधे क्षयः in 5. 142. 11.

142

2 [a]) जीवपुत्रे. Cf. 1. 144. 13, where the form of the word is जीवपुत्री (read thus!), with the v.l. °पुत्रा. — [b]) अनुग्रह = अविग्रह, as the variants suggest.

25 [b]) पुत्रवत्परिवर्तितः, 'having been turned back or received back like a son'.

27 [d]) उपाध्ययन. Dev.: जपरूपं, which is possible in view of some of the variants.

143

3 [c]) The S reading कुन्तिभोज, adopted in the text, is obviously preferable; cf. 5. 88. 61; 142. 20; 149. 60.

145

12 [a]) नाभिपद्येत्, explained by comm. as नातिक्रमेत;

hence perhaps S reading नातिपद्येत would be better.

18 d) आवहम्. आ + वह् 'to bring home a bride'; cf. 22b. Also cf. संवाहनक्रिया 5. 146 10b (where the S variant is वैवाहिकक्रिया), and आवाहश्च विवाहश्च 5. 139. 14c.

146

16 In the footnotes, for "41" read "141".

21 b) = 5. 165. 10d. °कृतेन = °कृते.

148

4 c) The formal election of Bhīṣma as the generalissimo is anticipated here.

7 a) साम (n.) should be the proper reading, as indicated by 8b, 9b and 13a, where the word has hardly any v.l.

149

9 a) संयुक्त 'connected, related'; but cf. 5. 102. 13, where Dev. explains the word as उचित 'worthy'.

15 d) समितिशोभन. Cf. 5. 88. 35b: 1. 3. 139b.

46 It is noteworthy that although requested to do so, Kṛṣṇa diplomatically refrains from nominating a generalissimo to Yudhiṣṭhira's army, which Yudhiṣṭhira himself does in 5. 154. 12. S officiously fills up the lacuna by inserting a line (541*), which is appropriated by Nīl. and three D MSS., but which is omitted by all other N MSS. including Ś1!

48 a) योग इति, a call to 'fall in'; cf. 5. 170. 15. Dev. संनहन. Cf. also योगमाज्ञापयामास 5. 151. 17, 18; 160. 29; युक्ता तिष्ठत्यनीकिनी 5. 160. 27; 133. 30; संयुक्तः (रथः) 5. 166. 30, 37.

79 c) Cf. 5. 152. 5d.

81 b) परश्वध, also the form परश्वधि 5. 176. 17. — d) हृदि अभूवन्. Arj. हृदि स्थिता योधोपयोगित्वात्.

83 b) मित्राणि. Although मित्र in the epic is often masculine, the S variants मित्राः, मित्रान् etc. are apparently meant to avoid the absence of concord in gender between a noun and its attributes (सबलाः सहवाहनाः). Similar instances: एकमज्ञातचर्यां 5. 47. 86; प्रलक्षो...ह्रस्य माहात्म्यं 103. 35; न युक्तमवमानोऽयं 178. 8; and with शक्नु 98. 13; 103. 33.

150

14 d) = 5. 152. 12b.

15 ad) Cf. 5. 149. 76.

25–27 For a similar comparison of Duryodhana's army to an ocean, see 5. 158. 37–40.

152

Some passages of this adhy. relating to military tactics and weapons of war have been translated by E. W. Hopkins in his "Social and Military Position of the Ruling Caste in Ancient India" (*JAOS*. 13. 293 f.).

3 d) सपोथिकाः. The पोथिका or अवपोथिका (according to Monier Williams) is anything used for knocking down, such as stones thrown on besiegers. Cf. B. 3. 15. 6d.

6 b) Dev. Arj.: वासी काष्ठतक्षणशस्त्रम् । वृक्षादनं वृहद्दात्रं, kinds of sharp-pointed axe, chisel, or chopper.

14 On this verse Arj. remarks: अयं च श्लोको भीष्मपर्वणि कैश्चिद्व्याख्यातः । प्रकरणात्तत्रैव व्याख्यातुमुचितः.

153

In the footnotes to the colophon on p. 546, for "G3 150" read "G4 150", and in the following note (marked by ☞) read "अभिनिर्याण" for "अभिनिर्यण".

154

13 cd) But in 5. 161. 11 Dhṛṣṭadyumna (and not Arjuna) is called Senāpatipati!

155

13 b) दूरपातया. Cf. दूरपाती in 5. 162. 25b.

18 b) तली = तलत्रवान् 'having an arm-guard'.

28 As regards *sequence*, it would be better to read st. 31 after st. 28, as this sequence is supported by K1.2 D1 S, as well as by Ś1.

156

The formal grant of second sight to Saṁjaya is described at the commencement of the Bhīṣma. parvan; but Saṁjaya appears here to have been already so gifted, and describes at Dhṛtarāṣṭra's request the incidents which occur outside. This anticipation involving inconsistency leads parts of the ensuing narrative to be ascribed to Vaiśampāyana in some MSS.; see v.l. to 5. 166. 38; 179. 30; 193. 66; 194. 15. The narrative is

resumed by Vaiśampāyana in adhy. 195.

1 [a]) अकुर्वन्त, verbal stem-transfer! Recurs in 5. 162. 1.

157

18 [a]) लोहाभिहार, a military ceremony which Dev. explains as लोहेषु मन्त्रेण देवताह्वानम् । राज्ञां नीराजनविधिर्वा.

158

18 [b]) संसृष्टो दारुणेन; अक्लेण must be न चेच्छाम्यथ पाण्डवैः (युद्धम्) 5. 57. 27; चक्षुष्मतां वै (भाग्याय) स्पृहयामि 69. 1; उष्ट्रयुक्तं (यानं) समारूढौ 141. 40; तन्मे (मनो) दहति सांप्रतं 142. 7. — [d]) पदा भूमिमुपस्पृशन् euphemistic for 'a mortal'; Dev. Arj.: मर्त्यः. See notes to 4. 15. 15[b]. *Cf. also App. I, No. 11, line 16.*

25 [b]) तालमात्रं. See notes to 5. 26. 23[c].

26 [a]) पर्यायधर्मेण. Dev. Arj.: राज्ञः पुत्र इति क्रमधर्मेण. Sarv.: पर्यायः परिक्रमः पौरुषम्. But the commentators omit to explain पर्यायात् in 23[c]. See notes to 5. 50. 58[a].

30 [c]) अमानुष्य = अपौरुष.

33 [cd]) Dev. and Arj. explain that श्रेण्यां (= सभायां) refers to Yudhiṣṭhira as Kaṅka, कक्ष्यां (= मल्लव्यापारे) to Bhīma as Ballava, and वेण्यां (= अपुरुषचिह्नेन) to Arjuna as Bṛhannaḍā at the court of Virāṭa.

160

9 [c]) The large number of variants of the different groups of MSS. for a perfectly simple pāda suggests that there was an original hiatus (तथेत्याह *अर्जुनः), which can be confidently restored in the text.

28 [c]) उष्ट्रवामी = शीघ्रगा उष्ट्री (Dev.). In Raghu 5. 32 the phrase उष्ट्रवामीशत is explained by commentators as 'a hundred of camels and mares'. Cf. Kāśikā on Pāṇ. 6. 2. 40.

162

25 [c]) तुभ्यं may be explained here as त्वदर्थं; but it is possibly a case of dative for genitive, as in मह्यं in 5. 145. 11[a]. Cf. विदितं तुभ्यं 5. 177. 20; गुरवस्तुभ्यं 5. 186. 17.

164

6 [b]) संभृतोऽऽश्रमवासिना. Sarv. explains the double crasis as आर्ष; Dev. and Arj. would take अश्रम as 'chāndasa' for आश्रम. Cf. note on 5. 103. 19[a].

173

5 [d]) प्रवेरिता = प्रक्षिप्ता (Arj.). The variants show that it is an unusual word; probably irregularly formed as प्र + अव + ईरित. See PW; but Monier Williams suggests वेल् 'to toss, agitate'. The word recurs in 1. 17. 23 as प्रवेरितं (v.l. °वेपितं, °चोदितं).

174

3 [ab]) Other instances of such indirect construction with इति will be found in 1. 1. 101; 47. 8; 213. 60.

21 [cd]) "Fulfilled (be) your desire (मनः) for which you languish". The S variant तपः (for मनः) is suggested by परिशुष्यसि, but it is clearly out of place, as Ambā has not yet commenced her austerities.

178

14 [d]) प्रशशाम. See notes to 5. 26. 7[a].

29 [cd]) Dev. Arj.: निःसंशयेन संशयाभावेन । श्रेयान् समर्थानां श्रेष्ठः.

179

11 [c]) तत्कुलीन 'of that family'. The word recurs in 1. 126. 34; also तत्कुलेय 1. 169. 13 (v. l. °कुलीन).

180

26 [d]) कुर्मि. Cf. मा क्रुध्वम् 5. 56. 60, an equally irregular form. To the Vulgate the reading, which is preserved by S, is of course repugnant.

181

2 [a]) उपवृत्त (= उपावृत्त) may be taken in the ordinary sense of 'returned' (Nīl. परावृत्त), but possibly it means here 'turned or rolled on the ground' (Dev. Arj. लुठित) or 'recovered, refreshed'. The word recurs in 1. 1. 136.

8 [c]) अच्छिदं, for अच्छिनदं. Cf. अयुजं 5. 186. 2.

15 [c]) गोरुतं 'as far as a cow's lowing can be heard'; two krośas, according to Hemacandra, Abhidh. Cintā. 3. 551.

29 [d]) लोमवाहिभिः. *Dev.*: लोम्नि वहन्तीति लोमवाहिनः। अथ वा लोमवदक्षिपक्ष्मवद्वहन्तीति शीघ्रचारित्वमुक्तम्.

182

10 In the footnotes, for the number "681*" of the additional passage, *read* "581*".

183

7 [c]) अभ्यहनत्, change of conjugation. Recurs in 5. 185. 6.

16 [d]) ऋष्टिषेण being one of Bhīṣma's ancestors, the N variant पितॄणां conveys the same idea.

185

15 *The variants are meant to avoid repetition of* तदा.

190

1 [b]) स्वजने. The text reading is shown by T G and practically the whole of B. Both the Vulgate and KM readings are obvious emendations meant to avoid the difficult phrase. The meaning is not clear; but perhaps चकार is simplex for causative, and the sense is that Drupada made all his relatives take care of the child. Other instances of the use of simplex for causative: प्रपत्स्ये 5. 61. 5; वर्तते 90. 8; चकार 102. 27; प्रजायते 134. 18.

9 [c]) दाशार्णकस्य. Although the reading दशार्णकस्य is better authenticated here by MSS., the text-reading is shown by B and is supported by the repetition of the word as दाशार्णक in 10[b], 19[a] below; and in 5. 191. 11[a], 19[a]; 192. 6[b], 12[d] etc., where the variants are negligible. In spite of some confusion in this and the following chapters, the name of the country is Daśārṇa, and the derivative Dāśārṇaka designates the ruler.

192

23 [b]) मध्यक्ष. Cf. 5. 50. 20[c].

193

2 [c]) किंचित् कालान्तरं. The variants in the repetition of the phrase in 5[c] are not considerable.

18 [a]) ते for त्वया; see Hopkins, *JAOS*, 61 (1931), p. 285. Cf. भुक्तं मे (=मया) 5. 104. 12 (*no* v.l.).

29 [a]) किल्बिष in the old sense of 'offence', 'injury'.

54 [d]) चैत्य, sacred tree, place of worship. Cf. 1. 1. 169; 138. 25.

ERRATA

☞ *Only mistakes in the constituted text have been listed here. For other corrections see the Addenda et Corrigenda.*

Adhy. & Śl. No.	For	Read
1. 21	युधितांश्च	युधि तांश्च
9. 38	त्रिशिरस्तदा	त्रिशिरसस्तदा
22. 13	सेन्द्रान्	सेन्द्रान् ।
22. 34	सिमीके	समीके
23. 26	मीमसेनश्च	भीमसेनश्च
29. 17	वृत्रे	वृत्ते
30. 34	प्राप्ता	प्राप्ताः
32. 25	त्वेवमन्ये	त्वेव मन्ये
34. 38	°श्चात्रक्ष्यत्य°	°श्चात्रक्षत्य°
34. 53	°डुराड्	°डुराट्
35. 28	तैन	तेन
36. 23	तमो	तपो
36. 64	गावो	गावः
37. 9	नराधिपः	नराधिप
44. 12	वृद्धिं	वृत्तिं
49. 22	नामायुतं	नागायुतं
50. 8	सैक्यायस°	शैक्यायस°
50. 23	ममा	मम
84. 6	चतुर्युक्तत्रा°	चतुर्युक्तात्र°
88. 13	°भिर्वाह्मणानां	°भिर्ब्राह्मणानां
88. 20	शीलवृतो°	शीलवृत्तो°
88. 82	°धनोभीम°	°धनो भीम°
117. 16	प्रतिह्णामि	प्रतिगृह्णामि
125. 25	पाण्डवैवृष्णि°	पाण्डवैर्वृष्णि°
130. 22	बलभोज°	बलमोज°
132. 36	परतैररपि	परतैररपि
152. 21	दश सेना	दशसेना
154. 14	चव	चैव
191. 13	संबंधी	संबन्धी

Facsimile of a page (171) b from the Sarada MS. (paper) of the Udyogaparvan, belonging to the India Office Library (No. 6481-3334)